The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

THE VIRĀṬAPARVAN

OF THE

MAHĀBHĀRATA

EDITED FROM ORIGINAL MANUSCRIPTS AS A TENTATIVE WORK WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES AND AN *INTRODUCTION*

BY

NARAYAN BAPUJI UTGIKAR, M. A., (Bomb.)

OF THE

BOMBAY EDUCATIONAL DEPARTMENT

AND AT PRESENT

IN SERVICE WITH THE INSTITUTE

WITH THREE ILLUSTRATIONS

DRAWN BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A. (Bomb.)

CHIEF OF AUNDH

UNDER WHOSE AUSPICES
THE MAHĀBHĀRATA EDITION
IS BEING PREPARED

PRINTER:
Anant Vinayak Patvardhan, B. A.
The Aryabhushan Press, Budhwar Peth, Poona City.

LITHO-PRINTER:
S. B. Sahasrabudhe,
The Poona Litho Works, Sadashiv Peth, Poona City.

PUBLISHER:
Raghunath Damodar Karmarkar, M. A., Ph. D.
Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona City.

COPIES CAN BE HAD FROM THE INSTITUTE.

CONTENTS.

विषयानुक्रमः ।

INTRODUCTION.

(I)

Before giving an account of the manuscript and other material on which this edition of the Virātaparvan which is being issued on behalf of the Bhandarkar Institute, is based, and before setting forth certain considerations, which naturally follow from the present work, it may be appropriate to give a brief resume of the earlier events and circumstances, which have led to the publication of this work, so that this edition may be set in its proper and correct perspective.

It was towards the middle of the year 1918 that the project of a critical and illustrated edition of the Mahābhārata was first formed in Poona. The circumstances connected therewith and the events that followed, including principally the Institute's taking up the scheme for accomplishment have been succinctly indicated by the Chief of Aundh in the beginning of his article on "The lines to be followed in drawing the pictures for the Mahābhārata edition," printed in the Annals of this Institute Vol III, p 1f.

It was then decided that the Institute should start with the actual execution of the project, by publishing a sort of literary prospectus of this work I was commissioned with the work of drafting such a prospectus, and my draft with some slight alterations was approved for publication towards the end of the year 1918 This prospectus was published on the 1st of April 1919 when the collation of Manuscripts was also formally inaugurated at the hands of Sir R G Bhandarkar Instead of beginning with the beginning of the Mbh , the collation work was started with the Sabhāparvan, mainly for the reason that it was comparatively a small parvan, and also because, there prevails a certain orthodox prejudice against beginning any work on the Mbh with the Ādiparvan The collation of the text of the Mbh has since that date proceeded continuous-

ly and uninterruptedly—barring the holidays-and some twenty-eight thousand ślokas of the different parvans of the Mbh have upto now been collated from about eighty independent complete MSS of these parvans The exact details regarding this collation work as accomplished upto the 31st of March 1922 will be found in the Annual Report of the Mahābhārata Editorial Committee, published in the fourth volume of the Annals of this Institute

Towards the middle of 1920, the idea occurred that instead of working with a view to prepare any part of the contemplated edition itself in its final form, to be produced after evidently a great preparation and lapse of time, it would be desirable for various reasons to publish some part of the Mahābhārata on lines, which though indeed not quite so elaborate as contemplated for the final edition, should approximate these as far as possible This was felt to be all the more necessary since no part of the epic had been published in a critical edition in any of its known recensions, not to speak of an edition based on the comparison of the main recensions themselves The Chairman and members of the Editorial Committee readily took up the idea, and they sanctioned the publication of such an edition, it being understood that some member, or failing that, I, as the Secretary of the Mbh Editorial Committee should edit it With this end in view, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, the Chief of Aundh, to whose inspiring generosity the whole work owes its inception and main continuance, and I, read certain papers before the Editorial Committee The Chief Saheb read a paper on the pictorial and artistic aspect of the edition, and I read some papers on the textual and other allied aspects of the work It was also decided that it should be the Virātaparvan which was to be thus published tentatively by way of a foretaste and a forecast, and experimentally to feel the ground and gain first hand acquaintance with the Mbh problems and also with a view to invite helpful suggestions and criticisms to be utilised in the preparation of the main edition The visit of Dr F W Thomas of the India Office Library imparted a very great and quite a welcome impetus

to this project of the tentative edition of the Virātaparvan. It had been in the meanwhile decided in October 1920, that I should edit it as its responsibile editor, and by a subsequent resolution, the *whole* editorial responsibility of the edition was placed upon me A resolution dated 11th December 1920, reads thus "In regard to the tentative edition of the Virātaparvan, Mr Utgikar should be the sole responsible editor, the general lines of the editing of the text having been settled by the Editorial Committee, and that in the Preface to the tentative edition of the Virātaparvan, this fact should be noted"

After securing the transcripts and collation of certain Bengāli and Southern MSS, the work of preparing the text was begun towards the middle of 1921, and the major portion of the press copy was handed over to the press in the October of the same year The printing began earnestly only in May of this year and it is in December 1922 that this volume of a little less than eleven hundred pages is nearly ready.

It would thus be seen that this edition is to be regarded more by way of a sample and a feeler, than as a part of the final edition, rather than exhibiting, or embodying any final attempt, it aims to evoke criticism,—and this if possible, in no very harsh words When the turn of the Virātaparavan in the whole edition would come, it would certainly be printed as such, and it would remain an interesting question for the future as to how far that edition will differ from the present one, barring the apparent and avoidable misprints and other imperfections.

Be this as it may, I am to be regarded as solely responsible for the present work, and would request all considerate readers not to attribute the imperfections and blemishes that they may discover in the present edition, to any other member of the Mahābhārata Editorial Committfee, or in fact, to any other person whatsoever My own indebtedness to others I have gladly and frankly acknowledged later in the course of this preface With this special aspect of the

present work emphasized, and the request made above about my individual editorial responsibility for this edition, repeated, I proceed to enumerate in details the material on which this edition is based.

II.

The present edition of the Virāṭaparvan is based on the following manuscripts, transcripts, and editions of the Virāṭaparvan.

A: A MS in Nāgarī characters with pṛṣṭhamātrās; No 115 of 1884–87 in the Government MSS Library at this Institute: 80 folios. Dated Saṁvat 14 Chaitra, the subsequent line being lost in the process of repairing the page by supporting it with a new page from below. It is a complete MS, though some of the folios have been replaced by later copyists. It contains very many marginal and subsequent additions designated in this edition as A^2 or A^1 whenever necessary. Yellow pigment is used by the original as well as by the subsequent writer. The text has been much corrected and brought into line with more modern text. Thus, text 15. 2*b*: what originally must have been प्राणान्हासिषम् is, by the application of yellow pigment and correction turned into प्राणांजहामि मे (folio 17 obv.). Appendix p. 132: the verse क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगत.: &c. which is found in Edns BCDEGKLN, is inserted on the margin of folio 33 obv. App. p. 45: तं राजसिंहं परिगृह्य &c. is inserted on the margin of folio 9 obv. App. p. 68: द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् is on f. 11 ob. App. p. 100: अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः is added on the margin of f. 21 ob. Text 31, 35*b* what originally must have been भीमस्य is changed without the help of pigment by a later hand to भीमं स. The MS has a very old appearance, and the first two figures of the Saṁvat very probably refer to the original date of the writing of the MS. Measurements, 10¾″ × 4½″.

B: A complete but very modern looking MS. No. 473 of Viś. I of this Library. No date. Characters: Nāgarī; folios 67. Measure. 14″ × 6″.

C: A complete MS. No. 187 of 1891—95. Śaka 1606 (=1683 A. D.) which may be the original date of the MS: characters modern Nāgarī. Measure. 12½″ × 6″.

D: A complete MS. but for the last folio (49th); No. 268 of Viś. II. Modern Nāgarī characters. The peculiarity of this MS is that its text in the first Adh. approximates the Southern Recension more than the Northern Recension in as much as it follows the Southern arrangement with regard to the last Adh. of the Vanaparvan (see Notes, p. 3); the interpolated Durgāstotra contained in this MS. is different from other Durgāstotras (see App. page 42f.) Measure. 18″ × 6½″.

E: No. 194 of Viś. II of our Library; old looking; complete; but last folio (52) and f. 8 lost. Modern Nāgarī characters.

F: A very beautifully and very correctly written MS. No. 113 of 1884-87 Coll. of this Library. Complete. Folios 51; but folios 1, 28, 30, 31, 32, 34, 38 missing. Date Saṁvat 1493 = A. D. 1436. For the full colophon see Appendix, end. Every ten ślokas are numbered; characters old Nāgarī with pṛṣthamātrās; very few corrections and additions. Very little subjected to revision. The text of this, along with that of A and M has become the main basis of our text. The date is very probably that when the MS. itself was written. Meas. 11″ × 5″.

G: No. 497 of Viś. I of this Library. Complete. Very modern looking: Modern Nāgarī characters: bears date Saṁvat 1670. Being copied on European paper, bearing watermarks, this date must refer to the original MS from which this was copied. Mea. 16″ × 7½.

H: No. 472 of Viś. I of this Library. Very modern looking: no date; cannot be more than a century old; very incorrect; folios 119, some folios being written on one side only. Its first five Adhs. contain a text closely agreeing with the Southern Recension, except for the fact that the Vanaparvan Adh. does not occur at the beginning of the first

Adh. Later also, it has characteristically Southern Readings. Measure 12″ × 5½″.

K: No. 114 of 1884-87. A Nāgarī complete MS with occasional pṛṣṭhamātrās; bears Saṁvat 1550 (or the last figure being changed, 1557). For the full colophon see Appendix, end: profuse marginal notes, additions, emendations. Red powder used to indicate end of Adhs. and of each Śloka. Mea. 11¼″ × 5″.

L: No. 59 of 1882-83. Folios 80. Complete; Saṁvat 1596. Nāgarī characters with occasional pṛṣṭhamātrās. Folio 24 substituted later. Red powder used to indicate end of Adh. and to indicate the prose sentences वैशंपायन or उत्तर or अर्जुन &c. उवाच. Mea. 10½″ × 5″.

M: Our parvan out of a complete MS of the whole of the Mbh. in two parts marked 29B and 29C of A 1879-80. The whole MS is of a modern date, being written on European paper. At the end of the Svargārohaṇaparvan it bears the colophon शके १६७७ युवा नाम सवंत्सरे मार्गशीर्ष कृष्ण ११ चन्द्रादिनम्। भगवान भट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकम्। bears different dates to different parvans. Thus संवत् १८१२=शालिवाहन १६७७, at the end of महाप्रस्थान. शके १६८० at the end of शान्ति (मोक्षधर्म) पर्व. शके १६७५=संवत १८१० at the end of दानधर्म. The whole MS seems to have been written by different persons over a comparatively long period and the different parvans then made into one whole. Some of the last Parvans contain the com. of Nīla. Mea. 12″ × 7″.

All these MSS. belong to the Government MSS. Library at the Bhandarkar Institute. In addition to these, the following have been used:—

N: A Manuscript in Bengālī characters belonging to the Asiatic Society of Bengal; pages 122 (double;) the last two pages apper to be newly replaced. Paper and style of characters seem to be more than hundred years old. The MS. has very few corrections on the margin. The label on the wrapper reads in English, Bengālī and Nāgarī.—III G. 156, Mahābhārata Virāṭaparvan. The MS is entered on p. 140 of the A. S. B. Catalogue.

SG A MS in Grantha characters, palm leaves; pages 150 (double) The MS seems to be about 200 years old The characters of the last two chapters are of the old style and the rest appear to be of the new style The MS appears to be written by more than one writers A few sheets seem to be newly replaced The MS has very few corrections The writer's name is Tiruvenkatachāri, who seems to be a Rāmānuja Vaisnava The MS bears no date and is No 1933 in the Catalogue of the Madras Govt MSS Library, Vol IV, p 1313

ST A MS. in Telgu Characters, on palm leaves, pages 131 (double) The leaves and characters are very old The MS appears to be more than three hundred years old A few corrections seem to be newly made The writer seems to be a Vaisnava from the opening salutation and the last name श्रीहयग्रीवाय नमः । &c Some of the leaves are broken, being very old The wrapper has neither No nor date and some of the characters on it cannot be read The MS belongs to the Govt MSS Library, Madras, and along with the preceding was kindly lent by Professor S. Kuppuswāmi, Curator of that Library The MS is No 1931 in the Descriptive Catalogue of that Library, Vol IV, p. 1312

SA A transcript based on two palm-leaf manuscripts Nos 377 and 378 belonging to the Palace Library, Trivendrum Both of them have an appearance of being more than 300 years old The 50th leaf is missing in SA[1], and SA[1] omits the 20th chapter of SA[2] Some of the beginning vv of SA[1] are also not copied owing to the particular leaf being torn The agreement of the two is denoted in the following by ' SA , while SA[1] and SA[2] mean one or the other as the case may be Characters Malayalam

The following are the editions of the Virātaparvan, collated and used for this edition

(1) Edn' The Virātaparvan contained in the complete Calcutta edition of the Mbh published in 1839 by the Asiatic Society of Bengal, which is is well known, has been the

editio princeps of the Mbh. This Edition differs slightly both in its readings and in the number of verses from the next.

(2) Edn[2]: The Virāṭaparvan contained in the edition of the epic published in Śaka 1785 (A. D. 1862) by Gaṇpat Krishṇāji at his press in Bombay. Edn[1] being long out of print, this has taken the place of a standard edition of the epic. The agreement in readings etc. of Edn[1] and Edn[2] has been shown in the following pages by "Edns." For further particulars of these editions see Holtzmann, Das Mahābhārata, part III p. 2f; and Prospectus p. 9, 10.

(3) SK: The edition of the Mbh. printed in Bombay at the Nirnayasāgar Press, but published at Kumbhakoṇam by T. R. Krishṇāchārya between 1906--10. This edition is styled as "mainly based on South Indian Texts", but contains passages which are found only in the Northern Recension of the Edns. as described above. Thus the long interpolated passage describing the love scene between Kīcaka and Draupadī in our Adh. 14 is found in this edition only, and not in any of the Southern MSS. consulted so far. It is not also found in the Grantha edn. of the Mbh. referred to in (6) below. For other passages absent from Southern MSS, but embodied in SK from the Northern Edition, see Appendix, passim.

(4) SL: The text of Adhs. 1—13 corresponding to our Adhs. 1--11 contained in Luders' "Grantharecension des Mahābhārata (Koniglichen Gesell. Wissenschaften zu Gottingen, 1901.) Besides having this text as found in two Grantha MSS. of the Virātaparvan, it contains a masterly disquisition of the subject matter of those Adhyāyas, to which I have constantly referred, though on some points I have had to differ from his views; (thus regarding the exact position of the last Adhyāya of the Vanaparvan, and in the matter of readings, etc.)

(5) The Gujrāthi Press Edition of the Virāṭaparvan published at Bombay in 1915. The text in this differs only slightly from that in Edn[2]. Great importance however

attaches to this edition, because it contains eight different commentaries, including that of Nīlakantha, which alone is contained in Edn². I have very largely used this edition for the different commentaries it contains

(6) There is also a complete edition of the Mbh published at Tanjore in Grantha characters This was kindly brought to my notice by Prof. S Krishnaswami Aiyangar of the Madras University, but unfortunately rather too late to be very much and consistently utilized for purposes of this Edition I have however referred to it as far as it was possible

It should have been stated above that the transcript SA referred to above, was secured through the kindness of Mahāmahopādhyāya T. Ganapatishastri of Trivendrum, another great Sanskritist of the South

It would thus be seen that in addition to the three well-known editions, viz Edn,¹ Edn,² and SK, the present edition of the Virātaparvan is based on the evidence of sixteen independent Manuscripts, written in five different scripts, viz 11 in Old and New Nāgari, 1 in Bengāli, 1 in Grantha, 1 in Telagu and 2 in Malayālam characters These MSS have, for the present at least, been divided into two main classes, viz the Northern and Southern Recensions, the first including the Nāgarī and Bengāli MSS, the latter, MSS in the Southern characters

I do not propose on this occasion to exhibit by means of any genealogical tree, the pedigree of these MSS, and their very minute differences, but may content myself with indicating the broad groups into which they naturally fall According to a rough computation the Virātaparvan is known to exist in hundred MSS, and the different parvans of the Mahābhārata in at least 1200 MSS When the MSS material is so huge, and the number and nature of the interpolations is so very great and wide, when only a very small part of both has been subjected to examination, the construction of the pedigree of the MSS and an exhibition of the archtype may reasonably be held over for some time In fact the main ques-

tion sought to be brought before the scholars by the present edition, with regard to the Mahābhārata text, is to test the authenticity of a certain group of MSS, to be mentioned immediately below; only after this has been done, some substantial and firm ground will have been secured for raising the superstructure of the other details of textual criticism.

The twelve MSS of the Northern Recension fall into certain groups to be sharply distinguished from each other.

(1) D and H stand each of them separately. The text and the additional verses to be found in H mark it out as being unmistakably influenced by the Southern Recension. Compare before, p. 5; also the text of H in 2. 6, where it resembles the S. Cl. more than any MS of the N. Cl. In the first 4 Adhs, the App. will clearly show that H has followed the text of the Southern Recension D also is very probably contaminated by the Southern Recension, as its inclusion of the Vanaparvan-Adh. at the beginning of our Parvan shows. Compare also its reading भीष्मद्रोणमुखा ध्या: in 57. 1 *a*, which is found in most of the S. Cl. texts. In most other respects, however, the text of these two MSS follows the N. Recension. D has also an Adh. (see App. p. 191) which in its style resembles the Southern class, though indeed this particular Adh. is wanting in the latter.

(2) BE form a class by themselves, having their readings peculiar to themselves and agreeing even in their clerical mistakes.

(3) The text of CG approaches most that of the present two Northern editions, viz Edn[1] and Edn[2]. A glance over the pages of the Appendix and of the text is sufficient to prove this with regard to the additional i. e. interpolated verses, and with regard to the text itself.

(4) This is also the case with N, the Bengālī MS, though in a smaller degree. Thus App. p. 207: N has only a few verses of the big interpolated passage, found in full in Editions and H only. A study of the text with the appendix would show that the MSS mentioned upto now fall in very often with the two Nāgarī Editions,

(5) KL form another well-defined group; they stand in their text and in the number of interpolated verses midway between the editions and MSS. allied thereto, and the next group of AFM. Thus KL do not have the additional verse found after 32.20*a* (App. p. 149); those after 49.20 (App. p. 203; K[2] indicating that the verses are added subsequently on the margin); those after 51.2,18 (App. p. 217). In 28.27*b*, in reading संन्यपतंस्तदा। KL agree more with other MSS. than with Editions CG.

(6) AFM next form a group by themselves; very often together, or sometimes singly, they are the main basis of the text of the Virāṭaparvan contained here. The readings of these MSS. have been mostly adopted and in the course of the notes they are compared with, and justified in their relation to, other ones whenever necessary. These three MSS. viz. F, A, and M have, this being the order of preference, become, as I think, the key of the present Mahābhārata problem, and have been referred to at length, later in the course of this preface.

(7) Lastly, little need be said about the MSS. of the Southern Recension utilised for our purpose, as only one MS in the Grantha, one in the Telagu and two in the Malayālam characters have been collated. All of them generally bear out the text i.e. its length and the arrangement of the Adhyayās as is exhibited in the Kumbhakonam edition, barring of course, the additions received by the latter from the Northern editions. This point has already been alluded to (above, p. 8).

ST seems to have been compared, while being copied, with a MS of the Northern Recension. For this see the note on p. 233, Appendix. Without diverging in any way from the general arrangement, characteristic of the Southern Recension, its individual readings often agree with the Northern Recension. Compare Adhyāyas 50,52,56 where ST alone has verses agreeing with our text, while other Southern MSS read quite a different text for Adh. 50, and altogether omit the first 14 vv. of Adh. 52, and verses 3–18 of Adh. 56.

(III)

I now proceed to indicate the other critical material utilised by me in the preparation of this edition :—

(1) Of this, the commentaries take the first place. Reference has already been made to the edition of the Virātaparvan issued by the Gujarathi press, Bombay in 1915, *containing eight commentaries* These have been constantly drawn upon both for the explanation, and for the readings they contain, whether confirmatory of the one in the present text or otherwise A refernce to the notes will make this quite evident The relative age of these commentators is however not definitely ascertained, and the question does not seem to have advanced any further than where Holtzmann left it (Das Mahābhārata, III p 66 ff, II, passim). That great importance attaches to the evidence of commentators is a commonplace of textual criticism, though their evidence on many occasions is of a negative character only. In the case of the Virātaparvan at least, I do not see the necessity of conforming to the view of Jarl Charpentier (in his edition of the Uttarādhyayanasūtra, Upsala, 1921, Preface p 5f) that in the case of Sanskrit and Prakrit works, the editor s aim should be to restore the text of a work known to its commentator This position is all the more unnecessary when the commentators are later than some available untampered Manuscripts, and also where it can be proved that the commentator proceeded to his work on an inferior and interpolated text (as is the case with Nilakantha) In the case of our present work, the comparative evidence of the commentators is also very instructive Nilakantha, the latest and perhaps most widely known of the commentators of the Mahābhārata, seems to have before him a text of the Mahābhārata as it stood after receiving all the accretions and the interpolations we find in it at present, and the best representative of which is the text presented in Edn[1] and Edn[2] Reference has been made in the course of the Notes frequently to the evidence of Nilakantha and other commentators with regard to what must be called longer interpolations in the Virātaparvan Thus Nilakantha knows the

long interpolated passage which was inserted in our Adh 14, after verse 10, (App. p 71) also the still longer passage formerly occurring after Adh 50 2*a* (App page 207) The former is wanting in AFHL, the latter in most of our MSS, but occurs in Editions and a few MSS Arjunamisra knows the former of these two passages, but not the latter The commentary called Visamapadavivarana knows neither of these passages (Notes, p 46 for the former of two passages in question, p. 127 for the latter) For this and for other internal reasons, the main of which is that the words of the Visamapada seem to be borrowed in some cases by Arjunamisra, the author of the Visamapadavivarana is to be regarded as older than Arjunamisra This last is in his turn older than Nilakantha, who quotes Arjunamisra in his comment on III 291 70 (Holtzmann, III 67) The readings of our text as found in the commentary Visamapadavivarana have been given in supplement III They have been taken from a MS of the commentary in question belonging to our Library and compared with those of the commentary, printed in the Gujarathi Press Edition of the Virātaparvan, so often referred to The differences between the two are indicated by the letter G being put to indicate the readings of the commentary printed in the Gujarathi Press Edition This last is based, as the Sanskrit Preface to that edition (p 6 f) shows, on a MS of Virātaparvan brought from Gujarath dated Samvat 1478 which has on its margins the commentary in question

(2) Equally important with the commentaries—one might indeed say in this particular case, of greater importance than these commentaries—is the evidence of the Javanese version of the Virātaparvan made in the year 996 A D I have already drawn the attention of Sanskritists to this version and to the conclusions to be drawn therefrom (ABI, Vol II, p 167f) The conclusion there arrived at that the Javanese version was made from the Southern Recension of the Virātaparvan (ibid p 173) is in no way disturbed, if anything it is considerably strengthened A list of *all* the Sloka quotations occurring in the Javanese

occurring in F along with some other MSS is not accepted in the text. In fact each individual reading is based on its own merits, though in the majority of cases, the agreement is more with FAM than with other texts; and each individual line or Śloka is admitted into the text or relegated to the Appendix, strictly in the light of the Manuscript evidence as modified by the accepted principles of textual criticism.

For purposes of this edition at least, I have postulated only two Recensions of the text, viz. the Northern and Southern Recensions, and the readings have been arranged accordingly, those above the line (and immediately below the text) being of the Northern and those below the line (and nearest to the bottom of the page) being of the Southern Recension. The N. Recension contains the readings of a Bengālī MS. designates N, and it will be found that instead of presenting a characteristically separate text, N approaches the text of the Editions generally, both in individual readings and in its interpolated verses. The Southern Recension contains the collation of MSS. representing the main characters of the South, but the text has in that Recension, been inordinately inflated, as Lüders has already remarked (Grantharecension, passim,) very probably expurgated (compare Notes, p. 95,) though it must be admitted that it has preserved certain readings which seem older, and which are nowhere to be found in our MSS. of the N. Recension. These have been accepted by me in the present text. (1) Thus in 26.5*b* नीतिमान्प्राज्ञः as against पार्थः is on the evidence of the S. Cl. (Notes ad. loc.). (2) The second line of 27.9 which scarcely yielded any sense as it stood in the N. Recension, has been restored on the evidence of Southern MSS, and it will be seen that this restoration gives the line much force and meaning (compare Notes ad. loc.).

These general remarks will it is hoped make clear the procedure followed by me in fixing the present text. For the rest, I must leave the text to speak for itself.

(2) After the Text come the Notes, which deal with the textual and critical problems presented in each Adhyāya. As in the case of the fixing of the text, so here too, the whole responsibility is mine; but I may be allowed to mention that the Notes more or less require to be regarded as a running commentary on the text of the present parvan. I have also tried at places to indicate how the text might have been interpolated before our MSS tradition began; (thus compare notes on 2.25f.; 8.20f.; 27f.; 15.11f.; 27.10f.; 28.1; 35.4f.; 35f.)

(3) After the Notes, comes the Appendix which must ultimately be regarded as much an integral part of the work as the text itself. The Appendix which again is arranged according to the Northern and the Southern Recensions, contains all those verses of the Virāṭaparvan, which are found in the Editions and MSS collated for the purposes of this edition, but which are not included in the text itself. It will easily be seen that they occupy 286 pages of small type. It was once intended to give the different readings of each of the verses, relegated to the Appendix. In fact the press copy was prepared on this understanding, but it was soon found that they would take up much space and would extend over a number of pages at least equal to that of the present Appendix, and would also delay the appearance of the volume. I have therefore, omitted the different readings of the additional ślokas contained in the Appendix, except in very rare cases.

It will also be seen that the Southern Recension is responsible for by far the largest part of the Appendix, and that compared to this, the additions of the Northern Recension dwindle to insignificant dimensions. This inflation in the South is one of the problems of the Mahābhārata criticism, demanding early and satisfactory solution.

This inflation has also adversely reacted on the text itself, i. e. the temptation of adding to the text has led to the original nucleus of the text being practically swept away in the S. Recension under the force of such interpolations. This point will be alluded to below, at some length. Here

version, including pertinent words and phrases, has been made and printed as supplement II As the date of the Javanese version is definitely ascertained to be 996 A D (Junyboll's note 6 on p 97 of his edition of the Virātaparavan, 1912) the lowest limit for the existence of the Southern Recension in its entirety i e in the fullness of its interpolations, cannot be brought down later than approximately 1000 A D, and my contention has been (ibid p 175) that the problem of the Mahabhārata text as such, instead of being looked upon as suffering the usual, chronic nemesis of Indian antiquities, viz uncertain chronology, has in all probability, to be seriously looked upon as a question carried back to about the beginning of the Christian Era. But more of this immediately below

With regard to supplement II, it has to be mentioned that the serial number of the Adhyāyas printed there is given only to facilitate reference, and that the original version contains no indication of the Adhyāya arrangement. It has been in the original divided into seven sections, the seventh and the last section commencing on p 55 of Junyboll's edition with the quotation द्युतिमन्तो महेष्वासा (?) सव युद्धविशारदा ।

The text given in this supplement is as found in Junyboll's edition of the Javanese Virātaparvan The text of our present edition, whenever it differs from the Javanese version, is given below each quotation in smaller type The figure without any further addition refers to that of the text Quotations to be found in the Appendix are marked with the abbreviation App coming first against each Thus App 14 N R p 77 indicates that the quotation is to be found in the App of the Fourteenth Adhyāya Northern Recension, on page 77 (after v)

These two pieces of testimonia viz the commentaries and the quotations of our work in the Javanese version are what can be offered in the present state of our knowledge by way of indirect but corroborative evidence of our text But that their evidence is of a highly satisfactory and convincing character no one will deny The present work ıt

may be mentioned, under hope of pardon, is the first definite resolute attempt to be put forward in the cause of the Mahābhārata text, and if it turns out that some items of the usual critical apparatus have been left unheeded, the deficiency is sure to be made up in the final form of the work.

(IV)

It may be briefly indicated how the present text of the Virātaparvan is made, and what the general arrangement of the present volume is. As already mentioned in the course of the enumeration of the Manuscript material (section II, above) the text is mainly based on FAM. The reasons for this will be mentioned below. But it should be made clear that whenever it was necessary and justifiable I have given the preference to other evidence. I have not also hesitated to emend conjecturally at places the text, even against the evidence of all the MSS. Such emendations by their very nature, are however very few in number. (1) In 19.9*b* the reading त्वमिष्टोऽसि is a conjectural emendation of mine for the reading in the MSS. दृष्टा चाम्र, भ्रष्टापि, अदृष्टा च, संदृष्टा म,° तमेष्टामि, नादृष्टा च. The necessity of the emendation is discussed in the Notes ad. loc. to which reference is invited. (2) Another such emendation is दुर्योधने पार्थंजले in 48.17 for दुर्योधनः पार्थंजले of all the MSS. and edns. for which see notes, ad. loc.

Apart from such emendations also, I have not slavishly followed the text of FAM either by embodying into the text proper all the Ślokas contained in these MSS or by accepting the evidently inferior and later readings to be found at places in FAM. Thus in 45.18*b*, as against the evidence of AFM and also of other MSS, the reading तार्क्ष्ये गरुत्मान् वेगेन······is based on the evidence of K; the reason why this is so done and how this reading probably requires to be further emended is explained in the Notes, p. 118. The reading पर्वेणि in 15.5*a* is on the evidence of the com. Visama· (Notes, p. 51). As regards individual lines or Ślokas the line व्यामुह्यत etc., though found in AF, is not included in the text (App. 236). The verse नदीज लंकेश etc. (App. p. 164) though

occurring in F along with some other MSS is not accepted in the text. In fact each individual reading is based on its own merits, though in the majority of cases, the agreement is more with FAM than with other texts; and each individual line or Śloka is admitted into the text or relegated to the Appendix, strictly in the light of the Manuscript evidence as modified by the accepted principles of textual criticism.

For purposes of this edition at least, I have postulated only two Recensions of the text, viz. the Northern and Southern Recensions, and the readings have been arranged accordingly, those above the line (and immediately below the text) being of the Northern and those below the line (and nearest to the bottom of the page) being of the Southern Recension. The N. Recension contains the readings of a Bengālī MS. designates N, and it will be found that instead of presenting a characteristically separate text, N approaches the text of the Editions generally, both in individual readings and in its interpolated verses. The Southern Recension contains the collation of MSS. representing the main characters of the South, but the text has in that Recension, been inordinately inflated, as Lüders has already remarked (Grantharecension, passim,) very probably expurgated (compare Notes, p. 95,) though it must be admitted that it has preserved certain readings which seem older, and which are nowhere to be found in our MSS. of the N. Recension. These have been accepted by me in the present text. (1) Thus in 26.5*b* नीतिमान्प्राज्ञः as against पार्थः is on the evidence of the S. Cl. (Notes ad. loc.). (2) The second line of 27.9 which scarcely yielded any sense as it stood in the N. Recension, has been restored on the evidence of Southern MSS, and it will be seen that this restoration gives the line much force and meaning (compare Notes ad. loc.).

These general remarks will it is hoped make clear the procedure followed by me in fixing the present text. For the rest, I must leave the text to speak for itself.

(2) After the Text come the Notes, which deal with the textual and critical problems presented in each Adhyāya. As in the case of the fixing of the text, so here too, the whole responsibility is mine; but I may be allowed to mention that the Notes more or less require to be regarded as a running commentary on the text of the present parvan. I have also tried at places to indicate how the text might have been interpolated before our MSS tradition began; (thus compare notes on 2.25f.; 8.20f.; 27f.; 15.11f.; 27.10f.; 28.1; 35.4f.; 35f.)

(3) After the Notes, comes the Appendix which must ultimately be regarded as much an integral part of the work as the text itself. The Appendix which again is arranged according to the Northern and the Southern Recensions, contains all those verses of the Virāṭaparvan, which are found in the Editions and MSS collated for the purposes of this edition, but which are not included in the text itself. It will easily be seen that they occupy 286 pages of small type. It was once intended to give the different readings of each of the verses, relegated to the Appendix. In fact the press copy was prepared on this understanding, but it was soon found that they would take up much space and would extend over a number of pages at least equal to that of the present Appendix, and would also delay the appearance of the volume. I have therefore, omitted the different readings of the additional ślokas contained in the Appendix, except in very rare cases.

It will also be seen that the Southern Recension is responsible for by far the largest part of the Appendix, and that compared to this, the additions of the Northern Recension dwindle to insignificant dimensions. This inflation in the South is one of the problems of the Mahābhārata criticism, demanding early and satisfactory solution.

This inflation has also adversely reacted on the text itself, i. e. the temptation of adding to the text has led to the original nucleus of the text being practically swept away in the S. Recension under the force of such interpolations. This point will be alluded to below, at some length. Here,

I must only add that in order to arrive at a satisfactory solution of the question of interpolations in the Mahābhārata, the present text and the Appendix must be read and judged together One without the other would very much detract from the peculiar significance of the present Mahābhārata text problem

(4) A brief allusion may be sufficient with regard to the three Supplements at the end Supplement I. contains the text of a section of the Vidhurapanditajātaka which has some resemblance in text and subject-matter to the fourth Adhyāya of the Virātaparvan For further particulars about this supplement reference is invited to the note on 4 9f (page 14f) Supplement II contains the readings of the Virātaparvan found in a commentary on the same called Visamapadavivarana This commentary is very probably older than Arjunamisra and certainly so than Nilakantha, as already explained (p XII f, above)

Supplement III contains the quotations from our text found in the Javanese translation of the same Its significance also has already been alluded to (p XIII f, above)

(5) Lastly comes a Concordance, showing the relation of our text with the current Nāgari Edition (Edn') and the Southern Kumbhakonam edition The concordance will show what verses of the present text are absent in the other two editions, as also indirectly what verses of the latter are not to be found in our edition The divergence between this and the other editions, as reflected in this Concordance has been referred to at length further on

So much with regard to what the present volume contains There are certain matters which could have with great advantage been included here, e g an Index to important words and phrases, a grammatical synopsis, based on Whitney s Grammar, and similar to Michelson's grammatical analysis of the Rāmāyana, so often referred to in the course of the notes, a consideration and comparision of the two main metres to be found in this parvan etc But the volume has already grown beyond the usual limit, and so

these topics, subsidiary indeed, but no less important, may better be worked out separately hereafter.

(V)

It now remains to explain certain points which were held over before, and which now deserve to be treated at some length.

The first point is to justify the selection of a particular group of our MSS, viz. FAM, as being the basis of this edition of the Virāṭaparan. To try to answer this, is, if I have understood matters correctly, to open up some fundamental questions in the Mahābhārata text problem, as it presents itself to all earnest students of that Epic.

Stated in its simplest form, the main object of a critical edition of the Mahābhārata is, in the first place, to have a text of the Mahābhārata, which contains no external interpolations, and secondly, to have also a text which intrinsically approximates to the spirit and characteristics of the period to which by tradition as corroborated by external evidence, the Epic is generally assigned. In other words, the primary aim of the Mahābhārata text study is to arrive at its correct and proper text, a text, which is also as ancient as possible, so far as other standards at our disposal enable us to judge. If these premises be granted,—and few will, I think deny either of these—the whole position will have been simplified, all subsequent process being simply a matter of detail. For instance, it is just possible that an impression may prevail in certain quarters, that granting as must be done, the existence of interpolations in the Mahābhārata, it is more our own reason and historical sense than Manuscript evidnce which ought to be exercised in detecting these interpolations. This view, if it be seriously entertained, only requires to be stated in all its plainness to show how very questionable such a process would be. The validity of such a process is circumscribed by so many evident limitations that ultimately it may turn out to be devoid of any force whatsoever, except for the individual who upholds

it Apart from all such matters of detail, however, the Mahābhārata problem, if it is to lead to satisfactory results, requires to be bounded within the limits of these, and, if necessary, similar other fundamental postulates

Granting the two premises, referred to above, it may now be stated that it is because the documentary evidence furnished by these three manuscripts viz FAM, can be proved to be reliable from more than one point of view that they have been accepted as the basis of the present text That is, (1) their evidence throws great light upon, and even clears up the confusion caused by the interpolations in the Virātaparvan, and (2) at the same time, it helps us to arrive at what a careful and comparative perusal of the present text of Virātaparvan will disclose to be, an older, and possibly *the* old text of the Epic as prevailing at a considerably ancient period in the literary history of Sanskrit

These two questions viz. (1) of interpolations and (2) of an ancient text of the Virātaparvan require to be formulated at some length And first we may take up the consideration of the interpolations

When we speak of interpolations in a particular work (in the present case in the Virātaparvan) we of course imply that we have, or at least can have, an idea of an authentic or unadulterated Virātaparvan, as compared with which we may mark out the additions of lines or ślokas or passages and even whole incidents, as interpolations I pass by that view which is disposed to regard the whole of the Virātaparvan itself as a big interpolation in the midst of the Mahabhārata Such an issue if at all it can be raised, can be raised only when we are dealing with the growth and the formation of the Mahābhārata itself, and before it can be urged, it will have to be satisfactorily established that the original nucleus of the Bhārata story contained no trace of any of the incidents described in this Parvan. This view was originally started by Holtzmann (Das Mahābhārata, 1893, II 98) and amplified by Hopkins (Great Epic, 1902, p 382) Since then it has found support from Lüders (Würfelspiele, 1907,

p 22 with foot note) and Winternitz (Geschichte I. 1909, p 392) Though this view is thus supprted by such eminent authors, it seems to lack any other solid basis than the apparent prejudice (I use the word with hesitation and under hope of pardon) against the "Thirteenth" year of exile, with which the Virātaparvan deals We know the prejudices with which Holtzmann worked his investigation of the Mahābhārata We also know that many of these prejudices have been exploded And even granting the formal systematisation of the Epic at some later date, it would be very difficult to prove, if not at all impossible, that in the *original* plan of the Epic, the incidents of the Virātaparvan were altogether absent, and that the development of the Epic story was quite independent of events described here Apart from this, one of the other arguments advanced by Holtzmann, Hopkins and Witernitz, is the apparently exaggerated account of Arjuna's fight with the Kaurava heroes Lüders also refers to partly "different and evidently later customs and manners" being depicted in this parvan than in the rest of the Epic He does not however exactly say which these customs and manners are, except they be those referred to by Holtzmann such as the court and harem life &c Hopkins also refers to the worship of Durgā, i e the Durgāstotra Adhyāya in the former editions, which however falls away from the text proper in the present edition, and is relegated to the Appendix on the evidence of many of our MSS But even supposing that the Durgā incident was to remain in the text, it is hardly fair to argue, as Hopkins does—more especially after the strictly logical and almost nihilistic attitude adopted by him just before advancing this argument—that from the existence of the Durgāstotra chapter, the whole of the Virātaparvan was an "intrusion" or was "late". His other arguments are not also convincing But this point may be left aside, more especially as our immediate concern here is not the interpolation of the Virātaparvan in the Mahābhārata, but is simply to consider the interpolations in the Virātaparvan itself, accepting generally, the Virātaparvan as a component part of the Mahābhārata.

Granting the existence of interpolations in the Virāṭaparvan, as indeed in most of the other books of our epic, it was necessary to see what amount of interpolations was contained in the existing text of the Mahābhārata, further, it was still more necessary to postulate some definite, well ascertained standard, in reference to which alone, any mention of the existence of such interpolations in the Mahābhārata could be sustained *This* was indeed the real crux of one aspect of the whole Mahābhārata problem. We have seen above how merely subjective standards or ideas are not helpful in solving this question Supposing no such external and fixed standard for adjudging of interpolations was forthcoming, and if the interpolations were to be decided as such from subjective standards only, however fine they be, and however nicely they might be employed, any one could argue that a passage or incident which was regarded as interpolated from one point of view, could from a different line of argument be regarded as not interpolated i e as original To take an obvious instance The Durgāstotra in the Virāṭaparvan may plausibly be urged as belonging to the original epic, as Umā and Parvati (with whom Durga is later indentified) are referred to in the Taittiriya Aranyaka and Kena Upanisad (compare Macdonell, Vedic Myth p 74). But the question assumes quite a different aspect if in addition to other reasons, it can be shown that in the majority, if not indeed in most of the MSS of the Virāṭaparvan accessible to us, it is not found included in the text A fixed, unchanging, *and reliable standard of criticism free from any* suspicion of subjective taint was thus necessary, before the mention of interpolations could be urged and sustained. This was, fortunately enough already existing, and was first emphasised, though in an implict manner, by Jacobi in his Contents and Concordance of the Mahābhārata (1903) p 257, and then by C V Vaidya in his "Mahābhārata, A criticism" (1907) p 185

To show what this standard is, I beg to quote my own words, spoken two years ago (on the occasion of welcoming to the Institute, Dr F. W. Thomas of the India Office Lib-

rary printed in the Annals of the Bhandarkar Institute, Vol II p 160 ff) "Fortunately for one aspect of the Mahābhārata text criticism" (i e in arriving at a satisfactory conclusion about the correct extent of the epic) the Mahābhārata "has a detailed table of contents added on to it in the second Adhyāya of the Ādiparvan, and the first Adhyāya of that book, which seems to be older of the two, is also of historically much importan e in retracing the earlier history of the text The statements in this second Adhyāya tell us what the number of Adhyayas and the total number of verses are, for each of the eighteen books of the epic separately.. . ..... But, "we find to our bewilderment that the statements of the poem itself as found in this table of contents mostly disagree with the text as printed We cannot now ignore the fact that these tables of contents also partake of the common distrust regarding the authenticity of Mahābhārata text in general Bearing this disqualification of theirs in mind, it must generally be admitted that this statement is a very valuable critical means, I would even say, a means of the highest importance and also of great antiquity, in settling the external form and extent of the poem in as satisfactory a manner as is possible under the circumstances " With regard to the antiquity of the first two Adhyāyas of the Ādipavan "it is of course well known to the Mahābhārata students that Buhler long ago succeeded in establishing the acquaintance of Kumārila (circa 700 A.D) with the first and the second Adhyāyas of the Ādiparvan . in his Contributions to the History of the Mahābhārata,' 1892, p 9, and p 20 f " "Now the next factor in the Mbh text question is this -We have printed texts which diverge widely, and sometimes wildly too, from the statements of the Parvasamgrahaparvan " After pointing out how matters stood with regard to the number of Adhyāyas and verses of the Sabhāparvan in the Parvasamgrahaparvan and in the printed texts, reference was made to the case of the Virātaparvan, with which we are here more intimately concerned "our present Parvasamgrahādhyāya text in Nāgarī and Southern Recensions lays down 67 Adhyāyas and 2050 verses

for the Virātaparvan. As against this, our Nāgarī editions have 72 Adhyāyas and 2272 verses in G K (now called Edn[2]) and 2376 verses in C (now called Edn[1]) and the Southern Kumbhakonum edition has 78 Adhyāyas and 3494 verses We rightly stand aghast and are justifiably confused in the presence of such a state of things.— In the case of Virāta, the increase is of five Adhyāyas and 224 (or 226) verses in the Nāgari, and eleven Adhyāyas and 1444 verses in the Southern editions "

With these facts regarding one aspect of the Virātaparvan in our possession, we may now take up the question with which we have begun this part of the Introduction, the question namely, why our text is mainly based on FAM It is so, simply because these MSS, and more especially F, and next to it A, help us to retrace as though by a simple and natural process, the original external form of the Virātaparvan, i e the number of verses and Adhyāyas as are enumerated in the Parvasamgrahaparvan In doing this, these MSS do something equally, or we may even say, more important they enable us in the case of the Virātaparvan to have a text, which in comparison with the text of any available MS or edition of the Virataparvan, would generally be found to be older and therefore very probably more genuine The question of interpolations thus deserves to be considered closely, as its solution also leads directly to the rehabilitation of the trustworthiness of Parvasamgrahaparvan in its limited field, and also indirectly to the general Mahābharata text problem, if the right sort of manuscript material could be had The total number of verses i e. ślokas, couplets, in the present text of the Virātaparvan is 2033 In Edn[2] it is 2272 In Parvasamgrahaparvan it is stated to be 2050 The slight discrepancy between the figure of the present edition and that of the Parvasamgraha enumeration will be explained below Now what are the ślokas which were included in Edn[2] (and also in Edn[1]), but which the evidence of FAM, and more particularly that of FA enables us to stamp as interpolated?

Confining our attention only to the longer interpolations, there was, to begin with, one whole Adhyāya of 35 ślokas containing the Durgāstotra This is wanting in our FA, in L and N, (this last a Bengāli MS) from the N class, and in the S class of texts except SK, this last having borrowed it from the Nāgari editions (compare the foot-note in SK at this Adhyāya, see also our App p 38 f, Notes p 22 f) Then secondly, there was a group of 34 verses which was together added at different places in our fourteenth Adhyāya (App p 71,73, Notes, p 44) These are wanting in AF and in HL from the Northern class, and,–what, strikingly proves their interpolated nature,—in the S class too, except SK It will readily be conceded that ślokas or passages which are to be found in one recension of the text only, and are not to be found either verbally or even in substance in the other recension or recensions, are very likely to be regarded as not forming part of the original text This is all the more true when no motive for the absence of such lines or passages can be proved In the present case, supposing that the passage describing the love scene between Draupadi and Kicaka was a genuine part of the original text, it becomes difficult to explain its absence from *all* the MSS of the Southern Recension On the other hand, we here clearly see the same desire producing similar effects just as the interpolated passage fondly seeks in the N Recension to lengthen out the love scene, so the S MSS have also a passage in the same strain (App page 74, bottom), which of course has no counterpart in the N Recension Passing over smaller interpolations, we have had in what is now our twentieth Adhyāya, a passage of nine ślokas (App p 108) which AFM from the N Recension and the whole of the S Recension know naught of It would take too much space to detail here all the passages which our MSS, and primarily FA, have enabled us to discover as interpolations, but attention may be drawn to two interpolated passages, one in the middle, and the other, towards the end, of our Parvan AFM and BEDLN from the N Recension have not the passage which was included in the Edns after our 31 21 (App p 141) This passage, but for one line,

is wanting in the S. class (except SK. We can now see whether any of these passages under these circumstances could be urged as being genuine, or necessary to the context. We may lastly turn our attention to the very big interpolated passage after our present 50. 2*a* (App. p. 207). This interpolated passage is important as showing the relative value of the MSS on which the Editions were based, as also of the different commentators. (Compare, Notes p. 127; also p. XIIf., before). Here we have a group of 38 verses which ultimately turn out to be included, besides the Northern editions, in two MSS only. The Southern Recension, as in the love scene discussed above, has almost nothing to correspond with this Northern interpolation, but at the same time, it confronts us at this place with an interpolation of its own, this again being unknown to the Northern Recension.

The evidence of FA and M (in this descending order) has thus enabled us to get at the present number of verses (viz. 2033) in place of the 2272 verses found in Edn², the Parvasaṁgraha enumeration being 2050, and thus it becomes clear that in the matter of the extent of the text, the evidence of these MSS is almost unimpeachable. The passages which are now discovered as interpolated on the evidence of these MSS are (1) mostly repetitions or (2) meaningless additions; (3) by no line of cogent argument can they be regarded as necessary to the text; (4) these very interpolated passages are absent from the Southern Recension, and (5) in some cases, from the Bengālī Manuscript used for this edition. In order to fully appreciate the extent of such interpolations I must invite a reference to the Notes, where most of the passages here referred to, with others, have been dealt with, and the evidence of the Commentators as bearing on these interpolations is also fully discussed.—This then is one of the justifications for the preference here given to this group of Nāgarī MSS, namely those that are here designated FAM: They have been instrumental in enabling us to remove all such extraneously interpolated passages from the text of Parvan, and their relegation to the Interpolations part

of the volume, has been instrumental in affording us, as though as a matter of course, a text very nearly approaching the numerical strength mentioned in the Parvasaṁgrahādhyāya.

As in the matter of the numerical strength of this Parvan, so also in the matter of the number of the Adhyāyas into which the text of this parvan is to be distributed, these particular MSS, viz. FAM (along with some others) have preserved an Adhyāya arrangement which exactly corresponds to the number of Adhyāyas laid down in the Parvasaṁgraha enumeration for the parvan under consideration. As to how this is done, i. e. how the text has been given in sixty-seven Adhyāyas only, as the last-named authority states, and not in seventy-two Adhyāyas as the present Nāgarī editions do, has been already explained by me in my article referred to above (Annals of the Bhandarkar Institute, vol. II p. 177ff.). We may here only stop to see how the arrangement of the previous editions and of the MSS allied to or represented by them was almost unnatural and arbitrary. What is now our Adhyāya thirty-one was made in the editions and one MS only, viz. C, into two Adhyāyas, the first ending with our verses 49, and the second beginning with verse 50. But this arrangement is unnatural, because it abruptly divides into two pieces one main incident, viz. of Suśarman's being captured and subsequently released at the instance of Yudhiṣṭhira. Śloka 49 gives the captured king freedom: śloka 50 says that the king being abashed and down-cast, went away (being set at liberty). Then follows the mention of the Pāndavas' being honoured by the Matsya king. The same is the case with our Adhyāya 37, which in Edns and CGDN was cut into two at the end of our śloka nine, thus presenting the dialogue between Arjuna and Uttara in two Adhyāyas.—We may take one more instance only: the present Adhyāya 40 was similarly split into two, the second Adhyāya beginning with our verse 26. This verse is however spoken by the same person (i. e. by the Prince) as the preceding śloka; and the subsequent passage is also a part of the dialogue between Arjuna and the Prince,

and completes the main incident of this Adhyāya, viz. Arjuna's putting courage into the terror-stricken heart of the young Prince

The statements of the Parvasamgrahaparvan and the evidence disclosed by our MSS, the most trustworthy of which, so far as interpolations and the Adhyāya-arrangement are concerned, are E and A, mutually supplement and strengthen each other the Parvasamgraha statements are strikingly borne out by these Manuscripts the evidence of these MSS enables us to get rid of interpolations in the text, and of the inflation of the Adhyāyas, and enables us to arrive, on its external and numerical side, at a text of the Virātaparvan which is almost exactly the same as is laid down in the Parvasamgrahādhyāya, which from this point of view, may be regarded as a valuable piece of evidence for this part of the Mahābhārata criticism I hope this will not be regarded as moving in a circle, when, for this part of the Mahābhārata criticism, I point from the MSS to the Mahābharata statements as contained in the Parvasamgrahaparvan, and then from these latter, back to the Manuscripts once again But that this is not so, will be evident after a little consideration The Parvasamgraha Adhyāya dates from *at least* 500 A. D Hopkins dates it ("introduction to the first book") 200 to 400 A D (Great Epic, page 398) If for this aspect of our task, such an ancient piece of evidence is not to be relied upon, and if this evidence is not to be co-related with the evidence disclosed by the Manuscripts, then, I do not know what other position can be taken, in the present state of our knowledge, to arrive at a satisfactory conclusion in the matter of the Mahābharata text

There is one objection that can possibly be raised against the reliability of those Manuscripts generally, which have been made the basis of the text offered here It is, that the passages and Slokas that are here spoken of as "interpolated", might have been, by a stroke of ingenuity, struck off consciously from the MSS concerned in other words these MSS may be a consciously abridged

text, or a purposefully manufactured production. The objection can indeed be raised, but, to maintain it seriously would, it seems, be a difficult task. In the first place, the onus of proving this to be the case lies on those who would start such a supposition. Its implications also are many. It will have to be proved that a Paṇḍit or a body of Paṇḍits once set about to expurgate from the text certain passages, and that they did so expurgate the text. But such a process is unheard of in the ancient literary history of India. And then, the necessity or motive for such a step will have to be established. Such a supposition also implies that the latest text (i. e. the text of Edn[1] and Edn[2]) is also the oldest text, or at least, that it is very old, since it is this text which must be held to have been subjected to abridgment. The Parvasaṁgraha statements also will have to be proved as being mere calculations made in the air, figures counted, noted and transmitted, all at random will. The remarkable coincidence will have also to be explained, viz. the fact, that the text contained in these MSS, which are thus held to be expurgated or abridged, is, in comparison with the text of the Edns, older and generally more antique.

But the argument need not be probed much deeper. Leaving it for those who would maintain it to prove their case, it is sufficient for us to remember that the passages which are wanting in the MSS concerned, are exactly those which are wanting in the Southern Recension and that they contain mostly repetitions and amplifications. Two of the MSS are very old, F being, dated Samvat 1493, and is thus nearly 500 years old. One need not be surprised if this MS turns out to be one of the few oldest *paper* Manuscripts which are left to us. The colophon at its end makes it very probable that the writer belonged to the Jain Community, and that he wrote the Manuscript for some member or members of that community. The second manuscript A is also probably equally old, and if such a purposeful curtailment of the text took place, we have every reason to expect that some allusion to the fact, howsoever indirect, would have survived, if not in the Brahmanical literature, at least in the writings

of the Jain community, which showed great literary activity about that time. Brahmanic Literature, especially of a religious and didactic nature, knows expansion and addition: curtailment of it, and more particularly of a work long regarded as Smṛti, has yet to be proved.

Before we leave this part of our subject, we may see how our present text of the Virāṭaparvan compares with the statements of the Parvasaṁgrahaparvan. These are contained in the following passage:—

अतःपरं निबोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।
विराटनगरे गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम् ॥ २०६ ॥

दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पाण्डवा ह्यायुधान्युत ।
यत्र प्रविश्य नगरं छद्मना न्यवसंस्तु ते ॥ २०७ ॥

पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः ।
दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ॥ २०८

पाण्डवान्वेषणार्थे च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम् ॥ २

न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्तैः प्रथमं कृतः ॥ २१० ॥

यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासीलोमहर्षणम् ।
ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः ॥ २११ ।

गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ।
अनन्तरं च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम् ॥ २१२ ॥

समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि ।
प्रत्याहृतं गोधनं च विक्रमेण किरीटिना ॥ २१३ ॥

विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम् ॥ २१४ ॥

चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।
अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाः परमर्षिणा ॥ २१५

सप्तषष्टिरथो पूर्णा (°र्णाः ?) श्लोकानामपि मे शृणु
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ॥ २

उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा ।
उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम् ॥ २१७ ॥

It is interesting to compare this detailed enumeration with a pertinent passage of a similar purport, contained in a former part of the sameAdhyāya of the Ādiparvan:—

आरणेयं ततः पर्व वैराटं तदनन्तरम् ।
पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ॥ ५७ ॥
कीचकानां वधः पर्व पर्व गोग्रहणं ततः ।
अभिमन्योश्च वैराट्याः पर्व वैवाहिकं स्मृतम् ॥ ५८ ॥ (I. 2.)

That the second of the two passages quoted above, refers to a period before the present form of the Mbh. i.e. to a period anterior to the eighteen-parvan Mahābhārata as we have it to-day, is apparent from the explicit words with which this passage concludes :—

एतत्पर्वशतं पूर्णं (or पूर्वं ?) व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ८३ ॥
यथावत्सूतपुत्रेण लौमहर्षणिना ततः ॥
उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ॥ ८४ ॥
समासो भारतस्यायमत्रोक्तः पर्वसंग्रहः ॥ (I. 2.)

This makes it quite clear that the first of the two enumerations refers to the hundred-parvan Bhārata, and the second to the eighteen-parvan Mahābhārata.—

With regard to the text of the first passage, it has been already mentioned that it had been verified from five independent MSS of the Ādiparvan, and the text may thus be regarded as well-fixed. (Compare, Annals of the Bhandarkar Institute, Vol. II. p. 162). Even in the Southern editions, where the extent of the Virāṭaparvan has been nearly doubled, the Parvasaṁgrahaparvan enumeration for this parvan is as in the present passage. This implies that though profuse additions have been made in the *text* of the parvan under consideration, the text of the Parvasaṁgraha has not been tampered with, but generally left as it was. This was so done, possibly because the historical or traditional significance of the Adhyāya, containing as it did, what was known and transmitted about the epic, was realized, and so no liberties were taken with it; probably also, because this Adhyāya was very little used and dilated upon in recitals &c. It contains very little that is interesting from the point of view of the Paurāṇikas or

religious and moral expositors. Be this as it may, it is indeed a striking fact that even when sufficient reasons existed for a conscious tampering with or recasting of the text of the Parvasaṃgraha, the Southern Recension, according to our present evidence, practically stays its hands from a possible tempting but sacrilegious action. We now see how the evidence of our basic MSS viz. F and A has enabled us to have the text of the Virāṭaparvan in sixty-seven Adhyāyas, the number known to the Parvasaṃgraha.

With regard to the entire number of verses or ślokas, their total number as included in our present printed text, comes up to 2033, i. e. it is less than the number mentioned in our authority by seventeen ślokas or verses. I should like to make it clear that the words śloka and verse are being here used as synonymous, in the sense of a complete stanza, a unit of metrical lines recognised by the Sanskrit Prosody. Thus the norm of an Anuṣṭubh is four lines, each of eight syllables; of an Upajāti, four lines, each of eleven syllables; but the unit of each class is regarded as a śloka or a verse.—The difference of 17 verses (understood in this sense) by which our present text is short of the Parvasaṃgraha enumeration now requires to be explained and removed.

A close scrutiny of the lines, ślokas and passages, relegated to the Appendix will show that the Appendix contains some lines and verses, which are found in all our present MSS and editions of the two Recensions. Strictly speaking, as such lines and couplets are found in *all* MSS and editions, both of the Northern as well as the Southern Recension, i. e. in fact, in the whole body of evidence at present available to us, it was absolutely necessary that they should have been included in the text, and should not have been relegated to the Appendix. But this was done with a purpose. This purpose was to show that, according to the evidence available to us so far, when the text was counted, and its extent fixed once for all in the Parvasaṃgraha enumeration, many of the ślokas of the original text had even then received interpolations, each

extending mostly to a single line, the śloka being regarded as the unit of a metrical standard. Before explaining this point a little more fully, it is desirable to give here for ready reference all such lines, i.e., all those lines which are found in all the Manuscripts and editions, but which, instead of being included in the text, have been embodied in the Appendix :—

वीर्योन्मत्ता बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः । After 13.2.
कूलस्थः कूलमुत्तरम् । तर्तुमिच्छति मन्दात्मा । After 14.18b^1.
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मया । Before 16.47.
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी । After 16.48.
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी । After 16.49a.
सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् । After 16.49.
अनित्याः किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ Before 19.3.
इदं दुःखं तु कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् । Before 19.22.
माधर्मं कुरु सुश्रोणि कोपं जहि शुचिस्मिते । After 20.7.
पूर्वागतं गतस्तत्र भीमप्रतिमौजसम् । After 21.40a.
स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः । After 21.49a.
ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विप्रतिवर्त्य च । After 22.17a.
इमां च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु । After 24.18.
असतश्च दुर्लभा नित्यं सतां चाभिमतां सदा । After 27.3a.
ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् । After 27.30.
अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् । After 29.7.
युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभ । After 31.25.
स चचार गदापाणिर्वृद्धोपि तरुणो यथा । After 31.32.
ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः । After 35.2.
यदजानन्नवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम । After 40.24.
एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् । After 40.29a.
प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः । After 41.21.
महास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । After 46.9.
प्रतियुध्येम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । After 47.10.
वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः । पराजिता वासवजेन संख्ये ॥ After 49.15b
तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः । After 54.1a.

दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः । After 57.13.
प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततो यदि मन्यसे । After 63.27.
संचयैश्च धनैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः । After 65.14.
एतेषां बाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे । After 66.23.
समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः । After 67.18*a*.
अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एव च । After 67.21*a*.
ततो विवाहो विधिवद्वृषे मत्स्यपार्थयोः । After 67.25.

It would be seen that such additional lines are in all 35, that is, 17½ ślokas. As they must, according to our present evidence be included in the body of the text, the entire text of this Parvan would be ślokas 2033+17 i. e., almost exactly the same as is stated in the Parvasaṁgraha. The question then recurs: why not include them in the text itself? Well, they must be: of this theoretically, there can be no gainsaying. But their being thus separated may also serve to clear up certain moot points. In the first place, the existence of a manuscript tradition closely reflecting the Parvasaṁgraha enumeration stands out prominently certain. It also follows that the fixing of the numerical strength of the text was accomplished in the North on the basis of the Northern Recension, and that the Southern Recension, generally speaking, is only a secondary Recension, at least so far as the present Parvan is concerned. The third point has already been alluded to: Granting that the Parvasaṁgraha enumeration is no mere idle computation, it appears that whenever the text might have come to be thus computed, it (i.e. the text) had already begun to be very much adulterated with additions, and that the computation was made after taking account of and including these additions. If the evidence of F and A as controlled by that of other MSS is to be given its full credit, and if it is to be extended to its logical conclusion, these propositions naturally follow. Though the lines given above are found in all MSS, still it is evident that they are adventitious to the original text of the Parvan, and are very probably to be regarded as being the product of the period that intervened between the original Mahābhārata, and the Mahābhārata as it became, when the Parvasaṁgraha enumeration was made and added on to the

epic Their interpolated nature can best be seen by looking to the contents of almost each of these lines This implies, of course, that in the uninterpolated Mahābhārata, the unit of the epic was a sloka, each single sloka being the vehicle of one idea complete in itself In the original form of the Mahābhārata we may very certainly hold with Hopkins that "a complete sentence seldom exceeds the limit of a stanza and when it goes further it may be set down as a mark of lateness" (Hopkins, Great Epic, p 198) This point has been alluded to and illustrated in our Notes (on 8 14, page 30 f, on 11 4, page 36 f, on 16 44 ff, page 58 ff) We may here briefly refer to some other cases —The inclusion of the line इमां च न श्रियं पार्थ भद्रवर्तां शृणु । makes the three couplets 24 19 ff, run into each other, and there is nothing essential to the text in that line One topic of the messengers' report is over with v 18, and the second begins with the nineteenth śloka This transition from one topic to another was very possibly felt to be abrupt and so the line under consideration came to be added The same is the case with the line असन्तु दुर्लभा नित्य सतां चाभिमता सदा । added after 27 3 Reference has been made in the Notes ad. loc. that the whole passage is probably much corrupted The latter half सतां चाभिमता सदा of the line quoted above is almost identical with साधुभिरर्चिताम् of 3a', and, if admitted into the text (as theoretically it ought to be), very much interferes with the general śloka arrangement The same would be found to be the case with almost each of the lines mentioned above without adding any new point to the text they disturb the śloka context and the one śloka arrangement, which may be postulated almost with certainty for the original form of the Epic It is to be hoped that the point at issue becomes clear viz that in the original text of the epic, the śloka unit was very probably never exceeded, that is, there should not have been originally in our Epic, awkwardly distributed ślokas the two lines of which contained totally unconnected ideas This would be the case with regard to the greater part of the text, if the lines mentioned above be included in the text The presence of these lines however, in the corpus of the Manuscripts which must

have been relied upon, when the Parvasaṁgraha enumeration was made is easily explained. Such lines were added to the original text, possibly according to the pleasure of the reciters; and then they very probably came to be added on the margin of Manuscripts, from where they must have passed into the body of the text itself when the old MSS were copied to form new codices. All this is a very familiar phenomenon. Thus the whole text embodying such additions stood there before the body of the final redactors or counters of the Mahābhārata, i. e. before the author or authors of the Parvasaṁgrahaparvan, and a conscientious regard for the text before them, and an easily explained conservatism must have probably induced them to count the text before them as it was, i. e. including such interpolated lines. This is how, in the present state of our knowledge, the discrepancy of thirty-four lines to be found between the total extent of the text as printed, and that mentioned in the Parvasaṁgrahaparvan is to be explained, consistently with the evidence afforded by F and A.

The substance of this part of our argument therefore comes to be that (1) in the original text, a śloka is to be regarded as denoting a unit of metrical feet, as settled by the rules of Sanskrit Prosody;—a śloka is thus a "stanza"; that (2) the three-line ślokas which we meet at present in all the MSS of the known Recensions of the epic, are to be regarded as very probably made up by the addition of single lines to the original two-line śloka; and that (3) the Parvasaṁgraha enumeration included such additional lines into its process of totalling up, and fixing the numerical strength of each Parvan.—With regard to the position here accepted about the three-lined ślokas, it is interesting to see what Lüders says (Grantharecension, 1901, p. 56) about them in a slightly different connection. He says "the question of three-lined ślokas requires a more thorough investigation. I will not deny that they might have occasionally been existent from the beginning in the Mahābhārata too, in as much as they occur in the pre-epic Gāthā Poetry. It is however scarcely an accident that it is exactly the third line which

so very often is wanting in one or the other of the Recensions." With regard to this it will be seen that Lüders refers to the three-lined ślokas, one line of which is wanting in one or the other Recension. The three-lined ślokas that are being here discussed stand on a different basis, as all the lines are known to recur, according to our present evidence in both the Recensions, and in fact in *all* the MSS of the work under consideration; and our point of view is that such third lines are to be looked upon as of subsequent growth only, and not as emanating from the original author or authors *as* third lines of a two-line stanza or śloka. As an instance of the kind of third lines spoken of by Lüders, we might refer to the line येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी (App. p. 80) added after 15. 2*a*. This line though present in the Northern Recension is not to be found in the Southern Recension, and so naturally comes to be omitted from the text. There are other instances which may easily be found from the Appendix. No question however arises about these, because they are present in one Recension only, and are evidently therefore interpolations. With regard to the evidence of the Gāthā poetry alluded to by Luders, it may turn out that the contents of the third line may prove that line also to be a subsequent addition, like the number of the third lines we have been considering. And in any case, our present investigation refers to a period before the present Manuscript tradition began, where the interpolations must be judged from the contents of the text only, and from the general style of writing observable in the work itself. If however, it be deemed too early yet to speak of going beyond the present MSS tradition in such cases, the point may readily be conceded, but it may be emphasised that our best MSS do thus give a text, which numerically corresponds to the Parvasamgraha, and so cause almost an agreeable surprise.

This aspect of the Mahābhārata problem, viz. the interpolations in the text, its extent and distribution into Adhyāyas, the general trustworthiness of the Parvasamgraha enumeration &c. may now be left here. The next question for us to see is whether the text itself of the Virāṭaparvan as is

presented in this edition, (which, generally speaking, is the same thing as to say, the text of F and A) has any claim to more antiquity than the text in the preceding editions, just as we have good reasons to hold that its present extent is almost the same as it was at the time of the Parvasaṁgraha enumeration. With regard to this question, it will readily be perceived that it is difficult to demonstrate in a manner which may satisfactorily convince all, that the text of a particular edition is older than of others. The best way to satisfy oneself on this point is to peruse each single verse of the text and compare its former and present form. It may now be readily admitted that in the majority of cases, one need not be surprised if the difference be found to be so very small or almost nil. This however only means that generally speaking, the text has neither been much or everywhere tampered with. But in the remaining cases, it will be found that our text, i. e. mainly that of F and A, has an unmistakable ring of more genuineness and ancientness. This point has also been illustrated in the Notes, but some of the evidence may here be briefly referred to once more.—(1) The sage Dhaumya is advising the Pāṇḍavas as to how best to behave at a Royal court (Adhy. 4). The advice is practical to a degree, and is not at all pitched to any high moral tone. We then come upon śloka 20 of that Adhyāya. "In all disputations (समर्थनासु) one should recount to the king what is both to his good and pleasure." So far the MSS do not conflict: but the test is contained in the last part where our F only reads हितादपि प्रियं वदेत्। while the rest read प्रियादपि हितं वदेत् (भवेत्) or यद्देवास्मै हितं भवेत् or प्रियादपि हित च यत्। That is, except in F, the preference is given to the king being told what may be ultimately to his good, (हितम्) rather than what may please him for the time. The question now is which reading is more genuine. To decide this, we must recall to our mind whether the sage Dhaumya has been speaking from the moral or from the practical point of view. The answer after a perusal of the entire passage in question would be, that moral considerations are scarcely alluded to there. If this be so, the reading हितादपि प्रियं वदेत् preserved in F only turns out more

genuine. This reading is discussed in full in the note, ad. loc. (p. 17 and also p. 18 bottom) to which reference is invited. (2) Attention may also be invited to another significant reading of F and M which also seems to preserve a trait of ancientness. In 4. 53 the text on the evidence of these MSS reads इमान् (यादवान्) for the significance of which, reference may be made to the note ad. loc. (p. 18). (3) Adh. 12. 4 f. states how the Pāṇḍavas mutually helped each other in the Virāṭa town. In v. 6 it is said that Yudhiṣṭhira won money and gave it to his brothers without being discovered by the Virāṭa King (अज्ञातस्य *v. l.* अज्ञातं च). In the next verse the doings of Bhīmasena should be also अज्ञात (भीमसेनोऽपि मांसानि... अज्ञातानि च मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे). This reading is preserved only in F and M, the rest of the MSS seeking to gloss over Bhīmasena's reprehensible conduct implied in these words, (compare note, ad. loc.) (4) To prove the authenticity of FM on lexicographical grounds, reference may be made to 15. 3 where FM read क्रिया for रूपं of Edns, and other MSS. But the word क्रिया has a peculiar meaning, which is noted by Amara, and for which reference may be made to the notes, ad. loc. (5) I place side by side our 15. *8a* in its present form, mainly based on FAM, and that in which it was in the Edns :—

Edns.	Present Text.
भक्षांश्च विविधाकारान्बहूंश्चोच्चावचांस्तदा कारयामास—	आजं शौकरमन्यच्च मत्स्यांश्चोच्चावचान्मृगान् कारयामास—

This is spoken with reference to Kīcaka, who expected Draupadī to be sent to his residence. To my mind, there can be no doubt that FAM preserve a statement more in keeping with older practice, and therefore more genuine, and that the Edns and the allied MSS have substituted a revised or reformed, i. e. a secondary version. (6) Grammatically too, FAM seem to preserve an older text in 16.14*a*, for which see the note ad. loc. (7) In 17.26, FM reflect an ancient state of things which is also possibly historical. See the note ad. loc. (8) Lastly, as a specimen of FM probably reflecting in some degree of ancientness an older view of the

nuptial relations between Draupadī and her five husbands, reference may be made to 18 34-38, and the note on the passage (Notes, p 67.)

In these and similar other cases it is almost certain that FM and A give a text, which a careful comparison will show to be older, and therefore more genuine, than what was contained in the earlier editions But as was indicated at the beginning of our remarks on this subject, it becomes difficult to *prove* this to the satisfaction of all, since, in the end, all such investigations are more or less coloured by one's personal ideas, though in the instances quoted or referred to above, there is very little that is open to such objections

As for actual quotations from our work in early literature, those found in the Javanese version of the Virātaparvan unfortunately help us very little, and so far as our present investigation goes, no quotations from this Parvan are known to occur in any of our earlier classical writings. With regards to the Javanese version it has been already mentioned (p. XIII, before) that it was made from the Southern Recension of the Virātaparvan, and as this Recension differs very much from the N Recension, and the text is nearly doubled over in that Recension, the value of the Javanese version for purposes of comparison of the text is very much reduced, whatever other value it may have There are, however, certain a priori considerations which also go to strengthen the reliabily of the text of F, M and A We have seen above that being quite free from interpolations, F and A approach the number of verses mentioned in the Parvasamgraha, and that the number of Adhyāyas is also the same as stated there, and that all this is done in an easy and natural manner If therefore they become such a very reliable evidence for the extent of the Parvan and its distribution into Adhyāyas, and thus generally reflect a state of the Virātaparvan as it was at the time of the Parvasamgraha, there is no reason why we may not conclude that the *text* preserved in these MSS belongs to the same period. In other words, being reliable in the externals of the text, these MSS require to be regarded as reliable for the internals of

the text also, as generally speaking, the activity of the epic reciters or expositors is to be presumed as affecting more the former than the latter. And if this activity is shown to be absent from the one, it follows naturally that the text itself must have escaped the activities of the epic reciters, though, on the other hand, instances are not wanting where we can say with confidence that the "old order changeth, yielding place to new". Of this we have already quoted instances which show that either because the older sentiment or grammar offended new modes of thought, or because the older traditions (as for instance, that of the very close connection between the Vṛṣṇis and the Pāṇḍavas) had lost their significance, it was very problably the older text (as is preserved in F, M and A) that was revised and brought into line with later, current ideas. —To conclude therefore; the reliability of F, M and A is, from the point of view of both the extent of the Parvan and its general distribution, and also from that of the text itself, very great, and at least as old as the date of the Parvasaṁgrahaparvan, which dates from 500 A. D. and which may certainly be older by even two or three centuries (compare p. XXVI, before).—Some may regard it as hardly necessary for me to refer here to the condition of the text of other parts of the Mahābhārata at about this period, but even at the risk of inviting such a reflection, it is but fair, nay it is our duty, to remember other pieces of pertinent evidence, belonging to the period we are speaking of. Hertel has convincingly shewn (Vienna Oriental Journal, Vol. 25, 1911, p. 37 and subsequently, in his Pañcatantra, 1914, p. 388) on the evidence of three chapters of the Śāntiparvan preserved in a Syrian translation that the metrical Mahābhārata text as we have it to-day, does not *generally speaking* differ much from what it was in 500 A. D. Possibilities have recently been indicated where the latest discoveries in Chinese Turkistan and researches into the Chinese literature itself, may carry the antiquity of the present Mahābhārata text to even the beginning of the Christian era, and my object in alluding to this was only to

indicate that we may very reasonably hope to have a text of the epic of a period considerably earlier than is at present conceded, and that the scepticism about the text of the Mahābhārata, as is for instance expressed by Winternitz in his Geschichte, Vol. I p. 398, is hardly justified. This scepticism is justified only in so far as a critical text of the epic is yet to be had. But if it be intended to express a distrust of the Mahābhārata text as such, or a hopelessness about anything being genuine about the Mahābhārata, one may rightly demur.—Turning to the Virāṭaparvan finally, and relying on the antiquity and authenticity of the Parvasaṁgraha, as evidenced by Kumārilá's acquaintance with it, we may say that, its text as is preserved in F, A and M, and as is given in this edition is, probably as old as the fourth century A. D. *at least*.

Before leaving this part of our remarks here for the consideration of Sanskrit scholars, it may only be added that the Virāṭaparvan is not the only Parvan, whose study justifies great hopes about the Mahābhārata text question being satisfactorily solved. The results of a preliminary investigation of the Sabhāparvan were put before Sanskritists two years ago, (Annals of the Bhandarkar Institute Vol. II, p. 184 ff.), and from what I have been observing of the text of the other parts of the epic, in the course of our daily work at the Institute, I can safely venture to hope that we are not far from possessing as satisfactory and as genuine a text of the epic as is possible for us to have.

* * *

It now remains to add a few other concluding remarks. The remarks in this part of the Introduction apply primarily to F, and then to A and M. The last is a recently executed copy (compare above, p. VI) and as such it contains the interpolated passages in our Adhyāyas 14, 49 etc. A is an independent copy of the same class of MSS from which F was copied; but that F and A were not copied from the same MS is proved by the lacuna in A of 12 ślokas which occurs after 4.29. F however has no lacuna. Compare also the Appendix to Adhyāya 63, where it will be seen that A

has some additional verses which F has not. A is also subjected to much revision and addition; compare p. IV before. But that FAM belong to the same group may be seen from the fact that they have the same arrangement and subject matter in our Adhyāya thirteen. (Compare the note at the beginning of that Adhyāya). FA therefore become the oldest representative of the text, and M corroborates them at places. The group of MSS next in importance is KL. The third group is the one to which D and H belong, though they contain certain traces of the Southern Recension. The fourth group would be of CGN, and to the text of this group, the text of Edn[1] and Edn[2] most approaches. This last group may perhaps be designated Nīlakantha-text. These four groups may be designated N^1, N^2 etc. in the descending order of the type of the text preserved in them (compare Annals, Vol. II, p. 174f.). It may not be a groundless supposition to hold that Nīlakantha's commentary has very probably perpetuated—at least on this side of India, the class of text, which he commented upon. This text, unfortunately, happens to be of a very inferior kind, as has been said above (p. XII).

* * *

We may now proceed to consider the relation of our text with that of the Southern Recension This is indeed a very difficult task, more especially as the number of the MSS of the Southern Recension on which to base our conclusions is small. Besides this, the Virātaparvan is one of those parts of the Mahabhārata which has been so very much added to in the Southern Recension, that the Parvan has the appearance of being very nearly transformed in that Recension. Indeed the Sabhāparvan is the only other part which is so very much inflated there. But the major addition in that Parvan is of one whole incident, extending over twenty Adhyāyas, describing the greatness and the various incarnations of Kṛṣna. This addition of twenty Adhyāyas *en bloc* is wanting in the Northern Recension (compare for this, Sir R G. Bhandarkar, Vaiṣṇavism etc in Bühler's Grundriss, p. 36, footnote) with the result that the text of the Sabhāparvan as such is not gene-

rally speaking as much altered as that of the Virāṭaparvan. Here, we stumble very often on additions made after almost every alternate śloka. Thus, compare the additions made in the Southern Recension to the contents of our Adhyāya 63 (Appendix, p. 256ff.); adhyāya 67 (Appendix, p. 279 ff.); Adhyāya 21 (Appendix, p. 115 ff.); Adhyāya 24 (Appendix, p. 128 ff.). One of thereasons of this persistent dallying with the text seems to be the extreme popularity of the Virāṭaparvan. Its contents are diverse. Orthodox sentiment which demands a happy or auspicious ending for a work, is gratified at the marriage of the Virāṭa princess with Arjuna's son. The thirteen years' exile of the Pāṇḍavas is terminated here. Our Parvan contains, besides narrative and epic matter, love-scene (between Draupadī and Kīcaka), description of battles, of jousts etc.; and it is probably because of this, that it has suffered so much at the hands of epic reciters and expositors. The additions in he Southern Recension are also evidently caused by the desire of lengthening out some much-liked or impressive scene. We may, as an example of the latter, take up the sixth Adhyāya. The Northern Recension finishes the narration of Yudhiṣṭhira's entry into the Virāṭa Court in 17 ślokas, but the Southern Recension has lengthened the scene to 50 ślokas, or excluding those which are omitted there, to 41 ślokas. A study of the verses interpolated here in the Southern Recension would well bring to light the nature and motive of the interpolated verses (appendix p. 45 ff.). The first verse says that the brothers crossed the river Jānhavī. But in 5. 1, 2 they are already spoken of as having crossed the Yamunā, where however the Southern Recension has a slightly different version. Then it is said that Yudhiṣṭhira offered water etc. to his manes, to gods and to the Ṛṣis (2). The next six ślokas recapitulate in full the boon given to Yudhiṣṭhira by his father (Yama) and the circumstances under which it was given, thus alluding once more to the closing incidents of the Vanaparvan. Verse 9 says that he became a Brāhmaṇa, but in our text, the king concludes that Yudhiṣṭhira cannot be a Brāhmaṇa, but must be Lord of the earth or a Kṣatriya. (न च द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः । पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ॥).

The next group of additional ślokas App. p. 47. before verse 4, start describing the Virāṭa court as full of kings entering with loads of presents etc., *and the surroundings of* the palace, as crowded with horses, elephants etc. The next group lengthens out into nine ślokas the contents of our two ślokas, viz. 6 and 7. And it is therefore no great wonder that these two ślokas are marked, text for text, as wanting in the S. class, when, as a matter of fact, each line of these two ślokas is worked over into one śloka. Thus :—

Text.	Southern Recension.
	न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरः ।
	न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ॥
नचास्य दासा न रथो न कुण्डले ॥	न कुण्डलं नाङ्गदमस्य न स्रजः ।
	विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ॥
....	....
समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ।	अभ्यागतोऽसमाननलंकृतोऽपि सन् ।
	विरोचते भानुरिवाभिरोदितः ॥

Verses 6 and 7*ab* lengthen out the idea of text 7*ab*. Ślokas 7 ff. are interesting in as much they show, how lines and ideas occurring elsewhere are here worked into the description. Thus śloka 7*cd* on page 48 (Appendix) reflects वारणयूथपोपमः of text 10. 5*b*. Appendix 8*a* on p. 48 reflects text 7. 5*d*. Verses 10 to 16 (pp. 48, 49 of the Appendix) add an ad interim description of how Yudhiṣṭhira approached and how his arrival affected the audience, of which there is not any reference in the corresponding N. text, beyond the simple statement :—

वितर्कयामास च तं नरर्षभः ।
युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।

To take one more instance only: what the text says in one śloka (viz. in śloka 11) *is lengthened over into thirteen* ślokas in the Southern Recension (ślokas marked 17 and ff. on page 49 f. of the Appendix.).

It would take very much space—and perhaps it may not be necessary also, to discuss the nature and object of all

these and other similar additional passages in the Southern Recension. But some of the instances given above would bear out the truth of what has been said above about "the original nucleus of the text having been practically swept away in the Southern Recension under the force of such interpolations' (above, p. XVII, bottom.)

It will readily be perceived that the lines, or ślokas or passages of a text, which are to be found in one of its Recensions only, i. e., only in one group of documentary evidence of a particular type, cannot be regarded as being a part of the original text, but are very probably later additions, unless it can be shewn convincingly that the passages under discussion were omitted in the other Recension, from some definite motive or through clerical mistakes.—The additional ślokas in the Southern Recension generally stand in contrast with similar ślokas in the Northern Recension, both as regards their number and contents. It has already been stated that the extent of the Virāṭaparvan in the SK is 3494, and if we exclude from this number those ślokas which are evidently included in SK from the Northern editions, and the number of which is 222 (the Northern editions containing this much number over the present text) the Southern Recension may, roughly speaking, be said to have 3272 ślokas for the Virāṭaparvan, i. e., 1222 over and above the present text and the Parvasaṃgraha enumeration. All these ślokas strictly speaking, are therefore later additions.

We have now to consider the question of ślokas or verses which are present in one recension only, i. e., without being textually found in the other recensions, from a different point of view. If the occurrence of a given śloka in all its recensions be necessary before the śloka can be held as genuine, then–so it may be argued–those ślokas of our text which are found as wanting or omitted in the Southern Recension, have no right to be looked upon as genuine, that is, as forming part of the original text of the Mahābhārata. A reference to the Concordance printed at the end of the volume will show that the number of the lines of the text given in the present volume, which are thus wanting in the

Southern Recension is 642, i. e approximately 321 ślokas. Compared with 2050 (the number of our text and of the Parvasamgraha enumeration) the percentage of verses not found in the Southern Recension is just a little more than fifteen percent. The total figure given above includes three Adhyāyas which, from the point of view of their subject matter, are to be regarded as present in the Southern Recension, but being worded differently, are held as wanting in that Recension These Adhyāyas are the thirty-eighth, fiftieth, and fifty-first in our text (Compare the note on the fiftieth Adhyāya, Text, p 382, those on Adhyāyas 38 and 51, Notes, p 102 and 128 respectively) The total number of the Ślokas of these three Adhyāyas in our text is 57 –This phenomenon of the text being different at the places concerned, the subject-matter, however being the same (e g the gathering of the gods to witness the combat) cannot unfortunately be explained satisfactorily in the present stage of our knowledge—To proceed with the enumeration of the ślokas wanting in the Southern Recension, it has to be mentioned that the above figure includes also those lines or ślokas which we have reason to regard as recast or worked over in the Southern Recension, such as for instance we saw to be the case with the text of the sixth Adhyāya Then again, there are found certain passages which seem to have been expurgated from the Southern Recension. Such passages are primarily those dealing with the duel between Bhima and Jimūta (Adhyāya 13), and the brutal treatment meted out to the Trigarta King, Suśarman by Bhima (Adhyāya 31), and the same hero'es fight with Kicaka (Adhyāya 21) In all these cases, it seems evident that the Southern Recension has expurgated all traces of brutality which can be attributed to the Pāndava hero—For such expurgations, one may compare what Gilbert Murray says about expurgations in Homer (Rise of the Greek Epic, p 117ff) The percentage of omissions therefore would thus be slightly decreased, more especially, if those lines which are likely to have been wiped out in the process of adding up to the text be taken into consideration In any case, however, the ślokas of the present text which are not to be found in the

Southern Recension, i e, which are not common to the two Recensions, are not more than fifteen per cent of the entire text of this Parvan The sequence of the text is generally speaking the same, except for that of the Adhyāyas dealing with the battle portion in the Parvan, and to a lesser degree, the part describing the entry of the Pāndavas in the Virata Court Reference has been made to these divergences in the sequence of the Adhyāyas in the course of our notes (p. 27 ff. and 124 ff)

Jacobi has in his standard work on the Rāmāyana (1893, p 3 ff) compared the Bengāli and the Bombay versions of the Rāmāyana, and, from a comparison of the text of a specific part of the Rāmāyana in these two recensions, has found that "approximately, one-third of the verses in each recension are without any correspondence or resemblance in the other recension " The percentage of the verses of our Northern Recension (which it need now hardly be added, seems the most genuine of all the available recensions of the Mahābhārata) which have not any resemblance in the Southern Recension is, as we saw just now, not more than fifteen percent, and, if we understand the word resemblance in a wider sense, this percentage is likely to be lowered still. Jacobi has also offered certain valuable considerations on the origin of the different Recensions of the Rāmāyana. Relying mainly on the change in the sequence of the ślokas, he holds it as probable that the Bengāli and the Bombay Recensions of that epic are the "written designs (products), independent of each other, of an essentially orally transmitted text " In the case of the Mahābhārata, the working over of the same theme in different language in the two Recensions may perhaps justify the assumption made by the present writer that "this divergence may possibly be connected with the Mahābhārata text as such being fixed in the two Recensions separately after the (Mahā) Bhārata had extended to the South, and had been current both in the North and South, and was receiving incidents and descriptions in both places, or in each Recension, according to its peculiar development and style, with the result that these

new incidents came to be worded differently in the two Recensions" (Notes p. 103).

So much then with regard to the relation of the present text with the Southern Recension. The Concordance will also reveal that in the present text, there are included eleven lines in all which are not to be found in the current Nāgarī editions, and a few of them in the Southern Recension too. These lines are the following:—

2.20*b* ब्रह्मचर्यरते युक्तः सर्वास्विषुयतोऽभवत् । found in AFHLM and S. cl.

13.5*b* अथ सूतेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।
13.6*a* कीचकोऽपि यदा मल्लं न विशेषयते बलात् । } found in AFM only.

16.24*a* धर्मवैतंसिको नूनमधर्मचारि पूजयेत् । found in AEFGKM.

20.4*b* नागो बिल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत् । found in AFM only.

59.49 ततः पार्थोऽभिसंकाशं ज्वलमानमिवोरगम् ।
निचखान ललाटेऽपि भीष्मस्य शरमुत्तमम् ॥ } found in AFM only.

60.5 स तेन बाणेन हतस्तरस्वी । दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ॥
शरानुपादाय विषाग्निकल्पान् । विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ } found in all except Edns; found in S. cl.

63.16*b* दिष्ट्या ते जीवति सुतः श्रूयते पार्थिवर्षभ । found in all except Edns; found in S. cl.

64.14*b* यः समुद्र इवाक्षोभ्यः कालाग्निरिव दुःसहः । found in ABDEFHKLMN.

Most of the lines are thus newly admitted into the text, because they occur in AFM, whose reliability has been demonstrated, and also in other MSS, and, as said above, some of these lines are already found in the Southern Recension also. In the case of a few of these lines it can be said that they were very possibly blurred away in other MSS, because they contained some very violent statements. This is strikingly the case with our 59.49. Here it can be said that this śloka was passed over in other MSS, because it says of Arjuna that he aimed an arrow against the forehead of Bhīṣma–rather a startling statement. On the other hand, it would be difficult to prove that this śloka was inserted with any particular motive in these MSS. These considerations are further strengthened by the general reliability of these Manuscripts, as said just now.

The relation of our present text to that of the Nāgarī editions has already been alluded to, and for some time at least, I must leave it to justify itself, trusting that any deficiencies in it, or those other points which I may not have made explicit enough either here or in the other parts of the volume, will be duly brought to the surface by other scholars, who may be induced to bestow some of their serious attention on the Virāṭaparvan. Of this, one need not at all despair, looking to the inherent attraction which the Mahābhārata possesses for all.

VI.

There now remains the very pleasant work of acknowledging my indebtedness to others in the preparation of this volume. Foremost among such obligations is what I owe to those authors whose works I have constantly drawn upon. That monumental work, the Petrograd Wörterbuch has been my unfailing guide and constant companion. A reference to the Notes will show how much I have drawn upon that work, all those Notes which are marked with, or contain in their body " PW " being based on that great Lexicon. By its side stands an equally important but older writer, Amarasiṁha, the recognised Prince of Indian lexicographers. Other works consulted by me are all duly acknowledged in the course of the Notes.

It is with the greatest pleasure that I put on record the loyal help rendered to me by the staff of the Mahābhārata Department. When every member of the staff so willingly co-operated–and I am sure would ever so co-operate–it may look invidious to mention names ; but I owe a special debt of service to Mr. S. N. Tadpatrikar, B. A., the Head Assistant in the Department, to Mr. Bhilavadikar Shastri, to Mr. Bhide and to Mr. Phadke : most of them considerably lightened my work of reading some of the proofs in the latter stages of the volume, and all rendered help in ways too numerous to mention. All of these and the rest, I know, have never spared themselves, and I take this opportunity of publicly acknowledging their ungrudging help and sincere co-operation.

Prof. Bapat of the Fergusson College was kind enough to read a proof of supplement I, and Prof. V G Paranjpe of the same college similarly read a proof of the Introduction. I am very much indebted to both of them for the friendly assistance they thus rendered.

Great thanks are also due to Messrs Patvardhan and Bal, the Managers of the Aryabhushan Press, and to their staff Along with others, they also recognise that at places, the typographical and mechanical get-up of the volume is not as perfect as would be desired, but despite these blemishes, it redounds to the efficiency of the Press and its staff, that a volume of about eleven hundred pages should be printed in about six months The sight of the list of "corrections and additions" given at the end of the volume is as much painful to the authorities of the Press as it is to me personally, and as, in fact, it would be to many others Of course, I share my blame for it, and the Press also has to bear the part that naturally falls to its lot

*

Two or three things of much significance have occurred since I undertook to write this Introduction, one of them, unfortunately, being of an extremely grievous import This last is the death of Prof P. D Gune To me, personally, his loss is irreparable, and, as it appears, no less irreparable would be his loss to the Mahābhārata cause of the Institute

Prof Winternitz of the *Prague University* has been in India, and what is more important, almost the first thing he did after he landed, was to come over to Poona to see the Institute's work on the Mahābhārata Edition Prof Macdonell of Oxford too had been in India, and it was a disappointment to learn that it was impossible for him to visit this part of the country It is to be hoped that the combined effect of the personal knowledge acquired by Professors Thomas Levi and Winternitz about the Institute's work on the Mahābhārata, will be to solve satisfactorily the question of the combination of the two works on the

Mahābhārata edition, one conducted in India by the Bhandarkar Institute, and, the other in Europe by the International Association of Academies.

* * *

My own efforts over this volume I respectfully dedicate to Sir R. G. Bhandarkar and Shrimant Bhavanrao Shrinivasrao alias Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Chief of Aundh the fountain heads of inspiration and generosity.

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona City, 12th January 1923. N. B. UTGIKAR

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS.

BY

BĀLASAHEB PANT PRATINIDHI, B A

Chief of Aundh

In my article on "The Lines to be followed in drawing the pictures for the Mahābhārata Edition" read at the Bhandarkar Institute on the 23rd July 1921, and published in the Annals of the Institute, Vol III. p 1 ff, I have given detailed reasons, as to why I follow the sculpture in Sanchi and Bharhut for the dresses, ornaments etc of the males, females, horses, elephants and other animals, for my pictures for the new edition of the Mahābhārata

As the oldest Aryan paintings available are only to be found in the Ajanta caves, I have decided to follow for the Mahābhārata pictures, the colours, mode of outline and shading etc of Ajanta, though correct anatomy and perspective will be drawn

The paintings in the Ajanta caves seem to be the mother of almost all the old Schools of painting in India I have at present with me, several paintings of six or seven different schools in India —

(1) The Himalayan School several paintings depicting the story of Saptaśati (सप्तशती) by a Gadhaval artist

(2) Best Moghul art from the brush of a well-known artist named Bhīmaro All these are master-pieces of the mixture of Indian and Persian art

(3) Very old Jayapur paintings of several scenes in the early life of Śri Krsna

(4) Medieval Jayapur Art The story of Saptaśati (सप्तशती) written and illustrated

(5) Modern Jayapur paintings 36 Rāgini pictures

(6) Mahārāshtra Art Some paintings from the brush of the artist called Damu Chitari at the Darbar of the Raja of Satara, some also by Bandoba Chitari at the Darbar of the Pant Pratinidhi

(7) Bijapur Art Several portraits of Sadhus and other historical personages from Bijapur, Delhi and Mahārāshtra.

If we look at all these different styles and schools very carefully, we can very easily mark that all are derived from the same parents. Again if we compare them all to Ajanta pictures (I have seen Ajanta personally, and have coloured copies in my possession), we can see that they are either improvements or otherwise on the Ajanta style.

This shows how we have stuck to our own art through so many centuries and so many changes. There is a mixture as I have said above, of Persian art in the paintings of the best Moghul period; yet the brush, the outline and the general mode of work is the same. Therefore, I wish to work the Mahābhārata pictures, taking Ajanta to be the basis for the mode of manipulations.

There is in the paintings of all these schools a thin outline first and slight shading, near the outline, of the colour made by mixing red and black, to show roundness of the body. Generally this shading is given on both sides of the body, and no attempt is made to show the throw of light from one side, as is done in some modern pictures. In the faces in Ajanta much more shading is used.

In the Mahābhārata pictures therefore, we shall follow the Ajanta style, and use as much light-shading, as we see in the best Moghul, Jayapur and Mahārāshṭra art. However, sometimes when the effect of light from fire or the sun is to be shown, we shall have the shading on one side only.

I wish to illustrate the Mahābhārata artistically; and at the same time, wish to catch the spirit of the poem. I do not share the idea of some new schools, which while prefering to catch the spirit of a poem or a mythological subject, purposely neglect the realistic representation, as regards anatomy and perspective.

The heroes in the Mahābhārata were all men, and they acted like men. They had good qualities as well as many faults; and therefore, we must paint them as men, and as described in the text of the Mahābhārata, like figures as we see sculptured in Sanchi and other places, and as painted in Ajanta, or other Indian Schools, which, as I have shown above, have been faithfully following Ajanta.

The female dress in my Mahābhārata-pictures will consist of a lower garment with loose flowing folds; a covering for the upper body running from below the right arm-pit, across the breast and thrown on the back; the two ends of this garment (ओढणी) let loose downwards across the arms; also a plentitude of ornaments, exactly as are depicted sculptured in Sanchi and Bharhut.

The male figures, except when specially mentioned to be wearing an armour (कवच) or any other dress, will on almost all occasions, be mostly dressed in two garments; one lower and the other upper (उत्तरीय) as we wear at present. The ūṣṇīṣa (उष्णीष) will be very often the head dress, unless particularly mentioned otherwise in the text, when we shall have the crown (mukuṭa मुकुट). The male ornaments will be pictured as sculptured in Sanchi and Bharhut.

Horses, chariots, elephants and other animals and figures will be painted according to this old art.

The second basis, which we shall have for representing all things in our illustrations will be the description given in the text of the Mahābhārata. We shall try to follow this as exactly as possible; for instance, if the heroes are described to be? वृषभप्रतिमस्कन्धौ व्यूढोरस्कौ महाबलौ (whose deltoides were like those of bulls, whose breast was expanded, and who were very powerful) we shall paint them very big, muscular and powerful, and not thin, emaciated, and consumptive as is done by many modern artists, who give such latter class of figures, the names of Arjuna, Kṛṣṇa or Karṇa.

We have been hunting the Mahābhārata for the description of all the chief personages, as regards their body, features, colour, mode and colour of dress, particular ornaments, arms and missiles if any, their vehicles, chariots, horses, elephants etc so that our pictures, though imaginary, will represent every person as he or she is described in the text itself. We shall try also to give such expression and contour to a particular person, as it should be, according to his character described in the Mahābhārata.

I shall give only one instance here as to how we want to follow the text in painting persons and their belongings.

Śrī Kṛṣṇa is described (the references, except in the case of Virāṭa, are according to the Kumbhakonum edition) as follows:—

काकपक्षधरः श्रीमान् श्यामः पद्मनिभेक्षणः ।
............पीताम्बरधरो युवा । (II. 53.2,3)
जग्राह पीनोत्तमलंबबाहुम् ।
बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ (VI. 59. 98)
पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः । (V. 106. 59, 95.26.)
कौस्तुभं मणिमारभ्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥

Kṛṣṇa therefore will be painted with blue colour for the body, with two hands only, and always having yellow garments and having the कौस्तुभमणि round his neck. His missiles are referred to V. 82. 12:—

रथे आरोप्यतां शंखश्चक्रं च गदया सह ॥ १२ ॥

His chariot is described in V. 94, 12 ff:

वाजिभिः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः
शैब्यस्तु शुकपत्राभः सुग्रीवः किंशुकप्रभः
मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डुरस्तु बलाहकः
पृष्ठवाहौ रथस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ
दक्षिणं चावहत् शैब्यः सुग्रीवः सव्यतो वहन्
वैनतेयः स्थितस्तस्या प्रभाकरमिव स्पृशन् ॥ १६ ॥

Compare also Virāṭaparvan, 40. 43 ff.

It had four horses which were yoked abreast; the yoke on the back of Meghapuṣpa and Balāhaka (the black and the white), the blue on the right, and the red on the left of these. The mark of an eagle was on the banner.

Thus the text will be followed wherever possible for all details, the Sanchi sculpture, for the mode of dress and ornaments, and Ajanta for the manner of colouring.

The three illustrations accompanying this tentative edition will show in what manner we shall work.

I have to express my sincere and great thanks to S. B. Sahasrabuddhe, Esq. B. A., for having prepared with great labour the blocks of the Illustrations, and printed them at his Press, so successfully.

AUNDH,
10th February 1923.

B. S. PANT,
Chief of Aundh.

॥ अथ विराटपर्व ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ २ ॥

तथा तु स वरॉल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।
गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ४ ॥

1 *a* M °भवने for °नगर । H वैराट° । H पूर्व पितामहा ।
b DL °वासमवसन् । H अलक्ष्यमाणमुषिता । The first folio of F containing text corresponding to our vv 1–16 c of this Adh is missing and that of A is substituted (A^2)

2 *a* C °भवने। H पर्व पिता° । DK omit this verse added in M marginally by subsequent hand being originally omitted through Haplography

3 *a* Edn² CEMN स त । GM तत for तथा । Edn² HLM धर्मा for धमात् ।
b A^2 ब्रह्मणेभ्यो अ° D omits this v.

4 *b* M °सहित । Edns A^2BCEGKL तस्मै, H सर्वं । H न्यवेदयेत् । D omits this V

---

2 *b* SK तावद्वक्ष्यामि तच्छृणु । S MSS omit this verse vv 2 to 6 wanting in SA¹

3 *a* SK, SG, ST, स तान् for तु स । S cl धर्मराजो याधाहर for धमाद्धर्म° ।
b ST, SL, SA, ह्याचख्यौ । SK, ST, SG, SL, वृत्तमात्मन for सर्वमेवतत् ।

4 *a* SK, SG, SL, च for त ।
b S cl भाण्डम् for मन्थम् ।

ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
संनिमन्त्र्यानुजान्सर्वान्मध्यमं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

द्वादशैतानि वर्षाणि स्वराष्ट्रात्प्रोषिता वयम् ।
त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ६ ॥

तत्र कौन्तेय त्वरितो वासमर्जुन रोचय ।
संवत्सरमिमं यत्र वसामोऽविदिताः परैः ॥ ७ ॥

5 *a* A[2] महाबलः । A begins its fol 2*a* thus :—जीव धन्विना । नकुलःसह वासं समभिमंत्रये । ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यमं वाक्यमब्रवीत् । and omitting our v. 6, goes on regularly with v. 7.

b Edns CKL सन्निवर्त्या० GN सन्निरुध्या० M सन्निवृत्या० । H भ्रातॄन् कृष्णां च संप्रेक्ष्य for संनिमन्त्र्य &c. । All MSS and Edns (including A[2]) इति होवाच भारत for मध्यमं &c. । D omits this verse.

6 *a* Edns CDGHKLMN °शेमानि । Edns C राज्याद्विप्रोषिताः । A[2] °प्रविता° । DGHKLM राष्ट्राद्विप्रो° । A omits this v.

b Edns CG कृच्छ्रात् । D reads as :—त्रयोदशमिमं वर्षं छन्नं तद्ब्रूहिचार्जुन । H reads as त्रयोदशमनुप्राप्तं कृच्छ्रोसौ मम दुर्वशः ।

7 *a* Edns BCDEGKLMN स साधु कौंतेय इतो । A[2] ससाधु कौंतेय इमं for तत्र कौन्तेय° । H तस्मात् for तत्र । D चैव K वद before कौंतेय and omit त्वरितो ।

b Edns CL वसेमा° GMN वत्स्यामो° । K वयं L स्वयं for परैः । BE यत्रेमा-वसतीः सर्वा । H तत्र M तात for यत्र । D विहरामो निरामयाः । D interchanges *a* and *b*.

---

5 *a* SK, SG, ST, SL, कुन्तीपुत्रो दृढव्रतः ।
b S. cl. समाहूयानुजान् । S. cl. इति होवाच भारत ।

6 *a* S. cl. °शेमानि । SK, ST, राज्याद्विप्रो° । SG राष्ट्राद्विप्रो SL, SA राष्ट्राद्विप्रो° ।
b SK कृच्छ्रात् । SG, ST, SL, SA, omit *b*.

7 *a* SK स साधु कौंतेय इतो । SG, ST, SL, SA, omit *a*.
b Omitted in S. cl.

अर्जुन उवाच ।

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो जनानां भरतर्षभ ॥ ८ ॥
किंतु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किंचित्स्म रोचय ॥ ९ ॥
सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परतः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ॥ १० ॥
दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ।
कुन्तिराष्ट्रं च विस्तीर्णं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ॥ ११ ॥

8 *a* K धर्मस्यैव महात्मनः ।
b H अलक्ष्या for अज्ञाता । Edns BCEGHKMN नराणां for जनानां । Edns C नात्र संशयः for भरतर्षभ । D interchanges *a* and *b*.

9 *a* Edn² C तत्र BEH यानि for किंतु । BE व पु° H वासार्थं for वासाय ।
b D तेषु L केषां for तेषां । L किंचित्स ।

10 *a* A पुण्या for रम्या । Edns BCEGHLMN परितः ।
b H पांचाला° M पचाला° H श्चैव for श्चेदि° । H शाल्वा वैदेहबाल्हिकाः M सूरसेनाः पटुच्चराः ।

11 *a* D दशार्णानां च M दशार्णे नव । Edns CEGN नवराष्ट्राश्च । D सिंधुमत्स्याः सकोशलाः M सिंधुभद्राश्च कोशलाः K शाल्वाः पाका युगंधराः ।
b C कुन्ता° । G °राज्य । Edns C विपुलं । BELMN सु for च । L सौराष्ट्रा° । Verse omitted in H.

---

8 *b* S. cl. नराणां for जनानाम् ।

9 *a* S. cl यानि राष्ट्राणि वासाय । SA तानि च for कानिचित् ।
b SK, SL, किंचित्तु SG किंचिद्वि° ST किंचन SA किंचित्तु° ।

10 *a* SK, SG, रम्या जनपदाः सन्ति । SK, SG, SL, SA, बहवस्त्वभितः ST बहवः परितः ।
b SK, SG, SL, °श्चैव ST °श्चाथ । SG मात्स्या° । S cl. साल्व वैदेह बाल्हिकाः । (SG साला° SL साल्वा° ।)

11 *a*, *b* ST reads *b* only as :— कुन्तिराष्ट्रं सुविस्तीर्णं सौराष्ट्रावन्तयस्तथा । SK, SG, SL, SA, omit this verse.

एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
यत्र वत्स्यामहे गूढाः संवत्सरमिमं वयम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।
अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १३ ॥

अवश्यमेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयम् ॥ १४ ॥

मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहायशाः ॥ १५ ॥

12 *a* GK तेषां तु for एतेषां । DM कतमे राष्ट्रे । N निवासः ।
b Edns CD राजन् for गूढाः । BE वत्स्यामो तव राजेन्द्र GHN वत्स्यामो यत्र राजेंद्र KL वसामो यत्र राजेंद्र । B च यत् for वयम् ।

13 *a* Edns C श्रुत° for एव° BE धर्मं for यथा ।

14 *a* Edns AC अवश्यं त्वेव L °श्य चैव BE °श्य गुप्त° । D किंतु धर्म्यं सुबह्वन्नं । A सामर्थं for वासार्थं । L सुसमिद्ध for रमणीयं । BE शुभं M पुरं for सुख । HL सुखं शिवं K शुभ शिव ।
b BE समंत्र H तन्मंत्र्य । HM वास्तव्य° । K द्रष्टव्य° । Edns ABCDEG °कुताभयैः ।

15 *a* H मात्स्यो । Edns C °भिरक्षोऽथ । H महाभौम इति श्रुतः ।
b BEK °महाधनः DLN °महाबलः for धर्म° । Edns सतत प्रियः । H वृद्धसंसत्सु समतः ।

---

12 *a* S. cl. कत (ध SG) मस्मिञ्जनपदे महाराज निवत्स्यसि ।
b omitted in SG,ST,SA; and SK, SL read :—मा विपादे मनः कार्यं (SL कुर्याः) राज्यभ्रंश इति कचित् ।

13 *a* SA एवमेव महाबाहो ।
b SK, SG, ST, SA[2],SL, °त्सर्वैतन्न । SA[1] तथेद ।

14 *a* SK, SA[2], अवश्य त्वेव SG अवश्य च निवासाथ SA °श्य चैव । SG, ST, SL, सुखं शिवम् ।
b SL सचिवैः for सहितैः । S. cl. °द्रष्टव्य for °वस्तव्य ।

15 *a* S. cl. मात्स्यो । SK °भिरक्षोऽथ SG, ST, सार्वभौमश्च विश्रुतः । SL महाभौम इति श्रुतः SA महाभौमश्च न श्रुतः ।
b SG, SA[1] दानशीलो SA[2]SL राजशीलो । SG, SA, वृद्धः सत्सुच संमतः । SK,ST वृद्धःसत्स्वपि समतः SL वृद्धश्च सत्सु समतः ।

विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
कुर्वाणास्त्वस्य कर्माणि विचरिष्याम भारत ॥ १६ ॥
यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ १७ ॥

पाण्डव उवाच ।

नरदेव कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।
विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ १८ ॥

a BE तत्र for तात ।
b Edns BCEGHKLN कुर्वंतस्तस्य । M कुर्वाणस्तस्य । Edns BEDEFGH LMN विहरि° K विहरिष्यामोथ ।
a DG तानि for तस्य । EdnsCDEGHN वक्ष्यामहे, AFKL शिक्ष्यामहे, M शिक्षामहे ।
b Edns C आमाद्य मत्स्यम् B कर्तुं योग्य. स यत् D °यो यस्य E योग्य च यत् G योग्या स्म यत् H यो यत्तु शक्नोति K योग्य भवेत् L² कुर्वंतस्तस्य कर्माणि M यन्उक्ष्यते कर्म । Edns C प्रवृत BEA² तुवंतु G ब्रवीथ्व K ब्रवीतु । H पाडुनंदना ।
18 a Edns BCDEGHKLN अर्जुन उवाच A पाडवा ऊचुः । Edns BC तस्य राष्ट्रे कर्म N तात राष्ट्रे कर्म D कर्म तस्य गेहे G कर्म राज्ये तस्य K कर्म गृहे तस्य । H तस्य राष्ट्रे त्व विचरि° । BFLM करिष्यति ।
b Edns CD °नगरे for नृपते. । N विराटे । BE° नृपति सत्व । Edn¹ GN वेत्स्यसे K वेत्स्यते for रंस्यसे ।

---

16 a SK, SG, SI, मासान्द्वादश संमितान् SA¹ मासान्द्वादशसंज्ञितान् SL,SA² मासान्द्वादशसंमिता for संवत्सर &c ।
b S cl कुर्वंतस्तस्य । SK वसामो यदि रोचते SG वसामेति विरोचये ST, SL, SA, वसामेताह रोचये (ते ST) for विचरि° &c ।
17 a SA यानाह for यानि च । SA तानि for तस्य । SG, ST, शिक्षामहे SA¹ वक्ष्यामहे ।
b SG तत्कृत्य for तत्कर्म । ST यच्च तत्तत्र । ST reads – मत्स्यराजातिकेनच । विराटनगरे तात । between कर्म and ब्रवीतु । SK, SG, ST, SA, °नंदन । SL °नंदन ।
18 a S cl अर्जुन उवाच । SA¹ जनदेव । ST तस्य राज्ञः SA¹ मत्स्यराष्ट्रे । SA चरिष्यसि ।
b SA, SG, SL, मानुर्वेंद्र विराटस्य SK मनुजेंद्र विराटस्य ST मानवेंद्र विराटस्य ।

मृदुर्वदान्यो धीमांश्च धार्मिकः सत्यसंगरः ।
राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि भारत ॥ १९ ॥

न दुःखमुचितं किंचिद्राजन्वेद यथा जनः ।
स चेमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्माहं कुरुनन्दनाः ।
विराटं समनुप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ २१ ॥

a AF add अर्जुन उवाच before this v. Edns BCDEGHKLN ह्री° for धी° । Edns C विक्रमः for संगरः । B मज्ज for सत्य° ।

b KL °मापदि° H° मापदं प्राप्य । Edns C रुद्धः BE क्लिन्नः for क्लिष्टः । Edns BCDEFGHK पांडव LN पांडवः for भारत । M omits this verse.

a Edns CDEGLN राजा F राज्ञो K राष्ट्रे for राजन् । H पापं मुनेर्यथा for वेद &c. ।

b Edns BCDEGHKLN omit च । BE चरिष्यसि DFL° ष्यति । M omits this verse.

a Edns BCEGHKLN वै for अहं । M °नंदन ।

b Edns ABCDEGKLN अनुसंप्राप्य । Edns BCDELN °र्षभाः । K मनुज° H मत्स्यनंदनं G मनुजर्षभाः ।

---

19 *a* SK, SG, ST, SL, ह्री° for धी° । SG धर्मवान् । S. cl. °विक्रमः for °संगरः ।
b S. cl. reads :—स राजंस्तपसा क्लिष्टः कथं तस्य करिष्यसि । (SA चरिष्यसि)

20 *a* SK, ST, राजन्पापमतेर्यथा SA राजन्पापजनोयथा SL राजा पापजनो यथा ।
b S. cl. omits च । SA[1] SG राजानं मत्स्यनंदनम् । SA[2] कथं वासं करिष्यसि ।
S. cl. omits युधिष्ठिर उवाच ।

21 *a* SK, ST, शृणु त्वं SA[2] अहं तु for शृणुध्वम् । SK, SL, कर्म वै ST सर्व वै ।
SA[2] तन्मे कर्म निबोधत । SK, ST, °नंदन ।
b SK मात्स्यनंदनं, ST, SL, SA,[2] मत्स्यनंदनं । SA[1] and SG omit this verse.

सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविनः ॥ २२ ॥

वैदूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतिरसैः सह ।
कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षांश्च निवर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २३ ॥

विराटराजं रमयन्सामात्यं सह बान्धवैः ॥
न चापि वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ॥ २४ ॥

आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ॥
इति वक्ष्यामि नृपतिं यदि मामनुयोक्ष्यति ॥ २५ ॥

22 *a* H विराट्स्येति मे मति for तस्य राज्ञो महात्मन ।
b C प्रिय for द्विज । Edns ABCDEGN °देवन A² °देविन LM वादिन. K °देविता H साधु देवता ।

23 *a* GHK वैडूर्या° L वैडूयका° । K वर्धमान् for दान्तान् । EdnsBCEGKL ज्योती° । H स्फटिकान् राजतानपि ।
b BE कृष्णां लोहितवर्णांश्च । EdnsL निवर्त्स्यामि AM निवर्त्स्या° BC²EN विधास्या° CDGH निर्वर्त्स्या° K वर्तयिष्ये । M मनोरथान् ।

24 *a* Edns BCEI GKLMN °बान्धवः D सपुरोहितः ।
b Edns BCDLGKLN मामM न for चापि । L तोषयिष्यामि । v. omitted in H

25 *b* Edns CH राजान M नृपते for नृपतिं । Edns CG मां मानुयोक्ष्यते H °वक्ष्यति K सम्प्रति पश्यते K²D यदि प्रक्ष्यति मां स्वय L °योक्ष्यते M °पृच्छते ।

---

22 *a* S cl विराट्स्येति मे मति for तस्य &c
b S cl मुताक्षोऽह for द्विजो भूत्वा । SK, ST, SL, SA, साधुदेविता । SG मयाक्ष साधुवेदिन ।

23 *a* SK, SG, ST, वैडूर्या° । SK, ST, SL, स्फाटिकान् राजतानपि SG स्फाटिकां र मणीनपि SA स्फाटिकांश्च मणींस्तथा ।
b SG कृष्णाक्ष° । SG, SA², निवर्त्स्यामि ST निवर्त्स्यामि SA¹ निवर्त्स्यामि SL निर्वर्त्स्यामि । SG मनोहरान् ।

24 S, MSS omit this verse.

25 *b* S cl राजानं for नृपतिं । SK, SG, ST, SL, SA² °योक्ष्यते । SA¹ °मनुवेक्ष्यति

इत्येतद्वः समाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन कर्मणा ॥ २६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिर-
कथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीमसेन उवाच ।

पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः ॥
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ॥
कृतपूर्वा नयैरस्य भविष्यन्ति सुशिक्षितैः ॥ २ ॥

26 *a* Edns BCDEGKLMN मया° for समा° H प्रतिज्ञातं । H विचरि°
b E विराटं । Edn[1] GN वत्स्यसे for रंस्यसे । Edns, C हेतुना for
H reads as :—भीमसेन कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।

* *

1 *a* AK सूदाध्यक्षो for पौरोगवो । Edns भारत for नामतः ।
2 *a* H सूपानस्मिन् L सूपांस्तस्य ।
b K °कर्माणि A[2] F °पूर्वाणि । Edns CLM यान्यस्य BEKN येरस्य
चैवास्य A[2], F यानस्य H कृतकृत्याहि. ये ह्यस्य । Edns BCEGKI
व्यंजनानि for भविष्यंति । H सुशिक्षिताः । D reads सूपानस्य करिष्यामि ....
संजनयन्नहम् । omitting the intervening portion (vide 3 below).

---

26 *a* SK इत्येवं मे प्रतिज्ञातं । SG,SL इत्येतन्मत्प्रतिज्ञातं । ST,SA इत्येवं मत्प्रतिज्ञातं ।
SK, ST, SL, SA, विचरि° । Southern MSS finish their 2nd Adh.
after 26 *a*.

b S. cl. reads for वृकोदर etc a verse :—वृकोदर विराटस्य बलीयान्दुर्बलीयसः ।
समीपे नगरे तस्य वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ (SG नगरं SA तान for तस्य । SG
SL, SA रंस्यसे for वत्स्यसे)

* *

II. 1 *a* S. cl. सूदोहं वल्लो नाम्ना सूपकारो नराधिप । (SG, ST, नामा, ST, SA,
सूपकारी, SA नियोधकः ।
b S. cl. रोचये for मे मतिः ।
2 *a* S. cl. सूपांश्चापि ।
b SK यान्यस्य । l. omitted in S. MSS । SK व्यंजनानि for भविष्यंति ।

तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारूणां महतो निचयानपि ॥ ३ ॥
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ।
अमानुषाणि कर्माणि कुर्वाणं तत्र भारत ॥ ४ ॥
राज्ञस्तस्यापरे प्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपाकानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥
द्विपा वा बलिनो राजन्वृषभाश्च महाबलाः ।
विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥

3 *a* Edn² AHL तान्यपि BE तानस्य for तानप्य° ।
b Edns CDEGKLN निचयान्महतोऽपि च H स्फुटितानां शत शतम् for महतो-निचयानपि ।
4 *a* Edns C यत् for तत् । H राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा for तत्प्रेक्ष्य &c. Edns ACDFM राजा सयोक्ष्यते स माम् H न मा परिभविष्यति L संयोक्ष्यति महानसे for राजा प्रीतो &c.
b Edns CG कुर्वाणः BEN कुर्वाण L राजेंद्र for कर्माणि । Edns BCEGLN तानि कर्माणि भारत । L तानि for तत्र । H omits *b*.
5 *a* Edn² FK °स्य परे Edn¹ BCLGN परि L पुरि M पर for अपरे । F प्रेक्ष्यः L प्रेक्ष्या M प्रेक्ष्याः N प्रेष्य for प्रेष्याः । FM पश्यते for मंस्यते । K तथा for यथा । M नृप for नृपम् ।
b Edns BCDEFGKLMN पानानां for पाकानाम् । H omits v. 5.
6 *a* FM च for वा । Edns BCDEGMN वृषभाः L महिषाः । Edns BCDE-GKLN वा for च ।
b BE परैः for मया । ADF निगृहीष्यामि । H reads वृषो वा महिषो वापि गजो वा पटिहायनः । सिंहो व्याघ्रो यदा चास्य ग्रहीतव्यो न संशय. ।

---

3 *a* SG, SL, SA, omit this line. ST reads it elsewhere. (vide App.) SK तान्य° ।
b SK, SG, ST, SL, SA² पाटितानां शतं शत SA¹ स्फाटितानां शतं शतं for महतो निचयानपि ।
4 *a* S. cl.:–राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा न मां परिभविष्यति । (SA मा for माम्) S. cl. omits *b*.
5 *a* and *b* omitted in S. cl.
6 S. cl. reads–वृषो वा महिषो वापि नागो वा षाष्टिहायनः । सिंहो व्याघ्रो महानस्यो भविष्यति न संशयः ॥ (SG, SL, षष्टि° SG, SA², SL यदा चास्य for भवि-ष्यति । ST यथा for यदा SA¹ तस्य for चास्य ।) तान्मर्यान्दुर्बलान्वै तथा-विधविशेषान् । यद्यहं ग्रहीष्यामि मत्पराक्रमरक्षणः ।
2 Mt

ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ।
तानहं निहनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ७ ॥

न त्वेतान्युध्यमानान्वै हनिष्यामि कथंचन ।
तथैव तान्पातयेय यथा यास्यन्ति न क्षितिम् ॥ ८ ॥

आरालिकः सूपकर्ता गोविकर्ता नियोधकः ।
आसं युधिष्ठिरस्याथ इति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ९ ॥

7 *a* ADEFLM नियोत्स्यंति K न योत्स्यंते for नियोत्स्यंति । BEN समाजे मां KL समाजे च । C नियोजकाः । line omitted in H.

b Edn[2] हि नियोत्स्यामि । Edns BCFGHKLN रतिं for प्रीतिम् । BEH राज्ञः for तस्य । H प्रवर्धयन् for विवर्धयन् ।

8 *a* FM यदि for न तु । DGH च for तु । C युद्ध्यमानानां D युद्धमनसः H युद्ध्यमानोऽहं । K च for वै । H द्रक्ष्यामि यमसादनं for प्रीति &c.

b Edns[1] अथ तान् Edn[2] BCEFKLN तथैतान् H तानहं for तथैव तान् । Edns BCDEKLN पातयिष्यामि FGM पातयिष्येऽहं H निहनिष्यामि for पातयेय । Edns BCEGKLN क्षयं for क्षितिम् । H जीविष्यंति यथातुराः for यथा यास्यंति &c.

9 *a* Edns BCEGHKN गोविकर्ता सूपकर्ता (H सूपकारो)

b Edns BCDEFGHKLMN अहं for अथ । H मानवान् for पृच्छतः ।

---

7 *a* S. cl. reads for *a* ये च तस्य महामल्लाः समरेष्वपराजिताः । (SL ये तस्य च)

b ST सर्वान् तान् । SK, SA रतिं राज्ञःप्रवर्तयन् SG रतिं राज्ञः प्रहर्षयन् SL रतिं राज्ञः प्रवर्धयन् ST राज्ञः प्रवर्धयन् for तस्य विवर्धयन् । order of VV. in S. cl.:-4 *a*, 7 (with intervening lines as per App.) 8, 9, 6, 5.

8 *a* S. cl. नचता॰ । S cl. युध्यमानोऽह । S. cl. नयिष्ये यमसादनम् ।

b S. cl. reads–तथा तान्निहनिष्यामि जीविष्यंति यथाऽऽतुराः (ST ननथानिहनि॰, SA[2] तथैता॰ ।)

9 *a* SK, SG, SL, SA interchange सूपकर्ता for गोविकर्ता । ST गोधकर्ता । SA[2] निबोधकः ।

b S. cl. ॰स्याह । SK, SG, SA, SL मानवान् ST राजनि for पृच्छतः ।

आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशांपते।
इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच।

यमग्निर्ब्राह्मणोभूत्वा समागच्छन्नृणां वरम्।
दिधिक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनंदनम्।
सोऽयं किं कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनंजयः ॥ १२ ॥

योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ॥
विजित्वैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥

10 D omits *b*. H omits *a* and reads for *b* इत्येव व. प्रतिज्ञात विह° । L finishes Adh. after this verse.

11 *a* H वरः ।

b Edns BCDLGN दिधक्षुः । N दशार्ह° । I M सहित ।

12 *a* M महाबाहुः । D महासत्व महामतिम् for अजित &c. । H omits *a*.

b M सोय for सोयम् । H reads:–स भीमधन्वा श्वेताश्वः पांडवः किं करिष्यति ।

13 *a* K योयमिंद्रमपाकृत्य L योयमिद्रमपाकृत्य । H omits *a*.

b Edns ACDFGHKLMN विजित्य । Edn[1] BCGH एव for इन्द्रम् । C यो हि K यद्न् for हत्वा । BE राक्षसपन्नगान् ।

---

10 *a* SG, ST, SA, SL, omits *a*.

b SK इत्येर च प्रतिज्ञात SG, SL, SA इत्येव मत्प्रतिज्ञातं ST इत्येव वः प्रतिज्ञात । SK, SA विचरिष्याम्यह ।

11 S. cl. reads for this v:–अग्निर्ब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयाचत । महाशन मासुग मां प्रमुचार्जुन खाण्डवे ॥ (SA उग्र for प्रच्छन्नः । SA[1] महाशन । SA[2] हुताशन ।)

12 S. cl. omits v. 12.

13 *a* omitted in S. cl.

b SK विजित्वै° । SG, ST, SL, SA omit *b*.

वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः ।
श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ १४ ॥
सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥
आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मी च गवां वरः ।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो नदीनां जाह्नवी यथा ॥ १६ ॥
धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावणो यथा ।
पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ॥ १७ ॥

14 *b* Edns CFG श्रेष्ठो यः BE श्रेष्ठश्च DK यः श्रेष्ठ । Edns BCDEG प्रतियोधानां । L प्रतियुधा लोके । M प्रतियुधां वापि ।

15 *a* H reads तपतामिव चादित्यः प्रजानां ब्राह्मणो यथा । L यथा for वर ।
b KM आशीर्विष । BE omit *b*. H reads उच्चैश्रवास्तुरगाणामग्निस्तेजस्विनामिव ।

16 *a* Edns CL वर वज्र G तथा वज्र for वरो वज्र । *a*. omitted in H
b Edns BCEGLN पर्जन्यो वर्षतां वर । H ह्रदानामिव पाताल पर्जन्यो ददतामिव ।

17 *a* BE धार्तराष्ट्र । L अथ for च । BN हस्तानां E सर्पाणां for नागानाम् । N ऐरावत । Edns BCDEGKLN वर for यथा । H omits the whole v 17; M omits a^2 b^1 only.

---

14 *a* omitted in S. cl except SA[1].
b S cl reads—स भीमधन्वा श्वेताश्वः पाण्डवः किं करिष्यति ।

15 *a* SK, SG, ST, SL तपतामिव चादित्यः SA पततामिव चादित्यः । S. cl. प्रजानां ब्राह्मणो यथा for द्विपदांब्राह्म° &c.
b S cl. दर्वीविष इवाहाराम् । (SG अहानां दृशि विषवत् । SL यथाहानां दृष्टिविष ।) S. cl इव for वरः ।

16 *a* SG वर वज्रं । SL यथा for वरो । SK, SG, ST, SA ककुद्मांश्च SL ककुद्मान् । SL यथा SL इव for वर ।
b S cl ह्रदानामिव पाताल पर्जन्यो ददतामिव । (SG, ST, SA ददता° SL मददता° ।)

17 *a* ST म for च । SA[1] भार्या इव for पुत्राश्च । S cl except SA[1] [illegible] SA[1] [illegible] । [illegible] SA[1] [illegible] SA[1] इव for यथा ।

यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।
एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १८ ॥
सोऽयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वो बीभत्सुः किं करिष्यति ॥ १९ ॥
उषित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
अस्त्रचर्यव्रते युक्तः सर्वास्त्रैपूयतोऽभवत् ॥ २० ॥
यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥
यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ २२ ॥

18 *a* BEM तथा for यथा । FM जात्या जात्या, H स्वस्या जात्यां, L जातौ जातौ । H reads this l. after v. 16 *a*, and omits *b*.
b M एव हि सर्ववीराणाम् ।

19 *a* D य. for स. । Edns BCDEGN अनवर A[2] लब्धवर for अनवम । Edns CG महाद्युति for च भारत । H वासुदेवसमो लोके यशसा विक्रमेण च ।
b Edns CGKL interchange बीभत्सु & श्वेताश्व.। H गाण्डीवधन्वा श्वेताश्व किरीटी वानरध्वज । and interchanges *a* and *b*

20 *a* Edns CGHKN सहस्राक्षस्य वेश्मनि । BE °क्षस्य मन्दिरे D °क्षे वृकोदर ।
b omitted in Edns BCDLGKN. H सर्वशस्त्रभृतांवर M ये चास्मे उद्यतोऽभवत् ।

21 *b* L वसूनां चैव नवम । H omits the whole v. 21 N omits *b* only

22 *a* H दीर्घौ समौ बाहू ज्याघातेन किणीकृतौ ।
b M सव्येन । BE योक्त्राण्यस्यानि सगरे । L स्मृत for कृत । H दक्षिणश्चैव सव्यश्च बाहावनडुहो यथा ।

---

18 *a* SG विशेषाणि for विशिष्टानि ।
b S. cl. except SA[1] स्वस्यां जात्यां, SA[1] स्वस्यां जाया । SA वृकोदरः ।

19 *b* S. cl. गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः किरीटी वानरध्वजः ।

20 *a* S. cl सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
b SK, SG, SA ब्रह्मचारी° ST, SL °चारि । S cl. सर्वशस्त्रभृतां वर ।

21 *b* SK गिरीणामष्टम. स्मृतः for ग्रहाणां &c. S MSS omit this line

22 *a* S. cl दीर्घौ समौ बाहू, SG महाबाहू । SK, SG, ST, SA ज्याघातेन किणीकृतौ, SL ज्याघातसमकर्कशौ ।
b SK, SG दक्षिणश्चैव सव्यश्च, ST, SL, SA दक्षिण चैव सव्यच । SK, SG बाहू अनडुहो यथा (SG इव) ST, SA बाहावनडुहो यथा, SL बाहू च परिघोपमौ for गवामिव &c. ।

हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।
त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥

मृगाणामिव शार्दूलो गरुत्मान्पततामिव ।
वरः सन्नह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां पण्ढकोऽस्मीति चरिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥

23 H reads this v. as :—समुद्र इव सिंधूनां शैलानां हिमवानिव । महेन्द्र इव देवानां दैत्याना च बलिर्यथा ॥

24 *a* EdnsABCDEFGHKLM गरुडः। H reads these two similies in two separate lines as :—कुबेर इव यक्षाणां मृगाणां केशरिर्यथा । वेगे वायुग्विासह्यो गरुडः पततामिव ।

b EdnsCKLN सोऽर्जुनः। H बीभत्सुर्भीमधन्वायं किं करिष्यति चार्जुनः।

25 *a* BE प्रख्या for प्रतिज्ञा। Edns CEGKLN करिष्यामि। B महीतले, L विशांपते for महीपते। H आख्यातापण्डकोस्मीति सर्विषसमलंकृतः for *a*.

b BE ज्याघातौ किणवंतौ मे K, ज्याघातकिणवंतौ मे M ज्याघातैश्च महांतौ मे। K वरितु for संवर्तुं। G मम for नृप। H व्यूहितुं नान्यथोत्सहे for संवर्तुं &c.

---

23 *a* S. cl. समुद्र इव सिन्धूना शैलानां हिमवानिव । (om. in SA[1]; SL गिरीणाम् ।)
b S. cl. महेन्द्र इव देवाना दानवानां बलिर्यथा ।

24 *a* S. cl. कुबेर इव यक्षाणा मृगाणां केसरी यथा । (SG इव केसरी ।); and वायुवेगबलोद्भूतो गरुडः पततामिव । (SG वायुर्वेगवतामेकः ।)

b S. cl. बीभत्सुर्भीमधन्वा च किंकरिष्यति चार्जुनः। (SG भीमकर्मा वा, SA °धन्वायम् ।)

25 *a* omitted in SK, SL, which read आख्याता पडकोस्मीति प्रतिज्ञात हि पातकं। in the words of युधिष्ठिर at the end of this Adh. (vide App.) SG, ST, SA have this line here before ज्याघातौ &c. with पातं for पातकम् ।

b S. cl. ज्याघातेन, om हि। SK, SG, SA[2] गूहितुं नान्यथोत्सहे, ST, SL महीतुं नान्यथोत्सहे, SA[1] नान्यथा गोप्तुमुत्सहे for संवर्तुं &c. ।

कर्णयोः प्रविमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नला ॥ २६ ॥

पठन्नाख्यायिका नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
रमयिष्ये महीपालं सर्वं चान्तःपुरे जनम् ॥ २७ ॥

गीतं नृत्यं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
विराटान्तःपुरे राजन्रमयिष्याम्यहं स्त्रियः ॥ २८ ॥

26 *a* H कचुक for कुण्डले । Edns BCEGKMN प्रतिमुच्य । H प्रतिमुच्येय । H परिपादुके EdnsC ज्वलनप्रभे for ज्वलनोपमे ।

b H नित्य for राजन् । H राज्ञ कन्या समायत for नाम्ना &c ACKL बृहनडा ।

27 *a* H आख्यान् for पठन् । BEL आख्यायिकां K प्रख्यायिको H आख्यायिको । Edns BCEG चैव H विद्यान् for नाम । H नृत्यगीतविशारद for स्त्रीभावेन &c

b H रमयिष्यामि राजानं । EdnsBCEGKLN अन्यान् H यन् for सर्वम् । Edns BCEGKMN जनान् L स्त्रियं for जनम् ।

28 *a* H च चित्र for विचित्रं । BDE हि for च । L त्रिविध for विविध ।

b EdnsBCEGHKLN शिक्षयिष्याम्यहं for विराटान्तःपुरे । Edns C विराटस्य पुर॰ BEN विराटभवने D शिक्षयिष्याम्यहं GKL विराटस्य पुरे H विराटनगरे for रमयिष्याम्यहं ।

---

26 *a* SA, SK, SG, SL उभौ कम्बू प्रनामुच्य कण्डले परिपातुके । (SA² समामुच्य । SL, SA ॰पादुके ।) ST कणयो परिमुच्याहं कण्डले परिपाण्डुरे । for *a*

b SG, SA ॰शिरो । SK, SG, ST, SA भूत्वा for राजन् । S cl. भविष्यामि for नाम्ना चैव ।

27 *a* SK, SG, SL, SA आख्यायिकां, ST आख्यायकां ।

b S cl रमयिष्यामि राजानम् । SK, SG, SL, SA¹ अन्यम्, SA² त्वन्, ST मान्यम् for सर्वम् ।

28 read in S cl as –नृत्य गान च वादित्र द्विप च विविध तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटनगरे स्त्रियः ॥
(SA वाद्य च for वादित्रं । SG स्थान for द्विप्य ।)

प्रजानां समुदाचारं बहुरूपकृतं वदन् ।
छादयिष्याम्यहं राजन्माययात्मानमात्मना ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्ति द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च भारत ॥ ३० ॥

एतेन विधिनाच्छन्नः कृतकेन यथा नलः ।
विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ ३१ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे अर्जुनमन्त्रणं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

29 *a* Edns BCEGKLN कर्म for रूप ।
b Edns BCEGKLN कौन्तेय for अह राजन् ।

30 *a* omitted in H. A अस्मि । Edns BCEGHKLN वै, DTM अस्मिन् for अस्ति । BE द्रौपद्री° । LM °चारका ।
b BE पृष्टे KM पृष्टा for पृष्टः । Edns CGHK पाडव for भारत ।

31 *a* H छन्नाः M छन्न । D चल N अनिलः for अनलः ।
b L °भुवने । BE शुभे for सुखम् । Adh. continued in H.

---

29 *a* comes in S. cl after our v. 28 *a*. SK, ST बहुनर्म°, SG, SL, SA बुद्धिकम° for बहुरूप° । SG समता चार for समुदाचार ।
b S. cl. राजेन्द्र for अह राजन् ।

30 *a* S. cl. except SA[2] अस्मिन् । S. MSS द्रौपद्री° । SA[1] परिचारिकाः ।
b SG, SL, SA[1] भविता for उषिता । SG चाग्ष्यामि for वक्ष्यामि । S. cl. धर्मराजस्य समता for पृष्टो &c. ।

31 *a* SA[1] एवेन विधिना । ST छन्न । SG, ST, SA, SL, चल for °नलः ।
b SK विराटस्य पुरे । S. MSS °नगरे for °भवने ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
कर्मैतन्नः समाचक्ष्व राष्ट्रे तस्य महीपतेः ॥ १ ॥

नकुल उवाच ।

अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ २ ॥

कुशलोऽस्म्यश्वरक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ३ ॥

1 *a* L देशे for तत्र । H तावत् for तात ।

b Edns BCEGHKLN कर्मतत्त्वं for कर्मैतन्नः । CG राज्ये । K महात्मनः for महीपतेः । A महीपते ।

2 *a* H reads:—अश्वाध्यक्षो भविष्यामि विराटस्येति रोचय ।

b FM असौ for अहम् । H दामग्रंथीति नाम्नाहं भविष्यामीति मे मतिः ।

3 *a* BE च for अस्मि । BCDEGHKLN अश्वशिक्षायां । Edns CGH अश्व चिकित्सने ।

b B मे ते for मेऽश्वाः ।

---

1 *a* SK, SL, SA तस्य for तत्र । SK omits युधिष्ठिर उवाच ।

b SK कर्मतत्त्वं । SK राज्ये for राष्ट्रे । SG,ST omit this verse and SL, SA omit *b*.

2 *a* S. cl. अश्वाध्यक्षो । SK, SG, SL, SA °स्येति मे मतिः । ST °नगरे नृप for °नृपतेरहम् ।

b SK,ST,SL,SA दामग्रंथीति SG दामिग्रंथीति for ग्रंथिको नाम । ST नामाहम् । SG सुकरं for सुप्रिय । SA[1] महत् for मम ।

3 *a* SA स्म्य° for स्म्यश्व° । S. cl. °शिक्षायां for °रक्षायां । SK, SL °चिकित्सने SG, ST °त्सके ।

b SA प्रियार्थाः ।

ये मां चामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ५ ॥
सहदेव उवाच ।
गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ६ ॥
तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।
निपुणं विचरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७ ॥

4 *a* DFHN च मा for माम् । Ldns BCEGKL आमन्त्रय° D समवक्ष्यन्ति HN मन्त्रयिष्यति for चामन्त्र° । N °भवने for °नगरे ।

b H तेषा तथा for तेभ्य एव । G विवक्ष्यामि । ADKM यथा ह्यासमहं पुरा for विहरिष्या &c K reads पाडवस्य महीभुज for विहरि° ।

5 *a* BE तु चरिष्यसि ।

b Edns C कर्म G तत्र for तात । K omits त्व and reads तात प्रकुर्वाण । Edns CDGK विहरिष्यसि । L reads प्रच्छन्नस्य भविष्यति । H सहदेव कथं कर्म मत्स्यराष्ट्रे भविष्यति । माद्रीपुत्र विराटस्य रस्यसे केन कर्मणा ॥ H omits युधिष्ठिर उवाच ।

6 *a* L गोवताह । M भविष्यति । AD महीपते । H विराटस्येति रोचये ।

b H प्रतिमोक्ता for प्रतिषेद्धा ।

7 *a* Edn[1] FN तन्त्रिपाल । Edns अहं विदितस्त्वथ CG अहं विदितस्तथा for विदितमस्तु ते ।

b H निपण । Edns CHKMN च चरिष्यामि GL तु चरिष्यामि for विचरिष्यामि ।

---

4 *a* S cl द्रक्ष्यति ये च मा केचित् (SG, ST प्रेक्षते SA प्रेक्षति SL प्रेक्ष्यति ST येपि ।)

5 *a* ST सहदेव । S cl. कर्म for तस्य । SK तस्य राज्ञ SG, ST, SL, SA तस्य राष्ट्रे । SK, SG, SL करिष्यसि SA चरिष्यसि ST करिष्यति । S cl omits युधिष्ठिर उवाच ।

6 *a* SK, SG, ST, SA °स्येति रोचये SL °स्येति मे मति ।

b SK प्रतिभोक्ता SG, SA, SL °भोक्ता ST °यता । ST गोमा for दोग्धा । SK, SG, ST, SL, SA[2] सख्यानकुशल SA[1] सम्ख्यातकुशल ।

7 *a* S cl reads —तन्तिपालेति मे नाम ख्यातं प्रोक्तं भविष्यति । (SG नामेद ।)

b SG, SA, SL निपुण च SK निपुणत्व ST निपुणत्व° । S cl. नैनिरत्नेप हि मे for व्येतु ते &c.

अहं हि भवता गोपु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि विशांपते ॥ ८ ॥
वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ ९ ॥
सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ ११ ॥

8 *a* Edns C सततं E भवतां FH भवतः M भविता for भवता । Edns C भरता H प्राकृतः for सतत । Edns EN प्रहितः B प्रहितं G प्राहितः H सतत M सत्कृतः for प्रकृतः ।
b E सुविहितं K अस्ति विदित for सुविदितम् । Edns BCLGHKLN महीपते ।

9 *a* DK राज for राजन् ।
b L ह्यपि for अपि ।

10 *a* H अत्र K एव for एवम् । L प्रीतिं । N तस्य भविष्यति for अत्र &c. H अभवत् for सदा ।
b Edns BCEGL वेत्स्यते कश्चित् A² वेत्सिते कश्चित् । H जनः for परः । Edns BCEG तोषयिष्ये च पार्थिवम् for तत्ते &c. D पार्थिव रोचतां । H तत्र रोचत पाडव K पार्थिव रोचते । M पार्थिव N न नृप for पार्थिव ।

11 *a* Edns CGKN हि for तु । F मनः for तु नः ।
b D प्रतिपाल्या । K वै for च । Edns पूज्य° । L यथा for इव च । H reads v. 11 and 12 *a* after v. 13 *a*.

---

8 *a* SG, SL भवतो SA भविता । SK प्रहितः सतत SA, SL प्रकृतः सतत ।
b SK, SG, ST तत्सर्वम् । SL, SA महीपते SG महामते for विशांपते ।

9 *a* SA, SL ऋषभानपि for वृष० । ST पूजितलक्षणान् ।
b ST प्रजायते ।

10 *a* S. cl. परा हि मे for हि मे सदा ।
b SA¹ मे योत्स्यति । SA² न हि मा । SL तत्तु रोचत पार्थिवः ।

11 *a* SA² हि for तु । ST प्राणेरपि ।
b ST प्रतिपाल्या । S. cl. ज्येष्ठा स्वसेव च ।

केन सा द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति ।
न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १२ ॥
सुकुमारा सुबाला च राजपुत्री यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा कथं हि विचरिष्यति ॥ १३ ॥
माल्यान्गन्धानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
एतान्येव हि जानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १४ ॥

द्रौपद्युवाच ।

सैरन्ध्र्योऽरक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भूभृताम् ।
नैवमन्याः स्त्रियः सन्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १५ ॥

12 *a* Edns CN स्म BDE असौ K अत्र L इह for सा। BEHKLN interchange द्रौपदी and कर्मणा। H तत्र for कृष्णा।
b H किंचन जानाति। D च जानाति L न जानाति for विजानाति। K omitts *b*.

13 *a* Edns BGHMN सुकुमारी। Edns BGLMN च for सु (बाला) H सुशीला।
b Edns BCEN नु G तु L च for हि। L अनुचरिष्यति। K omits this v; H *b* only.

14 *a* Edns CDGKL माल्य॰ BEN माल्यं॰। H वस्त्रगंधमलंकारं। H मृदूनि शयनानि for वस्त्राणि विविधानि। K अपि for च।
b Edns AEGKLN अभिजानाति। BEK साधु साध्वीव्रते स्थिता for यतो &c. H च for हि। L यशस्विनी for हि भामिनी। N भाविनी।

15 *a* B लोक H स्त्रीणां for लोके। Edns BCEGHKLN भारत for भूभृताम्।
b M एवं for एवम्। N नैरेमन्य॰। for नैवमन्याः। D न मोग्यतां कचित् for नैवमन्याः स्त्रियः। Edns AEGHKLN यान्ति for सन्ति। AF add तु before इति। M कृत॰ for इति। H adds after सन्ति–यथैताः प्राकृताः स्त्रियः। एकपत्न्यः स्त्रियश्चैता–(इति लोकस्य निश्चयः।)

---

12 *a* SK, SG, ST केनात्र कर्मणा SL केन स्म कर्मणा SA केना(वि ?) स्मि। S. cl. द्रौपदी for कर्मणा।
b ST किंचावजानाति SA किंचन जानामि।

13 *a* S. cl. सुकुमारी सुशीला।
b SK नु for हि। S. MSS omit *b*. The order of these verses in S. cl. is:–12, 14, 13 *b*, 11, 13 *a*.

14 *a* S. cl. except SA[1] माल्य॰।
b S. cl. except SA[2] एतावन्येवाभि॰ SA[2] ॰न्येव वि॰। SK यथा for यतो। S. cl. except SA[2] च for हि।

15 *a* SG लक्षिताः। S. cl. स्त्रीणां for लोके। SA[1] सैरन्ध्रीरक्षणाः। S. cl. भारत for भूभृताम्।
b S. cl. एकपत्न्यः स्त्रियश्चैता। & omits तु। ST इति लोके विनिर्णयः।

साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्ति द्रौपद्याः परिचारिका ॥ १६ ॥
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ।
आत्मगुप्ता चरिष्यामि यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥ १७ ॥
सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूद्दुःखमीदृशम् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
अपापामभिजानामि साधु साध्वीव्रते स्थिताम् ॥ १९ ॥

16 *a* H कुशला केशकारिका ।
b Edns BCEGKLN वै DF अस्मिन् AM अस्मि । H omits *b*.

17 *a* omitted in H.
b BDE भविष्यामि । Edns BCEGHKLN interchange मां and त्वम् । A मा for माम् । Edns AEGHKLN परिपृच्छसि ।

18 *a* H किं त्व समभिमन्यसे for राज° &c.
b H पूजयिष्यति मां प्रीत्या for सा &c. Edns BCEGHKLN मा भूत्ते । H चित्तं M भुवं for दुःखम् ।

19 *a* M भद्रे for कृष्णे । Edns CDEK असि भामिनि H यशस्विनी N हि भाविनी for यथा वदेत् ।
b Edns EGHKLN न पापमभिजानामि । A अपि जानामि । BC न पापमभिजानामि । Edns CL साध्वी साधुव्रते । Edns BCEGKLN स्थिता । H पतिव्रते for °व्रते स्थिताम् ।

---

16 *b* SK वै गेहे ST गेहेस्मिन् । SG, SL, SA omit *b*.

17 *a* ST एषा रक्षा for पृष्टा राज्ञा ।
b ST एवं च वि° for आत्मगुप्ता । SK यन्मां त्व परि° । SG, SA, SL omit this verse.

18 *a* ST सुदेष्णां ।

19 *a* SG, ST, SA भाषसे कृष्णा । SK, SG, SL, SA यथा कौन्तेयकी तथा । (SG कालेयकी) ST यथाकाल यशस्विनी ।
b SK पापमभिजानामि SG, SA, SL न पापमनवद्यांगी ST न पापमनवद्यांगी । S. MSS. भाषसे धर्म्यहासिनी SK साध्वी साधुव्रते स्थिता ।

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे द्रौपदीवाक्यं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।
मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चये ॥ १ ॥
पुरोहितोऽयस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥
इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३ ॥

20 *a* H तथा for यथा । H सुहृदः । B सुखिना H असुखि° ।
b Edns तत् त्व हि for तथा त्वम् । FLMN कुर्यात् । H यथा न ते । Edns C तथा । A[2] जनः M जनाः for यथा ।

* * *

IV. 1 *a* Edns CGKL यानि for तानि ।
b D omits च । D रुचिता for यथा । KN बुध्या for बुद्धि । Edns EG रुचिता विधिनिश्चयात् BKN रुचितानि विनिश्चयात् D यथास्थितानि विनिश्चये H रुचिता हि विनिश्चिता L रुचितां तां निबोधत AFM रुचिताभि° ।
2 *b* Edn[2] HK सूदपौरोगवैः ।
3 *a* BEHN इंद्रसेनादयः । F इमान् G एव H एते M एतान् for इमे ।
b HKL द्वारावतीम् ।

---

20 *a* SK, ST नो for न ।
b SK, ST जनाः for यथा । SK interchanges vv. 19 & 20, and SG, SL, SA omit v. 20 altogether.

* * *

IV. 1 *a* SK, ST, SL, SA चरिष्यथ । SA[1] वैश° for युधिष्ठिर° ।
b SK, SG, ST हि विनिश्चयात् SA °श्चयात् SL भुवि निश्चयात् ।
2 *b* SG, ST, SA[2] सूदाः SL सूत ः । SA[1] द्रौपदस्य निवेशनम् ।
3 *a* SG ST, SA एते for इमे । SL सेनाद्य° ।

इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।
पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥
सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्रज्ञायन्त पाण्डवाः ।
गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥

धौम्य उवाच ।

विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
याने प्रवहणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ६ ॥
त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च ।
विदितं वो यथासर्वं लोकवृत्तमिदं नृप ॥ ७ ॥

4 *a* H मता. for इमा । Edns ABCEGLN सर्वान्त H सर्व च for सवश । H परिचारकाः ।
b Edn[1] BEGN पचाल्वान् । Edn[2] CKH सूतपौगे° ।

5 *a* H finishes its Adh. 3 after v. 5 naming it as मन्त्रनिर्णय ।
Edns BCEIGHKLM प्रज्ञायत D मज्ञायत N माज्ञायन्तु for मज्ञायन्त ।
b AMK गतास्मान G गताचास्मान् HL गतानस्मान् for गता ह्यस्मान् । Edn[2] CH अपहाय K अपाकृय । H ते चाश्रमात् for द्वैतवनात् । B इत K अपि for इति ।

6 *a* BEN विदित H विहिता for विहित । H पांडवे । BCDEM सव H सर्वे for सर्वं ।
b C माने प्रमादने । Edns BDLGKN प्रहरणे H वाहनेष च यानेषु for याने प्रवहणे चैव । N यथा for तथा । DN च for एव । H वृषु for अग्निषु । A omits v. 6

7 *b* BE या for व । L यथापूर्वं N यथान्याय for यथासर्वं । H लोकतत्वं K लोकवृत्त । AD इम for इदम् । Edns CG नव KLN नृपा for नृप । A omits *a*

---

4 *a* SK सर्वाश्च S. MSS सर्वत । SA[1] °चारका ।
b SG, ST सूद° SA[2], SL सूदा ।
5 *a* SK, SA[2] प्राज्ञा° । SA[1] प्राज्ञायन्त ।
b S. cl. अपहाय ।
6 *a* SA[1] विहितेषामित्यनध्य ।
b SA[1] वहनं पाण्डुपेषेव । SK, SG, ST, SL, SA[2] omit v. 6.
7 *a* omitted in SK, SG, ST, SL, SA[2] । SA[1] कृष्णायां ।
b omitted in SG, ST, SL, SA[2] । SK वै for वा । SK नाहं ।

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे द्रौपदीवाक्यं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।
मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चये ॥ १ ॥
पुरोहितोऽयस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥
इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३ ॥

20 *a* H तथा for यथा । H सुहृदः । B सुखिना H असुखि॰ ।
b Edns तत् त्वं हि for तथा त्वम् । FLMN कुर्यात् । H यथा न ते । Edns C तथा । A[2] जनः M जनाः for यथा ।

* * *

IV. 1 *a* Edns CGKL यानि for तानि ।
b D omits च । D रुचिता for यथा । KN बुध्या for बुद्धि । Edns EG रुचिता विधिनिश्चयात् BKN रुचितानि विनिश्चयात् D यथास्त्वानि विनिश्चये H रुचना हि विनिश्चिता L रुचिता तां निबोधत AFM रुचिताभि॰ ।
2 *b* Edn[2] HK सूदपौरोगवैः ।
3 *a* BEHN इंद्रसेनादयः । F इमान् G एव H एते M एतान् for इमे ।
b HKL द्वारावतीम् ।

---

20 *a* SK, ST नो for न ।
b SK, ST जनाः for यथा । SK interchanges vv. 19 & 20, and SG, SL, SA omit v. 20 altogether.

* * *

IV. 1 *a* SK, ST, SL, SA चरिष्यथ । SA[1] वैश॰ for युधिष्ठि॰ ।
b SK, SG, ST हि विनिश्चयात् SA ॰श्चयात् SL बुधि निश्चयात् ।
2 *b* SG, ST, SA[2] सूदाः SL सून । । SA[1] द्रौपदस्य निवेशनम् ।
3 *a* SG ST, SA एते for इमे । SL सेनाद्य॰ ।

यो न यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १२ ॥
अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १३ ॥
न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।
तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ १४ ॥
असूयन्तीह राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १५ ॥
नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथंचन ।
अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १६ ॥

12 *a* H न सायुज्य for यो न यानं । FM नापीठं H नासनं for न पीठं । N ह्यं for रथं । H न च वै for न गज ।

13 *a* Edn[2] G यत्र for अथ ।
b E यत्र for तत्र । DM उपवसेत् । D असौ for वै । H जातु for यो वै । H यः for सः । CL omit the whole verse.

14 *a* Edns BCDEFMN न चानुशिष्यात् G न जातु शिक्षेत् K न जातु शिष्यात् ।
b Edn[1] D चैनं FLM त्वेवं for त्वेनं । Edns AGK समभिपूजयेत् । H omits the whole verse.

15 *a* Edns ABDEGKLN असूयति हि । K जनानामनुशासनात् ।
b D अनुमन्यंते for अवमन्यन्ते । K एवं for एव । H omits the whole verse.

16 *a* H प्राज्ञो मैत्रीं । Edns CDFKMN कदाचन ।
b D ये F न for च । D द्वेष्ट्या न कथंचन । K द्विष्टयात गताः K[2] according to text. L द्वेष्टारो न हिताश्रये । M दुष्टयानहिताश्च ये । H omits *b*.

---

12 *a* S. cl. reads नास्य युग्यं न पर्यङ्कं नासनं न रथं तथा । (SA[2] नान्य° ।)
b SG, SA[2] सान्वितो° SA[1] सन्वितो for संमतो । S. cl. यो for स ।

13 *a* S. cl. यथैन यत्र च for अथ यत्रैनम् । SK शङ्कयेत् । SK, SG, ST, SL, SA[1] °चारिणम् ।
b ST, SA[1] °वसेत् for °विशेत् । S. cl. जातु यो for यो वै स ।

14 *a* SK °शिष्यात् ।
b SK पूजयेत् । S. MSS omit the whole verse.

15 *a* SK हि for इह । S. MSS omit the whole verse.

16 *a* SK, SG, SL, SA प्राज्ञो मैत्रीं ST राज्ञो मैत्रीं ।
b S. cl. omits *b*.

अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वासु च कथासु च ।
अप्रियं च हितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २१ ॥
नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।
अप्रमत्तश्च यत्तश्च हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २२ ॥
नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संविशेत् ।
स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २३ ॥
दक्षिणं वाय वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः ।
रक्षणा शत्रुशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ २४ ॥

21 *a* C अनुकूलोद्भवे for अनुकूलो भवेत् । Edns BCDEGHKLMN सर्वार्थेषु ।
b BEK वा for च । Edns BCDEGKN अहितं for हितं । GN अनुवर्तयेत् for अनुवर्णयेत् । H omits the whole verse.

22 *b* Edns CG सततं A शांतश्च FM दांतश्च K दक्षश्च for यत्तश्च । FM तत् for यत् । DH omit the whole verse.

23 *a* Edn² BCDEGL संवदेत् Edn¹ FKN संवसेत् for संविशेत् । H reads न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखीभवेत् ।
b E ना⁰ for न । H omits *b*.

24 *a* L चाय । DH अपि for अथ । H बाहुमाश्रित्य for पार्श्वमासीत् ।
b Edns BCGHKLN रक्षिणां D रक्षणे EM रक्षिणा A रक्षण for रक्षणा । Edns BCDEFGHLMN ह्यात्तशस्त्राणां for शत्रुशस्त्राणां । H पश्चात्स्थान L पार्श्वस्थानं A स्थान पार्श्वात् for स्थान पश्चात् ।

---

21 omitted in S. cl.

22 omitted in S. cl.

23 S. cl. reads:—न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखीभवेत् ।(SA¹ राज्ञः प्रतिकूलेषु ।)
b omtted in S. cl.

24 *a* SG, ST, SL, SA वापि for वाथ । SK भागमाश्रित्य S. MSS बाहुमाश्रित्य for पार्श्वमासीत ।
b SK, SG, SA, SL रक्षिणा ST दक्षिणां । S. cl. आत्त⁰ for शत्रु⁰ । S. cl. पश्चात्स्थानम् ।

विदितान्यस्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
एवं विचरतो राज्ञि न क्षितिर्जायते क्वचित् ॥ १७ ॥
यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्च ह ।
अनृतेनोपचीर्णो हि हन्यादेनमसंशयम् ॥ १८ ॥
यच्च राजानुयुञ्जीत तदेवाप्यनुवर्तयेत् ।
प्रमादमवहेलां च क्रोधं च परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥
समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
संवर्णयेत्तदेवास्य हितादपि प्रियं वदेत् ॥ २० ॥

17 *a* Edns BCDGKLN विदिते चास्य E विहिते चास्य for विदितान्यस्य । BCE सुयहूनि for सुलघूनि । G interchanges कुर्वीत and कार्याणि ।

b N विचारितः for विचरतः । MN राज्ञः for राज्ञि । Edns CGKLMN क्षतिः BE च्युतिः D क्षर्ति for क्षितिः । H omits the whole verse.

18 *a* M देवतश्च for देववच्च । Edns BCGL त्विह D च हि for च ह ।

b BE अनृते चोपकीर्णः F अनृते चोपचीर्णः M अनृते चोपचीर्णे । BEKLN हिंस्यात् for हन्यात् । Edns BCEG एव M एवः for एनं । Edns BCEG न संशयः M नसंशयं । H omits the whole verse.

19 *a* Edns CGK यद्भर्ता A यत्र राजा BELN यच्च भर्ता । Edns तत्तदेवानुवर्तयेत् AGK तदेवास्यानुवर्तयेत् C °अनुवर्तयन् L तदेवमुपवर्णयेत् M तदेवाभ्यनुवर्णयेत् N तदेवाद्यनु° ।

b E प्रसाद for प्रमाद । Edns CGN अवलेपं K परिवाद for अवहेलां । Edns BCEGLN कोपं for क्रोधं । D omits *b* and H omits the whole verse.

20 *b* Edn[1] ALMN प्रियादपि हितं वदेत् Edn[2] BCEG प्रियादपि हितं भवेत् D यदेवास्मै हितं भवेत् K प्रियादपि हितं च यत् । D omits *a* and H omits the whole verse.

---

17 *a* SK विदिते चास्य° ।

b SK क्षतिः । S. MSS. omit the whole verse.

18 omitted in S. cl.

19 omitted in S. cl.

20 omitted en S. cl.

यस्य कोपो महाबाधः प्रसादः सुमहाफलः ।
कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ २९ ॥
न चोष्ठौ निर्भुजेज्जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
सदा वातं च वातं च ष्ठीवनं चाचरेच्छनैः ॥ ३० ॥
हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ ३१ ॥
नातिधैर्यं चरेत्तत्र गुरुतां हि तथा व्रजेत् ।
स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेदप्रमादजम् ॥ ३२ ॥

29 *a* Edns ABCDEGHKLN च M तु for नु° ।
b D त्वस्य for तस्य । BE अनर्थान् for अनर्थं । DF प्राप्य समत. L प्राज्ञ सत्तमः N प्राज्ञसम्मत. for प्राज्ञसमत. ।
30 *a* F विभुजिद्वातु K विभजेज्जातु Edns BCDEGHN न भुजौ जानू ।
b Edns DN वात च वाच च । KH वा for च । K वाक्यं for वाचम् । FM चरेत् for आचरेत् । A omits the whole verse. H तथा क्षुत च वातश्च ।
31 *a* H हर्षं° for हास्य° । Edn² C चान्यस्य G वान्यस्य H वाप्यत्र for चाप्यस्य । G क्वचित् for केषुचित् ।
b H अतिगाढ. for अतिगाढं । D प्रहस्येत H प्रहृष्ट.स्यात् N प्रहास्येत for प्रहृष्येत । H तान्येवास्यानुपूजयेत् । FLM वदेत् for हसेत् । A omits the whole verse
32 *a* Edns CFGLM न चातिधैर्येण चरेत् BE न चातिदैन्यमारेत D तथाहि धैर्येण चरेत् K न चापि धैर्येण चरेत् । L भ्रुकुटिं न समाव्रजेत् । BCDEFGKM व्रजेत्तथा Edns व्रजेत्तत for तथा व्रजेत् ।
b HL च for तु । Edn² CFGM दर्शयेत H दर्शनाय for दर्शयेत् । Edn² CGH प्रसादज K तत्प्रसादज for अप्रमादज । D स राजवसतिं वसेत् । H omits *a* and A omits the whole v.

---

29 omitted in S cl
30 *a* SK, SG, SL, SA, ST न भुजौ जानू ।
SA² पादौ for वाक्य ।
b S cl तथा क्षुत for सदा वाच । SK, SG, ST, SA निष्ठावम् ।
31 *a* SK, ST, SA हर्ष° SG हर्षो° SL महत्° for हास्य° । SK, SG, ST, SA चाप्यत्र SL अप्यत्र ।
b SG, ST, SA प्रहृष्ट. स्यात् । S cl. तान्येवास्यानुपूजयेत् for नचाप्यु &c.
32 *a* omitted in S cl.
b SG, SA स्मृत for स्मित । SK, ST, SA दर्शयाम SG दशयान SL दर्शयेत S cl. प्रसाद° ।

नित्यं विप्रतिषिद्धं हि पुरस्तादासनं महत् ।
न च संदर्शने किंचित्प्रवृद्धमपि संजपेत् ॥ २५ ॥
अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ।
न मृषाभिहितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ॥ २६ ॥
शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
प्रियमेवाचरन्प्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ २७ ॥
ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं श्रियं प्राप्य च राजतः ।
अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ २८ ॥

25 *a* Edns CFGM हि A च for वि॰ । Edns CDGKLM तु BEN च for हि । BE त्यजेत् for महत् । *a* omitted in H.
b D सदर्शन L अस्य दर्शने for सदर्शने । Edns DG प्रवृत्त BCE अबद्ध KHL प्रबुद्ध for प्रवृद्ध । H राज्ञः for किंचित् । M अभि for अपि । Edn² CLG संजयेत् KM सवदत् H सनयेत् for सजपेत् ।

26 *a* H च for हि । D एत for एतत् । D नरेंद्राणां for दरिद्राणां । AF व्यलीक स्थानम् ।
b Edns BCDELN राज्ञां GK राज्ञा for राज्ञः । H omits *b*.

27 *a* D पूज्यः for शूरः । G धृष्टः for दृप्तः ।
b K आचरेत् for आचरन् । Edns BCDEFGKMN राज्ञः for प्राज्ञः । F प्रियं M प्रिया for प्रिय. । K गौरवात् for भोगवान् । H omits the whole verse.

28 *a* BEHN दुष्प्राप्यं for दुष्प्राप । N. cl. except A प्रिय for श्रिय । N भारत for राजतः ।
b N प्राज्ञः G राज॰ for राज्ञः ।

---

25 *a* SK तत् S. MSS तु for हि । S. cl मतम् for महत् ।
b SK, SG राज्ञां ST, SG, SA राज्ञः for किंचित् । SK, SG, SA, SL प्रबन्धम् ST प्रबुद्ध for प्रवृद्धम् । SK, SG अभि॰ for अपि ।

26 *a* S cl. च for हि ।
b S. cl मिथो॰ for मृषा॰ । ST भाषण SK, SG, SL, SA भाषितं for अभिहितम् ।

27 omitted in S. cl

28 omitted in S cl

श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ।
विशेषयेच्च राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ३८ ॥
अम्लानो बलवांच्छूरश्छायेवानुगतः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥
अन्यस्मिन्प्रेक्ष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।
अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४० ॥
अभारे चैव भारे च राज्ञा यश्चैव सर्वदा ।
आदिष्टो न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ४१ ॥

38 *a* D प्रियः for श्रेयः । C आत्मने for आत्मनः । BDEMN पर॰ for परं N राज्ञां ।
b Edn[1] BDELN न for च । BE योग्यो भूमिषु । LN योग्याभूमिषु । AH omit the whole verse.

39 *a* H reads the line as:—अन्वेच्छुर्धृतिमान् राजन् छायेवात्मपगच्छयः । (?) D अनपगः for अनुगतः ।
b L सद्वासन्निहिताश्रयः । H reads the line as:—ऋजुर्मृदुःसत्यवादी यः स राजसु सिध्यति । A omits the whole verse.

40 *a* H अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरस्तादुत्पतेत्तुयः । Edns CGLN प्रेष्यमाणे D प्रेर्यमाणे । EM समुत्स्यजेत् for समुत्पतेत् ।
b H करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति । A omits the whole verse.

41 *a* Edns CG आतरे K अभावे for अभारे । E आरभेनैव । Edns CG वाह्ये K भावे for भारे । Edn[2] CG अथ for एव ।
b Edns CG एव for वि॰ (कंपेत) K विकल्पेत । K[2] न विकम्पेत according to text. AHL omit the whole verse.

---

38 omitted in S. cl.

39 *a* SK, SA अल्पेच्छो SG, ST, SL अल्पेछुः for अम्लानो । SK धृतिमान्राजन् SG, ST, SL धृतिमान्राज्ञः SA मतिमांछ्रीमान् । SA ॰नपगः for ॰नुगतः ।
b S. cl. reads:—ऋजुर्मृदुः सत्यवादी यः स राजसु सिध्यति । S. MSS सत्यवादी । (*b* omitted in SG)

40 *a* S. cl. अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरस्ताद्धीर उत्पतेत् । (ST न च for धीर ।)
b S. cl. करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति । (ST तरिष्यामि । ST, SA[2] एवम् । ST राजानु॰ ।)

41 omitted in S. cl.

लाभेन हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानतः ।
असंमूढस्तु यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३३ ॥
राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा ।
अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रिया ॥ ३४ ॥
प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।
न निर्बध्नाति राजानं लभते च श्रियं पुनः ॥ ३५ ॥
प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः ।
उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये वापि यो वसेत् ॥ ३६ ॥
अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः ।
न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ३७ ॥

33 *a* D लोभेन for लाभेन । L दर्शयेत् for हर्षयेत् । D यं for यः । Edns CDF GKMN अवमानितः for अवमानतः ।
b Edns CDGKMN च for तु । L व्रजेत् for वसेत् । FM read v. 44 after this v. AH omit the whole verse.
34 *a* D यो वर्धयितुमिच्छति । GK सवर्तयति M सवर्णयति for सवर्णयानि ।
b Edns CDFG तिष्ठते for तिष्ठति । Edns BCEG प्रियः D प्रिये L श्रिय FMN श्रियः for श्रिया । A omits this v.
35 *a* L नित्य for अमात्यः । Edn² G °स्त्वकारणैः DKL °श्चकारणात् for °श्चकारणैः ।
b Edns CDLK निर्वदति BLN निबध्नाति M निद्यति for निर्बध्नाति । F omits न निर्बध्नाति राजान । L लभेत for लभते । Edns CGKN सपद BEDLM प्रग्रह for च श्रियं । AH omit the whole verse.
36 *b* FM उपजीवे for उपजीवी । Edns योऽपि वा DKN चापि यो for वापि यो । Edns BCEG भवेद् for वसेत् । AH omit the whole verse.
37 *a* BEL अपि for हि । Edn² CGKL प्रार्थयेत N प्रार्थयेच for प्रार्थयेत्तु ।
b M सतिष्ठेत् । Edn² BCEG स्थान । FM सगच्छेत् for गच्छेच्च । K प्राण-सक्षय N प्राणसशयः । AH omit the whole verse.

---

33 *a* S. cl. reads:–नैव लाभाद्धर्षमियान्न व्यथेच्च विमानितः । (ST, SL °चावमानितः ।)
b S. cl. समः पूर्णतुलेवस्यात् (SA¹ पूर्णे ।) S. cl. यो for स ।
34 omitted in S. cl.
35 omitted in S. cl.
36 omitted in S. cl.
37 omitted in S. cl.

यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४५ ॥
संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषवः ।
अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
कुन्तीमृते मातरं च विदुरं च महामतिम् ॥ ४७ ॥
यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ४८ ॥

45 *a* D अलंकारान् N अलंकारः for अलंकारम् ।
b A धारयन् for धारयेत् । Edns ACFGKMN नियतग: for राज्ञः प्रियः । H omits the whole verse.

46 *a* G इदं for इमम् । H तावदेवं° for तात तथा° । Edn[1] ताताः । AL यथाशीला। Edn[2] CGH बुभूषत A बभूवथ ।
b H ततः for अथ । N इम for स्व° । Edn[2] G करिष्यथ C तरि° L चरिष्यत ।

47 *a* H अनुज्ञातोसि for अनुशिष्टास्म । K एव for एतत् ।
b Edns CDGHKLN नः for च । Edns CDGHKLN वा for च (last).

48 *a* ABCDEHK वक्तुं for कर्तुं । FHL अर्हसि for अर्हति ।
b D विनाशाय for तारणाय । G वै for च ।

---

45 omitted in S. cl.

46 *a* SG, SA इदं for इम । S. cl. तावदेव° for तात तथा° । *SG, SL* बुभूषत SA[1] °तः SK °थः ST निवत्स्यथ ।
b S. cl. ततः for अथ । SA[1] तथा for यथा° । ST निवत्स्यथ। (S. cl. begins a separate Adh. from here.)

47 *a* S. cl. °शिष्टोऽस्मि । SG न तत् ।
b SK, SG मातर नः । SA[1], SK, SG पितर for विदुर । SK यशस्विनम् for महामतिम् ।

48 *a* SK, ST, SA वक्तुम् for कर्तुम् ।
b SK, SG तु SL, SA सु° for ऽस्य । SK, SL, ST भवाय SA, SG अभयाय for जयाय ।

यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४२ ॥

समवेषं न कुर्वीत नात्युच्चैः समितौ विशेत् ।
न मन्त्रं बहुधा कुर्यात्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४३ ॥

न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किंचित्ततः स्पृशेत् ।
प्राप्नोति चाहरन्द्रव्यं बन्धनं वधमेव वा ॥ ४४ ॥

42 *a* F हि for वै । D नैव for नानु॰ (सस्मरेत्) । N प्रिय नैवानुसस्मरेत् ।
b A न चाभिमुख FK दु खेन दुःख for दु खेन सुख । BE अन्विन्छन् । A omits *a*, and CHLM omit the whole verse.

43 *a* BN सम वेष E सम वर्ष । Edns CGKN नोच्चै सन्निहितो । BEL सन्निधौ for समितौ । Edn[1] BEKN हसेत् Edn[2] CG वसेत् L भवेत् for विशेत् । D omits *a*, FM read this v. after our v 34. FM read *b* also after v 41. as:—न मत्र बहुधा कुर्यादेव राज्ञा प्रियो भवेत् । (F राज्ञः) । A omits the v
b DKLN मत्र न । L विविध for बहुधा । Edns BCDEGKLN एव राज्ञः प्रियो भवेत् । (G प्राज्ञ ।)

44 *a* BEGL कमाणि for कर्मणि । D नियुक्तस्य for नियुक्त. सन् । K द्रव्य for धन । Edn[2] CGKLN अपि Edn[1] BDE उप for तत ।
b Edns BCDEGKLN हि हरन् for चाहरन् । D शीघ्र for द्रव्य । Edns BCDEGKLN यदि वा वध A यदि वा धन M वधमेव च for वधमेव वा । H omits the whole verse

---

42 *a* SG प्रपतेत् for प्रवसन् । SK, SG, ST क्रियमाणमनुस्मरन् SL क्रियमाणमनुस्मरेत् SA[1] आत्मानमनुसस्मरन् SA[2] आत्मानमनुस॰ ।
b S. cl. यो for स ।

43 omitted in S cl (which reads *a* as –राजवेष च विस्पष्ट सेवमानो न वर्धते।)

44 *a* S. cl. नैषा कर्मसु सयुक्तो धन किंचिदुपस्पृशेत् । (SA[1] सयत्तो । ST, SA अपि for उप॰ ।)
b S. cl प्राप्नुयात् । SK, ST आददानो वा SG, SA, SL आददानो हि । SK, ST, SL बन्ध वा SA[1] दण्ड वा for बन्धन ।

इन्द्रसेनादयश्चेमान्यथोक्तान्प्राप्य यादवान् ।
रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे धौम्यानुशासनं आनुयात्रिकं संप्रेषणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १ ॥
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
निवृत्ता वनवासाद्धि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तथा ॥ २ ॥

53 *a* Edns ACDGHKN एव BE अथ L अपि for इमान् । Edns BCEGH LN यथोक्ताः K यथोक्तं for यथोक्तान् ।
b L तु for च ।

*　　　*　　　*

V. 1 *a* L ततस्ते for ते वीराः । AFK बद्धनिस्त्रशा° । Edn² ACDFGHKLM तथा E ततो for तता° । Edn² ACGK बद्धकला° E युद्ध° ।
2 *b* Edn² CG निवृत्तवनवासा हि BEL निवृत्तवनवासास्ते । K विराटं for स्वराष्ट्रं । K प्रेप्सवः । Edns BCDEGHKLN तदा ।

---

53 *a* SK, ST इन्द्रसेनमुखाश्चैव यथोक्तं प्राप्य निर्वृताः ।
b ST सुसम्मताः for सुसंवृताः । whole v. omitted in SG, SA, SL. SK reads this v. as v. 14 of the next Adh.

*　　　*　　　*

V. 1 *a* S. cl. धनुर्धारा° for तताायुध° ।
b S. cl. अगच्छन्भीमधन्वानः काम्यकाद्यमुनां नदीम् । (SG काम्यकात् । ST यमुना° ।)
2 *a* S. cl. reads this l. after our v. 4. SK, SG, SL ते तस्या ST, SA कालिन्द्या° for ततस्ते । SG अनुगच्छन् ।
b omitted in S. cl.

वैशंपायन उवाच।

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः।
अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ४९ ॥
तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः।
समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ५० ॥
अग्नीन्प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान्।
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य पाण्डवास्ते प्रवव्रजुः ॥ ५१ ॥
गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽपि जपतां वरः।
अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ॥ ५२ ॥

49 *a* B राजा for राज्ञा। BEH स धौम्यः D धौम्योसौ for धौम्योऽथ। L मुनिपुंगवः for द्विजसत्तमः।

50 *a* D सु L स for च। DL च for सः। H has–तेषां प्रतिष्ठमानानां मंत्रविद् ब्राह्मणोजपत्। ततः पावकमुज्वाल्य मत्रहव्यपुरस्कृतम्।

51 *a* DGHN अग्निं for अग्नीन्। Edns BCDELN प्रदक्षिणीकृत्य। A ब्राह्मणाः for ब्राह्मणान्। D स्वस्तिवाच्य च for च तपोधनान्।
b Edns BCEGHL पडेवाथ K पांडवाथ for पांडवास्ते।

52 *a* A धीरेषु G दूरेषु for वीरेषु। Edns CDGK अथ BE वि for अपि। BE KM जयतां H यजतां for जपतां।
b BE अग्निहोत्रान् for अग्निहोत्राणि। Edns GLN पंचालान् B पांचालीन् for पांचालान्।

---

49 omitted in S. cl.

50 S. cl. reads for this v:–वैशम्पायन उवाच। तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मंत्रानथा जपत्। (ST मत्रं त्वाथ° SA[1] मन्त्रांस्तदा° SA[2] मन्त्रांस्तथा°।) सर्वविघ्नप्रशमनानर्थसिद्धिकरांस्तथा। ततः पावकमुज्वाल्य मन्त्रहव्यपुरस्कृतम्।

51 *a* S. cl. तेऽग्निम् for अग्नीन्। SG प्रदक्षिणीकृत्य SK, ST, SL, SA ब्राह्मणं च। S. cl. पुरोहितम्।
b S. cl. reads:–याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य सर्व एव महारथाः। प्राद्रवन् सह धौम्येन बद्धशस्त्रा वनाद्वनम्।

52 omitted in S. cl.

व्यक्तं पुरो विराटस्य राजधानी भविष्यति ।
वसामेहापरां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य द्रौपदीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ९ ॥
स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समाधाय प्रविशामः पुरं वयम् ॥ १० ॥

7 *a* Edns BCDEFGHKLMN दूरे for पुरो ।
b D वसामोद्य वै L वसामोद्यात्र वै for वसामेहापराम् ।

8 *a* BE समुद्दिश्य । Edns BCEGHKLN पाञ्चालीम् ।
b L राजधानीं प्रवेश्यामो । BDEL स्म for च । H विप्रमुक्ताः for विमुक्ताश्च ।

9 *b* CGH नगराभ्याश । DEFM अवतारयत N अवातारयत् ।

10 *b* Edns ACDFGHKLMN समासज्य for समाधाय । Edns BCEGHKN प्रवेक्ष्यामः F प्रविष्याम L प्रवेश्यामः । K वय पुर ।

---

7 *a* S. cl. दूरे for पुरो । ST[2] नगर मत्तषभ for राजधानी भविष्यति ।
b SA, SL परां for अपराम् ।

8 *a* omitted in S. cl.
b SK प्रमुक्तमिव नो वन SG मुक्तमिव नो वन ST मुख्यकर्मिव नो वन SA, SL सुमुक्तमिव नो वन for विमुक्ता &c.

9 *a* line omitted in SK. S. MSS पार्थः for तूर्णम् । SG, ST, SA हस्तिराट् ।
b S. cl. except SA[2] आनीय SA[2] आगम्य for संप्राप्य । S. cl. °भ्याशम् । SK, SG अवतारयत् । SA अन्युनः for अर्जुनः । End of Adh. in S. cl.

10 *a* S. cl. पार्थिवः for कौन्तेयः ।
b S. cl. reads for this—इमानि पुरुष्व्याघ्र आयुधानि परंतप ।
कस्मिन्न्यासमिवन्यानि गुप्तिर्भवेत् कथ भवेत् ॥
(SA[1] परंतपः । ST नेत्रा for पुरुष ।)

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ।
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥
उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान्दक्षिणेन च ।
अन्तरेण यकृल्लोमान् शूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ।
धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ५ ॥
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ।
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥

3 *a* L interchanges वन° and गिरि° । K धन्विन कवचान्विता D वनेषु च महाबला for वन° &c
b AD जातीनि K यूथानि for जातानि । D ययुस्तदा for महाबला ।

4 *a* FM दशार्णा । Edns ACDFGHKLM ते BE तु for वै । Edns N पञ्चालान् LM पाञ्चाला । A दक्षिणेव । KN तु for च ।
b M उत्तरेण । AI LM बृहल्लो° DHN सरुल्लो° K तु मत्स्याना for यकृल्लो° । K पञ्चरान् for च पाण्डवा ।

5 *a* A लुब्धान् BDE ऋद्धि I[2] गुणान् K लब्धु for लुब्धा । K प्रसाद for ब्रुवाणा । MN विषयान् । H प्रविशन् । D तथा for वनात् ।
b EKL स्मश्र° ।

---

3 *a* SK, SG ST, SA[2] वसाना for वसन्तो । S cl वनदुर्गेषु रमणीयेषु for गिरि° &c ।
b ST वाक्षन for विध्यन्त । SK, SG, SA मृगजातानि ST, SL मृगजालानि ।

4 *a* S cl दशार्णाना । तु for च ।
b SK, SG यकृल्लोम्न ST च साल्वाना SA, SL यकृल्लोम्नां । this v comes in S cl after v 1

5 *a* SK, ST लुब्धान् SG, SA, SL वेद for लुब्धा । SA ब्रुवाण । S cl तदा for वनात् ।
b ST विवण । line omitted in others

6 *b* ST, SA, SL add द्रौपद्युवाच before *b* SA[1] वश्यैकपल्य SA[2] वश्यैकपद्य । SK क्षेत्रेगोष्ठ समाश्रिता ST, SA[2], SL क्षत्रगोष्ठसमावृता SG क्षत्रागोष्ठसमावृत SA[1] क्षत्रगोष्ठसमावृते for क्षत्राणि &c

उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ।
समीपे हि श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १५ ॥
समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १७ ॥
येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पानेकरथोऽजयत् ।
स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्पाण्डुनन्दनः ॥ १८ ॥

15 *b* Edns CKLN च G वा H अत्र D तु for हि । BE समीपतः for विशेषतः । K दृश्यते महती शमी for गहनस्य &c ।

16 *a* Edns CG समाधायायुधं शम्याम् । D गच्छाम । N वय for प्रति ।
b L यत्र for अत्र । Edns CDGHMN यथायोग ABEL यथालोक्य । BE पार्थिव for भारत । G विहरिष्यामहे वयम् ।

17 *a* BE स before एवमुक्त्वा । Edns C धर्मराजम् ।
b HL भरतर्षभः ।

18 *a* all MSS except A add च after सर्पान् ।
b Edns CGHK कुरुपुङ्गवः BELN कुरुनन्दनः ।

---

15 *a* S. cl reads this l after v 13 S cl. उत्पथे चापि जातेयम् । SK मनुष्यैर्ननिषेव्यते SG अमनुष्यनिषेविता ST, SL अमनुष्यनिषेविते SA निर्जने गहने वने ।
b SK च ST अपि for हि । SK गृह नाम्य for गहनस्य । l. omitted in SG, SA, SL

16 *a* SK गच्छामो । SK त्वत्र for प्रति । S. MSS omit this. SK has a similar line again after a few vs more (vide App), this line being found also in S. MSS..—शम्यामायुधमासज्य गच्छाम नगरं वयम् । (SA[1] गच्छेम SL गच्छाम ।)
b omitted in SK, SG, ST विहराम यथासुख SA[2] विहरेम, SL विहरामो &c.

17 *a* SA, SL omit वैश° । S cl धनंजयः for युधिष्ठिरम् (SA[1] धनंजयं) ।
b ST भारतर्षभः ।

18 *a* S cl adds between मनुष्यांश्च and सर्पांश्च:–पिशाचोरगराक्षसान् । पिशाच-यक्षगन्धर्वान् दैत्यांश्च परंतपः । कालकेयांश्च दुर्धर्षान् । S cl. सर्वाश्चैकरथो ।
b SG omits च । S cl कुरुनन्दनः for पाण्डुनन्दनः ।

सायुधाश्च वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥
ततो द्वादशवर्षाणि वनवासो हि नः पुनः ।
एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच ।

इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहने महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १३ ॥
न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।
योऽस्मान्निदधतो दृष्ट्वा हरेच्छस्त्राणि पाण्डव ॥ १४ ॥

11 *a* Edns BCEGKLN interchange वय तात and प्रवेक्ष्यामः । K प्रविक्ष्यामः L प्रवेश्यामः ।
b BEL पुरस्य for जनस्य । L सशयम् ।
12 *a* Edns BCEGLN प्रेवष्टव्यं H प्रवेष्टव्यानि K वस्तव्यानि for वनवासो । Edns CGKN वनं BEL वन DH पुनः for हि नः ।
b L परिज्ञातो M प्रतिज्ञाते । H च for हि । K तदा for तथा । line omitted in BE.
13 *a* Edns ABCDEGL गहना । L वर्तते for महती ।
b K वरारोहा । H स्मशान° ।
14 *a* H अत्र for अपि । Edns BEGHKLN इति मे मतिः for इह पार्थिव । C इव for इह ।
b Edn[1] विदधतो । Edns BCEGHKN द्रष्टा for दृष्ट्वा । Edns BCEGHKN भवेत् for हरेत् । BEL अस्त्राणि । FM पार्थिव Edns CG पाण्डवाः ।

---

11 *a* S. cl. हि for च ।
12 *a* S. cl. interchanges *a* and *b*. S. cl. भूयः for ततः। S.cl. except SA प्रविशेम वनं वयम् SA प्रविशेम वय वनम् for वनवासो &c.
b SA[1] इव for अपि । SA[2] एतस्मिन् । SK, ST, SL समयं मो व्यतीत्य च SG, SA समय न व्यतीत्य च for प्रतिज्ञातं &c
13 *a* SK, SG, SA omit अर्जुन उवाच । S. cl. वने for कूटे । SK, SG, SL, SA महतीदृश्यतेशमी ST दृश्यते महतीशमी ।
b SA[1] वरारोहा ।
14 *a* S. cl. न चास्यां चारयिष्यन्ति मनुष्याः पार्थ केचन । (SG, SL संचरिष्यंति SA[2] च चरिष्यन्ति ।) this comes in S. cl after v. 16 *a*.
b omitted in S cl

अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।
माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषितः ॥ २४ ॥
तस्मान्मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि ।
कुले नास्ति समो रूपे नकुलस्तेन स स्मृतः ॥ २५ ॥
दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तथायुधम् ॥ २६ ॥
खड्गान्सुपीतांस्तीक्ष्णाग्रान्कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान्क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २७ ॥

24 *b* KM ताम्राक्षः । Edns ABDEGHL मितभाषिना K मृदुभाषिता MN मित भाषणः ।

25 *a* Edns BCEGHKLN तस्य for तस्मात् । F मूर्वी M मुर्वी । H अपाकर्षः I अपाकार्षीत् ।

b Edns BCEGHKLN यस्येति नकुलः स्मृतः for नकुल &c. DM सं° for स

26 *b* Edns BCDEFGHKN तदा for तथा ।

27 *a* Edns BCEGLN च for सु° । H दीर्घांश्च दीप्तांश्च K दीर्घान्दीप्तांश्च for सुपीता &c. । Edns CG दीप्तान् for पीतान् । Edns ABCDEFGLN दीर्घांश्च for तीक्ष्णाग्रान् ।

b A विपाठान् H विपर्वान् for विपाठान् । AE क्षर° for क्षुर । G निदधेसह ।

---

24 *a* SK adds वैशम्पायन उवाच before this.

b SK मितभाषिता । SG, ST omit the whole verse, & SA, *b* only.

25 *a* SK तस्य for तस्मात् ।

b SK यस्येति नकुलः स्मृतः S. MSS. omit the whole v.

26 *a* SK, SA[1] दक्षिणाम् ।

b SK तदा for तथा । SA[1] अमज्य for अपज्यम् । स्वं for तथा । SA[2] reads this v.:–अजयत् दक्षिणामाशां धनुषा येन पांडवः । तत्संसपित्वा ज्याघातं निघातुं धनुराहरत् ॥ SG, ST omit this v. altogether.

From v. 27 ff. S. cl. presents a different account of the placing of arms, for which see the appendix.

27 *a b* S. cl.:–दीप्तान् मह्रांश्च सुदृढान् सुनीक्ष्णान् कनकासहन । विविधान् क्षुरनाराचान्निशितांश्च शरानपि । आयुधानि च गताणि गदाः निदधुःसह ॥ (*a*–SA adds युधिष्ठिर उवाच before this. SG दीप्तांश्च महान् ST, SA, SL दीर्घांश्च महान् । SG, ST, SA[2], SL विविधान् SA[1] विमलान् for सुतीक्ष्णान् । *b*–SA[1] नाराचांश्च for निशितांश्च । c-SG, ST, SA[2], SL विधुरास्तथा SA[1] गदांश्च विधुरास्तथा for निदधु &c.)

तदुदारं महाघोरं सपत्नगणसूदनम् ।
अपज्यमकरोत्पार्थः गाण्डीवमभयंकरम् ॥ १९ ॥
येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ २० ॥
पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।
प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २१ ॥
निशम्य यस्य विस्फारमव्यथन्त रणे परे ।
पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २२ ॥
सैन्धवं येन राजानं पर्यामृषत चानघः ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २३ ॥

19 *a* Edns CGH महाघोपम् । Edn[2] CG सपत्नबल⁰ for सपत्नगण⁰ । A जन⁰ for गण⁰ ।
b N तत्र for पार्थः । Edns GN शुभय⁰ M सभय⁰ ।
20 *a* F कुरून्क्षेत्र H विनिर्जित्य for कुरुक्षेत्रम् । H परपक्षान् for अभ्यरक्षत् ।
b H अमुंचन् । AD अक्षज्या ।
21 *a* FMN पश्चालान् ।
b M ⁰बह्नेकः । D सपत्नोंघान्हि G सपत्नानेव ।
22 *a* L निशाम्य । Edns ABCEGHM व्यद्रवन्त F व्यद्रवन्ति KLN विद्रवन्ति for अव्यथत । Edns C रणात् । L परे रणे ।
23 *a* K चैव for येन। Edn[2] CG ⁰मृषितवानघ । B ⁰वानध for ⁰चानघः । HM पर्यामृशत K पर्यमर्षत L परामृषत । DEFM अनघ L अनघम् । D विजिग्ये शतधानघ *for* पर्या &c.

---

19 *a* SA[1], SG तमुद्यम SK, ST, SL, SA[2] तदुद्यम । SG, SA[1] महाघोरम् ।
b S. MSS असज्यम् for अपज्यम् । SK च भयकरम् ST धनुरुत्तमम् for अभयंकरम् ।
20 *b* S. cl. धनूरत्न महातेजा जृंभयामास पाण्डवः ।
21 *a* SK पुरा for प्रभुः ।
b SK, SA, ST, SL सपत्नांश्चापि SG संपन्नान् चापि for सपत्नांश्चैव । SA[2] दिग्जयी SL निर्जये ।
22 *a* S. cl. विस्फार । S. cl. विद्रवन्ति for अव्यथत ।
23 *a* S. cl. जित्वा युद्धः परामृशत् (SG परानयत्) for पर्या &c.

कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ।
समासजाना वृक्षेस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ ३२ ॥
आगोपालाविपालेभ्य आचक्षेयुः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३३ ॥
जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
ततो यथाप्रतिज्ञाभिर्नगरं प्राविशन्महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे आयुधनिक्षेपो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

32 *a* Edns CGK वा for च ।
b Edns BCEGKLN समासज्ज्यायं H समासृजाना for समासजाना । D समासज्यायुधानीत्यन्योन्यं व्याहर° ।

33 *a* Edns CHKN आचक्षाणाः BE आचम्यन्तः D आचक्षन्तः G आचक्षुस्ते L ह्याचक्षाणाः for आचक्षेयुः । Edn[1] परंतप H परं तथा ।
b Edn[1] DN नगराभ्यासम् ।

34 *b* N नामानि गुह्यानि । all MSS except N चक्रे तेषाम् । BDE read this and the following v. after the दुर्गास्तोत्र–vide App

35 *a* BEN प्रतिज्ञातं । Edns BEGHKLN प्राविशन्नगरम् । N तानि for महत् ।
b G अज्ञातवास । L त्रयोदशे ।

---

32 *a* SG, SA[1] आचरितं । S. cl. पुरा for अपि च ।
b omitted in S. cl.

33 *a* S. cl. reads this v. before v. 31 *b*. SA श्रावयतः पुनः पुनः for आचक्षेयुः &c. SK, SG, ST कर्षकेभ्यः SL काकेभ्यश्च for आचक्षेयुः । SK परतप ।
b SK दर्शयन्तः । SG, ST, SL श्रावयन्तः पुनः पुनः for पार्थाः &c. SA omits a^2 and b^1 and reads श्रावयन्तः &c. after °विपालेभ्यः ।

34 *a* S. cl. except ST जयेशो for जयन्तो ।
b SK, SG, ST अतश्छद्मानि SA, SL अथ छद्मानि for इति गुह्यानि । S. cl. धकारेषाम् for तेषां चक्रे । S. cl. interchanges *a* and *b*.

35 *a* S. cl. reads this v. before v. 31. SK repeats it at the end of this Adh. also. S. cl except SA[1] समाज्ञम SA[1] समज्ञं for प्रतिज्ञाभिः । SK, SA, ST महत् for तदा । SG प्राविशन्नगरन्नगरं तथा । SL तदा for महत् ।
b S. cl. धनिनु for वत्स्यन्तो । S. cl वर्षं राष्ट्रे ।

तामुपारुह्य नकुलो धनूंष्यभ्यादधत्स्वयम् ।
यानि तस्या वकाशानि दृश्यरूपाण्यमन्यत ॥ २८ ॥
यत्र चापस्य तस्यैव तिरोवर्षति वासवः ।
तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ २९ ॥
शरीरं मृतकस्यैकं समादाय न्यबन्धत ।
वर्जयिष्यन्ति हि नरा दूरादेव हि तां शमीम् ॥ ३० ॥
आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ।
अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३१ ॥

28 *a* Edns CDKN निदधे BEHL अवदधे G विदधत् for अभ्यादधत् ।
b D यस्य for तस्य । Edns C दिव्य° BDEGHN दृष्ट° K इष्ट° L दृष्ट° for दृश्य° ।

29 *a* D तत्र for यत्र । Edns ACFGMN चापश्यत स वै D चापश्यतः सर्वे H चोपश्यतः सर्वे K चापश्यत सर्वे L वा पश्यति स वै for चापस्य तस्यैव । Edns ABEGHKL तिरोवर्षाणि वर्षति C तिरोवर्षाणि भारत FM शरोवर्षाणि वर्षति N तिरोवर्षेण वर्षति ।
b F नाति° for तानि । DH पर्यबन्धयत् । H सुगाढैः ।

30 *a* Edns ABDEGKN च मृतस्य C च मृत च for मृतकस्य । Edns CDGH-N समबन्धन्त पाण्डवाः BE समबन्धन्त पाण्डवाः K समबन्धत पाण्डवः L समबन्धत बान्धवः । M निबन्धयत् ।
b Edns BCDEGHKLMN विवर्जयिष्यन्ति नराः । Edns B and add CD-EG and add HKLMN शमीमिमाम् ।

31 *a* D आबद्धशवमन्वेति ।

---

28 *a*, *b* omitted in S. cl.

29 *a* SK चापश्यत स वै । SK वर्षति for वासवः ।
b SK पर्यमन्धत । S. MSS omit this v.

30 *a* omitted in S cl
b S cl. दूरात्परिहरिष्यन्ति सशवेय शमी इति । (SA[1] परिमविष्यंति ससत्वेयं । ST शवब्धां । ST शमीनि वै SG शमीनि हि SL शमीति ह ।)

31 *a* omitted in S cl.
b SA[1] शर° for शत° । SA अस्मास्मिहेति च SK, ST, SG, SL अस्माकमिहेतिके for न इति वादिनः । S cl reads this line after v. 33,

तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवम् ।
विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ॥
सभागतं पूर्णशशिप्रभाननम् ।
सहानुचारैरचिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥
स च द्विजान्सूतमुखांस्तथा विशः ।
ये चानुगास्तत्परिषत्सु ते स्थिताः ॥
पप्रच्छ को वः प्रसभं समेयिवान् ।
नरो हि यो वै प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ५ ॥
न च द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः ।
पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ॥
न चास्य दासा न रथो न कुण्डले ।
समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥

4 *c* Edn[2] ABCEGN समागत D सभाप्रतः K सभागतः for सभागतं । D प्रभाननः K प्रभावः for प्रभानन ।
d Edns CGM महानुभाव for सहानुचारैः । Edns CGM न चिरेण for अचिरेण ।

5 *a* Edns CG मनिद्विजान् D सत्वद्विजान् BEHKLN स तु द्विजान् । Edns BEGHKLN विशस्तथा ।
b Edns BCDEGHKLN ये चापि केचित् A ये चानुगास्त । Edns ABDE GHKLN परितः समासते C परतः° ।
c Edns ABCDEGHKN अथ for व. । Edns ABCDEFGHLMN प्रथम for प्रसभ । Edns BE समीयिवान् ।
d Edns CGN नृपोपमोयं A नरो हि योय BE इहागतोय D कुतोयमायाति FM नरो हि येषां H दूरेण नायं K नृपापमो यः । Edns BEGM समवेक्षते D च वीक्ष्यते C समवेक्ष्यते L प्रसमीक्ष्यते ।

6 *a* Edns BCDEGHKLN तु FM नु for च H द्विजोत्तमः for नरोत्तमः ।
c Edns BCEGL दासो KN वाजी for दासाः । Edns GKN कुञ्जरः H यानं for कुण्डले । *d* G इन्दुवत् for इन्द्रवत् ।

---

4 *a* SK, ST, SG, SA[2] समायजन्त SA[1] समायजन्त । SK, ST, SG, SA omit *b*, *c*, *d*.

5 S. cl. omits this verse.

6 S. cl. omits this verse.

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरः ।
राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ॥
वैडूर्यनद्धान्प्रतिमुच्य काञ्चनान् ।
अक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥
नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनम् ।
महायशाः कौरववंशवर्धनः ॥
महानुभावो नरराजसत्कृतः ।
दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २ ॥
परेण रूपेण नरर्षभो महान् ।
तथाश्विरूपेण यथामरस्तथा ॥
महाभ्रजालैरिव संवृतो रविः ।
यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३ ॥

1 *c* Edns BCEGHKLN वैडूर्यरूपान् । ADH प्रविमुच्य । KN प्रतिगृह्य ।
d F कक्ष्ये D परिधाय K परिरभ्य । BEF वाससि AD वाससी ।

2 *a* D राष्ट्रपतिः । A यशस्विनम् । *d* AD उरगः E महोरगः ।

3 *a* Edns BCEGHMN बलेन D स तेन for परेण । D युवा for महान् ।
b AFHM गन्धर्वरूपेण Edns CG अपूर्वरूपेण BE नरस्वरूपेण H अश्वरूपेण K अथ स्वरूपेण L मनुष्यरूपेण । D उपावृतः कंचुकवान्यथोरगः for गन्धर्वरूपेण &c. H यथा नरः ।
d H भस्मभृतः for भस्मवृतः ।

---

1 *b* S. cl :–ददर्शदूरात्सुसमृद्धतेजसं (ST स समय तेजस) S. cl. interchanges *a*, *b* and *c*, *d*.
c SK नियद्धवैडूर्यसितान्स SL, ST निषध्यवैडूर्यचितान्स SG निषद्धवैडूर्यचितान् स SA[1] निषध्यवैडूर्य सितान्स । SA[2] वैडूर्यचित्रान्सुगुणान् मृगासितान् ।
d SK, ST, SG नृपस्तथा (SL, SG, SA[1] तदा) क्षाम् । S. cl. परिवेष्य वाससा (SA[1] परिवेष्य । SK वाससः ।)

2 S. cl. omits *a b c*.
d S. cl. दुरासदं तीक्ष्णविष यथोरगम् ।

3 SL, SK, SG ST, SA[2] omit this verse.
a SA[1] अनेन for परेण । SA[1] वृतो for महान् ।
b SA[1] द्विजाति for गन्धर्व । SA[1] महोदधः for अमरस्तथा ।

कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वाम् ।
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ॥
गोत्रं च नामापि च शंस तत्वतः ।
किंचापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरस्यासमहं सखा पुरा ।
वैयाघ्रपद्यः प्रवरोऽस्मि वाडवः ॥
अक्षान्प्रवप्तुं कुशलोऽस्मि देवने ।
कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

10 *a* A मीत्या for तात । ADKL add विराट उवाच before this
b E कस्यास्य ।
c DL नाम्ना सह for नामापि च ।
d CK वा for च । DFL शल्य for शिल्प ।
L कङ्क for युधिष्ठिर ।

11 *a* D युधिष्ठिरस्यास्मि सखा मतीतः । Edns BCEHKLN पुरा सखा ।
b BE वैयाघ्रपादः । Edns ABCDFGHKLM पुनरस्मि for प्रवरोऽस्मि । Edns C विप्रः ABDEGM ब्राह्मणः H सत्कृतः K गोत्रगः L गोत्रतः N वै द्विजः for वाडवः ।
c Edns BCEGHLMN प्रयोक्तुं for प्रवप्तुं । Edn[2] देविनां । Edn[1] BCEF GKN देविता M देव for देवने ।
d H अथ for अस्मि ।

---

10 S. cl. omits *a*, reads *b* (after विसृजामि ते पुरम् in app.) and for *c*, *d* श्रुतं च शील च कुलं च शंस मे गोत्र तथा नाम च देशमेव ते । (in app.) SG, ST, SL, SA च for ते SA[2] च ते for तथा । SA[1] गोत्र च देश च समाप्य विप्र for गोत्र &c.

11 *a* SL, SK, ST, SG अपि समाभवं पुरा SA अस्मि समाभवं पुरा ।
b ST वैयाघ्रपद SA वैयाघ्रपद्यः । SL, SK, SA, ST अस्मि नरेन्द्र गोत्रतः (तः SA[2]) SG अस्म्यमरेन्द्र गोत्रतः for प्रवरोऽस्मि वाडवः ।
c SK, SL, SA[2] निवप्तुं ST विधातुं SG विहर्तुं । SA[1] अक्षानिवाप्तु । SK, ST कुशलोऽस्म्यहं सदा SG कुशलोऽहं सदा ।
d omitted in S. cl.

शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययम् ।
मूर्द्धाभिषिक्तो मम चेतसि स्थितम् ॥
समीपमायाति च मे गतव्यथम् ।
यथा महीं तामरसीं महागजः ॥ ७ ॥

वितर्कयामास च तं नरर्षभः ।
युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ॥
सम्राड्विजानीहि हि जीवितार्थिनम् ।
विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ८ ॥
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके ।
वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ॥
तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरम् ।
राजा प्रहृष्टः प्रतिसंग्रहेण च ॥ ९ ॥

7 *a* D वपुस्वरूपेण च सूचितः । BE °रिव सूचितः C रपि सूचितः ।
b Edn² CG इति Edn¹ HKN त्विति L ह्यति for मम । BE मूर्द्धाभिषिक्तोयमितीव मानसं Edns मे मनोगतं CGHKLN मेत्र मानसं for चेतसि स्थितम् ।
D स्थितः for स्थितम् ।
c Edns BCDEGHKLN गतव्यथः for गतव्यथम् ।
d Edns BCEGKHLN गजः AD महान् for महीम् । Edns BCEGHK LN मदोत्कटः for महागजः ।

8 *a* Edns BCEGHKLN वितर्कयंतं (D वितर्कयानं) तु (BEL स) नरर्षभस्तथा (K नरर्षभं N तथा नरर्षभं BCDEL °स्तदा) ।
c D भवान् M साम्राट् for सम्राट् । Edns ABDEKLN विजानात्विह F विजानामिह H द्विजानात्विह M द्विजानामिह for विजानीहि हि । Edns GHLK MN जीवनार्थिनं ।

9 *a* K तवानश्च for तवानघान्तिके । BE °अन्तिकं ।
b A तवामि भो for तथा विभो । D °विभोः FM अभिते H प्रभो for विभो ।
d H अपि हृष्टः for प्रहृष्टः । Edns ABCDFGHKMN प्रतिसंगृह्यण E प्रतिसंग्रहण । L प्रहृष्टरूपो जगृहे तथागतं । CG omit च ।

---

7 S. cl. omits this verse.
8 S. cl. omits this verse.
9 S. cl. omits this verse.

विराट उवाच ।

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरेत् ।
विवासयेयं विषयाद्विजांस्तथा ॥
शृण्वन्तु मे जानपदाः सभागताः ।
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥

समानजातोऽसि भवांश्च मे सखा ।
प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ॥
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा ।
कृतं मया द्वारमपावृतं यतः ॥ १५ ॥

14 *a* Edns BCEG अवश्य for अवध्यं ।
b Edns BEGKLN प्रवाजयेयं C प्रवाजयेय H प्रवासयेयं for विवासयेयं । DK द्विजं H द्विपः for द्विजान् ।
c Edns BCEFGHKLM समागताः AN समागता for सभागताः । H पौर॰ जनाः for जानपदाः । D न तेन कार्यं तव योप्रियं चरेत् ।
d L तथा प्रभुः । D यथाहमेव विषये प्रभुर्भवान् ।

15 *a* Edns CG यानः for जातः । FM अस्मि for असि । Edns BCEGHKL N भवितासि for असि भवांश्च । D परःप्रियः for भवांश्च मे ।
b BE भोजन for भोजनः ।
c CHL पश्ये D पश्य M पश्यः for पश्येः । K सपश्य मे for पश्येस्त्वम् ।
d Edns BCEGHKN च ते L चरे for मया । N अपाकृतं for अपावृतम् । Edns BCEGHKLN मया D तव for यतः ।

---

14 *a*, *b* S. cl. ममान्तिके यश्च तवाप्रियचरेत्तमासमे तं परिचिन्त्य मानवम् । (SG तवा-प्रियो वसेत् SL यस्तु for यश्च । SG, SL, SI, SA मरिचिन्त्य) SA[1] प्रवासयेयम् ।

15 S. cl. omits this verse.

विराट उवाच ।

दद्रामि ते हन्त वरं यमिच्छसि ।
प्रशाधि मत्स्यान्वशगोऽस्मि ते द्विज ॥

प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा ।
भवांश्च देवोपमराज्यमर्हति ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

आप्तो विवादः परमो विशांपते ।
न विद्यते किंचन मत्स्य हीनतः ॥
न मे जितः कश्चन धारयेद्धनम् ।
वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

12 *a* Edn[1] N दद्रानि । HK (अ)ह तु for हन्त । CN यत् for यम् ।
b L गम्यान् for मत्स्यान् ।Edns CDGHKLN वशगोह्यहं तव । AM द्विजः for द्विज । BE वशगोस्म्यहं तव ।
c Edns C च for हि । L पूर्तान् M द्यूता for धूर्ता ।
d F अर्हसि ।

13 *a* Edns GHK[2]L प्राप्तः for आप्तः । H विवादं L विराटः for विवादः । Edns ACDFGHKLMN प्रथमं for परमः ।
b Edns CG कचन D किंतु न H किं नव for किंचन । C हीनः for हीनतः । H[2] हीनवर्ण इति पाठः ।
c AL जित्तं for जितः ।
d H अपि for एषः । BEHMN प्रसादनः ।

---

12 *a* ST दद्रामि तेऽह वरमन्यदीप्सितं । SK, SA, SG, SL यदीप्सितं for यमिच्छसि ।
b S. cl. यदि मन्यते (SG मन्यसे) भवान् for वशगोऽस्मि ते द्विज ।
c SA[2] यथाहि । S. cl. ध्याक्षकोविदाः for देविनस्सदा ।
d SK, SG, ST, SL, SA[1] त्व चापि SA[2] स्वं चापि for भवांश्च । SK देवो मम । S. cl. except SA[1] अर्हसि ।

13 *c* S. cl. जित । S. cl. कचन । SL, SK, SA[2], SG, ST धारये SA[1] कारये for धारयेत् । *b* and *d* are omitted in S cl.

विराट उवाच ।

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरेत् ।
विवासयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा ॥
शृण्वन्तु मे जानपदाः सभागताः ।
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥

समानजातोऽसि भवांश्च मे सखा ।
प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ॥
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा ।
कृतं मया द्वारमपावृतं यतः ॥ १५ ॥

14 *a* Edns BCEG अवश्य for अवध्यं ।
b Edns BEGKLN प्रव्राजयेयं C प्रव्राजयेय H प्रवासयेयं for विवासयेयं । DK द्विजं H द्विपः for द्विजान् ।
c Edns BCEFGHKLM समागताः AN समागता for सभागताः । H पौर-जनाः for जानपदाः । D न तेन कार्यं तव योऽप्रियं चरेत् ।
d L तथा प्रभुः । D यथाहमेवं विषये प्रभुर्भवान् ।

15 *a* Edns CG यातः for जातः । FM अस्मि for असि । Edns BCEGHKL N भवितासि for असि भवांश्च । D परःप्रियः for भवांश्च मे ।
b BE भोजन for भोजन. ।
c CHL पश्ये D पश्य M पश्यः for पश्येः । K सपश्य मे for पश्येस्त्वम् ।
d Edns BCEGHKN च ते L चरे for मया । N अगारुत for अपावृतम् । Edns BCEGHKLN मया D तव for यतः ।

---

14 *a*, *b* S. cl. ममान्तिके यश्च तवाप्रियचरेत्प्रवासये तं परिचिन्त्य मानवम् । (SG तवा-प्रियो चरेत् SL यस्तु for यश्च । SG, SL, ST, SA प्रतिचिन्त्य) SA[1] प्रवासयेयम् ।

15 S. cl. omits this verse.

ये त्वानुसंधेयुरवृत्तिकर्शिताः ।
ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मे सदा ॥
दास्यामि सर्वं सततं न संशयः ।
न विद्यते ते मम सन्निधौ भयम् ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं तु लब्ध्वा स वरं समागमम् ।
विराटराजेन नरर्षभस्तदा ॥
उवास वीरः परमार्चितः सुखी ।
न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे युधिष्ठिरप्रवेशो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

16 *a* Edns ये त्वानुवादेयुः A ये त्वानुयाचेयुः CDG ये त्वानुवादैः BEHN ये त्वानुयाचेयुः K ये त्वां च याचेयुः L ये त्वानुधावेयुः for ये त्वानुसंधेयुः । Edn[1] अवृत्तिकर्षिताः CDG पुरवृत्तिकर्षिताः for अवृत्तिकर्शिताः ।

b D दिशत्वमर्थं for ब्रूयाश्च तेषां । D मम योऽस्ति कश्चन for वचनेन मे सदा । Edns GKN मां for मे । BE सर्वदा for मे सदा ।

c D सुखी शुभस्तः प्रियरूपममानिशः for the whole line. Edns BCEGHK LN तदह for सततं ।

d D वसत्वमस्मिन् भुवने यथा सुख for the whole line. Edns ABCEGHK LN न ते भय for न विद्यते । Edns BEHLN विद्यति AGK विद्यते for ते मम । Edns ABCEGHKLN मम for भयम् ।

17 *a* Edns BEFGKLMN एव सः for एवं तु । Edns BCDEFGKLMN तु for स । GL पर for वर । D इत्येवमुक्तस्तु युधिष्ठिरस्तदा for this line. FHM समागमे for समागमम् ।

b DGN राज्ञा तु for राजेन । D सुवा N तथा for तदा ।

c Edns N धीरः for वीरः ।

d D बुबुधे पृथग्जनः for चरितं बुबोध तत् ।

---

16 S. cl. omits this verse.

17 *a* SK, ST, SL, SA स for तु । SK, ST नृपतिः SA, SL नृवरः SG मधर्मं for स वर । S. cl. विराटराजेन for विराटराज्ञा तु । SG तथा for तदा ।

c SG उवाच for उवास ।

d S. cl. न चान्य for न चापि । SA[1] किंचिद् for कश्चित् । ST न बोधि for बुबोध ।

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन् ।
उपाययौ सिंहविलासविक्रमः ॥
खजां च दर्वीं च करेण धारयन् ।
असिं च कालाङ्गमकोशमव्रणम् ॥ १ ॥
स सूदरूपः परमेण वर्चसा ।
रविर्यथालोकमिमं प्रकाशयन् ॥
सुकृष्णवासा गिरिराजसारवान् ।
स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥

1 *a* M अथापरैः K त्विषा L श्रियो for श्रिया ।
b D मत्तगजेन्द्रविक्रमः K सिंहबलोरुविक्रमः ।
c ALM खज D खर्वीं F खड्गं H खर्वं for खजाम् ।
d D कालायसकोशमव्रणां G कालाननकोश॰ ।

2 *a* L सु for स ।
c Edn² CFGHLM स कृष्णवासा. BE स कृष्णवास ।
d Edns CFG स मत्स्यैराज N मत्स्यस्य राज । D समेत्य राजानमुपेत्य ।

---

1 *a* SA omits वैशंपायन उवाच ।
S. cl. अथापरस्यां दिशि भीमदर्शनः ।
b S. cl. वृकोदरोऽदृश्यत सिंहविक्रमः ।
c SK, SG interchange *c* and *d*. । SA², SG खज SA¹ खग ST सुर्रिं ।
d SK असिप्रवेके प्रतिमुच्य शोणिते SL, SG असि प्रसेवे प्रतिमुच्यशाणके ST असिं च कालायसकोशमव्रणम् SA कालाशनिकाशमव्रणम् ।

2 *a* SK, ST, SL गभीररूप परमेण तेजसा SG गभीररूप परमेण तेजसा SA गभीररूपः for स सूद &c. ।
b SG, ST, SL प्रभासयन् SA विभासयन् ।
c SK स कृष्णवासा ।
d SK, ST, SG, SL समत्स्यराज SA¹ समात्स्यराज for मत्स्यस्य राज । SA² समात्स्यराजानमुपेत्य for मत्स्यस्य राज समुपेत्य ।

संप्रेक्ष्य राजावरजं ह्युपागतम् ।
ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ॥
सिंहोन्नतांसोऽयमतीवरूपवान् ।
प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥
अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा ।
वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ॥
तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन् ।
नरर्षभस्याद्य न यामि तत्वतः ॥ ४ ॥
दृष्ट्वैव चैनं न विभावयाम्यहम् ।
गन्धर्वराजं यदि वा पुरन्दरम् ॥
जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितः ।
यदीप्सितं तल्लभतां च मा चिरम् ॥ ५ ॥

3 *a* Edns BCDFGHKLMN नं प्रेक्ष्य । Edn[2] CFLM रमयन्नुपागतं Edn[1] BE °नमिवांतिकागतं D परितः सभासदान् G सभयोंतिकागतं H भवनांतरागतं for वरजं ह्युपागतं । A[2] संप्रेक्ष्य राजा रमणीय भावा for *a*.

b D उवाच सर्वान् परमप्रहृष्टः ।

c BE सिंहोन्नतांगः D अपूर्वरूपः ।

d D कोयं N कोत्र for कोनु । D मिहान्नभास्करः for नरर्षभोयुवा । Edns वरर्षभः ।

4 *a* H अदृश्यरूपः । H पुरुषोदधिर्यथा । D omits *a*.

b CF लभाम H लभे L लभेऽस्य । Edns BCEGKN निश्चयं M संपदां । H अनिशं पदं for लभामि &c. D for *b*:—नयामि किंचित् परमं विनिश्चयम् ।

c C चित्तेत्यपि । MN ह्यनिशं । K संप्रतर्कयन् MN वितर्कयन् ।

d Edns ABCEFHN अस्य for अद्य । D omits *c* and *d*.

5 *a* K रूपं for चैन । Edn[2] ACDFGH तु for न । Edns ABCDEFGH KLM विचारयामि for विभावयामि ।

b Edns CGKN गधर्वराजो यदि वा पुरंदरः । *c* D दर्शनस्थितः ।

d DK इच्छते for ईप्सित । BE वल्लभतां । N चिरात् for चिरम् ।

---

3 S. cl. expresses this sense by:—
अथाब्रवीन्मात्स्यपतिः सभागतान् । भृशातुरोष्णं परिनिश्वसन्निव ॥
कोऽयं युवा वारणराजसन्निभः । सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ॥
ST, SL मत्स्यपतिः । SG समागतान् । SG स for कः SA यः for कः । SA इमामभिप्राप्स्यति मामिकां सभाम् for सभामभिप्रैति &c. SL पुरः for इमाम् ।

4 S. cl. omits this verse. 5 S. cl. omits this verse.

विराटवाक्येन तु तेन नोदिताः ।
नरा विराटस्य तु शीघ्रगामिनः ॥
उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तथा ।
यथैव राज्ञो वदनाच्च्युता गिरः ॥ ६ ॥
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः ।
सुदीनरूपो वचनं महामनाः ॥
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवः ।
भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच ।

न सूदतां मानद श्रद्दधामि ते ।
सहस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ॥
श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च ।
प्रशासिता तात वरो नरेष्विह ॥ ८ ॥

6 *a* D adds वैशंपायन उवाच before this v. Edns CGK च for तु । KN ते प्रचोदिताः for तेन नो° । K °णोदिताः L देशिताः Edns BCEGN चोदिताः । D इत्येवमुक्तास्तु नरा स्तुताक्षणाः for *a*.

b D तदा M जनाः for नराः । F विराटराजस्य for नरा विराटस्य । Edns BC HKLN सुशीघ्र° G समीपगामिनः। *c* Edns BCDEFGKLM तदा ।

d Edn² BCDEFGKLM यथा स राजा वदनाच्युतानुजम् । Edn¹ N यथा स राजावदद्च्युतानुजम् । H °वदने महाभुजः ।

7 *a* C पाण्डवम् ।

b Edn² BCEHK त्वदीन° । C रूपं । N °शील° for सुदीनरूपः । L सुदीन-रूपः । G स भीमरूपः । M महातपाः for °मनाः ।

c D सूदेषु for सूदोऽस्मि । M वल्लभः for बल्लवः । *d* BE मा for माम् ।

8 *a* Edn² CGK वल्लव H मानव for मानद । L श्रद्दधामि । FM omit ते ।

b Edn² CGK विराजसे M हि दृश्यते ।

c Edn² DEHGKL omit the last च ।

d Edns CGKN प्रभाससे त्वं नृवरो A प्रशासिता तेन वरो A² प्रभासिता BE प्रभासि राजेव वरो H प्रभासितावन्नृवरो M प्रशासिमत्वं नृवरे । Edns GH इव for इह । D प्रभासि तानाथ यथा नृपो भवान् L प्रभासि ताराधिपतिस्तदा भवान् for प्रशासिता &c.

---

6 S. cl. omits this verse. 7 S. cl. omits this verse.
8 S. cl. omits this verse.

भीम उवाच ।

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते ।
जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ॥
आस्वादिता ये नृपते पुराभवन् ।
युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥
बलेन तुल्यो न हि विद्यते मया ।
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ॥
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहम् ।
सदा करिष्यामि च ते नृप प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे ।
तथा हि कुर्याः कुशलं हि भाषसे ॥
न चैव मन्ये तव कर्म तत्समम् ।
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥

9 *a* FK omit ते ।
b Edns CDGHKN प्रथमं M पृथिवीश for प्रथमेन । Edn² CG add च D तु Edn¹ HN न K हि berore केवलान् ।
c F नृपतेः M भवान् for अभवन् ।
d D *c* and *d* are interchanged. D सर्वथा for सर्वशः ।

10 *a* Edns ABCDEFGHLN च न for न हि ।
b N नियुद्धशीलैः । K तथा for सदा । DM पार्थिवः ।
d Edns BCEGHKLN तवानघ प्रियम् ।

11 *a* Edn¹ ददानि । Edns CG वरान् ।
b Edn² CFHKL च M अत्र Edn¹ अपि for हि । D कुर्यात् । Edns C च MF च for हि । M भाषते ।
c D अहं न for न चैव । Edns CG यत् for धन् ।

---

9 S. cl. omits this verse.

10 *a* S. cl. तुल्यश्च for तुल्योनहि । *b* S. cl. °शीलोस्मि । S. cl. हि for एव । *c* S. cl. गजांश्च सिंहांश्च । *d* S. cl. तवानघ for च ते नृप ।

11 S. cl. omits *a* and *b*.
c SK मोहं न SG, SA, SL एव न ST नवं न for न चैव । SA कुत्सितं for तत्समम् ।
d SG समुद्रनेत्र for समुद्रनेमिम् ।

यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतम्।
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः॥
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा।
भवांश्च तेषामधिपो मया कृतः॥ १२॥
वैशंपायन उवाच।
तथा हि भीमो विहितो महानसे।
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम्॥
उवास राजन्न च तं पृथग्जनः।
बुबोध तत्रानुचराश्च केचन॥ १३॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे भीमप्रवेशो नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

---

12 *a* FMN काम्। Edns CGH भवतः for तव तत्।
b K च मया for भव मे।
c Edns G समाहिताः BE समाचिताः C समागताः H ममार्पिताः L मयोदिताः M विमोचिताः। DN ते for ये।
d DHL भवस्व K भवाय। DHK omit च। F omits *c* and *d*.
13 *a* Edns ABCDEGHKLM सः for हि। N स तत्र for तथाहि। HN विदितः for विहितः।
b D दयिता। D नृप for दृढम्।
c Edn[2] CG राज्ये D युक्त्या K राष्ट्रे for राजन्।
d H राजा for तत्र। BE अनुगमः for °चराः।

---

12 *a* S. cl. यथा तु कामः। SG तं for तत्।
b SG तेः SK, SA मे ST, SL यै for त्व। SA स्वपुरे पुरस्कृतं for भव मे पुरस्कृतः।
c S. cl. मे for ये। SK, ST, SL मया सदार्चिता SA मया समर्पिता SG मयासमार्चिता for ममोचिताः पुरा।
d SK भवाय ST भवान् हि SA भवस्व SG भवापि for भवांश्च।
13 *a* वैशंपायन उवाच omitted in SK, SG, SA. SK, ST, SA, SL तथा स SG तदा स for तथा हि।
b S. cl. विराटराजस्य बभूव यै प्रियः for विराटराज्ञो &c.
c SG तावन्न च for राजन्न च।
d S. cl. तस्यानुचरश्च कश्चन for तत्रानुचराश्च केचन।

भीम उवाच ।

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते ।
जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ॥
आस्वादिता ये नृपते पुराभवन् ।
युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥
बलेन तुल्यो न हि विद्यते मया ।
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ॥
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहम् ।
सदा करिष्यामि च ते नृप प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे ।
तथा हि कुर्याः कुशलं हि भाषसे ॥
न चैव मन्ये तव कर्म तत्समम् ।
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥

9 *a* FK omit ते ।
b Edns CDGHKN प्रथमं M पृथिवीश for प्रथमेन । Edn[2] CG add च D तु Edn[1] HN न K हि berore केवलान् ।
c F नृपते: M भवान् for अभवन् ।
d D *c* and *d* are interchanged. D सर्वथा for सर्वशः ।

10 *a* Edns ABCDEFGHLN च न for न हि ।
b N नियुद्धशीलैः । K तथा for सदा । DM पार्थिवः ।
d Edns BCEGHKLN तवानघ प्रियम् ।

11 *a* Edn[1] ददानि । Edns CG वरान् ।
b Edn[2] CFHKL च M अत्र Edn[1] अपि for हि । D कुर्यात् । Edns C च MF च for हि । M भाषते ।
c D अहं न for न चैव । Edns CG यत् for तत् ।

---

9 S. cl. omits this verse.

10 *a* S. cl. तुल्यश्च न for तुल्योनहि । *b* S. cl. °शीलोऽस्मि । S. cl. हि for एव ।
c S. cl. गजांश्च सिंहांश्च । *d* S. cl. तवानघ for च ते नृप ।

11 S. cl. omits *a* and *b*.
c SK मोऽहं न SG, SA, SL एव न ST नवं न for न चैव । SA कुत्सितं for तत्समम् ।
d SG समुद्रनेम for समुद्रनेमिम् ।

यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतम् ।
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ॥
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा ।
भवांश्च तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि भीमो विहितो महानसे ।
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ॥
उवास राजन्न च तं पृथग्जनः ।
बुबोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे भीमप्रवेशो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

12 *a* FMN काम् । Edns CGH भवत. for तत्र तत् ।
b K च मया for भव मे ।
c Edns G समाहिताः BE समाचिताः C समागताः H समार्पिता. L मयोदिताः M विमोचिताः । DN ते for ये ।
d DHL भवस्व K भवाद्य । DHK omit च । F omits *c* and *d*.
13 *a* Edns ABCDEGHKLM स. for हि । N स तत्र for तथाहि । HN विदितः for विहितः ।
b D दयिता । D नृप for दृढम् ।
c Edn² CG राज्ये D युक्त्या K राष्ट्रे for राजन् ।
d H राजा for तत्र । BE अनुगमा for °चरा. ।

---

12 *a* S. cl. यथा तु कामः । SG त for तत् ।
b SG ते SK, SA मे ST, SL चे for त्व । SA स्वपुरे पुरस्कृत for भव मे पुरस्कृतः ।
c S. cl. मे for ये । SK, ST, SL मया सदार्चिता SA मया समर्पिता SG मयासमार्चिता for ममोचिताः पुरा ।
d SK भवाय ST भवान् हि SA भवस्व SG मयापि for भवांश्च ।
13 *a* वैशंपायन उवाच omitted in SK, SG, SA. SK, ST, SA, SL यथा स SG तदा स for यथा हि ।
b S. cl. विराटराजस्य बभूव वै प्रियः for विराटराज्ञो [illegible]
c SG तावन्न च for राजन्न च ।
d S. cl. [illegible] for तत्रानुचरा[illegible]

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १ ॥

वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।
कृत्वा सैरन्ध्रिवेषं तु कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २ ॥

तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।
अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ३ ॥

1 *a* कृष्णा for केशान् । BDELMN वल्लिताग्रान् H चलिताग्रान् A °ननन्दि° । BH °निन्दिता ।

b BCE जगृहे Edn² जुगुहे H जग्राह for जुगूह । D केशान् for मृदून् ।

2 *a* Edn² CDH कृष्णा LM कृष्णां A पृष्टा for कृष्णं ।

b A कृष्णा for कृत्वा । Edn² BCEL वेषं च सैरंध्र्याः for सैरन्ध्रिवेषं तु । N हि for तु । Edn C ततः A कृत्वा N कृष्णं च BE कृष्णा च GK कृष्णा सा H कृष्णा तु for कृष्णा । M विचरत् । BEGHKN तदा for आर्तवत् ।

3 *a* G पौराः K दूरात् for नराः । BEGHMN परिधावंति K परिधावंत्यः Edn¹ परिधावंतः । D तां व्रजंती तदा तत्र सर्वतस्ते कुतूहलात् ।

b L किंचित् for किंच । M चिकीर्षवत् ।

---

1 *a* SK, SG वेणींकेशान् । ST वेणीं केशान्तमुत्क्षिप्य SA² वेणीकेशान्तमुत्सृज्य SA¹, SL वेणीकेशान्तमुत्क्षिप्य । SG समुत्क्षिप्य । SK, SL, SA², ST पीनवृत्तकुच शुभा SA¹ वल्लिताप्राननन्दितान् SG वल्गिताग्रानानिष्ठितान् ।

b SA², ST omit this SK जुगृहे SA¹ जग्राह ।

2 *a* SK कृष्णा ।

b S. cl. कृत्वा वेष च सैरन्ध्र्याः ।

3 *a* SK परिधावन्तः SA गच्छमानां तु for परिधावन्तीं । ST तां तथा गच्छमानां तु SL, SG नराः संगच्छमानां तां for तां नराः परिधावन्तीम् । SG समुपद्रवन् ।

b SK, SA, SL, ST ते च for चैव । SG अपृच्छंनेश्च for अपृच्छंश्चैव ST किंचित् for किंच ।

सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ४ ॥
तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च गिरा तथा।
न श्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५ ॥
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता।
विलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ॥ ६ ॥
सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम्।
समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७ ॥

4 *a* Edn¹ सैरिंध्री N सैरिंद्रि। Edns ACDGN इहागता for उपागता।
b DN अह for वै। H वै कर्तुमिच्छामि for चेच्छामि वै कर्तुं। D मा for मां। Edns पुपुक्षति GH पुपूषति L बुभूर्षति D नरिष्यति F पुपुस्याति।

5 *a* BCE तस्य for तस्याः। H रूपेण for रूपेण। K वेषेण रूपेण for रूपेण वेषेण। D वर्णेन for वेषेण N श्लक्ष्या for श्लक्ष्णया। Edns BCDEGKLN तथा गिरा for गिरा तथा।
b AKN ना for न। AFM श्रद्दधुस्ते BEL श्रद्दधुश्च for श्रद्दधत। H अन्यहेतोः for अन्नहेतो। BD उपस्थिता F पतस्थितां for उपस्थिताम्।

6 *a* LN च for तु।
b Edns GK आलोकयंती C अलोकयती H अवलोकयति N आलोकयतो for विलोकयंती। D प्रासादाग्रे स्थिता सदा।

7 *a* D तान् G स for सा। D अवेक्ष्य for समीक्ष्य। FMH अनथां for अनाथां। C एकवाससाम् M एकवामसा for एकवाससम्।
b L किंचित् for किंच। M किं विचिकीर्षसि for किं च चिकीर्षसि।

---

4 *b* SK, SG तस्या या मां भरिष्यति for तस्य यो मां पुपुक्षति। SA भुरक्षति ST भरिष्यति SL हरिष्यति।

5 *a* ST तथा गिरा। S. cl. adds वैशंपायन उवाच before this verse.
b SK न श्रद्दधानास्तां देवीं ST न श्रद्दधाति तां कश्चित्। SL, SA न श्रद्दधाति। ST कर्महेतोः for अन्नहेतोः। SL देवीं for दासीं।

6 *a* ST कैकेया for कैकेयी। *b* S. cl. आलोकयन्ती।

7 *a* SG, SA एकवाससाम्।
b S. cl. expresses the sense of *b* by the following three lines—
सुदेष्णा पर्यपृच्छत्तां विस्मयोत्फुल्ललोचना॥
का त्वं सर्वानवद्याङ्गि कुतोसि त्वमिहागता।
कस्य वा त्वं विशालाक्षि किं वा ते करवाण्यहम्॥
SG विकचोत्पललोचना। SG ते for त्व in the third line.

8 Mt.

सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ८

सुदेष्णोवाच ।

नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भामिनि ।
प्रेषयन्ति तु वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्बहून् ॥ ९ ॥
नोच्चगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता ।
रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥
सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव रूपेण काश्मीरीव तुरङ्गमी ॥ ११ ॥

8 *a* Edn¹ सैरिध्रा N सैरन्ध्रा for सैरध्रा । C राजाद्रि for राजेंद्र । H इहागता for उपागता । D सैरध्री मा विजानाहि भजिष्या गधकारिकाम् for *a*
b Edns BCDEHKN अह for वै । Edns BCEKM बुभुक्षति GH पुपूषति D प्रपोषति L बुभूषति A बुभूषति F पुपुक्ष्यति । ADFM add सैरध्री उवाच before this v

9 *a* DF एवरूपा for एवरूपा । ABDEGMN एवम् for एव । Edn¹ BN भाविनि for भामिनि ।
b Edns CGLN प्रपयता तु H प्रेषयिष्यति K प्रेषयिष्यासि M प्रेक्ष्ययति तु for प्रेषयति तु । Edns C इव G च for तु । D चैवान्यान् for वै दासा । I M दासीं for दासा। Edns BCEGHN विविधान् for एव विधान् । D एव रूपा नरान् for दासांश्चैवविधान् । N वधून् for बहून् ।

10 *a* KLN गूढगुल्फा H गढगुल्फा for नोचगुल्फा । H वराराहा for संहतोरू । ABDE सहतोरू ।
b D हसा⁰ H ⁰भाषिणि N हसगद्गदगामिना ।

11 *a* BE सुकेशा BL सुस्तना G पीनोन्नतपयोधरा ।
b Edns BFGHKLN सपन्ना for रूपेण । D काश्मारा । AK तुरगमा G वरा नना H तुरगिणी for तुरगमी ।

---

8 S cl omits this verse
9 S cl omits this verse
10 *a* S cl गढगुल्फा समानोरू ।
b SK स्निग्धा for रक्ता । SL, ST दशेषु for रक्तेषु ।
11 *a* SK शुकेशा । S cl सुन्दरा for सुस्तनी । SK ⁰श्रोणा ।
b S cl सपन्ना for रूपेण । SG किशोरीव for काश्मीरीव । S cl तुरगमा । S cl reads *b* after v 11 *a*

मरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
कम्बुग्रीवा गूढशिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२ ॥
का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ।
यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ १३ ॥
अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी ।
इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ॥ १४ ॥
द्रौपद्युवाच ।
नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १५ ॥

12 *a* Edns BEGHN अगलपक्ष्मनयना C आगलपक्ष्मनयना D अपगलक्ष्मनयना FK मृणालपक्ष्मनयना M मगलपक्ष्मनयना । D सुदती for बिंबोष्ठी । D चाम्मूर्धजा for तनुमध्यमा ।
b F गूढाग H गूढशिराः ।
13 *a* AF मा for का । D सत्यं ब्रूहि for का त्वं ब्रूहि । M नहि for नासि । H कदाचन ।
b D गन्धर्वी H गांधर्वी । C वा यदि for यदि वा । ADFKN अप्सरा for अप्सराः ।
14 *a* ADHK अलंबुसा । D मिश्रकेशा । BE मानिनी D वामना for मालिनी । L पुंडरीकातिलोत्तमाः for पुडरीकाथ मालिनी ।
b L रुद्राणी for इन्द्राणी । D चाथ L वाम्वा for वा त्वम् । H त्वाष्ट्री for त्वष्टुः ।
15 *a* N न यक्षी for नासुरी ।
b L इति for तु । D एव for एतत् । H ब्रवीम for ब्रवीमि ।

---

12 *a* SK, SG अरालपक्ष्मनयना ST अराट° SA स्वराल° ।
b SK, SG, SA गूढशिरा ।
13 *a* S. cl. omits *a*.
b S. cl. expresses the sense of *b* by the following lines:—दानवी स्त्रिरी वा त्वं गंधर्वी वनदेवता । अप्सरा वासि नागी वा नाग वा त्वं विलासिनी ॥ ST अप्सरीवा पन्नगी वा । SG, SA असि for वासि ।
14 *a* S. cl. अलंबुसा । S. cl except SK पुण्डरीकाक्ष । S. cl. reads 11 *b* after *a* here.
b S. cl. expresses the sense by इन्द्राणी त्वथरुद्राणी स्वधात्वथ वा रतिः । SL वाथ for त्वथ । SA, SL, SG स्वाहा for स्वधा । ST रती ।
15 *a* ST नासि for नास्मि । SK, SA, SL, SG न यक्षी न च स्त्रिरी ST, SA[2] न यक्षी न च पन्नगी for नासुरी न च राक्षसी ।
b S. cl. सैरन्ध्री नाम मे जातिर्न्यमुक्तकर्मणा (SG °णिनां) for *b*.

केशाञ्जानामि सत्कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् ।
ग्रथयिष्यामि चित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ १६ ॥
आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुंदरीम् ॥ १७ ॥
तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।
वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ १८ ॥
मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ १९ ॥

16 *a* Edns BCLΓGHLMN अह D स for सत् । K विलेचनम् for विलेपनम् ।
b Edns CKN ग्रथयिष्ये BEG ग्रथयिष्ये । Edns BCEN विचित्रा H चित्राव L चित्राणि for चित्रा । K तु for च L माल्यानि परमाणि च for स्रज परम शोभना ।

17 *a* H आराधयन् । H शुभा for प्रियाम् ।
b D कृष्णा for कृष्णाम् । D भार्या for भायाम् । एकसुदरा ।

18 *a* A वसामि । D चिरकाले ΓM चरिष्येह Edns ACGL सुभोजन for सुशोभनम् ।
b Edns C यावति for यावच्च । BD लभेत् ।

19 *a* BE मानिनी for मालिनी । H च for एव । HK ह for सा ।
b Edns CΓGHKL अद्यागता for अभ्यागता । K त्वन्निवेशने ।

---

16 *a* The sense is expressed by S cl –जानामि केशान्ग्रथितु विचित्रान्ग्रथितु मणान् । मल्लिकोत्पलपद्मानां जानामि ग्रथितु स्रज । सिंधुवारकजातीना रचयाम्यवतंसकान् । पत्र मृगांगमगरु पिपेच हरिचन्दनम् । SL, SA, SG जानामि for विचित्रान् । SA मृणाल्मगरु । SL मृगांकम् । SA पिंक्षे च । SG पेषे च । SL पिंशे च ST पेक्षेय for पिंषे च ।
b SL चित्रा, स्रज, शोभनाम् ।

17 *b* ST भाया च । S cl पार्थानाम् for पाण्डूनां । S cl नारीणामुत्तमां तथा for कुरूणामेकसुन्दराम् ।

18 S cl omits this verse

19 *a* S cl चेति for इत्येव । S cl ह for सा ।
b S cl expresses the sense by —
त्वामुपस्थातुमिच्छामि ततश्चाहमिहागता ।

सुदेष्णोवाच ।

मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
नोचेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २० ॥
स्त्रियो राजकुले पश्य याश्चेमा मम वेश्मनि ।
प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २१ ॥
वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २२ ॥
राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।
विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ २३ ॥

20 *a* D मूर्ध्नि त्व वस कल्याणि । L वासयेनाहं for वासयेयं वै । H² मनस्विनि for न विद्यते । L अत्र for न ।
b Edns CGHLN न for नो । Edns CG इच्छति DH विहाय for इह तु । D गच्छेत्त्वां सर्वचेतसा ।

21 *a* Edns CGHN याश्च पश्य । D पार्श्वे या for याश्चेमाः BE तु for च ।
b AM निरीक्षंति । DEM मोहये H मोहयेत् ।

22 *a* A वृक्षाः for वृक्षान् ।
b L त्वां च प्रसभमीक्षंते for तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव । N इह for इव । CM मोहये for मोहयेः ।

23 *b* Edns CGK गच्छेत्सर्वेण चेतसा N गच्छेत्त्वां सर्वचेतसा ।

---

20 *a* SK, SG express the sense by न मरेपमह भद्रे संशयो मम विद्यते ।
b S. cl. expresses the sense by राजा त्वयं हि त्वां दृष्ट्वा मतिं पापां करिष्यति । ST तां for त्वां । SK omits सुदेष्णोवाच ।

21 *a* S. cl. reads स्थिता राजकुले नार्यः for स्त्रियो राजकुले पश्य ।
b S. cl. expresses the sense by त्वामेवैकां (SA, SL, SG, ST °वैताः) निरीक्षन्ते विस्मयाद्वरवर्णिनि ।

22 *a* S. cl. उपस्थितान् for अवस्थितान् ।
b SK विनमन्ते हि त्वां दृष्ट्वा SA न मन्यन्ते हि त्वां दृष्ट्वा ST, SG, SL नमस्येते हि त्वां दृष्ट्वा for तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव । SL, SK, ST, SG लोभयेः SA लोभयेत् for मोहयेः ।

23 *a* S. cl. ते परमं वपुः for वपुरमानुषम् ।
b S. cl. मां विहाय for विहाय मां ।

यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।
प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २४ ॥
यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि ।
एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २५ ॥
यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २६ ॥

द्रौपद्युवाच ।

नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कथंचन ।
गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भामिनि ॥ २७ ॥

24 *a* M ये for यम् । Edns CG तरलायतलोचने ।
b L अभिवीक्ष्येथाः N अपिवीक्ष्येथाः । N सकामो° for सकाम° ।

25 *a* GL चारुहासिनीं D चारुहासिनीं ।
b BE स कामवशगो भवेत् ।

26 *a* Edns CG च कर्कटी for कर्कटकी । BE मापत्ते N अदत्ते for आधत्ते ।
b L तव वासं for वासं तव ।

27 *a* L सैरंध्री उवा० । K न वा for न च । Edns BCEGHN कदाचन K केनचित् for कथंचन ।
b L गंधर्व । Edn[1] N भाविनि L भांति वा for भामिनि ।

---

24 *b* S. cl. सुप्रसन्ना for प्रसक्तं । SK, SG द्विवीक्षेथाः ।

25 S. cl. omits v. 25.

26 *a* ST कर्कटिका ।
b SL, SK तव सुभ्रु समागमम् SG तव सुभ्रू इहासनम् ST तव सुभ्रु सहासनम् SA तव सुभ्रु इहासनम् for वासं तव शुचिस्मिते ।

27 *a* S. cl. reads सैरन्ध्र्युवाच । SL, SK, SG, SA नाहं शक्या ST नैवं शक्या for नास्मिलभ्या । SK, ST मह्यं SG, SA, SL नापि for न । S. cl. केन चित् for कथंचन ।
b S. cl. expresses the sense by :—

गन्धर्वाः पालयन्ते मां सुकुलाः पञ्च सुव्रताः ।

ST, SA[2] कामयन्ते for पालयन्ते । ST, SA[2] सुकल्याः SL सतुल्याः for सुकुलाः । SA[1] omits this line.

पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्वस्य कस्यचित्।
रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा न्वहम् ॥ २८ ॥
यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत्।
प्रीयेयुस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ २९ ॥
यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः।
तामेव स ततो रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ३० ॥
न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने।
दुःशीलास्ते हि गन्धर्वा बलवन्तश्च मे प्रियाः ॥ ३१ ॥

सुदेष्णोवाच।

एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथंचन ॥ ३२ ॥

28 *b* D ममार्येभ्यो for च मां नित्यम्। A दुःखाचारा D दुःखाचारान् H दुःखाता वा। N दुराचारा for दुःखाचारा। L यथा for तथा। C ह्यहम्।

29 *a* H या। D दद्यान्नचोच्छिष्ट N दद्दुच्छिष्ट for दद्यादुच्छिष्ट।
b Edn[1] BCL प्रीयेरन् CGK प्रीणेरन् N विंयेरन् K स्नातास्तु ? for प्रीयेयुः।

30 *a* Edns AN गृध्येत् BL गृध्नेत् H गृध्यन्। N प्रकृतस्त्रिया।
b Edns BCEG निवसेत् I M वसत H सहमा L सततो N सतत for स तत। Edns BCL प्रविश्य त परां।

31 *b* Edns ABCDLIGHKL दुःशाला। M न for हि Edns ACDFGH KL ते च म बलवन्प्रिया BL तेन म° M तव म बलवन्प्रिया।

32 *a* D धारयिष्यामि for वासयिष्यामि। K नन्दनि।
b B उच्छिष्टम्। AFKL स्प्रक्ष्यसि GM प्रेक्षसि H स्पृश्यसि Edn[1] प्रक्ष्यसि।

---

28 S cl omits this verse

29 *a* SG प्रसारयन् ST प्रधारयन्।
b SK, SL, ST प्रायेरन् SA प्रापन्ते for प्रापय।

30 *a* SA अन्य प्राकृतस्त्रिय। SK, ST प्राकृतास्त्रिय। SG अन्यां प्राकृतां स्त्रिय।
b S cl इमां for तत।

31 *b* S cl दुःशाला for दुःशीलास्ते। SK च for हि। SK न इमे बलिन SL, ST ते च मे बलिन SG, SA ते च म बन्धन् for बलवन्तश्च मे। SG नरा for प्रिया।

32 S cl omits this verse

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३३

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे द्रौपदीप्रवेशो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनुत्तमम् ।
भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १ ॥
गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः ।
राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान्प्राहिणोज्जातविस्मयः ॥ २ ॥
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।
समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥
कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि ।
न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तथ्यं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥

33 *a* L परिरक्षिता for परिसान्त्विता ।
b K एताम् for एनाम् । LN तत्वेन तत्रान्यो for तत्रान्यस्तत्वेन ।

* * * * *

IX 1 *a* H omits वैशंपायन उवाच ।
b भाषां तेषां । L एवं for एषां । HL उपास्थाय । H समयात् K उपजग्मिवान् Edn[1] समुपाययौ for उपयादथ ।
2 *b* H तं for अथ । L आति दृ॰ for अथ दृ॰ ।
3 *a* F अभिप्रेत्य । BEL नरोत्तमम् for नरर्षभम् ।
b Edns समुपास्थाय । BEL राजा तु K राजा तं for वै राजा । D समीपमागम्य ततः for समुपस्थाय वै राजा ।
HKL read विराट उवाच before v. 1.
4 *a* Edn[2] त्वन्तु L इह for तात ।
b L मया for हि मे । Edns CDGH तत्र EKL सत्यं for तथ्यम् ।

---

33 S. cl. omits this verse.

* * * * *

IX. 1-4 For the first 4 verses (much transformed in S cl) vide appendix

वैशंपायन उवाच ।

संप्राप्य राजानममित्रतापनः ।
ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ॥
वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमिः ।
गोसंख्य आसं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ५
वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ ।
तान्राजपुत्रान्न हि वेद्मि पार्थान् ॥
न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणा ।
न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच ।

त्वं ब्राह्मणो वा यदि वासि क्षत्रियः ।
समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ॥
आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्शन ।
न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ७ ॥

a EM सः H तं for सं॰ । Edns ACKN ॰तापनं GL ॰कर्शनः for ॰तापनः ।
b G तथा for ततः । D मेघगभीरनिःस्वनः । HN read सहदेव उवाच after *b*.
d DHKLN ॰पुंगवानाम् BE कुरुपुंगवस्य ।
6 *a* D युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
b Edns BCDEGHKLN राजसिंहानभिवेद्मि । BE वेद् for वेद्मि ।
c BE अल्पकर्मणा ।
d H न ते यदान्यो for न च त्वदन्यो । KM नृप । N सम for मम ।
7 *a* D भूदेवरूपी यदि वा नराधिप । K क्षत्रियपुंगवो वा for यदि वासि &c. Edns ABCEGH यादि वा for वा यदि ।
b D reads 7 *b* after 8 *d*. *c* Edn[1] BDL ॰कर्षण ।
d B त्वयि for त्वयि । Edns BCEGHKLM क्षमं for समम् । D न चापि वैश्योसि महानुभावः for 7 *d*.

---

5 *d* S. cl. कुरुपुंगवानाम् ।
6 *a* SA[2] त्वमिच्छामि SG त्विहेच्छामि ST भवतीच्छामि for त्वयीच्छामि ।
b SK, ST, SG, SL राजसिंहान् SA राज्यसिंहान् ST च for हि । SA, ST पार्थिवान् for पार्थान् । *c* S. cl. न जीवितुं शक्यमतोऽन्यकर्मणा ।
d SG, ST, SA नृप SK विभो for नृपः ।
7 *a* SG, ST, SA, SL भूमिपालः SK वाऽपि भूमिपः for वाऽसि क्षत्रियः ।
c SK तत्त्वं त्वं for मे तत्त्वं ।
d SK, SG, ST महत्त्वं SA, SL महत्वं for वैश्यकर्म । SG वीर विद्यते ST वीर लक्ष्यते for विद्यते समम् ।

कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ।
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥
कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा ।
ब्रवीहि किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।
तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शतम् ॥ ९ ॥
अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे ।
तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥
भूतं भव्यं भविष्यच्च यत्प्रसङ्ख्यागतं क्वचित् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ ११ ॥
गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।
आसीत्स च मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥

8 *b* Edns किं वा for किं च । BEF त्वयि for तव ।
d Edns BCEGHKLN वदस्व । H वा for च । H अत्र for इह । D reads 7 *b* after 8 *d* here.

9 *b* H तस्यासन् for तस्याष्ट° ।
d ABEFHKLMN शतंशताः ।

10 *a* Edn² CFGHLM शतसाहस्रा K शतसाहस्रे । H द्व्यष्टावंत । द्वे for द्विः ।
b F गोसख्यया सैवम् । BE ततिपाल H ततपाल MN तन्त्रिपाल° ।

11 *a* Edns ABCDEGHN भविष्य च । Edns GKMN यच्च संख्यागतं गवाम् । ADF यच्च H यच्चा for यत्प्र° । L यत्प्रसंगादिहागतम् ।
b N अस्य विदितं । D यथावत् for समंतात् ।

12 *a* H च for सु । D गुणैः सुविदितोह्यासमह° ।
b Edn² BCEGHKLN च स for स च । Edn² BCE दृष्टः for तुष्टः ।

---

8 *b* ST भृशम् for कृतम् । *d* S. cl. वदस्व for ब्रवीहि ।

9 *a* S. cl. राजा for भ्राता । *b* SK, SG, ST अष्टशतसाहस्रम् ।

10 *a* ST शतसाहस्र SA दशसाहस्र । *b* S. cl. तंत्रीपालेति मां विदुः ।

11 *a* S. cl यच्चान्यद्गोगतं for यत्प्रसगागतम् ।

12 *a* SG च for हि । SK, SG, ST, SL मया for मम ।
b SG, SL अरुकृतः SK, ST, SA आसीच्च स for आसीत्स च । SA पुष्टः SA², SG, SL दृष्टः for तुष्टः ।

क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति ।
न गोषु रोगो भवतीह कश्चित् ॥
तैस्तैरुपायैर्विदितं ममैतत् ।
एतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥
वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥

विराट उवाच ।

शतं सहस्राणि समाहितानि ।
वर्णस्य वर्णस्य च निश्चिता गुणैः ॥
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहम् ।
त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १५ ॥

13 *a* Edns ACGHK च for हि ।
b Edn[2] ABCGKLN तासु H चासु D चासु for गोषु ।
c DK विहित for विदित । GH मयैतत् ।
14 *a* Edns BCFG ऋषभान् । Edns CGHN च before अपि ।
b BL ह्यपि for अपि ।
15 *b* Edns CG सवर्णवर्णस्य B वगस्य वर्गस्य N वर्गस्य वणस्य L वर्णस्य वर्ण । Edns CG विमिश्रितान् A समाहिता H विनिश्चिता BDKN विनिश्चितानि for च निश्चिता गुणैः ।
c H सपाशान् K श्च गोपान् L सुपालान् । H सह ते L भवतो ।
d N तदाश्रया । B इति for इह ।

---

13 *a* S. cl च for हि । SG न तासु for भवति ।
b SK, ST, SA, SL तासु for गोषु । SG रोगा भवन्तीह नरेन्द्र केचित् ।
c SK, ST, SG मया for मम ।
14 *a* SK, SG, SA, SL ऋषभान् । SG, SA चैव for अपि । SK वध्या अपि SG ह्यपिवध्या ।
15 *a* S cl omits विराट उवाच । SA गवां ममास्ति वा SK गवां हि सति SG, ST, SL गवां ममात्र for समाहितानि ।
b SA[2] पूर्णस्य पूर्णस्य । SK, SG, ST, SA, SL पृथग्गणानाम् SA[1] पृथग्जनानाम् for च निश्चिता &c
c S cl ददामि (SA ददानि) तेऽह्न वरमोस्ति च यत् (SG यदि ST प्रिय for यत्)
d S. cl. त्वदर्पणा for त्वदाश्रया । SK, SG, SA, SL इति ST अमी for इह ।

वैशंपायन उवाच ।

तथा स राज्ञा विदितो विशांपते ।
उवास तत्रैव सुखी नरेश्वरः ॥
न चैनमन्येऽत्र विदुः कथंचन ।
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे सहदेवप्रवेशो
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा ।
स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ॥
स्थित्वा च वप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले ।
दीर्घे च कंबू परिहाटके शुभे ॥ १ ॥

16 *a* GK तदा । Edns ABCHK राज्ञो । D अधिरुतो महात्मना for विदितो &c Edns CGHKM विशांपतेः L महात्मना for विशाम्पते ।
b Edns BCGHL सुख । Edns CGKN नरोत्तमः ।
c DF चैव GM चैन । Edns CGHK अपि for अत्र । BDL विविदुः ।
d D ददौ for प्रादात् । BD स for च ।

* * * * *

X. 1 *b* K बृहन्नडा for बृहत्पु⁰ ।
c Edns BGKLN प्राकारवप्रे CD प्रकारवप्रे H प्राकारबन्धे । A अत्र for च । ADLIΓHML प्रवि⁰ ।
d D reads the line as दीर्घांच वेणीं विदधे महाबलः F कण्ठोपरिहारके M कण्ठोप⁰ KLM ⁰हारके ।

---

16 verse omitted in S cl.

* * *

X. 1 SA², SL, ST omit वैशंपायन उवाच ।
a SA, SL, SK, SG वर्णवान् युवा ST वर्णभाक् युवा for रूपसंपदा ।
b S. cl. स्त्रीवेषधारी तमलंकृतो भृशम् for स्त्रीणाम् etc
c S cl प्रवालचित्रे for स्थित्वा च वप्रे । SG, SA, SL प्रतिमुच्य ST परिमुच्य ।
d S. cl. उभे for दीर्घ SK परिपांतुके ST, SG, SL, SA परिपादुके for परिहाटके । S cl. तथा for शुभे ।

बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजान् ।
महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ॥
गतेन भूमिं ह्यभिकम्पयंस्तदा ।
विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥

तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभास्थले ।
सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ॥
विभ्राजमानं परमेण वर्चसा ।
सुतं महेन्द्रस्य यथा धरागतम् ॥ ३ ॥

2 *a* Edns F बाहू AK बाहून् for बहू । D स दीर्घकेशः प्र° for बहूंश्च दीर्घांश्च । Edns CFG दीर्घान् प्र° for दीर्घांश्च ।
b Edns CDF वारणतुल्य विक्रमः K मत्तगजेन्द्र° L वारणराज° । AIM add between *a* and *b*:—दीर्घां च वेणीं विदधे महाबलः । स दीर्घकेशः प्रविकीर्य मूर्धजान् ।
c Edns CFG प्रति° BK सम° H त्वति° M अभि° N परि° for ह्यभि° ।

3 *a* N. cl. सभातले for °स्थले ।
b Edns C व्याजात् DM सत H स तु G वस्तु KN छद्म L यत्र for सत्र ।
c Edns BCGHKLN विराजमान for विभ्राज° ।
d B नरेन्द्रस्य D सुरेन्द्रस्य for महे° । Edns BCGHKLN गजेन्द्रविक्रम for यथा° ।

---

2 *a* SG omits *a* and *b*.
b SA, ST, SL, SK मत्तगजेन्द्र for वारणमत्त ।
c SK, SG, SL चोर्वीं for भूमिं । S. cl परिकम्पयन् for ह्यभिकम्पयन् ।

3 *a* SK, ST, SA, SL सभातले SG सभागतः for सभास्थले ।
b SG, ST तत्र SL ततः SK व्याजात् for सत्र । SA[2] अमित्रघातिनं SK अमित्रमर्दनं SG अमित्रमाथिनं ST अरिमर्दनं for अरिप्रमाथिनं ।
c S. cl. विराजमानं सुरराजवर्चसं ।
d S. cl. सुतं सुरेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमं ।

नरानपृच्छत्स समीपचारिणः ।
कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ॥
न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः ।
सविस्मितो वाक्यमिदं जगाद ह ॥ ४ ॥

विराट उवाच ।

सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः ।
श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ॥
विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे ।
विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५ ॥
स्रग्वी सुकेशः परिधाय चान्यथा ।
शोभेत धन्वी कवची शरी यथा ॥
आरुह्य यानं परिधावतां भवान् ।
सुरैः समस्त्वं भविता मया समः ॥ ६ ॥

4 *a* Edns BCGHKLMN सर्वान् for नरान् । Edns CGHKLM च for स ।
Edns C सभान्तचारिण for समीप° ।
b Edns BCGHKN पुरा न मे for न मे पुरा । *c* L तत्रै° for न चै° ।
d Edns CG सविस्मय for सविस्मितो । B शुचि° for सवि° । Edns BCGH
KLN नृपोऽब्रवीत् for जगाद ह । AFM omit ह ।
5 Edns BCDGHKLN omit विराट उवाच ।
a Edns BCDGN सर्वोपपन्न for सर्वोप° । Edns CGK अमरोपम for मनोरम ।
c Edns CG आमुच्य for विमुच्य । DHKLM हारके for हाटके ।
d LLM मप for मपि° N समनह्य for अपिनह्य ।
6 *a* DF सुखी GN शिखी for स्रग्वी । HLN सुकेशी M सुवेष for सुकेशः ।
b Edns G शुशोभ DLN शोभस्व HK शोभत ACE शोभेच ।
Edn¹ ADFHKLMN तथा for यथा ।
d Edns ABCGHKLN सुतै for सुरै । Edns BCGHLN मे for त्वं ।
Edns BCHLN भव धा for भविता । H समो मम for मया सम । K स्यादथ
वा for त्वं भविता ।

---

4 *a* S cl सवान् for नरान् । च for स ।
c ST विदिता for विदितं । S cl नरास्तदा for तदा नराः ।
d S cl सविस्मय for सविस्मितः । S cl नृपोऽब्रवीत् for जगाद ह ।
5 SA, SK, SG, SL omit the verse *a* ST सत्य for सर्वो ।
6 S. cl. omits this verse, but ST has

विमुच्य वेणीं परिमुच्य कुण्डले सुतः सुकेशः परिधाय वाससी ।
विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे शोभेत धन्वी कवची किरीटी ॥

for vs 5 *c*, *d* and 6 *a* *b*

वृद्धो ह्यहं वै परिहर्तुकामः ।
सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालय त्वम् ॥
नैवंविधाः क्लीबरूपा भवन्ति ।
कथंचनेति प्रतिभाति मे मतिः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच ।

गायामि नृत्याम्यथ वादयामि ।
भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते ॥
त्वमुत्तरायै परिदत्स्व मां स्वयम् ।
भवानि देव्यास्तव नर्तको ह्यहम् ॥ ८ ॥

7 *a* L वा for वै । Edn[2] CGHKN परिहार° B प्रतिहार° Edn[1] परिहातु° for परिहर्तुं° ।
b L सर्वांश्च N सर्वास्तु for सर्वान् । F मत्स्यान् for मत्स्यान् । AN परिपालयस्व for तरसा पालय त्व । Edns BDGHKL °स्व for त्वम् ।
d Edns ACFGHKLN मनः for मतिः । M reads न निश्चितं प्रत्ययमेव यामि ।
8 *a* L वादयामि ते for वाद° ।
b K भद्रास्मि for भद्रोऽस्मि । BL गीते for नृत्ये । K कुशला for कुशलो° । BL नृत्ये for गीते ।
c C तं for त्वम् । M अन्तरायै for उत्तरायै । D परिदि° AFHMN परिधत्स्व Edns B प्रदिशस्व for परि° ।
d Edns CGKL भवामि देव्या नरदेव नर्तकः BGKL नरदेव नर्तकः H नरदेव नर्तका N तव देव नर्तकः for भवानि देव्यास्तव नर्तको ह्यहम् ।

---

7 S. cl. substitutes different verses for this verse (vide app.) and omits अर्जुन उवाच ।
8 *a* SA, SK, SG, SL नृत्यामि (ST नर्तामि) गायामि च for गायामि नृत्याम्यथ । S. cl. adds अह after वादयामि ।
b S. cl. (SK मा) प्रनर्तने नैपुणकौशलं मम for भद्रोऽस्मि etc (SK कौशलनैपुण)
c S. cl. तत् for त्वम् । उत्तरायाः for उत्तरायै । SA, SK, ST, SL परिधत्स्व SG प्रविधत्स्व for परिदत्स्व । SK, ST नर्तने SG, SA, SL नर्तक SA[2] नर्तनं for मां स्वय ।
d S. cl. भवामि for भवानि । SA[2] नेऽह for देव्याः SK, ST नरदेव नर्तकी (SG, SL नर्तकः SA नर्तना) for तव नर्तकोऽहम् ।

इदं तु रूपं मम येन किं तु तत् ।
प्रतर्कयित्वा भृशशोकवर्धनम् ॥
बृहन्नलां वै नरदेव विद्धि माम् ।
समागतां वै पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं बृहन्नले ।
सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ॥
इदं तु ते कर्म समं न मे मतम् ।
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

9 *a* KL समयेन for मम येन । Edns BC तव for °तु तत् । KL केनचित् for किंतु° H किन्तुयेन for किंतु° ।
b Edns BCG प्रकीर्तयित्वा LN प्रकीर्तयिष्ये K प्रकीर्य राज्ञो for प्रतर्कयित्वा । L मम for भृश ।
c Edns BCGHKLN मां for वै । KL विद्धि व for विद्धि मां । Edns omit माम् ।
d Edns BCGHKLN सुतं सुतां for समागतां । Edns ABCGHKLN वा for वै । F reads शुभाशुभैर्विहितान् for समागतां वै । M शुभैर्विहीनां for समागतां वै ।

10 *a* K °हन्तु for हन्त । F omits वरं । F writes बृहंद्ले ।
b B सुताश्च for सुतां च । F omits च । B दर्शय for नर्तय । K या च for याश्च । AF तादृशी DM नादृशी for तादृशीः ।
c BG च for तु । FM स for मे ।
d F समुद्रनेमि for °मिं ।

---

9 S. cl. omits this verse.
10 *a* SA ददानि for ददामि । SK, ST, SL नं हि SA अह हि for हंत ।
b S. cl. हि for च । SG ताः for याः । ST, SA तादृशाः for तादृशीः ।
c-d SK, ST, SG, SA[1], SL omit this line. SA[2] चैतत् for मे मतं ।

वैशंपायन उवाच ।

बृहन्नलां तामभिवी . . . . ।
कलासु नृत्येन च गीतवादने ॥
अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरम् ।
ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ११ ॥

स शिक्षयामास च गीतवादनम् ।
सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ॥
सखीश्च तस्याः परिचारकास्तथा ।
तथोचितान्यानपि तत्र पाण्डवः ॥ १२ ॥

11 *b* Edns ACDGLN नृत्येषु BHK नृत्ये च । A अथ° for °न च । Edns BCDGHKLN तथैव for च गी । Edns ABDGHLN वादिते for वादने ।

c FM read च after °प्यस्य । FM निश्चय and omit च DH निशाम्य for निशम्य ।

d H °पुर for पुरम् । AFM तत् Edn[1] BCHKLM तां for तम् ।

12 *a* H संशिक्ष° for स शिक्ष° Edns BCDGHN वादित K वादितां for वादनं ।

c Edns ABCDFGHKLN परिचारिकाः । N शुभाः for °स्तथा ।

d Edns BCDGHKLN नियन्श्च तासां स बभूव for तथोचितान्यानपि तत्र ।

---

11 SK, ST, SG, SA, SL omit this verse.

12 *a* SA, SL, SG वादित for वादन । ST सु for स । म for च । वादनः for वादन ।

c SA, SG सखी ST सुता SL सख्यः for सखीः । SK, SL परिचारिकाः SG परिचारिकः ST परिचारिका SA परिचारकः for परिचारकाः ।

d SL तदा for तथा । S. cl. नियन्श्च तस्य स बभूव (SG, SL सबभूव) पांडवः for तथोचित &c.

तथा स सत्रेण धनंजयोऽवसत् ।
प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ॥
तथा च तं तत्र न जज्ञिरे जनाः ।
बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे अर्जुनप्रवेशो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुः ।
विराटराज्ञा विबुधोपमाकृतिः ॥
तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनः ।
विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १ ॥

13 *a* L च तत्रैव D स्वरूपेण for स सत्रेण । All except N वसन् ।
b H दुहिताभिः for सह ताभिः । K अर्जुनः for आत्मवान् ।
c KN यथा for तथा । H वसन् M चरन् for च त ।
d N तथा for अथ । B जनाः for चराः ।

* * *

XI. 1 *a* M अपश्यत ।
b Edns CG °राज तरसा समेयिवान् BL °राज्ञस्तुरगान्निरीक्षयन् ḢN °राज्ञस्तुरगान्समीक्षयन् K °राजेश्वरमतिकागतः A² °राज्ञस्तुरगान्समीक्षितं for विराटराज्ञा विबुधोपमाकृतिः । F विराटराज्ञो ।
c K ददृशुः पृथग्जनाः ।

---

13 *a* ST च for स । S. cl. तत्रैव for सत्रेण ।
b SG तानि for ताभिः ।
c S. cl. गत for च त ।
d SG चाप्तश्चराः । SK, SG, ST °चेतरे for °वान्तरे । S. cl. जनाः for चरा ।

* * * * *

XI. 1 SA omits वैशंपायन उवाच । *a* SG तथा for अथ ।
S. cl. विराटराजे । SK, SA, ST, SL तुरगान्समीक्षति SG तुरगान्समीक्षते for विबुधोपमा &c.
b S. cl. ददृशुः पृथग्जनाः ।
d S. cl. समुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ।

स वै हयानीक्षत तानितस्ततः ।
समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ॥
ततोऽब्रवीत्ताननुगानामित्रहा ।
कुतोऽयमायाति नरो गतव्यथः ॥ २ ॥

अयं हयानीक्षति कामगान्दृढम् ।
ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ॥
प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे ।
विभाति धीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥

2 *a* Edns BCGKLN °नैक्षत FM °नैक्ष्यत । H °न्वीक्षजना° for नीक्षत ता° । Edns CGKMN तांस्ततस्ततः BL तांश्च तत्वतः for तानितस्ततः ।
b Edns CG स for च D विमृश्य for ददर्श ।
c Edns C °न्नरेश्वरः for °नमित्रहा ।
d Edn² C °ऽमरोपमः Edn¹ GHK °ऽमरप्रभः BLN °मरप्रभुः for गतव्यथः ।

3 *a* K पश्यति Edns BCDGHKL मामकान् for कामगान् । L अयम् for दृढम् ।
c H प्रवि° ।
d M स for हि । D °रवि° for °ऽमर° ।

---

2 *a* SG न for सः । SG, ST, SA, SL निरीक्षितान् SK ऐक्षत तान् ।
b SL स for च ।
c&d S. cl. reads—दृष्ट्वा तथैव स कुरूत्तमं ततः प्रगच्छमानांस्तु सभागतांस्तदा । यो मां विजानाति पुरास्य दर्शनं योऽयं पुरस्यैति हि मामितः सभाम् । (SA दृष्ट्वैव चैनं हि SG कुरूत्तमं &c omit स । SK ततः for ततः । SG वै मां विजानाति । SA च for हि ।)

3 *a* SK, SG, ST, SL पश्यति for ईक्षति । SK, SG, ST, SL मामकान्भृशं for कामगान्दृढम् । SA omit the whole verse (3).
c SG अवेक्ष्यतां ST आनीयतां for प्रवेश्यताम् । SK, SG, ST, SL वै for मे ।
d ST यतः for तथा ।

अभ्येत्य राजानममित्रहाऽब्रवीत् ।
जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु ते ॥

विराट उवाच ।

कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः ।
प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ४ ॥

नकुल उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा सत्कृतः शत्रुकर्शन ॥ ५ ॥
अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ६ ॥
न कातरं स्यान्मम जातु वाहनम् ।
न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ॥
जनस्तु मामाह स चापि पांण्डवः ।
युधिष्ठिरो ग्रन्थिक एव नामतः ॥ ७ ॥

4 *a* ABDFM सोभ्येत्य L आभाष्य ।
b Edns BCDG वः । DHL च for ते (last)
F omits विराट उवाच ।
c CH समागतः for त्वमागतः ।
d D ब्रवीहि । DFKL शन्यं for शिल्पम् । C कृतं FM तत् for यत् ।
5 *b* B पुरा before तेनाह° । Edns CGHMN नियुक्तः BL प्रकृतः K प्रयुक्तः for सत्कृतः । BDGKM °कर्षण ACFL °कर्शनः ।
6 *a* K सर्वतः for सर्वशः ।
b L प्रकृतिं चैव for प्रतिपत्तिं च । FM सर्वं for कृत्स्नम् ।
7 *b* H मेति for मेऽस्ति ।
d Edns ACFGHKLMN ग्रंथिकम् । D नाम for एव ।

---

4 *a* & *b* S.cl. omits the first half of this verse.
d S. cl. ब्रवीहि for प्रब्रूहि । SG हि for च ।
5 *a* S. cl. राजा for भ्राता ।
b SK, ST, SA प्रकृतः SG प्रयुक्तः SL नियुक्त for सत्कृतः ।
6 *b* ST धृष्टानाम् for दुष्टानाम् । SA[1] प्रकृतिं चैव for प्रतिपत्तिं च । SA[1] धर्मं for कृत्स्नम् । ST चिकित्सितम् ।
7 *a* S. cl. कांज° for जातु । *b* SK हयः SG भयाः for हयाः ।
c S. cl. जानन् for जनस्तु । *d* S. cl. ग्रंथिकम् for ग्रन्थिक ।

विराट उवाच।

यदस्ति किंचिन्मम वाजिवाहनम्।
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै॥
ये चापि केचिन्मम वाजिवाहकाः।
त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे॥ ८॥

इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम।
प्रब्रूहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु॥
न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते।
प्रभासि राजेव हि संमतो मम॥ ९॥

8 *a* C वाह्नाजिन I' वाहनादिक L जानु वाहन M वाहनं रून for वाजिवाहनम्।
b N मे for वै।
c Edns BCGKLN °यांजकाः for वाहकाः।
d KM तु for च।

9 *b* A प्रमर्माह्निं for प्रसमीक्षितम्। B मम for वसु।
d G प्रशाधि for प्रभासि। G ममतम्।

---

8 *a* ST यद्म्न SL यद्यास्ति। SG मयि for मम।
b ST नव for तन्।
c S. cl. मम वाजियोधा·।
d ST चग्तु for च मतु। SG स्तं for सन्तु। SG, ST, SA, SL omit मे।

9 *a* S. cl. विदिन for यदिवै।
b SL मर्वाहि। SG नद् for ते। SA प्रमर्माक्षिक। S. cl. वर for वसु।
c SA[2] न for नु। S. cl. दृश्यते for विद्यते।
d S. cl. विभाभि। SG, SA च SK, SL न ST म for हि। SK, SA, SL कर्मवाजिना ST मंवाजिना for ममतो मम।

युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे ।
समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ॥
कथं तु भृत्यैश्च विना धनेन च ।
वसत्यनिन्द्यो हि वने स पाण्डवः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा ।
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ॥
न चैनमन्ये विविदुः कथंचन ।
श्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ ११ ॥

10 *a* N ⁰स्यैव । BL वै for मे ।
b Edns CKN ⁰मत्र for ⁰दर्श । DHL ⁰दर्शन मम ।
c ACDEHM स for तु । Edns BCGHKLMN स विनाकृतोवने for ⁰श्च विना etc
d Edns BCDGKL रमते च for हि वने स । H ⁰त्यदृष्टो N ⁰त्यरण्ये for ⁰त्यनिंद्यो ।
11 *c* Edns ACFGHKMN अपि for वि ।
d all except N प्रिया⁰ for श्रिया⁰ । K नकुल महाभुज for विचरंत &c.

---

10 *a* SK, SG, SA एव for इव । ST omits मे ।
c S. cl. नु for तु । SK, ST, SG, SL स SA मु for च । S. cl. कृती वने for धनेन च ।
d S. cl. चगति for वसति । SG, ST अनिद्रः । S cl. रमते च for हिवने स ।
11 c SK, ST एष for एन । SK, SG, ST, SL अपि for वि⁰ ।
d SK, ST, SA, SL त्रियाभिराम SG श्रियाभिराम । SA, ST, SG, SL दा for अन्तरा ।

एवं हि मत्स्ये निवसन्त पाण्डवाः ।
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ॥
अज्ञातचर्यां चरितुं समाहिताः ।
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे नकुलप्रवेशो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं ते मत्स्यनगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥

12 *a* Edns ABCFKN न्यवसत GH निवसति L अथ वसति ।
c Edns BCGHKN व्यचरन् DL विचरन् for चरित ।
d B °योहि H °योपि for °योऽति ।

* * * *

XII. 1 *a* F च for ते । DN एव मत्स्यस्यनगरे H एव विराटनगरे । Edns (C मत्स्यनगरे) कुरुनन्दना । H वसतस्तस्य सुव्रतं ।
b Edns BCEGKN महाबाहो for नरव्याघ्रा । ABDEK अकुर्वत । A द्विज BE द्विजा । H पाण्डवा । verse is omitted in LM.

12 This verse comes in SA, ST, SG, SL at the end of their Adh 12 and in SK at the end of its Adh 13 with the following v. ls
a S cl विराटे for हि मत्स्ये । SK, SG न्यवस ? ST, SA न्यवसत SL न्यवसन्तु for निवसन्त । *b* S cl °विक्रमा for दर्शना ।
c SK, SG, ST अब्द for अज्ञात । SK, ST, SA, SL यथातथ SG यथा तथा for समाहिता ।
d S cl समुद्रनेमा । SK, SG, SL अभिशान्तं SA अभिवर्त्तं ST अभिरात for पतयोऽति । SK, SG उषता SA, SL ST स्थिता for दुःखिता ।

* * * *

XII 1 *a* S. cl विराटे for ते मत्स्य । SA त ऊर्ध्व for वसन्त । S. cl सत्यविक्रमा for तत्र पाण्डवा ।
b SG एवं for ऊर्ध्वं । SG, ST, SA अकुर्वन for अकुर्वत । S cl पाण्डवा for वै द्विज ।

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥
तृणबिन्दुप्रसादेन धर्मस्य च महात्मनः ।
अज्ञातचर्यामेकत्र विराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥
युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशांपते ॥ ४ ॥
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ५ ॥
अज्ञातस्य विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्र यथालब्धं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

2 *a* G न्यवसंस्तत्र for मत्स्य नगरे । Edns BCDH मत्स्यनगरे L स मत्स्यनगरे and omit ते । M च for ते । H वसंतस्तस्य पांडवाः for प्रच्छन्ना &c.
b M यदि for यत् । BCEFKN अकुर्वन M कुर्वत । L यद् कुर्वे ततः शृणु ।
3 *a* HL तृणबिंदोः । Edns BCEGHKL ⁰प्रसादाच्च ।
b Edns CGK अज्ञातवासमेवं तु BE अज्ञातवासिक ते तु H अज्ञातमेकवर्षं तु L अज्ञानवासमवसन् N अज्ञातवर्षमेकं तु । L तदा for अवसन् ।
4 *a* Edns ABCEGKN मत्स्यानां for सभ्यानां ।
b L पुत्रस्य च for सपुत्रस्य । N विशांपतेः ।
5 *a* Edn¹ सचाक्ष⁰ H महाक्ष⁰ G ⁰अक्षकुशलः । Edn¹ BEK तं for तान् । G ता वै ।
b M तत्रबद्धान् ।
6 *a* Edns ADGHKLN अज्ञातं च । E च स for वसु ।
b Edns BEHKLM यथार्हं समप्रच्छति । C यथाह G संप्रयच्छसि ।

---

2 *a* S. cl. न्यवसस्तत्र for मत्स्यनगरे ।
b ST, SG, SA अकुर्वत for अकुर्वत ।
3 S. cl. omits this whole verse.
4 *a* ST सभास्नाराः for सभास्तारः ।
5 *b* S. cl. अक्षपद्धान् for अक्षवत्यां ।
6 *a* SG, SA, SK अज्ञातं च ST अज्ञातः स for अज्ञातस्य ।
b SK, SG, ST यथेष्टं सं० SA यथेष्टं स्म for यथालब्धं ।

भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च।
अज्ञातानि च मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः।
विक्रीणाति च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥
नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम्।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥
सहदेवोऽपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः।
दधिक्षीरघृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥

7 *a* BE भक्ष्यानि K भक्षाणि। H अपि for च।
b Edns BCDEGHN अतिसृष्टानि A अनुज्ञातानि K अतिमृष्टानि L अतिशिष्टानि। M अज्ञातानि रवत्स्येन। L सर्वेस्तु for मत्स्येन। Edns CGKN विक्रीणीते। BE युधिष्ठिरः।

8 *a* K लब्ध्वा हि L लब्ध्वां च for लब्धानि।
b Edns BDEH विक्रीणानः A विक्रीणीतः C विक्रीणान्यः KLN विक्रीणन्। KL अथ L एव for च।

9 *b* D कुरुपतौ for नरपतौ। v. 9 omitted in L.

10 *a* Edn[1] adds वैशं° before this v.
b Edns ACDGHKLMN क्षीरं।
These two verses are interchanged in Edns BCDEGHKN.

---

7 *a* ST भक्ष्यानि for भक्ष्याणि।
b S. cl. अतिसृष्टानि for अज्ञातानि च। SG, ST, SA मात्स्येन for मत्स्येन। SK, ST विक्रीणन्निव भ्रातृन् SG, SA विक्रीणन्नाम भ्रातृन् for विक्रीणाति युधिष्ठिरे।

8 *a* SG च महाबाहुः for परिजीर्णानि। SG, ST लब्ध्वा हि for लब्धान। SG जनः for अर्जुनः।
b SK विक्रीणन्निव SG, ST, SA विक्रीणन्नाम for विक्रीणाति च।

9 *b* ST भ्रातृभ्यः for पांडवेभ्यः।

10 *a* SG, ST, SA read:–सहदेवो गवां नित्य कृते महत्सुकर्मणि ॥
b S. cl. क्षीरं for क्षीर।

11 Mt.

कृष्णापि सर्वान्भर्तृस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।
यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ ११ ॥
एवं संपादयन्तस्ते अन्योन्यं च महारथाः ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिप ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालने अन्योन्यसंविभागक्रियाचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १ ॥

11 *a* Edns C तु KN च for अपि । GK सर्व॰ । HL भर्तॄन् सर्वान् । Edn[1] DN भ्रातॄन् D reads तान् before भ्रातॄन् । BE च for तान् । D निरीक्ष्यती K वीक्षमाणा । F यशस्विनी ।
b Edns BCEGK अविज्ञाता H न वा जाता L इवाजाता । N यथा न ज्ञायते केश्चित् । Edn[1] N भाविनी । ver. 11 omitted in M.

12 *a* Edns BCEHLN तदान्योन्य GK तथान्योन्यं M त्वन्योन्यं च ।
b D प्रेक्ष्यमाणाः । H तथा for तदा । K सुम॰ for ऊषुः । AKL नराधिपाः H नरर्षभाः । M नराधिपः ।

* * * *

XIII. 1 *a* Edns BCEGKLN omit वैश॰ । L च for तु । KLM ब्राह्मणः सुम॰ ।
b D आयात् for आसीत् । L समततः for सुसंमतः ।

---

11 *a* SG, ST भर्तॄन् सर्वान् for सर्वान् भर्तॄन् । SK तु for अपि । SK भ्रातॄन् for भर्तॄन् । SG निरीक्ष्यंती ।
b S. cl. अविज्ञाता for इवाज्ञाता ।

12 *a* SK ST सभावयतः SA संछादयंतः SG संदापयंतः for संपादयंतः । ST, SG, SA तथान्योन्य SK तदान्योन्यं for अन्योन्य च । ST नराधिप for महारथाः ।
b ST प्रेक्षमाणाः । SG तथा SA सदा for तदा । SG, SA नराधिपाः ST महारथाः for नराधिप ।

* * * * *

XIII. 1. *a* SK, SG, ST, SA[2] शंकरस्य SA[1] महणस्तु ।
b SG, SA, ST मात्स्येषु ।

तत्र मल्लाः समापेतुर्नानादिग्भ्यः समागताः ।
महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः ॥ २ ॥
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ।
असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ ३ ॥
तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयन् ।
वल्गमानं तु तं रङ्गे नोपतिष्ठेत कश्चन ॥ ४ ॥
यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ।
अथ सूतेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ ५ ॥

2 *a* all except FM दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः for नाना &c.
b C कालखडाः । BEL यथा for इव ।

3 *a* B करिग्रीवाः । A² अवदाताः C स्वावदाताः H स्ववदानाः M त्ववदानाः N स्वद-दाताः । L च मनीषिणः for मनस्विनः ।
b L ते रङ्गे पार्थसंन्निधौ for ते &c ।

4 *a* AFM युयुत्समानाः संरब्धाः मल्लान्योन्यं समाह्वयन् । for *a*. D adds this line after *a*. Edns CGL अथाह्वयत् ।
b Edns CGKLN आवल्गमानं A आवल्गमानाः D आवाल्गमानान FM आहूयमानान् for वल्गमानं तु । AFM तान् D ते for तम् । Edns CGHK उपतिष्ठति BDEN उपतिष्ठन्ति । BEN केचन ।

5 *a* L यथा for यदा । N सर्वे for मल्लाः ।
b omitted in Edns BCDEGHKLN.

---

2 *a* SK दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः SG, ST, SA दिग्भ्यो राजन्महाबलाः ।
b SA² महामायाः for महाकायाः । S. cl. कालकेयाः for कालखञ्जाः ।

3 *a* SG स्ववदात° ।
b ST °लक्ष्यास्ते ।

4 *a* SK महानथाह्वयत् ।
b S. cl. आवल्गमानो ददृशे गर्जितोद्गतिभिः स्थितः । SA गर्जितो गति° SG गर्जितो गतभीः ST गर्जितैर्गतिभिः ।

5 *a* S. cl. विमनस मनसः सर्वे मल्लास्ते हतचेतसः ।
b Omitted in S. cl.

कीचकोऽपि यदा मल्लं न विशेषयते बलात् ।
तदा सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ ६ ॥
नोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् ।
न हि शक्तः स दाक्षिण्यात्प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ ७ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ ८ ॥
बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयञ्जनम् ।
ततस्तं वृत्रसंकाशं भीमो मल्लमथाह्वयत् ॥ ९ ॥

6 *a* omitted in Edns BCDEGHKLN.
b All except FM अथ for तदा । BEL मल्लेन for सूदेन । BE सूत L सूद for मल्लम् ।
7 *a* Edn[1] BN चोद्यमानः । ABFKLMN ततः for तदा ।
b Edns CGK शक्नोति विवृते H शक्नोमि विधृत BLN शक्नोति विवृत for शक्तः स दाक्षिण्यात् । C प्रत्याख्यातु । G नराधिप ।
8 *a* Edns ABCGHKN °व्याघ्र DEL व्याघ्राः । L शार्दूल· । Edns BCGHL N °शिथिलः । K °समविक्रमः for शिथिल चरन् । line omitted in FM.
b CN °रग H °रगे । C अतिपूज° H अभिहर्ष° । L विराटेनाभिपूजितः । D omits this verse.
9 *a* BE कक्ष H कक्षौ । G सूदः for ततः । L अयम् N जनान् for जनम् ।
b Edns CG तु for तम् । A ततः FM सूते for भीमो । Edns CGHKLN समाह्वयत् BE समाह्वयन् ।

---

6 *a* omitted in S. cl
b S cl. अथ for तदा । SG सूदोपि for सूदेन । SA, ST पार्थिव. SG पार्थिव for मत्स्यराट् ।
7 *a* SG, ST, SA चोद्यमान° । SK इव for एव । SG, SA पद्म for मतिम् ।
b SK, SG शक्नोम्यशक्तोपि SA शक्नोमि विवृत ST शक्नोम्यह शक for शक्तः स दाक्षिण्यात् ।
8 *a* SK, SA, ST °व्याघ्र. ।
b SA[2] महारगे । S. cl अभिहर्षयन् ।
9 *a* SG, ST, SA बद्धकक्ष्योऽथ for बबन्ध कक्षा । SG तान्हर्ष° । SG, ST, SA जनान् ।
b SG, ST, SA तत्र for ततः । SK तु for तम् । SG मल्ल. for भीमः । SK, ST, SA समाह्वयत् ।

तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
मत्ताविव महाकायौ वारणौ संनिपेततुः ॥ १० ॥
वीरौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ ११ ॥
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतुः ।
संरज्यते जनः सर्वो निनादोत्कृष्ट उत्थितः ॥ १२ ॥
तद्युद्धमभवद्घोरं तयोस्तत्र महोत्सवे ।
बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ १३ ॥
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिः परिघोपमैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ १४ ॥

10 *a* Ldns CG उभौ भाम° D तीव्रवेग° । BE उभौ प्रख्यातविक्रमौ ।
b A वारुणौ । Edns CGHKLN पतिहायनौ for संनि° । D omits this ver
11 *a* Edns BCEGHLN उभौ for वीरौ । F बलिना for बलेन । L अन्योन्यजय काङ्क्षिणौ for बलेना &c For change in the order of vv see notes
b Ldns GN अन्तर BL अतरे । L अन्योन्यनान्तर° । N प्रेप्सु । BEL °वधे षिणौ । DKM omit this ver
12 *a* omitted in all except AI M
b Edns BCEGHKL अरज्यत F सरभ्यते M मरभ्यत N अवयत for सरज्यते । E सर्व M सर्वा । Ldns BCLGHKLN सोत्कृ-(BCEGN स्तृ) ष्टनिनदान्वित (BE ते) A निनादोत्क्रिष्टमुत्थित । line omitted in D
13 *a* Edns BCEGHKLN अशस्त्र बाहुतेजसा for तयोस्तत्र &c.
b B वलि° L बल° for वृत्र° ।
14 *a* Edns C च सुसङ्कर्षैः BEGKL च ससङ्कर्षैः H च सङ्कर्षणैः for परिघोपमैः ।
b BL प्रमाथोन्मथितैः । L अपि for तथा ।

---

10 *a* SK उभौ भीम° SG, ST SA उभौ तुल्य° SK पतिहायनौ ।
11 *a* SK उभौ for वीरौ । SK अन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ for बलेना &c.
b SK° स्यान्तर° । SG, ST, SA omit this ver
12 *a* SK बाहुयुद्धम् ।
b SK अरज्यत for सरज्यते । SK सोत्कृष्टनिनदा° । SG, ST, SA omit the ver
13 *a* SK अशस्त्र बाहुतेजसा for तयोस्तत्र &c । ver omitted in SG, ST, SA.
14 *a* SK च सुसङ्कर्षैः for परिघोपमैः । ver omitted in SG, ST, SA.

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव क्ष्वेडितोत्कृष्टनिस्स्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रमृष्टाभिस्तथैव च ॥ १५ ॥
शलाकानखघातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ॥ १६ ॥
प्रकर्षणापकर्षाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः ।
आकर्षतामथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥ १७ ॥
ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
बाहुभिः समताडयेतामायसैः परिघैरिव ॥ १८ ॥

15 *a* Edns BEKN वराहोद्धूत° GH वराहोद्धूत L वराहोद्धूत for क्ष्वेडि &c.
b D प्रमृष्टाभिः L प्रमृताभिः N प्रमृष्टा हि for प्रमृष्टाभिः ।

16 *a* H कर्पूरपात° K अरत्निकर° for शलाकानख° । All except FM °पातैः for घातैः । Edns MN पादो-युद्धैः A पादोद्घातैः H पादोद्धतैः ।
b H अवमोहितैः Edns G अवघट्टनैः ।

17 *a* Edns BCEGHK प्रकर्षाकर्षणयोः ALN प्रकर्षणाकर्षणाभ्यां D प्रकर्षणापकर्षाभ्यां F आकर्षणाकर्षणाभ्यां । M आकर्षणावकर्षाभ्यां । D अभ्याकर्षविकर्षणौ FM मत्वाकृत्यनिकर्षणैः H अत्याकृत्यविकर्षणैः ।
b Edns CG आकर्षतुः AD अकर्षतां BE अवरुध्य N आकर्षेतां । BEL तथा for अथ । BEHL जानुभ्यां for जानुभिश्च । Edns G अपि ADFM अनु° C अध° for अभि° ।

18 *a* BE भीषयंतौ L भीषयंतः for भर्त्सयंतौ ।
b All except FN समसज्जेताम् for समताडयेताम् ।

---

15 *b* SK वराहोद्धूत° for क्ष्वेडितोत्कृष्ट° । ver. omitted in SG, ST, SA.

16 *a* SK °पातैः for °घातैः । SK पादोद्धूतैश्च ।
b SK अवाघट्टनैः । ver. omitted in SG, ST, SA.

17 *a* SK प्रकर्षणाकर्षणयोः ।
b SK आकर्षतुः । SK अपि for अभि° ।

18 *a* omitted in SG, ST, SA.
b SK समसज्जेताम् ।

व्यकर्षद्दोर्भ्यामुत्पाद्य भीमो मल्लममित्रहा ।
विनर्दन्तमतिक्रोधाच्छार्दूल इव वारणम् ॥ १९ ॥
तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास पाण्डवः ।
तत्र मल्लास्तु तत्प्रेक्ष्य विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ २० ॥
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्वमचेतनम् ।
प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ २१ ॥
तस्मिन्विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ २२ ॥

19 *a* All except N चकर्ष दोर्भ्याम् । Edn[1] उपाम्य Edn[2] H उत्पात्य ।
b Edns CDEG निनदन्तम् BHKN विनदन्त L निर्नदन्त । Edns CGN अभिक्रोशन् BE महाक्रोशम् H अतिक्रोशन् K अतिक्रोशम् for अतिक्रोधात् । F शार्दूलमिव ।
20 *a* Edns CGM समुद्यम्य । BEL महावीर्य for महाबाहु. । A भ्रमयामास । Edns BCEGHKLN वीर्यवान् for पाण्डव ।
b Edns BCEGHKLN ततो for तत्र । Edns BCLGHKLN च for तु । Edns BCEGKMN मत्स्याश्च H मत्स्यश्च A तत्प्रेक्ष्य for तत्प्रेक्ष्य ।
21 *a* BEHK अचेतसम् ।
b DFK प्रत्यपेष° L प्रत्यपिंच° for प्रत्यपिंष° । I omitted in M.
22 *a* A विनिहिते F द्विने हते for विनिहते । Edns CG वीरे for मल्ले । D वज्रिणेव पुरा वले for जीमूते &c
b BEHL अगमत् । ver omitted in M.

---

19 *a* S cl चकर्ष for व्यकर्षत् । SA, SG उत्पाट्य SK, ST उत्पात्य ।
b SG विनर्दतमतिक्रोधात् ST विनदन्तमभिक्रोशन् SA विनदन्तमभिक्रोशात् SK विनदन्तमभिक्रोशन् । SG, SA दारुणः for वारणम् ।
20 *a* ST समुद्यम्य । ST पातयामास । SK वीर्यवान् for पाण्डवः ।
b S. cl ततो for तत्र । SK, SA मत्स्याश्च SG, ST मात्स्याश्च for तत्प्रेक्ष्य । SA निनाद् for विस्मय । SG, ST भृश for परम् ।
21 *a* SG महाबल° for अचेतनम् ।
b ST प्रत्यपेषत् SG प्रत्यपीडयत् SA प्रत्यपिंषत् ।
22 *a* SK वीरे for मल्ले । SG, ST, SA वज्रेणेव महाचले (SA[2]चले ST°चलः) ।
b SG, ST, SA सहयुधिः for बान्धवैः सह ।

स हर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महाधनः ।
बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ २३ ॥
एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ २४ ॥
यदा तत्तुल्यपुरुषो न कश्चिद्भुवि दृश्यते ।
तदा व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैः समयोधयत् ॥ २५ ॥
पुनरन्तःपुरे स्त्रीणां मध्यवर्ती वृकोदरः ।
योध्यते स्म विराटेन वृषैर्मल्लैर्महागजैः ॥ २६ ॥

23 *a* Edns CGN प्रहर्षात् । Edns BCEGHKN महामनाः L महात्मने for महाधनः । ver. omitted in M.

24 *a* M प्रत्यपेधन्महाबाहून् for एवं स सुबहून्मल्लान् । L सुमहाबलान् ।
b M विनिघ्नन् । B मत्सा° for मत्स्य° । C आहारदुत्त° । M उत्तमम् ।

25 *a* Edns BCDEGHKLN अस्य for तत् । Edns BCDEGH तत्र K प्रति L तम° N प्रत्य° for भुवि । Edns BCEHL विद्यते G वर्तते ।
b Edns CGHKLMN ततः for तदा । Edns BCEGHKLN चाप्ययोधयत् D समयोधयन् ।

26 *a* Edns BCEGHKLN अन्तःपुरगतः for अन्तःपुरे स्त्रीणां । Edns BCEGHKLN स्त्रीणां मध्ये for मध्यवर्ती ।
b Edns BEM युध्यते । Edns CGL सः for स्म । BEH विराटकः । Edns CEGKLN सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः । for वृषैः &c. M वर्णैर्मल्लैर्महाबलैः । D मत्तैः for मल्लैः ।

---

23 *a* SK महर्षात् SG, ST, SA हर्षाद्धि for सहर्षात् । SG राजा वित्तं बहु । S. cl. महामनाः ।
b SK, SA, SG बललाय ST वल्लोयं for बल्लवाय ।

24 *a* S. MSS. आवहत् for आहरत् ।

25 *a* SK, SA अस्य तुल्यः पुरुषो SG, ST अस्य पुरुषस्तुल्यः । SK, SA, SG तत्र for भुवि । SK विद्यते for दृश्यते । ST प्रत्यपद्यत for भुवि दृश्यते ।
b S. cl. ततो for तदा । SK चाप्ययोधयम् S. MSS, चाप्ययुध्यत for सम &c.

26 *a* S. cl. °पुरं गत्वा स्त्रीणांमध्ये (SK, SG, SA °पुरगतः) ।
b S. cl. read:— योध्यते स विराटस्य गजैः सिंहैर्महाबलैः (S. MSS युध्यते स्म । SG गजसिंहैर्महाबलः । ST महाबलः ।

बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्येन च पाण्डवः।
विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरे स्त्रियः॥ २७॥
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः।
तोषयामास राजानं नकुलो राजसत्तम॥ २८॥
तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु।
विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य वै प्रभो॥ २९॥
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः।
कर्माणि तस्य कुर्वन्ति विराटनृपतेस्तदा॥ ३०॥

इति विराटपर्वणि समयपालने मल्लविजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

27 *a* L भीभत्सुः। Edns CGH स्वनृत्येन A सुनृतेन K सुवृत्तेन।
b BCDEK सर्वाश्चा°। Edns ACDFKM °पुरस्त्रियः।
28 *b* Edns G नृपसत्तमम् ADFKLM राजसत्तमः H °त्तम।
29 *a* N राजधनं। ADM बहुः।
b BEL सहदेवाय। Edns CGM चाभितः ADF पार्थिवः K चाभि मोः BEL वा विभो for वै प्रभो।
30 *a* M प्रभावपुरुषर्षभ।
b C तस्या। Edns BCEGKLN कुर्वाणाः D कुर्वतो H कुर्वाणो for कुर्वन्ति। C नृपते सदा।

* * *

27 *a* SA °रवि for °रपि। SG नृत्तेन गीतेनापि च। SK, SA, ST नृत्तेनापि च for सुनृत्येन।
b S. cl. °पुरस्त्रियः।
28 *a* ST समाहितैः for समागतैः।
b S. MSS नकुलो for राजानम्। ST, SA राजान SG विराट for नकुलो। SK नृपसत्तमम् SA[1] राजसमतः SG राजसत्तमम्।
29 *a* S. MSS read:— तस्मै देय ददौ राजा बहु द्रव्यं शुभ मुदा (ST द्रव्यं for देयं, मेध्यं for द्रव्यं, तदा for मुदा)।
b SK चाभितः for वै प्रभो। S. MSS read — विनीतमर्थं गवां दृष्ट्वा सहदेवं च पुरवान् (SG °तवान्। SA सहदेवे।)
30 *a* SA[1] पुरुषाग्रजाः for पुरुषर्षभाः।
b SK तस्य कुर्वाणा S. MSS नानि कुर्वाणा for तस्य कुर्वन्ति। ST विराटस्य नरेन्द्रस्य SG विराटं नृपते सदा।

* * *

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं वसत्सु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु च्छन्नेषु मासा दश समभ्ययुः ॥ १ ॥
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २ ॥
तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ३॥
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ४ ॥
स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभितो गतः ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

1 *a* Edns BCEGHLN वसमानेषु । D तथा for तदा ।
b Edns CGH समाययुः K तदा ययुः ।
2 *b* Edns GH आवसत् । CFKL परिचर्यार्हा G परिचारार्थं ।
3 *a* Edns BCEFGHLMN चरन्ती पाञ्चाली । K वसन्ती ।
b Edns GK द्रुपदात्मजां for जलजाननाम् ।
5 *a* Edns BCEGHKL अभिगम्य वै for अभितो गतः ।

---

1 *a* S. cl. वसमानेषु for एव वसत्सु । SA, SG मात्स्यस्य । ST विराटनगरे ।
b SA, SG समत्ययुः SK समाययुः । ST मासाश्चैकादशात्ययुः ।
2 *a* SG, SA शुचिस्मिता for विशांपते ।
b SK आवसत् । SG सुदुःखी ।
3 *a* SK चरन्ती पांचाली ।
b SK द्रुपदात्मजाम् S. MSS. जलजेक्षणाम् ।
4 *a* SG देवगर्भा च ।
b S. MSS. कामबाणेनपीडितः ।
5 *a* SK अभिगम्य वै for अभितो गतः । v. omitted in SG, ST, SA; they read v. 10 for v. 5 here; v. 11 too comes before v. 6.

नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा ।
राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ॥
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशम् ।
गन्धेन जात्या मदिरेव भामिनी ॥ ६ ॥

का देवरूपा हृदयंगमा शुभा ।
आचक्ष्व मे का च कुतश्च भामिनी ॥
दृढं हि कामस्य करोति मां वशे ।
न चान्यदत्रौषधमद्य मे मतम् ॥ ७ ॥

6 *b* Edns BCEGHKLM नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा ।
c A उन्मर्दयाति ।
d Edns ABCDEGHKLN ज्ञाता for जात्या । F मदिरेण । Edn[1] BEG MN भाविनी ।

7 *a* Edn[2] CDGHK शुभे । FM हृदयंगमाभिमाम् ।
b Edns CKL add हि before आचक्ष्व । Edns CGH कस्य कुतोऽत्र शोभने for का च &c. BEKMN कस्य for काच । KLN शोभना for भामिनी ।
c Edns BCEGHKLN चित्तं for दृढ । Edns BCEGHKLN निर्मथ्य for कामस्य । HL च K वि for हि ।
d Edns CGKL अस्ति for अद्य ।

---

6 *a* S. cl. नेयं मया जातु पुरेह दृष्ट्वा । SA, SG, ST न त्व for नेयं ।
b SK राज्ञी for राज्ञः । SA, SG, ST शुभे for शुभा ।
c SA, SG, ST रूपेण मे नन्दयसे मनस्त्वम् । सुगात्रि कस्यासि कुतोसि का वा । (SG कात्र वा ।)
d SK जाता for जात्या ।

7 *a* SK शुभे ।
b SK ह्याचक्ष्व मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ।
c SK चित्तं हि निर्मथ्य for दृढ हि कामस्य ।
d SK अस्ति for अद्य ।
SG, ST, SA omit v. 7; but see App. (Kicaka's speech.)

अहो नु मे स्यात्परिचारिका शुभा ।
प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ॥
अयुक्तरूपं तु करोति कर्म नः ।
प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ८ ॥
प्रभूतनागाश्वरथं महाधनम् ।
समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ॥
मनोहरं काञ्चनचित्रमुत्तमम् ।
गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ९ ॥
गतः सुदेष्णामभिमन्त्र्य कीचकः ।
ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ॥
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा ।
मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ १० ॥

8 *a* Edns ABCDEGHKLMN तवेयं for नु मे स्यात् । F न for नु ।
b F भामिनी for मामियम् ।
c Edns BCDEGHKLN हि for तु । Edns ABCDEGHKN ते for नः । L omits नः ।
d M प्रशास H प्रशाधि ।
9 *a* Edn[2] G महाजनं Edn[1] KLN सभाजनम् BCE महागजम् D महारथं धनम् ।
c Edns BCEGHKLN °चित्रभूषणम् ।
10 *a* Edns BCEGHN अनुमन्त्र्य K अनुमान्य ।
b BEKN तथा for ततः ।

---

8 *a* SK तवेयं for नु मे स्यात् ।
b SK हि for तु । SK ते for नः ।
SG, ST, SA omit this v. 8, but see App. (Kīcaka's speech.)
9 *a* SK महाजनम् ।
c SK °चित्रभूषणम् ।
SG, ST, SA omit this verse; but see Appendix (Kīcaka's speech.)
10 *a* SK ततः for गतः । SK अनुमंत्र्य ST परिमंत्र्य । SG, ST, SA read:— तदा तु दृष्ट्वा ज्वलती च कीचकः । (v. ls. SA तथा । SG स for तु ।) and read the whole of this verse after v. 4 as substitute for v. 5

इदं च रूपं प्रथमं च ते वयः ।
निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ॥
अधार्यमाणा स्रगिवोत्तमा यथा ।
न शोभते सुन्दरि शोभना सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच ।

त्वं प्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
विहीनवर्णां सैरन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिताम् ॥ १२ ॥
भर्तृदारास्मि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।
दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ १३ ॥

11 *a* Edns CG हि for च । BE रूपं च रम्यं H इदं स्वरूपं for इदं च रूपम् । Edn² तवानघे G Edn¹ नवं वयः for च ते वयः ।
b K भाति N भाविनी for भामिनि ।
c Edns CG शुभा for यथा ।
d Edns BCDEFGHKLMN शोभसे for शोभते ।

12 *a* GKN सैरंध्युवाच for द्रौपद्युवाच । Edns ABCDEGHKLM अप्रार्थनीयाम् । D सुभगां F मा त्वं वै for इह मां ।
b Edns AGHKLN विहीनवर्णां BCDE न हीनवर्णां । Edns ABCDEGH KL सैरंध्रीं । Edns ABCDGHKLN बीभत्सां । Edns CG केशकारिणीम् ABEHLN केशकारिकां D केशकारिताम् ।

13 *a* Edns ABCDEGKLN परदारा H परभार्यां for भर्तृदारा । Edns C तव BE तात D मयि for त्वयि । N संप्रति ।

---

11 *a* SA, SG, ST read this verse at the beginning of Kichaka's speech. ST शुभं for इदम् । SK हि SA तु for च । SK तवानघे for च ते वयः ।
c SK शुभा for यथा ।
d S. cl. शोभसे ।
S. class has a separate Adh. from v. 12.

12 *a* S. cl. अ° for त्वं । SA, SG कामातः ST कामार्थं for इह मां ।
b SK विहीन° SA, SG, ST चतुर्थ for विहीन । SK, SA °वर्णां–न्ध्रीं–त्सां । SK °कारिणीं, SA °कारिकां । SG विहीनां केशधारिणीं । ST विहीनां for बीभत्सां ।

13 *a* SG, ST, SA read this line after v. 15. S. cl. पर° for भर्तृ° । SG, SA दारो । SK तव for त्वयि । SA, SG, ST नाहं शक्या त्वया सदा (SG सभा) ।
b SA, SG, ST प्रिया हि for दयिताः । SA तस्मात्त्वं धर्मवान् भव SG, ST तस्मात्त्वं धर्मभाग्भव for धर्मं &c.

परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन।
विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ १४ ॥
मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा लोभमास्थितः।
अयशः प्राप्नुयाद्धोरं तथैव सुमहद्भयम् ॥ १५ ॥
मा सूतपुत्र हृष्यस्व मा त्वं त्यक्ष्यासि जीवितम्।
दुर्लभामभिमन्वानो मां वीरैरभिरक्षिताम् ॥ १६ ॥

14 *a* LM परदारेषु। LM न तु for जातु। कुर्या for कार्या। L कदाचन।
b Edns BCEGKMN सुपुरुषव्रतम् BD सपुरुषव्रतम्।

15 *a* F मिथ्यागर्द्धनः K मिथ्याभिगृद्धः M मिथ्याचार। M नरः पापः for हि नरः। Edns CK मोहं for लोभ। G मोहस्तस्थितः N पापमोहितः for लोभमास्थितः।
b Edns CGN महद्वा प्राप्नुयात् BHK सुमहद्वा प्राप्नुयात् D सुमहद्वाप्नुयात् L प्राप्नुयाच महत् for तथैव सुमहत्।

16 *a* Edns BCDEGKMN add सैरन्ध्र्युवाच before this v. Edns CG LN मुह्यस्व for हृष्यस्व। K सूतपुत्र प्रहृष्यस्व। EdnsCGKLN अद्य for त्वं। BE परि° for °पुत्र। Edn[1] अत्याक्षीः स्व° Edn[2] त्यक्षस्व ADEGH LM त्यक्षसि।
b Edns CGN जानीहि पचभिर्वीरैः (CG वीरैः N नित्यं) for दुर्लभा° etc. H अलभ्यामिति मां मत्वा K लभ्यामपि मन्वानो। M दुर्लभामसि°। Edns CG नित्यं मां H नृवीरैः for मां वीरैः। D अभिकाङ्क्षितां L रक्षितां सदा। N repeats this line as: अलभ्यामपि सर्वैश्च मां वीरैरभिरक्षिता।

---

14 *a* SG, ST, SA कार्या जातु।
b SA, SG, ST omit हि। SK सुपुरुष°।

15 *a* SA[1] मिथ्यावृत्तिस्तु SA[2] मिथ्याधृतिस्तु SG मिथ्याभिलाषी ST मिथ्याभिभाषी। SA, SG, ST कामात्मा। S. cl. मोहं for लोभ।
b SA अधर्ममयशो घोर। SK महद्वा प्राप्नुयाद्भयम् SA प्राप्नुयाच्च महद्भयम्। SG, ST अधर्ममयशश्चापि प्राप्नुयाच्च महद्भयम्।

16 *a* SK adds सैरन्ध्र्युवाच before this v. SK मुह्यस्व for हृष्यस्व। SK माद्य त्यक्ष्यस्व। SA, SG, ST omit this line.
b ST अतिमन्वानः। SK जानीहि पंचभिर्वीरैर्नित्य मामभि°। SG परै° for वीरै°।

न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम।
ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ १७ ॥
असह्यरूपं यत्कर्म मा त्वं तत्कर्तुमिच्छसि।
यथा निश्चेतनो बालस्तद्वत्त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १८ ॥

अन्तर्महीं वा यदि चोर्ध्वमुत्पतेः।
समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ॥
तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि।
प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ १९ ॥

17 *a* Edns CDGHKN लभ्या for शक्या।
b BE स्वाध्वल। K शूरास्त्व for साध्वल। KL ह्यनीनश.। N तद्वल माभ्य°।

18 *a* D नेह for मा त्व। DL अर्हसि for इच्छसि Edns A²BCEGHKLN read this line as–अशक्य (अगम्य L) रूप पुरुषैरध्वान गन्तुमिच्छसि।
b Edns CFGHKMN तथा for तद्वत्। K अर्हसि for इच्छसि।

19 *a* D यदि चोर्ध्व°।
c Edn¹ HLN तेभ्यः for तेषा।
d C ममार्थिन. L शूराश्चमे for प्रमाथिन.। Edns CG खेचरा. DN ते वराः for मे वरा.।

---

17 *a* SK लभ्या for शक्या। SG, ST add स्वट्टु दुष्टेन चेतसा। कामक्रोधोद्धितायिनि after शक्या।
b ST, SA सानुबन्धममर्षिण. SG सानुबद्धममर्षिण for साध्वल etc.

18 *a* S. cl. अशक्यरूप (SA¹ अभव्य° SG, ST, SA² अमात्य° SA° रूपैः) पुरुषैरध्वान गन्तुमिच्छसि (ति SA)।
b SK तथा for तद्वत्। SA, SG, ST यथालब्धितुमिच्छेत तथैवत्वन्मनोगतम् (v. ls. SG लब्धितुमिच्छेत्तथैव त्व मनोरथम्। ST त्व for त्वम्।)

19 *a* S. MSS. read as पतन्न हि पातालमुखे महाद्भूधो क्षितिं प्रविशो यदि चोर्ध्वमुत्पतेत्।
c, *d* omitted in S. MSS.
d SK खेचराः for मे वराः।

त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः ।
बलादिव प्रार्थयसेऽद्य कीचक ॥
किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुः ।
चन्द्रं जिघृक्षन्निव मां जिघृक्षसि ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।
अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥

20 *a* M अ° for त्व ।
b Edns BCFGHKLN किं मां दृढ for बलादिव ।
d Edns CDFGHKM जिघृक्षुः । Edns BCEGHKLN मन्यसे हि माम् for मां जिघृक्षसि ।

*   *   *   *   *

XV. 1 *b* N कायेन for कामेन । L अपि परिप्लुतः ।

---

20 *b* SK किं मां दृढ, ST किं मादृशां for बलादिव । *a*, *b* omitted in SA, SG.
d SK जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् । S. MSS read *c*, *d* as— त्वं नारकाणामधिपं यथा शिशुर्मां बलात्प्राप्स्यसि दुर्लभां सतीं । (v. ls —SG मां बालवत्प्रेप्सासि दुर्लभां सतीं । ST तथाहि मां प्रार्थयसे च दुर्लभाम् ।)

*   *   *   *

XV. 1 *a* S. cl. reads for this --
प्रत्याख्यातश्च पाञ्चाल्या कीचकः काममोहितः (SA तु for च । SA काममूर्छितः ।)
b SA स्वधिते for घोरेण ।

कीचक उवाच ।

यथा कैकेयि सैरन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् ।
सुदेष्णे तत्परीप्सस्व नाहं प्राणानहासिषम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।
विराटमहिषी देवी क्रियां चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥
स्वमर्थमभिसंधाय तस्यार्थमभिचिन्त्य च ।
उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

2 *a* C तथा for यथा । BDEHL सैरन्ध्याः FM स्रैरन्ध्या । BDE समेयां FM समयम् L समेय N मामियात् । N विधीयते ।
b Edn[1] K तां सुदेष्णे परीप्सस्व Edn[2]BCEGHLN त सुदेष्णे परीप्सस्व । Edn[1] C मोहात्प्राणान् । BEL माहं प्राणा° K अहप्रा° N साहप्रा° Edn[2] G प्राणान्मोहान् । Edns BCDEGLN प्रहासिषम् A[2] जहामि मे M जहासिष । Edn[2] BCEG-HKL omit कीचक उवाच ।

3 *a* Edns CG सा for ताम् । L तस्य वाचा for श्रुत्वा वाच । L तथा for तदा ।
b L शुश्राव मत्स्यदेवी सा for विराटमहिषी देवी । Edns BCDEGHKLN रूपां A प्रियाम् for क्रियाम् । D यशस्विनी for मनस्विना ।

4 *a* Edns CGH स्वमनम् D स्वधर्मम् BE समर्थम् for स्वमर्थम् । DGK अनु for अभि । FM सन्धाय for सधाय । D परार्थ for तस्यार्थ । Edns CDGKN अनुचिंत्य ।
b Edns CGHL उद्योग for उद्वेग । *H* वाक्यम् *for* सूतम् ।

---

2 *a* SK, ST omit कीचक उवाच । S. cl. सुदेष्णे सैरन्ध्या । S. cl. सगच्छेय सकामया for समेयात्त° &c.
b S. cl. तथा शीघ्र कुरुष्वाय for सुदेष्णे तत् &c. SA[1] अहं SA[2] माहं ST महान् for नाहं । SK, ST, SA प्रहासिषम् ।

3 & 4 S. cl. reads for vv. 3 & 4:— तमुवाच परिष्वज्य सुदेष्णा भ्रातरं प्रियम् ॥ भ्रातुर्जीवितरक्षार्थं समाश्वास्यासितेक्षणा ॥ line भ्रातुर्जीवित &c omitted in SK, ST.

तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।
सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच ।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमाहर कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

द्रौपद्युवाच ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निकेतनम् ।
त्वमेव देवि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥
न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥
त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।
प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३ ॥

9 *a* D मद्य for तदा । M उपमन्त्रिणा ।
b K द्रौपदीं प्रेषयामास । N कीचकं प्रति for कीचकालयम् ।
10 *b* Edns BCEGHKLN आनय for आहर । H मे for माम् । A प्रबाधते ।
AFM omit सुदेष्णा उवाच ।
11 *a* Edns CGKN सैरन्ध्री उवाच । D राजपुत्रनिवेशनम् । Edns ABCEGHK
LN निवेशनम् for निकेतनम् ।
b Edns BCEGHKLN राज्ञि for देवि । H मां for सः ।
12 *a* Edn[1] BN भाविनि ।
b K कामवृत्या । C omits *b*.
13 *a* G देवि चैव for चैव देवि । HKN मे for सः । v omitted in C.

9 S. cl. omits this verse.
10 *a* SG, ST, SA गच्छ सैरंध्रि मत्प्रीत्या SK गच्छ सैरंध्रि मत्प्रीत्ये for उत्तिष्ठ &c.
b S. cl. सुरामानय सुश्रोणि for पानमाहर &c. S. cl. तृषिताहं विलासिनि for
पिपासा मां &c. SK, ST, SA omit सुदेष्णा उवाच ।
11 *a* SG नरायमनिवेशनम् for राजपुत्रि &c. SK, ST, SA निवेशनम् ।
b S. cl. भद्रे for देवि । S. cl. omit द्रौपदी उवाच ।
12 v. omitted in S. cl.
13 *a* S. cl. समयश्च कृतो भद्रे for त्वं चैव देवि जानासि । SG, ST त्वया प्रथमसंगमे
SK, SA यथा प्रथमसंगमे for यथा स समयः &c
b omitted in S. cl.

पर्वरीणं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्॥ ५॥
तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे।
परिसान्त्व यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यथा॥ ६॥
वैशंपायन उवाच।
कीचकस्तु विनिष्क्रम्य भगिन्या भवनात्तदा।
सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम्॥ ७॥
आजं शौकरमन्यच्च भक्ष्यांश्चोच्चावचान्मृगान्।
कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्॥ ८॥

5 *a* BE पावर्णेंदु AΓM पर्विणा त्व D पावाणें च। ΓM समुद्यम्य H समुद्देश्य। K पाचय for कारय। Ldn[1] ADIMN read सुदेष्णोवाच befor 5 *a*
b L इमां for एनाम्। D अन्तिके।
6 *a* ΓM तत for तत्र। M समेक्षिताम्। FM त्वेनां K एता for एनाम्। Γ व्यजने K विजाने for विजने। K निरवग्रम्।
b Edns BCDEGHKL सांत्वयेथा A सांत्वयेत्व। Edn[2] BEΓGLN सांत्वमाना AH साध्यमाना। Edns BCDEGHLN यदि for यथा। K च रस्यते for रमेद्यथा।
7 *a* Edns CGKN इत्युक्त स for कीचकस्तु। Edns CDGH वचनात् for भवनात्।
b M आमोचयामास।
8 *a* Edns BCEGHKL भक्ष्यांश्च (Edn[1] भक्ष्यांश्च) विविधाकारान् N आजोरण च सुभृश for आज शौकरमन्यच। Edns ABCEGHKL बहून् for भक्ष्यान्। Edns CG तदा BE अपि for मृगान्।
b Edns BCDEGHKLN अन्नं पानम्। EHKLN च शोभनं G च भोजनं for सुशोभनम्।

---

5 *a* SK, ST, SG किंचित्काय SA किंचित्कृत्य for पर्वरीण।
b S cl तामह for तत्रैनां। S cl मध्वन्नार्थं for सुराहारीम्।
6 *a* S cl तत for तत्र। SK, SG, SA निरवग्रहाम् ST यद्भाषितम् for निरवग्रहे।
b S. cl. reads for 6 b सांत्वयेथा यथान्याय यदि साम सहिष्यति॥
(ST, SG यथान्याय्य। SA[2] सा स्म for साम। ST सहिष्यते।)
7 S cl reads for this verse
[illegible]रमाणः प्रचक्राम स्वगृह राजवेश्मन। (ST, SA राजवेश्मत.) आगम्य च गृहं रम्य सुरामन्न चकार ह॥
8 *a* SK अजैडक्य SG अजौरेकम् SI अजालिरम् SA अजैलक्रम्। S cl च सुकृतम् for अ यच। SK बहु च SG, SI, SA बहून् for भक्ष्यान्।
b ST सुरुनैः for कुशलै। SK अन्नपानं। SK, SI, SA समस्कृतम् for सुशोभनम्।

तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता।
सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम्।
पानमाहर कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

द्रौपद्युवाच।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निकेतनम्।
त्वमेव देवि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥
न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥
त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः।
प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३ ॥

9 *a* D मह्य for तदा। M उपमन्त्रिणा।
b K द्रौपदीं प्रेषयामास। N कीचक प्रति for कीचकालयम्।
10 *b* Edns BCEGHKLN आनय for आहर। H मे for माम्। A प्रधावते। AFM omit सुदेष्णा उवाच।
11 *a* Edns CGKN सैरन्ध्री उवाच। D राजपुत्रनिवेशनम्। Edns ABCLGHKLN निवेशनम् for निकेतनम्।
b Edns BCLGHKLN राज्ञि for देवि। H मां for सः।
12 *a* Edn[1] BN भाविनि।
b K कामवृत्या। C omits *b*.
13 *a* G देवि चैव for चैव देवि। HKN मे for सः। v. omitted in C

---

9 S. cl. omits this verse.
10 *a* SG, ST, SA गच्छ सैरन्ध्रि मत्प्रीत्या SK गच्छ सैरन्ध्रि मत्प्रीत्यै for उत्तिष्ठ &c.
b S. cl. सुरामानय सुश्रोणि for पानमाहर &c. S. cl. तृषिताहं विलासिनि for पिपासा मां &c. SK, ST, SA omit सुदेष्णा उवाच।
11 *a* SG नराधमनिवेशनम् for राजपुत्रि &c. SK, ST, SA निवेशनम्।
b S. cl. भद्रे for देवि। S. cl. omit द्रौपदी उवाच।
12 v. omitted in S. cl.
13 *a* S. cl. समयश्च कृतो भद्रे for च चैव देवि जानासि। SG, ST त्वया प्रथमसंगमे SK, SA यथा प्रथमसंगमे for यथा स समयः &c
b omitted in S. cl.

कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।
सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥
सन्ति चान्यास्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
अन्याः प्रेषय कैकेयि स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदेष्णोवाच ।

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ।
इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सोपधानं हिरण्मयम् ॥ १६ ॥
सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७ ॥

14 *a* Edns BCDEK तु for च । M कीचकस्य सुदेशान्ते । G मदनदीपितः ।
b K दृष्ट्वाभिमस्यतेसौ मां for सोव &c.
15 *a* Edns BCDEGHKN बह्व्यः for चान्याः । G तु ते for तव ।
b Edns CDGHKN अन्यां FLM अन्यान् । all MSS and Edns भद्रते for कैकेयि ।
16 *a* Edn[1] L एव for एव । Edns BCEGHK समेपिता । L इतश्च प्रेषितां ।
b Edns CGL इत्युक्त्वा for इत्यस्याः । Edns ACG पात्रं for कांस्यम् । Edns ACDHKLN सपिधान BE समधान G सपरिधान for सोपधान ।
17 *a* BE स शकमाना । Edns BCEGHKL दैव । AK एयुषी ।

---

14 *a* ST, SA तु for च । SK गर्वितः for दर्पितः ।
b S. cl. reads:— स मामिह गतां दृष्ट्वा व्यवस्यति निराकृतिम् । (SK, SA आगतां for गताम् । ST, SA निराकृतिः ।)
15 *a* SK, SG, SA बह्व्यः सति तव प्रेष्याः । ST बहवः सति यः for सति चा &c.
b S. cl. अन्यां for अन्याः । SK, SG सरक्ष्याहमिह त्वया ST रक्षणीया त्वयाप्यहम् SA रक्षा ह्यहमिह त्वया for सहि मामवमंस्यते ।
16 *a* S. cl. reads:—न हीदृशो मम भ्राता किं त्वं समभिशंकसे । (SA[1] का for किं । SA[2] न for त्व । ST समभिशससे ।)
b S. cl. भाजनं प्रददौ चास्यै । SK सपिधानं SG, ST सापिधान SA पिधानं च for सोपधानम् ।
17 *a* S. cl. reads:—सा शंकमाना रुदती वेपती द्रुपदात्मजा । दैवतेभ्यो नमस्कृत्य भद्रे- रेभ्यस्तथामरीम् । (SA वेपनी । SA[1] ततः SA[2], SG तदा । SG देवताभ्यः ।)

तां मृगीमिव संत्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।
उदतिष्ठत्तदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वाणि कीचकवधे द्रौपदीप्रेषणो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

कीचक उवाच ।

स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व यथेप्सिसि ॥ १ ॥
सुवर्णमालाकम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।
नानारत्नमये शुभ्रे मणिरत्नं च शोभनम् ॥ २ ॥

21 *a* C मृगी BE वित्रस्ता । D सुशोभनां for समीपगाम् ।
b K उपातिष्ठन् । Edns BCDEGHK²LN मुदा K महा for तदा । D लंध्येव for लब्ध्वेव । L पारगाः ।

* * * * *

XVI. 1 *a* BE तेस्तु कल्याणि for ते सुकेशान्ते ।
b N कामिनी for स्वामिनी । BE मम प्राप्ता L परिक्रम्य M अनुप्राप्य for अनुप्राप्ता । Edns BCDEGHKN मम प्रिय L सम प्रिय M यथेप्सितम् for यथेप्ससि ।
2 *a* Edns GHN सुवर्णमालाः BE सुवर्णमाल्य DKL सुवर्णमालां for सुवर्णमाला । D कम्बुः KLN कबू for कबुः । AFHK परिहारके ।
b Edns BCEFGKLMN नानापत्तनजे D नानापत्तनज for नानारत्नमये । N सानुरत्न for मणिरत्न । BELN शोभने for शोभनं ।

---

21 *a* S. cl. वित्रस्तां । SA हृष्टः for कृष्णां । S. cl. समागताम् ।
b S. cl. उत्पपातासनात्तूर्णं । ST, SA सागरे for पारगः ।

* * * * *

XVI. 1 *b* ST सा मम SG, SA साधु मे for स्वामिनी । SG स° for त्व° । S. cl. चिरस्य भवनं शुभे for प्रकुरुष्व यथेप्ससि । ST reads 2 *a*. before *b*. and 3 *a*. after 2 *a*.
2 *a* ST °पांडुरे for °हाटके । SG, SK, SA omit this line.
b S. cl. omits this line.

अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
एहि तत्र मया सार्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच ।

अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मां प्रबाधते ॥ ४ ॥

कीचक उवाच ।

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः सुरादिकम् ।
इति तां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ॥ ५ ॥

3 *b* H मधुमाधवम् for मधुमाधवीम् ।
4 *a* K अप्रेक्षीत् for अप्रैषीत् । D मा for मां ।
b BDEHLN आनय for आहर । K क्षिप्र for मे । H क्षिप्रां K मे for क्षिप्रं । Edn[2] BEGHKN मे Edn[1] मयि L तां for मां । Edns BEGK चाबवीत् A[1] मे वशा ब्रवीत् H सा ब्रवीत् L च सा ब्रवीत् for प्रबाधते । C omits this verse.

5 *a* C अन्ये for अन्या । भद्र for भद्रे । BL हरिष्यति । N राजपुत्र्यां for राजपुत्र्याः । Edns BCEGH प्रतिश्रुत A सुराविक DKL परिश्रुत N परिश्रुतां for सुरादिकं ।
b Edns BCDEGLN इत्येनां FML इत्येतां for इति तां । E दक्षिणौ for दक्षिणे । BE हस्ते for पाणौ । Edn[1] परामृषत् for परामृशत् ।

---

3 *a* S. cl reads 2 lines for this—स्वास्तीर्णमस्ति शयनं सितसूक्ष्मोत्तरच्छदम् । (SA, SG, ST अस्मत् for अस्ति ।) प्रतिगृह्णीष्व मे भोगांस्त्वदर्थमुपकल्पितान् ॥ (ST भोगांश्च for मे भोगान् । SG, SA तव for त्वत् । SG अनु for उप ।)
b S cl अत्रारुह्य for एहि तत्र । पिबेमां वर वारुणीम् for पिबस्व मधुमाधवीम् । S cl. omits द्रौपद्युवाच ।

4 *a* S cl. reads instead—अप्रैषीन्मां सुराहारीं सुदेष्णा त्वन्निवेशनम् । (SG हारी for हारीम्)
b S cl. reads the following 2 lines for this—तस्यै नयिष्ये मदिरां भगिनी तृषिता तव (SA हि ते for तव) । पिपासिता च कैकेयी तूर्णं मामादिशत्ततः ॥ (ST केकेया)

5 *a* SA, ST हरिष्यति for नयिष्यति । S cl. सुरां for सुरा । SK, SG, SA इमाम्, ST इमा for आदिकम् ।
b S. cl. उक्त्वा for तां । S. cl adds—वैशंपायन उवाच before *b*.

द्रौपद्युवाच ।

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कंचन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशेऽकरोत् ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमबला ततः ।
ततस्याश्चिन्तितं सूर्यस्तत्र सर्वं बुबोध ह ॥ १९ ॥
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।
तथैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थमनिन्दिताम् ॥ २० ॥

—

Edns CG सैरध्री उवाच ।

18 *a* N यदा for यथा । H तु for अहम् । H पाण्डवेभ्यः । D यथाहं पांडवेभ्योन्यं । Edn BCEGLN भर्तृभ्यः for पाण्डुभ्यः L न जानामि कथचन ।
b Edns BCEGHKLN मा कुर्यात्कीचको वशे । AFM रुथाः for अकरोत् ।

19 *a* FGM अचला N अवशा for अबला । H तदा for ततः ।
b Edns BCDEGHKLN स for तत् । Edns BCDEGHKLN तनु मध्यायाः सर्वं सूर्योविबुद्धवान् for चिंतित &c.

20 *a* H हृदि M हितः । L रक्षौ । CM आदिशेत् ।
b Edns ABCDEGKN तच H यथा L तत्र for तथा । Edns BCDEGH KLN सर्वावस्थासु AFM सर्वावस्थाम् ।

---

18 *a* SK, SA omit द्रौपद्युवाच । S. cl. पार्थेभ्य. । S cl. मानवम् for कंचन ।
b S. cl. दृष्टा for प्राप्तां । S. cl. वशं नयेत् for वशे करोत् ।

19 *a* ST अचला । S. cl. तदा for ततः ।
b S. cl. तद् (ST, SA[1] दाग)स्यास्तनुमध्यायाः for ततस्या° &c. SK, SG, ST सर्वं सूर्योविबुद्धवान् SA सर्वं सूर्योनुबुद्धवान् ।

20 *a* ST आदिशत् ।
b SK, SG तथैनां. ST तथैनां. SA स चैनां । SA न जहौ । SK, SG सर्वावस्थासु ST, SA सर्वावस्थाम् ।

स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्राम् ।
जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् ॥
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे ।
स कीचकस्तां सहसा क्षिपन्तीम् ॥ ६ ॥

प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन ।
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ॥
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः ।
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ ७ ॥

सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥
तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनत् ॥ ९ ॥

6 *a* ABDEFKLMN अनुप्रेक्ष्य for अभिप्रेक्ष्य । BE विलोलनेत्रां for विशालनेत्रा।
Edns add वैशंपायन उवाच before this v.
c BE त for ता ।
d C मनसा L चचल for सहसा । L उत्क्षिपते for क्षिपन्तीम् ।
7 *a* A प्रगृह्यमाने F प्रगृह्यमाना for प्रगृह्यमाणा ।
b K निश्वास for विनिःश्वस्य । EKN तु for च । A राजपुत्र्या D राजपुत्री for राजपुत्री ।
c L समुत्क्षिप्ततनु. for समाक्षिप्ततनु ।
d BCDEHL निकृन्तमूलः ।
8 *a* N विधुन्वाना for विधुन्वाना ।
b Edns CDG आगच्छत् for आधावत् ।
9 *a* Edns AG केशपाशे L केशमध्ये N केशपक्षे for केशपक्षे । BE परामृशत् ।
b D एतां । D पादा for पदा । Edns CGHKLN अवधीत् for अहनत्।

S cl. omits verses 6 & 7
8 *a* S cl विधून्वन्ती for विधुन्वाना । नि for आ । भाजनम् for कीचकम् ।
9 *a* SA कीचकस्तां for तां कीचक॰ ।
b SA पदावधीत् for पदाहनत् । SG, ST, SK read—पातयित्वा तु (SG च) तां भूमौ सूतपुत्र. पदावधीत् । सभायां पश्यतो राज्ञो विराटस्य महा :।

युक्तो योऽसौ तदार्केण राक्षसः सन्नियोजितः ।
अदृश्यो वायुरूपेण अपावहत भारत ॥ १० ॥
स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः ।
विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ११ ॥
तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ १२ ॥
तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
दन्तैर्दन्तान्तरं स्पृष्ट्वा क्रोधाद्भ्रुकुटिमानयत् ॥ १३ ॥

10 *a* Edns BCDEGHKLN तस्याः for युक्त । L किल for तदा ।
b Edns BCDEGHK स कीचकमपोवाह L स कीचकमपोवाहत for अदृश्यो वायुरूपेण । Edns BCDEGKLN वातवेगेन । AFLM अपोवाहत for अपावहत ।

11 *a* G ततः for तदा । AFHM रक्षोबलसमाहित. ।
b BEGN निश्चेता· HL निश्चेता for निश्चेष्टः ।

12 *a* L तौ for ता च । K समासीनौ for तां चासीनौ ।
b A अमृश्यमाणौ MN अमृष्यमाण. । L कृष्णायां । Edns CG पराभवम् HL पदाहत for पदावधम् ।

13 *b* Edns BCDEGN दन्तास्तदा रोषात् HKL दन्तास्तथा रोषात् BF दन्तान्तरान्स्पृष्ट्वा for दन्तान्तरस्पृष्ट्वा । Edns BCDEGHKLN निष्पिपेष for क्रोधाद्भ्रुकुटिं । Edns BCDEGHKN महामनाः L महाबल for आनयत् ।

---

10 *a* S cl ततो दिवाकरेणाशु for युक्तो योऽसौ तदार्केण ।
b S. cl. स कीचकमपोवाह (SG अपोथयत्) वातवेगेन (ST, SA वायुवेगेन) भारत ।

11 *a* SA, SG, ST ततः for तदा । SK समीरितः for समाहतः ।

12 *a* SK, SG, ST read for this line – तस्यामासन्हि ते पार्थाः सभायां भ्रातरस्तथा (SG, SI तदा for तथा) । SA युधिष्ठिरवृकोदरौ for भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
b SK, SG, ST अमृष्यमाणा. for अमृष्यमाणौ । SA[2] कीचकस्य for कीचकेन । SG वधि for वध ।

13 *a* SA[1], SK, ST वध for वध ।
b S. cl दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः । (SG महायशाः)

14 Mt

अङ्गुष्ठेनावमृद्नात्तु अङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।
प्रबोधनभयाद्राजा भीमं स प्रत्यपेधयत् ॥ १४ ॥
सा सभाद्वारमागत्य रुदन्ती मत्स्यमब्रवीत् ॥
अवेक्षमाणा सुश्रोणी तौ पती दीनमानसौ ॥ १५ ॥
आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।
दहमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ १६ ॥

14 *a* Edns CG अथावमृद्नादंगुष्ठं BE अथांगुष्ठेन चागृण्हात् D अथांगुष्ठेन वा मृद्नात् K अथांगुष्ठेनावमृद्नन् L अथांगुष्ठेनावगृण्हात् N अथांगुष्ठेनावमृद्नन् F अंगुष्ठेनापि मृद्नात्तु H पादांगुष्ठेन व्यमृद्नत् for अङ्गुष्ठेनावमृद्नात्तु । Edns CG अगुष्ठेन युधिष्ठिरः for अङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।

b Edns BCDEGHLN तं for स । BE प्रत्यषेधयत् G प्रत्यपेधत् ।

15 *a* H omits सा । N स । Edns CDKN आसाद्य BEL आगम्य H उपागम्य for आगत्य । Edns BCDEGN रुदती ।

b AF अवेक्ष्यमाणा H अन्वेक्षमाणा । Edns BCDEGHLN पतींस्तान् दीनचेतसः K पतिस्त्वान्दीनचेतसः for तौ पती दीनमानसौ ।

16 *a* BDEL अभिवीक्षंती for अभिरक्षंती । Edn¹ CH प्रतिज्ञाधर्मसंहिता D धर्मज्ञा- धर्मसमता GK प्रतिज्ञाधर्मसंयमात् N प्रतिज्ञाधर्मसंश्रयं for प्रतिज्ञां धर्मसंहितां ।

b Edns ACGHMN दह्यमानेव D दहमानेन K निर्दहन्तीव L दहंतीवाति for दहमानेव ।

---

14 *a* SK, ST, SA अथांगुष्ठेनावमृद्नात् for अंगुष्ठेनावमृद्नात्तु । SG अथांगुष्ठेन चामृद्नात् SK, SG, ST, SA तत्र for तस्य ।

b SA¹, SG राजन् SK राज्ञः for राजा । SK, ST भीमं त SA, ST भीमस्य for भीम स ।

15 *a* S. cl. सभाद्वारमुपागम्य for सा सभाद्वारमागत्य । ST, SG, SA रुदती for रुदन्ती । S. cl. वाक्यं for मत्स्यं ।

b SK, ST, SG पतींस्तान् दीनमानसः SA पतींस्तान् दीनमानसा for तौ पती दीन मानसौ ।

16 *a* S. cl. परिरक्षन्ती for अभिरक्षन्ती । SK, SA, ST धर्मसंयुतां for धर्मसंहिताम् ।
b SK, ST, SG, SA² दह्यमानेव SA¹ दृह्यमानेव ।

द्रौपद्युवाच ।

येषामवध्यो नैवारिः पदा भूमिमुपस्पृशत् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १७ ॥
येषां दुन्दुभिनिर्घोषः श्रूयते हि अहर्निशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १८ ॥
ये लोकपूज्याः सततं बलवन्तोऽभिमानिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १९ ॥
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २० ॥

17 *a* Edns BCDEGKLN वैरी न स्वपिति H वैरि कदाचिन्न for अवध्यो नैवारिः । Edns CDGLN पद्भ्यां विषये वसन् for पदाभूमि° etc । K सुखं for पदा । M स्पृशेत् ।
b M सूतपुत्रा for सूतपुत्र. । FM omit द्रौपद्युवाच ।
18 *a* Edns ACDGHKN[2] ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशं F अप्याघोषः श्रूयतेऽनिशं for श्रूयते हि अहर्निशं । v. 18 omitted in LM.
19 *a* Edns BCEKN[2] ये च तेजस्विनो दान्ताः D यज्वानो ये च दान्ताश्च GL ये ते तेजस्विनो दान्ता' H एते तेजस्विनो दान्ताः for ये लोकपूज्या. सतत । Edns BC DEGKL बलवन्तोऽति° । H मनस्विन Г अभिमानिता. for अभिमानिनः । v. 19 omitted in M.
20 *a* Edn[1] पाशासिता. A धर्मपाशहताश्च ये FM धर्मपाशस्थिताश्च ये H धर्मपाशाश्रिताश्च ये । D च for तु । 20 *b* omitted in B and E

---

17 *a* S. cl न वैरी स्वपिति for अवध्यो नैवारिः । SG सदा for पदा । S. cl उपस्पृशन् (SA[1] उपस्पृशेत्) ।
18 *a* SA तेषां for येषां । SK, SA, SG ज्याघोष. for निर्घोष. । SA[2] महान् । SA[1], SK, SG भृशं for °निशं ।
b SK, SA, SG दयितां for मानिनीम् । line omitted in ST.
19 *a* line omitted in ST, SK तेजस्विनस्तथा क्षान्ता, SA, SG तेजस्विनः सदा क्षान्ता for ये लोकपूज्या सततं । SK, SG, च for अभि° ।
b SA, SG दयितां for मानिनीं । line omitted in ST.
20 *a* SK, SA सर्वलोकम् ST समलो म । SK, SG, SA यदि क्रुद्धा महाबलाः ST यादि क्रुद्धा महारथाः for धर्मपाशसितास्तु ये ।
b SK, SA[1] दयितां fo[illegible]

शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम्।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २१ ॥
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम्।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २२ ॥
क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां प्रियां सतीम् ॥२३ ॥
धर्मवैतंसिको नूनमधर्ममपि पूजयेत्।
पश्यन्मां मर्षयति यो वध्यमानामनागसम् ॥ २४ ॥
न राजन्राजवत्किंचित्समाचरसि कीचके।
दस्यूनामिव ते धर्मो न हि संसदि शोभते ॥ २५ ॥

21 *a* FM शरणाय for शरण ये।
22 *a* K दुरात्मना for प्रियां सती।
b C भर्त्सयता for मर्षयति। L महौजसः for अमितौजस।
23 *a* Γ बल for वीर्य। DK म for च।
b L ते for ये। N वध्यमाना। Edns BCDΓGKL दुरात्मना H दुरात्मभिः for प्रियां सतीम्।
24 *a* omitted in Edns BCDHLN (K reads this line elsewhere)
b Edns BCDGL य पश्यन्मां मर्षयति H पश्यन्मां यो मर्षयति N य पश्यन्मां न मर्षयति M य पश्यन्मां मर्षयते for पश्यन्मां मर्षयति य। E omits यः। D अनागसां K दुरात्मना for अनागस।
25 *a* Edns ACL न राजा for न राजन्। H omits राजन्। Edns ACL समाचरति FN त्वमाचरसि for समाचरसि।
b Edns BCDΓGHKL धर्मस्ते for ते धर्मः। L यद्धि for न हि। F omits हि। BEH शोभसे I शस्यते for शोभते।

---

21 *b* S cl महाबला for महारथा।
22 *b* S cl अतितेजस for अमितौजस।
23 *a* ST अमर्ष च। SK तेषां for तेज। S cl तद्बल for वर्तते।
b S cl दुरात्मना for प्रियां सतीम्।
24 *a* line omitted in S cl.
b S cl मां मर्षयति य पश्यन् for पश्यन्मां मर्षयति य। SA बाध्यमानां for वध्यमानां। ST, SA अनागसाम्।
25 *a* SA[1] समाचरति।
b SK, SG, SA न सत्सु परिवर्तते ST न सत्सु परिकीर्त्यते for न हि संसदि शोभते। S cl reads this & vv 25 & 26 after v 11th of their new Adh (vide App)

नाहमेतेन युक्ता वै वस्तुं मत्स्य तवान्तिके ।
सभासदश्च पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ २६ ॥
न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ २७ ॥
एवंविधं विलपती वचोभिः कटुकाक्षरैः ।
उपालभत राजानं मत्स्यानां वरवर्णिनी ॥ २८ ॥

विराट उवाच ।

परोक्षं नाभिजानामि विवादं युवयोरहम् ।
कार्यस्यार्थमविज्ञाय किं नु स्यात्कुशलं मम ॥ २९ ॥

26 *a* Ldns Cl HLM युत for युक्ता । Ldns ABCDEGHKL इतु for वस्तु ।
b Ldns सभासदोत्र BLLN सभासदस्तु C सभासदोस्य H सभासदम for सभासदश्च । E पश्यत for पश्यन्तु ।

27 *a* Ldns CG काचको न च धमज्ञ BH न कीचकस्तु धर्मज्ञ. D न कीचकश्च धर्मज्ञः E न कीचकोस्तु धर्मज्ञ K न कीचकश्च धमस्थ. L न कीचकस्त्वधर्मस्थो N न कीचकः सुधमज्ञ for न कीचक स्वधमस्थः । K मत्स्या for मत्स्यः । BE कदाचन L कदाचन for कथचन ।
b Ldns BCL य एन GH य इम for य इम । All except DFN add वैशपायन उवाच । before v 27

28 *a* Ldns BCDEGHKLN एवविधैर्वचोभि सा for एवविध विलपती । A विलपनी for विलपती । Ldns BDELN तथा कृष्णासुलोचना CGHK तदा कृष्णा सुलोचना ।
b K उपालभत । Edn[1] मात्स्यानां ।

29 *a* BE वा for न । Ldns BCDLGHKLN विग्रह for विवाद । H मिथ for अह ।
b Ldns ABCDEGHKLN अथतत्व for कार्यस्यार्थ । BE अभिज्ञाय N अभिज्ञेय for अविज्ञाय । BD तु for नु । Ldns BCDG कौशल N शोभन for कुशल ।

---

26 *a* S cl इतुद । *b* S cl. कीचक धमव्यतिक्रम ।
27 v omitted in S. cl.
28 v omitted in S cl
29 *a* SA, SK विग्रह for विवाद । SA[1] अपि for अहम । SK, SA अथतत्वं for कार्यस्यार्थ । SK, SA किं स्यादकुशल SG किंतु स्यादाकुलमन for किं नु स्यात्कुशल मम ।

ततः सभ्यास्तु विज्ञाय कृष्णावाक्यमपूजयन् ।
साधु साध्विति ते सर्वे कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३० ॥

सभ्या ऊचुः ।

यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
परो लाभोऽद्य तस्य स्यान्न स शोचेत्कथंचन ॥ ३१ ॥

एवं पूजयतस्तांस्तु कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ।
युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगतः ॥ ३२ ॥

30 *a* Edns ABCDEGHKMN तु सभ्याः for सभ्यास्तु Edns ABCDEGHK LN कृष्णा भूयः H तूष्णीं भूयः for कृष्णावाक्य । Edns BCDEGKN अभ्यपूजयन् HL अप्यपूजयन् for अपूजयन् ।
b C साध्वीति । Edns BCDEGHKLN चाप्याहुः for ते सर्वे । Edns BCDE GKN add वैशंपायन उवाच before v. 30.

31 *a* DG एषा for इय ।
b Edns CDL लाभस्तु BE लोकश्च H हि लाभः for लाभोद्य । GKMN च for अद्य । Edns CGKLM च A त्य for स । E शोच्ये N शोच्यः for शोचेत् । BEHM कदाचन LN कदाचनः for कथचन ।
Edns ACDGHKLMN add वैशंपायन उवाच before v. 32.

32 *a* Edns CDGKL सपूजयन्तस्ते BEH सपूजयस्तत्र N सपूजयन्ति स्म for पूजयतस्तांस्तु । A प्रेक्ष for प्रेक्ष्य । D सभासदाः for सभासदः ।
b D कोपेन for कोपात्तु । N च for तु । Edns BCDEHKLN आगमत् ।
G repeats here last 5 verses

---

30 *a* SK, SA, ST, SG ते सर्वे for विज्ञाय । SK, SA, ST, SG भूयः कृष्णामपूजयन् for कृष्णावाक्यमपूजयन् ।
b SK, SA, SG चाप्याहु. ST च माहुः for ते सर्वे । SK, SA, SG, ST चाप्यगर्हयन् for च व्यगर्हयन् ।

31 *a* ST पद्मायतेक्षणा for आयतेक्षणा ।
b SA परः for परः । SK, SA, ST च, SG तु for अद्य । ST तु for स । ST, SA[1] शोच्यः । SK, SA, SG कदाचन for कथचन ।

32 *a* SK, SA इति स्मापूजयस्तत्र SG, ST इतिस्म पूजयंस्तत्र for एवं पूजयतस्तांस्तु ।
b SG, ST अप्यमर्षान् for कोपात्तु । SG, ST °बिन्दवः for °आगतः । SA, SK आस्रवत् for आगतः ।

अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
गच्छ सैरन्ध्रि मुक्तासि सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ३३ ॥
भर्तारमनुवर्तन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ३४ ॥
मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
येन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ३५ ॥
अकालज्ञासि सैरन्ध्रि शैलूषीव प्रधावसि ।
विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ३६ ॥

33 *b* Edns BCDFGHKLN माऽत्रस्थाः M मुक्तानि for मुक्तासि ।
34 *a* Edns BCDE अनुरुध्यन्त्यः Edn² GHKLN अनरुन्ध्यः for अनुवर्तन्त्यः । K °योषितः for पत्नयः ।
b L पत्युरर्थे for क्लिश्यमानाः । BDEKN पतिलोकान् L पत्युर्लोकं for पतिलोकं । FM व्रजति for जयति ।
35 *a* D कालः for कालं ।
b Edns ABCDEGHKLN तेन for येन । H त्वा for त्वां । N नामधावनि for नाभिधावति ।
36 *a* M आकालज्ञा । M शिलूषी । Edn² BEGN विरोदिषि C च रोदिषि Edn¹ विरोदिसि for प्रधावसि ।
b C मात्स्यानां M राजसपदि for राजसंसदि ।

---

33 *a* S. cl. अब्रवीद्धर्मपुत्रोऽथ for अथाब्रवीद्राजपुत्रीं । सैरन्ध्रीं for कौरव्यः ।
b S. cl. मार्गेस्त्वं for मुक्तासि । SG, ST, SA युधिष्ठिर उवाच before this line.
34 *a* SK अनुरुन्धन्त्यः for अनुवर्तन्त्यः । SA, SG, ST भर्तारस्तव पश्यन्ति for भर्तारमनुवर्तन्त्यः । SG, ST, SA² क्लिश्यन्तो धीरचेतसः SA¹ क्लिश्यन्ती धीरचेतसः for क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
b SA² SG परलोकं ST सतां लोकं for पतिलोकं ।
35 *a* S cl. काल for कालः ।
b S. cl. तेन for येन ।
36 *a* SK, ST, SG तस्मात्त्वमपि सुश्रोणि SA तस्मात्त्व मन्यसे सर्वैः for अकालज्ञासि सैरन्ध्रि । SK, SG, ST विभासि नः SA² अवभासि न SA¹ विभानि ... for प्रधावसि ।
b SG दुःख करोषि भद्र ते ST किं रोदिष्यसि वै भद्रे SA² दुःख रोदिषि वै भद्रे SA¹ दुःख करोषि वै भद्रे for विघ्नं करोषि मत्स्यानां । SK वै भद्रे for मत्स्यानां । SA² निरज्ञा SA¹ दिव्यानां for दीव्यताम् । S. cl. interchanges *a* & *b*.

द्रौपद्युवाच ।

बहुदुःखान्विता येषामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्येह ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ३७ ॥
इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।
केशान्मुक्त्वा तु सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ३८ ॥
शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या साम्बकं तदा ।
मेघलेखाद्विनिर्मुक्तं दिवीव रविमण्डलम् ॥ ३९ ॥

सुदेष्णोवाच ।

समाश्वस वरारोहे कस्माद्रोदिषि भामिनि ।
कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४० ॥

37 *a* Edns BCDEGKLN सैरध्री उ॰ for द्रौपद्युवाच । Edns BCEGHKLN अतीव तेषां घृणिनां D अतीव घृणिनां तेषां for बहुदुःखान्विता येषां । D मन्ये for अर्थे । D धर्मचारिणी H धर्मचारिणि for धर्मचारिणी ।
b D कस्य कस्य न for तस्य तस्येह । Edns BCDGH एव L हि वै for इह K तेषां साधु शुभ किं नु for तस्य तस्येह ते वध्याः । N वैराध्या for ते वध्याः । M वध्य. for वध्याः । D ज्येष्ठाक्ष॰ ।

38 *a* C निवेशने for निवेशन ।
b D प्रमुच्य for मुक्त्वा तु । Edns CG च L अथ for तु BE सैरध्री for संरंभात् ।

39 *a* Edns C रुदत्याः सुचिर A रुदत्यावनत BL रुदितावनत DGMN रुदितायाश्चिर H रुदितोवेद्रित K रुदितारुचिर L रुदितो परम for रुदत्याः सांबक ।
b Edns ACDGHKLN मेघलेखा M मेघलेशात् for मेघलेखात् । Edns BCD EGHKLN शशि॰ for रवि॰ ।

40 *a* H omits सुदेष्णोवाच । Edns BDHKLN कस्त्वावधीत् CEG कस्त्वामवधीत् for समाश्वस । KN द्रुतरोहे for वरारोहे । AM कस्मात्त्व for कस्मात् । AM शुभे । BCDEGHKLN शोभने for भामिनि ।
b H तस्य for कस्य । K येन for केन ।

37, 38 Verses omitted in S. cl, but see appendix.

39, 40 Verses omitted in S. cl, but see appendix.

द्रौपद्युवाच ।

कीचको मां वधीत्तत्र सुराहारीं गतां तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने तथा ॥ ४१ ॥

सुदेष्णोवाच ।

घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ॥
गृहं गताया मद्वाक्यायेन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४२ ॥

द्रौपद्युवाच ।

अन्येऽपि तं हनिष्यन्ति येषामागः करोति सः ॥
मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ४३ ॥

41 *a* L सैरन्ध्रि for द्रौपदी ।
Edns BCEFGKM मावधीत् H मा वधिः D मामवधात् L मावधीत् N मां मावधीत् for मां वधीत् ।
b Edns CGN वने for तथा ।
42 *a* F मन्यसे यदि for यदि मन्यसे ।
b Edns CGKN योसौ त्वां कामसमत्तो BEH योसौ त्वा कामसतमः D योसौ त्वा कामसपन्न. L योसौ त्वां कामेषु समत्तः for गृहं गताया मद्वाक्यात् । A गतायां for गतायाः । Edns CDGLN दुर्नामामवमन्यते BEK दुर्नामामभिमन्यते H दुर्नामामनिमन्यते for येन ते विप्रिय कृत ।
43 *a* Edns BCDEGL सैरन्ध्री for द्रौपदी ।
Edns BCL अन्य चैन BEH अये त वै D अन्ये वै स C अन्ये चैव G अन्ये तस्य K अन्ये त वै N अन्ये चैव for अन्येऽपि त । Edns CDGHKN वधिष्यति ।
b Edns CG चैवाद्य H अद्यैव for चैवाद्य । Edns C यमलोक for परलोकम् ।
Here ends the Adh in Edns ABCDEGKLN

---

41 *a* S. cl इतोगता for गतां तव ।
b S. cl. यथा वै निर्जने वने for यथैव विजने तथा ।
42 *a* S cl. सुदन्तोष्ठि for सुकेशान्ते ।
b S. cl. reads यस्त्वां (ST त्वा) कामाभिभूतात्मा दुर्नामामवमन्यते (SG, SA अभिमन्यते) for *b*.
43 *a* S cl अद्यैव for अन्येऽपि । SA हनिष्यामि SG गमिष्यन्ति for हनिष्यन्ति । SA विप्रकृतागमश्चयम् for येषामाग. करोति स. । SK, SG, ST करोति हि for करोति ।
b S. cl. मन्येऽहमद्य वा श्वो वा for मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं ।

वैशंपायन उवाच ।

सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत् ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ ४४ ॥

जगाम वासमेवं सा शोकादुद्विग्नमानसा ।
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा ॥ ४५ ॥

गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ।
चिन्तयामास रुदती स्वस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ४६ ॥

इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ।
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ४७ ॥

44 *a* Edns CG राजपत्नी । Edns CDGKLN यशस्विनी AFM सुदुःखिता for समज्वलत् ।
b G परीप्सती । N भाविनी for भामिनी ।

45 *a* Edns BCEFGHKLN आवासमेवाथ । K एवास्य । Edns सा तदा BE साचैव CDGHKN तदा सा L ततः सा for शोकात् । Edns BCDEHKLN द्रुपदात्मजा for उद्वि° &c.
b A शोकं for शौचं । Edns CDFHKM सा for वै ।

46 *a* B प्रछाल्य for प्रक्षाल्य । FM वै L च for सा ।
b Edns BDEFGHKLMN तस्य A वन° for स्वस्य । BE निश्चयं for निर्णयं ।

47 *b* HK अस्ति वै N अस्तु ते for ऋते । N भिमं H प्रसाद for ममाद्य ।

---

44 *a* S. cl. सूतपुत्राभिहता । ST, SA यशस्विनी for सुदुःखिनी । SK, ST, SA begin a new Adh. here.
b S. cl. सूतपुत्रस्य for सेनावाहस्य ।

45 *a* SK, SG, ST, SA जगामावासमेवाथ । SA² वासमेवाथ । SK, SA, SG तदा सा ST सा तदा for शोकात् । S. cl. द्रुपदात्मजा for उद्विग्नमानसा ।
b SG °न्याय्यं । SA, ST अपि SK, SG सा for वै ।

46 *a* SG वै ST च for सा ।
b SA¹ मत्स्य° SK, SG, ST, SA² तस्य for स्वस्य । ST निश्चयम् ।

47 *b* S. cl. omits न । S. cl. विना for ऋते । S. MSS भीम for भीमात् । S. cl. न मेऽद्य मनसेप्सितम् ।

तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णानाथवती सती ॥ ४८ ॥
सा तं महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव महावृषम् ॥ ४९ ॥
पर्यष्वजत पाञ्चाली सा भीमं पाण्डुनन्दनम् ।
सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ५० ॥
भीमसेनं समाश्लिष्य हस्तिनीव महागजम् ।
अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ ५१ ॥

48 *a* G तदुत्थाय च । L सा रात्रौ । D शुभ M स्वय for स्वकम् । line omitted in H.
b A नाप्यवती for नाथवती । B omits सती । line omitted in H.

49 *a* Ldns BCDEFGHKN वै for तम् । Edns BCDEFGHL महानस । K प्राता ।
b C पचाग्नी । Edn²CG वरर्षभ BLKL महषभ DN महागज Edn¹ नरषभ for महावृषम् ।

50 *a* Edn¹ N परिष्वजति Edn²CG परिष्वजत D परिष्वज । Edns CDFGKMN मध्यम for सा भीमम् । line omitted in BEL.
b LM °वधूमिव ।

51 *a* Ldns उपाश्लिष्यत् BDELN उपाश्लिष्य H भुजाश्लिष्य ।
b B °समीपगा for अनिन्दिता ।

---

48 *a* S cl प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ । SA¹ शुभे SA² शुभ for स्वकम् ।
b SK, SG, ST, SA² तथा for कृष्णा ।

49 *a* S cl वै for तम् ।
b S cl उपासपत । SA वाशितेव । S cl. महागजम् ।

50 *a* SK, SG, SA read अभिप्रसार्य बाहुभ्यां पतिं सुप्तं समाश्लिषत् । ST बाहुभ्या परिरभ्यैन प्राबोधयदनिंदिता ।
b SK, SG, SA सम्प्रसुप्त ST सुप्रसुप्त । SK तथा सिंह SA तदा स्थाने SG तथा स्थाने । S cl reads *b* & then *a*

51 *a* S cl omits this l.
b SK कौरव पांडुनन्दनम् ST कौन्तेय पांडुनदनम् for भीमसेनमनिंदिता । omitted in SA, SG

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः।
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ ५२ ॥

तस्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि।
तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ ५३ ॥

स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः।
उदतिष्ठत्तदा तूर्णं पर्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ ५४ ॥

अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम्।
केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ ५५ ॥

52 *a* C नानृत⁰। A ना मृतःस ह पापी⁰। BE इह K अपि for हि।

53 *a* N जीवत्सु। K सेनानाथे L सेनाध्यक्षे। H महा⁰ LM मह⁰ N मन⁰ for मम।
b Edns G कृतवान्।

54 *a* H प्रबाधितः K विबोधितः।
b Edns CDGHKLN उपातिष्ठत BE उपातिष्ठत्। Edns CG मेघाभः BE अमोघाराः (?) L मोघाशः N सोऽभ्यासे for तदा तूर्णं। D पर्यंकात्।

55 *a* DG राजपुत्री। Edn कौन्तेयः L बीभत्सुः for कौरव्यो।
b LM अपि for असि। BE त्वरितैव। L ममान्तिके।

---

52 *a* SK मृतो यथा for यथा मृतः।
b SK, SG न मृतः स हि ST कामतः स हि for नामृतस्य हि। S. cl. आलंब्य for आलभ्य।

53 *b* S MSS. क्रियतामद्य for कृतवत्यद्य।

54 *a* SK, SG, SA स वै विहाय for स संप्रहाय। S. cl. यस्मिन्सुप्तः for राजपुत्र्या। ST तदा विहाय for स संप्रहाय।
b S. cl. उमेशात्मा for तदा तूर्णं। S. cl. सोत्तरच्छदे for सोपसंग्रहे।

55 *a* SA adds भीम उवाच before this verse
b SK केनार्थेन च ST केन वार्थेन for केनास्यर्थेन।

न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्ष्वापरिशेषेण सर्वं विद्यामहे यथा ॥ ५६ ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्याम्यहं परम् ॥ ५७ ॥
अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्ववस्तुषु ।
अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयिष्याम्यसंशयम् ॥ ५८ ॥
शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ स्वशयनायैव पुरा त्वन्योऽवबुध्यते ॥ ५९ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे भीमप्रबोधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

56 *a* FM तेन H नाति for न ते । L कृष्णः N कृशो for कृशा । H लक्षसे ।
b Edns & all MSS except A & F °त्वपरि° । Edns BCDEGHN विद्यामह A विंद्यामहे K विद्यामह ।
57 *a* Edns CDGHKN द्वेष्य वा यदि वाऽप्रियम् for शुभ etc.
b DK ध्याम्याम । Edns CGK यत्क्षमम् BDEHN यद्धरम् L तत्परम् ।
58 *a* M कृष्णेति for ते कृष्णे । Edns BCDEGHKLN सर्वकर्मसु ।
b K आपद्गताच L आपद् एवापि for आपत्सु चापि । CE वा for च । M त्वा । Edns CDGHKN मोक्षयामि पुनः पुनः । BE मोक्ष्यामि च L मोचयामि । BEL पुनः पुनः for असंशयम् ।
59 *a* H तथाकाम M यथाकार्य । E यद्ये for यत्ते । H चिकीर्षितम् for विवक्षितम् ।
b Edns BCDEGHKN वै FLM स्व for स्व । FLM शयन च for शयनाय DN यावत् for पुरा & omit त । Edn¹ नान्योव° । Edn²BCEFGN न KL प for न । Edn² अन्येन N अन्यो न and om. अव । G तुध्यते L बुध्यसे N बुध्यतः for बुध्यते ।
* * * *

---

56 *a* SK त्वमभि SA, SG, ST त्व भीरु for पांडुश्च ।
b S. cl. त्वमशेषेण for अपरिशेषेण । SK, SA, ST विद्यामह SG विद्याम्यहम् for विद्यामहे ।
57 *b* S. cl. omits this line.
58 *a* SG सुधु for कृष्णे । S cl मवकर्मसु for सर्ववस्तुषु ।
b S. cl मोक्षयामि पुन पुनः for मोक्षयिष्याम्यसंशयम् ।
59 *a* SA¹ कार्ये for कार्यम् ।
b S. cl. वै for स्व । ST शयनायैव for शयनायैव । S. cl. यावदन्यो न बुध्यते for पुरा त्वन्योऽवबुध्यते ।
* *

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यं तु कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥

यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २ ॥

पार्थिवस्य सुता नाम का तु जीवेत मादृशी ।
अनुभूय महद्दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥

XVII. 1 *a* Edns BCDEGHK अशोच्यत्व L जशोन्य वे N अशोचत्व । तु omitted in Edns BCDEGHK F राजा for भर्ता ।
b L वे सर्व° for सर्वाणि । BE मा for मां । N पृच्छति ।

2 *a* H यन्मा । L दासीं । BE °प्रमादेन । A प्रीतिकामी M प्रतिकामी । K पदा for तदा । BE °नयन् D °चयत् K °ह्नत् L °नयेत् for °नयत् ।
b Edns CG सभापरिषदो BDEKN सभां परिषदो K सभायापर्षदो F सभायां परिषदो । HL मध्य for मध्ये । H मे M मा for मां । H मर्माणि कृन्तति for दहति भारत ।

3 *a* C नाथ for नाम । L कि for का । Edns CDEFGKLMN नु for तु । Edns BCEGKN जीवति M जीवेह ।
b Edns BCDEGK ईदृशम् L भृशम् for महत् । D अन्यतु KN अत्यन्त for अन्यत्र । BE द्रौपदी । DKN ऋते for प्रभो । v. omitted in H.

XVII. 1 *a* SG, SK अशोच्यता for अशोच्य तु । SA, ST नु for तु ।
b SA मा for मां । ST, SK, SA भीमानु° SG दुःखानि° for त्वं परि° ।

2 *a* SA मा for मां । ST यन्मां दासीत्वमापन्नां । ST प्रातिगामी for प्रातिकामी ।
b S cl परिषत् for पार्षद् । SK, ST, SG मे SA मा for मां । SK, ST, SG मर्माणि कृन्तति for दहति भारत ।

3 *a* S cl नु for तु । SG जावेय ।
b SA[2] अनुभूये । S, cl भृश for महत् । SA[2] त्वत्र for अन्यत्र । SG विभो for प्रभो ।

वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शं द्वितीयं तत्सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥
मत्स्यराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ५ ॥
एवं सुबहुभिः क्लिष्टां क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम नामतः ।
सेनानीः पुरुषव्याघ्रः श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥

4 *a* BEL तु for च । L तत्र वासु° for वनवास° ।
b Edn¹ परामर्शं Edn²CG परामर्शं B परामृश N परामर्ष । Edns CG द्वितीयो वै N द्वितीयस्य । BCDEL द्वितीय च । GL नु N अत्र for तु । BE क for का । H reads this v. as —मयानुभूत दु:स च सैन्धवाधापि कृपणम् । दुर्गं त्वापदि सर्वाणि त्वयि जीवति पांडव ॥
5 *a* BEH मत्स्यराजसमीप for मत्स्य°–°क्ष । BDEFLMN च for तु । N वृत्तस्य for धूर्तस्य । A पश्यत E स्पृश्यत ।
b Edns ABCDEFLM परामृश्य G पदामृश्य । Edns CGL जीवति for जीवेत । v. omitted in K
6 *a* Edns BCDEGKLN बहुविधैः H बहुविध M सबहुभि. । Edns CDEGKN क्लेशै BL दुःखै. H क्लिष्टा for क्लिष्टां । LN °मान ।
b K मां न । L नव जानासि दु:खार्तां for न मां etc.
7 *a* F राज्ञा । Edns BCDEGHKLN भारत for नामत ।
b AFL सेनानी । Edns BCDEGHKLN °व्याघ्र । F °व्याघ्रा । BE स्याल: L श्याल: ।

---

4 *a* S. cl वनवासगता चाहं for वनवासगतायाश्च ।
b S cl परामृश्य for परामर्शं । S cl च for तत् । S. cl. नु for तु ।
5 *a* S cl मत्स्यराज for मत्स्यराज्ञ ।
b SA³ परामृश्य for पदा स्पृष्टा ।
6 *a* S cl. बहुविधैर्दुःखै for सुबहुभि क्लिष्टां । SA ST, SG क्लिश्यमाना । S cl पाण्डव for भारत ।
b SA¹ मां । बहु । दु मा । ... म ... न म ।
7 *a* S cl भारत for नामत । ?-ST कृतः for भारत । S cl. पुरुषव्याघ्र ।

स मां सैरन्ध्रिवेषेण चरन्तीं राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या भव ममेति वै ॥ ८ ॥

तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन्‌ ।
कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९ ॥

भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम्‌ ।
यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम्‌ ॥ १० ॥

को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम्‌ ॥ ११ ॥

8 *a* Edn[1] ⁰वशेन । Edns ACGHLN वसन्तीं D वसता for चरन्तीम्‌ ।
b H एवाहि । Edns BCEGHKN मम भव । K च for वै ।

9 *a* G तनोप⁰ N केनोप⁰ । L मन्त्रमाणा⁰ । F वधायार्हेण H वधार्हे । FM सपत्नहा K सपत्नजित्‌ ।
b BE च for इव । H विशीर्यते ।

10 *a* H स भ्रातर and omits च । K ते L वै for च । Edns ABCEGHL N ⁰स्व । DK विगर्हयेय for विगर्हस्व । A दुर्यूति⁰ BE ⁰वादित DH ⁰देदिनम्‌ ।
b BE अस्य M अस्मिन्‌ for अस्मि । L कारणात्‌ for कर्मणा । K अनर्थकम्‌ ।

11 *a* H यो for को । K नु for हि । B वात्मना⁰ ।
b D परिव्रज्याये E प्रत्याज्या⁰ K प्रव्रज्यामुपसेवेत L प्रव्रज्यायैमदीव्येत । A ⁰र्दूति⁰ H वेद्गिन ।

---

8 *a* SK, ST, SA[2] वसती for चरन्तीं ।
b SK, ST, SG मम भवेति for भव ममेति ।

9 *a* SK, SG तेनैवमुच्यमानायाः ST तेनैव चोद्यमानायाः SA तेनैव चोद्यमानायाः for तेनोपमन्त्र्यमाणाया । SG यथार्हेण for वधार्हेण । S. cl. अरिसूदन for सपत्नहन्‌ ।
b SA, ST, SG कालेनैव ।

10 *a* S. cl. विगर्हस्व for विगर्हस्व ।
b SA[1], ST अनन्तरम्‌ for अनन्तकम्‌ ।

11 *a* S. cl. सपुत्रपशुबान्धवम्‌ for सर्वस्वं चात्मना सह ।
b S. cl. reads—प्रमत्तेन महारण्यमजिनैः परिवारितः । (SA महारण्ये । ST अजुनैः SG क्रिमैः for अजिनैः ।)

यदि निष्कसहस्रस्य यच्चान्यत्सारवद्धनम्।
सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्बहून् ॥ १२ ॥
रुक्मं हिरण्यं वासांसि दासीदासमजाविकम्।
अश्वाश्वतरसंघातं न जातु क्षयमानयेत् ॥ १३ ॥
सोऽयं द्यूतप्रमादेन ऐश्वर्यादवरोपितः।
तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४ ॥

12 *a* Edns BCDEGHN °सहस्रेण। G यथा for यच्च। FM वधनात्सारयेत् for यच्चान्यत्सारवत्। N अन्यं for अन्यत्। ADHL °वर्द्धनम्।
b M सोय for सायं। K अदेव्यप्यत्।

13 *a* H रत्न for रुक्म। Edns BCDEGHLN यान K यान° for दासी°। Edns BCEGHKN युग्य D युग्म for °दासम्। L युग्यसमाविकम् for दास etc. D गजाविकम्।
b Edns BCDEG °सघाश्च L °सघाता M °संधान N °सघांश्च। CDGKN आवहेत्। L क्षय ननु समाविशेत् for न जातु etc.

14 *a* Edns BCDEGHKLN °प्रवादेन। Edn¹ CDGHN श्रिया प्रत्यव° Edn² BEKL श्रियः प्रत्यव° for ऐश्वर्यादव°।
b K कार्याणि for कर्माणि।

---

12 *a* S. cl. निष्कसहस्राणि। SK, SG यद्वान्यत्सारवद्धनम् SA¹, ST यद्वान्यत्सारवर्धन for यच्चान्यत्सारवद्धनम्।
b S. cl. सवत्सरायुतम् for संवत्सरान्बहून्।

13 *a* SA, SG यानयुग्यमजाविकम् SK, ST यान युग्यमजाविकम् for दासीदासमजाविकम्।
b SA अश्वाश्वरथसघांश्च SG अश्वाश्वरथसग्या च ST अश्वाश्वरथसघांश्च for अश्वाश्वतरसघातं। SK °सद्गाश्च for °सघात। SK, ST, SG आवयेत् for आनयेत्।

14 *a* SK, SG, ST, SA¹ द्यूतप्रवादेन SA² द्यूतप्रभावेण for द्यूतप्रमादेन। SK, SG श्रियश्चैवावरोपितः ST श्रियः पर्यवरोपितः SA श्रिया पर्यवरोपितः for ऐश्वर्यादवरोपितः।
b S. MSS. कर्माण्यचिन्तयन्।

दशनागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥
तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
उपासन्ते महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥
शतं दासीसहस्राणि यस्य विप्रानुपासते ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रौ अतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ १७ ॥
एष निष्कसहस्राणि प्रदाता ददतां वरः ।
द्यूतजेन हि अर्थेन महता समुपावृतः ॥ १८ ॥

15 *a* L नागादश° । Edns CG हयाः H बलिनां L पद्मिनो for पद्मिनां । L हेमशालिन ।
b BE स F य for य । H स्म for इह ।

16 *a* Edns CG रथा HL यथा for तथा । Edns CH नृपाणाममितौजसां M नृपाणामर्पितेजसा GL नृपाणामतितेजसाम् । AD नृणां N राज्ञां for नृणाम् ।
b Edns BCEG उपासत K उपासति L उपासत । line omitted in N

17 *a* Edns CDGHK °सहस्राणाम् । Edns BCDEGHK यस्य नित्य महानसे L नित्य यस्य महानसे for यस्य विप्रा etc
b Ldn¹ GK °हस्त° H पात्रिहस्ताम् । Edns BCDEGHK °रात्र L °रात्र । Edn¹ HKN भोजयति । I M उत for उत । v omitted in N

18 *a* L हेम for एष । K °सहस्राणाम् । Edns BCEFGHLN प्रदाय for प्रदाता ।
b ABCDEFGHKM अनर्थेन । Edns CGL समुपाश्रित M समुपाकृत । v omitted in N.

---

15 *a* S cl पुरा दशसहस्राणि । S cl दन्तिनां for पद्मिनाम् । SK वाजिनामपि for हेममालिनाम् ।
b S cl स्म for इह ।

16 *a* SA दशसहस्राणि । S cl राज्ञां for नृणाम् ।
b SK, SA, ST उपासते स्म राजानं SG उपासन्ते स्म राजानम् for उपासन्ते महाराजम् ।

17 *a* S cl °सहस्राणाम् । नित्य महानसे for विप्रानुपासते ।
b S cl पात्रहस्ता । दिवारात्रम् ।

18 *a* S cl दश ग्रामान्ते दिन for प्रदाता etc
b S cl अनर्थेन ।

एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥
सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
वृत्तश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैस्तु पूजिताः ॥ २० ॥
अन्धान्वृद्धांस्तथा बालान्सर्वराष्ट्रेषु दुःखितान् ।
बिभर्त्यविमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ।
सभायां देविता राजा कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरम् ॥ २२ ॥

19 *a* E यस्य FM एवं for एनं । L सु° for हि । M सूतमागतम् ।
b H उपादिष्टन् L उपातिष्ठन् । L °मृष्टि° ।
20 *a* D यस्मिन् for यस्य ।
b Edns BCDEGHKLN तपः M वृत्तः for वृत्त° । Edns CDGH उपस्थिताः N सपूजिताः for तु पूजिताः । BEK °कामसुखोचिताः । H सर्वे । L सर्वे कामैरुपाश्रिताः ।
21 *a* L वृद्धः° Edns ABCEGHK अनाथान् D पंगून् L सर्व° for बालान् । Edns GL बाल्यान् BCE सर्वान् for सर्व° । DKN स्वराष्ट्रे सर्वदुर्गतान् । Edns BCEF GHM दुर्गतान् L निर्गतान् ।
b Edns BCEGN विविधान् FH विमना for अविमना । Edns CGN राजा for नित्यं । DK विविधाकारान् for अविमना नित्यम् । H आनृशंस्यो । Edns A²CDGKN add betwen b^1 and b^2 :—धृतिमान्सत्यविक्रमः । संविभागमना-नित्यं । (DN यः संविभज्य विनयात् for सवि° etc.)
22 *a* FM निलयम् ।
b Edns CGH राज्ञः । Edns CD कंकः । H कङ्कभूतो L कंकव्याजो for कंकं ब्रूते । Edns ACFHKLM युधिष्ठिरः ।

---

19 *a* S. cl. सु for हि ।
b S. cl. सुम for सायम् ।
20 *b* SK, SG, SA तपः for वृत्त° । ST °सम्पन्नान् । SK उपास्थिताः SA उपस्थिताः SG उपस्थितः ST उपस्थितान् for तु पूजिताः ।
21 *a* SK अनाथांस्तु for तथा बालान् । SA, SG अनाथान् for बालान् । ST एष ह्यन्धांश्च वृद्धांश्च for अन्धान्वृद्धां etc. ST सर्वराष्ट्रसुदुःखितान् ।
b S. cl. बिभर्त्यस्मार्थिनः for बिभर्त्यविमना ।
22 *a* SA¹ एव for एष । ST, SK निलयम् । SA मात्स्यस्य । SG परिचारिकः ।
b SK, ST, SG विनतः SA विदितः for देविता । S. cl. राज्ञः for राजा । SK, ST, SG कङ्को नाम युधिष्ठिरः SA कंकनामा युधिष्ठिरः for कंकं ब्रूते etc.

इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भूतिमिच्छति ॥ २३ ॥
पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २४ ॥
प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा ।
सोऽयं राजा विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥
यमुपासन्त राजानः सभायां वृष्णिभिः सह ।
तमुपासन्तमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २६ ॥

23 *a* BE इन्द्रप्रस्थं । M पार्थिवः ।
b K बलिकराः L बलिप्रदाः । D सद्यः for सर्वे । D सोन्यस्माद् K सोद्य वै । Edns ABCDEHKLN भूतिं for भूतिम् । K जीविकः for मिच्छति ।

24 *a* KL पृथिव्यां for पार्थिवाः । L आशन् for आसन् ।
b BE राज्ञां for राजा । अनु⁰ for अद्य ।

25 *a* L मेदिनी for पृथिवीम् । C सर्वां । Edns N रश्मिमान् ।
b Edns BCDEFGHKLMN राज्ञः for राजा ।

26 *a* BE समुपा⁰ । All except FM ऋषिभिः for वृष्णिभिः ।
b H समु⁰ । Edn² BCDEFGLMN उपासीनं Edn¹ A उपासतम् । BE मद्यान्य LN अद्यान । H भारत भारत for पांडव etc. M पांडव ।

---

23 *a* SG निवसता । SA¹ पाण्डवाः for पार्थिवाः ।
b S. cl. बलिकराः । SK, ST, SG, SA² सोन्येभ्यो भृतिं SA¹ सोन्येभ्यो भूमिं for सोऽद्यान्यैर्भूतिम् ।

24 *b* SK, SG, ST राज्ञां SA राज्ञ for राजा ।

25 *a* S. cl. संताप्य for प्रताप्य । SK कृत्स्नां for सर्वाम् । SG, SA रश्मिमान् ।
b S. cl. अद्य for अयं । SK, SG, SA राज्ञः for राजा ।

26 *a* SK, ST, SG उपासत SA उपासन्ति । S. cl. राजानं । S. cl. ऋषिसत्तमाः ।
b S. cl. उपासीन for उपासन्तम् ।

अतदर्हं महाभागं जीवितार्थे हि संवृतम् ।
तं दृष्ट्वा कस्य नो दुःखं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥

उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीरवसुंधरा ।
तमुपासीनमन्यस्य पश्य भारत पाण्डवम् ॥ २८ ॥

एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीविलापो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

27 *a* Edns अतदर्थं A[2] इतमर्थं BE अतदर्हं K तदर्हं M अनदाहेम् । Edns A[2]B CDEGHKN महाप्राज्ञम् । BE जीविनार्थां । H °तामिश्र K तार्थां । H omits हि । Edns CG अभिसंस्थितम् A[2] समाश्रितम् BLN अभिसंश्रितम् D अनिसश्रितम् K न सश्रितम् for हि संवृतम् ।
b Edns BCDEGHKN दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्यात् । A[2] omits तम् । v. omitted in L.

28 *a* H च K य for स्म । K समस्तेयं for सभायां य । B वीरकृत्स्ना E वीरकृत्स्न° Edn[1] कृत्स्नवीर । BE वसुन्धराम् ।
b K उपासन्त° M उपासीत° । Edns CGH °मत्यन्यम् BDEKLN °मद्यान्यम् AFM °मत्स्यम्य । H पाण्डव for भारत । Edns BDEGKN भारतं C भारत for पाण्डवम् । L जीवितार्थिनमागतम् for पश्य etc.

29 *a* A पीडयमानम् । L सनाथवत् ।
b H क्लेश° for शोक° । FM प्रपश्यति ।

* * * * *

---

27 *a* S. cl. अनर्थं for अतदर्हम् । महाप्राज्ञ for महाभागम् । जीवितार्थेन for जीवितार्थे हि ।
b S. cl. दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्यात् । धर्मराज for धर्मात्मानम् ।

28 *a* S. cl. अपि च for वीर° ।
b S. cl. अद्यान्य for अन्यस्य । भारत for पाण्डवम् ।

* * * * *

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

द्रौपद्युवाच।

इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत।
न तेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥
सूदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ।
ब्रुवन्मे बल्लवो नाम तेन मे शुष्यते मनः ॥ २ ॥
यदा महानसे सिद्धं विराटमुपतिष्ठसे।
ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥ ३ ॥

XVIII. 1 *a* Edns DGL ते for मे। KN दुःखम् for मे महद्। KN कौंतेय for दुःखम्। K मामसह्य निबोध तद् N ममासज्य निबोध तद् for यत्प्रवक्ष्यामि भारत।
b Edns BCDEGHLMN मे for ते। K तेन for न ते। L ह्यसूया N अभ्यासूय। H दुःख for दुःखात्। H ते for अहम्।

2 *a* L सूदकर्मनिर्हीन for सूदकर्म°। BEGHKM भीम for हीने। BE आत्मा न HL असम। L भरतर्षभः।
b A ते for मे। Edns BCDEGHKLN ब्रुवन्बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्धयेः। (H जातीय। L नामेति for जातीयः। H शोको न बाधते।)

3 *a* K महानसे यदा। Edns ABCDEGHKN सिद्धे M सिद्धि। Edn² CGHK LN °तिष्ठसि M °तिष्ठति।
b D करालो for ब्रुवाणो। HK बल्लवम् M बल्लव A बल्लवो। H सूद D तस्य for सूदः। v. omitted in F.

XVIII 1 *a* S. cl दुःखतर for महद्दुःख। SK, ST यत्त्वां वक्ष्यामि SG, SA यत्त्वा वक्ष्यामि। SG तच्छृणु for भारत।
b S. cl. मे for ते। SA¹, SG ह्यसूया। SA¹ एव for एतद्।

2 *a* ST सूपकर्मणि। अधीनस्तु समये for हीने त्वमसमे। SK, SG, SA omit vv 2-3.
b ST ब्रुवन्बल्लवमात्मानं किंतु दुःखतरं ततः।

3 *a* ST तथा त्वं सूपकर्तासि यत्कर्म न समं तव।
b ST पाकुर्वाणेन सपत्न ततो दुःखतरं नु किम्।

स यदा हृष्टसाम्राज्यस्त्वां योधयति कुञ्जरैः ।
हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो ममतूद्विजते मनः ॥ ४ ॥

शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरगारे युध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ ५ ॥

प्रेक्ष्य ते उत्थिता वापि कैकेयी ताः स्त्रियोऽवदत् ।
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ६ ॥

4 *a* Edns CD यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वाम् N यदा महृष्टसम्राट् सः for स यदा हृष्टसाम्राज्यः । GKL यदा च हृष्टः for स यदा हृष्ट । H समरे K सम्राज्य GL सम्राट् त्वां for साम्राज्यः । Edns CG सयोधति D योधयिष्यति L नियोजयसि for त्वां योधयति ।
b F °पुरा for °पुरे । D चोद्विजते G रुद्विजते for तूद्विजते । v. omitted in BEM.

5 *a* Edns ABCEGHMN आगारे K अगारैः for अगारे । Edns BCDE योत्स्यसे M युध्यते । DM सदा for यदा ।
b B कैकेय्यः N कैकेय्यां । All except HN प्रेक्ष्यमाणायाः N प्रेक्षमाणायां । Edn² AFKM कश्मल । Edn¹ G अभवत् for भवेत् ।

6 *a* Edns BCDEGHK प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि A प्रेष्याः समुचिता यापि L प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि N प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि for प्रेक्ष्य ते उ° । Edns CGHKL कैकेयीम् A कैकेय्या । Edns C अमुवन् BEM वदेत् ADGHL अवदन् ।
b N प्रेक्ष । BE °ध्यांगि । H कश्मल महदाविशत् for कश्मलोपहतामिव ।

---

4 *a* ST यथा दृष्टस्तु सम्राट् च त्वं विधेयोसीह कुञ्जरैः ।
b ST समाजे विहू कौन्तेय विराटस्येव पश्यतः । SK पेशं निरीक्ष्य च for तूद्विजते मनः । l. om. in SG, SA.

5 *a* S. cl. नागैः for सिंहैः । योत्स्यसे । सदा for यदा । SA² reads also भवान् for यदा ।
b ST कैकेय्यां प्रेक्षमाणायां । S. cl. अभवत् ।

6 *a* omitted in S. cl.
b SK, SG, ST अनवद्याङ्गीम् । S. cl. अभिहतां for उपहतां ।

स्नेहं संवासजं मन्ये सूदमेषा शुचिस्मिता ।
योध्यमानं महावीर्यमिमं समनुशोचते ॥ ७ ॥
कल्याणरूपा सैरन्ध्री बल्लवश्चातिसुन्दरः ।
स्त्रीणां च चित्तं विज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ ८ ॥
सैरन्ध्री प्रियसंवासा नित्यं करुणवेदिनी ।
अस्मिन्राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ९ ॥
इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेक्षति ।
क्रुध्यन्तीं च ततः प्रेक्ष्य समाशङ्कऽति मामिति ॥ १० ॥

7 *a* Edns BCDEGHKLN स्नेहात् । Edns BCDEGHKLN सवासजात् ।
Edns G धर्मात् for मन्ये । D सूदस्य for सूदम् । L एन for एषा ।
b Edn[1] BCEGKLN °वीर्यैः D °वीरैः । Edns BCEGKLN इय for इमम् ।
Edns BCDEGHK °शोचति L शोचित । N यदनुशोचति ।

8 *a* Edns CEG अपि for अति । L °शोभनः for °सुदरः ।
b Edns ACF चित्त च D हि चित्त K वृत्त हि G वृत्त M च वृत्त for च चित्त ।
Edns ABCDEGHKLM दुर्ज्ञेय F युक्तरूप । L हि for च ।

9 *a* Edn[1] N सैरिन्ध्री । Edns BDEGKM प्रियसवासात् L चिरसंवासा N प्रिय-सवादा । Edns CGHK करुणवादिनी D हि प्रियवादिनी ।
b M न for च । CG उभौ for इमौ ।

10 *a* AL स for सा । Edns CG अतर्जयत् N अतेजयत् BDEHK अवेदयत्
LM अवेक्ष्यते A अनोदयत् F अवेक्षती ।
b A त्रस्यन्ती BCDE कुप्यन्ती । K अपि Edns ABCDEFGHLMN मां
for च । Edns ACDGHLN च संप्रेक्ष्य । BE सुसंप्रेक्ष्य । Edns ABCDE
GHKLN समशक्त । AH सा त्वयि C मे त्वयि D मा त्वयि K मामिय M मा
मतिः Edns BEGLN मां त्वयि for मामिति । F कुप्यीं च मा &c.

---

7 *a* S. cl. स्नेहात् । SK, ST, SA सवासजादेव SA[2] सवादजादेव SG सवास-
जातेष for सवासज मन्ये । SK, SG, ST तदा वै चारुहासिनी SA सदा वै चारु-
हासिनी for सूदमेषा शुचिस्मिता ।
b S cl. युध्यमान । SA[1] महावीर्यं SG अह वीर्यं । SA[1] भीम SG अहं for
इम । S. cl. °शोचति ।

8 *a* SK, SG, SA वलव for बल्लवः । S. cl अपि for अति ।
b SK, SG, ST चित्त हि SA चित्त च for च चित्त । S. cl. दुर्ज्ञेय । S. cl. हि for च ।

9 *a* SK, ST °सवासात् SG °संवादा । SK °वादिनी ।
b SK, ST, SG एनौ for इमौ ।

10 *a* SG, SA[1] सा मां SA[2] सा मा for सा माम् । S cl अर्जाजयत् for अवेक्षति ।
b SG, ST क्रुध्यन्ता । S. cl. मां च संप्रेक्ष्य for च ततः प्रेक्ष्य । S. cl.
पर्यशङ्कत मां त्वयि ।

तस्यामेवं ब्रुवन्त्यां तु दुःखं मे महदाविशत् ।
शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥
यः स देवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ १२ ॥
योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १३ ॥
यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः ॥ १४ ॥
यस्य ज्याक्षेपविहितौ बाहू परिघसंमतौ ।
स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनंजयः ॥ १५ ॥

11 *a* C यथा K तस्याः for तस्याम् । Edns BEGHKLN तथा C तयो D तस्य for एवम् । Edns BEGHKN ब्रुवत्यां L वदन्त्याः for ब्रुवन्त्याम् । N हि for तु । A दुःख L शोकः for दुःखम् । Edns BCDEGKL मां for मे । BEL समुपाविशत् ।
b M शोक । F युधिष्ठिरे H युधिष्ठिरो । H मग्नो । A नानु for नाहम् ।
12 *a* BELN च for सः । Edns DGHN सर्वान् & omit च C सर्वाः ।
b BE कन्या नर्तयते ।
13 *a* D अतर्पयेत् । AF पाण्डवे । A हव्यवाहन for जातवेदसम् ।
b Edns D पार्थ । C क्षयोर्मिः L गर्त्तभिः ।
14 *a* N सदेव । BE पुरुषर्षभ M पुरुषर्षभात् ।
b N लोके° for लोक° । F च M इव for आस्ते ।
15 *a* Edns ABCEGKMN ज्याक्षेपकठिनौ D ज्याघोषकठिनौ K ज्याघोषनिहतौ । Edns ABCEGHKLN परिघसन्निभौ D स्तनकिणाङ्कभौ । F reads 16 *a* before v. 15, and K reads this v. after v. 18

---

11 *a* S. cl. मथा for एव । ST वदन्त्यां ST हि SA[1] च for तु । SK, SG, SA भीमो भीमपराक्रमः for दुःखं मे महदाविशत् ।
12 *a* SK, ST यस्तु for यः स । S cl. सर्वानेक° for सर्पांश्चैक° ।
b SG कन्यानर्तको SA कन्यानर्तनको ।
14 *a* SG पुरुषर्षभः ।
15 ver. omitted in S. cl.

यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।
तं स्त्रियो गीतवाद्यार्थं मुदिताः पर्युपासते ॥ १६ ॥
किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
स वेणीकृतकेशान्तः शोचन्नास्ते धनंजयः ॥ १७ ॥
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
सर्वसत्वाकरः श्रीमान्सर्वविद्यासु निश्चितः ॥ १८ ॥
यं स्म राजसहस्राणि पुरा व्यूढानि पाण्डवम् ।
समरे तानि वर्तन्ते वेलामिव महोदधेः ॥ १९ ॥

16 *a* D ज्याघात° N ज्याक्षेप° for ज्यातल°। K °घोषेण for °निर्घोषात् ABCDEFGL °कंपत । l. omitted in M.
b Edns ABCDEFGHKMN स्त्रियो गीतस्वनं तस्य (G द्रष्टु for तस्य) ।

17 *a* Edns CGLN अशोभत ।
b Edns ABCEGLN वेणीविरुतकेशांतः K तं वेणीरुतकेशांतं। Edns ABCEGHL सोयमद्य K अद्य पश्य । K धनंजयं । line omitted in D.

18 *a* B सहात्मनि ।
b Edns ABCDEGHKLN read:—आधारः सर्वविद्यानां (C भूतानां) स धारयति कुंडले ।

19 *a* Edn[2] स्पष्टुं for य स्म । A यस्मिन् Edn[1] CDGHN यस्य । M राजा सहस्राणि। Edns ABCDEGHKLN तेजसा for पुरा । Edns ABDEGKN अप्रतिमानि वै CHL ऽप्रतिमेन वै M व्यूढानि पांडव ।
b Edns BCDEGKN नाभ्यवर्त्तंत A नाभिवर्त्तन्ते H नोपवर्त्तंत L नातिवर्त्तन्ते । A वेलानिव । Edns ABCDEGHK[2]N महार्णवः L महोदधिः ।

---

16 *b* S. cl. स्त्रियो गीतस्वना (SK स्वरा) तस्य ।

17 *a* SK, ST, SA अशोभत ।
b SK, SG, SA वेणीविरुतकेशान्तः ST वेणीकृतमुखः कान्तः । S. cl सोयमद्य for शोचन्नास्ते ।

18 *b* S. cl. आधारः सर्व विद्यानां स (SK यो SG वि) धारयति कुण्डले ।

19 *a* S. cl. वै for स्म । तेजसाप्रतिमं भुवि for पुरा व्यूढानि पाण्डवं ।
b S. cl. नातिवर्तन्ते for तानि° । महार्णवः for महोदधेः ।

सोऽयं राज्ञो विराटस्य किंकरः समुपस्थितः ।
आस्ते वेषपरिच्छन्नः पश्य दैवविपर्ययम् ॥ २० ॥

यस्य स्म रथघोषेण कम्पतीव वसुंधरा ।
सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ २१ ॥

यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोकयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २२ ॥

20 *a* Edns ACDFGHMN कन्यानां for किंकरः । Edns ACDFGHMN नर्तको युवा for समुपस्थितः । l. om. in K.
b Edns ABCDEGLN वेष (Edn¹ N श) मति (BE वि)च्छन्नः । Edns BC DEGLN कन्यानां (BE मत्स्यानां) परि (G मनि)चारकः । K सौतःकन्यापुग्गत. किंकर. परिचारकः । M दैवा° for दैव° । line omitted in H.

21 *a* AKL वै M स्व H अस्य for स्म । F °घोषेन M °घोषेण । Edns BCDEG HLN समकम्पत मेदिनी A समकम्पत मेदिनी K समकम्पति मेदिनी for कम्पतीव वसुन्धरा ।
b Edn¹ भीमा । N सपर्वतवनद्वीपा । DL °जगमाः FM °जगम. ।

22 *a* A° व्यनश्यत K व्यनीनशत् M विनश्यते ।
b Edns BCDEFHKMN शोचयति । L पश्यत्वजतयत्र for शोकयति मामद्य । H मां नित्य for मामद्य ।

---

20 *a* SK, ST कन्यानां नर्तको युवा SA, SG कन्यानर्तनको युवा for किंकरः समुपस्थित. ।
b SK, SA, SG °शनिच्छन्न । S. cl. कन्याना परिचारिक for पश्य देवविपर्यय ।

21 *a* SK, SG निर्घोषात् for °घोषेण । S cl समकम्पत मेदिना for कम्पतीव वसुन्धरा ।
b SK, SG, ST, SA °वनाकाशा SA² °वनाकाश for °वना भीम । SA °जङ्गमे ।

22 *a* S. cl महेश्वाधे for महाभागे । S cl. शोनिरश्यत for शोको व्यनश्यत ।
b SK, SA न म शोचति SG म न शोचति ST न शोम (च) यति for स शोकयति । SG मामाद्य for मामद्य ।

भूषितं तमलंकारैः कुण्डलैरुपशोभितम् ।
वेत्रपाणिं समायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २३ ॥

तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् ।
कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २४ ॥

यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धरः ।
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनंजयः ॥ २५ ॥

धर्मे सत्ये च शौर्ये च जीवलोकस्य संमतः ।
तमद्य पण्ढकं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २६ ॥

23 *a* Edns CDGLN परिहाटकैः ABEHK परिहारकैः for उपशोभितम् ।
b Edns ABCEGHKLN कंबुपाणिनम् M चित्रपाणीस° for वेत्रपाणि स° ।

24 *a* D वेणीविरुतकेशान्त । BE त्वं for तम् । Edns CGN read this v. after v. 17.

25 *a* M वीरः for वीर्ये । N धनुधरः ।
b CL अय for अद्य ।

26 *a* Edns BCDEFGKM शौर्ये च सत्ये । N °लोके च for °लोकस्य । Edns BCEGHKL संमत N सन्मत for समतः ।
b Edns ABCDEGHKLN स्त्रिवेष (Edn[1] H श) विरु-(HN धृ) तम् for तदद्य पण्ढकम् । Edns ABCDEGHKLN पार्थं दृष्ट्वा for दृष्ट्वा भीम ।

---

23 *a* SK, SG विभूषितं for भूषित त । SK परिपातुकैः SG, SA परिपाडुकैः ST परिपाण्डुरैः for उपशोभितम् ।
b S. cl. कम्बुपाणिं for वेत्रपाणिं । SK अथायान्त SG तथायान्त ST अपायान्तं SA अयोयान्त ।

24 *a* S. cl. वेणीविरुत° for त वेणीकृत° ।
b S. cl. शोक गच्छति for भीम सीदति ।

25 ver. omitted in S. cl.

26 ver. omitted in S. cl.

यदा पुनः परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
स्तम्बेरमं यथा मत्तं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २७ ॥

मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि परिपन्मध्ये दृशो नश्यन्ति मे तदा ॥ २८ ॥

नूनमार्यो न जानाति कृच्छ्रप्राप्तं धनंजयम् ।
अनर्हंवपप्रच्छन्नं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ २९ ॥

27 *a* K यथा for यदा । Edns ABCDEGHLN ह्येनम् for पुनः ।
b Edns ABCDLGHKLN प्रभिन्नमिव मातगम् for स्तम्बेरम यथा मत्तम् । K प्रविकीर्णं ।

28 *a* N अर्थमति । A पार्थं । AD विराट् ।
b Edns CGHLN तूर्य–BDE सूर्य–K तूर्ये–मध्यस्थम् for परिपन्मध्ये । Edns BCDEFGMN दिशा L दृष्टि. for दृशा । A नश्यति । FKMN सदा for तदा ।

29 *a* Edns BCDEGHKLN आया A पार्थः F आय M आर्यो for आर्यः । D जानामि for जानाति । Edns BCDEN कृच्छ्राप्त ।
b Edns ABCEGKLN अजातशत्रुम् D आजानशत्रु H अजानशत्रु for अनर्हवेष० । Edns ABCDEGHKN कौन्तेय L कौन्तेय for °प्रच्छन्नम् । Edns CDLGHKN मम दुर्यूतदेविनम् AB मम दुयूतदेविनम् L मम दुयूतसेवनम् for भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

---

27 *a* SA[1] यदि । SK, SA ह्येन for पुन । ST पश्य चेन for यदा पुन ।
b S cl. प्रच्छन्न (ST भिन्न) मिव मातग for स्तम्बेरम यथा मत्तम् । SK, SA, SG परिपूर्णम् ।

28 *a* S. cl मात्स्य पार्थं च गायन्त for मत्स्यमर्थपतिं पार्थम् । SG पर्युपस्थितम् ।
b S. cl तांतु (SK तुय) मध्यस्थ for परिपन्मध्ये । SK, SG, SA[2] दृशा for दृशा । SK, SG मुष्णति SA[2] मुष्णन्ति for नश्यन्ति । SK मनः ST सदा SG अभितो SA[2] दिशा for तदा । SA[1] तदा मुष्णात म मन for दृशो &c.

29 *a* S cl. आर्या for आर्या । SK, SA, SG कृच्छ्रं मागम ST कृच्छ्रमागम for कृच्छ्रप्राप्तम् ।
b S cl अजातशत्रु कौन्तेय मम दुयूतदेविनम् ।

तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवमुपस्थितम् ।
गोषु गोवृन्दमायान्तं स्थाणुभूतास्मि भारत ॥ ३० ॥
सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कथंचन ॥ ३१ ॥
दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३२ ॥
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरःसरम् ।
विराटमभिनन्दन्तं क्षिप्रं मे भवति व्यथा ॥ ३३ ॥

30 *a* K कनीयांसं । Edns DGKN गवां पतिम् ABCEHL युधां पतिं for उपस्थितम् ।
b K गोपालतुल्यं N गोपालवेषं for गोषु गोवृन्दम् । Edn² CG गोवेषं Edn¹ गोवेशं BDEFHLM गोविंदम् for गोवृन्दम् । Edns ABCDEGKLN पाण्डुभूता N पांडुभूता for स्थाणुभूता । C स्म for अस्मि ।
31 *b* BE अत्र CLN अधि⁰ D उप⁰ for अभि⁰ । All except FM कुतो रतिम् for कथंचन ।
32 *a* ABEK दूये च DL दूयेह N दूयेत for दूयामि । Edns BCDEGHKLMN ⁰श्रेष्ठ । A चापरं for भ्रातरम् । D तदा for प्रियम् ।
b BE गोष्ठे for गोषु । K गोविंदसंकाशं M गोवृषसंकाशः । D अनिनिवे⁰ ।
33 *a* Edns ABCDEGHKLN पुरोगमम् for पुरःसरम् ।
b Edns BCDEGHN अथ A ततो K तथा L अत्र for क्षिप्रम् । A भवते । Edns ABCDEGHKLN ज्वरः for व्यथा ।

---

30 *a b*. The sense is expressed in S. cl. by the following lines:—
तथा दृष्ट्वा यवीयास सहदेव युधांपतिं । तं दृष्ट्वा गोषु गोसख्यं वत्सचर्मक्षितिशायम् । दुःखशोकपरीताङ्गी पाण्डुभूतास्मि पाण्डव ॥ [SA गोष्ठ⁰ for गोषु । SA¹ ⁰संख्ये । SA¹ SG वत्सकर्म⁰ । SA, ST भारत]
31 *a* SA¹ पुनः सदा ।
b omitted in S. cl.
32 *a* SK, ST, SG भरतश्रेष्ठ ।
b SK मात्स्येनापि निवेशितं SG, SA मात्स्येनाभिमर्शितं ST मात्स्येनाभिसमुक्षितं ।
33 *a* SK संरब्धनरसंकाशं SG संरक्तनरसंकाशं ST, SA संरब्धनरसंकाशं for संरब्धं रक्तनेपथ्यं । SK, SA, SG पुरोगम ST पुरोगतं for पुरःसरं ।
b SK चिरं ST, SG, SA अथ for क्षिप्र । S. cl. ज्वरः for व्यथा ।

सहदेवं हि मे वीरं दृष्ट्वा कुन्ती ह्युवाच माम् ।
त्वया सदैव रक्ष्योऽयं कृष्णे मद्वाक्यगौरवात् ॥ ३४ ॥
ह्रीनिषेवो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
सुतेनैतेन बोद्धव्यं पाञ्चालि विषमेष्वपि ॥ ३५ ॥
सुकुमारं च शूरं च राजानं चाप्यनुव्रतम् ।
ज्येष्ठानुयायिनमिमं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ३६ ॥

34 *a* K च for हि । A ते for मे । D वीरं मे for मे वीरं । Edns ABCDEGH-KLN नित्यमार्या प्रशंसति for दृष्ट्वा &c. F ष्युवाच ।

b Edns ABCEGHKLN महाभिजनसंपन्नः शीलवान्वृत्तवानिति । (E संपन्न । BEL इति मे मतिः for वृत्तवानिति । H नृतवान् K श्रुतवान् N बलवान् ।)

35 *a* HKL निषेधः । FM सु for the first च ।

b Edns ABCDEGLN स तेऽरण्येषु HK स त्वरण्येषु for सुतेनैतेन । Edns BCDEGHKLN बोद्धव्यः A बोद्धव्यः । Edns ABCEGHKL याज्ञसेनि DN याज्ञसेनी for पाञ्चालि । Edn² ABCDEGHKLN क्षपासु Edn¹ रुपासु for विषमेषु । D च for अपि ।

36 *a* Edns ABCDEGHKN सुकुमारः–शूरः–अनुव्रतः ।

b Edns ACDGKL ज्येष्ठा (Edn¹ ष्ठो) पचा (CGK या) यिनम् । Edns CDGL वीरम् K नित्यं for इमम् । A पूजय D भोजये H भोजय । H finishes its Adh. after this v.

---

34 *a* S. cl. नित्यं for वीरम् । S. cl. वीर (SA²र्य) मार्या प्रशंसति for दृष्ट्वा &c.

b S. cl. महाभिजनसंपन्नो नीतिमान्कुलवानपि (S. MSS शील° for कुल°) ।

35 *a* SA¹र्ही° for ह्री° । SG, SA² °निषेधो ST निषेवी । SK, ST, SA¹ सुनयनो SG, SA² ध्यानयमो for मधुरवाङ् । ST सु for the first च ।

b S. cl. स तेऽरण्येषु (ST त्व SA व) बोद्धव्यः (SK बोद्धव्यः) । SA पाञ्चाली । S. cl. रजनीषु for विषमेषु । SG ते for अपि ।

36 *a* SK सुकुमारश्च शूरश्च ST सुकुमारः सुरूपश्च । SK, ST अनुव्रतः ।

b SK °यायिनं वीरं ST °त्यागिनं शूरं । ST भोजय । v. omitted in SA, SG.

इत्युवाच च मां कुन्ती प्रस्थितां हस्तिनापुरात्।
तमरण्ये परिचरं सर्वदाहं प्रयत्नतः ॥ ३७ ॥
तं दृष्ट्वा तु वृतं गोपु वत्सकर्मक्रियापरम्।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ३८ ॥
यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालविपर्ययम् ॥ ३९ ॥
अभिकीर्यन्ति वृन्दानि हयानां वातरंहसाम्।
विनयन्तं जवेनाशु अश्वानां वेगमुत्तमम् ॥ ४० ॥

37 *a* Edns ACDGHKLN हि for च। M मा। Edns ABCDEGKN रुदती (A न्ती) पुत्रगृद्धिनी for प्रस्थितां &c.
b Edns ABCDEGHKLN प्रव्रजंत महारण्यं त परिष्वज्य तिष्ठती। (ABDEHK °व्रजत्सु N °व्रजत। ABDEHN तदारण्यं। BE संपरि°। BCDE तिष्ठति।)

38 *a* Edns CGHKLN व्यावृतम् ABDE व्यापृतम् for तु वृतम्। Edns ABCDEGHKLN वत्सचर्मक्षपाशयम् (AKL क्षिपा°। C रुताशय। N रुताःसनम्।)
b CH युधा। BGHM तु D न for नु। D जानामि for जीवामि। BE भारत।

39 *a* K श्रिया रूपेण for रूपेणास्त्रेण। A मेधसा C वेधया for मेधया। line omitted in M.
b L विराटश्च। Edns ACDGHKN कालस्य पर्ययम्।

40 *a* Edns ACDGHL अभ्यकीर्यन्त BE अभ्यकीर्यत N अभ्याकीर्यन्त K अभिकीर्याश्व°। Edns ABCDEGHKLN दामग्रन्थिमुदीक्ष्य तम् (ABDEH तां) for हयानां &c.
b H विनयत M विनयं त्वं। H जवैः for जवेन। Edns ABCDEGHKLN अश्वान् for आशु। Edns ABCDEGHKLN महा (HK मत्स्य) राजस्य पश्यतः for अश्वानां &c.

---

37 *a* SK, ST हि for च। SK, ST रुदती पुत्रगृद्धिनी for प्रस्थितां°।
b SK प्रव्रजन्तं महारण्यं ST व्रजत्स्वस्मासु चारण्यं for तमरण्ये परिचरं। SK, ST न परिष्वज्य तिष्ठती for सर्वदाहं etc. v. omitted in SG, SA.

38 *a* S. cl. reads न दृष्ट्वा गोषु गोपालवेषमास्थाय स्थितम्। [SA, SG, ST स्थितम्।]

39 *a* S. cl. यः सर्वैभिः। *b* SK कालस्य पर्ययम्।

40 *a* S. cl. अभ्यकीर्यन्त। दामग्रन्थिमुदीक्षितुम्।
b S. cl. धर्मराजस्य पश्यतः for अश्वानां &c.

प्रधावमानं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ४१ ॥
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।
एवं दुःखसमाविष्टां युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४२ ॥
अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय शृणु तानि विशेषतः ॥ ४३ ॥
युष्मासु म्रियमाणेषु दुःखानि विविधानि च ।
यच्च दासी सुदेष्णायाः किं नु दुःखमतःपरम् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीदुःखकीर्तनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

41 *a* Edns CHKLN अपश्यमेनम् A अपश्यदेनं BE अवश्यमेव D अद्येवमेनं G अपश्यमेवं for प्रधावमानम् । FM भीम त्वं for श्रीमन्तम् । L अहम् for मत्स्यम् ।
b D दमयन्त G दर्शय च for दर्शयन्तम् । G न for च । BEM वाजिन ।

42 *a* BDE तु for नु । A पार्थं L पार्त for पार्थ । Edns CGHK सुखिनी । D परतपः ।
b Edns AHKL दुःखशताविष्टा FM °समाविष्टा G °शताधिक्य BCDEN °शताविष्टां ।

43 *a* AK अतस्तु प्रविशिष्टानि BE अतः प्रत्यवशिष्टानि । H प्रतिनिविष्टानि । M दुखानि for दुःखानि ।
b M वर्तत । BE यानि for मयि । Edns ABCDEGKN वक्ष्यामि शृणु तान्यपि L शृणु वक्ष्यामि तान्यपि for शृणु &c. Line omitted in H.

44 *a* A म्रियमाणेषु । ACDG उत for च । line omitted in H.
b Edns ABCDEGHKLN शोषयंति शरीरं मे for यच दासी सुदेष्णायाः । M तु for नु ।

---

41 ver. omitted in S. cl.

42 *a* omitted in S. cl.
b SA °समाविष्टा SK, SG, ST °शताविष्टा ।

43 *a* S. cl. पुनः for अतः । S. cl. अन्यानि for शृणु ।
b SK वर्धन्ते । SK वक्ष्याम्यन्यानि तानि वै SA वक्ष्याम्यन्यानि तानि मे ST, SG दुःखान्यन्यानि तानि ते for शृणु etc.

44 *a* SG वक्ष्यामि for दुःखानि । SK, SG, SA उत for च ।
b S. cl. शोषयन्ति शरीरं मे for यच दासी सुदेष्णायाः ।
S. cl. दुःखतरं ततः for दुःखमतः परम् ।

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

द्रौपद्युवाच ।

अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।
शौचदास्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १ ॥
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।
आसे कालमुपासीना सर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ २ ॥
चक्रवत्किल मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥
दत्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ४ ॥

XIX. 1 *a* D रूपेण for वेषेण ।
b A किंकरी H क्विकरा BDELN वशगा M शोचदा for शौचदा । A इव for अस्मि । N तस्य for अक्ष ।
2 *a* BEH तीव्रा । DLM परतपः ।
b F स्थास्ये M आस्ते Edns BCDEGN आत्म for आसे । Edns GK उद्वीक्षति C उद्वीक्षती D अपेक्षती BEM उपासीनं । Edn² सर्वे BCDEHL सर्व । Edns BCDEGHKN अतनत् L आर्तिवत् । v. omitted in A.
3 *a* Edns C परिवर्तते for किल मर्त्यानाम् । Edns C ह्यर्थाश्च ।
b M परीक्षामि । line omitted in AKL. Verse omitteed in H.
4 *a* FH अपरैः for अपरे ।
b A याचकाश्चैव याच्यते L याचयित्वा च याच्यते for पातयित्वा च पात्यते । A न N वि for मे । F शुभ for श्रुतम् । Edns ABCDEGHLN interchange vv. 4 and 5.

XIX. 1 *a* SK, ST, SA वसती SG वसती for चरती ।
b S. cl. वशगास्मि for शौचदास्मि । SG, SA ह्यक्षधूर्तस्य ।
2 *b* S. cl. सर्वदुःखसहा पुनः for सर्वं दुःख किलार्तवत् । SG, SA आस्ते for आसे ।
3 *a* SK, SG, ST चक्रवत्परिवर्तते SA अनित्याः किल मर्त्यानाम् for चक्रवत् etc. SK, ST, SG ह्यर्थाश्च ।
b SA मत्वा for कृत्वा ।
4 *a* SK हत्वा हन्यत एव ते ।
b SA मानयित्वावमन्यन्ते SG, ST मानयित्वा च मन्यन्ते for पातयित्वा च पात्यन्ते ।

य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः।
पराजयेऽपि हेतुः स इति वै प्रतिपालये ॥ ५ ॥
न दैवस्याभिभारोऽस्ति न दैवस्याभिवर्तनम्।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ६ ॥
स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः ॥ ७ ॥
दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते।
दैवस्यागमने यत्नः कर्तव्यो हि विजानता ॥ ८ ॥

5 *a* F पुरुषश्च। N जयाय हि।
b G पराजयाप H पराभवे च LN पराजये स Edns ABCDEK पराजये च। Edns CGHK हेतुश्च LN हेतुः स्यात्। Edns CGHK स इति ABDELN इति च for इति वै।
6 *a* Edns ABCDEGHKLN अति for अभि। Edns G न चैवास्यातिवर्त्तनम् BEHL न चैवास्ति निवर्त्तनम् N न दैवस्याभिवर्त्तनम् D न दैवस्यनिवर्त्तनम् A² दैवस्यावर्त्तनम् K न दैवस्यातिवर्त्तनम्।
A reads this v. on the margin & repeats it after v. 8 again where the v. l. is न चैवास्ति निवर्तनम्।
b BE भूमौ for भूयः। D प्रपालये A दैवस्य प्रतिपालयेत्। A मत्वा for चाप्या।
7 *a* FHKM स्थित। Edns CDG गच्छति for तिष्ठति।
b A कृत्वा प्रतीक्षामि for पर्यायमिच्छन्ती। BEFHL °क्ष्यामि for °क्षे। A भर्तृणाम् for प्रतीक्षे। K reads this v. after v. 5.
8 *a* BEK न विद्यते for विपद्यते। Edn¹ स° for सु°।
b A तद्दैवस्य। A आगमे BEK एवागमे D उपगमे Edns CG चागमे for आगमने। A कार्यस्तेन Edns BCDEGHKL तेन कार्यः for कर्त्तव्यो हि। D विजानतः।

---

5 *a* ST स एव for य एव। SA² सुखावहः for जयावहः।
b S. cl. च for अपि। ST पराजयति for पराजये। S. cl. च for वै।
6 *a* S. cl. अति for अभि। SK न चैवास्यातिवर्तनम् SG न दैवस्यानिवर्तनं ST सर्वस्याप्रतिवर्तते SA न दैवस्यानुवर्तनम्।
b SA, SG, ST मत्वा for चापि।
7 *a* SK, SG, ST, SA² न पुनस्तत्र for पुनस्तत्रैव। SA¹ इव for एव।
b SK सदा दैवागमे यत्नः SG दैवस्यैवागमो यत्नः SA दैवस्यैवागमे यत्नः। S. cl, तेन कार्यो विजानता।

यत्तु मे कथितस्यास्य वचनस्य प्रयोजनम् ।
पश्य मां दुःखितां तच्च त्वमिष्टोऽसि ब्रवीमि ते ॥ ९ ॥

महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।
इमामवस्थां संप्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ १० ॥

कुरूनभिभवन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
पश्य त्वां समनुप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिन्दम ॥ ११ ॥

9 *a* L किम् for यत् । Edns ABCDEGHN वचनस्यास्य कथितस्य K वचनस्याथ कथितस्य ।

b Edns BCDEGH तत्त्वं AL एव N सत्वं for तच्च । Edns CG पृष्टा चात्र ABDEN अपृष्टा च HK अपृष्टापि L संपृष्टा म । F reads the line as पश्य मां पश्यतां तच्च तमेष्टामि ब्रवीमि ते । (पश्य)तां corrected by the same writer to (दुःखि)तां by writing the first two letters on the head of (पश्य) M reads as corrected in F. All excpt FM पृच्छ for पश्य ।

10 *a* L राजपुत्राणाम् ।

b AFM संप्राप्ताम् । Edns CG मदन्या का K कथमद्य for का मदन्या ।

11 *a* Edns G परिभवेत् ADHLN परिभवन् BE अभिभवत् K सर्वान्परिभवन् । FLM पंचालान् ।

b Edns ABCEGHLN पांडवेयांश्च संप्राप्तः DK पांडवांश्चैव संप्राप्तः for पश्य त्वम् &c. FM पश्य त्वम् ।

---

9 *a* SK, SG किं नु मे वचनस्याद्य SA, ST किं नु मे वचनस्यास्य । S. cl. कथितस्य प्रयोजनम् ।

b SK, SG पृच्छ मां दुःखितामेनाम् SA पृच्छ मां दुःखितामेव for पश्य etc. SK, SA², SG, ST अपृष्टापि ब्रवीमि ते (SA², SG, ST च for अपि) SA¹ नापृष्टा च ।

10 *b* SK मदन्या का SA² को मदन्यो ।

11 *a* SK, SG, ST परिहरन् SA परिभवन् for अभिभवन् । SG भ्रातॄन् for कुरून् । S. cl. अपि for अभि ।

b S. cl. पांडवेयांश्च संप्राप्तः for पश्य etc. SK, SG, ST शोकः for क्लेशः ।

भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परवीरहन् ।
एवं समुदिता नारी मदन्या दुःखिता भवेत् ॥ १२ ॥
नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादात्सुमहद्दुःखं प्राप्तास्मि भारत ॥ १३ ॥
वर्णावकाशमप्येकं पश्य पाण्डव यादृशम् ।
यादृशेनैव तत्रासीद्दुःखे परमिके सति ॥ १४ ॥

12 *a* A भर्तृभिः *Edns* ABCDEGHKLN परिवारिता *for* परवीरहन् ।
b K सुविदिता for समुदिता । Edns ACFGHMN का त्वन्या D का त्वम्या K का नु वे for मदन्या । FM read this v. after v. 20.

13 *a* A मलवतः for हि बालया । A अपि for वै । C न प्रिय ।
FM read *a* after v. 20.
b AL यस्या H तस्य for यस्य । Edns ABCDEGHLN दुर्नीत K दुरित for सुमहद्दुःखम् । All except FM भरतर्षभ for भारत । FM read *b* after v. 12.

14 *a* Edns ABCDEGKLN मे H मयि for एकम् । H च for अपि । KL तादृशम् ।
b Edns EG तादृशो मे न ABDEHKLN यादृशो मे न । A कस्य for तत्र । Edns ABCDEGKLN परमके तदा M परमिते ।

---

12 *a* SK परिवारिता SA[1] परवीरहा for परवीरहन् ।
b SK, SA[2] कान्वेव दुःखभागिनी SG, ST, SA[1] कान्येवं दुःखभागिनी for मदन्या-दुःखिता भवेत् ।

13 *a* S. cl. बालतया for हि बालया ।
b SK, SA, SG तस्य प्रभावाद्दुर्नीतं ST तस्य प्रसादाद्दुर्नीतं ।
S. cl. प्राप्तास्मि भरतर्षभ ।

14 *a* SK, ST वर्णं विकारमपि मे SA वर्णावसादमपि मे SG वर्णावकाशमपि मे ।
b SK, SA[2], SG, ST ईदृशो मे न तत्रासीत् SA[1] ईदृशो मे न तत्रासीत् ।
[1] S. cl. दुःखे परमके पुरा ।

त्वमेव भीम जानासि यन्मे सुखमभूत्पुरा ।
साहं दीनत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १५ ॥
नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ १६ ॥
अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्तितम् ॥ १७ ॥
यस्या मम सुखं प्रेष्या यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सहामि दुःखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १८ ॥

15 *a* AL तावत् for भीम । Edns CGK जानीषे for जानासि । Edns ABCEG HKLN पार्थ D भीम for सुखं । Edns ABCDEGHKLN सुखं for अभूत् । K परं for पुरा ।
b Edns BCDEGHLN दासीत्वं AK दासत्वं for दीनत्वं ।
16 *a* Edns C अहं for इदं । K तद्दैविकं for नादैविकं । B मन्येत् । N यत्तु for यत्र ।
b Edns CL च्छन्नः for शान्तः ।
17 *a* GH अशक्यं । FHM विदितं for वेदितुं । D हि for वै ।
b L विनिपातिं for विनिपातं । D अहं L इदं for इमं ।
18 *a* Edn[2] AN सुखमेक्षा Edn[1] C सुखप्रेक्षा BDEGK सुखप्रेक्ष्या H सुख-प्रेक्ष्या L अनुप्रेक्ष्या for सुखं प्रेष्या । K आसन् L सुखं for मम । K पुरा L युधि for सदा ।
b BCDEGHKL सा प्रेक्ष्ये Edns सा प्रेक्षे N प्रेक्षे सा for सहामि । Edn[2] BCDEGHKLN सुखं Edn[1] सुखं for दुःखं । HN अन्येषां for अन्यासां ।

---

15 *a* S. cl. जानीषे for जानासि । SK, SA, ST पार्थ सुखम् SG पार्थः सुखं for सुखमभूत् ।
b S. cl. दासीत्व for दीनत्वं । S. cl. मनसा for अवशा ।
16 *a* SK, ST तद्दैविक SA न दैविकम् SG नैतद्दैवादृते for नादैविकमिदं । ST अहं for इदं ।
b S. cl. महाराज्ञे for महाबाहुः । चास्ते ।
17 *b* S. cl. पश्य for मन्ये । ST अम् SA[1] इद for इम । SK, SG, ST अविचिन्ति-तम् for ह्यविचिन्तितम् ।
18 *a* SA सुखं प्रेक्ष्य SK, ST, SG सुखं प्रेक्षा for सुखं प्रेष्या ।
b SG, SA, सा प्रेक्षे ST साप्रेक्ष SK सा प्रेक्ष्य सुखं for सहामि दुःखं ।

पश्य मे पाण्डवावस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।
युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालविपर्ययम् ॥ १९ ॥
यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
आसीत्साद्य सुदेष्णायास्तिष्ठामि वशवर्तिनी ॥ २० ॥
यस्याः पुरःसरा ह्यासन्दासाश्चैवाग्रतः स्थिताः ।
साहमस्मि सुदेष्णायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥ २१ ॥
या न जातु स्वयं पिंष्ये गात्रोद्वर्तनमात्मनः ।
निमित्तं हि सुदेष्णायाः साद्य पिंष्यामि चन्दनम् ॥ २२ ॥

19 *a* Edns BCDEGHKLN पाण्डव मे ।
b M दुःखासु for युष्मासु । CD ध्रीयमाणेषु Edns ACDGHKLN कालस्य पर्ययं BE कालेषु पर्ययं ।

20 *b* D साधु K साऽस्मि for साद्य । Edns ACDGHKLN भीताहं FM भीतास्मि for तिष्ठामि ।

21 *a* Edns CG आसन् BEN चासन् H चान्या for ह्यासन् । Edns BCDEGH-KLN पृष्ठतश्च for दासाश्च । Edns C अनुगामिनः DHKL अनुयायिनः G अनुजीविनः N अभ्यनुयायिनः for एवाग्रतः स्थिताः ।
b Edns BCDEGHKLN अद्य for अस्मि । FM साद्यपिंष्यामि चन्दनम् for पुरः &c.

22 *a* Edns DGLN पिंषे A पिंष्ये BE पिंषेत् F पीष्ये K कुर्यां for पिंष्ये । M आत्मजः ।
b Edns BCDEGHKLN अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते for निमित्तं हि सुदेष्णायाः । Edns CGL सा पिनष्म्यद्य BE सापिनाद्येय D साद्यपिंषामि H सापिनद्य K सापि पिंष्येय N सा पिनस्त्यन्य for साद्य पिंष्यामि ।

---

19 *a* SK, SG, ST पाण्डव मेऽवस्थाम् for मे पाण्डवावस्थाम् ।
b SA पाञ्चालेषु च भारत SK, SG, ST पाञ्चालेषु च मानद for पश्य कालविपर्ययम् ।

20 *b* SK, SG, ST पांचाली for तिष्ठामि ।

21 *a* SA, SK पृष्ठतश्चानुगामिनः for दासाश्चैवाग्रतः स्थिताः ।
b S. cl. अद्य for अस्मि । SK SG, ST, SA पश्चाद्यामि भयार्दिता for पुरःपश्चाच्च गामिनी ।

22 *a* SK पिंषे SG, ST, SA पिंषि for पिंष्ये । SG, ST, SA गात्रोन्मर्दनम् ।
b SK अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते सा पिनष्म्यद्य चन्दनम् ।

पश्य कौन्तेय मे पाणी नो दृष्टौ भवतः पुरा ।
इत्यस्य दर्शयामास पाणी कृतकिणौ तदा ॥ २३ ॥
नाहं बिभेमि कुन्त्या वै युष्माकं वा कथंचन ।
यथा नित्यं सुदेष्णाया भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २४ ॥
किं तु वक्ष्यत्यसौ राजा वर्णकः सुकृतो न वा ।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २५ ॥

23 *a* Edns BCDEGHKL पाणी मे । Edns CG नैवाभूतौ हि यौ A न दृष्टौ भवता BE नैवं भूतौ तौ DK नैवं यौ भवतः H नैवं मे भवतः L नैवं हि भवतः N यौ नैवं भवतः for नो दृष्टौ भवतः ।
b BE सा for अस्य । Edns BCDEN किणवंतौ करौ GHKL किणबद्धौ करौ for पाणी कृतकिणौ । Edns BCDEGHKLN उभौ A तथा for तदा ।

24 *a* Edns BCDEGHKN बिभेमि कुन्त्याः for नाहं बिभेमि । Edns BCEGHN यानाहं DK नैवाहं for कुन्त्या वै । BE न HL च for वा । Edns BCDEGHKN कदाचन L विशेषतः for कथंचन ।
b Edns CDGHKLN साद्य BE सा च for यथा । Edns BCDEGHKLN अग्रतो विराटस्य for नित्यं सुदेष्णाया । L तिष्ठति ।

25 *a* Edns CEGHKLN किंनु । L वक्ष्यति । Edns BCEGHN सम्राद् for असौ । Edns BCEGHN मां DK अद्य for राजा । A वः H च for वा ।
b D इत्यपिष्टं for नान्यपिष्टं । D किन्न for किल ।

---

23 *a* SA, SK, SG पाणी मे ST पाणी वै for मे पाणी ।
SG, ST, SK नैवं वै SA नैवं मे for नो दृष्टौ ।
b S. cl. इत्यस्मै for इत्यस्य ।
SK किणवंतौ करावुभौ SA, SG किणबद्धौ करावुभौ ST किणबद्धकरावुभौ for पाणी कृतकिणौ तदा ।

24 *a* S. cl. बिभेमि कुन्त्या या नाहं । कदाचन for कथंचन ।
b S. cl. साद्यापतो विराटस्य for यथा नित्यं सुदेष्णाया । SG, ST, SA किंकरा ।

25 *a* SK किंनु वक्ष्यति सम्राण्माम् SA[1] किंनुवक्ष्यस्यसम्राड्वै SG, SA[2] ST किंनुवक्ष्यति सम्राड्वै for किंतु वक्ष्यत्यसौराजा ।
SG, ST, SA[1] वर्णतः for वर्णकः । SA, SG, ST सुकृते for सुकृतः ।
b S. cl. विराटस्य for हि मत्स्यस्य ।

वैशंपायन उवाच ।

सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षत ॥ २६ ॥
सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य घर्षयन्ती च भामिनी ॥ २७ ॥
नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
अभाग्या यत्र जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २८ ॥
ततस्तस्याः करौ शून्यौ किणबद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ २९ ॥

26 *a* D कीर्तयन्ति । D भामिनि । L भामिनी सातिमानिनी for भीमसेन etc.
b Edns ABCEGKL उदीक्षती D उद्वीक्ष्यत H उपेक्ष्यति N उदीक्ष्यती ।

27 *a* L बाष्पाकुलया वाला । FM स for सा ।
b Edn[2] BCDEGHKN घट्टयन्ती Edn[1] घटयन्ती L पाठयन्ती A द्राग्यन्ती for घर्षयन्ती । Edns BCDEGHKLN इदमब्रवीत् for च भामिनी ।

28 *a* N पुरा for मया । ADFKMN त्रिविधं for किल्बिषं । L पुनः N मया for पुरा ।
b KN यत्तु for यत्र । Edns AD कर्तव्ये । L इति for सति । AM पांडवः ।
Edn[1] adds द्रौपद्युवाच before v. 28.

29 *a* Edns G सूक्ष्मौ K रुक्षौ N वंध्यौ for शून्यौ । BDEKN किणवन्तौ ।
b D आदाय । Edns ACFGHMN वे पन्त्याः D पाश्वान्त्याः BL पन्त्यास्तु for वेपन्त्याः ।
Edns BCDEFGKN add वैशंपायन उवाच before v. 30.

---

26 *a* ST कामिनी for भामिनी ।
b S. cl. भीमस्यांगसमाश्रिता for भीमसेनमुदीक्षत ।

27 *a* SK निश्वसन्ती । ST बाष्पकण्ठ्या for बाष्पकलया ।
b S. cl. घटयन्तीदमब्रवीत् (SA, SG, ST घट्ट for घट)

28 *a* SG भीम for भीम ।
b SK या न ST, SG, SA यत्तु for यत्र ।

29 *a* S. cl. पीनौ for शून्यौ ।
b S. cl. दृष्ट्वा मानौ for मुखमानीय ।

तौ गृहीत्वा स कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीविलापो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

भीमसेन उवाच ।

धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्ताविमौ भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १ ॥

सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
अपश्यं त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ॥ २ ॥

30 *a* Edns CGHKLN च BDE तु for स । BE वाद्यं for बाष्प । A वीरवान् ।

* * * * *

XX. 1 *a* L धिक् for च ।
b Edns BCDEFGHKMN पुरा A करौ for इमौ । Edns GLM इमौ for उभौ ।

2 *a* Edns CDKLN तु G कि BE न A च for स्म ।
b D ⁰पश्यः त्वम् । H तां for त्वाम् । L अवश्य त्वाम् । L तदा for यदा । BED पदाहतम् ।

---

30 *a* S. cl. य for स । ST तां for तौ ।
b SA दुःमानाम् for दुःखार्तः ।

* * *

XX. 1 *a* S. cl. फल्गुन⁰ ।
b SG, ST, SA यौ for यत् । SG रक्त । S. cl. पुरा for इमौ । SG कर्मकरौ for कृतकिणौ । इमौ for उभौ ।

2 *b* omitted in S. cl. except ST which has—अपश्य ...... गिणामिण ।

तदैव कर्तुमिच्छामि मत्स्यानां कदनं महत् ।
तत्र कार्यं मया किं तु कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ॥ ३ ॥
अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ।
नागो बिल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत् ॥ ४ ॥
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण निवारयत् ।
तदस्य चाहं विज्ञाय स्थितवानस्मि भामिनि ॥ ५ ॥
यच्च राष्ट्राद्विवसनं कुरूणामेव पश्यताम् ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ६ ॥

3 *a* D तत्र for तदा । Edns BCDEGHKLN अहं चिकीर्षामि for कर्तुमिच्छामि ।
b HN तच्च for तत्र । A² मे करुण भाति । Edns BCDEGHKLN मे कारणं भाति for कार्यं मया किंतु । K कौन्तेय न प्रता° । Edns BCDEGHKLN read 3 *b* after 2 *a*

4 *a* L दुष्टस्य for अथवा । L पोथयिष्यामि N चूर्णयामि । G यदा K तदा for पदा ।
b F बिल्व° । M नोचेत् । line omitted in Edns BCDEGHKLN

5 *a* Edns ACDFGHKN न्यवारयत् BE अभ्यवारयत् L निवारयेत् ।
b Edns BCDEGHKLN अहं तस्य M अस्य चाहं । Edns BCDEGHKLN स्थित एव । D भामिनी G भाविनी ।

6 *a* A² त्वत्तः राज्यात् for यच्च राष्ट्रात् । Edns A²BCDEGHKLN प्रव्रजनं for विवसनं । F यच्च राज्ञो ह्यवसनम् । M as above in F BE कुरूणाम् । Edns BDEKN अपराध्य यः C अपराध्य यः G अभिसृत्य य A²H अवधार्य यत् L अवधिर्य यत् for एव पश्यताम् ।
b N दुर्योधन° । D कृष्णस्य for कर्णस्य । K यत् for च ।

---

3 *a* omitted in S cl
b omitted in SG & SA. SK & ST मे कारणं भाति ।

4 *a* ST पातयामि शिरस्तदा । ST omits 4 *b* SK, SG, SA omit the whole verse

5 *a* S. cl. न्यवार° ।
b S cl अहं तस्य for अस्य चाहं । SG, ST, SA स्थित एवास्मि SK स्थितो धर्मस्य । SK, SG, SA भामिने ST शोभने for भाविनी ।

6 *a* SK राज्यात् । SK, SG, SA प्रव्रजनम् । SK, ST अपराध्य य SG अभिसृत्य य SA आधर्ष्य त for एव पश्यताम् ।

दुःशासनस्य पापस्य यच्च तन्न हृतं शिरः ।
तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ७ ॥

इमं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ८ ॥

धनंजयोऽपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मितौ ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९ ॥

सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने ।
वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ १० ॥

7 *a* Edn² GN यन्मया नाहृतं Edn¹ H यन्मया न हृत BE हृतं यन्न तदा D यन्मया न कृतं C यन्मया नाहतं K न मयापहृत L यदि मेवकृत । FM हतं L शरः ।
b HKL कल्याणि for गात्राणि । H कृत्स्नं जह्यात्स जीवित for हृदि etc.

8 *a* Edn¹ इदम् । BDEHK च for तु ।
b A शृणु यद्यपि । Edns G वापि for यदि । F omits this v.

9 *a* All except M वा for अपि । A कल्याणि । Edns BCDEGHKLN वा तनुमध्यमे A चानुत्तमाविमौ for चापि etc. line omitted in F.
b Edns ABCDEGHK शक्ष्यामि जीवितुम् L शक्यास्मि N शक्या हि जीवितुम् ।

10 *a* Edns CEG पुरा N परा before सुकन्या & omit नाम। Edns CG भार्या च। F भार्यासीत् for शार्याती । A स्वर्याती BEN सार्याती D शर्यातिः H शर्यातेः L सार्यानी । B मार्गव । L श्चवन ।
b AM वाल्मीक° । A श्यामं त BE पश्यंतं for शाम्यन्तम् । L अन्वपश्यत । G वीने N भाविनी ।

---

7 *a* SG, ST, SA चतुर्थानां for °स्य पापस्य । SG, ST मे for तत् । SA नात° for तन्न । SK मया for च तत् ।
b SA मा SK, SG, ST माम् for मे । S. cl. कल्याणि for गात्राणि । SG, ST, SA शल्य इवार्पितः ।

8 *a* SG, ST, SA एवं चोग्रमुपालंभ । SG, ST, SA त्वया for त्वत्तो ।

9 *a* SK, SG, ST वा च for अपि। SA दुर्धर्षौ for सुश्रोणि । SA माद्रीपुत्रौ तथैव च।
b SA °गते पाप्मिन् । SK, SG शक्ष्यामि जीवितुम् । SA interchanges *a* and *b*.

10 *a* SK, SG, SA शर्यातिः ST शर्यातिः । SK, SG, SA भार्गव° ।
b SA वल्मीक° । SK मार्श्वी न for शाम्यन्तम् ।

नाडायनी चन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रकम् ॥ ११ ॥
दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनी ॥ १२ ॥
अयोनिजा महाभागा रामस्य महिषी प्रिया ।
क्लिश्यमानापि सुश्रोणि राममेवान्वपद्यत ॥ १३ ॥
लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
अगस्त्यमन्वगाद्धित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ १४ ॥

11 *a* Edns BCEHGN नारायणी D नारायणी FM द्राक्षायणी H नाल्यानी । Edns CFGHN चैंद्रसेना BE चेंद्रसेनी D चैंद्रसेनां K चैंद्रसेनी । M सश्रुता for ते श्रुता । L द्रुता ।
b Edns ACDGKL °सहस्रिणं H वर्षं सहस्रिणं N मर्यसहस्रिकं । line omitted in M.
12 *a* श्रुत ।
b AL °चरत् । Edns BCDEFGHKM निवासिन । L मरण्येपि निवासिनीं N महारण्य निवासिन ।
13 *a* Edns ACGK रक्षसा निग्रहं प्राप्य BDEN रक्षसो निग्रह प्राप्य H रक्षसां निग्रह प्राप्य L रक्षसां मरणं प्राप्य for अयोनिजा महाभागा ।
b BE सक्लिश्यमाना and omit अपि । All except D सुश्रोणी ।
14 *b* Edns CGK अगस्तिमन्वयात् ABEL अगस्त्यमन्वियात् DN °स्त्यमन्वयात् । C विद्वान् for हित्वा । D मन्वयाद्वित्वा ।

---

11 *a* SK, SG नालायनी SA नालायणी ST नारायणी । S. cl. चेंद्रसेना । S. cl. अमानिमा भुवि for यदि ते श्रुता ।
b SK °सहस्रिणम् SA °सहस्रिकम् । S. cl. reads vv. 10-11 after our v. 11.
12 *a* SK, ST, SA आसीत् । SG स्याम for अपि ।
b S. cl. °निवासिनम् ।
13 *a* SK, SG, SA वसती च महारण्ये ST निवसंती महारण्ये for अयोनि etc.
b S.cl. सा क्लिश्यमाना for क्लिश्यमानापि । SG पतिमेवान्वपद्यत । ST °पद्यते ।
14 *a* SG °तु वैदर्भी SA तु वै देवी for तथा भी० । SG, SK, SA सर्वगुणसंपन्ना for वयोरूप etc.
b S.cl. reads—भर्तारमगस्त्यं सा वनार्थे स्वन्वपद्यत ।

यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १५ ॥
कंचित्कालं समाश्वस्य मासमध्यर्धसंमितम् ।
पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच ।

आर्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पविमोक्षणम् ।
सहेयं तानि दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १७ ॥
विमुक्तेन अतीतेन भीमसेन महाबल ।
प्रत्यासन्नस्य कालस्य दुःखस्यानन्तरो भव ॥ १८ ॥

15 *a* ADFGHM रूपवत्य । AKM पतिव्रता ।
b L अति° for अपि । FM सुश्रोणि for कल्याणि । N समुदिता ।

16 *a* Edns CG मा दीर्घ क्षम काल त्व DHKN सा दीर्घ क्षम काल त्व L सुदीर्घ क्षिपतः कालो BE अदीर्घ क्षम काल त्व A किंचित्काल समाश्वस्य । Edns CG अर्ध च A अध्यर्ध° BE अर्धार्ध M अन्वर्ध° । L मासार्धसहसा व्रतम् । F समतम् ।
b Edns CBEGKLN राज्ञां for राज्ञो । D राज्ञि । DM भविष्यति ।

17 *a* BE महा for मया । Edns CGHK °प्रमोचनम् ABEL प्रमोक्षणम् ।
b Edns BCDEFGHKLMN अपारयन्त्या for सहेयं तानि । B °मुपा° ।

18 *a* Edns ACDGHKL किमुक्ते° । All except B add वि before अती° । L पुना २ for महाबल । *b* All except M प्रत्युपस्थितकालस्य । Edns ABCDEG HKLN कार्यस्य for दुःखस्य । L अनुत्तरः for अनन्तर. ।

---

15 *a* SG, ST, SA कीर्तितास्ते मया नार्य ।

16 *a* SK, SG, SA मा दीर्घ क्षम काल त्वम् । (SG, SA सा for मा) ST अल्प क्षमस्व वै काल । S. cl. त्रिंशद्रात्रमनिंदिते ।
b SK, SG, SA राज्ञां ।

17 *a* SK, ST आर्तप्रलापा कौंतेय SG मूर्तं प्रलापः° SA आर्त प्रलापात्° for आर्तयेतन्मयाभीम । ST महा for मया । S. cl. reads न राजानमुपालभे for a^2.
b SK अपारयन्त्या दुःखानि कृत बाष्पप्रमोचनम् । SG, ST, SA व्यतीत कथयित्वा किं भीमसेन महाबल ।

18 *a* S. cl किमुक्तेन व्यतीतेन ।
b S. cl. प्रत्युपस्थितकालस्य । SG, ST, SK कार्य for दुःख । SA °स्यानिकरो ।

ममेह कैकयसुता भीम रूपाभिशङ्कया ।
नित्यमुद्विजते राज्ञि इति मे वर्तते मतिः ॥ १९ ॥
तस्या विदित्वा तं भावं नाहं स्वस्था कदाचन ।
कीचको हि स्वयं दृष्ट्वा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ २० ॥
तदहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २१ ॥
गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां सततं प्रिया ।
ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्षाः शूराः साहसकारिणम् ॥ २२ ॥

19 *a* KM एव for इह । F मामेव । H राज्ञी कैकेयी Edns CD भीम कैकेया BE LN कैकेयी भाम I GK कैकया भाम M कैकया भाम for कैकयसुता । Edns BCDEFGLMN रूपाभिभवशङ्कया । K नियोगपरिशङ्किता ।
b H उद्विजते । Edns ACGHLN राजा I DM राज्ञ. for राज्ञि । Edns CDGHN कथं नेयादिमामिति A कथमायाति मामिति BE कथं नेयादिमामिह K कथमेनामितावये L कथं नेमां व्रजदिति for इति मे &c
20 *a* N त्व for त । Edns BCDEI GKLMN स्वयं चानृतदर्शनः for नाहं &c
b Edns BCDEI GHKLM अयं महुरात्मा N ग्य मद्रेष्णा मा for हि स्वयं दृष्ट्वा । M पार्थितो । BE हि मा ।
21 *a* Edns BCDEFGKLMN तमहं । B वा for च ।
b L तमहं मूढं for कामसमूढम् । D कीचक ।
22 *a* B आर्या for भार्या । All except A & M महिषी for सततम् । H तथा B प्रिय ।
b A त्वा M त्व । Edns CDL कुपिता AB दुर्धर्षी । Edns ACDFGHL MN °कारिण ।

---

19 *a* S cl ममेह भीम कैकेयी रूपाद्धि भयशङ्कया । (v ls S MSS ममेव । ST कैकेया ।
b ST राज्ञी SK, SA, SG राजा । S. cl. कथं नया (ST मि) दिमामिति for इति मे &c
20 *a* S. cl स्वयं चानृत (ST तु) दर्शनं for नाहं स्वस्था &c.
b SK अपि च दुरात्मा S MSS अपि हि दुरात्मा for हि स्वयं दृष्ट्वा । S cl पुन for सदा SG प्रार्थयनाह ST, SA[1] प्यतेह SK प्यत च ।
21 *a* SK, SG, ST, SA[2] तमहं ।
b SA[2] कीचकम् ।
22 *a* S cl महिषी for सततम् ।
b SA कुपिता for दुर्धर्षा । S cl. कारिण ।

एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
नाहं बिभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणां महारणे ।
समागतान्हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षमम् ॥ २४ ॥

इत्युवाच ब्रुवन्तं तं कामातुरमहं पुनः ।
न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २५ ॥

धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ।
नेच्छामि कंचिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २६ ॥

23 *a* Edns BEFGHKLMN सः CD मु⁰ for अपि । L माम् for ह ।
b Edn[1] N सैरिन्ध्रि । D गन्धर्वेभ्यः । A कदाचिद्गनससय ? for गन्धर्वाणां &c

24 *a* Edns CG शतसहस्राणि FM सहस्रमथवा N शतसहस्राणा। L सहस्रमपि वो K सहस्रमपि च । Edns ACDGHKLN अह for महा⁰ ।
b Edns ABCDEGLN ⁰गत K ⁰यात for ⁰गतान् । K तत् for त्वम् । Edns BCDEGHKLN क्षणम् for क्षमम् । A कुरु मे चाय सगम C भीरु त्व भीरु मा क्षणम् for त्व भीरु etc

25 *a* Edns ABCDEGHKLN इत्युक्ते चाब्रुव मत्तम् (ABDEHKLN सूत G मूढ)
b Edns C ⁰बलश्चैषा A बले तेषाम् ।

26 *a* M ⁰समन्विताः ।
b D केचित् L किंचित् N कश्चित् । DN वध्यन्तु K वध्य हि M मध्यन्ते । LMN कीचकः ।

---

23 *a* SK, SG, ST, SA[2] तु SA[1] च for अपि । SA[1] कुरमेक्षणम् for प्रत्यु: &c.

24 *a* S. cl. अहम् for महा ।
b S cl. समागतम् । SG हरिष्यामि । SA[2] तद्र for त्वम् । S. cl. क्षणम् for क्षमम् ।

25 *a* SK, SG, ST, SA[2] इत्युक्ता SA[1] इत्युक्त्वा । SK, SG, ST चाथव SA चाब्रुवम् । S. cl. सूत कामा etc

26 *b* ST नेच्छामि । S cl. किंचित् । SK, SG, ST वध्य त्वाम् । SK, SG, ST तस्मात् for तेन । SA[2] सजत for कीचक ।

एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहसत्स्वनवत्ततः ।
न स तिष्ठति सन्मार्गे न स धर्मं बुभूषति ॥ २७ ॥

पापात्मा पापभावश्च कामकारवशानुगः ।
अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनःपुनः ॥ २८ ॥

दर्शने दर्शने हन्या यथा जह्यात्स जीवितम् ।
एवं वो यतमानानां महाऽधर्मो न सिध्यति ॥ २९ ॥

27 *a* Edns CDGHKLMN प्राहसत् ABEF प्रहस्य । K विनिवृत्य च । All except FK तदा for ततः ।
b Edns C न तिष्ठते स्म G न तिष्ठते स ADHL न तिष्ठति स्म BEK न तिष्ठति म N न च तिष्ठति । H म वै पाप for न म धर्मम् । K अधर्मं चिकीर्षति N न च धर्मं चिकीर्षति B न च धर्मंनुभूयति । Edns ACDEGL च for स ।

28 *a* AL मोहात्मा मोहभावः । Edns CGKM °वाग° ABDEHLN °राग° for कार ।
b H अविनीतश्च । D °ख्याता ।

29 *a* DK स द्दृश हि मां नित्य for दर्शने etc. Edns ABCEGHL हन्यात् । Edns G यदि A तव BDEHK तथा L तदा for यथा । BE तहा Edns ACLN जह्या G हन्यात् for जह्यात् । D स्व° all others च for स° ।
b Edns BCEGHK तद्धर्म AL स्वधर्मे D अधर्मे for एव वो । D पतमानानाम् । Edns ACFGM महान् धर्मा DL अय धर्मो । Edns ACFGH नशिष्यति KN नशिष्यते D न शम्यते L विशिष्यते M निशिष्यति K¹ विनश्यति ।

---

27 *a* SG, ST, SA तदा for ततः ।
b SK, SG, ST स SA स्म after तिष्ठति । S cl न च धर्मं । ST च for बु° ।

28 *a* ST दुरात्मा । S cl. पापकारी for पापभाव । SK °राज° SG, ST, SA °राग° for °कार° । ST वशगतः ।
b SA² °नीतः सु° ।

29 *a* SK हन्यात् SG दुस ST, SA दुस for हन्याः । SK यदि जह्यां च SG तथा जह्यां च ST, SA तथा जह्यां च ।
b SK, SG, ST, SA² धर्म स° SA¹ धर्मं हि for एव वो । S. cl. महान्धर्मो । SK, SG, ST नशिष्यति SA न शिष्यति ।

समयं रक्षमाणानां दारा वो न भविष्यति ।
भार्यायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ३० ॥

आत्मा हि जायते यस्मात्तस्माज्जायां विदुर्बुधाः ।
भर्ता तु जायया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ३१ ॥

वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।
क्षत्रियाणां तथा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ ३२ ॥

तव चैव समक्षं च भीमसेन महाबल ।
पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ॥ ३३ ॥

30 *a* All except FM भार्या for दारा । A वा for वो । line omitted in CD.

b All except Edns & N रक्ष॰ for रक्ष्य॰ । Edns BCDEGKLN add before आत्मा–प्रजा भवति रक्षिता । प्रजायां रक्ष्यमाणायाम् ।

31 *a* K च for हि । Edns ABCDEGKLN तस्यां H यस्यां M तस्मात् for यस्मात् । Edns ABCDEGHKLN तेन for तस्मात् । D बुधः ।

b D च for तु । All भार्यया for जायया । CDK रक्षः । B कथे for कथम् । K जायेत् । BE महोदरे । line omitted in A.

32 *a* Edn² ॰धर्मश्च BEGH ॰धर्मांश्च । Edns DGK इति N मया LHA च मे for हि मे । Edn² श्रुतः । line omitted in C.

b Edns, and MSS except F क्षत्रियस्य F क्षित्रियाणां । Edns and MSS except FM सदा for तथा । B ॰निबर्हणान् । line omitted in C.

33 *a* D अपि KL एवं for एव । Edn² CG समक्षे BE महाबाहो for समक्षं च । Edns CGHKL वै A हि for च । DKLM महाबलः ।

---

30 *a* SK, SG, ST न भवन्ति च ।

b S. cl. adds प्रजा भवति रक्षिता । प्रजायां रक्ष्यमाणायाम् । between रक्ष्यमाणायां and आत्मा ।

31 v. 31 omitted in S. cl.

32 *a* SK, SG, ST च for हि ।

b S. cl. क्षत्रियस्य सदा धर्मो । S. cl. दस्यु॰ for शत्रु॰ । SA² विनिबर्हणात् ।

33 *a* SK, SG मान्वधावत SA मानुधावति ।

b SK, SA interchange च & एव । SK, SG, SA समक्षे वै ।

त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोरान्महासुरात् ।
जयद्रथात्तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ ३४ ॥
जहीममपि पापं त्वं यो मां त्वां चावमन्यते ।
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ ३५ ॥
कीचकं कामसंतप्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ३६ ॥
तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ॥ ३७ ॥

34 *a* H तथा for त्वया । L पूर्वं for ह्यहम् । D क्रोधात् for घोरात् । All except FM जटासुरात् ।
b Edns BCDEGKLN जयद्रथम् ।

35 *a* A मम for इमम् । A[1] जहीमदम पापिष्ठ । Edns CG पापिष्ठ BEHM पापत्व । All except F&M अय माम् for मां त्वां च ।
b BH °वात्सल्यात् M °शालत्वात् for वाल्लभ्यात् ।

36 *a* Edns BCDEGKN तमेव N तमिम for कीचकम् । Edns CDFGKM °समत्तम् N °सपत्न for संतप्त । A भित्वा । DK अश्मना ।
b N सर्वेषा for बहूनाम् ।

37 *b* A °वशे । H गता ।

---

34 *a* SK, SG, ST, SA[1] च SA[2] एव for हि । S. cl. भीम तस्माज्जटासुरात् for तस्मात् &c.
b S. cl. °द्रथम् ।

35 *a* SG मामपि ST भीमाति° for इममपि । S. cl. पापिष्ठम् for पापं त्वम् । SK, SG, ST जय माम् SA अमौ माम् for मां त्वां च
b SG, ST राजवन्नित्यम् । SA[2] मानद for भारत ।

36 S. cl. No variation

37 *a* SG प्रातमभ्यु° ।
b SG, SA कीचको मा वशं नयेत् ST कीचक मा वशीयाद् ।

श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरःसमाश्रिता ॥ ३८ ॥
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
कीचकं मनसागच्छत्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ३९ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीदुःखकीर्तनं नाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

भीमसेन उवाच ।
तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं निहनिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ १ ॥
अद्य प्रदोषे शर्वर्यां कुरुष्वानेन संगमम् ।
दुःखशोकं विनिर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २ ॥

38 *b* CDGHKN read वैशम्पायन उवाच before this line. CDGL ऊरु for उरः । H ⁰उत्सगमाश्रिता ।
39 *a* L भीमस्य । N तु for च । N बहु सांत्व । D अयुज्य च ।
b A गत्वा । Edn[1] GN सृकणी FM सृग्विणी ।

* * * * *

XXI. 1 *b* Edns ABCDEGHKLN सूदयिष्यामि for निहनिष्यामि । Edns BCDEF GMN बाधव for बांधवैः ।
2 *a* Edns ABCEFGHLMN अस्याः for अद्य । Edn[2] BN सगतम् Edn[1] समतम् for सगमम् ।
b Edns BCDEFGHKLMN दुःखं । Edns BCDEFGHKLM च निर्धूय ।

---

38 *b* SK, SG, SA[2] ⁰स्योरसि सश्रिता ।
39 *a* SA[1] नेत्रे सम्परिमृज्य च for महत्सान्त्व etc
b SA सक्कणी । SK ⁰लेलिहन् SA सलिहन् ।

* * * *

XXI. 1 *a* SA[1] वैशपायन for भीमसेनः ।
b S. cl एनं for त । सूदयिष्यामि for निहनिष्यामि ।
2 *a* S. cl. अस्या for अद्य । शर्वर्यां । SK, SG, ST, SA[2] समिद्ध for सगमं ।
b S. cl. दुःख शोक च for दुःखशोकं वि⁰ ।

यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम्।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३ ॥
तत्रास्ति शयनं भीरु दृढसंधि प्रतिष्ठितम्।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४ ॥
यथा च न त्वां बुध्येयुः कुरवस्तेन संविदम्।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा स निहतो भवेत् ॥ ५ ॥
वैशंपायन उवाच।
तथा तौ कथयित्वा तु वाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ।
रात्रिशेषं तदत्युग्रं पारयामासतुस्तदा ॥ ६ ॥

3 *a* Edns येषा नर्तनशालेह BCDEGMN येषा नर्तनशालेयम् F यथा नर्तनशालेयम् H एषा नर्तनशालेह K एषा नर्तनशाला वै A तदेतन्नर्तनागारम्। Edns BCDEFGH KLMN कारिता।
b BE तथा गृहम्, AL यथासुखम्।
4 *a* Edns BCDEGHKLN दिव्यम् for भीरु। Edns ABCDEGHK दृढागं सुप्रतिष्ठितम् L सुगाढ सुपरिष्कृतम् N दृढांग सुपरिष्कृतम् for दृढसाधि प्रतिष्ठितम्।
b DN तम् for अस्य। K पूर्वान्प्रेतान्।
5 *a* Edns BCDEFGHKLMN त्वाम् न। Edns BCDEGHKLN पश्येयुः। Edns ACGHKLN कुर्वाणाम् BE ब्रुवाणाम् D कुर्वाणम् for कुरवः।
b K अत्र for त्वम्। C सन्निहतः Edns ABDEGHKLN सन्निहितः for स निहत.। D अभवत् for भवेत्।
6 *a* L omits वैशंपायन उवाच। LN च for तु।
b Edns CGN तमत्युग्रम् DL तथात्युग्रम् ADKL तथात्युग्रम् H तथा मृत्युम् for तदत्युग्रम्। Edns BCDEFGKLM धारयामासतु. N वाहयामासतुः for पारयामासतुः। Edns CGL हृदि ABDEH हृदा for तदा।

---

3 *a* SK येषा नर्तनशालेह for यदेतन्नर्तनागार। SK कारिता।
b SG, ST, SA स्वक गृह SK तथा गृह for यथागृहम्।
4 *a* ST भीम for भीरु। SK, SG, ST, SA[2] दृढाग सु॰ SA[1] सुदृढ सु॰ for दृढसाधि।
b SK, ST, SA एन for अस्य।
5 *a* S. cl. परेन पश्येयु. for च न त्वां बुध्येयुः। कुर्वन्ती for कुरवः ।
b S. cl. तथा कुरुष्व for कुर्यास्तथात्व। SK, SG, ST सन्निहितः।
6 *a* S. cl. तत्र for तथा।
b SK, SG, ST न for तद्। SG, ST, SA[2] अन्यथा SA[1] अन्यथ for अत्युग्र। SK धारयामासतुर्हृदि SG, ST धारयामास वै हृदा SA[1] धारयामासतुर्हृदा SA[2] धारयामास दुहृदा for पारया॰।

ततो राज्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदा हतम् ।
नैव चालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥
प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा राजायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥
मा दुःखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अन्हाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्ददामि ते ॥ १० ॥

7 *a* Edns BCDEFGHKMN तस्या for ततः । F रात्रिं for रात्र्याम् ।
b K गतः for गत्वा ।

8 *a* Edns BDEGKN अहनम् AFM अहनत् C हता for हतम् ।
b Edns ACDEFHKLMN चैव B वै for एव । ABDEHKLM अलभथाः F अलभेथाः N आलभथाः for आलभसे ।

9 *a* Edns ABCLGN इह for हि । Edns ABCDEGHKL नाम्ना for राजा ।

10 *a* Edns CGK मा सुखम् ABDEHLMN सा सुखम् F सा दु.ख for मा दु.खम् । K त्व प्रपन्नस्व for प्रतिपद्यस्व । BE भीरु M दासाः for दासः । BE दासः for भीरु ।
b D अह्नाय for अन्हाय । C भव for तव । CG निष्क for निष्कान् । Edns ABCDEGKLN अहम् for ते ।

---

7 *a* S. cl. *तस्यां रजन्यां व्युष्टायाम्* ।
b ST राजालय चाय for राजकुलायैव । ST वाक्य SA[1] पुनः for इदम् ।

8 *a* SK, SG, ST यत्त्वाह SA[1] यस्त्वाह SA[2] यदाह for सभायाम् । SK अहन for हत । SG, SA हनुधावनमाचर ST हनुधावनमाचरन् for पातयित्वा &c.
b SK, ST, SA[2] न कश्चिदलभसे नाथ SA[1] न क च लभसे नाथ for नैव चालभसे त्राण ।

9 *a* SK नु SG, SA इह for हि । SG, ST, SK मात्स्यानाम् । S. cl. अथ राजेति च for राजा राजायम् । SA[1] उच्यते for उच्यते ।
b SK, SG, ST राजा वै मात्स्यानां SA राजा वै मत्स्यानां for मत्स्यानां राजा वै ।

10 *a* S. cl. सा सुख for मा दु खम् ।
b SK अह्न्यहनि for अन्हाय तव । S cl. शतनिष्कम् ।

दासीशतं च तेऽद्यास्तु दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु भीरु सुसंगमः ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच ।

एकं मे समयं सत्यं प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगमं मम ॥ १२ ॥

अनुप्रोधाद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
एवं तु प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३ ॥

11 *a* Edns BCDLFGKLMN दद्याम A मेद्यान्तु H नप्यन्तु for अद्यास्तु । N अपरम् for अपर ।
b BE वा for च । A अश्वतरीयुक्त । Edns BCDLGHKMN अस्तु नो भीरु सगम AL कुरु मे भीरु सगमम् ।

12 *a* Edns BCDEGKLN एवम् for एकम् । N मां for मे । N समये ह्यद for समय सत्य । Edns ABCDEGHKL तथ्य for सत्य । N कीचक ।
b Edns BCDLFGHKN सगत for सगमम् । Edns BCDEFGHKMN मया for मम ।

13 *a* Edns CG अनुप्रवादाद्भीता ALM अनवोधाद्भिमाना BDEK अववोधाद्भिर्भीता HN अवबोधाद्धि भीता ।
b H एव । Edns ABCDEGHKL मे M ते N त्व for तु ।

---

11 *a* S. cl दद्यां for अद्यास्तु । SA[1] तावतां for चापर ।
b SK, SG, ST रथान् SA रथ । SK, SG, ST युक्तान् SA युक्ता । SK, SG, ST अस्तु नो भीरु SA स्तु ने भीरु for अस्तु भीरु सु॰ । SA सगमे ।

12 *a* SG, SA सैरन्ध्री उ॰ for द्रौपदी उ॰ । SK, SA एतन्मे । SK, SA, SG वचनं for समय ।
b S cl. ते for त्वां । S cl. मया for मम ।

13 *a* ST, SA[2] अनुरोधाद्धिर्भीतास्मि SK अनुप्रवादाद्भीतास्मि ।
b SK, SA[2], SG, ST एतन्मे SA[1] एव मे for एव न । ST वशमागता SA वशगाभवत् ।

कीचक उवाच।

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥
समागमोऽस्तु रंभोरु त्वयाहं मदमोहितः।
यथा त्वां नावभोत्स्यन्ते गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच।

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम्।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६ ॥
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते।
तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

15 *a* Edns ABCDEGHKL समागमार्थं F समागमो हि for समागमोस्तु। Edns ABCEFGHLMN मदनमोहितः C मदविमोहितः D मदनदर्पितः and om. अहम्।
b D त्वं for त्वां। Edns CG नैव पश्येयुः A नाभिवेत्स्यंति BE नाववेत्स्यंते DKN नैव वेत्स्यंति FM नाव बुध्यते H नावुवेत्स्याति L नाभिजानंति for नावभोत्स्यंते।

16 *a* H तत् for यत्। Edns BCDEGHK एतत् for इदम्। N नर्तकागारम्।
b C च for अत्र। A यथासुखं BE तथा गृहं।

17 *a* BE निशीथे H तामिस्रे K[2] अर्धरात्रे for तमिस्रे। D ते for तत्। M जायते for जानते।
b K दोषा। K भवतीति for भविष्यति।

---

14 *a* SG, ST तथा भद्रे for एवमेतत्। SG, ST त्वं भीरु for सुश्रोणि।
b SK, SA[1], SG, ST एकोहमाग॰ SA[2] एकोहमेव यास्यामि for एको भद्रे ग॰।

15 *a* S. cl. समागमार्थं for समागमोस्तु। S. cl. मदनदर्पितः for अहं मदमोहितः।
b SK नैव पश्येयुः SA, SG, ST नावबुध्येरन् for नावभोत्स्यंते।
SG, ST सैरन्ध्री उ॰ for द्रौपदी।

16 *a* SK एतत् for इदम्। SK मात्स्य॰।
b SK, SA[2], SG, ST स्वकम् for यथा।

17 *a* S. cl. निशायाम् for तमिस्रे।
b SA[2] तथा for तत्र।

वैशंपायन उवाच ।

तमर्थं परिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकस्य ह ।
दिवसार्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥
कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षसमन्वितः ।
सैरन्ध्रिरूपिणं मृत्युं मूढस्तं नावबुध्यते ॥ १९ ॥
गन्धाभरणमाल्यैश्च व्यासक्तः स विशेषतः ।
अलंचकार सोत्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ २० ॥

18 *a* D तदर्थम । Edn² अपि ADGHKLN प्रति Ldn¹ अभि for परि° । BE कृष्णाया कीचकेन । Edns ACDGHKLN कीचकेन । CPM च EHKLN हि D तु for ह ।
b BE दिवसार्धं K समगमत् । D तदा L नृपा for नृप ।

19 *a* L अथ for अथ । Edns ACGKLN हर्षपरिप्लुतः ।
b A रूपमृत्युः Edns BCDGHKLMN सैरन्ध्री° Edns ABCDEGHK LN मृढः for मृत्युं । Edns ABCDEGHKLN मृत्यु for मूढ । A तां D न for त । D एव for न । Edns ABCDEGHKLN अवबुद्धवान् M अवबुध्यत P अवबुद्धते ।

20 *a* Edns ABCDEGHKLN °माल्येषु । M व्यासक्तः स विशेषवान् A व्यासक्त स विशेषवान् L रागितः स विशेषवान् ।
b Edns BCEGHLN अलंचक्रे तदात्मानं D एव चक्र तदात्मानं AK चात्मानं M सात्मानं for सोत्मानं । BEGLN सत्वर ।

---

18 *a* SK, SA², SG, ST सह for परि । SA¹ समर्थं सेह for तमर्थं परि । S cl. द्रौपद्या for कृष्णाया । SA, SG च ST चा for ह ।
b S cl. क्षणमात्र तद्भवत् ।

19 *a* ST तत for भृशम् । S cl. परिप्लुत for समन्वित ।
b ST, SK सैरन्ध्रिरूपि च SG, SA सैरन्ध्री रूपिणं । S. cl. मृढः for मृत्युं । SK, SA, ST मृत्युं तां नावबुद्धवान् SG मृत्युं तां नावबुध्यत for मूढस्तम् etc.

20 *a* S cl °माल्येषु । ST विशेषवत् for विशेषतः ।
b SK अलंचक्रे तदात्मानं । SA स्वं देहं for सोत्मानम् । SA² काममोहित for °मोहितः । ST, SG अलंकारं चकारात्मा गतः (SG गते) काममोहितः ।

ततस्तु कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
तत्र चिन्तयतस्तस्य सैरन्ध्रीं वामलोचनाम् ॥ २१ ॥

आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
निर्वाणकालदीपस्य यथा वर्तिर्दिधक्षतः ॥ २२ ॥

कृतसंप्रत्ययस्तत्र कीचकः काममोहितः ।
न जानाद्दिवसं यातं चिन्तयानः समागमम् ॥ २३ ॥

21 Edns BCDEFGHKLMN तस्य तत् for ततस्तु ।
b Edns ABCDEGKLN अनु॰ for तत्र D अचिन्तयतः Edns ABCDEGHKLN चापि for तस्य । Edns ABCDEGHKLN तामेव for सैरन्ध्रीं M सैरन्ध्री । Edns ABCDEGHKLN आयतलोचनाम् । A reads this v. after v. 23.

22 *a* D सासीद् for आसीद् । BE अभ्यधिक । Edns CL अपि for अस्य । D श्री । BEKप्रमुमूर्षतः । M प्रमुमचतः । H आसदिन्यधिका च श्रीः श्रियः चास्य मुमुक्षतः ।
b Edns ABDEGHKLN निर्वाणकाले । L दीपश्च । Edns ABDEGHKLN वर्तीमिव । FM वर्तिर्दिध॰ (F धि) । BEHL दिधिक्षतः। C omits *b*.

23 *a* A नत C कृतं for कृत॰ Edns CGKN तस्याः for तत्र ।
b Edns BCDEHGKMN नाजानात् H नजाने L नाजान । Edns CDFKMN यांत H जात L यांति for यातम् । C समागत । K चितयन्मनसागमम् । N omits चिंतयानः समागमम्। A repeats this v. before v. 21.

---

21 *a* S. cl. तस्य तत् for ततस्तु ।
b S. cl. अनुचिंतयतः । SK, SA, SG चापि for तस्य । S. cl. तामेवायत॰ for सैरन्ध्रीं वाम॰ ।

22 *a* SK, SA, SG अपि ST अस्याः for अस्य । SG श्रीयस्य for श्रीः श्रियम् । ST मुमूर्षोः श्रीर्विशेषतः for श्रीः श्रियम्॰ ।
b SK, SA[1], SG, ST ॰काले । वर्तीमिव for यथा वर्तिः । omitted in SA[2].

23 *a* SA, SG श्रुत for कृत॰ । SK तस्याः for तत्र । SA अपि समागमे for काममोहितः ।
b S. cl. पतन स्वस्य for दिवस यातम् । SK, SG, ST चितयन्नाम् SA चिंतयंश्च for चिंतयानः । S. cl. शुभाननाम् for समागमम् ।

ततस्तु द्रौपदी गत्वा भीमसेनं महानसे ।
उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ॥ २४ ॥
तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ॥
संगमो नर्तनागारे तव वाक्यात्परंतप ॥ २५ ॥
शून्येऽस्मिन्नर्तनागारे निर्जीवं कुरु पाण्डव ।
दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ॥ २६ ॥
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ २७ ॥

24 *a* B गत्ता for गत्वा । Edns ABCDEGKL तदा भीमम् H ततो भीमम् for भीमसेनम् ।
b CD कल्याणि H पाञ्चालि । D कौरवम् । D प्रति for पतिम् । Edns CG अंतिकम् A अंतकात् K अंतिके । N omits this verse.
25 *a* N omits तमुवाच सुकेशांता । N कीचकेन for कीचकस्य ।
b BE संकेता K समया for संगमो । N नर्तकागारे । Edns ACDGHN यथावोचः K यथार्थ त्वं for तव वाक्यात् ।
26 *a* Edns ABCDEGHKLN गत्वा for शून्ये । Edns CGK त्व AHN त्वं BE तु DL तत् for अस्मिन् । Edns ABCDEGHKL नर्तनागारं N नर्तकागारं । L पांडवः ।
b D दर्पात् for दर्पात् ।
27 *a* A शून्यं च । N नर्तकागारं ।
b L एवं for एकः C एकोतिव for एकोनिशि । L त्व for तं ।

---

21 *a* SA, ST, SG add वैशंपायन &c. ।
25 *a* S. cl. कृतो मया for मया कृतः ।
b SK, ST संकेतो for संगमो । SK यथावोचः SG, ST, SA यथाचोक्तं for तव वाक्यात् । SG, ST, SA नरर्षभ for परंतप ।
26 *a* SK, SG, SA गत्वा त्वम् ST गत्वा तु for शून्येऽस्मिन् । SK, SA[2] नर्तनागारं । SA यत्रं नाग इवारुजः for निर्जीवं कुरु पांडव ।
b omitted in SA, SK, SG. ST गर्वितः for दर्पाच । After this verse come our 28*a*, 28 *b*.
27 *a* S. cl. reads this verse after verse 25. SG, ST, SA सूतजः for कीचकः ।
b SG, SA कीचकाधम । SA[1] निषूदय for निषूदय ।

तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ मत्तनागमिवोद्धर ॥ २८ ॥
अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जय भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच ।

स्वागतं तेऽस्तु सैरन्ध्रि यन्मे वेदयसे प्रियम् ।
न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३० ॥
सा मे प्रीतिः समाख्याता कीचकेन समागमे ।
हत्वा हिडिम्बं या प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१ ॥

28 *a* All MSS except F and M read v. 26 after *a* here.
b FM स त्वं E तत्वं for तंत्वं । BE महरता । D श्रेष्ठं । Edns ACGHK ह्रदात् BE मगं DN कदं L द्रुवं for मत्त ।
29 *a* N परि for मम । Edns ABCDEGHKLN मार्जस्व । H पांडव for भारत ।
30 *a* Edns ABCDEGHKLN वरारोहे for अस्तु सैरंध्रि । Edns ABCDEGH KLN मां F मा for मे । AGKLN वेद्यासि । A थ्रिय N प्रिये ।
b Edns CGN अन्यं BDEK अहं for अस्य । K कचित् ।
31 *a* Edns ACDFGHKLMN या for सा । Edns CDGHKL त्वया for समा° । N ख्याते । Edns ACDGHKLN कीचकस्य ।
b FM हित्वा । ADFM हिडबं । N. cl. सा for या । BE omit the whole v. 31. D repeats it.

---

28 *a* ST त्वम् for तम् । SA मदगर्वितम् ।
b SG, ST, SK नालंनागः । omitted in SA; also vide v. 26. above.
29 *a* SK, SG, ST, SA² अस्रं AS अश्रं for अश्रु । SA² अपमार्जस्व । S. cl. except SA² मार्जस्व । SG, ST, SA² पांडव for भारत ।
b ST कुलस्य च बलस्य च for कुरु मानं &c.
30 *a* SK वरारोहे SG, ST, SA सुकेशान्ते for अस्तु सैरंध्रि । SK, ST यन्माम् SG, SA यन्मा । SA आवेदयसि SG आवेदय ।
b SG सहायाम् ।
31 *a* SG, SA या for सा । S. cl. त्वया for समा । S. cl. कीचकस्य ।
b SG, ST, SA सा ममासीत्सुचिरस्मिते SK ममासीत्सा शुचिस्मिते ।

सत्यं भ्रातृंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२ ॥

तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् ।
अथ योत्स्यन्ति मत्स्यास्ते हंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुंधराम् ।
कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच ।

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा भीम कीचकं त्वं निषूदय ॥ ३५ ॥

32 *b* BE त हनिष्यामि L हि हानेष्यामि । BE वृत्त ।

33 *a* C त गव्हरे H गव्हरे वा N अधकारे । K योधयिष्यामि ।

b Edns BCDEGMN चेद्गि FH चेद्व L योत्स्यामि for योत्स्यति । Edns BCEGMN योत्स्यति A मत्स्या वे D योत्स्यते FH योत्स्यनि L मत्स्यावे for मत्स्यास्ते । Edns CFMN हिंसे मत्स्यान् AL निहनिष्यामि G हिस्ये मत्स्यान् । A तानपि L तान्यपि for आपिध्रुवम् ।

34 *a* D सुयोधन । BE प्रतिलप्स्ये for प्रतिपत्स्ये ।

b A मत्स्यान् E मत्स्यस H मत्स्यान् for मत्स्य । K त N वै for हि। Edns AB DEGHKLN कुन्तीपुत्रः for कुरुराज ।

35 *a* N मे for स । B त for त्व । K शुभ for सत्य । N प्रभो for विभो ।

b H यथा for तथा । Edns CGN पार्थ ABDEHKL वीर for भीम । Northern class त for त्वम् । ABLN Edn[1] निषूदय F निपातय for निषूदय ।

---

32 *a* S. cl. पुत्रान् for धर्मंम् । S. cl शपामि for ब्रवीमि ।

b SA[1] omits *b*

33 *a* S. cl. reads:–रहस्य वा प्रकाशे वा सूदयिष्यामि कीचकम् ॥

b omitted in S cl

34 *a* S. cl. reads.–दुर्योधन ततो हत्वा सानुबधं सबांधवम् । कृष्णामखिलं राज्य प्रतिपत्स्यामि भामिनि ॥ SA[1] सुयोधनम् । SG, ST सहानुजम् for स बांधवम् ।

b S cl. reads:–काम मत्स्यमुपास्तां कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

35 *a* S. cl. reads·–कथ सत्यम् नात्यजः राजाय मत्कृते प्रभो ॥
SA[2] कथ मत्स्यमुपासीथा (SA[1] न) राजानम् for कथ सत्याञ्च ।

b SK, SG, ST निगूढम् SA निगू- त्वम् । SK न निपातय SG, ST, SA निपातय ।

भीमसेन उवाच ।

सर्वमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ॥ ३६ ॥
नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।
अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
मृगहारी इवादृश्यः क्रुद्धस्तत्र विनिश्वसन् ॥ ३८ ॥
कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममपाव्रजत् ।
तां वेलां नर्तनागरे पाञ्चालीसंगमाशया ॥ ३९ ॥

36 *a* Edns ABCDEĞHKLN एवं for सर्वं । A एवं for एतत् ।
b AMF अदृश्यमाणः । Edn² BCGHL तस्याथ for तस्याद्य ।

37 *a* K² आरुष्य N क्रोधात् for आक्रम्य । F वै N तत् for अहं ।
b D अलभ्यं for अलभ्यां ।

38 *a* KM अपि for अथ । L छिन्नं for छन्नः ।
b N. cl. except CD मृगं हरिः for मृगहारी । C मृगहारीः । Edns C प्रत्यकांक्षत AL प्रत्याकांक्षत् BEKNH प्रत्यकांक्षन् GK प्रत्याकांक्षत for क्रुद्धस्तत्र । Edns CEGK कीचक ABHLN स कीचक for विनिश्वसन् । D omits 38 *b*.

39 *a* FM आत्मानं L कीचकस्य for कीचकश्च । E काम K समयं for कामं । Edns ABCEHLN उपागमत् G उपागतः K आव्रजत् N अनुव्रजन् for अपाव्रजत् । D omits 39 *a*.
b Edns ABCEGHKL नर्तनागारं N नर्तकागारं for नर्तनागारे । N इच्छया for आशया ।

---

36 *a* S. cl. तथा भद्रे for सर्वमेतत् ।
b S. cl. SG, ST, SK तस्याहं । S. cl. तमिस्रायां सकुंडलम् ।

37 *a* ST पीडयिष्यामि । S. cl. तच्छिरः ।

38 *a* S. cl. स भीमः । SG रुध्वा for गत्वा । S. cl. तमिस्रायाम् for रात्रौ छन्नः ।
b S. cl. मृग सिंह इव । ST आयातम् SA आदिश्य for अदृश्यः । SK, SG, ST, SA² प्रत्याकांक्षत्स कीचकम् SA¹ प्रत्याकांक्षत कीचकम् ।

39 *a* S. cl. कीचकस्तु शिरःस्नातो निशायां समलंकृतः । संकेतमगमत्तूर्णं शून्यागारमपावृतम् । (ST आगमत् । SA² आगतः for अगमत् । ST इवावृतम् SA¹ उपावृतम् ।)
b SK, SG, ST, SA² तद्वेव SA¹ नमेव for तां वेलाम् । S. cl. नर्तनागारम् । S. cl. पाञ्चालीं वञ्चमानः । S. cl. तां मन्यमानः सकेले संगमी काममोहितः ।

प्रविश्य च ततो वेश्म तमसा संवृतं महत् ।
एकान्ते भीमसेनं तमाससाद स दुर्मतिः ॥ ४० ॥
शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत् ।
जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४१ ॥
उपसंगम्य चैनं वै कीचकः काममोहितः ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४२ ॥
प्राप्तं हि ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः ॥ ४३ ॥

40 *a* D समविश्य for प्रविश्य च । Edns BCEFGHKMN स तत् D च तत् for ततः ।
b Edns CGN एकांतावस्थित चैन A एकांतमास्थित चैन BDEHK एकांतमास्थित चैन G एकांतवस्थित चैव L एकांतमास्थित हि त्वा for एकान्ते भीमसेन त । Edn[1] K सु for स ।

41 *a* C नात्र । Edns CG सूतपुत्रः K मृत्युमूत for मृत्युं सूतः । H पारामृषत् N परामृषत् ।
b A हि K न N च for ह ।

42 *a* Edns ABCDEFGHLM चैवेन N तत्रैन for चैनं वै । *b* BE चितात्मा ।

43 *a* Edns ABCDEGHHLN प्राप्तिं B[2] कल्पित for प्राप्तं हि । C मे for ते । C चित्त ।
b BE उपाविश्य for समुद्दिश्य । K रहसि for सहसा । Edns BCDEGHKL अहमुपागतः M समुपागमत् N समुपागमम् ।

---

40 *a* SA ततस्तत् for प्रविश्य । S cl. नर्तनागारम् for च ततो वेश्म । SK, SG ततस्तम् ST तत्रस्थम् SA प्रविश्य for तमसा । SK, SG, ST पुरुषर्षभम् SA पुरुषाधम. for संवृत महत् ।
b S. cl एकांते भीममासाद्य कीचकः कालचोदितः ।

41 *a* SA[2], SG त सः SA[1] दिव्ये ST गृह for तत्र । S cl मृ. for सूत ।
b SA कृष्णाधा धर्षणेन च । SG, SK, ST च for ह ।

42 *a* SG, ST, SA चैवेनम् । SK omits *a*
b SA[2] omits *b.*

43 *a* S. cl. reads'–प्राप्तिं मे मया भद्रे बहुवित्तं शचिस्मिते । (ST कल्पितं for प्राप्तिम्) ।
b S. cl except ST reads'–त्वयि निष्ठुरं तत्सर्वं यथाहि स्वयमागता । (SA[1] हि for अपि ।) ST reads–तव तत्सर्वमुत्सृज्य सहसा समुपागतः ।

अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सर्वा गृहगताः स्त्रियः ।
सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४४ ॥

भीमसेन उवाच ।

दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ।
ईदृशश्च त्वया स्पर्शो दृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४६ ॥
अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया युधि ।
द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ४७ ॥

44 *a* F न कस्मात् H ना कस्मात् । D त्वां H मे for मां । Edns ABCEFGHK LMN सदा for सर्वा ।
b N दर्शनीयाः । D न चान्यः for नान्योऽस्ति । F तादृशः ।
45 *a* CG अथ for असि ADM प्रशंसति ।
b Edns ACDGKLMN तु for च । Edns ABCEGKL स्पृष्टपूर्वः D स्पृष्टपूर्वे HN स्पृष्टः पूर्वः । H कस्यचित् ।
46 *b* DKN प्रहस्योवाच कीचकं for प्रहस्येदमुवाच ह ।
47 *a* G त्वा for त्वाम् । ABDEGHLMN पाप for पापम् । Edns ABCDEG HKLN भुवि for युधि ।
b Edns ABEFGHKLMN द्रक्ष्यते C द्रक्ष्यतु for द्रक्ष्यति । B अद्रियुतीकाशं । C इंद्रप्रतीकाशं for अद्रिप्रतीकाशं । M एव for इव । Edns CG गजं for द्विपम् ।

---

44 *a* SG, SA[2] नाकस्मात् । S. cl. सदा for सर्वाः ।
b S. cl. बलवान् for सुवासा । SG, ST, SK नान्यस्ते । S. cl. सदृशः ।
45 *a* SA[2] दर्शनीयश्च । SA[1] प्रशंसति ।
b SK तु for च । SK स्पृष्टपूर्वः । SG, ST read:–एवमंगेषु सं (गसम) स्पर्शो SA[2] एवमंगस्य संस्पर्शः SA[1] एवमंगसमस्पर्शः । SG, ST, SA न ते दृष्टः कदाचन ।
46 *a* ST तु for तं । SA[1] एवं for इति ।
b SA, SG, ST समुत्पत्य च for सहसोत्पत्य । SG प्रेमस्य for प्रहस्य । SA, SG च for इदम् । SA, SG नराधमम् for उवाच ह ।
47 *a* ST पाप for पापं । ST हन्यमान for कृष्यमाणं । SK, ST भुवि for युधि ।
b SK, ST द्रक्ष्यते । SK °गजं for द्विपम् । SG, SA omit the whole verse.

निराबाधा त्वयि हते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्रीपतयस्तथा ॥ ४८ ॥
ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः ।
आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ ४९ ॥
बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ ५० ॥
अन्योन्यजयसंरम्भात्परस्परवधैषिणोः ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरा वा नरसिंहयोः ॥ ५१ ॥

48 *a* L पतयस्तदा for विचरिष्यति ।
b DN एव for एव । H omits चरिष्यन्ति । Edn[1] ABCDEFGHKMN सैरंध्याः for सैरन्ध्री । Edns CFGKMN सदा BDE तदा for तथा ।

49 *a* M महाबलाः ।
b D प्रक्षिप्य for आक्षिप्य । D पांडव F पांडवः for पांडवम् ।

50 *a* L वनांसि for वसन्ते । K वने आगतयोरिव N अन्ययोर्गजयोरिव for बलवद्गजयोरिव ।

51 *a* Edns ABEN °मपि CDGK °मभि° for जय° । Edns ABCDEGN संरब्धौ H सरब्धात् । Edns CGH °जये for °वधे° ।
b Edns BCEGHN इव D एव for वा । L यथासीत् for पुरा वा । Edns AC DGHLN कपि° । BE कपिमुख्ययोः ।

---

48 *a* ST विहरिष्यति ।
b ST सुखायैव । SK सैरंध्र्याः । SK सदा ST तदा for तथा । SG, SA omit the whole verse.

49 *a* SG, ST, SA भीमः for ततः । S. cl. युगपत्तु for महाबलः ।
b SA[1] पौरवम् ।

50 *a* S. cl. वन्निनोर्नागयोः for बलवद्गजयोः ।

51 *a* ST अन्योन्यमभिसंरब्धौ । SK omits *a*.
b SK पुरेव for पुरा वा । कपि for नर । ST omits *b*. SG, SA omit the whole verse.

ततः संहत्य मुष्टिं च पञ्चशीर्ष इवोरगम् ।
वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा ॥ ५२ ॥
तावन्योन्यं परिश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥ ५३ ॥
तयोरासीत्स तुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४ ॥
अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृण्हादमर्षतः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ५५ ॥
स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
समाक्षिपत्कीचकोऽथ बलवद्बलिनां वरः ॥ ५६ ॥
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५७ ॥

52 *a* Edns BCFGM समुद्यम्य भुजौ A संवर्त्य च मुष्टिं च D संक्षेपमुद्दितौ HN संमेत्य-मुद्दितौ L समेत्य तु करैः for संहत्य मुष्टिं च । K स for च । Edns BCDEFGH MN °शीर्षौ AK शीर्षं L °शीर्षैः । Edns ABCDEFGHMN °उरगौ L उरगैः ।

53 *a* Edns BCDEGHKLN समा° for परि° । A संश्लिष्य । AL महाबलौ ।
b H एव for अपि । BE चकाशेते । D उभौ च प्रचकाशेते । F प्रबुद्धौ M प्रयुद्धौ ।

54 *a* Edns BCDEGKM add हि after तयोः । Edns AFBCDEGHKL MN सुतुमुलः । N स दारुणः ।
b Edns CGHKM °दंतायुध° । D दृष्टयोः ।

55 *a* C पत्योथ D °पत्या च । M बाहुल्यां । All except F °मर्षितः ।
b AF मातङ्गमिव । A प्रभिन्ना° N प्रभिन्नं । A °करदा° K °करटा° N °कटका° ।

56 *a* AL तथा for तदा । G भीमं । L वेगवान् ।
b All except HKM समाक्षिप° । Edns BCDEGHN बलेन M बलवान् ।

57 *a* N बलिनः । AL तथा ।
b K स शब्दस्तु महाघोरो । N वज्र° for वेणु । G अभवत् ।

S. cl. omits verses 52–57.

अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५८ ॥
भीमसेनपरामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
विस्पन्दत यथाप्राणं विकर्षत च पाण्डवम् ॥ ५९ ॥
ईषदागलितं हस्तात्क्रोधाच्चलपदं स्थितम् ।
कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६० ॥
पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६१ ॥
स्पर्धमानौ बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनाविव निर्जने ॥ ६२ ॥

58 *a* D आश्लिष्य । BDE गृह मध्ये ।
b D द्रुमः ।
59 *a* Edns BCFKLN भीमेन च for भीमसेन° । L बलिना ।
b Edn² प्रास्पंदत A व्यस्कंदत BDGHLN व्यस्पंदत C प्रस्पंदत F व्यसीदत Edn¹ व्यस्पंदत । D तदा F तथा for यथा° । D प्राणात् । Edns ABCDGK LN विचकर्ष H °व्यकर्षत F विचकर्षत । FG पांडवः । v. omitted in EM.
60 *a* Edns BECG आकलित चापि FLM आलिंगितं चापि । All except N चापि for हस्तात् । Edns CG द्रुतपद् ।
b FM बलवत् ।
61 *a* A पतितो । D भीमोथ ।
b D अति° for अथ । दंडाहत इवोरगः ।
62 *a* A reads vv. 60,61,62 *a* after v. 51, and omits 62 *b* & 63. Edns BCEFGHKLMN स्पर्धया च D स्पर्धयात्र । N ताभुवौ । L omits तौ & reads उभौ पांडवकीचकौ ।
b Edns CG निर्जने स्थले BDEHLMN निशि निर्जने K निर्जने गृहे for इव निर्जने ।

S. cl. omits vv. 58–59.
60 *a* SG ईषधागलितं ST ईषदालिंगितं । SK, ST चापि SG भीमः SA भीमं for हस्तात् । SK क्रोधाद्यावाङ्गं SA क्रोधाचलपदम् । SG, ST स्थितः ।
b SG, ST, SA बलवत् । S. cl. पातयत् for आक्षिपत् ।
61 *a* SK, SG, ST भीमसेनस्तु for भुवि भीमस्तु ।
b S. cl. दंडाहतइवोरगः ।
62 *a* S. cl. स्पर्धया च । S. cl. भीमकीचकौ for सूतपांडवौ ।
b S. cl. निशार्द्धं for निशीथे । ST पर्यकर्षतो । SK, SG, SA अन्योन्यस्य विनिर्जये ST अन्योन्यं चापि निर्जने ।

ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं तावगर्जताम् ॥ ६३ ॥
तलाभ्यां तु स भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।
कीचको रोपसंरब्धः पदान्न चलितः पदम् ॥ ६४ ॥
मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ६५ ॥
तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
वक्षस्याहृत्य वेगेन ममन्थैनं विचेतसम् ॥ ६६ ॥
क्रोधाविष्टो विनिश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ६७ ॥

63 *a* Edns BEGLN भवनं DH भवने । D प्रकम्प॰ । LN तदा भृशं for मुहुर्मुहुः ।
b H बलवन्तावतिक्रुद्धौ L बल्वतापि स॰ । Edn[2] प्रतिगर्जतः Edn[1] C प्रतिगर्जंता BE अभिगर्जंता G भुवि गर्जंता H तावगर्षंता L तौ च गर्जितो ।
64 *a* L बाहुभ्यां । Edns CDG स तु ।
b Edns ACDFGKM ॰सततः HLN ॰सपन्न । N चलित ।
65 *a* Edns स तु तं G तत्र स॰ K त तथा for तु स त ।
b H ततः for तदा ।
66 *a* H हीनमानं ।
b Edns ABDEGHKLN आनीय । Edns CG ममर्द । GL विचेतनम् ।
67 *a* A ॰विष्ट BE कोपाविष्टं । H क्रोधाद्विनिश्वस्य । C वृकोदर ।
b N च for एव ।

---

63 *a* SA तु for तत् ST भवन । S cl. तदा भृश for मुहुर्मुहुः ।
b S. cl. तौ क्रोधवशमापन्नावन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
64 *a* ST भुजाभ्यां । SK, SG, ST, SA[1] भीमसेनेन SA[2] भीमसेनस्य for तु स भीमेन । SA[2] omits वक्षस्यभिहतोबली ।
b SK, SA[1] रक्ताक्षः SG, ST ताम्राक्षः for संरब्धः । SK, SG, ST, न चचाल पदात्पदम् SA[1] न चचाल पदापदम् । SA[2] omits *b*.
65 S. cl. reads for this verse:– मुहूर्तमशक्तसोढुं वेग तस्य महात्मनः । कीचको भीमसेनेन (SA[1], ST भीमसेनस्य) पश्चात्पश्चादहीयत (SA[1] पश्चात्पश्चात्तु हीयते)। SA[2] omits this v. upto भीमसेनस्य ।
66 *b* SK, ST, SA आनीय for आहृत्य । S. cl. ममाथ for ममन्थैन । SG, SA[2] विचेतनम् ।
67 *b* S. cl. भृश तदा ।

गृहीत्वा कीचकं भीमो विननाद महाबलः ।
शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ६८ ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योजयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६९ ॥
नदन्तं च महानादं भिन्नभेरीमहास्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७० ॥
निगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ।
अपीडयत कृष्णायाः कोपितायाः प्रशान्तये ॥ ७१ ॥
अथ तं सर्वभग्नाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत् ॥ ७२ ॥
तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।
भूतले भ्रामयित्वा तु वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७३ ॥

68 *a* A² om. कीचक & reads भीमसेनस्त । Edn² CG विराज Edn¹ विराव BE विराव K विचचार ।
b D एव G च for इव । KN महागजम् ।
69 *a* K उपावृत्य ।
b Edn² D योत्क्यामास AL पीडयामास H पोथयामास ।
70 *a* K महारावम् rM भिन्ना । Edns ACDGHKN °समस्वन BE °सम च तत् L °समस्वरं ।
b AL रुचिर । AN अचेतन ।
71 *a* Edns ACDGKLN प्रगृह्य HM विगृह्य । N तस्य कट ।
b BE आपीड° DL °यत् च । Edns BEFGMN तदा कोपोपशान्तये H सुमकोपोप शांतये D तदा कोपप्रशांतये । line omitted in C.
72 *a* Edns BDEFGHKM भग्नसर्वांगम् । BEF ह्याविद्ध° । l. omitted in C.
b BEH आपीड° H जानुभ्यां for बाहुभ्यां । H पशुमात्रेण मारयत् ।
73 *a* H interch. त & विषीदन्तम् । C विषीदन्तम् । line omitted in K.
b Edns ABCDEGHLN भ्रामयामास । All except FM चेदम् for एतद् । D अभाषत ।

---

68 *a* S. cl. विराज for विननाद् ।
b S. cl. reads:-आमिषार्थे (SA² °र्थं) गृहीत्वेव (ST, SA °त्वेव) शार्दूलो मृगपूंगवम् (SA² °पोतकम्)।
S. cl. omits vv. 69-73.

अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्याप्रहारिणम् ।
सौख्यं प्राप्स्यामि परमं हत्वा सैरन्ध्रिकण्टकम् ॥ ७४ ॥
निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठबलीयसा ।
समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः ॥ ७५ ॥
तस्य पादौ च पाणी च कटिग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ७६ ॥
तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ७७ ॥

74 *a* Edns BCDEFGKN भ्रातुः । All except A अपहारिणम् ।
b All except FM शान्ति for सौख्यम् । Edns ACEGKLN लब्धास्मि D लब्ध्वास्मि H लब्धोस्मि । All except FM परमां ।

75 *a* D विघृष्य for निष्पिष्य । Edns[1] CG सदष्टोष्ठपुटोबली N संदष्टोष्ठपुट बली ।
b C तं for स० (second).

76 *a* L तस्या । LM पाणी च पादौ च । Edns BCDEFGHKMN शिरः for कटि । FLM ग्रीवा ।
b H कोष्टं K कायं । F एव for इव ।

77 *a* H तं तुन्मथित N सतंमथित । Edn[1] कृतं for कृतम् ।
b Edns CFHKMN कृष्णायाः ।

---

74. v. omitted in S. cl.

75 *a* S. cl. omits this line.
b ST सयुद्धः for संक्रुद्धः । ST स वृकोदरः for बलिनां वरः । SK, SG, SA omit *b*.

76 *a* SK आस्ये for तस्य । SG, ST, SA पादौ च पाणी च । SK, SA[1] शिरोग्रीवां SG, ST, SA[2] शिरोग्रीवं । K स कुंडलां SG, ST, SA सकुंडलं for च सर्वशः ।
b S. cl. मृदित्वांगानि सर्वशः for पशोरिव पिनाकधृक् ।

77 *a* S. cl. स तं for तं स० । S. cl. मांसपिण्डमथा (SG, ST मिवा) करोत् ।
b SG कृष्णां प्रोवाच भीमस्तु for कृष्णायै दर्शयामास । SG, ST, SA पश्येनं सुभ्रु कीचक (SA कामुकं) for भीमसेनो etc.

उवाच च महातेजा द्रौपदीं पाण्डुनन्दनः ।
पश्येममेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ७८ ॥

तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य निष्कृतिम् ।
आमन्त्र्य द्रौपदीं भूयः क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ७९ ॥

कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
प्रहृष्टा गतसंत्रासा सभापालानुवाच ह ॥ ८० ॥

कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तं समागच्छत पश्यत ॥ ८१ ॥

78 *a* AKL स for च । BE महत्तेजा M महाबाहो । D द्रोपदी । Edns CGK योषितां वरां for पांडुनदन. ।
b Edns ABCDKLN पश्येन G पश्येन H पश्यमम । H ह for एहि । M पांचाली । AL कीचकः for कामुकः । E omits 78 *b*

79 *a* D च for स । Edns ABCDEGHKLN वैशंम D वैशमं for निष्कृतिम् । A reads this line on the margin.
b Edns ABCDEGHKL कृष्णां N भीम. for भूयः ।

80 *a* N घातयित्वा । CLN द्रोपदी ।
b Edns BCDEGHKLMN सत्रासा for संत्रासा । D सभापाल ।

81 *a* K गांधर्वैः ।
b Edns AFGHKL कामसमत्तः BE °कामुक मत्त C कामसनतः D कामसमत N कामसमूढः° । Edns CG तत्र B ततो E त N तत् for मम ।

---

78 *a* SK योषितां वरां for पांडुनदनः ।
b S. cl. एनं for इमम् । SK, ST यथा हतः SG, SA हतागमः for यथा कृतः ।

79 *b* S. cl पश्चात् for भूयः ।

80 *a* SG, SA पातयित्वा । S cl. च for तु ।
b ST संत्रासा । SG, SA[1] मा for ह ।

81 *a* SK निहत for अयं हत. ।
b SK, ST, SA संमत्तं SG मत्त for समागम । SG मदृशायत्र । ST दाय- मेन हतं मृतं for समाग etc.

सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभग्नं कूर्मजालमिवोद्धृतम् ॥ २ ॥
पोथितं पीष्टितं भीमं तमिन्द्रेणेव दानवम् ।
संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥
ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठति ॥ ४ ॥
समवेक्ष्यैव ते सर्वे तामूचुरुपकीचकाः ।
हन्यतां शीघ्रमसती यस्यार्थे कीचको हतः ॥ ५ ॥

2 *a* N संत्रस्यमनसः for संहृष्ट° । N सन्नताः ।
b Edns CGK संभिन्नसर्वाङ्गं N संभग्नसर्वाङ्गं BDE सर्वाङ्गसंभग्न । Edns CG HLN कूर्मस्थल AF कूर्मस्थलं BE कूर्मस्थलं DK कूर्मस्थूलं for कूर्मजालम् । BE उद्धृम् ।

3 *a* BE पातितं L प्रोज्झितं for पोथितं । Edns ABCEFGHKLN भीमसेनेन for पीष्टितं भीमम् । BEM च for इव ।
b L इच्छन्तु ।

4 *b* Edns CDEFGHKLN अनवद्याङ्गीम् । Edns H add च after अदूरात् । Edns BCDEFGHKLMN तिष्ठतीम् ।

5 *a* Edns CG समवेतेषु सर्वेषु ABDEHN समवेतेषु सूतेषु K समवेतास्तदा सर्वे । AH तानूचाय । H °कीचकः ।
b Edn¹ ABCDEFGHKLM असतीम् । Edns BCDEFGHKMN यत्कृते for यस्यार्थे ।

---

2 *b* SA² ततः ST तदा for तथा । SK संभग्नसर्वाङ्गं SG, ST, SA सर्वाङ्गसंभग्नं । SK, ST, SA कूर्मं स्थल SG कूर्मस्थल for कूर्मजालम् ।

3 *a* SG, ST, SA तं हतं for पोथितम् । S. d. भीमसेनेन for पीष्टितं भीमम् । S. d. महेन्द्रेण । SA² शम्बरं for दानवम् ।
b ST इच्छन्तु ।

4 *a* S. d. अपश्यन्त ते for ददृशुस्ते ततः ।
b S. d. अदूरादनवद्याङ्गीं । ST आश्रित्य for आलिङ्ग्य । S. d. स्थितां ।

5 *a* SK समागतेषु सूतेषु SA समवेतेषु सर्वेषु SG, ST समवेतेषु सूतेषु for समवेक्ष्यैव ते सर्वे । SK, ST, SA तानूचाय SG तमूचुः for तामूचुः । S. d. °कीचकाः ।
b S. d. यत्कृते for यस्यार्थे ।

श्रुत्वा तु भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।
सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ८२ ॥
ततो गत्वा तु तद्वेश्म कीचकं संनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ८३ ॥
क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ।
इति स्म तं परीप्सन्तो गन्धर्वेण हतं तथा ॥ ८४ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकवधो नाम
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

ततः कल्यं समागम्य सर्वे ते तत्र बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥

82 *a* Edns BCDEGHKLN तच्छ्रुत्वा A ततः श्रुत्वा । A रक्षिताः ।
b K सहस्राः for सहस्रशः ।

83 *a* Edns BCDEGHKN अथ for तु । G वेगेन H ते तस्मिन् for तद्वेश्म । Edns ABCDEFGKMN विनिपातितम् । L omits this line.
b D ददृशे । C omits भूमौ रुधिरेण । BEH समुद्धितं C विनिपातितम् ।

84 *a* D पाणिः F बाहू for पाणी ।
b A स्मितम् । Edns ACHL परीक्षंते BDEN निरीक्षंते । GK पर्यपृच्छन्त for तंपरीप्संतः । F हतो । Edns ACGHKN तदा for तथा ।

XXII. 1 *a* Edns CDGHKN* तस्मिन् for ततः । Edns BCDEFGHKMN* काले A कालं for कल्यं । D तु संगम्य । Edns ABCDEGHKLN तत्रास्य for ते तत्र ।
b FM उपतस्थिरे for समन्ततः ।

---

82 *a* S. cl. तच्छ्रुत्वा ।
b SK समुत्तस्थुः SG, ST, SA² तदा जग्मुः । SK, SA¹ उल्कामादाय सर्वशः SA² उल्काश्चादाय सर्वशः SG उल्का आदाय ST उल्कानादाय सर्वशः ।

83 *a* SA¹ च SA² अथ for तु । S. cl. विनिपातितम् ।

84 *a* S. cl. क्व दृक् for तथा ।
b SK स्म ते SG तं सं० । S. cl. परीक्षंते for परीप्सन्तः । ST गर्वेण हतकंधरं for गंधर्वेण हतं तथा ।

XXII. 1-*a* SK, ST* तत् for ततः । SK, SG*, SA काले ST* श्रुत्वा for कल्यं । SK, ST add तु before समागम्य । SK, SA, SG तत्रास्य ST तत्र स० for ते तत्र ।
b S. cl. उपतस्थिरे for समन्ततः ।

सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम्।
तथा सर्वाङ्गसंभग्नं कूर्मजालमिवोद्धृतम् ॥ २ ॥
पोथितं पीप्वितं भीमं तमिन्द्रेणेव दानवम्।
संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥
ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठति ॥ ४ ॥
समवेक्ष्यैव ते सर्वे तामूचुरुपकीचकाः।
हन्यतां शीघ्रमसती यस्यार्थे कीचको हतः ॥ ५ ॥

2 *a* N सत्रस्यमनतः for संहृष्ट° । N सनता ।
b Edns CGK समिन्नसर्वाङ्ग N नभमसर्वाङ्ग BDE सर्वाङ्गसमग्न । Edns CG HLN कूर्मस्थल AF कूमस्थल BL कूर्मस्थल DK कूर्मस्थूल for कूर्मजालम् । BE उद्धृतम् ।

3 *a* BE पातित L मोञ्जित for पोथित । Edns ABCEI GHKLN भीमसेनेन for पोथितं भीमम् । BEM च for इव ।
b L इच्छन्तु ।

4 *b* Edns CDEI GHKLN अनवद्याङ्गाम् । Edns H add च after अदूरात् । Edns BCDEI GHKLMN तिष्ठतीम् ।

5 *a* Edns CG समवेतेषु सर्वेषु ABDEHN समवेतेषु सूतेषु K समवेतास्तदा सर्वे । AH तानुवाच । H °कीचक ।
b Edn¹ ABCDEFGHKLM असताम् । Edns BCDEFGHKMN यत्कृते for यस्यार्थे ।

---

2 *b* SA² ततः ST तदा for तथा । SK संभुग्नसर्वाङ्गं SG, ST, SA सर्वाङ्गसंभुग्न । SK, ST, SA कूर्मस्थल SG कूमस्थल for कूर्मजालम् ।

3 *a* SG, ST, SA तं हत for पोथितम् । S. cl. भीमसेनेन for पोथितं भीमम् । S. cl. मोद्भृते । SA² मध्ये for दानवम् ।
b ST इच्छन्तु ।

4 *a* S. cl. अथापश्यन् ते for ददृशुस्ते ततः ।
b S. cl. अदूरादनवद्याङ्गी । ST [illegible] for [illegible] । S. cl. [illegible] ।

5 *a* SK समवेतेषु सूतेषु SA समवेतेषु सर्वेषु SG, ST समवेतेषु सूतेषु for समवेक्ष्यैव ते सर्वे । SK, ST, SA [illegible] SG [illegible] for तामूचुः । S. cl. °कीचक ।
b S. cl. यत्कृते for यस्यार्थे ।

अथवा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।
मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥
ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहायानेन दह्येत अनुज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ७ ॥
उपक्रमं च सूतानां तच्च राजान्वमोदयत् ।
सैरन्ध्र्याः प्रेक्षमाणायाः स हि दाहं विशांपते ॥ ८ ॥

6 *a* Edns G एव for इह। D सहायानेन for अथवा नेह। C वै न K इयं न for नेह।
b BE प्रिय॰। H सर्वशः।

7 *a* E हते for कृते।
b Edns CGK सहानेनाद्य BE सहैवानेन N सहैवानेन AHL सहानेन तु F सहाघातेन for सहायानेन। Edns दहेम D गच्छेत H दह्यत K दाह्येषा for दह्येत। Edns ACDGHKLN तदनुज्ञातु FM तामनुज्ञातुम्।

8 *a* Edns ACFGHKLMN पराक्रमम B उपक्रमे for उपक्रमम्। Edns ABC EGHKLN तु for च। Edns ABCEGHKLN मत्वा for तच्च। Edns ABCEGHKLN अन्वमोदत। D *निहितं कीचकं दृष्ट्वा विराटोतीव दुःखितः* for this line.
b Edns BCDEGHKN सूतपुत्रेण FLM प्रेक्ष्यमाणायाः for प्रेक्षमाणायाः। All except C सह दाहम्। Edns G विशापतिः।

---

6 *a* SA ॰वैषान SK नैव for नेह।
b SG सर्वदा for सर्वथा।

7 The sense of v. 7 is expressed by S. cl in the following lines:—

ततो विराटमासाद्य सूताः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
कीचकोऽद्य हतः शेते गन्धर्वैः कामरूपिभिः ॥ १ ॥
सैरंध्र्या घातितो रात्रौ तं दहेम सहानया ।
मानिताः स्मस्त्वया वीर तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ २ ॥

(1 SK, SA add वैश॰ before this. SG, ST, SA आगम्य for आसाद्य। SA[1] सर्वे for सूता.।
2 SG, ST सूता ऊचुः before *b*. ST तद्दहेय for त दहेम। ST यानिता SA[1] माहिता for मानिताः। SA हि for स्मः। SG, ST राजन् for वीर।)
SG, ST, SA read वैश॰। before v. 8.

8 *a* S. cl. पराक्रम तु for उपक्रम च। ज्ञात्वा for तच्च। SA[2] ॰नुमन्यत SA[1] ॰नमन्यतः SG ॰त्वमन्यत SK, ST ॰न्वमन्यत for ॰न्वमोदयत्।
b SG सैरन्ध्री। S. cl सूतपुत्रेण for प्रेक्षमाणाया.। SK, ST, SA सह दाह SG दग्धु। SK नराधिपः SA, ST जनाधिपः SG जनाधिप for विशांपते।

तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
रोरूयमाणास्तां तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥

ततस्तां च समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् ।
जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे स्मशानाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥

ह्रियमाणा तु सा तत्र सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णानाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
ते मे वाचं विशृण्वन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२ ॥

9 *a* N समाद्राय for समासाद्य ।
b Edns BCDEFGKMN मोमुह्यमानाम् H रोरूयमानाम् L रोरुद्यमाणाम् । Edns ABCDEGHKL ने for ताम् ।

10 *a* Edns ACDGHKLMN तु ताम् F तु ते for तां च ।
b BEH जग्मुः A ते वै तदा for उद्यम्य ते । FM उद्दिश्य N उत्पत्य for उद्यम्य । D सर्वे ते for ते सर्वे । Edns BCDGHKLMN श्मशानाभिमुखाः L तथा for तदा ।

11 *a* AD ह्रीयमाणा । D च H अपि for तु । A रुता राजन् for सा तत्र । Edns ABCDEGHKLN राजन् for तत्र । M ततः पुत्रैः ।
b N आक्रोशत् । M मोक्ष for नाथम् । BHKN तदा for कृष्णा ।

12 *a* AFM जयसेनः K जयावहः for जयत्सेनः ।
b Edns BCDEGHKLN विजानन्तु A विजानतः for विशृण्वन्तु ।

---

9 v. omitted in S. cl. (but see App.)

10 SK reads for this verse:-मृतेन सह यद्वाङ्गी निरता जीविते तदा । श्मशा-नाभिमुख नीता करणुरिव रौति सा ॥ v. omitted in SA, SG. SK interchanges v. 10 & 11.

11 *a* SK, SA, SG त्वथ for तु । S. cl. सुश्रोणी for सा तत्र ।

12 *a* SK, SA,SG जयेशः for जयन्तः ।
b S. cl. विजानन्तु for विशृण्वन्तु ।

येषां ज्याघातनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
विश्रूयते महायुद्धे भीमो घोषस्तरस्विनाम् ॥ १३ ॥
रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
ते मे वाचं विशृण्वन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं सुकृपणा वाचः कृष्णाया परिदेविताः ।
श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच ।

अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्ध्रि भाषितम् ।
तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरु विद्यते ॥ १६ ॥

13 *a* vv. 13, 14 are repeated thrice in B&E. Edns ABCDEFHK LM ज्यातलनिर्घोषः । Edn[1] विष्फूर्जितम् ।
b BE व्यश्रूयन्त Edns ABCDEGHKLN व्यश्रूयत FM व्यसूयत for विश्रूयते । BE महायुद्ध । Edns BCDEFGHKMN भीमघोषः AL भीमघोष ।
14 *a* Edns CGKN तरस्विनाम् H मनस्विनाम् for यशस्विनाम् ।
b Edns BCDEGHKLN विजानन्तु A विजानन्तः for विशृण्वन्तु ।
15 *a* Edns ABCDEGHKL तस्यास्ताः for एव सु° । D द्रौपद्याः । Edn[2] BEG परिदेवितम् HK परिवेदिताः for परिदेविताः ।
b Edns CDGKL अभ्यापतत् N अभ्यद्रवत् for अभ्यपतत् । AH श्रुत्वोत्तस्थौ तदा भीमः ।
16 *a* L omits भीमसेन उवाच । Edns GHN भाषिताम् for भाषितम् ।
b Edns BCDEGH भय भीरु न for न भयं भीरु । M न भयं विद्यते क्वचित् ।
F omits v. 16. L completes the Adhyāya here.

---

13 *a* SK, ST, SG ज्यातल° for ज्याघात° । SG निर्घोषा । SA विष्फूर्जितम् ।
b S. cl. अश्रूयत । SK, SG, SA महान् for महा° । SK, SA[2] ST, SG भीमघोषः SA[1] भीमसेनः for भीमो घोषः ।
14 *b* SK, SA, SG विजानन्तु ST विबोधन्तु for विशृण्वन्तु ।
S. cl. omits वैशंपायन उवाच ।
15 *a* S. cl. इत्यस्याः for एव सु° । SG कृपणं वाचं । SG °देवितान् for °देविताः ।
b S. cl. °वाभ्युत्थितो for °वाभ्यपतत् ।
16 *a* SA, ST, SG *omit* भीमसेन उवाच । SK, SG, SA सैरन्ध्रि *for* शृणोमि । SG ता for ते । S. cl. वाचः for वाचं । SK, SG, SA[1] शृणोमि तव SA[2] शृणोमि मयि for त्वया सैरन्ध्री । SK, SA[2], ST, SG भाषिताः ।
b SK, SA, SG जातु for भीरु । ST भय भीरु न विद्यते ।

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजृंभितजिघांसया ।
अद्वारेण विनिष्क्रम्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ १७ ॥
स भीमसेनः प्राकारादुत्पाट्य तरसा द्रुमम् ।
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ १८ ॥
स तं वृक्षं दशव्यामं सुस्कन्धविटपं बली ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १९ ॥
ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ।
भूमौ निपतिता वृक्षा संघशस्तत्र शेरते ॥ २० ॥

17 *a* M omits वैशंपायन उवाच । Edns LMN विजजृंभे BEH विजिजृंभे C विजजृंभे D विजजृंभ F विनिजृंभे for विजृंभित ।
b Edns BCEFGHKMN अभ्यवस्कन्द्य D अभिनिष्क्रम्य for विनिष्क्रम्य ।

18 *a* Edn¹ DKN प्राकार for प्राकारात् । Edns ABCDEGKN आरुह्य H विगृह्य for उत्पाट्य । L अविमज्य महाद्रुमम् । Edn¹ AD द्रुतम् KN अद्रवत् for द्रुमम् ।

19 *a* A दशाभ्यामम् । Edns ABCDEGHKLN सस्कन्धविटपम् ।

20 *b* CN निपातिताः for निपतिता । G संहताः K शतशः for संघशः ।

---

17 *a* SA² omits वैशंपायन उवाच । ST जिघांसुस्तान् for महाबाहुः । ST व्यजृम्भत यथा हरिः । SK, SA विजजृम्भे SG विजिजृम्भित° ।
b S. cl. अभ्यवस्कन्द्य for विनिष्क्रम्य ।

18 *a* omitted in SA SG, SK लघयित्वा for भीमसेनः । SK, ST प्राकारं for प्राकारात् । आरुह्य for उत्पाट्य । ST क्रमत् for द्रुमम् ।
b SG यत्र for यत्र । SG interchanges *a* and *b*

19 *a*, *b* the sense is expressed in S. cl. by the following—
ततो वृक्षं दशव्याम निष्पत्रमकरोत्तदा ।
स महाकायमुद्यम्य भ्रमयित्वा च वेगिनः ।
प्रगृह्याभ्यपतत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥
(SA² सत for तत । SA², ST वेगतः । ST विनद्य for प्रगृह्य)

20 *b* SK, SA समशः SG सुमशः ST प्रभशः for संघशः ।

तं सिंहमिव संक्रुद्धं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
दुद्रुवुः सर्वतः सूता विषादभयमोहिताः ॥ २१ ॥
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।
सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं महन्नो भयमागतम् ॥ २२ ॥
ते तु दृष्ट्वा समाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदीं तूर्णं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २३ ॥
द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २४ ॥
तत आश्वासयत्कृष्णां प्रतिमुच्य विशांपते ।
उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं रहसस्तदा ॥ २५ ॥

21 *a* M स्वं for तं । All except A दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
b Edns CN वित्रेसुः सर्वशः for दुद्रुवुः सर्वतः । Edn ABCDEGKLN कम्पिताः for मोहिताः ।
22 *b* Edns CGK यतो नः D महद्वो for महन्नः । FM भय आगतः ।
23 *a* CKL तदाविद्धं N तथाविद्धं DGH तमाविद्धम् ।
b BE आमुच्य H आविध्य for विमुच्य । Edns ABCDEGHKLN तत्र for तूर्णम् ।
24 *a* L तान् स for तांस्तु । N दानवानिव वासवः ।
b D तत्र for भीमः । C प्राहिणोत् ।
25 *a* DH ततश्चाश्वासयत् । Edns GH स विमुच्य AFKLM परिमुच्य ।
b D तां KLM स for च । Edns ABCDEGHKL तत्र द्रौपदीम् FM रहसिः तदा N पाण्डुनन्दनः for रहसस्तदा ।

---

21 *a* ST दुर्धर्षं SA² सम्मग्नं for संक्रुद्धं । S. cl. दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् for गन्धर्वं etc.
b S. cl. वित्रेसुः for दुद्रुवुः । SK च तदा for सर्वतः । S. cl. °पीडिताः for °मोहिताः ।
22 *b* S. cl. भयं नो महदागतम् ।
23 *a* SG तं ST अथ for तु । SK दृष्ट्वाऽथ for तु दृष्ट्वा । SA², ST तमाविद्धं SK, SG समाविद्धं SA¹ तदाविद्धं ।
b S. cl. त्रस्ताः for तूर्णं । S. cl. adds वैशंपायन उवाच before this v.
24 *a* S. cl. च for तु ।
25 *a* SK आश्वासयत्तदा SA, SG, ST अश्वासयत्ततः for तत आश्वासयत् । SG अवमच्य ST अथामुच्य । S. cl. च बन्धनात् for विशांपते ।
b SK श्लक्ष्णया वाचा for च महाबाहुः । S. cl. भरतर्षभः for रहसस्तदा ।

अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ।
एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां हिंसंत्यनागसम् ॥ २६ ॥

प्रेहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ।
अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसे ॥ २७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पञ्चाधिकं शतं तेन निहतं तत्र भारत ।
महावनमिव च्छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ २८ ॥

एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतम् ॥ २९ ॥

26 *a* K देवी for दीनाम् । ABD दुर्धर्षाम् ।
b Edns CDFGHKMN क्लिश्यन्ति L हिंस्यन्ति for हिंसन्ति । A अनिन्दिते ।

27 *a* Edns ABCDEFGKLN प्रेहि त्वाम् । AFLM भद्रे । H तव विद्यते ।
b Edns BCDEGHKLMN महानसम् ।

28 *a* Edns CFGK तत्र BDEN तत्र G यत्र M पञ्च L तेषां for तेन । L निहितं for निहतम् । Edns BEN तेन D तत्र for तत्र ।
b CM च्छन्न for च्छिन्नम् । FKL[1]M शेते for शिश्ये । M °क्रम for द्रुमम् । L reads for this v.:–पञ्चाधिकं शतं हत्वा वृकेण स महाभुजः । जगाम नगरं भूयः सिंहो हत्वा मृगानिव ॥

29 *a,b* omitted in A. *b* BE यतम् for क्षतम् ।

---

26 *a* SK, SG, ST भीतां for दीनां । S. cl. उद्धरन् for दुर्धर्षः ।
b ST निहता for वध्यन्ते । S. cl. हिंसन्ति मानवाः ।

27 *a* S. cl. गच्छ त्वं for प्रेहि त्वम् । SG अनघे for तव ।
b S. cl. महानसम् ।

28 *a* पञ्चा॰ omitted in SA[2]. SK, SG, ST, SA[2] तत्र SA[1] देव for तेन । SG, ST °पिकशतम् । SK, ST, SG, SA[2] तेन SA[1] तत्तु for तत्र ।
b SA[1] SG वर्गाल्तिद्रुमम् । SG शिश्ये for शिश्ये ।

29 *a* S. cl. उत for च ।
b S. cl. सूत for पूर्वं ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ।
विस्मयं परमं जग्मुर्नोचुः किंचन भारत ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकभ्रातृवधो नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्गत्वा राज्ञे न्यवेदयन् ।
गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्राः परंशताः ॥ १ ॥
यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।
विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सूता महीतले ॥ २ ॥

30 *a* BE तं for तद् । B निहतं तत्र for महदाश्चर्यम् ।
b Edns BCEFGHKLN गत्वा for जग्मुः । A om. v.

* * * * *

XXIII. 1 *a* N तान् for ते । L सहितान् for निहतान् । Edns CDGKLN राज्ञे गत्वा ।
b E सुतः पुत्राः । Edns CGN महाबलाः H शतानीकाः BEL परंतपाः for परंशताः ।
A omits the first 22 verses and begins with बृहन्नडापि कल्याणि v. 23.

2 *b* Edns CG व्यतिकीर्णाः DEKN विनिकीर्णाः H विनाकीर्णम् । Edns CDGK LMN प्रदृश्यन्ते ।

---

30 *a* S. cl. नागराः for संगताः ।
b S. cl. गत्वा for जग्मुः ।

* * * *

XXIII. 1 *a* S. cl. राज्ञे गत्वा । SK ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्भीमसेनेन भारत । कीचकाश्च महाः . सर्वे राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
b SK गन्धर्वैर्हताः । SK, SG परंतप SA[1] ST परं शतम् SA[2] शतानथ ।

2 *a* SK दीर्णं वै SG, ST वै भिन्नं SA वै छिन्नं ।
b SK, SG, ST विनिकीर्णाः प्रदृश्यते ।

सैरन्ध्री च विमुक्ता सा पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३ ॥
तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।
पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥
यथा सैरन्ध्रिरूपेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
अब्रवीत्परमा तेषां सूतानां क्रियतां क्रिया ॥ ६ ॥
एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
दह्यंतां कीचकाः शीघ्रमेधैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥

3 *a* LMN विनिर्मुक्ता Edns CFGHK विमुक्तासौ ।
b D संशयितुं । H राज ।
4 *a* Edns BCEFGLM यथारूपा । Edns DGH च for हि ।
5 *a* Edns GHKLMN सैरंध्रिदोषेण । D ते न for न ते । C पुरा ।
b D एष्यति for एति वै । B शीघ्रम् for क्षिप्रम् । L क्षिप्रं वै ।
6 *b* FM परमाम् L रूपया *Edns* BCDEGHK क्रियताम् *for* परमा । Edns BCDEFGHKMN एषाम् for तेषाम् । Edn[2] K परम BECG परमा HL परमाः D Edn[1] चरमा N चरम for क्रियताम् । HLM क्रियाः for क्रिया ।
7 *a* BE सुसमृद्धे ।
b BE दह्यनो for दह्यंताम् । D कीचकः H कीचकम् । Edns BCEGKLN रत्नैः D रत्नैः H सर्वं for एधैः ।

---

3 *a* SK, SA, SG चापि मुक्ता सा ST चापि निर्मुक्तौ ।
4 *a* ST अपि for तथा । SG, ST च for हि ।
5 *a* SA[1] तथा for यथा । SK दोषेण SG, ST, SA येनेन for रूपेण । S. cl. नेदं राजन् पुरं तव ।
b SK, SA, SG साधु ST पाप for नीतिः ।
Before v. 6 SA[1], SK add—वैशं॰ ।
6 *a* ST वाक्यमनमर्थान् for वाहिनीपतिः ।
b SK, SG, SA क्रियतामेषाम् for परमा तेषाम् । ST क्रियतां कामनेनेषाम् । SK SG अस्त SA परम ST परमा for क्रियताम् ।
7 *a* ST एतस्मिन् ।
b S. cl. सर्वे for शीघ्रम् । SK, SG, SA सर्वं ST रत्नैः for एधैः ।

सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ।
सैरन्ध्रीमागतां ब्रूहि ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥
गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराबले ।
राजा बिभेति सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवन् ॥ ९ ॥
न च त्वामुत्सहेद्वक्तुं स्वयं गन्धर्वशङ्कितः ।
स्त्रियस्त्वदोपास्तद्वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ मुक्तभया कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
रक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥

8 *a* Edns CGHKL omit च ।
b Edns CFGKLMN ब्रूयाः D ब्रूयात् for ब्रूहि । M वचनादिकम् ।
9 *a* Edns BCEGHMN वरानने K वराबले for चराबले ।
b Edns BCDEGHKLN बिभेति राजा M राजा बिभेमि । BEN सैरन्ध्रि for सुश्रोणि । Edns BDEFGHKLN पराभवात् for पराभवन् ।
10 *a* Edns BCDEGHKL हि for च । Edns CDGHKL उत्सहे । N उत्सहते and om. च । Edns BDEGKLN गन्धर्वरक्षिताम् C गन्धर्वरक्षितां for गन्धर्वशंकितः ।
b Edns CGHN स्त्रियः । Edns GN अदोपस्ताम् CDK अदोपास्त्वाम् for अदोपास्त° । H अदोपास्त्वामब्रवीम्यहम् ।
11 *a* Edns BCEFGHKLMN मुक्ता भयात् ।
b All except M read मोक्षिता for रक्षिता ।

---

8 *a* SA² संभ्रमः SA¹ साध्वसाम् ।
b S. cl. ब्रूयाः for ब्रूहि । S. cl. इह for इदम् ।
9 *a* S. cl. अधुना for अबले ।
b SK, ST, SG बिभेति राजा सैरन्ध्रि । SA राजा बिभेति सैरन्ध्रि । SK, ST, SA पराभवात् SG पराभवम् ।
10 *a* S. cl. न हि तामुत्सहे for न च त्वामुत्सहेत् । S. cl. °रक्षिताम् for °शङ्कितः ।
b SK स्त्रियास्त्वदोषस्ताम् SA¹ स्त्रियस्त्वदोषास्ताम् । SA², SG, तां ST त्वाम् for तत् ।
11 *a* SK, SG, ST मुक्ता भयात् SA कृष्णा भयान्मुक्ता । SG, ST तु for च ।
b S. cl. मोक्षिता for रक्षिता ।

त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥
तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्रवन्त दिशोदिशः ।
गन्धर्वाणां भयात्त्रस्ताः केचिन्नेत्राण्यमीलयन् ॥ १३ ॥
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४ ॥
तं विस्मयन्ती शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ।
नमो गन्धर्वराजाय येनास्मि परिरक्षिता ॥ १५ ॥

12 *a* M शंकिता for त्रासिता ।
b KL च for सा ।

13 *a* FM द्रुतात् for राजन् । H प्रद्रवन्ति L प्राद्रवन्ति । Edns BCDGHKN दृशा for second दिशः ।
b D गन्धर्वभयवित्रस्ताः । Edns CFGHKLMN भयत्रस्ताः । Edns GKL दृष्ट्वा BCDEH दृशः N दृशिम् for नेत्राणि । Edns BCDEGHKLN न्यमीलयन् ।

14 *b* L महागजम् ।

15 *a* Edns BDEGHKLN संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
b Edns and MSS except D गन्धर्वराजाय नमः । Edn[1] BDEK परिमोक्षिता Edn[2] FGHM परिमोचिता । C omits this verse.

---

12 *a* SG शार्दूलेव ।
b S. cl. सा तु गात्राणि वासश्च । S. cl. प्रविवेश ह for सलिलेन सा ।

13 *a* SA प्राद्रवन्ति । S. cl. दशा for दिशः ।
b SK, SA, ST भयत्रस्ताः । SA[1] केपि for केचित् । SK, ST, SG दृशि न्यमीलयन् । SA दृशीर्न्यमीलयन् ।

14 *a* SK, ST, SG °द्वारे ।
b ST मत्तम् for राजन् । ST राजन् for मत्तम् ।

15 *a* SK, ST सोपहासं तु SA, SG सावहासं तु for तं विस्मयन्ती । SK, SG, ST संज्ञाभिरिदम् SA[2] संज्ञया चेदम् SA[1] सज्ञानुरिदम् for इदं वचनम् ।
b SA, SG गन्धर्वराजाय नमो । SA[1] प्रति for परि । SK, SA मोक्षिता for रक्षिता ।

भीमसेन उवाच।

ये पुरे विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच।

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत।
राज्ञः कन्यां विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥
ततस्तां नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः।
कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ १८ ॥

16 *a* Edns FGHKLM पुरा D पुरीम्।
b D यस्याः for तस्याः। Edn² N ह्यनृणा। Edn¹ BDEH त्वनृणा। Edn¹ K विहरन्ति Edn² G विहरन्तु N विचरन्तु। Edns G अतः H च N इतः for उत। C omits this v.

17 *a* N नर्तकागारे। *b* Edns DFGHKLMN कन्याः for कन्याम्। FM मनस्विनम् for महाभुजम्। C omits this verse.

18 *a* Edns BDEGHKLN ताः for तां। N नर्तकागारात्। BE महाजन्माः। C omits this line.
b C कन्यां D आयान्ती L गत्वा for कन्याः। C आयान्ती D कन्याः for आयान्तीम्। Edns H क्लिष्टां कृष्णाम् BE तान्तु कृष्णाम् for कृष्णां क्लिष्टाम्। CDFM अनागसाम्।

---

16 *a* SK पुरा SA, SG, ST यस्याः for पुरे।
b SA² ते तस्याः SA¹ तस्यास्तद्। S. cl. ह्यनृणाः। SK विहरन्वितः।
SA¹ omits वैशंपायन उवाच।

17 *b* SK, SG, ST कन्या। S. cl. नर्तयन्तम्।

18 *a* SG सा SK, SA ताः for ताम्।
b SA, SG, ST अनागसाम्।

कन्या ऊचुः ।
दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्या त्वं पुनरागता ।
दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥
बृहन्नलोवाच ।
कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं सूताश्च ते हताः ।
इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥
सैरन्ध्र्युवाच ।
बृहन्नले किं तु तव सैरन्ध्र्याः कार्यमद्य वै ।
या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥
न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्नुते ।
तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसि प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

19 *a* Edns BCDEGHKLN असि for त्वम् ।
b D च निहताः F विनिहिता for विनिहता । D ते तु for सूता. । B यत् for ये । L हिंसन्ति for क्लिश्यन्ति । D अनागमाम् ।
20 *a* BE दिष्ट्यासि पुनरागता । Edns CDFHKLN पापा for सूताः ।
b L तद् for तव । M एतत् for सर्वम् । DFN एतत् for एव ।
21 *a* Edns BEHN नु for तु । C तया for तव । Edns BCDEGHKLMN सैरन्ध्या ।
b B यत् D क for या । G वसति ।
22 *a* L त्व for हि । DMN Edn[1] अवाप्नोषि K विजानासि for समाप्नोषि । C तया for सैरन्ध्री । L उपास्नुते for उपाश्नुते ।
b CL दुःखितां for दुःखिताम् । Edns CD एव for एवं । Edns CFGHKMN पृच्छसे ।

---

19 *a* S cl असि for त्वम् ।
b SK, SA च for वि । SA[2] मम्यति for क्लिश्यन्ति । SA, SG, ST अनागसीम् ।
20 *a* S. cl पापाः for सूता ।
b SK, SG, SA ते कथाम् ST ते कथा for वै तव । S cl. कथयस्व for सर्वमेव ।
21 *a* S cl. किन्तु । SK, SG सैरन्ध्या ।
b SK रमसि । SG तदा for सदा ।
22 *a* ST त्व दुःखमाप्नोषि SG, SA तद्दुःखमाप्नोषि ।
b SA[2] केन मां SA[1] मेन तां SG ते मां त्व for तेन माम् । SA[1] एव । SA, SG पृच्छसे । ST प्रहसन्निव पृच्छसि । SK प्रहसन्यसि ।

बृहन्नलोवाच ।

बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगतां बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३ ॥
त्वया सहोषिता नित्यं त्वं च सर्वेष्वदूषिता ।
क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न संवसेत् ॥ २४ ॥
न च केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्धृदयं क्वचित् ।
वेदितुं शक्यतेऽन्येन तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

23 *a* A omits बृहन्नला उवाच । BCE बृहन्नटा । F बृहद्वलाँ FM आप्नोमि ।
b Edns BCDEFGHKMN °गता for °गताम् । L नै for न । CG एताम् for एनाम् । N अवबुध्यते ।

24 *a* Edns ABCDEGKN चास्मि L त्वस्मि for नित्यम् । H omits त्व च । Edns GN सर्वैः सहोषिता A सर्वेष्वदूषिका BE सर्वैःसहोषिता C सर्वैः सहोषितम् D सर्वेषु दुःखिता F सर्वेषु दूषिका H सर्वे सुदुःखिताः L सर्वेष्वदूषिताः M सर्वेषु दूषिकाः for सर्वेष्वदूषिता ।
b L क्लिश्यन्ताम् M क्लिश्यं त्वां for क्लिश्यन्त्यां । BE तव for त्वयि । L न for नु । Edns ABCDEFGHLMN चिन्तयेत् for संवसेत् ।

25 *a* K कस्य for न । Edns ABDGLNK[2] तु C नु K वै for च । K हृदयम् for केनचित् । K केन for अत्यतम् । K वेदितुम् for कस्यचित् । K reads first line as :-कस्य वै हृदयं केन वेदितुं परिशक्यते ।
b A विदितुम् । Edns CG नूनम् HLN भद्रे K[1] अन्यत्र for अन्येन । K reads the first part of *b* as :—अज्ञान तव कल्याणि । HLN येन for तेन । FM मा H एतद् for माम् । H अभिभाषसे ।

---

23 *a* S. cl. आप्नोत्यनन्तकम् ।
b SK, SA गता । SK इवेयम् SA[2] भद्रे for बाले ।

24 *a* ST त्वयापि न सहास्मि त्वम् for त्वया सहोषितानित्यम् । SK चास्मि for नित्यम् । ST न च सर्वे स्म दूषिताः SK त्वं च सर्वैः सहोषिता ।
b ST कल्याणि for सुश्रोणि । SK, ST न चिंतयेत् । SG, SA omit v. 24,

25 *a* SK, SG तु ST नु for च । ST अन्यस्य for अत्यन्तम् ।
b SK, SG नूनम् ST भद्रे for अन्येन । SG, SA omit v. 25.

वैशंपायन उवाच।

ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्मनि।
प्राविशच्च सुदेष्णायाः समीपमपलायनी ॥ २६ ॥
तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनात्ततः।
सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे रतिम् ॥ २७ ॥
राजा बिभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात्।
त्वं चापि तरुणी सुभ्रू रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २८ ॥

सैरन्ध्र्युवाच।

त्रयोदशाहमात्रं तु राजा क्षमतु भामिनि।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥

26 *a* Edns CGHKN राजवेश्म तत् L राजसमद्रि for राजवेश्मनि।
b All except F read प्रविवेश for प्राविशच्च। Edns BCEGMN उपगामिनी AKHL अपलायिनी F अपलापिनी for अपलायनी।

27 *a* Edns BEFGHKLMN राजपुत्री A राजपुत्रीम् for राजपत्नी। A विराटनगरात् for विराटवचनात्। Edns BCDEGHKLN इदम् for ततः।
b D सैरन्ध्री। BEL शीघ्र for शीघ्रम्। Edns ABCEFGHKMN गतिम् for रतिम्।

28 *a* Edns CG ते भद्रे D तु श्रोणि for भद्रं ते। L पराक्रमात्।
b Edns ACDGHKLMN सुभ्रु BEF सुभ्रू for सुभ्रूः। C अप्रतिमा for अप्रतिमा।

29 *a* Edns BDEFGKLMN मे for तु। Edn[2] DG क्षम्यतु CKN क्षाम्यतु L क्षमितु Edn[1] क्षाम्यति for क्षमतु। Edns KM मानिनी L अर्हति N भाविनी for भामिनि।
b H गधर्वाः।

---

26 *a* S. cl. राजवेश्म तत्।
b S cl. प्रविवेश for प्राविशच्च। SK अनसूयिनी ST, SG, SA अपगामिनी।

27 *a* SA. राजपुत्री। S. cl. इदम् for ततः। SG adds सुदेष्णोवाच before 27 *b*.
b SA, SG, ST तत्र for शीघ्रम्। S. cl. गतिम् for रतिम्।

28 *a* S. cl. सैरन्ध्रि for भद्रं ते। SA[1] °जयात् for °भवात्।
b SA सुभ्रु।
S. cl. except SA omit सैरन्ध्र्युवाच।

29 *a* SK क्षाम्यतु।

ततो मामपनेष्यन्ति करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
ध्रुवं हि श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकसंस्कारो
नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशांपते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा विस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥
तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च संशयः ।
असौ यद्वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २ ॥

30 *a* Edns BCDEGN उपनेष्यन्ति । HK ततस्ते मां तु नेष्यन्ति L ततस्ते मां च नेष्यन्ति । H करिष्यति K भविष्यति for करिष्यन्ति । Edns ABCDFGHKM च ते L च मे for तव । H प्रीयम् ।
b Edns ABCDEGHKLN च for हि । A श्रेयसे for श्रेयसा । A योज्यते FL योक्षते for योक्ष्यते ।

* * * * *

XXIV. 1 *a* H च K नि for तु । K पातेन for घातेन ।
b M इत्याहितं । K अद्भुतं चिन्तयित्वा तु । C विषं पीत्वा for चिन्तयित्वा । Edns ABCEGHLN व्यस्मयन्त ।
2 *a* D जने for पुरे । K जानपदाः for जनपदे । D स जल्पो N संजजल्पुः । Edn² CFGKL संघशः Edn¹ ABDEK² N सर्वशः for संशयः ।
b Edns BCDHKLN शौर्यात् हि A शौर्यात् च G शौर्यात् तु for असौ यद् । A महत्सत्वः L महासत्वस्य for महासत्वः Edns M सः for च ।

---

30 *a* SK उप ST अपि for अप । SG, SK, SA च ते for तव ।
b ST द्रुतम् for ध्रुवम् । S. cl. च for हि । SG, ST, SA बन्धुभिः for बांधवैः ।

* * * * *

XXIV. 1 *a* SK वधं घोरं SA² निपातेन ।
b SG अत्याहितः ST अत्याश्चर्यं । ST, SK, SA व्यस्मयन्त SG व्यस्मयन्तः ।
2 *a* S. cl. जजल्पुश्चापि for संजल्पोऽभूच्च । SK सर्वशः ST, SA संगताः SG संघशः for संशयः ।
b S. cl. वीर्यवान्दयितः for असौ यद्वल्लभः । S. cl. दर्पान्वितश्च for महासत्त्वश्च ।

आसीत्प्रहर्ता च नृणां दारामर्षी सुदुर्मतिः।
स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपौरुषः॥ ३॥

इत्यजल्पन्नरा राजन्परानीकविशातनम्।
देशे देशे मनुष्याणां कीचकं दुष्प्रधर्षणम्॥ ४॥

अथ ये धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता वै बहिश्चराः।
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि विविधानि च॥ ५॥

3 *a* K प्रहर्ताम् for प्रहर्ता च। Edns ABCEFGLN सैन्यानां K नृणां for च नृणाम्। D दारामर्षी H दारामर्शी K दारानर्षी for दारामर्षी। ACFGHK²MN च K स for सु।
b H दुरात्मा for पापात्मा। Edns ABCDEGHKLN दुष्पूरुषः।

4 *a* N आजल्पन्। Edns BCDEGH KN महाराज AFN महाबाहो for नरा राजन्। Edns ABCDEGKN विनाशनम् L निदेशनम् for विशातनम्।
b Edns CDGHKLN मनुष्याश्च। ABCDEFG दुःप्रधर्षणम् K दुष्प्रधर्षणम् M दुःप्रधर्षिणाम्। N has वैशंपायन उवाच before अथ &c.

5 *a* Edns BCDEGHKN वै L तैः for ये। L धार्तराष्ट्राणाम्। Edns BCDEG HLN ये for वै। K ये प्रमुक्ता for प्रयुक्ता वै। L च ते चराः for बहिश्चराः।
b BELN देशान्। N देशांश्च। Edns CDEGHKN नगराणि।

---

3 *a* S. cl. चमूनां for च नृणां। S. cl. दारदर्शी for दारामर्षी। SK, SA² ST च SA¹ तु SG च for सु°।
b SG omits 'ह' in हतः। S. cl. किल गन्धर्वैः for खलु पापात्मा। S. cl. सैरन्ध्रीकारणान्निशि for गन्धर्वैर्दुष्टपौरुष।

4 *a* S. cl. महाराज for नरा राजन्। SK कीचकस्य SG, ST, SA कीचकानां for परानीक। SK विनाशनं SA वध मरण् SG महद्युध ST महावध for विशातनं।
b S. cl. मनुष्याश्च for मनुष्याणां। SK, SG, ST विस्मिताः कीचके हते SA विस्मयात् कीचके हते for कीचकं दुष्प्रधर्षणम्।

5 *a* SK वै SG, ST ते for ये। SK पे for वै। SG, ST, SA सहस्रशः for वै बहिश्चराः।
b S. cl. देशान् for ग्रामान्। SK, SA, ST ग्रामांश्च SG ग्रामाणि for राष्ट्राणि। S. cl. नगराणि for विविधानि।

संविधाय यथादेशं यथादृष्टं प्रदर्शनम्।
कृतचित्ता न्यवर्तन्त ते वै नागपुरं प्रति ॥ ६ ॥
तत्र दृष्ट्वा च कौरव्यं राजानं धृतराष्ट्रजम्।
द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥
संगतं भ्रातृभिश्चैव त्रिगर्तैश्च महारथैः।
दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

चरा ऊचुः।

कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥
निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलतावृते।
लताप्रतानबहुले नानागुल्मशतावृते ॥ १० ॥

6 *a* Edns ABEFGHLM यथा दृष्ट यथादेशप्रदर्शनम्। G °तथादेश°। K यथादिष्टं। यथा देशप्रवेशनम्। M °प्रदर्शिनम् N प्रदर्शितम्।

b Edns A[2]DGKL कृतकृत्याः BEHMN कृतचिन्ताः। Edns G ते चरा नगरं प्रति। BDE चरा H येन KN ते च for ते वै। L यथानाम यथाश्रुतम् for ते वै &. C omits this verse.

7 *a* Edns ABDEGHLN तु for च। All except A read राजानं कौरव्यम्। C omits this verse.

8 *a* Edns BCDEGHKLN अपि for एव। C त्रिगर्तैः।

b N सभामध्यम्। AK अब्रुवीत् FM अब्रवीत् for अब्रुवन्।

9 *a* G पर for परः। C तदा for सदा।

10 *a* K व्याघ्रसंकीर्णे। Edns ACGL °लताकुले K °लतायुते। N नाना द्रुमगणावृते

b Edns CDGN नानागुल्मसमावृते BEK नानागुल्मलतावृते। L °समायुते।

---

6 *a* SK यथादिष्ट SG यथादृष्टि SA, ST यथादृष्ट for यथादेश। S. cl. यथादेशं for यथादृष्ट। S. cl. प्रदर्शकाः for प्रदर्शन।

b S. cl. कृतसंकेतनाः सर्वे न्यवर्तन्त पुरं ततः (ST संकेतकाः। पुरात्ततः।)

7 *a* S. cl. तु राजान for च कौरव्य। कौरव्यं for राजान।

8 *a* SK, SG, ST सार्धं SA चापि for चैव।

9 *a* SK omits चरा ऊचुः। SA, ST, SG चाराः।

10 *a* S. cl. व्यालसंकीर्णे। SK नानाभ्रमरसंकुले ST, SA[2] नानाद्रुमलतायुते SG, SA[1] नानाद्रुमलताकुले।

b S. cl. °गहने for °बहुले। SK, ST, SG, SA[2] °समावृते SA[1] °लतावृते for °शतावृते।

न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
मार्गमाणाः परं न्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥
गिरिकूटेषु शृङ्गेषु नाना जनपदेषु च ।
नानाकीर्णेषु सत्वेषु खर्वटेषु पुरेषु च ॥ १२ ॥
राजेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥

11 *a* Edns BCDEG सुदृढविक्रमाः K स्मदृढविक्रमाः L तेमितविक्रमाः N शत्रु-निबर्हणाः for स्युर्दृढविक्रमाः ।
b Edns ACDFGHKLMN पदन्यासं for परं न्यासम् ।

12 *a* Edns ACDFGHKMN तुंगेषु for शृंगेषु ।
b Edns ACGHKLN जनाकीर्णेषु E जन्धाकीर्णेषु for नानाकीर्णेषु । Edns ACDFGKMN देशेषु HL सर्वेषु for सत्वेषु । A ग्रामेषु च Edn[1] BCEG कटकेषु D सर्वेषु च FMN कंटकेषु HL पर्वतेषु । DGHKL परेषु for पुरेषु ।

13 *a* Edns BCDEGKLN नरेंद्र H जनेंद्र for राजेन्द्र । L न विद्मः क नु ते गताः for नैव विद्मश्च पांडवान् ।
b Edns BCEGN अत्यंतं वा H अत्यंतं तु for अत्यतभावम् । Edns CGH विनष्टास्ते BE विनष्टेषु N प्रणष्टास्ते for नष्टास्ते । L नराधिप for नरर्षभ ।

---

11 *a* SA, SG विद्म गतिं तेषां ST विद्मो गतिं तेषां for विद्मो गता येन । SK सुदृढ° for स्युर्दृढ° । SG, ST, SA पाण्डवानामरिन्दम for पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
b S. cl. पदन्यासं । आश्रमेषु वनेषु च for तेषु तेषु etc.

12 *a* SK, SG, ST, SA[1] नद्रेषु SA[2] दुर्गेषु for शृगेषु ।
b S. cl. जना° for नाना° । SK देशेषु SG, ST, SA सर्वेषु for सत्वेषु । ST कानकेषु पर्वेषु च । ST सन्वरेषु° SK, SA, SG पन्वरेषु° for खर्वटेषु° ।

13 *a* SG, SK नरेंद्र सहसा गवान् SA नरेन्द्र सहसा गतः ST देव मान् सहसा मद्यान् for राजेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा । ST च for एव । SG चरणम for विद्मश्च । ST, SK, SA विद्म ।
b SK, ST अत्यंतादर्शनंगताः for अत्यन्तभावं नष्टास्ते । SA नरो for भावम् । ST नराधिप ।

वार्तामन्विष्यमाणाश्च रथानां रथिसत्तम ।
कंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ १४ ॥
मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।
प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थान्परंतप ॥ १५ ॥
न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।
सर्वथा विप्रनष्टास्ते नृप्यस्व भरतर्षभ ॥ १६ ॥

14 *a* Edns GC वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै । A °तु for च । L वर्त्मन्यन्विष्यमाणास्तु HKL वर्त्मान्यन्वेषमाणास्तु M वार्त्मान्यन्विष्यमाणास्तु for वार्तामन्विष्यमाणाश्च । Edns CG रथिनाम् N पार्थानाम् for रथानाम् । AFM रथसत्तमाः G राथिसुत्तम L रथिसत्तमः for रथिसत्तम ।

b Edn² ABCDEGHKLMN किंचित् । M अनुजा for अनुगाः ।

15 *a* Edns वेदितार्थाः CFM विदितार्थः । FLM च for स्म ।

b Edns CDEGHKLN विना पार्थैः A विना पार्थान् । LM °तपः ।

16 *a* Edns BCDEGH कृष्णा राजेंद्र for पांडवा राजन् । Edns CG पाडवाश्च K कृष्णा-चापि for नापि कृष्णा । Edns BEGHL महाव्रताः AFLM महाव्रता CD महारथाः for पतिव्रता ।

b Edns ABCDEFGHLM नमस्ते K भ्रष्टाश्च N दृप्यस्व for नृप्यस्व । A अस्तु नरर्षभ K पुरुषर्षभ L भरतर्षभः ।

---

14 *a* S. cl. वर्त्मन्यन्विच्छमानास्तु for वार्तामन्विष्यमाणाश्च । SG राजसत्तम ।

b SA किंचित् । SK, SA², SG, ST सूताननुगता for सूतानामनुगाः ।

15 *a* SA¹ बहून्देशान् for यथान्यायम् । SG विदितश्च न ST विदितार्थं च SK, SA विदितार्थाश्च ।

b SG, ST पार्थान् for सूताः । SK विना पार्थैः SG, ST ऋते सूताः for ऋते पार्थान् ।

16 *a* SK कृष्णा राजेन्द्र for पांडवा राजन् । SK पांडवाश्च महाव्रताः for नापि कृष्णा पतिव्रता। SA, ST महाव्रता SG महाप्रभो for पतिव्रता

b ST, SK एव for वि । SK, ST, SA नमस्ते for नृप्यस्व । SG omits this line.

न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि कथंचन ।
पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्माणि वा तथा ॥ १७ ॥
तन्नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशांपते ।
अन्वेषणं पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ॥ १८ ॥
त्रिगर्ता निकृता येन बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ १९ ॥
स हतः पातितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरप्युत ॥ २० ॥

17 *a* D वासः । DEL च N क for वा । Edns BCDEGHKLN महात्मनाम् for कथंचन ।
b Edns BCDEGL च for वा । Edns ABCEFHLN कर्माणि D कार्याणि G कर्मणि । N व for वा । All except D कृतम् for तथा ।
18 *a* Edns ACFGHKLMN स नः for तन्नः । D न ते संति for तन्नः । शाधि ।
b Edns ABCDEGHKLN अन्वेषणे । D भूप for भूयः । BDE करवाम ते for करवामहे ।
19 *a* Edns CDGHL येन त्रिगर्ता निहताः ABE येन त्रिगर्ता निकृताः ।
b Edn² CG बलीयसा A महात्मना BEHLN दुरात्मना for पुनः पुनः ।
20 *a* Edns CDGHKLN पतितः ।
b Edns CG भ्रातृभिः सह सोदरैः । All except K अच्युत for अप्युत ।

---

17 *a* SG च for हि । SG पाण्डवानां महात्मनाम् for वासं वापि कथंचन । SK, ST, SA omit this line.
b SG प्रवृत्तिः । SG कर्म चापि गुणान् for विद्मःकर्माणि वा । ST, SK, SA omit this line.
18 *a* S. cl. पुनः शाधि ।
b S. cl. अन्वेषणे ।
19 *a* SK, SG, ST येन त्रिगर्ता निहताः SA येन त्रिगर्ता निहताः । S. cl. बहुना for महता ।
b SA मात्स्यस्य । SG, ST महात्मना SA दुरात्मना SK बलीयसा for पुनः पुनः ।
20 *a* SK, SG, ST पतितः ।
b S. cl. read निहतो निशि गन्धर्वैर्दुरात्मा भ्रातृभिः सह । (ST स हतः ।)

प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां तं पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे चारप्रत्याचारो नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १ ॥
सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्वै ज्ञातुमन्ततः ।
तस्मात्सर्वे ह्युदीक्षध्वं क्व नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २ ॥

21 *a* Edns CDGH च BELN त्वम् for तम् ।
b Edn[1] कृतकृत्यं च । This Adh. is continued in K.

*　　*　　*　　*

XXV.1 *b* Edns CG ज्ञात्वा for श्रुत्वा । N तथा for तदा ।
2 *a* N गतिं । Edns ACDFGHKLMN विज्ञातुं ।
d Edns CG निरीक्षध्वं BE प्रतीक्षध्वं D अभ्युदीक्ष्यध्व K विनीक्षध्वं with सुदीक्षध्वं on the margin. AFLM न for नु । Edns CG ते for स्युः । line omitted in M.

---

21 *a* SG, SA[2] प्रियं तदुपसंश्रुत्य । SA[2] तावत् for एतत् । SK, SG, ST च SA[2] ते SA[1] तु for तम् ।
b ST अपि SG, SA तु for च ।

*　　*

XXV.1 *b* S. cl. इदमाह for प्रत्युवाच ।
2 *a* SG, ST, SA read दुर्योधनः (उवाच) before this v. SG, ST, SA अशक्या SK अशक्यम् for सुदुःखा । SK कार्यस्य । SK ~~ ~~ गतिम् ।
S. cl. ज्ञातुं हि तत्वतः for वै ज्ञातुमंततः ।
b S. cl. परीक्षध्वम् । ST ते for स्युः ।

अल्पावशिष्टं कालस्य गतं भूयिष्ठमन्ततः ।
तेषामज्ञातचर्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥

अस्य वर्षस्य शेषं वै व्यतीयुर्यदि पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ॥ ४ ॥

क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्पा आशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति तत्क्षणम् ॥ ५ ॥

3 *a* Edns DGK गत । H वर्तने कुरुसत्तम L वर्तते कुरुसत्तमाः for गतं etc ।
b Edn[2] ABCEFGKMN °चर्यायाम् । N वर्षे ह्यस्मिन् ।

4 *a* BE तस्य for अस्य । Edns ABCLKN चेत् G च for वै । H omits वै ।
H चेतेयुः । Edns ABCEGHKLMN इह F इव for यदि ।
b all MSS except L read ते हि for पार्थाः । and also सत्यव्रतपरायणाः for महात्मानो महाबलाः ।

5 *a* AF रक्षन्त D स्फुरन्त । L जीमूता for नागेन्द्राः । Edns CLN सर्वे हि DK सर्वे च BE सर्व for सर्पाः ।
b ABDEM दुःखात् C दुःखं । AFM ते क्षणम् । Edns BCDEGHKLN ते ध्रुवं for तत्क्षणम् ।

---

3 *a* SA[1], SG, ST अल्पावशेषः SA[2] SK अल्पावशिष्टः । S. cl. कालस्तु । SK, ST गतो भूयिष्ट एव च (ST तु) SA, SG गतभूयिष्ट एव च for गतं भूयिष्टमन्ततः ।
b SK °चर्यायाम् ।

4 *a* SK, SA, SG अपि for अस्य । SG शेषश्चेत् । SA चेत् ST च SK ते for वै । SK, ST, SA इह SG इति for यदि ।
b SK, SA ते हि ST, SG तेपि for पार्थाः । S. cl. सत्यव्रतपरायणाः for महात्मानो &c.

5 *a* SG नागेन्द्रः । SG, ST, SK, SA[2] सर्वे ह्याशी° SA[1] सर्वे आशी° ।
b S. cl. दुःखात् । S. cl. ते ध्रुवम् for तत्क्षणम् ।

नदीकुञ्जेषु तीरेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
आश्रमेषु च पुण्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२ ॥
अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३ ॥
येषु च प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजर्षभ ।
एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमिच्छामहे तथा ॥ १४ ॥
यथोद्दिष्टं चराः सर्वे विचिन्वन्तु ततस्ततः ।
एते चान्ये च भूयांसो देशोद्देशं यथाविधि ॥ १५ ॥

12 *a* L ⁰कुलेषु No तीरेषु for ⁰कुञ्जेषु । Edns BCEFGHLMN तीर्थेषु K ग्रामेषु for तीरेषु । L अरण्य for ग्रामेषु ।
b B अश्रमेषु । Edns BCEGHKL रम्येषु N सर्वेषु for पुण्येषु । v. omitted in D.
13 *a* Edns CG ⁰रागवान् D ⁰सारिणं H चारिणं BEM ⁰रागिणां N ⁰कारिणं ।
b DM दुःशासनं । B omits भ्राता ।
14 *a* Edns BCDEGHKLN नः A अस्ति for च । BDEL चरेषु । BCDEHL मनुजाधिप N मनुजेश्वर ।
b K एवं for एतद् । Edns ईहामहे AL इक्ष्यामहे BEFHKM ईक्षामहे D द्रक्ष्यामहे N वीक्ष्यामहे for इच्छामहे । AD यथा for तथा ।
15 *a* H यथादिष्टं । Edns BCDEFGHKLN मृगयन्तु । Edns CGH यतस्ततः ।
b N एतत् for एते । N अन्यत् for अन्ये । K भूयो वै for भूयासः । Edns BCEGKMN देशाद्देशं D देशो देशो G देशादेशं H देशदेशं L देशाद्देशा । FMN यथाविधिः ।

---

12 *a* SG, ST, SA ⁰कूलेषु for कुंजेषु । S. cl. तीर्थेषु for तीरेषु । ST, SG, SA[1] मजेषु SA[2] ह्रदेषु for ग्रामेषु ।
b S. cl. रम्येषु for पुण्येषु । SG, ST, SA वनेषु for गुहासु ।
SG, ST, SA adds वैशं before v. 13
13 *a* SA पापभावः सुदुर्मतिः SG, ST, SK भ्रातुः प्रियहिते रतः for पापभावानुरागिणम् ।
b SG भ्रातरं हार्दमब्रवीत् ST भ्रातरं त्विदमब्रवीत् ।
14 *a* SK नः for च । SK मनुजाधिप । SA, ST, SG omit v. 14 *a*.
b S. cl. यदाह कर्णो राजेन्द्र सर्वमेतद्वेक्ष्यताम् for एतच्च कर्णः &c. Before this line SG, ST, SA add दुःशासन उवाच ।
15 *a* SA, SG, ST यथोद्दिष्टाः । SA, SG, ST देशान् गच्छन्तु संवृताः SK मृगयन्तु यतस्ततः ।
b SK बहवः for भूयांसः । SK देशाश्च नगराणि च for देशोद्देशं etc. SA, SG, ST देशादेश । This v. is read by SA, SG, ST, after v. 17.

नन्तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिर्नोपलक्ष्यते ।
अत्याहितं च गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥१६ ॥
व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
अथवा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ १७ ॥
तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे चारविचारो नाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

16 *a* Edns ABCEEGHK¹LMN तु for नु । AHFM प्रवृत्ति । Edns BCD EG चोपलभ्यते FN चोपलक्ष्यते HL नोपलभ्यते ।
b Edns CDGKN अत्यन्त वा नि° L अत्यन्तभाव H प्रत्याहित वा for अत्याहितं च । ABLM वा for च । C पारे DH पर । Edn² ACDGHKM च for वा । C मताः for गता ।

17 *a* H व्याघ्रैः N व्यात्तैः for व्यालैः । Edns CGMN च for वा । F omits अपि । K त्वरगामिन. L शूरसमना. ।

18 *a* N आत्मान for मानम । BCG तत् L तु for त्व ।
b Edns CG महोत्साह for यथोत्साह । D नन्दसे for मन्यसे । D त्वं for यत् ।

* * * * *

---

16 *a* SK, SA, ST न हि SG न च for ननु । SK SA, ST चोपलभ्यते SG चोपलक्ष्यते ।
b SK अत्यन्त वा निगूढास्ते SA मत्यागताश्च गूढास्ते SG, ST मत्यागता वा गूढास्ते । SA, SG पारमूर्मिगता इव ST सर्वामुर्मिमितोगता ।

17 *a* ST व्याघ्रैः । SG, ST, SA¹ निहता for भक्षिताः । SG प्रभु° for शूर ।
b ST प्रगताः ।

18 *a* S. d स्वात्मान निश्चय च ।
b SK महोत्साह । ST, SA यमन्यसे SG यमनाभि ।

* * * * *

अर्वाकालस्य विज्ञाताः कृच्छ्ररूपधराः पुनः ।
प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६ ॥

तस्मात्क्षिप्रं हि बुध्यध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७ ॥

अथाब्रवीत्तु तं कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।
अन्ये धूर्ततरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८ ॥

6 *a* Edns C सर्वे GH अथ M वर्षं N यथा for अर्वाक् । GN काले च । Edns C वेत्तारः for विज्ञाताः । A कृत्स्न° for कृच्छ्र° । Edns C स्थिताः N ततः for पुनः ।
b D ततः for पुनः ।

7 *a* K बुभुत्सुभिःशर्मं for क्षिप्रं हि बुध्यध्वं । Edns CDGHLN बुभूषध्वं BE बुभुत्सध्वं for हि बुध्यध्वं । DKN प्रति for यथा नः । Edns CG ते F स्वं H ने for नः । DKN कर्तव्यं for अत्यन्तं । L अन्योन्यं तत् M मम for नोऽत्यन्तं ।
b FM अद्वन्द्वं । BE इदं K स्थिरं for चिरं ।

8 *a* Edns ACDEGKMN ततः for तु तं । FM गच्छतु ।
b Edns धूर्तां नराः । A नराः for तराः । G निवृत्ताः M नृभृताः ।

---

6 *a* SK, SA, SG अज्ञातसमये ज्ञाताः ST अज्ञाते समये ज्ञाताः । SK कृच्छ्ररूपसमाश्रिताः ।

7 *a* S. cl. विचिन्वध्वम् for हि बुध्यध्वम् । S. cl. च for नः ।
b SG, SA असपत्नम् ।

8 *a* SK expresses the sense by the following lines:—
ततः कर्णोऽब्रवीद्वाक्यं सत्यधर्मार्थसंयुतम् ।
एते पुनर्न गच्छन्तु अन्ये गच्छन्तु भारत ॥
ST, SG, SA वैशम् । ततः कर्णोऽब्रवीद्वाक्यमन्ये गच्छन्तु भारत । (SG अपगच्छन्तु ।)

b S. cl. शीघ्रवृत्ता नरा योग्या निपुणाश्छन्नचारिणः । (SG शीघ्रंयत्ताः । SG, ST नराश्चाप्त for नरा योग्याः ।)

चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीष्वथान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥

परिवारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च ।
विज्ञातव्या मनुष्यैस्ते तर्कया सुविनीतया ॥ १० ॥

विविधैस्तत्परैः सम्यक्तज्ज्ञैर्निपुणसंश्रितैः ।
अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११ ॥

9 *a* H विविधान् for सवीताः । BE स्फीताजनपदान् बहून् ।
b G यत्र । Edns BCDEGLN रम्यासु H अन्यथासु K अथान्यत्र for अथान्यासु ।

10 *a* Edns ACDGHN परिचारेषु L सरित्तीरेषु for परिवारेषु ।
b Edns CGHLN तैः for ते । The line is omitted in D.

11 *a* H युक्तैः K धूर्तैः E नज्ञैः । Edns CGHN °संवृतैः BE सस्थितैः K आदृतैः L धीक्षिभिः for संश्रितैः ।
b Edns C सुनिपुणैः BEL सुनिपुणं G तु निपुणैः । Edns ABCEFGHM °च्छन्न° L °च्छन्न° । verse omitted in D.

---

9 *a* SG ते च for देशान् । SK, ST, SG विविधान् SA संचिताः for संवीताः SG °पदानुगान् ।
b SG, ST गोष्ठेषु । SK रम्यासु SG रम्येषु ST शालासु SA पान्थेषु for अथान्यासु । SG, SK, SA सिद्धा मनुजगणिना ST सिद्धमार्गसेविषु for सिद्धप्रव्रजितेषु च ।

10 *a* SA[2] परीवाहेषु ।
b SA मनुष्येन्द्राः SK, ST, SG मनुष्येन्द्र for मनुष्यैस्ते । ST, SA सुमर्गीतया । the order of verses from 10 *b* to 13, in SK, SG, ST:–10 *a*, 11 *b*, 12, 10 *b*, 11 *a*, 13.

11 *a* ST निपुणैः for विविधैः । SA[2] सत्त्वैः for तत्परैः । SA, SK, SG, ST निपुणैस्तत्रसमनैः SA[2] निपुणैस्तत्रसमस्तमैः for तज्ज्ञैर्निपुणसंश्रितैः ।
b S. cl. मनुष्येन्द्र for च निपुणं । ST विविधाः । S. cl. छन्न° । SG स्थिताः SK, ST, SA वासिन. for वासिनः । ST repeats this line.

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
न तादृशा विनश्यन्ति प्राप्नुवन्ति पराभवम् ॥ १ ॥
शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥
नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञाः प्रीतिमन्तः समाहिताः ।
धर्मस्थितिं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥

XXVI. 1 *a* Edns BCEGHKLN महावीर्यः D महावीरः A महाबाहो for महाबाहुः । Edns CDGHK²N °दर्शिवान् F दर्शवान् K दर्शनः L दर्शवित् । BE omit *a*.
b Edns G न प्रयान्ति C न प्राप्नन्ति D न ते यान्ति H न च यान्ति KLN नापि यान्ति A नाप्नुवन्ति for प्राप्नुवन्ति । BE omit *b*.

2 *a* F यतेन्द्रियाः । BE omit *a*.
b K धार्मिकाः for धर्मज्ञाः । G महेष्वासा महाबलाः K राजधर्ममनुव्रताः N राजधर्ममनुव्रजाः ।

3 *a* Edns ABCEFM °तत्वज्ञं for °तत्वज्ञाः । Edns ABCEFGHKM पितृवच्च L इन्द्रियेषु for प्रीतिमन्तः । Edn² ABCEFGMN समाहितं ।
b Edns BCDEFGHLMN धर्मे स्थित A धर्मस्थितं । L सत्यरतिं for सत्यधृतिं । D ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनः FL ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनं H ज्येष्ठं धर्मार्थकोविदं M ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनं ।

XVI.1 *a* S. cl. सभामध्ये for महाबाहुः । S. cl. सूक्ष्मार्थदर्शिवान् (SA° दर्शनः) for तत्वार्थ etc.
b ST तादृशा न । S. cl नापि यांति for प्राप्नुवन्ति ।
2 *b* S. cl. सत्यसंधाः for च कृतज्ञाः । S. cl. युधिष्ठिरं for धर्मराजं ।
3 *a* SK, SA तत्वज्ञं । S. cl. पितृवच्च for प्रीतिमंतः । SK, SA समाहितं ।
b S. cl. धर्मे स्थितं । ST सत्यवृत्तिं । SG श्रेष्ठं for ज्येष्ठं । SK, SA² श्रेष्ठापचायिनं SA¹ श्रेष्ठोपचायिनं ST श्रेष्ठानुपासिनं SG ज्येष्ठानुवर्तिनः ।

अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृपम् ।
अजातशत्रुं ह्रीमन्तं तांश्च भ्रातृननुव्रतम् ॥ ४ ॥
तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
किमर्थं नीतिमान्प्राज्ञो निःश्रेयो न विधास्यति ॥ ५ ॥
तस्माद्यत्नात्प्रवीक्षध्वं कालस्योदयमागतम् ।
न ते नाशं गताः शूरा इति पश्याम्यहं धिया ॥ ६ ॥

4 *a* H अनुयान्ताः for अनुव्रताः । N महात्मनः । Edns CD भ्रातरः for भ्रातरं । Edns CD भ्रातरं for भ्रातरः । Edns ADEFGHKLM नृप ।
b Edns CG श्रीमन्तं HN धीमन्तं K भीमश्च for ह्रीमन्तं । Edns BCEGL सर्वभ्रातॄन् for तांश्च भ्रातॄन् । DHN तं च भ्रातॄन् K तौ च भ्रातॄन् । K अनुयतौ ।

5 *a* G अभिधेयानां ।
b BE किमर्थे । Edns & MSS. पार्थः for प्राज्ञः । Edns BCDEFGHKLMN श्रेयो नेषां A[2] श्रेयस्तेषां for निःश्रेयो न । Edns BCDEGHKLN करिष्यति for विधास्यति ।

6 *a* BE पुनः H यत्तां for यत्नात् । Edns BCEGK प्रतीक्षन्ते AF प्रतीक्षध्वम् N प्रतीक्ष्यन्ते DL परीक्षध्वम् H परीक्षन्ते for प्रवीक्षध्वम् ।
b Edns BEG न हि ते नाशमृच्छेयुः AC न हि ते नाशमिच्छेयुः FM न हि ते नाशमर्हेयुः L न हि ते नाशमिच्छेरन् H न नाशं तेनुगच्छंति N न हि ते नाशमर्हंति । C मन्यामि for पश्यामि ।

---

4 *a* S. cd. महात्मानः । SG, ST भ्रातृवत्सलं for भ्रातरो नृपम् । SK, SA भ्रातरो-भ्रातरं प्रियं ।
b SK धीमंतं SG, ST, SA दुर्धर्षं for ह्रीमन्तं । SK सर्वं for तांश्च । SA स चापि हि तथानुजान् ST ह्रीमन्तमपराजितं SG स तानपि तथानुजान् for तांश्च भ्रातृननुव्रतम् ।
5 *b* SK श्रेयो नेषां करिष्यति । SA नः श्रेयो ST निश्रेये for निःश्रेयो । SG, ST, SA करिष्यति for विधास्यति ।

6 *a* SG युक्ताः for यत्नात् । S. cd. परीक्षध्वम् । SK, SG न नाश समयोगतः ST, SA यत्नात्र समयोगतः for कालस्योदयमागतम् ।
b SK, ST विनाशमृच्छेयुः SG, SA विनाशमिच्छेयुः for नाशं गताः शूराः । S. cd. इति मे नैष्ठिकी मतिः ।

सांप्रतं चैव यत्कार्यं क्षिप्रमाकालिकं च यत् ।
क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥
यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
दुर्ज्ञेयाः खलु ते शूरास्तेऽपापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥
शुद्धात्मा गुणवाञ्छूरः सत्यवान्नीतिवाञ्छुचिः ।
तेजोराशिरसंख्येयो निगृह्णीयाद्धि चक्षुषी ॥ ९ ॥

7 *a* H अपि for एव । M तत् for यत् । Edns BCDEFGHKMN तत्र क्षिप्रम-कालिकम् A अत्र क्षिप्रमकालिकम् ।
b DG सचिन्त्य K यन्नित्य for संचिंत्य । C चलाः N वासं for वासः । DK विचिन्त्यताम् ।

8 *a* D सर्वार्थे सुभृतात्मनाम् ।
b BEN दुर्जेयाः । Edns BCDEGHKLMN शूरास्ते । Edns CG दुरापाः A ते पार्थाः BE ह्यपापाः DN निष्पापाः K स्वपापाः (K² अपापां) for तेऽपापाः । K² तपसावृताः ।

9 *a* D शुद्धिमान् K बुद्धिमान् for शुद्धात्मा । Edns ABCDEGHKLN पार्थः for शूरः । L सत्यवाक् । Edns ABCEGKLMN नीतिमान् H धृतिमान् । K भुवि for शुचिः ।
b K तेजोगतिः K² तेजोराशिः । DK असह्येयः K² इवासंख्यः for असंख्येयः । Edns ABCDEGHKLN गृण्हीयादपि for निगृण्हीयाद्धि । Edns चक्षुषा D चक्षुषां H चक्षुषि ।

---

7 *a* SK, SG, SA चिंत्यतां ST चिंतता for सांप्रतम् । ST, SA कृत्यं for कार्यं । SK, SG तत्र क्षिप्रमकालिकं SA¹, ST तत्र क्षिप्रं विधीयताम् SA² तत्र क्षिप्रं विचार्य वै ।
b SG, ST, SA निश्चित्य for संचिंत्य । SG, ST, SA वि for प्र° ।

8 *a* S. cl. च for °वत् । SG, ST, SA हितात्मनाम् ।
b SG, ST दुर्जेयाः for दुर्ज्ञेया. । SK, SA खलु शूरास्ते । S. cl. रक्ष्या (SA¹ भक्त्या) नित्यं च (SA हि) दैवतैः (SG देवतैः) for तेऽपापास्तपसा वृताः ।

9 *a* SK मानवान् SG, ST, SA ज्ञानवान् for गुणवान् । S. cl. पार्थः for शूरः । S. cl. नीतिमान् ।
b ST °रिवासह्य. SK, SG, SA °भिरापूर्णः for °रसंख्येयः । S. cl. दहेदपि च (ST निर्दहेदपि) चक्षुषा for निगृण्हीयाद्धि चक्षुषी ।

विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयो वा मृग्यतां चरैः ।
ब्राह्मणैश्चापरैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे द्रोणवाक्यं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो भारतानां पितामहः ।
श्रुतावान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥
आचार्यवाक्ये परमे तद्वाक्यमभिसंदधेत् ।
हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ २ ॥

10 *a* FM यस्मात् for तस्मात् । Edns BCEGHLMN च AFM अपि for वा । Edns ABCEFGHLMN मृगयामहे for मृग्यतां चरैः । K चलैः for चरैः ।
b Edns ABCDEFGHLM चारकैः K च चरैः for चापरैः । Edns ABCDEF GHMN तद्विदः for तद्विधा ।

* * * * *

XXVII 1 *a* Edns ABCDEGKL भरतानाम् ।
b A सर्वज्ञस्तत्त्वधर्मवित् ।
2 *a* M adds अथ before आचार्य° । Edns ABCDEGHKLN वाक्येऽपरमे M वाक्यपरमे । H परम for परमे । BE अभ्यनन्दत D अभिसंदधत् H अभिसंदधे K अभिसंदधत् K[2] अभिनन्दयन् ।
b H हितार्थां for हितार्थं । Edns CDGM समुवाच A ससुवाच for स उवाच । K[2] महार्थवर्ती for उवाचेमाम् । Edn[2] CGN एताम् । CGLM भरतान् F भारतीं for भारतान् ।

---

10 *a* SK, SA तस्माद्यत्नश्च क्रियतां SG तस्माद्यत्नाश्च धराणि ST तस्माच्च यत्नः क्रियताम् । S. cl. भूयश्च मृगयामहे ।
b SK चारकै for चापरैः । SA, SG, ST चारपुरुषैः for चापरैः सिद्धैः । SK तापसैर्निपुणैरपि SG, ST निपुणैस्तापसैरपि, SA सिद्धैस्तापसनैपुणैः for ये चान्ये तद्विधा जनाः । Adh not completed in S. cl.

* * * *

XXVII 1 *a* SK omits वैश० उ० । S cl. धीमान् for भीष्मः । SA, ST भरतानां ।
b ST श्रुतवान् । S cl नीतिमांश्च महामति for तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।
2 *a* S cl. reads instead –आत्मन्युक्तं वाक्यं आचार्यस्य महात्मनः । अगमत्समुदाचेद् वाक्यं हेत्वर्थमितम् ॥ (ST वद for वाक्य । SA दर्शनं SG दर्शनं ST सपुन for °मात्मन ।)

युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंहिताम् ।
भीष्मः समवदत्क्षिप्रं गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ ३ ॥
यथैप ब्राह्मणो द्रोणः प्राह सर्वार्थतत्त्ववित् ।
सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ४ ॥
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।
वृद्धानुशासने सक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५ ॥

3 *a* BEGN समायुक्तां for समासक्तां । N भीष्मो for धर्मज्ञे । Edns CG संवृतां BEKL सश्रितां D संभृताम् for संहिताम् । N सुधर्मसश्रितां for धर्मसंहिताम् ।
b Edns सम वदत् D संवदतां for समवदत् । Edns CDGKMN तत्र for क्षिप्र । K अर्थिता for अर्चिताम् ।

4 *a* Edns CG यश्च for यथा । BEHK एव N इह for एपः । Edns BCDE FGKLMN प्राह द्रोणः for द्रोणः प्राह । HLM तत्वार्थ for सर्वार्थ । BEH धर्मवित् L दर्शवित् for तत्ववित् ।
b Edns CGKN साधुव्रतसमन्विताः for नाशं नार्हंति पाडवाः ।

5 *a* Edns GK व्रत for वृत्त॰ । Edns G उपपन्नाश्च N सुसंपन्नाः for उपसंपन्नाः । Edns GK नानाश्रुति N नानाश्रुत L साधुवृत्त for साधुव्रत । K समाहिताः for समन्विताः ।
b Edns AF युक्ताः BEGKN लग्नाः H मग्नाः for सक्ताः ।

---

3 *a* SK, SA, SG समायुक्ता । SA[2] धर्मसयुता ।
b S. cl. त्वभ्यवदत्तत्र for समवदत्क्षिप्रम् ।

4 *a* S. cl. reads instad :—यथा नो ब्राह्मणोऽवादीदाचार्यः सर्वधर्मवित् । (SA[1] अयं ST वः for नः ।)
b SK, SG, ST श्रुतवृत्तोपसपन्नाः । ST न नाशं यांति । SK, SG, SA आयांति for अर्हंति ।

5 *a* SK, SG, ST सर्वलक्षणसपन्नाः । S. cl. वृत्त for व्रत ।
b SK, SA यत्ताः SG, ST युक्ताः for सक्ताः । S. cl. धर्म for व्रत ।

समयं समयज्ञास्ते पालयन्तु शुचिव्रताः ।
नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् ॥ ६ ॥
धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्वेन वीर्येण पाण्डवाः ।
न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ७ ॥
तत्र बुद्धिं प्रणेष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ८ ॥
यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै संचिन्त्य पाण्डवान् ।
बुध्या प्रायेण तद्व्रोऽहं प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ९ ॥

6 *a* Edns ABEFGHKLMN पालयंतः for पालयंतु । A शुचिस्मिताः for शुचिव्रताः ।
C omits v. 5 and v. 6. *a*.
b ADM नावसीदतुम् for नावसीदितुं । BG न च सीदितुं BE add हि before उद्वहन्तः ।
7 *a* BE अपि for एव । Edns CD सुवीर्येण च BE स्ववीर्येणापि GHKLN स्ववीर्येण च for स्वेन वीर्येण ।
b H आभि° for अधि° ।
8 *a* Edns CG प्रवक्ष्यामि for प्रणेष्यामि ।
b D नु नीतिः for तु नीतिः । A मेपितुं BE लेपितुं N अन्वेषितुं । C omits 8 *b*
9 *a* N साध्य for शक्य । A संचिन्त्य for सचिन्त्य । C omits *a*
b Edns BCEGH प्रयुक्तं ADFKLMN प्रयुक्तम् for प्रायेण । C तद्वोहः H यत्नं Edns ABDEFGKLMN न द्रोहम् for तद्वोऽहं । AFHLM प्रवक्ष्यामि । DLN निबोधत for निबोध तत् ।

---

6 *a* SK, SA, SG पालयतः ST पालयंत for पालयन्तु । S. cl. शुभव्रताः । ST repeats 27 *a* & 26 *b* after this.
b S. cl. न विषीदन्ति ते पार्थाः for नावसीदितुमर्हन्ति ।
7 *a* S. cl. गुप्ता for धर्मतः । S. cl. स्ववीर्येण च ।
b SK अभि° for अधि° । S. cl. नेष्यति for धीयते ।
8 *a* SK प्रवक्ष्यामि SG, ST, SA प्रयोक्ष्यामि for प्रणेष्यामि । SK, SG, ST, SA[1] न प्रज्ञा नेतुं शक्यते SA[2] सूत्र for शक्यते ।
b S. cl. वै सूत्र for अन्वेषितुम् ।
9 *b* SK, SA, ST संयुक्त for प्रायेण । SK मतो । ST निबोधत ।

नत्वियं मादृशैर्नीतिस्तव वाच्या कथंचन ।
साधुभिः साधु वक्तव्यं नाविनीतं कथंचन ॥ १० ॥
वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ।
अवश्यं त्विह वीरेण सभामध्ये विवक्षता ॥ ११ ॥
यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्सया ।
तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ॥ १२ ॥
विवासो धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्वै त्रयोदशे ।
तत्र तात न तेषां वै राज्यं भाव्यमसांप्रतम् ॥ १३ ॥
पुरे जनपदे वापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
सत्यवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः ॥ १४ ॥

10 *a* C ननु । Edns ABCDEFGKLM तस्य N तेषाम् for तव । Edn[1] कदाचन for कथंचन ।
b Edns ABCDEFGKMN सा त्वियं for साधुभिः । Edns ABCDEFGH KMN वक्तव्या for वक्तव्यम् । Edns ABCDEGHKN नत्वनीतिः F नचा नीतिः for नाविनीतम् ।
11 *b* Edns ABCDEFKM धीरेण for वीरेण । Edn[2] ABCEFGKLMN सतां for सभा ।
12 *a* Edn[2] यथार्हं Edn[1] CDGN यथार्थं for यथामति । Edns G इह D अभि N इति for वि° । Edds BCEG सर्वथा for सर्वशः ।
13 *a* BCDEGHK निवासं N विवासं for विवासः । N adds हि before अस्मिन् । K तु for वै । N omits वै ।
b Edns ABCEFGHLMN हि K तु for वै ।
14 *a* Edns G च for वा ।
b Edns ABDEFGHKLN प्रिय° for सत्य° । Edns BEFGHM भव्यः for भाव्यः । BE सत्यपरायणः for सत्यपरोजनः । Edns ABCDEGHKLN read v. 14 *b* before v. 13 *b*.

---

10 *a* ST नान्वियं । S. cl. साधु वक्तव्या for मादृशैर्नीतिः । S. cl. तस्य नीति for तव वाच्या । *b* S. cl. omits *b*.
11 *a* SA[2] तत्र for तात । SG, ST, SA सत्यवादिनः ।
b SK, SG, ST, SA[1] तु नियुक्तेन SA[2] विनियुक्तेन for त्विह वीरेण ।
12 *a* SK यथार्हं SG यथामतिः । SA च SK, इह SG हि । ST प्र for वि (वक्तव्य) SK सर्वथा SG, ST, SA सदृशं for सर्वशः । *b* S. cl. यथान्ये मेनिरे जनाः ।
13 S. cl. omits v. 13.
14 *a* SG भाव्यः for वापि । *b* S. cl. o[illegible]

तुष्टः पुष्टः शुचिः शक्तो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः ॥ १५ ॥

नासूयको न चापीर्ष्युर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ १६ ॥

ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १७ ॥

सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
संपन्नसस्या च मही निरातङ्का भविष्यति ॥ १८ ॥

15 *a* Edns A[2]CDGKN हृष्टः for तुष्टः । H omits तुष्टः पुष्टः । Edns A[2]CD GK दक्षः LN शुद्धः for शक्तः ।
b KLM निषेधकः for निषेवकः ।

16 *a* Edns CGKN अभिमानी D अतिमानी for अतिवादी ।
b Edns CG स्वयम् for स्वं स्वं ।

17 *a* N धर्मघोषाः for ब्रह्मघोषाः ।

18 *b* A निरीतिका for निरातंका । D भविष्यति निरीतिका for निरातंकाभविष्यति L नैरन्तर्यां निरीतिका ।

---

15 *a* S. cl. हृष्टः for तुष्टः । SG, ST, SA तुष्टः for पुष्टः । SK दक्षः for दान्तः । SA[2] निवसेद्धर्मतत्परः for यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
b SG, ST, SA क्षमायुक्तः for वदान्यश्च । SG निषेधनः SA निषेधकः । S. cl. interchanges *a* & *b*.

16 *a* SG, ST, SA वाप्युग्रः for चापीर्ष्युः । SK नाभिमानी SG, ST SA नात्य-भाष्यः for नातिवादी ।
b S. cl. स्वयं for स्वं स्वं ।

17 *a* SK, SG, ST, SA[2] पुण्यशब्दाः SA[1] शुभशब्दाः for पूर्णाहुत्यः । SA च सर्वशः for तथैव च ।

18 *a* ST सम for सम्यक् ।
b S. cl. भविष्यति निरामया for निरातङ्का भविष्यति ।

स्वादुवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ १९ ॥
वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम्।
भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २० ॥
गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दुहाः।
पयांसि दधिसर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ २१ ॥
गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि च भवन्ति च।
तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥
रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणाधिकाः।
दिशश्चापि प्रसन्नाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥

19 *a* Edn[1] DKN फलवति Edn[2] CGHL गुणवति for स्वादुवति।
20 *a* ABEF नि प्रतीप C निभय for निष्प्रतीप। C वाति सवश for च दर्शनम्।
b Edn[2] नभय त्वाविशेत् BE आपन्नाम्याविशेत् CGH भय न त्वाविशेत् N भयनाशाहित for भयनाभ्याविशेत्।
21 *a* E omits न कृशा। Edns CDFGM दुर्बलाः for दुर्दुहाः।
b H वै for च। N omits the whole verse
22 *a* Edns BCDEG पेयानि for पानानि। K भक्ष्याणि for भोज्यानि। Edns BCDEGHKL रसवति for च भवति। N omits the whole verse
23 *a* L रूपशब्दा for शब्दाश्चापि। Edns BCDLGHLN गुणान्विता for गुणाधिका।
b Edns CG दृश्यानि च ABCDEFLM दिशश्चैव HKN दृश्याश्चैव for दिशश्चापि।

---

19 *a* SK, SA रसवति SG, ST गुणवति for स्वादुवति। ST सस्यानि for धान्यानि। SK, SA गुणवति for रसवति।
20 *a* SG सुशुभस्पर्शः। SA, SG, ST omit निष्प्रतीप चदर्शनम्। SK interchanges निष्प्रतीप &c and यत्र राजा &c
b SK, SG च नाविशेत् for नाभ्याविशेत्। ST, SA omit भय नाभ्याविशेत्तत्र।
21 *a* S cl बहुक्षीरास्तथा (ST, SA सदा SG °स्तथा) गाव सुपुष्टाश्च सुदोहनाः।
b SA, SG मधु for दधि।
22 *a* ST पाकानि for पानानि। SK, SG, ST विविधानि for च भवति।
b SG, ST राजन् for देशे। SA omits the whole verse
23 *a* SG, ST शब्दाः for गधा। SG, ST गधा for शब्दा। SK, SG, ST गुणान्विता। SA[1] omits this line
b SK, SG, ST दृश्यानि च for दिशश्चापि। S. cl. प्रसन्नानि। SA[1] omits this line SA दृश्याश्च।

धर्माश्च तत्र दृश्यन्ते सेविताश्च द्विजातिभिः ।
स्वैः स्वैर्गुणैश्च संपन्ना अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ २४ ॥
देशे चास्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ।
संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र हृष्टः पुष्टोऽतिमानदः ॥ २५ ॥
देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान् ।
इष्टदानो महोत्साहः सत्यधर्मपरायणः ॥ २६ ॥
अशुभद्विट् सभाप्रेप्सुः नित्ययज्ञश्रुतव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

24 *a* Edns C सर्वैस्तु for दृश्यंते । HK omit 24 *a*.
b K तु N स्व for च । Edns ACDFGHKLMN संयुक्ताः for संपन्नाः । DN ह्यस्मिन् K तस्मिन् M यस्मिन् for अस्मिन् ।
25 *a* Edns BCEGHKN देशे तस्मिन् D तत्र देशे L देशे तत्र for देशे चास्मिन् । L वर्षाः । N जनाः for तात । L संयुतः ।
b G जनपदः for जनस्तत्र । Edns BCDEGHKLN संतुष्टः शुचिरव्ययः A संहृष्टः शुचिरव्ययः । K संतुष्टःशुचिरुज्वलः । M हृष्टपुष्टोभवत्तदा for हृष्टःपुष्टोऽतिमानदः ।
26 *a* G पूजा च for पूजासु । BEN सर्वभूता° for सर्वभावा° ।
b Edns CGK स्वस्व BDEHLN शश्वत् for सत्य° ।
27 *a* Edn² अशुभाद्वि Edns ACDEGHKLN शुभप्रेप्सुः for सभाप्रेप्सुः । Edns C इष्टयज्ञः । BEKLN नित्ययज्ञः FH नित्य यज्ञ° । G इष्टयज्ञैः for नित्ययज्ञ° । Edns ABCDEFGLMN शुभव्रतः K श्रियावृतः । for श्रुतव्रतः । F अशुभद्विट्प्रेप्सुः ।

---

24 *a* SK सर्वैस्तु for दृश्यन्ते । SG, ST, SA omit this line.
b S. cl. संयुक्ताः for सपन्नाः । SK कस्मिन् SG, ST, SA तस्मिन् for अस्मिन् ।
25 *a* SK तस्मिम् SG, ST, SA तत्र for चास्मिन् । SK ततः ST तत्र SA² यत्र for तात । S. cl. सश्रिते for संयुते ।
b S. cl. सतुष्टः शुचिरव्ययः (ST अव्ययः) for हृष्टपुष्टोऽतिमानदः ।
26 *a* SK, SA भूतानु° SG, ST भूतेषु for भावानु° ।
b SK, SG, ST दान for दानः । S. cl. महोत्साहः । S. cl. नित्यं (SA¹ नित्य) for सत्य and धर्मपरायणाः ।
27 *a* SK शुभान्वितः । S. cl. शुभेच्छाश्च for सभाप्रेप्सुः । SK, SG, SA नित्यतुष्टा ST नित्यं तुष्टः for नित्ययज्ञ । SG, ST, SA² शुभान्विताः SK, SA¹ श्रिया न्विताः for श्रुतव्रतः ।
b S. cl. भविष्यन्ति जनास्तत्र । ST reads 27 *a*. after this.

सत्यवाक्यावृतः स्नातः शुभकल्याणमङ्गलः ।
शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥
भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ।
धर्मात्मावस्थितो दृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ॥ २९ ॥
किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ।
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दाक्ष्यं परा शक्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३० ॥
तस्मात्तत्र निवासं तु छन्नं सत्रेण धीमतः ।
गतिं च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ ३१ ॥

28 *a* Edns ACDGHKLN त्यक्तवाक्यानृतः । BE शुभवाक्यादृतः । Edns ABC DEGHLN तात K तत्र for स्नातः ।
b M शुभार्थेप्सु ।
29 *b* H धर्मराजः for धर्मात्मा । Edns C शक्यते BEN स तदा DGK सततं । H सदा for अवस्थितः । Edns C ज्ञातुं for दृश्यः । K तादृक् for तात । K विधे-नृभिः for द्विजातिभिः ।
30 *a* Edns CG तात for पार्थः Edns CG पार्थः L शक्तः for शक्यः । Edns CG विज्ञायते कचित् । H वेदितुमंततः for विज्ञातुमन्ततः ।
b Edns ACFGHKLMN दान for दाक्ष्यं । Edns CG शांतिः for शक्तिः । N दया for ध्रुवा ।
31 *a* L तु गच्छत for निवासं तु Edns ACFGHMN यत्नेन for सत्रेण ।
b Edns ACFGM तत्र for तस्य ।

---

28 *a* S. cl. व्यक्त॰ for सत्य॰ and ॰स्ततः (SA² स्तथा) for वृतः । S. cl. तात for स्नातः । S. cl. ॰मगलाः । S. cl. reads this line before v. 27.
b S. cl. omits this l.
29 *a* S. cl. omits this l.
b SK धर्मज्ञः ST धर्मज्ञाः for धर्मात्मा । SK, SG, SA स तु दुर्ज्ञेयः ST ते तु दुर्ज्ञेयाः for (अ)वस्थितो दृश्यः S. cl. सर्वज्ञैश्च for सोऽपि तात ।
30 *a* SK तात for पार्थः । SK पार्थो विज्ञायते कचित् SG शक्तो for शक्यो । SG, SA ज्ञातुं वने वसन् for (शक्यो) विज्ञातुमंततः ।
b SG, ST, SA¹ तस्मिन् । SG सत्य । S. cl. दानं for दाक्ष्य । SA² ध्रुवा for परा and परा for ध्रुवा । ST अहिंसता for ध्रुवाक्षमा ।
31 *a* ST तस्मिन् for तस्मात् । S. cl. निवासः (SA² स) पार्थानाम् for तत्र निवासं तु । S. cl. चिंत्यतां यद्ब्रवीमि वः for छन्न सत्रेण धीमतः ।
b SK, SG, ST, SA² गतिर्वापरमा तत्र SA¹ गति वा परमां तत्र ।

एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्क्षतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्धासि मे ॥ ३२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच तदा कृपः ।
युक्तं प्रोक्तं च वृद्धेन पाडवान्प्रति भारत ॥ ३३॥

धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतु तत् ॥
तत्त्वानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं श्रुणु ॥ ३४ ॥

32 *a* GL interch एव and एतत् । Edn² D स्ते । BEGN स्त्य for स्त । H omits यत्स्त ।
b D यद्देव for यद्येव ।
Edns & BCDEGHKLN begin a new Adh. here.

33 *a* Edns BCDGHKLN रूपस्तदा ।
b Edns ABDEGKLMN मास for प्रोक्त । C हि K तु for च Edns AB CDEFGKMN भाषितम् for भारत ।

34 *a* C धर्मेण सहितम् । N सूक्ष्मं for श्लक्ष्ण । D धमनत्व for तत्वतश्च । Edns BCDEGKN सहेतुकम् AFHL सहेतुमत् ।
b Edns BCDEGHKL तत्र N भद्र for तत्व⁰ । N उत्त च for अनुरूप ।

---

32 *a* SA एव for एतत् । S. cl. यत्कृत्य साधु मन्यसे ।
b S. cl एतत् for एवम् । ST श्रद्धित तव for श्रद्धासिमे ।

33 *a* S. cl रूपस्तदा । and begins a new Adh. from here
b S. cl मात for प्रोत । ST कौरव for प्रोक्त च । S cl. भाषित for भारत ।

34 a SG धर्मेण for धमाथ । S. cl. सर्वं सत्य (SG, ST, SA तथ्य) स (SA त) हेतुकम् ।
b SK, SA¹, SG, ST तत्र SA² अत्र for तत्र⁰ । SK, SG, ST, SA² भीष्मश्च । SK, SG, ST वचन SA च वच for अत्र गिर ।

तेषां चैव गतिस्तत्त्वाद्वासश्चैषां विचिन्त्यताम् ।
नीतिर्विधीयतामत्र सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३५ ॥
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वार्थाः कुशला रणे ॥ ३६ ॥
तस्मात्तत्रप्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
गूढभावेषु च्छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ३७ ॥
स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
उदयः पाण्डवानां च प्राप्तकालो न संशयः ॥ ३८ ॥

35 *a* G गतिं । Edns तीर्थैः A सम्यक् BEHKL तथ्या C तूर्णं D तस्य G सूक्ष्मा N तर्कात् for तत्वात् । D तेषां for एषा । Edns BCDEGHKN प्रचिन्त्य- ताम् A प्रचित्यताम् for विचिन्त्यताम् ।
b Edns ABCDEGHLN चापि K वापि for अत्र । K हितान्मति for हिता भवेत् ।

36 *a* D प्रकृतः for प्राकृतः । L बुभूषिभिः N बभूषता D बुभुत्सता ।
b Edns ACDGHKN सर्वास्त्रकुशलाः BE धर्मार्थकुशलाः L सर्वार्थकुशलाः । M इमे ।

37 *a* AH सत्यप्रतिष्ठेषु ।
b H दृढभावेषु ।D कालेन for काले च ।

38 *a* Edns ACDGHKL स्वराष्ट्रे Edns CG परराष्ट्रे च D परराष्ट्रे वा BE राष्ट्रापर⁰ ।
b AGKLN उदये BE पाडवाभ्याम् । Edns BCDEFGHKLM प्राप्ते काले GN प्राप्तकाले ।

---

35 *a* SK तत्र, SG, ST, SA तात for तत्वात् । SK, SG निवासश्चानु । ST, निवासश्चैव । SA वासश्चैवानु for वासश्चैषावि⁰ ।
b SK तत्र । SG, ST, SA² चात्र । SA¹ चापि for अत्र ।

36 *a* ST विजानता SA¹ बलीयसा for बुभूषता ।
b S. cl. शूराः for तात । and विद्वांसोबालिनस्तथा for सर्वार्थाः etc.

37 *a* ST तेषु for तत्र and प्रविष्टेषु for प्रविष्टेषु ।
b ST, SA² आगते for ⁰मागते ।

38 *a* SK स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च । ST ज्ञातव्या धर्मवित्तमाः ।
b SG, ST, SA पांडवेयानां for पांडवानां च ।

निवृत्तसमयाः पार्थाः सत्यव्रतपरायणाः ।
महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा अमितौजसः ॥ ३९ ॥

तस्माद्बलं च कोशश्च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
यथा कालोदये प्राप्ते सम्यग्वै संदधामहे ॥ ४० ॥

तात मन्यामि तत्राहं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ४१ ॥

39 *a* LN निवृत्तसमयाः । Edns BCDEGHKLN महात्मानो महाबलाः ।
b CN महोत्सवाः । Edns AC ह्यमितौजसः BDELN ह्यतितेजसः H अतितेजसः G अमितेजसः K चातितेजसः ।

40 *a* DG कोशं N Edn¹ कोषं for कोशः । Edn¹ चलः ।
b Edns BCDEFHKLMN तैः G तेषां for वै । BCEN संदधीमहे H संदधीमहि G विधीयते for संदधामहे ।

41 *a* BEK² मन्ये D इति for तात । Edns CN बुद्ध्यापि BEK² तत्र तु H मन्यस्व L वक्ष्यामि for मन्यामि । G यदेतन्मन्यसे K तात मन्यामहे for तात मन्यामि । Edns CDHLN तत्सर्वम् BEK² अहं तात for तत्राहं । B बुद्ध्यास्व F बध्यस्व for बुध्यस्व । C हितं for बलम् ।
b A नियतः for नियतं । BCDE बलेषु for अबलेषु । B omits च । M omits v. 41.

---

39 *a* S. cl. महात्मानो महाबलाः for सत्यव्रतपरायणाः ।
b SK ह्यमितौजसः SG, ST, SA ह्यतितेजसः for अमितौजसः ।

40 *a* SK कोशं for कोशः । SG omits कोश । SG, ST, SA एव for अपि ।
b SK, ST तैः for वै । SG सदध्महे परैः SA सन्धामहे परैः ST सविधामहे ।

41 *a* S. cl. यत्र (SA² तत्र) यन्मन्यसे श्रेयः ।
b SG, ST निश्चय for नियतं । SA² सत्स्वमित्रेषु । SA² इतरेष । SG बलेषु for अबलेषु । ST बलं चाबलेषु च for बलवत्स्व° etc.

उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधामस्तथा परैः ॥ ४२ ॥

साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
न्यायेनान्येन च परं बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्य मुख्यतः ।
स्वकोशबलसंपन्नः सम्यक्संधिमवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥

42 *a* H च यत् M बले for बलं । N माध्यस्थं । BE आति for अपि ।
b D प्रक्रष्टं for प्रहृष्टं । D अप्रक्रष्टं N अपक्रष्टं for अप्रहृष्टं । Edn² CKN संदधाम BE संदधीमः D संदधानः G संधनीयं H संदधानं for संदधामः । L वा M वे for च । G अथापरैः for तथापरैः ।

43 *a* Edns CDGN भेदेन H दण्डेन for दानेन । Edns CDN दानेन BEG दण्डेन for भेदेन । BE भेदेन GH दानेन for दण्डेन । AL बल⁰ for बलि⁰ ।
b Edns BCEFGM आक्रम्य DHKLN आनम्य for अन्येन । Edns AB CDEGHKLN परान् for परं । L आक्रम्य for आनम्य । M बलाद्दानम्य ।

44 *a* Edns तु for च first । F omits first च । Edns BCDEFGHKMN आभाष्यतां सुखम् for चाभाष्य मुख्यतः ।
b Edn² GHK सुकोशबलसंवृद्धः Edn¹ BCELN सकोशबलसंवृद्धः A सकोशबलसंपन्नः D सकोशबलमृद्धस्यात् । Edns ADFGLMN सिद्धिं for संधिं ।

---

42 *a* SK, SG सारं फल्गु ST, SA सारफल्गु for उच्चावचं । SA² फलं for बलं । SG मध्यस्थान् ST मध्यस्था for मध्यस्थं ।
b. SK अप्रहृष्टं प्रहृष्टं । S. cl. वा for च । SK संदधाम तथा । SG तथा संदध्महे । ST, SA तथा संधामहे ।

43 *a* SG भेदेन दानेन ST भेदेन दंडेन । ST दानेनांजलि कर्मणा ।
b SG, ST, SA आनम्य SK आक्रम्य for अन्येन । SK च परान् SG, ST, SA बलिनः for च परं । SG, ST, SA दुर्हृदः for दुर्बलान् ।

44 *a* SK ⁰तां सुखं for मुख्यतः । SG, ST, SA स्वं चाभाष्य (ST सभाष्य च) बलं सुखं for बलंचा⁰ etc.
b S. cl. संवृद्धः for संपन्नः । SG, SA सर्वां for सम्यक् । S. cl. सिद्धिं for संधिं ।

योत्स्यसे वापि बलिभिररातिभिरुपस्थितैः ।
अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्वबलवाहनैः ॥ ४५ ॥
एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।
यथाकामं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ ४६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे भीष्मकृपवाक्यं नाम
सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ १ ॥

45 *a* Edns ACDEFGHKLN च for वा । Edns ABCDEGKN अरिभिः-प्रत्युपस्थितैः FM अरिभिःप्रत्युपस्थिताम् H अरिभिः पर्युपस्थितैः ।
b K च for त्वं । N पार्थिवैः । GKM च for वा । Edns BCDEGN हीनैः K हीनाः M हीनः for हीन॰ । Edn[1] CGK च बलवाहनैः L ॰स्वबलमात्मभिः for ॰स्वबलवाहनैः ।

46 *a* K व्यवहार for व्यवसाय ।
b Edns ACDFGHKLMN यथाकाल for यथाकामं ।

* * * * *

XXVIII. 1 *b* Edns C बली for भृश ।

---

45 *a* S. cl. च for वा । and अरिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
b SG, ST, SA वा for त्व । SK हीनैः । SG, SA हीनाः । SG च for स्व ।

46 *a* S. cl. व्यवहर्तासि न्यायतः for व्यवसाय स्वधर्मतः ।
b S. cl. कालं for कामं ।

* *

XXVIII. 1 *a* S. cl. ततः for अथ ।
b S. cl. बली for भृशम् ।

असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः परैः ।
सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥
बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥
असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।
प्रणेता कीचकश्चास्य बलमत्तोऽभ्यभूत्पुरा ॥ ४ ॥
क्रूरो मर्षी च दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसकृत् ॥ ५ ॥

2 *a* Edns CG निष्कृताः K निर्जितः । AN मत्स्यशाल्व° BE मत्स्यैः शाल्वे° F शायनकैः L मत्स्यशाल° । Edns CDGHKL प्रभो N सह for परैः ।
b Edns CD एष च for च एव । BE मत्स्येन L मत्स्यानां ।
3 *a* Edns बलवता B बलरता । Edns विभौ ।
b K उपागतः for अभाषत ।
4 *a* DGN मत्स्यराजेन for °राज्ञा मे । D बाधितु ।
b Edns GK तस्य for चास्य । Edns BCDEGHN बलवानभवत् A बलेद्याधिकृतः K बलवान् सह्यभूत् M बलवानभ्यभूत् । L बलमत्तो मदोत्कटः ।
5 *a* H सदा L शूरः for क्रूरः । Edns AFKMN स· CDK सु for च । BD KN विख्यात° for प्रख्यात° ।
b Edns CGAN स तु K तु सः for तत्र । Edns CGK नृशंसवान् D नृशंसकः ।

---

2 *a* SG, ST, SA read सुशर्मा उ° । before v. 2 SG, ST, SK, SA[2] मात्स्यसाल्वेयकेकयैः (SA[1] मत्स्य°) ।
b SA[2] चापि SK एव च, for चैव । S. cl. मात्स्यस्य । SG, ST, SA पुरा त्वहम् for पुनः पुनः ।
3 *a* SA[2] पातितः for बाधितः ।
b SK, SA अभिवीक्ष्य । SA सुयोधनम् । SG, ST omit this line.
4 *a* S. cl. राष्ट्रं ममासकृद्राजन् राज्ञा मात्स्येन बाधितम् for असकृन्मत्स्य° ।
b S. cl. तस्य for चास्य । SK बलोत्सिक्तः ST बलवान् for बलमत्तः । S. cl. अभवत् ।
5 *a* S. cl अमर्षी दुर्जयो नेता मत्स्यानामपराजितः । SG अमर्षान् । ST मान for नेता ।
b S. cl सः for नि° ।

तस्मिंश्च निहते राजा हीनदर्पो निराश्रयः।
भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः॥ ६॥
तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ।
कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः॥ ७॥
एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हि नः।
राष्ट्रं तस्याभियास्यामः पशुधान्यसमाकुलम्॥ ८॥
आददामोऽस्य रत्नानि वसूनि विविधानि च।
ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः॥ ९॥
अथवा गोसहस्राणि सुबहूनि शुभानि च।
विविधानि हरिष्यामो निपीड्य च पुरं बलात्॥ १०॥

6 *a* Edns CD विनिहते BE तु निहते for च निहते। ADGKLMN राजन्। Edns C हतदर्पः K नष्टदर्पः L क्षीणदर्पः।

7 *a* B अनय M नरः for अनघ।

8 *a* BE प्राप्तकालं H एतत्पाप्यं।
b D अपि यास्यामः PN अभियास्यामि H अभियायामः K अभिगत्वा तु। Edns CDGHKLN बहुधान्य°। DK °धनाकुलं।

9 *a* BEM आददानः DN आदास्यामः। Edns CDKHL विविधानि वसूनि च N विविधानि बहूनि च।
b L वान्यस्य for वा तस्य। BE हरिष्यामि।

10 *a* Edns C शुभानि च बहूनि च। DGHKLN बहूनि च for सुबहूनि।
b Edns BCDEGHKLN प्रतिपीड्य for निपीड्य च। L रिपुं for बलात्।

---

6 *a* SK, SG, ST वि° for च। SK, SG, ST राजन्। SA² निराश्रयः।

8 *a* SK, ST, SG कार्यं for प्राप्तम्। SK, SG, ST परं for कार्यं। S. cl. महत् for हि नः।
b SG, ST, SA °यात्वा तु for °यास्यामः। S cl धन° for पशु°।

9 *a* SG, SA आददीमहि ST आदद्महि। S. cl. विविधानि वसूनि च।
b SG हनिष्यामः।

10 *a* SK, SG, ST बहूनि शुभदर्शानि SA बहूनि शुभदर्शनाः for सुबहूनि शुभानि च।
b SA विप्रचित्ता SG विविधं तद् for विविधानि। SK प्रतिपीड्य SG, ST, SA परिपीड्य & om. च।

कौरवैः सह संगम्य त्रिगर्तैश्च विशांपते ।
गास्तस्यापहरामाशु सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥
संधिं वा तेन कृत्वाशु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् ।
हत्वा वास्य चमूं कृत्स्नां वशगां त्वां नयामहे ॥ १२ ॥
तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ।
सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं वचः ॥ १४ ॥

11 *a* Edns CG संगत्य L संमंत्र्य । D त्रिगर्तैः ।
b A गास्त्वस्य GL गावस्तस्य । Edns C अपहरामोद्य BE अपहरिष्यामः L आहरामाशु N आहारयामाशु । Edns सर्वैश्चैव । A सुसंहितैः BEGKN सुसंगताः DL सुसहिताः D²H सुसंयताः ।
12 *a* Edns CGL संविभागेन H साधिं वा तेन N सविधां तेन for संधिं वा तेन । Edns AGKHL °तु BE अथ N ते for आशु । D विगृण्हामः N निगृण्हीमः । M विधुन्वानः for निबध्नीमः ।
b Edns BCDEHKLN च for वा । A सर्वाम् for कृत्स्नाम् । Edns CN वशामेवानयामहे । A वसुसर्वम् BE वशमद्य GHK वशमन्वा L वशं तव for वशगां त्वाम् । D वसामश्च लभामहे । F omits from निबध्नीमः in v. 12 to सुखम् in v. 13.
13 *b* Edn² D भवताम् C भवता ।
14 *b* HN युक्तं सुशर्मणः । Edns ABCEFKLMN च नः for वचः ।

---

11 *a* SG कौरव्यैः ST, SA कौरवैः । SG, ST, SA संहत्य । SG, ST, SA त्रिगर्ताश्च ।
b SA¹ गावस्तस्य SG, ST गास्तु तस्य for गास्तस्याप° । SK °हरिष्यामः SA² आहरामाशु । S. cl. महारथैः for सुसंहताः ।
12 *a* ST युद्धं SG साधिः । S. cl. तु for आशु । SG यध्नीमोस्य च । SA¹ ह for अस्य ।
b SG जित्वा for हत्वा । SA च for वा । SG, ST, SA वशमन्वा° SK वशमेवा° ।
13 *a* SG तत् for तं ।
b SA भद्रं वः SK भवतो ।
SK adds वैशंपायन उवाच bfore verse 11.
14 *b* S. cl. SA मतं for वाक्य । S. cl. इदं for हितं । S. cl. ST हितां for वचः ।

तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
विभज्य वाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥
प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १६ ॥
मन्यन्ते हि यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
संमन्त्र्य वाशु गच्छामः साधयार्थान्महीपते ॥ १७ ॥
किं वा नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते गता वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥

15 *b* Edns BCDEGHKN च for वा । L तानि for वापि । D नृप for अनघ ।

16 *a* Edns ACFLM प्राज्ञो वा । C कुरुमुख्यानाम् G कुलवृद्धोयम् K गुणवृद्धोयम् ।
b Edns CG यथा for तथा ।

17 *a* Edns BCDEGHKN ते for हि । FM ते मन्यते for मन्यन्ते हि । L मन्यानि । K[1] सा र्य K[2] सर्व । A तत्र BEL नीति॰ for यात्रा ।
b D आमन्त्र्य M समश्या । K सुमन्याशु । Edns ACDFGHLMN च for वा । Edn[1] निर्यामः for गच्छामः । Edns ACDEFGKMN साधनार्थं H साधु पार्थम् for साधयार्थान् । Edns BCDEGKN महीपतेः ।

18 *a* Edns BCDEGHKLN च for वा । M चान्यः for वा नः ।
b D अत्यन्तभाव नष्टाः । G विप्रनष्टा । Edns BCDEGHKLN यातः for गताः । GK च for वा ।

---

15 *a* SA[1] विनिष्याम SA[2] हरिष्यामः SG हि नियाम॰ ST गमिष्याम for विनिर्याम ।
b S. cl. प्रविभज्य च सैन्यानि । S cl. मन्यते भवान् ।

16 *a* SK, SG, कुल॰ for कुरु॰ । S. cl. च for अय ।
b S. cl. आचार्यश्च कृपो विद्वान् शकुनिश्चापि सौबलः । ST भाति धन्वान् SG, SA कृपश्चापि ।

17 *a* SG यथा ते मन्यते ST, SA[1] यथा मन्यन्ति ते SA[2] यथा मन्यन्त ते SK मन्यन्ते ते यथा ।
b SK, SG, SA चाशु ST चानु॰ । ST महिना. सर्वमर्थः SK, SG सम्यगार्थं महीतले SA सम्यगार्थं महीतले ।

18 *a* S. cl. किंनु । SA रत for अर्थं ।
b SA, SG, त्वरर्थं । SK, हि ST च for वा । SK, SG, SA, गता for गताः ।

यामो राजन्ननुद्विग्ना विराटनगरं वयम्।
आदास्यामोऽथ गास्तस्य विविधानि पशूनि च ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच।

ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तु।
वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ २० ॥
शासने नित्ययुक्तं तु दुःशासनमनन्तरम्।
सह सर्वैस्तु संमन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥
यथादेशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः।
सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२ ॥

19 *a* H याम for यामः। Edns GH निरुद्विग्नाः D नमुद्विग्नाः L अनुज्ञाताः। BDEH KLN °विषयम् for °नगरम्। BD वद् for वयम्।
b Edns ACDFGHKMN हि for ऽथ। Edns ABCDGH वसूनि E वस्तूनि KN धनानि for पशूनि। M व for च। L आददामो हि गास्तस्य रत्नानि विविधानि च।
20 *a* Edns BCDEGHKLN तद् for तु।
b M आदापयद् for आज्ञापयद्।
21 *a* Edns ABCDEGHKLN नित्यसंयुक्तम् for नित्ययुक्तं तु।
b Edns ACFGHKLMN वृद्धैः for सर्वैः। DN च G स्तु for तु।
22 *a* Edn[2] CDGHKN यथोद्देशम् Edn[1] यथोद्देशे। CL गच्छाम। Edns CD GHKL तत्र N सह for सर्व।
22 *b* DGKL तु for च। BE यथोदिष्टं।

---

19 *a* S. cl. omits this line.
b SA SG, ST, आदास्यामहि। SG तत्र for तस्य। SG, ST, SA[2], SK वसूनि च SA[1] बहूनि च।
SG omits वैशंपायन उवाच।
20 *a* SA, SK, ST वचः श्रुत्वा तु तस्य तत् SG वचः श्रुत्वाऽपरस्य तत् for वाक्यम् &c.
b ST, SA ततः SG तु त for स्वयं।
21 *a* SG युक्तः। ST च for तु।
After v. 21 *a* SA, SK add दुर्योधन उवाच।
b SA[1] सहन्। S. cl. वृद्धैः for सर्वैः। ST च for तु।
22 *a* S. cl. यथोद्देशं। SK तु for च।
b SA[2] अथ ST अपि SK, SG, SA[2] तु for च।

त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।
प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥
जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुप्रवृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥
ते गत्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥
गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६ ॥

23 *a* L राजन् ।
b GK सुसं यातु for सुसंवीतः । C मत्सराज्य । BE नगरं for विषयं ।

24 *a* A चलं for वयम् । L तस्य for तत्र । Edns BCEGH दिवसांतरे ।
b Edns ACFGHKLM सुसमृद्धम् D सुसमृद्ध N सुसंवृद्ध for सुप्रवृद्धम् । H सुसंयताः L सुसहिताः । BE सुसंहताः ।

25 *a* Edns BCEG यांतु K यात्वा । Edns AEBFGLM सहिताः for सहसा । L °विषयं for °नगरम् ।
b G गोधनमासाद्य । FM गृण्हातु ।

26 *b* C अथ for अपि । N अनुगच्छामः ।

---

23 *a* SG, ST सहितैः । S. cl. (सर्वैः) for राजा । S. cl. प्रख्यातबलपौरुषैः for समग्रबलवाहनः ।
b SG, ST तु for हि SK, SA[2] सुसंयत्तः SG, ST सुसंरब्धः SA[1] सुसंमतः । S. cl. विराट for मत्स्यस्य । SK, SA[2] °नगरं for विषयं ।

24 *a* SG, ST तस्य for तत्र । ST, SK °अन्तरे ।
b SK, SG, ST, SA[2] सुसमृद्धं SA[1] सुसमिद्धं । ST सुसंमतं SK, SA, SG सुसंहितं ।

25 *a* SK, SG, ST तथा गत्वा यथोद्देशं for ते गत्वा सहसा तत्र । SG, ST °नगरान्तिके SA °विषयं प्रति SK °नगरान्तिके ।
b S. cl. गोष्ठं for गोपान् ।

26 *b* SK, SA[2], SG, ST अस्य नि° SA[1] मात्स्या हि for अप्यनु । SK च वाहिनीं for वरूथिनीम् ।
ST omits वैशंपायन उवाच ।

वैशंपायन उवाच ।

संनद्धा रथिनः सर्वे सपदातिबलोत्कटाः ।
प्रतिवीरं विकर्षन्तो गोषु संन्यपतन्परे ॥ २७ ॥

ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टं देशं व्याप्य महीपतेः ।
आदत्त गाः सुशर्मा वै घर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥

27 *a* Edns CGM सपदाताः L सबलाति for सपदाति° । A रथोत्कटाः । line omitted in D.

b Edns ABCEGHKL वैरं N योध for वीरं । Edns ABCEFGHKN चिकीर्षन्तो for विकर्षन्तः । Edns CG गृद्धा महाबलाः BE संन्यपतत्परो AH सन्यपतन्परे F संज्ञपयन्परैः KLM सन्यपतंस्तदा N संयमतत्पुराः for संन्यपतन्परे । line omitted in D.

28 *a* BE तु N च for स्म । N स for ते । D तस्य K सतु for ते स्म । Edns A² BEFGLMN यथोद्दिष्टाम् D यथोद्दिष्टा । Edns ABCDEFGLN दिश वन्हेः H देशं मत्स्या K देश वात्र M दिश व्याप्य । Edns ABCDEFGHLM महीपते KN महीपतिः । K reads this line also as पाठांतरं on the margin. Edns & all MSS except AF read it after v. 26. M reads it again after v. 27. A reads it also in a different hand on the margin. (as in text with तु for स्म.)

b Edns ABCEN आदातुं A² आनेतु for आदत्त । Edns ACGN अथ BEK च D तु for वै । Edns CEG कृष्णपक्षस्य N कृष्णे पक्षस्य । A had आदत्त originally, changed to आदत्त by different hand.

---

27 *a* SK सपताकाः for सपदाति° ।

b SK प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः । verse omitted in SG, ST. SA. SK reads this v. after 28 *a*.

28 *a* ST तस्मात् SA² सर्वे: SA¹ तस्य for तेस्म । SK मत्स्य SA¹ हन्ये SA² व्यद्दे ST सहा SG ब्यद्दे for व्याप्य । ST महीपति· SA महीपते ।

b SA² आदत्ते । SK अथ । S. cl. कृष्णपक्षस्य चाष्टमीम् ।

अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां तान्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सुशर्मवाक्यं नाम
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥
व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २ ॥

29 *a* Edns ABEG अपरे दिवसे । K माप्यसर्वे for सर्वे राजन् । A has अपर दिवर but it is changed to अपरे दिवसे by different hand.
b Edns BE ते न्यगृण्हत C तेन गृह्णन्त CL तान्यगृण्हत G तु निगृण्हाति M तान्यगृण्हीत । A गोस्नानि for गोकुलानि । BE च सर्वशः for सहस्रशः ।

* * * * *

XXIX. 1 *a* AH छन्न° for छद्म° । E लिंग्य । HL प्रविष्ठानां ।
2 *a* D अतीत. । G तत्र वै पुरे for वै पुरोत्तमे ।
b DGLM महीपते ।

---

29 *a* SK अपरे दिवसे । SG, ST, SA चापि for सर्वे । SG, ST, SA सह for राजन् ।
b S. cl. नवम्यां । SA² त्वनु गृह्णन्तु SA¹ तत्र गृह्णन्तु SK तेऽभ्यगृह्णन्त ST त्वनु गृह्णातु SG त्वभ्यगृह्णन्त ।

* * * *

XXIX1. *a* SG ST, SA तदा राजन् for महाराज ।
2 *a* S. cl. विराटनगरे सतां for वसतां वै पुरोत्तमे ।
b SA चरतां for कुर्वतां & महीपते for महीपतेः ।

कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
आशां चक्रे सहामात्यः कुन्तीपुत्रेष्ववीर्यवान् ॥ ३ ॥
तत्र त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ४ ॥
ततो जवेन महता गोपाः पुरमथाविशन् ।
तत्रैको मत्स्यराजानं सिंहासनगतं प्रभुम् ॥ ५ ॥
शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
सभ्यैश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ६ ॥

3 *a* L कीचकेषु हतेष्वेषु ।
b Edns C परां सम्भावनां चक्रे । DFGKLM आसांचक्रे । L महावीर्यः for सहामात्यः । Edn[2] कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे Edn[1] DH कुंतीपुत्रेषु वीर्यवान् BE °पुत्रः स्ववीर्य° C कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः FKLM कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् G पाण्डवेषु महात्मसु N कौन्तेयेषु महात्मसु K[2] पाण्डवैर्धर्मचारिभि. ।
4 *a* Edns ABCEFGHKM ततः D तस्य for तत्र । D वर्षस्य भरतर्षभ ।
b Edns ACEFHLM तत् for तु ।
5 *a* Edns CGL गोपः । Edns CGL अथाव्रजत् BDEHKN अथाव्रजन् M अथाविशत् for अथाविशन् । A पुरमाविशन् ।
b Edns CGL स दृष्ट्वा BDEK[2]N अपश्यन् K अपतन् M अपश्यन् for तत्रैकः । Edns CDKN मत्स्यराज च G मत्स्यराज तु L मत्स्यराज वै । Edns ACFG HKLN रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली for सिंहासनगत प्रभुम् ।
6 *a* BE परिवृतैः । B वीरैः for योधै. ।
b Edns CG सवृत BDEHKLN सद्भिश्च for सभ्यैश्च । Edns CG महात्मभिः for नरर्षभै ।

---

3 *a* SG, SA, omit this whole verse. ST नि for तु । राजन् for राजा ।
b ST आसां चक्रे महावीर्यान् SK परां सभावनां चक्रे । ST पांडवान् द्रौपदी तथा, SK कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
4 *a* SK, SA, ततः SG तस्य for तत्र ।
b SA[1] बहुधा for तरसा । SA[2] मत्स्यराजस्य गोधन ।
5 *a* SK, SG, ST, जवेन महता–(SK चैव)–युक्ता for ततो जवेन महता । S. cl. गोपाला. पुरमागमन् for गोपा • etc.
b S. cl. reads instead—विराट नगर (SA[1] नगरे) प्राप्य नरा (ST गोपा) राजानमब्रुवन् (SG आद्रवन्) ।
6 *a* SA[1] वरैः SG शूर for शूरैः ।
b S. cl. सद्भिः for सभ्यै. । SK, SG, ST पण्डितैः for मन्त्रिभि. । SA अमितौजसै. for नरर्षभैः । SK, SG, ST मन्त्रिभिश्चापि संवृतम् । for पाण्डवै.• etc.

तं सभायां महाराज आसीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥
गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।
तान्परीप्स मनुष्येन्द्र मा नशन्पशवस्तव ॥ ८ ॥
तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ९ ॥
राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राणि विभेजिरे ।
भानुमन्ति विचित्राणि सुखसेव्यानि भागशः ॥ १० ॥

7 *a* Edns ABCDEGHKLN महाराजं ।
b DHN ते ब्रुवन् for सोऽब्रवीत् । DHN प्रणताः । G तथा for तदा ।

8 *a* H कलयन्ति । C नः D मे for ते ।
b Edns GM परीप्सस्व राजेन्द्र A तान्परीप्स्य । C ते तान् परीप्स्य । CH महाराज for मनुष्येन्द्र । All नेशुः for नशन् ।

9 *a* BE नृपतेः L महर्षी for नृपतिः । K ततमा L विराटः for मत्स्यानां । M समयो भवत् ।
b AFM °सहितां HKL कलितां for °कलिलां । M °समाकुलम् ।

10 Edns C तनुत्राण्यथ भेजिरे BE तनुत्राण्यत्र भेजिरे DLN तनुत्राण्यनुभेजिरे HK तनुत्राणानि भेजिरे ।
b Edns CG शूरसेव्यानि AK नृपसेव्यानि BLN नृपसेव्यानि DF दृढसेव्यानि L सुखग्राह्याणि for सुखसेव्यानि । L भागत for भागशः ।

---

7 *a* S. cl. सभायां राजशार्दूल and om. ते। SK, SG, ST पांडवैःसह for राष्ट्रवर्धनम् ।
b S. cl. reads instead:—दृष्ट्वा शीघ्रं तु गोपाला विराटमिदमब्रुवन् S. cl. reads v. 6 between *a* and *b* of this v.

8 *a* SK, SG, SA षष्टिं गवां सहस्राणि । ST कलयन्ति ।
b SG, SA, ताः for तान् । SA¹ परीप्सत् । SA, SG, ST महाराज for मनुष्येंद्र । SK ता निवर्तय राजेंद्र । SA¹ नशन् SA² नश्यन् ।

9 *a* S. cl. स राजा महती सेनां । SK मात्स्यानां । S. cl. °वाहयत् for योजयत् ।
b SG नागैश्च । ST कलितां ।

10 *a* SK, SA² अथ SG, ST, SA¹ अत्र for वि° ।
b SK विशालानि SG, ST, SA निशातानि for विचित्राणि । SK, SA, SG सूरसेव्यानि । ST भारत for भागशः ।

सर्वत्रायसगर्भं च कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ ११ ॥
सर्वपारशवं वर्म कल्याणं पाटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजः मदिराश्वोऽभ्यहारयत् ॥ १२ ॥
उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ १३ ॥
अभेद्यकल्पं मत्स्यश्च कवचं च समाहरत् ।
शतसूर्यं शतावर्तं शतबिन्दु शताक्षिमत् ॥ १४ ॥

11 *a* G सन्नाहायसगर्भं Edns BCDEEGHKLN तु M न for च । Edns BCE तत्र for तप्त° ।
b G अप्रियः for प्रियः । HKN अभ्यधारयत् ।

12 *a* Edns BCEEGKLM सर्वपारसवं A सर्वपारशिवं K सर्ववर्मातिगं । K[2] तारं for वर्म । Edns CDGKN कल्याणपटलं BE कल्याणं च नवं K[2] सर्वं सलोहमयं L कल्याणंपटलं । H omits *a*.
b Edns BCDEGK मदिराक्षः । KN अभ्यधारयत् । H omits *b*.

13 *a* Edns BCEGHKLN पद्मानि D पस्यानि AFM पद्मानां । A सुस DGHKL शत for शतं ।
b H सुवर्णपृष्ठ । N सूर्यो दत्तः । K अभ्यधारयत् ।

14 *a* Edn[1] ACFHKLM मत्स्यस्य Edn[2] DGN मत्स्यानां । Edns BCDEGN राजा कवचमाहरत् AFHKM राज्ञः कवचमाहरत् ।
b Edn[1] BCE शतसूर्यं । M शतावृतं । G शतचिन्दुं HL शतबिम्बं ।
N. cl. except AFM interchanges *a* & *b*, and thus reads this v. after v. 12.

---

11 *a* S. cl. दृढं° for सत्त्र° तु for च । SA[1] omits this line.
b ST °धारयत् for हारयत् । SA[1] omits this line.

12 *a* S. cl. भारसहं for °पारशवं । कल्याणपटल ।
b SK मदिराक्षः । ST अभ्यधारयत् ।

13 *a* S. cl. पद्मानि । SG, SA[1] शत SA[2] गत ।
b S. cl. मृष्टहाटकपर्यन्तं for सुवर्ण° etc. ST अभ्यधारयत् ।

14 *a* SA, SG अकम्पकल्पं ST भयजतुल्यं । S. cl. मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ।
b SA शतबिंदु । S. cl. interchanges *a* & *b* and reads the whole verse after v. 15.

दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ १५ ॥
शतशश्च तनुत्राणि यथास्वानि महारथाः ।
योत्स्यमाना व्यनह्यन्त घोररूपाः प्रहारिणः ॥ १६ ॥
अयस्कारेषु शुभ्रेषु सहस्रं च महारथाः ।
पृथक्काञ्चनसंनाहात्रयेष्वश्वानयोजयन् ॥ १७ ॥
सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मये ।
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छ्रियते तदा ॥ १८ ॥

15 *a* D गूढम् for दृढं । Edns BCLG च for तु । L omits *a*.
b N वर्म for वीरः । L omits *b*.

16 *a* Edns BCE यथास्वन्ते D यथार्हन्त HL स्वानि स्वानि for यथा स्वानि ।
b H योद्धुं सर्वे for योत्स्यमानाः । Edns C अनह्यन्त D ह्यनह्यन्त KN अभ्यनह्यन्त for व्यनह्यन्त । G योत्स्यमानाभ्यवहरन् । Edns ABCDEFHKMN देवरूपाः । L omits *b*.

17 *a* Edns BCGHKMN सूपस्करेषु AE सूपस्कारेषु D सोपस्करेषु । K शुद्धेषु । Edns BCDEGHKN महत्सु for सहस्रं । L omits *a*
b AHL पृथु° K धृत for पृथक् । AFKM °सन्नाहा ।

18 *a* Edns ACDFGKLMN °प्रतीकाशे । H रथः । H दिव्यः । H हिरण्मयः ।
b K महानुभावे । Edns ABCDEFHKMN उच्छ्रियते । BE तथा for तदा ।

---

15 *a* SK च for तु । S. cl. रुक्मपरिष्कृतम् for वर्म शताक्षिमत् ।
b ST अभ्यधारयत् ।

16 *a* S. cl. ततो नाना for शतशश्च । S. cl. स्वानि स्वानि । SK महाबलाः SG, ST, SA अत्र क्षत्रियाः ।
b S. cl. युयुत्सवः for योत्स्यमानाः । SK, SG, ST अभ्यनह्यत SA[1] अभ्यपर्यंत SA[2] अन्वपर्यंत for व्यनह्यत । S. cl. देवरूपाः for घोररूपाः ।

17 *a* S. cl. सोपस्करेषु । S. cl. महत्सु for सहस्रं । SG, ST, SA समलङ्कृतान् for च महारथाः ।
b SG, ST, SA बृहत् for पृथक् । SA अचोदयन् for अयोजयन् ।

18 *a* SK °प्रतीकाशे SG, ST, SA प्रतीकाश । S. cl. मणिहेमविभूषित (SK °ते) for रथे दिव्ये° etc
b S. cl. महाप्रभाग for महानुभावः । SG, ST, SA मात्स्यस्य । S. cl. ध्वजम् । SA[2] उच्छ्रयते । S. cl. रथे for तदा ।

अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमपरिस्कृतान् ।
यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ १९ ॥
अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
कङ्कवल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ॥ २० ॥
युध्येयुरिति बुद्धिर्मे वर्तते नात्र संशयः ।
एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ॥ २१ ॥
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ २२ ॥
वराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजवरोपमाः ।
त इमे जातु युध्येयुरिति मे वर्तते मतिः ॥ २३ ॥

L तथा for अथ । N विविधान्कारान् । DN हेमभूषितान् । Edns हेमपरिष्कृतान् ।
Edn² G जघन्यकं ।
Edns ACDFGHKLMN मे बुद्धिः ।
D ध्वजपताकिनां L ध्वजपिनाकिनः ।
Edns च चित्राणि । H दृढानि विविधानि च D दृढानि च शुभानि च G दृढानि सुमृदूनि च ।
ACDFL दीयतां । AF अपि for च । M omits *b*.
23 *a* Edns ABCDEFGKLN वीराङ्गरूपाः । Edns ABCDEFGKLN करोपमाः । M omits *a*.
b Edns ADFHLN नेमे जातु न BE मन्ये जातु न for त इमे जातु CG न मे । Edn² CHK युध्येरन् BE युध्यन्ति for युध्येयुः । N. cl. धीयते for वर्तते । M omits *b*.

---

19 *a* S. cl. reads in stead:-ध्वजान्बहुविधाकारान् सौवर्णान् (SA सुवर्णान्) हेममालिनः।
20 *b* SK, SG, ST कङ्कश्च बल्लवः सूदः SA कङ्को बल्लगोपालौ । S. cl. adds वैशंपायन उवाच before this verse.
21 *a* S. cl. मे बुद्धिः ।
b ST तेषामपि च for एतेषामपि । SG, ST, SA रथ for रथाः ।
22 *a* SK दृढानि च लघूनि च SG नवानि च दृढानि च ST सुदृढानि लघूनि च SA¹ मृदूनि च गुरूणि च ।
b SG omits this line.
23 *a* SA वीराङ्ग॰ for वराङ्ग॰ । SK शूराः सुवीराः SG, ST शूराः सुरूपाः for वराङ्गरूपाः । SA करोपमाः ।
b SG omits this line. SK, SA न for मे and add न before युध्येयुः । ST reads this line after v. 19 and has एते दधतु for त इमे जातु । SK, SA धीयते for वर्तते । ST गन्धर्वोपमिति मे मतिः ।

एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।
शतानीकश्च पार्थेभ्यो रथान्राजन्समादिशत् ॥ २४ ॥

सहदेवाय भीमाय राज्ञे च नकुलाय च ।
तान्प्रहृष्टास्ततः शूरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ २५ ॥

निर्दिष्टा नरदेवेन रथाञ्छीघ्रमयोजयन् ।
कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ॥ २६ ॥

24 *a* D Edn[1] एव for एतत् । M omits *a*

b Edns ACDFGHHLN तु for च । K पाण्डवेभ्य for च पार्थेभ्य । L राज for राजन् । M omits *b*

25 *a* Edns CT राज्ञे च for भीमाय । Edns ACF भीमाय H राज्ञे तु for राज्ञ च । M omits this line

b Edns GLN प्रहृष्टान् । H प्रहृष्टास्ते for तान् प्रहृष्टा । Edns BCDLGKLN सूता H राजन् for शूरा । D राजभक्तिपरायण । M omits this line

26 *a* Edns BCDG निर्दृष्टा L निसृष्टान् । K निर्दिष्टास्तरसा राज्ञा । N शीघ्र for रथान् । M omits this line.

b GL सुन्दराणि च । N दृढानि for मृदूनि । N मृदूनि D गूढानि for दृढानि । M omits *b*

---

24 *a* SG omits vv. 24–26 S. cl. तत् for एतत् । S cl omit तु and add शीघ्र before त्वरित° ।

b SG omits this line S cl म for च ।

25 *a* SG omits this l SK, ST राज्ञ च भीमाय SA राज्ञेऽपि भीमाय ।

b SG omits this l SA reads instead – ते वीराः सिंहविक्रान्ता यन्त्रता मनस्विन । SK, ST तान् हृष्टा सहसा सूता ।

26 *a* SG omits this l SK, ST निर्दिष्टा SA रन्धिता ।

b SG omits this l SK, ST नवानि for मृदूनि । SA नवानि रुचिराणि च ।

विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकारिणाम् ।
तान्यमुञ्चञ्छरीरेषु दंशिनस्ते परंतपाः ॥ २७ ॥

रथान्हयैः सुसंपन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ।
निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघातमर्दिनः ॥ २८ ॥

तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ २९ ॥

चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३० ॥

27 *a* Edns BDEFGHKLMN अक्लिष्टकर्मणाम् । C omits *a*.
b Edns ADFGHKLM आमुच्य N अमुंचन् । Edns ADFGHKLMN दंशिताः । BE omit ते परंतपाः । C omits *b*.

28 *a* BCE omit this l.
b Edns GN शत्रुसंघावमर्दिनः H छन्नरूपा तरस्विनः K शत्रुसंघातमर्दनाः । BCE omit *b*.

29 *a* H शत्रुसघातमर्दिनः । K तरस्विनश्चानुरूपाः L तरस्विनश्छिन्नरूपाः । C omits *a*.
b C अभ्ययुः । Edns BCEG पार्थाः for पश्चात् । DG कुरुनन्दनाः ।

30 *a* C तथा ते for चत्वारः ।
b MN कटकामुखाः ।

---

27 *a* SK प्रददौ for प्रादिशत् । SG, ST, SA राजा for यानि । S. cl. कर्मणां for कारिणाम् ।
b SG तान् for तानि । SK, ST, आमुच्य । SA ते प्रतिगृह्याशु for आमुञ्चन् शरीरेषु । SK, SG, ST दंशितास्ते SA संनह्यंन । SK, SG, ST महारथाः for परंतपाः ।

28 *a* S. cl. रथान् हेमपरिष्कारान् समास्थाय (SA समादाय) महारथाः ।
b S. cl. पांडवा निर्ययुर्हृष्टाः दंशिता (SA दंसिता) राजसत्तम (SA राजसत्तमाः) ।

29 *a* SA छद्म° for छन्न° । S. cl. सर्वशास्त्रविशारदाः । S. cl. reads this line before 28 *a*.

30 *b* S. cl. भीमरूपाश्च मातंगाः । SA[1] कटसंकुलाः for करटामुखाः ।

क्षरन्त इव जीमूताः सुदान्ताः षष्टिहायनाः ।
आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३१ ॥
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ।
विशारदानां वन्यानां धृष्टानां चानुयायिनाम् ॥ ३२ ॥
अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ३३ ॥
तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
संप्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३४ ॥

31 *a* Edns C चैव for इव । NK[2] वर्षन्तः for क्षरन्तः । Edns CHK नागेन्द्रा. । All except ADFM सुदन्ताः BE कुञ्जराः for सुदान्ताः । BE षष्टिहायनाः ।
b Edn[2] ACHKL स्वारूढाः । Edns CHN शिक्षिताः । D गजसादिभि. ।
32 *a* L सर्वे for पश्चात् । FM चरन्तः H ज्वलन्तः ।
b Edns C मुख्यानां A मत्स्यानां BEHKLN वश्यानां K वश्यानां D दृप्तानां G देश्यानां for वन्यानां । Edns BCEGHKLN दृप्तानां D वश्याना for धृष्टानां । Edn[2] C चारुजीविनां L चानुगामिनां ।
33 *a* H अष्टौ लक्षसहस्राणि M अष्टौत्तरसहस्राणि ।
b G अपि निर्ययुः ।
34 *a* M तदानीक ।
b Edn[2] BCDEGHKM सम्प्रयात L तत्प्रयात । G महाराज for तदा राजन् । DK निरीक्षत H निरीक्षन्त N अन्विष्यच for निरीक्षन्त ।

---

31 *a* S. cl. सुदन्ताः षष्टिहायनाः ।
b S. cl. स्वारूढाः । S. cl. महामात्राधिरोहिताः (SG, ST रोहिणः SA[1] रोहणः) S. cl. interchanges 31*b* and 32*a*
32 *a* SK, SG, ST भ्रमतः SA भ्रमतः for चलतः ।
b ST शूराणाम् SK, SG वैश्यानां SA[1] वश्यानां SA[2] मन्यानां । SK, SG, SA, ST प्रहृष्टानां तदा नृप । ST reads this line after v. 35 *a*
33 *b* SK, SG, SA विंशत् for षष्टि । ST सहस्राणां । SK, SG मात्स्यानां SA मात्स्य न । SK, SG त्वरित ययुः ST अभितो ययु॰ SA[2] अनुधावित ।
34 *a* SG तदानीक । S. cl. अतीव भारत for भरतर्षभ । ST मत्स्थितमशोभत for शशुभे etc । ST interchanges *a* & *b*
b S. cl. न for स॰ । SK, SA महाराज SG, ST महाराज for तदा राजन् । S. cl. निनादन ।

तद्बलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।
दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सेनानिर्याणं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १ ॥
ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥

35 *a* H तत् ध्वजाग्र्यं । K प्रस्थितं समशोभत ।
b BE हृष्टपुष्ट° for दृढायुध° । D ध्वजानीकं L ध्वजाकीर्णं for जनाकीर्णं ।

* * * *

XXX. 1 *a* ALN निर्ययुः for निर्याय ।
b H मत्स्यः । परिणिते ।
2 *a* GH त्रिगर्ताश्चैव for ते त्रिगर्ताश्च ।
b AG गृध्राः DLM वृद्धाः । K गवामर्थे for गोषु गृद्धाः ।

---

35 *a* SK, SG, ST तद्बलाग्रं । S. cl. शक्रस्येव तदा चमूः for संप्रस्थितमशोभत ।
b SA[1] दृढायुद्धं । SK, ST, SA[1] रथाश्वगजसंकुलं ।
Order of vv. in S. cl. from v. 32 onwards:—32 *a*, 35 *b*, 35 *a*, 34 *b*, 32 *b*, (add. l. App.) v. 33.

* * * * *

XXX. 1 *a* ST निर्ययुः । SG, ST तस्मात् for शूराः । SG शूरा व्यूढाः for व्यूढानीकाः ।
b SA[1] अन्वयुः for अस्पृशन् । SG, SA[2], SK मात्स्याः । SK अस्तं गमिते for परिणते । ST omits this line.
2 *a* SG, SK मात्स्याः । SK, SG, SA व्यूढानीकाः प्रहारिणः for संरब्धा युद्धदुर्मदाः । l. omitted in ST.
b SK, SG, ST °वर्धन्ते SA कांक्षन्ते for गर्जन्तः । SA गृध्राः ।

भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशनोदिताः ।
ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥
तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
घ्नतां परस्परो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४ ॥
देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ।
अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चोत्तरोत्तरम् ॥ ५ ॥
उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किंचन ।
पक्षिणश्चापतन्भूमौ रजसा तरसा वृताः ॥ ६ ॥

3 *a* Edn[1] EM °चोदिताः L °पाणयः for °नोदिताः ।

4 *a* M सुमलः for तुमुलः । N गेमहर्षणः ।
b LM घ्नता । Edns ACDGHKLN परस्पर । Edns CFMN राजन् G घोर K रौद्रः । G विमर्दन H विमर्द्दनः ।

5 *a* C अभूत् for आसीत् । Edns CK अवलम्बति D अवलम्बिनी FGLM विलम्बिनि H अचलं गते ।
b ACFGM अभ्यपततताम् । DH omit च । All except L read इतरेतरम् for उत्तरोत्तरम् ।

6 *a* N भूमौ । Edns BCEFGN प्राज्ञायत ।
b All except A read सैन्येन रजसा for रजसा तरसा ।

---

3 *a* S. cl. चोदिताः for नोदिताः ।
b SG, SA ग्रामणेयैः ।

4 *a* S. cl. रोमहर्षणः ।
b SK परस्पर राजन् for परस्परो घोर. । omitted in ST, SG, SA.

5 *a* SK अवलम्बति ।
b SK इतरेतरं for उत्तरोत्तरम् । omitted in ST, SG.

6 *a* SA, SK, SG प्राज्ञायत ।
b S. cl. सैन्येन रजसा for रजसा तरसा ।

इषुभिर्व्यतिसंपद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ।
खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं विराजते ॥ ७ ॥

रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषक्तानि धन्विनाम् ।
यततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ८ ॥

रथा रथैः समाजग्मुः पदातैश्च पदातयः ।
सादिभिः सादिनश्चापि गजैश्चापि महागजाः ॥ ९ ॥

असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ।
संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १० ॥

7 *a* KL इषूणाम् । Edns BCDE °सर्पद्भिः A खे संपतद्भिः FM °संयद्भिः G चापतद्भिश्च K अभिसपाते L अतिसंपाते N संपतद्भिश्च for व्यतिसंपद्भिः । CDN अंतरधीयते ।
b N स्वद्योतैः । ABCDEFGHK²LMN व्यराजत but K विराजते ।

8 *a* Edns CDG व्यतिषिक्तानि L व्यभिषिक्तानि । K corrects षि as ष and reads व्यतिषक्तानि । H धन्विना ।
b ABCDEGHKLN पततां । D सव्यं दक्षिणसाम्यतां ।

9 *a* Edn¹ समाजघ्नुः । Edns DG पादातैः ।
b Edns BCEFM सादिनः सादिभिः A सादिभिः सादिताः । ABCEFHKLM एव for अपि । D महागजैः G मतंगजाः ।

10 *a* K शूलैः for प्रासैः ।
b H निर्जघ्नुः ।

---

7 *a* SK °सर्पद्भिः ST, SA¹ °संयद्भिः SG °पीयद्भिः SA² व्यवसंयद्भिः for °संपद्भिः ।
b ST, SG संपृक्त SA सवृत for संयुक्तम् । ST, SG, SA व्यराजत SK अजायत for विराजते ।

8 *a* SK, ST, SG, SA¹ विचेरुर्विद्युतो यथा SA² विरेजुर्विद्युतो यथा for व्यतिषक्तानि धन्विनाम् ।
b SK नर्दतां SG, ST, SA नदतां । S. cl. सव्य ।

9 *a* SG, ST, SK पत्तयश्च पदातिभिः SA पत्तिभिश्च पदातयः ।
b SK सादिनः सादिभिः । S. cl. जग्मुः for चापि ।

10 *a* SG, ST, SK, SA¹ पट्टिसैश्चापि SA² पट्टिसैश्चैव ।
b S. cl. योधाः for राजन् ।

निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ।
न शेकुरभिसंरब्धाञ्छूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥
क्लृप्तोत्तरोष्ठसुनसं क्लृप्तकेशमलंकृतम् ।
अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ १२ ॥
अदृश्यन्तात्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।
शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १३ ॥
नागभोगनिकाशैस्तु बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
आस्तीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १४ ॥

11 *a* CF निघ्नत ।
b Edds ACDHKN अभिसरब्धाः BEL अभिसक्रुद्धा G अतिसरब्धा । GL शूरा । L पराङ्⁰ । line omitted in M
12 *a* Edns BLG रुत्तोत्तरोष्ठ A क्लिन्नोत्तरोष्ठ CN दष्टोत्तरोष्ठ D दत्तोत्तरोष्ठ H लुप्तो त्तरीय KL क्लिप्तोत्तरोष्ठ K² क्लिप्तोत्तरीय । L सुमनस । Edns BCH रुत्तकेश A क्लिन्नकेश ।
b N अदृश्यत् । AD शिरच्छिन्न रजोध्वस्त । Γ शिरोच्छिन्न । K शिरच्छिन्न and रजोध्वस्त । G सुकुडल । v omitted in M and *b* omitted in C*
13 *a* Edn² ACGHDNL अदृश्यस्तत्र Edn¹ अदृश्यत च L अदृश्यन्तात्र K अदृश्य तत्र । G सवश L अनेकश ।
b C शालस्कद । v omitted in M
14 *a* Edns BCDLGHKLN च for तु । L चदनांकितै ।
b Edns CK भाति G अत्र for तत्र । v omitted in M

---

11 *a* SK, SA, SG दृप्ता for शूरा. । SK परिघपाणय ।
b SK अतिसक्रुद्धा SG, ST, SA² अतिसरब्धा SA¹ इति सरब्धा । S cl शूरा । SK, SA¹, SG, ST ⁰मुखम् ।
12 *a* SK, SG, SA रक्ताधरोष्ठ ST दुष्टाधरोष्ठ । SA¹ क्लृप्त⁰ । SK, SG, ST, SA² कल्पतश्मश्रुस्वलंकृत ।
b SK रजोविध्वस्तकुडल SA² अनेक हेमकुडलं । SG सुकुंडलम् ।
13 *a* S cl दृश्यत तत्र । SA, ST, SK बारै for शरै । SG omits शरै । SG विच्छिन्नानि for छिन्नानि । SK सवशः for भागशः ।
b S cl साल⁰ ।
14 *a* SA² निभैश्चैव for निकाशैस्तु । SA¹, SG, ST, SK च for तु । ST पद्मभिः ।
b SA, SK, ST आकीर्णा SG मवीणा ।

रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहारोऽभ्यवर्तत ।
सादिनां सादिभिश्चैव पदातीनां पदातिभिः ॥ १५ ॥
उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ।
कश्मलं चाभवद्व्योम निर्मर्यादमवर्तत ॥ १६ ॥
उपाक्रोशन्त उन्मत्ताः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ।
अन्तरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं नावदृश्यते ॥ १७ ॥
शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।
प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ॥ १८ ॥

15 *a* F एव H सार्द्धं for अत्र । L अभ्यवर्धत ।
b Edns ACFGKLN सादिभिः सादिनां चापि । BE अत्र for एव । BEDM पदातानां D पादातानां । v. omitted in M.

16 *a* Edn² ABEL उपाश्याम्यत् N उपशांतम् । N भूमौ for भौमम् । D प्रवर्षत Edn¹ प्रसर्प्यता ।
b DFHK प्र⁰ for च । Edns BDEGHKN अविशद् for अभवद् । Edns BCDEFGKN घोरम् for व्योम । L तेषां तु युध्यतामेव for कश्मलं चाभवद् व्योम । v. omitted in M.

17 *a* Edns CH उपाविशन्गरुमंतः BDEGN उपाक्रोशंस्तदान्योन्यम् for उपाक्रोशन्त उन्मत्ताः । FL उपादश्यंत for उपाक्रोशन्त । BE प्रचोदिताः N प्रवेपिताः । K² reads उपाक्रोशं तदान्योन्यं शरैर्गाढं प्रवेजिताः and K उपाविशन्त उन्मत्ताः शरैर्गाढं प्रचोदिताः । v. omitted in M.
b Edn² ABCDEFHKN चापि G चाभ्य⁰ for नाव⁰ । Edn² CDN अदृश्यत A युद्ध्यतां BE अवर्तत F अपश्यत H अबाध्यत K अबुध्यते Edn¹ चान्वदृश्यत for ⁰वदृश्यते ।

18 *a* G मदिराक्षः for विशालाक्षः ।
b C प्रहृष्टौ for प्रविष्टौ ।

---

15 *a* ST सादिनां तत्र for रथिभिश्चात्र ।
b ST रथिभिः for सादिनां । ST समाजग्मुर्महागजाः for पदातीनां पदातिभिः । v. 15 omittd in SK, SG, SA.

16 *a* SG, SK, उपा⁰ । S. cl. प्रवर्षता ।
b S. cl. प्राविशद्वोर ।

17 *a* omitted in S. cl.

18 *a* SK जघ्ने for हत्वा । SK, ST, SA मदिराश्वः for विशालाक्षः । line omitted in SG.
b SK प्रहृष्टौ SG प्रहृष्टौ ST प्राविश्य । SK, SA¹, SG, ST महापत्नीं ।

तौ प्रविश्य महासेनां बलवन्तौ यशस्विनौ ।
आच्छेतां बहुसंरब्धौ केशाकेशि नखानखि ॥ १९ ॥
क्षिपयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ।
जग्मतुः सूर्यदत्तश्च मदिराक्षश्च पृष्ठतः ॥ २० ॥
विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतान्रथान् ।
हयानां च शतं तत्र हत्वा पञ्च महारथः ॥ २१ ॥

19 *a* Edns C प्रविष्टौ for प्रविश्य । K अमनर्ष्यंयन्तौ वीरौ for तौ प्रविश्य महासेनाम् । Edns CHK मनस्विनौ D तरस्विनौ ।
b F आच्छेतां । Edn[2] GKM बाहुसंरब्धौ Edn[1] BE बाहुसंरम्भात् L बहुसंरम्भ DN प्रतिसंरब्धौ । FM केशाकेशिर्नखानखि: C केशोच । Edns CGKL रथारथि A नखानखैः D नखानखे H रथा रथी ।

20 *a* Edns ABCDEGHKLN ह्रासयित्वा for क्षिपयित्वा । FM रथव्रजम् BE रथव्रजान् D महाचमू L रथव्रजौ N रथव्रजां for रथव्रजम् ।
b Edns CLGN अयतः B आयत DEKLM जग्मतुः for जग्मतुः । H जनान्यश्च शतानीकः for जग्मतुः सूर्यदत्तश्च । L मदिराक्षिः M विशालाक्षः A विमलाक्षः but A[2] मदिराक्षः । F omits the portion from जग्मतुः to the end of the v. the space being left blank.

21 *a* BE तु अथ for तत्र । DG पञ्चशतम् ।
b Edns AC शतान्यष्टौ BE शतान्यष्ट DFHKLM शतान्यत्र । Edns ABCE GN महारथान् DKM महारथा. ।

---

19 *a* omitted in S. cl.
b SK, SG, SA आच्छंताम् ST मूर्च्छंताम् । SA[2] भृशं for बहु । SK, SA, SG, ST केशाकेशि रथारथि ।

20 *a* SK, SA, SG ल्हासयित्वा ST क्षपयित्वा । SG त्रिगर्तान् SK, ST, SA महाचमूम् SG च महा चमूम् for रथव्रजम् ।
b SK, SG, SA जग्मतुः । SK बल्लवश्चापि SA, SG विमलाक्षश्च ST मदिराक्षश्च ।

21 *a* SK, ST, SG पंचशतम् ।
b S. cl. reads कुञ्जराणां शतानि चैव सहस्र वाजिनां तथा ।

21 M+

चरन्सुविविधान्मार्गान्रथेषु रथयूथपः ।
त्रिगर्तानां सुशर्माणमार्च्छद्रुक्मरथो रणे ॥ २२ ॥
तौ तु व्यगाहतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ २३ ॥
ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
मत्स्यं समायाद्यत्ताश्वो द्वैरथेन समाह्वयत् ॥ २४ ॥
ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयातां समन्ततः ।
शरान्विसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २५ ॥

22 *a* Edns ABCDEGHKN सः for सु । H बहुधान् for विविधान् । L चेरुर्बहु-विधान्मार्गान् । Edns BCDE रथेन । Edns C रथसत्तमः for रथयूथपः । G रणेयुद्धविशारदः for रथेषु रथयूथपः ।
b A त्रिगर्ताणां । Edns ABCDEFGKMN रुक्मरथम् ।

23 *a* Edns AHKL व्यवाहरतां C व्याहरतां BNDE तु व्यचरताम् FM व्यवहरेताम् for तु व्यगाहताम् । C महाबलौ D महारथौ ।
b C अभ्यगर्जन्तौ । Edns CFG गोष्ठेषु and om. following गो । L गोयुगे ।

24 *b* Edns ABCDEFGHLN समीयात् K समेयात् । Edns CDGN राजानं A यत्रास्य F दांतात्मा K श्वेताश्व L यत्ताश्व for यत्ताश्वः । BEN द्वैरथम् । AFL नरर्षभः C नरर्षभ DHK नरर्षभम् BE प्रसमाह्वयन् N युद्धमाह्वयत् । G द्वैरथे युद्धमाह्वयत् । M समीपे गत्वा च द्वैरथेन नरर्षभ for समायात् etc.

25 *a* Edns CN व्यतीयतुरमर्षणौ । BM योधयित्वा समततः K व्यतीत्य च समततः ।
b Edns BCEGN व्यसृजतां D असृजतां H व्यासज्जतां । D तत्र for शीघ्रं । D तोयधारां । Edns D घनाः । L घनानि च N घनानिव ।

---

22 *a* S. cl. स for सु° । S. cl. रथेन for रथेषु । SK रथिनां वरः for रथयूथपः ।
b S cl. रुक्मरथम् ।

23 *a* SK, ST व्याहरतां SG, SA महरतां for व्यगाहताम् । S. cl. महेष्वासौ for महात्मानौ ।
b SK, SG, SA °नर्द... for °गर्जन्तौ । SK गोषु for गोष्ठे । After this comes our v. 26

24 v. omited in S cl.

25 *b* SK, SA समृजत. SA घनागाय । SK. S²ed in SG, ST.

अन्योन्यमभिसंरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ।
कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २६ ॥
ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तस्य विव्याध च तुरङ्गमान् ॥ २७ ॥
तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
पञ्चाशता शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २८ ॥
ततः सैन्यं समाहृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानंस्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसा वृते ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सुशर्मयुद्धं नाम
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

26 *a* Edns BCEGL चापि for अभि° । DG अमर्षिणौ ।
b N हृतास्त्रौ । L युद्धदुर्धर्षौ for निशितैर्बाणैः ।
27 *b* Edns BCDEGHKL चास्य FM चैव for तस्य । Edns ABCEFGHKLM चतुरो हयान् for च तुरङ्गमान् । N reads पञ्चभिश्चापि विव्याध चतुर्भिः चतुरो हयान् ।
28 *b* Edns G पंचाशद्भिः C पंचाषड्भि. for पञ्चाशता । F शरैः ।
29 *a* Edns CG महाराज BE समाहृत्य D सहामात्य H परावृत्य M समावृत्य । L मत्स्यराजः सुशर्मणः ।
b ADFLKM अभ्यजानन् GN जानीतां H अजानता BEK[2] अजानतां for अभ्यजानन् । Edns C सैन्येन N सैन्येष G सैन्ये for प्रदोषे । G रजसां । Edns C आवृतं G वृतं BE आवृतौ DL आवृताः M आवृतः । K also reads सैन्ये तु तमसा वृते for प्रदोषे रजसा वृते ।

26 *a* S. cl. राजसिंहौ सुसंरब्धौ । S. cl. विरेजतुः for विचेरतुः । SA[2] अमर्षिणौ ।
b SK, ST °परश्वधैः SA °परश्वथैः for °गदाभृतौ । line omitted in SG. S. cl. interchanges v. 25&26.
27 *a* SK, SG, ST मात्स्यः SA[1] मत्स्यः for ततः । SK, ST, SG निशितैः for दशभिः ।
b S. cl. बाणैः for तस्य । S. cl. चतुरो हयान् for च तुरंगमान् ।
28 *a* SK मात्स्यराजं तु ST, SG, SA मत्स्यराजं तु for मत्स्यराजानम् । SA[2] रथ-यूथपः for युद्धदुर्मदः ।
b SK, SG, ST, SA[2] पंचाशद्भिः SA[1] पंचाशन्नि° ।
29 *a* S. cl. तयोर्बलानि राजेन्द्र समस्तानि महारणे । (SA[2] बाणानि for बलानि ।)
b SK नाजानंत SG नाभिजानन् ST न जानन्त SA नाजानन् । SA तानि चान्योन्यम् ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
व्यतिष्ठन्त मुहूर्तं ते व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥
ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।
कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २ ॥
प्रकाशमासाद्य ततः पुनर्युद्धमवर्तत ।
घोररूपं तमस्तस्मिन्नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥
ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा सुवर्मणा ।
अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथजातेन सर्वशः ॥ ४ ॥

XXXI. 1 *a* CN विप्लुते M अभिप्लुतः । N नोक for लोके । N राजसा । D continues the last Adhyāya.
b Edns CN अतिष्ठन्वै ADFGK व्यतिष्ठन् वै M व्यतिष्ठत् वि । Edns ABCE FGLMN तु for ते ।
2 *a* AFM उपातिष्ठत for उदतिष्ठत ।
b D मर्दयन् G दर्शयन् for नन्दयन् ।
3 *a* Edns ABCDEGHKLMN ततः प्रकाशमासाद्य । G अवर्तयन् ।
b Edn[2] CFKL ततस्ते स्म BE तमस्तेस्म Edn[1] ADN ततस्तस्मिन् G ततस्तत्र H ततस्तस्मात् M ततस्तन्यत् for तमस्तस्मिन् । A नावेक्षन्तः D नवैक्षत G चैक्षन्त च H नावेक्षन्त L नापेक्षन्त M न्यवेक्षन्त ।
4 *a* E त्रिगर्तः । BE भ्रात्रा सह । Edns CGHK यवीयसा D सुशर्मणा M सवर्मणा N सुधर्मणा ।
b Edns ACDFGHKMN रथयातेन L रथयातैश्च ।

XXXI. 1 *a* SA च समावृते for चैव भारत । ST °प्रिये for प्लुते ।
b SG व्यतिष्ठत । SK, SG प्रहारिणम् ।
2 *a* SK, SG, ST उदतिष्ठन्निशाकरः SA उदतिष्ठच्छुभांशुमान् ।
b SK दर्शयन् ST नोदयन् for नंदयन् । S cl. रणे for युधि ।
3 *a* S. cl. ततः प्रकाशमासाद्य ।
b SK तदा तेषां ST, SG तदा ते स्म SA[2] ततस्तत्र SA[1] ततस्ते स्म for तमस्तस्मिन् । SK अवेक्ष्य तु ST न्यवेक्षत SG नावेक्षंत SA[2] अवैक्षन SA[1] अवेक्षते ।
4 *a* SA[2], SG सुशर्मणा ST महाबलः for सुवर्मणा ।
b SK, ST रथमानेन SA शरमानेन SG रथपातेन । SG सर्वतः for सर्वशः ।

तती रथाभ्यां प्रस्कन्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां हयान् ॥ ५ ॥
तथैव तेषां च बलानि तानि ।
क्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ॥
खड्गैर्गदाभिश्च परस्वधैश्च ।
प्रासैः सुतीक्ष्णाग्रसुतीक्ष्णधारैः ॥ ६ ॥
बलं च मत्स्यस्य बलेन राजा ।
सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ॥
प्रमथ्य जित्वा बलवच्च मत्स्यम् ।
विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥

5 *b* Edns BCEGL रथान् M गणे for हयान् ।
6 *a* Edns ACFGHLMN तु for च । K तुमुलानि for च बलानि ।
b K बलानि for क्रुद्धानि । G अथाद्रवन्ति ।
c Edns BCDEGKL गदासिभल्लैश्च H गदाभिकुन्तैश्च N गदासिखड्गैश्च । Edns AFMN परश्वधैश्च ।
d Edn¹ HL पाशैश्च BE प्रासैश्च Edn² CDGHN प्रासैश्च for प्रासैः सु० । Edns AEGHKLN तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः C तीक्ष्णाग्रसुपीनधारैः D तीक्ष्णाग्र सुपीतधारैः ।
7 *a* Edns ABCEFGHKLMN तु for च । D राज्ञा K राज्ञः L सर्वं for राजा ।
b L राजा for सर्वं ।
c BE प्रसह्य for प्रमथ्य । Edns CFGMN च प्रसह्य AK प्रसभ च H अथ प्रसह्य for बलवच्च । D नित्यातरसा प्रगृह्य L वेगेन विगृह्य मत्स्यम् for जित्वा बलवच्च मत्स्यं । H मत्स्यान् for मत्स्यम् ।

---

5 *b* SK जवात् SG हयात् for हयान् ।
SK reads v. 4 and 5 after the additional lines of 8 *a* (vide App.)
6 *a* SG, ST तु for च । SK, SA तुमुलानि for च बलानि ।
b SG, ST च for अथ ।
c SK, SA¹, SG गदासिपट्टैश्च SA² गदासिशूलैश्च ST गदासिबाणैश्च for खड्गैर्गदाभिश्च । SK, SG परश्वधैश्च SA परश्वधैश्च for परस्वधैश्च ।
d SK, SA प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुधौतधारैः ST पाशैश्च सूक्ष्माग्रसुधौतधारैः SG प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुरूपधारैः ।
7 *a* SK, SA, ST तु मात्स्यस्य for च मत्स्यस्य ।
b SA¹ सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः ।
c SK, SA, ST च निपीड्य मत्स्यान् for बलवच्च मत्स्यम् ।
d SA² आससाद for अभ्यधावत् ।

तौ निहत्य पृथग्धुर्यानुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥
तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदन्तीं वन्धुकीमिव ।
स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥
तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरैः ।
प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिता भृशम् ॥ १० ॥
तेषु संत्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ११ ॥

8 *a* Edns CDEFGHN धुर्यौ for धुर्यान् । K तयोर्भौ for उभौ च । AD FHM च for तौ ।
b M अगृह्णताम् ।
9 *a* F तामुन्मथ्य । Edns CDF अथ L च for तु । Edns BCEN युवतीव D वधूका G रुदती K[2] बंधुकी for रुदन्ती । Edns BCDELN इव कामुकः F वधुकामिव H बधकीमिव K वसुधामिव L पुधकीमिव for बंधुकीमिव ।
b M समासाद्य for समारोप्य ।
10 *a* Edns ACDFGHKM बलवत्तरे ।
b CEM मत्स्यान् for मत्स्याः । E अर्दितान् N वधिताः for अर्दिताः ।
11 *a* ABDEFGHKM त्रास्यमाणेषु F सत्रासमानेषु ।
b Edns C प्रत्यभाषत् ।

---

8 *a* SK उभयोः ST तावुभौ for उभौ तौ । SA[1], SG प्राष्टिसारथी SA[2] प्राष्ठिसारथी ।
b SA, SG, ST विराटम् for विरथम् । S. cl. अथाग्रहीत् for अगृण्हतां ।
9 *a* SG, ST विराट भीमविक्रमः SA विराटं भीमविक्रमम् SK युवतीमिवकामुकः for रुदन्तीं बधुकीमिव ।
b SK भीमविक्रमः for शीघ्रवाहनः ।
10 *a* SA, SG, ST नृपतौ for विरथे । SK, SA, ST बलवत्तरे ।
b SK, ST मात्स्याः for मत्स्याः । S. cl. रणे for भृशम् ।
11 *a* SK विद्राव्यमाणेषु SG विद्रास्यमाणेषु SA विद्रास्यमानेषु ST सर्वेषु भग्नेषु for संत्रास्यमानेषु ।
b S. cl. अभ्यभाषत धर्मात्मा for अभ्यभाषन्महाबाहुम् ।

मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा ।
तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ १२ ॥
उषिताः स्मः सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।
भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच ।

अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
पश्य मे सुमहत्कर्म शत्रुभिः सह युध्यतः ॥ १४ ॥
स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिःसह ।
एकान्तमाश्रितो राजन्पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥

12 *a* Edns CDEGHKMN त्रिगर्तेन । F omits *a*.
b Edns AC मोचय । H मा for न । GL विद्विषां । A² न चिरं कर्तुमर्हसि for न गच्छेद् द्विषतां वशं ।

13 *a* BE च for स्मः । BE सुखैः DL वयम् for सुखम् । DHN सपूजिताः L सुपूरिताः ।

14 *b* Edns ACDHKLN युध्यतः for शत्रुभिः । G युध्यमानस्य for शत्रुभिः सह । Edns CDGHKLN शत्रुभिः for युध्यतः । A शत्रुभिः सह for सहयुध्यतः ।

15 *a* GH आसाद्य for आश्रित्य ।

---

12 *a* Before v. 12 SG, ST, SA add युधिष्ठिर उवाच । SK मात्स्यराजस्त्रिगर्तेन । SG, SA त्रिगर्तेन SK परामृष्टः for त्रैगर्तेन ।
b SA² तमाशु परिमोक्ष्यामो SA¹ तमेहि परिमोक्ष्यामो । S. cl. मा for न । SK, SG, ST गमत् SA गमेत् for गच्छेत् । SA¹ वन for वशम् ।

13 *a* SK, SG, ST स्म SA च for स्मः ।
b SA¹ पापस्य for वासस्य ।

14 *a* SK omits भीमसेन उवाच ।
b S. cl. इद् for मे । S. cl. युध्यतः for शत्रुभिः । SK, SG मम SA तव for सह । S. cl. शत्रुभिः for युध्यतः ।

15 *a* S. cl. पश्यामसमं रणे for तिष्ठ त्व &c.
b S. cl. तिष्ठ त्व भ्रातृभिः सह for पश्य मे &c.

सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः ।
एनमेव समासाद्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥
वैशंपायन उवाच ।
तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं घोरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥
मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।
मा त्वां वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥
जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ।
अन्यदेवायुधं किंचित्प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥
चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ।
यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥

16 *a* BE शुष्कस्कन्धो महावृक्षो । L महारूपः ।
b Edn[2] अहमेनम् C अहमारुज्य M एवमेव N एतमेव D एनमेवम् for एनमेव । Edn[2] अपारुज्य Edn[1] BDEK[2]N समारुज्य C तरसा for समासाद्य । L एनं राजन् समाभ्यस्य । DN द्रावयिष्यामि । L शस्त्रवान् ।
17 *a* ABDE वीक्ष्यमाणं L काक्षमाणं ।
b Edns ABCDEGKN वीर HL ज्येष्ठः for घोर । BE कुंतीपुत्रः DG धर्मपुत्रः । M omits *b*.
18 *a* M omits *a*.
19 *a* BE समनुबुध्येरन् H समवबुध्येरन् L सर्वे विबुध्येरन् N समभिबुध्येथाः ।
20 *a* Edn[1] AN परश्वधम् L परंतप ।
b C यदि वा for यदेव । BE वीर for भीम । L तावत् for भवेत् ।

---

16 *a* SK, SG अयं वृक्षः ST अयं सालः for सुस्कंधोऽयं । SK महाशाखः SG महासारः । SK, SG गिरिमात्रो वनस्पतिः ।
b S. cl. अहमेन for एनमेव । SK, SA, ST समारुज्य for समासाद्य । SK, SG योधयिष्यामि ।
17 *b* SK, SG, ST वीर SA वीरः for घोर ।
18 *a* SK, SG, ST भीम मा SA मा वीर ।
b SG, SA त्वा for त्वां । S. cl. कुर्वन्तम् for कुर्वाणम् ।
19 *a* SG निश्चितं SA[2] पाण्डव for भारत ।
b S. cl. गृह्य for किंचित् ।
20 *a* SK परश्वधम् SA, SG गृहाण भो ST गृहाण भो for परश्वधम् ।

तदेवायुधमासाद्य मोक्षयाशु महीपतिम् ।
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ॥ २१ ॥
ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यनोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षिणः ॥ २२ ॥
तान्निवृत्तान्रथान्दृष्ट्वा पाण्डवांश्च महाचमूः ।
वैराटी परमक्रुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ २३ ॥
सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ॥ २४ ॥

21 *a* Edns BCDEFGHKLMN आदाय for आसाद्य। AFM मोचय for मोक्षय।
b FM भविता ते for भवितारौ।

22 *a* H राजन् for सर्वे। A तुरङ्गान् Edns BCEGHN अभ्यचोदयन्। LM omits *a*.
b DGK मकुर्वाणाः। H त्रिगर्ताः। Edns BCDEFGHKN प्रत्यमर्षणाः A प्रत्यमर्षितान्। LM omit *b*.

23 *a* Edns GN निवृत्तरथान्। Edns CDGH पाण्डवान् सा N पाण्डवान् सः BEKL पाण्डवानां for पाण्डवांश्च।
b Edns CGHN वैराटिः। Edns CN परमक्रुद्धः BDE परमाक्रुद्धा C परमोक्रुद्ध- H प्राविशत् क्रुद्धा M परमयुद्धं। K परमाद्भुता।

24 *a* D सहस्राणि। Edns BCDEG अवधीत् AKLN न्यवधीत् for न्यहनत्। F[2] युद्धे योद्धा for कुन्तीपुत्रः।
b Edns G सहस्राणि CHLM शतान् योद्धान्। Edns ABCEGHKN यमलोकम्।

---

21 *a* S. cl. आदाय for आसाद्य। S. cl. मोचय for मोक्षय। After 21 SA[1] adds वैशंपायन उवाच।
b ST °रक्षार्थे for °रक्षौ ते। SA तु SG तौ for ते।

22 *a* SA ते संहृताः सर्व एव हयान् पार्था अचोदयन्। SK, SG, ST अभ्यचोदयन्।
b SA[2] दिव्यास्त्रकुशलाः सर्वे। ST चाभ्युपाद्रवन् SK प्रत्यमर्षणाः SG प्रति उपद्रवन् for प्रत्यमर्षिणः। SA[2] नीतिज्ञाश्चस्त्रशास्त्रान् for त्रिगर्तान् &c.

23 *a* S. cl. निवृत्त for निवृत्तान्। SK पाण्डवांस्तां महाचमूम् SA[2] चतुरः सा महाचमूः SG, SA[1] पाण्डवान् सुमहाचमूः ST पाण्डवांस्तु महाचमूः।
b SK, SA, ST वैराटिः SG वैराटः for वैराटी। S. cl. परमक्रुद्धः। SG युयोध।

24 *a* S. cl. प्राहिणोद्राजा for न्यहनत्तत्र।
b SK द्विसहस्ररथान् वीरः ST द्विसहस्रं परान् वीरः SG, SA द्विसाहस्रं रथान् वीरः for the first half of *b*. SK, SG, ST प्रवेशयत् for अदर्शयत। S. cl. interchanges 24*b* & 25*a*.

नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ।
शतानि त्रीणि शूरांश्च सहदेवः प्रतापवान् ॥ २५ ॥
ततस्तेऽभ्यपतन्नुग्रं सुशर्माणमुदायुधैः ।
नीत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथम् ॥ २६ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यहनद्भृशम् ॥ २७ ॥
सुशर्मापि सुसंक्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २८ ॥

25 *a* HL एव for अपि ।
b Edns ABCDEFGHKLN शूराणाम् for शूरांश्च ।

26 *a* Edns ABCEFGHLMN ततोभ्यपतत् K ततस्त्वभ्यपतन् । Edns CGN अत्युग्रः ABEFHM अत्युग्र । D ततस्तेभ्यपच्छीघ्रं L ततोभ्यपतदुग्र वै । Edns उदायुधः ABCDFGHKM उदायुधम् N तदायुधम् ।
b Edns CN हत्वा ABEFGHKLM भित्वा for नीत्वा । Edns ACFHKN महारथः DKM महारथाः ।

27 *a* F omits *a*.
b Edns CG अभिपत्य । Edns CG अभ्याहनत् BEHK अभ्यनुदत् N अभ्यर्दयत् । D omits *b*.

28 *a* Edns CG सुसंरब्धः for सुसंक्रुद्धः । D omits *a*.
b D अवध्यत् G आविध्यत् । N बहुभिः for नवभिः । H reads this line after v. 27 *a*.

---

25 *a* ST एव for अपि ।
b S. cl. शूराणां for शूरांश्च ।

26 *a* S. cl. omits this line.
b SK, SG, ST प्रविश्य SA[1] यथातां SA[2] तथातां for नीत्वा ताम् । SK महाबलः SA रथर्षभाः SG, ST महाबला. for महारथम् ।

27 *a* SK, SG, ST महाबलः for महारथः ।
b ST अभिवीक्ष्य for अभिद्रुत्य । SG सह सर्वं for शरैरभ्य° ।

28 *a* ST च रुक्रुद्धः ।
b SK, SG, ST दशभि. SA च त्रिभि. ।

ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २९ ॥

पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् ॥ ३० ॥

चक्ररक्षोऽस्य शूरस्य शोणाश्वो नाम भारत ।
स भयाद्विरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्रजहात्तदा ॥ ३१ ॥

ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ।
गदामस्य परामृश्य तमेवाभ्यपतद्बली ॥ ३२ ॥

29 *a* GLMN युधिष्ठिरः for वृकोदरः ।
b ABE व्यपोथयन् H व्यपोथयत् ।

30 *a* Edns C पृष्ठगोपान् D पृष्ठरक्षौ K पृष्ठगोप । L तु for च । M अपि for अथ ।

31 *a* Edns DGN शूरो वै K शूरोस्य BCEHLM शूरश्च for शूरस्य । Edns G मदिराक्षोतिविश्रुतः CN मदिराक्षेति विश्रुतः BEDHKL शोणाश्वो नाम विश्रुतः M शोणाक्षो नाम भारत ।
b Edns G समायात् DLN स तदा C समीप M समरात् । M विमुखं कृत्वा for विरथं दृष्ट्वा । Edns BCEFGHKLN त्रिगर्तम् D त्रिगर्तान् । Edns G प्राहरत् BEK[2] प्राजहात् FHL प्राजहत् N प्राहरन् for प्रजहात् । D प्रजगामहि K प्रजहार ह for प्रजहात्तदा । M विचचार समततः for त्रैगर्तं प्रजहात्तदा ।

32 *a* A विराटम् । D आशु H तस्य for अथ ।
b Edns CG तस्य M चास्य for अस्य । M समादाय for परामृश्य । M तथैव for तमेव । Edns ACK अभ्यद्रवत् DG अभ्यहनत् H अन्वपतत् LMN आजघ्निवान् for अभ्यपतत् ।

---

29 *a* SG, ST राजा । SK, SG, ST क्षिप्रकारी । SK वृकोदरः SG, ST युधिष्ठिरः ।
b S. cl. तस्य न्यपातयन् for अस्य व्यपोथयत् ।

30 *a* SG, ST तु for च । SA[2] पृष्ठगोपांश्च तस्याशु ।
b SA अपाहरत् ।

31 *a* SA[1] चक्ररक्षः SG भीमसेनः । SK, SG, ST, SA[2] स्तु शूरश्च SA[1] च शूरश्च for अस्य शूरस्य । S. cl. नामतः for भारत ।
b ST त्रिगर्तं for त्रैगर्तं । SK व्याजहात् SA प्राजहत् ST प्राद्रवत् SG प्राजहात् for प्रजहात् ।

32 *b* SA[1] अथाभ्यहनत् SA[2], SG, ST, SK अभ्यहनत् ।

पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
अनेन वीर्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ३३ ॥
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ३४ ॥
इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ।
तिष्ठ तिष्ठेति भीमस्य सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ३५ ॥
प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुस्ततो रणात् ।
भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ३६ ॥
तं भीमसेनो धावन्तमभ्यद्रवत वीर्यवान् ।
त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्रुद्धो मृगं यथा ॥ ३७ ॥

33 *a* HL प्राह for दृष्ट्वा । HL महाबलः for अभ्यभाषत । Edns CG read 34 *a*. after 33 *a*.
b L नृप for बलात् ।
34 *a* A न्याय्यम् for युक्तं ।
b Edns CFGHKMN विषीदासि A निषीदसि for पलायसे L शत्रुसूदनसोदासि ।
35 *a* KL उच्यमानः for उक्तः स तु । L सनदा for पार्थेन ।
b All Except A[1]L भीमं सः । G च N तम् for सः । BE समरे K सुशर्मा for सहसा ।
36 *a* Edns BCDEGHK सुशर्मणः N सुसात्मनः for ततो रणात् । Edns CHKL interchange *a*. & *b*.
b HL अपि M अथ for तु । H आप्लुत्य for प्रस्कन्द्य । Edns CG पाण्डवः H वेगवान् for कुण्डली ।
37 *a* K भीमसेनोपि for तं भीमसेनः । L पार्थं तम । N भीमसेनः प्रधावंतम् । Edns LN अभ्यधावत C अभ्यदुद्राव G अभ्यधावत । L वेगवान् । D पद्भ्यामेवाद्रवत् बली for अभ्यद्रवत वीर्यवान् ।
b Edns ACDGKN आदातुं for आदत्त । Edns CDGHKLN क्षुद्रमृगम् ।

33, 34. S. cl. omits verses 33 & 34.
35, 36 S. cl. omits verses 35, & 36 *a*.
b SG, ST, SK वीर्यवान् SA[1] भारत SA[2] पाण्डवः for कुण्डली ।
37 *a* omitted in S. cl.
b SG त्रैगर्तराजमादत्से SK अपाद्रिगैर्विनिक्षिप्य । ST आपत्त for आदत्त । S. cl. क्षुद्रमृग for क्रुद्धो मृगं ।

अभिद्रुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ।
समुद्यम्य च रोपार्त्तं निष्पिपेष महीतले ॥ ३८ ॥
तस्य जानू ददौ पृष्ठे भीमो जघ्ने रुपान्वितः ।
संमोहमगमद्राजा प्रहारबलपीडितः ॥ ३९ ॥
तस्मिन्गृहीते वीरे तु त्रिगर्तानां महारथे ।
अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ४० ॥
निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
तान्विजित्य त्रिगर्तादीन्धनं चादाय सर्वशः ॥ ४१ ॥

38 *a* M अभिद्रुत्य L अथ संग्रामे । A केशपाशे ।
b Edns तु for च । G तु K सः for तम् । EFL निःपिपेष ।
39 *a* Edns ACG जानुन् BEFMN जानु D भीमः for जानू । A ददौ H जानु मह्य for ददौ । Edns BCEFGMN भीमः D जानु for पृष्ठे । K जानु ददत्पृष्ठे । Edn[2] CDFGHKLN जघ्ने Edn[1] जघ्ने for भीमः । Edns CDFGHKL MN चैनं for जघ्ने । BE निःक्रनिष्टेन for भीमो जघ्ने । Edns CDFGHKL MN अरत्निना BE मुष्टिना for रुपान्वितः ।
b Edns ACDGHKN सः for स । Edns DHN प्रहारवरपीडितः । L जातः for राजा ।
40 *a* Edns CDGHKLN विरथे for वीरे तु ।
b E अभ्यद्रवत् । N तु त्रयातुरम् । M omits *b*.
41 *a* D च for गाः । Edns CN पांडुपुत्राः । DGN महाबलाः । M omits *a*.
b Edns CGHKLN अवजित्य D अभिजित्य । Edns CDGHKLN सुशर्माणम् A सुशर्मादीन् BE महात्मानः for त्रिगर्तादीन् ।

---

38 *a* omitted in S. cl.
b SK तु for च । SG, SA, ST, omit this line.
39 *a* SK जानु । SK भीमः for पृष्ठे । SK जघ्ने चैनमरत्निना । SG, ST, SA omit this line.
b SK सः for सं° । SK °वर° for °बल° । SG, ST, SA omits this line.
40 *a* S. cl. तस्मिन्वीरे गृहीते तु ।
b S. cl. त्रिगर्तानां for त्रैगर्तं तत् ।
41 *a* SK, SG निवृत्य । SG, ST, SA[1] तत्र for ततः । SA[2] निवर्त्य शात्रवान् सर्वान् । SK, ST, SA[1] पाण्डुपुत्राः SA[2] कुन्तीपुत्राः । ST, SA[1] महाबलाः for महारथाः ।
b SK, SG, SA अवजित्य ST अभिजित्य for तान्विजित्य । S. cl. सुशर्माणम् for त्रिगर्तादीन् ।

स्वबाहुबलसंपन्नाः ह्रीनिषेवा यतव्रताः ।
स्थिताः समक्षं सर्वे ते अथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ४२ ॥
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
किंनु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ४३ ॥
तत एनं विचेष्टन्तं बध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विवशं पांशुगुण्ठितम् ॥ ४४ ॥
अभ्येत्य रणमध्यस्थं अभ्यनन्दद्युधिष्ठिरम् ।
दर्शयामास भीमस्तु तामवस्थां सुशर्मणः ॥ ४५ ॥

42 *a* ADFHKLM ह्रीनिषेधाः । AL जितव्रताः ।
b Edns ACDFGHKLMN ते सर्वे । Edns AFGM त्वथ for अथ । D भीमसेनो ब्रवीदिदम् ।

43 *a* L अयम् for नायम् । L नहि for मत्तः ।
b Edns ABCEFGHKLM किंतु । N संतत ।

44 *a* N तत्र for ततः । L एवं for एनम् । C गले बध्वा for बध्वा पार्थः । H repeats before ver. 44:— तत एनं विचेष्टंत प्रकामभयपीडितम् ।
b Edns BCDEGHKLN विसंज्ञम् for विवशम् । Edns ABEGN पांसुगुंठितम् L चैवपीडितम् ।

45 *a* G रथमध्यस्थम् । D अभ्यनदन् Edns ABCFGKLMN अभ्यगच्छत् । E omits *a*; M repeats 44 *b* before 45 *b*.
b Edns CG सुशर्माणं नराधिपम् । E omits this l. L reads 44 *b* after this line.

---

42 *a* SG सु for स्व । ST बलमाश्रित्य for °बलसंपन्नाः । SG,ST, SA ह्रीनिषेधाः । SA[2] महाबलाः for यतव्रताः ।
b SK ते सर्वे । SK त्वथ for अथ । omitted in SG, ST and SA.

43 the whole verse is omitted in SG, ST, SA.

44 The whole verse is omitted in SG, ST, SA.
b SK विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ।

45 *a* SK अभ्यगच्छत् ।
b SK सुशर्माणं नराधिपम् for तामवस्थां &c. the whole verse is omitted in SG, ST, SA.

प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ।
तं राजा प्रहसन्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ॥ ४६ ॥

भीम उवाच ।

जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ४७ ॥
तमुवाच ततो भ्राता ज्येष्ठः सुप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ ४८ ॥
दासभावं गतोऽप्येव विराटस्य महीपतेः ।
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ॥ ४९ ॥

46 *a* Edns CGKL पुरुषव्याघ्रः । D तमुवाच ततो ज्येष्ठः for प्रोवाच पुरुषव्याघ्रम् । L आहवशीलिनम् । E omits *a*.
b D त्रिगर्तं for तं राजा । Edns CGKLN प्राहसन् । A आह for दृष्ट्वा ।

47 *a* DKL omit भीम उवाच । BEL जीवितम् for जीवितुं । K जीवमिच्छसि-चेन्मूढ K[1] जीवितु चेच्छसे मूढ । GKLMN वदतः ।

48 *a* Edns BCDEFGHKLMN ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
b Edns CG add युधिष्ठिर उवाच before this Edns C मुञ्च मुञ्च BEH KL मुञ्चेनम् । CDK प्रमाणाः ।

49 *a* Edns ABCDEFGHKLN गतो ह्येषः for गतोऽप्येव । H महीभुजः ।
b A मैव । Edns CL कदाचन H कथचन । End of the Adhyāya in Edns C.

---

46 *a* SK पुरुषव्याघ्रः ।
b SK प्राहसद्दृष्ट्वा for प्रहसन्नाह । SG, ST, & SA omit v. 46.

47 SK omits भीम उवाच । v omitted in SG, ST, & SA.

18 *a* SK ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयम् ।
b SK मुञ्चमुञ्चाधमाचार । SG, ST, SA omit the whole verse

49 *a* SK ह्येष for अप्येव ।
b SK कदाचन for पुनः क्वचित् । verse is omitted in SG, ST, SA.

एवं स उक्तः सव्रीडः सुशर्मासीदधोमुखः ।
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ ५० ॥
प्रमुच्य च सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।
संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रीं सुखिनोऽवसन् ॥ ५१ ॥
ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् ।
अर्चयामास मानेन सर्वानथ महारथान् ॥ ५२ ॥

विराट उवाच ।

यथैव मम रत्नानि युष्माभिः सह तानि वै ।
कार्यं कुरुत तैः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ५३ ॥

50 *a* Edns C add वैशंपायन उवाच । Edns BCEGHKN एवमुक्ते तु D एवमुक्तस्तु L एवमुक्तेथ । L सव्रीडं ।
b FM उक्तः । C प्रतस्थितः ।
51 *a* Edns C विसृज्य तु BDEG अवमुच्य K प्रमुच्याथ ।
b Edns ABCEFGHKLMN रात्रिं । G सुखतः ।
52 *b* Edns ACDFGHKLMN वित्तेन for मानेन । Edns ACDFGHKN मानेन च BE वित्तेन च L सन्मानेन ।
53 *a* FM एवं । Edns ABCDEGHKLN युष्माकं । Edns ABCDEGHKLN तानि वै तथा for सह तानि वै ।
b Edns BCDEGN वै FM ते for तैः । L पूजयामि यथा न्यायम् for कार्यं कुरुत तैः सर्वे ।

---

50 SG, ST, SA omit this whole verse. S. MSS thus omit vv. 42 *b*. to 50 giving the story of सुशर्मन्'s disgrace.
50 *a* SK उक्ते तु for स उक्तः ।
51 *a* SK विसृज्य तु सुशर्माणं SA, ST, SG मोचयित्वा विराटं तं (ST तु) ।
b SG पाण्डवाः for तां रात्रिं ।
S. cl. begins a new chapter here and adds वैशंपायन उवाच ।
52 *a* ST विराट राजः for ततो विराटः ।
b S. cl. वित्तेन for मानेन । SK, SG, ST, SA[1] मानेन; SA[2] धनेन च for सर्वानथ ।
53 *a* S. cl. युष्माकं तानि वै तथा ।
b SG कुरुतः for कुरुत तैः । ST वै for तैः । S. cl. सर्वाः for सर्वे ।

दद्याम्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्वः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ५४ ॥
युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ५५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ५६ ॥
अभिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं एव विशांपते ।
एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोऽसि शत्रुभिः ॥ ५७ ॥

अभिमत for अभिप्रेत । Edns G युद्धे BE यद्धे C यथा H यच्च for यद्वः ।
D विक्रमेणाद्य ।
ईश्वराः सर्व एव नः ।

56 a Edns CDFKM इति HL अनु for अभि । K पांडवेयाः ।

57 a Edns CHK प्रतिनंदाम BE अभिनंदामहे D प्रतिनंदामहे । L वाच for वाक्य ।
Edns CG चैव for एव । D मत्स्य मापसे for एव विशांपते ।
b BCDEK च प्रीताः F प्रभूताः G प्रीणिताः L हि तुष्टाः for प्रतीताः । GHL स्मः ।
H मुक्तोय for मुक्तोसि । D शत्रुतः for शत्रुभिः ।

---

54 a SA दद्यानि । SG अलंकृता कन्यां । SA विविधानि वसूनि च ।
b S. cl. मनसा । ST यत्तु ।

55 a ST अय for अह । SG, ST, SA इति for इह ।

56 a S. cl. त तथावादिन । SK तत्र, SG, ST, SA सर्वे for मत्स्यं ।
b S. cl. महृष्टमनस for प्रांजलयः सर्वे ।

57 a SK प्रतिनंदामहे वाचं SG, ST, SA[1] प्रतिनंदाम ते वाच SA[2] प्रतिनंदाम ते
वाचः । S. cl. सर्वथैव ।
b SK एतावताद्य प्रीताः स्मः ST एतेनैवाद्यप्रीताः स्म SA[1] एतेन मन्ये प्रीताःस्मः SA[2]
एतेनैव च मुक्ताः स्मः ।

अथाब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यो राजा युधिष्ठिरम् ।
पुनरेव महाबाहुं विराटो राजसत्तमम् ॥ ५८ ॥

एहि त्वामभिषिश्चामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान् ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिबर्हण ॥ ५९ ॥

तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ।
रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्ता वसूनि च ॥ ६० ॥

वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते ।
त्वत्कृतेऽद्य प्रपश्यामि राज्यमात्मानमेव च ॥ ६१ ॥

58 *a* Edns C ततः G तथा for अथ । Edns ABCDFGHN मत्स्यराजः ।
b Edns BCEFHK महाबाहुः Edns BCDEFGHKLMN राजसत्तमः ।

59 *a* Edns BCDEGHKLN अभिषेक्ष्यामि for अभिषिश्चामि । Edns ABCD EFGKLM तु for अस्तु । K मे for नो ।
b Edns C यथेष्टं भुवि दुर्लभम् for यत्ते शत्रुनिबर्हण । H यस्त्व for यत्ते । M omits *b*.

60 *a* C तत्र for तत्ते । M omits *a*.
b Edns मणिमुक्तमथापि च BE मणिमुक्तास्तथापि वा D मणिं मुक्तामथापि वा C मणि मुक्तमथापि वा G मणिमुक्तस्थापि च N मणिं मुक्तामथापि वा for मणिमुक्ता वसूनि च ।

61 *a* L वैयाघ्रपाद् M वैयाघ्रपद् । N सर्वत्रैव ।
b Edns ABCEFHKMN ह्यद्य D चाद्य for अद्य । K यत्कृते for त्वत् कृते । Edns ABCDEFHKMN पश्यामि । Edns संतानम् for आत्मानम् ।

---

58 *a* SK मात्स्यराजः SG, ST, SA मत्स्यराजः ।
b S. cl. महाबाहुः । SK, SG, ST, SA[1] राजसत्तमः ।

59 *a* SK, ST, SA अभिषेक्ष्यामि SG अभिषेक्ष्यामः । SK, SG, ST तु for अस्तु ।
b SK, SG, ST मनसा ।

60 *a* SG, ST तुभ्य for तेऽहं । SG संप्रदास्यामः ।
b SK, SG मणिमुक्तमथापि वा ST, SA मणिमुक्तमथापि च ।

61 *a* ST °पाद for °पद्य । ST सर्वदा ।
b S. cl. ह्यद्य । SK, SA पश्यामि ST, SG पश्यामः

यतश्च जातः संरंभः स च शत्रुर्वशं गतः।
ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत॥ ६२॥
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे।
आनृशंस्यपरो नित्यं स सुखी सततं भव॥ ६३॥
गच्छन्तु दूतास्त्वरिता नगरं तव पार्थिव।
सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम्॥ ६४॥
ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत्।
आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम॥ ६५॥

62 *a* Edns ACDKN जातसंरंभः G जातसंरब्धः BE त्वया च संरब्धः for च जातः संरंभः। H येनगाश्च हृताः सर्वाः। Edns C न च G सर्व° for स च। Edns CDFGKLM शत्रुवशम्।
b D राजा मत्स्य पुनरभाषत for मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत।

63 *a* Edns CDGKN प्रतिनंदामि BE अभिनंदामि।
b Edns AH सुसुखी B सुमुखः C सुसखी DN ससुखः E सुसुखः G सुमनाः। G भवान् for भव।

64 *a* Edns BCDEGHKN त्वरितं for त्वरिताः। C नगरे। D तत्र G राज for तव। BEG शासनात् for पार्थिव।
b AK घोषयंति G घोषयंतः। L जयं तु ते for च ते जयम्।

65 *a* GN तद्वचनं श्रुत्वा। H राजन्। M समादिशेत्।
b L पुरे। BE समामविजय।

---

62 *a* ST यतो जातोभिसंरब्धः। SG, SA[2] शत्रु ST, SA[2] शत्रोः।
b S. cl. मात्स्य। S. cl. अब्रवीद्वचः।

63 *a* SK, SA[1], SG प्रतिनन्दामि। S. cl. वाचं मनोज्ञां। SK, SA[2] मात्स्यभाषितां SG, ST, SA[1] मत्स्यभाषिताम्।
b S. cl. सुमुखः for स सुखी। K, SG भवान्।
S. cl. adds कंक उवाच before this verse.

64 *a* SA[2] सूताः for दूताः।
b SG आख्यातु।

65 *a* SK, SG, ST, SA[2] मात्स्यः। SA[2] सूतान् for दूतान्। SG आज्ञो for राजा।

कुमार्यः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्चाभ्यलंकृताः ॥ ६६ ॥
ते गत्वा सकलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ॥ ६७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सुशर्मपराजयो नाम
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशून्स्वान्परीप्सितुम् ।
दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १ ॥

66 *a* BEH कुमाराः for कुमार्यः । HKL समागच्छतु । L वै for मे । G मत्पुरात् ।
b L तु for च । Edns BCDEGHKLN स्वलंकृताः A स्वभ्यलंकृताः ।
67 *a* Edns C तत्र तां BEN केवलां D केवलम् GHKL केवला for सकलां ।
b Edn² GN पुराभ्याशे L पुरे गत्वा । K विराटनगराभ्यासे ।

*   *   *   *   *

XXXII. 1 *a* C त्रिगर्ता DHKL त्रिगर्ते । K मत्स्यः । Edns C तान्वै BE स्वान्स्वान् GK तान् च DHMN तान् स्वान् for अन्यान् । Edns ABCDEFGKN परीप्सति L परिप्स्यति for परीप्सितुम् ।

---

66 *a* ST; SG, SA कुमाराः ST प्रति for परि । SA¹ ते for मे ।
b S. cl. स्वलंकृता. ।
67 S. cl. reads instead:—
नगरं प्राविशस्ते वै सूर्ये सम्यगथोदिते । विराटनगरं प्राप्य शीघ्रं नांदीमघोषयन् ॥
(SA, SG नंदीम् ।)

*   *   *   *   *

XXXII. 1 *a* SA¹ यते for याते । ST SA² त्रिगर्ते । SK, SG, SA मात्स्ये ST मात्स्य । SK तान्वै SG, SA तान्स्वान् । ST नानानयनभुः । SK, SG, SA परीप्सति ।
b S. cl. सहामात्यैः । SK विराटपुरमभ्यगात् SG, ST, SA विराटपुरमेत्य च ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित्।
द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥
विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान्।
दुर्मुखो दुष्प्रभश्चैव ये चान्ये च महारथाः ॥ ३ ॥
एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः।
गोपान्विद्राव्य तरसा गोधनं जहुरंजसा ॥ ४ ॥
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते।
महता रथवंशेन परिगृह्य समन्ततः ॥ ५ ॥
गोपानां चैव घोषेण हतानां तैर्महारथैः।
आरावः सुमहानासीत्संप्रहारो भयंकरः ॥ ६ ॥

2 *b* L[2] शकुनिः for सौबलः। C अपि for एव। L दुःशासन। DHN प्रभुः। BE omit *b*.
3 *a* BE omit विविंशतिर्विकर्णश्च।
b D दुःसहः for दुर्मुखः। Edn[2] CG दुःशल Edn[1] ABEHKLN दुःसहः for दुष्प्रभ.। Edns ABCDEFHKLN एवान्ये for अन्ये च। BE समागताः M महारथः।
4 *b* BEM घोपान् for गोपान्। Edns BCEGKN ओजसा HL अहसा for अंजसा।
5 *a* D कौरवाः M कुरव। H कलयंति। Edns CG च for ते। K पर्यकालयन् for कालयंति ते।
b AD वेगेन for वंशेन। Edns DGK परिवार्य। line omitted in C.
6 *a* Edns AFGHKLMN गोपालानां तु D गोपालानां च। Edns D घोपस्य G घोपश्च N सर्वेषां H घोषैः स्म। Edns ABDEGHLN हन्यतां।
b Edns ADFGHKLMN संप्रहारे भयकरे। C omits the whole verse.

---

2 *a* ST भीष्मद्रोण SK, SG भीष्मद्रोणौ।
b SA प्रभु. SK, SG, ST शल. for प्रभो।
3 *a* SK, ST दुःसहोदुर्मुख SG दुष्सहोदुर्मुख SA दुर्मुदुष्वह। S cl. एतेचान्ये
4 *a* S cl. सर्वे for एते। SA[2] मात्स्यान्।
b S. cl. ओजसा for अंजसा।
5 *a* S. cl. गवां शतसहस्राणि। S cl च for ते।
b ST रथजातेन।
6 *a* S. cl. गोपालानां तु। SG, ST रोषेण SK घोषेषु। S cl. हन्यतां for हतानां।
b SG कुरवः for आरावः। S. cl. संप्रहारे भयकरे।

गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमारुह्य सत्वरः ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ७ ॥
संप्रविश्य पुरं राज्ञो राजवेश्माभ्ययात्ततः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश च ॥ ८ ॥
दृष्ट्वा भूमिंजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानितम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचष्टे राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ॥ १० ॥
राजपुत्र हि तत्प्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥

7 *a* Edns C गोपाध्यक्षः । Edns C भयत्रस्तः K[2] तु संक्रुद्धः L तु संत्रातः for तु संत्रस्तः । Edns BCEGHKLN आस्थाय D आदाय for आरुह्य ।
b G भृशं । M आर्तवान् ।
8 *a* Edn[2] ABEFHKN सप्रविश्य L प्रविश्य च । Edns ABCDEHKLN नृप[0] for राज[0] । H तदा for ततः ।
b Edns ACFGHKLN ह M हः for च ।
9 *a* ACHM भूमिजयं L भूमजयं । Edns ABCDEFGHKLN मानिनं ।
b Edns ABCEKN आचष्ट DF आचस्व G आचक्षे । BE राष्ट्रेभ्यः C कौरवैः for राष्ट्रस्य ।
10 *a* H omits this line.
b K तान् for तद् । Edns BCDEHKMN वर्धनं ।
11 *a* Edns ACDEFGHKM हित[0] । LN Edns च for वै ।
b FM तु for हि । LMN सैन्यपाले D पुरपाले । H वा for इह ।

---

7 *a* SA[1] संक्रुद्धः । S. cl. आस्थाय for आरुह्य ।
8 *a* SK, SG, SA[2] सः for सं० । S. cl. नृप[0] for राज[0] ।
b S. cl. ह for च ।
9 *a* S. cl. मात्स्यस्य मानिनम् ।
b SK च for तत् । S. cl. आचष्ट ।
10 *a* S. cl गवां शतसहस्राणि ।
b SK, SG, SA प्रतिजेतुं ST प्रतिनेतुं । SA[1] वर्धनं ।
11 *a* SK, SG, ST, SA[2] हितप्रेप्सुः SA[1] हितं प्रेप्सुः ।
b ST, SA मात्स्यः । ST पुरपालं ।

त्वया च पर्षदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
पुत्रो ममानुरूपश्च शूरस्येति कुलोद्वहः ॥ १२ ॥
इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
तस्य तत्सत्यमेवास्तु मानुषेन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥
आवर्तय कुरूञ्जित्वा पशून्मतिमतां वर ।
निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४ ॥
धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः संनतपर्वभिः ।
द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥

12 *a* DN त्वां च G उवाच for त्वया च । Edns BCDEFGKLN परिषदः M पर्व-सभा for च पर्षदः ।
b N पुत्र । Edns ABCDEFGKLN शूरश्च H omits शूरस्य । G अपि for इति ।

13 *a* H योधा· ।

14 *a* BEN आवर्तयत् । Edns ABCEFGN पशुमतां D शस्त्रभृतां for मतिमतां ADLM वरः ।
b Edns BDEFGKLMN निर्दह C निर्दिह H निर्दह for निहत्य । M एकां for एषां । D वह्निना for तेजसा ।

15 *a* D उन्नत L सत्कृत M चशात° for सनत ।
b AC भेदि for भिन्धि । HK[2]L केसरी for यूथपः ।

---

12 *a* S. cl. त्वां वै परिषदो मध्ये । ST, SA हि for स ।
b SK, SA शूरश्चेति SG, ST शूरश्चैव । ST कुलोद्वहः ।

13 *a* SK, SG, ST इष्वस्त्र° । SG, ST, SA योद्धा । SG, SA सर्वशास्त्रविशारदः ST सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
b SA[1] सर्व for सत्य । S. cl मनुष्येन्द्रस्य ।

14 *a* S. cl पशुपतिर्यथा for मतिमतां वर ।
b S. cl. निर्दह for निहत्य । SG ईश्वर° ST, SA ऐश्वर° for शर° ।

15 *a* S. cl. चित्रैः for शरैः ।

पाशोपधानां ज्यातन्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥

श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥

रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया ।
छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञां चायुर्निरोधिनः ॥ १८ ॥

रणे जित्वा कुरून्सर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।
यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं हि नः ॥ १९ ॥

त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुत ।
गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २० ॥

16 *a* D चापहस्तां N महात्मना ।
b KM शरवर्ष्णां ।

17 *a* DM युज्यत H तिष्ठतु ।
b ACH उच्छ्रियंतु । K[2] नराः for तव । H अभितः KL अभिमो । C omits the whole verse.

18 *a* D सुतीक्ष्णाग्राः । C omits this line.
b H राज्ञः । N राज्ञायुर्विनिरोधिनः Edns मार्गनिरोधकाः । BCDEGHKL omit च । D विरोधिनः ।

19 *b* G पुनःपुरं for पुर हि नः ।

20 *a* C omits हि । FM राज्ञोस्य DE मत्स्यपते । Edns ABCDEFGHLN सुतः ।
b Edn[2] C वर्धे तु ADHL भवतु ।

---

16 *a* ST, SG, SA बाणोपवीणां for पाशोपधानां ।
b SG, ST, SA प्रविश्य महती सेनां धनुर्वीणां प्रवादय ।

17 *a* S. cl. काञ्चनसनाहाः for रजतसंकाशाः ।
b ST SA सिंह° । S. cl. उच्छ्रयस्व । SK, SG, ST तथा SA रथे for तव । S. cl. विभो for प्रभो ।

18 *b* S. cl. गृह्णामायुर्निरोधकाः ।

19 *b* SG अवाप्य । S. cl. पुनः for हि नः ।

20 *a* ST न for हि । SK मात्स्यपतेः । SK, ST, SA सुतः ।

स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे गोपवाक्यं नाम
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

उत्तर उवाच ।

अद्याहमनुगच्छामि दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥
तं त्वहं नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥

21 *a* BE आसीत् for असौ ।
b All except Edns KN श्लाघ्यमानः ।

* . * * *

XXIII. 1 *a* Edns BCDEGHKLN ⁰गच्छेयम् ।
b D शिक्षितः for कोविदः ।
2 *a* FM स K न for तम् । K एन for अहं । Edns N अव B आपि for अधि N यमो for यो मे ।
b H युद्ध for युक्त । v. 2 omitted in C.

---

21 *a* SA, SK, SG वाक्य तेनःप्रवधनम् । ST अभिनय च for अभयंकरम् ।

* * * * *

XXIII.1 *a* ST omits उत्तर उवाच ।
ST अभि⁰ for अनु⁰ । S. cl. ⁰गच्छेयम् ।
2 *a* SG, SA, SK तमेव ST तन्वाहं for तं त्वहं । ST तु for न ।
S cl समो भवेत् for भवेन्नर. ।
b SA पश्य त्वं । S. cl. शीघ्र for क्षिप्र । SG, ST युद्ध for युक्त । SG प्रद्रास्यतः ।

अष्टाविंशतिरात्रं च मासं वापि समन्ततः ।
यत्तदासीन्महायुद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥

संलभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।
त्वरावानद्य गन्ताहं समुच्छ्रित्य महाध्वजम् ॥ ४ ॥

विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शत्रून्प्रताप्य निर्वीर्यान्कुरूञ्जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥

3 *a* C अष्ट । Edns BCDEGHLN वा for च । DN न्यूनम् K संधानं for मासं । Edns CG नूनं H पूर्ण K सं L न्यूनं N मासं for अपि सं । D मात्रतः। K अनन्तरम् for अन्ततः ।
b All except L read महद्युद्धं ।

4 *a* All except H स for सं° । C लेभेयं । Edns ACDG यदा । L त्वद्य for त्वन्य । H लभेऽह यदि ह त्वन्यं । CH हययानविदां G हयज्ञानविदं । CHL वरं for नरं ।
b A अथ for अद्य । Edns BEFHKLM यात्वा C यास्ये D गत्वा G यास्यामि N योद्धा for गन्ता । G omits अहं । Edns CGKMN °च्छ्रित । A मही° GK °ध्वजः ।

5 *a* H तरसा° for तत्परा° । L समा° for रथा° ।
b Edns ABCDEGHKLN शत्रु for शत्रून् । Edns ABCDEHLM °प्रताप° GK °प्रपात° for प्रताप्य । C निर्वापान् । E अनघे for आनये ।

---

3 *a* S. cl. वा for च । SA, SG मासः । SK वा नूनमततः SG, ST, SA वापिभवेत्ततः ।
b ST, SG, SA यत्र for यत्तद् । SA, SG, ST, महद्युद्धम् ।

4 *a* S. cl. यद्यहं त्वयिगच्छेयं यो मे यंता भवेद्युधि ।
[SG मति for त्वयि । SG न for यः SG हन्ता for यंता । SA समोभवेत् for भवेद्युधि ।]
b SA[1] त्वरमान् SA[2] परवान् । S. cl. यास्यामि for गंताहम् । S. cl. समुद्दिन° महाध्वजः ।

5 *a* SA रथाकुलम् । ST ममाकुलम् ।
b SK, SG, SA शत्रवनाशान्निर्वीर्यान् ST शत्रवनाशानिशीर्यान् ।

दुर्योधनं शान्तनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ६ ॥
विनाशयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥
शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं तु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ८ ॥
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
किंनु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भाषतः स्म पुनः पुनः ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १० ॥

6 *a* M नृपं for कृपम् ।
b BEHL महारथान् K महाबलान् for समागतान् ।
7 *a* Edns BCEGKLN वित्रासयित्वा D वित्रास्य H विद्रावयित्वा for विनाशयित्वा । D समरे सर्वान् for संग्रामे । BE ध्वजवत् D वृत्रहा L चक्रभृत् for वज्रभृत् ।
b H स नः for पुनः ।
8 *a* N प्रयांति for प्रयान्ति ।
b Edn[1] GN नु for तु ।
9 *b* BFM तु for नु । D प्रधावति H प्रबाधितुं M बाधते ।
10 *a* Edns BCDEGHKLN स्त्रीषु for श्रुत्वा । Edns DGHL च BE स C अति N सा for स्म ।
b Edns C न सामर्षत AM नामर्षत N नैवमर्षत । M परिकीर्तितं ।

---

6 *a* SK विकर्णं च for शांतनवम् ।
7 *a* SK विद्रावयित्वा SG, ST, SA वित्रासयित्वा । S. cl. मघवानिव for इव वज्रभृत् ।
8 *a* S. cl. आज्ञाय for आसाद्य ।
b SK, SG, ST न SA नु for तु । S. cl. च तैः for मया ।
9 *b* S. cl. इति मंस्यंति मां परे for अयमस्मान्प्रबाधते ।
10 *a* SK, SG, ST, SA[2] स्त्रीषु चात्मप्रशंसनम् SA[1] स्त्रीषु चात्मप्रकीर्तनम् for भाषतः स्म पुनः पुनः ।

अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा यशस्विनी ।
व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥
योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नल इति ख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ १२ ॥
धनुषानवरोह्यासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।
दृष्टपूर्वो मया वीरश्चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १३ ॥
यदा तु पाण्डवो दावमदहत्खाण्डवं महत् ।
अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १४ ॥

11 *a* BE °मध्ये for °मध्यात् । Edns C तपस्विनी ।
12 *a* M येसौ । D °सो E °स for °सु° ।
b Edns GHKLMN बृहन्नला A बृहन्नड BCE बृहन्नट । Edns BCEFGH KLMN विख्यातः ।
13 *a* Edns ABCDEGKLM धनुषि N धनुर्धर° for धनुषा । H अनवरस्य (हि being omitted) K अनवमः M अनुचरे N वरः for अनवरः । Edns ABCDEGKLN च for हि । N तस्या for तस्य ।
b G विचरन् for चरंत्या ।
14 *a* Edns CDGKLN तत् for तु । Edns ABCDEGHKN पावकः L पावके for पाण्डवः । Edn[1] C वनं for महत् ।
b BDEHLN तेन for अनेन ।

---

11 v. omitted in S. cl.
12 S. cl. reads:– योऽयं युवा वारणयूथपोपमो बृहन्नलास्मीति जनोऽभ्यभाषत ।
पुरापि पार्थस्य स सारथिस्तदा धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्ये ॥
[SA[2] जने for जनः । ST, SA हि for अपि । ST सुसारथिः । SG, SA[1], SK सदा for तदा]
13 *a* SK धनुष्यनवमश्चासीत् । SA, SG, ST omit *a*.
b SK सुदृष्टपूर्वो हि मया SG स दृष्टपूर्वो हि मया SA स दृष्टपूर्वोपिमया ST सादृष्टपूर्वो हि मया । S. cl. पांडवालये ।
14 *a* S. cl. reads:– स चानेन सहायेन खाण्डवं चादहत्पुरा ।
[SG, SA यत् ST यथा for स च SA[1] अदहं ।]
b SG, ST पुरा तेन for तदानेन ।

तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे नहि यन्ता हि तादृशः ॥ १५ ॥
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः स वीरो वचनं करिष्यति न संशयः ॥ १६ ॥
यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वानसंशयम् ।
जित्वा गाश्च समादाय पुनरागमनं भवेत् ॥ १७ ॥
एवमुक्तः स सैरन्ध्र्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नलाम् ॥ १८ ॥
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनालयम् ।
यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सैरन्ध्रीवाक्यं नाम
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

---

15 *a* D भागशः L अनेकशः N समरः for सर्वशः ।
b Edns ACDFGHKLMN अस्ति for हि ।

16 *a* Edns read द्रौपद्युवाच before the v. DN यशस्विनी K कनीयसी for यवीयसी ।
b Edns सा GM य for सः । CN वचनं वीरः for वीरो वचनं । Edns ABEG HK वीरवचनं ।

17 *a* D असौ for वै । तु for सः । Edns ADHLMN न संशयः for असंशयम् ।
b Edns ABCDEGKLN ध्रुवं for पुनः ।

18 *b* Edns ABFM बृहन्नडां CE बृहन्नट ।

19 *a* BEHLN अगमत् । AH नर्तका° D नर्तनं । Edns ABCDEGHN गृहं for आलयम् ।
b M च्छन्नगात्रेण for छन्नः सत्रेण ।

---

15 *b* ST सः for न । SA, SK अस्ति for हि ।
16 *a* SA[2] सा for या ।
b ST तस्या सा SK, SG, SA अस्यास्तु । S. cl. वचनं वीर ।
17 *a* S. cl. ते for वै । ST, SK सा स्यात् । SK, SG, ST न संशयः ।
b SK, SG, ST, SA[1] ध्रुव for पुनः ।
SA, SK add वैशंपायन उवाच । before v. 19.
19 omitted in S. cl. and Adh. continued.

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं वृताम् ।
प्रहसन्नब्रवीद्वाक्यं किमागमनकारणम् ॥ १ ॥

तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् ।
प्रणयं भापयन्ती स्म सखीमध्य इदं वचः ॥ २ ॥

गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले ।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ३ ॥

XXXIV. 1 *a* BEK omit वैशंपायन उवाच । BE गता for स तां । N सुखी for सखीम् । Edns ABFGMN सखा D तथा H इव for वृताम् । BE सखीं प्रणयसयुतां for राजपुत्रीं सखीं वृताम् ।
b Edns ACDFGHKLMN राजन् for वाक्यं । Edns BCDEGHKLN आगमनमित्युत for आगमनकारणं ।
2 *a* D समुत्येत्य ।
b Edns BCDEGHKLN भावयंती for भापयन्ती । All except H सा for स्म । DN °मध्यात् for °मध्ये ।
3 *a* D कार्यं ते F काल्यते GL कल्पते for काल्यन्ते । AFGHKLM बृहन्नडे C बृहन्नटे ।
b Edn² CDGHKLM ताः for तान् ।

The preceding Adh. continues in S. cl.

XXXIV.1 *a* S. cl. except SA¹ reads तामागतामायतताम्रलोचनामवेक्ष्य पार्थः समयेऽभ्यभाषत । [SA² जिष्णुः ST कृष्णः SG तूष्णी for पार्थः] omitted in SA¹. After 1 *a* SG adds:– अर्जुन उवाच । S. cl. reads verses in different metre but agreeing with some of our first ten verses.
b S. cl. reads:– किमागता कांचनमाल्यधारिणी सुगात्रि किंचित्त्वरितासि सुभ्रु । [किमागता° धारिणी omitted in SA². ST सुगात्री सुभ्रू त्वरितासि किंचित्]
2 S. cl. in this sense reads:– प्रसन्नताराधिपसंनिभानना पार्थं कुमारी वचनमभाषे ।
3 *a* S. cl. reads for this हरन्ति वित्तं कुरवः पितुर्मे शत सहस्राणि गवां बृहन्नल ।
b omitted in S. cl.

नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ।
तेन नास्ति समस्त्वत्तो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ४ ॥
तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थे बृहन्नले ।
आचचक्षे रथज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ५ ॥
अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वया जयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ ६ ॥
स सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नले ।
पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ७ ॥

4 *a* Edn[2] नाचिरं । Edns GL निहतः ABCFHK वहतः M हि इतः for ०। हतः ।
b BE अस्य for अस्ति । All except A सूतः for त्वत्तः ।

5 *a* Edns ACDFGHKLMN ०थ्यर्थं for ०थ्यर्थे । BC बृहन्नटे ।
b N आचचक्ष्वे । Edns ACDFGHKLMN हय० for रथ० ।

6 *a* F आसीत् H असि for आसीः । M दर्शितः for दयितः ।
b H पृथिवि । D ०र्षभ । v. omitted in N

7 *a* Edns CDGMN सा for स । BE सारथ्य कुरु for स सारथ्य । GHKLN कुरु for मम । BE भद्र ते for मम भ्रातु. । GHKLN मम for कुरु । BE मम भ्रातु॰ for कुरु साधु । BCE बृहन्नटे । D त्व तु for साधु ।
b Edn[1] DN दूरात् A पुरात् for पुरा । M ऱ्हीयते । D कौरवैः for कुरुभिः ।

---

4 *a* ST स वीरस्य for न चिर च । ST सौर्थ for रथ० ।
b ST सूतः for त्वत्त । v. 4 omitted in SG, SA, SK.

5 *a* ST read:– तस्य प्रयतमानस्य कुरु साह्य बृहन्नले । omitted in SK, SG, SA.
b S. cl. reads:– सैरन्धिराख्याति बृहन्नले त्वां सुशिक्षिता सयहणे रथाश्वयोः । [SA सैरन्ध्याख्याति । SA मम SG वा for त्वां । ST, SA[2] सुशिक्षितां SA[1] सुशिक्षित ।] ST also reads:– आचचक्षे हि सा ज्ञान सैरध्री कौशल तव ।

6 *a* ST किलासीत्व । ST दर्शितः for दयितः ।
v. 6 omitted in SG, SK, SA

S. cl. reads:–सा भ्रातुरश्वान्मम सयमस्व पुरा परे दूरतर हरन्ति गाः । [SA सः तत् for सा SA, ST सयतत्व SG सर्पतस्य SA पुरात् । ST त्वरे for परे ।] ST also read, 7 *a* in अनुष्टुभ् metre as in text.

अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ।
जगाम राजपुत्रस्य समीपे समितौ हि सः ॥ ९ ॥
तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूमिव ॥ १० ॥
दूरादेव हि तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ ११ ॥

8 *a* L त्वद्य for मेऽद्य ।

9 *a* FM तनयाख्या for तया सख्या । N पुनःपुनः for परंतपः ।
b Edns BCDEGHKLN सकाशं AF समीपं । All except M अमितौजसः M however समीतौ स for समितौ हि सः । H adds वैशंपायन उवाच before the v.

10 *a* Edns CGN om. सा, and आव्रजन्तम् । N त्वरितुं ।
b D विशालाक्षि । Edns CGHKM शिशुं A शत्रुः DN गजं । Edns ABCD EHKLM गजवधूः ।

11 *a* All read तु (C स) for हि । AM तं D सं for तां ।

---

8 S. cl. reads:- अहं मरिष्यामि न मेऽत्रसंशयो मया धृता तत्र न चेद्गमिष्यसि । [SG करिष्यामि for मरिष्यामि । ST, SG तत्र for मेत्र । SA[1] धृतः SA[2] धृतं] ST Also reads v. 8 as in our text: v. ls. त्वद्य for मेद्य । उच्यमानः ।

9 *a* S. cl. reads:- वैशंपायन उवाच । तथा नियुक्तो नरदेवकन्यया नरोत्तमः प्रीतमना धनंजयः । [ST तथाभियुक्तः । SG प्रीतिमनाः]
b S. cl. reads:- बृहन्नलारूपविभूषिताननो विराटपुत्रस्य समीपमाव्रजत् ।

10 *a* SK, SG omit सा, and आव्रज° ।
b S. cl. गज गजवधूरिव ।

11 *a* S. cl. तु सं° for हि तां ।
b SG adds उत्तर उवाच । before *b*.

पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सैरन्ध्री त्वां समाचष्टे मा जानाति च पाण्डवान् ॥ १२ ॥
संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ।
कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १३ ॥
अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वया जयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ १४ ॥
एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ।
का गतिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ १५ ॥
गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा तथाविधम् ।
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ १६ ॥

12 *b* N मा for त्वां । BDEKN समाचष्ट । ABCDEGHKLN हि जानाति for जानाति च । N पाथवान् for पाण्डवान् ।
13 *a* B यथा for तथा । BCE बृहन्नल । *b* M परीप्सित ।
14 *a* D किमासात् A दयत ।
b D सहायेन ।
15 *a* D इति for एवम् । DL उक्त्वा । D प्रत्युवाचेनम् L प्रत्युवाचाथ । M राजपुत्रे ।
b A adds बृहन्नडोवाच । Edns BCDEGHKLMN शक्ति for गति । A सारथ्ये । D समर for संग्राम ।
16 *a* L गीतवादित्र for गीत वा यदि । Edns BCDEGHKMN पृथग्विधम् for तथाविधम् । L कर्तुं संग्राममूर्धनि for वादित्रं वा तथाविधम् ।
b D च for तु । Edns CG मम for मयि ।

---

12 *a* S cl adds च before अजयत् ।
b SG त्व for त्वां । SK, SG, SA ममाचष्ट ST समाचष्ट । S cl सा हि जानाति पाण्डवान् ।
13 Verse omitted in S cl except ST
b ST has *b* only–पुरु सात बृहन्ने for गोधनानि परीप्सत ।
14 S cl omits this verse
15 *a* SK SG ST, SA² तथोक्ता प्रत्युवाचेद SA¹ अथोक्ता प्रत्युवाचेद
b S cl शक्ति for गति ।
16 *a* S cl नृत्त for गीत । S cl गीत for नृत्य । S cl पृथग्विध ।
b S cl मम for म

35 Mt.

उत्तर उवाच ।

बृहन्नले गायको वा नर्तको वा पुनर्भवान् ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ १७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डुनन्दनः ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदमः ॥ १८ ॥
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ।
कुमार्यस्तस्य संदृष्ट्वा प्रहसन्पृथुलोचनाः ॥ १९ ॥

17 *a* BCE बृहन्नटे । Edns BEFGHKLMN गायन C गायनी for गायक° । Edns CEFGHKLN नर्तन for नतक । B भवा Edns ACDEFG HKLN भव for भवान् । D reads —गायनो नर्तको वापिवादको वा पुनर्भव for बृहन्नले etc

b N त्व for मे । A निगृहाष्ट BEM निगृहाष्व C त्व गृह्णाष्व ।

18 *a* G त नमयुक्त for नम° । Edns BCDEHKLN पांडवः बहु G पांडव बली for पांडुनदन ।

b B उत्तराय । BE प्रमपत । DG अरिंदम ।

19 *b* All except H तत्र for तस्य । All except C त for स । BDEFGKLMN प्राहसन् H जहसु । F °लोचना । K मृदु° N प्रभु° for पृथुलोचना ।

---

17 S cl reads – य नतको वा यदि वापि गायक क्षिप्र तनुत्र परिधस्व भानुमत् । [SG, SA नतन । SA¹ SG गायन] ST reads v 17 also as above vls – बृहन्नल । पुनभव । आरुह्य for आस्थाय ।

18 SK, ST तत सः for स तत्र । SK, SG, SA अकरोत्पांडवोमहु ST अकरोत्पांडवप्रभ । ST omits वैशपायन उवाच ।

19 S cl reads – ऊर्ध्वं भिपन्वीरतरोऽभ्यधारय पुनश्च प ता कवच धनजय ।
एवप्रकाराणि यत्नि कुर्वति तरिमन्नुमाय. प्रमदा जहासिरे ॥
[SA¹ omits ऊर्ध्व भिपन्यारतरोऽभ्य धारयत् SA वीरवर । SA, SG अभ्यहारयत् । ST पुन स SA² निपतायचनार् SA¹ निपतावचन for प पताकवच । ST कुवन]
ST also reads this v as in our text; vls—न यमस्वत । त for सं जहासुःप्रह° for प्रहसन् पृथ° ।

स तं दृष्ट्वा विनह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नलाम् ॥ २० ॥

बभार कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यथ सुप्रभम् ।
ध्वजं सिंहं समुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २१ ॥

धनूंषि च महार्हाणि निषङ्गान्रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः ॥ २२ ॥

अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ।
बृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ॥ २३ ॥

20 *a* Edns CFGHKM तु for तम् । Edns ABCEHKL विमुह्यन्तम् G विमुच्यतम् N विमुचतम् for विनह्यतम् । D उत्तर । L नथोत्तरः for उत्तरस्ततः ।
b BE बृहन्नट C बृहन्नड ।

21 *a* Edns ABCEFGKM सः बिभ्रत् H स्व बिभ्रत् L सः बिभ्यत् for बभार । G द्विष्य for चाग्र्यम् । Edn[1] अशुमत्तरम् Edn[2] BDFGHKLMN अंशुमत्प्रभम् C अशुमत्प्रभुम् for अथ सुप्रभम् ।
b C ध्वजे । Edns BCEGHKMN च सिंहमुच्छ्रित्य A स सिंहमुच्छ्रित्य D सिंहरथेमुपत्वा for सिंहं समुच्छ्रित्य । G सारार्थे N सारथ्य । CE समकल्पयन् ।

22 *a* Edns ABCDEGHKLN बाणांश्च for निषंगान् ।
b ACFGHKL बृहन्नड° ।

23 *a* D उत्तराः । K सख्याः ।
b C आनये त्व H आनयथ । Edns BCDEGHKN च for न ।

---

20 S. cl. reads – स राजपुत्र समनाह्यत्स्वय जाम्बूनदातेन शुभेन वर्मणा । [ST ससमाह्वयत् SG समनह्यत् । SA[2] °अताभरणेन SA[1] अतांरूपणेन for अने शुभेन ।]

21 verse omitted in S cl, but see App.

22 *a* S. cl विचित्राणि for महार्हाणि । S cl बाणांश्च for निषंगान् । ST विविधान् for रुचिरान् ।
b S. cl आरुह्य for आदाय । SG तं for प्र° ।

23 *a* S. cl. चैव for तां ।
SK, ST, SA च for न ।

पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि दिव्यानि विविधानि च ।
विजित्य संग्राममगतान्भीष्मद्रोणपुरोगमान् ॥ २४ ॥
अथ ता ब्रुवतीः कन्याः संहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघगंभीरनिस्वनः ॥ २५ ॥

बृहन्नलोवाच ।

यद्युत्तरेऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथः ।
आहरिष्यामि वासांसि दिव्यानि विविधानि च ॥ २६ ॥

24 *a* C °कार्थ L °कार्थे । N पाचालिकानि D पचालिकाथ । Edns AC चित्राणि for सूक्ष्माणि । Edns C सूक्ष्माणि BDEGHKLN चित्राणि for दिव्यानि । Edns C च मृदूनि N रुचिराणि for विविधानि ।
b Edns BCDEHKN °मुखाकुरून् GL °मुखान्चहून् for °पुरोगमान् ।

25 *a* Edns BCDEGN एव for अथ । Edns ABCDEGHKN सहिताः । D पांडुनदनम् ।
b K उवाच प्रहसन् । Edns BCDEGHKLN °दुदुभि° for °गभीर° । L मेव for मेघ ।

26 *a* FGHKLM बृहन्नडोवाच । Edns CGHKMN यद्युत्तरोय BDEL यद्युत्तरोय । BE सग्राम· । Edns BCDEGHKLN महारथान् ।
b Edns BCEGHKL अथाहरिष्ये DM तदा हरिष्ये for आहरिष्यामि । Edns ABCDEHKLN रुचिराणि for विविधानि ।

---

24 *a* SG, SA पालिकार्थं सुसूक्ष्माणि । S cl. रत्नानि for दिव्यानि ।
b S cl °मुखाकुरून् for °पुरोगमान् ।

25 *a* S. cl. सहिताः कुरुनदन ।
b S cl. °दुदुभि° for °गभीर° ।
बृहन्नलोवाच omitted in S. cl.

26 *a* S. cl. उत्तर । S. cl महारथान् ।
b S. cl. अथाहरिष्ये वासांसि सूक्ष्माण्याभरणानि च ।

वैशंपायन उवाच।

एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राणोदयद्धयान्।
कुरूनभिमुखाञ्छूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ २७॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरप्रयाणं नाम
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥

॥ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच।

स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवींजयः।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवः स्थिताः ॥ १।
समेतांश्च कुरून्यावद्विजिगीषून्विजित्य वै।
गाश्च क्षिप्रं समादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ २

कः and omits तु। Edns BCEGKMN प्राचोदयत् HL D समचोदयद्धयोत्तमान् for ततः प्राणोदयद्धयान्।
b Edns BCDEGLN अभिमुखः AGKM अभिमुखान्। DHL शूरान्।

* * * * *

Folio of F is missing here containing v.v. 1–41.

XXXV. 1 *a* H निर्यातः। Edns CH अकुतोभयः L पृथिवीजयः M पृथिवीजयाः।
b M इतः for इति। Edns BCDEGHKLN गताः for स्थिताः।
2 *a* Edns BCEGHKLN समवेतान् D समरे तान् for समेतांश्च। Edns AB CDEN सर्वान्। A[2] यास्ये K याहि L पाहि for यावत्। Edns GKM जिगीषूनवजित्य H जिगीषून्प्रविजित्य L जिगीषन्प्रजित्य N जिगीषूंश्च विजित्य।
b Edns CG गाश्चैवां क्षिप्रमादाय D गाश्चैवा समादाय BEHKN गाश्चैवां क्षिप्रमादाय। A गाश्च। Edns BCDEGL पुनरेष्यामि K प्रवेक्ष्यामि N पुनरायां। Edns ACKM अहं H निजं N स्वकं for स्वं। H पुरे।

---

27 verse omitted in SK, SA, SG.
a ST omits वैशं°। ST नैस्तथोक्तैः for एवमुक्त्वा। स तान्प्राचोदयद्धयान्।

* * * * *

XXXV. 1 *a* ST राजवीथ्यां। SK अकुतोभयः for पृथिवींजयः।
b SA[1] यत्रैव। S. cl. गताः for स्थिताः।
SG reads v. 3. before this verse & repeats it after v. 2.
2 *a* S. cl. समवेतान्। SK सर्वान् SG अन्यान् for यावत्। S. cl. जिगीषूनवजित्य। SG, ST, SA च for वै।
b S. cl. गाश्चैताः क्षिप्रमादाय। SK एष्यामि for आयामि। SK अहं ST, SA मम SG तं for स्वं।

ते हया नरदेवेन नोदिता वातरंहसः ।
अलिखन्त इवाकाशं मुहुः काञ्चनमालिनः ॥ ३ ॥
नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।
अवेक्षेतामभित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ॥ ४ ॥
स्मशानमभितो गत्वा व्याससाद कुरूनसौ ।
तत्समीपे त्ववैक्षेतां व्यूढानीकांश्च गच्छतः ॥ ५ ॥
तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं च बहुपादपम् ॥ ६ ॥

3 *a* Edns ACDGHKMN °सिंहेन for देवेन । Edn[1] BEGH चोदिताः L प्रेरिताः N क्षेशिताः for नोदिताः ।

b Edns ABCEGKMN आलिखन्त H आलिखन् । DE आकाश । Edns BGK ऊहुः N ययुः for मुहुः । L omits this line

4 *a* K यात्वा for गत्वा ।

b A अवेक्षितम् DLN अवेक्षेताम् M आवेक्षेते । H बली for बलम् ।

5 *a* E स्मशानं । Edns BCDEGHKN आससाद । Edns CDH अथ KN तदा for असौ ।

b Edns ABCDEGKLM तां शमीं H तान् समीपे for तत्समीपे । Edns C अन्ववीक्षेतां A अन्ववीक्षेथाः BEK[2] अन्ववेक्षेतां D अन्ववीक्ष्याथ G अन्ववेक्षथ H लक्षयित्वा K अन्ववेक्ष्याथ L अन्ववेक्षत्वं M अन्ववेक्ष्येताम् for त्ववैक्षेताम् । BE व्यूढानीकाः N व्यूढानीकं । Edns BCEGN सर्वशः for गच्छतः ।

6 *a* M विभ्राण for विबभौ । Edns BCEN सागरोपमं A सागरस्वरम् । H बभौ सागरनिःस्वन ।

b BDEK सर्पमान C भ्रममाण L तर्पमान M सर्पमाणे । B वने । Edns BCDE GHKLMN बहुलपादपम् ।

---

3 *a* S. cl. नरसिंहेन । S. cl. चोदिताः । SG, SA शीघ्रवाहिनः ST शीघ्रगामिनः for *b* वातरंहसः । S. cl. आलिखन्त । S. cl. ऊहुः for मुहुः ।

4 *a* SG, ST, SA यात्वा for गत्वा । SK, SG, ST मात्स्य SA[2] राज ।

b SK, ST अवेक्षेतां SG, SA अवेक्षन्तौ । SK, SG, SA अविभ्रस्तौ for अमित्रघ्नौ ।

5 *a* SG, ST शूरौ SA[1] यात्वा for गत्वा । SK, SA[1] शूरौ SG, ST गत्वा SA[2] शून्यः । S. cl. ददृशतुः कुरून् for व्याससाद कुरूनसौ ।

b S. cl. omits this line.

6 *a* SK विस्तृत सागरोपमम् ।

b SA[1] सर्पमानम् । ST, SG संसर्पमाणमाकाशे । SK, SG, SA बहुल ST पुष्पितं for च बहु ।

ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्नरसत्तम ॥ ७ ॥

तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शान्तनवेन च ॥ ८ ॥

द्रोणेन सह पुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच ।

नोत्सहे कुरुभयाद्धुं रोमहर्षं च पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥

7 *a* B ततस्तु for ददृशे । D ते ससपता L तत्र सपताम् ।
b C दृष्टमणाशः H °प्रनाश । Edns BEG कुरुसत्तम ।

8 *a* CM तदानीकं । L बृहत् for महत् ।
b N गुप्त ।

9 *a* Edns ABEGHKLN च स D अपि स for सह । H धामत ।

10 *a* Edns CGKN हि for च ।
b D प्रवीह for प्रवीर ।

---

7 *a* SG रेणु । SG, ST सताः for सर्पता ।
b SG, ST दिविस्पृक् । SK कुरुसत्तम ।

8 *a* Sh, SG अथो वीक्ष्य ST, SA² अथोद्वीक्ष्य SA¹ अथालोक्य for महद्दृष्ट्वा ।
SA रथाश्वगजसङ्कुलम् ।

9 *a* SG, ST, SA² च स for सह ।
b SK adds निमित्त सदृशौ तदा । सम्ममानागम्भ before पार्थं वैराटि &c.
S. cl omits उत्तर उवाच ।

10 *a* SK हि for च ।
b SG मर्दे SA¹ ...

प्रतियोद्धुं न शक्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम्।
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ॥ ११ ॥
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम्।
दृष्ट्वैव हि पुरो एतामात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाल्हिकः ॥ १३ ॥
दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः।
द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १५ ॥

a Edns ABCEGHKLN शक्नोमि।
b DHLM °कार्मुकम्।
a M °समाकुलम्।
b E इव for एव। Edns ABCLGHKLM परान् for पुरो। Edns ABC GKL आत्मो D जाता H नोर्थ K' ग्लानि M एतान् N याता for एताम Edns BCDEGN मन॰ for आत्मा। H तथात्मा व्यथतीव मे।
a A द्रोणस्तु। D कर्णो for भीष्मश्च। D भीष्म for कर्ण। L विशेसति।
b H सोमदत्ति। Edns BCLGHKLN च for अथ।
b BE दूषितानि CL हर्षितानि। L रतं N आगत for आगत।

---

a SK, SG, SA[2] शक्नोमि SA[1] शक्नोति। ST महासमुद्रप्रतिम for प्रतियोद्धुं &c SK, SG भयानक SA भयकर ST सुदुस्तर for अनन्तकम्।
b SA[2] कौरवीम् for भारतीम्। ST कार्मुकः।
a S cl °कलिल। S cl °तम तुल्य।
b S. cl परानीक for पुरो एतां। S cl मन for आत्मा।
b SK, SG, ST, SA[1] च for अथ।
a SA[1] तदा for तथा। S cl राजा for वार। SK, SG, ST, SA[1] वीरः SA[2] ततः for राजा। SK, SG, ST दुर्मदः परः SA दुर्मदः पटु for च रथिनां वरः।
15 *a* S cl मत्पर for एतान्। SA[1] omits this line
b SG कश्मलश्चागतः ST [illegible] SK कश्मलेनागतं। ST पुरा SK मा for मम। SA[1] गत for आग।

वैशंपायन उवाच ।

अवियातो वियातस्य मूर्खो धूर्तश्च पश्यतः ।
परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥
त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।
सर्वां सेनामुपादाय बले तिष्ठन्ति सैनिकाः ॥ १७ ॥
सोऽहमेको बहन्वालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥

बृहन्नलोवाच ।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत्कृतं किंचित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ १९ ॥

16 *a* Edns ABCDEGMN अविजात K अपियात । Edns ABCDEGHN विजातस्य KL वियातस्य M विजातस्य । Edns BEGN मौर्ख्यात् C मौर्ख्य AKL मौर्ख्यात् for मूर्ख । Edns ABCDEGHKLN धूर्तस्य ।
b K परिदेवयत । CL सकाशे ।
17 *a* D अस्मिन् सन्निधाय । M सन्निधाय ।
b H समाराय । Edns BCDEGHKLN न मे सन्त्याह M न मे तिष्ठन्ति । DKL add उत्तर उवाच before this verse
18 *a* BD बाल । D कृतास्त्रो न कृतश्रम । H अकृतश्रमः । L omits this line
b Edns ABCEHKMN शक्ष्यामि L शिक्ष्यामि । AD निवृत्तस्व BE निर्वर्तस्व । C बृहन्न ।
19 *a* M चातिदीनोऽसि । BCE वधन ।
b Edns BCELM कर्म for किंचित् । Edns BCELM किंचित् for कर्म ।

---

16 *a* S cl omits this line
17 *a* ST adds उत्तर उवाच before this verse SK SG, SA वै ST अस्मिन् for स° SA[1] ताम् for माम् ।
b SA[1] सव SG सर्वान् for सर्वां । SG सैन्यान् for सर्वां । S cl. समादाय (SA[1] समाधाय) S cl न म सन्त्याह for बले तिष्ठन्ति ।
18 *a* S cl अह for मोह ।
b S cl. शक्नोमि । S cl निवर्तय बृहन्न ।
SK omits बृहन्न वाच । SA[1], SG, ST अर्जुन उवाच ।
19 *a* SG, SA भयादुद्विग्नरूपोऽसि ST भयाद्विग्नरूपोऽसि । SG °वधन ।

स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वामद्य नेष्यामि यत्र ते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥
मध्ये चामिषगृद्धानां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥
न चेद्विजित्य गास्त्वेता गृहान्वै प्रतियास्यसि ।
प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २३ ॥

20 *a* N त्व for च ।
b G त्वा M त्य । Edns CG तत्र L उप for अद्य । N वक्ष्यामि for नेष्यामि । Edns BLGKLMN एते for ते । L बहुलध्वजा ।

21 *a* Edns ADGHLN मध्य BE अद्य च CM मेध्यमा । Edns ABCDEG HN गृध्राणा ।

22 *a* BE पौरुषेषु ।
b A अपि निर्याय H अभिवीर्याय । M उक्तो भवति य पूर्वं for कत्थ &c. H युयुत्सहे ।

23 *a* Edns ACDGHKLMN तास्त्व for त्वेता । C यदा H गृह L गृहाणि N गृह । D प्रतियास्यति ।
b Edns ACDGLMN वीरा । D त्व ।

---

20 *a* SA[1] हि for च । ST अद्य for आत्थ । ST नय for वह ।
b S cl. तत्र for अद्य । SK, SA एते for ते । SG, ST, SA बहुलध्वजा ।

21 *a* S cl मध्य । ST, SA गृध्राणां ।
b S cl. मा त्व हि विमना भव for पृथिव्यां etc.

22 *a* SA[1] repeats this line after *b* with यथा for तथा । SK inter changes *a* and *b*.
b ST हि for अभि । SK, SG, SA विकत्थमान । SK, SG, SA[2] निर्यात्वा SG, SA ब्रूहि किं SK ब्रूपि किं for किमर्थं । SK, SG नात्र युध्यसे SA नात्र युध्यसे ST त्व न योत्स्यसि ।

23 *a* SK त्व हि ST, SG त्व चे SA च त्व for त्वेता । S cl गाः for गृहान्वै ।
b SK, SG, ST याग । SA[2] नागरा for सगता ।

अहमप्यत्र सैरन्ध्र्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्र्यास्तव वाक्येन चैव हि ।
कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थितो भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच ।

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नले ॥ २६ ॥
इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं सुमन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ॥ २७ ॥

24 *a* Edns BCEGH स्याल. for स्तुत । K सारथिकर्मणि ।
b Edns CDKL च for हि । D शक्नोमि L शिष्यामि । BCE निर्जित्य । M omits this verse from सैरन्ध्या. to चैव in the. v. next.

25 *a* D एव च for (first) चैव । Edns ABCEGHKLN तेन च M तेनच for (second) चैव हि ।
b Edns ABCEGHKLMN सर्वान्स्थिरः । M अभव. for भव ।

26 *b* M मा for मां । GN च for वा । N class adds:--वैशंपायन उवाच before v. 27.

27 *b* M उक्त्वा । Edns CGHN च दर्पं च BE स मदात्मा D च धर्मज्ञः M तु मदात्मा । M विमृश्य ।

---

24 *a* SK, SG, SA अपि for अत्र ।
b S. cl. नाहं शक्नोमि । SA[1] निर्जित्य ।

25 *a* S. cl. चोदितः for चैव हि ।
b S. cl एतान् स्थिरः for सर्वान् स्थित ।

26 *a* SA[1] गच्छतु for हरतु । SK मत्स्यानां । SG, ST, SA भूयांसं ।
b S. MSS चापि बृहन्नले ।

27 *a* S. cl. adds – वैशंपायन उवाच before this v.
ST भीतः for भीत ।
b S. cl. सुसंभ्रान्तः for सुमन्दात्मा ।

बृहन्नलोवाच ।
नैष पूर्वैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्ते मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २८ ॥
एवमुक्त्वा च कौन्तेयो रथादाप्लुत्य उत्तमात् ।
तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनंजयः ॥ २९ ॥
दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी ।
तथा तमनुधावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३० ॥
सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् ।
सुशीघ्रमनुधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३१ ॥

28 *a* D omits बृहन्नलोवाच । Edns CG शूरैः BE पुर्व D पुर्वः M पूर्वे । DN श्रुत. for स्मृतः । LN क्षत्रियाणा ।
b Edns CG तु for ते ।
29 *a* Edns BCDEGHLN adds वैशापायन उवाच before v. 29. N. cl तु for च । Edns ABCDEGHKN सोवप्लुत्य रथोत्तमात् L रथादुत्प्लुत्य चोत्तमात् ।
b D अभ्यधावत् ।
30 *a* Edn[1] शुक्ले for रक्ते । K रक्तांबरे बली ।
b Edns ABCDEGKLM विधूय वेणी धावत H विनान्वेर्णाधावत ।
31 *a* M तस्या. for तथा । HL तां for तम् ।
b Edns ACDGKMN त शीघ्र । Edns BCDEGHKNM अभि A अपि for अनु ।

---

28 *a* SK, ST, SG अर्जुन उवाच । ST नैव । SK शूरैः SA पूर्वंस्मृतः ।
b SK, SA हि ST, SG अस्य for ते । SG, ST, SA क्षत्रियस्य पलायनाद् for न भीतस्य पलायनम् ।
29 *a* ST, SG, SA इति च for एवम् । SK, SA तु SG अथ ST सः for च । SK कौरव्यः for कौन्तेय. । SK सोवप्लुत्य रथोत्तमात् SG, ST, SA रथादवततार ह ।
b SG, ST, SA अन्वधावन्महाबाहुः ।
30 *a* SG, ST, SA दीर्घवेणी । SK, SG, SA विधून्वान. । SG, ST, SA interchange 29 *b*. and 30 *a*'
b S. cl. विधूय वेणी धावत । SG, SA[1] तथा for तदा ।
31 *a* SG प्रहसन् । SK योधिर् SG, SA केचित् ST तस्य for तथा । SG, ST, SA च for तम् ।
b S. cl. स च शीघ्र मधावन्त । SA[2] अवेक्ष्य ।

क एष वेषप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ।
किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियाः ॥ ३२ ॥
स्वरूपमर्जुनस्येव क्लीबं रूपं बिभर्ति च ।
तदेवैतच्छिरो ग्रीवा तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३३ ॥
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनंजयात् ।
एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ॥ ३४ ॥
स एव किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ।
सत्रेण नूनं संच्छन्नं चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३५ ॥

32 *a* Edn[1] N वेश । Edns ACG सच्छन्न N परिच्छिन्न । Edns CG भस्मानि । Edns CG एव for इव ।
b Edns CDGHKLM स्त्रिय । H omits किंचिदस्य यथा पुंस ।

33 *a* Edns BCDEGN सारूप्य A सरूप M अरूप । Edns ABCDEGHKN क्लीव L क्लैब ।
b Edns ABCDEGKN ग्रीव । M बाहू for तौ बाहू । K adds द्रोण उवाच before 33 *b*

34 *a* N तत्तदेवास्य ।
b CH सनिहत ।

35 *a* Edns BCDEGHLMN एषः K एक for एव । K बालत्वान्न तु पौरुषात् । L पौरुषम् ।
b H च्छत्रेण K वेषेण for सत्रेण । Edns BCDEGHKM च्छन्न हि A सच्छिन्न N वे च्छन्न । L जानामि N रभसा for चरन्तम् ।

---

32 *a* SK सच्छन्न ।
b SG, ST, SA[1] तस्य for अस्य । S cl स्त्रिय ।

33 *a* SK, ST, SA आकार SG ह्याकार for स्वरूप । ST, SA ह्यर्जुनस्येव ।
b ST तथैव तत् । S cl °भीव । ST, SA[2] बाहू च ।

34 *a* SK, ST तत्तदेव SG, SA तत्तथैव । ST, SA add कर्ण उवाच before 34 *b*.

35 *a* SK, SG, SA एष for एव ।
b SK च्छन्नं सत्रेण वै नून SG च्छिन्न वस्त्रेण वा नून ST च्छन्न गात्रेण वा नून SA[2] च्छन्न सत्रेण वा नून SA[1] omits this line. S cl जानाम्य र्तमर्जुनम् ।

उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ।
ततो मन्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एव पलायते ॥ ३६ ॥
तत्रैनमेवं धावन्तं जिघृक्षति धनंजयः ।
इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्त पृथक्पृथक् ॥ ३७ ॥
नैव व्यवसितुं किंचिदर्जुनं शक्नुवन्ति ते ।
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ३८ ॥
उत्तरं तु प्रधावन्तमभिद्रुत्य धनंजयः ।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ३९ ॥

36 *a* CM उत्तर । L नत्वा for कृत्वा ।
b Edns BCDEGHKN स नः for ततः । Edns C मन्यामहे and omit ध्वजान् । A महाध्वजान् B मत्स्योध्वजात् DN मध्ये ध्वजान् E मत्स्यध्वजान् । Edns BCDEGHKMN एव for एव । H पलायति । L omits *b*.
37 *a* Edns ABCDEGHKMN तन्नून for तत्रैन । Edns ACHKMN एवः BE एव D एवा G अभि for एव । L omits *a*.
N cl. adds वैशंपायन उवाच before v 37 *b*.
b Edns ABDEGHK विमृशतः C विमृषतः M विमृश्यत. M² निर्दिशतः ।
38 *a* Edns ACDGKMN च for एव । BE च for ते । All उत्तर for अर्जुनम् ।
b L च्छिन्न । G तदा । D तु N अतः for तम् । L वेषेण M च्छद्मेन for सत्रेण । L पार्थं समेक्ष्य भारत ।
39 *a* D च for तु । H अतिद्रुत्य K अनुसृत्य LN अनुद्रुत्य ।
b D शतपद M पद शत । A केशपाशे M केशपक्ष । L परामृशन् ।

---

36 *a* SA² क्लीब वै for उत्तर । SA¹ omits this line.
b S cl. स न. for ततः । SK, SG ध्वज । SK, ST, SA एवः for एव ।
S. cl. पलायति ।
S cl. adds रूप उवाच before v. 37 *a*
37 *a* SK, SG, ST, SA² नून तमेव SA¹ नुन तमनु for तत्रैनमेव ।
b SK, SG, ST add वैशंपायन उवाच before this
S cl विमृशतः । SG, ST, SA पुन पुन for पृथक् पृथक् ।
38 *a* S cl. च for एव । SA व्यवसित । S. cl, योधाः for किंचित् ।
b S cl adds वैशंपायन उवाच before this line. SK वेषेण SG वस्त्रेण ST क्लैब्येन for सत्रेण । S. cl. सैनिकाः for भारत ।
39 *a* ST अभीत्सर for उत्तरं तु । S cl अनुद्रुत्य ।
b SK, ST शतपदं । SG, SA पूर्ण for तूर्णं । ST केशपक्षे ।

सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ४० ॥
शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ४१ ॥
हेमदण्डैः प्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ।
मत्तांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥ ४२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि चान्यानि विलपन्तमचेतनम् ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४३ ॥

40 *a* N पर्यक्रोशत्तदार्तवत् ।
b N बहुश for बहुल । D चार्त N वाक्य for चैवः ।

41 *a* BCH शत॰ । H निष्क ।
b Edns CHN वैदूर्यान् । N omits च । Edns BCDEFGK[1]LN हेमबद्धान M हेमविद्धान् ।

42 *a* Edns BCDEGHKLN दण्ड । AF सुव्रतैः BEN सुव्रतै CKL वाजिभिः H सद्वये ।
b Edns BCDEGHKLN दश for बहु । L च for त्व ।

43 *a* Edns BCDEHLMN वाक्यानि for चान्यानि । Edns BCDEGHKL MN अचेतसम् ।
b Edns ABCDEFGHLMN प्रहस्य for प्रसह्य । D रथान्तिकमुपानयत् ।

---

40 *a* SA[2] कृपणं पर्यदेवयत् ।
b S cl एव for एव । SG, SA[1], SK वित्त शार्दूलवद्द for विराटस्य सुतस्तदा ।

41 *a* S. cl reads instead of this line —
शातकुम्भस्य शुद्धस्य श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।
ददामि शतनिष्कं ते मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।
b S cl हेमबद्धान् ।

42 *a* S. cl. हेमदण्डप्रतिच्छन्नं ।SK, ST, SA तु for च । S cl वाजिभिः for सुव्रतैः ।
b SK, ST, SA दश SG मत्त॰ for बहु ।

43 *a* SG, ST, SA omit वैशंपायन उवाच before this
S cl वाक्यानि for चान्यानि । SG [illegible] । SK, SG, ST, SA[1] अचेतसम् ।
b SK प्रसह्य SG, ST, SA प्रहस्य ।

अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ॥ ४४ ॥
एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुपरिरक्षितः ॥ ४५ ॥
अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ।
यत्तो भूत्वा नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ४६ ॥
एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तु उत्तरं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥
तत एनं विचेष्टन्तं तमसा भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ४८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरभङ्गो नाम
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

44 *b* M सहसे for उत्सहसे । N कुरुभि. for शत्रुभिः । Edns BEGH शत्रुकर्षणः N शत्रुहर्षण । D omits the whole verse.

45 *b* N प्रयुज्य for प्रयाहि । L यथानीक । Edns BCDEGHKLMN बलरक्षित ।

46 *a* BE युक्त for गुप्तम् । N शूरै. ।
b Edn[2] AFGLN यत्ता for यत्त. । Edns CDGN भव for भूत्वा । A नरश्रेष्ठः ।

47 *b* Edns BCDEFGLMN तम् for तु । BEFLM भरतर्षभः N प्रत्यपद्यत for भरतर्षभ ।

48 *a* Edns BCDEGKLN अकाम for तमसा ।

---

44 *a* SG, SA[2] नष्टचेतन ।

45 *b* SA[2] प्रयोहि for प्रयाहि । ST वरानीकम् । SA मद्बाहुपरिरक्षितम् ।

46 *a* SG अप्रधृष्यमिम SA[2] अप्रधृष्यतर । ST, SK, SA घोरैः for वीरैः ।
b SK यत्ता भव SG, ST, SA यत्ताभूत्व । ST रथस्यास्य for नरश्रेष्ठ । SA[1] योत्स्ये न ।

47 *a* SK वैराटिं बीभत्सु for बीभत्सुर्वैराटिम् । SK, ST add वैशम् । before this verse
b S cl. मंधार्तं न for मुहूर्तं तु । SK, SG, ST. SA[2] भरतर्षभः ।

48 *a* SK इतस्ततः for तत एनं । S. cl अकाम for तमसा । SA[1] अकामभयविह्वलम् ।
b S. cl. परन्तपः for प्रहरतां वरः ।

॥ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥
भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २ ॥
तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुर्धनुर्भृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥
चण्डाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाःशर्करकर्षिणः ।
भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४ ॥

XXXVI 1 *a* B दृष्ट्वा । M नरपुंगवम् ।
b Edn[1] समीप for शमीम् ।
2 *a* Edns CG कुरवः for कुरूणाम् । Ldns रथिसत्तमाः L रथसत्तम E[2] सप्तसत्तम ।
b E चित्रस्थमनसः ।
3 *a* M उत्पातान् । A उद्धतान् ।
b Edns ABCDLGHKLN शस्त्रभृताम् ।
4 Ldns CDLKMN शर्करवर्षिणः ABLGH शर्करकर्षिणः L शर्करकर्षण ।
b DHN रजसा for तमसा । H संवृता दिश ।

XXXVI.1 *a* SK, SA[2] रूपेण for वषेण । SK रथि° SG, SA रथ° ST कुरु° for नर° ।
2 *a* SK, SA, SG द्रोणभीष्मादय for भीष्मद्रोणमुखा । SK, SG, ST, SA· शूराः SA[1] सर्वे for तत्र । SK रथिसत्तमाः
b S cl घासन् for सर्वे ।
3 *a* ST दारुणान् for चाद्भुतान् । SA[1] हन° for हत° ।
b S cl शस्त्र for धनु: । SG भरद्वाज
4 *a* SG, ST, SA read द्रोणउवाच before this v S cl. सत्र for चण्डा । SK सवान्ति । SG रूक्षा । S cl पत्यनिस्वना for शर्करकर्षिणः ।
b S cl °वर्ण° for °वर्ण° ।

रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥
शिवाश्च निंनदन्त्येते दीप्तायां दिशि दारुणाः।
हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६ ॥
अदृश्यान्यत्र रूपाणि दृश्यन्ते सुबहून्यपि।
यत्नाद्भवन्तस्तिष्ठध्वं महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ ७ ॥
रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि।
स्यन्दनं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वमपि गोधनम् ॥ ८ ॥

Edn[1] रूक्ष॰। BE ॰विक्रमाः for ॰दर्शनाः।
omits च after विविधानि। N reads this line after v. 6. Edn[1]
सरन्ति for निःसरन्ति।

HKL शिवा च। Edns ADFMN विनदन्ति C विवदन्ति HK विनदति।
Edns ACDFGMN एताः HKL एषा for एते। KLM दारुणा।
D अकल्पिताः for अकम्पिताः।

Edns ABCDEGHLN यादृशानि K तादृशानि। Edns C सदृश्यन्ते बहूनि
BE दृश्यन्ते च बहूनि च GH सदृश्यते बहून्यपि K दृश्यते च बहून्यपि। D
दुलानि for सुबहूनि। D reads the line after v. 8.
N. cl. except M reads यत्ताः for यत्नात्। Edns BCEFGHKLN
तिष्ठतु। Edns CDN साध्वस समुपस्थितम्।

L व्यूहध्वम्। D इव N इतः for अपि। H वापि वाहिनीम्।
Edns CDFGHKLMN वैशस BE विषम for स्यन्दन। N वा for च।
D परिप्सध्व। Edns BCDEGHKL add च & N वा before अपि।

---

5 *a* ST वर्णाः for वर्णाः।
b SG, SA निश्चरति।
6 *a* SK, SG विनदति ST विरुदति। S. cl. एताः।
7 *a* S. cl. reads यादृशान्यत्र दृश्यन्ते रूपाणि विविधानि च। (SA तादृशानि
b S. cl. यत्ता for यत्नात्। तिष्ठन्तु। युद्धं स्यात्समुपस्थितम्।
8 *a* SK, SG, ST राजानं for चात्मानम्।
b S. cl. वैशस for स्यन्दनम्। चापि for अपि।

एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥

स एव पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची धनंजयः ।
युद्धे निवर्तते नायं सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ १० ॥

क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
अमर्षं च समापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥

महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ।
किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १२ ॥

b BE अस्त्यत्र न for नास्त्यत्र । C एव for अत्र ।

10 *a* Edns BCEFHKLMN एषः A ह्येवः for एव । Edns DGHLN परंतपः BE महारथ. for धनंजय. ।

b N. cl. except L नायुद्धेन निवर्तेत । Edns C सुरासुरै for मरुद्गणैः ।

11 *a* L क्लेशितस्य K वीरः for शूरः । Edns C अपि A सु° for च । L रक्षितः ।

b Edns ACDFGHKLMN अमर्षवशमापन्न । Edns CGN वासवप्रतिमो युधि A वासवप्रतिमो गुणी BEFHL वासवप्रतिमो गुणै. K वासवप्रतिमो मन्ये M वासवप्रतिमो रणे for योत्स्यते नात्र संशयः ।

12 *a* H यदि for युधि । L तोषितो युधि ।

b M हैमवते ।

---

9 *a* SA, SG add द्रोण उवाच ।

b SK, SG, SA[2] °वेषेण for वेषेण । SK repeats this v. after some additional lines (vide app)

10 *a* S. cl. एष पार्थो हि for स एव पार्थः । परंतप for धनंजयः । line omitted in SA[1].

b S. cl. नाजित्वा विनिवर्तेत सर्वानपि मरुद्गणान् । line omitted in SA[1].

11 *a* omitted in SA[1].

b S. cl. अमर्षवशमापन्नः । line omitted in SA[1]

12 *a* S cl. युद्धतोषितः ।

b omitted in SG. SA, ST नगे हैमवते गिरौ ।

कर्ण उवाच ।

सदा भवान्फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थस ।
न चार्जुनः कलापूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ १३ ॥

दुर्योधन उवाच ।

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यान्हि वत्सरान् ॥ १४ ॥
अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ।
शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ब्रुवति कौरव्ये धार्तराष्ट्रे परंतपे ।
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे अर्जुनप्रशंसा नाम
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

13 *a* L पार्थस्य । BEN विकत्थते ।
b L कलां पूर्णां । Edns ABCEFGHM च for वा । Edns BCDEGI KMN कला पूर्णो ।
14 *b* Edns G द्वादशाब्दान् BE द्वादशानिह C द्वादशाब्दा M द्वादशान्वा । Edn CG विशांपते BE वत्सरान् L च वत्सरान् N विवत्सरान् ।
15 *a* BE यदि for अथ । GK एकः for एषः । E अन्य । L रूपेण for वेषेण । I चागतः for मानवः । v. omitted in C.
16 *a* HK omit वैशंपायन उवाच । N वदति for ब्रुवति । N cl. except K तद्वाक् for कौरव्ये । Edns ABDEHKN परंतप FLM परंतपः ।
b F अपूजयत् ।

---

13 *a* SK, SG omit कर्ण उवाच । S. cl. फल्गुनस्य । SK, SG, ST गुणात् अस्मास्तु । SG, ST कथ्यते SA² विकत्थते ।
b ST तव for न च । SK, SA¹ कलापूर्णः SG, SA² कलां पूर्णः ST कर्णपूर्णः SG, SA च for वा ।
14 *a* SA¹ कर्म for कार्यम् । SG, ST, SA महत् for भवेत् ।
b SK, SG, SA च for हि । ST अन्यानि वैत्सरान् ।
15 *a* SK, SG, ST, SA¹ वा SA² एव for एषः । S. cl. रूपेण for वेषेण । SK, SG, SA देवराट् for मानवः ।
16 *a* S. cl. तस्मिन्वदति तां वाचं । ST परंतप ।
b ST अपूरयन् for अपूजयन् । adh. continued in S. cl.

॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच।

तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत्।
सुकुमारं समाज्ञातं संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥
समाज्ञातो मया क्षिप्रं धनूंष्याहर चोत्तर।
नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥
भारं वापि गुरुं सोढुं कुञ्जराश्वान्प्रमर्दितुम्।
मम बाहुसुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥
तस्माद्भूमिंजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम्।
अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंष्यवहितान्युत ॥ ४ ॥

XXXVII. 1 *a* DN समुपागम्य।
b Edns BCDEG समाज्ञाय H महाप्राज्ञ K अविज्ञातं L अविक्रान्त।
2 *a* Edns BCDEGHKLN समादिष्टो for समाज्ञातो। F शीघ्र। Edns DGL अवहर C च हर K बह्र च BE आवह च for आहर च।
b BE ह D च for हि। BE मद्बलम्।
3 *a* Edns CEGKLMN चापि for वापि। All except AN वोढुं for सोढुं। All except DH कुञ्जर वा H कुञ्जरान् वा।
b Edns CDGN read वा after मम & omit सु before विक्षेपम्। BE बाह्वोर्विनिक्षेप HK बाहुविनिक्षेप L बाह्वोर्विनिष्पेषं।
4 *b* All except AFM निहितानि for अवहितानि। L वै N च for उत।

XXXVII. 1 *a* S cl. अभिसगम्य।
b S. cl. सुसंवर्धित पित्रा समराणामकोविदम्।
2 *a* S cl. समादिष्टो for समाज्ञातो। S cl. धनुष्याण्यवरोपय for धनूंष्या &c
b S cl. इष्वासनानीह for हि त्वदीयानि।
3 *a* S. cl माल भार गुरु भेत्तुं कुञ्जर वा प्रमर्दितुम्। (SG, ST भर्तुं SA हर्तुं for भेत्तुम्)
b S. cl. मम वा बाहुविक्षेपम्। SA[1] विजे
4 *a* SK आरुह्य।
b SA[2] च for हि। S cl निहितानि।

युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५ ॥
अत्र चैव महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
एकं शतसहस्रेण संमतं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ६ ॥
व्यायामसहमत्युग्रं तृणराजसमं महत् ।
सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥ ७ ॥
सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
अलं भारं गुरुं सोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥
तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
युधिष्ठिरस्य भीमस्य यमयोश्च तथोत्तर ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच ।

अस्मिन्वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १० ॥

6 *a* Edns ACFGHKN एतत् for एव ।
b CL एव for एकम् । Edns ABCEGHKLN त्समितम् ।
7 *a* All except BE अत्यर्थम् for अत्युग्रम् । C तृणां राजसम for तृणराजसमम् ।
b AH °महामत्र ।
8 *b* Edns CDGHKLM वोढुम् । FM °शोभन for °दर्शनम् ।
9 *b* Edns CG बाभत्सोर्यमयोस्तथा for यमयोश्च तथोत्तर । Edns CDG & N have the end of an Adh (अस्त्रदर्शनं) at this verse
10 *a* BE मृत बद्ध LM किलाबद्ध ।

---

5 *b* ST तूणाश्च for शूराणाम् । SA उत for च ।
6 *a* SK एव त for चैव ।
b SK, SG, SA संमित ST निर्मित for समतम् ।
7 *a* SA[2] °समम् for °सहम् । S cl अत्यर्थम् for अत्युग्रम् ।
b SK, SG, ST सर्वारिक्षयकारकम् SA सर्वारिक्षयकारिणम् for शत्रु &c.
8 *a* ST interch दिव्यम् and श्लक्ष्णम् ।
b SK वारुण च सुदर्शनम् SA[1] वारुण चारुदर्शनम् SA[2] कुञ्जर वा प्रमर्दितुम् ।
9 *b* SK बीभत्सोर्यमयोस्तथा for यमयोश्च &c. SG, ST, SA omit this line
10 *a* S cl शरीरमिह चासक्त शम्यां शुष्क पुरा किल । (ST इष for इह । SA[1] शाम्य ।)

नैवंविधं मया युक्तमारब्धुं क्षत्रयोनिना ।
महता राजपुत्रेण मन्त्रमतविदा सदा ॥ ११ ॥
स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथमव्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ १२ ॥

बृहन्नलोवाच ।

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंष्येतानि मा भैषीः शरीरं नात्र विद्यते ॥ १३ ॥
दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं यशस्विनम् ।
कथं त्वां निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मजम् ॥ १४ ॥

11 *a* Edns ABCEGKLN आलब्धुम् M आरब्ध ।
b L महता । Edn² CG °यज्ञ° BE °मति° H °वृत्ति° for °मत° । Edns BEF K²LN सता C तथा for सदा ।
12 *a* N शारव्याधम् for शववाह ।
b Edns ABCE कथ वाव्य° G कथं चाव्य° H कथ मां व्य° K कथमाव्य ।
13 *a* L व्यवहार्या । N लोकेषु for राजेन्द्र । D अपि for एव । ADFHM भविष्यति ।
b Edns CDGN मा भैस्त्व । line 13 *b* omitted in F.
14 *a* Edns G मनस्विनाम् CDEHKL मनस्विन for यशस्विनम् ।
b Edns C interchange कथ & त्वाम् । F हि M विदित for निन्दितम् । Edn¹ D कारयेऽहम् । All except CN नृपात्मज ।

---

11 *a* SK आरब्धुम् ST आरोढुम् ।
b SK °यज्ञ° ST °तन्त्र° for °मत° । SK सता for सदा । vv. 11 & 12 omitted in SG & SA
12 *b* SK कथंवा व्य° । ST कथमव्यवहार्यं च । ST कारयेत् for कुर्वीथाः । SK, ST बृहन्नडे ।
13 *a* SA¹ एतानि for राजेन्द्र । SK, SG, SA शुद्ध° for शुचि° । SK, SG, SA भविष्यसि । line omitted in ST.
b S. cl. मा भैस्त्वम् ।
14 *a* SA¹ मत्स्यपतेर्नाम for मत्स्यराजस्य । SK, SG, SA मनस्विनम् for यशस्विनम् ।
b SK, SG, SA मा for त्वाम् । SK, SG, SA कारये त्वाम् । S. cl. नृपात्मज ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह स तं वृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १५ ॥

तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं वै तद्व्यपानुद ॥ १६ ॥

सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ॥ १७ ॥

तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १८ ॥

15 *b* Edns BCDGK²LN शमी° K तदा for स तम् । L °टिरभवत्तदा । तथा for तदा ।

16 *b* Edns CDFGHLMN चैव A वै K चैतद् for वै तद् । M व्यपानयद line omitted in BE.

17 *a* K सोऽवहृता for सोपहृत्य । line omitted in BE.M omits the whc of this v. 17.

b K °वस्त्राणि L °यंत्राणि for °पत्राणि ।

18 *a* BE ततः H अथ for तथा । D संहननानि FM संनिहितानि । N स उत्तरः for समंततः ।

b D गांडीवं HL गाण्डिवम् ।

---

15 *b* S. cl. शमी° for स तम् ।

16 *a* ST वैराटिमपराजितः for रथे &c.

b SK, SG, SA सर्वं मुञ्चस्व माचिरम् ST क्षिप्रं चैवमपाकुरु for क्षिप्रं वै &c.

17 *a* ST सोपप्लुत्य । SK reads this v. after v. 15 *b*.

b ST °यंत्राणि for °पत्राणि. । ST स्थितान्युपानयत । v. omitted in SG, SA.

18 *a* SK, SG, SA तेषां संनहनीयानि ST संनह्नान्येषां । ST सविमुच्य. ST परिमुच्य SA विप्रमुच्य । SK, SG, SA परन्तपः for समंततः ।

b S. cl. तत्र गाण्डीवं । ST धनुर्भिः for चतुर्भिः ।

तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कतेजसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १९
स तेषां रूपमालक्ष्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ २० ॥
संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति दृढानि च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्त्रकथनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

उत्तर उवाच ।

बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रगोधाः सौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ १ ॥

19 *a* Edns BDEGHKLN अकवर्चसाम् ।
b N उदये यथा ।

20 *a* Edns ACDGKLN आलोक्य BE आलभ्य M आलस्य for आलक्ष्य L °जृम्भिणां ।
b L क्षणाच्च M क्षीणेन ।

21 *a* All except ACM बृहति for दृढानि । N reads सस्पृशास्तानि चापानि भासुराणि दृढानि च ।
b HM अब्रवित् । this same Adh is continued in K

* * * * *

XXXVIII. 1 *a* K यस्य सौवर्णा शतशोभा° for जातरूपस्य शत यस्मिन् ।
b Edns CGN °कोटि° AL °शोध° DHK कोट्य for गोधा । A omit कस्यैतद्धनुरुत्तमम् here and वारणा यत्र सौवर्णा in the next line

---

19 *a* SA[1] कम° for अक । S cl वचसाम् for तेजसाम् ।
b ST उदये यथा ।

20 *a* S cl आलोक्य for आलक्ष्य ।
b S cl प्रवेपितननुस्तदा for क्षणेन &c. (SG धनुः for ननु । ST तथा for तदा ।)

21 *a* S cl बृहन्ति for दृढानि ।

* * * * *

XXXVIII.1 *a* SK, SA बिन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोता समन्ततः । ST °रूपाश्च पृष्ठे ह्यस्मिन्निवेशिताः । l. omitted in SG
b ST सशकगोधा for सहस्रगोधा । S cl द्वीपिनश्च चतुर्दश for कस्य &c

38 Mt.

वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दन्तिनः।
सुपार्श्वं सग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २ ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यत्रेन्द्रगोपकाः।
पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥
सूर्या यस्य च सौवर्णास्त्रयो भासंन्ति दंशिताः।
तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः।
सुवर्णमणिचित्रं यत्कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥
इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः।
समेताः कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥

DEGHK यस्य for यत्र। All except C दंशिताः for दन्तिनः। L reads a verse (2) after v. 5 ff.

3 a Edns पृष्ठे यस्य for षष्टिर्यत्र। CDGH यस्य for यत्र। M यत्रेंद्रगोपिका। verse omitted in BELM.

4 a Edns BEGKLN यत्र for यस्य। D तु यत्र for यस्य च। C यस्येह।
b D च for हि। K omits portion from सौवर्णाः in a here to यत्र v. 5a.

5 a N तपनीया। HKLN विचित्रिताः for °विभूषिताः।
b Edns CDHLN च for यत्। verse omitted in ABEM.

6 a N कस्य च। AC सहस्राः Edns BEGHL साहस्राः for सहस्रम्।
b Edns BCEDGKN समंतात् for समेताः। N कुंद° for कल°। D कुंदधौताश्च। L °धौताग्रया। K उपसगे।

---

2 a S. cl. ऋषभा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः। (ST यत्र for यस्य & दंशिताः for शृङ्गिण.।
b & vv. 3–5 not found in S. cl.

6 a S. cl. कस्येमेक्षुर for इमे च कस्य। ST सहिताः for सहस्रं। SK, SG लोमवापिन.।
b not in S. cl.

विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपक्षाः शिलाशिताः ।
हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ७ ॥
कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्राञ्छरान्धारयते दश ॥ ८ ॥
कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्धदर्शनाः ।
शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥
कस्येमे शुकपत्राभा पूर्वैरर्द्धैः सुवाससः ।
उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ १० ॥
कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
वैयाघ्रकोशनिहितो हेमपत्रः त्सरुर्महान् ॥ ११ ॥

त्रिपोढाः C विशालाः for विपाठाः । Edns ACDGHKMN गार्द्धपत्राः L सांद्रपत्राः for गार्ध्रपक्षाः ।
b Edn² CG सुमुखाः Edn¹ D सुसमाः BEN शतशः for सुनसाः । L पीनाः ।

8 *a* MN बाणः for चापः ।
b CHLM वाराह⁰ । DN ⁰व्यामिश्र HK ⁰व्यामिश्रः । DN शतं K शतान् for शरान् ।

9 *a* K इषवो for पृथवो । K ⁰दर्शिनः । D सर्वाः पारशवाः परः N सर्वे पारशवाः शराः for चन्द्र &c.

10 All except A & M ⁰पत्राभैः ।
b Edns CHN ⁰पुंखैः । Edns CGHN शिलाशितैः D ⁰सितैः ।

11 *a* A ⁰शला⁰ BCD शिला⁰ ।
b All except C ⁰कोशे⁰ । CN निहतो M निहते । All except A ⁰चित्र⁰ for ⁰पत्र⁰ ।

---

7 *a* SG अपि पारावतः for विपाठाः पृथवः । SK, SG, SA गृध्रपत्रार्धवाजिताः ST गृध्रपत्राध्विताः शिताः ।
b S. cl. कस्येमे शिताः पञ्चशतं शराः for सुनसाः ।

8,9 vv. Not in Scl. [cf. App.]

10 v. not in S. cl.

11. v. not in S

पृथुलश्चित्रपङ्खश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्व्रणः ॥ १२ ॥
कस्यायं विमलो खड्गो गव्ये कोशे व्यवस्थितः ।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ॥ १३ ॥
कस्य पञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसंपन्नः पीतश्चाकाशसंनिभः ॥ १४ ॥
कस्य हेममये कोशे संतप्ते पावकोपमे ।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्व्रणः ॥ १५ ॥
निर्दिश त्वं यथातत्वं मया पृष्टा बृहन्नले ।
विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे आयुधप्रश्नो नाम
अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

---

12 *a* Edn² DGLN सुफलः ABEM सफल H सुफाणि for पृथुलः । All except A °कोश° for °पङ्ख° । line omitted in L
b C हेमशत । ABEM omit visarga after दिव्य । Edns BCEG °निर्मले for निर्व्रण ।
13 *a* D विपुल for विमल । BEH गव्यकोशे । All except M समर्पित ।
b C हेमवत्सुरना° । D महत्सरु । K निषिद्धो for नैषध्यो । K भारसावक° N भावसाधनः ।
14 *a* Edns BCEGHMN पाश्वनखे । D हेमविश्रुत ।
b N प्रमारूपसुसपन्न C °रूपाक्षतुष्टा M °रूपसञ्ज्ञ । Edns ACDGHKMN omit च after पात । M आकार° for आकाश° ।
15 *a* Edns BCEGHKLM सुतप्ते DN सुतप्त° । Edns BCDEGHKN पावकप्रभे L °कप्रभ M °कोपमै ।
b Edns CG सायक BE खड्ग H सैव्य M एक । BE °निर्घृण M °निर्वण ।
16 *a* Edns BCDEGHKLM निर्दिशस्व A °दंशात्व M । Edn¹ यथा for मया° । A पृष्टो BE दृष्टा M पृष्ठ । C °न्नके ।

---

12 v not in S. cl
13 *a* S cl सायको दीर्घो for विमलः खड्ग॰ । S. cl च दर्शितः for व्यवस्थित ।
b not in S cl
14, 15 vv not in S cl
16 *a* SK, ST, SA °स्व, SG अस्य for त्वम् । SK, SA मार्ग, SG न्याय, ST न्यायस्य for °तत्वम् । SG यथा for मया । SA पृष्टो ।

॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

बृहन्नलोवाच ।

यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिवारणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥
सर्वायुधमहामात्रं शातकुंभपरिस्कृतम् ।
तदेतदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ २ ॥
यत्तच्छतसहस्रेण संमतं राष्ट्रवर्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विषहते मृधे ॥ ३ ॥
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥

XXXIX 1 *a* DH अपृच्छत् L अगच्छ । Edns G शत्रसेनापहारिणम् DHKN शत्रुसेनानियहणम् C त्व तु सेनापहारिणम् ।
b BE लोके सुविदित ।
2 *a* A शातकौभ । Edns DGHN ⁰परिष्कृत M ⁰परिस्कृते ।
b Edns ABCDEGHKLN एतत् for तत् । Edns ABCDEGHKLN तत् for एतत् । H गाण्डिवम् ।
3 *a* L शत सहस्रेण ।
b GK सर्पाश्चैकरथ for पाथा विषहते । Edns CH विजयते D विसहते । K अजयत् । N रणे for मृधे । verse omitted in BE
4 *a* Edn[1] E बाणै K गुणै for वर्णैं । H शस्त for श्लक्ष्णम् ।
b A देवमानुषगधर्वैं ।

XXXIX 1 SK, यस्त्वया प्रथम पृष्ट शत्रुसेनागमर्दन । पाथस्येद धनुर्दिव्य गाडीवमिति विश्रुतम् ।
v omitted in S MSS
2 *a* S cl ⁰मय धनुः for परिस्कृतम् ।
b not in S cl.
3 *a* S. cl एतत् for यत्तत् । and सम्मित for समत ।
b S cl. देवासुरान् पाथः । सवान् for पार्था । SA[1] विस्कृत । S cl रण for मृधे ।
4 *a* S cl अभेद्यमभय श्यामाद्विव्यमच्छेद्यमव्रण (SA[2] अजय SG, ST अजर. for अभय ST दिव्य श्यामम् ।)

एतद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥
त्रीणिपञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्च शतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्यं महादिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥ ७ ॥
एतन्मामनुसंप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥

5 *a* Ldns BCDEGKN °सहस्र तु (K हि) for सहस्राणि । N रक्षा for ब्रह्मा ।
b KLM इद् for अथ । L मनुरप्येतत् शत for प्रज पतिरधारयत् । Edn[1] अधायत for अधारयत् । Line omitted in BCL

6 *a* MN पञ्चशत । Edn[2] CDGHKM अशाति for अशीतिं । C वै for च after पञ्च ।
b Edns BCDEGHKLN पञ्चशत ।

7 *a* M अपि पञ्च for पञ्च च । H षष्टि ।
b ACN महद्दि य । Edns N एतत्तद्धनुरुत्तम H यदेतद्धनुरुत्तम । M अनुपम for अनुत्तम ।

8 *a* Edns G एतत्पाथमनुप्राप्त C एतच्चामानुर्प प्राप्तं । D एव for एतत् । BE उप सप्राप्त N अत्र सप्राप्त । BL °दृशनात् ।
b BE सर्वमर्त्येषु for सुरमर्त्येषु ।

---

5 *a* S cl. सहस्र तु । *b* not in S cl.

6 *a* S cl उमा (SG, ST, SA प्रजा) पतिश्चतु षष्टि for त्रीणि &c SA अशाति ।
b S. cl पचसहस्राणि (SG °णा) । S cl तथा च for तथैव । (ST reads.- समा पचशत सोमो वर्षाणि वरुण शत ।

7 *a* SK पचषष्टिं च वर्षाणि for पार्थ &c S cl कौन्तेयो धारयिष्यति for वर्षाणि etc.
b S cl एववीर्य महावेगमेतच्च धनुरुत्तमम् । line omitted in ST

8 *a* S cl तस्माच्च वरुणादग्नि प्रेम्णा प्राह्य तच्छुभम् । अग्निना प्रतिभाव्येन दत्त पार्थाय गाण्डिवम् ।
b S cl प्रथित धनुरुत्तमम् (SG पूर्वक SA[2] बिभर्ति for प्रथित)
line omitted in SA[1]

सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥
येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ९ ॥
इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ॥
राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥
सूर्या यस्मिंश्च सौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ११ ॥
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥
ये त्विमे क्षुरसंकाशाः साहस्रा लोमवाहिनः ।
एतेऽर्जुनस्य वैराटे शरा आशीविषोपमाः ॥ १३ ॥
एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥

9 *a* CHN जातरूपमयं M जातिरूपग्रहं । K²L जातरूपपरिष्कृतम् ।
10 *a* N इन्द्रगोपविचित्रं च । Edns GK °रूपिणम् for °विग्रहम् ।
11 *a* D यत्र for यस्मिन् । ADM तु for च । Edns G प्रकाशन्ते । Edns G प्रकाशिनः ।
b C प्रज्वलंते K प्रज्वलन्तं ।
12 *b* N एवं for एतत् । C माद्रिसुतस्यापि । L अस्य for अपि ।
13 *a* Edns L सहस्रा C सहस्र DN सहस्रं । K नाराचा मर्मभेदिनः for साहस्रा लोमवाहिनः ।
b D वैराटेः । Edns ABCDEGHLN सर्पविषोपमाः । K reads अर्जुनस्य शरा ह्येते तेजिष्ठाना विषोल्बणाः for एतेऽर्जुनस्य &c.
14 *b* K² घ्नतः N व्यूहन्तः ।

---

9 *a* SK विश्रुत SA², SG, मिश्रक for सुपार्श्वं । SG शातकुम्भपरिष्कृतं for जातरूप &c. SK, SA² दृढं for धनुः । line omitted in ST, SA¹.
b SK भीमः for पार्थः । SG यस्य for येन line omitted in SA¹.
10 not in S. cl.
11 *a* S. cl. बर्हिणश्चात्र सौवर्णाश्शतचन्द्रकभूषणाः (SA चन्द्रार्क ST भूषिता.)
b S. cl. नकुलस्य धनुस्त्वेतन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः (ST हि for त्वेतत्) ।
12-14 vv. not in S. cl.

ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्धदर्शनाः ।
एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥
हारिद्रवर्णा ये चैते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
कलापो नकुलस्यैष पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥
येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ॥
कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥
ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः ॥
एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १८ ॥
ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ॥
हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ १९ ॥
यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥

15 *b* K शत्रुक्षयकराः शराः ।

16 *a* H हरिद्रवर्णाः । D सुमहा. G यत्रैते HN ये चेमे Edns BCEKLM येत्वेते for ये चैते । D शिलीमुखा; N शिताः शराः for शिलाशिताः ।
b Edns BCDEGHLN नकुलस्य कलापोयं । K reads नकुलस्य शरा ह्येते माद्रीपुत्रस्य धीमतः for कलापो &c.

17 *a* C अजयत् ।
b C माद्रिपुत्रस्य । v. omitted in K.

18 *a* C ये ह्रि मे । HKM सर्वेपार॰ । DH पारशवाः N पारशराः ।
b Edns CDKN चित्रक्रियोपेताः । line omitted in BE; verse omitted in A.

19 *b* K सुपर्वाणो । L राज्ञश्चैते ।

20 *a* A शिलापृष्ठ BE शिलापृष्ठः M शलीपृष्ठः D शिलाधृष्टः । AM शलीमुखः BE शिलामुखः ।
b D एव L इव *for* एषः । GHL गुरुभार । the portion *from* सहः *in v. 20* to the end of गुरुभार in v. 21 is omitted in M.

14–19 vv. not in S. cl.
20 *a* SA, SG, ST दिव्यः for दीर्घः । S. cl. गव्ये कोशे च दंशितः (ST व्यवस्थितः for च दंशितः) ।
b S. cl. पार्थस्यायं महाघोरः सर्वभारसहो महान् ।

वैयाघ्रकोशे सुमहान्भीमसेनस्य सायकः ।
गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ २१ ॥
सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः ।
निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ २२ ॥
यस्तु पञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रविग्रहे ।
नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २३ ॥
यस्त्वयं पिङ्गलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे आयुधकथनं नाम
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

---

21 *a* BE वैयाघ्रः । Edns ABCEGHKLN कोशः for कोशे । A च GHL तु for सु॰ ।
b GHL गुरुर्भार॰ । M हतः for सहः । C बाणानां च BE शात्रवानाम् । N भयंकरं ।

22 *a* D श्वफल्कः H सुफणः N अमणः for सुफलः । N तु for च ।
b L निस्त्रिश । K ॰स्येह L ॰स्यैव M ॰स्यैषा for ॰स्यैषः ।

23 *a* Edns BCDEGHKLN पाचनखे । Edns योधने A वीर्यवान् BCEGH माधने K शोभिते N सखने L मापनः for विग्रहे । D चित्रितत्सरुः for चित्रविग्रहे ।
b L नकुलस्यैव निस्त्रशः । H गुरुर्भार ।

24 *a* Edns CDGKN विपुलः BEH विमलः for पिङ्गलः । BE गव्य॰ ।
b L निस्त्रिंशः for विद्ध्येनं । L ॰सहोदृढः N ॰सहं गुरु ।

---

21 *a* S. cl. वैयाघ्रकोशो भीमस्य पञ्चशार्दूललक्षणः (SA लक्षणाः) ।
b not in S. cl.

22 *a* not in S. cl.
b S. cl. राज्ञो युधिष्ठिरस्याय कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

23 ver. not in S. cl.

24 S. cl reads for this ver:– यस्त्वयं पिङ्गलः खड्गश्चित्रो मणिमयत्सरुः । सहदेवस्य खड्गोय भारसाहोऽरिदर्शिनः ॥

॥ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

उत्तर उवाच।

सुवर्णविकृतान्येषामायुधानि महात्मनाम्।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाप्तकारिणाम् ॥ १ ॥
क्व नु स्यादर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥

सर्व एव महात्मानः सर्वेऽमित्रविनाशनाः।
राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कथंचन ॥ ३ ॥

XL. 1 *a* All except K इमानि for एषाम्।
b M प्रकाश्यते। BE पंचानाम् for पार्थानाम्। Edns BECG आशु° for आप्त° K अमितौजसां for आप्तकारिणाम्।

2 *a* N कुतश्चित् Edns ACDGHKLM कनुस्वित्। L शूरः for पार्थः। K क्व च राजा for कौरव्यो वा।
b HN वा for च (first) K वीर्यवान् for पाण्डवः।

3 *a* Edns BDEGH सर्वामित्र°। M सर्वे क्लेशविकाशनाः।
b BE राज्येवाक्षैः पारकीये। BEKL कदाचन D क्व ते गताः।

XL. 1 *a* SK, SG, SA °रुचिराणि for विकृतानि। ST इह for एषाम्। ST शस्त्राणि-विविधानि च for आयुधानि &c.
b SK आशुकारिणाम्। ST अमरकारिनाम्। line omitted in SG, SA.

2 S. cl. has 5 ver for this v:-
(*a*) क्व धर्मराजः कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। and after some lines giving epithets (vide App.)— (*b*) भीमसेनार्जुनौ चापि सर्वे ते मातुला मम। नकुलः सहदेवो वा सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥
(*a*) SG, SA कौरव्यः for कौन्तेयः। (*b*) SA[2] ST चैव for चापि। ST सर्वास्त्रकृतनिश्चयौ for सर्वे ते &c. ST अपि for वा। SG, SA कुशलः। ST माद्रीपुत्रौ परन्तपौ for सर्वास्त्र &c.

3 *a* SK, SG, SA सर्वामित्र°। ST सर्व एते महेष्वासाः सर्वास्त्रविदुषां वराः।
b S. cl. पणेन च। SK, SA, ST नः for न। S cl. वन गताः for कथंचन।

द्रौपदी क्व नु पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति नः श्रुतम् ।
जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमत्स्वयम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच ।

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनश्च चित्रान्नरसपाचकः ॥ ५ ॥
अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोपनीः ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यस्यार्थे कीचको हतः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच ।

दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे ।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

4 *a* Edns C च N अथ for नु । N भुवि for इति । Edns BCDEHKN विश्रुता KL न श्रुतं G न श्रुता ।
b All except M वनम् D वने for स्वयम् ।
5 *a* D मात्स्य for अस्मि ।
b Edns BCEKLN तु for च । All except M & A पितुस्ते M मृष्टान for चित्रान्न । L रसपाचकः for रसपाचकः ।
6 *a* BELM अथ D च for तु । Edns ACDGHMN गोकुले L गोकुलिः K[2] गोपतिः ।
7 *a* D & H interch. पार्थस्य & नामानि । H पूर्व० । C ते for मे ।
b N त्व for प्र० । M तस्सत्य यदि मे ब्रूयात् । 1 omitted in C.

---

4 *a* ST क च SK, SG, SA चापि for क नु । SA[2] कल्याणी । SK मे श्रुता SG, ST, SA विश्रुता ।
b ST जिता S cl. चाक्षैः । ST, SA[1] तथा for तदा SA[2] तात for कृष्णा । S. cl. वने for स्वयम् ।
5 *a* SA अपि ST अति for अस्मि । SK, SA, ST नाम SG नाम्ना for पार्थः । SK, SG, ST कङ्को नाम्ना for सभास्तारो ।
b S. cl. भीमसेनस्तु वल्लः । S. cl. पितुस्ते for चित्रान्न० । SG, ST, SA परिचारकः for रसपाचक ।
6 *a* ST अश्वबन्धु. । S cl. तु for अथ । S. cl. गोपतिः ।
b SK, SG, ST यदर्थे । ST कीचका हता. ।
7 *a* SK, SA, SG श्रूयते मे (SA[2] वै) कथासु च ST विख्यातानि महात्मनः for यानि &c.
b SG, SA मृयास्त्व यदि जानीते । SA श्रद्धेयं वचस्तव SG श्रद्दधीये वचस्तव, ST श्रद्दास्याद्वचनं तव ।

अर्जुन उवाच ।

अहं ते कथयिष्यामि दश नामानि मे पुनः ।
वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥
अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच ।

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥
अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च ।
धनंजयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥

8 *a* Edns ABEGLN हन्त तेऽहं समाचक्षे D हन्त ते ह तदाचक्षे D हंत ते ह तदाचक्ष्ये H अह तु ते समाचक्षे । K हन्त for अहम् । All except M यानि मे for मे पुनः ver. omitted in C.

b H इह for त्वम् 8 *b*. om in ABEKLMN (3 folios of F missing)

9 *a* A पार्थः A^2 जिष्णुः ।

10 *b* K चैव for नाम । M °साचि-भवेत् ।

11 *a* H फल्गु° । N omits portion from कृष्णः in v 9 to जिष्णुः here.

b L °स्य for °श्च । Edns CG ब्रूहि तद् BE ब्रूयाहि for प्रब्रूहि ।

---

8 *a* SG, SA हंत for अहम् । S. cl. तर्हि तदाचक्षे । SK तानि मे SG, ST SA यानि मे for मे पुनः ।

9 *a* S. cl. फल्गुनो ।

b S. cl. पार्थः for कृष्णः ।

10&11*a* S. cl. reads these lines as:– सव्यसाची च केनासि जिष्णुर्बीभत्सुरेव च । अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः किरीटी केन सारथे । (SA कृष्णः for जिष्णुः । SA जिष्णुः पार्थः for पार्थः किरिटी & adds असि after केन । order of names in ST rather agrees with our text above:– ST has किरिटी केन चेवासि सव्यसाच्यासि केन तु । अर्जुनश्चासि केनासि फल्गुनो जिष्णुरेव च ।

b ST बीभत्सुः for केनासि । SA शंस वद बृहन्नले SK, SG वद शंस बृहन्नले ST कृष्णः केनासि शंस मे ।

श्रुता एतस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
तत्सर्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच ।

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेन माहुर्धनंजयम् ॥ १३ ॥

अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदम् ।
नाजित्वा च निवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥

श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥

12 *a* All except AM मे तस्य for एतस्य ।
b M तत्मर्यं । C ब्रूया D ब्रूहि M ब्रूयात् । BE तत् for ते ।

13 *a* Edns CG आदाय N आसाय for आच्छिद्य ।
b Edns ABDEKN तेनाहुर्मांम् C तेनोचुर्मा L तेन चाहु. ।

14 *a* BE अतिप्रायामि । Edns BCDFGKLN °दुर्मदान् H °दुर्मदः ।
b All except GL वि° । for च ।

15 *a* D तिष्ठति G युज्यंत ।

---

12 *a* S. cl. मे तस्य for एतस्य ।
b omitted in S. cl.

13 *a* SK सर्वाञ्जित्वा जनपदान् । S. cl. धनं च for वित्तम् । ST आहृत्य for आच्छिद्य ।
SK, SG, SA सर्वशः for केवलम् ।
b S. cl. तिष्ठन्तम् । SK, SG तन्माम् SA तस्मात् ST तेन च for तेन मा ।

14 *a* SA[2] यम् SK यदा for यत् । SK, SG °दुर्मदान् SA, ST °दुर्मदः ।
b S. cl. अजित्वा न for नाजित्वा च । SK, SG, SA[1] विवर्तेयम् ST निवर्तेऽहम् ।
SK वै SA[1] मा for माम् ।

15 *a* SA[1] ते for मे ।
b SK, SG, SA शत्रुभिः for सङ्ग्रामे । ST मां for अहम् ।

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ १७ ॥
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदुः ॥ १८ ॥
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
सव्यदक्षिणतो हन्मि सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥

16 *a* Edns फल्गुनीभ्याम् C फाल्गुनीभ्यां for च पूर्वाभ्याम् । DL तु for च । Edns C नक्षत्राभ्याम् for फल्गुनीभ्याम् ।
b BE हिमवत् ।
17 *a* C युध्यते । K दानवोत्तमैः ।
b H शत॰ for मूर्ध्नि । Edns BCDGKLN तेनाहुर्माम् A तेन मां वे । ver. omitted in E.
18 *a* M यत्कुर्यात् । A² भीत्यान्मे DKLM बीभत्सुं H बीभत्सुः । Edns युध्यमानम् ।
b All except A विश्रुतः for मां विदुः । verse omitted in E.
19 *a* D शिक्षितौ for दक्षिणौ । HL पाणौ । CG विकर्षणौ । A² धनुषाह समायुक्तः शरवर्षं सृजामि च for this line.
b All except A तेन देवमनुष्येषु for सव्यदक्षिणतो हन्मि । K विश्रुतः for मां विदुः । verse omitted in E.

---

16 *a* S. cl. तु for च । SA² पूर्णाभ्यां ।
b ST जातोसि फाल्गुने मासि । S. cl. फल्गन । S. cl. arranges these verses according to its order of the ten names (vide at v. 9 above).
17 *a* S. cl. explains किरीटी as:- किरीटं सूर्यसंकाशं भ्राजते मे शिरोगतम् । रणमध्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसन्निभम् ॥ १ ॥ अच्छेद्यं रुचिरं चित्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । इन्द्रदत्तमनाहार्यं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ २ ॥ (ST reads a line similar to our *a* before these vv. having only दानवैः सह for दानवर्षभैः । v. 1a:-ST ममसूर्याभं for सूर्यसकाशम् । SA¹ रथमध्य । SG शिरस्थस्य SA² रणस्थस्य । 2-ST अभेद्यं for अच्छेद्यम् । SG चाहुः SA माहुः for आहुर्माम् ।)
18 *a* ST यत् for न । SK, ST कदाचन ।
b ST देवा मनुष्याश्च ।
19 S. cl. reads for this verse:- उभौ मे तुल्यकर्माणौ गाण्डीवस्य विकर्षणे । भुजौ मे भवनः सङ्ख्ये परसैन्यविनाशिनौ । तयोः सव्योऽधिकस्तस्मात्सव्यसाचीति मां विदुः । (v. 1a *a* SA नौ for मे । *b*-SG प्र॰ for मे । ST सुमुखे for भवनः । SA ॰विनाशने SG, ST ॰विनाशनौ । *c*-ST तु for इति ।)

पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभो यतः।
करोमि कर्म शुक्लं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः ॥ २० ॥
युध्यमानस्य संग्रामे जय एव मतो मम।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम।
कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २२ ॥
वैशंपायन उवाच।
ततः पार्थं स वैराटिरभ्यवादयतान्तिकात्।
अहं भूमिंजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥

20 *a* C पृथिव्याश्चतुरंताया। N चतुर्णायां। All except DN समः D मतः for यतः।
b DKL तेन for तस्मात्।

21 *a* All except D:—अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः। (N मदनः for दमनः।)
b Edn[1] CMN जिष्णुनामास्मि H ॰नाम्नास्मि।

22 *a* BE कृष्णम्। N इत्यस्य। M पितामहं।
b N ॰वतारस्य सदा। CD सदा for सतः।

23 *a* Edns GHKLM ततः स पार्थम्। Edns BCDEHN ॰यदन्तिकात् KL ॰यदंतिके।
b HL भूमिजयो। D नामा। K द्वितीयम् for नाम्नाहम्। KL उत्तरं।

---

20 *a* SK, SG, SA सागरान्तायाम्। ST सुवर्णो for वर्णो मे। SK, SG, SA समः ST मम for यतः।
b S. cl. शुद्धत्वाद्ध्रुवत्वाच्च। S. cl. तेन for तस्मात्।

21 *a* S. cl. योत्स्यामि तैरहं सर्वैर्न मे तेभ्यः पराभवः। (SG, SA यैः for तैः।)
b SG नच for तेन। SA[1] ॰नाम्ना॰। SA[2] जिष्णुनामा॰।

22 *a* S. cl. reads this v. as:—कृष्णेत्येकादशं नाम प्रीत्या मे चक्रतुस्तदा। तुष्टौ च मम वीर्येण कर्मणाचाभिराधितौ ॥ referring to the gods पितामहमहेश्वरौ। vide App. (v. ls–ST कृष्णेकादशम नाम SA, SG, ST तत्र चक्रतुः for चक्रतुस्तदा। SA चाभितोषितौ ST चामराधिपौ for चाभिराधितौ।)
S. cl. begins a new Adh. (SK 44) from वैशं॰। here.

23 *a* SA, SG च for सः। SK, SG, SA[1] प्राञ्जलिस्त्वभ्यवादयत् SA[2] प्राञ्जलिः प्रत्यभाषत for अभ्य॰ &c line omitted in ST.
b SG, SA नाम्ना। SK, SG, SA प्रणतोऽस्मि धनंजय ST प्रीतिमानस्मि पांडव for नाम्ना &c.

दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय ।
लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥
यतस्त्वया कृतं पूर्वं विचित्रं कर्म दुष्करम् ।
अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥
आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच ।

प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
सर्वान्नुदामि ते शत्रूनरणे रणविशारदान् ॥ २७ ॥
स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं दिने ह्यस्मिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ २८ ॥

24 *a* D स्वागतेन ।
25 *a* Edns चित्रं कर्म सुदुष्करम् ।
b D ततो for अतो । Edns & other MSS except A finish an Adh. here.
26 *a* Edns & other MSS except A add उत्तर उवाच । before this, as the beginning of a new Adh. C अस्थाय । Edns C रुचिरम् for विपुलम् । L interch. रथ and मया ।
b M केनेमं for कतमम् । N प्रयुक्तो यामि for उक्तो यास्यामि । HL यथा for त्वया ।
27 *b* BEHL तुदामि for नुदामि । Edns BCDEGHKL °विशारद L °विशारदः ।
28 *a* N मुस्थो । Edns CG महाबाहो D महायुद्धे ।
b D युद्धमान । All except A and M विमर्दे for दिने हि ।

---

24 *a* ST त्वमेवासि धनजयः for स्वागत &c line omitted in SA[1]
b ST कमलाक्ष for लोहिताक्ष । SK, SG,ST °राजवरो° ।
25 *a* SG, ST, SA यत्तु for यतः । SG, SA कर्म for पूर्वम् । SK चित्र-ST चित्र-कर्म SG, SA विचित्र वै सुदुष्करम् ।
b ST ततो for अतो । SK, SG, SA व्यपेतम् ST प्रनष्टं for व्यतीतम् ।
26 *b* ST युक्तो for उक्तो । *b* omitted in SK, SG, SA.
27 *a* SK, SG, ST राजपुत्राय SA राजपुत्राग्र्य for पुरुषव्याघ्र ।
b ST रुप्यामि for नुदामि । SK, SG, SA °विशारद ST °विशारदः ।
28 *a* SK महान्युद्धे SG महाबाहो ST महायुद्धे ।
b S. cl. विमर्दे for दिने हि । SK, SG, SA रणम् ST रणम् for महत् ।

एतान्सर्वानुपासङ्गान्क्षिप्रमाहर मे रथे ।
अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये अवजेष्यामि ते पशून् ॥ २९ ॥
संकल्य पक्षविक्षेपं बहुप्राकारतोरणम् ।
त्रिदण्डं तूणसंबाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ३० ॥
ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनदढुन्दुभिम् ।
नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थे भविष्यति ॥ ३१ ॥
अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्विना ।
अजेयः शत्रु सैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३२ ॥

29 *a* All except M वर्धाहि for आहर ।
b A²LM add अर्जुन उवाच before this l. H हि for वै । Edns BCEK योत्स्यामि । A² ⁰ध्यवजेष्यामि H ⁰सवजेष्यामि L ⁰न्यवजेष्यामि M अवजेष्यामि N निवर्तिष्यामि । G तान् for ते ।
30 *a* N सकल्य All except AN सकल्य⁰ । All except A and H बाहु⁰ for बहु⁰ ।
b Edns ABDEGHKN दण्ड⁰ । D ⁰ध्वज⁰ K² वेणु⁰ N तूर्ण for तूण⁰ । H सबाधानेकध्वजसमाकुलम् ।
31 *a* BE ⁰क्षेपण⁰ । C क्रोधकृत । Edn² दुदुभि FHKLM दुदुभि. ।
b Edn¹ ग,प्त । Edns CG रथोपस्थम् ।
32 *a* C स्वधिष्ठितो । C रथे । Edns BCDEGLN ⁰धन्वना ।
b A सर्व⁰ for शत्रु⁰ । M वैराट्यतु तेभय ।

---

29 *a* ST वर्धामहि रणे । SK, SG, SA वर्धाहि for आहर &c.
b ST ते for वै । SG, SA योत्स्यामि । SA अवजेष्यामि, ST प्रत्यानेष्यामि, SK मोक्षयिष्यामि ।
30 *a* S. cl. सकल्यागाधपरिघम् for सकल्य पक्षविक्षेपम् । SK, SG, SA बाहु⁰ for बहु⁰ ।
b S. cl. दण्ड⁰ । SA² स्थूण⁰ for तूण⁰ । SK, SG, ST, SA¹ नैक⁰ SA² एक⁰ । S cl ⁰समाकुलम् ।
31 *a* SK ज्याक्षेपनिनदारावम् SA ज्याक्षेपणं घोरतर SG ज्याक्षेपणक्रोधनदम् ST ज्याक्षेपणक्रोधविषमं । SK दुदुभि ।
b S cl. रथोपस्थम् ।
32 *a* SG, सख्ये । ST, SA ⁰धन्वना ।
b SK, अजय्य SA² सैन्य. SA¹ अजय. ।
40 Mt.

त्तर उवाच ।

विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ३३ ॥
इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथंचन ॥ ३४ ॥
एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
केन कर्मविपाकेन क्लैब्यं त्वामिदमागतम् ॥ ३५ ॥
मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच ।

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३७ ॥

33 *a* D एतेभ्यो । G नाह विभेमि समरे । Edns interch, स्थिरम् & युधि ।
34 *a* C च for तु । Edns N एवम् G नून for एव ।
b BKM वापि for चापि । H निश्चयन्नापि । LM दुर्मेधान् । G निश्चयं नाभिगच्छामि चिंतयन् वै कथंचन ।
35 *a* G वीरागरूपस्य । Edns सूचितस्य for उचितस्य ।
b Edns BCDEGHLN क्लीबत्वमिदम् ।
36 *a* A °रूपेण N Edn[1] °वेशेन । D पशु° for शूल° ।
b BCEM चापि for वापि ।
37 *a* A वियोगा° A[2] नियोगा° । L इमम् for इदम् ।
b Edns व्रतचर्यम् च ।

---

33 *a* S. cl. एतेभ्यः for एतेषाम् । ST रणे स्थिरं for स्थिरं युधि ।
b SG समः for समम् ।
34 *b* S. cl. निश्चय नाधिगच्छामि नावगच्छामि किंचन । (SG नाधि° for नाव° ।)
35 *a* SK, SG वराङ्गरूपस्य SA वीरांगरूपस्य ST °विधस्य रूपस्य । SK सूचित° SG, SA उद्दित° ST द्योतित° for उचित° ।
b SK, SG, SA क्लीबत्वं–SK त्वामुपागतम् SG, SA समुपागतम् । ST क्लीबता समुपागता ।
36 *a* SK, SG, SA[2] °रूपेण for °वेषेण ।
37 *a* SG, ST °नियोगमास्थाय । ST इमम् for इदम् । *b* ST वै for ते ।

नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ ३८ ॥

उत्तर उवाच ।

परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
न हीदृशाः क्लीबरूपा भवन्तीति नरोत्तमाः ॥ ३९ ॥
सहायवान्रणे चास्मि युध्येयममरैरपि ।
साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि माम् ॥ ४० ॥
अहं ते संग्रहीष्यामि हयाञ्छत्रून्प्रयास्यतः ।
शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषोत्तमात् ॥ ४१ ॥

38 *a* H परम धर्मसाश्रितः । All except H & M सयुतः ।
b AM नगरिज for नृपात्मज । H परवान् धर्मसयुतः for विद्धि &c.

39 *a* BE अथ for अद्य । Edns CG यतस्तर्कों BE मतर्कोऽय D यद्वितर्को । BEL मृषा H अन्यथा for वृथा ।
b Edns CG तु H इह for इति । N भविष्यति & om. इति । AM नृपोत्तमाः । D नरसत्तमाः for इति &c.

40 *a* All except N °वानस्मि रणे ।
b Edns CN हि GH तु for तत् । G भवामि for ब्रवीहि । Edns BCDELN मे M यत् for माम् । H तत् किं करोहं भवामि ते for मे किं &c.

41 *a* D हन्त for अहम् । D °गृह्णी । Edns शत्रुरथानजान् A शत्रुगणान् जय BCDE शत्रुरथान्ज KN शत्रुरथानजः G परस्थानज H परस्थायुज L छत्रध्वजान् । D रथ for हयान् ।
b C विभीतो for शिक्षितो । BEL अस्म्यश्व° for ह्यस्मि । BDEKN सारथ्यं BE शासनः HN तत्वतः L धीयतः । K पुरुषोत्तमः L पुरुषर्षभः Edns ABCDE GH पुरुषर्षभ ।

---

38 *a* ST, SA[1] अहम् for अस्मि । SK °सयुतः । ST धर्मसाश्रितः SA अस्मि धर्मतः ।

39 *a* ST यः for यत् ।
b SG, ST, SA इह, SK तु for इति । ST नरोत्तम ।

40 *a* S. cl. अस्मि रणे for रणे चास्मि ।
b ST तु for तत् । SA मनसः । SG, ST, SA भवामि for ब्रवीहि । SK मे for माम् ।

41 *a* SK शत्रुनिबर्हण SG शत्रुधान्वज । ST अरकुल SA अधाहज for प्रयास्यतः ।
b ST च for हि । SK, SA निपुणः SG निपुणः । SA पुरुषर्षभ । ST तत्वतः शत्रुकर्षन for तीर्थ etc.

दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव ॥ ४२ ॥
यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदंपदम् ।
दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ ४३ ॥
योऽयं धुरं धुर्यवरो वामां वहति शोभनः ।
तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ ४४ ॥
योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः ।
वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ ४५ ॥

42 *a* H मातलि ।
b CGN °पुगव KLM °पुगवः ।

43 *a* M अश्व for यस्य । ABEHM यानेन C पातेन D जातेन । DHLMN मृगं for क्षिप्तम् । A²-पदं पदात् L पद् गवां M·पदं पदीं । l. omitted in K.
b A दक्षिण । L युक्तं ।

44 *a* C धुर्यं for धुरं । N रोहे for °वरो । ADGK धाम । । K हरति for वहति ।
b D विद्धि for मन्ये ।

45 *a* CL सनाह H सन्नाहपार्ष्णिः । G शोभनं ।
b M वाम° । Edns CDGN समं शैब्यस्य for वाम सैन्यस्य । Edns C तं मन्ये DG मन्येह ।

---

43 *a* SG यातोन SA² यानेन for यानेन । SG, ST, SA मात्तम् for क्षिप्तम् ।
ST, SA² परपदम ।
b SG, SA दक्षिणं । S. cl. योक्त for युक्त । S. cl. ग्रीवेण समो ।

44 *a* SG, ST धुर्यंवहो SA² धुर्यवर्यो । SG, SA याम ।
b SG omits this line.

45 *a* S. cl. interchanges vv. 44 and 15. SK, SA पार्मं for पार्ष्णिम् ।
line omitted in SG, ST.
b SK, SG धुर्यं SA धुरं ST धर्याः for वामम् । SK शैब्यस्य ST सैन्येन । ST मन्येहं SK, SG, SA तं मन्ये for मन्ये तं ।

योऽयं वहति पार्ष्णिं तु दक्षिणामञ्चितोद्यतः ।
बलाहकादपि मतो जवेन बलवत्तरः ॥ ४६ ॥

त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
त्वं च मे रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ ४७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो निर्मुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्यवान् ।
चित्रे दुन्दुभिसन्नादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ ४८ ॥

46 *a* Edns CN मे पार्ष्णिम् BDGHKL ते पार्ष्णि । Edns C अमितःस्थितः A उद्दितोद्यतः BE आर्चितोद्गः DK अचितोद्यमः M ऊर्चितोद्यतः N आरे चोद्यतः ।
b K °हस्स्येव समो । D अनवरः Edn¹ अभिमतः for अपि मतः । Edns AC GHLN स जवे K जवतो D स वीर्य° for जवेन । Edns CGHKLN वीर्य° for बल° ।

47 *a* M मामे चायं । LM रथे । AC हन्ति for °र्हति । BE बलवत्तरं for अर्हति धन्विनम् ।
b Edns ACHN इमम् for मे । H omits च । D नं चेमं । K अर्हसि सत्तमः ।

48 *a* Edns CGHKM विमुच्य ।
b BE चित्रं । Edns CG काञ्चन° for दुन्दुभि° । Edns BCDEGM सैनादे । Edns CG तदा for तले । Edn² तले for शुभे ।

---

46 *a* SK वे पार्ष्णि SA वे मार्ष्णि ST मे वाह्य for पार्ष्णि तु । ST उचितोद्यमः SA² अभ्यितोद्यमः । SA¹ °द्यताम् । SG reads this line after v. 43. *a*.
b SK, ST, SA तेजसा वीर्यवत्तरः for जवेन etc. v. omitted in SG.

47 *b* S. cl. इमम् for मे ।
ST begins a new Adh. from v. 48 here (vide App.)

48 *a* SK, SG, SA विमुच्य । SK, ST शंखपूर्णानि SG शंखमादाय SA² शंखपूर्णादि SA¹ शंखपञ्चानि–S. cl. वीरः for वलयानि &c.
b S. cl. तौ च दुन्दुभिसन्नादौ प्रतिमुच्य तलेशुभौ । (v. l. ST °सन्नादौ for सन्नादौ । SG, ST प्रत्यमुञ्चत् तदशुभौ ।)

कृष्णान्भङ्गीमतः केशाञ्छ्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ।
अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ॥ ४९ ॥
ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
इमानि स्म महाबाहो किंकराणीन्द्रनन्दन ॥ ५० ॥
प्रणिपत्य च पार्थः स समालभ्य च पाणिना ।
सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ॥ ५१ ॥
प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।
अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं प्राक्षिपद्धनुः ॥ ५२ ॥
तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः ।
यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजघ्नुषः ॥ ५३ ॥

49 *a* Edns BCEK भंगिमतः D भृंगायतः G ऊर्मिवतः L संयमितान् । D तत उद्ग्रथ्य for श्वेतनोद्ग्रथ्य ।
c Edn[1] अपि दध्यौ N प्रतिदध्यौ । A महास्त्राणि । D रथोत्तमः । K omits this l.
50 *b* Edns CDE इमे स्म परमोदाराः– D⁰दार । BGHL महोदार for महाबाहो । Edns CDE किंकराः पाडुनंदन । N इन्द्रदर्शन ।
51 *a* Edns BCE ततः पार्थः om. च & सः । KL अर्जुनस्तानि GHN तु पार्थः । H तान् N च for सः ।
b AFKM मनसा⁰ । HL भवं तु । D सर्वाणि मम सान्निध्यं संभवं· त्वित्यभाषत ।
52 *a* M ⁰ददतां भवत् । *b* All except AM व्याक्षिप⁰ ।
53 *a* BEN चाक्षिप्य⁰ DK[2]L व्याक्षिप्य⁰ । BDELN ⁰मानस्य । Edns C महाध्वनिः ।
b K महता । BE शैलेनोवाभिजघ्नतः । Edns N अवजघ्नतः ADL अभिजघ्नतः K अपिजघ्नतः । G शैलेनैवाभिनिघ्नतः ।

---

49 *a* SK, SG, SA श्लक्ष्णान्केशान्मृदून्स्निग्धान् ST कृष्णान् ते रगितान् केशान् । SG उद्ध्य SA उद्ग्रथ्य ।
b and 50, 51, 52 *a* omitted in SG, ST, SA.
50 *b* SK स्मो महोदार ।
51 *a* SK ततः पार्थः for च पार्थः सः ।
b SK मानसानि ।
52 *b* S. cl. व्याक्षिपत् ।
53 *a* ST अधिनि⁰ for मस्य वि⁰ । SG निक्षिप⁰ ।
b SK शैलान् for शैलेन । SK, SG आक्षिप्य SA अत्यभि⁰ for एवाभि⁰ ।

सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
भ्रान्तद्विजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ५४ ॥
तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्द्रुतम् ॥ ५५ ॥

उत्तर उवाच ।

एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
कथं जेष्यसि संग्रामे सर्व शस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ५६ ॥
असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः ।
उवाच जिष्णुर्मा भैषीः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ५७ ॥
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखे मम ॥ ५८ ॥

54 *a* Edn[1] ABF सनिर्वाता Edn[2] स निर्घातो । Edn[2] N भूभित् for भूमिः ।
b Edns BCDEGHN °ध्वजम् for द्विजम् । D omits खं & adds च° after तदा ।
55 *a* ACDMN कुरवो राजन् ।
b M धनुःश्रेष्ठो । Edns CGHLN रथे BDEK रणे for द्रुतम् ।
56 *b* D जेष्यंति G जेष्यामि N °शस्त्रार्थं° ।
57 *a* C हि M अस्मि for असि ।
b All except AM पार्थो for जिष्णुः । D adds वैशं• । before this *b.*
58 *a* M च महा° for सुमहा° ।
b Edns BCDEGKLN सखा । H सहायवान् M सहायता for सखे मम ।

---

54 *a* SG महत् for अभवत् ।
b S. cl. अभवन् for तदासीत् । SK, SG, ST प्राकम्पन्त महाद्रुमाः ।
55 *a* S. cl. राजन् for अजानन् ।
b S. cl. तथा for यत् । SG, SA रथी, ST रथे, SK धन्वी for द्रुतम् ।
SG & SA finish the Adh. at this verse, while ST continues the same, but SG, ST, & SA omit all the following verses of this Adh.
SK adds वैशंपायन उवाच before v. 57*b*.
58 *b* SK सखा for सखे ।

तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य का तदासीत्सहायता ॥ ५९ ॥

निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ।
युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदाभवत् ॥ ६० ॥

स्वयंवरे च पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ।
युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदा भवत् ॥ ६१ ॥

उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ॥ ६२ ॥

पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न योधये ।
रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरस्याभयप्रदानं नाम
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

---

59 *b* Edns CGHLN कस्तदासीत्सखा मम BE कस्तदासीत्सहायता DK कस्तदासीत्सहायता M कःसहायस्तदाभवत् ।

60 *a* M पौलस्तै° for पौलोमै° । H महाबल M महारथैः । H & M interch. vv. 59 & 60.

61 *a* M स्व Edns BCEGHKLN तु for च । D संगरे for संयुगे । ver. omitted in A.

62 *a* D उपजीव्यं ।
b C कृपा । H कृष्णः ।

63 *b* D शीघ्रं मे ।

---

59 *b* SK कस्तदासीत्सखा मम for का तदा &c.

61 *a* SK तु for च ।

62 *a* SK इन्द्रम् for शक्रम् ।
ST continues the Adh.

॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनंजयः ॥ १ ॥
ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।
प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २ ॥
दैवीं मायां रथे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ।
काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥
मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यनोदयत् ॥ ४ ॥

XLI. 1 *a* L प्रदक्षिणां ।
b Edn² C ययौ पांडवर्षभः N भ्रातॄणां पांडवर्षभः Edn¹ ययौ पांडुनंदनः ।
2 *a* K अवतीर्य but K² अपनीय ।
b K reads *b* on the margin the writer being the same
3 *a* DM दैवीं । Edns KL युक्त्वा H युंक्त्वा L वै विकर्मणा ।
b N शार्दुल ।
4 *a* D प्रसादात् । K त for च ।
b G तु for च । Edns CN °देशयत् ABDHM °चोदयत् E °चोदयन् G °योजयत् for नोदयत् । L भूतान्य° M भूतान्न° for भूतान्य ।

XLI. 1 *b* ST गांडीवधनुरादाय । ST उदङ्मुखः for धनंजयः ।
2 *a* S. cl. reads:– ध्वज च सिंह मात्स्यस्य भ्रातृणामायुधानि च ।
b S. cl. शमीमध्ये । SG, SK, SA ययावनुपराक्रमे for प्रायादुत्तरसारथिः ।
3 *a* S. cl. reads:– दिव्य मायामययुक्त विहित विश्वकर्मणा ।
[ST दिव्यमायापुनयुक्त्वा । SG युङ्क्त्वा for युक्ताम् ।]
b S. cl. reads:– ततःकांचन लांगूल । v. 3 *a*, *b* interchanged in SK.
4 *b* SA² तु for च SA¹ ध्वज भूतानि । SA, SG अचोदयत् ST, SK अयोजयत् ।

सुपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गमहारवम् ।
रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ५ ॥
बद्धासिः सतलत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६ ॥
स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।
प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ७ ॥
ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।
उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८ ॥

5 *a* Edns ABECDKN स॰ for सु॰ । C पताक L पावकं for पताकं । EL महाचित्रं । Edn² C महाबलं Edn¹ D हिरण्मयं AGKM महारथं for महारवं । FKM सोप⁰ for सोपा⁰ । Edns BCDEGKL ⁰संगं । H सांगं महारथंवरं for सोपासङ्गमहारवं ।

6 *a* Edns BCDEKN बद्धगोधांगुलित्राणः for बद्धासिः सतलत्राणः । H बद्धासिन तनु⁰ *for* बद्धासिः सतल⁰ ।

b D प्रादात् for प्रायात् । Edns च for सः । K प्रगृहीतशरासनः for कपि॰ प्रवरकेतनः ।

7 *a* D प्रदध्मौ L प्राधम्य for प्राधमत् । N रथं for बलं । M reads 8*b* before this.

8 *a* Edn² CH धूर्या । *Line omitted in* M.

b M उत्तरस्यापि । D संभ्रांतो L ⁰न्यस्थं ।

---

5 *a* SG सचातक SK, ST, SA सपताकम् । SK, SG, ST, SA² सोपासंगम् SA¹ सोपसंगम् । SK महाबलं ST महारथे SA, SG महारथः ।

b ST reads:- समास्थाय च बीभत्सुरथंतं श्वेतवाहनः ।

6 *a* ST ⁰तनु⁰ for ⁰तल⁰ ।

7 *a* SK, ST महाशब्दम् । SG, SK, SA देवदत्तंधनंजयः for बलवानरिमर्दनः ।

b S. cl. reads:- शशांकरूपं बीभत्सुःप्राध्मापयदरिंदमः ।

[SG प्रध्मापयत्]

8 *a* S. cl. reads:- शंखशब्देनपार्थस्य मुखेनाश्वाः पतन्क्षितौ ।

[SA¹ ⁰अश्वास्तत् ।]

संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।
उत्तरं च परिष्वज्य प्रत्याश्वासयदर्जुनः ॥ ९ ॥

मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ १० ॥

श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च सर्वशः ।
कुञ्जराणां निनादाश्च व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ११ ॥

स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १२ ॥

9 *b* Edns C समाश्वासयत् ।

10 *a* Edns CDEGKN read अर्जुन उवाच before the *v*. AL पुन्याम A[2] राजपुत्राग्र्यं ।
b Edns C तु पुरुषव्याघ्र for पुरुषशार्दूल ।

11 *a* L °पद्याश्च for °शब्दाश्च । D वीर° for भेरी° । Edns CDN पुष्कलाः for सर्वशः ।
b Edns CDN च नदतां BEGH च निनदा K विनदतां L च नादाना for निनादाश्च । N पुष्कराणां for कुञ्जराणां C व्यूढानि° N रथानां° । for व्यूढानी°

12 *a* C इहानेन । C भीषतः H शापितः M भावितः for भीषितः ।
b Edn[2] C विवर्ण° A विषिण° for विषण्ण° ।
verse omitted in H.

---

9 *a* S. cl. reads:– अथाश्वान्रश्मिभिःपार्थः समुद्यम्य परंतपः ।
[ST अश्वांश्च for अथाश्वान् ।]
b SK, SA, SG सं° ST तं for च । S. cl. सम for प्रति° ।
After v. 9 SA adds:– अर्जुन उवाच ।

11 *b* SK च निनदाः SG च निनदान् ST, SA च नदतो । SK, ST नित्याः SG सर्वशः for नि०नाम् ।

12 *a* S. cl. इव for इह ।
b ST विषण्णहृदयग्रस्तः ।

उत्तर उवाच ।

श्रुता मया शङ्खशब्दा भेरीशब्दाश्च सर्वशः ।
कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १३ ॥
नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं नहीदृशम् ॥ १४ ॥
धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १५ ॥
रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ।
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ॥ १६ ॥

13 *a* M श्रुत्वा । Edns BCDEKLN मे शङ्खशब्दाश्च for मया शङ्खशब्दाः । Edns BCDEN पुष्कलाः for सर्वशः ।
b Edn² C निनदतां DLN Edn¹ च नदतां M निनादाश्च for च निनदाः । N रथानी BE तिष्ठता ।

14 *a* L नैवंविधाः शङ्खशब्दाः । परा for पुरा । श्रुताः ।
b K अपि च for चापि । C दृष्टरूपं for दृष्टपूर्वं । BE महीभृता L हि नेदृशं । H reads उत्तरः before the v.

15 *a* C चाव Edn¹ D चापि K चैष for चैव ।

16 *a* BE रथस्यैव for रथस्य च । A मुह्येत ।
b L हि N श्चा for श्च । BE व्यथतीति च for व्यथतीव मे । K व्यथते हृदय च मे for हृदय व्यथतीव मे ।

---

13 *a* S. cl. reads:– श्रुता मे शंखशब्दाश्च । [SA² शंखनादाश्च । SG वै for च ।] SK नित्यशः for सर्वशः ।
b ST, SA च नदता ST² च तिष्ठताम् । SK तिष्ठतः । व्यूढानीकेषुतिष्ठतां omitted in ST.

14 *a* S. cl. reads:– नैवविधाश्शखशब्दाः । S. cl. श्रुता. ।
b SG इव for अपि । SA¹ रूक्षं मे ।

12 *a* SK, SG, ST अपि for एव । S. cl. घोषश्च for निर्घोषः ।
b SA¹ तस्य ।

16 *a* S. cl. reads:– रथनेमिस्वनादेन मनो मे मुह्यते भृशम् ।

रजसा पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच ।

एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमनुपीडयन् ।
दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ १९ ॥

17 *a* Edns BCEGN ध्वजेन for रजसा । A विहिताः C निहिताः M पिहनाः line omitted in H.
b G कर्णो । line omitted in Edn[1]. CD read instead:– पांडवस्य च शब्देन धनुषो निःस्वनेन च । The portion from शब्देन कर्णौ to घोषेण in v. 19 is omitted in M due to haplography.

18 *a* Edns एकान्त । Edns G अवपीडयन् B आपि पीडय CD अवपीडय HK अनुपीडय N परिपीडयन् L संपीडयाधुना for त्वमनुपीडयन् ।
b C दध्मास्यामि ।

19 *b* Edn[1] DG शब्देन for घोषेण । A समकम्पयत् ।

---

17 *a* SA[1], SG, SK च for मे ।
b S. cl. ध्वजेन for रजसा । SA वि° for पि° । SG प्रतिभाति ।
अर्जुन उवाच omitted in SK.

18 *a* ST पादाभ्याम् for पद्भ्यां त्व । S. cl. अवपीड्य च for अनुपीडय- ।
b ST त्वं गृह्य SG संयम्य for संयच्छ ।
वैशंपायन उवाच omitted in S. cl.

19 *a* ST पुनः for तस्य ।
b S. cl. च शब्देन ।
After v. 19 the Adh. ends in S. cl.

द्रोण उवाच ।

यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।
कम्पते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २० ॥
शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वा हयाः ।
अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २१ ॥
ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ।
शकुन्ताश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २२ ॥
गोमायुरेष सेनाया रुदन्मध्ये प्रधावति ।
अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ॥ २३ ॥

20 *a* H अथो K तथा for यथा । M मेघं । L उदीर्यतः । BE मेघस्य निस्वनः for मेघ उदीर्यते ।
b Edn[1] प्रकम्पते for कम्पते च । H तथा for यथा । N नैवान्यः ।
21 *a* CDN अस्त्राणि for शस्त्राणि । DN न हृष्यान्तिच G प्रहृष्यन्ति न for न प्रहृष्यन्ति । Edns BCDEGKLMN वाजिनः H वाहना: for वा हयाः ।
b L यमिद्धाः for समिद्धाः । DL शोभते L शोभनः ।
22 *a* K ध्वजाग्रेषु for ध्वजेषु च । L वि[0] for च । M नलायन्ते । line omitted in BE.
b Edns ACDEGKLMN शकुनाः । BE [0]सव्यं[0] । BE वेदयन्तः ।
23 *a* Edn[2] CGHKM सेनायां N सेनानां । A रुवन् Edns BDEN रुवन् for रुदन् । Edn[1] BCEG न धावति L च धावति for प्रधावति ।
b F निष्क्रान्ते ।

द्रोण उवाच omitted in SK, ST.
20 *a* SG, SA, SK शंख उदीर्यते ST शंखस्य निःस्वनः ।
21 *a* S. cl. वाहनाः for वा हयाः ।
b S. cl. reads:– सुसमिद्धाः न शोभनाः । [SA[2], SG न शोभनम् SA[1] हुताशनाः ।]
22 *a* S. cl. ध्वजाग्रेषु । SG वि[0] for नि[0] S. cl. reads this l. elsewhere, vide App.
b S. cl. reads:—शकुनाश्चापसव्याश्च । [SA[2] तु for च] SK महाभयं ।
23 *a* SK सैन्यानाम् SA[1] सेनानाम् SG सेनायाम् । SA[1] रुवन् । SA, SG मध्ये तु SK मध्येन for मध्ये प्र० ।
b S. cl. reads:—चाषा नदंति चाकाशे वेदयन्तो महद्भयम् ॥

भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टानि प्रलक्षये ।
ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २४ ॥
ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विहिता घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २५ ॥
विशेषेण इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ॥ २६ ॥
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशांपते ।
उपासन्ते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः ॥ २७ ॥
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ।
पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमुत्सहेत् ॥ २८ ॥

24 *b* Edn[2] BCDEGHKLMN कूपाणि । M भवतः । Edns CGN उपलक्षये D इव लक्षये K च लक्षये K मलक्षये L प्रलक्षयेत् । M प्रहृष्टा विप्रलक्ष्यते ।'
b BDEHN युद्धेषु for युद्धेन ।

25 *a* Edns BCDEGHKLN विविधा for विहिता ।

26 *a* Edns ABCDEGHKN विशेषतः L विशेषतो for विशेषेण । G इव for इह ।
b Edns CDN च G इव K सं° for हि । BEH बध्यते ।

27 *b* Edns ACGHKN उपासते । K रौद्राः for तव विशांपते for समन्ततः ।
Line omitted in BE.

28 *b* K परिभूता च L पराभूताश्च N परिभूतेव for पराभूता च । Edn[1] BDE नः for वः । L सर्वे for सेना । Edns ABCDEGHKLN इच्छति FM उत्सहे for उत्सहेत् ।

---

24 *a* S. cl. चैव रोमाणि for रोमकूपानि । SG, ST संहृष्टान्येव SA संहृष्टानिव । SK प्रहृष्टानीव for प्रहृष्टानि प्र॰ ।
b omitted in S. cl.

vv. 25, 26 and 27 omitted in S. cl.

28 *a* omitted in S. cl.
b SA इव for च । SA, ST नः for वः । S. cl. योद्धुमिच्छति .

विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।
गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे द्रोणवाक्यं नाम
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहाबलम् ॥ १ ॥
उक्तोऽयमर्थ आचार्य मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव च वक्ष्यामि नाभितृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥

29 *a* M मुख्या° for मुख° । भूयिष्ठा । N सर्वं । C योद्धा ।
b BE संप्रयांतु C संप्रवस्थाप्य Edn[1] D च प्रस्थाप्य K प्रस्थाप्य तु L प्रस्थाप्य for संप्रस्थाप्य ।

* * * * *

XLII. 1 *a* N omits वैशंपायन उवाच ।
b M रथि । BE रथमारूढं for रथशार्दूलं । Edns CD सुमहारथं G एव महारथं for सुमहाबलं ।
2 *a* Edns आचार्यौ BE आचार्या CFG आचार्यः । BE मम for मया । L वासकृत् ।
b Edns CGN प्र° for च । Edns BCDEGHKLMN हि for अभि° ।

---

29 *a* ST, SK, SA विषण्णमुख° । ST विचेतताः । omitted in SG.
b S. cl. प्रस्थाप्य च for संप्रस्थाप्य । ST व्यूहे व्यूहे महाचमूः for व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।

* * * * *

XLII. 1 *a* SK, SG, SA ततः for अथ । ST वाक्यं for राजा । ST श्रुत्वा पथ्य हितैषिणः for समरे भीष्ममब्रवीत् ।
b SG रणशार्दूलं SK रथिशार्दूलम् । ST reads:—भीष्मं च कुरुशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ।
2 *b* S. cl., न हि for नाभि° । ST तृप्यामि । SK, ST तत् SG तैः for तम् ।

पराजितैर्हि वस्तव्यं वने द्वादश वत्सरान् ।
एकं जनपदेऽज्ञातैरेवमेष पणः कृतः ॥ ३ ॥
तेषां तावन्न निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासं बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥
अनिर्वृत्ते निवासे तु यदि बीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥
लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥

3 *a* Ldn² C पराभूते N परिज्ञाते for पराजिते । BEGKN त्रि° L च for हि । Ldns C नैश्च BE तैवा DN ते GH तैर्हि K एते for वने । D समावने for वत्सरान् । N adds हि after द्वादश ।
b Ldns BCEGHKN वने for एक । D जनपदे BEM °पदेज्ञाते K °पदेस्वेक D °पदेज्ञातैः । Ldns CHL एव for एव । Ldns C एव for एव । Ldns BCLG हि न for कृत । D तैरेव समय कृत HL एव न समय. कृतः K अज्ञातैः परिवत्सर N एव हि समयःकृत for एवमेव पणः कृत ।
4 *a* Ldns ABCDLFKN न तावन्निवृत्तं H न परिनिवृत्त L न परिवृत्त तु M न तावन्निर्वृत्ति for तावन्नानिर्वृत्त । D हि for तु ।
b Ldns C वास K वासे for वास । A समागताः L सहागत ।
5 *a* Ldn² ABCEGKLN तु निवासे D Ldn¹ अपि निवासे for निवासे तु
Line omitted in H
b M वत्सरान् for वर्षाणि ।
6 *a* N मोहात् for लोभात् । D मोह HL लोभ for मोह ।
b A विदित N विज्ञातु for वेदितुं ।

---

3 *a* ST, Sh, SA त्रि° SG न for हि । S cl. नैश्च for वने ।
b S. cl. वने for एकम् । Sh, SA एव एव पणो हि न SG एव एव पणः हि न ST एक एव हि न पण ।
4 *a* Sh नर्हा न तावन्निवृत्त SG नर्हा न तावन्निवृत्ता ST, SA नैर्हा न तावन्निवृत्तम् । ST वत्सर च SG वत्सरस्तु SA वत्सरं तु Sh वत्सर स्य for वर्तते न । Sh त्रयोदशः SG त्रयोदश ।
b S cl. °वर्से । Sh, SG, SA परिप्लुत for समागत । ST अस्माभिः परिप्लुतः for अथास्माभिः समागतः ।
5 *a* SG Sh, SA अनिवृत्ते तु निवासे ST अनिवृत्ते तु निवासे ।
6 *a* ST मोहाद्वै for लोभाद्वा । SA लोभात् ।

अर्थानां तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ ७ ॥

उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यसेनायुयुत्सताम् ।
यदि बीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ८ ॥

त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमुपागताः ।
मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मास्वकीर्तयन् ॥ ९ ॥

7 *a* Edn[1] D हि Edn[2] CN च for तु । BE पुनर्बोधे HL पुनर्द्वैध ।
b Edn[1] D चा° for सो° ।

8 *a* Edns CH मत्स्यानां च BEG मत्स्यानां प्र° ADKLN मत्स्यसेनां ।
b BE °रायाति । °रायातः । Edns CDN तदा for तेषां । Edns CDEGHN कस्यापराङ्मुखः for कः स्यात्पराङ्मुखः । K[2] reads कृतं कार्यं भविष्यति for तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः which K reads.

9 *a* E वधं for वयं । L मत्स्यं योद्धुं । Edns BCDEGHKLN इहागताः M उपागतान् ।
b Edns CDHL अस्मान् for अस्मास्व° । D सुकीर्त° H प्रकीर्त° L च कीर्त° ।

---

7 *a* SK, SG हि for तु ।
b SG, SA विहितः for चिन्तितः । SA[1] अत्यर्थः for ह्यर्थः । SA[1] भवतु । SK, SG, SA च for सः ।

8 *a* ST, SA मत्स्यसेनां SA, SK मात्स्यसेनाम् । ST युयुत्सुताम् । SG तदास्माभिः प्रतिश्रुतम् for मत्स्यसेनायुयुत्सताम् ।
b ST, SA किं नः कृत्यमतःपरम् SK किं नु कृत्यमतः परम् for तेषां कःस्यात्पराङ्मुखः । l. omitted in SG.

a SK, ST, SA reads:- त्रिगर्तानां कृतं कार्यं पाण्डवानां च मार्गणम् । विप्रकारैर्हि मात्स्येन सुशर्माबाधितः पुरा । [SA इदं कार्यं ST इद कर्म । SA[1] चाधितः पुरा ।]
v. 9 omitted in SG.
10 *a* ST, SA, SK read:-
तेषां भयाभिपन्नानां त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।
अभयं याचमानानां तदास्माभिः प्रतिश्रुतम् ॥
[ST, SG तद्वस्माभिः । SK परिश्रुतम् ।]

तेषां भयाभिभूतानां तदास्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
प्रथमं तैर्गृहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १० ॥
सप्तम्यामपराण्हे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।
अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११ ॥
इमा गावो गृहीतव्या याते मत्स्ये गवां पदम् ।
ते वा गाश्च न पश्यन्ति यदि वा ते पराजिताः ॥ १२ ॥
अस्मान्वाप्युपसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ।
अथवा तानुपादाय मत्स्यो जानपदैः सह ॥ १३ ॥

10 *a* H भयाभिभूयेभ्यः । Edns ACFGHKMN तत् BE तथा for तदा । A परिश्रुतं ।
b BE ग्रहीतव्यम् ।

11 *a* G च for वै । Edn[2] तैस्तु CN तैश्च FM चास्मै for नस्तैः । D समंहितं M समाहितः ।

12 *a* K[1] गत्वा for गावः ।
b CH ते गावः । Edns C चानयिष्यन्ति BE वो नयिष्यन्ति D वस्तु नेष्यन्ति G नैव पश्यन्ति K वो नपश्यन्ति L वो नदृश्यन्ते for च न पश्यन्ति । N ते वा गावो नयिष्यन्ति । D वा । Edns CG स्युः D त for ते ।

13 *a* Edns CGN ह्युप° D °व्यधि° for °प्युप° । Edns BCDFGHKLMN कुर्युः । M संगमं for संगतं ।
b Edns FGHLM तानपहाय D तानुपायातः N स्मानुपायातः for तानुपादाय । Edns CGH जनपदैः ।

---

10 *a* omitted in SG.
b S. cl. ग्रहीतव्यं । SK, ST मात्स्यानां ।

11 *a* SA, ST अष्टम्यां च SG, SK अष्टम्याञ्च for सप्तम्याम् S. cl. तु for वै । SK, SG, SA इति for तथा । ST त्रिगर्तैस्तैः सहागतैः for तथा नस्तैः समाहितम् ।
b SK, SG, ST, SA नवम्याम् । SG, SA[2], SK सूर्यस्योदयनं प्रति ST आदित्योदयनं प्रति । line omitted in SA[1].

12 *b* ST वे for वा । SA, SG गाव. ST गास्ताः for गाश्च । SK नयिष्यंति SG अनुपश्यन्ति ST न पश्येरन् । S. cl. स्युः for ते ।

13 *a* S. cl. अति for उप । SK, SA, ST मात्स्येन । ST संगरम् SG संगमम्, SK संगतिम् ।
after this v. ST reads our v. 22.
b SG, SK, SA मात्स्यः । SG जनपदैः ।

सर्वया सेनया सार्धं संवृतो भीमरूपया ।
आयाद्वा केवलां रात्रिमस्मान्योद्धुमुपायतः ॥ १४ ॥
तेषामेष महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।
अस्माञ्जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १५ ॥
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरेष नः समयः कृतः ॥ १६ ॥
अथ कस्माच्छ्रिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १७ ॥

4 *a* G स सर्वं L सर्वथा for सर्वया । CD संवृतो G संभृतो L सर्वतो । K °सेनया for °रूपया ।
b Edns ACGL आयातः BE आयांत्या FM आयात्वा HKN आगत्य for आयाद्वा । Edn² AL केवलं K सकलां । EF मात्स्यान्योद्धुं for अस्मान्योद्धुं । Edn² C इहागतः Edn¹ ABEFGHKLMN उपागतः for उपायतः ।

5 *a* Edns ABCEFGKLN एव for एष । Edns BCDEGHKN कश्चिदेष
b Edn¹ BDEL योद्धुमुपायातो for जेतुमिहायातो । L मात्स्यो । Edn¹ हि for अपि ।

6 *b* Edns ABCDEGHKLN इति for एष ।

7 *a* Edns ABCDEGHKLMN °स्थिता F °च्छ्रता for °श्रिता । D नरसत्तमाः ।
b Edns BDEFGHMN भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव KN भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो ।

---

4 For v. 14 S. cl. reads:- सर्वथा मेनयासार्धमस्मानेषयुयुत्सति । [ST, SA सर्वथा for सर्वथा । SA, SG एव for एष ।]

5 *a* S. cl. तेषामेकः for तेषामेषः । SG पुरस्कृतः for पुरःसरः ।
b S. cl. मात्स्यः । SA¹ रथेन रथसत्तमः for मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ।

6 *a* SK; ST मात्स्याना । SG विराटराजो मात्स्यो वा for यद्येष राजा मत्स्यानां ।
b S. cl. इति for एषः SG त्वय निश्चयः for समयः कृतः । v. omitted in SA¹.

7 *a* SK, SG, ST, SA² स्थिताः for श्रिताः । SK रथिसत्तमाः । line omitted in SA¹.
b SA भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव . SG. भीष्मो द्रोणःकृपः कर्णः ST भीष्मद्रोणःकृपश्चैव SK भीष्मद्रोणकृपाः कर्णः । ST कर्णश्च for विकर्णः ।

संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥ १८ ॥
आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ १९ ॥
शरैरपि प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ॥ २० ॥
आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ।
जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ॥ २१ ॥
अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ।
तथा च दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ॥ २२ ॥

18 *a* N संत्रस्त for संभ्रान्त । BE मनसा D नयनाः ।
b DE तान्यत्र । CM °धीयते for °धीयताम् ।
19 *a* CH अच्छिन्ने L अच्छिन्नेत् ।
20 *a* Edn[2] DKN °रैभिः GL °रभि for °रपि । BE प्रपन्नानां for प्रणुन्नानां ।
line omitted in Edn[1].
21 *b* L जानामि । BE मतः । Edn[2] BCEKLM अतस्त्रासयतीह BGH अतस्त्रासयतीव DN मनस्त्रासयतीव for अतस्त्रासयतीव ।
22 *a* Edns CDEGHLN अर्जुने च B अर्जुने वा for अर्जुनेन । C °लक्षते ।
b Edns CDGK हि H तु for च । N दृष्ट्वा तु for च दृष्ट्वा । N आयातं म° for उपायान्तं । F reads both प्रशसति and प्रशंसति ।

---

18 *a* S. cl. प्रति for काले । SG अपि for हि । S. cl. धनंजये for महारथाः ।
b ST च for आत्मा । SA[1] प्रतिधीयताम् ।
19 *a* SK अनाच्छिन्ने धने ST आच्छिन्ने तु धने for आच्छिन्ने गोधने । SK अथ for अपि । SA, ST शक्रेण for देवेन । for the whole v. SG, SA read:– अनाच्छिन्ने पुनर्द्रव्ये को हास्तिनपुरं व्रजेत् ।
20 *a* SK, SG, SA अभि° for अपि । ST reads:– शरैस्तीक्ष्णैः प्रणुन्नानामस्माकं प्राणमिच्छताम् ।
b ST सगताः for संशयः ।
21 *b* omitted in SA[1] SK, SA[2] जानामि for जानाति । S cl. च for हि । ST मन्ये for मतम् । SK अतस्त्रासयतीव ST अतस्त्रासयतीव SG मनस्त्रासयतीव SA[2] अतस्त्रासयतीह for अतस्त्रासयतीव ।
22 *a* SK, SA[2] अर्जुने चापि ST अर्जुने चास्य SG अर्जुनस्यास्य for अर्जुनेनास्य । line omitted in SA[1].
b SK दृष्ट्वा हि SG, ST, SA[2] हि दृष्ट्वा for च दृष्ट्वा । SA[2] बीभत्सुं । ST उपयान्तम् ।

यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ।
हेषितं ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं निवेदये ॥ २३ ॥

अदेशका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।
यथा न संभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २४ ॥

अश्वानां हेषितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
स्थाने वापि वहन्तो वा सदा हेषन्ति वाजिनः ॥ २५ ॥

23 *a* D न विघयेत्सेना for सेना न भज्येत । K भंज्यते L भण्येत ।
b BEN ह्रेषितं । Edns FGHKLMN ह्युप° A ह्रप° BDE ह्यपि° for उप° । BDEFM °शृण्वानो । FM द्रोणः । Edns GHLN विघट्टितं D विघटितं K प्रकंपितं for निवेदये । K reads the line before v. 20 *b* also.

24 *a* Edns BEG अदेशिका DHM आदेशिका N अदेशिकः K reads both अदेशिका and व्यादिशिका । DH भीष्मे for ग्रीष्मे । Edn² AFKMN गताः DL गतः ।
b B यथातविघयेत्सेना E यथातद्विघयेत्सेना M यथानं संभ्रमेत्सेना । Edns DGKL विभ्रमेत् H वित्रसेत् N विमेत for संभ्रमेत् । BE तथानतिः for तथा नीतिः । Verse omitted in C.

25 *a* Edns BEGN ह्रेषितं । Edns CG कः for का । F शंका सा for प्रशंसा । Edns CG परो भवेत् ।
b GK चापि L वा प्र° for वापि । Edns व्रजन्तो G व्रजन्ते M वृहन्तो for वहन्तो । Edns BEGN ह्रेषन्ति ।

---

23 *a* SG यथानेन न विख्यातम् SA² यथानेनाभिविख्यातम् for यथासेना न भज्येत । v. omitted in SA¹.
b ST चाप्युपशृण्वन् for उपशृण्वाने । ST द्रोणः सर्वान् विघट्टयत् । line omitted in SG, SA, SK.

24 *a* SA², SK, SG, ST अदेशिका (ST आदेशिका) ह्यरण्येस्मिन् । SK, SG, SA² कृच्छ्रे ST कृच्छ्रं for ग्रीष्मे । ST गताः ।
b SA², SK, SG, ST विभ्रमेत् । verse omitted in SA¹.
ST reads the v. after v. 13.

25 *b* S. cl. व्रजन्तः for वहन्तः ।

सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति माधवः ।
स्तनयित्नोश्च संघोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २६ ॥
किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २७ ॥
आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ २८ ॥
प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषु च वनेषु च ।
कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९ ॥

26 *a* BE व for च । N सदा for नित्य । M वर्षन्ति । Edns BCDEGHKLN वासव for माधव. ।
b DL तडित्तोयद् F स्तनयत्नोश्च । Edns BDEGKLN निर्घोषः C घोषश्च for संघोष । H शब्दास्तु for श्रूयते । H बहुभिः for बहुश. । GHKL सदा N नदा for तथा ।

27 *a* D मानुष्ये for पार्थस्य । H का for वा & omits कथ । D म° for स. ।
b C दोषात् for द्वेषात् । Edn² अस्मासु for वास्मासु । L reads अन्यत्र कामा द्दर्पाद्वा द्वेषाद्वास्मासु यो बलात् ।

28 *a* C कारुणिका । Edn² GK अपाय° Edn¹ H उपाय° for अपाय° । K दर्शन. ।
b AF नैवे K नते । H प्रष्टव्याः ।

29 *a* Edns CGKLN उपवनेषु BE ह्यवनेषु DH उपासनेषु M वेतनेषु for च वनेषु ।
b C तत्र for तत्र । line omitted in L

---

26 *a* S. cl वासवः for माधव· ।
b S. cl निर्घोषः for संघोषः ।

27 *a* ST रहो वासः प्रशस्यते ।
b SA² लोभात् for रोषात् । ST दोषाद्वा च गुरोस्तस्य SG रोषाद्वापि गुरोस्तस्य for रोषाद्वास्मासु केवलात् । Sh केवलं for केवलात् ।

28 *a* ST उपाय for अपाय ।
b S. cl. न मे महाभये प्राप्ते for नैते महाभये प्राप्ते । SA² न प्रष्टव्या for संप्रष्टव्या ।

29 *a* SK, SA, ST गोष्ठीषु मागधवनेषु SG गोष्ठीष्वारामवेषु च for गोष्ठीषु च वनेषु च ।
b ST यथा for कथा । SA² नानाविध. for कथा विचित्राः ।

बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वस्त्रेषु च संधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३० ॥
परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च ।
अन्नसंस्कारदोषे च पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥
पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३२ ॥
गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेना व्यूहतु वाऽचिरात् ।
आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे दुर्योधनवाक्यं नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

---

30 *a* M रूपानां । Edn² BE कुर्वाणाः GHK कुर्वंतां । C संपदि for संसदि । FN परेषां गुणवादिनः for कुर्वाणा जनसंसदि ।
b Edns इज्यास्त्रे चोप⁰ G इज्यास्त्रे चाप⁰ D इष्वस्त्रेवाव⁰ HN इष्वस्त्रेचारु⁰ K इष्वस्त्राचार⁰ for इष्वस्त्रेषु च । *v. omitted in L.*

31 *a* D विवरे । line omitted in L.
b Edns BCDEKLN दोषेषु G देशेषु H योगेषु for दोषे च । H परेषा पातनेषु च for पण्डितास्तत्र शोभनाः ।

32 *a* omitted in F.
b Edn² CM वध्यो भवेत्परः H वध्यत वै परः N वायद्वैपरः ।

33 *a* Edns सम्प्रतिष्ठाप्य A एताः प्रतिष्ठंताम् । Edns ABCEGHKLM सेनां । Edns C व्यूह्यसमततः BDE व्यूहंतु मा चिरम् EKL व्यहूतं माचिरम् H व्यूहं तु माचिरात् ।
b D आरक्ष्या । N *यथा for* यत्र ।

---

30 *a* SA² बहून्याश्चर्यभूतानि for बहून्याश्चर्यरूपाणि । SK कुर्वते SA¹ कुर्वाणाः for कुर्वन्तः ।
b S. cl. इष्वस्त्रे चापसधाने । SA² पडितान् for शोभनाः ।

31 *a* ST मनुष्यानपितेषु च । SK, SG, SA आचरितेषु for चरितेषु ।
b SK, SG, ST ⁰दोषेषु for ⁰दोषे च ।

32 *a* SG पण्डिता. for पण्डितान् । after this line. SG repeats v. 30 and omits 32 *b*.

33 *a* S. cl. except ST एताः for एव । SK, SG, ST, SA सेना व्यूहन्तु माचिरम् । SA¹ माचिरम् for वाऽचिरात् । ST रक्षामासांविधीयतां for सेनाव्यू⁰ ।
b ST स्थाप्यंतामाशु गुल्मानि for आरक्षाश्च विधीयंतां । SA यत्ता for यत्र । S. cl. परैः for परान् ।

॥ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

कर्ण उवाच ।

सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।
अशुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्येनं वेलेव सरितां पतिम् ॥ २ ॥
मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पावकम् ॥ ४ ॥

XLIII. 1 *a* BE उप for इव ।
b Edns BCDEGHKLMN अयुद्ध° for अशुद्ध° । D सर्वे धनजयरुताद्भयात् ।
2 *a* M एषु for एषः ।
b Edns CK²N आवारयिष्यामि D निवारयिष्यामि K आवाहयाम्येन । Edns CDKN मकरालयम् for सरितां पतिम् । Folio of MS. F is missing from यदि बीभत्सु° to the end of the Adh
3 *a* DN प्रमुक्तानां ।
b L निवृत्तिः । Edn² C नेवां for अस्ति । GHKL सर्पनामिव ।
4 *a* Edns BCDEGHKLN सुतीक्ष्णाग्राः ।
b H सूर्यं for पार्थं । BE शरभाः । Edns CDGHKN पादप M पावकः ।

XLIII. 1*a* ST omits कर्ण उवाच । SG युष्मान् for भीतान् ।
b S. cl. अयुद्ध° for अशुद्ध° । ST, SA² एतान् SA¹ चैतान् for चैव । SA अव ST उप for अनव° ।
2 *a* S. cl. वासुदेवेन सहितः for यद्येष राजा मत्स्यानां ।
b S. cl. अहमेनं (SA¹, ST एव) निरोत्स्यामि for अहमावारयाम्येनं । S. cl. वरुणालयं for सरितां पतिम् ।
3 *a* SK, SA प्रमुक्तानां ।
b SK, ST, SA निवृत्तिः । S. cl. नास्ति । SK, SA¹ श्वसतामिव ST पततामिव for इव सर्पताम् । SA² वेश्मानाशिराचिषां for सर्पाणामिव सर्पताम् । SG omits the whole verse.
4 *b* S. cl. सूर्यं for पार्थं । S. cl. पार्थंरयापुर्निते रक्ताः for शलभा° । S. cl. reads this verse before v. 3.

शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥

समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च ।
जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६ ॥

पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रधा ॥ ७ ॥

एष चापि महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
अहं चापि कुरुश्रेष्ठादर्जुनादवरः क्वचित् ॥ ८ ॥

5 *a* M पुरुष for पुङ्ख । D शब्द्दानां M युक्तानां for सक्तानां । AM मुर्व्या । AM निहतया H निःस्रता for अभिहतया ।

6 *a* BE समाहिते । N अपि for हि । M वर्षान् ।
b A °स्नेहस्य C स्नेहं च । Edns CGL युद्देऽस्मिन् BEK युद्धेषु M स तु for युद्धस्य । BE मां यः for मयि । M पार्थः for सप्र° ।

7 *a* K अथ for च ।

8 *a* Edns ACDGHKLMN चैव for चापि ।
b D वय for अहं । L चैव M वापि । Edns C नरश्रेष्ठात् L कुरुश्रेष्ठ N कुरुश्रेष्ठाः । Edns BCEHKLN नावरः D नावरा G नवर ।

---

5 *a* ST सक्तानां for सक्तानां । SK, ST, SA अभिहतयोर्भृशं । S. cl. *reads* vv. 18, 19 after the additional vv. of this v. (vide App.)
b SK, ST श्रूयते । SG omits the whole v.

6 *a* S. cl. च for हि । ST वर्षान् ।
b SA¹ °स्नेहात् SG स्नेहं । SG, SA तु for च । SA¹ मम ST युधि for मयि SK, SG, SA सदर्शयिष्यति for संप्रहरिष्यति ।

7 *a* S. cl. तु for च ।
b S. cl. शरमालां for शरौघान् । SK, SA सगृण्हातु SG, ST मगृण्हातु for प्रतिगृण्हातु । S. cl. मत्प्रसृष्टा स्वधामिव for मया मुक्तान्° ।

8 *a* ST एव for चापि ।
b SK नरश्रेष्ठात् । SK नावमः SG, SA नावरः ST असमः for अवर. ।

इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजिभिः ।
दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९ ॥
अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥
अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११ ॥
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्महेन्द्राशनितेजसा ।
अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥
तमग्निमिव दुर्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् ।
पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १३ ॥

9 *a* BE इतस्ततः । Edn[1] गार्ध्नं । Edns ABCDEGN वाजितैः H पत्रितैः K पक्ष्मभिः ।
b Edn[1] D शलभैः H स खद्योतैः ।

10 *a* D तस्य for अद्य ।
b Edn[1] D धार्तराष्ट्रस्य N दुर्योधनाय ।

11 *a* D व्यतिकीर्यतां N व्यति ईर्यतां । L मुखानां for पुङ्खानां ।
b C प्रचाराः । A समदृश्यतां M मप्रदृश्यन ।

12 *a* Edns ACGHL स्पर्शं BE स्पर्शैः । Edns ABCDEHKLMN सम for अशनि । Edns BCDEGH तेजस KLN विक्रमं for तेजसा ।
b M दर्शयिष्यामि ।

13 *b* M दीप्ते । N प्रदह च वाहिनीम् । Edn[2] BCEG अहितम् D आहित. for आहितान् ।

---

9 S. cl. omits the whole verse.

10 *a* S. cl. अद्य त्वहं कणात् (ST, SA कण) मोक्ष्ये । S. cl. यन्मया तत्प्रतिश्रुतम् ।
b S. cl. धार्तराष्ट्रस्य तत्काले ।

11 *a* S. cl. अंतरा मध्यतश्छिन्न पुंभाग्रैः (SG कङ्कपक्षैः) शिलाशितैः (ST °तैः) ।
b S. cl. छाया संप्रतिदृश्यताम् ।

12 *a* SK, SG, SA °समस्पर्शां ST °समस्पर्श । S. cl. महेन्द्रसमविक्रमम् ।

13 *a* S. cl. शरजालमहाज्वालं (ST ज्वाल) for तमग्निमिव दुर्धर्षम् । S. cl. शरेन्धनम् ।
b S. cl. omits this line.

अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् ।
शरधारामहामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १४ ॥
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १५ ॥
सुतेजसैरुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः ।
आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवाचलम् ॥ १६ ॥
जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदपाश्रित्य वै वीर्यं युध्येयमपि वासवम् ॥ १७ ॥
ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेनाभिहतो मया ।
अद्यैव पतितो भूमौ विनदन्भैरवान्रवान् ॥ १८ ॥

14 *a* BCEL स्तनयित्नुवान् ।
b Edns ABCEGKLMN शरधारः D शरत्कारः । C वेगः for मेघः ।
15 *a* A ते for मत् ।
b Edn[1] D °सर्पताम् ।
16 *a* Edns BEGHKN सुतेजनैः । Edn[2] CK सुधौतैः ।
b A आचरितं CM अर्चितं for आचितं ।
17 *a* Edn[1] D संभास्तं for यत्प्राप्तम् ।
b Edns BCDEHLN उपाश्रित्य । Edns BCDEGHLMN वीर्यं च K वीर्यं हि for वै वीर्यं । Edn[1] D अमरैरपि for अपि वासवम् ।
18 *a* D श्रेष्ठः for तिष्ठन् । K भल्लैः । Edns CD निहतः for अभिहतः ।
b Edns & MSS. except A–पतता । Edns BCDEGHKN विनदन् L निनदन् ।

---

14 S. cl. omits the whole verse.
15 *a* S. cl. अथमत्कार्मुकोत्सृष्टाः (SA[2] कार्मुकात्) सिताः पार्थस्य मर्मगाः ।
b SK शरीरमुपसर्पंतु ST शरीरमतिसर्पंतु SG शरीरमतिसंधतु SA शरीरमभिसर्पंतु for शराः समभिसर्पंतु । S. cl. reads this v. after v. 11 above.
16 S. cl. omits the whole verse.
17 *a* S. cl. लब्धं for ह्यस्त्र । S. cl. दिव्यास्त्रं for यत्प्राप्त । SA ऋषिपुंगवात् ।
b SK, SG, SA तदुपाश्रित्य वीर्यं च ST तदाश्रित्य सुवीर्यं च । S. cl. reads this v. after v. 21 below.
18 *a* SK, SG, SA ध्वजाग्रात् । S. cl. तस्य for तिष्ठन् । ST, SA[1] उपहतः SA[2] अपहृतः for आभिहतः ।
b SK, SG, SA पतता ST पतनात् for पतितः । ST निनदन् ।

शस्त्रैर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवंगतः ॥ १९ ॥
अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्रथात् ॥ २० ॥
हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २१ ॥
कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्त्वमानुषम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे कर्णवाक्यं नाम
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

---

19 *a* All except K शस्त्रैः for शस्त्रैः । FMN मायां° for मया° । Edns L विपन्नानां ।
b D दिक्षु for दिशः । D प्रद्रवमाणानां । M अस्तशब्दो । Edns CDK °गमः for °गतः ।

20 *a* CH चिर K व्यव° ।

21 *b* N पश्यंति । M omits this line.

22 *b* CGK चापि । Edns BCDEGN मामकं H मानुष M कौरवाः for अमानुषम् । M interchanges *a* & *b*

---

19 *a* SA[1] मया° for मया° ।
b SA प्रातिष्ठमानानां ST प्रविष्टमानानां । SG omits this line.

20 *a* S. cl. शोकं for शल्य । SK, ST, SA चिरं ।
b ST आमूलं । S. cl. अपनेष्यामि for उद्धरिष्यामि । S. cl. हत्वार्जुनं शरैः for बीभत्सु° etc.

21 *a* ST विनाश्य for हताश्वं ।
b ST मत्तः for अद्य ।

22 *a* S. cl. गा. प्रगृह्य (SG पुरस्त) पश्यता. for धनमादाय केवलम् ।
b SG च for वा । ST स्थितु । S. cl. मामक for अमानुषम् ।
Order of verses in S. cl. in this Adh:– 1, 2, 4, 3, 5, (Addl.) 18, 19 (Addl.), 6, 7, 8 (Addl.), 11, 15 (Addl.) 10, 12, 13 *a* (Addl.) 20 (Addl.), 21, 17 (Addl.), 22. [For additional vv. See App.]

॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

कृप उवाच।

सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः।
अर्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १ ॥
नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याहृत्य चिन्तिताः।
तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥
देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत्।
हीनकाले तदेवेह फलवन्न भवत्युत ॥ ३ ॥
देशे कालेन विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते।
आनुकूल्यं च कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ॥ ४ ॥

XLIV. 1 *a* BE क्रूरतमा N क्रूरमहा। A गतिः for मतिः।
b Edn² ABCEGHKLM नार्थानां D आत्मानं for अर्थानां। CGHKMN वेत्थ। AM अवेक्षसे H अवेक्षसि। Folio of Ms. F is missing from the beginning to the end of this Adhy.
2 *a* Edns G माया हि D उपायाः for नया हि। Edns ACDGKLMN आश्रित्य H आश्रुत्य for आहृत्य। D केवलं for चिंतिताः।
b BE हि युद्धं N युद्ध सु⁰ for युद्धं तु।
3 *b* Edns ABCDEGKL हीनकालं। D तथा N तदा for तद्। Edns C फलं न लभते पुनः। G भवेत्पुनः। K भवेत् कचित् for भवत्युत।
4 *a* BEHKLM देश⁰। Edns ACDGHKN काले च। DG विक्रान्ते।
b Edns BDEGKLMN आनुकूल्येन C आनुकुलेन H आनुकूल्ये तु। K संविधानं विधीयताम्। Edns CDGHN संविधीयते।

XLIV.1*a* SK, SG omit कृप उवाच। SK, SG, SA नार्थानां ST पार्थानां।
2 *a* SA¹ शस्त्राणि। S. cl. आश्रित्य for आहृत्य।
b SK, SG, SA सु for तु।
3 *a* ST देशे काले च। SA¹ विक्रांत for संयुक्तं। SG हि फलदं for विजयदं।
b S. cl. हीनकालं। SG आहुः for इह। SK, SG, SA अनर्थायोपकल्पते for फलव⁰ etc.
4 *a* SG, SA² देशकालेन SK, ST देशे काले च। SA² विक्रांतः। SA² कल्याणं सुविधीयते for कल्याणाय etc. SA¹ omits this line.
b S. cl. आनुकूल्येन। SK, SA उत्तरं SG उत्तमं for अंतरं। SK, SA¹, SG तु विधीयते SA² तु विधीयतां। ST संविधानं विधीयते *for अंतरं etc.*

भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ।
परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥
एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ।
एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ ६ ॥
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।
अस्मिन्नेव वने कृष्णो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ७ ॥
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः ॥ ८ ॥
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ ९ ॥

5 *a* D भावं for भारं । L रथकामस्य । Edn[1] व्यवसंति ।
b ADK च for तु । H पार्थस्य । D न GHK ते for नः ।
6 *a* Edn[2] अभ्यगच्छत् ।
7 *a* C आह्वयेत् ।
b DHM तस्मिन् L एकः for अस्मिन् । Edns CN पार्थः D हृष्टः for कृष्णः
8 *a* L सन् for च । नव for पंच° । H अस्त्रं । DN अशिक्षयत् ।
b L एषः for एकः । Edns CDHN सोऽयमरि A चायमरीन् BE संयमनिं चाथमरि K चायमरि M संयमन for सोमगिरिम् । L सोमगिरिं ।
9 *a* DLN अरिंदमं ।
b D विजित्य for विजिग्ये । D सेना । Edns भाव्य for चास्य । C चासुरदुर्जयाम् ।

---

5 *a* SA[1] रथकार्यस्य ।
b SG क्षमं for क्षमः ।
6 *b* ST तु for च । पंचमं वर्षं । उपाश्रयत for अधारयत् । ST reads this line after v. 9.
7 *a* SG द्वैरथं ।
b S. cl. reads instead:– सैंधवं वनवासे तु जित्वा कृष्णामथानयत् । SA[1] omits this line.
8 *a* ST शस्त्राण्यपि शिक्षयत् for शक्रात् etc SA[1] omits this line.
b SK सपत्नजित् SG संयमिनं ST सन्ययनं SA सायमनी for सोयमरिम् ।
9 *a* SA अरिंदमं ।
b ST विजित्य for

तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ १० ॥

एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं तथा ।
एकेन हि यथा तेन भूमिपाला वशीकृताः ॥ ११ ॥

इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।
यस्तेनाशंसते योद्धुं मर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ १२ ॥

आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अविमृश्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छति ॥ १३ ॥

10 *a* C ततः for तथा । B कल° for काल° । H दारुणाः for दानवाः ।
b M दोषस्तैरप्यवध्यास्ते ।

11 *a* A इह D अपि for हि । N. cl. except A पुरा for तथा ।
b Edns ABCEGHKLM एकेकेन । H तथा for यथा । Edns ABCEGH KLM तेषां for तेन । Edns ABEGHKLM वशे° ।

12 *a* K समामे for संयुगे ।
b DL यत् for यः । L यत्ते तेन समं योद्धुम् । D आशंससे N शंससे for आशसते । D युद्ध N त्वं तु for योद्धुं । Edns BCEGKLM कर्तव्य H कर्तुं वा for मर्तव्यं । L तत्र for तस्य । D कर्तुमुत्तमतेजसा N योद्धुमुत्तमतेजसा for मर्तव्य तस्य° etc.

13 *b* Edns G अवमुच्य BE अगुष्ठेन CD अवेमृज्य H अवमृश्य । C प्रदेशिन्यां । Edns ADHKLN इच्छसि ।

---

10 *a* S cl. कालकेयाः । SA¹ इवासुराः for च दानवाः ।
b ST वारिताः for पातिताः ।

11 *a* SG तथा किन्नु for किं नामेह । S. cl. पुरा for तथा ।
b S. cl. एकेकेन यथा तेषां । SA¹ भूमिपाल । SK, ST, SA वशे कृताः ।

12 *b* S. cl. कर्तव्यं for मर्तव्यं । SA² तत्र for तस्य ।

13 *b* SK अवमुच्य ST अभिमृश्य SA, SG अनुसृत्य for अविमृश्य । SK. SG. ST, SA²

अथवा कुञ्जरं मत्तमेकमेवावशं वने ।
अनङ्कुशं समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छति ॥ १४ ॥
समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाप्लुतम् ।
घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ॥ १५ ॥
आत्मानं यः समुद्बध्य कण्ठे बध्वाथवा शिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ १६ ॥
अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १७ ॥

14 *a* Edns ABCEGHKLN एक एव । Edns CDGK चरन्वने BE वने चरन् H वनेचर L चरद्वने MN वनेचरं for अवशं वने ।
b Edn[1] BDEG अनंकुशः N इवारुह्य । Edns ABCDEHKLN इच्छसि ।
15 *a* M समिद्दे । Edn[2] C चैव BEKN चापि for वापि । Edns BCDEGHKN हुतं L हुतिं M प्लुतः for प्लुतं ।
b Edns CK उत्सर्तुं G उद्वर्तुं for उत्तर्तुं । Edn[1] इच्छति ।
16 *a* C अथवा for आत्मानं । Edns BCE कः for यः । CN समुद्यम्य for समुद्बध्य । G बंधयित्वा तु for यः समुद्बध्य । N बद्धां for बध्वा । Edns CDHN महा G तु वा L तथा for अथवा ।
b Edn[2] CN तरते G प्रतरत् ।
17 *a* L अकृतास्त्रं । L च दुर्बलः M सुदुर्बलं ।
b D पार्थ त्वं । BE इच्छति D इच्छसि H इच्छेत्सु for इच्छेत्स° ।

---

14 *a* SK, SG, SA एकचरं for एवावशं । ST वनेचरं for अवशं वने । ST एकः for एकं ।
b SK निरङ्कुशं । S. cl. यातुं for गन्तुं । SK, SG, ST, SA[2] इच्छसि ।
15 *a* S. cl. चापि । SK, SG, SA[2] हुत SA[1] हुतं for प्लुतं ।
b SK उत्तर्तुं for उत्तर्तुम् ।
16 *a* S. cl. समाबध्य । SK तथा शिलाम् ST शिलां तथा ।
b SG मघोः SA[2] मानरत् for प्रतरेत् । S. cl. कर्ण for नाम ।
17 *a* SG अकृतास्त्रं । SG हि for वै । SG सुदुर्बलाः ।
b SA[1] तादृशः । SG ये for यः । SG, ST, SA[1] सु for स । SA[2] इच्छति दुर्मतिः ।

अस्माभिर्ह्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तः स निःशेषं करिष्यति ॥ १८ ॥
एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम्।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् ॥ १९ ॥
सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम्।
सेना तिष्ठतु सन्नद्धा व्यूढानीका प्रहारिणी ॥ २० ॥
द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम्।
सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः ॥ २१ ॥

18 *a* D एव for ह्येष। M दर्शितः for निकृतः।
b D पाश। Edns ABCDEGHKN न M सन् for सः। Edns ABCEG HKN नःशेष D वःशेषं for निःशेषं।

19 *b* N अज्ञातायद्यवस्कन्द्य।

20 *a* D स for सह। M बुध्यामहे। CGH पार्थं मातंगं for पार्थमागतं। H इव for युद्ध॰।
b Edns BCDE सैन्यास्तिष्ठन्तु for सेना तिष्ठतु। Edns BCDEGN अनीकाः प्रहारिणः।

21 *a* AM चापि for द्रौणिः। D स्वयं for वयम्।
b C सहान्महे तथा पार्थं।

---

18 *a* SK, SG एव ST, SA एषः for ह्येषः।
b SG, SA पाशविमुक्तो वा। SK न नःशेष। SG, SA[2] निःशेषं कर्तुमर्हति SA[1] न शेषं कर्तुमर्हति।

19 *a* SA[1] आसाद्य for आसीन। SG कूपाग्निं। SA[1] अग्निः for अग्निं। ST संभृतं for संवृत।
b SG, SA स्म for स्मः। ST सुमहद्भयम् for भयमुत्तमम्।

20 *a* SA[2] सह योत्स्याम रे। SG युद्धमुत्तमम्।
b SK यत्ता वयं पराक्रान्ताः SG यत्ताः सैन्याः परामृष्टाः ST यत्ता सेनाः पराक्रान्ताः SA[1] यत्तुसेना पराक्रान्ता SA[2] यातु सेना पराक्रान्ता for सेना तिष्ठतु सन्नद्धा। SK, SG, ST, SA[1] व्यूढानीकाः प्रहारिणः।

21 *a* SG भ्राता for भवान्। ST द्रोणपुत्र for द्रौणिस्तथा।

वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रवेगमिवोद्यतम् ।
पङ्क्याः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २२ ॥
व्यूढानीकानि सर्वाणि यत्ताः परमधन्विनः ।
युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे कृपवाक्यं नाम
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अश्वत्थामोवाच ।

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकत्थसे ॥ १ ॥

22 *a* M व्ययं for वयम । Edn² ABEGHKMN व्यवसितं । Edns CDEGN वज्र पाणिं । Edns AH उद्गतं M उद्यम for उद्यत ।
b H युद्धेन । A तिष्ठाम । Edn¹ महता यदि D संहिता यदि । N परि for यदि । BEL संगताः C संहिताः ।
23 *a* N. cl. except K व्यूढानीकानि । Edns ACDG सैन्यानि for सर्वाणि । HN तिष्ठंतु धन्विनः ।
b BE सर्वे for संख्ये । BDEKL धामवं यथा for इव वासवम् ।
* * * * *
XLV. 1 *a* ABE तावर्जिताः ।
b D हस्तिन । H प्राप्तं for प्राप्ताः । Edn¹ D तु for च । F folio missing.

22–23 S. cl. omits these two verses.
* * * * *
ST has our Adh. XLV twice, (1) here and (2) after our Adh 42. For convenience's sake the readings in the latter are marked ST², those in the former being marked ST¹; ST without any number showing the reading in both cases.
XLV. 1 *a* SK, SG omit अश्वत्थामोवाच । ST¹ न चावर्जिता ST² न तावज्जिताः ।
b ST¹, SG हस्तिनपुरं । ST² कथं त्वं बहुमन्यसे ।

संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च परां भूमिं नाहुः किंचन पौरुषम् ॥ २ ॥
पचत्यग्निरवाक्यो हि तूष्णीं भाति दिवाकरः ।
तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा च चराचरान् ॥ ३ ॥
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयंभुवा ।
वर्णैर्यदिह कर्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥
अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत वा ।
क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ॥ ५ ॥

2 *a* Edn[2] CH च A स for सु ।
b Edn C सेनां for भूमिं । HKLN पूरुषाः ।
3 *a* Edns BCDEG दहति । Edns ACDFGHKLMN तु for हि ।
b Edns ABCDEFGLMN स for च ।
4 *a* M चतुर्वर्ण्यस्य । D मनीषिभिः for स्वयंभुवा ।
b Edns GHKL धनं यैरधिगन्तव्यं AF धनं यैरवणन्तव्यं DN वर्णैस्तदिह कर्तव्यम् for वर्णैर्यदिह कर्तव्यम् ।
5 *a* H आजयेत K याजयीत for याजयेत । A यजेत याजयेत वा । L यजेति च । Edn[1] BDELN च for वा ।
b K धनं for धनुः । K आहृत्य for आश्रित्य । Edns ACDH यजेचैव G जयेतैव N जयेन्न तु for यजेतैव । BE च L मा for न । N पराजयेत् for न याजयेत् ।

---

2 *a* S. cl. विपुलान् for सुबहून् । ST[2] हत्वा for जित्वा ।
b SA, SK, ST च महीं SG पृथिवीम् for च पराम् । S. cl. कृत्स्नां for भूमिं । SK नेह कत्थन्ति पण्डिताः SA, SG नैव कत्थेत पण्डितः ST न विकत्थेत पण्डितः for नाहुः किंचन पौरुषम् ।
3 *a* ST[1] पचत्यग्निरथावाक्यम् । S. cl. तु for हि ।
b SG लोकः for लोकान् । S. cl. स for च ।
4 *a* ST, SA चातुर्वर्णस्य SK, ST[1] महर्षिभिः SG, SA, ST[2]. मनीषिभिः for स्वयंभुवा ।
b S. cl. धनं येरधिगंतव्यं ST[2] न येरधिगतं यश्च for वर्णैर्यदिह कर्तव्यं । ST[2] यश्च for यच्च ।
5 *a* SA याजयीत for याजयेत ।
b S. cl. धनमाहृत्य for धनुराश्रित्य ।

वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ।
शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ॥ ६ ॥

वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्स्वविगुणानपि ॥ ७ ॥

प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियः स्तोतुमर्हति ।
तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ८ ॥

6 *a* BE विप्र D कृषि for ब्रह्म० ।
b BE लोकेषु for वर्णेषु ।

7 *a* HL वा for च । H समाहितम् for महीमिमाम् ।
b BEL शक्नुवन्ति । Edns GH सुविगुणान् AFKLM गुणिगुणान् N मतिगुणान् D सविगुणान् BE सर्वगुणान् for स्वविगुणान् ।

8 *a* ABE द्यूतेन । Edns ACG तोष्टु BEHK तोष्ट DN स्तुतिं for स्तोतु ।
b A यथा for तथा । Edns C रूपोयं । Edns C धार्तराष्ट्र्य निर्घृणः for यथान्यः &c.

---

6 *a* SA, SG, ST[2] द्रव्याणि for वित्तानि । SG अधिगत्य for अधिगम्य । S. cl. वार्तकर्माणि for ब्रह्मकर्माणि ।
b SG, SA, ST[2] omit *b*.

7 *a* SG वर्तमान' । SA omits *a*.
b SK, SG, ST सत्कुर्वन्ति for सत्कुर्वन्ति । SK, SG महान्गुणविगुणानपि ST महान्गुणविगुणान्बहून् for गुरून्स्वविगुणानपि । SA omits *b*. ST[2] reads vv. 7, 8 & 9 *a* after v. 13.

8 *a* SK, ST[1] स्तोतु SG भोक्तुं for स्तोतुम् । [ST[1] adds after *a*–यथा-युक्तेर्गणविधिम् ।] v. omitted in SA.
b SK, ST[1] तथा नृशंसरूपेण SG यथावृत्तं गुरोरेन । SK, ST[1] धार्तराष्ट्र निर्घृणः for यथान्यः प्राकृतो जनः ।

तथा प्राप्तेषु वित्तेषु को विकत्थेद्विचक्षणः ।
निकृत्या वञ्चनोपायैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥
कतमं द्वैरथे युद्धं यत्राजैषीर्धनंजयम् ।
नकुलं सहदेवं च धनं येषां त्वया हृतम् ॥ १० ॥
युधिष्ठिरो जितः कश्चिद्भीमश्च बलिनां वरः ।
इन्द्रप्रस्थं कदा कश्चित्संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥

9 *a* D ततः KLM यथा for तथा । Edn[2] BCDE अधिगम्य N चाप्तेषु Edn[1] अभिगम्य for प्राप्तेषु । Edns BCDE वित्तानि । K[2] तथाधिगम्य वित्तानि । L या वेत्थ for विकत्थेत् । N अवानिशः for विचक्षणः ।
b Edns CDGKLN अयोगैः for उपायैः । DN चरेद्वैतासिकः ।

10 *a* Edn[1] CDHK कतमत् BE कतमे । Edns CDGKLN द्वैरथं । BE युद्धे । ACDFGHM अजैषीत् ।
b Edns D वा for च । A तेषां ।

11 *a* L अधिकः for जितः । Edns BCDEGHKN कस्मिन् L तस्मिन् M कश्चित् for कश्चित् । Edn[1] D वा for च ।
b CN इन्द्रप्रस्थे । Edns CDGHKL त्वया N तदा for कदा । Edns CDG HKLN कस्मिन् A चिर् M कश्चिद् for कश्चिद् । Edn[2] C निर्जित N विजितः । H वद् for पुरा ।

---

9 *a* SG तेन for तथा । SK, SG, ST[1] अधिगम्य वित्तानि for प्राप्तेषु वित्तेषु । SA omits 9*a*.
b SA, SG न चानृतैर्योगविधिं SK, ST निरुत्या वञ्चनायोगैः । SG, SA चरेत् for चरन् । SG वैतण्डकः for वैतंसिकः ।

10 *a* SA कतमे, SG कथमे SK कतमत् ST कथय for कतमं । SK द्वैरथ । SG, ST, SA राजन् for युद्धम् । SG, ST[1], SA त्वमजैषीः । ST[2] कतमे तं वीरमाजौ त्वमजैषीर्धनंजयम् for *a*.
b. S cl वा for च । ST तेषां for येषां । ST[2] त्वमजैषीर्भवावृतम् for धन येषां त्वया हृतम् ।

11 *a* SG, SA च भीमश्च for जितः कश्चित् । SK, ST कस्मिन् for कश्चित् । SG, SA कस्मिन् युद्धे त्वया जितो for भीमश्च बलिनांवरः । SG, SA interchange *a* & *b* of this verse & read v. 10 after v. 11.
b SA इन्द्रप्रस्थे । S. cl. त्वया कस्मिन् for कदा कश्चित् । SK, ST, SG निर्जितम् SA निर्जितः for विजितम् । ST[1] पुरं for पुरा ।

तथैव कतमं युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।
एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रजस्वला ॥ १२ ॥
मूलमेषां महत्कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
कर्मकार इवाधीरस्तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥
यथाशक्ति मनुष्याणाममर्षं लक्षयामहे ।
अन्येषामपि सत्वानामपि कीटपिपीलिके ॥ १४ ॥
द्रौपद्याः संपरिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनंजयः ॥ १५ ॥

12 *a* D तत्रैव for तथैव । Edns HKLN कतमत् for कतम । N यत्र for यस्मिन् । N हृता for जिता । Edn¹ पुरा for त्वया ।
b DHM एकवस्त्रा । CD समानीता । H नीता । AFM दुष्कर्म H दृष्टा कर्ण L कष्टकर्मन् ।

13 *a* BE अर्हंतत्तत् M महत्तत्वम् ।
b Edn² GHN कारयिथाः Edn¹ अकारयिथाः C कारयिता KA कर्मकारइवाशूरः । Edns G सूत CLM शूरः K धीर N शूद्रः for °धीर° ।

14 *a* K यथाशक्तिं LM यथाशक्तिः । Edns & MSS ऽमर्षमालक्षयामहे ।
b Edn¹ DGHKN चैव BEL चापि for अपि । Edns GLN पिपीलिके AFM पिपीलिका D पिपीलिकाः ।

15 *a* ABDEFHKMN न G तन् for सं° । BE कः for न ।
b ABEFGKM ह्युमाय L दुःमार्न° for क्षयाय । K आविर्भूतः ।

---

12 *a* SG, SA, ST² भूयश्च for तथैव । SK, ST¹ कतमत् SG, ST², SA कतमे for कतमम् । ST², SG, SA युद्धे । यत्र for यस्मिन् । SG, ST², SA त्वया-जिता for जिता त्वया ।
b ST² समानीता for सभां नीता । S. cl सुष्ट for दुष्° ।
13 *a* ST² अपाहृत्तम् SG अपाहृत्तः । SA अपाहृत्तन् । SA¹ साराग्नी ST² सारार्थ for सारार्थी ।
b SG, SA सुष्ट° SK, ST¹ सुष्ट for कर्म° । S. cl कर्ममार्गधार for कारइवा धीरः । ST² सुष्टकर्मन् समन्धार for कर्म— धीरः ।
14 *a* SA चैव for अपि । SK, SG, ST¹ पिपीलिकैः ।
15 *a* ST², SA, SG तु for सं° ।
b SG, SA, ST² दुःमाय for क्षयाय । SG समधिनोध for प्रादुर्भूत. ।

त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहार्हसि ।
वैरान्तकरणो जिष्णुर्नो निःशेषं करिष्यति ॥ १६ ॥
नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १७ ॥
यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।
तार्क्ष्यं गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य स मेषति ॥ १८ ॥

16 *a* M तु नः for पुनः । Edns ABCEFHKLN इहेच्छसि ।
b M करणे । Edns ABCDEFGKN न नः for नो निः° । H न सशेषं M वनः शिवं for नो निःशेषं ।

17 *a* G एव for एषः । L न देवा न च M नैष देवानस for नैष देवान्न । Edn[1] BCDEFGMN नासुरान् HL नासुराः for न सुरान् । K नासुरोरग for न सुरान् न च । G पन्नगान् L राक्षसाः ।
b H एषु for इह । L धनंजये । omitted in M.

18 *a* G एषो हि K एको हि Edn[2] CN एषोति for एषोऽभि । K अभि for नि° । M omits this.
b Edns ABDEFGHLMN वृक्षं K तंतं for तार्क्ष्यं । ABDEFGHLMN गरुड K निहत्य for गरुत्मान् । ABDEFGHLM वेगो वा for वेगेन । G निहत्य न K वृक्षं तार्क्ष्यं for विनिहत्य । Edns BDEHN तमेष्यति AFLM समेष्यति G इहेष्यति K इवेष्यति for स मेषति । omitted in C.

---

16 *a* SG महाबलं नरव्याघ्रमधिक्षेप्तुं त्वमिच्छसि । SK, ST, SA ह्याचार्यं क्षेप्तुमिच्छसि for वाचं वक्तु &c.
b SA[1], वैरान्तकरणे । ST[2] वैरांतम् ST[1], SK न नःशेष for नो निःशेषं । ST[2], SG, SA निःशेषं कर्तुमर्हति ।

17 *a* SK, SA ST नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः SG देवदानव गन्धर्वाः पिशाचोरग राक्षसाः ।
b ST[1] इव for इह । SK, SG, ST, SA[1] युध्येरन् SA[2] युध्येयुः । SG, SA, ST[2] कुन्तीपुत्रेण SK, ST[1] पाण्डुपुत्रेण । S. cl. धीमता for धनंजयः ।

18 *a* SK, ST[1] एकोऽपि SG एकोहि SA एकोभि for एषोऽभि° । SG अथ गमिष्यति SA अभिपतिष्यति for निपतिष्यति ।
b SG, ST[1] SA वृक्षं गरुड वेगो वा SK वृक्षं गरुडवद्वेगात् । SK अन्तमेष्यति SA, ST[1] तमेष्यति शमिष्यति ST[2] for स मेषति । SG स म भंगो गमिष्यमि for विनिहत्य &c.

त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥
दैवेन दैवं युध्येत मानुषेण तु मानुषम् ।
अस्त्रेणास्त्रं समाहन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥
पुत्रादनवरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः ।
यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥

19 *a* C विशिष्ट॰ D विशिष्ट॰ । F त्वत्तोवशिष्टं । AC स्वयम् for समम् ।
b G वीर्ये for युद्धे । Edn² ABCFGHKLMN न पार्थं क॰ for पार्थं को वा । K नु for न ।

20 *a* Edn¹ दैवेन देव Edn² GHN देवं दैवेन BCE दैवं दैवेन FM दैवं दैवेन L देव दैव न । M युद्धेन युद्धेत । N मनुष्येण for मानुषेण । Edns BCDEG KLN च for तु ।
b Edns C अस्त्र ह्यस्त्रेण य G अस्त्रेण चास्त्रमा N अस्त्र ह्यस्त्रेण समा॰ । L सम for सम ।

21 *a* Edn¹ ABDEKL अनन्तर॰ Edn² CHN अनन्तरं for अनवर॰ । H शिष्य ।

22 *a* F अकरोद् । F यथा हर M यथाहरे. for यथाहरः ।
b C रम तां for सभाम् । AF भारत H पांडवैः for पांडव ।

---

19 *a* SG, ST¹, SA त्वया for त्वत्त. । SA², ST¹ विशिष्टः । SA स्वय for ॰समम् । ST² यो विशिष्टः स्वबुध्या च धनुर्वेदपरायणः for त्वत्तो &c
b ST² समो for समम् । S cl न पार्थ को न for पार्थं को वा न ।

20 *a* ST² दैवान् for दैवम् । SK, SN देव दैवेन SG दैव दैवेन SA दैव दैवेन । ST¹ च यत for युध्येत । SK, ST¹ SA च for तु । SG मानष मानवेण तु । ST² मानवान् for मानुषम् ।
b ST, SA¹ अस्त्रेण चास्त्र को हन्यात् SA² अस्त्रेण चास्त्र यो हन्यात् SK अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् SG अस्त्रेणास्त्र च को हन्याद् । SA अधिकं for सम. । SG अर्जुनादथ क पुमान् । ST² ऐन्द्रेण सर्वभूतानि क. पार्थसदृशो भुवि for *b.*

21 *a* S cl अनवम ST² अनुपमः for अनवर. ।
b SA¹ एतेन for एतेन । ST² चार्जुन for पाण्डवः ।

22 *a* SA¹ तथा for यथा । ST² इन्द्रप्रस्थे यथा रहः ।
b SG, SA, ST² सभां कृष्णां यथा नैषीः ST¹ सभा कृष्णा यथा नीता

अथ यो मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान्बाणांस्तीक्ष्णान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजसः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारुणाः ॥ २५ ॥
अन्तकः शमनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २६ ॥

23 *a* Edns ABCDEGHKLN अयम् for अथ । Edns ACDFGHKLMN ते for यः । H क्षद्र for क्षत्र । D क्षात्रधर्मविदो विदुः ।
b M देवी for देवी । DKL गांधारिः । AFM इति for इह ।

24 *a* M गांडीवे । L वा परंतप for द्वापरं न च ।
b N ज्वलतान्निशिताकारान्नाराचान् क्षिपति गाण्डिवम् । H तीक्ष्णान्बाणान् for बाणान् तीक्ष्णान् । Edn² DFG तांस्तान् for तीक्ष्णान् । ABF क्षपति for क्षिपति । G शत्रुषु for गांडिवम् ।

25 *a* AC निर्मुक्तान् । Edn² C गार्ध्रपक्षाः Edn¹ ABDFHLMN गार्धपत्राः G शराश्चाशी° for गार्ध्रपत्राः । Edns CN सुतेजनाः G विषोपमाः for सुतेजसः ।
b Edns CG नांतरेष्ववतिष्ठंते ADKL अवतिष्ठति BE ध्यवतिष्ठंति M चैव तिष्ठंति N अपि तिष्ठंते H अवतिष्ठते । Edn² CGHKLM दारुणाः N दारिणः for दारुणा. । N अव for अपि ।

26 *a* Edns D पवनः B शमरः C प्रतियः KL श्वसनः for शमनः । N पावको वडवामुखः । L वडवानलः ।
b N न च for न तु । F² द्वेष for शेषम् ।

---

23 *a* S. ed. अयं ते for अथ यः । SG, सर्व for क्षत्र । ST² क्षत्रधर्मार्थकोविदः ।
b SG द्यूतसेवी तु गान्धारिः ST गांधारी ।

24 *a* ST² SA, SG गाण्डीवी । SG च न for न च ।
b SA ज्वलितान् । SG ज्वलितान्निशितान् ST ज्वलदग्निशितान् । SK तांस्तान for तीक्ष्णान् । SG, ST, SA पाण्डवः for गाण्डिवम् । ST² दारुणाञ्ज्वलितास्तीक्ष्णांश्छरान्क्षिपति पाण्डवः ।

25 *a* SG, SK, ST¹ गृध्रपक्षाः SA गृध्रपत्राः । SK सुतेजना· ST¹ शिलीमुखः SA, SG शिलाशिताः ST² शराः सिताः for सुतेजसः ।
b SK, ST नान्तरेष्वेव तिष्ठन्ते SG अन्तरिक्षेष्वतिष्ठन्तः SA² अन्तरेष्ववतिष्ठन्त· SA¹ अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते । SK, SG, SA दारुणाः ST धारुणा. for दारुणाः ।

26 *a* SK, ST¹, पवनः for शमनः । ST² वाताग्नि for तथाग्निः ।
b SG च for तु । ST कुर्यात् for क्रुद्धः ।

युध्यतां काममाचार्यो न हि योत्स्ये धनंजयम् ।
मत्स्यो अस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वण्यश्वत्थामवाक्यं नाम
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ।

साधु पश्यति वै द्रौणिः कृपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथावद्योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥
आचार्यो नाभिषक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
देशकालौ च संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २ ॥

27 *a* Edns GHKLMN युध्यतां । Edns कामतो यान्तु H काममाचाया । Edns BCDLGHKLMN नाहं for न हि ।
b Edns ABCDEGHLMN ह्यस्माभि. K ह्यस्माभि ।

* * * * *

XLVI. 1 *a* C द्रौणिर्वै । DHKN द्रोण. for द्रौणि. । Edn[1] D च साधु BE साधु च L साधु म० for साध्वनु[0] ।
b BE च for तु । Edn[1] क्षात्र[0] for क्षत्र[0] । Edns C केवलं for यथावद् । AFM अहति for इच्छति ।
2 *a* Edns BLG नाभिवक्तव्यः C नाभेमतव्य. DN नाभियोक्तव्यः HKL नावमं- तव्य । N वदाचन for विजानता ।
b Edns BCDEGHKL तु for च ।

---

27 *a* S cl. नाह for न हि ।
b SA, SG, ST[1] मात्स्यस्त्वस्माभि ST[2] मात्स्योप्यस्माभि. । SK मत्स्याह्यस्माभि. । SA[1] आयाध्य ।
XLVI.1 *a* SA, SG omit भीष्म उवाच । S. cl. द्रोण. for द्रौणि. ।
b SK केवलं योद्धुमिच्छति for यथावद्[0] etc ।
2 *a* S cl. नावमन्तव्यः for नाभिषक्तव्यः ।
b SG देशकालान् । SA, SK, ST तु SG तु for च ।

यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३ ॥
स्वार्थे सर्वे प्रमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
तस्माद्राजन्ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥
कर्णो यदभ्यवोचत्ते तेजःसंजननाय तत् ।
आचार्यपुत्र क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥
नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६ ॥
भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।
यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥

3 *a* A सपत्नाः for सपत्नाः । M omits स्युः । Edn[1] सु° for स्युः ।
b AFL अभ्युदयः H अत्युदये । D प्रयुज्येत । G पूरुषः for पण्डितः ।
4 *a* Edns ACDGHL वि° for प्र° । F omits this line
b DK एतत् for एषः ।
5 *a* Edns C कर्णो हि यद्वोचत्वां । BDEHM यदभ्यवोचन्न. G यदभ्यवोचद्वै K यदभ्यवोचत्तत् K[2] यद्यावोचन्नः N यदभ्यरोचत्वाय for यदभ्यवोचत्ते । A ने K वे L वः for तत् । F omits *a*.
b Edns ABCEGHKMN पुत्रः । D महाकार्यं ।
6 *b* C भावित for भवता ।
7 *a* GHL च for हि ।
b H omits यथा । H नोपलभ्यते M नापकृष्यते । A लक्ष्म ।

---

4 *a* SG स्वार्थेषु सर्वे मुह्यन्ति ST स्वार्थे हि सर्वे मुह्यन्ति ।
b line omitted in S. cl.
5 *a* SG, ST यद्यद्वोचाद्वि SK, हि यद्वापन्नाम् । SG, ST व. for तत् । SA omits this line
b S. cl. आचार्यपुत्रः । SA[1] omits this line.
6 *a* SA[1] omits नायकालः ।
7 *a* SA,[2] ST भवतोऽपि SG भवतापि SA[1] भवतापि । ST आदित्ये च प्रभा यथा ।
b SA[1] लक्ष्मा SA[2] लक्ष्म । SA[1] नोपकृष्यते ।

एवं भवतु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रत्वं प्रतिष्ठितम् ।
चत्वार एकतो वेदाः क्षत्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥
नैतत्समं तदुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ।
अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥
आचार्यपुत्र क्षमतां नायं कालः स्वभेदने ।
सर्वे संहत्य युध्याम पाकशासनिमागतम् ॥ १० ॥
बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ११ ॥

8 *a* N ब्रह्मण्य । Edns BCDEGHKN ब्रह्मास्त्रं च ।
b H चैकत्र: । Edns BCDEFGMN क्षात्र ।
9 *a* Edns and MSS. except A समस्तं for सम तत् । Edn² BEFHMN अनुशुश्रुम G अपि शुश्रुमः ।
b K भरता° । Edns सुपुत्रात् ।
10 *a* Edns ACDFGHKM °पुत्रः । Edn² वि F स्व G ब for स्व° ।
b Edns ABCDEFGKL युध्यामः HN योत्स्यामः ।
G adds दुर्योधन उवाच before this v.
11 *b* F मुख्यं for मुख्यः । D विदुषोमतं । M reads the verse on the margin.

---

8 *a* SG ब्रह्मार्थं for ब्राह्मण्य । SG, SA ब्रह्म चैव SK, ST ब्रह्मास्त्र च for ब्रह्मास्त्रत्व ।
b SA¹ ST एकतश्चतुरा वेदा. SA² एकत्र चतुरो वेदाः SG सर्वेश्चतुरोवेदा. । SK, ST, SA² क्षात्र ।
9 *a* S. cl नेतत्समस्तमुभय ।
b ST, SG भरताचार्यात् ।
10 *a* SK, SG, ST आचार्यपुत्र. । SK, SG, ST, SA² विभेदने । SA¹ omits पापकाले विभेदने ।
b ST सहत्य SG सहेय । SK, SA,² ST युध्यामः SG युध्यतु । SA¹ omits this line
11 *a* SG आयु for इह । SG यानि धाग मनीषिणः ।
b SA², SG मुख्य ST मुख्य । SG भेद । SG च for हि । ST, SA वै for तु । SG पापिष्ठ मत । SG, ST repeat this verse after v. 6 (v. l:- ST आयु for इह । तानि धीरा मनीषिणः । मुख्य भेदो मत तेषां पापिष्ठ—मतम् ।) SA¹ omits this verse

अश्वत्थामोवाच ।

आचार्य एव क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
आक्षिप्यमाणे हि गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १३ ॥

द्रोण उवाच ।

यदेव प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ १४ ॥

Edns CDGN दुर्योधय उवाच । ABEFM omit this

12 *a* Edns CDGHN एषः for एव । D आचार्य । HN नीति for शांति. । Edn[1] D अस्मिन् for अत्र ।

b Edns BEG अभियमाने, D अभिषह्यमाणे H अभिवाद्यमाने । N आक्षप्यमाने AFKLM अभिषह्यमाने for आक्षिप्यमाणे । Edns CGKN तु H च for हि । G न कृतं M यद्वृत्त for तद्वृत्त । Edn[1] शोष° I M दोष° for रोष° ।

H omits द्रोण उवाच ।

14 *a* Edns CDGHK यदेतद् BE यदेव LN यदेष ।

b BE तदेव G एतेन for तेनैव । G असौ for वै । Edns CG नानि for पर ।

SI दुर्योधन° for अश्वत्थाम ।

12 *a* SK एषः for एव ।

b SK अभियमाने हि गुरौ SG, ST, SA प्रशान्ते हि गुरु मे स्याम् । S. cl निवृत्तं for तद्वृत्त । SA, SG कोप° for रोष° । SG, ST कारणम् for कारितम् ।

13 *a* SG omits वैश° । SG अतः for ततः ।

b SK कृप चैव SG न कृपं च for कृपेण च । SK, SG महायशः for महात्मना । SI omits the whole v

14 *a* SA यदेव । SK, SG एतद् for एव ।

b SG, SA[1] तदेवाहं SA[2] तथैवाहं । SG, SA प्रसन्नो । SA[2] स्वः for वै । SI omits द्रोण उ° and whole v..

यथा दुर्योधने यत्ते नापत्स्पृशति सैनिकान्।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥
वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः।
धनं वालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
यथा नायशसा युज्येध्दार्तराष्ट्रः कथंचन।
यथा च न पराजय्यस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७ ॥

15 *a* Edns CGHN दुर्योधन BDE दुर्योधनः। Edns CGN पार्थः A यत्तः BE इद D पार्थ H पार्थात् L यातो M यते for यत्ते। Edns DH नोपसर्पति A नापस्पृशति BEKL नाग स्पृशति CG नाय पश्यति M नायं स्पृशति N नास्पृशति for नाप स्पृशति। Edns DH समरे for सैनिकान्।

16 *a* M वनवास। ACDFM अनिवृत्त। DH दर्शयेन L दर्शने for दर्शयेत्। Edn[1] न स्वमजनः BE न हि पाण्डव D स्वयमर्जुन for न धनंजयः।

b Edns CEFGKLM च for वा। N नहि for नाद्य। Edns G नत् C न N एव for नः। N कर्तुं for क्षन्तु। M अर्हति।

17 *a* C तथा for यथा। Edns G नायं समायुज्यात् AD नाय समायुज्य BE नाय समासज्येत C नाय समायुज्यात् for नायशसा युज्येत्। F युज्ये K युज्यात् L युध्येत् for युज्येत्। Edn[1] धार्तराष्ट्रं Edn[2] CG धार्तराष्ट्रान् L धातराष्ट्र।

b Edns C न च for यथा। Edns सेना C सेनां A न च N न्याय for च न। G न पशेत् for यथा च न। Edns BCDEGH पराजय्यात् AM पराजेयाः L पराजीयात् KN परो जय्यात्।

---

15 *a* SA तथा for यथा। SK दुर्योधन पार्थः SG, ST, SA दुर्योधनो राजा। SK नोपसर्पति समरे SA, ST, SG न गच्छेत् कां (SG किं) विक्रमम्।

b SG कदा for तथा।

16 *a* SG, ST, SA तु निवृत्ते। SG दर्शयेत धनंजय ST दृश्यते तु धनंजयः SA[1] दर्शयेत धनंजयः SA[2] यदि धर्ममुपागतः।

b S. cl. च for वा। ST न for अत्र। SK नत् SG न for नः। ST नार्जुनः for नाद्य नः।

17 *a* SA युज्यात् SG युध्यात् ST पक्षः for युज्येत्। SK यथा नाय समायुज्यात्। SK धार्तराष्ट्र।

b ST न च। ST, SA पार्तेर्याद् SG अपराजेयात् for पराजय्यः। SK न च सेनां पराजयन्। SG, ST SA पार्थो नारनद्वितीयनाम।

उक्तं दुर्योधनेनापि तत्तथा वाक्यमीदृशम् ।
तदनुस्मृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे द्रोणवाक्यं नाम
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भीष्म उवाच ।

कलास्तास्तासु युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥

ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।
एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २ ॥

18 *a* Edns BCEGHKLN पुरस्तात् D पुनस्तत् for तत्तथा ।
b N उपश्रुत्य for अनुस्मृत्य । Edn² BCEGHN गाङ्गेय । L यथा तत् । Edns BCEGHLN अर्हसि ।

*　　*　　*　　*　　*

XLVII. 1 *a* Edns CG कलाकाष्ठाश्च A कलास्तास्तास BDEHN कालतस्तान K कलाश्चात्र म° L कालाश्चात्र म° M कलाकाष्ठास्तु ।

2 *a* K तथा संवत्सरा अपि on the margin.

---

18 *a* S. cd. पुरस्तात् for तत्तथा ।
b SK गाङ्गेय । SK अर्हसि ।

*　　*　　*　　*　　*

XLVII. 1 *a* SK कला· काष्ठाश्च SG, ST, SA कलाकाष्ठास्ता । SA, ST सर्वाणि ।
b SG ग्रहाणि च ।

तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ जायेतेधिमासकौ ॥ ३ ॥
तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४ ॥
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ।
एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥ ६ ॥
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥

3 *b* L मासे for वर्षे । Edns ACG द्वौ मासावुपजायतः BE द्वौ मासावुपजायताम् DN द्वौ मासावुपचायतः H द्वौ मासावुपजायताम् M द्वौ जायेते ऽधिमासकौ ।
4 *a* Edns CDLGHL एषाम । Edn¹ BCDEKN मास L अति for अभि । C मासा । Edns D च द्वादश । H omits च । H स्वपाः KM क्षिपाः for क्षपा. ।
5 *a* Edn¹ GK परिश्रुतम् ।
b CG ध्रुव N ध्रुव for ध्रुवम् ।
6 *a* N सर्वधर्मार्थकोविदाः ।
b ABCDGHKLN कस्मात् for कथम । C धर्मः H धर्मान् पराध्नुयुः ।
7 *a* L अलब्धा. M अमुग्धाः । M दुर्लभम् for दुष्करम् ।
b H इच्छन्ते न नराधमाः for इच्छेय &c BE च पायत. D अभ्युपायतः for अनुपायतः ।

---

3 *a* SG चाप्यतिक्रमात् ।
b S. cl. द्वौ मासावधिमासकौ ।
4 *a* SK एषाम् for तेषाम् । SA² तथाधिकाः ST चाप्यधिका for अभ्यधिकाः SA नाम for मासाः । SK, SA² पञ्च च द्वादश । ST पक्षाः for च क्षपाः ।
b ST उपर्येति च मे मति. ।
5 *a* ST, SA परिश्रुतम् ।
b SG, ST, SA मत्वा for ज्ञात्वा ।
6 *a* S. cl. चव for चैव ।
b S. cl कस्मात् for कथम ।
7 *a* SG अलुब्धा चैव कौन्तेय ।
b SG, SA स्वधर्मेण for ऽनुपायत

तदैव ते हि विक्रान्तुमीपुः कौरवनन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
तच्चानृतमिति ख्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवम् ।
वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९ ॥
प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुः कथंचन ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं मा नो ह्यर्थोऽतिगात्परान् ॥ ११ ॥

8 *a* CL तदेव । D विनिष्कान्तुं । L ईयुः for ईपुः । F °नन्दन ।
b K °पाशैः । L विनद्धाः । DHN ते for तु । D व्रताः ।
9 *a* Edns ABEFGHMN यच्च K यथा L यश्च for तच्च । Edns FGHK LM अनृतः for अनृतम् । AFM ख्याय BDEKL ख्यायेद् CN ध्यायेत् for ख्यायात् । AFM यत्र G यच्च H यश्च K स च L कुत्र N तच्च for यः सः ।
b DKN नानृतं तु H नानृतं च L नानृतस्य ।
10 *a* Edn² CM प्राप्तकाले । KN तु काले L काले च । K स्थानर्थान् for प्राप्तव्यं । Edns ABCDEFGKLM नरर्षभा. for कथंचन ।
b AFM चक्रभृता । K गुप्तास्तथा । M पाण्डव ।
11 *a* BE यस्माद्यदत्र C तस्माद्यतत्र M तस्मात्तयत्र ।
b N तथा विधीयताम् । Edns BCDEGHKLN शीघ्र A यत्न Edn² मार्वो° for मानो° । DM ह्यर्थे for ह्यर्थः । Edns AGK अभ्यगात् CDEHL अत्यगात् । Edns BCDEHKN परम् L परः for परान् ।

---

8 *a* ST तथा for तदा । SG विक्रान्तौ ST विक्रान्ता SA विक्रान्तं । SA¹ ऊपुः ।
b SA¹ कर्मपाशा° ST ते for तु ।। SG °व्रताम SA¹ °व्रताः ।
9 *a* SK, SG, ST, SA¹ यथानृत इति SA² यथानृतमिति । SK ख्यानः SG, ST, SA ख्यायेत् । SK स च SG, ST, SA² यश्च for यः सः । SG, SA पराभवम् ।
b SG, ST वृणीयुः । SG अनृतत्व for नानृतत्व ।
10 *a* SK, SG, SA तु काले ST हि काले । SK, SA, ST स्थानर्थान् SG प्राप्तव्यान् for प्राप्तव्यं । SG नोत्सृजन्ति । S. cl. नरर्षभाः for कथंचन ।
b SG वज्रभृत॰ for वज्रभृता । SK गुप्तान् SG, ST, SA गुप्ताः for गुप्तं । SG यथा for तथा ।
11 *a* SK शीघ्रं for क्षिप्रं । SK मा चोपधर्म्यगात्परम् । SG मासेनोऽर्थोऽतिगात्परान् ST मा नोऽर्थोतिगात्परम् SA² मा नोऽर्थो ह्यगात्परान् SA¹ मा नोऽर्थोतिगात्परा॰ ।

न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनंजयः ॥ १२ ॥
संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥
तस्माद्युद्धं विचार्यैकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तोऽयं धनंजयः ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच ।

नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
युद्धाधिकारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

12 *a* HL समरे for संग्रामे । C कौरवः H कौरवान् M कौरवम् ।
b D एकान्त । ADFN सिद्धि M सिद्ध् । N हि for च ।
13 *a* AFM संग्रामेऽपि हि ।
b BEM स्पृशते N स्पृशतौ । H असंशयः DN न संशयः ।
14 *a* Edns CG तस्माद्युद्धोचितं कर्म BE तस्माद्युद्धावचरितम् D अस्माद्युद्धवचरितम् HKL तस्माद्युद्धायचरितम् N तस्माद्युद्धानुचरितम् । E चाधर्मसंहितम् ।
b Edn² CDGH च Edn¹ BEKLN हि for अयम् । folio 84 *a* of H is written on one side only.
15 *b* Edns CG युद्धोपचारिकं BE युद्धावचारिकं DN युद्धावचरितम् FM युद्धाधिकारिकं H युद्धावतारिकं L युद्धाधिकारितं । Edn² CG प्रविधीयताम् N येयं विधीयताम् । FM तत्तु शीघ्रं विधीयताम् ।

---

12 *a* SA कौरवम् ।
b ST एकान्तसिद्ध ।
13 *a* SG संग्रामेषि । SG हि ST च for तु ।
b SA¹ एव for एकं । ST असंशयः ।
14 *a* omitted in SG. SK तस्माद्युद्धोपचरितम् SA तस्माद्युद्धावचरितम् ST तस्माद्युद्धाय भवतम् ।
b SK, SA² च ST, SA¹ हि for अयं । omitted in SG.
15 *a* SA² न हि for नाहं । S. cl. पाण्डवेभ्यः ।
b SK युद्धोपचारिकं SA² युद्धावचरितम् SA¹ युद्धायचरितं ST युद्धायचरितं SG युद्धावचरितं । S. cl. सर्वं for यत्तु ।

भीष्म उवाच।

अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
सर्वथा च मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥

क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।
ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥

वयं चार्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ॥ १८ ॥

प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् ।
मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुम् ॥ १९ ॥

16 *a* AL मामका HKN मामकी M ममका ।
b Edns BCDEGHKLN हि AM तु for च । LM कुरुनन्दनः ।

17 *a* CLN बलं BE बले । C आगच्छ for गच्छ ।
b N अपर ।

18 *a* BDEFHLN त्वर्धेन K अर्धेन M तदर्धेन । Edn² CK सैन्यस्य । C प्रति-योत्स्यामि । H पाण्डवैः ।
b C अश्वत्थाम । Edn¹ D द्रौणिः शारद्वतस्तथा for अश्वत्थामा &c

19 *a* C प्रतियोत्स्यामि ।
b G आयान्त । K अथ यापि for आगत वा ।

S. cl. omit भीष्म उवाच । S. cl. gives this as from द्रोणः vide App.

16 *a* ST, SG इय च SA इय तु for अत्र या । SA, ST प्रज्ञा for बुद्धिः ।
b SG, ST, SK हि for च । omitted in SA.

17 *a* S. cl. राजा बलचतुर्भागं क्षिप्रमादाय गच्छतु SA¹ गच्छति ।

18 *a* SA, ST, SG वयमर्धेन । SK, SG सैन्यस्य । SG, SA, ST प्रतियोत्स्या-महेऽर्जुनम ।
b SK भीष्मः for द्रोणः । omitted in ST, SA.

19 *a* SG भंगत्तु । SG संग्रामे कृतनिश्चयः । ST, SA omits this line.
b SG, ST, SA मत्स्य । SA, ST आयान्तम । S. cl. अथवापि for आगत वा ।

वैशंपायन उवाच ।

तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
तथा हि कृतवात्राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥
भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् ।
सेनामुख्यानवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच ।

आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सव्यतः ।
कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥
अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।
अहं वै सर्वसैन्यस्य पार्ष्णिं स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे भीष्मवाक्यं नाम
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

---

20 *a* M omits वैशंपायन उवाच ।
b Edn[1] D तथैव KN तथा च । H कौन्तेयः । H तदनन्तरम् K धनुर्धरः ।
21 *b* C °मुख्यानि । Edns DGHN व्यवस्थाप्य K प्रतिष्ठाप्य K प्रतिष्ठाप्य । H स
मचक्रमे ।
22 *a* H भीष्म उवाच । Edns CGL आचार्य मध्ये तिष्ठ त्व BE आचार्य मध्यतस्तिष्ठ D
आचार्यो मध्यतस्तिष्ठेत् K आचार्यो मध्यतस्तिष्ठेत् N आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वम् । BEK च
for तु ।
b BE पार्श्व for पार्श्वं । B omits रक्षतु ।
23 *a* K च for तु ।
b Edns BCDEGHKN अहं सर्वस्य सैन्यस्य L अहं च सर्व° । Edns BCDE
GHKLMN पश्चात् for पार्ष्णिं । N तिष्ठामि ।

---

20 *a* SK द्रोणेन for भीष्मेण । SG omits वैशंपायन उवाच ।
b SG तथा च ।
21 *a* ST सेनामुख्यान् । SK, ST व्यवस्थाप्य ।
SA omits v. 21. ST reads this v. after v. 23 at the end.
S. cl. omit भीष्म उवाच ।
22 *a* SG तिष्ठेत् for तिष्ठतु । SK आचार्य मध्ये तिष्ठ त्व ।
b ST दक्षिणम् for दक्षिणम् ।
23 *a* ST च for तु । SG दंशितम् SA दंशितः । ST पश्चात् युद्धदुर्मदः for कर्ण-
स्तिष्ठतु &c.
b S. cl. सदाहं for वै सर्व° । S. cl. पश्चात् for पार्ष्णिं च ।

॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।
उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥

ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च महास्वनम् ।
दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ॥ २ ॥

ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।
एष घोरस्वनिलजो रोरवीति स वानरः ॥ ४ ॥

XLVIII. 1 *a* K नेषां for तथा । Edn² CG कौरवेयेषु भारत । Edn¹ D कौरवाणां ।
2 *a* L ध्वजाग्र्य वे । K तु for वै । Edn¹ D रथस्वनं ।
b AM omit च ।
3 *a* Edn² CG तु N ते for तत् । Edn¹ D ततः सर्वं समालोक्य ।
4 *a* Edns & all MSS. read द्रोण उवाच before v. 4. C संप्रकाश्यते F संप्रकासते M सम्प्रकाशयेत् ।
b Edns BCE घोषः D घोर for घोरः । BCE सरथजः A स जलजः DGL सजलदः H सजलदैः K जलदवान् N सनिनदः for स्वनिलजः । CG रौरवीति । Edns BCDEGHKLN च H इव for सः ।

VIII. 1 *a* SG कौरवेय ।
2 *a* SG च ST, SA तत् for ते । SG, ST, SA तं for वै । S. cl. रथस्वनम् ।
b ST एव for च ।
3 *b* SG गाण्डीविन प्रियम् ।
4 *a* S. cl. प्रतिदृश्यते for संप्रकाशते ।
b S. cl. मेघ. सविद्युत्स्तनित. for एष घोरस्वनिलजः ।
SG वानरो रोरवीति च । SK, ST, SA च for स ।

एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठो रथे पररथप्रणुत् ।
उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् ॥ ५ ॥
इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ।
अपरौ च व्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ६ ॥
तं निरूप्य वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७ ॥

5 *a* N तिष्ठन्नयं for एष तिष्ठन् । Edns DFGM रथश्रेष्ठ C रथश्रेष्ठ H रथे श्रेष्ठे L रथिश्रेष्ठः M नरश्रेष्ठः । CDH रथी । Edn² CGM च रथिनां A परथ D रथ-वर HL रथवर॰ N रथाग्रः for पररथ॰ । Edns CGM वरः K ॰उत्तमः L ॰प्रभुः ।
b BE नत्कर्षति K प्रकर्षति ।

6 *a* Edn² CGK च for हि । K म शहितौ । D मध्यवस्थितौ ।
b H अपरा । Edns ABCEGKLMN चाप्यतिक्रान्तौ H वाप्यतिक्रान्तौ । G करौ for शरौ ।

7 *a* Edn² AFGHKL निरूप्य हि C निरूप्य Edn¹ निवर्त्य हि BDE निर्वर्त्य हि N निर्वर्त्य च for तं निरूप्य ।
b K कुशलं for श्रोत्रे च ।

---

5 *a* SK रथिश्रेष्ठ· ST, SA रथश्रेष्ठ SG नरश्रेष्ठो for रथश्रेष्ठः । SK रथे रथिशतो प्रणुत् SA युद्धे रथशतप्रणुत् SG रथे रथवरं नुदन् ST रथी च रथिनां वरः ।
b omitted in S. cl.

6 *a* SK, SG, ST इमौ बाणावनुप्राप्तौ SA इमौ पाणावनुपातौ । S. cl. मत्युपस्थितौ for मे व्यवस्थितौ । SG before this adds भीष्म उवाच ।
b S. cl. इमौ चाप्यपरौ बाणौ for अपरौ च व्यतिक्रान्तौ । SK, SA[1], SG, ST अभितः कर्णमूलयोः SA² मुस्पर्शौ कर्णमूलयोः for कर्णौ &c.

7 *a* S. cl. निरूप्य च for तं निरूप्य । S. cl. कृत्वा कर्म च दुष्करम् ।
b SK पूजयन्मामरिंदमः SA पूजयन्मामरिंदमः SG पूजयन्नरिमर्दनः ST पूजयन्माम-रिन्दम for श्रोत्रे &c.
S. cl. omit अर्जुन उवाच । of v. 8.

अर्जुन उवाच ।

इषुपाते च सेनायां हयान्संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ८ ॥
सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ९ ॥
एष चावस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।
भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।
दक्षिणं पार्श्वमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ ११ ॥

8 *a* C वैशंपायन for अर्जुन उवाच । BE पातेषु DK पातेन for पाते च । Edn[2] ABDEGKLMN सेनायाः ।
b BF समीक्ष्य K द्रक्ष्यामि L ससैन्यं for समीक्षे । L ईक्षे for सैन्ये । K सैन्यानि for सैन्येऽस्मिन् । H यावत्समीक्षसे अस्मिन् ।
9 *a* Edns CGH एतान् for अन्यान् । K सर्वसैन्यान्यनादृत्य । AN आभि C इति for अति[0] ।
b N प्रतिष्ठामि । A न ते for ततः ।
10 *a* Edns BDEGHKN व्यवस्थितः C व्यवसितः । Edn[1] तदनन्तरः ।
b Edn[2] CG समागताः for व्यवस्थिताः । M omits this verse.
11 *b* Edns ABCEFHKLMN मार्गं D पथं for पार्श्वं । H आश्रित्य for आस्थाय ।

---

8 *a* SK, SA इषुपातमात्रे सेनायाः SG इषुमात्रे च सेनायाः ST इषुपातमात्र सेनायाः for इषुपाते च सेनायां । S. cl. स्थापयाश्वानरिंदम for हयान्संयच्छ सारथे ।
b ST समीक्ष्ये । S. cl. व्यूहे for सैन्ये । S. cl. मम शत्रुं सुयोधनम् for क्वासौ कुरुकुलाधमः ।
9 *a* SG संजानन्त्याननादृश्यम् । omitted in SA[1].
b S. cl. सिंहः क्षुद्रमृगस्येव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ।
10 *a* S. cl. आस्थितो मध्यमाचार्यः for एष चावस्थितो द्रोणः । SK अश्वत्थामाऽप्यनन्तरम् SA अश्वत्थामा त्वनन्तरः SG ह्यश्वत्थामाप्यनन्तरम् ST ह्यश्वत्थामा ह्यनन्तरम् for द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।
b SK, SA, SG कृपकर्णौ पुरस्तात्तु ST कृपकर्णौ पुरस्ताच्च for भीष्मः कृपश्च कर्णश्च । S. cl. महेष्वासौ व्यवस्थितौ ।
11 *a* SK, SG, ST, SA[2] दुर्योधनं न पश्यामि SA[1] दुर्योधनं न पश्यामि for राजानं नात्र पश्यामि । S. cl. क्व नु राजा स॰ for गाः समादाय । SK तिष्ठति for गच्छति ।
b S. cl. omit this line.

अर्जुन उवाच ।

इषुपाते च सेनाया हयान्संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्कश्चासौ कुरुकुलाधम ॥ ४० ॥

Tri olor Blocks and P inting by S B Sahasrabudbe
at his Sc. oul of I botograrl y and P int ng Crafts
680 Sad ashiv Peth POONA City

उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।
तं च जित्वा निवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स वैराटिर्वाहान्संयम्य सत्वरः ।
अनोदयत्ततो वाहान्यत्र दुर्योधनस्तदा ॥१३ ॥

उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ।
अभिप्रायं विदित्वास्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

12 *a* Edn[2] ACDFGHKLM उत्सृज BE तस्य हि for उत्सृज्य ।
b Edns C तं जित्वा विनिवर्तिष्ये N तं हत्वा विनिवर्तिष्ये । F तं जित्वा BELM तं हि जित्वा A तं हि गत्वा D त निहत्य HK त विजित्य । H समानय for समादाय । Edn[1] D सर्वशः FM वै पुरम् for वै पुनः ।

13 *a* BE omit वैशंपायन उवाच । G तु for सः । Edns CDGH ह्यान् । Edns CDGKN यत्नतः for सत्वरः ।
b Edns BEG अचोदयत् L आनोदयत् N अदेशयत् । Edn[1] BDEHKLN यतः for यत्र । Edn[2] BEH दुर्योधनो गतः ACGKLN दुर्योधनस्ततः Edn[1] D राजा सुयोधनः ।

14 *a* BE रथवेग । BE प्रयातः श्वेतवाहनः ।
b Edns च C अथ D तं G तु for अस्य । Edns CGH कृपः for द्रोणः ।

---

12 *a* S. cl याहि for गच्छ ।
b SK तं हत्वा ननिवर्तिष्ये SA, SG त हत्वा विनिवर्तिष्ये । ST हि for च । SK स आदाय for समादाय । SA, SG, SK गच्छानि for वै पुनः ।

13 *a* SG, SA omit वैशंपायन उवाच । ST वाहयामास यत्नतः ।
b S. cl. अचोदयत् । ST यतः for यत्र । SK, SG and SA omitt the whole verse.

14 *b* ST भीष्मो for द्रोणो । the whole verse omitted in SK SG, SA.

नैवान्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमर्हति ।
तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ १५ ॥

न ह्येनमभिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ।
अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ १६ ॥

किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।
दुर्योधने पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १७ ॥

तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ।
शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ १८ ॥

15 *a* Edns CGHKN एषः for एव । Edns CGK² इच्छति for अर्हति ।
b N पार्ष्णी । DK ग्रहीष्यामि । N रथेन for जवेन । G भाति L अस्य for अभि ।
K reads before this v. द्रोण उवाच ।

16 *a* Edns CDGMN अति for अभि⁰ । BE अभि संवृद्धं । N अतः for एकः
H ससंयुगे ।
b M तस्मात् for कृष्णात् ।

17 *b* A यथा for पुरा । Edns and MSS. दुर्योधनः for दुर्योधने ।

18 *b* ABEKL इव for अवं ।

---

15 *a* S. cl. एषः for एव ।
b ST अस्य for तस्य । SG वेगेन । S. cl. अभिप्रधावतः ।

16 *a* SG को वा for एकः ।
b S. cl. महादेवात् for सहस्राक्षात् ।

17 *a* SK, SA, ST द्रव्यं SG दिव्यं for धन । SG धन for तथा ।
b SK, SA, SG पार्थगतः for पार्थजले । ST जीर्णा for पुरा । SK, SG, SA
प्राणान् विमुंचति for नौरिव मज्जति । S. cl. दुर्योधनः for दुर्योधने ।

18 *a* SK adds वैशंपायन उवाच before this. SK, SG, SA², ST ततः सारथिनां
श्रेष्ठः SA¹ ततः सारथिनां श्रेष्ठः for तथैव गत्वा बीभत्सुः ।
b S. cl. शलभैरिव चाकाशं धाराभिरिव पर्वतम् । निरावकाशमभवच्छरैःक्षिप्तैः किरीटिना ।
SA² तीक्ष्णैः ST दीप्तैः for क्षिप्तैः । ST किरीटिनः ।

कीर्यमाणाः शरौघैश्च योधास्ते पार्थनोदितैः ।
नापश्यन्संवृतां भूमिमन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ १९ ॥

तेषां तु मानिनां युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।
शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २० ॥

ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम् ।
विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यनोदयत् ॥ २१ ॥

19 *a* N शरेस्तैः for शरौघैः । Edns ACDGHKN तु L ते for च । N omits ते । L तु for ते । Edns BCEG चोदितैः L प्रेरितैः M नोदिताः N प्रदेशितैः for नोदितैः ।

b N omits न । Edns CDGN आवृतां for संवृतां । Edn² CG नान्तरिक्ष for अन्तरिक्षम् । Edn¹ अन्तरीक्ष । Edns DGN च पत्रिभिः C पतत्रिभिः for दिशस्तथा ।

20 *a* Edns CDGN आपन्नताम् for तु मानिनां । H च for तु । N नोपयाने भवेन्मतिः ।
b D शीघ्र । M omits स्म । DG तेजसा N ते तदा for चेतसा । E omits this verse.

21 *a* G रोम for लोम° । repeated in A before the last verse.
b G ध्वज for ध्वजे । Edns BCDEFG अचोदयत् N अदेशयत् for अनोदयत् ।

---

19 *a* SK, ST, SA विकीर्यमाणास्तु शरैः SG विदीर्यमानास्तु शरैः । SK, ST ते योधाः SA ते योधाः । SK, ST धार्तराष्ट्रिकाः SA, SG धार्तराष्ट्रकाः for पार्थनोदितैः ।

b S. cl. नापश्यद्विवृतां भूमिं नान्तरिक्षं दिशोपि वा ।

20 *a* SK, ST, SA नेशा नैवापयाने च SG नेशा नैवोपयाने च । SK, SA, ST अभियाने for अपयाने । ST भवेत् for अभवत् ।
b S. cl. शीघ्रतां for शीघ्रत्वम् । SK पूजयन्तस्तु । S. cl. विस्मिताः for चेतसा ।

21 *a* SK, ST, SA उपाध्मासीत् SG उपादध्मौ for प्रदध्मौ सः । S. cl. रोमहर्षणम्
b SK, SA, SG ज्यापोत्र तलघोत्र च ST ज्याघोषतलशब्दं च for विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं । S. cl. कृत्वा भूतान्यमोहयत् for ध्वजे &c.

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
मानुषाणां च भूतानां तेषां च ध्वजवासिनाम् ॥ २२

ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।
गावः प्रतिनिवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि गोनिवर्तनं नाम
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

22 *a* CGL ततः for तस्य । G धनुषोनिस्वनेन च । M तेषां च ध्वजवासिनाम् for रथनेमिस्वनेन च ।

b Edns ABCDEGHKLN अमानुषाणाम् for मानुषाणां च । BEHKL नेव । च भूतानां Edn[1] D सर्वेषां भूतानां N तेषां तु भूतानां for भूतानां तेषां च । M reads this line after 23 *a* below.

23 *a* L पुच्छ । K पुच्छानिधुन्वानाः । DK रंभमाणाः C चेष्टमाणाः M रम्भमाणाः G रेजमानाः H रटमानाः Edn[1] धावमानाः for रेभमाणाः ।

b Edns ACDFGKN न्यवर्तन्त for °निवर्तन्त ।

* * * * *

---

22 *a* ST शब्देन शङ्खस्य SG शङ्खस्य घोषेण । S. cl. धनुषो निःस्वनेन च ।

b ST, SK शब्देनामानुषाणां च SG, SA शब्देन मानुषाणां च । S. cl. भूताना for तेषां च ।

23 *a* SG, SA ऊर्ध्व । SG पुच्छानि SK, ST पुच्छ । SK, ST, SA विधून्वाना SG धुन्वानाः । S. cl. ह्रेषमाणाः । for रेभमाणाः ।

b S. cl. reads for this line गावः सवत्साः सन्त्रस्ता निवृत्ता दक्षिणां दिशम् ।

* * * * *

॥ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य ।
गास्ता विजित्याथ धनुर्धराग्र्यः ॥
दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातः ।
भूयो मनःप्रीतिमसौ विकर्षन् ॥ १ ॥
गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान् ।
किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ॥
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तम् ।
कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २ ॥

XLIX.1 *a* K तस्य for शत्रु ।
b FM तान् for ताः विजित्वा ।
c D दुर्योधनस्य । Edns DFGHKLMN अभिमुखं । L प्रयातम् ।
d M विकर्षन् A विकर्षयन् । Edns CG भूयो रणे सोभिचिकीर्षमाणः BE भूयो रणे सौष्ठवमाचिकीर्षन् DN मत्स्यस्य राज्ञः प्रियमाचिकीर्षुः HK² भूयो रणेसोजयमाचिकीर्षयन् K पार्थस्तदा प्रियमाजौ चिकीर्षन् L भूयो मनः प्रियमाजौ चिकीर्षन् for भूयो मन. प्रीतिं &c.

2 *a* K नष्टप्रयातासु । K याधान् for मत्स्यान् ।
b N कार्यकृत ।
c K दुर्योधनस्य Edns ACGLM प्रयातम् ।
d K निपेतुः L अभ्यपेतुः M अभिपेतुः for अभिपेतु. ।

XLIX.1 *a* S. cl. तां for सः । SA² विजित्य for प्रणद्य ।
b SK, SG, ST गाश्चापि जित्वा SA गाश्चैव जित्वा for गास्ता विजित्य । SK धनुषापरेण SG, SA² धनुषावरेण SA¹, ST धनुषोग्रेण ।
c ST दुर्योधनस्य । S. cl. अभिमुख प्रयान्तम् ।
d S. cl. कुरुप्रवीराः सहसाभ्यगच्छन् । This & the ff v. occur at the end of preceding Adh in S. cl.

2 *a* SA¹ बलेन for जवेन । SK मात्स्यान् SG, ST, SA मात्स्याः ।
b S. cl. किरीटिनं प्रीतियुत च दृष्ट्वा ।
c S. cl. reads—पशून्समादाय ततो निवृत्ताः ।
d SK गोपा. समस्ताः SG गोपागणान्स्वान् SA गोपागणा. स्वान् for कुरुप्रवीराः । SK, SG प्रययुश्च राष्ट्रान् । ST reads.– पशून्समादायततोनिवृत्ता गोपागताः स्वान्प्रययुश्चराष्ट्रान् ।

तेषामनीकानि बहूनि गाढम् ।
व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ॥
मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता ।
वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥

एतेन तूर्णं प्रतिपादयस्व ।
श्वेतान्हयान्काञ्चनरश्मियोक्त्रान् ॥
जवेन सर्वं कुरवः प्रपन्नाः ।
आसादयैनं कुरुसिंहवृन्दम् ॥ ४ ॥

3 *b* D व्यूहानि । H पार्थो निदृष्ट्वा ।
c BE मत्स्यपुत्रं ।
d N अभ्यभाषत ।

4 *a* BE त्वं राजपुत्र C एतेन पूर्णं for एतेन तूर्णं । Edns BCEGHKL प्रतिपाद्‌यै‌मान् AF प्रतिपाद्यमानः DN प्रतिपादयैतान् ।
b N °रश्मियुक्तान् ।
c Edns ABCEFGHKLN जवेन सर्वेण कुरुप्रयत्नम् D जवेन गाढेन कुरुप्रयत्नम् । M प्रपन्नम् ।
d Edn[2] GL अहं Edn[1] BDEN इयम् CH इमम् for एनम् । A आसाद्य एनम् । DN रथसिंहवृन्दम् H रथसिन्धुवृन्दम् K कुरुसिंहसद्मम् ।

---

3 *a* SA[1] निर्भिद्य सैन्यानि for तेषामनीकानि । S. cl. किरीटमाली for बहूनि गाढम् ।
b SG विमल° ST, SK, SA विपुल° for बहुल° ।
c S. cl. गाण्डीवधन्वा for मत्स्यस्य पुत्रम् ।

4 *a* S. cl. शीघ्रं for तूर्णं । SK प्रतिपादयेमान् SA प्रतिपादयैतान् SG प्रतिपादयाम ST प्रतिपादयेमाम् ।
b S. cl. काञ्चनजालकक्ष्यान् ।
c SK सर्वं जवं तत्र विदर्शयिष्ये SA सर्वं जवं तत्र विदर्शय त्वम् ST सर्वं जवं तत्र निदर्शय त्वम् SG सर्वं जवं तत्र विदर्शयित्वा ।
d SK, SG, ST ह्यासादयैतत् SA आसादयैतत् । S. cl. रथवीरवृन्दम् ।

गजो गजेनैव यथा दुरात्मा ।
यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ॥
तमेव मां प्रापय राजपुत्र ।
दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५ ॥

ततो हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः ।
पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्षैः ॥
विध्वंसयन्तं रथिनामनीकम् ।
ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥

5 *a* K गजोत्तमेन for गजोगजेन । Edns BCDEFGHKLMN इव for एव । Edns ABCDEGHKN मया L महा for यथा । L दुरामदः for दुरात्मा ।
b Edns BCEG योद्धुं समाकाङ्क्षति D यो युद्धमाकाङ्क्षत ।
c Edn[1] मा for माम् ।
d Edn[1] दुर्योधनोपाश्रय° ।

6 *a* Edns CGHKN स तैः for ततः । H वातसमैः । A बृहद्भिः for बृहद्भिः ।
b H हिरण्यकक्षैः M सुवर्णपक्षैः ।
c Edns CDFGHMN व्यध्वसयत्तत् BE व्यध्वंसयन्तत् KL विध्वसयंस्तत् ।
d G आजिमध्यम् ।

---

5 *a* S. cl. except SG गजो गजेनेव हि योद्धुकामः ।
b SK, ST मया सदा काङ्क्षति SA मया समाकाङ्क्षति for यो योद्धुमाकाङ्क्षति ।
c SK सूतपुत्रम् for राजपुत्र । SA omits c (vide App.)
d SK, ST दुर्योधनोपाश्रय° । SG omits this v.
SK, ST, SA add वैशम्पायन उवाच । before this v.

6 *a* SK, SG, ST, SA[2] स तैः for ततः । SK, SG, SA वातजवैः । SG क्रमात्· for बृहद्भिः ।
b ST सुत· SG शूरः for पुत्रः । S. cl. हिरण्यकक्ष्यैः ।
c S. cl. विध्वंसयंस्तत् ।

तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः ।
संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ॥
प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तम् ।
महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥
ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः ।
शरासनार्चिः शरवेगतापः ॥
व्रातान्रथानामदहत्समन्युः ।
वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवाग्र्यः ॥ ८ ॥
तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते ।
पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन ॥
विपाठवेगेन कुरुप्रवीरः ।
भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९ ॥

7 *b* G शत्रुजयोसहश्च K शत्रुजयोजयश्च N शत्रुमहोदयश्च for शत्रुसहो &c.
  c DN भ्रातरं for भारतम् ।
  d L महारथम् । BE अभीप्समाणाः GHL अभीप्समानम् ।
8 *a* D च कुरुप्रवीरः C पुरुषप्रवीरम् ।
  b H शरवेगतापितः ।
  c Edns C व्रातम् । H सुमन्युः ।
  d K धनजयाग्नि. for वनं यथाग्निः । Edns BCEGHK कुरुपुंगवानाम् ।
9 *a* N ततः for तस्मिन् । H प्रवर्ते K प्रवृद्धे for प्रवृत्ते ।
  b L पार्श्वम् for पार्थम् । H अतिरथः ।
  c Edns BCDEGHKLMN विपाठवर्षेण । DN कुरुवरिम् ।

---

7 This v. is omitted in SK, SG and SA
8 *a* ST स्म for सः ST पुन्न० ।
  b ST ०ताप for ०तापः ।
  c ST व्रातान्रथानामदहत्समन्यु. ।
  d ST कुरुपुङ्गवानाम् । v. omitted in SK, SG, SA.
9 *a* ST प्रवृद्धे for प्रवृत्ते ।
  b SG सकर्णः ।
  c SK, SG, SA विपाठवर्षेण ।
  d ST वरूथिना केतुमता नृसिंहः ।

ततो विकर्णस्य धनुर्विहृत्य ।
जाम्बूनदाड्योपचितं दृढं च ॥
अपातयत्केतुमपि प्रमथ्य ।
च्छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥
तं शात्रवाणां गणबाधितारम् ।
कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि ॥
शत्रुंतपो कोपममृष्यमाणः ।
स मर्दयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ ११ ॥
स तेन राज्ञाऽतिरथेन विद्धः ।
विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् ॥
शत्रुंतपं पञ्चभिराशु विद्धा ।
ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥

10 *a* Edns BCDEFHMN विहृत्य K निहृत्य for विहृत्य ।
b N जांभूनदाग्र्योपचितम् । Edns BDEFGHM दृढज्यम् A दृढस्यम् C दृढस्य K दृढांगम् N दृढक्षम् for दृढं च ।
c Edns CG तं ध्वजमप्यमथ्य D च ध्वजमप्रमथ्य HK ध्वजमस्य प्रमथ्य N च ध्वजमस्य मुख्यम् for केतुमपि प्रमथ्य ।
d L च्छिन्नध्वजम् । Edn[1] D अभ्यपयात् । N अपतत् for अपयात् ।
11 *a* K पार्थिवानाम् । K युधि for गण° ।
c Edns CDFGLM पार्थम् for कोपम् ।
d Edns CDEFG समार्दयत् B समर्चयत् HM समर्पयत् K समाश्यत् । Edns CGH शरवर्षेण for कूर्मनखेन ।
12 *a* K राज्ञस्तनयेन L राजातिजवेन for राज्ञाऽतिरथेन । M विद्धि ।
b M ध्वजिनी ।
c L शत्रु ततः । M आस्य विद्वा for आशु विद्धा ।

---

10 *a* SG, SA निहत्य ST, SK विहत्य for विहृत्य ।
b S. cl. जाम्बूनदेनोपहितं दृढज्यम् ।
c SK, ST, SA[2] न्यपातयत् SG, SA[1] व्यपातयत् S. cl. तद् ध्वजमप्यविश्वा for केतु &c.
11 *b* SK, SG, ST कुर्वाणम् for कुर्वन्तम् ।
c S. cl. वैरं for कोपम् । SA[1] अमृष्यमाणं ।
d SK समार्पयत् SG समर्पयत् ST, SA समर्पयन् । SG कूर्मसुखेन ।
12 *a* ST पार्थः for राज्ञा ।
b S. cl. परेषाम् for कुरूणाम् ।
c ST शत्रुंतपः । SG एव for आशु ।
d ST सुतम् for सूतम् ।

ततः स विद्धो भरतर्षभेण ।
बाणेन गात्रातिबलातिगेन ॥
गतासुराजौ निपपात भूमौ ।
नगो नगान्तादिव वायुभग्नः ॥ १३ ॥

नरर्षभास्तेन नरर्षभेण ।
वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ॥
चकम्पिरे वातवशेन काले ।
प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥

13 *b* Edns ABCDEGHKLN गात्रावरुणातिगेन M गात्राभिबलातिगेन ।
c N महाम् A भौमौ for भूमौ ।
d A नागः for नगः । Edns ABCDEGHKMN नगाग्रात् L नगाग्र्यात् for नगान्तात् । Edns ACDGN वातरुग्णः BE वातकालः H वातभग्नः KL तातभग्नः M वायुरुग्णः ।

14 *a* BDEHKLM रथर्षभाः । ABDEHKLM ते तु for तेन । BDEHKL रथर्षभेण ।
b CD वीरवरेण L वीरनरेण for वीरतरेण ।
c D वातजवेन for वातवशेन ।
d D प्रावेपितानीव ।

---

13 *b* S. cl. कायावरणातिगेन for गात्रा⁰ &c.
c S. cl. राजन् for भूमौ ।
d S. cl. नगाग्रादिव । SK, ST वातरुग्णः SA पातरुग्णः SG वायुरुग्णः *for* वायुभग्नः ।

14 *a* SK, SA², ST रथर्षभाः SA¹ भरतर्षभाः । SK, SG, SA ते तु ST ते for तेन । SK, SA रथर्षभेण ST भरतर्षभेण ।
c SG वायुवशेन ।
d SA¹ महाबलानि ।

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीराः ।
भूमौ युवानः सुषुपुः सुवेषाः ॥
सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धाः ।
नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः ॥ १५ ॥

तथा स शत्रून्समरे विनिघ्नन् ।
गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥
चचार संख्ये प्रदिशो दिशश्च ।
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ १६ ॥

15 *a* D ततस्तु for हतास्तु । N च for तु । BE कुरुप्रवीराः ।
b Edns CG गतासवोर्व्याम् for भूमौ युवानः । DH प्रधाना. for युवान. । CH LN सुषुपुः । Edn[1] सुवेशा. ।
c M °कर्णाय° for °कार्ष्णाय° । L सुवर्ण M सचर्म for °सवर्म° । BE °बद्धाः for °नद्धाः ।
d BE नागः । A हैमवाताः BE हैमवत° । BE प्रवृद्धः DL प्रसिद्धाः H सुबद्धा. K प्रविद्धा. for प्रवृद्धाः ।

16 *a* BE विनिघ्ने C विनिघ्नात् D निजघ्ने for विनिघ्नन् ।
b K गाजीवधन्वा । BE पुरुषप्रवीराः ।
c B चकार । Edns ACG विदिशोदिशश्च ।

---

15 *a* S. cl. च for तु । SA[2] कुरुप्रवीराः SG रथप्रवीराः ।
b ST भूयः for भूमौ । SA सुषुपुः for सुषुपुः ।
c SG सौवर्णकाषायसवर्मनद्धम् ।
d SK, ST हैमवते ।

16 *a* SG सपत्नान् for स शत्रून् ।
c SG चचार सते । SK, ST विदिशः for प्रदिशः ।

प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते ।
निशातयन्वात्यनिलो नुदन्वै ॥
तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी ।
चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ १७ ॥
शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य ।
वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्वः ॥
एकेन संग्राममजितः शरेण ।
शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८ ॥
तस्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रः ।
वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ॥
प्रोद्यम्य दन्ताविव नागराजः ।
महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९ ॥

17 *a* LN प्रकीर्णपत्राणि ।
b Edns ACGH विशातयित्वा BE विपातयत्वा for निशातयन् वाति । DLN विशातयन् K विपातयन् M विशर्जयन् for निशातयन् । Edns C पवनोनुदांश्च A अत्यनिलो नुदांश्च BE अत्यनिलो नुदार्थं DK वायुरथोनुदन् से G पवनो नुदन्सुखे H ह्यनिलो नुदन् से L वायुरथो निदाघे M वातनिलोनुदन् स्वैः N वायुरिवोन्नदन् से for वा यनिलो नुदन् वै ।
c DH स तान् for तथा ।
d C सख्येन for संख्येऽति° ।
18 *d* F शरः for शिरः । Edn[1] D आशु M अस्य for अथ ।
19 *a* A जिते for हते । BE सूतपुत्रे ।
b D चापमुदाददानः L वीर्यमथाजहार for वीर्य &c.
c Edns CDGLN प्रगृह्य for प्रोद्यम्य । N दन्तान् for दन्तौ । C दन्तिराजः M नागराजो ।
d D सिंहः HLM व्याघ्रं ।

---

17 *a* SK, SG सुजीर्ण° SA सुशीर्ण° for प्रकीर्ण° ।
b SK, SA विशातयित्वा तु रजोनुदन्स्वे ST पासादयन् वातजवेन वातः SG त्रिशादयित्वा तु रजोनुदः से ।
d SG चकार सखे ।
19 *a* ST सूर्यपुत्रः ।
b S. cl. वीर्यमथ प्रताप्य ।
c S. cl. प्रगृह्य । ST दन्तानिव ।
d SK, ST महाबलः SG, SA महाबलम् for महर्षभम् । S. cl. सिंहमिवाजगाम for व्याघ्र &c.

स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैः ।
वैकर्तनः शीघ्रमिवाजघान ॥
विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् ।
विराटपुत्रं च करे निजघ्ने ॥ २० ॥
स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः ।
प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ॥
आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य ।
विव्याध बाणैरथ सूतपुत्रम् ॥ २१ ॥
अथास्य बाहूरुशिरोललाटम् ।
ग्रीवां रथाङ्गानि परावमर्दी ॥
स्थितस्य बाणैर्निशितैर्बिभेद ।
गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ २२ ॥

20 *b* Edns CFGM अथा DH उप KLN अथ for इव । Edns CFGM omit
c N अविध्य for विव्याध ।
d DN °पुत्रस्य K °पुत्र तु । N जघान । H शरेण जघ्ने । L omits *cd*
21 *a* H अभिनि ।
b N प्रमह्य for प्रगृह्य ।
d Edns CG गात्रेष्वथ for बाणैरथ । L reads the whole v as.- विव्याध-गात्रेषु प्रगृह्य भल्ल स रुक्मपुङ्खान्निशितान्निषङ्गात् । स हस्तिनवाभिहतो गजेन्द्रो जघान बाणै रथ सूतपुत्र ।
22 *a* G बाहू तु । L शिरोललाट° ।
b Ldn[1] BGKL ग्रीवा । Edns CDG वराङ्गानि H धराङ्गानि । BL रणावमर्दी C परागमन । D बलावमर्दी N स्थावमर्द ।
c Edns CG शितैश्च for स्थितस्य । Edns BCDLGHKN युधि नाचमन ।

20 *b* SG सानितरां जघान SK, ST पार्थमुपाजघान SA शाघ्रमुपाजघान ।
c SA विव्याध । SI गात्रेषु ।
d SA तु for च । S cl. शरैः for करे । SK, SG विजघ्ने for निजघ्ने
21 *c* SK °पूर्ण तु SG °पर्ण तु ST °पूरण SA °पूर्णं च ।
d SA विव्याध ।
22 *a* S cl. स शिरोललाटम् ।
b S cl. ग्रीवामसस्कन्धभुजान्तरं च ।
c S cl कर्णस्य बाधा बाध निबभेद ।
d S cl वक्षोरवाद्रि भगवामहद्भः (SA[1] वक्षणवाद्रि ।)

स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नः ।
गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ॥
विहाय संग्रामशिरः प्रयातः ।
वैकर्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे वैकर्तनभङ्गो नाम
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।
अनीकेन यथास्वेन शरैरार्च्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥

23 *a* K om. स & reads पार्थस्य मुक्तैः । Edn[2] CG इषुभिः LM विशिखैः for विशिखैः ।
b BDEHK हतः for जितः ।

* * * * *

1 *a* N अथापयाते for अपयाते तु । C पुरोगमः ।
b D समासाद्य for यथास्वेन । N तथा for यथा । Edns N शनैः for शरैः । D पाण्डवम् K आनर्च्छुः L आनर्च्छ M आर्दत् N अर्दन्त for आर्च्छन्त । D अर्दयन् K अर्जुनं for पाण्डवम् ।

---

23 *a* S. cl. स पार्थमुक्तानभिपद्य बाणान् ।
b SK, SG, SA जितः for हतः ।
c S. cl. °शिरोपयातः ।
d S. cl. पार्थशराभितप्तः ।

* * * * *

N. B. The corresponding Adh. in SK (56) SG and SA is given in the Appendix because the verses do not agree with our verses, though the sense is generally the same. ST Only has some verses which are collated here as they correspond to those of our Adh.

1 *a* omitted in ST.

बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शनैः ।
अभियानीयमाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

लोहिताक्षमरिष्टं वै यं व्याघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४ ॥
कृपस्यैतद्रथानीकं प्रापयस्व तदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ५ ॥

2 *a* LN व्यूढस्य for व्यूढस्य । K शरैरापतितैर्भृशम् but K[1] reads व्यूढस्यापततः शरैः । Edns BCDEGLN शरैः for शनैः ।
b Edns N अभिप्राय समाज्ञाय AH अभियानीयमाज्ञाय BE अभिज्ञानीयमाज्ञाय C अभितानाय कौन्तेयम् G अभिप्राय समाज्ञात्वा D प्रत्यागमनमाज्ञाय K अभियानीमयाज्ञाय but K[2] अभिज्ञानीययाज्ञाय । Edn[1] D पार्थ for इदम् ।
Edn[1] reads उत्तर उवाच । before v. 3.
3 *a* D पार्थ for जिष्णो ।
b Edn[1] DN कतमत् for कतम । Edns यास्यामहे L यास्यामि वै ।
4 *a* Edns BCEGHN लोहिताक्षं A लोहिताक्ष्य । C अरिष्टे । Edns BCDEGKL MN य for वै । Edns BCDEGKLN वैयाघ्र for य व्याघ्र ।
b K पीता । C तिष्ठन्तु । BE उत्तम ।
5 *a* Edns CDGHKL तदनीकाग्र्य । M एव for एतत् । Edns CDGLM एतदेव N तदेव ।
b D शीघ्रास्त्रत्वं महात्मनः H सर्वशस्त्रभृतांवरः for शीघ्रास्त्र दृढधन्विनः ।

See N B. on p. 382.
2 *b* ST अभिज्ञानानि विज्ञाय । ST repeats this & *a* few following vv. at the end of this Adh
3 *a* ST आस्थाय विपुलं जित्वा ।
b ST कतमस्यास्य सैनिक ।
4 *a* ST य for वै । वैयाघ्रं for य व्याघ्र ।
5 *a* ST एतदनीकाय । एतत् for तत् ।

ध्वजे कमण्डलुर्यस्य शातकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष वै द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६ ॥
सदा ममैष मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ।
सुप्रसन्नमना वीर कुर्य्वेनं प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥
यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
ततो ह प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भविष्यति ॥ ८ ॥
अस्याविदूरे हि धनुर्ध्वजाग्रं यस्य दृश्यते ।
आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ९ ॥
सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
एतस्य च रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ १० ॥

6 *a* Edn[1] D कमण्डलुर्ध्वजे for ध्वजे कमण्डलुः । Edn[2] GH शातकौंभ ।
b Edns BCDEGKMN हि for वै । C सर्वशास्त्र । Line omitted in H.
7 *a* BEKLM च for तु । Line omitted in D.
b Edns GH सुप्रसन्नं महावीरं K सुप्रसन्नमना धीर । AFGKM कुरुष्वेनं ।
H reads the v. after 12 *a*.
8 *a* H प्रथमं for शरीरे ।
b Edns ABCEGHKN अस्य D अस्मै for ह । L तथैनं for ततो ह । BE निहनिष्यामि for प्रहरिष्यामि । Edns CGHN भवेदिति D भवेत्तथा for भविष्यति ।
9 *a* Edn[1] D च N अपि for हि । Edns BCDEGHKLN अग्रे ।
b H आचार्यस्य तु । C मे H असौ L अयं for वै । K सर्वशास्त्रभृतांवरः for अश्वत्थामा महारथः । v. 9 omitted in M.
10 *a* Edn[2] CGHKN तु M स्य for च । C सर्वशास्त्र॰ । K अश्वत्थामा महाबलः for सर्वशस्त्रभृतामपि ।
b Edns BCDEGKLN त्वं for च । line omitted in H. v. 10 *b* and v. 11 *b* interchanged in M.

See N. B. on p. 382.
6 *a* ST कमंडलुर्ध्वजे यस्य ।
b ST हि for वै ।
VV. 7 and. 8, 9 are omitted in ST.
10 *a* ST सखा for सदा । तु for च ।
b ST त्व for च ।

य एष तुरगानीके हिरण्यकवचावृतः ।
सेनाग्रेण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति ॥ ११ ॥
यस्य नागो ध्वजाग्रेऽसौ हेमकेतनसंवृतः ।
धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ १२ ॥
एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजः ।
प्रापयस्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ १३ ॥
एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे ॥ १४ ॥
नागकक्षा सुरुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ।
एष वैकर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ १५ ॥

11 *a* Edns CDGLM तु रथानीके । Edns BCDEGKLN सुवर्ण for हिरण्य ।
M °वृते । omitted in H.
b Edns ADG °अग्रेण । Edns GLN व्यावहार्येण ।
12 *a* A नागोध्वज° for नागोध्वज° । C ध्वजाग्रेतु Edn¹ DH ध्वजाग्रे च for ध्वजाग्रेऽसौ ।
K हिरण्मयगिरिमुखिनः for हेमकेतनसंवृतः । D नवितः G संवृतः for संवृतः ।
b D धृतराष्ट्रसुतः for धृतराष्ट्रात्मजः ।
13 *a* Edns BCDGLN रुज for रुजः ।
b N वै for हि । Line omitted in D.
14 *a* G एक. for एष. । MN शीघ्रास्त्रः ।
b M शस्त्रं for शीघ्रास्त्रं । H वदनम् for विपुलं । v. omitted in D.
15 *a* H नागकक्ष्या. L नागकक्षा । Edns CDGHN तु for सु ।
b N कर्ण. for कर्णो । B एव. for एष । D स. H वे for ते ।

See N. B. on p. 182.

11 *a* ST सुवर्ण° for हिरण्य° ।
b ST व्यावहार्येण ।
12 *a* ST कनकेन समावृत. for हेम° ।
13 *a* ST रथ वाहय मार्ये ।
14 *a* ST शीघ्रास्त्रे मतः ।
b ST शीघ्र त्व विपुलैः शरैः for शीघ्रास्त्रं etc.
15 *a* ST °कक्ष्या । दृश्यते for तिष्ठति ।
b ST हि for ते ।

एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः ।
यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धते हि मया सदा ॥ १६ ॥
यस्तु नीलानुसारेण केतुना प्रविलक्ष्यते ।
हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥ १७ ॥
यस्य बालार्कबिम्बोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ।
यस्यैतत्पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ १८ ॥
महतो ध्वजवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ।
बलाहकेषु सूर्यो वा य एष प्रथमे स्थितः ॥ १९ ॥
हेमचन्द्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ।
जातरूपशिरस्त्राणस्त्रासयन्निव मे मनः ॥ २० ॥

16 *a* N महात्मनः for दुरात्मनः ।
b Edns CDGHKN सदा for मया । Edns CDGHKN मया BELM सह for सदा ।
17 *a* H नीलाप्रसारेण । Edns BCEGHK पंचतारेण केतुना D पंचतारेण हेतुना N पंचतालेन केतुना for केतुना &c.
b CMN हस्तावापि° ।
18 *a* Edns BCDEGHLMN तारार्कचित्रोसौ K तारामचित्रोसौ । Edn² CG ध्वजो रथवरे ।
b B तस्य । N तत्पाण्डव । H मूर्ध्नि राजते । line omitted in E.
19 *a* All MSS. exceptE रथ° for ध्वज° ।
b Edns CDGHKLN बलाहकाग्रे । N सूर्याभः । N सः for यः । All exceptA प्रमुखे स्थितः । v. omitted in E.
20 *a* Edns BCDEGHKLM हेमं चंद्रार्क N हेमं चंद्रार्ध ।
b N राजरूप° । Edns CGH शिरस्त्राणं BE शिरात्राणं । Edns C मनस्तापयती व मे L कंपयन्निव मे मनः ।

See N. B. on p. 382.
vv. & 16 17 omitted in ST.
18 *a* ST °पद्मः for °बिम्बः ।
19 *a* ST रथवंशस्य ।
b ST बलाहकाग्रे । प्रमुखे for प्रथमे ।
20 *b* ST °त्राणं । कम्पयन् for त्रासयन् ।

एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
राजश्रियावबद्धस्तु दुर्योधनवशानुगः ॥ २१ ॥
पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ २२ ॥
ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् ।
यत्रातिष्ठत्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनंजयम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि ध्वजवर्णनं नाम
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् ।
संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १ ॥

21 *b* Edns CG अभिषद्ध्य N निबद्धस्तु M त्वबद्धस्तु EBH नद्धस्तु D श्वद्धोय ।
22 *b* BEHL यत्नात् for यत्त. ।
23 Before this v. KN add वैशापयन उवाच ।
b M धनजयः ।

*   *   *   *   *

LI. 1 *a* G दृश्यन्त । Edn² EN अग्र⁰ for उग्र⁰ । B ⁰धन्विनम् ।
b Edns G ससर्पन्ते CHM ससर्पतो । H मेघान् DG मारुतः ।

See N. B. on p 382
vv 21 and 22 omitted in ST
23 v. omitted in ST

*   *   *   *   *

LI. S. cl reads an Adh (SK 53) corresponding with this Adh. dealing with the same main incident and similar in meaning, but differing in text The Adh. is therefore given in the Appendix

अभ्यासे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिभिः ।
भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशनोदिताः ॥ २ ॥

ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ।
महोपयात्तदा राजन्विश्वाश्विमरुतां गणैः ॥ ३ ॥

तद्देवयक्षगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।
शुशुभे ह्यभ्रनिर्मुक्तं ग्रहैरिव नभस्तलम् ॥ ४ ॥

तच्च घोरं महद्युद्धं भीष्मार्जुनसमागमे ।
द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्वविमानैः पृथक्पृथक् ॥ ५ ॥

शतं शतसहस्राणां तत्र स्थूणा हिरण्मयाः ।
मणिरत्नमयाश्चान्याः प्रासादं तमधारयन् ॥ ६ ॥

2 *a* Edn² GH अभ्याशे DN आकाशे । Edns K प्रहारिणः ।
b Edns ABCDEGHKLN भीमरूपाश्च मातङ्गाः । C तोमराः कुश° । D वादिताः N देशिताः G Edn¹ चोदिताः ।

3 *a* E सदर्शनम् ।
b Edns CGHKLMN महोपायात् । N ततः for तदा । K¹ विश्वाश्वैः and विश्वाश्वि° K विश्वेशः N वस्वश्वि° । v. omitted in D

4 *a* BCEL तद्देव H तद्दैव ।
b H अर्क L अस्त्र M चन्द्र Edns BCEGKN अभ्र for ह्यभ्र । Edns BCEGKLN विनिर्मुक्तं । Edns CG ग्रहणामिव मण्डलम् for ग्रहैरिव &c. v. omitted in D.

5 *a* H युद्धं तत्र for तच्च घोरं । Edn² C भीमं N युद्धं for घोरम् । H महाघोरं K महायुद्ध N महद्घोरं । Edns BCEM रुपार्जुन° । A समाकुले BEH समागमम् ।
b Edn¹ D विमानैः स्वैः H वैमानैः स्वैः B स्वैर्विमानैः । Line omitted in ALM. Line is read by K².

6 *a* L कोटिः for शतम् । Edns CGM यत्र BE नाक° K तस्मिन् for तत्र । AK स्तम्भाः for स्थूणाः । Edns CGN हिरण्मयी BE हिरण्मयान् ।
b Edns G °मयी A °मये BCEHN °मयान् Edns BCEHN चान्यान् । K मणिमुक्तामयाश्चान्ये । ACLM प्रसादं BE प्रासादान् D प्रासादान् । Edn² G तद्धारयन् A समधारयन् BE तानधारयन् D उपधारयन् Edn¹ N उपाधारयन् K समधारयन् M ताम [illegible] ।

See note on this Adh., p. 387

तत्तु कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ७ ॥
तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः ।
गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षयः ॥ ८ ॥
तथा राजा वसुमना बलाकः सुप्रतर्दनः ।
अष्टकश्च शिबिश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ९ ॥
मनुः क्षुपो रघुर्भानुः कृशाश्वः सगरः शिलः ।
विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ १० ॥
अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ११ ॥
अलंबुषोग्रसेनस्य गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः ।
यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १२ ॥
सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः ॥ १३ ॥

7 *a* Edns C ततः ABEM त नु D यत्तु G तत्र K यच्च । M त्रिभूवणम् ।
b BE शुशुभे for विमान । विमान for शुशुभे । Edn[1] DH शुभं for तदा ।
8 *a* C सह बान्धवाः for सहवासवाः ।
b BE गन्धर्व° । L रक्षसाः । DL सर्वे for सर्पाः । Edns ABCEGHKL महर्षिभिः ।
9 *a* L वसुनलः । Edns BCEGHN बलाक्षः DK हर्यश्वः । CM सुप्रदर्शनः H सप्रतर्दनः ।
b H अथाष्टकः N तथाष्टकः for अष्टकश्च । A शिबिः M सबिः । BE नलः for गयः ।
10 *a* Edns CG पूरुः A रुपः M शिक्ष. for क्षुपः । DN कृष्णाक्षः K हताश्वः । Edns CG नलः ABDEHLN शलः for शिलः ।
b K सुव्रताः ।
11 *a* L अग्नेः सूर्यस्य । M reads v. 12 after this line & then reads 11 *b*.
b D कौबेरस्य M कुबेरस्य ।
12 *a* Edns CDGHKLN °सेनानां A °सेनस्य for °सेनस्य ।
b Edn[2] BCE °माग for °भाग । KLMN चकाशिरे ।
13 *a* D सिद्धगन्धर्वपन्नगाः. N सिद्धगन्धर्वराक्षसाः M सिद्धाश्च पुरतस्तथा ।
b omitted in M. Edn[1] DHKN युद्ध द्रष्टुं for द्रष्टुं युद्ध । K समागताः ।

See note on this Adh., p. 387.

दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्यश्च सर्वशः ।
प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव पुष्पिणाम् ॥ १४ ॥
रक्तारक्तानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ १५ ॥
उपशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।
दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्योधान्निषेवते ॥ १६ ॥
प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतम् ।
संपतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १७ ॥
विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपनीतैः सुरोत्तमैः ।
वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थैः सुरैर्वृतः ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे विमानदर्शनं नाम
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

14 *a* V. omitted in M. Edn[2] CG सर्वं for तत्र । Edns BCDEGHKLN अथ for च ।
b Edn[1] D वसन्तादौ । Edn[1] वृक्षाणां for वनानां । Edn[2] CG भारत for पुष्पिणां ।

15 *a* Lines are interchanged in Edn[1] and D. Edns CG तत्र रत्नानि HL तत्र रक्तानि । K[2] विमानानि चकाशिरे for समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
b Edn[1] D ध्वजाश्च for स्रजश्च ।

16 *a* Edns BCDEGN उपा° for उप° । CD °शाम्य° । AF मूर्त्या L मौमे for भौमम् ।
b Edn[2] दिव्यगन्धान् N दिव्यगन्ध । C उपादीय । A योधान् BE देवान् । Edns ABCDEGKL असेवत MN असेवते for निषेवते ।

17 *b* D स्थितैः for स्थितै. K चैव N चापि । A °रत्नादि° CG °वर्णाव° *for* °रत्नाव° N नानारत्नैरभासयत् ।

18 *a* Edns BGHKLM उपा° for उप° ।
b K[2] वज्रधृक् for वज्रभृत् । N भद्र for तत्र । Edn[1] DHKMN विमानस्थः M सह for वृतः । line omitted in AL.

See note on this Adh, p. 387.

॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां कुरुनन्दनः ।
तत्र वैराटिमाभाष्य पाण्डवोऽथाब्रवीदिदम् ॥ १ ॥
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
तस्य दक्षिणतो याहि कृपः शारद्वतो यतः ॥ २ ॥
धनंजयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।
हयान्रजतसंकाशान्हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥
आनुपूर्व्या नुदञ्छूर आस्थाय जवमुत्तमम् ।
प्राहिणोच्चन्द्रसंकाशान्कुपितानिव तान्हयान् ॥ ४ ॥

LII. 1 *a* M repeats v. 3 of Adh 50 before v. 1 and reads अर्जुन उवाच instead of वैशं° ।
L व्यूह्य° for व्यूढा° । M व्यूढान्यनीकानि । Edn[1] D पांडुनन्दनः ।
b Edns CG आमन्त्र्य for आभाष्य । Edns CG पार्थो वचनमब्रवीत् D पाण्डवो वाक्यमब्रवीत् ।
2 *a* BEN read अर्जुन उवाच before the v. D° मया for °मयी । Edns CG प्रदृश्यते D प्रभासते K विराजते । L ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
3 *a* Edns CDGHKN read वैशंपायन उवाच before the v.
Edn[2] CGHKN ततः for तदा ।
b Edns BCLGH हेमभाण्डानचोदयत् D हेमदण्डेन चोदयन् K हेमभाण्डपरिच्छदान् N हेमदण्डेन चोदयत् ।
4 *a* Edns CDGN आनुपूर्व्यात्तु नत्सर्व H आनुपूर्वात्तदा शूरः KLM आनु (M अनु) पूर्व्यानुदञ्छूरः । Edn[1] DG जवमास्थाय उत्तम M आस्थाय रथमुत्तम ।
b BE सकाशा । A च for इव ।

LII. 1 *a* omitted in S cl.
b ST आमन्त्र्य for आभाष्य । S1 पाण्डवो वाक्यमब्रवीत् । omitted in SK, SG, SA
2 *a* omitted in S. cl.
b ST सारथे त्वरित याहि । First 14 verses omitted in SK, SG, SA.
3 *a* omitted in SK, SG, SA.
b ST हेमतुरगानचोदयत् । omitted in SK, SG, SA.
4 omitted in S. cl.

म गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः ।
पुनरावर्तयामास तान्हयान्वातरंहसः ॥ ५ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च ।
कुरून्संमोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥
कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥
ततोऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महारवम् ।
प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥
तस्य शब्दो महानासीद्धम्यमानस्य जिष्णुना ।
महावीर्यवतां संख्ये पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥

5 *a* C सं for स । G यात्वा for गत्वा । AL °सेनायाम् M °सेनानीः ।
6 *a* H सव्यमंडलमेवं च । FM हि for च ।
b DKN मात्स्यः । v. omitted in A.
7 *a* DHMN आसाद्य for आस्थाय । line omitted in A. F omits वैराटिर- कुताभयः ।
b D बलं । line omitted in F.
8 *a* M शङ्खधर । Edn¹, D महाध्वनम् । C reads:- कुरून्संमोहयामास देवदत्तमहारव । । F omits this line.
b BE नाधमत् for प्रदध्मौ । DHKMN रथं for बलम् । F omits प्रदध्मौ बलमास्थाय ।
9 *a* Edn¹ AL ध्मायमानस्य H दास्यमानस्य ।
b Edns CGHKLM तथा वार्यवता BEF महावीर्यवतां D यथा वीर्यवताम् N तथा वीर्यवतः ।

---

5 *a* omitted in S. cl.
6 *a* omitted in SK, SG, SA.
b ST मात्स्यः । omitted in SK, SG, SA.
7 *a* ST मासाद्य for आस्थाय । omitted in SK, SG, SA.
b ST दक्षिणं सव्यमाश्रित्य ततस्तस्याग्रतो वशी । omitted in SK, SG, SA.
8 *a* ST महोदरम् for महारवम् । omitted in SK, SG, SA.
b ST रथम् for बलम् । omitted in SK, SG, SA.
9 *a* ST ध्मायमानस्य । omitted in SK, SG, SA.
b ST तथा वीर्यवतां संख्ये पर्वतः स्वेत दीर्यतः । omitted in SK, SG, SA.

पूजयांचक्रिरे शङ्खं कुरवस्ते च सैनिकाः ।
अर्जुनेन तथा ध्मातः शतधा यत्र दीर्यत ॥ १० ॥
दिवमावृत्य निर्वृत्तः शब्दस्तु शुश्रुवे पुनः ।
सृष्टो मघवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्रो बलदर्पसमन्वितः ।
अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शारद्वतस्तदा ॥ १२ ॥
अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः ।
महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥
स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः ।
धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्ततः ॥ १४ ॥

10 *a* K कौरवाः for कुरवः । Edns CDG सह H ते स° N नेन for ते च ।
b Edn[1] D समा F तदा for तथा । Edns BCDEFGHKLN दीर्यते M दीव्यत ।
11 *a* L आश्रित्य for आवृत्य । Edns ABCDEGHKLN शब्दस्तु M सर्वं तु for निर्वृत्तः । All MSS. except F निवृत्तः for शब्दस्तु ।
b M मुक्तः F धृष्टः for सृष्टः । D पर्वतैः ।
12 *a* Edns BCDEGN वीरः AF राजन् L दर्पः for विप्रः । Edn[2] CG बलवीर्य° ।
b Edn[1] M तथा ABEGHKL ततः for तदा ।
13 *a* HL संयोद्धुम् K संरोद्धुम् for संरब्धः । K युद्धाय but K[2] युद्धार्थी । BE महाबलः ।
b C आसाद्य for आदाय । K शङ्खं दध्मौ स वीर्यवान् ।
14 *a* K मावृत्य M निवृत्य ।
b L शब्दाय N ◦रुष्य for आदाय । Edns ABCDEFGLMN तदा for ततः ।

---

10 omitted in S. cl.
11 omitted in S. cl.
12 *a* omitted in S. cl.
b ST शंखम् for शब्दम् । नदन् for तदा । omitted in SK, SG, SA.
13 *a* ST योद्धुं सः for संरब्धः । च for स । omitted in SK, SG, SA.
b ST दध्मौ युधि स वीर्यवान् । omitted in SK, SG, SA.
14 *a* ST शङ्खेन for शब्देन । omitted in SK, SG, SA.
b ST च सः for ततः । omitted in SK, SG, SA.

तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महाबलौ ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥

ततः शारद्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः ।
विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥

पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।
विकृष्य चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥

तानप्राप्ताञ्छितैर्बाणैर्नाराचान्रक्तभोजनान् ।
कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥

15 *a* DN तौ वीरौ । M बलौजसा K महारथौ for महाबलौ ।
b D व्यराजेताम् ।

16 *b* BEM ⁰वीरघ्नः ।

17 *a* L विश्रुषं for विश्रुतम् ।
b C वरान् for बहून् । LM ⁰भेदिभिः ।

18 *a* KL तान्प्राप्तान् निशितैः । C स्थितैः N निशितैः for शितैः । K[1] बाणान् for बाणैः । M नक⁰ for रक्त⁰ ।

---

15 *a* SK, SG, SA वीरौ for रथौ । SG omits सूर्य⁰ । SK, SG, SA महारथौ for महाबलौ । ST तयोर्युद्धे महात्मनोः for योत्स्य⁰ &c.
b SK, SG, SA वार्षिकौ for शारदौ । ST व्यराजेतां महाजवौ ।

16 omitted in SK, SG, SA.

17 *a* ST धनुरुत्तमम् for परमायुधम् । SK, SG, SA प्रगृह्य गाण्डिवं लोके विश्रुतं पुनरर्जुनः ।
b omitted in S. cl. (ST reads:- विकृष्यत महाचापं नाराचाग्रकभोजनान् चिक्षेप युधि पार्थोपि रूपं प्रति महारथः ॥)

18 *a* SK, SG, SA प्रगृह्य बलवच्चापम् ।
b SK पार्थाय SA, SG चिक्षेप ST पार्थस्य for चिच्छेद । SK चिक्षेप SG, SA पार्थाय ST चिच्छेद for पार्थस्य ।

ततः पार्थः सुसंक्रुद्धः शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शयन् ।
दिशः संच्छादयन्बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ १९ ॥
एकच्छायमिवाकाशं कुर्वन्नग्रगतः प्रभुः ।
प्रच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ २० ॥
स शरैरार्चितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
तूर्णं शतसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥
अर्दयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः ।
ततः कनकपुङ्खाग्रैर्वीरः सन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥

19 *a* Edn[1] D पार्थश्च संक्रुद्धः Edn[2] BCEGHKLN पार्थस्तु संक्रुद्धः A पार्थ सुसक्रुद्धः FM पार्थः ससंक्रुद्धः । Edns CGK चित्रान्मार्गान् N चित्रान्बाणान् for शीघ्रास्त्रत्वम् । AL वि BEHM च्य N श्र for प्र ।
b M महारथैः । Edn[1] D read :–दिशः प्रच्छाद (D श्चाद)यामास बाणौघैः प्रदिशस्तथा ।
20 *a* D °छायाम् । Edns CGH अकरोत्सर्वतः प्रभुः D कुर्वन् व्यपतस्त्वरन् K प्रकुर्वन् सर्वतःप्रभुः ।
b Edns CGKLMN प्राच्छादयत् । D ततः प्राच्छादयामास for प्रच्छादयदमेयात्मा । K शतशरैः । BE omit this line.
21 *a* Edns CDGKN अर्दितः H अर्पितः for आचितः । Edns CGHKLMN शितैरग्नि° BE चिच्छेदाग्नि° । C शितोपमैः L विपोपमैः ।
b Edns CGH दश for शत ।
22 *a* F दर्शयित्वा । Edn[2] CG ननर्द for ननाद ।
b Edns CG °पर्वभिः । N शरैः for वीरः । This verse is omitted in F.

---

19 *a* S. cl. चचार समरे पार्थः for ततः पार्थः सुसक्रुद्धः । SK, ST, SG चित्रमार्गान् SA चित्रान्मार्गान् for शीघ्रास्त्रत्वम् । SK, SA विदर्शयन् ।
b SK, SG, ST, SA[2] सर्वाश्चैव दिशो बाणैः SA[1] स सर्वा विदिशो बाणैः । SK, ST महाबलः for महारथः ।
20 *a* SK, SG, SA सर्वतः कृतवान् for कुर्वन्नग्रगत. । SA विभुः for प्रभुः । ST आकाशमावृणोत्पार्थः सर्वं च निशितैः शरैः ।
b SK, SA प्राच्छादयत् । ST जिष्णुः for पार्थः ।
21 *a* S. cl. अर्पितः for आचितः । ST शूरः for क्रुद्ध. । S. cl. शितैः for शतैः ।
b S. cl. ततःशर° for तूर्णशत° ।
22 *a* SG, SA अर्पयित्वा । SK महाबाहुः SG, ST, SA महानादम् । SG अकरोत् for ननाद ।
b S. cl. ततः कनकपुङ्खेन शरेण नतपर्वणा ।

त्वरन्गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ।
चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेषुभिः ॥ २३ ॥
ते हया निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादवाच्यवत् ॥ २४ ॥
च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
नाविध्यत्परसंविघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ २५ ॥
स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥ २६ ॥
ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ।
चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्ताच्चापमपाहरत् ॥ २७ ॥
ततोऽस्य कवचं बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ २८ ॥

23 *a* M सत्वान् गाण्डीवनिर्मुक्तो ।
24 *a* D ते हेमविशिखैः स्पृष्ट्वा । Edn[1] ABEFHLM विद्धाः K भिन्नाः N स्पृष्टाः for बाणैः । DN पावकोपमैः Edn[1] इव पावकैः for इव पन्नगैः ।
b Edns ABCDEGHKLMN अथ for अव ।
25 *a* L च्यवंतम् for च्युतं तु । Edn[1] D गौतममालोक्य for तु गौतम स्थानात् । Edn[1] D स्थानात्कुंतीसुतस्तदा for समीक्ष्य कुरुनंदनः ।
b D न विध्यत् । All except M परवीरघ्नः । N रक्षमाणस्य ।
26 *a* C सव्यसाचिनाम् ।
b H त्वरितम् ।
27 *a* Edn[2] CG ह for च ।
b Edn[1] D भूयस्तु । Edns GHL हस्ताचापं । Edns ABCDEGHLN अथ for अप० । BEH अच्छिनत् for अपाहरत् ।
28 *a* Edns BCDEGHKLMN अथास्य for ततोऽस्य ।
b A विधमत् L अधमत for व्यधमत् । CD तच्च K न तु for न च । L नावपीडयत् ।

23 v.omitted in S. cl.
24–25 vv. omitted in S. cl.
26–27 omitted in S. cl.
28–29 omitted in SK, SG, SA. 28 *a* ST:– अथास्य निशितैर्बाणैः सतीक्ष्णं मर्मभेदिभिः । 28 *b* व्यधमत् कवच पार्थः for व्यधमन्न च पार्थोऽस्य ।

तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आबभौ ।
समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ २९ ॥
च्छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३० ॥
एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ।
शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ ३१ ॥
स च्छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् ।
प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३२ ॥
तामर्जुनः समायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ ३३ ॥

29 *a* D कायमाबभौ । H omits कवचात्काय आबभौ ।
b C समय D यथा सर्पस्य वै तनुः । H omits समये मुच्यमानस्य ।

31 *a* K कृतहस्तवान् N दृढहस्तवत् ।

32 *a* H स च्छन्न° । Edn² ABEKL रथशक्तिम् H रथेशक्तिम् ।

33 *a* Edns CDGHN तदायान्तीम् K तथायान्तीम् M विभूषणाम् ।

---

29 *a* ST निर्मथ्यमानस्य ।
b ST त्वचा विमुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुस्तदा । v. 28-29 come in ST, after v. 38.

30 *a* ST नान्यदादत्त कार्मुकम् । omitted in SK, SG, SA.
b omitted in S. cl.

31 *a* ST यानि चान्यानि चापानि । omitted in SK, SG, SA.
b omitted in SK, SG, SA.

32 S. cl. reads:- अथ शक्तिं परामृश्य सूर्यवैश्वानरप्रभाम् । चिक्षेप सहसा क्रुद्धः पार्थायाद्भुत कर्मणे । [SG रथशक्ति for अथ शक्तिम् ।]

33 S. cl. reads:- तामर्जुनस्तथारूपां शक्तिं हेमपरिष्कृताम् । आपतन्तीम् महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ These v. (32-33) come after 39 *a* in S. cl. [SA तथाभूतान् ST निशितैः for दशभिः ।]

युगमध्येन भल्लैस्तु ततः स सधनुः रूपः ।
तमाशु निशितैः पार्थं विभेद दशभिः शरैः ॥ ३४ ॥
ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः ।
चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ३५ ॥
अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
षष्ठेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ ३६ ॥
त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः ।
द्वादशेनाथ भल्लेन चकर्तास्य ध्वजं तथा ॥ ३७ ॥
ततो वज्रनिकायेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ।
त्रयोदशेनेन्द्रसमः रूपं वक्षस्यताडयत् ॥ ३८ ॥

31 *a* Edns G युगपच्चैव BDK युगमध्ये तु L कायमध्ये तु N युगमस्य तु । D भल्लेन । K आदाय for ततः सः । K सशरं धनुः । D ततः स धनुः रुतः L ततः समधमल्रूपः N समरुंतत् ततः रूपः ।
b K तमेव for तमाशु । D विव्याध for विभेद । omitted in ACEF.
35 *a* C विशिखाग्निसुतेजसः ।
b K समये for समरे । FL शला° for शिला° । LM °सितान् ।.
36 *b* N एकेन for षष्ठेन । A तु for च । D सारथेः पत्रिणा तथा ।
37 *a* BE आच्छेत् K अक्षः L अक्षौ for अक्षम् । M महारथाः ।
b Edns CGH तु ABDEKLN च for अथ । Edn[2] CN तदा for तथा । Edn[1] D ध्वजोत्तमम् ।
38 *a* Edns ABCDEGHKMN निकाशेन for निकायेन ।
b AL सम for समः । F इद्रदमः । Edns CDN अविध्यत for अताडयत् ।

---

34 v. 34 omitted in S. cl.
35 S. cl. reads:– तान्निहत्य ततः पार्थो निमेषादिव भारत ।
पुनरन्यान्समाधत्त त्रयोदश शिलीमुखान् ॥
[*a* SG महापर्थः *b* SG समादाय SA समादत्त]
36 *a* SA[1] पुनरेकेन for युगमेकेन ।
b SK, SG, SA षष्ठेन तु शिरः संख्ये ST एकादशेन शिरः संख्ये । SG न्यरुंतन SK, SA रुपस्य for शरेण । SG, ST रुपसारथेः ।
37 *a* S. cl. बलवान् for समरे । S. cl. महाबलः for महारथः ।
b S. cl. तु for अथ । S. cl. रुपस्य सशरं धनुः ।
38 *a* S. cl. reads:– छित्वा वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव । [ST शक्र° for छित्वा ।]
b SG सामर्षः for इंद्रसमः । SK, SG, SA प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ST रुपं विव्याध दक्षं ।

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ॥ ३९ ॥
सा तु मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ।
अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत् ॥ ४० ॥
ततो योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ।
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४१ ॥
ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ ४२ ॥
ततः कृपमुपादाय रथं तेन नरर्षभाः ।
अपाजग्मुर्महावेगात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ ४३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे कृपभङ्गोनाम
द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

39 *b* C विक्षेप for चिक्षेप ।
40 *a* Edns CGHK सा च । K तेन । N सुपरिष्कृतां ।
b CD अथागता ।
41 *a* Edns CGHKLM तन्तु N तत्र for ततः ।
b D शरमातैः । G इव L अथ for अव ।
42 *b* K दक्षिणं for यमकम् । G कुण्डलं for मण्डलम् । H समुपाद्रवत् L प्रत्यषेधयत् ।
43 *a* Edns ABCDEGHKLN विरथं ते for रथं तेन । CL नरर्षभः ।
b Edns ABCEGHK अपजग्मुः DLM अपाजग्मुः । Edns BCDEGLN महावेगाः K महाभाग । M कुन्तीपुत्रः ।

---

39 *a* SA[1] सच्छिन्नधन्वा ।
b S. cl. reads:— गदापाणिरवप्लुत्य रथात्तूर्णमरिन्दमः ।
गदां चिक्षेप सहसा पार्थायामिततेजसे ॥ १ ॥
[1 *a* ST अथाप्लुत्य for अवप्लुत्य । ST तथा for रथात् । 1 *b* ST तरसा for सहसा । SA[2], SG, ST पाण्डवायामितौजसे ।]
40 *a* SK, SG, ST च for तु । SK कृपेणास्य परिष्कृता ।
b S. cl. अर्जुनस्य । SK, SG, SA प्रतिमार्गं जगाम सा ।
vv. 41, 42, 43 omitted in S. cl.

॥ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच।

कृपेऽपनीते द्रोणोऽथ प्रगृह्य सुमहद्धनुः।
अभिद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥
स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात्।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
यत्रैषा काञ्चनी वेदी प्रदीप्ताग्निशिखोपमा।
उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलंकृता ॥ ३ ॥
तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय मारिष।
अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ॥ ४ ॥

LIII. 1 *a* All except D तु for अथ। AL विगृह्य। Edns CGK सशरम् DN विपुलम् for सुमहत्।
b All except A&N अभ्य॰ N अभ्या॰। D ॰धृष्यं। K दुराधर्षः for अनाधृष्यः।
2 *a* K अतिक्रम्।
b Edns CG जयताम् for रथिनाम्। L वैराटि for उत्तरम्। v. omitted in M.
3 *a* Edns BCDEFGMN add अर्जुन उवाच before this l. Edns C ध्वजे यस्य प्रकाशते for प्रदीप्ता &c.
b FM प्रवरा येन for प्रवरे दण्डे।
4 *a* Edn² G अत्र for तत्र। Edns C सारथे K मानद for मारिष।
b A वहन्तः BE वहतः for बृहन्तः। BE साधु॰ for चारु॰। H हासिनः for वाहिनः।

LIII. 1 *a* v. omitted in S. cl.
2 *a* SK, SG, ST, SA² कौंतेयः समभिद्रुतम् SA¹ कौंतेयः समभिद्रवत् for गुरुमायान्त &c.
b S. cl. आचार्यं त महाबाहुः प्रांजलिः for अर्जुनो रथिनांश्रेष्ठः उत्तरम्। S. cl. reads this v. after v. 10.
3 *a* S. cl. वेदिर्दृश्यतेमि॰ for वेदी प्रदीप्ताग्नि॰।
b S. cl. कांचने for प्रवरे।
4 *a* SK, SG, ST द्रोणं योत्स्यामि सत्तमम् SA द्रोण यास्यामि सत्तमम् for द्रोणानीकाय मारिष।
b S. cl अमी for अश्वाः। S. cl. तुरगाः साधुवाहिनः for बृहन्त &c.

स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥
दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ६ ॥
बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ।
वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथोत्तमम् ॥ ७ ॥
संतिष्ठन्ति हि दिव्यानि सर्वाण्यस्त्राणि मारिष ।
धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥
क्षमा दमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवम् ।
एते चान्ये च बहवो नित्यं यस्मिन्द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥

5 *a* N स्निग्धा । BE ताम्राक्षाः । N चारु° for प्रिय° ।
6 *b* Edns CG विक्रान्ता L विज्ञातः for विख्यातः । L भाद्वाजः ।
7 *b* Edns BCDEGHKLN तथैव च for तथोत्तमम् ।
8 *a* Edns ABCDEGHKLN ससंहाराणि for संतिष्ठंति हि । Edns CGK सर्वाणि for दिव्यानि Edns CGK दिव्यानि for सर्वाणि । K प्राति च for मारिष ।
9 *a* K दया शमः for क्षमा दमः । BE सत्वम् for सत्यम् । K[2] reads धर्मार्जवश्च सत्यं च दमानृशंस्यमेव च । (Cancelled by the writer & '*a*' written on the margin.)
b Edns BCDEGKL यस्मिन्नित्यम् ।

---

5 *a* S. cl. °वैदूर्यसंकाशाः ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
b SK तस्य for यस्य । SA[2] °विशारदैः । S. cl. reads *b* before *a*.
6 *a* SK आदित्य इव तेजस्वी SG, ST, SA पीनदीर्घभुजः श्रीमान् for दीर्घबाहुर्म° &c.
S. cl. बलवीर्य° for बलरूप° ।
b S. cl. सर्वलोकधनुर्धेष्ठः सर्वलोकेषु पूजितः । SA °लोके धनुः° । SG विश्रुतः for पूजितः ।
7 *a* S. cl. अंगिरोगनसोस्तुल्यो नये बुद्धिमतां वरः for बुद्ध्या तुल्यो &c.
b S. cl. चत्वारो निखिला वेदाः सांगोपांगाः सलक्षणाः for वेदास्तथैव &c.
8 *a* SK, ST, SA, SG भारद्वाजे समस्तानि सर्वण्येतानि सांप्रतम् (SG समस्तानि) for संतिष्ठंति हि &c.
b SK, ST म हं चार्त्स्न्यं प्रतिष्ठितम् SG, SA[1] साङ्गमस्त्रं प्रतिष्ठितम् for यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः । S. cl. reads *b*. before *a*.
9 *a* SK, SG, ST मैत्री मार्दवमार्जवम् SA मार्दवं शौचमार्जवम् for आनृशंस्य &c
b S. cl. प्रतिष्ठिता गुणा यस्मिन् बहवो द्विजसत्तमे ।

तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।
तस्मात्त्वं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर वाहनम् ॥ १० ॥
वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषणान् ।
नोदयामास तानश्वान्भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥
तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ १२ ॥
ततः प्रध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादितम् ।
प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥
अथ शोणान्सदश्वांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ।
मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा विस्मयन्त रणे नराः ॥ १४ ॥

10 *b* Edns तस्मात्तम् H इमं त्वम् for तस्मात्त्वम् । Edns ADFGHKLMN वाहय for वाहनम् ।
11 *a* A उक्तश्च । D ⁰भूषितान् ।
b Edns BCDEGN चोदयामास L प्रेरयामास ।
12 *b* D मत्तः for पार्थम् ।
13 *a* Edns BCGKN प्राध्मापयत् । Edns BCEFHKM निनादितम् ।
b A उद्धूतः F उद्धूतम् M मुहूर्तम् for उद्धूतः । FM सागरम् ।
14 *a* H हयैः for अथ । BE हयोत्तमैः K महाजवैः ।
b F मिश्रितान् for विस्मि⁰ । BE सगरे for समरे । Edns ABCDEGHKN व्यस्मयंत । K जनाः for नराः ।

---

10 *a* S. cl. क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य तेन योत्स्ये हि सांप्रतम् (SG, ST, SA ⁰योत्स्यामिसंयुगे ।)
b S. cl. आचार्यं प्रापयेदानीं ममोत्तर महारथम् ।
11 *a*&*b* S. cl. उत्तरस्त्वेवमुक्तोश्वांश्चोदयामास तं प्रति । आजगामार्जुनरथो भारद्वाजरथं प्रति । SK, SG, SA omit वैशंपायन उवाच ।
12 *a* SG, SA² संप्रेक्ष्य for वेगेन । S. cl. सरथं रणे for रथिनां वरम् ।
b S. cl. अभ्यभ्यद्रवत् for प्रत्युद्ययौ ।
13 *a* S. cl. प्राध्मापयत् । SK पटहवादितम् SA, SG पणवनादितम् for ⁰शत &c.
b SK, ST व्यक्षोभत SA व्यक्षोभयत् SG व्यक्षोभ्यत for प्रचुक्षुभे । SK, SA सागरम् । SK, SA, ST उद्धूतम् ।
S. cl. reads v. 13 after v. 20.
14 *a* S. cl. अश्वान्शोणान्महावेगान्हंसवर्णांस्तु वाजिभिः ।
b S. cl. व्यस्मयन्त । S. cl. पृथग्जनाः for रणे नराः । S. cl. reads v. 14 after v. 21 *a*.

तौ रथौ वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥
समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १६ ॥
हर्षयुक्तस्तदा पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥
अभिवाद्य महाबाहुः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १८ ॥
उषिताः स्म वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १९ ॥

15 *a* Edn[2] वीरसंपन्नौ M वीरसापन्नौ ।
b L शिष्यौ विजितौ । C °वीर्य° for °विद्यौ ।
16 *a* HK तथा for तदा । DN महारथौ for महाबलौ ।
b E प्रकम्पत । BEFHKL भारतानाम् । N महाबलम् ।
17 *a* Edns CDGHKN ततः for तदा ।
18 *a* H महात्मानम् for महाबाहु । Edns GK सामपूर्वम् for सान्त्वपूर्वम् ।
19 *a* Edns BCDEFGLMN स्मः । H त्वत्प्रसादाद्दिदृक्षम for प्रतिकर्म &c.
b D कर्तुम् for कोपम् । A नम् H तव् for नः । D कोपं नः K कर्तुं नः for नः कर्तुम् । AFHM दुर्जयः BCE दुर्जयम् ।

---

15 *a* S. cl. वीरौ for रथौ । SK समरमूर्धनि ।
b S. cl. रथिनौ for अजितौ । SK, SA, ST कृतवीर्यौ तरस्विनौ । SG तरस्विना for मनस्विनौ । S. cl. reads this v. after 24 *b*.
16 *a* S. cl. इव तदा for तदान्योन्यम् । S. cl. द्रोणपाण्डवयोर्भ्रंजो ।
b SK, SA भारतानाम् । S. cl. महाचमूः for महद्बलम् । S. cl. reads v. 16 after v. 17.
17 *a* S. cl. आचार्यः for पार्थः । SA SG ST प्रत्यगृह्णन पाण्डवम् SK, प्रत्यगृह्णात्म-पाण्डवम् for प्रहसन्निव वीर्यवान् । S. cl. interch. *a*, *b* and reads this v. after v. 14.
b S. cl. पार्थस्य for द्रोणस्य । SA, SG, ST समागम्य परंतपः SK समागम्य परंतपः for समासाद्य महारथः ।
18 v. omitted in S. cl.
19 *a* SK स्मः ।
b SA[1] नार्हति । SG ST दुर्मद for दुर्जय ।

अहं तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २० ॥
ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥
ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं प्रदर्शयन् ॥ २२ ॥
हयांश्च रजतप्रख्यान्कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥
एवं प्रवर्तते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।
समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥

20 *a* D त्वया for अहम् । BE प्रहृते GH प्रहते । C पूर्वे । D अहं तव for तेऽनघ ।
b K प्र° for मे DKL अर्हसि ।

21 *a* D असौ N अस्मिन् for अस्मै । D °विंशतीन् FM °विंशतिः K °विंशतिं ।
b N अपास्तान् for अप्राप्तान् । BE omit portion from द्रोणः in 21 *a* to द्रोणः in 22 *b* and read शीघ्रमस्त्रं &c. after द्रोणः here (*a.*)

22 *a* G शत° for शर° ।
b AFM अवाकिरन् । D रणे for ततः । BE तीव्रास्त्रत्वम् D शीघ्रहस्त K शीघ्रं शस्त्रं । Edns GLN विदर्श° BCE व्यदर्श° D निदर्श° K उदीर° ।

23 *a* A शिलाशतैः F शलासितैः ।

24 *a* Edns BCDEFGKN प्रवृत्ते H सप्रवृत्ते । M प्रवृत्ते & तु after युद्धम् ।
b D अग्नि F दीप्ति° for दीप्त° । N °चेतसः for तेजसः ।

---

20 *a* S. cl. ताडितः पूर्वम् । SK, SA प्रहरेयं तवानघ SG, ST प्रहरेयं त्वयानघ ।
b SK, SA[2], ST क्षन्तुम् for कर्तुम् । SA[1] अनुमन्यताम् SG कर्तुमर्हसि । S. cl. reads vv. 19, 20 after v. 2.

21 *a* S. cl. reads पेशं॰ before this v. SK, SG, ST ततस्तु for ततोऽस्मै । SK अथ स for अधिक ।
b SK, अप्राप्तानेव for अप्राप्तांश्चैव । SK °हस्तवान् । this v. is omitted in SA.

22 *b* SK, SG, ST शीघ्रहस्तम् for शीघ्रमस्त्रम् । v. is omitted in SA.

23 *b* ST संकोपयन् for संकोपयन् । this verse is omitted in SK, SA, SG.

24 *a* SK, SG प्रवृत्ते । line omitted in SA.
b S. cl. विमुञ्चतोः शरानुग्रान् for समं विमुञ्चतोः संख्ये । SA विशिखान् for विशिखान् । S. cl. reads v. 14, 17 & 16 between *a* & *b* of this v.

तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे ।
उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥
क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नरान् ।
विस्मयन्त ततो योधा ये तत्रासन्समागताः ॥ २६ ॥
शरान्विसृजतोस्तूर्णं साधुसाध्विति पूजयन् ।
द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात् ॥ २७ ॥
रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा सह युध्यते ।
इत्यब्रुवञ्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥

25 *a* AFKL वात° for वायु° ।
b DK²N विद्वांसौ । D तुल्यपराक्रमौ for उत्तम &c
26 *a* L क्षमन्तौ for क्षिपन्तौ । All except L नृपान् ।
b Edns BCDEGHN व्यस्मयंत AM विस्मयंतः । BE ये च तत्र समा° DKN सर्वे तत्र समा° ।
27 *a* CH विसृजतः । D शीघ्र for तूर्णम् । All except FM अपूजयन् ।
b BE द्रोणेन K द्रोणं तु । C समरं । AFLM इच्छति । A पांडवात् ।
28 *a* Edns ACDGHKL यत् BEN यत्र for सह । Edns ACDKL अयुध्यत H अयोध्यत ।
b A मवन् G इति मु° ।

---

25 *a* SK, SG, ST, SA² उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ श्रमगतौ जये । (SA¹ श्रमगते रणे for श्रमगतौ जये)
b S. cl. उभावतिरथौ लोके शुभौ परपुरंजयौ (हि omitted in SA and ST.)
26 *a* ST क्षिपंतौ तान् शरान् दृष्ट्वा for क्षिपन्तौ शरजालानि । SK, SG, ST क्षत्रिया-न्मोह आविशत् SA क्षत्रिया मोहमाविशन् for मोहयामासतुर्नरान् ।
b SK व्यस्मयन्त नराः सर्वे SA, SG, ST व्यस्मयन्त जनाः सर्वे for विस्मयन्त ततो योधाः । S. cl. द्रोणार्जुनसमागमे for ये तत्र &c.
27 *a* S. cl. reads नराणां मुचतां बाणं श्रूयते स महास्वनः । (SA, SG, ST सृजतां for मुचतां ST, SA सुमहास्वनः SG तुमुलस्वनः ।)
b SK, SA, ST अथार्जुनात् SG पार्जुनात् for फाल्गुनात् ।
28 *a* SA¹ कुर्वे वै यद्योधयत् SK, SA², ST गुरुं वै यद्योधयत् SG गुरु वै समयो-धयत् for गुरुणा सह युध्यते ।

वीरौ तावतिसंरब्धौ संनिकृष्टौ महारथौ ।
छादयेतां शरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २९ ॥
विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
भारद्वाजोऽथ संरब्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥
स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।
भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्राच्छादयत्प्रभाम् ॥ ३१ ॥
पार्थं स सुमहाबाहुर्वेगेन च महारथः ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्मेघो वृष्टेव पर्वतम् ॥ ३२ ॥
तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय फाल्गुनः ।
शत्रुघ्नं वेगवद्धृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

a D तौ वीरौ । Edns CGK अभिसं° N अविसं° । K संनिविष्टौ । Edns CG महाभुजौ ।
b L छादयंतौ ।
30 *a* H च for सु° ।
b DHKN संरब्धोऽथ भरद्वाजः । C अपि for अथ । Edn² CG संक्रुद्धः । BE LN °युध्यत D °बुध्यत ।
31 *b* BE धौतः । Edns AC आच्छाद° ।
32 *a* Edns ABCDEGHKLN च for स । DHN स for सु° । KLN °बाहुं M °बाहो । Edns ABCDEGHKLN महावेगैः for वेगेन च ।
b H बहुभिः for निशितैः ।
33 *a* Edns BCE पाण्डवः D चार्जुनः ।
b Edns CDKN वेगवान् । Edn CK हृष्टः D दृष्ट्वा BE कृत्वा GHLM धृष्ट N दृप्तः for धृष्टः ।

---

29 *a* S. cl. तौ समीक्ष्य तु संरब्धौ । SG, ST अनिकृष्टमहारथौ ।
b SK, SA, ST शरौघैस्तौ SG शरौघास्तौ for शरव्रातैः ।
30 *a* SK, SG विष्फार्य च महाचापं SA, ST स विस्फार्य महच्चापम् । SA दुरानमम् for दुरासदम् ।
b S. cl. संरब्धस्तु तदा द्रोणः प्रत्ययुध्यत फाल्गुनम् । (SA² पाण्डवम् for फाल्गुनम् ।)
31 *b* S. cl. भानोः for भानोः । SG, ST प्रच्छादयत् । SK, ST दिशः SA, SG द्विजः for प्रभाम् ।
32 *a* S. cl. reads:—अर्जुनस्तु तदा द्रोणं महावेगैर्महारथः । (SA¹ महारथैः ।)
b S. cl. शतशो for निशितैः । S. cl. धाराभि॰ for मेघो वृष्टवा ।
33 *a* SK आनम्यचार्जुनः SG, ST, SA¹ आयम्य चार्जुनः SA² उद्यम्य पाण्डवः for आदाय फाल्गुनः ।
b SK सृज्य SA¹ सृष्ट्वा SA² दृष्ट्वा SG धृष्टः ST धृष्टः for धृष्टः ।

विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ।
नाशयच्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥
तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः ॥ ३५ ॥
युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वशोऽस्त्राण्यदर्शयत् ।
एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥
नादृश्यत ततो द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ।
तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ॥ ३७ ॥

34 *a* BE तीक्ष्ण for चित्रान् ।
b Edns GKM नाशयन् DM शमयन् । D सर्व° for शर° । K °जालानि for वर्षाणि । D भरद्वाज° ।
35 *a* N चापि for चाप° । CD मुक्ताः N विमुक्तानि ।
b H तमोभवत् for धनंजयः ।
36 *a* K बाणैश्च for सर्वासु । Edns CGH सर्वतः BDEKLN सर्वशस्त्राणि । ABELN °दर्शयन् । v. omitted in M.
b N एकंछाय° । D धनजय N धनंजयः K स सर्वशः for समन्ततः ।
37 *a* Edns CDGLN तदा for ततः ।
b A स वृत्तस्य ।

---

34 *a* SK, SA, SG शरांश्च विसृजन् ST शरांश्च विक्षिपन् for विससर्ज शरान् ।
b S. cl. reads आच्छादनदमेयात्मा भारद्वाजरथं प्रति (SG, ST, SA अच्छादयत् । ST भारद्वाजम् ।)
35 *a* S. cl. read: द्रोणचापविनिर्मुक्तान्बाणान्बाणैरवारयत् । (SG, ST, SA बाणैर्बाणान् for बाणान्बाणैः । ST अपायत, SG अदारयत् for अवारयत् ।)
b SK, ST सरथोऽप्यचरत्पार्थः SA सरथो व्यचरत्पार्थः SG सरथो विचरत्पार्थः । S. cl. महारथः for धनंजयः ।
36 *a* SK, SA सर्वतोऽस्त्राण्यवासृजन् SG सर्वतोऽस्त्रानधारयत् ST सर्वतोऽस्त्राण्यवारयत् for सर्वशोऽस्त्राण्यदर्शयत् ।
b SA[1] धनञ्जयः SG निरंतरम् for समन्ततः ।
37 *a* SK, SA, ST पर्वतः SG भानुमान् for संवृतः ।
b S. cl. रम्यं तस्य रथोत्तमे for संवृतस्य शरोत्तमैः ।

जाज्वल्यमानस्य यथा पर्वतस्येव सर्वशः ।
स दृष्ट्वा तु रणे पार्थः शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥
विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं मेघस्तनितनिःस्वनम् ।
अग्निचक्रोपमं घोरं विकर्षत्परमायुधम् ॥ ३९ ॥
व्यशातयच्छरांस्तीक्ष्णान्द्रोणः समितिशोभनः ।
महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥
जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापवरातिगैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ४१ ॥

38 *a* D यथाजाज्व⁰ । Edns CGN तदा for यथा । M ⁰स्येव H ⁰स्य च । all except DN सर्वतः ।
b All except AFM दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे (D पार्थस्य तु H शरैः for रणे ।) H रणे for शरैः ।
39 *a* Edns ABCDEFGKLN स विस्फार्य for विस्फार्य च । DKN चित्रं for श्रेष्ठम् । M ⁰जनित⁰ for ⁰स्तनित⁰ ।
b K चक्रमिवाविद्धं । Edns CGHK व्यकर्षत् D विकर्ष ABEFKLM विकर्षन् । N परमायुसम् ।
40 *a* Edn[1] D व्यपातय⁰ KM विशातय⁰ । Edn[2] ACFGHKLMN तांस्तु for तीक्ष्णान् । D समर⁰ for समिति ।
41 *a* Edns BEG विनिर्गतैः A ⁰मरातिगैः ।
b H प्रभाः ।

---

38 *a* This line is omitted in S. cl.
b This line is omitted in S. cl.
39 *a* SK, ST विकृष्य सुमहच्चापम् SG विस्फार्य च महच्चापम् SA विकृष्य बलवच्चापम् for विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठम् ।
b SK, SG, ST, मण्डलीकृतमाहवे SA मण्डलीकृतकार्मुकम् for विकर्षत्परमायुधम् । S cl. interchanges *a* & *b*,
40 *a* SK, SG, ST तान्विधूय शरान्घोरान् SA तान् विधुन्वञ्छरान् घोरान् for व्यशातयच्छरांस्तीक्ष्णान् । S. cl. द्रोणोपि समितिंजयः ।
b line omitted in SK, SG, SA.
41 *a* SG, ST, SA ततय जाम्बूनदमयैः SK ततजाम्बूनदमयैः for जाम्बूनदमयैः पुङ्खैः । SK दीप्तैरग्निसमैः शरैः SA दीप्तैरग्निशिखोपमैः SG शरैरग्निशिखोपमैः ST दीप्तैरग्निमयैः शरैः for चित्रचापवरातिगैः ।
b SG, SA प्रच्छादयत् । SA[1] प्रभः ।

ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ।
वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ४२ ॥
द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ।
एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४३ ॥
एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् ।
आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥
शरास्तयोश्च विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः ।
पङ्क्तयः शिरसिस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४५ ॥

42 *b* BE नश्यंते for दृश्यन्ते । K² सर्वतः for बहवः ।
43 *a* LM द्रोणश्च । N पुङ्खाशक्ता° BE पुङ्खशब्दा° C पुङ्खमुक्ता° HK पुङ्खसंसक्ताः । L पश्यत् for °दृश्यत् । D संवृतः H संयतः N सहरः । L शिरः । K इवाकाशे प्रभवन् दृश्यते शरः ।
44 *b* D आवृतम् H संवृतौ for भवृतम् । A उप L अभि for इव ।
45 *a* Edns EGH तु for च । Edns BCDEGHKN °बर्हिण° । M °वाससाः
b Edns BCEGKLMN पङ्क्तयः AD पंक्तिः । Edns ABCDEGKLN शरदि for शिरसि । H शरत्काले for शिरसिस्थानाम् । Edns ADGKLN स्वस्थानाम् BE स्वस्थानाम् । H सयोनानामिवांबरे for हंसानां &c ।

---

42 *a* SK, ST कांचन for कनक° ।
b S. cl. वियद्गतानां चरताम् for वियच्चराणा वियति । SG दृश्यते बहुला प्रभा ST पश्यंति बहवः प्रभाः SA दृश्यन्ते बहुशः प्रभाः for दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ।

43 *a* S. cl. reads शरासनात्तु द्रोणस्य प्रभवन्ति स्म सायकाः ।
b SK, आपतः SG आपातात् ST, SA अपाङ्गात् for अदृश्यत् । SK, SG, SA प्रदृश्यन्ते महाशराः ST प्रदृश्यत महारथः for आकाशे महतः शरः ।

44 *a* S. cl. एवं सुवर्णविकृतान् । SK विमुञ्चन्तौ शरान्बहून् SA विमुञ्चन्तौ बहून्छ-रान् ST विमुञ्चन्सुबहून् शरान् ।
b SG संवृता मेघाः for सवृतं वीरौ । SG धाराभिः for उल्काभिः ।

45 *a* SG शराश्चापि बभुः । SK, SA, ST तयोः शराश्च । S. cl. बर्हिणवाससः ।
b SK, SG, SA पङ्क्तयः शरदि मत्तानां । ST शरमत्तानाम् for शिरसिस्थानाम् । S. cl. सारसानामिवाम्बरे for हंसानां चरतामिव ।

युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः ।
द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥
तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४७ ॥
तौ व्यवाहरतां शूरौ संरब्धौ रणशोभिनौ ।
उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥
अथ आचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्छरासनात् ।
निवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४९ ॥
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
रेणुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥

46 *a* N तयोः before युद्धं & omit तत्र । K तयोः संरब्धयोर्महत् for सुसंरब्धं &c.
47 *a* BEN संक्रुद्धौ D सरब्धौ for चासाद्य । *b* BE ⁰जग्मतुः ।
48 *a* DN उभौ व्यचरताम् for तौ व्यवा &c. FHM व्यव⁰ BE ⁰हारताम् । Edns युद्धे G युद्धम् for शूरौ ।
b A उदीरयेताम् F उदीर्यंतां हि M उदीरयंताम् । BE भागतः ।
49 *a* Edns BCDEGHN त्वाचार्य⁰ । AKL स तथाचार्यमुख्येन for अथ आचार्य &c. Edns BCDEGHL शिलाशितान् N शिलान् सितान् for शरासनात् ।
b Edns ABCDEFHMN न्यवारयत् । K रथिनां for जयताम् ।
50 *a* Edns DGN वीक्षमाणानाम् C वीक्ष्य⁰ AK रौद्रमात्मानम् FM इंद्रमात्मानम् । Edns DGN अस्त्रम् C शास्त्रं for उग्रम् । M समन्युश्च for उग्रमुग्रम् । CHL पराक्रमम् ।
b D स for च ।

---

46 *a* SK, SA तत्तु युद्ध महद्धोरम् for युद्ध समभवत्तत्र । SK, SA, ST तयोः संरब्धयोरभूत् SG तयोः संरब्धयोस्तदा for सुसरब्ध महात्मनोः ।
b S. cl. अत्यद्भुतमचिन्त्यं च for द्रोणपाण्डवयोर्घोरम् ।
47 *a* S. cl. महागजाविवासाद्य ।
48 *a* S. cl. व्यदारयतां for व्यवाहरताम् । S. cl. सन्नद्धौ for संरब्धौ । SA रणशोभितौ ।
b S. cl. दिव्यानि for समरे । SK, SG. ST माहात्म्यं SA सर्वाणि for दिव्यानि । S. cl. reads this l. after v. 46
49 *a* S. cl. त्वाचार्यमुख्येन । SK, SA, SG शिलाशितान् ST शिलीमुखान् for शरासनात् ।
b SK, SA², ST अवारयत् SA¹ अवाकिरत् for निवारयत् । SG अवारयन्नेने बाणैः for निवार &c.
50 *a* SK, SA, SG ऐन्द्रम् for ऐन्द्रिः । ST दर्शयन्नेव चात्मानम् ।
ST उग्रमुग्रपराक्रमः । SG उग्रपराक्रमम् ।

जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
अर्जुनेन सह क्रीडञ्शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५१ ॥
दिव्यास्त्राणि विमुञ्चन्तं भारद्वाजं महारणे ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फाल्गुनः समयोधयत् ॥ ५२ ॥
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
जयैषिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ५३ ॥
ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ।
द्रोणेन मुक्तं मुक्तं च ग्रसति स्म पुनः पुनः ॥ ५४ ॥
एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शरांस्ततान् ।
एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ५५ ॥

51 *a* K भाम° for तिग्म° ।
b Edns ABCEGMN आक्रीड्य । HK अवारयत्तदा वीर for अर्जुनेन &c
52 *a* Edn² CG दिव्यान्यस्त्राणि वर्षन्तम् Ldn¹ ABDLLN दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तम् K दिव्याण्यस्त्राणि च द्रोणो । Edn² CG तस्मिन्वै तुमुले रणे । Ldn¹ BDEHN भारद्वाज K विमुञ्चन्तम् for भारद्वाजम् ।
b Edns BCDEGHKN फाल्गुनम् ।
53 *b* Ldns ABCDEGKLN अमर्षिणो H सामर्षिणो for जयैषिणो ।
54 *a* ACF ऐन्द्र । M repeats *a* —ऐन्द्र वायव्यमाग्नेय विसृजे स शरांस्ततान् ।
b Ldns CG मुक्तमात्रं तु BDE मन्त्रमुक्तं तु । HK न for च । N ग्रसते च for ग्रसति स्म ।
55 *a* D सूतौ I वीरौ for शूरौ । A विसृजन । D सृजन्तौ निशितान् शरान् । Ldns CG HN निशितान् शरान् A शरान् शतान् BLL शरान् शितान् for शरांस्ततान् । *b* omitted in M.

---

51 *a* SG, SA भास्वत्तेजसम् SK भासद्द्युतिम् ST भास्वत्तेजसा for तिग्मतेजसम् ।
SG, ST, SA समाक्रीडन् SK सम्प्रक्रीडन् for सह क्रीडन् ।
52 *a* this line is omitted in S cl.
b S cl. पार्थो द्रोणमवारयत् for फाल्गुनः समयोधयत् ।
53 *a* SG गुरुशिष्ययोः for नरसिंहयोः ।
b S cl. अन्योन्यमन्यपोः रहन्ये मन्त्रिणामथयोरिव । (ST पूर्व° for मन्त्रि° ।)
54 *a* SA वारुणम् for वायव्यम् । ST अस्त्रयोगेन for अस्त्रमस्त्रेण ।
b SK, SA, ST मुक्तं मुक्तं द्रोणपार्थः SG मुक्तं मुक्तं द्रोणस्य for द्रोणेन मुक्तं मुक्तं च । S cl. ग्रसते ।
55 *a* SK, SG विसृजन्तौ SA विसृजन्तौ ST विसृजन्तौ for विसृजन्तौ ।
b S cl. ग्रहतारौ for चक्रतुस्तौ । S cl. गगनम् for आकाशम् ।

ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु।
पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ५६ ॥

ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशांपते।
शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ५७ ॥

बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचक्रैश्च महारथैः।
सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५८ ॥

योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीडितैः।
बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५९ ॥

56 *a* Edns BCEFGHKLM तत्र for ततः। DN पतितानां for पतता वै। AB EFHKLM च for वै।
b AK[1] शुश्रुवे for श्रूयते। F[2] स्वरः M पुनः for स्वनः।

57 *a* CD नागरथा.। DHKN सादिनः for वाजिनः।
b H दृश्यते L व्यराजन्त fo· व्यदृश्यन्त। L किंशुका इव पुष्पिताः for पुष्पिता &c.

58 *a* Edns BCEGHKLMN विचित्रैः foı विचक्रैः।
b C °चित्रैश्च कवचैः। N गजैश्चापि निपातितैः D ध्वजैश्चापि निपातितैः।

59 *a* BE यानैः for योधैः।
b H सैन्यम् for बलम्। BEHKM सुसभ्रान्तम् D सुविभ्रान्तम् for समुद्भ्रान्तम्।

---

56 *a* S. cl. च for वै।
b SG एव for इव। ST वर्षाणाम् for वज्राणाम्।

57 *a* SK, SG, ST रथाश्वाश्च SA रथाश्वाश्चाः for रथाश्चैव। S. cl. सादिनः for वाजिनः। SG पदातयः for विशांपते।
b SA[2] शोणितार्द्राः for शोणिताक्ताः। S. cl. च दृश्यन्ते for व्यदृश्यन्त।

58 *a* S. cl. निकृत्तैः for विचक्रैः।

59 *a* SA[1] चापि f. r तत्र। SG कृष्ण° for पार्थ°। S. cl. अभिपीडितैः।
b SK सुसभ्रान्तम् for समुद्भ्रान्तम्।

विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ।
आच्छादयेतामन्योन्यमन्वेक्षन्तौ रथेषुभिः ॥ ६० ॥
तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ।
द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव ॥ ६१ ॥
अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणद्यूते प्रवर्तिते ॥ ६२ ॥
अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ६३ ॥
प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
जेतारं देवदैत्यानां सर्पाणां च महारथम् ॥ ६४ ॥

60 *a* N वीरौ for तत्र । D धनुषा । A omits from 'तत्र' in 60 *a to* तत्र in 61 *b*.
b D आच्छेदयेताम् BE आच्छादयन्ताम् C आच्छादयताम् F आच्छादयेतम् । Edns BCDEGN ततक्षतुः H मतर्जतुः K वितक्षतौ L सतक्षंतौ F मन्येक्षतौ । H रथेषुभिः ।
61 *a* D रोमहर्षणम् FMN लोमहर्षणम् for भरतर्षभ ।
b K वृत्र° for बलि° ।
62 *b* HL विदार° BE °व्यदारयंतौ for व्यदारयताम् । M प्राणि° । ABDEHLM प्रवर्त्तिते । N reads this l. after v. 55 also (v. l. : -छादयेतामथान्योन्यम् ।)
63 *a* H अंतरिक्षनादः ।
64 *a* L तरस्विनम् for दुरासदम् ।
b DN मर्त्यानाम् for दैत्यानाम् । Edns CDGK सर्वेषाम् for सर्पाणाम् । DK महात्मनाम् ।

---

60 *a* ST विधुन्वाना ततो वीरा । SK, SG तु तौ वीरौ SA एतौ वीरौ for तु तौ तत्र ।
b SK, SA² माच्छादयेताम् ST, SA¹ मच्छादयेताम् । SK, SA द्विषन्तौ परेषुभिः, SG द्विषन्तेताविषुभिः ST दिदृक्षन्तौ परेषुभिः for अन्वेक्षन्तौ रथेषुभिः ।
61 verse omitted in S. cl.
62 this verse is omitted in S. cl. except ST.
63 *a* SG अन्तरिक्षे तु शब्दोऽभूत् ।
64 *b* SK सर्वदैत्यानाम् SG, ST सर्वमर्त्यानाम् SA सर्वदेवानाम् । S. cl. सर्वेषां for सर्पाणाम् ।

अविभ्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातितम्।
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ६५ ॥
अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः।
खे चकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभः ॥ ६६ ॥
तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतम्।
न च बाणान्तरे वायुस्तस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६७ ॥
अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा।
ददृशे नान्तरं कश्चित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६८ ॥
तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे।
शीघ्राच्छीघ्रतरः पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६९ ॥

65 *a* L शिष्यस्य M शिष्याणाम् for शिक्षा च।
b BEK आसीत् for अभूत्।
66 *a* H अमर्षगम्।
b Edns ACDFGHKLMN विचकर्ष। K रथे for रणे। Edns BEKN भरतर्षभ।
67 *a* L आयतिः Edns ACDFGHKMN आयतिम्।
b DN अप्यस्य K तस्य for वायुः। Edns CGH अस्य DKN वायुः for तस्य।
68 *a* D वै सृजतः N विसृजतः for उत्सृजतः।
b Edns ददर्श BE नान्तरम् for ददृशे। BE ददृशे for नान्तरम्। D किंचित्। BE वा for च।
69 *a* H अथ for तथा। N तथास्त्रयुद्धे घोरे तु। BE वर्तमानेऽतिदारुणे।
b Edns CG शीघ्र शीघ्रतरम्। HK शीघ्रतरम्।

---

65 *a* S. cl. दूरपातनम् for दूरपातितम्।
b SG पांडवस्य समम् for पार्थस्य समरे। S. cl. आसीत् for अभूत्।
66 *b* S. cl. विचकर्ष for खे चकर्ष। SG कृष्णः for पार्थः।
67 *a* SG शलभानान्तरामयत्। S. cl. अभवत् for आयतं।
b SG कुतः for न च। S. cl. तस्य for वायुः। S. cl वायुः for तस्य।
68 *a* S. cl. अभीक्ष्णम् for अनिशम्। S. cl. बाणान् for शरान्।
b SK नान्तरं SA नान्तरः। SK, SG, ST किंचिद् for कश्चित्। SK, SA[2] आपततः SA[1] ST, SG अपि ततः for आददतः। SG युधि for अपि च।
69 *a* SK, SA युद्धे तु कृतशीघ्रास्त्रे SG युद्धेषु कृतशीघ्रास्त्रे ST युद्धे तु कृतशीघ्रास्त्रे for तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु।
b S. cl. शीघ्रतरम् for शीघ्रतरः। SG कृष्णः for पार्थः। SK, SG, SA उदैरयत् ST उदीरयन्।

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७० ॥

द्रोणेऽवकीर्यमाणे तु शरैर्गाण्डीवधन्विना ।
हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७१ ॥

पाण्डवस्य च शीघ्रास्त्रं मघवान्संप्रपूजयत् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७२ ॥

ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः ।
आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७३ ॥

70 *a* CH शरा⁰ for शत⁰ । M ⁰सहस्राणाम् ।
b D पातयत् HN प्रापयत् । H अन्तिकम् K सन्निधौ for अन्तिकात् ।

71 *a* Edn² CG कीर्यमाणे तदा द्रोणे Edn¹ D आकीर्यमाणे द्रोणे तु H अवकीर्यमाणे द्रोणे तु । BE द्रोणे विकीर्यमाणे तु K विकीर्यमाणे द्रोणे तु N कीर्यमाणे द्रोणे तु । Edns BCDEFGHLN धन्वना ।
b A सेनानाम् ।

72 *a* Edns ABCDFGHLN तु for च । K तत्पाण्डवस्य । Edn² BCDEGHKLN मघवा प्रत्य⁰ Edn¹ F मघवान् प्रत्य⁰ । M ते देवान् प्रत्यपूजयत् ।
b H सर्वे for श्चैव । DN तत्र तत्र for ये च तत्र ।

73 *a* HK अथ for ततः । L रथयूथपैः ।
b Edn² CG पर्यवारयत् ।

---

70 *a* SK, ST शरसहस्राणि ।

71 *a* S. cl. विकीर्यमाणे द्रोणे तु । SK, SA, ST ⁰धन्वना ।

72 *a* SK तु for च । SK मघवा SG देवाश्च for मघवान् । SG समपूजयन् SK, SA, ST समपूजयत् for सम्पूजयत् ।
b SG गन्धर्वाप्सरसः ।

73 *a* SK, SA¹, S *ґ*, ST रथिनाम् SA² रथेन for रथानाम् । SK रथियूथपः SA¹ रथयूथपम् SA² रथयूथपैः for रथयूथपः ।
b S. cl. तु शरैः for सहसा । SA¹ समवारयत् for प्रत्यवारयत् ।

अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्य करोद्भृशम् ॥ ७४ ॥
सोऽमर्षवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।
किरञ्छरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७५ ॥
आवर्त्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ।
अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७६ ॥
स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णमपयाज्जवनैर्हयैः ।
च्छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ७७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे द्रोणभङ्गो नाम
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

74 *a* D च for तु ।
b All except M अकरोत् ।
75 *a* Edns CDGHKN स मन्युवशमापन्नः । M रणे ।
b E वृष्टिवान् ।
76 *a* All except M आवृत्य ।
b KL व्यवसर्पितुम् M च व्यवस्थितुम् for व्यपसर्पितुम् ।
77 *a* Edn[2] BCEFGHKLMN अपायात् Edn[1] व्यपायात् D व्यपयात् ।
b BH °चर्म° F °वर्त्म° LN °धर्म° for °वर्म° । C निवृत्तः EL निरुंतः ।

---

74 *a* SG महामनाः for महात्मनः ।
b SK, SA[2], SG, ST तदाकरोत् SA[1] सदाकरोत् for करोद्भृशम् ।
75 *a* S. cl. स मन्युवशम् ।
76 *a* SK, SG, ST आवृत्य for आवर्त्य । SK, SA[2] च SA[1], SG स ST सु for तु । SK, SG द्रोणस्ततोऽभवत् ST द्रोणस्ततो ययौ SA[2] द्रौणिस्तमभ्ययात् for द्रौणिस्ततो हयान् ।
b SG व्यपसर्पितुम् SA व्यवसर्पितुम् ।
77 *a* SK, SG, ST लब्धान्तरः for लब्ध्वान्तरम् । SG उपायात् ST व्यपयात् SK, SA अपायात् ।
b S. cl. °ध्वजधः for वर्मध्वजः ।

॥ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ द्रौणिर्महावीर्यः प्रययावर्जुनं प्रति ।
शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १ ॥
तयोर्देवासुरसमः संनिपातो महानभूत् ।
किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २ ॥
न स्म सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ।
शरगाधकृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः ॥ ३ ॥
महांश्चटचटाशब्दो योधयोर्युध्यमानयोः ।
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरंजय ॥ ४ ॥

LIV 1 *a* Edns CDGHKLMN ततः for अथ । Edns GHL महाराज A महाभागः BEF महाभाग M महावीर्य । C प्रययौ । Edns BCDEGHKLMN रणे for प्रति ।
b L शरधारेण । D °माण इवाम्बुदः N वर्षमास इवाम्बुदः ।
2 *a* DK ततः for तयोः । D तयोः for महान् ।
b DE किरन्तः ।
3 *a* H, न सः for न स्म । N भाति for सूर्यः । D दिवा for तदा । N सूर्यः for भाति । D रात्रि° for वाति ।
b Edns H जालावृते BE भूते कृते CGM गाढे कृते D संवीकृते K जालाचित° N सर्वेश्रिते for गाधेकृते । D हाहाभूते ।
4 *a* BE चरचराशब्दः । H यस्तयो for योधयोः । Edns BCEG हन्यमानयोः AKH वध्यमानयोः K भिद्यमानयोः N विध्यमानयोः ।
b AECDEFGKMN पुरंजयः ।

LIV. 1 *a* omitted in S. cl.
b S. cl. वर्षमाण इवाम्बुदः ।
2 *a* SG महात्मनोः for महानभूत् ।
3 *b* SK, SG शरगाढे ST SA[1] शरजाले SA[2] शरजाते for शरगाध° । 'S cl. छायाभूतमिवाभवत् ।
4 *a* ST चटपटी for चटचटा । SA योधयोः
b S. cl. परमदारुणः for परपुरंजयः ।

हयानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ।
ते राजन्न प्रजानन्ति दिशं कांचन मोहिताः ॥ ५ ॥
ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।
विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह ॥ ६ ॥
तदस्यापूजयन्देवा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् ।
द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महात्मनः ॥ ७ ॥
ततो द्रौणिर्धनूंष्यष्टावाक्रम्य तु नरर्षभात् ।
पुनरेवाहनत्पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ८ ॥

5 *a* L हयास्तस्यार्जुनः । H तूर्णं for सर्वान् । KL अल्पजीविनः ।
b Edns CFG प्रजानन्त D अभिजानन्ति HL प्रजानाति ।
6 *a* D तदा N तथा for ततः । BE अतिचरिष्यतः HK चरतो रणे L वितरिष्यतः ।
b H चिच्छेद् ज्या शरेण ह । D सः LM हि N च for ह ।
7 *a* H दूतस्य पूजयन्नेव । D कर्म for देवाः । Edns BCEHKLLN कर्म D देवाः for दृष्ट्वा । Edns BCDEGHKLN दृष्ट्वातिमानुषम् ।
b L द्रोणभीष्मौ च । Edn[2] GHM महारथाः Edn[1] BCDEKLN महारथः ।
8 *a* BE द्रोणिः । Edns CG धनुःश्रेष्ठम D धनुष्कृष्य FHL धनुष्यष्टौ M धनुष्यस्यौ । Edns CG अपकृष्य BEL अपक्रम्य D व्युपक्रम्य HM उपक्रम्य K व्यपक्रम्य N व्यपकृष्य । Edns CGH रथर्षभम् BE नरर्षभ D रथर्षभः K महारथः LM नरर्षभम् N च वीर्यवान् ।

---

5 *a* S cl. हयास्तस्यार्जुनः । SK, SG, ST सख्ये SA सखे for सर्वान् । S cl. अल्पतेजसः ।
b SA स राजन्न प्रजानाति SG राजन्न प्रतिजानाति ST राजन्नतिविजानाति । SA, SG दिशः ST दिशि for दिशम् । SA काञ्चन मोहितः ।
6 *b* S, cl. नुनोद for चिच्छेद । SK, ST, SA सः SG च for ह ।
7 *a* S. cl. कर्म दृष्ट्वा for दृष्ट्वा कर्म । ST अतिमानवम् ।
b ST टिन्नद्रोणकृपाश्चैव कर्णश्चैव महारथः । line omitted in SK, SG, SA.
8 *a* SK धनुर्ध्वस्य SG धनुः परथा ST धनुष्टौ । SK, ST, SA व्यपक्रम्य । SG व्यतिक्रम्य । SA[2] परंतपः SK, SG, ST, SA[1] नरर्षभः ।
b SK, SG, ST पुनरभ्यहन् SA पुनरभ्यहनत् ।

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ ९ ॥
ततोऽर्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ।
वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ १० ॥
ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ ११ ॥
तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः ।
युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव संगतौ ॥ १२ ॥
तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १३ ॥

9 *a* K विहस्य for प्रहस्य ।
b A मूर्व्या ।
10 *b* Edns BCEGKL इव HN च for एव ।
11 *b* DGHKLN एव for एवम् । F सुमहा° for सुमहत्° ।
12 *a* M विस्मय गता ।
b K महात्मानौ N महावीरौ for महावीर्यौ । H वृषभाविव । D सहतौ N मयुता for संगतौ ।
13 *a* Edn[1] BDE समाजग्मतुः । D अन्योन्य° for अन्योन्यम् ।
b C आशिविषाकारै. M आशीविषाग्रै । AK पावकैः for पन्नगैः ।

---

9 *a* ST तत्र for ततः । SK, SG प्रहसन् ।
b SK, SG, SA च तदा ST स तदा for नवया । ST मौर्व्या ।
10 *a* SK, SA[2] आहृत्य for आवृत्य । SK, SA[2] समाह्व. । omitted in SG, ST, SA[1]
b omitted in SA[1]. SK, SG, ST, SA[2] इव for एव ।
11 *a* SG प्रवर्तते for प्रववृते । omitted in SA[1]
b SK, SG, ST, SA[2] एव for एवम् । रोम° for लोम° । omitted in SA[1],
12 *a* S cl कुरव. for ददृशु. । ददृशु for कुरव ।
b S. cl. महामानौ । S cl. द्विरदौ for यूथपौ ।
13 *a* ST, SA[1] समाजग्मतु । SK, SG, ST परस्परजयैषिणौ SA[2] परस्परमर्मभिदौ SA[1] परस्परमर्मणौ for अन्योन्य &c. ।
b S. cl पावकै. for पन्नगै ।

अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥

अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूत्तेनार्जुनोऽधिकः ॥ १५ ॥

ततः कर्णो महच्चापं विकृष्याभ्यधिकं रुषा ।
अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १६ ॥

तत्र चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः ।
ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्धत ॥ १७ ॥

स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
समैक्षत विवर्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥

14 *a* K अक्षज्यौ K[1] अक्षयौ । H इषुधिः ।

15 *a* M सुपर्वाणाः for पुनर्बाणाः । Edn[1] CG अभ्यस्यतः N अभ्यस्यतौ ।
b BEHKLN शीघ्रं for तूर्णम् । Edns BCDEGHKLMN अधिकोऽर्जुनः for अर्जुनोऽधिकः ।

16 *a* Edns G महाचापम् । Edns CG तथा for रुषा ।
b C अवाक्षिपम् L अथाक्षिपत् N अवाकिरत् । BE शक्तीं for शब्दः ।

17 *a* Edns CLN ततः BE अथ for तत्र ।
b M यत्र for तत्र । Edn[1] न्यवर्धत H अभ्यवर्ततः K अप्यवीवृधत् L अभ्यवीवृधत् N अप्यवर्धतः for व्यवर्धत । D कोपश्चास्याभवत्ततः । M तस्य कायोत्यवीवृधत् ।

18 *a* N सरोषवेशम् ।
b Edns CGL तमैक्षत D समेक्षत F समैक्ष्यत K अन्वैक्षत N अपैक्षत for समैक्षत । Edns ACDGKLMN विवृत्ताभ्याम् । BEH तमैवैक्षत वृत्ताभ्याम् । K कुरुनंदनः ।

---

14 *a* SK अक्षयौ । ST जयैषिणः for महात्मनः ।

15 *a* SG याणान् ।
b S. cl. शीघ्रम् for तूर्णम् । SG मुहूर्तेन for अमूसेन । S. cl. अधिकोर्जुनः ।
End of Adh at v. 15. vv. 16, 17, 18 are omitted in S. cl.

तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकात् ।
त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजन्हुः सहस्रशः ॥ १९ ॥
उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनंजयः ।
अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २० ॥
तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
कामयन्द्वैरथेनैनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे अश्वत्थामभङ्गो नाम
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं पर्युपस्थितम् ॥ १ ॥

19 *a* Edns CG सायकात् ।
b D उपानिन्युः G अपाजन्हुः M उपजन्हुः । H समंततः for सहस्रशः ।
20 *a* D तु for च । L महाबाहुम् ।
b L सपत्नयन् ।
21 *a* M ततोभिद्रुत्य ।
b Edns BCEG द्वैरथं तेन A वैरथोनेन D द्वैरथेनेमम् HKL द्वैरथे युद्धम् M द्वैरथे-नैवम् for द्वैरथेनैनम् । Edns युद्धम् CG युद्धे for इदम् ।

* * * * *

LV. 1 *a* HL यत्त्वं । HL विकत्थसे ।
b H मम for न मे । ABDEH युद्धे । H समो नास्ति Edns ABCDEFGH LN समुपस्थितं K त्वामुपस्थित ।

---

vv. 19, 20, 21, omitted in S. cl.
21 *a* ST सम् for नैम् ।
b ST श्रामयित्वा धनुर्वीर इदम् । ST reads vv. 20 & 21 after v. 6 of Adh 57.

* * * * *

LV. N. B.-ST repeats elsewhere almost all the verses of this adhy. noted here as ST[2].
1 *a* SK, ST[2] omit अर्जुन उवाच before this v. SK यत्त्वं SA यत्तत् SG ST[1] यत्त्वं । ST[2] यत्ते कर्ण । SK, SG, SA बह्वयद् ST[1] बह्वयद्वान् ST[2] बहुवाक्य । SK, ST, SA[1] प्रभाषसे SG, SA[2] विकत्थसे for विकत्थितं ।
b SG, ST[1] मृषा न मे युधि समः । ST[2] समुपस्थितं ।

सोऽद्य कर्ण मया सार्धं व्यवहृत्य महामृधे ।
ज्ञास्यस्यवरमात्मानं न चान्यानवमंस्यसे ॥ २ ॥
अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥
यत्त्वया कथितं पूर्वं मामनादृत्य सूतज ।
तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४ ॥
यत्सभायां स्म पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः ।
दृष्टवानसि तस्याद्य फलं प्राप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥

2 *a* A सोऽद्य K अद्य for सोऽद्य । L महायुधि ।
b Edn[1] BDEGLMN ज्ञास्यसे । Edn[1] BDEGMN बलं Edn[2] AC अचलं for अवरं । Edn[1] D आत्मीयं । BEN अन्यम् । Edns CDFGHK अवमन्यसे ।
3 *a* ACELMN पुरुषाः K[1] परमाः for परुषाः । H धनुरुत्सृज्य । M केवलाम् ।
b F तदिदम् । M चिकीर्तितम् ।
4 *a* Edns BCEGN मामनासाद्य AD मामनाधृत्य । Edns BCEGHLMN किंचन for सूतज ।
b L तदिदं । G महद्भुतं for मया सह । F omits verse 4.
5 *a* Edns G स CHKN च D तु for स्म । K[1] रुध्यमाणां for क्लिश्यमानां ।
b BE दृष्टवानासि । Edns GN आप्नुहि C मा ब्रूहि K प्राप्नोषि for प्राप्नुहि । F omits v. 5.

---

1. 2 *a* ST[2] अद्य for सोऽद्य । ST[2] युध्यस्व च महामनाः । for व्यवहृत्य &c.
b ST[2] ज्ञास्यस्व परमात्मान । ST[2] अवमन्यसे । SK, SG, ST[1], SA omit the whole v.
3 *a* SK, SG, ST[1], SA सभायां पौरुषं प्रोच्य (SA[1] प्राप्य) for अवोचः परुषा वाचः ।
b ST[1] कर्म for मन्ये । ST विदिनं for यदिदं । SK, SG, ST[1], SA कर्तुमिच्छसि यत्कर्म (SG दुर्बुद्ध) तन्मन्ये (ST[1] मन्ये तत्) दुष्करं त्वया for इदं तु &c.
4 *a* S. cl. नास्तिमद् (ST[1] मे) सम इत्यपि for मामनादृत्य सूतज ।
b SK, SG, ST, SA[1] सत्यं SA[2] सर्वं for अद्य ।
5 *a* SG, ST[2] तु for स्म । SK सभायां यत्तु ST[1] यतः सभायां । SK नदा त्वया SG त्वया तथा for दुरात्मभिः ।
b SK, SG, SA असि for असि । SK, ST[2] अभुहि SA, आप्नुहि । ST[2] फलं भूयः समाप्नुहि ।

धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा ।
तस्य राधेय कोपस्य विमोक्षं पश्य मे मृधे ॥ ६ ॥
एहि कर्ण मया सार्धं प्रतियुध्यस्व संगरे ।
प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु सहसैनिकाः ॥ ७ ॥
कर्ण उवाच ।
ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि वाचं वै कर्मेति प्रथितं भुवि ॥ ८ ॥
यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् ।
इति गृह्णामि ते पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ९ ॥

6 *a* L विनद्धेन । N निबधेन । F omits this line.
b Edns BCEFGN विजयं LM विपाक for विमोक्ष ।
7 *a* KLN प्रतिपद्यस्व । BDKLN संगर CH मयुगे E सागर ।
b Edns CDGHN तव । BE मम for सह ।
8 *a* D वाच या पार्थ । D एता N एतत् for तत् ।
b Edns BCDEG हि ते वाक्य H वचो वाच K सदा वाच M हि वै वाच । Edns BCG कर्मतत् D कर्माणि H कर्मतः । C विभु for भुवि ।
9 *a* M तत्त्वया । A अशक्तैः ।
b Edns CG इतः L नापि for इति । Edns CG गृह्णीमहे । HKLM तव् for ते । BE गह्णमि ते । D दृष्टा युधि for तव दृष्ट्वा ।

---

6 *a* ST[1] दर्शित for मर्षित । S. cl (except ST[2]) तव for पुरा । S cl. (except ST[2]) तस्य पापस्य राधेय फल माप्नुहि (ST अश्नुहि) दुर्मते । ST[2] omits v. 6
7 *a* SK, SG, ST[1], SA इहाद्य कुरु वैशस ST[2] प्रतिमुचस्व सायकान् for प्रतियुध्यस्वसंगरे ।
b SK, SG, ST[1], SA सन्तु ST[2] भूयः for सर्वे । SK, SG, SA सर्वे ते ST[1] सर्वेते for भवन्त ।
8 *a* SG वाच for वाचा । ST[2] ब्रवीमि पार्थ यद्वाचा तच्च कर्म चराम्यहम्
d SK, SG, ST[2] SA विशेषितो हि त्व वाचा कर्मणायानिम भुवि । SA अविनष्टो ST[2] omits this line.
9 *a* ST[1] तदशक्त्यासुमर्षितम् ।
b SA यदि for इति । SK, SG, SA गृह्णीम ते ST[1] गृह्णीमहे । SK, SG, ST[1] तमदृष्ट्वा SA[2] मम दृष्ट्वा । ST[2] omits v. 9.

धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा ।
तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिति मन्यसे ॥ १० ॥
यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।
तत्त्वं धर्मार्थवित्क्लिष्टं समयं भेत्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् ।
तथापि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः १२ ॥
अयं कौन्तेय कामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ।
योत्स्यसे त्वं मया सार्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलम् ॥ १३ ॥

10 *a* D कर्मपाश° । N °निबधन । C न for यत् । DHKMN यदि ते L यदिद for यत्त्वया ।
b M बल for बद्ध । Edns BCDEGHKN इव for इति ।
11 *a* K² न हि for यदि । N चरित मया ।
b DL सत्व H सध K² न त्व for तत्त्व । Ldns CG क्लिष्ट for कृत्स्न । BE धमार्थविक्लिन्न H धमार्थविश्लिष्ट L धर्मार्थविक्लिष्ट । Edns G स मया DL सत्समा for समय । Edns BEG योद्धु D हन्तु HN नेतु for भेत्तु । Edns ABCDEGHK²M इच्छसि for अर्हसि ।
12 *a* DKLN युध्येत । D कारणे ।
b BE तवापि । L श्रम for मम ।
13 *a* BE अथ for अय ।
b Edns CGHK हि for त्व ।

---

10 *b* SK, SG, SA अबद्ध इति । ST² omits this v
11 *a* SK, SG, ST² SA न हि for यदि । SK, SG यथोक्त SA यथावत् । SG चरित ।
b SK, SG क्लिष्ट (SG श्लिष्ट) स्वमर्थलोभात्तु SA ST¹ अर्थलोभात्तु क्लीबत्व for तत्त्व धर्माथवित्कृत्स्न । ST² omits v. 11. SK, SA छेत्तु SG हर्तु for भेत्तु । SK, SG, SA इच्छसि for अर्हसि ।
12 *a* SK, SG चेंद्र SA चेंद्र ST¹ चन्द्र for शक्र । SK, SG ST¹, SA तव युद्धेत कारणात् ST² भ्राता योद्धु मया सह for युध्यते &c
b ST² नमह पातयिष्याम किमुतान्य नर भुवि ।
13 *a* ST² omits this line
b SK, SG, ST¹, SA, ST² यत् for त्व । SK, ST¹, SA अत्र SG अनु for अद्य । SK, ST, SA पश्यामि SG विष्यति for द्रक्ष्यसि । SK, ST, SA ते for मे ।

अर्जुन उवाच।

इदानीमेव तावत्त्वं व्यपयातो रणान्मम।
तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १४ ॥
भ्रातरं घातयित्वा च त्यक्त्वा रणशिरश्च कः।
त्वदन्यः पुरुषः सत्यो ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच।

इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः।
अभ्ययाद्विसृजन्बाणान्कायावरणभेदिनः ॥ १६ ॥

14 *a* Edns CG अपयातः। DHN रणे।
b M येन for तेन। L तथा for तव।

15 *a* Edns DG कः CLN तु for च। BE त्वकारण for त्यक्त्वारण°। E शिराश्च। KL तथा for च कः।
b Edns CG कः पुमान् for पुरुषः। Edns BCDEGHM सत्यु F सत्यः K सम्यक् L कश्चित् N कर्ण for सत्यः। L वदेत् for ब्रूयात्। L व्यवस्थितं।

16 *a* DN वदन्नेव।
b C अभयात् M अभ्यसत् N प्रत्ययात्।

---

14 *a* SK, SG, ST[1], SA omit अर्जुन उवाच before this. S. cl. अपयातः।
b SK, SA कस्मात् SG, ST[1] तस्मात् for तेन। S. cl. reads vv. 14 & 15 after v. 7 above.

15 *a* ST[2] क. for च। SK, ST[1], SG, SA यो (SG, SA को) भ्रातरं घातयित्वा कर यक्त्वा च रण शिरम्। ST[2] अचिरात् for च कः।
b S. cl. सत्यु for सत्यः।

16 *a* SG, ST, SA omit वैशंपायन उवाच। SK, SG, ST, SA कर्णः। SK, SG, ST,[1] SA बीभत्सुमपराजितम्।

अभिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
शरवर्षेण महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १७ ॥

उत्पेतुः शरवर्षाणि घोररूपाणि सर्वशः ।
अविध्यदश्वान्बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् ।
चिच्छेद निशिताग्रेण शरेणानतपर्वणा ॥ १९ ॥

उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् ।
विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥ २० ॥

17 *a* Edns CDGKMN प्रतिजग्राह । DKN तान् for तं । H जृंभमाणं L जृभमाणः for प्रीयमाणः । Edns CG महारथः । DKN शरानग्निशिखोपमान् for प्रीयमाणो etc.
b Edns CG महता शरवर्षेण । DKN वर्षमाण इवांबुदः ।

18 *a* Edns BCDEGHKLMN शरजालानि । M सर्वतः ।
b D वाहाश्च । BEN हस्तयोश्च C हस्तौ चापं DL हस्ताचापं for हस्तावापम् ।

19 *a* N omits सः । M अवबधनं ।
b N निशिताग्रेण चिच्छेद । Edn² BCEFHKLM नत for आनत° ।

20 *a* BE²HLM तथा for अथ । DN बाणमथापरं ।
b F पांडवः । BE²M पुष्टिः for मुष्टिः ।

---

17 *a* SK, SG, ST, SA² प्रति SA¹ इति for अभि । SK SG तान् for तं । SK, SG, ST¹, SA पार्थः for कर्णः । SK, SG, ST, SA महारथः for धनंजयम् । ST² त्वरमाणो महाबलः ।
b SK, SG, ST¹, SA पर्जन्य इव वृष्टिमान् ST² वर्षमाण इवांबुदः ।

18 *a* SK, SG, ST¹, SA मेघजालानि ST² शरजालानि । SG² सर्वतः ।
b ST² बहुधा for बाह्वोश्च । SK, SG, ST¹, SA omit this line

19 *a* ST² कर्णस्तु ।
b ST² बिभेद for चिच्छेद । SK, SG, SA, S

20 SK, SC, SA, ST¹ omit this v.

ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुराच्छिनत् ।
स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २१ ॥
ततो निपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ।
तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २२ ॥
ततोऽस्याश्वान्दृढैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः ।
आकर्णमुक्तैरवधीत्ते हयाः प्रापतन्भुवि ॥ २३ ॥
अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महाभुजः ।
विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २४ ॥
तस्य भित्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः ।
ततः स तमसाविष्टो न स्म किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ २५ ॥

21 *a* L अर्जुन. for पार्थः । Edns ABDEGKLN धनुरच्छिनत् ।
22 *a* Edn² N अनुपेतुः । K पदातयः ।
b DN तान् गाण्डीवनिर्मुक्तैः ।
23 *a* Edns CG शरै. for दृढैः । F नाराचैः स तु वीर्यवान् for बीभत्सु° etc.
b Edns CGK अभ्यघ्नन् DN अहनत् for अवधीत् । Edns CGKN हता. for हयाः । F omits this line.
21 *a* K भल्लेन for बाणेन । Edns CDGLN महौजसा for महाभुजः । F₁ omits 24.
25 *a* D कायमस्याविशच्छरः L कायमभ्यपतच्छरः N कायमभ्यागमच्छरः ।
b D ततः कर्णो महान् हु L ततः शरसमाविष्टः । H नैस्म F न तु । BE कश्चित् । CL प्रजभिवान् D विजभिवान् H प्रजभिवान् ।

---

21 *b* ST² पार्थो व्यधमयच्छरैः for तां पार्थो° &c SK, SG, ST, SA read a whole verse (for '*b*'):–छिन्नधन्वा ततः कर्णः शक्तिं चिक्षेप वेगवान् (SG वीर्यवान्) । तां शक्तिं समरे पार्थश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
22 *a* SK बहुशः for बहवः ।
23 *a* ST¹ ततोऽस्याश्वान् वीर्योद्भवैः ST² ततोऽस्य शरैर्जघ्ने । ST¹ समरे धीरसायकैः for बीभत्सु &c.
b ST¹ आविद्धः ST² आविध्यत for अवधीत् । SK, SG, SA omit verses from 23 onward to the end.
24 *a* ST¹ भल्लेन ।
25 *b* ST² काय चास्याविशद्धनि ।

स गाढवेदनाविद्धो रणात्प्रायादुदङ्मुखः ।
ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे कर्णभङ्गो नाम
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥
यत्र शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः ।
काङ्क्षमाणो मया सार्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥

26 *a* Edns BCDEGHKLMN ॰वेदनः । CDGHKLMN हित्वा BE भित्वा for आविद्धः । Edns BCEGHKMN रणं D पार्थं for रणात् ।
b BE तत् for ततः । K उपक्रोशत् । K तु for च । D महाबलः ।

* * * * *

LVI. 1 *a* DM वैराटम् ।
2 *a* Edn² CGN अत्र for यत्र ।
b M काङ्क्षन्नेव for काङ्क्षमाणः । Edns CDGHKLMN युद्धं for सार्धम् । M तिष्ठन् । H अमरकर्षणः M परमदर्शनः for अमरदर्शनः ।

---

26 *a* ST² अगाधवेदनो हित्वा रणं प्रायात्पराङ्मुखः ।
b ST² ततोऽर्जुनं समाक्रोशत् । ST¹ omits vv. 25 & 26

* * * * *

LVI 1 *a* SG. omits वैशंपायन उवाच । SK, SG, SA कर्णं पराजितं दृष्ट्वा for ततो वैकर्तनं जित्वा ।
b SK, SG, SA एव मां प्रापयेदानीं । SK, SG, SA रथवृन्दं for यत्र तालः । SK, SA² महारिणां SG महारिण SA¹ महारिणः for हिरण्मयः ।
2 *a* ST तत्र SA¹ यत्तु for यत्र । SK, SG, SA सर्वेषां नः पितामहः ।
b ST मया योद्धुं । SK, SG, SA युद्धं काङ्क्षमाणो वै (SG हि) for काङ्क्षमाणो मया सार्धं । ST अमरकर्षणः । SK, SA रथे तिष्ठति दंशितः SG तिष्ठत्येव हि दंशितः ।

अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
अब्रवीदुत्तरः पार्थं प्रतिविद्धः शरैर्भृशम् ॥ ३ ॥
नाहं शक्ष्यामि कौन्तेय नियन्तुं ते हयोत्तमान् ।
विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥
अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात्संप्रयुज्यताम् ।
त्वया च कुरुभिश्चैव भ्रमन्तीव दिशो दश ॥ ५ ॥
गन्धेन मूर्च्छितश्चास्मि वसारुधिरमेदसाम् ।
द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य संत्रासं चैव पश्य मे ॥ ६ ॥
अदृष्टपूर्वः शूराणां महासंख्ये समागमः ।
योधाह्वानेन महता शङ्खानां निनदेन च ॥ ७॥

3 *a* BDE हयनागरथाकुल K नरवाजिरथाकुल ।
b Edns CG अपविद्ध M प्रतिबद्ध । K दृढ for भृशम् ।
4 *a* L adds उत्तर उवाच before this D न हि । C शक्यामि D शक्नोमि । Edns CDGKMN वारेह ABEHL वारमान् for कौन्तेय ।
b L विषादति ।
5 *a* CH इव for इह । BE दिव्यानि । Edn[2] G प्रभाव । BE सम्प्रयुज्यतां ।
b F चैव । Edns BEG द्रवति for भ्रमन्ति । M भ्रमन्त्या । BEHN मम for दश ।
6 *a* Edns CGH अह F आसम् for अस्मि । M मेधसां ।
b N मनो मह्य । Edns CG तव BELM त्रास DHKN त्रास for सन्त्रास । Edns CDGHKLN प्रपश्यत BM प्रपश्य मे L मे प्रपश्य for पश्य मे ।
7 *a* G मया E मम DHN महत् for महा । L सत्य N सैन्य for संख्ये । DHN समागम ।
b Edn[1] गदाघातेन Edn[2] CGN गदापातेन A गोधाघोषण BDEHL गोधाघातेन KM योधाघातेन । Edns CDG निस्वनेन च ।

SK, SG, SA omit verses 3–18 *a*

3 *a* ST हयनागरथाकुलम् ।
b ST प्रतिषेध ततः शरै ।
4 *a* ST adds उत्तर उवाच before this ST वारेमान् for कौन्तेय । ST नेतुं तेन for नियन्तुं ते ।
5 *a* ST इव for इह । ST प्रभावे for प्रभावात् ।
6 *b* ST त्रास चैव प्रपद्यते for संत्रासं° &c
7 *a* ST अदृष्टपूर्वं शूराणां प्रेक्ष्य सङ्ग्रामसागमम् ।
b ST गुणघातेन महता ।

सिंहनादैश्च शूराणां गजानां बृंहितैस्तथा ।
गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ॥ ८ ॥
श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा मूढचेतसः ।
अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं च कृतं त्वया ॥ ९ ॥
व्याक्षिप्यमाणं समरे गाण्डीवं च प्रकर्षता ।
दृष्टिर्विचलिता वीर हृदयं दीर्यतीव मे ॥ १० ॥
वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ।
व्यायच्छतः शतभुजं दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ॥ ११ ॥
नाददानं संदधानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् ।
त्वामहं संप्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतनः ॥ १२ ॥

8 *a* A बृंहतैस्तथा BE बृंहितेन् च H च बृहन्नडे ।
b D गांडीवस्य च घोषेण वज्रघोषसमेन च ।
9 *a* A प्रातिस्मृतिः ।
b H कुलालचक्र॰ । Edns CDGHKLN सततं for च कृतं । K मया for त्वया ।
10 *a* K व्याकृष्यमाणं । F व्याक्षिप्य समरे पार्थ गांडीवस्य च पश्यतः । C च कर्पतः DHK प्रदृश्यते G प्रकर्षतः ।
b Edns CGN प्रचलिता ।
11 *a* M वपुपोयं । AMN क्रुद्धस्यैव ।
b Edn[1] व्ययच्छतः । Edns BCDEK[2] तव AFK शर H सव्य for शत॰ । K[2] भुजौ । N शरान् राजन् for शतभुजं । BE भीतभीतो भवन्त्वपि । A भीतोऽस्मि फाल्गुन । L भीर्मेभषत्याति N भीष्मे भवत्यपि । L omits this line.
12 *a* Edns CDHKMN न संधान L असंधानं । G omits the whole v. 12.
b Edn[1] न प्रपश्यामि M संप्रवक्ष्यामि । Edn[2] न चेतनः D विचेतसः M विचेतनं ।

Verses 8–12 om. in SK, SG, SA.

8 *a* ST बृंहितेन च ।
b ST गांडीवशब्देन तथा भृशमप्रतिमेन च ।
9 *a* ST श्रुतिस्मृती च । ST प्रनष्टे ।
b ST सततं मंडलीकृतम् for मंडलं च &c.
10 *a* ST व्याक्षिप्यमाणः । ST प्रपश्यतः for प्रकर्षता ।
b ST दीर्यते मम ।
11 *b* ST च गांडीवं for शतभुज । ST भीमो भवत्युत ।
12 *a* ST आददानं च संधानं विमुंचंतं शरानपि ।
b ST न for सं॰ ।

अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च ।
न च प्रतोदं रश्मींश्च नियन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच ।

मा भैषीः स्तम्भयात्मानं त्वयापि नरपुंगव ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १४ ॥

राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ।
जातस्त्वं शत्रुदमन न विषीदितुमर्हसि ॥ १५ ॥

धृतिं सुविपुलां कृत्वा राजपुत्र रथे मम ।
युध्यमानस्य समरे हयान्संयच्छ शत्रुहन् ॥ १६ ॥

13 *a* BE भ्रमतीव for चलतीव । DHKLMN मे for च ।
b ABEHKL नाभीषून् for रश्मींश्च । D न प्रतोद न च रश्मीन् । N न प्रतोद न चाभीषु । Edns CDGHKN सयतुम् ।

14 *a* F त्वया च ।
b N आद्य द्भुतानि ।

15 *a* D जातस्य for मत्स्यस्य । N विश्रुत ।
b D नातस्त्वम् । Edns BCFGHKLM शत्रुदमने ADN शत्रुदमन° । Edns G नावसीदित C न च सीदितु H न विषीदतु M न विषीदतु ।

16 *a* Edns CDGHLN कृत्वा सुविपुलां H कृत्वा च विपुलां । Edn¹ D पुन for मम ।
b D सयम्य for सयच्छ ।

Verses 13–16 om in SK, SG, SA.

13 *a* ST अथ for अव° । ST तुराय भ्रमतीव म for भूरिय &c
b ST न च प्रतोदको रश्मीन् । ST सयतु for नियन्तुम् ।

14 *a* ST includes this v, in Uttara's speech and adds अर्जुन उवाच before v 15. ST अर्जुन स्तभयात्मान ।

15 *b* ST क्षत्रधर्मेण for शत्रुदमन । ST सयतिं क्षतुमर्हसि for न विषीदितु° &c,

16 *a* ST धृतिं कृत्वा सुविपुलां ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं पार्थसत्तमः ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १७ ॥
सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् ।
आदास्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १८ ॥
अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ।
शतह्रदामिवायान्तीम् स्तनयित्नोरिवाम्बरात् ॥ १९ ॥
दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदस्यति ।
इति मां संगताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः ॥ २० ॥

17 *a* Edns CGN नरसत्तमः AL रथिसत्तमः BE रथसत्तमः HKM रथसत्तमं D स्वरथे स्थितं for पार्थसत्तमः ।
   b Edns CG उत्तरं वाक्यमब्रवीत् for पुनः &c.
18 *a* D प्रयस्व for प्रापयस्व । MN तदेव माम् ।
   b Edns BCEGHK²N आच्छेत्स्यामि D आच्छित्स्यामि for आदास्यामि । L एवास्य ।
19 *a* H वा L मे for मां ।
   b D शतह्रदं । Edns BCDEGHKLN अंबरे । M omits the whole verse 19.
20 *a* BE कतमेन ।
   b F संगतं L शंकिताः ।

---

17 v. 17 & 18 *a* omitted in ST also–vide note v. 3 above.
18 *b* SK, SG, SA एतेषां for एतस्य । ST आदद्यामहमद्यैव । SK, SG धनुर्ज्यां । SK, SG, SA वेष्टनानि च for अपि चाहवे । ST कुरूणां बलमोजसा for धनुर्ज्यां &c.
19 *a* SK, SG, SA दिव्यमस्त्राणि । ST आहवे दिव्यमस्त्रं मे । S. cl. चित्रमुत्तर पश्यासि ।
   b SK, SG, SA शतह्रदा जृंभमाणा । ST स्तनयित्नुमिवांबरे SK, SG, मेघस्थां प्रावृषीव च SA मेघस्थामिवनावृषी ।
20 *a* ST सव्येन for वामेन । SK, SA कतमेन । ST करेणैनुदस्यति ।
   b SK, SA शत्रवः ST समरे for संगताः । ST कीर्तयिष्यन्ति SK, SA न विज्ञास्यन्ति for तर्कयिष्यन्ति । SK, SA सारथे for शत्रवः । SG omits this verse.

शोणितोदां रथावर्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ।
नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् ॥ २१ ॥
पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ।
वनं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥
जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ।
शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने ॥ २३ ॥
मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ।
इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ॥ २४ ॥
असंभ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ।
दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां स्म पत्रिभिः ॥ २५ ॥

21 *a* C नागनक्र° ।
b BEM प्रस्यदयिष्यामि BE परलोकापवाहिनीम् ।
22 *b* M छेष्यामि ।
23 *a* CH कौरवी ।
b ABEFM शतमार्गाः । M एव for इव ।
24 *a* M आवर्द्ध । A द्रक्षसि D द्रक्ष्यति ।
b AF इष्वस्त्रे D इष्वस्त M इष्वास्त्र । M सशिन for शिक्षित । M महन् for अहं ।
25 *a* Edns BCDEGHKLMN असंभ्रांतः । B रणे । D तिष्ठन् ।
b N दिष्य । AF भिंद्यात् CH भिद्यां M भिद्याः N भिन्द्यां । Edns CDN स्व पत्रिभि. AFLM सहारिभि. BE शिलीमुखै H पतत्रिभि. for स्मपत्रिभि. ।

---

21 *a* SK, SG, SA असोदक्तां ST शोणितां च for शोणितोदां । SK इयावर्तां ST, SG, SA शरावर्तां । SK, SA रथन्हृदां SG नगन्हदां for दुरत्ययां ।
b SA[2] प्रास्कन्दयिष्यामि । SK, SG, SA परलोकापहारिणाम् ।
22 *a* SA[1] पाणिपाद् शिरः पृष्ठ । SK, SG, SA बाहुध्वसचराचरम्, ST स्कधशाखादि-गहनम् ।
b SA[1] ज्योत्स्नाभिः SG छेत्स्येऽहं । SK, SG, SA मल्लैः for शरैः ।
23 *a* ST विजये for जयतः । S. cl. मार्गी सेना । SK, SG, SA मम सयुगे ।
b ST, SA[1] शत° । S cl. reads before this v., our v. 30.
24 *a* ST इहाविद्व । SG, SA[2] द्रक्ष्यन्ति SA[1] रक्षन्ति ।
b ST इष्वस्त्रशिक्षित दिव्य । SK, SG, SA omit this line.
25 *a* SK, SG, SA असंभ्रान्त· ST समग्र न्त. for असंभ्रान्तः । ST रणे for रथे । S. cl. तिष्ठन् । SG वा for च ।
b S. cl. मार्ग for दिव । ST पथान for तिष्ठन्तं । S. cl. अपि भेत्स्यामि पर्वतम् for गिरिं° &c. S. cl. reads v. 31 before this v.

अहमिन्द्रस्य वचनात्संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ।
पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ २६ ॥
अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।
प्रगाढं तुमुलं चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः ॥ २७ ॥
अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजम् ।
जित्वा षष्टिसहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् ॥ २८ ॥
शीर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ।
मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य च ॥ २९ ॥

26 *a* G अभ्यहनन् H ग्रहनं L व्यहनत् । GL परान् ।
b G पुलोमान् N पौलमान् । GN कालकंजान् L कालिंजाः ।
27 *a* A दृढं । D च कृतास्त्रता E कृतहस्तनी ।
b Edns प्रगाढे D प्रगालं H अगाढा । Edn[1] अनिविद्धं Edn[2] इति विद्धि A अभ्य-शिष्यं CG अतिविद्धं D अभ्यशिक्षन् H अतिवृद्धं K अभ्यशिक्षत् L अभ्याशिल्पत् M अभ्यविष्यं N अभिविद्धं । M प्रजापते ।
28 *a* L याने for पारे । Edns CDFGHKMN पुरवासिनां ।
b K जघ्ने for जित्वा । Edns GKLN षष्टिं⁰ । H रथानां ।
29 *a* K दीर्यमाणानि M वीर्यमाणानि । HLN तूलानि । F ववृधेनेव । Edn[2] K वारिणा for वायुना ।
b Edns BCDEGHN वै KM ह for च ।

---

26 *a* S. cl. संग्रामे for वचनात् । ST (अ)द्वितीयोऽहनयं रिपुन् SK, SG, SA द्विपतो-बलदर्पितान् for संग्रामे etc.
b S. cl. कालकेयांश्च । SK, SG, SA समरे भृशदारुणान् for सहस्राणि⁰ &c.
27 *a* ST इंद्र⁰ for इंद्रात् । SK, SG, SA क्षिप्र⁰ for कृत⁰ ।
b SK, SG प्रगाढनिपुणं । SA निपुणं for तुमुलं । ST गुह्य for चित्रं । SK अतिवृद्धं SG अतिविद्धं ST स त्वविद्ध SA[2] अतिवेध्यं for अभ्यशिक्षं । SA[1] अतिविरसंप्रकाशते for अभ्य⁰ &c.
28 *a* SK, SA परं SG पारे for अहं । ST साल्वे for पारे । ST ⁰वासिनां for ⁰मारुजम् ।
b SK, SG, SA हत्वा for जित्वा । S. cl. रथानां । SK, SG, SA read this verse before *b* of v. 26 above.
29 *a* ST चूडानि for कूलानि । ST एव for इव ।
b ST धावतः पश्य सर्वतः for पात्यमानानि⁰ &c. SK, SG, SA omit the whole verse.

ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथसिंहगणायुतम् ।
वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ ३० ॥
तानहं रथमध्यस्थान्छरैः सन्नतपर्वभिः ।
योधान्सर्वानतिबलान्योत्स्यमानानवस्थितान् ॥ ३१ ॥
एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ।
रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ॥ ३२ ॥
अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३३ ॥

30 *a* M ध्वजयक्ष । L पत्तितृग M पत्तिमृन for पत्तितृण । Edn[1] रथि° C रथ° । H सिंहगणैयुत N सिंहगणानुग ।
b F अस्त्रतेजसां ।

31 *a* Edns ACFGHKL रथनाडेभ्यः M रथर्तडेभ्य N रथमध्येय ।
b Edn[1] पत्तिन् Edn[2] ACDFGL यत्तान् MN यत्नात् for योधान् । L अतिबला? ।

32 *a* N सज्वालयिष्यामि ।
b वारुण्यां for वारुण । Edn[1] D वरुणादपि वारुण ।

33 *a* K तु for च ।
b M महास्त्राणि । L अवाप्नुवम् ।

---

30 *a* ST ध्वजवृक्षयुत ताम्रनरसिंहगजाकुलम् । SK, SG, SA ध्वजवृक्ष शरतृण नागा-स्थ्यादद्कल्य । SG ध्वजयत्र ।
b SG अस्त्रवह्निना । SK, SG, SA read this verse before v 23 above

31 *a* S. cl. reads instead – तानहं रथनाडेभ्य (ST मन्यनाकेभ्य) परलोकाय (ST° लोकाय) शातवान् ।
b omitted in S cl

32 *a* SK, SG, SA[2] एक प्रद्रावयिष्यामि SA[1] प्रद्रावयिष्यामि ST प्रस्थापयिष्यामि । SK, SG, ST वज्रपाणि । S. cl. reads this verse after v 24
b SA[1] रौद्र । SK, SG, SA वेधि ST शस्त्र for ह्यस्त्र । SA अह for अपि ।

33 *a* SG मातरिश्वनो ।
b ST वस्त्रादानि । SK, SG, SA omit this line

धार्तराष्ट्रं वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् ।
अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३४ ॥
एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।
व्यगाहत्तद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३५॥
तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुरून् ।
अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा धनंजयम् ॥ ३६ ॥
तस्य जिष्णुरपावृत्य ध्वजं मूले न्यपातयत् ।
विकृष्य कलधौताग्रं स विद्धः प्रापयाद्रथात् ॥ ३७ ॥

34 *a* Edns ABCDEHKLM धार्तराष्ट्र० ।
b BE उत्सादयिष्यामि D उत्पादयिष्यामि N आवारयिष्यामि । M omits this line.
35 *a* Edns BCDEGHKLN add वैशंपायन उवाच before this v.
b Edns CN व्यवागाहत् BEK व्यगाहयत् GHL व्यवगाहत् for व्यगाहत्तद् । M omits the whole verse.
36 *a* D तमापन्नं । C महाबाहुः ।
b A अभ्यवादयत् F अभ्यवाहयत् । Edns CDG आपगासुतः BE विविंशतिः for धनंजयम् ।
37 *a* Edns BCDEGHKLMN उपावृत्य । Edns BCEG मूलात् K मूलं । Edns BCEGK अपातयत् D न्यकृंतत A व्यपातयत् ।
b Edns ABCEG कलधौताग्रैः । BE संविद्धः N इष्वस्त्र for स विद्धः । Edns ABCDEFGHKL प्रास्रवत् MN प्रापयत् । Edns ACDFGHKL भुवि N रथं for रथात् ।

---

34 *a* ST धार्तराष्ट्रवनं ।
b ST वैराटे मास्तु ते ज्वरः । SK, SG, SA omit this whole verse.
35 *a* S. cl. adds वैशंपायन उवाच before this.
b SK, SG, SA व्यगाहत रथानीकं ST व्यगाहयद्रथानीकं । SK, SG, SA भीष्मस्य वाजिभिः ST भीष्मस्य मार्ग for भीष्म० &c.
36 *a* SK, SG, SA reads रथि (SG, SA रथ) सिंहमनाधृष्यं जीगीषंतं परान् रणे ।
b ST दुर्मुखो ध्यद्रवत्तूर्णं शरवर्षं धनंजयम । SK, SG, SA अभ्यधावत् (SG अभ्ययाचत) तद्वेगो (SG तेवायचा) ज्याविकर्षन् धनंजयः ।
37 *a* ST भुजमूले ।
b ST विकृष्य चन्द्रवदनं । ST प्रापनद्रथात् । ST सं चित्रमाल्याभरणं कृतवर्मं मनस्विनम । SK, SG, SA omit this whole verse.

तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः ।
आयान्तं भीमधन्वानमाराद्दृष्ट्वा धनंजयम् ॥ ३८ ॥
दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ३९ ॥
दुःशासनस्तु भल्लेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरम् ।
द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ४० ॥
तस्य जिष्णुरपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त गार्ध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४१ ॥

38 *a* M स N वि for तं । L °माल्याभरणं । Edns ABCDEGHKN कृतविद्याः L कृतविद्यः ।
b Edns ABCDEGHKLN आगच्छन् M आगच्छत् for आयान्तं । D भीममध्वानं HLM भीमधन्वानः । Edns CG चत्वारश्च DN चत्वारस्तु H योधा दृष्ट्वा K चत्वारः सु for आराद्दृष्ट्वा । Edns CKN महाबलाः D महाबलं G महाबलः for धनंजयम् । BELN बीभत्सुः पर्यवारयन् for आरात् &c.

39 *a* N च for अथ ।
b L आगत्वा । D भीममध्वानं । N प्रत्यवारयन् ।

40 *a* K च for तु । F उत्तमम् ।
b L वीरं ।

41 *a* N cl. उपावृत्य । Edns DGHKLN पृथुधारेण ।
b HK[2]L परिस्कृतं । CF omit the whole v.

---

38 *b* SK, SG, ST अभ्ययुर्भीमधन्वानः SA अगच्छन्भीमधन्वानः । S. cl. मौर्वीं पर्यस्य (ST विष्कार्य) बाहुभिः for आरात् &c.

39 *a* S. cl. वृषसेनः for दुःसहोऽथ ।
b SK, SG, SA अभीताः ST अभितः for आगत्य । SK, SG, SA पांडव for बीभत्सुं ।

40 *a* SK, SG, SA पुनश्चैव स भल्लेन ।
b S. cl. वीरं for वीरः । ST प्रतिविद्धं दुराधितं ।

41 *a* SK, SG, SA जिष्णुरुदावृत्य ।
b SK, SG, SA[2] मारुतंतद् ST विचकर्त SA[1] म्यरुतंतन् । SK, SG, SA गृध्रपत्रेण ।

अथैनं पञ्चभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
सोऽपयात्तद्रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीडितः ॥ ४२ ॥
तं विकर्णः शरैर्गाढं गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः ।
विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४३ ॥
ततस्तमपि कौन्तेयः शरेण नतपर्वणा ।
ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ४४ ॥
ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः ।
अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे ॥ ४५ ॥
तावुभौ गार्ध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनंजयः ।
विद्ध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४६ ॥

42 *a* H तथैन M अथैतं । N पंचात् । BE प्रत्यभिद्यत् K² अभ्यविध्यत् L प्रतिविध्यत् ।
CF omit this line.
b Edns CDGHKN सोपयातो रणम् । H प्रपीडितम् ।
43 *a* Edns BCDEGHKLMN शरैस्तीक्ष्णैः । Edn² CG गृध्रपत्रैः ।
44 *a* Edns BCDEGN आनतपर्वणा ।
b L अभ्याहनत् । Edns BCDEGHKLN रथात् M रणात् for भुवि ।
45 *a* A अपि° for अभि° ।
b DH अवाकिरन् । D रुद्रैः for तीक्ष्णैः । Edns GH परीप्सुः ।
46 *b* DN ततः for तयोः ।

---

42 *a* ST चाग्रेः for पश्चात् ।
b ST समरं हित्वा । SK, SG, SA सोपयातो रथोपस्थात् । SK, SG, SA अभि-
पीडितः ।
43 *a* ST विकर्णोऽपि for त विकर्णः । S. cl. तीक्ष्णैः for गाढ । SK, गृध्रपक्षैः SA
गृध्रपत्रैः । SK, SA शिलाशितैः for अजिह्मगैः । SG omits vv. 43 *b* 44, 45.
b ST परवीरस्त ।
44 *b* SK, SA² गाढ SA¹ पार्थः for तूर्णं । ST रथात् for भुवि । SK, SA प्राद्-
यद्रथात् ।
45 *a* SK उपाद्रुत्य SA उपद्रुत्य ST समाद्रुत्य । ST वृषसेनो विविंशतिः ।
b ST किरन्तौ च for अवाकिरन् । ST परीप्सन् पितरं । SG omits अवाकिरच्छरै-
स्तीक्ष्णैः । & reads the line as सर्वाद्दिशश्चाभ्यपतन् परीप्सन्भ्रातरं रणे (vide 48
a & 45 *b*.)
46 *a* SK, SG, SA गृध्रपत्राभ्याम् ।
b SK, SG, SA विव्याधयुगपद्व्यग्रः । ST विव्याध च व्यग्रः तयोरश्वानपातयत् ।

तौ हताश्वौ विविद्धाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ ।
अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ ४७ ॥
सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः ।
किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे दुःशासनभङ्गो नाम
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ संगम्य ते सर्वे कौरवाणां महारथाः ।
अर्जुनं महिता यत्नात्प्रतियुध्यन्त भारत ॥ १ ॥

47 *a* Edns CG विभिन्नांगौ H च विद्धागौं ।
b DN अभिपद्य K अभिद्रुत्य । BE उपनीतौ । ACD पदानुगौ ।
48 *b* N किरीटिमाली । C लब्धलक्ष्यः ।

* * * * *

LVII. 1 *a* Edns CFG सर्वे ते BEHKLN सर्वे तु । D भीष्मद्रोणमुखारथाः ।
b Edns CDEFGHKN यत्ताः A याताः for यत्नात् । Edn[1] प्रत्यविध्यंत Edn[2] ABCDEFGHKLN प्रत्ययुध्यन्त H भागशः for भारत ।

---

47 *a* SK तु SG च SA प्र° for वि° (विद्धांगौ) । ST विहताश्वौ निरुत्तांगौ ।
b ST अभिद्रुत्य रथैः सर्वैः ।
48 *a* ST सर्वान् कुरूनभ्यहनत् । SK, SG, SA read this after v. 43. SG joins *a*[1] with 45 *b*[2].
b ST लब्धलक्ष्यः । SK, SG, SA प्रतापवान् for महाबलः ।

* * * * *

LVII. *Note*:-After v. 6 in this Adh. ST presents *a* version (= ST[2]) different from S. cl. & agreeing with the Northern Recension. For particulars see Appendix

1 *a* S. cl. omits वैश० उ० before this verse. SK, SG, SA, ST[2] समागम्य तु ते (SK, SG ततः) सर्वे । ST[1] संहत्य for संगम्य । SK, SG, ST[2] SA भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
b ST पार्थेन । SK सहसा for महिताः । SG, ST, SA यत्ता ST[2] याताः SK युक्ताः for यत्नात् । SK, SA, ST प्रत्ययुध्यन्त SG समयुध्यन्त ST[2] प्रायुध्यन्त तु ।

स सायकमयैर्जालैः सर्वांस्तांश्च महारथान् ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहार इव पर्वतान् ॥ २ ॥
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरिशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च ।
पार्थस्य शरजालानि विनिपेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥
त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवः स बभौ रणे ।
मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्छरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥

2 *a* Edns BCDEGHKLMN सर्वतस्तान् ।
b C प्रच्छादयत् DK आच्छादयत् । Edns CG नीहारेणेव ।

3 *a* Edns AFGHMN ऱ्हेषमाणैः ।
b Edns ABDEFGKLMN भेरी° ।

4 *a* Edn[1] DHKN नगाश्वकायान् L नरांश्च कायान् । BE उच्छिद्य for निर्भिद्य ।
LM लोहानि ।
b Edns BCDGL विनिष्पेतुः । B सहस्रगः । M पेतुः शतसहस्रशः ।

5 *a* Edns BCEG प्रबभौ K अथ बभौ ।
b N मध्यद्दिनागतः । L शारदीव ।

---

a S. cl. सर्वतस्तान् for सर्वांस्तांश्च ।
b SG, ST, SA[1] प्रच्छादयत् । SK, SG शरौघैस्तान् ST[2] रथं शास्ता for अमेयात्मा ।

a ST[2] महाभागैः ।
b S. cl. भेरी° । ST[2] महान् for भवत् ।

a SK नागाश्वकायान् SA नराश्व कायान् ST. शरैश्चि कुंतैः ST[2] शरैश्च कायान् ।
ST, SA लोहानि ।
b SK, SG, ST शरवर्षाणि SA शरवर्षेण । ST विनिष्पेतुः । SK, SG, ST[2] SA न्यपतन् शतशः क्षितौ ।

5 *a* SK पांडवस्तु प्रकाशते SG पांडवश्च प्रकाशते ST[2] पांडुपुत्रः प्रकाशते SA पांडवः स्म प्रकाशते ।
b ST इव for गता ।

उपप्लवन्ते वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ६ ॥
शरैः संताड्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ।
ताम्रराजतलोहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥
छन्नमायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ।
गजाश्वसादिभिश्चैव पार्थबाणप्रपीडितैः ॥ ८ ॥
रथोपस्थान्निपतितैरावृता मानवैर्मही ।
अनृत्यदिव संग्रामे चापहस्तो धनंजयः ॥ ९ ॥

6 *a* Edns CGK उपप्लवान्ति D उपप्लवन्तः । Edns ACDFG तथा for तदा ।
b Edns CGHL चैव K[2] यान्ति for चापि ।

7 *a* Edns CG सञ्छिद्यमानानां L संच्छाद्यमानानां ।
b Edns ABCDEFGHK[2]N लौहानां । N महात्मनः ।

8 *a* H गतचेतसं K गतचेतनैः ।
b Edns ABCDEFG सादिनां तत्र HKN सादिभिस्तत्र L सादिपत्तीनां । Edns शितबाणात्तजीवितैः AF पार्थबाणात्तजीवितैः G शितबाणातजीवितैः L यभो बाणात्त-जीवितैः ।

9 *a* Edns CGN रथोपस्थाभिपतितैः । Edn[1] आस्थिता Edn[2] ACDEGHN आस्तृता BK आस्तीर्णा L आधृणोत् M संस्तृता । L महीम् ।
b Edns CG प्रनृत्यति HM प्रनृत्यन् L प्रवर्तन् । H चापहस्त[0] ।

---

6 *a* SK, SG, SA उद्भ्रमयान्ति ST[2] उद्यः प्रयान्ति for उपप्लवन्ते । SK विध्वस्ताः ST विस्वस्ताः । ST रथिनां वराः ।

7 *a* SG सुशरैस्ताड्यमानानां SK, SA शरैस्तु ताड्यमानानां ST शरैः संदृश्यमानानां ।
b ST रुक्मराजत[0] ।

8 *a* ST वले for छन्नं । SK, SG, SA जज्ञे for सर्वं । SG स शरैः for शरीरैः ।
b SK, SG, SA read instead:-आत्या गात्रितशस्त्राणां पतता (SG प्रेमता) मध्यसादिनां । ST reads गजेश्च वाजिभिश्चैव शितबाणात्तजीवितैः।

9 *a* SK, SA शून्यान्कुर्वन् रथोपस्थान् मानवैरास्तृणोन्महीम् । SG, ST अस्तीर्णा for आवृता । ST पृषतैः for मानवैः
b S. cl. प्रनृत्यन्निव समामे ।

श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्महाहवात् ॥ १० ॥
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजानि च ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ११ ॥
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२ ॥
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशादपतद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥

10 *a* N निर्घोरं ।
b DHLN सर्वभूतानि । D व्यपगच्छन् HN व्यगच्छन्त L व्यगमन्त । F महाहवे ।

11 *a* A °वारीणि K चारुणि for °धारीणि । Edns CG स्रजस्तथा BE शुभानि च N ध्वजानि च for स्रजानि च ।
b F अपि H च L प्र for स्म । M शिराणि ।

12 *a* M विशेषोन्मथितैः । C बहुभिश्च ।
b M सहस्राभरणैः ।

13 *a* K adds वैश° before this v. N. cl. except A अंतरा for समरे ।
b N पुष्पवृष्टिः । DN आकाशे हि for आकाशात् । Edns CDGHKLMN अभवत् for अपतत् ।

---

10 *a* ST °महाशनेः ।
b SK व्यलीयन्त च भागशः SG, SA[2] व्यवलीयन्त भागशः ST न्ययच्छत रणाजिरात् SA[1] omits the whole verse.

11 *a* ST उत्तम for उष्णीष । ST जैत्रिरूपस्रजानि च । SG सृतानि for स्रजानि ।
b ST च SG एव for स्म । SA[1] omits the whole v. 11.

12 *a* SG विशिखैर्मथितैः ।
b SG छिन्नैः for चान्यैः । SA[1] omits the whole v. 12.

13 *a* ST शिरांसि for शिरसां । ST अंतरा for समरे ।
b ST अतिवृष्टिः । SK, SG, SA[2] अभवत् for अपतत् । SA[1] omits the whole v. 13.

अथ क्रुद्धश्चरन्पार्थो वर्षाणि त्रीणि वै दश ।
क्रोधाग्निमुत्सृजद्घोरं धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥ १४ ॥
तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ।
सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५ ॥
वित्रासयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठः पर्यावर्तत भारत ॥ १६ ॥
प्रावर्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ।
अस्थिशैवालसंबाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥ १७ ॥

14 *a* N. cl. except N अवरुद्ध: for अथ क्रुद्ध: । N. cl. except N अचरत् for चरन् । Edns CG वर्षाणि त्रिदशानि च BEHK वर्षाणि दश त्रीणि च D दश वर्षाणि त्रीणि च L वर्षाणि दश पच च N वर्षाण्यष्टौ च पच च ।
b D क्रोधाग्नि: । DN सोऽसृजत् । All except DN उत्सृजत् । Edn[1] घोर: Edn[2] BCEG घोर: for घोर । N धार्तराष्ट्रस्य । D पाण्डवा: । M omits this v.
15 *a* Edn[1] घोर for चैव । M omits this line.
b M शान्तिपरा योधा: । Edn[1] भूता for योधा: । D धार्तराष्ट्रेषु ।
16 *a* C वित्रासयित्वा तत्सैन्य D वित्रस्य सर्वसैन्यानि । M धावयित्वा for द्रावयित्वा ।
b Edns CDGHKN जयतां L जयिनां for रथिनां । Edns ABCEFGK LN पर्यवर्तत । D मधुरे पर्यवर्तत ।
17 *a* A शोणितौघ° H शोणितांबु° L शोणितात्र° M शोणितां च for शोणितोदां ।
b BE कचशैवलसंबाधां DH केशशैवलसंबाधां K केशशैवालसंयुक्तां N केशशैवाल-संबाधां । A omits युगान्ते कालनिर्मिताम् ।

---

14 *a* ST स्मरन् पार्थ: । SK, SG, SA तथावरुद्ध्यारण्ये । S. cl. दश वर्षाणि त्रीणि च ।
b SK, SG, SA[2] क्रोधाग्निमुत्ससर्जासौ SA[1] उत्ससर्जासौ ।
15 *a* ST तदा दारुणं सैन्य । SK, SG, SA अस्य for तस्य ।
b SK, SG, SA[1] भारत for पश्यत: । SA[2] त्वरितं नाभिजग्मिरे for धार्तराष्ट्रस्य पश्यत: ।
16 *a* ST विद्रावयित्वा तत्सैन्य SK विद्राव्य च तत: सैन्य SG विद्राव्य पतनां सैन्यं SA विद्राव्य पत्न: सैन्य । S cl. प्रमथित्वा for द्रावयित्वा । SG °थम् for °रथान् ।
b SK, SG, SA जयतां for रथिनां । ST, SA पर्यवर्तत ।
17 *a* SK, SG, ST प्रावर्तत । SG, SK नदीं घोरां । SK, SA शोणितौघ°, SG शोणितार्द्रं । SK, SG तरङ्गिणी ।
b ST, SA शैवल । SG संबाधा । SK, SG, SA मध्ये पर्यवनिर्मिताम् (SG निर्मिता) । ST युगान्तकसमप्रख्य for युगान्ते &c.

शरचापप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ।
तनुत्रोष्णीषसंबाधां नागकूर्मरथोडुपाम् ॥ १८ ॥
मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्धिनीम् ।
रौद्ररूपां महाभीमां श्वापदैरतिनादिताम् ॥ १९ ॥
तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां क्रव्यादगणसेविताम् ।
मुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालंकारभूषिताम् ॥ २० ॥
शरसंघमहावर्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ।
महारथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् ॥ २१ ॥

18 *a* N शरश्वाप° । C लवा for प्लवा । BDEFHKLMN मांसशोणितकर्दमाम् for केशशैवलशाद्वलां । A omits this line
b M सयद्धां for सबाधां । A omits तनुत्रोष्णीषसबाधां । A क्षत्रकूर्म Edn¹ CD GHK²N नागकूर्मा । Edns CG महाद्विपाम् FL महोडुपाम् M महाद्रुमाम् for रथोडुपाम् ।
19 *a* H मेदोमांसृक्प्रवहां । M प्रवाहां for प्रवहां । MAF विवर्धनी C विगर्धिनी ।
b N महाघोरां । ABCDEFGKN अभिनादितां HL अभिनदितां for अतिनादितां ।
20 *a* D शोभितां for सेविता ।
b Edns G बुद्बुदां C बुद्बिदां for भूषिता ।
21 *a* N शिरःसंघ° । DKL नागनक ।
b H महाद्वीप । C निस्तनां ।

---

18 *a*. SG पुष्प घोर. । ST श्वश्च चापप्लवां घोरां । ST, SG, SA मांसशोणितकर्दमाम् for केशशैवल &c SK शैवाल for शैवल । SK, adds between a^1 & a^2.— मांसशोणितकर्दमाम् । रथोडुपां चान्त्रसर्पाम् ।
b ST समृद्धां for सबाधां । ST नागद्वीपां दुरत्ययाम् for नागकूर्म° &c. SK, SG, SA omit this line
19 *b* ST श्वापदैरभिनन्दिताम् । SK, SG, SA omit this whole verse 19.
20 *a* ST क्रव्यादैश्च च सवितां ।
b ST भूषणां for भूषिताम् । SK, SG, SA omit this whole verse 20
21 *a* ST शरातमहावर्ता हयनक्रदुरत्ययाम् । SK, SG, SA omit this line.
b ST गज for रथ । SK, SG, SA सिंहनादमहानादां (SG नादा) SK शंखस्वना महास्वनां SG शंखदुन्दुभिसंकुलां SA¹ शंखसंघसमाकुलां SA² शस्त्रसंघसमाकुलां ।

आददानस्य च शरान्संधाय च विमुञ्चतः ।
विकर्षतश्च गाण्डीवं न किंचिद्ददृशेऽन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे अर्जुनसंकुलयुद्धवर्णनं नाम
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविंशती ।
द्रोणश्च सहपुत्रेण कृपश्चातिरथो रणे ॥ १ ॥
पुनरीयुः सुसंरब्धा धनंजयजिघांसया ।
विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ २ ॥

22 *a* Edns ABCEFGN हि शरान् D निशातान् for च शरान् । BE सद्धानस्य मुचत ।
b Edn² ABCEFGHKLM कश्चित् for किंचित् । N दृश्यतेन्तरम् । Edns जनः L नरः for अन्तर ।

* * * * *

LVIII. 1 *a* Edns CGKLM ततः for अथ । FN विविंशतिः M विशांपते ।
b Edns CG अपि महारथ. HM अतिरथा रणे ।
2 *a* Edns C ययुः for ईयु । Edns CG च H तु for सु । N सुसन्नद्धाः । Edns CDGKN जिघांसवः ।

---

22 *a* SK, SG, SA तस्याददानस्य शरान् । ST आददानस्य नाराचान् । SK, ST सद्धानस्य मुचत ।
b ST आकर्षतश्च । ST, SA न कश्चित् ।

* * * *

LVIII. 1 *a* SK, SG, SA omit वैश॰ उ॰ before this v. ST दुःशासनः कर्णः दुर्योधन विविंशति. । SK सौबल शकुनिस्तदा SG शकुनि सौबलस्तथा SA¹ भीष्मश्च रथिनां वरः SA² भीष्म. शकुनिश्च च for दुःशासनविविंशती ।
b SK, SA द्रोणपुत्रश्च for सह पुत्रेण । SG द्रोणो द्रौणिस्तथाश्वत्थामा । ST कृपो दुमर्षणस्तथा ।
2 *a* SK, SG, SA सहिता विजय (SA¹ विजये) न्य (SA¹ यत्ताः) योधयन्तो महारथा. । ST पुनर्युयुत्सवः क्रुद्धाः धनंजयदिदृक्षव. ।
b ST स्फारयन्तश्च चापानि । SK, SG कम्पयंति महाधनूः SA कम्पयन्ति महान्ति च ST दृढानि धन्वानि च ।

तान्प्रकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्चसा।
प्रत्युद्ययौ महाराज समस्तान्वानरध्वजः॥ ३॥
ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः।
तं महास्त्रैर्महावीर्यं परिवार्य धनंजयम्॥ ४॥
शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव शारदाः।
ववर्षुः शरजालानि प्रपतन्तं किरीटिनम्॥ ५॥
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः।
अदूरात्पर्यवस्थाय पूरयामासुराद्दताः॥ ६॥

3 *a* Edns CG विकीर्ण° D उदीर्ण° for प्रकीर्ण°।
b Edns CDFGHN समतात् for समस्तान्।

4 *b* Edn[1] महावीर्यैं।

5 *a* Edns ACFGHK[2] वार्षिकाः BE पर्वते N पर्वत for शारदा.।
b L ववर्ष। Edns BCDEGHKLMN शरवर्षाणि। Edns CG पातयन्तो धनजय। ADHLM प्रतपत K प्रतपति for प्रपतन्त।

6 *b* Edns CG पर्यवस्थाप्य D पर्युपस्थाय। N पूजयामासु।

---

3 *a* SK, SA[1], SG ततः कीर्ण° SA[2] त प्रकाण°। ST त प्रकर्षयता तैश्च। ST शरैरादित्यसनिभैः।
b ST प्रत्युद्ययु.। ST समन्ताद्वानरध्वजम्। SK, SG, SA पुनरावृत्य मार्गस्थं ददृशावानरध्वज।

4 *a* ST कृपश्च द्रोणश्च। ST कर्णश्च रथिनां वर।SA द्रोणो द्रोणिश्च सयुगे। SK, SG omit this line
b SK, SG ते for त। ST महास्त्र। SA महारथ for त महास्त्रै.। SK, SA महेष्वासाः SG महायोधाः ST महावीर्याः।

5 *a* SA, ST वार्षिका. for शारदाः।
b ST ववृषुः शरवर्षाणि SK, SG युद्धे नरर्षुर्महावीर्या. SA त रथस्थं महेष्वासाः। SK, SG प्रतपतः ST प्रतपत।

6 *a* SK, SA[2] निशितैः SG, SA[1] विशिखै.। ST समताद् for समरे। SK लोमवाहिभि. SG, SA[2] लोमवाहिभिः SA[1] लोमवाहुभिः ST रोमहर्षणैः।
b SK, SG, SA प्रत्यवस्थाय। ST आवृता। SK, SG, SA पार्थ समयोधयन्।

तथा च तस्य कीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः ।
न तस्य द्व्यङ्गुलमपि विवृतं समदृश्यत ॥ ७ ॥
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महारथः ।
अस्त्रमादित्यसंकाशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥
शरराश्मिरिवोदित्यः प्रतपन्समरे वली ।
किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान्प्राच्छादयत्कुरून् ॥ ९ ॥
यथा वलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये ।
तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥

7 *a* Edns CG नैरवकीर्णस्य ABDEHKLMN अवकर्णिस्य च तैः for च तस्य कीर्णस्य ।
b M ह्यंगुल । A विधृतं । Edns CG समदृश्यत ।

8 *a* BE तस्य for ततः ।

9 *a* HKLMN स रश्मिभिरिव । M आदित्यं । Edns G प्रतस्थे C प्रतस्थौ ABEM प्रतपत् ।
b CD प्रच्छादयन् ।

10 *a* M बलाहकः । पावके । F अथ for वा ।
b BE इद्रायुधसमप्रभ । Edn² आनत ।

---

7 *a* ST तदा विकीर्णः स च तैः । SK, SG, SA omit this line.
b SK, SG अंगुल्याद्व्यगुलाद्वापि SA² अगुल द्व्यगुल वापि । SK, SA² प्रत्यदृश्यत । SA¹ आसीद्व्यगुलमात्र तु विवृत्त प्रत्यदृश्यत । SK, SG, SA² read this line before v. 6.

8 *a* ST दिव्यमस्त्र महायत्र SK, SG, SA तमैंद्र (SG, SA तदैंद्र) पथपार्थिक ।
b ST इद्र for अस्त्र । SG गांडीव ।

9 *a* SK, SG, SA यथा रश्मिभिरादित्यः ST स रश्मिभिरिवादित्यः । ST प्रतपम् । SK, SG, SA पूरयते सर्वतो दिश ।
b SK, SG, SA एव किरीटिना मुक (SA¹ मुक्ताः) । ST तानजयत् for प्राच्छा-दयत् । SK, SG, SA² सर्व SA¹ शरा for सर्वान् । SK, SG, SA जगत् for कुरून् ।

10 *a* ST बलाहका । ST अनलो वा । S॰ शिलातले ।
b SK चक्रायुधम् SG, SK शक्रायुधं । ST इवांवरे ।

यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि ।
द्योतयन्ती दिशः सर्वाः पृथिवीं च समन्ततः ॥ ११ ॥
तथा दश दिशः सर्वाः पतद्गाण्डीवमावृणोत् ।
त्रस्तास्ते रथिनः सर्वे बभूवुस्तत्र सर्वशः ॥ १२ ॥
सर्वे शान्तिपरा भूत्वा स्वचित्तानि न लेभिरे ।
संग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥
एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।
विद्रवन्ति दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सेनाभङ्गो नाम
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

---

11 *a* CDM पर्जन्यः । M दिवि विद्युत्प्रभासते ।
b KL पृथिवी च । ACF omit पृथिवीं च समन्ततः। तथा दश दिशः सर्वाः ।
12 *a* D तत्र for सर्वाः । L तपत् गांडीवं । A तद्वत् for पतत् ।
b Edns CG नागाः D ततः for त्रस्ताः । Edns CDEFGHKLMN च for ते । D तत्र for सर्वे । Edns CG मुमुहुः H योधाश्च for बभूवुः । Edns CG तत्र भारत D स्वतो रणे H सहसैनिकाः for तत्र सर्वशः ।
13 *a* M शान्तिपरः । Edns CG योधाः for भूत्वा । N न भेजिरे ।
b BE संग्रामविमुखाः । HKL विरथाः for विमुखाः । M जातास्ते ।
14 *b* Edns GHMN व्यद्रवन्त BCE व्यद्रवन्ति L विद्रुवन्ति । F निराशाश्च N निवासानि । BELN स्म for स्व ।

---

11 *a* S. cl. पर्जन्यः । SK, SG, SA विद्युत्स्तनति पर्वते ।
b ST विद्योतयन् SK विस्फूर्जिताः SG विस्फूर्जितैः SA विस्फूर्ज्य च for द्योतयन्ती । SK, SG ज्वलद्गांडीवमावृणोत् ST फल्गुनः शस्त्रतेजसा SA पृथिवीमनुनादयन् ।
12 *a* SA तथा तथा । SA ज्वलत् for पतत् । SK, SG, ST omit this line.
b SK, SG, SA च for ते । SK, SG, SA चैन्द्र (SG, ऐंद्र) मस्त्रं विकुर्वति । ST omits this line.
13 *a* SK, SG, SA योधाः for भूत्वा । SK, SG, SA स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।
b SK, SG, SA महिता द्रोणभीष्माभ्यां प्रमोहगतचेतनाः (SG, SA चेतसः) ST omits the whole verse.
14 *a* SK, SG, SA तानि for एवं । SG समितिंजय for भरतर्षभ ।
b SK, SG प्राद्रवन्त SA द्रवन्ति स्म । SK, SG, SA भयाद्दै (SG वा) सम्प्रधाविनः for निराशानि स्वजीविते ।

॥ एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो दुराधर्षः प्रतापवान् ।
विध्यमानेषु योधेषु धनंजयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥
प्रगृह्य कार्मुकं श्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् ।
शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्वर्मदेहप्रमाथिनः ॥ २ ॥
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥
प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं परिवारयन् ॥ ४ ॥

LIX. 1 *a* Edns भारतानां पितामहः CG भरतानां पितामहः DN सुदुर्धर्षः प्रतापवान् ।
b Edns BCDEGM वध्यमानेषु HKL युध्यमानेषु । H अथाद्रवत् ।

2 *a* Edns ABEGHLMN कार्मुकश्रेष्ठ ।
b Edns CG मर्मभेदान् BEM मर्मभिद्° KN मर्मभिदि D मर्मधर्म° H मर्मसूद° L देहमर्म° for वर्मदेह° ।

4 *a* G आध्माय्य KLM प्रध्माप्य । N धार्तराष्ट्रं ।
b M प्रदक्षिणे उपागत्य । Edns ACDFGKN समवारयत् BEHL पर्यवारयत् M पर्यवारयन् ।

---

1 *a* SG, omit वैशं॰ उ॰ before this v. SK तथाहि पुत्र एतेषां SG, SA तथा (तदा) भिगुप्तये स्वेषां for ततः शान्तनवो भीष्मः । SK, SG, SA पितामहः for प्रतापवान् ।
b SK, SG, SA हन्यमानेषु ST वध्यमानेषु । ST SA सैन्येषु ।

2 *a* S. cl. कार्मुकश्रेष्ठ । SG जाम्बूनदपरिष्कृत ।
b SK, SG, SA मर्म for वर्म । ST देहमर्मप्रभेदिनः ।

3 *a* SG, SA पाण्डरेण । ST श्रीडमानेन मूर्धनि ।
b ST च for स । SK, SG, SA सूर्योदये ST सूर्योदयात् ।

4 *a* SG, SA धार्तराष्ट्रं ।
b ST समावृत्य । SK समवारयत् SG समरोधयत् ST, SA समवारयत् ।

तमुद्वीक्ष्य तथायान्तं कौन्तेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णात्प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥
ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य धीमतः ।
समर्पयन्महावेगाञ्छ्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥
ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
ज्वलन्तः कपिमाजघ्नुर्ध्वजाग्रं किल लेभिरे ॥ ७ ॥
ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पाण्डवः ।
छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८ ॥

5 *a* Edns CGHLN उद्वीक्ष्य । Edns BCDEGH समायांतं N तदायातं ।
b L प्रतिगृह्णात् M प्रत्यगृह्णन् N अभ्यगृह्णात् । D धराधरं H धराधरः L धाराधारः । L अचलम् ।

6 *a* M बाणानष्टौ & omits ध्वजे पार्थस्य । Edns CDGHKLN वीर्यवान् M मुमोच ह for धीमतः ।
b GK समार्पयत् M पार्थं प्रति Edns ABCDEFGKLN महावेगान् ।

7 *b* Edns CDGHKL ज्वलन्तं । M ज्वलत्कपिसमाजघ्नुः । N. cl. except K[1] ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् (H °निलयाश्रितं) for ध्वजाग्रं किल लेभिरे ।

8 *a* M वेगेन for महता । M समासाद्यैव for पृथुधारेण ।
b A चिच्छेद । K अभि for तत् । L कर्णमभ्यपतद्भुली ।

---

5 *a* SK तमवेक्ष्य SG, SA समवेक्ष्य ST तं प्रेक्ष्य च । SK, समायान्तं SG, SA[1] तमायान्तं SA[2] तमायातं । SA repeats this line further with reading स हि दृष्ट्वा तदायान्तम् etc.
b SK, SG, SA अमेयात्मा प्रियातिथिमिवागतं । ST omits this line.

6 *a* ST ध्वजं । S. cl. वीर्यवान् for धीमतः । SG ध्वजे भीष्मः शान्तनवः शरानष्टौ च वीर्यवान् ।
b S. cl. महावेगान् । SK, SG, SA ज्वलतः (SG SA श्वसतः) पन्नगानिव ।

7 *a* ST तद्ध्वजं ।
b SK ध्वजाग्रं SG, SA ज्वलन्तं । S. cl. ध्वजाग्रनिलयाश्च तान् (ST निलयं च समं) ।

8 *b* ST तदद्भुतमिवाभवत् for तूर्णं &c. SK, SG, SA omit this whole v. 8

ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्दृढम् ।
शीघ्रवद्रथवाहांश्च तयोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ९ ॥

अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि च पाण्डवम् ।
दिव्येनास्त्रेण महता धनंजयमवाकिरत् ॥ १० ॥

तथैव पाण्डवो भीष्मं दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
प्रत्यगृह्णाददीनात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥

तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ १२ ॥

9 *a* Edns CGHM भृशं for दृढम् ।
b Edns ACDFGHKLN शीघ्रतुन् । DHN रथवाहौ । M शीघ्रमानय वाहांश्च ।
C तयोभौ । M ततो पार्ष्णी च सारथी ।

10 *a* H तं for तद् । Edns CG सः for च ।
b K विधिना for महता । M इवाकिरत् ।

11 *a* N अथ for तथा । Edns भीष्मे C भीष्मः । G उदीरयत् । BE omit this line.
b Edns CFGH अमेयात्मा । LM अचलं ।

12 *a* Edns ABCDEFGHLN तद् for सम । M युद्धंमभवतद् ।
b Edn² CG भीष्मेण । AK बल° HL वृत्र° for बलि° ।

---

9 *a* SK, SG, SA ध्वजं च सारथिं चास्य (SK चापि) विव्याध दशभिः शरैः । ST omits this line.
b S. cl. omits this line.

10 S. cl. omits this whole v.

11 *a* ST उदीरयन् ।
b ST अमेयात्मा । तथा मेघ इवाचलम् । SK, SG, SA omit this whole v.

12 *a* ST ततः for तयोः । SK, SG, SA तद्युद्धमभवद्घोरं । SK, SA रोमहर्षणमद्भुतम् for तुमुलं &c.

भल्लैर्भल्लं समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ।
अन्तरिक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ १३ ॥
अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ।
गाण्डीवमभवद्राजन्पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ १४ ॥
स तैः संच्छादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ।
पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ॥ १५ ॥
तां स वेलामिवोद्धूतां शरवृष्टिमुपस्थिताम् ।
व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पार्थं च समवाकिरत् ॥ १६ ॥

13 *a* Edns BCDEGN भल्लैर्भल्ला: HKL भल्लैर्भल्लान् M भल्लैर्भल्लैः । BDEN समाविद्धाः K समाहत्य । DN इह for युधि ।
b M omits this line.

15 *a* Edns CG ततः for स तैः ।
b D वर्षास्विव पयोधरः for च्छादयन् &c.

16 *a* BE सिंधुवेला D ततो वेलां K तां सुवेलां K इवोद्धूतां । Edns BCEGHM समुत्थिताम् K समुद्धतां L समुच्छ्रितां ।
b Edns CG पाडवं F पार्थस्तं । Edns CGKLN समवारयत् । D omits this line.

---

13 *a* SK, SG, SA भल्लैर्भल्ला· ST भल्लाद्भल्लं । SK, ST समाहत्य SG समासाद्य । SA, SK कुरु° for भीष्म° । SK, SG, SA रणे for युधि ।
b ST अन्तरिक्षे प्रकाशन्तः । ST ते for हि ।

14 *a* SK, SG, SA अग्निचक्रोपम घोर मंडलीकृतमाहवे । ST सव्य ।
b SK, SG, SA जिष्णोः for राजन् । SK, SG, SA सव्य दक्षिणमस्यतः for पार्थस्य°&c.

15 *a* ST स तं प्राच्छादयामास भीष्म शितधारैः शतैः । SK, SG SA अर्जुनश्छादयद्भीष्मं शरवर्षैरनेकशः (SG अवाकिरत्) SK, SG, SA interchange *a* and *b*.

16 *a* S. cl. तां (SG तं) समुद्रामिवोद्धूतां (SG द्धृत) । SK, SG समुद्यतां ST, SA समुत्थिताम् ।
b ST व्यधमत् । SK सोऽर्जुनं च न्यवारयत् SG ह्यर्जुनस्य न्यवारयत् ST पार्थं समवारयत् SA ह्यर्जुनं समवारयत् ।

ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ।
समरेऽभिव्यशीर्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १७ ॥
ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १८ ॥
ततस्ते कुरवः सर्वे साधु साध्विति पूजयन् ।
दुष्करं कृतवान्भीष्मो यदर्जुनमयोधयत् ॥ १९ ॥
बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ २० ॥
ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ २१ ॥

17 *a* Edns ACFGKN निकृत्तानि H तु वृंदानि ।
b Edns CG च for अभि । D omits this whole verse.

18 *a* F शरमुष्टिं । LN उपस्थितां । D omits this line.

19 *a* Edns ACGHKLMN चाब्रुवन् BDE अपूजयन् ।

20 *a* Edns CG धनंजयः for च पांडवः ।
b Edns ACDFGHKLM धारयितुम् ।

21 *b* M भारद्वाज° । BE omit this whole v.

---

17 *a* SK, SG, SA विसृष्टानि ST निकृत्तानि । SK, SG, SA संघशः for भागशः ।
b SK, SA आहतानि SG आगतानि व्यशीर्यन्त ST समरे व्यवशीर्यन्त । SK, ST, SA[2] अर्जुनस्य SG ह्यर्जुनस्य SA[1] फल्गुनस्य ।

18 *a* ST शराणां वृष्टिमुत्सृजन् ।
b ST व्यशीर्यन पुनस्तस्य । SK, SG, SA omit this whole v.

19 *a* SK, SG, SA ततो देवर्षिगंधर्वाः । SK, ST, SA अपूजयन् SG चाब्रुवन् ।
b SG, SA कुरुते भीष्मः । SK, SA[1] अधारयत् ।

20 *a* SK, SG, SA अर्जुनो दक्षः ।
b SK, SG, SA धारयितुं । ST reads this before v. 21.

21 *a* ST रणाद्वा ।
b SK,SG, SA आचार्यप्रमुखाद्वा । ST महेष्वासान्महारथात् for भारद्वाजान्° &c.

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडन्तौ भरतर्षभौ ।
चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २२ ॥
प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं च सुदारुणम् ।
कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ २३ ॥
प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचेरतुः ।
विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २४ ॥
साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् ।
नायं युक्तो मनुष्येषु योऽयं संदृश्यते महान् ॥ २५ ॥

22 *a* H शस्त्रैः शस्त्राणि । CDGHKLM पुरुषर्षभौ ।
b D महारथौ ।

23 *a* AD इंद्रं । H अभेद्य for आग्नेय । Edns G रौद्रदारुणं ।
b D याम्य for चैव । D तथा for याम्यं । H वारुणं for वायव्यं ।

24 *a* N प्रमुंचानौ । D समवेतौ । DL विरेजतुः । H प्रयुंजानौ तु समरे तावन्योन्यं विचेरतुः । C omits this whole v.
b M अपि for अथ । M सगमे N समरे for संयुगे । BE तथा K अनघौ for तदा ।

25 *b* DKN नेद् युक्त H नेद् युद्ध for नायं युक्तः । C यो यः । Edns पुमान् for महान् । C परमदारुणः for सदृश्यते महान् ।

---

22 *a* ST शस्त्रैरस्त्राणि । SK क्रीडनः । SK, SA पुरुषोत्तमौ SG पुरुषर्षभौ ST पुरुषाविमौ ।
b SK मोदयन्तौ ।

23 *a* SA[1] अस्त्रमस्त्रेण पांडवः for आग्नेय च° &c.
b SG सौर ST याम्य for चव । ST याक्ष for याम्यं ।

24 *a* SG नरव्याघ्रौ for महात्मानौ । SK, SG विरेजतुः ।
b ST एव for अथ । ST वीक्ष्यन्तौ for तौ दृष्ट्वा ।

25 *a* SA पार्थ & भीष्म interchanged ।
b SK, SA[1] नैतदन्यः SA[2] नैतदन्यद् SG नैतद्य ST नेद् युक्तं । SK, SG, SA प्रदर्शयितुमाहवे for योय° &c.

महास्त्राणां संप्रयोगः समरे पार्थभीष्मयोः ।
एवं सर्वास्त्रविद्घोरस्त्रयुद्धमवर्तत ॥ २६ ॥
अस्त्रयुद्धे च निर्वृत्ते शरयुद्धमवर्तत ।
अथ जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ॥ २७ ॥
चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम् ।
निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ॥ २८ ॥
समादाय महाबाहुः सज्जं चक्रे महाबलः ।
शरांश्च सुबहून्क्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ॥ २९ ॥
अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान्भीष्माय निशितान्बहून् ।
चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ ३० ॥

26 *a* D हि सयोगः N च संयोगः for संप्रयोगः । Edns CDGHKLN भीष्मपार्थयोः ।
b HLM omit this line

27 *a* Edns CFGLM तु निवृत्ते BDEHKN निवृत्ते तु । BDE शस्त्रयुद्ध ।
b Edns CDGN क्षुरधारेण ।

28 *b* L सोऽप्यन्यद् ।

29 *a* BDE सज्य M शय्यां । Edns CDGN महारथः ।
b M सशरान् for शरांश्च । C स M च for सु° । K अथ for आशु । H धनजयः ।

30 *a* DHKMN चित्रान् for तीक्ष्णान् । M अनाशितान् बहून् ।
b M पांडवः ।

---

26 *a* ST महेन्द्राणां प्रयोगस्तु । SK सनयोगं SG प्रयोग च । S. cl. भीष्मपार्थयोः ।
27 *a* S. cl. omits this line.
b SK, SG, SA उदावृत्य । SK, SG, SA पितधारेण ST क्षुरधारेण ।
28 *a* SK, SG, SA न्यकृन्तत् गृध्रपक्षेण ST चकर्त गार्धपक्षेण । SK शातकुम SA[1] जाम्बूनद for जातरूप । ST भीष्मस्यामिततेजसः for जातरूप° &c.
29 *a* SK, SG, SA नरव्याघ्रः for महाबाहुः ।
b SG मुमोच समितिंजयः । ST omits v. 28 *b* and the following vv. to the end of v. 46
30 *a* SG भीष्मे सुनिशितान् ।
b SK चिक्षेप च SA चिक्षेप स । SG चिक्षेपच । SA तदा for तथा ।

तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्छरान् ।
न विशेषस्तदा राजँल्लक्ष्यते स्म महात्मनोः ॥ ३१ ॥
अथावृणो दश दिशो शरैरतिरथस्तदा ।
किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवं तथा ॥ ३२ ॥
अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ।
बभूव तस्मिन्संग्रामे राजँल्लोके तदद्भुतम् ॥ ३३ ॥
पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ।
शेरते स्म तदा राजन्कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ ३४ ॥
ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निःसपत्नं चिकीर्षवः ।
अगच्छन्पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३५ ॥

31 *a* DM अस्यतः । K सबहून् शरान् ।
b D न विशेष । BCE तथा for तदा । M अथ महात्मने ।

32 *a* F तथा for तदा ।
b DN शरैः for शूरः । KN तदा for तथा ।

33 *a* H भीष्मात् for भीष्म । D पांडव H पांडवात् for पांडव ।
b FM राजलोके । BE तदाद्भुतम् ।

34 *a* N महाशूरा॰ ।
b D महाराज N हता राजन् । H रथात for रथम् ।

35 *a* H निर्भुक्तान् । Edns ABCDEGHKLMN निरमित्र for निःसपत्नम् ।
b Edn[2] CDFGMN आगच्छन् H प्रागच्छन् । FH पुङ्खसक्ता N पुङ्खसंसृष्टा ।

---

31 *a* SK, SG, SA अनिश शरान् ।
b SG तथास्तत्र for तदा राजन् । SK दृश्यते for लक्ष्यते । SK, SG, SA सु॰ for स्म ।

32 *a* SK, SA शूरं । SA तदा ।

33 *b* SK बभूव तत्र सर्वेऽस्मिन् SA[2] बभूव तत्र सर्व्येस्मिन् SA[1] बभूव तत्र सर्व्वेस्मत् SG बभूव शत्रुसर्व्येस्मिन् । SK, SG, SA लोके राजन् ।

34 *b* SK महाबाहो for तदा राजन् । SG गाङ्गेयस्याभितो ।

35 *a* SK, SG, SA निरमित्र for निःसपत्न ।
b SK अशक्ताः for अगच्छन् । SK, SG, SA पुङ्खसक्ता ।

निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ।
आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ३६ ॥
तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ।
प्रेक्षन्ते स्मान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३७ ॥
तद्दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ।
शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३८ ॥
पश्यैतानरिनिर्दारान्संसक्तानिव गच्छतः ।
चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यते ॥ ३९ ॥
नेदं मनुष्याः श्रद्दध्युर्न हीदं तेषु विद्यते ।
पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ४० ॥

36 *a* FHKL निपतन्तः । AM हिरण्यवाससः ।

37 *a* K प्रगाढ । BL छिन्नमस्यतः ।
b LN प्रेक्ष्यन्ते ।

38 *a* Edns ACGMN न for तद् । D परम । M चित्रमुत्तमम् ।
b FM शशसे ।

39 *a* Edns BCEFGHLMN इमान् D इमम् for एतान् । Edns CG पार्थ निर्मुक्तान् D अथ निर्दारान् L परिवृन्दानि M अरिभिर्दूरान् N राजनिर्दारान् । M ससक्तां N संयुक्तान् ।
b A दिव्या । Edns BCEGHN उदीर्यतः D अदीर्यत ।

40 *a* Edns ACG सद्दध्यु L श्रद्दधु M श्रद्दध्याः । L नेदेद ।
b DN द्राम्णानां L पौरवाणां । BCL समागतः ।

---

36 *b* SK, SG समदृश्यत ।
37 *a* SK, SG, SA प्रगाढ ।
38 *a* SK, SG, SA[2] न SA[1] सः for तद् ।
39 *a* SK, SG, SA परमान् । SA[2] इति नद्दागन् (on the margin अरिभिर्दारान्) ।
b SK, SG, SA[1] उदीर्यतः ।
40 *b* SK सौराणां च SG [illegible] for पौराणानां । SG विचित्राणां [illegible] ।

आददानस्य च शरान्संदधानस्य मुञ्चतः ।
विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं स्म प्रदृश्यते ॥ ४१ ॥
मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ४२ ॥
तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ।
उभौ सदृशकर्माणावुभौ युद्धविशारदौ ॥ ४३ ॥
इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् ।
पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४४ ॥
ततो भीष्मः शान्तनवो वामपार्श्वे समर्दयत् ।
अस्यतः प्रतिसंधाय विवृतं सव्यसाचिनः ॥ ४५ ॥

41 *a* Edns CGHKLMN हि for च । Edns CDGHN संधाय च विमुंचतः M माद्‍धानस्य मुंचतः ।
b M विकर्पन्तश्च । Edns CGL समदृश्यत H प्रत्यदृश्यत N संप्रदृश्यते for स्म प्रदृश्यते ।
42 *a* C प्रपतन्तं । H अन्तरे ।
b Edn² CGL नाशक्नुवन्त F नाशक्नुवत । K प्रसमीक्षितुम् L प्रतिवीक्षितम् ।
43 *b* D ततः for उभौ । N cl. (except H) विश्रुतकर्माणौ H दिव्यास्त्रविदुषौ । Edns CDGKMN उभौ तीव्रपराक्रमौ L उभौ युधि दुरासदौ ।
44 *a* D अथ for तु । M इत्युक्तो धर्मराजस्तु । L समागमे M समागत ।
45 *a* Edns BCEG शान्तनवो भीष्मः । Edns CGL वामं पार्श्वं BEHKM वामे पार्श्वे N वाण पार्श्वे । Edns CG अताडयत् ADFK समार्पयत् BEHLMN समर्पयत् ।
b Edns CG पश्यतः H आस्यतं for अस्यतः । D प्रविसंधाय । Edns CG विध्यतः BEM विवृतः H विधृत for विवृत ।

41 S. cl. omits this v.
42 *b* SK प्रसमीक्षितुम् ।
43 *a* S. cl. omits this line.
b SK विविधकर्माणौ SG सदृशकर्माणौ । SK, SG, SA² युधि दुरासदौ for युद्धविशारदौ ।
45 *a* SK बाणान् पार्श्वे । SK, SA² समार्पयत् ।
b SA¹ [illegible] प्रतिसंधाय । SA² [illegible] for विवृत ।

ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् ।
न्यकृन्तत् गार्ध्रपत्रेण भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ४६ ॥
अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४७ ॥
स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरम् ।
गाङ्गेयो युधि दुर्धर्षस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४८ ॥
ततः पार्थोऽग्निसंकाशं ज्वलमानमिवोरगम् ।
निचखान ललाटाग्रे भीष्मस्य शरमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे भीष्मभङ्गो नाम
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

---

46 *b* Edns CG चिच्छेद् AKN न्यकृंतत् BLM न्यकृन्त D चकर्त E न्यकृत्तात् H निकृत्तं । B आह्रार्धपत्रेण M गार्धपत्राणि N गार्धपार्धेन । Edns CG आदित्यतेजसः ।
47 *b* N पातमान for यतमान ।
48 *a* H पीडितस्तैः LM संपीडितः ।
b Edns ABCEGHN युद्धदुर्धर्षः । Edns BCEGLM दीर्घ DN दीर्घः H सूर्यः for गिरिः । Edns BCEGL अन्तरं HM अंबरे for अचलः ।
49 Edns BCDEGHKLMN omit this whole v.'
50 *a* MN अपोवाह । ADF सं यन्ता H सयना L सयनः M सयन्ताः । ABDE रथवाजिन G रथिवाजिनां L रथसारथि. ।
b A उपादेश ।

---

46 *a* SK प्रसह्य ।
b SK, SG, SA न्यकृन्तत् गृध्रपत्र । SA² जांबूनदपरिष्कृतम् for भीष्मस्य° &c. ST omits vv. from 28 *b* to 46 both inclusive.
47 *a* S. cl. दशभिः पश्चात् ।
b SG महाबलं for धनंजयः ।
48 *b* SK दीर्घ इवातुरः SG दीर्घमिवातुर ST दीर्घ विनिश्वसन् SA¹ दीर्घं इवातुरः SA² दीर्घमिवातुरः for गिरिरिवाचलः ।
49 S. cl. omits the whole v
50 *a* ST, SA स यन्ता । ST रथवाजिन. ।
b ST दृशामन्दामनुस्मृत्य ।

॥ षष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय ।
पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ॥
उच्छ्रित्य केतुं विनदन्महात्मा ।
धनुर्विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ १ ॥

स भीमधन्वानमुदारवीर्यम् ।
धनंजयं शत्रुगणे चरन्तम् ॥
आकर्णपूर्णायतनोदितेन ।
भल्लेन विव्याध ललाटमध्ये ॥ २ ॥

LX. 1 *a* D अथ L च for तु ।
c Edns ACFGH उत्सृज्य M उद्यम्य N उद्धृत्य । DN चापं for केतुं ।
d DKN स्वयं for धनुः । BE विगाह्य । H सुतं विराटस्य शरेण जघ्ने for धनुर्वि° ।
2 *a* Edns BCDEGHKMN उद्भववीर्यम् ।
b HM शत्रुरणे ।
c Edns BCDEGN चोदितेन ।
d HK बाणेन । Edns CG विव्याध भल्लेन ।

LX. 1 *a* SG omits वैशं॰ before this.
c ST उद्धृत्य ।
d ST स्वयं निगृह्य । v. omitted in SK, SG, SA.
2 *a* SK उद्भववेगः SG, SA उद्भववेगं ST उद्भवशौर्यम् ।
b SK शत्रुशतैरजेयम् SG शत्रुगणैरजेय्यम् SA शत्रुगणैरजेयम् ।
c S. cl. चोदितेन ।
d SA[1] बाणेन ।

स तेन बाणेन समर्पितेन ।
जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन ॥
रराज राजन्रजनीयकर्मा ।
यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥

अथास्य बाणेन विदारितस्य ।
प्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम् ॥
सा तस्य जाम्बूनदपुष्पचित्रा ।
मालेव चित्राभिविराजते स्म ॥ ४ ॥

3 *a* BE वातेन समापितेन ।
b A सुपुष्पितेन BE सुसहतेन C समोह्हितेन DL सुशासितेन HK सुसधितेन M सुसमितेन N सुसशितेन ।
c Edn² BDEN महनीयकर्मा H जननीयकर्मा ।

4 *a* BEN भल्लेन ।
b DH अनन्य K अथोसम् for अजस्र । M उल्यम् ।
c Edns CGHLM स तस्य DK² ततस्य K¹ ततः स । Edns CGLM पुष्पचित्रः H चित्रपुष्प. ।
d Edns CGLM भित्वा ललाट D मालेव कण्ठे । Edns CGL सुविराजते DN अतिविराजते K अभिविराजनि M सुविराजाते । BE चित्रस्य विराजते ।

---

3 *b* SK, SG, SA जाम्बूनदाभेन । SG, SA सुसशितेन ST सुनेजनेन ।
c SK, SG, SA रराज पार्थो रुधिरं क्षरन्वै ST रराज सम्यममणीयकर्मा ।
d SK SG, SA यथैक (SG तथैक) रश्मिभंगवान् दिवा (SA इवा) SG यथार्कः ST यथा च लोके रचितैकशृङ्गः ।

4 *b* SK, SG, ST अस्र for असृग् । S. cl. उग्गम् for उल्यम् ।
c ST चित्रपुष्पा ।
d S. cl. धारा for चित्रा । ST च रराज भीमा ।

स तेन बाणेन हतस्तरस्वी ।
दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ॥
शरानुपादाय विषाग्निकल्पान् ।
विव्याध राजानमदीनसत्वः ॥ ५ ॥

दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः ।
पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ॥
अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ ।
समं समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ६ ॥

ततः प्रभिन्नेन महागजेन ।
महीधराभेण पुनर्विकर्णः ॥
रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः ।
कुन्तीसुतं जिष्णुमथोऽभ्यधावत् ॥ ७ ॥

5 *a* ABCDEFGLN बाणाभिहतः । K मनस्वी ।
b H जातमन्युः ।
c M परानुपादाय विपासिकल्पान् ।
Edns omit v. 5

6 *a* K उग्रकर्मा L उग्रधन्वा ।
b एव for एक ।
d Edns CGN समौ । Edn² ACDGK समाजग्मतुः ।

7 *c* M कक्षैः for रक्षैः ।
d Edns ABCDEFGHKLM अथाभ्यधावत् ।

---

5 *a* ST अनेन for स तेन । SK, SA² बाणाभिहतः SG बाणाभिमुखं ।
b SG उत्थित for उद्धत । ST वेगमन्युः ।

6 *a* ST उग्रधन्वा ।
d SG समाजग्मतुः । ST आजिभूमौ ।

7 *c* ST गजैः for रथैः ।
d SK, SG, SA पाण्डवमभ्यधावत् ST फल्गुनमभ्यधावत् ।

तमापतन्तं सहसा नगेन्द्रम् ।
धनंजयः कुम्भविभागमध्ये ॥
आकर्णपूर्णेन दृढायसेन ।
बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥
पार्थेन सृष्टः स तु गार्ध्रपक्षः ।
आपुङ्खदेशात्प्रविवेश कायम् ॥
विदार्य शैलप्रवरप्रकाशम् ।
यथाशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥
शरप्रभिन्नः स तु नागराजः ।
प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा ॥
सुगाढविद्धो निपपात मह्याम् ।
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ १० ॥

8 *a* Edns BCDEGHKLMN त्वरितं for सहसा । Edns ABCDEFGHK LN गजेन्द्रम् ।
 c L आकर्णपूरेण । Edns CG महायसेन D दृढायतेन L दृढासनेन ।
9 *a* Edns BCEGKLMN गार्ध्रपत्रः H गार्ध्रपत्री ।
 b M आपुङ्खदेशात्प्रतिवेशनागः । Edns BCDEGHKLN नागम् for कायम् ।
 c Edns CN शैलप्रवरं ।
 d M इन्द्रमुक्तः ।
10 *a* Edns BCDEGHKN शरप्रनन्नः ।
 c Edns BCDEGHKLMN संसीदमानः AF स गाढविद्धः । D अपि पपात मह्याम् K दृढमाहतश्च L निपपात भूमौ ।
 d M इवाचचाल । K पपात भूमौ भृशमुन्नदन्सः ।

---

8 *a* S. cl. त्वरितं गजेन्द्रम् ।
 b SK, SG, SA ललाटमध्ये ।
 c ST च लोहकेन for दृढायसेन । SG आकर्णपूर्णायतचोदितेन ।
 d S. cl. भृशं मृगारिः (SK तु वीरः ST नगेन्द्रम्) for महाजवेन ।
9 *a* SA^2 मुक्तः for सृष्टः । SK गृध्रपत्रः SG, ST, SA गार्ध्रपत्रः ।
 b SK, SG, SA ह्यापुङ्खदेशात् (SK देशं)। S. cl. नाग for कायम् ।
10 *a* SK, SG, SA शरप्रततः ।
 c SK, SG, SA^2 संसीदमानः SA^1 स सीदमानः ST समीक्ष्मानः for सुगाढविद्धः । SG, SA^2 विरराज SA^1 विरराज for निपपात । SK, ST भूमौ SG भूम्यां ।

निपातिते दन्तिवरे पृथिव्याम् ।
त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य ॥
तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा ।
विविंशतेः स्यन्दनमारुरोह ॥ ११ ॥

निहत्य नागं तु शरेण तेन ।
वज्रोपमेनाप्रतिमप्रभावः ॥
तथाविधेनैव शरेण पार्थः ।
दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ॥ १२ ॥

हते गजे राजनि चैव भिन्ने ।
तथा विकर्णे च सपादरक्षे ॥
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नाः ।
ते योधमुख्याः सहसा प्रजग्मुः ॥ १३ ॥

12 *b* Edns BCDEGHLM अद्रिवराग्रुदाभ K अद्रिमिवाग्रुवीराः N अद्रिमिवांयुदाभं for अप्रतिम° ।

13 *a* Edns CDGHMN ततः L गते for हते । BEN भग्ने for भिन्ने ।
b Edns ACDFGHKL भग्ने N ततः for तथा ।
c K च शरैः for विशिखैः । D प्रणुन्नान् K विभिन्नाः ।
d D सु for ते । H अथ जग्मुः Edns ABCDEFGKL अपजग्मुः ।

---

11 *b* ST अतिवीर्यात् for अवतीर्य ।

12 *a* ST विशिखेन तेन for तु शरेण तेन ।
b SK, SG, SA अद्रिवरप्रकाशम् ST अद्रिवरोन्छ्राभम् for अप्रतिम
c ST च नागयोधान् for शरेण पार्थः ।
d omitted in ST.

13 *b* SK, SG, SA भग्ने विकर्णे । SG सह for च स° ।
c SG इषुभिः for विशिखैः । SK प्रभिन्नाः ।
d SG सु for ते । ST omits this v.

दृष्ट्वैव बाणेन हतं तु नागम् ।
योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ॥
रथं समावर्त्य कुरुप्रवीरः ।
रणात्प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १४ ॥

तं भीतरूपं त्वरितं द्रवन्तम् ।
दुर्योधनं शत्रुमहो निषङ्गी ॥
प्राक्ष्वेडयद्योद्धुमनाः किरीटी ।
बाणेन विद्धा रुधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

14 *a* D तु for एव । Edns CG पार्थेन for बाणेन । Edns ACFGHKLM च for तु ।
b D निरीक्ष्य for निशम्य ।
c Edns ABCDEFGHN समावृत्य M समाचक्ष्य ।,
d D द्रुतं for रणात् ।

15 *a* Edns BCEGHKLM भीमरूप ।
b Edns BCDEG अभिपद्मात् N हि पद्मात् ।
c Edns BCEG प्रास्फोटयत् DN प्राक्षेपयत् K प्रक्ष्वेडयत् । Edns AH युद्धमनाः ।
d Edns ACGHLM विद्ध for विद्धा ।

---

14 *a* SA दृष्ट्वैक° । SK, SG, SA च for तु । ST omits *a*.
b SK नृपतिः for द्रवतः । SK, SG, SA निरीक्ष्य for निशम्य ।
c S. cl. समावृत्य ।
d SG रणात्प...द्यनु पार्थः ।

15 *a* SA[1], ST भीमरूपं । SK, SG, SA[1] मजन्तम् SA[2] पयान्तम् ।
b SK, SG, SA[2] शत्रुगणावमर्दी (SG° मर्दः) SA[1] शत्रुगणैरजेयम् ।
c SK अन्वाह्वयत् SG अन्वभ्यपात् ST तमन्वगात् SA[1] असाह्वयत् SA[2] अन्वागमत् for प्राक्ष्वेडयत् । ST युद्धमनाः ।
d SK बाणाभिविद्धं SG बाणेनविद्ध ST बाणेन विद्धं SA बाणाभिविद्धं ।

अर्जुन उवाच ।

विहाय कीर्तिं विपुलां यशश्च ।
युद्धात्परावृत्य पलायसे किम् ॥
न तेऽद्य तूर्याणि समाहितानि ।
यथावदुद्यान्ति गतस्य युद्धे ॥ १६ ॥

युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी ।
पार्थस्तृतीयो युधि च स्थिरोऽहम् ॥
तदेवमावृत्य मुखं प्रयच्छ ।
नरेन्द्रवृत्तं स्मर धार्त्तराष्ट्र ॥ १७ ॥

16 *a* Edn² ABCEGHLN विपुलं ।
c N. cl. except F समाहतानि ।
d Edns CG तथैव for यथावत् । Edns CG राज्यादवरोपितस्य for उद्यान्ति &c. BE उद्धांति DK उर्व्यांवि⁰ for उद्यान्ति । A युद्धाद् । *c* and *d* omitted in H.

7 *a* N नियोगकारी ।
b Edns ACFGL संस्थितः BDEKN चास्थितः H न युधि स्थितः । N cl. except AH अस्मि for अहम् ।
c Edns CFGHKLM तदर्थं A त्वदर्थं for तदेवम् ।

---

6 *a* SK, SA omit अर्जुन उवाच । SA² प्रहाय । ST च वीर्यं for यशश्च SK, SG, SA कीर्तिं च यशश्च लोके ।
c ST समाहतानि । SK, SG, SA न नंदायिष्यंति (SA ननादयिष्यंति तथाहतानि) (SG तथाहतानि) for न तेऽद्य &c.
d SK, SG, SA तूर्याणि युद्धादवरोपितस्य । ST यथा पुरा ते सुगतानि युद्धे ।

17 *b* SA¹ आर्थितः for स्थिरः । S. cl. अस्मि for अहम् ।
c S. cl. तदर्थं for तदेवम् ।

मोघं तवेदं भुवि नामधेयम्।
दुर्योधनेति प्रथितं पुरस्तात्॥
न चेह दुर्योधनता तवास्ति।
पलायमानस्य रणं विहाय॥ १८॥

न ते पुरस्तादथ पृष्ठतोऽपि।
पश्यामि दुर्योधन रक्षितारम्॥
अपेहि युद्धात्पुरुषप्रवीर।
प्राणान्प्रियान्पाण्डवतोऽद्य रक्ष॥ १९॥

इति विराटपर्वणि गोग्रहणे दुर्योधनभङ्गो नाम
षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

---

18 *a* N घोरं for मोघम्। K चलेदं N तदेव। H सलु K तव N युधि for भुवि।
b Edns BCDEGHKN इह रूतं for प्रथितम्।
c Edns ACFGHKLM नहीह। H अद्य for अस्ति।

19 *a* Edns ACDFGHL वा for अपि।
c BCDEGLM अपेहि। H परीप्स K परेहि। H युद्धं। K युद्धेन कुरुप्रवीर।

* * * * *

---

18 *a* SK, ST, SA तवैतत्।
b S. cl. इह रूतं for प्रथितम्।
c S. cl. हि for च। SK अद्य for अस्ति।

19 *a* SK, SG, SA वा ST च for अपि।
c S. cl. परीप्स (SG परीप्स्य) for अपेहि। S. cl. युद्धेन कुरुप्रवीर।
d S. cl. प्राणान् (SG प्राणं) मया बाणबला (ST बाणयुना) मितप्तान् (SG तप्तम् SA[1] तप्तः)। ST reads this verse before v. 18.

॥ एकषष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

आहूयमानस्तु स तेन संख्ये ।
पार्थेन राजा धृतराष्ट्रपुत्रः ॥
निवर्तितश्चैव गिरङ्कुशेन ।
महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १ ॥
सोऽमृष्यमाणो वचनाभिसृष्टः ।
महारथेनातिरथो तरस्वी ॥
पर्याववर्ताथ जवेन भोगी ।
भोगी यथा पातदलाभिमृष्टः ॥ २ ॥

LXI. 1 *a* Edns CGHL च for तु ।

b Edns CDGM महात्मना वै N महात्मनासौ for पार्थेन राजा । BE महामना धृतराष्ट्रस्य पुत्रः K महामना वै धृतराष्ट्रपुत्रः H महात्मना धृतराष्ट्रस्य पुत्र ।

c D निवृत्तितः M निपर्ततः F विवार्तितः । Edns BDEGHKLMN तस्य for चैव । C निवर्तमानस्य for निवर्तितश्चैव । Edn[1] BCEGHLMN गिरांकुशेन DK वचोंकुशेन ।

2 *a* Edns ABCDHLMN वचसाभिमृष्टः DK वचसाभिसृष्टः E वचसाभिपृष्टः ।

c DH पर्यावृत्याथ N पर्यापतत् पार्थ । Edns BCDEHKLM रथेन for जवेन । Edns CDGH वीरः L तेन M वेगं for भोगी । N रथं प्रवीरः for जवेन भोगी । K पर्याववर्तातिरथो जवेन । BE omit भोगी ।

d CD पादतलाभिसृष्टः G पादतलाभिपृष्टः L पादतलावमृष्टः ।

LXI. 1 *a* SA[1] आहूयमानस्य । ST तथा स तेन SA कुरुप्रवीरः SG स तेन संघे for स तेन संख्ये ।

b SK, SA, SG महात्मना वै ST संख्ये महात्मा for पार्थेन राजा । SK, ST धृतराष्ट्रसूनुः ।

c ST निर्भर्त्सितः । SK चापि SG, SA[2] तस्य SA[1] तत्र for चैव । SK, SA गिरां-कुशेन ST तद्वचनाङ्कुशेन ।

d SK गजो मदोन्मत्तः SG, SA गजो यथा मत्तः for महागजो मत्तः । ST omits महागजो etc and reads for it सोऽमृष्यमाणो च शराभिमृष्टः corresponding to the first half of v. 2 *a*. ST continues its Adh.

2 *a* SK, SA वचसाभिमृष्टः SA[2] वचनाभिमृष्टः । SG ... णे वचसाभिमृष्टः । ST reads *b* for this.

b ST has for this निवर्तयामास रथं स राजा ।

c S. cl. ततः स पर्यावृते रथेन ।

तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानम् ।
निवृत्य संस्तभ्य च विद्धगात्रः ॥
दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् ।
पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
भीष्मः पुनः शान्तनवो निवृत्य ।
हिरण्यकक्षांस्त्वरयंस्तुरङ्गान् ॥
दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् ।
पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥

3 *a* L तं प्रेष्य । E कर्णात् । BE परिवर्त्यमानम् ।
b Edns CDGHKMN निवर्त्य । F सटम्य A संपुट GHKL संस्तंभ्य । Edns CDGHKLM विद्धगात्रम् F गात्रविद्धः । A विचित्रगात्रं N स विद्धगात्रं for च विद्धगात्रः ।
c Edns BCDEGKN अभ्यगच्छत् । HLM दुर्योधन दक्षिणतो ररक्ष ।
d HLM पार्थान्नृवीरात् ।
4 *a* Edns BCDEFGHKLMN ततः for पुनः । Edns ACFG विवृत्य K निवृत्तः ।
b Edns CGM हिरण्यकक्षः । Edns CG त्वरया A त्वरयः BEHN तुरगान् K तु हयान् for त्वरयन् । Edns CG अभिरगी BEH शिशगान् N शिघगान् K नियम्य M सुरगान् for तुरगान् ।
c L चोत्तरतः । C अभिरक्षत् D ररक्ष H ररक्षम् N अभ्यगच्छत् for अभ्यरक्षत् ।
d D चक्र H पार्थः L चाप for पार्थात् ।

---

3 *a* SA[1], SG समेक्ष्य । परिवर्त्यमानम् ।
b SA सस्तम्य SG विवृत्य for निवृत्य । SK सस्तमितसर्वगात्रम् SG संस्तभ्य च सर्वगात्रम् SA[2] गात्राण्यतिविद्धगात्रः SA[1] चाप्यत्रविविद्धगात्रम् । ST विवृद्ध बाणेन च विद्धगात्रम् ।
c S cl. दुर्योधन दक्षिणत. । SG, ST, SA ररक्ष SK अन्वरक्षत् for अभ्यगच्छत् ।
d S. cl. पार्थात् for पार्थम् । SK, SA[1] महाबाहुरधिज्यधन्वा for नृवीरो युधि हेममाली ।
4 *a* SK, SA, ST ततः SG तथा for पुनः । SK, SG, ST विवृत्य SA[1] निवर्त्य for निवृत्य ।
b SK, SA, ST हिरण्यकक्ष्यान् SG हिरण्यकक्ष्यम् । SK त्वरया SG त्वरय ST त्वरयु. for त्वरयन् । SG त्वरथ्यान् for तुरगान् ।
c S cl ररक्ष for अभ्यरक्षत् ।
d ST पादात् for पार्थात् । SA[1] पार्थान्नृवीरो युधि हेममाली ।

द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च ।
दुःशासनश्चैव निवृत्य शीघ्रम् ॥
सर्वे पुरस्ताद्विततेषुचापाः ।
दुर्योधनार्थे त्वरयाभ्युपेयुः ॥ ५ ॥

स तान्यनीकान्यनुवर्तमानः ।
आलोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः ॥
हंसो यथा मेघमिवापतन्तम् ।
धनंजयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ६ ॥

5 *b* Edns AFGKM विवृत्य ।
c Edns विततोरुचापाः F विधृतेषुचापाः M विततेषुचापाव् ।
d Edns BCDEGHN दुर्योधनार्थं K कुरुप्रवीराः । Edns CG त्वरिताभ्युपेयुः H त्वरिताभ्युपेतुः M त्वरयाभ्यपेतुः K युधि दुःप्रसह्याः F त्वरयाभ्यपेयुः ।

6 *a* Edns CGH निवर्तमानानि ABDEFKLN अनुवर्तमानानि for अनुवर्तमानः ।
b M त्रैलोक्य° for अलोक्य । N मेघौघनिभानि ।
c D मेघ इव । K[2] इवापतन्ते ।
d Edns GHKL प्रत्यतपद् BE अत्यपतद् M प्रत्ययते N प्रत्युपतद् ।

---

5 *a* SA[1] निवर्त्य ।
c S. cl. प्रणिधाय बाणान् for विततेषुचापाः ।
d SK, SG, SA दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ST दुर्योधनं धन्विनमभ्यरक्षन् ।

6 *a* S. cl. सर्वाण्यनीकानि निवर्तितानि ।
b S. cl. संवेक्ष्य for आलोक्य । ST मेघौघनिभानि ।
c SK महामेघं । SA[2] आपतान्ते for आपतन्तम्
d ST प्रत्युद्ययाद् for प्रत्यपतत् ।

ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि समादधानाः ॥
ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्तात् ।
मेघो यथा भूधरमम्बुवेगैः ॥ ७ ॥
ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषाम् ।
गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् ॥
सम्मोहनं शत्रुसहोऽन्यमस्त्रम् ।
प्रादुश्चकारैन्द्रिरपारणीयम् ॥ ८ ॥
ततो दिशः संप्रदिशो विवृत्य ।
शरैः सुधारैर्निशितैः सुपुङ्खैः ॥
गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषाम् ।
महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥

7 *a* F स परिवार्य L तं परिवार्यं ।
b Edns DN शस्त्राणि । Edns BCEGHKLMN समाददानाः D समाददाना ।
d Edns ABCDEFGKN मेघाः । Edn² अंबुवर्गैः ADFKL अम्बुवर्षैः BEN अंबुजालैः H अंबुपातैः ।

8 *a* BEN विद्रार्य । K अस्त्रै॰ प्रतिवार्य ।
c Edns BCDEFGHLMN अन्यदस्त्रम् K महास्त्रम् ।
d AL उग्र DN ऐन्द्र for ऐन्द्रिः । Edns BEN अवारणीयम् D इवारणीयम् । C ऐन्द्रियपारणीयम् ।

9 *a* Edns CFGHLM श्चानुदिशः DN समदिशः K सोऽनुदिशः । G विनृत्य H सर्वाः ।
b Edns ACFGH सुपत्रैः M सपत्रैः L सपुङ्खैः K सुपीतैः ।
d K महारथः । D प्रव्यथनञ्चकार ।

---

7 *a* SA¹ न परिवार्य ।
b SA¹ शस्त्राणि for अस्त्राणि । SA सर्वाणि for दिव्यानि । S. cl. समाददानाः ।
c SK समर्थैः for समन्तात् ।
d S. cl. मेघाः ।

8 c S. cl. अन्यदस्त्रम ।
d S. cl. ऐन्द्रमवारणीयम् ।

9 *a* S cl. चानुदिशो निवार्य ।
b SK सुघोरैः for सुधारैः । SA² सुमुखैः for निशितैः ।
c °शब्देन for °घोषेण । SG निवार्य for मनांसि ।
d SK महाबलम् SA¹ महारथः SG, ST मुदा बलः ।

ततः पुनर्भीमरवं प्रगृह्य ।
दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् ॥
व्यनादयत्संप्रदिशो दिशः खम् ।
भुवं च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १० ॥
ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः ।
सुसंहताः पार्थसमीरितेन ॥
उत्सृज्य चापानि समुच्छ्रितानि ।
सर्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥
तथा विसंज्ञेषु परेषु पार्थः ।
स्मृत्वा तु वाक्यानि तदोत्तरायाः ॥
निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रम् ।
उवाच यावत्कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥

10 *a* F भीमतरं N भीमवरं ।
b A उदारघोरं EM उदारघोषः ।
c D व्यनादयः LM विनादयन् । Edns BCDEGKLM सप्रदिशा N स्वं प्रदिशः । BEN च for खम् ।
d H दिवं for भुवं । H omits पार्थः N omits *d*.
11 *b* Edns BCDEGHKLMN संमोहिताः for सुसंहताः । C पार्थसमाहितेन ।
c Edns ABCDEFGHKMN दुरासदानि for समुच्छ्रितानि ।
12 *a* Edn[2] BE च तेषु Edn[1] CGK बलेषु for परेषु ।
b Edns BEGHKLN स्मृत्वा च C स्मृता च D स्मृत्वाथ M स्मृत्वानि । Edns CGHKLM तथा for तदा ।
c H वासांसि हि for मध्यादिति । N मात्स्यपुत्रं ।

---

10 *a* S. cl. निगृह्य ।
b SA मुदा शङ्खम् ।
c SK, ST, SG व्यनादयन् SA सप्रदिशः । SG दशम् ST दिशम् for दिशः ।
d SA[1] विषयान् निहन्ता ।
11 *a* SA, SG, ST शंख्यशब्देन ।
b S. cl. संमोहिताः ।
c SK, ST दुरासदानि SA, SG दुरानमानि for समुच्छ्रितानि ।
d SK, SG मोहपराः ST मोहयुताः for शान्तिपराः ।
12 *a* SK ततो विसंज्ञानि ।
b SK, SA[2], SG, SA संस्मृत्य ST[1] संस्पृश्य for स्मृत्वातु । S. cl. संदेशमथोत्तरायाः ।
c SK, SG, ST वाहाम् SA वाहान् for मध्यात् । S. cl. मात्स्यपुत्रम् ।

आचार्यशारद्वतयोश्च शुक्लम् ।
कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ॥
द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीलम् ।
वस्त्रं समादत्स्व नरेन्द्रपुत्र ॥ १३ ॥
भीष्मस्य संज्ञा तु तथैव मन्ये ।
जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः ॥
एतस्य वाहान्कुरु सव्यतस्त्वम् ।
एवं हि यातव्यममूढसंज्ञे ॥ १४ ॥
रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा ।
रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः ॥
वस्त्राण्युपादाय महारथानाम् ।
तूर्णं पुनस्तंरथमारुरोह ॥ १५ ॥

13 *a* Edns ACEGH सुशुक्ले K तु शुक्ले L सुरके N तु शुभ्रे for च शुक्लम्। BE °सारद्वतयोश्च सुक।
b L स्ववस्त्रम् for च वस्त्रम्।
c H द्रोणस्य M द्रोणश्च for द्रौणेश्च। Edns and All MSS नीले।
d Edns ABCDEGHKLN वस्त्रे for वस्त्र। Edns ACDFGHKLMN नरप्रवीर for नरेन्द्रपुत्र।
14 *a* Edns CDGHKLMN संज्ञाम्। N। च for तु।
b Edn[1] CG सः for मे। K चैव for मेऽस्त्र°। M मेऽस्यपारिधान।
d Edns BCDEGN °संज्ञे H °संज्ञा for °संज्ञे।
15 *b* H अवप्लुत्य।
d Edns ACFGKL स्व रथ BE तद्रथ।

---

13 *a* SK, SA, SG सुशुक्ले ST सुशुक्लम्।
b SA[1] चित्रम् for पीतम्। SG सुवस्त्रम् for च वस्त्रम्।
c SG द्रोणस्य for द्रौणेश्च। SK, SG, ST, SA[1] नीले।
d S cl. वस्त्रे। ST समाधत्स्व SA[1] समागत्स्व। S cl. नरप्रवीर।
14 *a* SK, SG, SA[2] संज्ञाम् for संज्ञा। ST भीष्म सुसंज्ञाम् for भीष्मस्य संज्ञा।
b SA[1] °मेष. for °मेषः।
c SA[2] ते नस्य SA[1] एतस्य for एतस्य।
d S. cl. यातव्यम्। SK, SA[1] SG अमूढसंज्ञे। ST अनु विसृज्य।
15 *a* SA reads वैशंपायन उवाच before v. 15
d S. cl. स्वम् for तम्।

ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वान् ।
पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान् ॥
ते तद्बतीयुर्ध्वजिनीं कुरूणाम् ।
श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्ये ॥ १६ ॥
तथा प्रयान्तं पुरुषप्रवीरम् ।
भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी ॥
स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य ।
विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः ॥ १७ ॥
ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे ।
विद्धास्य यन्तारमरिष्टधन्वा ॥
तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्यात् ।
राहुं विदार्येव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥

16 *a* BE अन्वशाद्धै ।
b AFL सुवर्णकक्षान् ।
c D तेन HM ततः for ते तद् । Edns ABCEFGKLN ध्वजिनां D ध्वजीनां H बलिनम् M ध्वजिनी । Edns ABCDEFGHKLN अनीकं for कुरूणां ।
d L अश्वाः M श्वेनान् । Edns BCEGHKLMN आजिमध्यात् ।
17 *a* Edns AFGMN अनुयान्तं CHKL अनुयात for प्रयान्तं ।
d HKLMN पार्श्वे for पार्थः । N बहुभिः for दशभिः ।
18 *b* Edn[1] विश्वास्य H विद्धा च for विद्धास्य । N अधिज्यधन्वा ।
c M ततः for तस्थौ ।
d Edns BCDEGHN मेघं K मेघान् for राहुं । Edns CDM एव for इव

---

16 *a* SK, SG अन्वशात्तान् । ST अभिद्रवान् for अन्वशासद् । SA[2] तुरंगान् for सदश्वान् ।
b ST हि तोरतुतोद् for हिरण्यकक्षान् । S. cl. except ST हिरण्यकक्ष्यान् ।
c SG एतद् ST ते स SA[1] एक for ते तद् । SK, SG द्विषताम् ST, SA ध्वाजिनाम् for ध्वजिनीम् । S. cl. अनीकम् for कुरूणां ।
d SK, SA मध्यात् ।
17 *a* SK, ST भीष्मम् for पार्थः ।
18 *a* SA[2] सल्ये for युद्धे ।
b ST च for अस्य ।

लब्ध्वा तु संज्ञां च कुरुप्रवीरः ।
पार्थं समीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम् ॥
रणात्प्रमुक्तं स्थितमेकवीरम् ।
स धार्तराष्ट्रस्त्वरितो बभाषे ॥ १९ ॥
अयं कथंस्विद्भवतां विमुक्तः ।
तं वै प्रमथ्नीत यथा न मुञ्चेत् ॥
तमब्रवीच्छान्तनवः प्रहस्य ।
क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व वीर्यम् ॥ २० ॥

19 *a* Edns AGL हि M च N अथ for तु । BC सज्ञा । Edns CGH तु BDE FKN सः for च । Edns CML कुरुप्रवीराः ।
b Edns CGM निरीक्ष्याथ । H समीक्ष्य पार्थं च for पार्थं समीक्ष्याथ । M नरेन्द्रकल्प ।
c Edns CG रणे D रथात् K शूर for रणात् । Edns BDEGHMN विमुक्तं for प्रमुक्त । BE स्थिरम् for स्थित । K रणे सास्थितम् for रणात्प्रमुक्त । Edns BCDEGHMN आजौ K ईस्य for °वीरम् ।
d BDEN त for सः । K धार्तराष्ट्रान् । Edns CDGM त्वरित ।
20 *a* Edn[2] कथ वे D कदाचित् FHKL कथचित् N कथ वा for कथस्वित् । Edns CG भवतः BDELN भवता for भवताम् । C विमकः DH विमुक्त for विमुक्त ।
b Edns CFGN तथा A तदा H यन K गाढ for न वे । ADHL प्रमथीत N प्रमथ्नीहि for प्रमथ्नीत । Edn[2] BCEGHK[1]LMN मुच्येत् D मुच्यते for मुञ्चेत् । K निवर्त्येत् for न मुञ्चेत् ।
c N विहस्य for प्रहस्य ।
d H तदा for गता । L गत for अभूत् ।

---

19 *a* SK, SG, SA पुरुषप्रवीर. for च कुरुवीर. । ST कुरुवीर. प्रतिलब्धसज्ञः ।
b SK निरीक्ष्याथ ST ह्यवेक्षन्त for समीक्ष्याथ । S cl महेन्द्रकल्पम् ।
c SG, ST, SA विमुक्तम् for प्रमुक्तम् । SG, ST, SA स्थितमेकमाजौ SK पुरुषप्रवीरम् for स्थितमेकवीरम् ।
d ST त्वरितम् for त्वरित ।
20 *a* SK कथचित् for कथस्वित् । SK भवत SG, ST, SA भवता for भवताम् ।
b SG तत्रैव for त व । SK, SG, SA प्रमथीत । SK, SG, SA मुच्यते SA[1] न मुच्ये । ST तमाशु गृह्णात रणे प्रसह्य ।
c SA ततः for तम् ।
d SG गते for क्व ते ।

न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसम् ।
कर्तुं न पापेऽस्य मनो निविष्टम् ॥
त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत्स्वधर्मम् ।
सर्वे स्थिताः स्मो न हता रणेऽस्मिन् ॥ २१ ॥

क्षिप्रं कुरून्याहि कुरुप्रवीर ।
निर्जित्य गास्तु प्रतियातु पार्थः ॥
मा तेऽद्य कोपो निपतेत मोहात् ।
तत्संविधातव्यमरिष्टधन्वन् ॥ २२ ॥

21 *a* A नन्वेषः F मत्वेति N तद्वेव BEGHKLM नत्वेव । K भीवत्सुः । F नृशंस्यम् ।
b अस्य omitted in C. F यते for मनः । Edns CG विशिष्टम् for निविष्टम् ।
c D अपि न स्वधर्मम् । N सधर्मं for स्वधर्मम् ।
d Edns C G सवे न तस्मात् BEN तस्मान्न सर्वे H सर्वे ।स्थितास्मिन् M सर्वेष्व तस्मात् । Edns BCEGN निहताः for न हताः । H न जह्याता रणे for न हता रणेस्मिन् । D जह्येत्ततो नैव हताःस्म सर्वे ।

22 *a* D आदाय गाश्च प्रतियातु पार्थः।
b Edns BCEGHKMN विजित्य for निर्जित्य । Edns BCEGHK च for तु । M गाः संर्नात यातु N गाः संयाति यातु for गास्तु प्रतियातु । D क्षिप्रं पुं याहि कुरुवीर for निर्जित्य etc.
c Edns CGHKLN मा ते स्वकोर्थः BDE मा ते स्वकोपः M मानेपु कोर्थः for मा तेद्य कोपः । A निपतेत्तु N निपतेच्च ।
d न संविधातव्यं M तं सविधातस्य । Edns G अरिष्टधन्धम् A अरिष्टान्विनः KL अरिष्टधन्विन् M अरिष्टधन्वान् N अधिज्यधन्वना । N omits तत् । BE complete the adhyāya here.

---

21 *a* SK, SG, ST, SA[2] एव for एषः । SA[1] तत्र for त्वेषः । SA[1] बीभत्सुरणम् ।
b SA[1] पापस्य for पापेऽस्य ।
c ST जहाति धर्मम् for जहेत्स्वधर्मम् । SK, SG, SA जह्यान्न धर्मं त्रिदिवस्य हेतोः ।
d SK, SG, ST सर्वे तु तस्मान्न हता रणेऽस्मिन् SA सर्वे तु तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् ।

22 *b* SK, SG, SA विजित्य गाश्च ST आदाय गास्ताः for निर्जित्य गास्त ।
c, *d* omitted in S.

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य ।
पितामहस्यात्महितं वचोऽथ ॥
अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी ।
राजा विनिःश्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥

तद्भीष्मवाक्यं हि समीक्ष्य सर्वे ।
धनंजयाग्निं च विवर्धमानम् ॥
निवर्तनायैव मतिं विदध्युः ।
दुर्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥

23 *a* F दुर्योधनस्य तु । H च for तु ।
b M अद्य for अथ ।
c HK अतीव कामः LM ऽव्यतीतकामः D चावमर्षी L सोऽप्यमर्षी । BE अमर्षीद् C अमार्षि ।
d A विनिश्चित्य for विनिःश्वस्य ।

24 *a* BEM तं for तत् । A सार्यं CG सर्वं for सर्वे । All हितमीक्ष्य for हि समीक्ष्य ।
b F परिवर्धमानम् for च विवधमानम् ।
c Edns CGHL मनः M मतीन् for मतिं । Edns CGHL निदध्युः for विदध्युः ।
d Edns ABCDEFLN परिरक्ष्यमाणाः ।

---

23 *a* वैशंपायन उवाच omitted in SA. SK निशम्य वाक्यं for तु तन्निशम्य ।
b SA[1] वचोक्तम् SG वचो यत् SK प्रशम्य for वचोऽथ ।
c SA[1] अतीतकामः SA[2] अपेतकामः SG अप्रीतिकामः । ST निर्जितोसौ for सोत्यऽमर्षी ।

24 *a* SA[2], ST हि समीक्ष्य SG परामीक्ष्य SK हि निशम्य ।
b SK, SA निदध्युः for विदध्युः ।
d S. cl. तं for ते ।

तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थः ।
धनंजयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ॥
आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्तम् ।
संपूजयंस्तत्र गुरून्महात्मा ॥ २५ ॥

पितामहं शान्तनवं च वृद्धम् ।
द्रोणं गुरुं च प्रणिपत्य मूर्ध्ना ॥
द्रौणिं कृपं चैव कुरूंश्च सर्वान् ।
शरैर्विचित्रैरभिवाद्य वीरः ॥ २६ ॥

25 *a* N प्रीतिमनाः । K च पार्थः ।
c Edns CDGN अभाषमाणः H आभाष्यमाणः । Edns CG अनुनयं for अनुययौ ।
d Edns CG वचोब्रवीत्सपरिह्रत्य भूयः A संपूजयंस्तत्र कुरुप्रवीरान् । BDEFHN कुरून् for गुरून् । K वाचोब्रवीत्संपरिगृह्य भूयः M तान्पूजयन् for संपूजयन् ।

26 *a* BE स for च । F omits वृद्ध ।
b BE प्रतिगृह्य D प्रतिवंद्य N प्रतिपूज्य ।
c K गुरूंश्च A कुरश्च for कुरूंश्च । Edns BDEGKMN मान्यान् for सर्वान् ।
d M अचित्रैः for विचित्रैः । Edns BCDEGHKN चैव M वै च for वीरः ।
L reads for this verse.
पितामहं शान्तनवं च वृद्धम् । द्वाभ्यां शराभ्यामभिवाद्य पार्थः ॥
द्रोणं गुरुं तं प्रणिपत्य मूर्ध्ना । द्रौणिं कृपं चैव कुरूंश्च सर्वान् ॥

---

25 *a* SK समर्थः for स पार्थः ।
b SG, ST सर्व for प्रेक्ष्य । SK सर्वकुरुप्रवीरः ।
c SK, ST, SA आमंत्र्य वीरः for आभाषमाणः । SA² प्रययौ for अनुययौ । SG आमंत्र्य वीरान्प्रययौ for आभाषमाणोऽनुययौ ।
d S. cl. गाण्डीवघोषेण विनद्य लोकम् (SA विनाद्य ST विनुद्य for विनद्य)

26 *a* S. cl महात्मा for च वृद्धम् ।
b S. cl. द्वाभ्यां शराभ्यामभिवाद्य वीरः ।
c S. cl द्रोणं for द्रौणिं । SK, ST, SG मान्यान् for सर्वान् ।
d SK च सर्वान् for विचित्रैः । SA संख्ये SK, ST संख्ये SG संधे for वीरः ।

दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रम् ।
चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ॥
आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान् ।
गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥
स देवदत्तं सहसा विनाद्य ।
विदारयित्वा द्विषतां मनांसि ॥
ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रून् ।
स हेमतालेन विराजमानः ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा प्रयातांश्च कुरून्किरीटी ।
हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् ॥
निवर्तयाश्वान्पशवो जितास्ते ।
याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥

27 *c* F तथैवमन्यान् ।
d M विनाद्यलोकान् ।
28 *a* C विनद्य ।
b Edns BCDEGHKLMN विद्रार्य वीरः for विदारयित्वा ।
c H ध्वनेन for ध्वजेन ।
d Edn² ACFG हेममालेन Edn¹ DHK¹LMN हेमजालेन । K² स हेमजालेन विराजमानः ।
29 *a* Edns CGH तु D सु for च । K महृष्टः for किरीटी ।
b K वाचः for हृष्टः । H तत्र च ।
c Edns BCDEGHKLM आवर्तय N मावर्तय for निवर्तय ।
d K पुरे for पुरं । CH मविष्टः D महृष्टः ।

---

27 *b* SK, SG, SA शरौघैः । S. cl. मकुट for मुकुटं ।
c ST चार्यान् for मान्यान् ।
d ST शब्देन for घोषेण । ST विनाद्यमानः for विनाद्य लोकान् । S. cl. except ST omits *d* here but reads *d* after v. 25. *c*.
28 *b* ST संतोषयित्वा सुहृदां मनांसि ।
c ST ध्यानेन for ध्वजेन ।
d ST हेमजालेन ।
S. cl. except ST omit the whole verse.
29 *a* ST अस्यातान्स for प्रयातांश्च ।
b ST विराटपुत्रम् for स मत्स्यपुत्रम् । S. cl. except ST omits *a*, *b*.
c SK, SA, SG आवर्तय for निवर्तय । SG जिगाद्दे for जितास्ते ।
d SK, SA,² SG नेहि SA¹ नेहि for याहि । SG, SA मविष्टः for महृष्टः । ST यथा पुरे याहि पुरं प्रवेष्टुम् ।

तथार्जुनं नागमिव प्रभिन्नम् ।
उत्सृज्य शत्रून्परिवर्तमानम् ॥
विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयान्तम् ।
नाशक्नुवस्ते कुरवोऽभिगन्तुम् ॥ ३० ॥
ततो महामेघमिवातपान्ते ।
विद्राव्य पार्थोऽथ कुरुप्रवीरान् ॥
तं मत्स्यपुत्रं द्विषतां निहन्ता ।
वचोऽब्रवीत्संपरिरभ्य भूयः ॥ ३१ ॥

30 *a* Edns ABCEGKLMN ततः for तथा । F नागइव ।
b Edns ACGKLMN विनिवर्त्यमानम् BE विनिवर्तमानम् । KL शत्रुम् ।
c N विराटराज्याभिमुखं ।
d Edns CGLMN तं for ते । A नाशक्नुवन्तः । Edns ABCEGKLMN अभियातुम् । DH omit this v. This verse appears in Edns ABCE GN as verse 7 of the next Adh. but in FKLM it comes after v. 29. Similarly the following vv. upto 38 appear as vv. 8–15 of the next Adh. in Edns and MSS. except F.

31 *a* Edns GK स तद् L तान् others तम् for महा । AHN सिंहम् D सिंहः for मघम् । Edns ABCEGHKMN आपतन्तम् D प्रभूतं for आतपान्ते ।
b Edns CGM कुरुमेघसैन्यम् ABEHN कुरुसैन्यवृन्दम् D कुरुसैन्यमुग्रं K युधि-शत्रुसैन्यम् for अथकुरुप्रवीरान् ।
c Edns CGM मत्स्यस्य° for तं मत्स्य° । M च वाचा for निहन्ता ।
d M omits वचः । ADHK संपरिगृह्य । BCEG संपरिष्वज्य ।

---

30 *a* S. cl. except SA[1] and ST धनंजयं for तथार्जुनम् ।
b SK, SA[2] विजित्य SG, SA[1] विसृज्य for उत्सृज्य । SA[2] परिवर्त्यमानम् । SA[1] धनंजयो नाग इव प्रभिन्नः ॥ विसृज्य शत्रून्परिवर्त्यमानः ।
c S. cl. except ST गास्ता विजित्याभिमुखं प्रयान्तम् ।
d SK न शक्नुवन्तः कुरवः प्रयातुः SA[2] न शक्नुवन्तः कुरवः प्रयातुम् । SG वै for ते । SG अभिसर्तुम् for अभिगन्तुम् । omitted in SA,[1] ST.

31 *a* SA यातः SK, ST, SG यातः for ततः । SK, SG महामेघः ST यथामेघः SA[1] महामेघम् SA[2] यथामेघम् ।
b SK, SG, ST कुरुसैन्यमेकः SA[1] कुरुसैन्यमेकम् SA[2] कुरुसैन्यमेघम् for अथकुरुप्रवीरान् ।
c SK, SG, SA मात्स्यपुत्रम् ।
d S. cl. संपरिगृह्य राजन् for संपरिरभ्य भूयः ।
S. cl. begins a new adh here.

पितुः सकाशे तव तात सर्वे ।
वसन्ति पार्था विदितं तवेदम् ॥
तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य ।
भीतः प्रणश्येत स मत्स्यराजः ॥ ३२ ॥
मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणाम् ।
मया च गावो विजिता द्विपद्भ्यः ॥
एवं च राज्ञो नगरं प्रविश्य ।
त्वमात्मना कर्म कृतं वदेथाः ॥ ३३ ॥

32 *a* M तव नाम ।
b Edn ABDEN विदिताः L नगरे for विदितं । Edns CGH तवैव BDEN तयैव A तयैव ते KM तवैतत् L तत्राभिन् for तवेदम् ।
c A तस्मात् BEK न मां D तन्मां F न तान् HL तन्मा for तान्मा । AD न शंसेः ।
d Edns CN प्रणश्येद्धि A प्रयास्येत ।

33 *a* H हता for जिता ।
b K कुरुभ्यः for द्विपद्भ्यः ।
c Edns CG पितुः सकाशं A सनाथनगरम् BDEHKN शीघ्रस्तु काम M एवं स राजा for एवं च राज्ञः ।
d Edns CDGK त्वमात्मनः H मयात्मना । Edns ABCDEGKMN मयि for वदेथाः ।

---

32 *b* SA[1] वदन्ति for वसन्ति । SG वीराः for पार्थाः । SG, SA विदिताः for विदितम् । S. cl. त्वयेति for तवेदम् ।
c SG, SA तन्मा न शंसीः ST त्वं मां प्रशंसीः SK तान्मा स्म शंसीः for तान्मा प्रशंसेः ।
d ST भीतः प्रणश्येत स मत्स्यराजः SG भीतः प्रणश्येत च मत्स्यराजे SK, SA भीतः प्रणश्येत्स च मत्स्यराजः ।

33 *a* SA[1] परेषाम् for कुरूणाम् ।
b SK हि for च । SA[1] मया गावो विजिता वै द्विषद्भ्यः ।
d ST त्वया for मया । SG त्वन्मना for त्वमात्मना S. cl. मयीति for वदेथाः ।

उत्तर उवाच ।

यत्ते कृतं कर्म न पारणीयम्
तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः ।
न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे
यावन्न वै वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ३४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुः
आच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ।
श्मशानमागत्य पुनः शमीं ताम्
अभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्गः ॥ ३५ ॥

34 *a* H अपारणीयम् ।
d Edns FGHKLN यावन्न मां D यावन्नं स० BE पार्थिवास्येप D मे प्रवीर for सव्यसाचिन् ।

35 *a* BE अभिजित्य DN अविजित्य । H सशत्रुसेनास्तु विजित्य जिष्णुना M पार्थः for जिष्णुः ।
b D विजित्य K आक्षिप्य for आच्छिद्य । FH कुरूणां ।
c ABEKM आगम्य ।
d Edns ABCDEGKMN शरविक्षतांगः HL शरविक्षितांगः ।

---

34 *a* S. cl. वारणीयम् for पारणीयम् ।
b SA[1] मनसास्ति for मम नास्ति ।
c SA त्वा for त्वाम् ।
d S. cl. माम् for वै । SG सव्यसाची ।

35 *a* SG omits वैशंपायन उवाच । SG तं for स. । S. cl. तरसा विजित्य for अवजित्य जिष्णुः ।
b SA[2] चाच्छिद्य for आच्छिद्य । SK तु for च । S. cl. कुरूणां ।
c SK, ST, SG आगम्य for आगत्य ।
d S. cl. शरविक्षताङ्गः ।

ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः।
सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात॥
तथैव मायाः सकलाश्च ता वै।
ध्वजं च सिंहं युयुजे रथे च॥ ३६॥

निधाय तच्चायुधमाजिवर्धनम्।
कुरूत्तमानामिषुधीर्ध्वजांश्च॥
प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः।
किरीटिना सारथिना महात्मा॥ ३७॥

36 *a* M महाकपि।

c Edns CDGN विहिता A वितता BEH अन्तर्हिताः for सकला। Edns ABCDEGHN तमुव M च भागे for च ता वै।

d Edns CGHKN च सिंह M तु सिंह, for च सिंहं। Edns and All MSS except F रथे पुन. for रथे च।

37 *a* Edns ABCEG विधाय। Edn[1] CHL तत्र for तच्च। BEK आजिवर्धनः F आयुवर्धन।

b L शस्त्रोत्तम तान् for कुरूत्तमानाम्। KL इषुधीन्। Edns CG शरांस्तथा ABE HN ध्वजांस्तथा for ध्वजांश्च।

c K मात्स्य। A प्रविश. for प्रहृष्टः। D प्रायान्म मत्स्य पुनः प्रहृष्टः।

d Edns CDGK महामना for महात्मा।

H M omits the whole verse.

---

36 *b* SA[1] दिवा उत्पपात।

c SG तथा हि ST तथापि SK तथा च for तथैव। SK, SA[1] माया विहिता बभूव सा SA[2] मायाविहिता बभूव सा SG, ST माया विहिता बभूव for माया सकलाश्च ता वै।

d SG सहस्र for सिंह। S. cl. पुनः for च।

37 *a* SA[1] विधाय for निधाय। S cl आजिवर्धनः for आजिवर्धनम्।

b SA इषुधी SK इषुधीन् for इषुधीः। SK, SA, SG तथा for च।

c S. cl. मात्स्य। S cl. प्रहृष्य for प्रहृष्टः।

d S1 महात्मना for महात्मा।

पार्थश्च कृत्वा परमार्यकर्म ।
निहत्य शत्रून्द्विषतां निहन्ता ॥
विधाय वेषं च तथैव वेणीम् ।
जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ॥ ३८ ॥

देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तत् ।
युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ॥
जग्मुर्यथास्वं भवनं प्रतीताः ।
पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे कौरवपराजयो नाम
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

38 *a* Edns CFGL तु for च । ABDEGHKL परमार्थकर्म ।
b L विजित्य for निहत्य ।
M omits *a*, *b*.
c Edns CG चकार HM निधाय for विधाय । Edns ABCDEHKN वेणीं च G वेणिं च for वेषं च । Edns ABCDEGHKN भूयः for वेणीम् ।
d ABE रश्मिम् ।

39 *a* D हृष्टास्तु K देवाश्च । M सदृश्य दृष्टाः for देवास्तु दृष्ट्वा । KL च for तत् ।
c BE तथा स्व LM तथा ते for यथास्वं । L भुवनं ।
d L विचिन्त्यमानाः । BE कर्म प्रतिचिन्तयन्तः ।
AF omit this verse. After this KLM repeat vv. 29 & 30.

---

38 *a* SA आर्यकर्मा ।
c S. cl. भूयश्च for वेषम् । SK वेषम् for वेणाम् ।

39 S. cl. omits this verse.

॥ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विजित्य संग्रामे कुरून्गोवृषभेक्षणः ।
स आनयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥
गतेषु तेषु सर्वेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरुसैनिकाः ॥ २ ॥
भयात्संत्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेशा व्यदृश्यन्त दंशिताः प्रांजलि स्थिताः ॥ ३ ॥
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ।
ऊचुः प्रणम्य संभ्रान्ताः पार्थ किं करवामहे ॥ ४ ॥

LXII. 1 *a* DN विजित्य चैव संग्रामे । Edns CDFG सः KN तान् for गो° ।
b Edns and MSS except M समानयामास । K महद्धनम् ।
2 *a* A स तेषु for गतेषु । Edns BCEK च प्रभग्नेषु DHMN तेषु भग्नेषु for तेषु सर्वेषु । Edn² CG सर्वतः ।
b N निर्गम्य for निष्क्रम्य ।
3 *a* M भयाद् for भयात् । H भयसंत्रस्तमानाश्च । DH इतस्ततः ।
b Edns CG व्यदृश्यंत BE अदृश्यंत । N मुक्तकेशावदृश्यंत । Edns BCEGH KM स्थिताः प्रांजलयस्तदा DN स्थिताः प्रांजलयस्तथा ।
4 *a* BE क्षुत्पिपासार्दिताः श्रांताः ।
b LM ऊचुः प्रांजलयः सर्वे । Edn¹ BEHMN पार्थ । Edns BCEGMN करवाम ते ।

LXII 1 *a* SK कुरुगोवृषभेक्षणः ।
b SK, SG, SA समानयामास ST स चानयामास ।
2 *a* SK, SG, ST, SA² गतेषु च प्रभग्नेषु SA¹ भग्नेषु for सर्वेषु ।
3 *a* SA¹ इतस्ततः ।
b S. cl. अदृश्यंत । S. cl. स्थिताः प्रांजलयस्तदा (SG तथा) for दंशिताः प्रांजलि-स्थिताः ।
4 *b* SK, SG, SA ऊचुः प्रांजलयः सर्वे ST ऊचुः प्रांजलयः पार्थ । SG, ST, SA ब्रूहि for पार्थ ।

अर्जुन उवाच ।

स्वस्ति व्रजत भद्रं वो न भेतव्यं कथंचन ।
नाहमार्ताञ्जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
आयुःकीर्तियशोदाभिरांशीर्भिस्तमनन्दयन् ॥ ६ ॥
ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना बलमास्थिताः ।
पन्थानमुपसंगम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ।
गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह ॥ ८ ॥

5 *a* Edns CG स्वस्ति व्रजत मा भद्रं A स्वस्ति व्रजत भवता K भवता व्रजतः स्वस्ति KL स्वस्था व्रजत भद्रं वो । L कदाचन ।
b E च for वः ।
6 *a* H ह्यभयां for अभयाम् । M वाचा । K सहसा for समागताः ।
b H आयुःकीर्तियशोविद्याः BE आयुःकीर्तियशःश्रीभिः । Edns CGK तमाशीर्भिः । A अनोदयन् K अपूजयन् (K² आनन्दयन्) L आशीर्भिरभिनंदयन् M तेजसा मभिनंदयन् N आशीर्भिः समवादयन् ।
7 *a* Edns and MSS. add वैशंपायन उवाच before this K यतो for ततो । Edns CGN वशं A जवं HLM भीन K रथं for बलम् । L आश्रिताः । D प्रभग्नाः समागताः ।
8 *a* D राजपुत्रं प्रत्यवेक्ष्य । ABE प्रत्यवेक्ष्य ।
b D गोधनानि M कुलानि च । M गोपालिकैः ।

---

5 *a* ST स्वस्ति व्रजंतु भद्रं वः । ST कदाचन for कथंचन ।
b ST जाहस्यामि for जिघांसामि । SK, SG, SA omit the whole v.
6 *a* SK, SG omit वैशंपायन उवाच । SA योधाः ।
b SK, SG, SA °यशोभिस्ते for °यशोदाभिः । SA, SG, ST तमाशीर्भिरनंदयन् SK तमाशीर्भिर्वर्धयन् for आशीर्भिस्तमनन्दयन् ।
7 *a* ST interchanges *a* & *b*. S. cl. शम for बलम् । SG ससैन्याः निवृत्ताः कुरवः प्रभग्नाः सिंहार्दिता नाग इवाभवंस्तदा ।
b S. cl. फल्गुनः ।
8 *a* S. cl. प्रपश्य for प्रत्यवेक्ष । SK धनानीमानि for समा &c.
b ST महांति for महाबाहो ।

ततोऽपराह्ने यास्यावो विराटनगरं प्रति ।
आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः ॥ ९ ॥
गच्छन्तु त्वरिताश्चैव गोपालाः प्रेरितास्त्वया ।
नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथोत्तरस्त्वरमाणस्तु दूतान्
आज्ञापयद्वचनात्फाल्गुनस्य ।
आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य
भग्नाः परे तेऽविजिताश्च गावः ॥ ११ ॥

---

9 *a* D ह्नः for ततः । All except FN यास्यामः ।
b DN आशुः M तु for च । F आश्वासयित्वा च श्रीमान् । D मातृप्लाव्य ।

10 *a* Edns CGH चेमे D तत्र K चैव for चैव । Edns BCDEGHKLMN प्रेषिता A प्रहिता for प्रेरिता ।
b BEHKL नगरं Edn आख्यातुं N घोषयेत.

11 *a* Edns ABCDEFGHN ततः K च L अथ for तु ।
b ABDEGHKLMN अर्जुनस्य ।
d Edns BDEGHKLMN विजिताश्चापि C विजिताश्चैव ।

---

9 *b* SA¹ परिक्राम्य for परिप्लाव्य ।

10 *a* SK त्वरिता दूताः SG, ST, SA त्वरिता दूताः for त्वरिताश्चैव । S. el. प्रेषिताः for प्रेरिताः ।
b SA¹ आख्यातु for आख्यातुम् ।

11: S. el. reads for this verse—उत्तरस्त्वरमाणोथ दूतानाज्ञापयत्तदा । वचनाद्दुर्जनस्येव (SK ह्य) आचक्षध्वं जयं मम ॥

वैशंपायन उवाच।

इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ।
संमन्त्र्य संगम्य ततः शमीं ताम्॥
अभ्येत्य भूयो विजनेन हृष्टौ।
तुविष्ठमारोपयतां च भाण्डम्॥ १२॥

स ताञ्छत्रूनभिभूय सर्वान्।
आच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः॥
वैराटिरायान्नगरं प्रतीतः।
बृहन्नलासारथिरेकवीरः॥ १३॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरागमनं नाम
द्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२॥

---

12 *a* Edns GHK omit वैशंपायन उवाच। D पांडवमत्स्यपुत्रौ N भारतमत्स्यपुत्रौ।
b D आमंत्र्य। D पुनः for ततः। BE शमी परेण। H समीयतां for संमंत्र्य &c.
c Edns BDEGHN विजयेन। Edns CG वृत्तौ A दृष्टौ N दृत्तौ। K विजने नृसिंहः for विजनेन हृष्टौ।
d Edns G उत्सृष्टम् A उत्सिष्टं BE तत्सृष्टं D सत्सृज्य H उच्छिष्टं K उत्सृष्टं for तुविष्ठम्। Edns AFGHK स्वभांडं। N द्रव्यं समारोपयतां सभांडं। CLM omit the whole verse with वैशंपायन उवाच।

13 *a* Edns BCDEGHKN स शत्रुसेनाम्। Edns BCDEGHKN सर्वाम् for सर्वान्।
b N आच्छाद्य।
c K वैराटिराजात्।
d Edns CG °सारथिना प्रवीरः M omits the whole verse.

---

12 *a* ST एव। ST भारतमध्यवीरौ।
c ST विजयेन। ST वृत्तौ for हृष्टौ। ST उत्सृष्टम् for तुविष्ठम्। Verse omitted in SK, SG, SA.

13 *a* ST तां शत्रुसेनाम् for सताञ्शत्रून्।
c ST आगात् for आयात्।
d ST °सारथिना प्रतीतः for °सारथिरेकवीरः। Verse omitted in SK, SG, SA.

॥ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

धनं चापि विजित्याजौ विराटो वाहिनीपतिः ।
प्राविशन्नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥
जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे गाः समादाय केवलाः ।
अशोभत महाराज सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥
तमासनगतं वीरं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।
समाजग्मुः प्रकृतयः समन्ताद्ब्राह्मणैः सह ॥ ३ ॥

LXIII.1 *a* BE विजित्वा for विजित्य । Edns CG आशु for आजौ । L विनिर्जित्य for विजित्याजौ ।
b Edns CG निवेश H प्रविशन् K आविशत् M प्राविश्य for प्राविशत् ।

2 *a* Edns CGMN चैव for सम् । BE आदायैव for समादाय । Edns CG सर्वशः for केवलाः ।
b K महाबाहुः N महाराजः for महाराज । Edns CG सहपार्थः for सहपार्थैः । N समावृतः for श्रिया वृतः । The whole verse is omitted in D.

3 *a* F प्राविशन्नगरं वीरः A प्राविशन्नगरीं वीरम् for तमासनगतं वीरं । Edns CG हर्षवर्धनम् K प्रियवर्धनम् for प्रीतिवर्धनम् । v. omitted in D.
b Edns CG उपतस्थुः for समाजग्मुः । Edns ABCDEFGHL समस्ताः for समन्तात् । v. omitted in D.

LXIII 1 *a* SK, ST स विजित्य धनं चापि SG, SA[1] अवजित्य धनं चापि SA[2] विजित्य गोधनं चापि ।
b SA[1] सह पार्थैः SK, SG, ST, SA[2] सह पाण्डवैः ।

2 *a* S. cl. गाश्चैवानाय्य केवलाः ।
b SK, SA महाराजः SG महाराजा । ST पुनः for वृतः ।

3 *a* SK, ST, SA तमासनगतं वीरम् SG सिंहासनगतं वीरम् SG, SA सुहृदामर्थवर्द्धनं ST सुहृदानन्दवर्द्धनम् for सुहृदां प्रीतिवर्द्धनम् ।
b S. cl. उपतस्थुः for समाजग्मुः । SG समस्तैः ST समस्ताः for समन्तात् । SG वृतम् for सह ।

सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्य च मत्स्यराट्।
विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ४ ॥

ततः स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः।
उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥

आचख्युस्तस्य संहृष्टाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि।
अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ॥ ६ ॥

विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात्।
बृहन्नलासहायश्च निर्यातः पृथिवींजयः ॥ ७ ॥

4 *a* LM सभाजिनः for सभाजितः। G स्म सैन्यस्तु for स सैन्यस्तु। D अथ for तु। L प्रतिनिंद्य। Edns BCEFGHKLMN अथ D सः for च।
b H ब्राह्मणान् for द्विजांश्च। D प्रकृतीन् for प्रकृतीः। L तदा for तथा।

5 *a* Edns CG तथा for ततः।

6 *a* AF आचक्षुः। Edn[2] BE तत्सर्वम् C तत्सर्वां Edn[1] G तत्सर्वे for संहृष्टाः। A श्रियः for स्त्रियः। v. omitted in N. Edn[2] अचख्युः for आ०।
b F चैवम् L येन्ये for चैव।

7 *a* H तान्जेतुम् N विजेतुः for विजेतुम्।
b F तु for च। Edns G निर्गतः K प्रयातः for निर्यातः। BE पृथिवि।

---

4 *a* SK सभासद्भिः SG, SA[2] सताभिस्तु SA[1] सभाभिस्तु for ससैन्यस्तु। SK, SG, SA सः for च।
b SA[2] तदा for तथा।

5 *a* ST च for सः। SK, SA मात्स्यानाम् for मत्स्यानाम्।
b SK तत्र नापश्यत् for परिपप्रच्छ।

6 *a* SK तत्र for तस्य।
b SA[1] गुरुभिः for कुरुभिः।

7 *a* S. cl. तान् जेतुं for विजेतुम्। SG, ST, SA[2] अति° for अभि°। ST साहसः for साहसात्। SA[1] अभ्यसाध्यान् for अतिसाहसात्।

उपायातो ह्यतिरथान्द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं च संगतान् ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

राजा विराटोऽथ भृशाभितप्तः ।
श्रुत्वा सुतं ह्येकरथेन यातम् ॥
बृहन्नडासारथिनाजिमध्ये ।
प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९ ॥

8 *a* Edns ABFGN उपयातान् CDEL उपायातान् HKM उपयातः for उपायातः। Edns ABCDEFGN omit हि । K नरव्याघ्रान् L अतिरथः for अतिरथान् । Edns BCEG भाष्मम् for द्रोणम् ।
b Edns BCG द्रोणम् for चैव । C पुत्र तस्य for द्रोणपुत्रम् । Edns BCDEG HKLMN षड्थान् for संगतान् ।

9 *a* N तु for अथ । C भृशमभितप्त. for अथभृशाभितप्त ।
c Edns BCDEGKN बृहन्नलासारथिम् for बृहन्नडासारथिना । Edns BCDE GKLN आजिवर्धनम् H अरिमध्ये for आजिमध्ये । M omits the whole verse.

---

8 *a* S. cl. उपायातान् for उपायातो हि ।
b S. cl. षड्थान् for संगतान् ।
S. cl. omits वैश॰ उ॰ । after v. 8.

9 *a* S. cl. ततो विराट॰ परमाभितप्त for राजा विराट etc.
b S cl. पुत्र निशम्य for श्रुत्वा सुत हि । SA¹ एकरथेऽपयातं ।
c S cl. सारथिं for सारथिना । SK, ST अजिमर्दनम् SG आजिवर्द्धनम् for आजिमध्ये ।
d SA¹ अभिमन्त्र मुख्यान् ।
SG, ST, SA add कक उवाच before v. 10.

सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।
त्रिगर्तान्विजितान्श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥

तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।
उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥

हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रम् ।
पदातिसंघांश्च युधि प्रवीरान् ॥

प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोः ।
विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥

10 *a* H वा for च। HKL read विराट उवाच before this.
b Edns CG निःसृतान् BDEHKLN निर्जितान् for विजितान्। H यास्यंति for स्थास्यंति। M omits the whole verse.

11 *a* BE ते for म। BE ये त्रिगर्तैरविक्षिताः for बलेन महतावृताः।
b G परीक्षार्थम् for परीप्सार्थम्। C यत् for ये। A अवेक्षिताः BE अनिर्जिताः DL अविक्षिताः for अविक्षताः M omits this whole verse.

12 *a* C reads रथ before नागान्। N सर्वान् for शीघ्रम्।
b Edns BCEGHK ततः L रणे for युधि।
d ABEH °वस्त्र° L °सर्व° for °शस्त्र°। M omits the whole verse.

---

10 *a* S. cl. चापि for ते हि।
b S. cl. निर्जितान् for विजितान्। SK, SG, ST, SA[1] कथंचन SA[2] इति मे मतिः for कदाचन।
SK reads this v. before v. 13. SG, ST, SA add राजोवाच before v. 11

11 *a* SA[2] इमे for मे।
b SA[1] परिप्सार्थं।
SK adds वैश० उ० before v. 12.

12 S. cl. पादित्रसंघांश्च ततः प्रभूतान् for पदातिसंघांश्च युधि प्रवीरान्।
SK, SA चित्र° SG, ST वस्त्र° for शस्त्र°।

वैशंपायन उवाच ।
अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।
विराटनगरं प्राप्य जयमावेदयंस्तयोः ॥ १३ ॥
राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् ।
पराजयं कुरूणां च उपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १४ ॥
सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
उत्तरः सह सूतेन कुशली ते परंतप ॥ १५ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
दिष्ट्या ते विजिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
दिष्ट्या ते जीवति सुतः श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥ १६ ॥

13 *a* A omits वैशंपायन उवाच । Γ महता for प्रहिता ।
b N वैराट° for विराट° । M प्रे । for प्राप्य । Ldns CG] विजय समवेदयन् for जयमावेदयंस्तयो । K जयम् K² जयत् ।

14 *a* HKLM तत समाचख्यौ for तत्सर्वमाचख्यौ । Γ उत्तरम् for उत्तमम् ।
b N cl reads अपि after च । BE उपयान्तम् D उपायात H उपयातम् L व्यपय त M उपायातम् for उपायान्तम् । Γ रथ for तथा ।

15 *a* K सर्वास्ता विजिता for सर्वा विनिर्जिता ।
b BEΓ कुशलीति for कुशली ते । Ldns CGKM च for ते । Ldns BCLF GM परतप । omitted in L

16 *a* H कङ्क for युधिष्ठिर । L omits युधिष्ठिर उवाच । CDGM विनिर्जिता BE KN ते निर्जिता for ते विजिताः । Ldns CG पलायिता BE तथा जिताः for पराजिता । L दिष्ट्या ते विजय पुत्र श्रूयते च नराधिप । omitted in H
b BDEHKMN जीवित पुत्रः for जीवति सुतः । M श्रूयत म । AΓH पार्थिवपभ M नरपुगव for पार्थिवर्षभ ।

SG omits वैश० उ० ।

13 *b* S. cl प्रावेदयन् for आवेदयन् । SK, SG, SA तदा ST तथा for तयो ।

14 *a* S cl राजा for राज्ञस्तत् । SK समाचख्युः SG, ST SA तत आचख्यु for सर्वमाचख्यौ । SA मन्त्रान् for मन्त्री । SK, SG, ST मंत्रिभिर्जयमुत्तमम् ।
b SG ST, SA² अभ्युपायातम SA¹ श्वयायातम् for उपायान्तं । SG adds दूता ऊचुः before 15 1

15 *b* SK, SG, ST च SA² स for ते । SK, SA² परतप for परंतप । SA¹ omits this line
SK SG ST, SA² कङ्क for युधिष्ठिर । SA¹ omits युधि० उ० ।

16 *a* S cl निर्जिताः for विजिता ।
b SK स विजयी पुत्रः ST, SA जयति श्रूयते for ते जीवति सुत ।

नाद्भुतं त्विह मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ।
ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ १७ ॥
वैशंपायन उवाच ।
ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
पूजयामास दूतांस्तान्मन्त्रिणश्चाथ नोदयत् ॥ १८ ॥
राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलंकृताः ।
पुष्पोपहारैरर्घ्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ १९ ॥
कुमारयोधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम ॥ २० ॥

17 *a* Edns ABCDEGKLN एव for इह । H तव L चैव for त्विह । BE यः for यत् । BE जयेत् for अजयत् ।
b HKLM ध्रुवम् for ध्रुवः । M जयस्तु तस्य स्यात् for एव जयस्तस्य । DL यत्र for यस्य । HKLM बृहन्नडा ।

18 *a* F विराटनृपतिः । BE समाहृष्टतनूरुहः M स प्रहृष्टतनूरुहः N संहृष्टतनूरुहः ।
b Edns ABCEGHKLM आच्छादयित्वा D आश्वासयित्वा N प्रच्छादयित्वा for पूजयामास । N तान्सर्वान् for दूतांस्तान् । Edns मन्त्रिणम् । Edns ABCDEFGN सौम्यचोदयत् HK सौम्यभाषत L चाभ्यनोदयत् for चाथ नोदयत् ।

19 *a* D राजमार्गाश्च क्रियन्ताम् ।
b N पुष्पोपचारैः । Edns ABCDEGHN अर्च्यन्ताम् KLM पूज्यन्ताम् for अर्घ्यन्ताम् ।

20 *a* BCEFGHKLMN कुमाराः for कुमार । N गायकाः for गणिकाः । L चापि सर्वशः for च स्वलंकृताः ।

---

17 *a* ST तदहं मन्ये for त्विह मन्येऽहम् ।
b ST तत्र यत्र for तस्य यस्य ।

18 *a* SG omits वैशंपायन उवाच । ST विराटनृपतिः ।
b SK संतोषयित्वा SA, SG, ST आच्छादयित्वा for पूजयामास । SK, SA, ST धनरत्नैश्च सर्वशः SG धनै रत्नैश्च सर्वशः for मन्त्रिणश्चाथ नोदयत् ।

19 *a* SA, ST add विराट उवाच before this. SK, SA, ST वै for मे ।
b SA[2] पुष्पोपचारैः । S. cl. अर्च्यन्ताम् for अर्घ्यन्ताम् ।

20 *a* S. cl. कुमाराः for कुमार° ।
b ST तु for च । SA[1] प्रत्युद्गन्तुम् for प्रत्युद्यान्तु ।

घण्टामाणवकः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ।
शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ २१ ॥
उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिरभिसंवृता ।
शृङ्गारवेषाभरणा प्रत्युद्यातु बृहन्नलाम् ॥ २२ ॥
श्रुत्वा वै तद्वचनं पार्थिवस्य ।
पुरःसराः स्वस्तिकपाणयश्च ॥
भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च ।
वेषैः परार्घ्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २३ ॥

21 *a* Edns ABCEFGHK²N घण्टावान् मानव L घण्टामाणवका K घण्टापाण्वक for घंटामाणवक । LM मत्तानारुह्य वारणान् । DI वारुणम् for वारणम् ।
b BE धनुष्पथेषु for शृगाटकेषु । C आख्यातु L आख्यात for आख्यातु । Edn¹ समाख्यातु जय मम D समाख्यातु जय मम K घोषयतु जय मम for आख्यातु विजय मम ।
22 *a* N सर्वाभि for बह्वीभि । Edns CGHKL परिवारिता F अभिमश्रिता for अभिसंवृता ।
b Edn¹ वेश for वेष । B प्रत्युयातु DI प्रत्युयातु E प्रयुयात for प्रत्युयातु । Edns CGHKLM सुत मम ।
23 *a* Edns ACG read वैशंपायन उवाच before this Edns CG वेदम् BDE एतत् A चैतत् H एव ते K तु तत् L एतत्ते N तद्वेतत् for वै तत् । N नृपस्य ।
b Edns ACDGK सर्वे पुर F सव पुर LMN सर्व पुर H सर्व पौर for पुर सराः । Edns CG स्वस्तिकपाणिभूतम् । CH वारिजाश्च for वारिजाश्च ।
d Edn¹ वेशे F वने for वषे । C परार्घ्ये H परार्ध्ये M शराढ्यो N परार्द्धे Edn¹ परार्द्धे । M प्रमुदा for प्रमदा ।

---

21 *a* SG पणवकम् ST, SA पणवक SK पणवका for माणवकः । SK कुजरम् for वारणम् ।
b SA, ST समाख्यातु जय मम SG समाख्यातु जयं मम SK समाख्यान्तु जय मम
22 *a* S cl बह्वाभरणभूषिता for बह्वीभिरभिसंवृता ।
b SK, SA, ST सर्वा विनितसयामाम् SG सर्वा विदिनसपामाम् for शृगारवे षाभरणा ।
23 *a b* SK, SG, ST read श्रुत्वा तु वचन तस्य (SA राज्ञः) पार्थिवस्य महात्मनः । तथैव चक्रुः सहृष्टा पौराः स्वस्तिकपाणयः । for s. 23 *a b* but SG, ST, SA omit पार्थिवस्य महात्मन & तथैव चक्रुः संहृष्टा । ST adds वैशंपायन उवाच before this
d SA² वेणवाश्च for वारिजाश्च । SA¹ परार्घ्यः for परार्घ्यै । S cl. प्रमदाजनाश्च for प्रमदाः शुभाश्च ।

तथैव सूतैः सह मागधैश्च ।
वीणावाद्याः पणवास्तूर्यवाद्यम् ॥
पुराद्विराटस्य महाबलस्य ।
प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यम् ॥ २४ ॥
प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
मत्स्यराजो महातेजाः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
अक्षानाहर सैरन्ध्रि कङ्क द्यूतं प्रवर्तताम् ।
तत्तथा मुदितं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥

24 *a* N तदा for तथा । H सूताः ।
b Edn[1] नान्दीग्वाद्याः Edn[2] CGHKM नान्दीवाद्याः A सनन्दीवाद्यैः BE नन्दीवाद्याः D नदीवाद्याः F वीणाश्ववाद्याः L नान्दीप्रधानैः for वीणावाद्याः । F पाणतूर्यताण्डयम् Edns BEGLM तूर्यवाद्याः N च वाद्याः for तूर्यवाद्यम् ।
c LN पुरः for पुरात् । K विराटपुत्रस्य for विराटस्य । K ते नृपशासनेन ।
d M पुत्रमतं सुवीर्यम् for पुत्रमनन्तवीर्यम् ।
25 *a* N. cl. except ABEF add वैशंपायन उवाच before this. L सैन्यम् for सेनाम् । K कन्याः सेनाश्च । M गणिकाभिः for गणिकाः ।
b C मत्स्यराज्ञः । Edns BCDEGHKLMN महाप्राज्ञः for महातेजाः ।
26 *a* N आहवसैरिन्ध्रि कंकः । C प्रवर्त्यताम् ।
b Edns BCDEGHKLMN तम् for तत् । Edns ACDFGN तथा वादिनम् for तथा मुदितम् ।

---

24 *a* SK, ST, SA read सूताश्च सर्वे सह मागधाश्च (SG सैनिकाश्च) for तथैव सूतैः सह मागधैश्च ।
b S. cl. वन्दिप्रवादाः पणवादिकाश्च (SA[1] वन्दिप्रमादे SA[2] वन्दिप्रवादैः SG, ST वन्दिप्रणादैः for वन्दिप्रवादाः । SA पणवानकाश्च SG, ST पटहाकैः for पणवादिकाश्च) for वीणावाद्याः पणवास्तूर्यवाद्यम् ।
c S. cl. read हृष्टा विराटस्य पुरे जनौघाः for पुराद्विराटस्य महाबलस्य । S. cl. reads *c* after *a*, & *b* after 23 *d* above and completes the Adhyāya here after adding a verse ते ब्राह्मणा &c. for which see App.
25 *a* S. cl. add वैशंपायन उवाच before this.
b SK महाराजः SG, ST, SA महाप्राज्ञः for महातेजाः ।
26 *a* SK आसनं पाण्डवस्य for कंक द्यूतं प्रवर्तताम् । SG, ST कङ्कः for कंक । omitted in SA[1]. SG, ST read this line before v. 32.
b SK, SG, ST त तथा वादिनं दृष्ट्वा । SA[2] तं तथा वादिनं तत्र प्रत्यभाषत पाण्डवः । SA[1] omits this line.

न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम्।
न त्वां च प्रमुदा युक्तमहं देवितुमुत्सहे ॥ २७ ॥

विराट उवाच।

स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्वस्तु किंचन।
न मे किंचित्त्वया रक्ष्यमन्तरेणापि देवितुम् ॥ २८ ॥

कङ्क उवाच।

किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्त्वं परिवर्जयेः ॥ २९ ॥

27 *a* H द्यूतेन for हृष्टेन। BDE न for न। C reads युधिष्ठिर उवाच befor rhis
b Edns G न त्वामय मुदा BE स त्वमय मदा C तस्त्वामय मुदा DF न त्वामय मुदा HKL नेवमय मुदा M नेव पतमुदा N स त्वमुक्ते मुदा for न त्वां च प्रमुदा। BEN युक्त. K युक्ते for युक्त। N cl. except AHLM नाहम्।

28 *a* N वा for च। Edns ACDGMN वसु for वस्तु। L विद्यते for किंचन।
b L ते for मे। Edns CG तु रक्ष्यते H त्वया राज्य for त्वया रक्ष्यम। H अन्त-रेणाविदेवितुम्।

29 *a* K युधिष्ठिर for कङ्क। BE मे for ते। H omit ते। M द्यूतेनेव for ते द्यूतेन। D मानद।
b N. cl. except LM तत् for त्वम्। N cl except L परिवजयन्। L परिवर्जय। this v. precedes the last v in M

---

27 *a* SG, ST विश्रुतम् for नः श्रुतम्।
b S cl न त्वामय मुदा युक्तम्।

28 *a* S cl वसु for वस्तु।
b SK कार्यम् for रक्ष्यम्। SK देविनम्। the whole verse is omitted in SA[1].

29 *a* SG मानव for मानद।
b SG, ST द्यूतेन for देवने। S cl नद् परिवनयेत् for त्वं परिवर्जये।

श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः।
स राज्यं सुमहत्स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान्॥ ३०॥

द्यूते हारितवान्सर्वांस्तस्माद् द्यूतं न देवयेत्।
अथवा मन्यसे राजन्दीव्याव यदि रोचसे॥ ३१॥

वैशंपायन उवाच।

प्रवर्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत्।
पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो हताः॥ ३२॥

30 *a* M reads कंक उवाच before this.
M पृष्टः for दृष्टः। Edns BCEG पाडवेयः D पांडवो हि M पांडवीयः H पंडुपुत्रः for पाडवो वै।
b Edns GHKL सराष्ट्रम् C सुराष्ट्रम् D राज्य वै for स राज्यम्।

31 *a* Edns CG राज्यम् for द्यूते। BE दारितवान्। All except AFM सर्वम्।
Edns CDGKL गेचये ABEL रोचयेत् N कारयेः H रोचय for देवयेत्।
b Edns CFGL दी॰याम। Edns ABCDEHKLN रोचते M गेचयेत् G मन्यसे for रोचसे।

32 *a* BE प्रवर्तमानद्यूते। D च for तु।
b N. cl except AF जिताः for हताः।

---

30 *a* SK वा for ते। SK धर्मराजः SA[2] पाण्डवेयः for पाण्डवो वै।
b SG, ST स्वराज्य for स राज्यम्। S. cl. except SA[1] धनमक्षय्यम् for सुमहत्स्फीतम्। S. cl. except SA[1] add before भ्रातॄंश्च &c 'पणमेकममन्यत। कृष्णा च भार्या दयिताम्। the whole verse is omitted in SA[1].

31 *a* S. cl. सर्वम् for सर्वान्। S. cl. रोचते for देवयेत्।
b SG, ST दीव्यताम् for दीव्याव। S. cl. रोचते for रोचसे। the whole verse is omitted in SA[1].

32 *a* S. cl. omit वैशंपायन उवाच। S. cl. मात्स्यः।
b S. cl. जिताः for हताः। the whole verse omitted in SA[1].

ततोऽब्रवीन्मत्स्यराजं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यस्य बृहन्नला यन्ता कथं स न विजेष्यति ॥ ३३ ॥
इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
समं पुत्रेण मे षण्ढं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ३४ ॥
वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ।
भीष्मद्रोणमुखाञ्छूरान्कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३५ ॥
वयस्यत्वात्तु तं ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ।
नेदृशं ते पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ३६ ॥

33 *a* Edns CG महात्मा स for मत्स्यराजम् । एन राजा for धर्मपुत्र ।
b N cl except FL बृहन्नला यस्य L बृहन्नला यत्र for यस्य बृहन्नला । M याता for यन्ता । BE स कथं ना CDK स कथं न L कथं न स for कथं स न । Edns BCEG जययुधि DN विजेष्यते for विजेष्यति ।

34 *b* C omit षण्ढम् ।

35 *b* N cl except C सर्वान् for शूरान् । H तान्न M स न for न स । BDEN विजेष्यत for विजेष्यति ।

36 *a* H यदा कोस्तु K वायस्यकत्वात् L वायस्यकात्तु । N cl except A त for ते ।
b Edns BCEGLM तु for ते । BE इच्छति ।

33 *a* S cl reads for this ततोऽब्रवीद्धर्मराजो यूते मात्स्य युधिष्ठिर ।
b S cl. except SA यन्ता बृहन्नला यस्य स कथंचित् विजेष्यते SG, ST read कथं न स विजेष्यति । l omitted in SA[2], the whole verse is omitted in SA[1]

34 *a* S cl read for this ततो विराट क्षुभितो मन्युना च परिप्लुतः । उवाच वचनं शुद्ध परिव्राजमनन्तरम् ॥ SA[2], SG, ST कुपितः for क्षुभित । SA[2] अभि SG ST अथ for च ।
b SK सम षण्ढेन मे पुत्रम् । SG ST read this l before v 36 वयस्यत्वात् &c. omitted in SA[2], the whole verse is omitted in SA[1]

35 *a b* the whole verse is omitted in SA; 35 *b* is omitted in SK, SG, ST सर्वान् for शूरान् । SG ST स न for न स ।

36 *a* S cl मे सर्वम् for त ब्रह्मन् ।
b SK, SA[2] नहि for नेदृशम् । SK मद्वाच्यम् SG, ST मद्दर्शनम् SA[2] मद्देशाच्यम् for ते पुनर्वाच्यम् । the whole verse is omitted in SA[1]

युधिष्ठिर उवाच।

यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः कृपः।
दुर्योधनश्च राजेन्द्र तथैव च महारथाः ॥ ३७ ॥
मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि शतक्रतुः।
कोऽन्यो बृहन्नलायास्तान्प्रतियुध्येत संगतान् ॥ ३८ ॥
यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति।
अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ३९ ॥
योऽजयत्संगतान्सर्वान्सुरासुरमहोरगान्।
तादृशेन सहायेन कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ४० ॥

37 *a* BCEHL कंकः for युधिष्ठिरः।
b Edns ACGHKLMN राजेन्द्रः। Edns BCDEGHM तथान्ये च AKN तथैवान्ये L तथान्येषु for तथैव च।

38 *a* Edns CG मरुत्पतिः BE पुरंदरः for शतक्रतुः।
b L संयुगे for संगतान्।

39 *a* C यथा for यस्य।
b K प्रजायते for उपजायते।

40 *a* Edn[1] L जयेत् for अजयत्। Edn[1] ADFN सहितान् for संगतान्। Edns CG ससुरासुरमानवान् BE सुरानसुरमानवान् for सुरासुरमहोरगान्।
b BE तस्मात् N कथम् for कस्मात्। D स कस्मान्न for कस्मान्न स। Edns BCEGHKLN स न for न स। Edns BCDEGN विजेष्यते। M omits the whole verse.

---

37 *a* S. cl. read यत्र शान्तनवो भीष्मो द्रोणकर्णौ सुदुर्जयौ। (SA च for सु)
b omitted in S. cl.

38 *a* S. cl. पुरंदरः for शतक्रतुः।
b S. cl. कस्तद्बृहन्नलादन्यो मनुष्यः प्रतियोत्स्यति। (SA तान् for तद्)

39 *a* SK न भविष्यति कश्चन for न भूतो &c.
b SK अभिवर्धते SG, ST अतिजायते for उपजायते। the whole verse is omitted in SA.

40 *a b* omitted in S. cl.

विराट उवाच ।

बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि ।
नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रकुपितो राजा साक्षेणाभ्यहनद्दृढम् ।
मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४२ ॥

बलवत्प्रतिरुद्धस्य नस्तशोणितमागतम् ।
तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यामग्रहीत्तदा ॥ ४३ ॥

41 *a* D शतशः for बहुशः । C न for च । H omits च । M वाक्यम् । BE नियक्षसि M नियच्छति ।
b BE आचरेत ।

42 *a* N. cl. except A तमक्षेणाहनत् for साक्षेणाभ्यहनत् । Edns BCDEG भृशम् for दृढम् ।
b K ललाटे for मुखे । Edns BCEGKLN न for मा । M omits मा ।

43 *a* A बलात्स D बलेन for बलवत् । Edns BCDEG प्रतिविद्धस्य K प्रतिरुद्धं च LM प्रहृतस्यास्य N प्रतिसिद्धस्य for प्रतिरुद्धस्य । Edns ACFGHKLN नस्तः M ततः for नस्त° । Edns BCEG आवहत् HLMK[2] आगमत् for आगतम् ।
b BE तदप्राप्तम् । H कृष्णाः for पार्थः । Edns BEGHKLM प्रत्यगृह्णत C प्रत्यगृह्णत् for अग्रहीत्तदा ।

---

41 *a* S. cl. omit विराट उवाच । S. cl. त्व for असि । SG, ST, SA चेत् for च ।
42 *a* वैशंपायन उवाच is omitted in S. cl. SK इति for ततः । S. cl. मन्युभितः । S. cl. सोऽक्षेणाभ्यहनद्भृशम् ।
b SG न for मा । S cl. अव for एव ।

43 *a* S. cl. प्रतिविद्धस्य । SK नस्तः शोणितमास्रवत् SG, ST नस्तः शोणितमागमत् SA नस्तः शोणितमास्रवत् ।
b SG तम् for तत् । SK, SA[1] समधारयत् SG, ST, SA[2] समधारयत् for अग्रहीत्तदा ।

अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् ।
सा वेद तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४४ ॥
सा गृहीत्वा तु सौवर्णं पानकांस्यमनन्दिता ।
तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्तत्सुस्राव नस्ततः ॥ ४५ ॥
अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकार्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागमत् ॥ ४६ ॥
सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ।
आसाद्य भुवनद्वारं पित्रे संप्रत्यपादयत् ॥ ४७ ॥

44 *a* A अवेक्ष्यत K अवेक्षत । K तत्र for सः । BE पार्श्वता । M आत्मपार्श्वगाम् for पार्श्वतः स्थिताम् ।
b Edns BCEGN ज्ञात्वा for वेद । H तदभिप्रायम् । M राज्ञस्तस्य महात्मनः for भर्तुश्चित्तवशानुगा ।
54 *a* Edns CDFGN पात्रं गृहीत्वा A पात्रं गृहीत्वा तुं BEK पूरयित्वा तु H पूरयित्वा च for सा गृहीत्वा तु । Edns CDFGN जलपूर्णमनिन्दिता H कांस्यपात्रमनिन्दिता K पात्रं कांस्यमनिन्दिता LM पानपात्रमनिन्दिता ।
b Edns ACDFGHKLMN प्रसुस्राव for तत्सुस्राव । ADFHKLMN पाण्डवात् for नस्ततः ।
46 *a* D अपि for तथा ।
b N. cl. except D and M अवकीर्यमाणः D आकीर्यमाणः M विकीर्यमाणं for आकार्यमाणः । Edns CG आगतः for आगमत् ।
47 *a* F आभाष्यमाणः L संभाव्यमानः M भ्राजमानः for सभाज्यमानः । D जनपदैः ।
b N. cl. except AD भवनद्वारं N भवनं द्वारं । Edns CGL संप्रत्यवेदयत् DN संप्रत्यहारयत् BE स प्रत्यहारयत् K स प्रत्यवेदयत् M सम्यग् न्यवेदयत् for संप्रत्यपादयत् ।

---

44 *a* SK, SA च for स । SA[1] पार्श्वसंस्थिताम् ।
b S. cl. सा वेदनामभिज्ञाय ।
45 *a* S. cl. सौवर्णं गृह्य भृंगारं शोणितं तदपामृजत् ॥ (ST भृंगारुं for भृंगारं । SG, ST अवामृणोत् SA[1] अपामृशत् for अपामृजत् ।)
b omitted in S. cl.
S. cl. finish the adhyaya (SK 70) here with some additional verses (vide App.)
46 *a b* S. cl. read आपूर्यमाणो माल्यैश्च गन्धैश्च विविधैः शुभैः । संपूज्यमानो लोकेन नगरद्वारमागमत् ॥ SG, ST आविशत् for आगमत् ।
47 *a* S. cl. add वैशंपायन उवाच befor this. S. cl. अपि for तथा ।
b S. cl अन्तःपुरद्वारम् for भुवनद्वारं । SK, SA संप्रत्यवेदयत् SG, ST संप्रत्यहारयत् ।

ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ।
बृहन्नलासहायस्तु पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः ॥ ४८ ॥
ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
प्रवेश्येतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ४९ ॥
क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत् ।
उत्तरः प्रविशेच्चैको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५० ॥
यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वा प्रदर्शयेत् ।
अन्यत्र चापि संग्रामान्न स जीवेदसंशयम् ॥ ५१ ॥

48 *a* H एवम् K एनम् for एव ।
b Edns BCDEG च HKN ते for तु । M omits this line.

49 *a* BE श्रुत्वैव द्वास्थवचनं विराटमिदमब्रवीत् । M omits this line.
b Edns FGHN प्रवेश्यताम् AC प्रविश्यताम् DM प्रविश्येतौ K प्रविश्येताम् L प्रविश्येतौ for प्रवेश्येताम् । N युक्तौ for उभौ । K शीघ्रम् M तूष्णीम् for तूर्णम् । D दर्शनेप्सुः for दर्शनेप्सुः ।

50 *a* F क्षत्तारं । ADF धर्मराजः । LM च for तु । ABCDE कर्णे for कर्णम् । ABCDE उपाजपत् KL उपागमत् for उपाजपत् ।
b N. cl. except DM प्रविशत्वेकः D प्रविशत्येकः M प्रविशत्वेक ।

51 *a* C माम् for मम । N. cl. except DFK चापि दर्शयेत् HN चापि दर्शयेत् for वा प्रदर्शयेत् ।
b N. cl. except BE समागमनात् BE समागतः for चापि संग्रामात् । Edns BCEG कथं च न N न संशय. for असंशयम् ।

---

48 *a* SK समासाद्य SA, SG, ST समागम्य for प्रविश्यैव । S. cl. has after this:— प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । वर्धयित्वा जयाशीर्भिरिदं वचनमब्रवीत् ॥
b S. cl. read for this उत्तरः सह सूतेन द्वारि तिष्ठति पार्थिव ।

49 *a* S. cl. महीराजः for मत्स्यराजः ।
b S. cl. प्रवेशयोभौ तौ for प्रवेश्येतामुभौ ।

50 *a* SK, SG, SA कर्णे ।
b S. cl. प्रविशत्वेकः for प्रविशेच्चैकः ।

51 *b* SK समागमनात् SG, ST संग्रामात. SA समागमनं for चापि संग्रामात् । S. cl. कथंचन for असंशयम् ।

न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वैवं सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनम् ॥ ५२ ॥
इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरबृहन्नडानगरप्रवेशो नाम
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्रविश्य पृथिवींजयः ।
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजमपश्यत ॥ १ ॥
तथा रुधिरसंसिक्तमनेकाग्रमनागसम् ।
भूमावासीनमेकान्ते सैरन्ध्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ २ ॥

52 *a* BE दृष्ट्वा च C नामृष्यात् D न मृषात् for न मृष्यात् । K ना for न । N स भृश क्रुद्धः । Edns CEGKMN तु ADH एव B च for एवम् ।
b M विराटसिंहं सापत्यम् for विराटमिह सामात्यम् । omitted in L. Adhyāya continued in Edns.

* * * * *

LXIV 1 *a* A omits वैशंपायन उवाच । K ततो विराटस्य सुतः for ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः । Edns ABDEGLM प्राविशत् C प्राविश्यत् H प्रविष्टः for प्रविश्य । DHKLM पृथिवीजयः ।
b Edns BCEG कंक चाप्युपतिष्ठत for धर्मराजमपश्यत । HKLM अपश्यत् ।
2 *a* Edns BCEG ततः for तथा । Edns CG रुधिरसंयुक्तम् H रुधिरसंसक्त K रुधिरसिक्ताग्रम् । M एकाग्रगतमानसम् for अनेकाग्रमनागसम् ।
b D प्रत्युपासितम् M पर्युपस्थिते ।

---

52 *a* SK, SG, ST SA[1] व्यक्त भृश सुसंक्रुद्धः SA[2] व्यक्तं स भृशसक्रुद्धः for न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धः । SG, ST मा for मां । S. cl. एव for एवम् । SG, ST न शोणितम् ।

* * * *

LXIV 1 *a* S. cl. राजसुतः for राज्ञः सुतः । S. cl. प्राविशत् for प्रविश्य ।
b SK ववन्दे सः for सोऽभिवाद्य । SK कंक चाप्युपातिष्ठत SA[1] धर्मराजोऽभ्यपश्यत SA[2] धर्मराजस्य पश्यतः ।
2 *a* S. cl ततः for तथा । S. cl. रुधिरसिक्ताग्र । SG, ST अमानसम् for अनागसम् ।
b SK, SA[2] एकांत आसीन SG, ST, SA[1] एकांतमासीन । SK, SG, ST समुपासितम् SA समुपस्थितम् for प्रत्युप° ।

ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ।
केनायं ताडितो राजन्केन पापमिदं कृतम् ॥ ३ ॥

विराट उवाच ।

मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यः शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ४ ॥

उत्तर उवाच ।

अकार्यं ते कृतं राजन्क्षिप्रमेष प्रशाम्यताम् ।
मा त्वां ब्रह्मद्विषं घोरं समूलमपि निर्दहेत् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
क्षामयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६ ॥

3 *b* D केनापि ।
4 *a* C अभिताडितः । BE जिम्हो for जिह्मः । Line omitted in L.
b M प्रशस्यमाने । Edns CEFGH यत् D अथ for यः । D पुरे for शूरे । D प्रशस्यति । K प्रशस्यमाने य. । Line omitted in L.
5 *a* L omits उत्तर उवाच । L सान्त्वयित्वा यथान्याय for अकार्यं ते कृतं राजन् । D कर्म for राजन् । D शीघ्रम् । Edns ABCEFGLM एव H एनम् for एषः । N. cl. except HLM प्रसाद्यताम् H प्रसादय for प्रशाम्यताम् ।
b BE मां for मा । N. cl. except M ब्रह्मविषम् for ब्रह्मद्विषम् । Edns CEG इह for अपि ।
6 *a* BE रोषवर्धनः ।
N. cl. except BEHLM क्षमयामास । DHKLN कौरव्य ।

---

3 *a* SA दृष्ट्वा for ततः । S. cl. राजान for पितरम् ।
b SK कङ्कः SG, ST वीरः SA वीर for राजन् ।
4 *a* SK, SG, ST omit विराट उवाच before this v. SG, ST, SA जाल्मः for जिह्मः । SK omits this line
b SK, SA मया प्रशस्यमाने तु (SA अपि) SG, ST मया प्रशस्यमाने हि ।
5 *a* SK, SG, ST omit उत्तर उवाच before this v. SA[1] एव for एषः । S. cl. प्रसाद्यतां for प्रशाम्यताम् ।
b SK, SA मा त्वा SG, ST मन्या । SK ब्रह्मविष । SK, SG, ST इव for अपि ।
6 *a* SK omits वैश॰ उ॰ before this verse. SK विराटः सत्यमातुरः ।
b S. cl. क्षमयामास । S. cl. स्वपुत्र शासनात्पंसा (SA[1] °स) for भस्म &c.

क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
चिरं क्षान्तं मया राजन्न मन्युर्विद्यते मयि ॥ ७ ॥

यदि ह्येतत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः ।
सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ८ ॥

न दूषयामि ते राजन्यश्च हन्याददूषकम् ।
बलवत्स महाराज क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ९ ॥

शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला
अभिवाद्य विराटं च कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ १० ॥

7 *a* BE क्षामयन्तं H क्षममाणं KL क्षामयानं M क्षमयानं for क्षमयन्तं । BEH च for तु ।
b N. cl. except AK इदम् for मया । N. cl. except K मम for मयि ।

8 *a* E M तु for हि । L omits हि । DLM पार्थिव for नस्ततः ।
b D च for त्वम् । C विनश्येत ।

9 *a* M न च दूयामि । BE पासं for राजन् । Edns CG यद्दै D यच for यश्च । K यत्प्रहारः कृतो मम । N omits हन्यात् । E अरुष्टकम् for अदूषकम् ।
b N. cl. except BE बलवन्तम् for बलवत्स । Edns प्रभुं राजन् for महाराज ।

10 *a* Edns BCEG add वैशंपायन उवाच before this. H भुवि निःक्रान्ते for तु व्यतिक्रान्ते ।
b Edns CG तु HM तम् L सः N सा for च । BE उपतिष्ठति ।

---

7 *a* SA क्षामयन्तं ।
b SG, ST महाराज for मया राजन् । S. cl. मन्युर्मम न विद्यते ।

8 *a* SK, SG, ST यदि स्म तत् पतेत् SA यदि स्म निपतेत् । S. cl. पार्थिव for नस्ततः ।
b S. cl. सराष्ट्रस्त्वमिहोच्छेदमाप्येथा नरर्षभ (SA[2] नराधिप) ।

9 *a* S. cl. राजेन्द्र for ते राजन् । S. cl. तु for च ।
b SK, SA फल तस्य SG, ST फलमस्य for बलवत्स ।

10 *a* S. cl. adds वैशं० उ० before this verse. SG, ST omit this line.
b S. cl. महाराजं for विराटं च । SA[1] अभि for अपि । SA °तिष्ठति ।

क्षमयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ।
प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ११ ॥
त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दवर्धन ।
त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ १२ ॥
पदं पदसहस्रेण यश्चरन्तमवाप्नुयात् ।
तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १३ ॥
मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ।
यः समुद्र इवाक्षोभ्यः कालाग्निरिव दुःसहः ॥ १४ ॥
तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ।
आचार्यो वृष्णिवीराणां कौरवाणां च यो द्विजः ॥ १५ ॥

11 *a* Edns FGHKL क्षामयित्वा । HL राजान for कौरव्यम् ।
b H स पप्रच्छ तदा राजा विराटो वाहिनीपतिः for *b*. N तु तं for ततः ।

12 *a* Edns ABCEGHM ⁰नन्दिवर्धन D कैकेयानन्दवर्धनः F कैकेयीनन्दिवर्धनः K कैकेयीनन्दवर्धनः L कैकेय्यानन्दवर्धन N कैकेय्यानन्दिवर्धन ।

13 *a* N पद पदं सहस्रेषु । Edns CDGHKLMN चरन्नापराष्नुयात् A चरन्तमिवाप्नुयात् ।

14 *a* C सचले ।
b Omitted in Edns CG.

15 *a* M तेनैव for तेन ।
b A कुरुवीराणां H कौरवेयाणाम् for वृष्णिवीराणाम् । ADFKLN पाण्डवानाम् for कौरवाणाम् । A गुरुः for द्विजः ।

---

12 *a* SG, ST, SA², SK add विराट उ० befor this v. SK, SA नन्दि⁰ for नन्द० । SG, ST केकया for कैकेयी ।

13 *a* SK, SA यश्चरन्नापराप्नुयात् SG, ST कर्णो यत्पराक्रमात् ।

14 S. cl. omits this verse.

15 *a* S. cl. reads instead:–
तेन ते सह भीष्मेण कुरुवृद्धेन संयुगे ।
युद्धमासीत् (SA² मतत्) कथ तात सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥
b SA आचार्यो कुरुवीराणाम् । S. cl. पाञ्चालानां for कौरवाणां । S. cl. प्रभुः for गुरुः ।

सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः शूरः सर्वधनुष्मताम् ।
तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १६ ॥

आचार्यपुत्रोऽतिबलः सर्वशस्त्रभृतामपि ।
अश्वत्थामेति विख्यातः कथं तेन समागमः ॥ १७ ॥

रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ।
कृपेण तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १८ ॥

पर्वतं यो विभिद्येत राजपुत्रो महेषुभिः ।
दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १९ ॥

16 *a* M सर्वेषां क्षत्रियाणां च for सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः । N. cl. except A सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
b K द्रोणेन तेन ते तात । BE वीर for तात ।

17 *a* N. cl. except ADF यः शूरः for अतिबलः । DN °भृतावरः ।
b A अश्वथाम्ना । Edns BCEG तेनासीत्संगरः कथम् A कथमासीत्समागमः । F omits तेन ।

18 *a* H संप्रेक्ष्य for यं प्रेक्ष्य ।
b C तेन रूपेण ।

19 *a* Edns CGKLMN अभिविध्येत A हि भिद्येत BE विभिन्द्याच्च D अभिभिद्येत H निवध्यत for विभिद्येत । ABEFK रथेषुभिः for महेषुभिः ।

---

16 *a* SG, ST, SA सर्वशस्त्रभृता वरः for शूरः सर्व° &c. SK कुरूणां पांडवानां च सर्वक्षत्रस्य यो गुरुः । SG, ST, SA read v. 16 after v. 13.

17 *a* S. cl. यः शूरः for अतिबलः । SK, SG, ST द्रोणादनवमो रणे for सर्वशस्त्र° । SA वरः for अपि ।
b S. cl. तेन वीरेण ते तात कथमासीत्समागमः ।

18 *a* S. cl. हृतवीर्यपराक्रमाः for हृतस्वा° &c. S. cl. reads this verse after our v. 13.

19 *a* SK, SG, ST विनिर्भिन्द्यात् । SA विभिन्द्यात्तु for विभिद्येत । S. cl. वरेषुभिः । SK, SG, ST reads this verse before v. 15 and SA reads it before v. 14.

अवगाढा द्विपन्तो मे मुग्धो बालोऽभिमानवान् ।
यत्त्वं धनमवाजैपीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ २० ॥

तेपां भयाभिभूतानां सर्वेपां बाहुशालिनाम् ।
आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ २१ ॥

उत्तर उवाच ।

न मया विजिता गावो न मया विजिताः परे ।
कृतं तु कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ २२ ॥

20 *a* A अविगाढा L अवगाढात् । L वै for मे । Edns ACDGKL मुग्धोवालोऽभिवाति (F अतिवांति H विवाति M निवाति) माम् N सुतबालो विजित्यवान् for मुग्धो &c

b N. cl except AF य for यत् । D गोधनमाजैषा. N मे धनमाजैषी Edns BCEGHKL धनमथाजैषी for धनमवाजैषी. । A कुरुभिःश्च स्वमाहवे F कुरुभस्त महाहवे । N हृत for ग्रस्तम् ।

21 *a* M येषाम् । Edns CG भयाभिपन्नानाम् BL भयाभितप्तानाम् । Edns BCEGN बलशालिनाम् H बहुशालिनाम् । D omits *a*

b Edns BCLGLM शार्दूलेनामिष यथा A शार्दूलनामिवं यथा । Edns & MSS except ADF and N finish their adh (68) here

22 *a* N. cl. except ADF निर्जिता in both places
b Edns BCEG तत् सकल तेन for तु कर्म तत्सर्वम् ।

---

20 *a* S cl. omits this line
b SG, ST उपाकार्षी for अवाजैषी । SG, ST यत्त्वं for यत्त्वं । SK, SA omit this line

21 *a* S. cl omits this line
b SG, ST आच्छिन्नं गोधन । SK, SA omit this line

22 *a* SK, SG, ST निर्जिता for विजिता । S cl. कुरवो जिता for विजिताः परे ।
b S. cl. च for तु ।

स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत्।
स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रहस्तनिभो युवा ॥ २३ ॥
तेन ता निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो जिताः।
तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात यत्कृतम् ॥ २४ ॥
स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च पार्थिव।
सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखाञ्छरैः ॥ २५ ॥
दुर्योधनं च समरे नागानामिव यूथपः।
प्रयान्तमब्रवीद्भीतं देवपुत्रो महाबलः ॥ २६ ॥

23 *a* F भ्रान्तम् for भीतम्। L प्रचलं for द्रवन्तम्। Edns न्यवर्तयत्।
b Edns CG वज्रसन्नहनः BDEHKLN वज्रसंहननः M वज्रसंन्निहितः for वज्रहस्तनिभः। H यथा for युवा।

24 *a* D ते विजिता for ता निर्जिताः। Edn[2] BCEG कुरवश्च पराजिताः for तेन ते कुरवो जिताः।
b N. cl. except A तत् for यत्।

25 *a* M द्राणपुत्रस्य for द्रोणपुत्रं च। Edns HCEG पड्रथान् DHKLMN वीर्यवान् for पार्थिव।
b H सूर्यपुत्रम् for सूतपुत्रम्।

26 *a* Edns CG विकर्णं च BE विकर्णश्च L स समरे M तु समरे for च समरे। Edns BCDEGHKMN सनागम् A नागेन्द्रम् L सद्नानम् for नागानाम्। Edns ADGKMN यूथपम् L कुंजरं for यूथपः।
b N. cl. except KLM प्रभमम् for प्रयान्तम्। Edns BCEGHKLM राजपुत्रम् A राजपुत्रः for देवपुत्रः। C महानलः HKLM महाबलम् for महाबलः।

---

23 *a* SK adds after 'माम्' भीष्मद्रोणमुखान्कुरून्। दृष्ट्वा विषण्णं सम्रामे।
b SK, SA स हि SG, ST मम। S. cl. तिष्ठन् for अतिष्ठत्। SK पाणि⁰ for हस्त⁰। SA उपमः for निभः।

24 *a* SK, SG, ST, SA[2] ते for ताः।
b S. cl. तत् for यत्।

25 *a* S. cl. वीर्यवान् for पार्थिव।

26 *a* SA, SG, ST प्रभिन्नमिव यूथपं (SK कुंजरं) for नागानामिव यूथपः।
b SK, SG, ST, SA[2] प्रभग्नं SA[1] प्रभिन्नं for प्रयान्तं। S. cl. राजपुत्रं महाबलं for देवपुत्रो⁰ &c.

न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किंचन ।
व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ २७ ॥

न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन्युद्धे मनः कुरु ।
पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ २८ ॥

स निवृत्तो महाव्याघ्रो मुञ्चन्वज्रनिभाञ्छरान् ।
सचिवैः संवृतो राजा यथा नागो विनिःश्वसन् ॥ २९ ॥

तत्र मे रोमहर्षोऽभूदूरुस्तंभश्च मेऽभवत् ।
यदभ्रघनसंकाशमनीकमधमच्छरैः ॥ ३० ॥

27 *a* M हास्तिपुरे शरणम् for हास्तिनपुरे त्राणम् । D पश्यामि तव किंचन M न च पश्यामि कचन । H कौरव for किंचन ।
b C व्यायमाने for व्यायामेन ।

28 *a* HK मोक्ससे । A पलायस्त्वम् M पलायन्न । L मतिम् for मनः ।
b C मोक्ससे । C हत्वा Γ मृतः for हतः ।

29 *a* N. cl. except AΓ नरव्याघ्रः । K बहुविधान् for वज्रनिभान् ।
b K² स रथैः for सचिवैः । M स वृतः N सहित. for संवृतः । C राजन् for राजा । N. cl. except AHKLM रथे for यथा । N. cl. except HKLM इव श्वसन् for विनिःश्वसन् । BE omit *b*.

30 *a* Edns BCEG न दृष्ट्वा N त मे for तत्र मे । Edns BCEG उरुकंपः H चतुःकंपः N गात्रस्तंभः for ऊरुस्तंभः । Edns CDFG मापि BE परपतः N व्यजायत for मेऽभवत् ।
b Edns BCEG स तत्र सिंहसंकाशो N यदभ्रघनसंकाशं । N. cl. व्यधमत् (C व्याधमत्) । M omits this v

---

28 *a* SK शोक for राजन् । S. cl. युद्धमना भव ।

29 *a* S. cl. नरव्याघ्रः ।
b SG, SΓ [illegible] for संवृतः । S. cl. [illegible] for यथा नागो &c.

30 *a* SK मम for मम ।
b SG, SΓ मम for मम । SK [illegible] for रोम° । S. cl. [illegible] ।

तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा ।
कुरूंस्तान्प्रहसन्राजन्वासांस्यपहरद्बली ॥ ३१ ॥
एकेन तेन ते वीराः षड्रथाः परिवारिताः ।
शार्दूलेनेव मत्तेन मृगास्तृणचरा वने ॥ ३२ ॥

विराट उवाच ।

कोऽसौ वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः ।
यो मे धनमवाजैषीत्कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ३३ ॥
इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्चितुं वा महाबलम् ।
येन मे त्वं च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ ३४ ॥

31 *a* K सः for तत् । N रणानीकं । F सिंहः सिंहस्वनः HLM सिंहदर्पसमः for सिंहसंहननः ।
b HMN प्रासहन् K प्रासहत् । Edns CG संस्थितान्हृतवाससः AF वासांस्यपहरद्बली BE संहतान्हृतवाससः N वासांस्यपाहरद्बली K हृताभरणवाससः ।
32 *a* BE एकेकं for एकेन । Edns ABCDEFGKN वीरेण for ते वीराः । Edns CGHL परिनिर्जिताः BE संनिवारिताः K युधि निर्जिताः M च पराजिताः ।
b Edns BCEG यथा वनचरा मृगाः KL मृगा वनचरा यथा । BE complete the 68 th adhyaya after this verse.
33 *a* Edns BCDEGHLMN क सः F कासौ for कोऽसौ । K[1] पुत्रः for वीरः ।
b CN गोधनमाजैषीत् । Edns GKL अथाजैषीत् F अवाजैषीः । AF कुरुग्रस्तं-महाहवे H कुरुभीराजिहेतवे ।
34 *a* K ज्ञातुं for द्रष्टुं । GL अर्चितं M अर्थितं । Edns BCDEGKMN च for वा । BE परतपं L महाबलैः ।
b L त्वं मे ।

---

31 *a* S. cl. सिंहदर्पसमो युवा ।
b S. cl. तान्कुरून् द्रावयद्राजन् रणे नाग इव श्वसन् ।
32 *a* S. cl. शूरेण for ते वीराः । SK, SG, ST, SA[2] परिनिर्जिताः SA[1] परिकीर्तिताः for परिवारिताः ।
b S. cl. यथा for वने ।
33 *a* SK, SA क सः SG, ST क नु for कोऽसौ ।
b S cl. यो ममामोचयत् पुत्रं for यो मे धनमवाजैषीत् । SA[2] कुरुभ्यस्तु महाहवे SA[1] कुरुग्रस्तं महा° ।
34 *a* S. cl. इच्छामि तममित्रघ्नं द्रष्टुमर्चितुमेव च ।
b S. cl. मोक्षिताः for रक्षिताः ।

उत्तर उवाच ।

अन्तर्धानं गतस्तात देवपुत्रः प्रतापवान् ।
स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमाख्यायमानं तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् ।
वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटः पार्थमर्जुनम् ॥ ३६ ॥
ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।
प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ३७ ॥
उत्तरा च महार्हाणि विविधानि तनूनि च ।
प्रत्यगृह्णात्ततः प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥ ३८ ॥

35 *a* AL अन्तर्धानगत । Edns BCEG तत्र for तात । H देवसूनुः । Edns BC EGK महाबलः for प्रतापवान् ।
b K नः for तु । M अद्य for स तु । M परेद्युः for परश्वः । M सत्ये for मन्ये ।
36 *a* HM न for तु । C शस्त्रेण H छद्मेण for सत्रेण ।
b M वसन्तः । Edns BCEG वाहिनीपतिः H परमर्जुनं ।
38 *a* Edns ABCDEFGHN तु L अपि for च । K रक्तानि च for विविधानि । Edns CG नवानि for तनूनि । A तु for च ।
b Edns BCEGHKLMN प्रतिगृह्याभवत् D प्रत्यगृह्णाति त for प्रत्यगृह्णात्ततः । Edn¹ BEGN भाविनी ।

35 *b* S. cl. अद्य श्वो वा ।
36 *a* S. cl. आख्यायमानस्तु । SG, ST पुत्रेण for सत्रेण ।
b SK न तु for तत्र ।
37 *b* SK, SG, ST, SA² ददौ वस्त्राणि रत्नानि SA¹ ददौ रत्नानि वासांसि for प्रददौ तानि वासांसि ।
38 *a* S. cl. तु for च । SK, SA वस्त्राणि SG, ST रत्नानि for विविधानि । S. cl. आभरणानि च for तनूनि च ।
b S. cl. प्रगृह्य तानि वस्त्राणि (SK सर्वाणि) प्रीता सानुचराभवत् । End of A'dh. in S. cl.

स मन्त्रयित्वा कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा ।
इतिकर्तव्यतां सर्वां राजन्यथ युधिष्ठिरे ॥ ३९ ॥
ततस्तदा तद्व्यदधाद्यथावत्पुरुषर्षभः ।
सहपुत्रेण मत्स्यस्य संप्रहृष्टो नरर्षभः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे विराटोत्तरसंवादो नाम
चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥

39 *a* N. cl (except Γ) मन्त्रयित्वा तु । Edns CG महात्मना K तदा रह. for रहस्तदा । H उत्तरासहितस्तदा ।
b Γ इतिकर्तव्यता । C सर्वा for सर्वां । Edns CG राजन् पार्थे HL राजन्यपि for राजन्यथ ।
40 *a* N cl (except K) तथा for तदा । D यथा च । Edns BCDEKLMN पुरुषपभ ।
b DK मत्स्यस्तु N मत्स्यश्च । Edns G प्रहृष्टा भरतर्षभाः BCE प्रहृष्टो भरतर्षभ L स प्रहृष्टो नरपभ । KN नरर्षभ ।

* * * * *

LXV. 1 *b* Edns ACDGHKLN समये BEM सर्व मु° for सम ये । C च परिवृता ।

---

39 *a* S cl omits this line
b S cl. सर्वे for सर्वां । S cl मन्त्रयित्वा for राजन्यथ । SK, SG, ST तु पांडवाः SA[1] महारथा. SA[2] विनिश्चय for युधिष्ठिरे ।
40 *a* S. cl omits this line
b SA[2] पुत्रेण सह SG, ST सपुत्रेण तु । SK मात्स्य स SG, ST, SA[2] मात्स्यस्तु for मत्स्यस्य । S. cl. नराधिपः for नरपभ । SA[1] omits this line.

* * * * *

LXV 1 *a* S cl द्वितीये ।
b S cl सव मु for सम ये ।

युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य राजाभरणभूषिताः ।
अभिपन्ना यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २ ॥
विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेषु च ।
निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ३ ॥
तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।
आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ४ ॥
श्रीमन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकम् ।
मुहूर्तमिव संध्यात्वा स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥

2 *a* F परिष्कृत्य । Edns BCDEGHKLM सर्वाभरणभूषिताः ।
b Edns CG द्वारि मत्ताः FH अभिपन्नाः K अभिपन्नाः L अभिपद्य M अभिजात्य for अभिपन्नाः । H यत्ता for यथा । L नाम for नागाः ।
3 *a* Edns BCDEGHKLM अथ for च । N भूमिपालासने मुखं ।
b DGH सर्व for सर्वे ।
4 *b* M राजधर्माणि for राजकार्याणि ।
5 *a* Edns CGHKM श्रीमतः पाण्डवान् L श्रीमन्तः पाण्डवांस्तत्र । Edns BCEKM ज्वलतः GHL ज्वलन्तः । Edns BCEHM पावकानिव GL पावका इव K इव पावकान् ।
b Edns ACFGHKLN च BE न for स॰ । D दृष्यो । Edns ABEFN सरोषः M सक्रोधः । D repeats this line with reading अपि for इव । D सरोषः ।

---

2 *a* S. cl. सर्वाभरणभूषिताः ।
b SA[1] अभिपद्या SA[2] अभिपद्य । SK महाभागाः for यथा नागाः ।
3 *a* S. cl. सभां प्राप्य । SK ते SG, ST, SA अथ for च ।
b SG, ST सर्वे for सर्वे ।
4 *b* S. cl. राजा for कर्तुं । S cl. उत्तरं तत्र सभो (SG महेत्र भो) for राजकार्याणि सर्वशः ।
5 *a* SG, ST श्रीमतः पाण्डवान् । SK, SA न तत्र दृष्ट्वा महात्मनान् । SG, ST ज्वलन्तः पावकोपमान् SK, SA ज्वलन्तः पावका इव ।
b SG, ST चिन्तयित्वा सो for इव न य ग । SG, ST आगमत्र महीपतिः । SK, SA omit this line.

अथ मत्स्योऽब्रवीत्कङ्कं देवरूपमवस्थितम् ।
मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ६ ॥
अहं लक्ष्मीनिवासस्त्वं सभास्तारो मया कृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टोऽस्यलंकृतः ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच ।
परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ।
स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
इन्द्रस्याप्यासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥

6 *a* K तदा for अथ । L देवराजं । Edn² ADFHKLMN इव स्थितम् C
b K महद्भिः संवृतं देवं for मरुद्गणैरुपासीनम् ।
7 *a* Edns G स किलाक्षातिवापस्त्वं BCE स किलाक्षनिवापस्त्वं KL न किलाक्षातिवापस्त्वं M भो किलाक्षनिवासे त्वं N यदि कंको भवान्विप्रः for अहं लक्ष्मी &c
Edns BCEGKN वृतः M धृतः for कृतः ।
b K अथ for अथ । Edns G सु BCDEM तु N अभि for असि । AL अलंकृते ।
8 *a* CL omit वैशंपायन उवाच । L निशाम्य ।
9 *a* Edns ACDEFGHKLMN add अर्जुन उवाच before this verse.
Edns CG अर्धासन K अप्यासने L अथासने । M आरोढुं । K² अलमक्षासनं ।
b A ब्राह्मण्यः । BEF सत्यवान् for श्रुतवान् । H सत्यशीलः for यज्ञशीलः । BE जितेंद्रियः for दृढव्रतः ।

---

6 *a* SG, ST राजा for मत्स्यः । SK देवराजमिव स्थितं ।
b SG, ST परिवृतं for उपासीनं ।
7 *a* SK, SG, ST स किलाक्षनिवापस्त्वं SA¹ त्वं किलाक्षनिवापस्तु SA² न खल्वक्षनिवापस्त्वं for अहं लक्ष्मी &c.
b SG, ST सु for असि । SA अलंघने for अलंकृतः ।
8 *a* SG, ST omit वैशंपायन उवाच ।
SK, SG, ST परिहासेच्छया । SK, SA राज्ञः for वाक्यं ।
b SG, ST इदं for राजन् । SK, SA अब्रवीद्वाक्यम् for अर्जुनो राजन् । SG, ST वाक्यं रा[illegible]नमब्रवीत् । SK, SA अर्जुनः परवीरहा for इदम् &c.
9 *a* SK, SA अर्धासन ।
b S. cl. सर्वलोकाभिपूजितः for यज्ञशीलो &c.

एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः।
एष बुद्ध्याधिको लोके तपसां च परायणः॥ १०॥
एषोऽस्त्रयोद्धा संग्रामे त्रैलोक्ये सचराचरे।
नैवमन्यः पुमान्धन्वी मा वत्स्यति कदाचन॥ ११॥
न देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः।
गन्धर्वयक्षप्रवराः किन्नरा न महोरगाः॥ १२॥
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः।
पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी॥ १३॥
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
बलवान्धृतिमान्सौम्यः सत्यवादी यतेन्द्रियः॥ १४॥

10 *a* F वीरः for धर्म।
b N पुण्याधिकः। BDE तपसा। Edn² ACDGHKM परायणम्।
11 *a* Edns BCEG एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति। DHKN विद्वान् LM विष for योद्धा।
b Edns BEGK न चैव L न चैन। Edns BCDEGHKLMN वेत्ति for धन्वी। Edns ABCEGLM न वेत्स्यति D न वेत्स्यति for मा वत्स्यति। BE च कथन M कथचन। HK न च वेत्स्यति N न च वेत्स्यति केचन।
12 *a* LM मनुष्या न च राक्षसा.।
b N गन्धर्वयक्षाप्सरस.। Edns BCEG सकिन्नरमहोरगाः। HKL वा N वा for न।
13 *a* K महाबाहु for महातेजा.।
b Edn² H यष्टा L यथा N योद्धा for यज्वा। G omits this line
14 *a* Edns BCEK सर्वलोकेषु। G omits this line
b D धृतिमान्। Edns BCEG दक्षः for सौम्य.। N. class except F जितेन्द्रिय.।

---

10 *b* SK, SG, ST परायणम्। SA omits vv 10-15
11 *a* SG, ST एषास्त्रविद्वान् सदम। SK एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति।
b SG, ST नैवमन्यः SK न चैवान्य। SG, ST पुमान् for पुमान्। SK, SG, ST वेत्ति for धन्वी। SK, SG, ST न वत्स्यति for मा वत्स्यति।
SA omits this verse
12 *b* SK सकिन्नरमहोरगाः SG, ST [illegible] महोरगा। SA omits this verse.
13 *b* SG, ST [illegible]। SK, SG, ST [illegible] for यज्वा। SA omits this verse.
14 *a* SG, ST[1] [illegible] for [illegible]। SK [illegible]।
b SK दक्ष. for सौम्य। SK, SG, ST जितेन्द्रिय। SA omits this verse

यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता।
एवमेष महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः ॥ १५ ॥

अयं कुरूणामृषभः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
अस्य लोके स्थिता कीर्तिः सूर्यस्येव दिवा प्रभा।॥ १६॥

संचरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य गभस्तयः।
उदितस्येव सूर्यस्य तेजसोऽनु गभस्तयः ॥ १७ ॥

एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम्।
अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ १८ ॥

15 *a* N परिरक्षक ।
b K एष एव महातेजा । BEH omit this line.

16 *a* A अधिपः for ऋषभः । BE एष वै धर्मराजस्तु । Edns CG धर्मराजः BE पांडवेयः for कुंतीपुत्र ।
b Edns BCEGHL अस्य कीर्तिः स्थिता लोके । Edns BEGHLM इवोद्यता AC इवोत्थिता K उदयतः N इव दिवि for इव दिवा । Folio of D is missing from v 16 to the end of the Adh.

17 *a* Edns BCEGHMN ससरति L सरभति । H प्रदिशश्च for यशसोऽस्य । Edns GKL इवांशवः C इवांशकाः H नराधिपः M सदांशव for गभस्तयः ।
b K अथ L अस्य for अनु । BE omit this line.

18 *a* ACF एव for एन । KL सप्त for दश ।
b BE अन्वगच्छस्ततो राजन् । K एव च for यावत् । M omits this whole v. 18.

---

15 *b* SK, SG, ST एवमेव । SA omits the whole verse.

16 *b* SK, SA यस्य for अस्य । S cl कीर्तिः स्थिता (SG, ST स्थिता) लोके । S. cl. उद्यत for इव दिवा ।

17 *a* S cl. ससरति ।
b SG, ST, SA अस्य for अनु ।

18 *a* SG, ST एक for एन । S. cl त्रिंशत् for दश ।
b SG, ST अन्वापतत् for अध्यावसत् ।

त्रिंशदेनं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।
सदश्वैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुः सदा ॥ १९ ॥

एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
अस्तुवन्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ २० ॥

इमं नित्यमुपातिष्ठन्कुरवः किंकरा यथा ।
सर्वे च राजन्राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ २१ ॥

एष सर्वान्महीपालान्करमाहारयत्तदा ।
वैश्यानिव महाराज विवशान्स्ववशानपि ॥ २२ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् ॥ २३ ॥

19 *a* Edns BCEKL त्रिंशद्वै M एनं सप्त । K वै हेममालिनः ।
b N अथ for उप° । Edns BCEGHL तदा M तथा for सदा ।
20 *a* C अष्टशताः । M सुमृष्टाः ।
b Edns CG अस्तुवन् for अस्तुवन् ।
21 *a* Edn² CGK एन BE एव M इमे for इमम् । Edns CGN उपासन्त HK LM उपासन्ते । K इव for यथा ।
b M सर्वे । BE राजराजानः ।
22 *a* Edns BCEG करदान् समकारयत् । K स्वयं M सदा for तदा ।
b Edns CG महाभागः BEHN महाराजः । L इव for अपि । K करदानिव सर्वदा M विवशान् स्ववशानि च ।
23 *a* BE स्नातकानि । M दिनेदिने for महात्मनां ।
b BE उपाजीवन्ति । HL धर्मात्मानं महीपते for एनं° &c.

---

19 *a* S. cl. नैव for एनं । S. cl. रथानां रथिनां वरं (SG, ST वरः) for रथाः काञ्चनमालिनः ।
b SG, ST उपसन्नानि SA उपसन्नानां । SK, SA तदा SG, ST तथा for सदा ।
20 *a* S. cl. इममष्टशतं । SA² स्तवन् for सूताः ।
b S. cl. तुष्टुः for अस्तुवन् ।
22 *b* SG, ST, SA वैश्या इव । SG, ST, SA विवशाः स्ववशा अपि ।
23 *b* SK सुचरितव्रताः ST सुचरितं ।

एष वृद्धाननाथांश्च व्यङ्गान्पङ्गूंश्च मानवान् ।
पुत्रवत्पालयामास प्रजाधर्मेण वीर्यवान् ॥ २४ ॥
एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि यतः सदा ।
महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ २५ ॥
श्रीप्रतापेन चैवास्य तप्यते स सुयोधनः ।
सगणः सह कर्णेन सौबलेयेन वा विभो ॥ २६ ॥
न शक्यन्ते ह्यस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ।
एष धर्मपरो नित्यमनृशंसस्तु पाण्डवः ॥ २७ ॥

24 *a* Edns BCEG पंगूनंधांश्च N ध्यंगानंधांश्च ।
b H स्वजान् for प्रजा॰ । Edns BCEGH वै विभुः K चाभिभुः L वै प्रभुः M चाभितः for वीर्यवान् ।
25 *a* L धृति प्रोक्तः for दमे चैव । F क्रोधेनापि BE क्रोधे चैव L क्रोधे वापि । Edns CG KL जितव्रतः BEHM यतव्रतः for यतः सदा ।
b A महाप्रभावः । C ब्राह्मण्यः । K धर्मज्ञः । K प्रियंवदः for च पार्थिवः ।
26 *a* Edn² CEG श्रीप्रतापेन for श्रीप्रतापेन । Edns BEGKM चैतस्य । M दीप्यते for तप्यते । AL च for स ।
b FHN सबलः for सगणः । Edns BCEG सौबलेनापि । HKLMN सह दुःशासनेन च । Edns BEG विभुः ।
27 *b* Edns CGHN आनृशंस्यः । K अनृशंस्यपरस्तथा । Edns BCEGHLMN च for तु ।

---

24 *a* SK वामनान् SG, ST पुत्रवत् for मानवान् ।
b SG, ST पालयामास तान्सर्वान् for पुत्रवत्पालयामास । SK, SG, ST चाभिभुः SA चाभिभोः for वीर्यवान् ।
25 *a* S. cl. दाने सत्ये रतः सदा for क्रोधे॰ &c.
b SA¹ महाप्रभावः ।
26 *a* SG, ST, SA वै यस्य for चैवास्य । SA² श्रीप्रभावेन वै यस्य SK श्रीमत्संपत्प्रभावेन । SK यस्य कौरवः for ससुयोधनः ।
b SA¹ सानुजः for सगणः । S. cl. सौबलेन च वीर्यवान् ।
27 *a* SG, ST, SA न शक्यमेतस्य गुणान् SK गुणा न शक्याः सख्यातुं । SK एतस्यैव for प्रसंख्यातुं ।
b SG, ST रतः for परः । SG, ST, SA आनृशंसी । SG, ST, SA च for तु । SK सुशीलवान् for तु पाडवः ।

एवं युक्तो महाराज पाण्डवः पुरुषर्षभः ।
कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपतिः ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिके पाण्डवप्रकटनं नाम
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

विराट उवाच ।

यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमश्चार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदी च यशस्विनी ।
यदा द्यूतजिताः पार्थाः प्रज्ञायन्त न ते क्वचित् ॥ २ ॥

28 *a* K एषः for एवं । BE युक्तं H एवा K सर्व° for युक्तः । Edns BCEGHN महाराजः । K गुणोपेतः । K पार्थिवः for पांडवः । Edns BCEG पार्थिवर्षभः KL पार्थिवर्षभ ।
b Edns CGH पृथिवीपते K जगतीपतिः ।

* * * * *

LXVI. 1 *a* A यथा for यदि । BE राजकौन्तेयः for राजा कौरव्यः ।
b Edns CGHKLMN अत्र for च । B तु for च । CG युधि for बली ।

2 *a* Edns ACFGHKLM वा for च । Edns ACFGHDMN वा for च ।
b N द्यूते जिताः । Edns BEGKN न प्रज्ञायन्त CM न प्रज्ञायन्त ।

---

28 *a* SK महाराजा SG, ST महाराजः ।

* * * * *

LXVI 1 *b* S. d. अत्र for च (अर्जुनः)

2 *a* S. d. वा for च । वा for च ।
b SG, ST, SA यदा for यदा । S. d. द्यूते for द्यूत° । S. d. द्यूते मानना भूयते कथम (SK कथा) for पार्थाः &c.

अर्जुन उवाच ।

य एष वल्लवं ब्रूते सूदस्तव नराधिप ।
एष भीमो महाबाहुर्भीमवीर्यपराक्रमः ॥ ३ ॥
एष क्रोधवशान्हत्वा पर्वते गन्धमादने ।
सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४ ॥
गन्धर्वश्चैष वै हन्ता कीचकानां महात्मनाम् ।
व्याघ्रानृक्षान्वराहांश्च हतवान्स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥
यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तपः ।
गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महाबलौ ॥ ६ ॥

3 *a* Edns ABCEGHKLM बल्लवः ।
b Edns BCEGHLM महाराज K महाभाग । H वायुवेग⁰ L श्रीमानुरु⁰ Edns ABCEFGKN भीमवेग⁰ ।

4 *a* Edns ABEFGHK हत्वा C कृत्वा for युद्ध्वा । L स यक्षान् राक्षसान् भित्वा ।
b N शतशः for दिव्यानि । M omits the v.

5 *a* Edns BCEGLMN गंधर्व एष वै K गंधर्वाणाम । Edns ACGHKLMN दुरात्मना ।
b H वृषान् for ऋक्षान् । H गजांश्चैव for वराहांश्च ।

6 *a* BE य आसीत् । L च for ते । C परन्तप ।
b Edns BCEGHKLM महारथौ । A omits the verse.

3 *a* S. cl. वल्लवः for बल्लव । SK, SG, ST अभूत्ते for ब्रूते । S. cl. सूपकारश्च ते नृप for सूदस्तव नराधिप ।
b SG, ST, SA महाराज SK महाभाग । SK, SA वेग for वीर्य⁰ ।

4 *a* S. cl. हत्वा for युद्ध्वा ।
b S. cl. पुष्पाणि for दिव्यानि । S. cl. समुपानयत् ।

5 *a* SK, SA एषः for चैषः । SG, ST गधर्वव्यपदेशेन । S. cl. दुरात्मनां (SA महात्मनां) ।
b S. cl. गजांश्चैव for वराहांश्च । SK, SG, ST च for स्त्री⁰ ।

6 *a* SG, ST अश्वबन्धुः । SK परतप ।
b SG, ST माद्रीपुत्रो महाबलः ।

शृङ्गारवेषाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ।
नानारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥
एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी।
सैरन्ध्री द्रौपदी राजन्यत्कृते कीचका हताः ॥ ८ ॥
अर्जुनोऽहं महाराज यदि ते श्रोत्रमागतः।
भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥
उषिताः स्म महाराज सुखं तव निवेशने।
अज्ञातवासनिहिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच।

यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः।
पुनरेव च तान्पार्थान्दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

7 *b* Edns CGL महारथ°। K जेतारौ for समर्थौ। LM पुरुषर्षभौ।
8 *b* BEGHN यस्यार्थे AKL यदर्थे for यत्कृते।
9 *a* H अहमस्म्यर्जुनो राजन् K अस्म्यर्जुनो महाराज। Edns BCEGHKLMN [illegible] for यदि।
b AL पूजितः for पूर्वजः। M यमलाभ्यां च पूर्वजः।
10 *a* Edns BCEGHKLN स्मः M स्मै। H महाराजन्। BE चिरं for सुखं। A omits उषितास्म महाराज।
b Edns ABCEGM उषिताः HL विहिताः N निरताः for निहिताः। H गर्भवासाः।
11 *a* K तत्र for यदा।
b AFKLN तु M हि for च L कथयामास। H omits this line.

---

7 *a* SA आभरणेरुपपन्नौ। SK, SA मनस्विनौ SG, ST महाबलौ for यशस्विनौ।
8 *b* SA कीचको हतः।
9 *a* SG, ST अहमस्म्यर्जुनो राजन्।
b SG, ST यमयोः। SK, SA omit verse 9.
10 *a* S. cl. सुखं सर्वे तव राजन्निवेशने। SA[1] omits this line.
b S. cl. अज्ञातवासं। SK निभृताः for निहिताः।
11 *a* SA[1] यथा for यदा।
b SA, SG, ST omit this.

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः ।
तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ॥
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रः ।
ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १२ ॥

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी ।
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ॥
पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुः ।
वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥

यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् ।
श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ॥
सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी ।
पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

12 *a* N. cl. add उत्तर उवाच before this verse. BE पुष्ट for एष । Edns ACFGHKLM गौरतनुः ।
b Edns CGK महान् सिंहः । A प्रविद्धः LN प्रसिद्धः for प्रवृद्धः ।
c C °घोणा HKLM °घोषः । A पृथुदण्ड° ।

13 *a* H युवा for पुन. ।
c ABEHMN आयतांशः for आयतांसः ।
d C पश्यति पश्यत । K ताम्रायताक्षः स वृकोदरोऽयम् for वृकोदरः etc.

14 *a* K च for तु । Edns GN एव for एष । A पार्थेषु H पार्थोस्य K पार्श्वे तु ।
b K महा for युवा ।
c BE उन्नतागः N उन्नतांशः । Edns CGL राज AFHN लील for खेल ।
d BE एक for एष ।

---

12 *a* SK adds उत्तर उवाच before this SK, SG, ST महान् सिंह ।
d SG ताम्रायिताक्षः ST ताम्रायताक्ष । SA omits verses 12–16

13 *d* SG, ST वृकोदर । SA omits v 13

14 *a* SK, SG, ST एव for एष । SG, ST पार्थेषु for पार्श्वेऽस्य ।
c SK राज° for खेल° । SA omits v. 14

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ यौ ।
एतौ यमौ विष्णुमहेन्द्रतुल्यौ ॥
न मर्त्यलोके सकले समोऽस्ति ।
तयोर्न रूपे न बले न शीले ॥ १५ ॥

आभ्यां समीपे कनकोत्तमाङ्गा ।
यैषा प्रभा मूर्तिमतीव सौरी ॥
नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव ।
कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

15 *a* Edns ACFGM तु L तौ for यौ ।
b Edns BCEGKM यमाविमौ L यमावेतौ for एतौ यमौ । Edns BCEFGH KMN कल्पौ for तुल्यौ ।
c N. cl. except A मनुष्यलोके ।
d N. cl. except F ययोः । BCE गुणे for न रूपे । HLN कुले for बले । K² रूपेण कुलेन तुल्यः ।

16 *a* H ताभ्यां K राज्ञः for आभ्यां । Edns BCEFGHN कनकोत्तमाङ्गी K प्रमदोत्तमाप्यथा LM कनकोत्तमाप्यथा ।
b M येषां for यैषा । N स्वयं for प्रभा । HK मूर्तिमयीव । Edns BCEGK LM गौरी A शुद्धा for सौरी ।
c L अमरदेवतेव ।
d K मूर्तिमयीव ।

---

15 *a* SK तु SG, ST तौ for यौ ।
b SK यमाविमौ for एतौ यमौ । SK, SG, ST कल्पौ for तुल्यौ । SA omits v. 15.
c SK, SG, ST मनुष्यलोके ।
d SK, SG, ST ययोः for तयोः ।

16 *a* S. cl. तु पार्श्वे for समीपे । SK, SG, ST कनकोत्तमाङ्गी
b SK गौरी for सौरी ।
c SG, ST देवकन्या for देवतेव । SA omits v. 16.

अयं स विद्विषां हन्ता मृगाणामिव केसरी ।
अचरद्रथवृन्देषु निघ्नन्साधु धुरंधरान् ॥ १७ ॥
अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः ।
हिरण्यकक्षः सन्नद्धः सपताकोऽगमन्महीम् ॥ १८ ॥
अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ।
अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २० ॥

17 *a* N. cl. except K add उत्तर उवाच before this. Edns BCEGHKL MN द्विपतां for विद्विषां । HKL मध्ये for हन्ता ।
b Edns BCEGN तांस्तान् AFHKL तेषां for साधु । Edns वरान् रथान् AFKL वरान् वधून् C महारथान् H वरावरान् for धुरंधरान् । M निघ्नते साधुरापरान् ।
18 *a* L नृप for हतः ।
b Edns BCEG सुवर्णकक्षः H हिरण्यकक्षान् । Edns BCEGHKLMN संग्रामे दन्ताभ्यां for सन्नद्धः सपताकः ।
19 *b* N निनादेन ।
20 *a* M मत्स्यराज्ञः ।
b Edn[1] इमं for इद । F अतिपन्नः M उपपन्नं N अभिपन्ने ।

---

17 *a* S. cl. द्विषतां मध्ये for विद्विषा हन्ता ।
b S. cl. तेषा for साधु । SK परावरान् SG, ST, SA परान् वरान् for धुरधरान् ।
18 *a* S. cl. विद्धा मातगा महामेघोपमास्तदा (SG, ST तथा) ।
b S. cl. हिरण्यकक्ष्याः सग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ।
19 *a* SG, ST जीविताः for विजिताः । S. cl. निर्जिताः for जिताश्च ।
b SG, ST तस्य for अस्य । SK शंखस्य शब्देन ।
20 *a* SK मात्स्यराजः ।
b S. cl. उत्तरः । SG, ST अथ for इदम् । SG, ST अतिभातः for अभिपन्नः ।
S cl. reads a new Adh (SK 76) from v. 20 *b*.

प्रसादनं पाण्डवेये प्राप्तकालं हि रोचये ।
उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि ते मतम् ॥ २१ ॥

उत्तर उवाच ।

आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।
पूज्यानां पूजनार्हाश्च महाभागा हि पाण्डवाः ॥ २२ ॥

विराट उवाच ।

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ २३ ॥
वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ २४ ॥

21 *a* BEN प्रसाद् । Edns CGHLM पांडवस्य BE पांडवेयस्य K पांडवानां N पांडवस्यैव । L प्राप्तकाले । F रोचय L रोचते ।
b H प्रदास्यामि । M पार्थायं । Edns ABCEGHL मन्यसे K रोचते M मन्यते for ते मतम् ।

22 *a* ABCDEFG अर्च्याः । HKLN अर्घ्याः for आर्याः । DH हि मे मतम् ।
b Edns BEGKL पूज्यन्तां C पूज्यतां M पूज्यन्तः for पूज्यानां ।
BE चैव पूज्यार्हाः for पूजनार्हाश्च । Edns ABCEGHLMN च for हि ।

23 *b* Edns BCEFGMN अपि for वि° । L अपि पराजिताः ।

24 *a* Edns CG एष for वयं ।

---

21 *a* S. cl. प्रसादन प्राप्तकाल पांडवस्यामिरोचय ।
b S. cl. reads a whole verse corresponding to this:—
उत्तरां च वरारोहां (SK स्वसारमे) पार्थस्यामितकर्मणः (SA पातिनः) । प्रणिपत्य-प्रयच्छामस्ततः शिष्टा भवामहे ॥

22 *a* उत्तर उ० omitted in S. cl अर्घ्याः । प्रत्युत्थेयाश्च पांडवाः for प्राप्तकालं° &c.
b SK पूज्यतां SG, ST पूज्यन्तां for पूज्यानां । SK, SG, ST पूजनीयाश्च । SK, SG, ST च for हि । SA omits this line

23 S. cl omits verse 23

24 S. cl omits verse 24.

यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ।
क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटः परमाभितुष्टः ।
समेत्य राज्ञा समयं चकार ॥
राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै ।
सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २६ ॥

पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २७ ॥
समुपाघ्राय मूर्ध्न्येतान्समाश्लिष्य पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २८ ॥
नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २९ ॥

25 *a* N उक्तं । Edn¹ KLFN नराधिप ।
b N अर्हसि । A च F वै for हि । L अपि N अपि for एषः ।
26 *a* BE प्रथमोऽभिरुष्टः Edn¹ H परमं प्रहृष्टः N प्रथमं प्रहृष्टः ।
b Edn² ACGHK राजा for राज्ञा ।
d L देशं च कोशं च पुरं ।
27 *b* C किं मे दिष्ट्या ।
28 *a* Edns G मूर्धानं A तान्मूर्ध्नि BE मूर्ध्न्येव L मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय । Edns BCEG HKM संश्लिष्य च L संश्लिष्यंश्च ।
29 *b* GKMN संप्रीयमाणः ।

---

25 *a* S. cl. अपि (SG, ST आभि) क्षिप्तो महीपतिः for किंचिदुक्तो° &c.
b SK, SG, ST अर्हसि । S. cl. धर्मज्ञो बन्धु (SK धर्म) वत्सल for धर्मात्मा° &c.
26 *b* SG, ST कारा° for राज्ञा ।
27 S. cl. omits this v.
28 S. cl. omits this v.
29 *b* S. cl. संप्रीयमाणः । S. cl. reads vv. 29–31*a* after v. 20*a*. in its last Adh. (SK 75).

दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात्।
दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातैश्च दुरात्मभिः ॥ ३० ॥

इदं राज्यं च वः पार्था यच्चान्यद्वसु किंचन।
यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं कौन्तेयेनाविशङ्कया ॥ ३१ ॥

उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः।
अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३२ ॥

एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनंजयम्।
ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

30 *a* C कुशलिनोत्तमात् G कुशलिनो भवान्।
b Edns CG संपालितं BEN च पालितं। Edns BCEGLM अज्ञातं वै HK अज्ञातं ते N अज्ञात च। N. cl. (except M) दुरात्मभिः।

31 *a* Edns BCEFG च राज्य पार्थाय। K पार्था मे for वः पार्थाः। L च राज्यं पार्था वः। M च राज्य वः पार्थ। N नः for वः। A यः for यत्। H अस्ति for अन्यत्। Edns BCEGKLMN अपि for वसु।
b Edns CGKLMN प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं BE प्रतिगृह्णन्तु ते सर्वं for यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं। Edns पाण्डवाः BCEGHKMN कौन्तेयाः। HM add हि before अविशंकया।

32 *b* N अय तस्य ह्यौपयिको भर्ता पुरुषसत्तमः। L मत्स्यानां पुरुषर्षभ for तस्याः पुरुषसत्तमः।

33 *b* BE तु for च। K स ईक्षितस्तदा भ्रात्रा।

---

30 *b* SK, SA विचारित SG, ST च चरितं for च पारितं। S. cl. अज्ञातं तैः (SK च) दुरात्मभि. for अज्ञातैश्च° &c.

31 *a* SK, SA सर्वं for पार्थाः। SG, ST च सर्वं for च वः पार्थाः। SK अपि SG, ST अस्ति for अन्यत्।
b SK adds विराट उवाच। befor this line. SK अज्ञातैश्च SG, ST, SA तत्सर्वं for तत्कार्यं। S. cl. आदिश्यतां नृपश्रेष्ठ for कौन्तेयेन° &c.

32 *b* SG, ST अयमौपयिकः।

33 *a* S. cl. adds वै॰ उ॰ before this verse.
b SK, SA ईक्षित SG, ST वीक्षित। S. cl. ह्युक्ता for भ्रात्रा। S. cl. मत्स्यं।

प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्नुषां दुहितरं तव ।
युक्तश्च नो हि संबन्धो मत्स्यभारतयोस्तथा ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिके उत्तराप्रदानं नाम
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥

विराट उवाच ।

किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
रहस्ये च प्रकाशे च सहस्तं पितृवन्मयि ॥ २ ॥

34 *a* L adds अर्जुन उवाच before this. K प्रतिगृण्हात्वयं । N चैतां for राजन् ।
b Edn[1] युक्त एव । Edn[2] BEFGKMN आवां L एव for नो । F च for हि ।
Edns ACFG अपि H अयं for तथा । BEKLN मत्स्य भारतसत्तमौ ।

*   *   *   *   *

2 *a* H वरां for तव ।
b Edns BCDEGHKLMN रहस्य च प्रकाशं च F वयस्थया तया राजन् for रहस्ये च प्रकाशे च । Edn[2] CGH विश्वस्ता Edn[1] ABDEKLMN विश्वस्ता for सहस्तं । F मया for मयि ।

---

34 *b* SK ह्यावांहि SG, ST अयं चापि SA (युक्त) रूपो हि for च नो हि । S. cl. मात्स्यभारतवंशयोः ।

*   *   *   *

LXVII 1 *a* SA पाण्डवश्रेष्ठः]।
b SK दत्तम् ।
2 *b* SK, SG, ST, SA[1] रहस्यं च प्रकाशं च । S. cl. विश्वस्ता पितृवन्मयि ।

प्रियो बहुमतश्चासं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥

वयस्थया तया राजन्सह संवत्सरोषितः ।
अभिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

तस्मादामन्त्रयेऽहं त्वां दुहित्रा पृथिवीपते ।
शुद्धं यतेन्द्रियं दानं तस्या बुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥

3 *a* Edn² ABCDEF बहुतमः for बहुमतः ।DK अहं H अस्याः for आसम् ।

4 *a* BE अहं M सोऽह for सह ।

b Edns CGHKLMN अतिशंका A अविशङ्का । D ततः for भवेत् । Edns ABCDEFGHKL वा विभो for चोभयोः ।

5 *a* Edns BDEGLN निमंत्रये H न चार्थये C न मन्त्रये । Edn² BEGH अयं AF हि C यत for अहम् । Edns CDGHM ने for त्वाम् । K त्वाहं for अहं त्वाम् । Edns CGM दुहिता AN दुहितुः BE दुहितार DFH दुहिता for दुहित्रा । Edns CDGM मनुजाधिप BE नराधिप for पृथिवीपते ।

b Edns BCDEGKMN शुद्धः । Edns BCDEGKMN जितेंद्रियः HL जितेंद्रियं । Edns BCDEGKM दांतः AHL दांत N शांतः for दानम् । ABEFHL तस्य D सत्य for तस्याः । N. cl. (M excepted) शुद्धिः for बुद्धिः ।

---

3 *a* SK अहं for आसम् । SG प्रिया बहुमता चासीत् । S. cl. नर्तने गीतवादिने (SG, ST वादने) for नर्तको etc.

4 *a* S. cl. वयस्थया ।

b S. cl. अतिशंका । SK, SA ततोऽस्थाने SG, ST भवेत्तस्यां । S. cl. च प्रभो for चोभयोः ।

5 *a* SK त्वाम्य SG, ST त्वां नु SA त्वां हि for अहं त्वाम् । SK पुत्रार्थं मे SG ST, SA दुहितार्थं for दुहित्रा । S. cl. विशांपते for पृथिवीपते ।

b S cl. जितेंद्रिय मन्ये for यतेंद्रिय दानम् । SA तस्य । S. cl. शुद्धिः ।

स्नुषया दुहितुश्चापि पुत्रे चात्मनि वा मयि।
अभिशङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
अभिषङ्गादहं भीतो मिथ्याचारात्परंतप।
स्नुषार्थमुत्तरां राजन्प्रीतो गृह्णामि ते सुताम् ॥ ७ ॥

स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुः प्रियः।
दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८ ॥

अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशांपते।
जामाता तव युक्तोऽयं भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

6 *a* Edns HN स्नुषायां ABCDEGKLM स्नुषायाः। N दुहितरि। Edn² BCD EGHKLMN वा for च। N omits अपि। L तुल्ये for पुत्रे। N. cl. (F excepted) पुनः for मयि।
b Edns BCDEGLM अत्र K अति for अभि। H तस्मे M तस्य for तेन।

7 *a* Edns CG अभिशापाद् H अभिषेकाद् N अभिशापाद्। Edns BCEGHL मिथ्यावादाद्।
b K चापि for राजन्। Edns BCEGHKLMN प्रतिगृह्णामि। N सुतां प्रति for ते सुताम्।

8 *a* L सक्षियः for स्वस्रीयः। A देवसुतः। Edns BCDEGHKLMN यथा A उपमः for प्रियः।
b BE चक्रहस्तेन। G एक एवास्त्र H बालको चास्त्र for बाल एवास्त्र।

9 *a* H महाराज for महाबाहुः। BE मे सः for मम।
b Edns BCDEGHKLM वै N असौ for अयम्। L अपि MN तु for च।

---

6 *a* S. cl. स्नुषाया। S. cl, वापि। SA पित्रेव। S. cl. पुनः for मयि।
b S. cl. आनिशङ्कां।

7 *a* SG, ST विष्याचाराद्।
b S. cl. प्रतिगृह्णामि।

8 *a* SK देवसुतः। S. cl. यथा for प्रियः।
b S. cl. बलवान् for बाल एव।

9 *b* S. cl. व for अय। SG, ST सः SA अथ for च।

विराट उवाच।

उपपन्नं सर्वमिदं कुन्तीपुत्रे धनंजये।
य एष धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः॥ १०॥
यत्कृत्यं मन्यते पार्थः क्रियतां तदनन्तरम्।
सर्वे कामाः समृद्धा मे संबन्धी यस्य मेऽर्जुनः॥ ११॥

वैशंपायन उवाच।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
अन्वजानीत संबन्धं समयं मत्स्यपार्थयोः॥ १२॥

10 *a* Edns ACDG कुरुश्रेष्ठे FKL कुरुश्रेष्ठ HM कुरुश्रेष्ठं N कुरुश्रेष्ठैः for सर्वमिदम्। FM कुन्तीपुत्रः N कुन्तीपुत्र। F धनंजय N धनजयः।
b Edns FGHKM एवं for एषः। H धर्मनिष्ठश्च L धर्म निश्चित्य for धर्मनित्यश्च। N एष धर्मश्च नित्यश्च। DK ज्ञातज्ञानः H ज्ञातधर्मः। L पाण्डव।

11 *a* DHLM कृतं for कृत्यं। N. cl. except A मन्यसे पार्थ।
b BE स्मृध्यंतां। D च H ते for मे। BE omit मे। A चार्जुनः।

12 *a* BEG राजेन्द्रः।
b Edn[2] CGHK अन्वशासत्त BE अन्वजानात्त DN अनुजानीत L अन्वजानाम। M अन्वजानंस for अन्वजानीत। Edn[1] °शासत्तमं योगं। Edn[2] BCEGKLM संयोगं for संबंधं। N. cl. except A समये।

---

10 *a* SK, SA[2] कुरुश्रेष्ठे SA[1] कुरुश्रेष्ठ for सर्वमिदं। SG, ST उपपन्नं कुरुश्रेष्ठ कुन्तीपुत्र धनंजय।
b SG, ST, SA यद्देवं SK सद्देवं for य एष। SK, SG, ST ज्ञातज्ञानश्च SA ज्ञातज्ञेयश्च। SG, ST पांडव।

11 *a* S. cl. मन्यसे पार्थ।
b SA सर्वकामाः। SG, ST च for मे (अर्जुनः)। SA[1] भवान् for अर्जुनः।

12 *a* SG, ST, SA omit वैशं॰ उ॰ before this v. SA[1] मात्स्ये तु SA[2] राजेन्द्र।
b SK, SA अन्वजानन SG, ST अन्वजानाम। SG, ST, समयः SK, SA समय। SK, SA स्यन्मात्स्ययो॰ SG, ST कुरुमात्स्ययोः।

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे निमन्त्रणम् ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥
तत्र त्रयोदशे वर्षे निर्वृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥
तस्मिन्वसंश्च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
आनर्तेभ्यो हि दाशार्हानभिमन्युं च पाण्डवम् ॥ १५ ॥
काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ।
अक्षौहिणीसमायुक्तावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥

13 *a* L मंत्रिषु for मित्रेषु । BE सर्वेषु मित्रेषु । Edn[1] वासुदेवं । N. cl. (except F) च भारत for निमंत्रणं ।
b L दूतांश्च for कौन्तेयः । HM विराटस्य L कौरव्येऽपि for विराटश्च । H महीपते L विराटकः ।

14 *a* N. cl. except *F* ततः for तत्र । N. cl. except *F* निवृत्ते ।
b Edns BCDEFGN उपप्लव्यं M उपप्लवे ।

15 *a* Edns BCEG अभिमन्युं च ADHKLM तस्मिन्वसत्सु N तस्मिन्वसन्स ।
b Edns BEGMN अपि D अथ for हि । A दाशार्ह L दाशार्हाः । Edns BC EGKL आनयामास for अभिमन्युं च । Edns ABCEGHKL पांडवः DN पाडवाः ।

16 *a* H प्रीयमाणे । M युधिष्ठिरं ।
b Edns ACDGHKMN अक्षौहिणीभ्यां सहितौ । DHMN पृथिवीपते । BEL omit this line.

---

13 *a* SA युक्तमित्रेषु । SK दूतान्सर्वेषु मित्रेषु । S. cl. च भारत for निमंत्रणं ।

14 *a* S. cl. beginning new Adh. (SK 78) adds वैशं॰ उ॰ before this verse. S. cl. ततः for तत्र । SK, SG, ST, SA[2] निवृत्ते SA[1] निवृत्ताः ।
b S. cl. उपप्लाव्ये । S. cl. वासं चक्रुः पुरोत्तमे for समपद्यन्त सर्वशः ।

15 S. cl. omits the whole v. and reads verses 16, 17 &18 after v. 24 (vide App.)

16 *a* SK भजमानौ SA महात्मानौ SG, ST भजमानाः । SK, SG, ST, SA[2] युधिष्ठिरं SA[1] युधिष्ठिरः ।
b S. cl. °भ्यां सहितौ for समायुक्तौ । SG, ST, SA पृथिवीपते ।

अक्षौहिण्या च तेजस्वी याज्ञसेनो महाबलः ।
द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
सर्वे शस्त्रास्त्रसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १८ ॥
तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्वा तामभिमन्यवे ॥ १९ ॥
ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।
अथागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ॥ २० ॥
कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ।
अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतप ॥ २१ ॥

17 *a* Edns BCEG सहितः for तेजस्वी । N. cl. (except F) यज्ञसेनः । folio of MS. E is missing from यज्ञसेनः to the end.

18 *b* Edn[1] BD वेदाध्ययन° Edn[2] AG वेदावभृथ° C दिवावभृथ° FN सर्वशस्त्रास्त्र° । ABCD तनुत्यजाः । L युद्धविशारदाः ।

19 *a* H समालक्ष्य for अभिप्रेक्ष्य । D युद्धविशारदः H धर्मकृतांवरः । line omitted in A.

20 *a* H समततः for ततस्ततः ।
b Edns BCDGHKLMN तत्र for अथ । DN अगच्छत् for आगमत् ।

21 *b* Edns BDFGHKMN परंतपाः C परंतपः ।

---

17 *a* SK, SA read अक्षौहिणीभिः पांचालैस्तिसृभिश्च महाबलः ।
b SA reads सहपुत्रैर्महावीर्यैर्धृष्टद्युम्नशिखण्डिभिः ।

18 *b* SK, SG, ST वेदावभृथसंपन्नाः । SK शूराः सर्वे । Line omitted in SA.

19 *a* SK, SA तत्रस्थायां तु सेनायां for तानागतानभिप्रेक्ष्य । SK, SA मात्स्यः ।
b SK, SA read प्रीतो दुहितरं गृह्य प्रददावभिमन्यवे । v. omitted in SG, ST. SK, SA read this v. before our v. 35.

20 *a* S. cl. reads तेषु सम्प्रोपविष्टेषु पार्थिवेषु ततस्ततः (SG, ST यतस्ततः) ।
b S. cl. तत्र for अथ । महाबाहुः for वासुदेवः । SK, SG, ST बलायुधः for हलायुधः ।

21 *a* SG, ST सांबोऽथ निशठस्तथा ।
b SA[1] भ्रात्रा for मात्रा । SG, ST समादाय for उपादाय । S. cl. परंतपाः ।

इन्द्रसेनमुखाश्चैव रथैस्ते तु समाहितैः ।
आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः ॥ २२ ॥
दश नागसहस्राणि हयानां च दशायुतम् ।
रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् ॥ २३ ॥
वृष्ण्यन्धकाश्च शतशो भोजाश्चैव महौजसः ।
अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ २४ ॥
परिबर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ॥ २५ ॥

22 *a* N. cl. except A इंद्रसेनाद्यः । Edns BCDGHK रथैस्तैः सु° (D स्वैः) LN रथरथैः सु° M रथाश्वैः सु° for रथैस्ते तु । H समाहिताः N समावृतैः ।
b D परिसंवत्सरोषितान् ।

23 *a* K त्रिंशत् for दश । N रथानां for हयानां । N तथायुतम् ।
b Ç अश्वानां N हयानां for रथानां । N तूर्णं for पूर्णं । A सर्वं चैव BC निर्बुदं च for निखर्वं च ।

24 *a* M धिष्ण्यंधकाः । Edns BEGHKLM बहवः for शतशः । Edns BCDGH KLMN च परमौजसः for चैव महौजसः ।
b DN महामतिम् ।

25 *a* Edn² ACDHKMN पारिबर्हं L परिग्रहं । Edn¹ G omit the line.
b L दास्यो for स्त्रियो ।

---

22 *a* SK, SG, ST इंन्द्रसेनादयश्चैव । S. cl. रथैस्तैः सुसमाहितैः (SG, ST तु for सु)
b SK, ST, SG उपेयुः SA प्रययुः । SG, ST °सादिनः for सहिताः ।

23 *a* SK हयानां द्विगुण तथा SG, ST, SA हयानां च शतायुतम् ।
b SK नियुतं for अर्बुदं । SK, SA पदातयः ।

24 *a* SG, ST ते सर्वे for शतशः । SK, SA भोजाश्च परमौजसः SG, ST भोजाश्चामिततेजसः ।
b SK महाबलं for महाद्युतिं ।

25 *a* S. cl. पारिबर्हम् ।
b SK वासांसि रत्नानि ।

ततः शङ्खा मृदङ्गाश्च गोमुखं डिण्डिमस्तथा ।
पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ २६ ॥
उच्चावचान्मृगाञ्जघ्नुर्मेध्यांश्च बहवः पशून् ।
सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २७ ॥
गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ २८ ॥
सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां केवलाः स्त्रियः ।
आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २९ ॥

26 *a* Edns BCDGHKLMN च भेर्यश्च for मृदंगाश्च । B गोमुखः । DHLM पणवानकगोमुखाः N पणवाश्चादिगोमुखाः । Edns CGK गोमुखा डंबराः for गोमुखं डिंडिमः ।
b AKM संपूज्य° GL स पूज्य N संसृज्य° for संयुज्य° । C मानाश्च L मानास्तु ।

27 *a* D मत्स्याः for मेध्यान् । Edns BCDGHKLMN शतशः for बहवः ।
b A अवहारयत् M अभ्यधारयत् for अभ्यहारयन् ।

28 *a* N गायनाख्याश्च । Edns KM नट° for नटा° । L तदा for तथा ।
b D चापि H चानु° for तान् । K उपातिष्ठन्त तत्रैव for स्तुवंतस्तानुपातिष्ठन् ।

29 *a* H मात्स्यानां । CL वराःस्त्रियः K पुरस्त्रियः All others च वर for केवलाः ।
b F चारुसर्वांगाः ।

---

26 *a* S. cl. गोमुखा डिंडिमाः । SK तदा for तथा ।
b SA संपूज्यमानस्य । SK, SG, ST अभिमन्योर्विवाहे तु for पार्थैः संयुज्यमानस्य । S. cl. मात्स्यस्य ।

27 *a* S. cl. शतशः for बहवः । SK, SG, ST तथा for पशून् ।
b SK, SA मत्स्यान्नभोज्यपानानि । SA अभ्यहारयत् ।

28 *a* SG, ST गायका गानशीलाश्च । SG, ST नट° ।

29 *a* SK, SA तु for च । SK अपि च SG, ST केवलं for केवलाः ।
b S. cl. चारुनीलाक्ष्यः ।

वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण वयसा श्रिया ॥ ३० ॥

परिवार्योत्तरां तस्थू राजपुत्रीमलंकृताम् ।
सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥

तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनंजयः ।
सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा ॥ ३२ ॥

तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ ३३ ॥

30 *b* Edn[2] AGKLMN अभ्यभवन् H अभ्यद्रवन् B अभ्यहरत्। L सर्वाभ्यः अभवत्। G ताः for च । N. cl. (except A) यशसा for वयसा । L श्रियः for श्रिया ।
C omits from रूपवत्यः to the end of the verse.

31 *a* C omits परिवार्योत्तरां तस्थुः । M परिवारोत्तरं । Edns BDGHKMN तास्तु L वा च for तस्थुः । L राजपुत्री यशस्विनीम् ।
b H सुतां मत्स्यनरेंद्रस्य ।

32 *a* AN महात्मनः for धनंजयः ।
b C आजग्मुश्चारुसर्वांग्यः for सौभद्रस्यानवद्यागीम् । L सौभद्रस्याथ बीभत्सुर्विराटस्य सुतां तदा ।

33 *b* D सप्रतिजग्राह for तां प्रति॰ । H स्नुषार्थे प्रत्यगृह्णाच । N प्रतिगृह्णात्स for प्रतिजग्राह ।

---

30 *b* SK सर्वासामभवत् SG, ST सर्वाश्चाभ्यद्रवत् । SA वपुषा for वयसा । SK वपुषाधिका SG, ST वपुषा श्रियः।

31 *a* S. cl. श्लाघ्यां for तस्थुः ।
b SA[1] शचीमिव । SG, ST अवतस्थिरे ।

32 *a* SK, SG, ST महामनाः SA महात्मनः for धनंजयः ।
b SG, ST सुभद्रा च SK सौभद्रश्च for सौभद्रस्य । SK अनवद्यांगः । SG, ST विराटस्य सुतां तदा ।

33 *a* SA[2] तत्र तिष्ठन् । SK, SG, ST गृहीत्वा तु for महाराजः ।
b SK, ST परिगृण्हानः SA, SG प्रतिगृण्हानः ।

प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥

तस्मै सप्तसहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।
द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहु धनं तदा ॥ ३५ ॥

कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३६ ॥

गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ३७ ॥

34 *a* KL परिगृह्य M प्रत्यगृह्णात् for प्रतिगृह्य ।

35 *b* AF धन HL ददौ for प्रादात् । AF बहुविध । ABF तथा for तदा ।

36 *a* L तत for कृते । H च for तु । M धर्मराज. ।

b C अर्जुन for अच्युतः ।

37 *a* AMN वस्त्राणि रत्नानि ।

b K च रत्नानि L परार्घ्यानि for च मुख्यानि । C omits this line.

---

34 *a* SK, SG, ST उत्तराम् for च ताम् । SA मुदा गृह्योत्तरांपार्थः । SA आनाय्य जनार्दनं । v 19 comes before this in S. cl.

35 *a* SK शतसहस्राणि । SG, ST नव for सप्त॰ ।

b SK धन बहुविध तदा SA विराटः प्रददौ तदा for प्रादाद्बहुधन तदा ।

36 *a* SG, ST च for तु । धमराजः for धर्मपुत्रः ।

37 *a* SK वस्त्राणि रत्नानि ।

b S. cl. सर्वाणि for मुख्यानि ।

तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
मत्स्यराजस्य शुशुभे नगरं वै महात्मनः ॥ ३८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिके उत्तराविवाहो नाम
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

इति श्री महाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां
संहितायां विराटपर्व समाप्तमिति ।

---

38 *a* C °जनैर्युतं DKM °जनावृतं L °जनाकुलं N °जनान्वितम् ।
b N. cl. except M नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ।

* * * *

---

38 *b* S. cl. नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभः ।

* * * * *

॥ इति समाप्तं विराटपर्व ॥

NOTES

ADHYĀYA I

—Two questions present themselves at the threshold of this parvan. One is regarding the inclusion of the benedictory v. नारायण नमस्कृत्य in the text of this parvan. The other is about the exact position of the last adh. of the preceding (Vana) parvan, which in Southern MSS. and edns. is found placed at the beginning of this (Virāta) parvan.

With regard to the first question, our Northern MSS. and current edns. give the benedictory verse at the commencement of this adh. It is also well-known that in edn[2] this verse is repeated at the commencement of each of the eighteen parvans, and strangely enough, in four of the parvans (viz. सभा, विराट, अनुशासन and अश्वमेध) it is reckoned as part of the text, being numbered as the first v. of the parvan, the first verse of the text proper being in these cases, numbered two. But this v. is wanting in all of our Southern MSS., some of which give different introductory vv. Luders (Grantharecension, p. 56, ftn. 1) points out that this v. is wanting in a Bengali MS. too. This combined evidence of MSS. makes it therefore very probable that this particular Śloka has to be regarded as a formal introductory verse confined to the Northern Recension only. It is therefore relegated here to the appendix. In no case, can its inclusion in the text of this parvan (as is done by edn[2]) be justified. For the significance of the v see Buhler (Contri. to the His. of the Mbh. (Indian studies II) p. 4. n. 2) and S. Lévi, Bhandarkar Comm. Volume, p 99 (English Translation in ABI, vol. I, p 13).

The second question is about the position of the last adh. of the Vanaparvan (viz. 315) in the N. Recension, which becomes the first adh. in the S one. Lüders (Grantharecension, p. 53 f.) is disposed to regard that adh. in itself as a "latterly interpolated" one. His arguments are that the incidents put together in this adh., are referred

to in their proper places in the Viratapārvan, and therefore this adh. becomes superfluous, containing as it does a repetition of events mentioned elsewhere; and that (2) the vv. which promise good luck &c. to the reader of the Āraṇeyaparvan stand at the end of III. 314, which would show that the Āraneyaparvan and therewith the whole Vanaparvan too, ended at 314. But these arguments are not convincing. If we examine the contents of the concluding vv. of III 314 (excluding the last two benedictory vv. to which reference would be made immediately below) and of III. 315, we would find that they wind up the story of the Āraṇeya incident and of the Pāṇḍavas' twelve years' forest residence. After (Yama) Dharma conceals himself, the five brothers return to their hermitage (III. 314. 27) and give the Āraneya to the Brahmin. Being about to enter on the stipulated thirteenth year of an incognito residence, the brothers sit together in consultation and begin addressing the Brahmins who had been their companions in the forest, and at the end of the address Yudhi. expresses a hope that he would meet his companions soon in his own kingdom. (III. 315 1-8.) He is however overpowered with grief, and the Brahmins try to console him Dhaumya being their spokesman (9-22). Bhīma also tries to assuage the grief of Yudhi. (23-26). The Brahmins depart (27-28). Then the five brothers, Kṛṣṇā and Dhaumya get up and depart, (29) go the length of one Krośa (30) and all sit down for deliberating (मन्त्राय समुपाविशन्). None of these incidents are repeated in IV. 1. The few repetitions which Luders suspects are but natural if we remember that a new book is being begun, when a brief résumé of the concluding events of the previous book must be given to establish continuity. Parsing over IV. I. 1, 2 (Jan.'s question and the reply thereto) vv. 3 and 4 briefly recapitulate the main incidents and v. 5 makes way for the conference of the brothers to consider where to pass the thirteenth year (cf मन्त्राय समुपाविशन् of III. 315. 31). As regards Luders' second argument that the benedictory vv. stand at the end of III. 314, it is so, but that proves nothing against the authenticity of the following adh, because, there may remain other incidents of the Pāṇḍavas' forest residence to be mentioned, which could reasonably be introduced thereafter. If the two concluding benedictory vv. (III. 314.28,29) prove anything, it may only be this–that the Āraneyaparvan (or much of it) did very probably once exist as an (independent) Ākhyāna, the inclusion of which type of literary from, has caused the (original)

Bhārata to be swollen to our (present) Mahābhārata (see the Mbh. itself I. 1. 131–2.)

Apart from this question of the authenticity of III. 315, Luders is agreed that its proper place is at the end of the Vanaparvan. We might add that a reference to the पर्वसङ्ग्रह (I. 2. 202) would show that this adh. is a necessary part of the Vanaparvan and also that its proper position is at the end of the Vanaparvan. For these reasons, we may regard the existing arrangement of the N. texts as the genuine one.

Among our N. MSS. only D follows the arrnagement of the S. texts with regard to the transposition of the adh. in question. Except for this, D's text agrees more with N. MSS than with the S. ones. Even H. which has a strikingly Southern text in its initial adhs, preserves the Northern MSS. arrangement.

—v. 1. पूर्वपितामहाः The compound is repeated in similar questions at the beginning of the Vanaparvan (v. 2), and Svargārohaṇa (v. 1) and (in Kumbha. only) Āśramavāsa (v. 1) where Edn[2] reads पाण्डवा मे पितामहाः. The comm. generally explain it as पूर्वः पिता परीक्षित् तस्य पितामहाः । It seems best to take the compound = my ancient forefathers: cf पूर्वसूरिभिः and इद कविभ्य. पूर्वेभ्यो (quoted in Apte's Sanskrit English Dict.)

It may be noticed that the question about Draupadi that followed v. 1. in the edns (now omitted from our text) is wanting in some MSS, and that the inquiry about the Sūtas and cooks &c. is confined to the Southern Recension only.

—v. 4. The reading मन्य is based on N, a Bengali MS.

—v. 5. The reading of the d of this v. is based on A. As will be seen from the note below the text, A has lost its first original folio, which has been substituted by a later copyist (A[2]). The words on folio 2 a of this MS upto समभिमन्यये have no connection with the text of *this* adh., and the writer seems to have utilised what appears like a discarded page without however scratching the unnecessary words, and at the same time omitting two pādas of this v. The reading मध्यम वाक्यमब्रवीत्, though it is nowhere else to be found, seems more genuine than the humdrum इति होवाच भारत ; because v. 7 a makes it clear beyond doubt that

it is to Arjuna to whom Yudhi.'s words are primarily addressed, though of course all the brothers have been called together. That A generally gives superior readings can also be seen from v. 7, where in place of the meaningless स साधु (कौन्तेय) इतो it has तत्र (कौन्तेय) त्वरितो। स can neither be construed with अर्जुन nor with संवत्सर, तत्र of course is co-related to यत्र of 7 b.

—v. 8. तथैव &c. cf III. 314. 15–18.

—v. 10f. For most of the countries mentioned here reference may be made to Macdonell and Keith's Vedic Index under the respective names s. v. "Tribes". It is however difficult to identify पटच्चराः and नवराष्ट्रम्. The former occurs (see PW) in Gana पलद्यादि to Pāṇini IV. 2. 110, and outside the Mbh, would seem to occur nowhere else as the name of a tribe or people. The word also means (1) a robber or thief and (2) old or ragged clothes. In the Mbh. itself the पटच्चरs are once mentioned along with others as having fled from the North through fear of Jarāsandha, (शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः II. 14.26) and at II. 31.4, तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्स (=सहदेवः) पटच्चरान् । According to VI. 50.48 they were present in the army of Yudhi. The second quotation makes it probable that they were an offshoot otherwise unknown of the Matysas, whose marauding habits are referred to in our present parvan (IV. 28).

As regards नवराष्ट्र, Mbh. II. 31 .6 (नराष्ट्र to be corrected to नवराष्ट्र) says that it was conquered by Sahadeva, and it is mentioned after पटच्चर (above) and निषादभूमि. Harivamsa 1675 ff says that Usinara of the Puru line had a wife (Navā,) whose son was Nava, and the kingdom of this Nava is Navarāstra.

—v. 16. For the form विचरिष्याम, cf Whitney, Sans. Grammar § 933a; also Bohtlingk, BSGW, 1887, p 217.

—v. 17. The construction of the v. is peculiar. Construe ? (हे) कुरुनन्दना (अस्मासु) य तस्य यानि यानि च कर्माणि (१ यत् च कर्म) कर्तुं (वय शक्ष्यामहे ?) [शक्ष्यति] स तत्कर्म ब्रवीतु । There is thus double confusion–that of person and that of number: यानि यानि requires तानि तानि, and यः in the second line would necessitate शक्ष्यति, and in that cause वयम् would be superfluous. Perhaps the construction is loose like the present Marathi :

भावानों, आपल्यापैकीं जो त्याची जीं जी कामें करूं शकें (१ शकेल) ते तें (१ तीं ती) सांगावें (१ वी).

—v. 22. सभास्तार: a counsellor of the king (probably like a Darbāri) who also took a hand with the king in the game of dice.

कङ्क: Among the different senses of this word PW. gives (heron (2) a species of the mango tree (3). a name of Yama (4) of different persons (5) also of a tribe and (6) evidently because Yudhi's taking this name at the Virāta Court, (7) a person who pas under the false guise of a Brahmin. प्रियदेविन: So our F and A². T reading is preferred to the °देवन: of both the former Edns, becau मताक्ष: and प्रियदेवन: are both of almost identical meaning and would app to the same person Yudhi.

—v. 23. The root नि–वप् is commoner than either निर्वृत् or निवृत् i the sense of 'throw about." Indeed PW has had no other ref. but thi one to quote s. v. निर्वृत् in this sense. निवृत् and निर्वृत् are both intransi tive, and to be transitive, the causal form निवर्तयिष्यामि or निर्वर्तयि' wa necessary. Evidently निवप्स्यामि had been corrupted into निर्वर्त्स्यामि and निवत्स्यामि. The √ वप् is constantly used in connection with the game of dice (cf Lüders, Wurfelspiel, p. 15 f.).

The comm. are not agreed in their explanations of this v. Nila. explains दान्तान्=गजदन्तमयान् (शारीन्) and regards four kinds of colours referred to in *a* : तानेव चतुर्वर्णानाह वैदूर्यान हरितमणिमयान् नीलान्, काञ्चनान् सौवर्णान् पीतान् । ......ज्योतीरूपाः लोहिताः । रसः पारदः तद्रूपाश्वेताः ॥ तैरुभयैःसह . चतुर्वर्णसंपातैः । तथा फलैः शारीस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादिमयानि फलकानि तैःसह । तेषां निर्वर्तने करणमाह कृष्णाक्षान् कृष्णाः अक्षाः पाशाः येषां चालनार्थमिति कृष्णाक्षास्तान् शारीनेव तथा लोहिताक्षानिवपि । Another com. (Caturdhara) explains कृष्णलोहितवर्णभेदचिन्हानि यथासंख्यम् ।

PW explains the word फल at this place=the point on a die (cf also Apte) and ज्योतीरस a kind of stone—ज्योतीरसानि रत्नानि (Viśva). The comm. generally explain फल=फलक. फलैः शारीस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादिमयानि फलकानि तैःसह (Nila) पाशपातरूपट्टकैः (Arj) शारिपट्टिकाभिः (Catur.) And the whole v. may be translated as :

I shall throw down the dice, delightful as they are, the dice coloured dark or red and made (variously) of emerald, or gold or of

ebony and set with Jyotirasa dots. Luders has referred to this his Würfelspiel (pp. 15, 21,65) with reference to the developme the game itself. At p 15,ft note 2, he says that the word फल her mean neither a board (Smaller PW) nor points or dots (Auge auf e Wurfel, PW). Most of the पाशाs of the present day at leas however furnished with circle-like dots at the end and middle of die, and so the v. is translated above. Much of the v. however, rem confused, as Luders says with regard to its second pāda.

ADHYĀYA II

—v. 1 पौरोगवः PW derives the word form पुरोगव (पुरस्+गव), leader and cites under the latter word vedic passages in support: (e. g. जिह्वा वाचः पुरोगवी). But the Sanskrit lexicographers have not included this (evidently primary) sense in their explanation of this word. Thus Amara II. 9 27 says पौरोगवस्तदध्यक्षः referring to महानस. Ksirasvāmin, his com. is at great pains to give the etymology of this word. पुरो गोमौसंजल- वास्याः पुरोगुः तस्या इसवत्या अयं पौरोगवः । —Though the word evidently means "a leader," it has been specialised in the sense of "cook-in-chief" in other passages of the Mbh. and the Harivaṁśa (for which see PW) Here पौरोगवः बल्लवः together yield the sense of "cook-in-chief."

बल्लवः According to the lexicographers and PW, this word means a cowherd; and because Bhima assumed this name (? or profession ?) at the court of Virāta, it also means a cook. It is however difficult to understand how a word which meant cowheard came to mean a cook or how Bhima should have taken an appellation which does not strictly signify the profession he is supposed to have followed at the court. As however he calls himself just below (v. 9) a गोविकर्ता, is it to be presumed that among the necessary qualifications of a cook-in-chief, some knowledge appertaining [illegible] ich as wheth[illegible]

od in this reply

they were fit to be slaughtered for human consumptionted from our commonly possessed by cowherds was essential ? p. 74 f. The

ls of inter-

नाम नामतः cf. ग्रन्थिको नाम नाम्नाहम् below IV. 3. 2. aicular case. ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः.

s followed

—vv. 2 and 3. The readings भविष्यन्ति, यान् in 2brows into are on the evidence of AF, others reading व्यञ्जनानि forcontains व्यञ्जनानि however looks a conscious substitution. भविष्यन्ति being as of the future-tense might have very probably presented a stumbling block, as being apparently inconsistent with कृतपूर्वाणि and so might have been substituted by व्यञ्जनानि. But "as in other languages, the (s-future) tense is also sometimes used for the expression of a conjecture or presumption" (Whitney, Gr., 948a towards end) i. e. for the potential mood forms. भविष्यन्ति therefore has the sense of स्युः. Whitney l. c quotes an example from the Mbh. कोऽयं देवो गन्धर्वो वा भविष्यति, where भ० has the sense of स्यात्. I am therefore disposed to regard the reading भ० as older and so have adopted it.

The reading कृतपूर्वा नयैरस्य adopted in the text is from A (the original scribe of our MS. A), which by a subsequent corrector has been turned into कृतपूर्वाणि यानस्य. This shows, incidently, how the text has suffered at the hands of copyists, the older and more difficult readings being changed and brought into line with simpler and more current readings. नयैः in the text means, 'according to the (usual or settled) rules—cf. नये सुकुशलम् B (नयेषु कुशलम्) C, V.156.8 and the verse is to be construed as सुशिक्षितैः नयैः (ये सूपाः) अस्य कृतपूर्वा भविष्यन्ति तानप्यभिभविष्यामि... "I shall excel the soups which might have before me been prepared for him according to the settled formulæ by cooks well trained in their art." But that the two lines 2b and 3a are probably an interpolation follows from the fact that their contents are spread over two different ślokas and that there is such a striking number of variants. 2a and 3b contain the necessary qualifications which a cook should (according to Bhīma) possess.

—v. 4. The reading प्रीतो भविष्यति is preferred to संयोक्ष्यते स माम्, because it is probable that the former being connected with अमानुषाणि ...णि कुर्वन् माम्, i. e. with an accusative instead of with the usual locative, might have given place to संयोक्ष्यते स माम्. The reading कुर्वाणः of the

ebony and set wit NOTES
his Würfelspiel (
the game itself MSS is of course utterly out of place, as it is Bhima
mean neither a promises to do) the superhuman deeds and not the
Würfel, PW)

however furn आरालिकः—अराला: मत्तगजास्तैःसह क्रीडति तान् जयति वा आरालिकः (Nila)
die, and so the other meanings (Arj) मरुतीनां गुणदोषसूचक (Durgha) दधिमन्थकर्ता
confused, as आरालिका आन्धसिका· are mentioned together by Amara, the
ing explained as अराल् पण्य (शिल्प) मेषाम् Perhaps the word
s. one whose duty it was to prepare and serve the juices of fruit
to the king, being derived from अराल = सर्जरस ? गोविकर्ता—गवां दमनेन
विकृतिजनक· (Nila) गवां निवारक : गवां जलानां विशेषज्ञो वा (Arj.) गोरसपाककर्ता वा
(Visama) But there can be no doubt that the word being the same
as गोविकर्त means a butcher, purveyor of meat (cf. PW for references).

—v. 11 ff It is to be noted that Yudhi.'s querry regarding Arjuna's intentions is not addressed to Arjuna directly, as are those addressed to Bhima, Nakula and Sahadeva and that the querry किं करिष्यति धनजयः (अर्जुन twice बीभत्सु) is repeated in v. 12, 14, 19, and 24. It will also be seen that while the questions put to others are contained in a line or a sloka, the one with regard to Arjuna extends over 14 slokas. Is this so because of the fact that the real hero of the epic is Arjuna?
—यमाग्नि &c For the incidents referred to in vv. 11, 12, 13, cf. Mbh I 222 30f

—वासुके सर्पराजस्य स्वसारम् *i e* उलूपी for which cf. Mbh I 214. 13f.

—v 19 अनवम "not inferior to", for the formation of the word from अव, see, Macdonell, Vedic Grammar, Section 120,c,1.

—v. 20 उषित्वा पञ्च वर्षाणि &c. cf. गृहीतास्त्रस्तुकौन्तेय पुरदरनियोगाच्च पञ्चाद्वा नवसत्सुखी। Mbh. III. 44.—ब्रह्मचर्यव्रतेयुक्त for this vow of celibacy, cf. Yudhi.'s words

तपसायोजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ। ... मुनि साधुव्रते स्थित ॥

Mbh. III. 37. 12 b. and 13 a.

and also Arjuna's turning a deaf ear to the overtures of Urvasi in the Indraloka (III 46 37ff.)

—v 22 षढ· पुगपर्णज किण (com) स्कन्धप्रदेशस्तु वह· (Amara) It will be noted that the reading of this line in the S MSS. seems a secondary rendering, caused, probably, by the harder reading preserved in the N. MSS and edns

—v. 25ff. For the omission of two lines which stood in this reply of Arjuna in the previous edns, but which are now omitted from our text and relegated to the appendix, see ABI. Vol. II. p. 74 f. The whole passage, however, seems to have suffered at the hands of interpolators, and even our best MSS. fail to help us in this particular case. Arjuna's saying that he would become an eunuch (in 25 *a*) is followed by a statement in the next line (25 *b*) which abruptly throws into doubt the utility of the guise he has proposed for himself. 26 *a* contains a mere detail about his guise, which after 25 *b* cannot be regarded as the point at issue. Again 27 *b* and 28 *b* are practically doublets of each other: रमयिष्ये (रमयिष्यामि) महीपालं (अहं स्त्रियः) सर्वे चान्तःपुरे जनम् (विराटान्तःपुरे राजन्). And then, 28 *a* is a line which in our oldest MSS. remains grammatically unconnected with the line that follows, the reading शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः looking suspiciously later.—v. 29 *a* practically repeats the substance (though not the words as above) of 27*a* and is not as felicitously worded. Nila says समुदाचारं समीचीनमुत्कृष्टतरं महावदान्यत्वादिरूपं ताभिः (प्रजाभिः) कृतं बहुकर्मेव वदन् (reading कर्म for our रूप of AF) *i.e.* he construes the line as प्रजानां कृतं समुदाचारं बहुकर्म च वदन्. "I shall speak about the various deeds done and the practices followed by the people". Arj.explains समुदाचार by सम्यगुद्भव and Caturdhara by व्यवहार. The line means: I shall speak about the multifariously diverse ways of the people. But 27*a* has already said this in saying that according to the ways of women (स्त्रीभावेन) he will be often and often (पुनः पुनः) telling stories or anecdotes (पठन्नाख्यायिका नाम) and 29 *b* completes this by saying that by means of these stories he would put the people off the guard regarding his real personality. I would therefore conjecture that Arjuna's reply originally extended to only 25 *a* and 26 *b* and 27 *a* and 29 *b*, the remaining lines having crept into the text in course of time. I may also add that the lines discussed at ABI. II.74f may have been added in some MSS. because of our present 25 *b*, which also appears interpolated as said above.

—v. 26.—बृहन्नला—Nila. in his explanation of the word says रलयोर्डलयोश्चाभेदात् नरः बृहंश्चासौ नरश्चेति नारायणस्य आद्यो नरः। The word however varies between नट, नड, नद, नल (नळ) Most of these words mean a reed: and Pischel, after an investigation into the meaning of the word Nada in the Rigveda (Ved. Stu. I. p. 183 f) assigns the following senses to the word: (1) the rustling reed, and like

all words for reed, it also means (2) the membrum virile and (3) a (neighing) horse.

—v. 27. आख्यायिका a short story, legend (eine kleine Erzählung, legende PW). Amara mentions आ° and उपलब्धार्थां together which is explained by his comm. as वृत्तार्थकथनात् हर्षचरितादिः (Kṣīra.) or अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य वासवदत्तादेः (Mahe.) The word आ° occurs also in a Vārtika to Pāṇini (IV. 2.60) along with आख्यान, इतिहास and पुराण, and the com. there gives as an example of आ°, the story of Vāsavadattā. The Kauṭilīya Arthaśāstra includes the आ° as a component part of इतिहास—पुराणमितिवृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतीतिहासः (Second Edition p. 10.) The word आ° also occurs in a similar enumeration given by Bāṇa in his Kādambarī (BSS. p. 7) but its exact nature or form perhaps remains undecided.

—v. 30. अस्ति is based on the reading आस्मि; and the form is to be understood not as the third per. sing. indi. of अस्, but an indeclinable, for which see, Siddhānta Kaumudī अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् (p. 191 *a*). Compare also the अस्ति that frequently occurs in the narrations or in asking questions (for examples, see PW. s. v. अस्, Vol. I, column 535 end). आस्मि itself may be taken as an indeclinable particle, (Com. on सि. कौ. p. 108).

—v. 31. यथा नलः—For this see Mbh. III. 67. vv. 1 ff,. 19.

ADHYĀYA III.

—The verse इत्येवमुक्त्वा &c. found in Edn[1] at the beginning of this Adh. is relegated to the appendix. It is in a different metre and occurs in almost all the Nāgarī MSS, placed either at the end of the last adh. or here. It is however wanting in the S. MSS. and the Bengālī class. (see also Lüders, Grantharecension, p 55 and f.) The v. thus appears as adventitious in the Northern class, added after similar vv. at the end of each sarga in the sister epic Rāmāyaṇa.

—vv. 1–4. Yudhi.'s question and Nakula's answer extends in the existing edns to twelve lines, compressed into five ślokas, two ślokas

being made up of three lines each Of these, (1) the line सुकुमार &c falls away on the evidence of MSS, AΓM (being added marginally in A by a subsequent corrector and therefore designated in the appen as found in A[2]). (2) The lines सर्वथा ज्ञानसम्पन्न कुशल परिरक्षणे । and कुशलोऽस्म्यश्वरक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते । are doublets or alternates of each other, ज्ञानसम्पन्न =अश्वचिकित्सिते कुशल and परिरक्षणे कुशल =अश्वरक्षायां कुशल The former of the lines under consideration has the disadvantage of not specifically mentioning the subject of N.'s proficiency It is also not found in the S MSS. I have therefore omitted that line in favour of the other which is found in MSS including the S cl (3,4) The two lines पाण्डवानां नरेन्द्राणाम &c & तत्रैव नगरे &c are also omitted from the text and relegated to the appendix v. 4 is to be construed as विराटनगरे च ये जना मां आप्रक्ष्यिष्यन्ति तेभ्य यथा अह विहरिष्यामि एव प्रवक्ष्यामि ।, where एवम् is to be understood=तथा Amara mentions व वा यथा तथैवैव साम्ये (III. 4.9) where his com says व वा यथा तथा इव एव यद् साम्ये "And those people that will question me in the Virata city, them I shall say in agreement to how (I have promised you) I shall conduct myself' The v. पाण्डवानां &c. (see appendix with the variants) seems to have been added under the notion that something remained to be said after एवम् and यथा of 4 b Indeed the reading विहरिष्याम्यह यथा has a variant यथायासमह पुरा in keeping with this notion But there is nothing corresponding to the first line in some of our MSS including F In our A, it can be seen that यथायासमहपुरा । पाण्डवानां नरेन्द्राणां अश्वपालोतिशोभन has been evidently taken over into the body of the text from the marginal addition in the original or from some other copy, since विहरिष्याम्यह यथा follows शोभन, proving thereby that the original from which A has been copied read the line as तेभ्य एव प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यह यथा If therefore, this line is interpolated, as possibly is the case, the second line तत्रैव नगरे has no reasonable connection either with what precedes or follows, and proves thus to be also interpolated, although found in some of the best MSS It is to be finally noted that the whole v is absent from all our S MSS For this whole passage generally cf also Lüders (Grantharecension p 56)

—v 2 सांधिक One of the meanings of this word is an astrologer.— Nakula later on (IV 9 5) announces himself to be a Vaisya, by name Aristanemi नाम नामतः—cf. above, IV 2 1.

—v 7. कन्दिपाल The word is mentioned in Pānini VI 2 78, where the com explains तन्ति=दामानां पालपालः cf also MA VI 21 4 दामानां च

तन्तय स्त इन्द्र दामन्वन्त: where Sāyaṇa says तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः तत्र...... बद्धो वत्सा बध्यन्ते (PW.) The v. l. तन्त्रिपाल though it comes to mean the same thing (तन्त्रि=a string, cord) appears a secondary one.

—vv. 6–10. These contain Sahadeva's reply, and if closely examined would reveal that they have very probably received accretions, though these accretions are beyond the ken of our present MSS. Indeed it may very possibly be the case that these accretions had become an accepted part of the text, when it came to be finally counted and fixed. But generally speaking it may be said that (1) the elimination of such well ascertained accretions would enable us to approach to a condition of text representing approximately the original Bhārata, (2) such accretions belong to the intervening period, and (3) they were accepted into the text, when it was finally fixed to form the Mahābhārata.—6 *b* contains a mere amplification of what has been said in 6 *a*–संख्याने कुशलो गवाम् = गोसंख्याता.—निपुणं विचरिष्यामि in 7 *b* = सोऽहमेवं चरिष्यामि। प्रीतिरत्र हि मे सदा (10 *a*), and the latter half of 7 *a* विदितमस्तु ते is practically the same as तत्ते रोचतु पार्थिव (10 *b*). v. 9 is a suspect verse, containing a mere detail and that too not a happy one. See also iv. 9. 13. I would therefore suspect that S's. words originally thus ran :

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते । (6,7)

अहं हि भवता गोषु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि विशांपते ॥ (8)

सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव (10)

However, it must be emphasised that such conjectures belong to a different province, viz. that of constructing the original Bhārata. For this, some basis is as I think provided in our text itself.

—v. 15. सैरन्ध्री.—अन्तःपुरपरिचारिका राजभार्या वा (Nila.) सैरन्ध्री परवेश्मस्था शिल्पकृत्स्ववशा स्त्रियाम्। वर्णसंकरसंभूतस्त्रीमाहिलिकयोरपि (Viśvakosa) स्वेच्छया परवेश्मनि शिल्पकारिका (Arjuna.) सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिणी (Amara). Manusmrti (X. 32) mentions a सैरन्ध्र caste among the mixed lower castes enumerated there : प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम्। सैरन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे.॥ The word also occurs in connection with Damayanti's taking refuge

with the queen of Cedi (III. 65. 55 f.)—मृमृताम् So ADFM. "Women of the Sairandhra caste, uncared for (by their people) become slaves of the kings. Not so, the other women. Such is the settled practice among the people."—For the hiatus between the two parts of 9 *b* and 15 *b* compare तामालभ्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ (Rāmāyaṇa I. 46.7) or भ्रातरं निष्क्रमस्वेति इल्वलः समभाषत (ibid III. 11. 62) in Böhtlingk, BSGW, 1887, p. 213.

—Jarl Charpentier has (in ZDMG, 72, p. 224 f.) tried to find out whether the names which the Pāṇḍavas decide to assume while residing at the court of Virāṭa have been chosen at random or whether there lies behind them some sense or purpose now forgotten. In this connection, it may be mentioned (what has been made clear in the course of the notes) that none of the names which the P. assume can be regarded as being a proper or personal name, and indeed almost all of them designate some profession only. Bhīma is a Ballava = cowherd, Nakula is a Gránthika = astrologer ? or rhapsode, or reciter or an actor, and later on he says his name is Ariṣṭanemi (IV. 9.5). Sahadeva is a Tantipāla lit. one who is in charge of a herd of calves, tethered together to a rope. Sairandhrī cannot be said to be a personal name, nor Bṛhannalā. The name which Yudhi. assumes is Kaṅka, which has among other senses that of a heron, and a heron is the type of a deceitful person. The conclusion to which Charpentier has come is that "it is quite evident that the poet who gave these names to the Pāṇḍavas has not missed to bring together, according to the usual Indian manner, in these names, certain personal allusions, so far as it was possible to do so."

ADHYĀYA IV.

—v. 1. Translate : Those parts (lit. actions) which you have suggested (for each of you), you will act ; and, in deciding about the whole matter (विनिश्चये) I too approve of your proposals (मम चापि रुचितानि) so far as can be seen (यथाबुद्धि). This last is of course an अव्ययीभाव comp. The reading यथाबुध्या, which also means the same thing as यथाबुद्धि and is to be regarded as अव्ययीभाव comp. can be explained on the analogy of यथावनिज्ञाभिः below (IV. 5. 35), where the case-termination being

other than the usual neu. nom. sing. is retained in the compound. Whitney (Grammar 1312, c) gives other similar examples: e. g. यथाशक्त्या, यथाप्रतिगुणैः।

—v. 3. रथानादाय केवलान् taking (with them) the charriots, and nothing else.

—v. 5. प्रज्ञायन्त for the frequent omission of the augment in the epics, see specially Bohtlingk (BSGW, 1887, p. 218)

—v. 6. प्रवहण a covered carriage. "स्त्रीणां वाहनार्थं कृतस्योपरि वस्त्रादिना पिहितस्य रथविशेषस्य" (com. on Amara), called in Marathi बुरख्याची गाडी (Zalkikar ad loc)

—v. 9. ff. हन्तेमां राजवसतिम् &c.—With regard to the advice which the sage Dhaumya imparts to the P., as to how they are to behave at the Virāta's court, mention must be made of the fact that Lüders had long ago pointed out (in his Grantharecension, 1901, p 63 ff) the resemblance of this Dhaumyopadesa to a section called Rājavasati-khanda of the Vidhurapanditajātaka (No. 545 of Fausböll's edition, Vol. VI.) It is to be regretted that his intention of presenting a fuller treatment of the literary and historical questions which arise out of the close resemblance of the two sections in some subsequent publication has not evidently been carried out. His main thesis he has expressed in the statement that "both these texts evidently go back to an independent, prebuddhistic didactic poem on court etiquette."—It cannot be doubted that one of the most important questions in the history of the Mahābharata criticism is its inter-relation to other Indian literatures, which are of about contemporaneous development. This is true not only of the Jātaka part of the Buddhist literature, but of other parts of that literature, and to a smaller extent, of the Jain literature as well. With regard to this last, only the spade work has been done by F. Leumann in Transactions of the sixth Oriental Congress., 1885 ff 469 f.

The investigation of the relation between the Mbh and the Buddhist Literature has however much progressed, and is by now, almost a commonplace of epic studies (compare, Lüders' researches into the Rsyasringa legend, NGGW (1897), those into the Krsna legend, ZDMG, 56 (1904) pp. 687 ff; E Hardy, Krsnasage, ibid, 53,

(1899) pp. 25ff, R. O. Franke, Jātaka-Mahābhārata parallelen WZKM, 20 (1906), pp. 317 ff; the present writer has also recently contributed to the transactions of the Second Oriental Conference, Calcutta, a paper on the story of Aṇi-Māṇḍavya in its Sanskrit and Buddhistic sources. Evidently it is not possible to go here into details of the relation of Rājavasati-Upadeśa of the Mbh. with the Rajavasati-khaṇḍa of the Vidurapaṇḍita-jataka. In order, however, to enable the readers to have a general idea of the latter it has been thought desirable to print in full the Pali text of the Jātaka verses. This is done in Supplement I.

Some of the incidents of this J. (under the title Vitura Punakāya Jātakam) are carved and depicted on the Bharhut Stūpa (dated 3rd century B. C.) This is a very interesting fact. The Vitura of the inscription referred to above is evidently Vidhura of the Vidhura-paṇḍitajataka and the Punakāya is the Yakkha general Punnaka, who plays a prominent part in this J. (For this and other Jātakas carved on the Bharhut Stūpa, see, specially, Cunningham's great work on that Stūpa (1879) p. 79 ff, S. F. Oldenburg, JAOS, XVIII (1897) p. 184 ff. E. Hultszch, JRAS (1912) p. 399 ff.). The Bharhut J. sculptures and, inscriptions well deserve a re-examination from the literary point of view. Such a fresh study may certainly disclose whether the J. stories have or have not received any additional incidents since that date, and would, although indirectly, lead to a general rehabilitation of Indian tradition.—It remains to be added that maxims bearing on court etiquette, and corresponding though not verbally, still in a general way, to the Mbh. text are also to be met with in Pañcatantra (I. 45 ff) and in Kāmandaki's Nītisāara (section 8, called स्वाम्यनुजीविवृत्तप्रकरणम्, Trivandrum edn.) and thus seem to have been a favoured subject with theorising moralists. The Pañcatantra however admits its indebtedness to our present passage: अनभिज्ञो भवान्सेवाधर्मस्य । तत्कथमेनवशीकरिष्यति । दमनक आह । यथैव नु पाण्डवानां विराटनगरप्रवेशकाले धौम्यमहर्षिकथितः सकलोऽप्यनुजीविधर्मो विज्ञात इति । Kielhorn's edn., p. 9). The corresponding passage in Kosegarten's edn. (p. 13), however, contains no mention of the Pāṇḍavas and Dhaumya, and has instead मया हि तातोत्सङ्गे क्रीडताभ्यागतसाधूनां नीतिशास्त्रं पठतां यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितम् । The Kashmirian Tantrākhyāyika text also contains no allusion to the Pāṇḍavas (Hertel's edition, HOS, Vol. 14, p. 7). The text of Pūrṇabhadra (Hertel's edition, ibid, Vol. 11, p. 7) has ननु पाण्डवानां मयैव विराटनगरप्रवेशे व्यासमहर्षेः कथयतः सकलोऽप्यनुजीविधर्मो विज्ञातः ।

—v. 9. सर्वान्द्रोषांस्तितिक्षय—Luders (l. c. p. 63) compares the variation of this line in the Southern Recension (चरन्प्रेष्यो भविष्यति) with the last line of Gāthā 127 of the Jātaka under consideration: यसं (v. l. चर) पोसो निगच्छति। पोसो = पेस्सो = प्रेष्यः The agreement of the Gātha and the S. readings is regarded by Lüders as proving that the S. reading is "undoubtedly the older." The agreement can not be denied: but it has not been convincingly demonstrated that the epic poetry may not be as old as the Gāthā poetry. We may indeed well pause before giving an unreserved palm of ancientness to either of the two kinds of poetry.—The line चरन् प्रेष्यो भविष्यति gives no good sense, चरन् remaining unconnected with any other word, unless we construe the line as प्रेष्यः चरन् भविष्यति (= स्यात्) and translate as "(how) a servant should act." चरन् cannot of course be taken with राजकुलं, which is governed by प्राप्य (line 3).

—v. *10*. *Construe*: (हे) मानार्हाः कौरव्याः जानता (पुरुषेण) अमानितेन (सता) राजवेश्मसु अज्ञातैः (= अज्ञात adv.) परिवत्सरं तु दुर्वसमेव। For the instrumental form अज्ञातैः, we might compare such forms as उच्चैः नीचैः (compare also Whitney, Gr. 1312 c). See also note on IV. 4 1 above.

—v. 11. Cf. Gāthā 145. The use of लभ् in the Parasmaipada (or to use the terminology of European Sanskritists, active voice) instead of the usual Ātmanepada (middle voice) is peculiar, though probably caused by metrical considerations. Whitney in his Root-Book registers ललाभ and लभिष्यति as forms met with in the Classical Sanskrit.

—v. 12. Cf. Gāthā 141, see also Luders, l. *c*. *p*. *64*.

—v. 16. Cf. Gāthās 137 and 139.

—v. 17. क्षितिः loss, disadvantage.

—v. 18. Manusmrti says सो (राजा)ऽग्निर्भवति...प्रभावतः and महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति। (VII 7, 8).

अनृतेनोपचीर्णः अनृतेन कूटकार्षापणादिना उपचीर्णः आराधितः (Nila.) मिथ्योपचरितः मनसि वचसि कर्मण्यपि चान्यथा भावेन (Arjuna.) He, PW, Whitney and Apte derive the word from √चर and understand it = चरित.—The comm. interprete अग्निवद्देववत् differently. Thus Visama.:—नातिदूरे नातिप्रत्यासन्नः यथा–प्रत्यासन्ना विनाशाय दूरस्था न फलप्रदाः। सेव्या मध्यमभावेन राजवह्निगुरुस्त्रियः॥

—v. 20. समर्धनात्. समर्धना is evidently the same as समर्धनम्, the latter being explained as युक्तायुक्तपरीक्षा (Maheśvara on Amara II.8.25.)

हितादपि प्रियं वदेत् Thus F only. But this reading is preferred, since in court behaviour, what may win the king's favour counts more than what may ultimately be for the king's good. Compare p. 18, below.

—v. 22. यत्तः Thus also the comm. Arjuna and Caturdhara, the former explaining यत्तः यत्नयुक्तः, the latter यत्तः यत्नवान्.

—v. 24. It is perhaps not easy to understand what is exactly intended by this v. A wise man should sit either to the left or to the right (of ?—his enemy ? but never in his front see next v.) since sitting behind one's armed enemy is ordained as a (means of) safety.

—v. 26. व्यलीकस्थानम्–पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात् (Amara) अप्रियपदम् (Nila.) दुःखम् (Arjuna.) कष्टस्थानम् (Visama.)

—The N. Edns and MSS have after this a verse, which is a replica of IV. 4. 15 above, with नरान् पण्डितमानिनः for मन्त्रिणं वादिनं मृषा। It is now relegated to the appendix.

—v. 30. न चोष्ठौ &c. It will be noted that our MS. A has a lacuna extending from here to verse 43 below. This passage occurs in the rest of our MSS and we have no reason to suspect its genuineness. The omission in A is evidently accidental. Attention may also be drawn to a statement in the com. of Arjunamiśra (Gujarathi Press Edn of the Virāṭaparvan, p. 18 column *b*) whose reading न चोष्ठौ निर्भुजेज्जातु is accepted in *a* and who after his com. on this verse adds न चोष्ठौ न भुजौ जातु इत्यपि पाठो वृद्धपुस्तकेषु स्पष्टार्थः स च हेय एव। That such precepts are often to be met with in early literature is apparent from Kāmandaki Nitisāra—

उच्चैः प्रकथनं हासं ष्ठीवनं कुत्सितं तथा।
जृम्भणं गात्रभङ्गं च पर्वस्फोटं च वर्जयेत्॥

(VIII. 23. p. 71. Trivendrum Edition)

—ष्ठीवनम्–श्लेष्मादिजलनिःसारणम् (Arj.) We might also compare Gāthā 150 *b*, though its former half warns us not to visit a woman too often.

—v. 35. प्रगृहीतः—यः प्रकृष्टतया दानमानादिना प्रकृष्टेन प्रथमं स्वीकृतः पश्चात् कारणैः कैश्चिदसेवादिहेतुभिः निगृहीतः (Nila.) प्रकृष्टतया गृहीत्वा बहुमानं मानितः निगृहीतःकारादौ निक्षिप्तः (Visama.)

—v. 38. योग्यभूमिषु—युद्धे पराक्रमिकैः सह संलापे वा (Nila.) अभ्यासस्थानेषु आस्थानस्थानेषु वा (Visama.) Arjuna reads योग्याभूमिषु and explains it by शस्त्राभ्यास-

स्थलीषु । He further adds केचित् योग्यभूमिषु पठन्ति । योग्यां युक्तः अभूमिषु असमयेषु इति व्याचक्षते च ।

—v. 39. Compare Gāthā 153.

—v. 41. Compare Gāthā 132. The Edns read आन्तरे चैव बाह्ये च। For भार in the sense of "a thing difficult to accomplish," Cf. Mbh. I. 154.28. The idea of भार 'burden' justifies the reading विकम्पेत in the second line, as against विकल्पेत, for which Lüders contends (l. c. p. 64f).

—v. 43. समवेषं न कुर्वीत cf. Gāthā 136. न राज्ञो सदृशं वस्य......माचरे।

—v. 52. पाश्चालानभ्यगच्छत (धौम्यः) see above IV.4.2.

—v. 53. इमान्. Thus F, one of our most reliable MSS, and also M one closely connected with the former. The other variants are एव, अथ and अपि. If इमान् be the original reading—and I at least am not at present aware of any reason why it should not be so regarded—we have an important clue regarding the province where the Mahābhārata or at any rate, this part of it was written or recast. इमान् यादवान् clearly means, 'this Yādava country.' This also lends probability to the theory propounded by von Schroeder (Indiens Literatur und cultur, 1887, p. 322) and accepted by Garbe (Preface to the German Translation of the Bhagavadgītā, 1905, p. 23 f.) that the rulers of the Madhyadeśa (including the Yādavas) were chiefly instrumental in establishing and promulgating the Kṛṣṇa-cult.—That the Mbh. belongs to the Western as the Rāmāyaṇa to the Eastern part of North India is generally admitted (compare for instance, Hopkins, Great Epic p. 373; Jacobi, Rāmāyaṇa p. 69.) If the present data be confirmed by other researches, they will add much to the elucidation of the genesis and growth of the epic itself, and its relation to the Kṛṣṇa-worship.

—A few words may also be added on the reliability of our MSS, AFM. Often-times together, or each singly, they generally give older readings; and in support of this contention, special reference may be invited to IV. 4. 20 *d* above, हितादपि प्रियं वदेत् and to the variants of this pāda. It will be noted that the reading adopted in the text is on the basis of F only. But that it is the reading which suits the context, none will deny. The subject matter of Dhaumya's harangue is how to behave at a king's court: and it is more to the advantage of a courtier to speak what may be pleasing or agreeable–प्रिय–(for the moment) rather than what may be good ultimately–हित. Morally, the

latter is decisively superior, but when the question is to win and retain the favour of a king, the question becomes one of mere opportunism.—And from this point of view, the original reading seems to be preserved only in F, some of the variants being evidently caused by a sense of this conflict between प्रिय and हित (or to use the words of the Katha Upaniṣad II.1 f, between श्रेयस् and प्रेयस्). The main point, it is to be hoped, is clear, viz. that the genuineness of the text preserved in our AFM. is very great.

ADHYĀYA V.

—v. 1. ततायुधकलापिनः—ततानि विस्तृतानि दृढगुणानि आयुधानि यैः तथा ततायुधाश्च कलापिनश्च तूणवन्तश्च (Arjuna.)—or the words may be understood to mean "bearing bundles (कलाप) of mighty arms".—गोधा,—"a leathern fence fastened round the left arm to prevent injury from the bow-string" (Apte).—अङ्गुलित्राणम्, a similar contrivance to protect the finger or thumb.—कालिन्दीमभितो ययुः। In III. 311. 3 f. Yudhi. and all his brothers are said to have gone back to the Dvaitavana forest from the Kāmyaka forest. From the Dvaitavana, they are said (III. 315. 29 ff) to have gone the length of a krośa, and the next morning they hold the consultation narrated in IV. 1–4. अभितः in the direction of. Amara thus mentions the different senses of this word समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः। The next v. mentions that the P. next arrived on the right bank of the Yamunā.

—v. 3. मृगजातानि, all kinds of animals (PW); जात (neu.)=a kind. PW quotes देवजातानि (from the Atharvaveda) द्वीपजातानि and आयुधजातानि from the two epics, in this sense of जात.

—v. 4. यकृल्लोमान्—The word occurs in the पलद्यादि Gaṇa to Pāṇini 4.2.110. The name occurs again in the Mbh. VI. 9.46 along with other eastern countries: अङ्गा वङ्गा कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च।— अन्तरेण=मध्येन (comm.)—With regard to the route followed by the P. Arjuna says दशार्णदेशानां समीपोत्तरेण पञ्चालानां समीपदक्षिणेन यकृल्लोमशूरसेनानां विषयाणां मध्येन।

—v. 5. *Attention may be drawn to the changes to which the* reading लुब्धाः has been subjected. The variations are conscious substitutions, caused by a feeling that the hunters' guise was not in keeping with the hallowed glory of the P. and range from वेद (Southern cl. except ST) to गुणान् (in F[2]) I This last reading also illustrates the fate impending even the best MSS. —b^1 of this v. is almost repeated from 1 *a*, though b^2 contains attributes natural enough after the twelve years' forest residence.

—v. 6. जनपदः:जनदेशयोः (Viś.)—एकपद्यः=क्षेत्रगामिनःक्षुद्रमार्गाः एकसंचरणयोग्या मार्गाः संचारमात्रचिन्हानि (Comm.). Amara mentions it as a synonym of "way", "path" and Kṣīra. explains it as एके पादा अस्यामेकपदी।

—v. 8 f. Attention may be drawn to the grotesque revision which the incident mentioned here has suffered in the S. cl. Yudhi. asks Bhīma, Nakula and Saha. in succession and after they have excused themselves on some pretext or other, Arjuna's turn comes. The directness, simplicity and the touch of romance which characterise the N. version are lost in the dull monotony of the S. narration, which falls quite flat.

—v. 12. प्रतिज्ञातं हि नस्तथा cf Mbh. II. 73.19. त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् । ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥

—v. 15. This v. almost amplifies and repeats v. 13 above. श्मशानस्य समीपतः (13) = समीपे हि श्मशानस्य (15). The word गहन is common to both, though applied in the former to the कूट, and in the latter to श्मशान; and 15*a* simply amplifies 13*a* ; being situated in a कूट, i. e., in the midst of a thick cluster of trees, the tree is necessarily "out of the common track".

—v. 16. विहरिष्याम, for the omission of the final स्, compare 1.16 above and note.

—v. 19. गाण्डीवमभयंकरम्, "the G. that offers shelter" (lit. that grants fearlessness). The word गाण्डीव occurs in Gaṇa अर्धर्चादि to *Pāṇini* II.4.31.

—v. 20. The allusion is evidently to Yudhi'.s protecting the Kurukṣetra, when the remaining four brothers went on Digvijaya before the performance of the Rājasūya sacrifice (II. 25.11.).

—v. 21. See II. 29.3, 4.

—v. 23. For Bhīma's defeating the सैन्धव king (i. e जयद्रथ) see III. 272.2 ff.

—vv 24, 25 See II. 32

—v. 26. See II 31

—v 27 पीतान् पायितजलान् जलावगाहनेन हि तेषां नैर्मल्यं भवति (Arj) कलापान् तूणीरान् (Visam)

—v 28 S cl. mentions सहदेव instead of नकुल as having climbed up the tree and deposited the weapons It also presents a much altered version of this passage, for which see the appendix.

—नाम refers to the Sami tree, mentioned in v. 13 above, and referred to again in vv. 15, 16 It will also be seen that v 28 has a natural and easy connection with v 17. The intervening verses are thus evidently a subsequent addition —तस्या वकाशानि—तस्या शम्या वकाशानि भागुरिमतेन अल्लोप अवकाशाख्यानि सुषिरस्थानानि। (Nila.) अवकाश, apperture, opening (Apte and PW) though the neuter gender is unusual The Com Visamapada on 29 *b* and 30 *a* is clear enough

स नकुल तस्य चापादिशस्त्रभारस्य यानि अवकाशानि पर्णाविवराणि अमन्यत अभीभिर्विवरैर्लोकाज्ञास्यन्तीति तान्यन्तर्दधे। तथा च यत्र देवे वर्षति सति वर्षाण जलानि तिरश्चीनानि पतन्ति इति विचारयन् अथ उपरि पार्श्वं च पश्यतामावृतवान्।

—दृश्यरूपाणि Thus AFM, as against दिव्य of Edns "Those appertures of the tree, through which he thought, the shape of the weapons could be recognised, them he bound" (29 *b*)

—v 29 तिरोवर्षति वासव —तिरस=तिर्यक् The reading in the text is preferred to तिरोवर्षाणि वर्षति, because वर्षं वप is, if ever a rare phrase, and the idea of Indra, as the giver of rain, is very ancient

—v 30 f. 30*b* and 31*a* are almost repeated verbatim in Ksemendra's Bharatamañjari (IV 27. Nirnayasagar Edn)—The tying up of a corpse to scare away people, and the Pandavas professing that the corpse was of their old mother, raises a presumption that the practice of burning dead bodies was not universal Mbh XII 153 2–17 also makes it evident that the usual practice was to leave the dead body exposed in the cemetery. This last instance is of a Brahmin boy and is designated as an Itihasa Puratana It is however to be noted that in adh 22 6 below, the relatives of the dead Kicaka speak of "burning" Draupadi along with Kicaka, and in 23 7, the burning of the (Upa) Kicakas is mentioned Macdonell and Keith (Vedic Index, Vol 1, p 8 f) refer to two other modes of the dis posal of the dead referred to in the Atharvaveda, in addition to burning

and burial. They are paroptāh (casting out) and uddhitāh (exposure of the dead) "The exact sense of these expressions is doubtful. Zimmer considers that the former is a parallel to the Iranian practice of casting out the dead to be devoured by beasts, and that the latter refers to the old who are exposed when helpless." The two scholars also point out that burning and burial subsisted side by side in Greece for many years

*   *   *   *

There followed here in the two Northern Editions, the Durgāstotra as adhyāya sixth. In this stotra, it is said in the first verse : विराटनगरं रम्य गच्छमानो युधिष्ठिरः । अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ Then follow epithets applied to the goddess Durgā, which are in the accusative case to the end of v. 5. v. 6 says that along with his brothers he began to invoke her once more Then again follow (vv. 7–17) epithets in the vocative case and a mention of how the goddess renders succor to her devotees &c. (25 *a*) vv. 25 *b* to 35 (end) contain the reply and the boon granted by Durga This adh. has been relegated to the appendix in our edition.

The doubts regarding the authenticity of this adh. were supported by the inferences to be drawn from Ksemendra's Mañjari (IV. 26–31) and Amaracandra's Balabhārata (IV. 1. 17) which do not mention the goddess where the mention should have come To this we may add that the Javanese Virātaparvan also has nothing to correspond to this दुर्गा incident. We have now the evidence of MSS too which shows that the Durgādhyāya is a late—a very late interpolation. The oldest of our MSS belong to the 14th century. One of them (F) has no trace of it, the other also (A) has not the दुर्गास्तोत्र in its corpus, but has a few verses added by a subsequent hand on the margin They do not form a separate adh. as in Edns but are added on towards the end of the preceding adh Luders (l c p 55) says that the adh. is wanting in some Bengali MSS and that in one of them four verses of a similar purport are added by a later writer, at the end of adh 5 (as in our A.) It is also wanting in our S cl except ST and also in our N (a Bengali MS.) This adh. is also wanting in Southern recension (cf Lüders' MSS, and the note in SK at the place.) We may not now agree with Luders when he says that the Durgāstotra was first possibly added in Nagari MSS (and that evidently it there after, found its way into Bengali MSS).

And turning to other MSS which contain the Durgāstotra, we have to note that, as a matter of fact, the MSS do not disclose *one* Durgastotra but at least *two* for which see the appendix

There is also one more Durgastotra with a different text in the Bhismaparvan where Arjuna is asked by Krsna to praise the deity before he begins to fight. An inspection of some of the MSS of the Bhismaparvan available shows that five MSS have the Durgastotra but one MS distinctly omits it by saying " त्यक्तम् " (dropped) and connects the following story directly with the preceding one by quoting the last verse of the adh. preceding the दुर्गास्तव

The addition of the दुर्गास्तव seems to have been effected in certain MSS under the influence of a sectarian spirit And in this connection, it may be stated here in passing that the Ganapati incident in the first adh of the Mbh about the genuineness of which suspicions were raised by Winternitz (in IA, 1898 p. 72 ff) on the evidence of a South Indian MS, has been discovered to be wanting in some of the Nagari MSS with us This means that the Ganesa incident is also a late interpolation like the Durgastotra, and it becomes an interesting question when such sectarian sections came to be added For the addition of this Ganesa incident, see also ABI, Vol. II p. 165f

---

ADHYĀYA VI

—v 1 वैदूर्यनद्धान् Thus ADPM, as against °रूपान् of the former Edns and some MSS —प्रतिमुच्य, " Having untied " (the dice) from his baggage (?) cf गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बध्वा (PW) Construe —स वैदूर्यनद्धान् काञ्चनान् अक्षान् वाससा प्रतिमुच्य कक्षे (च) परिगृह्य ।

—v 3 तथाश्विरूपेण Thus N, our Bengali MS The Asvins are noted in the epic for their beauty (cf, Hopkins, Epic Mythology, p 76 (end), 168)— ' By his mighty form, a great personality and (the first तथा=and) like unto an immortal god by his Asvin-like beauty, radiant like the sun (although) clothed by a mass of clouds, and

powerful like the fire, (although) hid by ashes." रविदृशन्तेन दूरस्थैरनुपलक्षणीयत्वम्। अनलदृष्टान्तेन समीपस्थैरपि etc. (Arj. Viṣam). For तथा in the sense of so also, cf. काल कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि महांस्तथा (PW).

—v. 5. स च सूतमुखान् द्विजान् तथा विशः ये च ते अनुगाः तत्परिषत्सु स्थिताः (तान्) ......पप्रच्छ। परिषत् assembly. समाज्या परिषत् गोष्ठी सभासमितिसंसदः (Amara). The plural number however is unusual, probably caused by metrical reasons.

—v. 7. मूर्धाभिषिक्तः Amara mentions this word as a synonym of a (1) Kṣatriya and (2) King.–गतव्यथम् (adv.) fearlessly—तामरसी A lotus pond. तामरसीं महीम् must be taken together as being in apposition with each other.

—v. 8. प्रतिसंग्रहेण च So the com. Visama. as against Edns and MSS., though that com. notes and annotates the reading प्रतिसंग्रहाण च as an alternative one. यद्वा प्रतिसंग्रहाण च विरुद्धविभक्तिपुरुषव्यत्ययात् प्रतिसंजग्राह इत्यर्थः। But the reading °ग्रहाण necessitates a forced construction, because (1) स्वागतम् the object of the verb is far away, and (2) is also separated by the particle इति, which generally comes at the end of the clause, and (3) the च becomes superfluous. Arj. also sees but glosses over the awkwardness of the reading °ग्रहाण by saying प्रतिसंगृहाण प्रतिसंजग्राह विभक्तिपुरुषयोर्व्यत्ययात्। प्रागेवोक्तं पदज्ञैर्नातिनिर्बन्धः कर्तव्यो मुनिभाषिते। अनुस्मरणतात्पर्यान्नाद्रियन्ते हि लक्षणम्॥ इति। The verb with the two prepositions interchanged occurs in Mbh. XIII. 82. 13 न मां संप्रतिगृह्णीध्वं कस्माद्वै दुर्लभां सतीम्। The word means "Ceremonious welcome". Viṣama. explains it by अभ्युत्थानादिना.

—v. 11. वैयाघ्रपद्यः व्याघ्रपाद्गोत्रे भवः (Nīla.) वैयाघ्रपद्यगोत्रः (Arj.) The word is mentioned in the गर्गादिगण to Pāṇini IV. 1. 105. In Mbh. IV. 34. 12. the Virāta King addresses Yudhi. as वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र. The word occurs as the Gotra-name of Bhiṣma in the following formula regarding the भीष्माष्टमी व्रत (observed on the 8th of the bright half of the month of Māgha):—

भीष्मः शांतनवो वीरः सत्यवादी जितेंद्रियः।
आभिरद्भिरवाप्नोति पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्॥
वैयाघ्रपद्गोत्राय सांकृत्यप्रवराय च।
अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मिणे॥
वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे॥

(Nirṇayasindhu, Second Edn. p. 163).

The word वैयाघ्रपद्य also occurs as a Gotra name in Śata. Brā. and Chān. Up. for which see PW.—बाडव: Thus F. alone; it is very probable that this rather unusual word meaning "one belonging to the Brāhmaṇa caste" made way for its easier synonyms ब्राह्मण: and विप्र:

—v. 14. The first two lines are rather difficult to interprete. Arj. explains the line (as an alternate reading) आप्तो विवादः परमो विशांपते as: हे विशांपते ईगतो हीनजनेन सह मम कश्चित् द्युतादिव्यवहारो न विद्यते न भवतु। किंतु साधुभिरेव भवतु इति अभिप्रायः। अत एव विवादः परमः योग्यः। अयमाशयः। द्युते विवादो जायत एव किंतु साधुसंबन्धी विवादः परमः आप्तानां विवादः आप्त उच्यते। आप्तः प्रत्ययितः साधुरिति अमरः। Viṣam. reads the line as in the text, with प्रथमम् for परमः and explains: विवादः आप्तः उपस्थितः सन् प्रथमं मयेति शेषः। सर्वविवादानां मयैव निर्णयः कार्यः।

Amara as quoted by Arj. in his com. above, explains आप्त as साधु:, though it must be pointed out that the reading साधु: is to be found neither in Kṣīrasvāmin's nor in Maheśvara's text, the former reading आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु, and the latter reading आप्तप्रत्ययितौ समौ. That the lines are generally unintelligible to the comm. is proved by the attempts they make to infuse meaning by changing the readings (cf, for instance, the altered reading offered by the Durghatārthaprakāśikā and Arjunamiśra.)—There is no reason why आप्त should not be understood in the sense of "desirable, very much to one's heart's content" on the authority of Amara, referred to above, and the first line may be translated as "Disputes are, O King, extremely after my heart." The reading किंचन as against कंचन imports much sense into the second line, and is vouchsafed for by the com. Viṣama. which says* ईनतः अल्पद्यायाज्ञाररमाणात्‌ईनीचतः किंचन आसनाह्वानादि न विद्यते न कार्यितव्यम् मत्पाकृत्वात्। तथा मे मया जित तदानीमेव दद्यात् द्यूतजितेन धने कालान्तरेण याच्यमाने शुष्ककलहः स्यात्... Nila.'s explanation of the two lines is far from convincing—Perhaps *the two lines mean: (Though) I am far from being averse to disputes*, and, indeed, though I would have the severest of them, still grant me this boon that I shall be paid forthwith whatever I win at the gambling bouts—This boon has been rendered necessary because he and his brothers had to support themselves literally from hand to mouth. (cf. below 13. 6. ff).

—v. 15. समानजातः = समानवयाः (Viṣama. and Arjuna.).

—v. 16. अनुगमेषु: Those who would be after thee, begging for money &c. Nila. reads अनुयाद्देषु: and explains it as पूर्वं देहीत्युक्त्वा दृष्टमेव-

* Ms.

क्षेत्रारामादेः प्रतिवर्षं पुनर्देहीति राजवचनं यद्विकरणं प्रति तदनुवादः तन्निमित्तं ये त्वा प्रति अयुः प्राप्नुयुः तेषां वचनेन...... I am unable to follow this explanation, nor can I see how अयुः (the potential form would be इयुः ; अयुः is third per. plural Imperf. of $\sqrt{}$ या to go, 2nd Conjugation) can mean प्राप्नुयुः !

ADHYAYA VII.

—v. 1. खजाम् मन्थनदण्डम् अङ्गारावक्षेपणं वा हस्ताकारं विघ्नविकारप्रमथनार्थं वा दण्डम् । खजा मन्थमहस्तयोः इति विश्वः । दर्वीम् शाकादिपरिवेषणार्थम् (Nila.) यद्वा सूपादिपरिवेषणार्था लोहमयी खजा कटाहादन्ननिःसारणार्था दर्वीति भेदः (Arjuna.) असिम् मांसावकर्तनार्थखड्गम् (Nila.) मांसकर्तनिकाम् (Visama.) It will be remembered that Bhima has said before (2. 9) that he would be a गोविकर्ता, and as such the असि in his hand, referred to here, cannot be, very probably for purposes of defence or for feats of skill, but only for slaughtering animals with. कालाङ्गम् कृष्णायसमयम् तीक्ष्णम् (Nila.) Apte and PW regard it as an adjective = having a dark-blue body or edge. अकोशम् पिधानरहितम् (Nila.) प्रत्याकाररहितम् (Visama.)

—v. 2. सुकृष्णवासाः The present-day members of the profession which Bhima here espouses, very truly bear out this description.

—v. 4. लभामि Compare note on 4. 11 above.

—v. 6. *वदनाच्युता गिरः Thus A alone ; but it will be seen that it* is the reading which fits in well with the context, and that its variations, including *those in our two other best* MSS, *viz.*, FM, *together* with the explanation given by the Comm. are almost certainly caused by wrong transcription. Thus : अच्युतो धर्मः फलमदत्वा न च्यवते इति योगात् तस्यानुजम् (Nila.) युधिष्ठिरस्य सत्यादेरच्युतत्वात् तथा व्यपदेशः । अर्जुनस्य नरनारायणयोः ऐक्यादच्युतत्वम् वा अर्जुनानुजमितिपाठे अर्जुनः अनुजःयस्य स इति स्वरार्थः (Arjuna.) Visama, which otherwise is more reliable fails us here : स्वप्रतिज्ञाधर्मात् न च्यवते स्म इति अच्युतः युधिष्ठिरस्तस्यानुजः कनीयांसम् । But (*pace* these comm.) it is hard to believe that in a plain and direct narration, which by its very plainness is much forceful, there was any room for such a round-about epithet as the Comm. and other MSS make of it.

—v. 7. सूदोऽस्मि...बल्लवः Compare पौरोगवो बल्लवः 2. 1 above and the note thereon, and सूदः परिचारकः in v. 9 below.

—v. 9. For the use of वेतनान्, compare 4. 3 *a* above; for that of सर्वशः compare 4. 4 *a*.

—v. 12. मताश्च तेषामपिः Compare 2. 5, above.

—v. 13. पृथग्जनः Amara mentions (II. 10. 16) this word as a synonym of common (ordinary or vulgar) people : प्राकृतश्च पृथग्जनः; and at III. 3. 105, he gives that word the additional sense of "a fool", मूर्खनीचौ पृथग्जनौ. His com. Kṣīrasvāmin explains the word by saying पृथक्कार्यो जनः असभ्यत्वात् पृथग्जनः। The word thus means "the people in general" as opposed to those occupying the higher grades of society.—Compare also न पृथग्जनवच्छुचो वशं...गन्तुमर्हसि (Raghuvaṃśa VIII. 89).

ADHYĀYA VIII.

—Attention may be drawn here to the fact that the order in which the Pandavas and their wife present themselves at the Court of Virata, differs in the Northern and the Southern Recensions. In the former (which is the one that is followed in our text) the order is :—(1) Yudhi., (2) Bhīma, (3) Draupadi, (4) Saha., (5) Arjuna, (6) Nakula; in the other it is (1) Yudhi., (2) Bhima, (3) Arjuna, (4) Nakula, (5) Sahadeva, (6) Draupadi. It is difficult to decide with certainty which of these two is older. The sequence in which Yudhi. questions his brothers and wife regarding the guise they would each adopt, towards the beginning of this parvan is: (1) himself, (2) Bhima, (3) Arjuna, (4) Nakula, (5) Sahadeva, (6) Draupadi. The order in Ksemendra's Bharatamañjari (IV, 29 ff) is: (1) Yudhi. (2) Bhima, (3) Draupadi (4) Sahadeva (5) Arjuna (6) Nakula. Next, mention may be made of the Javanese Virataparvan (ed. by Juynboll p. 17 f.) where the sequence happens to be (1) Yudhi., (2) Bhima, (3) Arjuna, (4) Draupadi, (5) Sahadeva, (6) Nakula. Finally the six persons are

also referred to, one after another in our Adh 12 The varying successions may thus be shown —

Text	Yudhi 's querry.	Southern Recension	Ksemendra	Javanese Version	Order in Adhyaya XII
Y	Y	Y	Y	Y	Y
B	B	B	B	B	B
D	A	A	D	A	A
S	N	N	S	D	S
A	S	S	A	S.	N
N	D	D	N.	N.	D.

Luders (Grantharecension, p 54) says that it is hard for him "to perceive any trace of ancientness in the perverted sequence" of the adhyayas in question in the N Recension Here, he thinks, "the poet has of a purpose, placed Krsna (i e Draupadi) third, in order to avoid monotony, and the very similar narrations of Nakula and Sahadeva have been separated by the intrusion of the words of Arjuna" Be this as it may, if the N. Recension errs, it does so in the company of Ksemendra, and with regard to the other Recension, much evidence has been accumulated, which throws a shadow of doubt against its once postulated genuineness For instance, it would be sufficient to refer to the huge dimensions to which the narrations in the chapters under considerations have been spun Yudhi 's narration in N extends to 17 Slokas, in S it has grown to 50 Slokas, or if we deduct the Slokas which are marked as omitted in our text, to 41 Slokas It can scarcely be contended that these additional Slokas are genuine What does then this unnatural expansion show ? Is it not that the Text has been freely handled in the S Recension ? And if freedom be indulged in one direction, can we not urge that the same might have been the case with regard to the arrangement of the adhyayas,—the point with which we are here

more directly concerned? The earlier freer narration concerning the epic heroes, such as Ksemendra and the N Recension testify to, *might* have been shuffled to produce the 'conventional" narration of the S Recension One may also reasonably suspect that the general convention that men take the precedence of ladies in such matters has influenced the S arrangement of the adhyayas in question

—v 1 वेल्लितामातुः=आकुञ्चितायात (Nila) कुटिलायात (Visama)—For a similar description of a सैरन्ध्री entering a town, compare Mbh III. 65 46 f, relating to the entrance of Damayanti in the city of the King of Cedi

—v 4 Compare v 8 below In both the places, राजेन्द्र must be taken to be applied to Janamejaya —जुगुप्सति Whitney had (in his Roots-Book) enclosed this form of the desid in square brackets, to indicate its being one "of the verb forms which though not yet found – and, for the most part, destined never to be found in recorded use, are prescribed or authorised by the Hindu grammarians"

—v. 6 In the passage referred to in note on v 1 above, it is from the palace that the queen concerned first sees Damayanti, in the guise of a Sairandhri

—v 8 See v 4 above

—v 9 ज्वविधान् (दासान्) The ज्वम् here must be taken to refer to the other servants to be supposed to be standing around the Virata queen, Kaikeyi

—v 10 गुल्फः=पादग्रन्थि (comm) the ankle (Apte) Arj and Visama read गूढगुल्फा, the latter explaining it as गुप्तगुल्फिका —गहन is explained by Arj as परस्परआलिङ्गते or मांसल —निगम्भीरा-स्विपु शब्दबुद्धिनाभिषु गहना (Nila) for शब्द Arj substitutes as an alternative explanation सत्त्व and quotes in support a verse from the सामुद्रलक्षण Visama gives the latter explanation —षडुन्नता च सु नासिकाक्षिद्वयमथाननतलनखाङ्गुलिकासु उन्नता (Nila) कृकाटिका-क्षिपुसकपृष्ठेषु स्तनद्वयांसद्वयपादद्वयेषु वा स्तनयुगकक्षाद्वयनितम्बवक्षोभिरुन्नता या (Arj) कक्षाभिस्तननयनक्षियाकृकाटिकाभिरुन्नतानि (Visama)—स्त्या पञ्चसु रक्तय । पञ्चसु स्थानेषु पादपाणितलनेत्रान्तोष्ठजिह्वानखेषु ष्वताप्यत्र सम्यक् पञ्चस्थतानि तत्र रक्ता (Nila). The other comm offer slightly varying explanations of these "five places' The Visama quotes in this connection a verse to the following effect पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तौ च नखास्तथा । तालुर्जिह्वाधरोष्ठं च सप्त रक्तोऽस्य भवन्ति ॥ Such a description as is given in this and the following verses seems to have

been a much favoured one, and applied, rather indiscriminately, to other members of the female sex. Thus in Mbh. I. 175. 13 f, Nandini, the cow of Vasistha is described as being षडुन्नता and पञ्चसमावृता, though the explanation of what these "six" and "five" things are, is necessarily different.

—v. 11. श्यामा—In addition to the explanations (for which, see PW and Apte) which are given of this word by the commentators, the com. Visamapada offers a new one: श्यामा......इति यौवनलक्षणम् । श्यामा अप्रसूता षोडशवार्षिकी च and then the usual one वर्णेन वा कृष्णा ।—काश्मीरीव तुरङ्गमी । कश्मीरदेशोद्भवा तुरङ्गी जात्या सुन्दरी भवति (Visama.) The word काश्मीर occurs in the कच्छादिगण and in the सिन्ध्वादिगण to Pāṇini IV. 2. 133 and IV. 3. 93 respectively.

—v. 12. मराल Thus AL, and also the comm. Visama. and Arjuna, (the latter as an alternative reading.) मरालो हंसः तस्येव पक्ष्मणी नयने यस्याः सा (Visama.). The word can also be taken as an adjective, meaning soft (Apte.)

—v. 14. अलम्बुषा &c. The first three are Apsarasas. Elsewhere in the Mbh. the first of these is spoken of as the wife of Iksvāku, and in the Rāmāyaṇa, as wife of Visāla. For this and other Apsarasas mentioned in this line, compare generally, Hopkins, Epic Mythology, 1915, p. 159 ff. मालिनी does not appear to be specifically mentioned in the epics as an Apsaras.—The meaning of the last quarter of this Śloka त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः । with its connection with the remaining v. remains uncertain.—The text has had here, as a third line देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे । This line is found in all MSS and Edns, but being the third line, it naturally raises doubts regarding its genuineness. The line contains nothing new or specific, and appears to have been added under the notion that the two lines अलम्बुषा &c. and इन्द्राणी &c. as they stood are unconnected with the preceeding text. But v. 13 shows that this is not so. "Are you any yakṣī, or a goddess......or an Apsaras (13 *b*)? The mention of the last leads to an enumeration of the more prominent of them, and 14 *b* continues the trend of the question as to whether Draupadi was an Indrāṇi &c. This would show that the line above referred looks suspicious, and, being the third line of the S'loka, the suspicion is heightened. It is therefore relegated to the appendix.—As illustrating how single lines creep into the text, reference may be made to two other cases in this adhyāya. The first v. of

this adh Lad had one such line, containing attributes, all except one going with the hair of D The second is immediately below D says she knows how to make garlands A line was put in here detailing the different kinds of flowers, of which garlands are made These lines have dropped away on the evidence of the MSS themselves That such surreptitious lines have very much disturbed the general arrangement of the text in the earlier Edns viz. that of one S'loka generally containing *one* complete idea, is apparent by glancing over the earlier and the present texts. To give one instance only —In Edn², v. 19 contains two different ideas, the former line contains something about weaving garlands, and the latter about D's having served Kṛṣṇa's wife v 20 *a* contains an idea very similar to the last, but 20 *b* runs into a different topic This awkwardness of the Sloka arrangement is due to false lines having been admitted into the text, which, thanks to our MSS, are now mostly eliminated, giving a connected, i e an easy and natural Sloka arrangement, each Śloka becoming the vehicle of a complete, independent thought

—v 18 सुशोभनम, good things For the use of शोभन as a noun, see PW, which quotes (as an adjective?) सुशोभनमिव देवदत्तस्य under सुशोभन

—v 20 ff The text here (up to v 25) seems to have been much adulterated 20 *b* and 23 *b* practically repeat each other गच्छेत्सर्वण चेतसा being almost common to both lines. vv 21 and 22 have also much in common, though the former refers to women, and the latter to trees राजकुल पश्य मम वेश्मनि of 21 *a* repeats itself in पश्य मम वेश्मनि of 22 *a*, and पुमांस क न माद्ये is again common to both vv. 24 and 25 convey the same idea, expressed from different points of view, the former referring to D's looking at other men, the latter to other men's looking at D *b*² of the two Slokas is again a repetition of each other.

—v 26 कर्कटी, a crab (PW and Apte) पर्पादव न् जन्तु (Nila) जलचरो जन्तु 'खेकडा' इतिप्रसिद्ध (Sarvaj) वेगसरी अश्वतरी कुक्करी जलचरी (Visama) Regarding the female dying while or after giving birth to her offspring, compare also तथैव मा ते परिरक्ष्यमाणामाद्दास्यसे कर्कटकीव गर्भम् (PW)

—vv 27 ff The reply of D. seems again to have suffered at the hands of interpolators 27 *b*¹ recurs in 29 *b*² with only a slight change, and it is possible that 28 *a*, containing the mention of the गन्धर्वराज,

whose sons are her husbands, has been inserted later through a misunderstanding of v. 30 *b*.—Nila. explains दुःखाचारा तथाप्यहम् much differently: दुःखा दुःखवती अतिदुःखदा च अहं परपत्नीत्वात् आरा सिंहीव सिंही परेरनाक्रमणीया। आरः पुंसि तरोर्भेदे तथा कर्कटदंष्ट्रिणोऽइति विश्वः। But the words, naturally enough, mean "I am forsooth, (a woman) difficult to deal with: I am not to be lightly treated."—

—v. 30. The person that would covet me (just as he would covet) other ordinary women, would, there-after, that very night find himself transposed into a different form." That the spirits and similar beings have strength and do their deeds at night is well known. Compare their epithets Naktaṁcaras, Niśācaras. See also Hopkins, Epic Mythology, pp. 37 and 43.

ADHYĀYA IX.

—v. 1. भाषा चैषा समास्थाय. This indicates that the language spoken by the cowherds was different from that usually spoken by other persons. The sister epic Rāmāyana has also a passage (V. 30. 17f) where the language has been adjusted to the level of the person spoken to. Hanumat is on the point of presenting himself before and addressing to, Sitā, and he decides to employ in speaking with her, Mānusī saṁskrtā vāk, which he constrasts with the saṁskrta vāk of the Dvijāti. Though Jacobi understands (in his Rāmāyana, p. 115) this last word in the sense of "the cultured or educated", and compares them with the sistas referred to by Patañjali, still the word Dvijāti is capable of being perhaps understood in the above passage as meaning a "bird". However, it is to be noted that the language of such people as cowherds &c differed from that of the common higher people. Jacobi emphasises, in the passage referred to above, that the language of the former is never in the epics called prākrta. It may also be mentioned that the word भाषा occurs in the Nirukta, and Pānini, in the sense of a language, distinct from that of the Vedic Saṁhitās. In

later literature, भाषा means a language, distinct from the classical Sanskrit. (For references, see PW; compare also Bhandarkar, Wilson Philological Lectures, p. 30; Weber, His. of Sans. Liter., p. 176 f.) —उपयाद्. The augmentless imperfect is by now a common phenomena of the epic text.

—v. 5. अरिष्टनेमिः—This seems to have been applied as a proper name from ancient times. Thus, a reference to the PW shows that this was the name of an author of a Rigvedic hymn. Nila. says अरिष्टनेमिः अप्रतिहतचक्रोऽस्मीति गूढोऽभिसंधिः। Visama. says अरिष्टस्य अशुभस्य देवाद्वापततः नेमिर्निवेद्धा दैवज्ञत्वात्। But the reason of Sahadeva's having this particular name is possibly some thing different. Among the various meanings of the word अरिष्ट, Amara mentions (II. 9. 53) that of गोविकार, and his com. Ksira. explains it as न रिष्यति हिनस्ति अरिष्टम्। सर्वरोगजित्त्वात्. The same authority explains elsewhere (I. 10. 27) the नेमि of a well as त्रिका, which the com. Mahesvara explains अन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुबन्धनम्। नेमि therefore may well mean any mechanical contrivance; (compare चक्रनेमिक्रमेण of Kālidāsa in Meghadūta II. 114) and the word अरिष्टनेमि may signify one who possesses some sort of contrivance employed in dairy produce.— It may be added that in calling himself a Vaiśya, Sahadeva is but voicing the ancient prescription (*e. g.* as laid down in Manu, I. 90, and Bhagavadgītā, XVIII. 44) that the care of animals is the particular duty of the Vaiśya caste.

—v. 8f. कस्यासि वत्स &c. These questions in *a*, *b*, seem out of place when Saha. has already said in v. 5, above that he was the Superintendent of the live stock of the Kuru-Pāndavas. 8 *a*, *b* is a repetition of 6. 10 *a*, *d* above. It would also be seen that vv. 9 and 10 are redundant, the main statement having occurred already.

—v. 10. For the meaning of तन्तिपाल see note on 3. 7, above.

—v. 14. This verse also occurs at 3. 9, above. It is difficult to decide what its original place is, whether here or at the earlier place, or as a third alternative, whether it is an interpolation at both the above places.

—v. 15. निश्चिता (गुणैः). It is difficult to decide what form निश्चिता is. If it be regarded as nominative plural, masculine, there is no corresponding noun, unless we understand पशवः or गावः. The last two lines are self-contained and independent of the former two lines. The form should have been निश्चितानि, corresponding to समाहितानि in *a*, and

going with सहस्राणि. Unfortunately none of the comm. notes the reading विनिश्रिता of our text, which is found in EFLM. It is perhaps this archaism of the form, which has brought about its transformation into विमिश्रितान् and that of the whole line into सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः ।— Whitney notes that the nom. and acc. plu. neu. in आ (instead of आनि) is a phenomena confined to the Veda, (Grammar, Section 329 c.) for which see also Macdonell, Vedic Grammar, p. 260. Michelson discusses (JAOS, 25, p. 103) two similar cases of acc. neu. plu. forms in आ met with in the Rāmāyaṇa. It appears best to regard निश्रिता as an archaic form, being nom. plu. neu. of निश्रित, caused no doubt, by metrical considerations, but resembling similar old *i. e.* Vedic forms in आ.

ADHYĀYA X.

—v. 1. बृहत्पुमान्–" a mighty or powerfully-built man." प्रधानपुरुषः (Viṣama.) Compare सा नूनं बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी (Mbh VIII. 44. 16) with reference to a Vāhika woman.— स्थित्वा च वप्रे. Thus AEFM. That the idea of standing (*i. e.* taking a pause) is necessary is shown by the com. cf Arj. who suggests that स्थित्वा is to be understood. Nila. also does the same.—वप्र rampart, mud-wall (Apte.) Compare also Mbh. VIII. 44. 12: नगरागारवप्रेषु, where Nila. explains वप्रेषु = प्राकारभित्तिषु। The word is explained by the comm. of Amara as उप्यतेऽस्मिन् इति (Kṣira.) परिखोध्दृतमृत्तिकाकूटस्य (Mahe.), and is to be understood as referring to the wall that encircled the Virāta town, to defend it against attacks.–प्रतिमुच्य, Compare 6. 1 c, before. परिहाटके शुभे कम्बू–the two bright, gold bracelets (in the two hands), कम्बू being the object of प्रतिमुच्य. हाटक = gold. परिहाटक may well be taken as an adj. (Compare also the final supplement in in PW.)—दीर्घे goes with कुण्डले in the preceding line. Nila. explains differently: कम्बुना शङ्खानामुपरि कम्बुपरि हाटके कनकमये वलये च परिमुच्य।

—v. 2. गतेन भूमिं प्रभिकम्पयन्—compare धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् (Uttararāma. VI. 19.)

—v. 3. सत्रप्रतिच्छन्न, disguised because of the vow. See also v. 14 below. Amara mentions आच्छादन as one of the meanings of the word सत्र which originally means a particular sacrificial vow, and then a vow in general. Later lexicographers assign to this word the sense of कैतव and दम्भ, all these senses being evidently based on the primary sense of a vow.

—v. 6. The first two lines are much cryptic, but may be construed thus: [अयं] च अन्यथा परिधाय [नाम] स्रग्वी सुकेशः [सन्] यथा धन्वी कवची शरी [तथा] शोभेत । Were this person to dress himself otherwise, viz, to bedeck himself with garlands and to arrange his hair in proper manner, he would then pass very well as (a warrior) having a bow and arrows and an armour.—The last two lines are to be understood as directly addressed to Arjuna.

—v. 7. परिहर्तुंकामः desirous of transferring (to other shoulders the burden of carrying on the government.) अमात्येषु राज्यभारं न्यस्तुकामः (Nila.) —तरसा, by thy prowess.

—v. 8. The quick change in the rhythm, corresponding to the different actions implied, is strongly felt in the first two lines of this verse.

—v. 9. प्रतर्कयित्वा. Whitney quotes a number of similar gerunds in त्वा from compounded roots (Grammar, section 990 *a*;) such forms begin, according to him, with the Atharvaveda, and abound in the subsequent vedic and epic language. See also Holtzmann's Grammatic Supplement from the Mahābhārata to Whitney's Grammar.—The tone of dejection in the former half of this v. is self-apparent; the latter half is a rejoinder to the king's words in 7 *c* and *d* above.

—v. 10. समुद्रनेमिम् &c. See 7. 11 above.

—v. 11. The Edns and their corelated MSS had here two lines which stated that the king took the assistance of women in satisfying himself that Arjuna really was what he pretended to be! These lines are now relegated to the Appendix.

—v. 12. तयोचितान्यानपि तत्र पाण्डवः [शिक्षयामास] Thus AEFM. This leaves no doubt, that in order to get rid of the rather startling state-

ment that men also learnt dancing, singing &c. from Arjuna, the line had been perverted into प्रियश्वतासा स बभूव (पाण्डव) !

—v. 13 सत्रेण See note on v. 3, above —आत्मवान्, keeping him self under complete self-mastery बहिश्चरा वा अन्तरेचरा = those that moved in the king's court, and those outside that circle बहिश्चर also means a spy, compare 24. 5 *a*, below.

ADHYĀYA XI

—v 1 विराटराड्रा The word राजन is retained in its original form here and in 11 *a* below (and is not changed to राज as the rule requires at the end of a compound), evidently for metrical purposes, which also necessitate the unusual Atmanepada ददृशे in the next line, and the Parasmaipada ईक्षति in 3 *a* below —पृथग्जन see note on 7 13, above —विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम्, compare, for a similar idea, Śisupālavadha I. 2

—v 2 ईक्षत The MSS vary between the augmentless and the augmented imperfect

—v 3. For ईक्षति see above on v 1 The first line may be translated thus He has firmly set his eyes (दृढमीक्षति) on (my) swift coursing steeds, and so he should be (second line)

—v 4 This is probably the first verse in our present text, the unity of which (compare, note on 8 14 above) is broken by two different ideas. The first two lines report Nakula's doing and words: the last two contain Virata's words The former half is omitted in the S ed, but this omission counts for little since the idea is present there, but is expressed in quite different words The latter half of this verse is nearly identical with 6, 10 *b* and *d*, above If therefore the present c and *d* are to be regarded as a reminiscence or repetition of a former text, *a* and *b* stand out as unconnected with the text and are therefore open to be regarded as interpolated In that case, it may be presumed that in the original text, while the king was thinking as

to who the person was, Nakula approaches him and begins forthwith to announce himself as in v. 5 f.

—v. 6. प्रतिपत्तिम् = दोषनिराकरणप्रकारम् (Nila.) अदुष्करणम् (Visama.) दुष्टानां प्रतिपत्तिम्- (I know) how to deal with the naughty (of them).

—v. 7. वाहनम्, अश्वः (Visama.) There is no reason why the word should not be understood in the usual sense of "conveyance" and the whole line interpreted as "With me as the driver, no conveyance will bolt or shake much." वडवा–a mare. Visama. remarks: वडवा स्वभावतो मद्वशात् स्त्रीत्वभावाच्च दुष्टा संभाव्यते ।

—v. 10. The touch of considerateness conveyed in the latter half of this verse is much appealing. In I. 15 before, Yudhi. has said मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।

—v. 11. विराटराज्ञा see note on v. 1 above. अन्तरा = Secretly (Apte.)- निवसन्त. The want of augment and the change into the Atmanepada is to be again noticed.—अतिदुःखिता: It may or may not be intentional, but, there is a striking contrast between the servants of the Pāṇḍavas living happily (सुखसुप्ताः, 4, 53 above) and the P. themselves being अतिदुःखिताः as mentioned here.

ADHYĀYA XII

—With this Adhyāya begins a new (sub) Parvan, made up, in our present edition, of two Adhyāyas, viz. this and the following one. In the former editions, however, these two Adhyāyas were combined into one. The present arrangement of having two Adhyāyas is on the evidence of ADFM, and the reason why this arrangement is followed is this: the arrangement of the Adhyāyas as presented in these and other allied MSS. enables us to have exactly that number of chapters for the Virātaparvan that is enumerated in the Parvasaṁgrahaparvan, just as the text, on its numerical side, of these MSS. enables us to have very nearly, the number of Ślokas enumerated in the same

authority for the Virāṭaparvan. The numerically bloated character of the earlier ed tions thus vanishes under the torch-light of superior MSS. themselves. For the details of the number of Adhyāyas and Ślokas of the Virāṭaparvan as presented in the earlier Edns, in the Parvasaṁgrahaparvan and in this our present text, see, specially, the present writer's paper entitled "Our Mahābhārata work: a Prospect and a Retrospect," published in ABI, Vol. 2, p. 155 ff; compare particularly, pp. 161–3, and the note on the total number of the Adhyāyas in the Virāṭaparvan, pp. 177–8. —The present chapter is called in the MSS अन्योन्यसंविभागक्रियाचार: for the meaning of which, see note at the end of this Adhyāya.

—vv. 1 and 2. It is rather surprising that this formal question and reply should occur at the beginning of a small sub-parvan, while they should be absent at the commencement of other major parvans, e. g. the Sabhā.

—v. 3. तृणबिन्दुप्रसादेन. The Viṣama. has a detailed explanation of this king तृणबिन्दु. तृणबिन्दुः श्वेतपर्वतनिवासी राजर्षिः। वर्षसहस्रे गते तृणाग्रबिन्दुना व्रतपारणं चक्रे अतस्तृणबिन्दुनामा । यस्यान्वये विशालो राजा यो विशालां पुरीं निर्ममे । अत्रानुवंशश्लोको भवति । तृणबिन्दोः प्रसादेन सर्वे वैशालिकाः नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानः वीर्यवन्तोऽतिधार्मिकाः ॥ This last v. is found at Rāmāyaṇa I. 47. 18. But the Bombay and the Kumbhakonum editions read इक्ष्वाकोस्तुप्रसादेन । It will also be seen that the com. calls the last an अनुवंशश्लोक, which, however is not so designated in the editions of the Rāmāyaṇa. The Mbh. has some such Ślokas, specifically called अनुवंशश्लोक. (e. g. at I. 95. 8, 27, 30 &c.) The authenticity of the reading तृणबिन्दोःप्रसादेन given by the com. Viṣama., is however, borne out by evidence of the Purāṇas which have preserved this Śloka in their text. Thus Vāyu (Ānandāśrama Edn., 86. 22) Viṣṇu (Wilson's translation, p. 354) agree with our com., while the Bhāgavata (Nirṇayas. Edn. IX. 2. 36) supports the same contention. It is evident therefore that the text of the Rāmāyaṇa has been altered at this particular place.—A sage तृणबिन्दु is also mentioned by Kālidāsa (in his Raghuvaṁsa, VIII. 78 f) as having cursed the nymph Hariṇī to become a human being, who accordingly became the daughter of Bhoja-Vidarbha, and later, as Indumatī, the wife of Aja. The form तार्णबिन्दवीय has been mentioned by Patañjali in his Mahābhāṣya (Vol. II, p. 276, Kielhorn's Edn.) in connection with a Vārtika on Pāṇini IV. 2 28. Finally it may be mentioned that a तृणबिन्दु sage

and a lake, bearing that name, and around which is the Kāmyaka forest, are mentioned in Mbh III. 264. 5, and 258. 13 respectively. From the evidence of the Vāyu Purāna, it appears that तृणबिन्दु was a king of the Vaivasvata-Manu line, son of बुध. His son is विशाल, the founder of the Visālā city. The Bhāg. calls him the son of बन्धु, and adds (along with the Visnu P):

तं भेजेऽलम्बुषा देवी भजनीयगुणालयम् ।
....
विशालः शून्यबन्धुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ।
विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं निर्ममे पुरीम् ॥

Though the geneology of Trinabindu is thus pretty certain, still the reason why he should have been mentioned here, as having given a boon to the Pāndavas remains obscure, as also the statement (in the passage of Vanaparvan, referred to above) that with his permission (अनुज्ञया) the brothers went out on a hunting trip.—धर्मस्य च महात्मनः—See 1. 8, above, and the note thereon. धर्म here means Yamadharma, the God of Death and the progenitor of Yudhisthira. एकत्र—It will be seen that in Yama's boon referred to immediately above, there is no explicit mention of the fact that the P. would all live together. The statement that it was so proceeds therefore from the narrator. The absence of any such statement in Yama's boon in the Vanaparvan seems to have proved a stumbling-block to many, as the substituted readings in 3 *b*[1] show, which all try to get rid of the word एकत्र, the reading adopted in the text being that of ADFM.

—v. 5. अक्षहृदयज्ञः अक्षहृदय = the art (lit. the heart or essence) of gambling.

Compare वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
and भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः । Mbh. III. 79. 19, 20.

अक्षवती—Amara mentions this word as a synonymn of gambling: द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पणम् इत्यपि (II. 10 45.)—सूत्रप्रदानिव द्विजान्. This refers to the puppet-shows, which even now, survive as a form of popular amusement, more especially in villages and smaller towns These puppet-shows seem to have existed as a means of amusement from very early times. Thus, they lie at the background of the simile, embodied in that deeply impressive verse of the Bhagavadgitā:

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ (18·61)

—"A bird tied by a cord" is, it may be mentioned by the way, referred to in the Chān. Up. (6. 8. 2) in the passage स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वा &c., and this passage has given birth to the सूत्रबद्धशकुनिन्याय (for which see Jacob's "Popular Maxims," III., p. 148). —To return to the puppet-shows, it has been contended that they were the fore-runners of the Indian Drama. For this aspect of theirs, see S. P. Pandit's notes to his edition of the Vikramorvaśīya, p. 5 f., and Sten Konow's Indian Drama, (1920) p. 46 and f, and the literature quoted there. See also Hillebrandt in ZDMG, 1918, p. 231.

—v. 6. भ्रातृभ्यः...यथालब्धं प्रयच्छति. This explains the boon sought by Yudhi. in his first interview that money won by him was not to be kept in arrears. See 6. 13 *c*, above.

—v. 7. अज्ञातानि (मांसानि) युधिष्ठिरे विक्रीणाति । Most of the MSS. in company with the Edns, (FM are the only exception) have tried to hide the fact of Bhīma's stealing the flesh &c. by substituting a word, conveying just the opposite meaning !

—v. 11. यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति—(She) behaved (after all, i. e., in spite of her secretly attending to them in every respect) as though she was unacquainted with the Pāṇḍavas. The construction of the two lines would be : तान् सर्वान् भर्तॄन् निरीक्षन्ती तपस्विनी कृष्णाऽपि पुनः यथा अज्ञाता इव तथा चरति । तपस्विनी = poor, helpless. Compare सा तपस्विनी निर्वृता भवतु Śākuntala, IV. 3[3] (Nirnayas. Edn.)

—v. 12. For the Hiatus between the two parts of *a* of this v. compare 3. 9 *b* = 9. 14 *b*, and 3 15 *b*, before, and the note on the last-named passage. For other instances of such hiatus, in addition to the authorities already quoted, see Hopkins, Great Epic, p. 196 f. ; Michelson, JAOS, 25, p. 98 f. ; Whitney, Grammar, section 125 *d*.

—This Adhyāya is called अन्योन्यसंविभागक्रियाचार, which may be translated as "mutually co-operating actions."

ADHYĀYA XIII.

—For the new arrangement followed here with regard to this Adhyāya, see the note at the beginning of the last Adh.—This Adh. presents another question of importance. It is this: before the Virāṭa king calls upon Bhīma, now his Sūda, to fight the duel with the athlete Jīmūta, referred to in this adh. our AFM, which are the main basis of our text, have a line which says that *before* Bhīma was so called upon, the king first ordered his Sūta (Kīcaka) to fight with Jīmūta, but on finding that Kīcaka was no match to that visitor-athlete, he next invited Bhīma. This incident is totally absent from the other MSS, and in the S. Recension. The question is therefore whether it is an interpolation in AFM, or whether it was, accidently or otherwise, obliterated from the other MSS. The mention of this Kīcaka incident has also the effect of dividing and sometimes repeating the description of the duel.—That Kīcaka *was* called the Sūta of Virāṭa and was a powerful man is apparent from other references to him in the present parvan. See, in this connection 15. 21, 16. 17 ff, and 14. 9 below. He is also in 14. 3, 16. 53 called the सेनापति of the Virata king. Compare also 21. 9. All these facts combined make it probable that he was in all likelihood, regarded as a paragon of a wrestler, and as such, he might have been called upon to try his strength against Jīmūta. But the question remains how was this incident passed over in other MSS. It was so probably, to save him from this additional disgrace. It may also be urged that the omission may have occured in the archtype of our other MSS through haplography. See verses 13. 5, 6 in our printed text. It may also be urged that there is no reason why this mention of Kīcaka should have been added in the MSS. concerned or in their original. It cannot be denied that the text of AFM at this particular place is rather much corrupted. That is however no reason why it should not have contained this narration which on other grounds seems natural. It is for these reasons that the order of verses has been accordingly recast.

—v. 1. चतुर्थे मासे.—*i. e.* in the fourth month of the Pāṇḍavas' residence in the Virāṭa city.—ब्रह्मणः सुमहोत्सवः शरदि नवधान्योत्पत्तौ सर्वैः क्रियते स च देशविशेषे प्रसिद्धः । (Nila.) ब्रह्मण उत्सवः शरदि कर्तव्यो देशविशेषे प्रसिद्धः । (Sarvaj.) ब्रह्मणः शिवस्य (Virodha.) Kṣemendra has rendered this particular statement as नगरोत्सवयात्रा (IV. 51*b.*) I have tried in vain to find out if a

महोत्सव be mentioned anywhere else, nor am I certain that the celebrations which Nila. refers to, as held in the autumn include wrestling as one of the conspicuous items.

—vv. 2 and 3. Two lines have been omitted from the text here: (1) समाजे ब्रह्मणो राजन् &c. and (2) वीर्योन्नद्धा बलोदग्राः &c. and relegated to the Appendix. The former of these looks almost like an explanatory sentence intended to explain the ब्रह्मणः सुमहोत्सवः immediately preceding, as also the difficulty attending it as referred to in the notes, by saying that it was like the celebrations in honour of Paśupati (=Śiva.) This line is wanting in the S. cl. If this line therefore drops away, and as I think, it ought to be dropped, the second line वीर्योन्नद्धाः becomes unconnected, and the third line of that Śloka. It will also be seen that वीर्योन्नद्धाः = महावीर्याः in 2 *b*, and बलोदग्राः is almost a superfluous epithet after महाकायाः and महावीर्याः These two lines are therefore transferred to the Appendix as interpolations.—कालखञ्जा इवासुराः The story of these Asuras is mentioned in Mbh III. 173. 2 ff. A Mahāsurī Kālakā, after a severe penance, obtained from Svayambhū two boons for her sons कालख (क) ञ्जs, viz. सुतानामल्पदुःखता and अवध्यतां .... सुरराक्षसपन्नगैः, and an impregnable city called हिरण्यपुर. Arjuna could defeat them only after great difficulty and with the favour of Rudra. They are also called कालकेयाः (as in our S. cl.) But it is doubtful whether the कालखञ्ज (or कालकेय) tribe can be identified with the Kāleya, as Hopkins (Epic Mytho. p. 185) and the PW (s. v.) have done. The last kind of Asuras are defeated by the gods of the heaven after the sage Agastya had disclosed them by drinking off the sea, where the demons had hidden themselves. (See Mbh. III. 103. 7 ff, and 105. 6 ff.)

—v. 3. स्ववदाताः = अत्यन्तनिर्मलाः सुशुभ्राः (comm.) लब्धलक्षाः = प्राप्तविजयाः (Nila.) यो यदुद्दिश्य प्रवर्तते तत्तस्य लक्ष्यम् (Viṣama.)

—v. 4. नोपतिष्ठेत कश्चन Thus AFM. "None would face (lit. stand up to him)" as he was loquaciously walking in the arena. "The optative appears to have as its primary office the expression of wish or desire" (Whitney, Gra. section 573.) For other examples, see, ibid 577. Arj and Viṣama. read आवल्गमानम् and explain it as आस्फोटनपूर्वकमुपसर्पन्तम्।

—v. 5. सूतेन तं मह्लं योधयामास. The Sūta is of course Kīcaka. See the note at the beginning of this Adhyāya. The following observations on a Sūta in the Vedic and subsequent times are pertinent. Macdonell and Keith (Vedic Index, II. P. 462f. s. v.) say:— Sūta is the name of

a court official...He is one of the Ratnins, or Vīras *i. e.* persons in the royal entourage.........The commentators see in him the charioteer (sārathi) or 'master of the horse' of the king............Eggeling thinks that he was in the Brāhmaṇas at least, a minstrel and court poet, while Weber regards him as one who has constant access to the king. In the Epic, the Sūta serves as a royal herald and bard............The words ahanti, ahantya, ahantva applied to him in the Śatarudrīya, denote his sacred character at once as a minstrel and as herald, a combination of functions not unknown elsewhere." Rapson in the chapter on the Purāṇas (in the Cambridge History of India, Vol. I, (1922) p. 297) says :—" The Sūtas, the custodians of the Purāṇas, were a mixed caste, who were entrusted with various important functions in royal house-holds. In the Brāhmaṇas, the Sūta is the royal herald and minstrel, and possibly also " master of the horse." Being one of the king's Ratnins, he ranks with the Commander-in-chief of the army. In the law-books he is described as the son of Kṣatriya by a Brāhmin daughter. The Purāṇas say that he was born to sing the praises of princes and was entrusted with the care of the historical and legendary traditions, the Vedas being no concern of the Sūtas."......

—v. 8. महारङ्गम् = युद्धस्थानम् (Viṣama.)

—v. 9. कक्षा=कच्छसंपातः (Arjuna.) Nila. has another explanation in addition to this: यद्वा कक्षां रज्जुं रज्ज्वा पातनभयान्मल्लैरङ्गुल्यो बध्यन्ते इति प्रसिद्धेः अङ्गुलीर्बध्वा इत्यर्थः । —वृत्र, the mythic demon, celebrated in the Rigveda, against whom Indra has to fight. For Vṛtra in the Epic Mythology, see Hopkins, Epic Mytho. p. 129 ; Fausboll, Ind. Mytho. according to the Mbh., p. 90f. ; for his Vedic description, see, Macdonell, Vedic Mytho. p. 158. The fight of Indra and Vrtra has passed into a simile in v. 13. below.

—v. 10 तावुभौ....संनिपेततुः For a description of a similar wrestling match, compare the following from the prose portion of the Ghata-jātaka (No. 454 : Fausboll's edition, Vol IV, p. 81.)

राजा भीतो " केन ने उपायेन गण्हामा " ति अमच्चे पुच्छित्वा " एते देव मल्लयुद्धका, नगरे युद्धं कारेत्वा तत्थ ने युद्धमण्डलं आगते गाहापेत्वा मारेस्सामा " ति वुत्ते चानुरं च मुट्ठिकं चाति द्वे मल्ले पेसेत्वा " इतो सत्तमे दिवसे युद्धं भविस्सती " ति नगरे भेरिं चरापेत्वा राजद्वारे युद्धमण्डलं सज्जापेत्वा अक्खवाटं (enclosure for the games.—trans.) कारेत्वा युद्धमण्डलं अलंकारापेत्वा जयपटाका बन्धापेसुम्. सकलनगरं संखुभि, चक्कातिचक्कं मञ्चातिमञ्चं बन्धिंसु. चानुर-मुट्ठिका युद्ध-मण्डलं आगन्त्वा वग्गन्ता गज्जन्ता अप्फोटेन्ता विचरिंसु. दस भातिकापि आगन्त्वा रजकवीथिं

विलुम्पित्वा वण्णसाटके निवासेत्वा गन्धापणेसु गन्धे......मालं विलुम्पित्वा विलित्तगत्ता मालमालिनो कतकण्णपूरा वग्गन्ता गज्जन्ता अप्पोठेन्ता युद्धमण्डलं पविसिंसु. तस्मिम् खणे चानुरो अप्पोठेन्तो विचरति. बलदेवो तं दिस्वा "न नम् हत्थेन छुपिस्सामी" ति हत्थिसालतो महन्तं हत्थियोत्तं आहारित्वा वग्गित्वा गज्जित्वा योत्तं खिपित्वा चानुरं उदरे वेठेत्वा द्वे योत्तकोटियो एकत्तकत्वा वेठेत्वा उक्खिपित्वा सीसमत्थके भमेत्वा भूमियं पोथेत्वा बहि अक्खवाटे खिपि. चानुरे मते राजा मुट्ठिकमल्लं आणापेसि. सो उट्ठाय वग्गित्वा गज्जित्वा अप्पोठेसि (clapped his hands.—trans.) बलदेवो तं पोथेत्वा अट्ठीनि सञ्चुण्णेत्वा "अमल्लोम्हि अमल्लोम्ही" ति वदन्तं एव "नाहं तव मल्लभावं वा अमल्लभावं वा जानामी" ति हत्थे गहेत्वा भूमियं पोथेत्वा जीवितक्खयं पापेत्वा बहि अक्खवाटे खिपि.—It may be noticed in passing that the Jātaka description of the wrestlers is set with formalistic details, such as the wrestlers' bedecking themselves with garlands &c. which are wanting in our epic text. The Harivaṁśa (Cal. Edn. (I. 87.) 4716 ff.) enumerates the various feats performed at a wrestling match (between Kṛṣṇa and Cāṇūra) in words almost identical with our present text:

एवं संजल्पतस्तस्य ताभ्यां युद्धं सुदारुणम् ।
उभाभ्यामभवद्घोरं वारणाभ्यां यथा वने ॥
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ।
संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥
तावुभावपि संश्लिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ॥
कीलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभ्यां चावघट्टितैः ।
तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥
बाहुप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
अरज्यत जनः सर्वः सोत्कुष्टनिनदोत्थितः ॥
....
भ्रामयित्वा शतगुणं निष्पिपेष महीतले ।
....

—v. 11. बलेनातिबलौ = in strength, extremely strong.—अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू, aiming at each other's life (lit. heart.) Compare:

अन्तरप्रेप्सुना दीना रुदती रक्षसा हृता । (viz. मैथिली)
(Rāmāyana, Gorressio, IV. 5. 3)

for which the corrospending Bombay text however has,

रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ।

For अन्तर in the sense of heart (अन्तरात्मन्) See Amara III. 3. 118.—Or is it that अन्तर is, in our present passage, to be understood as meaning a weak point (छिद्र), this last being also one of the meanings of this

word ? In this case, the passage would mean "each on the look-out to discover and take advantage of the other's weak point." This last sense gains in probability because, the two wrestlers have yet to begin their fight.

—v. 12. संरज्यते जनः सर्वो निनादोत्कृष्ट उत्थितः । The whole mass of spectators was interested in them, (and) stood up, (to have a better view of the duel) being attracted by the sound of the fight. The former half of this v. states that the duel was begun. Nīla. explains the reading of the Edns as : ईहींशब्दोच्चारणेन यज्जितस्य समुत्थापनं तत्सहितः । —Against this reading and explanation, it may be urged that the duel is not yet at an end, to decide who is vanquished.

—v. 13. वृत्रवासवयोरिव. See note on v. 9 above.

—vv. 14-17. **कृतप्रतिकृतैः** &c. कृतम् = क्वचिद्देशे निपीडनम् । **प्रतिकृतं** = तस्य मोचनम् । **सन्निपातः** = अङ्गसंघट्टनम् । **अवधूतं** = तेनैवदूरीकरणम् । **प्रमाथादय** उक्ता मल्लशास्त्रे । निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते । यत्तूत्थायाङ्गमथनं तदुन्मथनमुच्यते ॥ क्षेपणैरिति । **क्षेपणं** कथ्यते यत्तु स्थानात्प्रच्यावनं हठात् । उभयोर्भुजयोर्मुष्टिरूरोमध्ये निपात्यते । **मुष्टि**रित्युच्यते तज्ज्ञैर्मल्लविद्याविशारदैः ॥ ....—**तलैः** वज्रनिपातैः = वज्रवद्दृढपातैश्चपेटैः ।—**प्रसृष्टाभिः** = अङ्गुल्यः प्रसृता यास्तु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः । — **शलाका** is explained as ऋज्वी दृढा रुपा क्षिप्ता शलाका साङ्गुली स्मृता । & **पादोद्धूतैः** as पादप्रसारणेनाक्षेपैः । **प्रकर्षणापकर्षाभ्याम्** &c. — आकृष्य कोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम् । आकर्षणं लीलयैव संमुखीकरणं स्मृतम् ॥ पुरःपश्चात्पार्श्वयोश्चाभ्याकर्षो भ्रमणं तथा । पश्चात्प्रपातनं वेगाद्विकर्षणमुदाहृतम् ॥ (Nila.) —क्ष्वेडित 'humming' from √क्ष्विड् 'to hum' apparently onomatopoetic (Whitney, Rootbook.) The root under the form क्ष्विळ् occurs also at Mbh. X. 1. 62 : विनर्दन्ति च पाञ्चालाः क्ष्वेळन्ति च हसन्ति च । धमन्ति शङ्खाञ् शतशो हृष्टा घ्नन्ति च दुन्दुभीम् ॥

—v. 19. उत्पत्य, having bounced forward.

—v. 20. भ्रामयामास पाण्डवः Compare सीसमत्थके भमेत्वा in connection with the description of the duel, referred to in the extract from the Jātaka, quoted above.

—v. 22. The name of the wrestler which is mentioned here casually, was, in Edns and most of the MSS. woven into a line added to what is now v. 9 in the present text.

—v. 23.—वैश्रवणो यथा : वै° is Kubera, the son of a Brahmin sage Viśravas, his mother being Devavarninī (Hopkins) or Ilavilā (Fausboll). He chose from Brahman the guardianship of the North and.

lordship over all treasure. For this and for his relations to Rāvana, his half-brother, see Hopkins, Epic Mytho, p. 142f, and Fausboll, ibid, p. 181f. Kubera already begins to appear in the mythology of the Atharvaveda, and the Sata. Brā., for which see PW.

—v. 25,6. For the combats with animals, indicated here, and other amusements in which the warrior caste indulged itself, compare generally, Hopkins, Position of the Ruling caste, JAOS, 13, p. 118 ff.

—v. 28. तत्र तत्र समागतैः which followed him meekly wherever he went.

—It will be seen that the concluding vv. of this adh. give a résumé of how the Pāṇḍavas served the Matsya king; those at the end of the last adh. (viz. 12th) are intended to show how the P. brothers helped each other mutually.

ADHYĀYA XIV.

—This is one of the adhs. which, as the MS evidence shows, had received a very large number of interpolated verses, in three separate groups. For these verses see specially, the present writer's paper in ABI, Vol. 2. p. 173, and Hopkins, Great Epic, p. 206. The present text of this adh. has 20 verses: Edn[1] had 54 vv. SK also has 54 vv. (in two adhs.) the Southern MSS. have some additional vv. which SK has not. Most of the ejected vv. which formerly formed a part of the text in Edn[1] are also not to be found in many of the S. MSS. (cf. the post-script at the end of the article in ABI, referred to above), though their place has been taken up by other verses of nearly similar purport. The evidence of the Com. Visamapadavivarana regarding the spurious nature of the vv. ejected from this adh is also instructive. There are no notes to any of the vv. now relegated to the Appendix, though, surely enough, there are many places, where we should have expected them.

This (sub) parvan is, from a general point of view, one of the bright parts of the text, though unfortunately, this part is marred at many places by interpolations, some of which are beyond the range of our present MSS. evidence.

—v. 2. शुश्रूषन्ती. The Parasmaipada (instead of the classical Atmanepada) form of the desiderative of the √श्रु has already been noted by Whitney as prevailing from the Epic language.

—v. 3. The earlier edns and some MSS. have here a line which said that the events mentioned in the subsequent part took place, when the year had almost run out: तस्मिन्वर्षे गतप्राये ।

—v. 5. स तु कामाग्नि &c. This line though wanting in our S. MSS. seems to have been present when the Javanese translation of this parvan was executed (C. 1000 A. D.) (Junyboll's edition p. 23, last line, the MSS reading cetāgni for कामाग्नि°). The omission of this and the ff. vv., in S. has, in fact, the effect of making all the vv. directly addressed to Draupadī, and of curtailing the first consultation of Kīcaka with Sudeṣṇā.

—v. 6. गन्धेन जात्या मदिरेव. Thus FM as against जाता of Edns and MSS, which the com. Arj. explains as पक्वा सुसंधाना. जात्या means "of a superior kind" and is an adjective from जाति. The Com. Viṣama. also reads जात्या, and explains it उत्कृष्टा. Compare also PW. s. v. जात्य.

—v. 8. प्रत्यग्ररूपा = अभिनवरूपा (Arj. and Visama.)—अयुक्तरूपम्. = It is extremely unbecoming that......The formation of the word is covered by Pānini's rule प्रशंसायां रूपप् (V. 3. 66) where प्रशंसा is explained by the subcommentator as प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णता इह प्रशंसा न तु स्तुतिः ।. It will be noticed that after proposing, in line *a* that Draupadī should be his servant, he quickly changes his mind, and says, in line *d* that she deserves to be his chief consort.

—v. 10. अभिमन्त्र्य. After having felt about to see how his sister's thoughts lay, with regard to the point uppermost in his heart.—It was after this verse, that the big interpolated passage of twenty vv. was inserted. This is now relegated to the Appendix. Compare the note at the beginning of this adh.

—v. 11. After this v. Edn' had a verse त्यजामि दारान् &c. As the appendix would show, only the first two lines of this verse are to be found in the body of the text in our best MSS. Though they are thus

found, the absence there of the other two lines raises a strong presumption against the genuineness of the former half itself, and so, that half is not included in the text. Its inclusion would make the 11th v. one of six lines, and evidence tends to indicate that an anuṣṭubh of three lines, or a śloka of six lines is very likely to contain spurious matter. In the present case, the first two lines very probably were taken over in the text of our MSS. from the margin and then, to complete the Śloka, the other two lines were added. Our MS A. presents here a concrete instance to our eyes, of this process of marginal additions passing into the corpus of the text. It has in the body of the text the first two lines only. But a second reviser or corrector after comparing finds erringly enough that the old copy has not the additional lines and so writes out in the margin the first two lines over again (with variants,) and completes the whole verse with two other lines, which are absent from other related MSS. This shows how the text must have received accretions at each stage of its being rewritten.

—v. 12. Translate:—"O Kīcaka! You look upon me as a woman, fit to be wooed, (since) a Sairandhrī belongs to an inferior class, and, because (my profession of) dressing the hair is an ignoble one."

—v. 13. भर्तृदारास्मि = भर्तृदाराः + अस्मि for similar elisions of the अ in the sister epic see, Bohtlingk, peculiarties from the Rāmāyana (BKSG, 1887) p. 214. PW regards (sub voce) दारा to be the corresponding feminine singular form.—दयिताः प्राणिनां दाराः Men's wives are tender-hearted or do bear love towards their husbands.

—v. 14. परदारे–For the mas. Sing. use of दार, PW. quotes श्रोत्रियस्य दारे and गुरुदारे.

—v. 15 मिथ्याभिगृध्रः Thus MSS, Edns and Comm. PW. however suspects (s. v. गृध्र) the form गृध्न to be probably a clerical mistake for गृध्नु in another passage from the Mbh.

—v. 16 मा त्वं त्यक्ष्यसि जीवितम्. For this use of the future with मा, the whole conveying the sense of the Imperative prohibitive see, PW. (under मा with the future.) This seems to be comparatively a rare use, confined to the two epics.

—v. 17 शक्या. Thus ABEFLM. "I am not possible to be won by thee." शक्या is to be regarded as connecting itself with the idea of

getting contained in कुलेश, in the preceding verse. For a similar use of शक्य, compare

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यो द्विषन्तो मन्यन्ते वायुद्रुमामिवैकजम् ॥

(Bohtlingk, Ind. Spruche, 2151.)

—साध्वलं मा व्यनीनशः "Well, enough of this foolery: court not thy own death." Unless साध्वलम् is understood in this way, the construction of the second line would be ते कुपिताः (सन्तः) त्वां साधु निहन्युः । मा अल व्यनीनशः । —But the use of मा with अलम् has, so far as I can see, no parallel, and साधु with] निहन्युः probably adds no emphasis. PW. cites instances (*s. v.* साधु) where the sense glides into a peremptory prohibition. The use of साधु and अलम् together intensifies the prohibition.—मा व्यनीनशः For the retention of the augment, see Whitney, Gra. section 579*e*. and also Michelson *l. c.* p. 125.

—v. 18. असह्यरूपम्, see note on अयुक्तरूपम्, above v. 8. "Not at all to be tolerated."—The use of the prohibitive particle मा with the present tense is peculiar, and to judge from our grammatical authorities, not met with before.—The verse presented three lines. The last two lines are here made into one line as यथा निश्चेतनो बालस्तद्रूपं कर्तुमिच्छसि ।

—v. 19. The Gandharvas can be in any place they like. Compare, Hopkins, Epic Mytho, p. 157—समुद्रपारम्. पारम्, a noun, mas. and neu. = परतट (Amara and PW.)

—v. 20. कालरात्रीम्, the night of universal destruction identified, in later literature, with Durgā (e. *g.* in Halayudha's Lexicon.) Thou seekest me as though with all thy might, just as an ailing person should long for Deathly darkness (to end his torments.)

ADHYAYA XV.

—v. 2. The Edns and N. MSS. had between *a* and *b*, a third line :—

येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी ।

which is nothing but a mere paraphrase of *a* [यथा=येनोपायेन । समेयात=भजेत्]

with a new attribute to Sairaudhri added. It will be noted that the S. MSS. do not have this line. It is therefore removed from the text which comes to the normal two lines.

—नाहं प्राणानहासिषम्. Thus FM and very probably A. But in the case of the last MS, the reviser has used yellow pigment and changed the text to नाहं प्राणांजहामि मे ।—कैकेयि—The word is evidently connected with the name केकय of a tribe which, according to Macdonell and Keith (Vedic Index I, p. 185) "in later days, and probably also in Vedic times was settled in the north-west, between the Sindhu and the Vitastā. In the Vedic texts, the Kekayas are mentioned indirectly only in the name of their prince As′vapati Kaikeya."

The use of न, in the sense of मा, with the augmented aorist, the whole conveying the sense of the (prohibitive) optative is peculiar. PW. (*s. v.* न) is disposed to read in such cases मा for न. Nila. and Edn[2] read the quarter as प्राणान्मोहात् (edn[1] मोहात्प्राणान्) प्रहासिषम् । Nila. explaining मोहात्=मा ऊहात् वितर्कात् ।--For the use of न with aorist, we might compare तमाह राजन् शर्मिष्ठा माधारत्स्त्वे न कर्हिचित् । where, PW. however regards न as necessitated by reasons of metre.

—v. 3. क्रियाम्. Thus FM, our usual best authorities as against कार्यां and प्रियाम् of Edns and MSS. But क्रिया has a special meaning, which Amara (III 3. 156) expresses by उपाय. क्रिया = Application of remedy (PW. and Apte,) and so generally a device, a trick.

—v. 4. स्वमर्थमभिसंधाय=Bearing in mind her own object (viz. that the King might not fall in love with Draupadi.) That D. had already excited Sudesṇā's envy in that direction, follows from 8 20, and 20-20.-तस्य *i. e.* Kicaka's.-उद्वेगम्. SMSS, against उद्योगम् of Edns, and Nila. It is but natural that D. should have always presented a sad and sorry appearance the real nature of which might have been mistaken by the queen. Compare the long story of her griefs as narrated in Adhyāyas 17 ff, and the philosophic fortitude with which she has been bearing all that and looking to better days, as expressed in Adh. 19.—In passing reference may be made to the plight in which Nila. finds himself in explaning the unsuitable reading उद्योगम्. He explains (तस्य) कृष्णायाः प्राप्त्यर्थं उद्योगं उद्यमं चानुचिन्त्येति योज्यम् । *i. e.* he construes the v. as तस्य (*l.* 1) कृष्णायाः (*l.* 2) अर्थं (*l.* 1.) उद्योगम् (*l.* 2) अनुचिन्त्य (*l.* 2.)--Such stretched explanations as are offered here and in v. 2 above make it very probable that

Nila. had only second-rate MSS. before him to go upon. As against him, the com. Viṣama. offers much better text; compare its explanation of this v: स्वमर्थमभिसंधाय यदि एषा कीचकं कामयते तदा मम मतां एतां नाभिलषन्तीति स्वार्थः। यदि एतां रहसि सकृदपि कीचको लभते तदा कामाग्निना न पीड्येत विरहेणास्या न म्रियेत इति तस्य कीचकस्यार्थः। एतदुभयमपि यदि न संपद्यते तथापि सैरन्ध्र्या उद्वेग एव भविष्यति इति कार्यत्रयमभिसंधाय।

—v. 5. पर्वणीम्–The reading is accepted on the evidence of the com. Viṣama; which quotes the v. पार्वणी तु पर्णस्य शिरसां धृत(?)कम्बले। पर्णवृन्तासेऽपि स्यात्पार्वणी तु पर्वणि। PW. however gives the form प॰ on the authority of Sabdakalpadruma and Medini. The word may mean either the full or new moon day, or any festive occasion in general — The reading पर्वणि त्वं समुद्दिश्य leaves समुद्दिश्य without any particular force.–, सुरामन्न च कारय. For the revelry in which the princes and the Kṣatriya caste in general, indulged, see Hopkins, Social Position, JAOS, XIII p. 118f, also 124. For the gradual change in taste in such matters, compare the same author's Great Epic, p. 377.

—v. 6. विजने निरवग्रहे. विजन=solitude. As for निरवग्रह, Amara gives to it the sense of अनावृत, enclosed or unrestrained, and the phrase means boundless solitude. निष्प्रतिबन्धे एकान्ते (comm.)

—v. 8. The substituted variants in *a* of this verse reflect how the older taste and the grammar too have been transformed. The offending goat's, hog's and other flesh, and the preparations of venison have given place to merely "eatables of various kinds", and the apparently loosely standing and inconvenient अन्यच्च was entirely removed. अन्यच्च is of course to be regarded as an adverbial or conjunctional phrase, in the sense of "as also". PW. says (s. v. अन्य) "अन्यच्च often serves the purpose of copulation, and can be translated by "further". For other instances on this point, see passages cited there.

—vv. 11. ff. (to end of 15.) The reply of D. contained in these vv. is much interpolated. 11 *a* is repeated in sense in 14 *b* (न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि-न यास्ये तत्र शोभने.) Much of 11 *b* repeats itself in 13 *a*: त्वमेव (चैव) देवि जानासि यथा स.। Again तव वेश्मनि भामिनि is common to 12 *a* and 13 *b*. सोऽवमंस्यति मा दृष्ट्वा in 14 *b*. reflects itself in स हि मामवमंस्यते in 15 *b*. यथा स निरपत्रपः in 11 *b*. practically repeats itself in 13*a*. Then it is to be noted that the reference to the समय (the condition) referred to in 13 *b* is superfluous, because, the condition then agreed is यो मे न दद्यात्

&c (8 29), and that condition is not being violated by Sudesna, Draupadi's words in 8 30 being more a warning than a condition —Freed of these evident interpolations, D's reply might very possibly have been thus

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निकेतनम् ।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥
कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पित ।
अथ या प्रेष्य कैकेयि स हि मामवमस्यते ॥

In the second line something like यदि or यत or एवं कृते has to be understood D means that after what has passed between K. and her for her to go would be a sin against her husbands To return to the interpolations, though such interpolations can be detected, and rightly stamped as such, the question is to what period they belong —whether they are anterior or posterior to the counting and fixing of the text as enumerated in the Parvasamgrahaparvan If the evidence of our best MSS is to count as I hold it must count, the answer would be that such interpolations are pre Parvasamgrahaparvan Nay, it may turn out that the laborious details outlined in the Parvasamgrahaparvan owe their genesis to the growth of such interpolations to guard against which, the text was once for all counted and fixed, with all the imperfections and interpolations accumulated till then being allowed to stand, there being no certain standard whereby to admit or eject these Compare also, notes, p 12 For the authenticity of the group of MSS which have become the basis of the text here, see especially, the present writer's paper in ABI, Vol. 2, p. 175

—v 16 कांस्यम् a [brass] drinking vessel It will be seen that in some MSS and in Edns, the word has made way for its easier synonym पात्रम. Arj explains the word as कस्यस्य मद्यस्य इद कास्यम् कांस्यमिति घटनादिविशेष । कांस्य मद्यपात्र वा । कांस्य. पानपात्रे इति मेदिनीकार । Visama says कांस्य सुरापात्रम् । कल्य वस्य तथा मद्यं । कशब्देद निक्षेपणस्थान कास्य पात्र छान्दसत्वाद्विन्दुयोग । For कस्य-an intoxicating drink, see PW The word is derived from कस a drinking pot (compare कंसोऽस्त्री पानभाजनम् Amara II. 9 32), and is referred to in Panini, Unadi Sutra 3 62 —सायधनम् resting place (like a saucer) lit a pillow

—v 18 मा वरेऽस्तोत Thus D only, and the augment which here lapses into the अवग्रह may or may not be put Michelson l. c and 121 quotes from the Ramayana an instance of मा with augmentless

imperfect, Whitney also l c section 579e, one from the Mbh This v occurs in a different (i e Upajati) metre at Mbh III 268.21 (in the Jayadratha Draupadi Scene) in the following form —

यथा याह नातिचरे कथचित्पतीन्महार्हा मनसापि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥

--v. 19 उपातिष्ठत सा सूर्यम् । It will be remembered that when Yudhi is overtaken by anxiety as to how he could feed all the Brahmins that wanted to follow him when he started for his twelve years forest residence his Purohita, Dhaumya advises him to praise the Sun god, (Mbh III 2 1f), and here too it is Surya, whom Draupadi first turns her thoughts to, when threatened by danger Hopkins in his Epic Mythology (p 88) says ' The Kuru family is the object of special regard on the part of the (Sun) God, who gives Kunti (?) a copper dish of inexhaustible food and saves Krsna from Kicaka [here] The ancestor of the Kurus, Samvarana is a devout Sun-worshipper "

—v 20 सर्वावस्थम an adverbial compound—सर्वासु अवस्थासु यथा स्यात्तथा- PW quotes another passage from the Mbh निगृह्यमाणा भर्तारं सर्वावस्थम् । where the word is to be taken adverbially

---

ADHYAYA XVI

—v 2 The N MSS. and Edns and among the S Class ST have an additional line between vv 2 and आस्तां तु तत्र पेयं च कौशिकं च विनानि च । which is wanting in the other S MSS Because of this and also of the fact that a third line is always to be looked upon with suspicion, it is not included here It was probably intended to give a grammatical connection to v 2 But vv 1 and 2 are even without this addition, self-contained " Bedeck (lit disport) thyself as thou pleasest (Here there are) a gold neck-lace . " —For कण्ठके पारिहार्ये, see 10, 1 before

—v. 3. मधुमाधवीम, मधुपुष्पजा मदिराम् (Nila.) a sweet drink made of honey.—The Ātmanepada पिबस्व is doubtless caused by reasons of metre, as also the form नयिष्यन्ति in v. 5 below.

—v. 4. Some such words as इत्युक्त्वा &c, have to be understood in connection with the meaning of this verse.—अप्रैषीत्. Whitney (Grammar, Section 1087c, f) notices certain cases where the augment is irregularly placed. Thus he quotes अपलायिष्ठाः अपलायत and अपलायन्त, from the derivative stem पलाय्, where the augment precedes the prefix परा=पला; thus also the forms अवपद्धार्षीत् and असंभ्रमत्, and our present case अप्रैषीत्. This form however can be regarded as an instance of a double augment applied. प्र+आ [augment]+इष् gives the regular form प्रैषीत् of the fifth variety of the aorist, the अ in the beginning being thus added once again. The form cannot be said to have been caused by metre. The Com. Arjúna. notes the irregularity: अप्रैषीदिति सोपसर्गात् प्रागडागमः छान्दसः। But he offers an alternative explanation: प्रेषप्रातिपदिकस्य ण्यन्तस्य लुङि वा रूपम्। Thus also the Com. Virodha.

—v. 5. For the form नयिष्यन्ति, see note on v. 3 above.

—v. 6. बभूव or आसीत् is to be understood after the first two lines.

—Our present verses 6 and 7 occur verbally in the Jayadratha Scene in the Vanaparvan (III. 268. 23 f) :—

सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती।
.... ॥
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः॥
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री।
.... ॥

—v. 8. सा गृहीता &c. Trembling (because) she had been seized by Kicaka, and was therefore very much upset by that indignity.—यत्र राजा युधिष्ठिरः—It is to be supposed that in the first moment of her anguish her thoughts turned to Yudh, whom she hoped to find in the Council-hall. —अहनत्.—Whitney, in his Root Book gives the forms हनामि and अहनत् as found in the Taitti-Āraṇyaka and the Brāhmaṇa period respectively.

—v. 10. तदा (हे) भारत योऽसौ अर्केण संनियोजितः राक्षसः युक्तः (आसीत्) सः अदृश्य (सन्) वायुरूपेण अपावहत्।—युक्त here means "ready at hand". Amara mentions (II. 8. 24,25) युक्त and भजमान (among others) as

synonyms: युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् । न्याय्यं च त्रिषु षट् ॥ The sense here assigned on the authority of Amara as being in keeping with the context is not far off from the sense of "active, diligent" (Apte) or that of "richtig" (PW.) It will be seen that the v. l. तस्याः might have been substituted because of this rather unusual sense of युक्त.—वायुवेगेन अपावहत. The hiatus (for which see, p. 40 before) between the two caranas of *b* seems to be responsible for the secondary rendering of the line into स कश्चित्समपोवाह वातवेगेन (भारत)। अपावहत may be taken intransitively: the spirit bestirred itself (lit. blew) with the violence of (a gust of) wind. The root आवह् occurs intransitively in चक्रतुः प्रतिविद्वस्य नस्तः शोणितमावहत् । 63.47 below.

—v. 11. छिन्नमूल इव द्रुमः Compare शाखीव निकृत्तमूलः of v. 7 *d*, above; also निकृत्त इव पादपः Rāmāyana (IV. 17. 1)

—v. 13 भ्रुकुटिमानयत्. His eyebrow was knit. Compare the phrase भ्रुकुटिं बन्ध्, to be met with often in the epics and the Harivaṁśa (for references, see PW.) "Through wrath, he ground his teeth (lit. he touched his teeth with teeth) and knit his eyebrows" The reading in *b*. is based on AM andF, which show the whole line to have been transformed, probably because भ्रुकुटिमानय् was an unusual phrase, and दन्तान्दन् भ्रुकुटि-मानय् gives a grotesque picture.

—v. 14. अङ्गुष्ठेनावमृद्नात्तु अङ्गुष्ठम्. Thus AM and F. The hiatus appears to be again responsible for the mass of the various readings, all of which aim at getting rid of that grammatical phenomena —The existence of such hiatus as is preserved here and elsewhere, lends great probability to the view of Bohtlingk (BSGW, 1887, p. 213) "that every pāda (that is, every group of eight syllables) in the epic (śloka) might have originally been, as in the Veda, independent." He further continues:—"If however, the hiatus caused no offence in the epics and in the Law-books, the question naturally arises as to why and when it was removed from the Veda in the most clumsy manner, at the cost of metre. The process was already completed by the time of the Rigvedaprātiśākhya."—The question of the independence or otherwise of every part of the Anustubh śloka has a direct bearing on the printing of the epic text in general, and requires to be thoroughly investigated.

—v. 16 "Taking care to conceal her (real) personality, and not to violate the vow imposed by (?—her husband Dharma *i. e.* Yudhi. ?)" Nila. reads धर्मसंहिता and explains it as धर्मयद्वा. Arj reads 'संहिताम्, and

explains it (as going with आकारम्,) by saying सत्यरूपेण धर्मेण कृतसंवदनम् । Another com. explains: आसंवत्सरमेवं स्थास्याम इति भर्तॄणां स्वस्याश्च प्रतिज्ञा । The word धर्मसंहितम् occurs in Rāmāyaṇa in similar connection: [वाली] अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् । and लिङ्गमप्यस्ति ते राजन्दृश्यते धर्मसंहितम् । IV. 18. 14, 26.

—v. 17. Thus AFM. The com. Arjuna. notes the reading येषां वैरी न स्वपिति सुखं भूमिमुपस्पृशन् after explaining which, he adds अन्ये त्वेवं पठित्वा व्याचक्षते येषां वैरी &c. (as in the former Edns and MSS). The षड्विषय is explained by some of the comm. including Visama. with reference to the मण्डल of the kings mentioned in Manusmṛti (17.54) It is however doubtful if this is what is meant by the षड्विषय—17 *a* may thus be translated: "They whose enemy never touched the earth with his foot, without being done to death." In other words; they who had no enemy on the earth whom they did not put to death. पदा भूमिमुपस्पृश् is thus an euphemistic phrase in the sense of जीव् to live.

—v. 18. श्रूयते हि अहर्निशम्. The reading is based on BE. So far we have had not a few instances of hiatus between two pādas. Here, we have an instance of a hiatus in the pāda itself. For other examples compare 17. 18*b*[1], 18. 6*a*[1], 19. 7*b*[2] &c. and Bohtlingk, l. c., p. 214.

—v. 20. धर्मपाशसिताः प्रतिज्ञापालनरूपधर्म एव पाशो रज्जुः तेन सिताः बद्धाः । षिञ् बन्धने इति धातोः (Arj.)

—v. 24. धर्मवैतंसिकः The word वैतंसिक is derived from वीतंस, which last Amara explains as वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् । and means a "butcher, slaughterer" (Amara II. 14,26) "a vendor of flesh." (Apte.) The word धर्मवै० occurs later in our parvan, 45.9*b*[2]. In Mbh. III. 190. 14 it is said व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः । ibid, XII. 12. 15 says यदा कामान्समाक्षिप्त धर्मवैतंसिको नरः । अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति धर्मराट् ॥ Thus धर्मवैतंसिक means an irreligious man, who puts on the garb of a religious man, the sense approximating to that of धर्मध्वजिन्, mentioned by Amara in almost the same sense. —It will be seen that this line is accepted into the text on the evidence of AEFGM.—दस्युनाम् here means of thieves (Amara II. 10. 21) as against the other senses of an aborigine or one non-aryan. —संसदि, in a hall of justice.

—v. 26. एतेन because of this insult—The reading वस्तुम् is preferred to हन्तुम्, because to say after her fiery denunciation that it was not proper for Kicaka to strike her down, falls quite flat.

—v. 29. विवाद: dispute, quarrel.—किं नु स्यात्कुशल मम। what skill (in adjudicating of things) can I show? Amara mentions कुशल as synonymous with पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु (III. 3. 205), and his com. Kṣirasvāmin explains thus: पर्याप्तिः सामर्थ्यं यथा-कुशलं कटकरणे। कुशलम् (neuter) cleverness, ability (Apte.)

—v. 32. Construe: कृष्णां एवं तु पूजयतः तान् सभासदः मत्स्य कोपात्तु युधिष्ठिरस्य ललाटे स्वेदः आगतः।

—v. 33. The *a* of this v. is repeated later more than once: thus, see 16.55*a*.—मुक्तासि, thou art (declared) free from guilt.

—v. 35. This is to be understood as being in reply to Draupadi's pathetic appeal to the Gandharvas in vv. 17f. above.

—v. 36. शैलूषी, an actress; a dancing girl (PW.). According to the showing of PW. the earliest occurence of this word is in Vājasaneyī Saṁhitā. Compare also the Vedic Index s. v. which says "A Śailūṣa is included in the list of victims at the Puruṣamedha.........An actor or dancer may be meant" Amara mentions (II. 10. 12) the word as synonymous with नट। शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः। भरता इत्यपि नटाः। Of these six words the derivation itself of the first and fourth is explained in two rules of Pāṇini (IV. 3. 110, 111. पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः। and कर्मन्दकृशाश्वादिनिः।) With regard to the derivation of शैलूष, Kṣirasvāmin, the commentator of Amara says:—शिलूषस्य ऋषेः अपत्यम् शैलूषः, the word शैलूष occuring in the राजन्यादि Gaṇa to Pāṇini, IV. 2.53. A शिलूष is mentioned as a Ṛsi in the com. to Hemacandra's Abbidhānasaṁgraha. शैलूष occurs as the name of a Gandharva prince in the Mbh. and the Rāmāyaṇa, and as that of a tribe, in Mārkaṇḍeya P. (for references, see PW.)—The corresponding pssages in the Vāyu and the Matsya P. however read सेतुकाः.—Yudhisthira's words शैलूषीव प्रधावसि contain a significant simile, the import of which should not be mistaken after this evidence, for which compare, Sten Konow, Indian Drama, p. 1—दीव्यन्तीं राजसंसदि. Attention has already been drawn (Notes, p. 51) to this and other fashionable vices prevailing among the Kṣatriyas.

—v. 37. The exact significance of this verse remains obscure, the v. l. अतीव तेषां घृणिनां sharing the same fate. तस्य मन्ये सर्वेषेव (Ni'a.) Arj. reads मन्येऽहम् and कस्य कस्येव ते अवध्याः, the latter being explained as कस्य कस्य मानिनः मानिमात्रस्य मे अवध्या अपि तु मानिमात्रस्य सर्वस्य मे वध्याः। He further adds: मन्य सर्वेष

ते वध्या इति पाठे स एवार्थः । Viṣama. says : सर्वस्यापि उपद्रवणीया जटासुरजयद्रथकीचकादीनां वध्याः ।

—v 38. संरम्भात्, through anger.

—v. 39. The text ought to be corrected to रुदन्त्याः। रुदन्त्याः साम्बकं तदा —Thus F only.—साम्बकं वदनम्, her face with her eyes, अम्बक meaning an eye (as in त्र्यम्बक). The verse may be thus translated: . Her face, weeping as she was, and her eyes, looked at that time like the orb of the sun in the sky, delivered from a line of clouds. The comparison is between her fiery face and the sun shining out, her weeping eyes being compared to the clouds still raining.—मेघलेखात्—The feminine form लेखा=a line (of clouds) is more common.

—v. 41. मां वधीत्. Thus again F only. "The augment-less aorist forms, though very rare in the later language have the same value as if they were augmented, and are for the most part examples of metrical license. They are especially frequent in the epics (whence some scores of them are quotable)"—Whitney, Grammar, section 587 d. Michelson, l. c. p. 125,6 quotes similar augmentless aorist forms प्रत्यनुज्ञासीत् and प्रशशंसन्त from the Rāmāyaṇa.

—vv. 44-53. A comparison of this passage with the corresponding one in the earlier editions would show that the text has been much reduced here. For the lines omitted, see the Appendix. (1) The line किं करोमि क्व &c., seems to have been added by way of giving an object to चिन्तयामास (46 *b*) and to explain इत्येवं (47 *a*.) But the line without adding any point to the narration has the effect of making the v. contain three lines. If the two-line arrangement be followed, the text as a whole becomes very much perverted. (2) The same is the case with the line भवनं भीमसेनस्य &c., apparently added to provide an object to माद्रवत् (48 *b*), and (3) with the line दुःखेन महता युक्ता. Neither contains anything new: indeed all contain repetitions or superfluous adjectives. (4) The same consideration has led me to transfer to the Appendix the line सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी, a hard nut to crack for the Commentators. Compare Arjunamiśra's despairing words: यथोपदेशं यथामति च व्याख्यातम् । परमार्थतो भगवान् व्यासो वेद । But a little consideration would suffice to show that this line is merely an amplification of वासिता (= वाशिता) for which see below. (5) The line सा लतेव...........गोमति तीरजम् । very probably betrays its interpolated nature by referring to a specific locality —गोमति (v. l. गोमन्ति). Again (6) the line वनेव &c., piles

up attributes, to be in keeping with the rest of the narration Finally (7) the line बाहुभ्यां परिरभ्यैनम् &c, brings in an intervening action, which was subsequently discovered to be omitted, but which, to judge from the original brisk narrative style preserved at places, was left to be imagined by the hearers or reciters —So much with regard to single lines, which thus seem to have been added to give more vividness to a much liked scene, that had already afforded scope for a poetic—almost a dramatic, narration —We have now to consider the case of a passage of six lines, which formerly stood here but which is omitted in the present text but for two lines (For the others, see the App) It is the passage beginning with Draupadi's words:

तस्मिन् जीवति पापिष्ठे... .. ...(1)
तत्कर्म कृतवत्यद्य .. ..(2)
(वै उ.) एवमुक्त्वाऽथ तां शालां...... . .(3)
यस्यां भीम सदा शेते ... . (4)
तस्या रूपेण सा शाला...... ... (5)
सम्मूर्छितेव कौरव्य ....(6)

The words of D. (lines 1 2) came abruptly after it has been mentioned (in our v 48) that she started to go to Bhima's place In our best MSS, viz AFM, the present passage occurs after our v. 52 Then follows our v 53 (corresponding to lines 1,2, above) and after that, the lines,

एवमुक्त्वा तु तां शालां प्रविवेश मनस्विना (3)
यस्यां भीम .... (4)
तस्य (so) रूपेण स शाला . .... (5)
संमूर्छितेव कौरव्य ... . (6)

But line (3) betrays its interpolated nature its very words She has already entered the kitchen and spoken what she wanted to say. The next three lines are all dependent on line 3 It is therefore probable that these lines which are thus inserted out of place in AFM, passed into their text from the margin, where they were originally copied from some other MSS In short, we have here a case of a wrongly transposed passage betraying itself as being an interpolation. Lines which are above marked as 1,2 appear in place as in AFM, that is after our v. 52 they are scarcely suitable after our v. 48, as in |Edns and

the rest of the MSS, unless in the latter case, they are understood as being the soliloquy of Draupadi. Finally, it has to be mentioned that the Southern Recension has here nothing to correspond either to her entering the dining hall (l. 3), or to the lion-like deep breathing of Bhīma (l. 4.) or to the kitchen being lit up to a dazzling point by his and D.'S beauty (ll. 5. 6.)--For all these reasons therefore, the four lines have been relegated to the Appendix. The text here is reduced in all by eleven lines.

—v. 47. कर्ता कर्ने. The hiatus in the body of the quarter is removed by the S. cl. by the substitution of विना.

— v. 48. Construe : कृष्णा अनाथवती सती ।

--v. 49. वासितेव महावृषम्. वासिता पुष्पिणीत्वेन कामातुरेव (Nila.) He is at great pains to extract the sense of the line सर्वश्वेतेव &c. which formerly stood here. He explains सर्वश्वेता as a female crane and माहेयी as a cow. Arj. takes सर्वश्वेत as an adj. to महानसे and finds out अवम = हीन = कीचक, and आहेय = आहेयवत्सर्पशरीरं सर्वविषं वा (यस्याः सा) । Nila is compelled to admit, as Arjunamiśra too does, with regard to this line, that it is almost a puzzle : अन्ये व्याख्यानप्रकाराः सर्वे अनेनैव दोषेण ग्रस्ता इत्युपेक्षिताः ।—With regard to वासिता, PW. has already pointed out that MSS. write वासिता for वाशिता; this last means a "young cow". The simile of a cow running up to a bull seems to have been favourite from very early times; thus यथर्षभाय वाशिता न्याविच्छायति (Tatti. Brā.; Aita. Brā. &c. in PW.) The simile recurs in वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव 21.50*b*. The word is also applied to the females of other animals as elephants &c.

—v. 54. सोपसंग्रहे = सोपधाने (Catur.) सतूलिके (Nila.) सोपधाने (Arj.) सोपधाने गण्डोपधानाच्छादनयुक्ते (Viṣama).

—v. 55. अथाब्रवीत् &c. The line recurs at 16. 33, &c.

--v. 56. आचस्वापरिशेषेण. Thus AF as against all other MSS and Edns whose reading आचस्व परिशेषेण scarcely suits the context.

—v. 58 अहमाप्तस्तु थापि त्वाम् &c. The line seems to contain a reminiscence of the Bhagavadgitā, XVIII, 66.

—v. 59. पुरा ह्यन्योऽभ्युदयते 'before any one else rises'. The present tense is used in accordance with Pāṇini III.3.4 यावत्पुरानिपातयोर्लट्. Compare also, Pata. on ibid. VIII. 1. 42 where the instance quoted is अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । Compare तस्य मये गम निश्च पुरा कालोऽतिवर्तते ।

MbhI. 191.13 ; also पुरा सृज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते । रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्त्युत ॥ (Quoted in PW.) गच्छ पुरा देवो वर्षति (Kṣirasvāmin on Amara III. 3. 254 ; also (सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु) पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः । 34.7 below. —It will be seen that the contents of this Adh. were spread in Edns and also some MSS. in two chapters. The present arrangement is in accordance with the evidence of AFKM. The reason why this arrangement has been followed is already explained (ABI., Vol.II., 178.)

ADHYAYA XVII.

—v. 1. अशोच्यं तु कुतः &c. For the grudge which Draupadi bears to Yudhiṣṭhira, see generally, III. 27,30 &c.

—v. 2. दासीमवादेन, 'calling me a slave or servant.' प्रातिकामी तदानयत् —See II. 66. 1, 67. 2, 4 (नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि), 31 (कृष्णासि दासी) &c.— प्रातिकामी, a servant (दुर्योधनसारथिः = Viṣama.), the word being evidently derived from प्रतिकाम+इन्, lit. one who attends to his master's wishes.— सभ.प. पार्षदो मध्ये 'in the midst of the Council-hall, while the assembly was sitting.' The word पार्षद् is mentioned in Trikāṇḍa Śeṣa (PW.) as synonymous with परिषद् and गोष्ठी, and is equal to पर्षद् mentioned by Pāṇini's comm. as a v. l. for परिषद् in V. 2. 112.

—v. 3. रैभ्येन दुरात्मना परामृष्टः See III. 268. 24f.

—v. 5. धूर्त[स्य] *i. e.* Yudhisthira, the word being mentioned by Amara (II. 10.44) as synonymous with द्यूतकृत्.

—v. 6. सुबहुभिः by very many [persons].

—v. 7. कीचको नाम नामतः, for the phrase नाम नामतः see Notes, p. 7.

—v. 9. उपमन्त्र्यमाणा, Being thus sought to be induced; compare अमात्यैर्न देशा अभिमुपावर्त्यमान राज्येन पितरौ मम (PW).

—v. 10. For the Epic use of नह् in the Parasmaipada, see Whitney, Rootbook, under √नह्.

—v. 11. प्रव्रज्यायैव = प्रव्रज्यायै + एव. (वनवासाय Arjuna.) The comm. take the word to be प्रव्रज्य, and explain as प्रव्रज्याय + एव. But the neuter form of the word is if ever, scarcely met with; compare PW. *s. v.* प्रव्रज्या. The one place where (according to this authority) the neuter gender form अप्रव्रज्य is used (V. 27. 17) is not convincing enough to warrant the assumption of a neuter form प्रव्रज्य, since SK reads प्रव्रज्यया यातयित्वा for अप्रव्रज्येमा स्म हित्वा of Edn[2]. PW. however supposes the formation प्रव्रज्यायैव in our present passage = प्रव्रज्याया + एव.

Translate: Who indeed, after having surrendered his kingdom and everything including himself, would stake for a forest residence but he, *i. e.* Yudhiṣṭhira viciously addicted to gambling as he is ?

—v. 14. °प्रमादेन ऐश्वर्यात्. The hiatus between the two parts of *a* of this verse is to be noticed, as also the attempts of most of the MSS. to get rid of the same. The reading द्यूतप्रवादेन as against °प्रमादेन scarcely gives any meaning—. A more fiery denunciation of Y.'s besetting sin and a more life-like description of his subsequent behaviour is scarcely possible.

—v. 15f. दश नागसहस्राणि, शतं दासीसहस्राणि &c. It may perhaps be urged that these and similar other phrases used in this passage belong more to the province of artificial, ornate poetry that was evolved, say, towards the beginning of the Christian era; it may or may not be so, but in the case of these two phrases at least, it can be said that they were very probably borrowed from language formed almost in Vedic times for describing the ancient kings who were crowned to sovereignty with the ऐन्द्र महाभिषेक ceremony. Aitareya Brāhmaṇa has (VIII. 22) a passage where it is said:—एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोदमय आत्रेयोऽङ्गमभिषिषेच तस्मादङ्गः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे। सहोवाचात्येपाङ्गो दशनागसहस्राणि दशदासीसहस्राणि ददामि ते ब्राह्मण उपमास्मिन्यज्ञे ह्वयस्वेति।तदप्येते श्लोका अभिगीताः।

यामिर्गोभिरुदमेयं प्रैयमेधा अयाजयन्।
द्वे द्वे सहस्रे बद्धानामात्रेयो मध्यतोऽददात्॥ १॥
अष्टाशीतिसहस्राणि श्वेतान्वैरोचनो हयान्।
प्रष्टीन्निश्चृत्य प्रायच्छत्.............. ॥ २॥
देशाद्देशात्समोढ्लानां सर्वासामाढ्यदुहितृणाम्।
दशाददात्सहस्राण्यात्रेयो निष्ककण्ठ्यः॥ ३॥
दश नागसहस्राणि दत्वाऽऽत्रेयो ऽवचत्नुके।
श्रान्तः पारिकुटान्प्रैत्सहानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः॥ ४॥
(Haug's Edn. p. 209, Anandāśrama Edn, p. 950)

It may be emphasised in passing that the phrase दशनागसहस्राणि originally occurs in one of the श्लोक's (Gātha 4) which the Brahmana text designates as अभिगीत, i e in a verse, which with others was long handed down from generation to generation, and that the दशसहस्राणि of our present text seems to reflect the दश दासीसहस्राणि of the Brahmana, Gathā (3) The phrase अष्टाशीति (°ति: Ānandshrma Edn.) सहस्राणि of Gathā (2) had been worked over in a verse of our text, which for other reasons has been relegated to the Appendix —It thus appears that the mention of such apparently extravagant numbers is not to be regarded as a sign of the text approximating the "Ornate" poetry, and the date generally assigned to the latter.

—v 17. पात्रीहस्ता । पात्री is the same word as पात्र, the feminine form however being more common in the Brahmana and the Sūtra texts (for which compare PW) The haitus between the two parts of *b* is to be noticed

—v 18. द्यूतजेन हि अर्थेन । Thus L only, and very likely the com. Visamapada This reading gives much more force to the words of D than द्यूतजेन ह्यर्थेन । The contrast is between the former greatness of Yudhi as described in verses 15-18 *a* and his present condition, and is in keeping with the trend of 12–14 *a* on the one hand, and 14*b*, on the other What D means is evidently this he, the master of such untold wealth, is now content with what wealth he can get by gambling in the Virata court (Compare 6. 13ff. before) The reading द्यूतजेन ह्यर्थेन, as simply describing an event that happened more than twelve years ago, thus scarcely suits the context. It is very likely that this intrinsically unsuited reading came into vogue by the MSS fighting shy of the hiatus in the carana itself, a contagion which has spread to even our best MSS. But that such hiatus is a common phenomena of the epic text is evident from the many instances, elsewhere met.[2] Compare also, Hopkins, Great Epic, p 197ff., Whitney, Grammar, section 125d, Bohtlingk, l c, p 214, Michelson, l c, p 98f See also 18 4 below —Reference has already been made to the fact that the com Visama supports our reading and the existence of the hiatus –It says द्यूतलब्धनार्थेन जीवामि ।

—v. 21 अन्वान् वृद्धान् &c Compare —अतिथीनागतान्साधून्वृद्धान्बालांस्तथा गुरून् (I. 216.8)

—v. 2 निरयम्=पातःस्थम् (Nila) पातकम (Arj) निरयमिव निरय सेवानरकम् (Visama) Amara mentions नारक, नरक, निरय & दुर्गति as synonyms of hell,

and though strictly speaking निरय cannot be understood as synonymous with दुर्गति, this last sense fits in well with निरय in our present passage.

—v. 26. सभायां वृष्णिभिः सह. Thus FM only. For the relation between the Pāṇḍavas and the Vṛṣṇis (=Yādavas) compare IV. 53 before, and the note thereon. That a close connection existed between the two tribes with the implication of sovereignty in the case of the Pāṇḍavas, and of helpful subordination in the case of the Vṛṣṇis is apparent from this and other passages. Compare for instance:—

तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिःसह।
सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन्॥ (VI. 107.10)

This position of the Vṛṣṇis being a first class ally of the Pāṇḍavas can probably be truer of the period immediately following Yudhi.'s abdication of the throne (supposing it is a real fact), than of any other. At this time he placed Parikṣit on his own kingdom of हास्तिनपुर, and the Yādava Vajra on the kingdom of शक्र (*i. e.* इन्द्रप्रस्थ) when, after the Vṛṣṇis' destruction, the care of that tribe had devolved on the Pāṇḍavas. (compare Arjuna's bringing the Vṛṣṇi women from Dvārakā to his kingdom, and their being attacked by Dasyus as mentioned in XVI. 9. For Yudhi.'s disposing of his kingdom in the manner mentioned above see XVII. 1.)

—v. 27. संवृतम्, hiding himself in disguise.

ADHYĀYA XVIII.

—v. 2. सिद्धम् (सिद्धम्)=ready or prepared [to sit down to dinner.] Or सिद्ध may be taken as past participle of √ सिध्, first conj. Paras.=to go (Apte.)

—v. 4. प्रेष्य मे उषिता। The hiatus in the middle of the line is to be noticed, as also the attempts of some MSS to overcome it by substi-

tuting a different reading, which leads to the addition of a whole line. Compare for the hiatus the note on 17·18, before. —ते is to be understood as meaning तत् कर्म or युद्धम्, and उत्थिता as going either with कैकेयी (Nom. sing. fem.) or स्त्रिय. (Acc. plu. fem.)

—v. 7. स्नेह संवासज मन्ये। I think that the affection [which is to be noticed between D and B] has sprung up on account of common habitat.

—v. 8. कल्याणरूपा—This may be regarded as a Bahuvrihi compound (= कल्याण रूप यस्याः सा) going with D, or better, as an adjective with its meaning intensified by the termination रूपम्, affixed in accordance with Panini V.3 66. Compare note on मत्स्यरूपा 14. 8, p 47, before. The same can be said of युक्तरूपो. स्त्रीणां च चित्त विज्ञेयम्—we have to find out (how) the heart of a woman (lies) It will be seen that this verse contains four independent sentences

—v. 10. अवेक्षति. The Parasmaipada is evidently metri causa. Construe: तत च [मां] क्रुध्यन्तीं प्रेक्ष्य माम् अति समाशङ्के इति अवदत्--क्रुध्यन्तीं च &c. and then, seeing that I was teased (by her words), she still kept on saying (with a view, to still further annoy me) that she very much suspected that way.

—v. 12. य स देवान् -Compare 5.18, before.

—v. 13. खाण्डवे जातवेदसम्-Compare 2 11, before, and the note thereon.

—v. 16. यस्य ज्यातलनिर्घोषात्—Compare तस्य ज्यातलनिर्घोषाद्विस्फूर्जितमिवाशने। निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ VI 106. 15.

—v. 18 दिव्यानि अस्त्राणि समस्तानि i e, those which he obtained from Indra, for which see 2.20, before, and the note thereon —सर्वबलाकरः = the abode of all strength

—v. 19. Construe: पुरा यं पाण्डव समरे तानि राजसहस्राणि महोदधे वेलामिव स्पृष्टानि वर्तन्ते स्म स अयम् &c. (v. 20.)—It is very probable that for वेलामिव we have to read वेला इव, the nominative being required in agreement with राजसहस्राणि. "He around whom formerly stood encircled thousands of kings, just as the sea-shore stands encircling the sea,—that Pāndava ...." (v. 20) Our best MSS. however read वेलामिव, and the rest transform the verse to mean that just as the sea cannot overcome the shore by transgressing it, so thousands of kings could not overcome Arjuna!

This is however hardly a good simile. The original वेला इव being regarded as violating an obvious rule of grammar might have been very likely turned into वलां इव.

—v. 27. स्तम्बेरमं यथा मत्तं परिकीर्णं करेणुभिः "like a rutting (मत्तं) elephant (स्तबेरम) encircled by she-elephants." The word स्तंबेरम is mentioned in Pāṇini III. 2 13 in the Sūtra स्तम्बकर्णयोरमिजपोः the word स्तम्ब meaning grass.—परिषन्मध्ये. It is apparent that Arjuna in his capacity of a music master, had often to take his pupils before the king, and along with them to give dancing and singing performances at formal "parties" or "receptions" held by the king.—Verses 27 and 28 go together.

—v. 29. आर्यः referring to Bhīma. The v. l. आर्या of the Edns and some MSS. seems to have been brought under the influence of the mention of Kuntī in verse 34 and ff., or that in v. 22 before. There is however no special reason why Kuntī should be intended. On the other hand, the words of D. as addressed to Bhīma gain more in pertinency. The reading of the Edns in *b* of this v. as अजातशत्रुं कौरव्यं मम दुर्यूतदेविनम् found in the Comm. also including the Visama. is not suitable since D. is now narrating the hardships of Arjuna.

—v. 30. Construe :—तथा गोषु उपस्थितं गोवृन्दं आयान्तं (वा) यवीयांस सहदेव दृष्ट्वा (हे) भारत स्थाणुभूतास्मि ।

—v. 32. गोषु goes with अभिनिवेशितम् = set to work among the cattle by the Matsya king. गोवृषसंकाशम् = like a full-grown ox. Verses 32 and 33 go together.

—v. 33. सेरब्धम्=व्यग्रम् (Arj.) कर्मणा व्यग्रम् (Visama) रक्तनेपथ्यम् = रक्त कम्बलादि परिधानात् (Visama). नेपथ्य is mentioned by Amara as synonymous with वेष; the word being derived by his com. Kṣīrasvāmin as: नेत्रगोः पथ्यम् नेपथ्य वस्त्रादिशोभा ।—This can however be scarcely regarded as a convincing derivation. Looking to the importance of this word in the Indian Dramatic literature, it is rather unfortunate that its derivation is much disputed. Sten Konow (Indian Drama, p. 46) says: "Weber and Levi regard the word as a Prakrit form of the Sanskrit word नेपथ्य and derive it from a word नपथ, not anywhere to be met with. It can also be regarded as a false Sanskritisation of a Prakrit word णेवच्छ, the latter corresponding to a Sanskrit word नेपथ्य or नेपाठ्य, to be derived in its turn from निपठ or निपाठ, (=a lesson) mentioned in Pāṇini III. 3 64. The word नेपथ्य would thus primarily mean the place for the readers or reciters (of a drama?)" According to the showing of the PW. the

word नेपथ्य = a dress, occurs (outside the Mbh and the Harivamsa) first in Bharata s Natyasastra and becomes common in Kalidāsa —Finally, the conjecture may be hazarded that the word as denoting a particular place, may *perhaps* be derived from the word निपथा mentioned in Panini III 3 99, which the commentator explains as पिच्छिला भूमि = slippery ground

—vv 34—38 It will be seen that the text has been much altered here, and that TM enable us to restore it to what appears its older, and therefore original form. The purpose of the alterations seems to be to obliterate the traces indicating the immature, almost the boyish, age of Sahadeva It is indeed a difficult question, though it be an interesting one to decide what was the age of each of the five brothers The epic story of their (miraculous) birth hardly feels any need in this direction The present account makes Sahadeva either almost a boy at the time of the exile, or an agreeable simpleton It is difficult on any other supposition to understand Draupadi saying that she was charged with special care regarding Sahadeva and that she was to warn (lit. to awake) him in times of danger and that she was to feed him properly The present passage may possibly throw some light on the real significance of the ancient custom of Polyandry and of group marriage Compare for this question generally, Jolly, Rechte und Sitte, p 47f

—v 37 परिचरम्—The absence of the augment is to be noticed

—v 39 यच्छिभि The three qualities are those immediately mentioned viz a good form, valour and intelligence It will be noticed that this reading has been uniformly perverted into च स्त्रीभि in the MSS so far consulted, and in SK, of the S Recension and what is more *this preverted reading has supplied the theme to a verse in that Recension*, which says how the courtesans and other damsels of the Virata town were drawn by Nakula's beauty and flocked to him!

—vv 40 & 41 The hiatus between the two parts of $40b$ is to be noticed, as also the inferior rendering of these verses in the Edns and allied MSS The two verses are to be construed as वातरंहसां हयानां वृन्दानि अश्वानां उत्तम वश विनयन्त (च) श्रीमन्त भ्राजिष्णु उत्तम मत्स्य प्रधावमान (च) चिरा उपतिष्ठन्तं वाजिन दर्शयन्तं च नकुल जवेन आशु अभिक्रीयन्ति । अभिक्रीयन्ति &c —The horses jump or gallop about mightily and furiously (जवेन आशु अभिक्रीयन्ति)-throwing off their legs &c, as a sign of their affection, or after recognising their

chief care-taker or, in response to his desires--whenever they see him, be it while he is preventing them from coursing at a very high speed or training them, (lit. curbing their velocity अश्वानां उत्तमं वेगं विनयन्तं) or is riding after the *glorious, exalted and mighty king of the Mātsyas* (श्रीमन्तं भ्राजिष्णुं उत्तमं मत्स्यं प्रधावमानं) or is in attendance on the king and showing him the horses (विराटं उपतिष्ठन्तं वाजिनः दर्शयन्तं च)-this last, when the king goes to inspect his stables.

ADHYĀYA XIX.

—v. 2. The second line is to be construed as: सर्वं दुःखं उपासीना आर्तवत् किल कालं आसे। कालं आसे = I let time pass (lit I sit by time.) Compare एवं सर्वमहं कालमिहास्से (? से) मुनिसत्तम (Mbh. III. 189. 41;) also अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् । (*Manusmṛti*, XI. 255–256 in *Jolly's Edition*).—For आर्तवत्=sorely, compare 32.7, below= परिक्रोशंस्तदार्तवत् । आर्तवत् in the present passage may also mean like a sick (and therefore helpless) person.

—v. 4. The Paras. याचन्ति for the regular Atma. याचन्ते is evidently metri causa, as also the passive बध्यन्ति for बध्यन्ते.

—v. 6. अभिभारोऽस्ति। Fate cannot be passed on, transferred, to others. न दैवस्याभिवर्तनम् । There is no turning away, no escape from fate. The Comm. read अति in both places and explain:—अतिभारो दुष्करं दैवस्य किमपि नास्ति । ......, अतिक्रमणं च नास्ति (Nila.) अतिभारः कर्तव्यतागौरवम् (Viṣama. and Arj.) अतिभारः असाध्यम् (Catur.)

—v. 7. प्रतीक्षे उदयं पुनः। The hiatus in the middle of the pāda is to be noticed.—पर्यायमिच्छन्ती Waiting for a lift (lit. a turn) in my Destiny.

—v. 8. विपद्यते=नश्यति (Nila. and Viṣama.)

—v. 9. पश्य मां दुःखितां कृष्ण &c. This is probably the first place in our text, where it has been corrupted beyond restoration, and where there-ore emendation has to be resorted to. The reading पश्य as against पृच्छ

is of FM. Against the latter reading, it can also be urged that Bhīma has already asked her (16·57) what the reason of her grief is, and that it is not necessary for Draupadī to ask him to question regarding that.—पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वम् पृष्ट्वा यत्र (सर्वाणि ते) of the Edns and other MSS. looks like an unconvincing simplification of the difficulty. The reading of FM तमेशानि for the conjectural त्वमित्थेशि gives, however, no meaning. None of the Comm. notes this verse and so the difficulty is enhanced. The reading त्वमिथोऽत्थि is adopted on the supposition that perhaps a reminiscence of the Bhagvadgītā may be contained in the words here, as already once before, in 16·58*b* as has been already pointed out (Notes, p. 60). Or does the second line read better as पश्य मां पश्यतां तत्र प्रभूष्टां हि (सर्वाणि ते) । supposing that she is referring to her being outraged there —तत्र प्रभूष्टां- (*i. e.* in the Assembly-Hall.) in the presence of people (पश्यतां) ?

—v. 11. My grief has now approached thee (*i. e.* I now come to thee as a last resort) after having defeated (*i. e.* put to shame) all the Kurus and the Pāñcālas as well. Draupadi means that the Kurus and the Pāñcālas ought to have taken up her cause, when she was dragged by the hair or again when she was robbed by Jayadratha. They were such extremely insulting deeds, and yet her kinsmen on both the sides stood by helplessly. This is now a further insult, and unable to bear such insults any longer, she has now come to beg of Bhīma to avenge this latest one.—The reading पश्य त्वम of FM, which has been followed here is corrected to पश्य त्वाम् —a justified and necessary emendation—. It seems as though we might drop हि, and by restoring the hiatus, read क्लेशो अरिंदम.—Nila. explains the reading of the Edns as मन्निमित्तकः ......क्लेशः ....युष्मान् प्राप्तः सन् भीमार्दीन्......कुरुदार्दीन्श्च परिभवेन् नाशयेदित्यर्थः । These readings and this explanation, however, lose much of the force of Draupadi's spirited words.

—v. 12. समुदिता=सम्यगुदयवत्यपि (? Nila.) समुदिता means evidently "endowed with," or "blessed with." Compare: सर्वैःसमुदितो गुणैः (राजसूयः) । पुत्रं समुदितैः गुणैः । सर्वगुणैः समुदितम् (पुरम्)। (PW.). Compare also: एवं त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः (Bhima's words to Draupadi in 20.15, below.)

—v. 14. वर्णावकाशमप्येकम्-वर्णावकाशो दीप्तिसंकोचः (Nila.) वर्णान्तरम् (Arj.) देहे वर्णान्तरम् (Visama.)- वर्णावकाश means literally "the appertures in the complexion" *i. e.* the fading away, or the parching up of it. For अवकाश

in the sense of an apperture or hole, see 5.28, Notes p. 21 before.--एकम्, one, and therefore unique, and so peculiar or strange. The verse is to be construed as :— (हे) पाण्डव अपि यादृशं एकं वर्णावकाशम् (तं) पश्य । तत्र दुःखे परमिके सति यादृशेनैव वर्णावकाशेन [मम शरीरं लक्षितं आसीत् तादृशः एव अयं वर्णावकाशः]—परमिके --PW. (*s. v.* परमक) is disposed to regard the form परमिक as a false one, being confounded with परमक.

--vv. 17, and 18. इमम् refers to what she says in the subsequent verse......You must regard *this* as an unthought of downfall of yours, that I am compelled to be the servant of my inferiors (अवराणां अन्यासाम्). सुखं प्रेष्याः । Thus FM. as against सुख (सुखं) प्रेक्षा : of Edns &c.--Draupadī is now contrasting her own former greatness to her present hard lot, and what she means is : I who could easily command you......have now to be......

—v. 22. गात्रोद्वर्तनम्=perfumes for the body.

—v. 25. वर्णकः=विलेपनम् (Amara) and the word is given by him in the neuter gender.

—v. 27. बाष्पकलया. कल (adj.) = श्रुतिसुखश्च अव्यक्ताक्षर =(Com. on Amara).

—v. 28. Nila. reads : कर्तव्ये for मर्तव्ये, which he explains as मर्तव्ये । कृ हिंसायामित्यस्य रूपम् । most of the MSS. however read मर्तव्ये.

--v. 29. शून्यौ = void of any ornaments.—Visama. reads शूनौ explained as शोफयुक्तौ (= swollen.) But this idea is more or less expressed further by किणबद्धौ.

ADHYĀYA XX.

v. 4. नागो बिल्वमिवाक्रम्य = as an elephant would pluck off the बिल्व fruit.

v. 6. विवसनम्. It will be noticed that this reading is based on the reading व्यवसनम् of FM. For विवसनम् in the sense of 'banishment,' compare PW. s. v. (3) वस् with वि, and the passages quoted there, though there is no citation containing the nominal form विवसनम्.

—v. 7. The तद् in the second line of the verse refers to all mentioned before, viz, (1) their being banished, and the Kurus meekly acquiescing in that, and (2) his not having chopped off the heads of Suyodhana, Karna and others

—v. 10. सुकन्या नाम शार्याति &c. The story of सुकन्या daughter of king शर्याति, and wife of the sage च्यवन is given in detail in Mbh. III. 121, 18 ff to 125. 11, in the Bhāgvata Purāna IX. 3, and is referred to in the Visnu Purāna (Wilson's Trans.) p 354 f., and Harivamsa, line 643 (Calcutta Edn of 1839) and in the Mbh. itself I. 8.1f. This story as given in the Mbh. gains in interest since Cyavāna (as he is called there) is also mentioned in the Rigveda (I. 116. 10) as being a favourite of Asvins and as being endowed with youth by them. For the detailed Vedic account of this legend, see, Macdonell, Vedic Mytho. p. 51 f.; Muir Original Sanskrit Texts. V, 143. For a comparison of the Vedic and the epic story, see, Pischel, Vedische studien, I. p. 71 f; compare also Oldenberg Noten, Vol. I. p. 407—आस्थनम् means practising penance. निवर्तमानम् (Arj.) शमसाधनम् (Sarvaj)

—v. 11. The text ought to be corrected to नारायणी चेन्द्रसेना । This also is a woman of venerable antiquity, having been mentioned as इन्द्रसेना (मुद्गलानी) in Rigveda X. 102. She is also mentioned in Mbh. III 113, 22 f. and Harivamsa, 6713 For a detailed examination of the मुद्गल इन्द्रसेना story as it is given in the Rigveda, in the Nirukta, and the Brhaddevatā, see, Geldner, Vedische studien, II. p 1f; compare also Oldenberg, Noten II. 318. The story of नारायणी इन्द्रसेना is given in two adhyāyas (I. 212, 213) in the Kumbhakonum edition of the Mbh. which are wanting in the Northern Recension

—v. 14. लोपामुद्रा...अगस्त्यमन्वयात् ।. The story of the sage अगस्त्य is given in the Mbh in the तीर्थयात्रापर्व, III. 96 f. लोपामुद्रा "appears in one hymn of the Rigveda (I. 179. 4) where she is seemingly the wife of Agastya ..." (Macdonell and Keith, Vedic Index, II, p. 234.)

—v. 15. सर्वैः समुदिता गुणैः Compare note on 19.12, before.

—v. 16. मासमध्यर्धसंमितम् । It will be noted that the first line of this Śloka has been much altered. The com. Arj. also reads मासमध्यर्धसंमितम्, and explains: अधिकद्वयेन अर्धेन किंचिदधिकपक्षेण न्यूनमिति तात्पर्यार्थः । अभ्यधिकरूपमीषद्-धिकपक्ष इत्यर्थः । ....एतेन एकद्वित्रादिपक्षान्य मासं सहस्रेति एकशतादधिकवत्सरं

द्विनान्येव सन्तीति भाव । He then goes on कश्चिदाह मासमध्यर्धसमितम् सार्धमासं तत्र शोभनम् । and refers to Draupadi's words (23. 29a) त्रयोदशाहमात्र तु राजा क्षमतु भामिनि । Nila reads मास अध च and explains it सार्धं मासम् ।—PW s v remarks that the Tibetan translation (of Susruta?) of the word अध्यध is "Eins und vom zweiten die Halfte" i e, one and from the other, a half, which lends support to the explanation of Nila and others, rejected by Arjuna PW on the authority of Katyayana's Vartika to Panini, V 1 35 explains the compound अध्यधशतम् क्रतम् as bought as for 150, and generally, the word probably means "one and a half"–The question remains how to reconcile this statement with the conflicting one already quoted In this connection it may also be pointed out that (1) in 14 f,–the place where the Kicakaparvan begins, it is said that मासा दश समभ्ययु । and that (2) the statement तस्मिन्वर्षे गतप्राये "when that (thirteenth) year had almost run out" which formerly stood in the Edns has been relegated to the Appendix (p 71 and 74,) as an interpolated verse, not being found in ADFHKL and some of the S. MSS, the non occurrence of this line in these MSS cannot be attributed to any chance clerical mistake or to any set purpose (3) Thirdly, attention may also be invited to the concluding verses of our adh 28, and those at the commencement of adh 29 The latter expressly states that "at the end of that thirteenth year" (तत्र त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य) the king of Trigarta captured the herds of cattle of the Virata king

—v 18 विमुक्तेन अतीतेन Laying aside past things The hiatus is restored on the evidence of B

—v 19 नित्यमुद्विजते राज्ञि= is always cross with, or suspicious of, the king

—v 21 तदहम् Thus AH, and SA, the last from the S cl. It is doubtful if this is to be regarded as तद् + अहम् or as तदा + अहम्, with the vowel आ being dropped, in the latter case for metrical reasons. In the former case, तत् = therefore, for which sense compare • अहमल्पमतिर्तात्श्च मे कोमला । तत् एतेषां पापाच्छेतु कथ समय । (Hitopadesa quoted in PW) –अमुवम Whitney notes this form (as against the regular अमवम्) as occurring in the Upanisads and the Epics (Root book s v मू)

—v 24 कुरु मे क्षमम् Thus PM क्षम् = the desired thing. Amara mentions युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु । The reading क्षमं of the Edns and other MSS scarcely suits the context, the word meaning निष्पापारुषिणो कालशिरो पे जसषे। क्षम (Amara)

—v. 25. अहं पुनः। We have to understand some such verb as अवदम् &c.– न त्वं प्रतिबलः तेषाम्. Thou art no match for them, प्रतिबल being an adjective, and meaning "of equal strength." The word occurs in this sense mostly in the two epics, for which compare PW. s. v. प्रतिबल.

—v. 26. वध्यन्तम्. The use of the active voice termination for the (middle) passive मान is evidently caused by metre. Compare Whitney, Gra., Section 529*a*: "In the Epics, there is much effacement of the distinction between active and middle, the choice of voice being very often determined by metrical considerations alone."

—v. 27. न स धर्मं बुभूषति । बुभूषति=प्राप्तुमिच्छति (Nila.) अनुभवितुमिच्छति (Viṣama. and Arj.)-In Harivaṁśa 570, येयमस्मानपाहाय यवीयांसं बुभूषति। बुभूषति is explained by the com.=भूषयितुमिच्छति, this sense being appropriate in अथवा यदि कन्येयं न च कंचिद् बुभूषति. (PW.) The same authority s. v. भू desiderative, assigns to this word the sense of "to wish to *have* something."

—v. 28. कामकारवशानुगः=Subject to the influence of the impulse (of the moment.) The word कामकार in the sense of 'self-desired action' occurs often in the epics for which see PW. Compare also Manusmṛti: कामकारकृते (पापे) ऽप्याहुरेके (प्रायश्चित्तं) श्रुतिनिदर्शनात्। (XI. 45), where कामकार means free, or uncontrolled desire; the word therefore, may well mean the impulse of the moment.

—v. 29. दर्शने दर्शने=the moment you see him, at the very first sight. The repetition is for giving intensiveness. Compare Whitney, Gra. section 1260.—The reading दर्शने दर्शने हन्यात् यथा जह्यां स्वजीवितम् is scarcely suited, because, the text nowhere else hints at any attempt on the part of Kīcaka to physically hurt Draupadi, which would be a step fatally opposed to the intense desire of his heart.—The second line is to be translated as: and by your acting thus, (*i. e.* by your punishing this evil-doer) a great sin will have been averted (lit. will not accrue to you.) Nila. reads and explains differently: दर्शने दर्शने प्रतिदर्शनं स एवं राजभवनः कामात्मा च यदि मां हन्यात्ताडयेत् ताडनभयाद्वा यदि जीवितं जह्यां तर्हि धर्मे यतमानानां भवतां धर्मो न शिष्यति शौर्यं व्यर्थं स्यादित्यर्थः।—The next verse states that if they want to stick to their vow, then they will have lost their wife, as the present situation was more than she could put up with. For the repetition and its force, compare 53. 54 *b*: द्रोणेन मुक्तं मुक्तं च प्रसति स्म पुनः पुनः।

—v. 30. For the feminine singular दारा, see notes on 14.13 p. 48.

—v. 34. तस्मात् घोरान्महासुरात्. For the incident here referred to, see Mbh III. 157, where it is said that in the absence of Bhīma and Arjuna, the remaining party was being carried off by Jaṭāsura, when Bhīma returned and saved them all. Jatāsura is spoken of as being a learned Brahmin, living with the P., but really wanting to steal away their bows and arrows, and Draupadī.

—v. 37. मा कीचकवशं गमम् । We have to understand some such words इति हेतो : &c.

—v. 39. सृक्किणी परिसंलिहन् = licking the corners of his mouth.

ADHYĀYA XXI.

—v. 2. प्रदोषे. Amara explains this word by रजनीमुख.—संगमम् कुरुध्व= make an appointment, the same authority explaining this word by saying : मेलके संगसंगमौ ।

—v. 3. नर्तनागारम्. Attention has already been drawn (Notes, p. 15,57) to the amusements indulged in by the Ksatriya caste in the epic times.

—v. 5. संविदम्—संवित्......संकेते......भाष्यते (Medinikośa).

—v. 9. प्रवादेन in name only ; by courtesy only. Compare यन्मां दासीप्रवादेन, 17.2 before.

—v. 11. रथं चाश्वतरीयुक्तं ते अयास्तु. The use of the neuter gender (instead of the masucline रथः) is evidently caused by metre which most of the MSS have sought to avoid by reading दद्याम् for अयास्तु.

—v. 12. त्वाम्. It is doubtful whether this word is to be regarded as the accusative singular of युष्मत् , being the object of the verb जानीयात् or as equal to तु + आम्. In the former case the construction would be सखा वा भ्राता वा मम संगम त्वां (वा) न जानीयात् । But what she pretends to have an objection to is not the fact of his relations knowing him ; (they know

him already, and will continue to do so) She does not want them to know that he had had an appointment with her If on the other hand त्वाम् be regarded as equal to तु + आम्, the line could be construed as न तु सखा वा भ्राता वा आम् मम सगमम् जानीयात्। This construction would well balance the preceding line The indecl particle आम् is mentioned by Amara as having the sense of एवम्, and Apte s v assigns to it among others, the sense of 'determination : surely, verily"— The other particle would naturally go with न The whole verse would then be translated as Do then fulfil well one condition of mine: neither a friend nor a relation (of thine) should verily (आम्) on any account (तु) know of this my union.

—vv. 14 and 15 In the former of these two Ślokas K promises that he shall go alone to meet her; in the latter he urges the same precaution on the attention of D

—v 15 This line is to be construed as यथा सुवयस गन्धर्वा त्वां नावमोत्स्यते (तथा) समागमोऽस्तु। त्वयाहं मद्मोहित।

—v. 17 गन्धर्वास्तन्न जानते। This disability cannot be verified else where

—v. 20 सोत्मानम् For the Saṁdhi, compare, Michelson, l. c p. 101f.

—v 22 Construe —यथा द्विषतत निवाणकालदीपस्य श्री अभ्यधिका (तथा) श्रिय प्रमुमुक्षत च अस्य श्री अभ्यधिका आसीत्।

—v 23 कृतप्रत्यय = कृतविश्वास (Nila) न जानात् It will be noted that the tendency of the MSS varies between the augmentless and the augmented form

—v 28 मत्तनागमिव Nila. with some MSS reads ह्रदान्नागमिव and refers to the story of Kṛṣṇa's killing the Kaliya serpent in the Yamuna

—v 31 Construe हे वरवर्णिनि हिडिम्ब हत्वा या मम प्रीति आसीत् सा प्रीति मे (त्वया) कीचकेन समागमे समारयाता। —हत्वा हिडिम्बम् For this see Mbh I 154

—v. 32 वृत्र देवपतिर्यथा Compare note on 13 13

—v 33 गह्वर=गुप्ते (Arj.) रहसि एकान्ते (Visama)

—v 34 हत्ये This form as against the usual हनिष्ये is evidently necessitated by the exegencies of the metre —It will be noted that in this line, Bhima is being shown as 'having murder' on his brains The next line intensifies this mood. Compare also विजृम्भितजिघांसया (22 17) below D s words in verse 35 are intended to calm down

his rising passion. The "truth" referred to here is of course the vow of the P. to remain one full year incognito.

--v. 37. नागो बिल्वमिवाक्रम्य. Compare 20.4b[1] before.

--v. 38. मृगहारी इवाद्दश्यः। It will be seen that this reading is an emendation of मृगहारेः of C only. The reading in the text brings out clearly the comparison between Bhīma's sitting there concealed and breathing deeply, ready to pounce upon Kīcaka, and a hunter, who has also to hide himself without making any noise, while he is waiting for his prey.

—v. 41. Compare, for a similar idea, v. 19b of this Adhyāya.

--v. 42. स्मयमानः=elated, with a sense of gratified pride.

—v. 49. महाबलः refers to Bhīma ; the subject of जग्राह is Kīcaka

--v. 50. वासिताहेतोः For वासिता, see note on 16.49 before.

--v. 51. वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः This is also a frequently recurring simile like the वृत्रदेवपति one. For a description similar to the duel between Bhīma and Kīcaka, compare that between Vāli and Sugrīva, Rāmāyaṇa IV. 16ff.

—v. 52. मुष्टिम्. For the technical meaning of मुष्टि, see note on 13.15.—पन्नगौ इवोरगम्=like one cobra fighting with another. In the following ślokas the two are spoken of as प्रवृद्धौ वृषभौ इव, व्याघ्रौ, मातङ्गौ.

—v. 54. तुमुलः an adj., meaning tumultuous. As a substantive it means रणसंकुलम् (Amara). For the use of the word as an adjective, compare, तुमुला वाचः-वाताः &c. (PW.)

—v. 55. प्रभिन्नकरटामुखम् = गण्डस्थलस्थमदनिर्गमस्थानम् (Nila.) प्रस्फुटितगण्ड-स्थलच्छिद्रं मदवशात् (Visama.)— करटः (mas.) or करटा (femi.) means the cheek of the elephant (Apte.)

—v. 58 गृहमध्ये=in the centre of the (dancing) house.

--v. 59. विस्पन्दत यथाप्राणम्=struggled to the best of his strength. For प्राण in the sense of "strength" see PW, s. v.; also प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् । I. 141. 20.

--v. 64. महाम्धा, see note on 13.15.

—v. 69. योजयामास. The Comm. and Edn[2] read योत्कयामास, and explain it as ययन्ध.

—v. 71. कण्ठं अपीडयत्. It will be seen that the S. cl. does not contain these ślokas which describe the inhuman treatment meted out to Kīcaka by Bhīma.

—v. 72. व्याविद्धनयनाम्बरम् = परित्यक्तनेत्राभिधानदुकूलवसनम् (Viṣama) It is not quite clear what is intended by this compound word. According to the com. it should mean "he whose silken clothes called नेत्र were thrown off." Amara (and PW.) s. v. नेत्र assign the sense of an अंशुक to नेत्र. The word अम्बर also means according to Amara वासस् and व्योमन्.—पशुमारं अमारयत्. Some of the comm. explain पशुमारं as: विकृत्य हस्तौ पादौ च युगपत्पृथगेव वा । यथाकालमुत्क्रान्य पशुमारं तदुच्यते ॥ पशुमारो नाम घातकैः सर्वतः पीडाकरणम्. The word is a णमुल् formation, classed as "Adverbial gerund in अम्" by Whitney (Grammar, section 995f) and is to be explained as पशुमिव in accordance with Pāṇini's sūtra उपमाने कर्मणि च (III. 4. 45.) Compare also Apte's Guide to Sanskrit Composition section 168.

—v 76. कपे प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् । पिनाकधृक् is Śaṅkara, Rudra. That in the Vedic mythology, he is a very terrific and malevolent god, is apparent from his vedic description as is given by Macdonell in his work on that subject, p. 75f I am unable to say if the incident spoken of here, refers to any specific action of his, or is merely a general description of his malevolent activity. In Dakṣa's sacrifice (for which see Bhāgavata p. IV. 5) he is spoken of as having plucked out the teeth of Pūṣan, the eyes of Bhaga &c.

—v. 82. उल्काः = Torches; originally a fiery phenomenon in the sky (PW. and Apte). It is an ancient word, occurring in the Rigveda, and is also explained by Pāṇini in Uṇādi Sūtra III. 42. 1.

ADHYAYA XXII.

—v. 1. कल्यम्. Thus L only: at day-break.

—v. 2. सर्वाङ्गसंभग्नम्. Compare सर्वमर्माङ्गम् 20. 72 *a*, and संमथितसर्वाङ्गम्, 77*a*. कूर्मजालमिवोद्धृतम् = like the (internal) body of a tortoise, laid bare or open.

—v. 3. पीष्पितं भीमम् Thus D and M, belonging to two different types. पीष्पितं is very probably to be looked upon as an onomatopoetic word, unless the word be regarded as a mistranscription for पीवितम् "fattened" from√पीव् । भीमम् adv. = terribly ; पोथितं पीष्पित भीमम् = terribly crushed, and trampled (or fattened ; this last on account of exposure.)

—v. 4 यस्यार्थे = यस्याः + अर्थे ; for similar examples compare, among others, काञ्चनालंकृताभवन् or ये गताभिमुखम् (in Böhtlingk, l. c. p. 214.)

—v. 6. दह्यताम् For the two different customs prevailing side by side in the matter of disposing of the dead, see note on. 5.30, page 21f.

—v. 7. The hiatus between the two parts of *b* should be noted.

—v. 8. उपक्रमम् = that plan.

—v. 9. रोरूयमाणाम् : pres. part. of the intensive of√रु, the corresponding Vedic and Brāhmaṇa forms being respectively रोरवीति, रोरुवाण (Whitney, Rootbook.)

—v. 11. प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती &c. = 16,48 before.

—v. 12. जयो जयन्तो &c. Compare 5.34 before, these being the secret names with which the brothers were to be adressed publicly or in times of danger &c.

—v. 13. येषां ज्याघातनिर्घोषः &c, compare 22.13 before ; also

तस्य ज्यातलनिर्घोषाद्विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ (VI. 106.15)

—v. 15. सुकरुणाः परिदेविताः वाचः piteous, and afflicted words.

—v. 17. विजृम्भितजिघांसया. Compare 21.33, 34 ; with his passion for blood (lit. desire to kill) heightened (विजृम्भित.)

—v. 19. दशव्यामम्. व्याम is thus explained by Amara: व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

—v. 20. ऊरुवेगेन = by the force (lit. velocity or speed) of his feet (lit thighs). वेगः प्रवाहजवयोरपि (Amara). Vārtika I to Pāṇini. V. 2. 135 teaches the formation of the word ऊरुबली by saying : इनिप्रकरणे बलात् बाहूरुपूर्वपदात् उपसंख्यानम्, and Patañjali there mentions बाहुबली, ऊरुबली. ऊरुबल is thus almost synonymous with ऊरुवेग of our present passage.

—v. 29. सूतषट्शतम्. The compound word is to be dissolved as : षट् च शतं च षट्शतम् (= 106 and not 600) सूतानां षट्शतम् = सूतषट्शतम् ।

———

ADHYAYA XXIII.

—v. 1. परंशताः Thus DFKM. This is rather a peculiar formation, meaning "more than hundred" (शताधिकाः of H.) For a similar use of परं, we might compare: आयुस्तत्र च मर्त्यानां परं त्रिंशद्भविष्यति (Harivaṁśa, line 11210, Cal. Edn.) But we may be justified in going beyond these MSS, and instead of परंशताः, we might read परःशताः This last formation is vouchsafed for by Amara, and more than this, it occurs in the Śatapatha Brāhmana (for which see PW. s. v. परःशत) and in later texts.

—v. 3. संशयितम् = thrown in doubt or confusion.

—v. 6. परमा क्रिया = the last rites (obsequies).

—v. 9. राजा बिभेति &c. The king is afraid of being overcome by the Gandharvas. The active present parti. has thus a passive sense.

—10. स्त्रियस्त्वदोषास्तद्वक्तुम्। But it is no sin for women to say so (viz. that Draupadi should leave the king's palace and city too.)

—v 12. गात्राणि वाससी चैव &c. = 16.46, before.

—v. 13 दिशो दिशः This is comparatively an ancient phrase. Compare वाता यान्तु दिशो दिशः from the Atharvaveda (quoted in PW.)

—v. 16. तस्याः ते। तस्याः has no corresponding corelative pronoun.—Bhima seems to mean that all her husbands would feel that they are now free from the burden of avenging the insulting behaviour of K. towards D. by the words she has just addrssed to her.

—v. 23. तिर्यग्योनिगतां &c. Nila. explains तिर्यक् नीच क्लीबत्वं तन्मयी योनिः शरीरं तत्र गता। "you do not know that I have been destined to undergo (the miseries of?) a lower (lit. an animal) life." Arjuna's words remain without any particular force unless we suppose that the condition he refers to includes a consciousness of the birth before the present one, such, for instance, as is implied when a sage curses a person to be confined to a particular life until relieved by some beneficient agency. On this supposition it would be fair to conclude that being what he really is, Arjuna finds it irksome to be condemned to the life of a eunuch, and asks D not to be mislaid by appearances to think that he is really happy.

—v. 26. The text ought to be corrected to अग्लायिनी= slowly, at leisure. Viṣama says: सुदेष्णासहोदराणां वधादपि न पलायनशीला । अपि तु तत्रायाता निर्भयत्वात् ।

--v. 29. त्रयोदशाहमात्रं तु । It is rather unfortunate that none of the comm. has any note on this v. to explain why "thirteen" days are specifically mentioned. See note on 20.16, Notes, p. 71f.

ADHYĀYA XXIV.

--With this Adhyāya, we pass into a new (Sub) parvan, the Goharaṇaparvan, having left behind the Kīcakavadha Parvan, this last extending from Adhyāyas fourteen to twenty-three, and constituting, as already remarked, one of the bright, free and delightful parts of the epic. A repeated and careful perusal of these two (Sub) parvans will not fail to bring to the notice of the reader that while the style of the Kīcakavadha P. is brisk, less free from repetitions and interpolations, and that the incidents unfold themselves easily, and are narrated in a flowing and almost eloquent language, that of the Goharaṇa P. is marked by cumbersome repetitions, which very *often contain mere epithets. Here, the description or narration does not* confine itself to a mere couplet (Śloka or verse) as before, but very often runs into more than one Ślokas. The style tends to become more and more involved, and generally is more rhetoric than eloquent. More of this somewhere else: but one thing seems clear, viz. that it is difficult to believe that the writer of the unappealing bombast of the Goharaṇa P. was the same as that of the touching pathos of the Kīcakavadha P. incidents, or even that of the stately dignity of the Pāṇḍavapraveśa P.-

—v. 1. अत्याहितं चिन्तयित्वा = thinking that a great calamity had befallen (the Virāṭa king). अत्याहितं = महाभीतिः (Amara) —पृथग्जनाः common or ordinary people: See note on 7.13; 11.1.

—v 2. सजल्पोऽभूच सशयः It became a subject of common talk and terror For the last compare सर्वे संशयित राजन्नगर ते भविष्यति । 23 3b before.

--v 3 दुष्पौरुष = who exercised his valour to evil ends

—v 4. परानीकविशातनम् = the vanquisher of mighty hosts

—v 5. बहिश्चराः = spies. Compare note on 10 13 before

--v 6. Construe यथादेश यथादृष्ट च प्रदृशन सविधाय ते वै कृतचित्ता नागपुर प्रति न्यवर्तन्त । यथोदेश = as they were ordered ; यथादृष्ट, as in reality कृतचित्ता as against कृतकृत्या, of Edns and some MSS and Comm = having fixed upon certain things in their mind.

v 8 त्रिगर्ते अ महारथे The त्रिगर्त tribe is mentioned in the यौधेयादिगण (designated with other 'आयुधजीवि') to Panini V. 3 117 and their country is identified with modern Lahore (PW) The preceding sutra (116) mentions त्रिगर्तषष्ठ, i e the six tribes (or prince°?) of the Trigartas which are explained as being आहुस्त्रिगर्तषष्ठास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकि ॥

—v 10 निर्जने &c It will be noted that all these attributes qualify कानने mentioned in v. 9

—v. 11. The former line of this = 13a below

—v 12 खर्वेटेषु. Amara mentions the word in III. 5 33, and his com Ksira explains खर्वट. चतु शतग्रामाणां सग्रहस्थानम् । The com Visama reads कर्वटेषु and explains it by saying कर्वटेषु अभित पर्वतपरिवृतेषु ग्रामेषु । In support of this it quotes the following verse —ग्रामो वृत्यावृत स्यान्नगरमुरुचतुर्गोपुरोद्भासिशालम् । खेट नद्यद्रिवेष्ट परिवृतमभित कर्वट पर्वतेन ॥ द्रोणाख्य सिन्धुवेलाजलधिवलयित पाहन चाद्रिरूढ । ग्रामैर्युक्त मटम्ब दलितदशशतै॰ पत्तन रत्नयोनि ॥

—v 13 अत्यन्तभावम् So also Arjuna who explains अतिशयेन अन्तभाव मरण यत्र क्रियायां तथा नष्टा । अत्यन्तभाव नष्टास्ते = they have completely vanished. It is a णमुल form, for which see notes on 22 72 before.

—v 14 रथाना The word रथ means both a chariot, and a warrior (compare PW. s v) In the former case, which is more probable here, those belonging to the Pandavas are intended This would make it likely that it was the business of the Sutas not only to be drivers and charioteers, but also to deal in chariots

v 15 प्राप्ता द्वारवतीं सूता compare 4 53 before.

—v. 18. करवामहे. Thus most of the MSS including AFM, as against करवाम ते । It can best be regarded as an epic form of the present first person plural of the √ कृ. The imperative form करवामहै is also possible. किं करवा° why should we now once more (भूयः) set after searching the P. ?

ADHYĀYA XXV.

—v. 1. चिरमन्तर्मना भूत्वा = Was long cast down, dejected. दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात् । (Amara.)

—v. 2. Does not the हि in the second line look almost superfluous, being added to avoid the hiatus सर्वे उदी° ?

—vv. 4 and 5. These go together: construe: महात्मानो महाबलाः पार्थाः यदि वै अस्य वर्षस्य शेषं व्यतीयुः (तर्हि ते) निवृत्तसमयाः (सन्तः) क्षरन्तः नागेन्द्राः वा आशीविषोपमाः सर्पाः इव संरब्धाः (सन्तः) कौरवान्प्रति तत्क्षणं दुःखाः भवेयुः । क्षरन्त इव नागेन्द्राः = like elephants in rut. आशीविषोपमाः । आशीविष is mentioned by Amara as synonymous with सर्प, and his com. Ksira. thus derives the word : आश्यां विषमस्य । आशीः तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति । पृषोदरादित्वात् (Pāṇini VI. 3. 109) रेफलोपे आशीशब्दोऽयमिति सभ्याः । —तत्क्षणम्, forthwith, i. e. immediately they are निवृत्तसमयाः ।

—v. 6. अर्वाक्कालस्य विज्ञाताः as against सर्वे कालस्य वेत्तारः of Edns and some MSS. The latter however scarcely suits the context, as there would be then no reason why the P. should enter again the forest; and we shall have also to infuse the meaning of समय = agreement into the sense of काल.—अर्वाक् an indec. = before ; compare अर्वाक् संवत्सरात्, अर्वाक् सूर्यात् (PW. and Apte).

—v 9. संवीताः = प्रच्छन्नाः (Arj. and Viṣama.) past pass. participle of √ व्या with सम्, to dress, to be clothed in.—स्फीतान् prosperous. Compare कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् । (Rāmāyaṇa I.5.5.)—गोष्ठीषु. The word is mentioned by Amara as synonymous with परिषद् or समितिः । समज्या परिषद्

गोष्ठी समासमिति सदद् । आस्थानी । --सिद्धप्रव्रजितेषु Nila explains सिद्धानां प्रव्रजित गमन येषु तेषु मुनीनामाश्रमेषु । —Or we might understand the word as सिद्धाश्च प्रव्रजिता च = amongst ascetics and monks

—v. 10 परिवारेषु Nila reads परिचा° and explains परित आगत्य चरन्त्येषु ते परिचारा , राजपुराणि तेषु । परिवारेषु = समहेषु (Arj) The word is explained as परिजन by the com of Amara. and may also mean "concourses" of people —आक्रीडेषु = रत्नायुक्तत्रिस्थानेषु (Arj) being = सनि (Amara)

—v 14 एतच्च कर्णा यत्राह । एतत् evidently stands in apposition to येषु च प्रत्ययो र जन् चारेषु and is almost = इति, this referring to 8*b* before.

—v. 16 ननु तेषां &c The first line can better be understood as an interrogative sentence It is indeed the case that &c ?—अत्याहितम् = अत्यर्थं यद्वा जीवानपेक्षि यथा स्यात्तथा (Arj)

—v 17 विनष्टा शाश्वती समा perished for all time to come. Compare मा निषाद् प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वती समा (Rāmayana, 1. 2 18 = Uttararama 2 5)

ADHYAYA XXVI

—v 2f The piling up of attributes, some going with धर्मराजम् (2*b*) and the others with भ्रातरः (4*a*[2]) and their promiscuous mixing up will readily be seen

—v 5 *नीतिमान्प्राज्ञ It will be noted that the reading प्राज्ञ as* against पार्थ of the Northern Edns and MSS is borrowed from the Southern Recension The former reading gives the verse a sense, which with the reading पार्थं is scarcely attainable Neither of the Parthas has anything to do here directly. Drona says that persons of that stamp (तादृशा) never perish nor are they vanquished (v 1*b*) He then describes what according to him constitutes the greatness of the P. (to end of v 4). Being what they are, high-souled and persevering, why should not a right-minded and wise man (नीतिमान्प्राज्ञः) hope for (lit. do) what is best for them ? (तेषां निःश्रेयः किमर्थं न विधास्यति).

—v. 7. आकालिकम् from आकाल: (=the right time) meaning, therefore, what is suited to the occasion'. For this sense, see PW, *s. v.* आकाल.

—v. 9f. What Droṇa means is that, because of his greatnes Yudhi. is not possible to be discovered by ordinary spies, and therefore other Brahmin or ascetic spies (v. 10) should be employed! —Readers of the plays of Bhāsa will remember that, in point of time, it is approximately regarding this period that Bhāsa begins one of his dramas, viz, the Pañcarātra. Duryodhana is there represented as performing a sacrifice, and requesting the "Brāhmaṇa Droṇa" to choose his Dakṣiṇā. Droṇa chooses it in the form of Duryodhana's dividing the kingdom with the Pāṇḍavas I. 31. This the king promises to do (after consultation with Śakuni), if in the words of the latter यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवानां प्रवृत्तिरुपनेतव्या राज्यस्यार्धं प्रदास्यति किल। It may be mentioned in passing that this theme and other details mentioned in the drama, have no basis whatsoever in the Mbh. itself, and seem to be a free invention of Bhāsa himself. Compare for a similar opinion, Winternitz, Ostasi. Zeit., 1922, Heft 3, p. 286.

ADHYĀYA XXVII.

—v. 2. तद्वाक्यमभिसंदधेत्. तद्वाक्यानुगुणमेव वदन् (Nīla. reading अभिसंदधत्) = he continued the trend of his speech. अभिसंदधत् युक्तं कुर्वन् (Arj.) पुष्टं कुर्वन् (Viṣama.)—भारतीम् भरतवंशीयपाण्डवविषयां गिरम्। (Nīla.)

—v. 3. The *b* of this śloka almost repeats the substance of 2*b*. Nīla. reads समं वदत्तत्र and says: समं पक्षपातशून्यं वदत् वदन् नुमभाव: आर्ष:। This is however hardly necessary; and if anything, only shows the high esteem in which Bhīṣma has been held even to the modern day.

—v. 9. Construe: तान्वै पाण्डवान् संचिन्त्य यत्तु अस्माभि: इह शक्यं तत् अहं प्रायेण बुध्या व: प्रवक्ष्यामि। तत् निबोध। —For a similar use of शक्यम् see 14.17 and the note thereon.—प्रायेण, It will be seen that this reading is based

on SG. of the Southern Recension, and that the reading नष्टोऽहम् is also based on four Southern MSS, viz. SG, ST and SA (2 MSS.) The reading of Northern Edns as बुध्या प्रयुक्त न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि......scarcely gave any sense, and the comm. are at great pains over it. Thus यत्तु प्रयुक्तं प्रयोगः शक्यं ज्ञातुं ज्ञेयः तदेव वक्ष्यामि (Nila.) Arj. and Visama. ignore the verse, and other comm. are not much helpful.—प्रायेण बुध्या तत् अहं वक्ष्यामि itself is not very clear, unless we take प्रायेण as = सामान्यतः, generally, from a general point of view (or without entering into details) and बुध्या = as it appears to the mind; and प्रायेण बुध्या = from a general rationalistic point of view.— बुद्धि is variously explained: (1) अध्यवसायो बुद्धिः । or (2) मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी । प्रज्ञा चातीतकारस्य मेधा कालत्रयात्मिका ॥ (PW.). This is the second place in our text, where one whole Recension (so far as our present evidence goes) is vitiated and where the Southern Recension helps in the rehabilitation of an older text of the epic, although this last has its too apparent blemishes. Compare Notes p. 28f. and compare 26.5*b* and the note thereon.

—v. 10f. The text from 10*b* to 11*a* is much confused. What the propriety is of 13*a*, one fails to see. The next three lines require to be taken together to yield sense, which again is hard to fix.—The impression strengthens that in order to make Bhīsma's speech look dignified and high sounding, lines have been added, without looking much to the appropriateness or otherwise of the words.

—v. 13. The second line is to be construed as: तत्र तात तेषां राज्यं असांप्रतम् वै न भाव्यम् । तत्र = in the thirteenth year of their exile = अस्मिन् वै त्रयोदशे वर्षे of the preceding line.—असांप्रतम् = अयुक्तम् (Arj.) अकल्याणम् (Nila.)

—v. 14. तत्र is to be understood in the second line of this śloka.

—v. 15. वदान्यः । Arj. quotes: वदान्यो दानशीले च चारुवादिनि (Medini)–Arj. reads ह्रीनिषेधकः and explains it as ह्रीः एव अकार्यनिषेधो यस्य सः । but adds: ह्रीनिषेवक इत्यन्ये ।—निभृतः = स्थिरप्रकृतिः (Visama).

—v. 18. निरातङ्का = 'freed from all calamities.' Amara mentions the word आतङ्क in the sense of रुक् तापशङ्कासु आतङ्कः ।

—v. 25. अतिमानदः = full of pride, or, showing (due) respect to others.

—v. 27. सभाप्रेप्सुः Thus BEM as against शुभप्रेप्सुः । This last is later mentioned in v. 28*a*. सभाप्रेप्सुः means one who is desirous of

going to the meeting place, where learned disquisitions &c. are held, in order to participate in them and show one's own learning. For the various aspects of Sabhā (as a political assembly, or law court or king's court &c) see specially, Hopkins, Social Position, JAOS, XIII, p. 148f. Compare also, Narendra Nath Law, Aspects of Ancient Indian Polity (1921) p. 26f. For the public " halls " mentioned in the Buddhist literature, see the last named work, p. 3. Compare also Macdonell and Keith, Vedic Index, s. v. Sabhā : " The hall also served (in addition to other purposes) as a meeting place for social intercourse, and general conversation about cows and so forth, possibly for debates and verbal contests."

—v. 28. सत्यवाक्यावृतः स्नातः So FM generally, as against त्यक्तवाक्यानृतस्नात of Edns. and some MSS. Have we to understand सत्यवाक्यावृतः = सत्य + वाक्य + आवृतः or as equal to सत्यवाकी + आवृतः ? In the former case the Compound means : (lit.) clothed in *i. e.* full of truthful words ; in the latter case, the word सत्यवाकी will have its analogue in the word अवाकी, of the Chhā. Upaniṣad 3.14.2 (अवाक्यनादरः) and आवृत will have to be understood as = well-covered or well-dressed, or bedecked. स्नातः one who has performed the ceremony of bathing at the time of leaving his preceptor's house, *i e.* whose course of study is finished,—and is about to enter the life of a householder ; the word being the same as स्नातक, which is a more common word in this sense. This last word in included in Pāṇini यावादिगण to V. 4. 29. For the use of the root in this particular sense, compare. वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिः (quoted in PW.) also गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्याम् । (Manu III 4); विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानम् (Āśval. Gr. Sū III. 9. 4.)

—v. 29 दृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः । For this compare 26. 10, and also 27. 2 *a* before.

—v. 31. The v. is almost unintelligible : तस्मात् तस्य च धीमतः सत्रेण च्छन्नं निवासं तु परमां च गतिं अन्यथा वक्तुं नोत्सहे । Nila. says : धीमतः पाण्डवस्य वासं छन्नं तत्र विद्धीति शेषः । परमां गतिं गमनं च तत्रैव स्वीयं कुरु । एतच्चाहं अन्यथा विपरीतं वचो वक्तुं नोत्सहे । वृद्धत्वात्पाण्डवेषु द्वेषस्य धर्मरूपत्वाच्चेति भावः । Viṣama. thus explains : 'अन्तं स्वरूपे निर्दिष्टम्' ? अन्ततः स्वरूपतः तत्त्वतः इत्यर्थः ।

—v. 33. The use of इति in the sense of एवं = thus, at the beginning of the words to be reported, is to be noted.

—v. 36. बुभूषता. See note on 20.27. PW. *s. v.* बुभूषु assigns to this word the sense of " macht wünschend " *i. e.* " desirous of power "

in Katyā Srauta Sutra 18 5 10 and certain other passages This sense fits in well here too

—v. 37 गूढभावेषु च्छन्नेषु Have we to understand गूढभावेषु as an adverbial compound with the termination retained as in अज्ञाते (4 10b[2]) before, for which and similar other examples, see note on that word, and on 4 1 ? Or have we to dissolve it as a Bahuvrihi Com = गूढ भाव येषां ते = गूढभावा –तेषु गूढभावेषु ? Or, lastly, as a णमुल form = गूढ भूत्वा ?

—v 38 उच्चावचम् = lit high and low, great and small, and so, of various kinds. The compound उच्चावच is mentioned in the मयूरव्यंसकादिगण to Panini II. 1 72 PW explaining the compound word says 'Since अवच is not used separately उच्चावच might be regarded as compounded from उद् + च + अव + च ' Ksirasvamin (on Amara III 1 83) explains it as उदक् च अवाक् च = उच्चावचम ।

ADHYAYA XXVIII

—v 1 वाक्यमुवाच भृशम्. This and दुर्योधनमभाषत (स) of v 3 below show (the subject is the same in both cases) that verses 2 and 3, are of later growth And as a matter of fact, it can be seen that they are so असकृन्निकृत पूर्वम &c (2 a) is a repetition of असकृन्मत्स्यराज्ञा मे &c (4b) with this difference that the latter is put into the mouth of the Trigarta king himself, while the former proceeds from the narrator (presumably Vaisampayana) The subject matter of 2b is practically the same as that of 4b viz that Kicaka was the commander of the Matsya king , and 3a is implicitly contained in मे राष्ट्र बाधितम of 4a Slokas 2 and 3 therefore can be safely regarded as of later growth, containing as they do mere repetitions, but in any case earlier than the present MSS tradition

—v 6 छिन्नदर्पा निराश्रय For this compare also कीचके तु हते राजा विराट परवीरहा । आशा चक्रे सहामात्य कुन्तीपुत्रेऽन्यवीर्यवान् ॥ 29.3 below

—v 8 आत्ययिकम् = कालक्षेपणासहम् (Arj) अवश्यम् (Visama) The word आत्ययिक is derived from अत्यय, mentioned in the विनयादिगण to Panini V 4 34 ; the word अत्यय meaning acc to Amara अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोष दण्डेऽप्यथापदि । आत्ययिक therefore means that which has an immediate bearing and therefore brooks no delay, immediate

—v 14 प्राप्तकाल हितं वच । Compare प्राप्तकालमिदं वाक्यम् of v 1 above

—v 15 योजयित्वा वरूथिनीम् । विभज्य वाप्यनीकानि &c either by uniting the (two) armies (viz, our own and that of the Trigartas) or in separate batches, just as you would like

—v. 17 साधयार्थान्महीपते. Thus, on the combined evidence of L, and AFHLM respectively, as against साधनार्थं महीपते of the Edns and other MSS

—vv 22f यथादेशम् &c We shall go with all the Kauravas as might be directed (by our commanders), the second line leaves the choice of where Susarmā was to attack the Matsya country to his own discretion For यथादेशम् = according to the instructions or directions, compare PW *s v* 2 यथादेशम्, referring to Asva and Katya Sutras &c —That the choice was left to Susarma follows also from the next two vv, v 24 saying that the Kaurava king was to follow him later (lit last जघन्यत), the next or after some days —for सुसंवीत in 23*b*, see note on 25 9 before = बलेन परिवेष्टित (Arj)—जघन्यत Amara mentions this word in the sense of अन्तेऽधमेऽपि च

—v 26 वयमप्यनुगृह्णाम &c Does the use of the same verb ग्रह् (as in 25*b*) with the preposition अनु added here, indicate that Duryodhana, after dividing his army into two, was to aid in capturing more securely the same herds, which might be captured already by Susarma ? But in this connection, see v 29 of this Adh, and 32 2f 42 10f below

—vv 27f. The first line of v 27 is to be translated as All the warriors were equipped, with the hosts (बल) of their foot soldiers (पदाति) eager (उत्कट) as they were (to loot the Matsya country) —प्रतिवैर विकर्षन्त Thus FM, with N, reading यथेम, which may be translated as others, (परे) vying with each other, (lit dragging, clashing with each other) गोषु संन्यपतन्, fell on the herds of the Matsya cattle This

last reading as against गोषु गृद्धा महाबला of Edns (and two MSS. only) gives much force to the reading प्रतिवीर निकर्षण.— v. 28 may be translated as : They (i. e. the warriors) having gone according to their purpose (यथोद्दिष्टम्) and having occupied the country of the (Matsya) king, Suśarmā captured the (herds of) cattle on the seventh day of the घर्मपक्ष (= the month of Āsādha according to the com Arj.). For this reading the Edns with four MSS have कृष्ण (कृष्णे) पक्षस्य. The rest of the MSS. of the N. Recension, and the com. Arj. read घर्मपक्षस्य. With regard to this last, Amara mentions घर्म as synonymous with निदाघ. Apte, s. v. assigns to this word the sense of "the hot season, summer." Harivaṁsa 3544,5 has :

पूर्वमेव तु कृष्णेन गवां वै हितकारिणा ।
शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ॥
पश्चिमेऽपि ततो कृष्णे घर्ममासे निरामये ।
वर्षतीवामृतं देवे तृणं तत्र व्यवर्धत ॥

PW. renders घर्ममास in this passage as "a month of the hot season." This season according to the present Hindu calendar covers the months of Jyestha and Āsādha. But the reason of identifying the घर्ममास with आषाढ (as Arjuna does) remains uncertain ; and the exact fortnight, whether the bright or the dark one, remains also unknown, such statements as आषाढमासकृष्ण (शुक्ल) सप्तम्यां as the Com. Visama. has, remaining unsupported.–Finally it may be noted that for सप्तमीम्, the S. cl reads अष्टमीम् in v. 28 and consequently नवम्याम् for अष्टम्याम् in the next v. (29).— It may therefore be said that the exact date of Susarmā's capturing the cows and of the subsequent events is largely a matter of uncertainty, despite Nila. and other comm. on 47.1ff See also 29.4.

ADHYĀYA XXIX.

—v. 1 छद्मलिङ्गप्रविष्टानाम् । ब्राह्मणादिकपटवेषेण प्रविष्टानाम् (Nila.) Amara explains छद्म by कैतव. For लिङ्ग in the sense of device or trick, compare, सवर्णिलिङ्गी , also अन्यथा कृतलिङ्गस्थः Ramāyana, 6. 82 84. लिङ्गान्तरे वर्तमाना दृश्यत (PW)The former is said with reference to a spy of Yudhi. (Kirāta. I. 1) which Mallinātha explains as वर्णं प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी ।

—v. 3. अवीर्यवान्. Compare भमद्र्पो निराशयः said, as here, of the Virāta king in 28. 6*a* before, and the note there on. Does this however imply that the Virāta king knew who the five persons really were? Nila. who however reads differently adds: कीचकवद्यमपि (*i.e.* युधिष्ठिरः) मम जयकर्ता भविष्यति एवं रूपां संभावनाम् ।

—v. 4. तत्र त्रयोदशस्यान्ते. For this see note on 20, 16.

—v. 7. महाराज आसीनम्. The hiatus between the two parts of *a* is to be noticed.

—v. 8. कालयन्ति "Carry off" (Apte.)—मा नशन् Thus SA[1], SA[2] नश्यन् only as against मा नेशुः of the Northern Recension. The use मा with the Perfect in the sense of the Prohibitive Imperative is unusual. अनशन् is Aorist of the second variety (Compare, Whitney, Rootbook, under √1 नश्.)

—v. 9. कलिलाम् = गहन (Amara); full of.

—v. 10. भागशः = Each one separately; or as Arj. explains बाहुपृष्ठपार्श्वादिषु.

—v. 11. सवज्रायासगर्भम् । वज्रायसम् अशनिलोहं यद्वा वज्रवदच्छेद्यं अभेद्यं च यदयः भाषायां पोलाद् इति संज्ञितं तद्वज्रायसं तन्मयः गर्भोऽन्तःकवचं तेन सहितं सवज्रायसगर्भम् (Nila)

—v. 12. सर्वपारशवम् । परान् सुनोति पीडयति...परसवं...पारसवं शस्त्रं...सर्वशस्त्रसहम् (Nila.) Arj. is better, however: सर्वलोहखचितम् ।—PW. derives the word from परशु and assigns to it the sense of iron, Amara explaining it as शस्त्र. According to the Kāsikā on Pānini IV. 3. 168 (कंसीयपरशव्ययोर्यञ्‌ञौ लुक् च ।) the word पारशव is formed from परशव्य + अञ्=परशव्यस्य विकारः पारशवः ।

—v. 13. उत्सेधे = उपरितनभागे (Visama.) उत्सेधः काय उन्नतिः (Amara.)

—v. 16. यथास्वानि—an adverbial compound. Compare 4.1,10 before.

—v. 17. अयस्कारेषु made of iron. The word is intended in Pānini VIII. 3. 46.

—v. 17. संनाह = trappings.

—v. 18. प्रतीकाशः The vowel of the upasarga प्रति is lengthened according to Pānini VI. 3. 122.

—v. 20. कङ्कबल्लवगोपालाः दामग्रन्थिश्च. This is perhaps the first place where the names of the four brothers come together, though here too,

it is doubtful to decide whether they are personal or vocational names Probably the latter is the case, as the names बल्लव, गोपाल would lead us to conclude See notes, p 13.

—v 23 वराङ्गरूपा· The compound may be dissolved as either:— अङ्ग च रूप च अङ्गरूपम् वर अङ्गरूप येषां ते वराङ्गरूपा (Bahuvrihi Com) or as वर अङ्ग येषां ते वराङ्गा (Babuvrihi) with the termination रूपप् affixed प्रशसायाम्। Compare कल्याणरूपा 18 8, and the note thereon —युध्येयु -The Parsmai. form is evidently caused by metre

—v 27 दंशित = दंशित this last Amara explaining as सनद्धो वर्मितः सं सः दंशितो व्यूढकङ्कट । For दंश in the sense of "armour" compare विशीर्णदंश Bhāgavata Purana I 9 38 "Harnisch" = armour (PW)

—v 30 प्रभिन्नकराटमुखा Compare मातङ्ग इव मातङ्ग प्रभिन्नकरटामुखम् 21 55, before, and note thereon

—v 31 सुदान्ता (as against सुदन्ता Ldns and some MSS) properly tamed

—v 32 धन्वानां as against मुल्यानाम् of Ldns But that men used to forest life and tactics were a necessary appendage on this occasion is evident

—v 34 सम्प्रयान्तम् It will be seen that the pres parti संप्रयान्तम् goes with अनीकम्, this last word being in the neuter gender We should have accordingly the corresponding neu gender form सम्प्रयात्, and then also निरीक्षमाणम् for निरीक्ष त्म् Even for this last, the nom sing neu gender participle form would be निरीक्षत् for the Parasmaipada Both the forms used in the text, seem however to have been formed metri causa —गवां पदम्=गवा प दचिन्हम्, on the look out for any traces of the foot steps of the cows One of the meanings of the word पद is पादचिन्ह (Hema kosa) or लक्ष्म (Amara)—It may also be noted that the first line of this v is almost identical in meaning with the first line of the v following (35) तदनीक विशस्य (34) = तद्बलाग्रय विशस्य (35) शुशुभे भरतर्षभ (34) = सम्प्रस्थितमशोभत (35.)

ADHYĀYA XXX.

—v 1 सूर्ये परिणते सति । पञ्चधा विभक्तस्याह्नः चतुर्थभागं प्राप्ते (Nīla) किंचिच्छेषे (Arj and Viṣama) "when the sun was going down" (PW.)

—v 3 ग्रामणाये = राजकार्ये (Nīla) प्रधाने (Viṣama Catur.) PW. on the strength of a Mbh passage (सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीया महाबला.) regards this word as the name of a tribe, and derives the word ग्रामणीय from ग्रामणी, this last being a place, mentioned in Gana तक्षशिलादि to Panini IV. 3 93 The exact meaning of this word remains doubtful

—v 5 सूर्यं विलम्बति (सति) compare सूर्य परिणते सति in v 1. before. —उत्तरोत्तरम् Thus L only as against इतरेतरम् of all others.

—v 6 The MSS vary between the augmented and the augmentless imperfect

—v 10 पट्टिश A kind of spear with a sharp edge (Mar. पट्टा)

--प्रास A dart, a barbed missile

--शक्ति A kind of missile, a spear, pike, a sword.

--तोमर An iron club

—v 12 कृत्त--Cut, divided (Apte)

--v 15 Compare v 9 before, which is almost repeated here

--v 16 उपशाम्यत् as against उदतिष्ठत् of v 6, which description may be said to have been closed here

--v 19 केशाकेशि नखानखि The compound is to be dissolved as केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि (Com on Panini II 2 27)

v 23 अन्योन्यमभिगर्जन्तौ Compare v 2 of this Adh

--v 24 द्वैरथेन समाह्वयत्=called him to a single combat in chariots

--v 25. विसृजताम् The augmentless imperfect now scarcely calls for any notice

—v 28 मत्स्यराजानम against the regular मत्स्यराजम् is evidently for the sake of metre

—v 29 प्रदोषे रजसा वृते = when, at evening the dust rose up and hung on the earth (lit when the evening (time) was enveloped with dust) It will be seen that this reading gives a vividness to the scene, which was scarcely effected by the reading से येन रजसा वृतम् of the Edns

ADHYĀYA XXXI.

—v. 6. परास्वधः=परश्वध (PW.)= Hatchet or battle-axe (Apte).

—v. 8. धुर्यान् = the horses. The use of the word in the plural number, and the mention of पार्ष्णिसारथी immediately after this (and elsewhere also, for which see PW) make it probable that generally four horses were yoked to the chariot. For the epic chariot in general, compare Hopkins' valuable monogram, Social Position of the Ruling Caste, JAOS, XIII. p. 235f.—पार्ष्णिसारथी = पृष्ठगोपौ (Catur.) Apte explains the word as "a charioteer, who drives one of the outside horses". PW. explains पार्ष्णिसारथी as the two charioteers who ride the side-horses, a third one being in charge of the two horses yoked to the pole (=धुर्यौ) —जीवग्राहम्, alive; being a णमुल् formation, formed according to Pāṇini's rule समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः III. 4. 36. Compare also, Apte, Guide, Section 167*a*.

—v. 9. रुदन्तीं बन्धुकीमिव । many of the comm. read रुदन्तीं वधुकामिव (Arj. adding युवतीमिव कामुकः इति पाठश्चिन्त्यः)—बन्धुकी is mentioned as a v. l. for बन्धकी in the कल्याण्यादिगण to Pāṇini IV. 1. 126 (compare PW.) and means an unchaste woman. compare Amara II. 6. 10.

The word under the form बन्धकी occurs in:—

भवन्ति गेहे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥

(Mbh. II. 8. 1.)

—v. 11. तेषु संत्रास्यमानेषु when the Matsyas were being overcome by fright.

—v. 13. सर्वकामैः सुपूजिताः—This looks at variance with the hardships the P. had presumably to bear.

—v. 17. वीक्षमाणं वनस्पतिम् । This feat of Bhīma, which is here found in all MSS. was repeated in an earlier Adh. in the Edns and allied MSS. (after 16. 14 of the text.) Compare Appendix, p. 85 ; p. 89 (after v. 12) for the Southern Recension, this latter however differing verbally from the former. Such additions show how the text itself has supplied the basis and the material for interpolations.

—vv. 18 and 19. मा जनाः समवबुध्येरन्. The use of मा with the potential mood is to be noticed. See Whitney, 579*b*.

—v. 20. The text ought to be read as...... षा परस्वधम् । For this last, see note on v. 6. of this Adh.

—v. 21. चक्ररक्षौ. The word is evidently the same as चक्रगोप्तृ, both these words being mentioned in the Mbh.; two persons who walk by the two sides of the chariot, and whose duty it is to guard the wheels Compare Hopkins, Social Position, l. c. p. 260. "In nearest proximity (to the knight of the war-car) is the charioteer.........Around him are certain followers and retainers. Of these.........first and nearest stand his "wheel guard" (चक्ररक्षौ), usually one knight each at the sides of his car. These are no humble followers, but his equals......" Compare also PW. s. v.

—v. 22. समस्तास्ते सर्वे. In v. 15 b above, Bhīma asks Yudhi. to stand by, though in 24 a, 27a below he is represented as participating in this charge led by Bhīma.—प्रति might be better taken as a preposition governing त्रिगर्तान्. ततः अमर्षिणः ते सर्वे दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणाश्च समस्ताः त्रिगर्तान्प्रति अश्वाननोदयन् ।—After v. 20, the Edns and CGHK among our MSS. had a big interpolation of some ten verses which is absent from the remaining MSS, and from Southern cl. except SK. See Appendix p. 141 and p 145f.

—v. 23. वैराटी Thus ABEFKLM. वैराटी is an adjective, femi. gender, going with (महा) चमूः ।

—v. 26. त्रिगर्तानां महारथं नीत्वा having led the army to the chief warrior of the Trigaratas i. e. to सुशर्मन्.—उदायुधैः an adv. comp. = with their weapons raised up.

—v. 30. पृष्ठगोपौ = the knights whose duty it was to guard the warrior from back attacks &c. Compare Hopkins, l. c. p. 261.—रथोपस्थात्. Hopkins l. c. p. 238 explains उपस्थ = the bottom of the war-car.

—v. 35ff. भीमस्य.........अभ्यद्रवत्. ran off from Bhīma? or pretending to attack him (Bhīma) ran up to him? Viṣama explains: भीमस्य ब्रुवतः इति शेषः । The next line, v. 36a says that to save his life, he (Suśarmā) fled from the battle field, which may make the latter of the two explanations mentioned above, more possible. Though Suśarmā really wanted to run away, still he made a move against Bhīma, just to hoodwink him. The text however seems to have been much confused here. सहसाभ्यद्रवद्बली of 35b = प्राद्रवत्तूर्णमव्ययः of 36a. As the text stands, the epithets in 36b require to be taken with सुशर्मा: frightful, and equal

to Bhima (in strength) though सुशर्मा was, he had to fly away. If, however, 36*b* be not thus understood, the line remains without any connection with the preceding and the following. Nila. explains भीमसंकाशः as भीमोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव इतिवदनुपमः ।

—v. 43. किं नु शक्यम् compare for a similar idea, 20.3 before.

—v. 46. Construe तं (सुशर्माणं) दृष्ट्वा राजा (=युधिष्ठिरः) प्रहसन् नराधमः (=सुशर्मा) वै मुच्यतां (इति) आहवशोभिनं पुरुषव्याघ्रं भीमं प्रोवाच ।

—It will be noticed that the verses which describe the rough and unseemly humiliation inflicted by Bhima on the captured king are absent from the S. MSS. In this connection reference may be made to the omission in the S. cl. of the description of the duel between Kicaka and Bhima, and its bloody and almost revolting sequel, (21. 52-59; 69-73) and, to the less fiery duel between Bhima and Jimuta, described in 13.10ff, which also is absent from the S. MSS. so far consulted. It is an important question to decide if the many traces of the roughness and seeming brutality of the Northern Recension have been passed over in the Southern Recension, or whether, as an alternative supposition, such traces were originally absent in the text, and came to be interpolated in one recension of the epic only. This question has a direct bearing on the question which of the two main recensions of the Mbh. is to be regarded as being more representative of the original text.

—v. 47. संसत्सु च सभासु च। संसत्सु सतां गोष्ठीषु सभासु च राजसभासु (Visama.) So also generally Arj.

—v. 61. वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र. See note on 6.11.

—v. 67. सकलां रात्रिम्, (having marched) all the night.

ADHYĀYA XXXII.

—v. 1. पन्नगान्यान्परीप्सितुम्-See note on 28.26.

—v. 4. तरसा=बलेन (Visama.)—अञ्जसा=अव्यवधानेन (Arj) त्वरया (Visama). Amara assigns to this adv the two meanings of सत्ये (III 4. 13) and of सपदि, all at once, all of a sudden, (as being synonymous with सपदि) स्राग्झगित्यञ्जसाह्नाय द्रुतेसपदि...(III. 4. 2) This latter sense is appropriate here.

—v. 5. यदि गवां सहस्राणि &c Compare 29.8a, before (and 10 a, below.) —रथवंशेन=with a big force (lit. collection) of war-cars. रथसमूहेन (Nila.)

—v. 6. आरावः सुमहानासीत् &c. There was a mighty uproar: the attack was (so) fierce.

—v. 7. परिक्रोशंस्तदार्तवत् । Compare आसे कालमुपासीना......आर्तवत्. 19.2; and the note thereon; also 20.17. Visama. says परिक्रोशन् कौरवा गोधनं हरन्तीति घुम्बां पातयन् ।

—v. 10. शून्यपालम् । राज्ञः असंनिधाने पालकम् (Nila.) शून्यं परिरहितं नगरमेक एव पालयतीति शून्यपालः अतिसमर्थत्वात् (Visama).

—v. 12. पर्षद्: see note on. 17.2. Compare न पर्षद्वीदः (Br. Samhitā, p. 3)

—v. 16. पाशोपधानाम् &c. पाशौ मार्वीप्रान्तद्वयगतौ तावेव उपधाने वीणाया तन्त्री-संधानार्थं कीलविशेषो यस्यां सा पाशोपधाना ताम् । ज्यातन्त्री मौर्व्येव तन्त्री कार्ष्णायसतंतवो यस्या तां चापो धनुर्यष्टिः सैव अलाबुसहितोदण्डो यस्यास्ताम् । .... (Nila.) Is the धनुर्वीणा metaphor perhaps employed to indicate the life of revelry at the Virāta Court, and its demoralising effect on the young prince as his subsequent behaviour shows?

—v. 18. त्वया हस्तवता= by thee, possessing a dexterous hand.

—v. 21. श्लाघमानः The subsequent text shows the Prince to be more श्लाघमानः than श्लाध्यमानः —अभयंकरम्—in order to remove all fear from his mind In 5. 19 before, the गाण्डीव is called अभयंकरम्.

ADHYĀYA XXXIII.

—v. 1. गवां पदम्—See 29,34; and the note thereon.

—v. 2. पश्यध्वम् So most of the MSS., as also the Edns. The Ātmanepada is possibly induced by metre. The prince is addressing not only the cowherd messenger, but also the women-folk round about him; see 21a of the preceding Adh.

—v. 3. अष्टाविंशतिरात्रं वा । Have we to understand by रात्रि here (changed to रात्र according to Pāṇini V. 4.87) the night only, or does the word stand for a day in general?

—v 7 मुहूर्त Amara defines a मुहूर्त thus: अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा-स्त्रिंशत्तु ताः कला । तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् (I. 3 11) (= 48 minutes, PW)

—v 10 भाषत The Parasm form is evidently caused by metre

—v 18 धनुषा अनवर not inferior to Arjuna in handling the bow For the derivation of अवर see note on अनवम 2 19, before

—v 19 स्वतन्त्र सर्वेण पाण्डव compare तथा स सर्वेण धनञ्जयोऽसवत् 10 13a, before

—After v 9 of this Adh Ldns had a group of four verses, which are absent from all of our Northern MSS (which include one in Bengali character), but which are to be found in the S cl (Compare Appendix, pp 130 and 131.) They are therefore excluded from the text here But attention may briefly be drawn to the contents of these interpolated vv. In the first place, they say that Arjuna heard all this conversation This is in conflict with the subsequent text, and directly with v 18b, and v 19 The interpolated vv then go on to say that what D suggests here to the prince Bhūmiñjaya, is at Arjuna s inspiration But this is not possible, with Arjuna absent in the Dancing Hall Thirdly nearly half of these interpolated vv contain epithets qualifying द्रौपदी (1b², 2) This last fact is a prominent phenomenon of most of the interpolated verses they mainly contain epithets, attributes and qualifying words which do not all concern the story, and which are generally out of place In the present case, the epithets and adjectives going with कृष्णा are प्रियां भार्यां अनिन्दिताम् द्रुपदस्य सुतां, तन्वीम्, पाञ्चालीम्, पावका मजाम्, सत्यार्जवगुणोपेताम् भर्तुः प्रियहिते रताम् But the question naturally is, whether all this piling up of adjectives is required and is in place —This nature of the interpolated verses should not be lost sight of in judging of the value of MSS

ADHYĀYA XXXIV.

—Attention may be invited to the group of six verses which stood here in the Edns and allied MSS. but which are now omitted from the text and transferred to the Appendix (for which see App. p. 152f.), and to the note at the end of the last Adh.

—v. 1. वृताम्. This reading is on the evidence of KL. Has the word वृताम् here the same sense as आवृतः in सत्यवाक्याावृतः in 27.28a[1] ?

—v. 2. भाषयन्ती । Thus AFM. The reading भावयन्ती of the rest can scarcely be regarded as appropriate in view of the relations between Arjuna and Uttarā, which lead to the former's declining to marry the latter. For Arjuna's view of the matter, see Adh. 67.*1f.*

—v. 5. प्रयतमानाय सारथ्यर्थे while he was trying to secure a charioteer.

—v. 6. जयत्. For the augmentless imperfect, see Whitney, Grammar, section 587.

—v. 7. पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते । For the use of पुरा, compare पुरात्वन्योऽवबुध्येत 16.59, before, and the note thereon.

—v. 9. समितौ हि सः Thus M only as emended. For समिति = सभा, see note on सभा in सभामेप्सुः 27.27*a*[1] before.

—v. 10. शिशुर्गजवधूमिव. The appropriateness of the simile is striking.

—v. 15. गतिः PW. on the authority of Halāyudha on the Medinikośa assigns to this word the sense of "knowledge" (Kenntniss) which meaning is appropriate here.

—v. 16. वा तथाविधम् "or some such thing."

—v. 17. Be thou a singer or a dancing master. The śloka well brings out the pretended impatience of the Prince to start out with a charioteer.

—v -1. ध्वजं सिंहम्. In 29.18 before, the Matsya standard is not described as having "a lion" on it.

—v. 24. पाञ्चालिकार्थम्. For making puppets or dolls out of: पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता (Amara).—PW. assigns to this word here the sense of "a Princess of the Pāñcalas," which however is hardly correct.

ADHYĀYA XXXV.

—v. 3. ते इयाः। ते refers to the last verse of the preceding Adh.

—v. 4f. The text seems to be corrupted here. v. 4. mentions that Arjuna and the Prince saw the Kuru army. But v. 5 says असौ (who?) कुरून् व्याससाद. The अवेक्षेताम् of 4b is repeated in अवेक्षेताम् of 5b. And even if we accept the reading of some of the S. MSS., स्मशानमभितः शूरौ गत्वा ददृशतुः कुरून्, this line becomes in sense identical with 4b. तत्समीपे = स्मशानसमीपे = स्मशानमभितः of 5a. It will be seen that तदनीकम् of 6a naturally connects itself with कुरूणां बलिनां बलम् of 4b[2].

—v. 6. सागरस्वनम् = tumultuous like the ocean. The simile in b of this verse is very life-like and striking.

—v. 7. पार्थिवो रेणुः = भौमं रजः of 30.6a,[1] and 16a[1].

—v. 9. हृष्टरोमा भयोद्विग्नः Compare 11.14a. Bhagavadgītā.

—v. 12. रथनागाश्वकलिलाम् &c = 29.9b.—पुरो एताम् Thus on the combined evidence of DN and M (एतान् emended to एताम्). The regular Saṁdhi should पुर एताम्, but पुरो एताम् is caused by metre, and the Saṁdhi finds a parallel in महात्मानो ऋषयः। and भीतो ऋष्यमूकम् from the Rāmāyaṇa, noted by Michelson, l. c. p. 101.

—v. 16. अवियातः Amara mentions the word वियात in the sense of धृष्ट (III. 1. 25) which Kṣīrasvāmin explains as विरुद्धं याति स वियातः। अवियातः therefore means, timid, cowardly. The word वैयात्यं occurs in Pāṇini VII. 2. 19 which Patañjali explains as वियातभावः. The word is also explained as विरूपं यानं गमनं चेष्टनं यस्य स वियातोऽविनीतः (PW.) There however seems to be originally no tinge of slur in the word, which latterly attaches to it, as is implied in "impudent, shameless" (Apte, who also assigns to it the original sense of धृष्ट.)—The reading अवियातः is on the evidence of HL. Nīla. explains: जातं सामान्यं विगतं यस्मात् स विजातः असाधारणः तदन्यः अविजातः साधारणः प्राकृतः। प्राचा (चां!) तु सयकारः पाठः तदा वियातो धृष्टः। Viṣama. reads with the text. Arj. and Nīla. read धूर्तस्य, which would of course go with अर्जुन (सव्यसाचिनः) Construe: वियातस्य पश्यतः सव्यसाचिनः सकाशे अवियातः मूर्खः धूर्तः मन्दश्च परिदेवयते। Arj. reads अवियातः but says: अथवा अविजातः अन्यां मेध्या जात इव।

—v. 19 दीनरूपः=अत्यन्तं दीनः according to प्रशंसायां रूपम् (Pāṇini V. 3.66)—न च तावत्. And all this, before the enemy has done anything on the field of battle.

—v. 21. मध्ये चामिषगृद्धानाम् as against मध्यमामिषगृध्राणाम् of Edns and Comm. = in the midst of the Kurus, drawn (as they are here, गृद्ध past pass. parti. of √ गृध् = to be greedy) by the bait of the cows.—आमिष = भोग्यवस्तु, संभोग &c (PW.)—आततायिन् = सन्नद्ध वधोद्यत (Amara). The word is thus derived: आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य (Apte). Kṣīra. explains आततः सोद्योगः सन् एति वधायर्थं धावति अवश्यं आर्तं पलायमानं तायते वा। The earliest occurence of this word according to the showing of PW. is in the Vājasa. Saṁhitā.

—v. 25. स्तोत्रेण. Amara mentions स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः as synonymous = eulogy, praise.

—v. 27. रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली = 31.36b²

—v. 27. विसृज्य सशरं धनुः Compare विसृज्य सशरं चापम् Bhag. Gītā I. 47.

—v. 28. विक्रान्तम् Pace or stride (Apte.) So also PW., quoting from Vājasaneyī Sam. and Taitti. Brā.

—v. 35f. सत्रेण. See 10.13, and the note thereon. The text seems to be confused here. If what is stated in v. 35*b* be true, then 38*a* seems contradictory. निर्यातः is repeated in 35*a*¹ and 36*a*². Also 35*b* is almost identical with 38*b* below. Perhaps the whole of v. 35 can safely be dispensed with, this being added to give some connection to 36*a*¹; but this is not quite necessary, what is intended being simply that Uttara came out, making some one (and not necessarily अर्जुन) his car-driver.

— v. 40. आर्तवत् See note on 32.7.

—v. 47. तु उत्तरम् The hiatus between the two parts of *b* is to be noted. Edns and some MSS. however read तम् for तु.

ADHYĀYA XXXVI.

—v. 4. शर्कराः "a hard particle, or hail." (Apte) क्षुद्रपाषाणाः (Sarvaj.)

—v. 11. वासवेन च शिक्षितः Compare 2.20 and the note thereon for the incident here referred to.

—v. 12. महादेवोऽपि पार्थेन......तोषितः For this, see Mbh. III. 39 and 40.

—v. 13. "You always ridicule us by (praising) the merits of Arjuna." गुणैः अस्मान् विकत्थसे = गुणश्लाघया बाधसे (Arj.) निन्दसि (Viṣama) कला पूर्णां So AP, and the text ought to be corrected to कला पूर्णां । कला तु षोडशो भागः (Amara) The nominative is in accordance with Pāṇini II. 3. 46, the परिमाण being shown by कला. Arjuna is not even as much as a sixteenth part of me or Duryodhana.

—v. 14. The insinuation of Duryodhana which is set out more fully in 12. 1 ff, below that Arjuna appears before the completion of the thirteenth year, is fully repudiated by Bhīṣma in Adh. 47.1f., and Duryodhana seems to have realised the justice of Bhīṣma's explanation. See particularly 47.15. The question therefore that the P. appeared before the stipulated period scarcely arises.

—v. 12 शववाहम्. शववाहस्य त्रिरात्रमशौचमशुचित्वात् । कथं शस्त्रग्रहणे युद्धकर्मणि ऐन्द्रादिमन्त्रजपेऽधिकारी स्याम इत्यर्थः । (Visama) For this sort of impurity, compare also ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वा । (Vasistha, quoted by Kulluka on Manu. V 88.)

—v. 13 शरीरं नात्र विद्यते. This is apparently inconsistent with 5.30*a*.

—v. 15 रथाक्षस्कन्ध कुण्डली । an oft recurring carana Compare 35 $27a^2$, 31 $36b^2$

ADHYĀYA XXXVIII

—This Adh presents a question of great importance regarding the relation of the text of the Mbh in the two main recensions which have been postulated here, viz the Northern and the Southern Recensions A reference to the text would show that most of the slokas are shown as not found in the S cl out of the sixteen verses (=32 lines), only 9 lines have some corresponding text the place of the remaining has been taken up by differently worded lines and verses, of nearly identical purport, with a few additions See Appendix p 168f This would show that the Southern text has 47 lines comprised into 21 slokas The text can be said to be of an identical purport, in so far as the main subject-matter of the Adh is considered viz the Prince's enquiry regarding the bows, arrows &c in the bundle of arms, fetched down by him from where it was concealed on the tree The divergence of the two texts is strikingly marked in this Adh, and to a smaller extent in the succeeding one too. This sort of almost absolute divergence again recurs after a few Adhyayas, thus see Adh 50, 51, 52 (partly), with this important difference that in the case of two of this second group of Adhyayas, ST partly agrees with the Northern Recension The peculiar position which ST holds will be referred to elsewhere For the present, attention may be invited to the

striking divergence of the text in the two Recensions, and to the considerations arising therefrom. In the first place, it may be stated that the theme itself is not such as should have necessitated any recasting of the text in either Recension. Secondly, it cannot be said that in the Sourthern Recension, the incident has been worked over into a long and detailed narration, as for instance is the case of Yudhiṣṭhira's first appearance at the Virāṭa-court (Adh. 6.) Here it can be seen that the short narration of seventeen ślokas of the N. Recension has been spun into 57 ślokas in the S. Recension. (See App. to that Adh.)—How is then this divergence to be explained? The earlier phases in the formation and spread of the Mbh. text yet remain unexplored, and our knowledge of the two Recensions is yet to grow, but this divergence may possibly be connected with the Mbh. text as such being fixed in the two Recensions separately, after the Bhārata had extended to the South, and had been current both in the North and South, and was receiving incidents and descriptions, in both places, or in each Recension, according to its peculiar development and style, with the result that some incidents came to be worded differently in the two Recensions.

—v. 1. जातरूपस्य=gold जाते कुमारे संभूतं जातरूपमिति स्मृतम् । ? (Viṣama.) The word occurs in this sense in the Nighaṇṭu and in the Śata. Brā. (PW.)—गोधाः See note on 5.1. above; but the sense of " an alligator " may here be preferred as वारणाः, इन्द्रगोपकाः शलभाः *i. e.* creatures of different kinds are mentioned in the succeeding ślokas as depicted on the bows. The reading सहस्रगोधाः is on the evidence of BDEFM. Nīla reads सहस्रकोटि and explains सहस्रे सहस्रसंख्ये पतत्र्यौ दीप्तिमत्यौ वा कोटी प्रान्तौ यस्य तत् सहस्रकोटि । Arj. reads सहस्रकोट्यः and explains: सहस्राणि कोट्यः यत्र यत्रार्पिताः । कोटिशब्दोऽस्त्रिवाची.......... अत्युत्कर्षाग्रयः कोट्यः इत्यमरः । सौवर्णाः he explains as सुवर्णनिर्मिताः । सुवर्णलक्षणं च पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । He further adds: सहस्रकोटिसंख्याका बिन्दव इति व्याख्या न मनोहरा असंभाव्यत्वात् । बहुशं वा ।

—v. 3. इन्द्रगोपकाः Insects of red or white colour, found in the rainy season. The word is explained thus: इन्द्रो गोपो रक्षको अस्य वर्षाभवत्वात्तस्य (Apte.) The word occurs in the Bṛha. Up. तस्य ह एतस्य पुरुषस्य रूपं......यथेन्द्रगोपो यथा अग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकम्.........(II 3. 6.)

—v. 4. युक्ताः दंशिताः । दंशिताः हताः (Virodha.), a sense accepted by PW. for this passage.

—v. 5. शलभा यत्र सौवर्णाः Nila. explains: सुवर्णः कृष्णागरुवर्णं द्रव्यम् "मीना" इति संज्ञितम् तन्मयाः । तेषु हि नीलवर्णेषु तपनीयाख्यस्वर्णभूषणानि शोभन्ते ।......

—v. 6. लोमवाहिनः feathered (Apte.) पत्रवन्तः (Nila.) लोमच्छिदः क्षुरधारा इति यावत् (Visama.)—कलधौताग्राः having edges (अग्राः) of gold or silver.

—v. 7. विपाठाः=स्थूलदण्डा बाणविशेषाः। विपाठः स्थूलदण्डः स्यात् (Nila.) बाणविशेषाः (Visama.)—गार्ध्रपत्राः = गृध्रपत्रवाहिनः (Nila.) शिलाशिताः=शिलायां शिताः (ibid.)-सुनसाः So AFHKLM; from सु + नस (= नासिका), and hence, sharp-pointed (तीक्ष्णाग्राः Visama.) This last com. also reads सुनसः (our सुनसाः). With regard to this reading, it will be noted that the substitute नस for नासिका comes according to the rule उपसर्गाच्च of Pāṇini V. 4. 119: उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते (Kāśikā, ad. loc.) पीताः =पानीयपायिताः (Visama.) कर्मारेण तेजनजलं पायिताः (Nila.) The Marathi phrase for "well sharpened" is पाणी पाजविलेलें (टॉंक for instance). सर्वायसाः compare सर्वपारशवम् of 29.12a^1 before. Visama. quotes here some verses from a शास्त्रान्तर which say how and when weapons are to be sharpened, poisoned &c.

—v. 10. सुवाससः = सुपुङ्खाः (Nila.) सुपक्षाच्छादिताः (Visama.) For पीतैः see above.

— v. 11. शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । शिली = भेकी (Nila.) The com. on Amara explains शिली and गण्डूपदी as द्वे स्वल्पगण्डूपदजातेः । Amara also mentions शिलीमुखः as meaning (1) a bee and (2) an arrow. The words शिलीपृष्ठः and शिलीमुखः occur here as attributes to सायकः, and therefore mean, with the face and back of the शिली (an earthworm or frog, Apte.)- वैयाघ्रकोशे = व्याघ्रचर्मकोशे (Nila.)—सायकः । शरे खड्गे च सायकः (Amara.) a sword, though generally an arrow (Apte.) Here however, the former meaning is preferrable.-त्सरुः = hilt or handle.

—v. 12. किङ्किणीसायकः = किङ्किणीयुक्तः सायकः (Nila and Visama.) खड्गविशेषः (Arj.)

—v. 13. गव्ये = गोचर्मजे (Nila.) गोचर्ममये (Arj.)—नैषध्यः = निषधदेशजः (comm. generally). भारसाधनः = भारं साधयति इति (Arj.) गिरीणामपि भेत्ता (Visama.)

—v. 14. पञ्चनखे = अजचर्मजे । पञ्चनखोऽजे कूर्मे इति विश्वः (Nila.) व्याघ्रचर्मकोषे वा (Arj.) गोधाकोशे (Visama.) "any animal with five claws" (Apte). Among other meanings are mentioned by Apte and PW., an elephant, and a lion. The word occurs in Manusmṛti (V. 17.18) with reference to what animals of this class are भक्ष्य, and also in पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ब्रह्मक्षत्रेषु राघव । Rāmāyaṇa IV. 16.32 (Gorresio).

—v. 15. सेक्यः । सेचनं सेकः सेकस्यायं सैक्यः आयसरसं गालयित्वा भरित इत्यर्थः (Visama.) शैक्यो लोहविशेषः यद्वा पुरुषद्वयोत्तमानं शैक्यं विहङ्गिका भारयष्टिः तदावलम्बि शैक्यमिति कोषः (Arj.) शिक्यः इति पाठे पुरुषद्वयेनोत्तमाना साङ्गमीति नसिद्धा तयोग्या (Nila.). The word occurs in अश्मसाशाविस्तुः । सैक्यं लोहान्यजाविकं चापि । and in मकरे तरुगुल्माद्यं । सेक्येक्षुसुवर्णकृष्णलोहानि । Brhatsamhita 41.6,7 (PW.)

ADHYĀYA XXXIX.

—v. 1. गाण्डीवम्. Visama. offers the following explanation of this word: गण्डः वदनैकदेशः तस्माज्जातम् । तथा च स्कन्दपुराणे देवासुरे प्रह्लादनारायणयुद्धे—नरोऽपि च धनुर्गृह्य महिषासुरगण्डजम् । ......The word is otherwise derived in Pānini V. 2.110, viz. from गाण्डी, the meaning of which however remains uncertain. गाण्डिः or गाण्डी is explained by one com. of Amara as ग्रन्थिः । See also note on 5.19 before.

—v. 2. For महामात्रम् see note on 37.7, before.

—v. 3. For a similar idea, compare 5. 18*a*.

—v. 4. For उच्चावचैः see note on 27.38, and for शाश्वतीः समाः, that on 25.17.

—v. 5. एतद्वर्षसहस्राणि &c. For this traditional transmission, compare, Mbh. I. 225.1ff.

After Arj. had requested Agni to be supplied with a suitable bow and car, which he still lacked,

...... स भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
....
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
....
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥
....
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।

तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
....
सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ।
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ।
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥
प्रादात्...........................
....

It will be seen that some of the lines in this passage which describe the bow, are repeated almost verbatim in the present Virātaparvan passage. Thus सर्वायुधमहामात्रम् ; शत्रुसेनानिवारणम् (= परसैन्यप्रधर्षणम् of the Ādip passage); एकं शतसहस्रेण ; चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः, देवदानवगन्धर्वैः --This parallelism may fairly illustrate how the text itself has served as the material for further repetitions It becomes an important question to decide whether the Ādi or the Virāta passage is more original. In the present case, the probabilities are that the Virāta passage is dependent on the Ādiparvan one --With regard to the transmission of the गाण्डीव bow, we may also compare, Mbh. V. 158 5, where it is stated:

त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥
शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
धारयामास तत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥
गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनिः ।
द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥

--The Ādip. passage indicates that the bow was handed down by सोम to वरुण, then by the latter to अग्नि for being passed on to अर्जुन The holding of it by ब्रह्मा, then by प्रजापति, and then by शक्र is additionally mentioned in the Virata passage

--v. 7 पार्थे पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि The verb to पार्थः is अधारयत्, which indicates that he held it for 65 years, and from this point of view, the statement as put in Arjuna's mouth is out of place here. The comm raise the important question as to what this figure really means Nila says अत्र ब्रह्मादीनां वर्षाणि देवमानेनैव ज्ञेयानि . । पार्थे पञ्च च षष्टिं-चेत्यत्र तु वर्षशब्दः वृष्टिपरः । तथा च संवत्सरे वर्षद्वयं जायते । .. . ततश्च सार्धद्वात्रिंशता संवत्सरैः पञ्चषष्टिर्वर्षाणि भवन्ति ... । That is, he holds that the गाण्डीव was in possession of Arjuna for thirty two years and a half He then goes on' अन्ये तु अतीतमनागतं च कालमेकीकृत्य पञ्चषष्टिसंवत्सरं धनुर्धारणं वर्णयन्ति । ...... तत्र

प्राचां मते अधारयदिति भूतकालानुपपत्तिः। वस्तुतः कदाचिदायुर्ज्ञानकम्पनेऽपि प्रतिपत्तुः पारोक्ष्येणार्जुनवयोविदोऽनतिपत्तिश्चेति विचारणीयम्। अस्माकं तु गाण्डीवलाभानन्तरं गतेषु सार्धद्वात्रिंशद्वर्षेषु त्रयोदश वर्षाणि वनवासे। ब्राह्मणकार्यार्थं आयुधागारं प्रविष्टस्य अर्जुनस्य द्रौपदीधर्मराजयोः सहासनकाले अनुप्रवेशानिमित्ते द्वादशवर्षाणि इति पञ्चविंशतिर्गतानि। अन्यान्यपि दिग्विजयराजसूयराज्यकरणादि काले प्रागेव सार्धसप्तवर्षाणि गतानि इति समुन्नेयम्। The com. of Arjunamiśra is not clear. He only says ततोऽनन्तरं ब्रह्मणेनान्तरमित्यर्थः। त्रीणि वर्षाणि मिलित्वा। पञ्चषष्टिवर्षाणि। Caturdhara says: पार्थः पञ्च षष्टिं च ऽप्यवस्थायामिति बोध्यम्। अतीतानागतकालापेक्षयेति केचित्। तदसंगतम्। अभिमन्युजन्मानन्तरभवे खाण्डवदाहे अधिगतधनुषः गोग्रहसमये पञ्चदशैव वर्षाणि भवन्ति ततश्च कतिपयदिनानन्तरभाविनि भारतयुद्धे षोडशाब्दे तस्याभिमन्योर्वधस्य वर्णनीयत्वात्। तदेव (? तदूर्ध्वं) षट्त्रिंशदेव वर्षाण्यतीतानि ततः कुतः पञ्चषष्टिवर्षसंभवः। Sarvaj. follows Nīla. The com. दुर्घ. asks: ननु तदा (*i. e.* गोग्रहणे) पार्थस्य ऊनत्रिंशद्वर्षाणि वर्तन्ते स्म कथं पञ्चषष्टिमिति। It then adds: स्वजीवितकालापेक्षयेदं वचनम्। पञ्चषष्टिवर्षाणि किल तस्य जीवितकाल इति आगमादधिगतम्। ततोनत्रिंशद्वर्षाणि गतानि षट्त्रिंशच्च अवशिष्टानि सन्ति। अतो यावज्जीवितकालापेक्षया पञ्चषष्टिवचनमिति। एतावन्तं कालं पार्थो धरिष्यति। The com. Viṣama. only says: एकोनत्रिंशदतिक्रान्तानि भाविनि षट्त्रिंशत्। It would thus appear that the figure sixty-five was regarded as indicating a period of Arjuna's life, though here again it is doubtful whether it indicates his traditional connection with the bow, or the period of his life in general.

—v. 9. येन पार्थोऽजयत् &c. पार्थः here means Bhimasena. For this event, compare, II. 29.3,4.

—v. 13. साह्वाः Nīla. reads सहस्राः, and explains it as तेजस्विनः दृढाः सहस्रशः संमिता वा।

—v. 18. सर्वपारसवाः सर्वं च तत्पारं परसमूहं सुवन्ते हिंसन्ति ते सर्वपारसवाः सर्वशत्रुसमूहनाशकराः (Nīla.) But Viṣama. is better=सर्वपारसवाः सर्वलोहाः।–क्रियोपेताः = endowed with efficacy. For क्रिया in the sense of उपाय, see 15.3, before, and the note thereon.

———

ADHYĀYA XL.

—v. 6. यस्यार्थे = यस्या + अर्थे. Compare also 22.4, and the note thereon.

—v. 12. केवला नामहेतवः । केवला·शुद्धाः । हेतव निरुक्तय. । (Virodh.) *It* is unfortunate that none of the other comm. notes this rather peculiar phrase.—For the use of केवल, compare. आयाह्वा केवलां रात्रिम् 42 14b^1; धर्मंमुत्सृज्य केवलम् । In. v. 7 before, Uttara says I know already the ten names of Arjuna. If he therefore now wants the *explanations* of these ten names which he already knows (श्रुताः) to come from Arjuna himself, so that he may really rest satisfied that the person before him was none else than Arjuna, the sense of निरुक्ति of the com. given above fits in well, though हेतु = निरुक्ति is a rare use

—v. 14. The Parasmaipada निवर्तामि is evidently caused by metre.

—v. 16 Nila. reads with the Edns उत्तराभ्या फल्गुनाभ्यां नक्षत्राभ्याम् and explains नक्षत्राभ्या ताराभ्यां तत्र स्थिते चन्द्रे इत्यर्थ । He however adds. उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यामिति पाठे नक्षत्रसधो इत्यर्थ । Arj and Visama. read as in the text, the former having यत for दिवा. The former explains as फाल्गुनीभ्या फाल्गुनस्य पञ्चदशी फाल्गुनी नक्षत्रमपि फाल्गुनी। फाल्गुनी च फाल्गना च इति एकशेषात् फाल्गुनीभ्यामिति रूपम्। पञ्चदशी पूर्वापरा च भवति केय तत्रेत्याकाङ्क्ष यामाह पूर्वाभ्यामिति । एतेन पूर्वभिश्र (1) पौर्णमासीति कथित शुक्लपक्षस्य पूर्वत्वात् । उक्त च पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासश्च तावुभौ इति । एतेन सिद्धाशिरर्जुनः । Visama is brief and to the point उत्तराफल्गुनी नक्षत्र द्वितारकम् । ततो द्विवचनम् । Panini IV. 3 34 teaches the formation of the word फल्गुन· in the sense of "one born under the Naksatra फल्गुनी," and Vārtika 2 to that Sūtra, that of the fem adj फल्गुनी

—v. 17. For the crown bestowed upon Arjuna, see III. 174 4.

—v. 18. दक्षिणौ adjective to पाणी Amara mentions दक्षिण, सरल and उदार as synonymous, lit straight, and so skilled or dextrous

—v. 29. उपासङ्गान् = तूणीरान् (comm)

—vv. 30 and 31 The two verses are almost unintelligible, even with the readings disclosed by the MSS A and HN The main differences in the readings from the Edns and comm are : संकल्य for संकल्प, बहु for बाहु, and रथोपस्थे for रथोपस्थम (Arjunamisra, however, रथोपस्थे)— Two of the comm viz Arjuna and Visama explain पक्ष as पार्श्वानाम, a sense which is not elsewhere to be met with though some of the lexicographers assign to this word, the meaning of गृहभित्ति

which also according to the PW, is not met with in literature If the sense of शाखानगर be accepted, 30 *a* would mean Having taken hold (lit. seized) of this suburb or outskirt of your capital, which abounds in numerous (बहु) flags (तोरण) hoisted on the walls (प्राकार) In favour of this explanation, it should be remembered that Uttara and Arjuna are nowhere mentioned as being far away from their capital, indeed after having left the capital (35 1) they are expressly said to have seen the Kuru army, " not having gone much further " नातिदूरमथो गत्वा (35 4) And Arjuna may be regarded as saying to Uttara that establishing himself in the precincts of the capital he would take his stand in his car, and even remaining there he would defend his city (नगर ते मया गुप्त रथोपस्थे भविष्यति । 31 *b* lit. your town will be defended by me on this उपस्थ = internal space of this car)—For the sentiment here expressed, we might compare a saying attributed to Wellington· The battle of Waterloo was won on the field of Eton —Most of the comm understand that there is a द्वन्द्व between नगर and रथोपस्थ and explain the vv. on that supposition The remaining two lines are however harder still — विषमपदम् Visama says नगरस्य दण्डा रथ्या । तृणसंघातम् । the same authority continues नगरपक्षे पण्यविपणे तृणा इत्यनेकार्थ । ज्या प्रत्यञ्चा तस्या क्षेपणमाकर्षण तदेव कोधरूत कार्यकारण यत्र नगर । नगर हि कलहादिना भाव्यम् । रथनेमि रुकधारा तस्या निनद शब्द स एव दुन्दुभिर्येन तत् ।– It must be admitted that these two lines remain obscure

—v. 33 केशवेन The word केशव is formed from केश + व according to Pānini केशाद्वो अन्यतरस्याम् V 2 109

—v 38 परवान् = नाथवान् (Nila) पराधीन (Arj) परायत्त (Visama)

—v 41 तीर्थेन । Amara mentions this word as a synonym of आगम and गुरु and तीर्थत पुरुषोत्तमात् may mean according to the Sāstra, learnt from an excellent personage, or from a teacher, a most exalted personage PW s. v तीर्थ is disposed to regard the word तीर्थत of our present passage as = तीर्थेन = in the usual or fixed order, this last word being so used in the Sata Brā and Kātyā. Srau Sūtra.

v 43 पदपदम् In all ages of the language, nouns and pronouns are repeated to give an intensive or a distributive or a repetitional meaning Though these are not properly copulative compounds, (still) they are, as the older language shows, a sort of compound hence they are most suitably and properly written (as in the Vedic

Pada texts) as compounds. Thus वरंवरम्, दिवेदिवे. Whitney, Grammar, Section 1260.

—v. 43 ff. सुग्रीव, मेघपुष्प, शैब्य, बलाहक. All these are names of the four horses of Kṛṣṇa's chariot.

v. 46. अश्चितोद्यत: । Thus GHL and also Arj, who explains: अश्चितं आकुञ्चितं उद्यतं पदं यस्य. Apte *s. v.* अञ्चित explains अञ्चितोत्थित = bent and raised, and also अञ्चित seperately as graceful.

—v. 48. तले = ज्याघातवारणे (Arj. and Viṣama.) प्रत्यमुञ्चत् = पिनद्धवान (Viṣama.).

—v. 49. भङ्गीमत: = कौटिल्यवत: (Nīla.) भङ्गि: = कौटिल्यभेद: Maheśvara on Amara.

—v. 51. मानसानि, with all your heart, sincerely. For a similar use of मानसानि, compare मानसा मे भविष्यध्वम् (quoted in PW.)

—v. 54. निर्घात is thus explained by Varāhamihira: पवन: पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति। भवति तदा निर्घात:। or again, वायुनाभिहतो वायौ गगनाच्च (?) पतत्यध:। प्रचण्डघोरनिर्घोष: निर्घात इति कथ्यते। (both quoted in PW.)

—v. 58. घोषयात्रायाम्; for this see III. 245.

—v. 59. प्रतिभये. Amara mentions this word as synonymous with भयंकर or रौद्र. His com. Kṣīra. explains the word as प्रतिगतं भयेन इति।

—v. 60. निवातकवचै: for this see III. 170,1, and for पौलोमै:, ibid, 173.

—v. 63. पिनाकपाणिनम्; for this see Notes p. 77. v. 76.

ADHYĀYA XLI.

—v. 1. शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् In 36.1 the Prince and Arjuna are mentioned as going towards the Śamī.

—v. 2. ध्वजं सिंहम् । compare 34. 21b^1.

—v. 8. रथोपस्थे—PW explains the word रथोपस्थ as the inside seat of a car. The word occurs in the Atharvaveda and later Vedic texts.

—v 10 भेः Whitney in his Rootbook marks this form of the Aorıst of √भी as B +, ı e. as found in the Brāhmanas and subsequent literature

—v. 12 पुरुष. प्राकृतो यथा For the use of this phrase with a little variation, see 8.30 and 45.8.

—v. 26. विशेषेण इह Thus FM. The hiatus is removed in Edns and other MSS (except L which has विशेषतो) by reading विशेषतः ।

—v. 29. विवर्णमुखभूयिष्ठाः । At the end of a compound भूयिष्ठ has the same sense as प्राय. Compare शूद्रभूयिष्ठ राष्ट्रम्. अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् (PW.)

—The inauspicious omens which are here put into the mouth of Dronācārya have a parallel in 36.4f, where they are put in the mouth of the same preceptor. There is thus evidently a repetition of the text.

ADHYĀYA XLIII.

—v. 2. For the question which Duryodhana here raises, see 36 11, 47.5 and the notes thereon

—v. 3. पणः = agreement, compact.

—v. 8. उत्तरं = उत्तरं गोग्रहम् मार्गमाणानाम् इच्छतामस्माकम् (Nila.) उत्तरं = वैराटिम् (Catur)

—v. 9 भगवन्तौ विवदमानौ compare 29 4f

—v. 12. ते refers to the Trıgartas.

—v. 19. अभिकृष्टे = आहूते (Nila.) धृष्टे (Visama.)

—v. 23. For दैविकम् as against दैविकम्, compare, PW. which quotes धार्ष्ट्यं न दैव्यम् from the Rigveda —निदेशे So ABCLFM as against निर्दिष्टे

of Ldns and comm These last explain the word विघट्टित variously द्रोणे भीते सति सर्वं विघट्टित विचलित भवेत् (Nila) विमर्दित द्रोणवचनादिति भाव (Arj) मर्दित विद्रुत (Visama.) The last adds विचेष्टितमिति पाठे विसंस्थल सजातम् — What the line probably means is that while Drona is engaged in listening intently to the neighing of horses, I might as well express my fears openly about the calamity likely to befall us, were we to retreat See also next verse

—v. 26 माधव So AFM माधव "a name of Indra" (Apte), and Indra is the god of rain PW. s v माधव points out that the word माधव in the sense of Indra has arisen out of a confusion of the word माधव with वासव But a reference to Indische Spruche, 2367 shows that in the reading वर्षति वासवो भूमौ, the word वासव is the Editor's emendation for माधव Spruche 3637 has अभ्रप्लुत वासवगर्जित च where also the v l for वासव is माधव. This indicates that माधव is one of the names of Indra, the God of rain

—v. 33 आरक्षा॰ = रक्षका (Nila) समन्तात्परिपालका (Arj and Visama) It is doubtful if by आरक्ष we have to understand a guard of men or a line of defence

---

ADHYĀYA XLIII

—v 1. आयुष्मत = अनुकम्प्यान् (Arj) The word is generally used by elders in addressing persons junior to them —अशुद्धमनस so AF = with the minds confused and upset.

—v 3. Nila understands न अवृत्ति which he explains as न लक्ष्यच्युति आवृत्ति = निवृत्ति (Arj) न आवृति आवरण सन्नाहादि (Visama)

—v 8 The second line अहं च वै requires to be taken in an interrogative sense, as meaning am I in any way (कथंचित्) inferior to Arjuna ?

—v 9 बाणिभि from बाणिन् = an arrow

—v 10 प्रक्षय्यम् । The passive potential adj is formed according to Panini क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे VI.1 81 and is explained as क्षेतु शक्य क्षय्यम्, and जेतु शक्यम् जय्य in opposition क्षेय and जेय, these last being explained as क्षेतु योग्यम् and जेतु योग्यम् ।

—v 11 स्थविरायताम = स्थविरायमाणानाम् The active termination is induced by metre For similar examples, compare वध्यन्तम् 20 26b[1].

—v 14 पुरोवात । The wind before the strom that gives rain It is an old word, occuring many times in the Taitt Bra and other similar texts for which see PW

ADHYĀYA XLIV

—v 1 अथातो प्रकृतिम् &c Thou knowest of things as such, *i e* only theoretically (lit thou knowest of the nature of things) thou regard est not (their) sequel The reading अथातम is on the evidence of D and N, this last a Bengāli MS, and of the Com Arj He explains प्रकृतिं मूलकारणम् । अनुबन्धं च पश्चाद्गमनप्रयासादिकम ।

— v 2 नया = Modes of action. Arj says माया मया नया इति पाठान्तराणि । Nila with the Ldns reads माया giving नया as पाठान्तरे, his explanation of the former reading is however much strained —पुराविद् PW. understands the word as = पुराविद्, this last word beginning to occur in the Atharva Veda.

—v 4 आनुपूर्व्यं च &c One ought to consider what things are suitable to be done (forthwith) and what can brook delay (अन्तर = अवधि or अवकाश of the Lexicographers.) The Comm read आनुपूर्व्येण, and generally find the verse much puzzling as also the next one

—v 5. This verse may be translated as :—Wise men do not indeed (हि) take on trust (व्यवस्यन्ति lit do not rely or fix upon) the strength or capacity (भार) of a car as it might be stated by the carpenter. What is meant is evidently that in order to test the strength of any thing or person, the testimony of the interested person has no value, and so in the present case, what Karna has said about his own strength in fighting with Arjuna (in the preceding Adh) has to be accepted cautiously. Compare Nilakantha तत्राभाणकमाह भारमिति यथा रथकारेण दिव्योऽयं मया निर्मितो रथ सुदृढाङ्गोऽनेन त्व देवानपि सर्वथा जेष्यसीत्युक्ते तद्वचसि भार दत्वा देशकालानुकूल्यमनपेक्ष्यैव पडिता न व्यवस्यन्ति योद्धुमिति शेष एव त्वद्वचसि भार दत्वा देशाद्यानुकूल्यमनवेक्ष्य कथमस्माभिर्योद्धव्य तव तु वचन रथकारवचनवदर्थशून्यमिति भाव. । सर्वानायुष्मतो भीतान्सत्रस्तानिवलक्षये इति यत्कर्णेनोक्त तस्यैतदुत्तरम् ।

—vv 6ff Most of the exploits of Arjuna here mentioned have previously been enumerated in this Parvan, e.g in Adh 2 11ff 40,58ff — एक सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् । For the incident, See I 222 2f But there is no reference to any challenge being offered by Arjuna to Krsna On the other hand Krsna secretly helped Arjuna in carrying off Subhadrā (वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम् । कृष्णस्य मतमादाय प्रययौ भरतर्षभः) and after the elopement was discovered, Krsna dissuaded Balarāma and other Vrsni warriors from offering any pursuit to recover Subhadrā (223. 1f) —अस्मिन्नेव वने कृष्णो । कृष्ण here means अर्जुन The reference is to the Jayadratha incident mentioned in III 271

—v. 14. अवशम् = untamed –अनङ्कुशम् Adv. Compound

—v 15. चीरवासा = clothed in barks or dressed in rags (Apte)

—v. 20. व्यूढानीका प्रहारिणी (सेना) The phrase is repeated from व्यूढानीका प्रहारिणः (41 29) with a little change.

—v. 23 दानवा इव वासवम् Krpa's simile, which compares the Kaurava party including himself to the Danavas, is scarcely appropriate

---

ADHYĀYA XLV.

—v 4. चातुर्वर्ण्यस्य &c. Nila. in order to justify the mention here of the duties of one belonging to the four castes, says: यदुक्तं नैते महामये प्राप्ते समष्टया इत्यादिना ब्राह्मणानां भोजनादावेव कौशलं न युद्धे इति तत्र तदापि वैश्यत्वान्न युद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयिष्यन् वर्णानां कर्माणि विभजते ।

—v. 8. यथान्यः प्राकृतो जन.। Compare 41.12 and the note thereon–The v. is to be construed as तथा नृशंसरूपेण द्यूतेन राज्यं प्राप्य यथा अन्यः प्राकृतो जनः (तथा) क· क्षत्रिय (आत्मानं) स्तोतुमर्हति ।—It will be seen that this and the following slokas as addressed to Karna by Asvatthāmā are scarcely appropirate. It is not Karna who is responsible at least directly and mainly for the gambling which led to the Pāndavas being banished from their kingdom. His words are a mixture of a reply to him and to Duryodhana, and so, we must understand that Asvatthāmā began by addressing Karṇa (v. 1. of this Adh) in reply to his boasting words (43. 20f), and that in his indignation roused by Duryodhana's contemptuous treatment of his father's advice, (42. 21f.) he turns to Duryodhana, and finds faults with him for his past behaviour towords the Pāndavas.

v. 9 वैतसिकः। जालिको मत्स्यवेधी (Visama.) The word occurs in 16.24*a* before ; see note thereon.

—v. 12 This charge can be laid at the door of Duryodhana only and not Karna.

—v. 11 कच्चित्, an interrogative particle (PW. and Apte); compare कच्चिद्दृष्टमिव विस्मृतवानसि (quoted in the latter)

—v. 12 एकवस्त्रा सभां नीता &c. for this see II. 67.54: तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च । स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् । (द्रौपदीं प्रेक्ष्य).

—v. 13. मूलमेषां महत्कृत्तम्। The Comm. are much exercised over finding the exact meaning of this Śloka— In the first it is to be observed that the second line of this verse has been much altered Edn[1] reads (कर्मकार) यथा सुत। Edn[2] (with three MSS) reads (कर्मकार) यथा सूत। Nila. reads कर्मकारीयथा सुत The present reading (कर्मकार) इवाचीरः is based on the combined evidence of ABEDFHK Nila explains: एषां पाण्डवानां मूलं महत् महच्छब्दवाच्यं यद्ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं वेदवाच्यं ब्राह्मणाश्च । यथोक्तमादिपर्वणि मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चेति । तदेतद्वेदविरुद्धं अनृतं द्यूतं कुर्वता धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृत्तं छिन्नम्। इदानीं च ब्राह्मणानवजानता त्वयापि तदेव कृतम् । अतो धर्मनाशात् भवता नाशोऽप्यव भावीत्यर्थः। मूलं कीदृशं चन्दनं यथा शान्तं शीतलं................ । सारार्थी कर्मकारीयथा इति

व्यवहितेन सम्बन्धः । सारार्थी धनार्थी...... .पाण्डवान् कर्मकारानिव कृतवानसि यत्र काले तत्र तदा विदुर किमब्रवीत् क्षयमूल द्यूत इति तदिदानीं स्मरेति भावः । सूत इति सचोधयन्नक्षत्रियत्वादस्य युद्धेष्वकौशल व्यनक्ति । Arj reads कर्मकारयथा शूर । and explains हे शूर राधेय कर्ण एषा पाण्डवाना मूलमाद्य पैतृक राज्य कृत छिन्नम् .. .. । यथा सारार्थी चन्दन कृनति तथा । सारः अन्त परिणतो भोगः अथवा रस. सारो गन्धो वा धन वा । किं च कर्म कारयथाः दुर्योधनद्वारा समार्जता वेश्म परैतु शीघ्रम् (II. 66 1) इत्यादिभिर्वाक्यैः द्रौपद्या दास्य कर्म कारयथा. कारितवानसि अडागमाभाव छान्दसः । तत्र ... विदुरो किमब्रवीत् दुर्योधनो ह्यनर्थाना मूलमित्यवधारय इति विदुरवाक्य स्मरेति तात्पर्यम् । Arj then adds: कुत्रापि भीष्मवचनात् सार गोधनमादाय गच्छन्तमवलोक्य पार्थस्योत्तर प्रति वचन दृश्यते (?) तत्र पाठश्चैव मूलमेषां महत् कृन्तन् सारार्थी चन्दन यथा । कर्मकार इवाधीर तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् । Though the words with which he prefaces this v.l remain somewhat obscure, still it will be noted that he notices the present verse with almost identical readings as in our text (indeed, with the only difference of कृन्तन् for our कृतम्) He then explains मूलमादिकारण एषामस्मदीयवनवासादिदुःखानां दुर्योधनम् । अथवा एषां सैन्याना मूल प्रधान तथैव कृन्तन् भविष्यामि इति शेष । जितकाशी भाविष्यामीति । This explanation and the subsequent passage (for which see, the Gujarathi Press Edn, p 142) is however hardly satisfactory, and is vitiated by his assumption that this v is said by the Pandava Arjuna (compare his remark quoted immediately above) The com Durghta follows Arjunamisra in noting the verse with its readings as in the text, and ascribing it to the hero Arjuna, and explaining it similarly We may lastly note the com Visama य ॥ कश्चित् सारार्थी चन्दलमूल छिनत्ति सार अ त परिणतो रसविशेष पक्षे रसश्छिन्न नारम व कृतम (?)।हे दुष्टकर्मन् द्रौपदीं सभामानयता दुर्योधनेन एषा पाण्डवाना महन्मूल कृत छिन्नम् । पैतृकस्येति शेष । तत्र सभायां द्रौपदी निन्द्य कम कारयत दासीं भाषमाणान शूरो दीर्घदर्शी विदुर किमब्रवीत् । यद्वा कर्मकार इवाधीर इति पाठे कर्मकार इव दास इव अधीर विक्षिप्तचित्तो विदुरस्तत्र सभायां किमब्रवीत । अपि तु सर्वमूचे । So much with regard to what the more important of the comm have to say with regard to this verse It may be construed thus. अधीर सारार्थी कर्मकार इव यथा चन्दन (= चन्दनवृक्षमूल) [कृन्तेत्] तथा एषा महत् मूल कृतम् । In insulting Draupadi in the manner mentioned in v 12, you and your friend Duryodhana have so to say, struck at the very root of the Pandavas. If you wanted their kingdom there were other ways to achieve your object but like an impatient man working to gather pieces of sandal wood (अधीर कर्मकार इव) who instead of slowly taking out the inner part of the sandal wood tree, pulls down the whole tree, you have thus cut off all possibility of benefitting yourself at the expense of the Pandavas In short your insult to Draupadi is such that you have completely alienated the sympathy of the Pandavas,

who would never forgive you According to PW चन्दन means (in addition to 'sandalwood') a kind of grass or plant, identified with Bhadrakali—कर्मकार Amara (III 1 19) explains कमकार as कर्मकारस्तु तत्क्रिय = वेतन विनापि क्रियावान् स कर्मकार (com) while कर्मकर is explained as भृत्यभुक् = वेतन गृहीत्वा कम करोति स । This distinction is in accordance with Panini III 2 22—With regard to the reading of the text as कर्मकार इवाधीर it will be noticed that it is in accordance with our best MSS, corroborated as it is by the evidence of two comm, and that it restores to the text an ease and a meaning which were obliterated by the inferior reading and in the com of Nilakantha In II.62.16,17, Vidura advises Dhrtarastra thus —

मालाकार इवारामे स्नेह कुर्वन् पुन पुन. ।
वृक्षानङ्गारकारीव मैनान् (= पाण्डवान्) धाक्षी समूलकान् ॥
समवेतान्हि क पार्थान्प्रतियुध्येत भारत ।
मरुद्भि सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पति ॥

—तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् The next two verses (14,15) are evidently what Vidura was considered to have said But the words here attributed to Vidura cannot be found either verbally or in substance, in the Sabhaparvan 62f where Vidura tries to dissuade Duryodhana from the gambling by appealing to his father in rather harsh language On the other hand, in 62 3 Vidura says दुर्योधनो भारतानां कुलघ्न सोऽय युक्तो भवनं कालहेतु । and in 63 8 he says यदा मन्यु पाण्डवोऽजातशत्रुर्न संयच्छेदक्षमदाभिभूत । वृकोदर सव्यसाची यमौ च कोऽत्र द्वीप स्यात्तुमुले वस्तदानीम् ॥ Arj thus explains this reference तत्र द्यूतकाले सभायां किं विदुरो नामवात् किं नाभिहित परमपण्डितेन विदुरेण-दुर्योधना हानयौनां मूलमित्यवधारय । लङ्घिता गुरुदारानां क्रोधनो वैरकृत्पुमान् इति । अतोऽय छियतां पुमानित ।— I cannot trace this quotation in the Sabhaparvan The com Durgha follows Arj —It appears that what Vidura is spoken of as having said on that occasion, in vv 14,15 has to be taken only in a genral sense, *i e.* without referring to any specific text —The reading अमर्ष न्ष्यथामहे in the text is on the evidence of the S Recension as against शममालम्बयामहे of the N Recension This reading is preferred since the context of v 15 refers to the अमर्ष, the unforgiving nature of Arjuna (described as वैरान्तकरण in v 16) than to his patience or long suffering A person's wrath is found to be in proportion to his strength this is true of other beings also—indeed this is found even in the case of insects and ants; and so Arjuna's retaliation for the insult offered to Draupadi would be proportionately sure and great, as he is very powerful

—v. 16. वैरान्तकरणः । करण is an adjective as in राज्यान्तकरणौ दोषौ (Manusmṛti, 9. 221.)

—v. 18. तार्क्ष्यं गरुत्मान् वेगेन । It will be seen that most of the MSS. and the Edns read वृक्षं for तार्क्ष्यम्. The reading in the text is an emendation of K which reads the second line of this verse as तं तं निहत्य वेगेन वृक्षं तार्क्षमिवेष्यति । The almost unanimity of the MSS. and Edns in having वृक्षं at the beginning of the line has led to this transposition from its place of the reading तार्क्ष्यं of K.—As regards तार्क्ष्यं, Mbh. I. 65. 40. mentions तार्क्ष्यं, अरिष्टनेमि, गरुड, अरुण, आरुणि and वारुणि as sons of (कश्यप and) विनता. Thus:

एतेषां (असुराणां सुराणां च) यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३९ ॥
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥

Compare also Harivaṁśa, 11468. तार्क्ष्य would thus appear to be (an elder ?) brother of गरुड (गरुडाग्रज, for which see also PW. s. v. तार्क्ष्य.) But गरुत्मान् (= गरुड) is, so far as can be ascertained never spoken of as having ever defeated तार्क्ष्य, unless, by following the divergent line of tradition, as is preserved in the Mbh. itself (I.16.9f.), or in the Suparṇādhyāya, according to the former of which, the sons of विनता are only two, viz. अरुण and गरुड, the rest of the serpent class (which may be presumed to include तार्क्ष्य) being the offspring of कद्रू, we regard गरुड as the enemy of तार्क्ष्य, in pursuance of the former's natural enmity towards all the serpents. For this last, compare Mbh. I. 28. 19 where गरुड is called भुजङ्गभोगिन्, and Suparṇādhyāya, (ed. by Grube 1875) 30. 5, 6, where Garuḍa says नागान् वृणे भक्षमहं शचीपते । to which Indra replies नागास्ते भक्षः सन्तु विहङ्गमेन्द्र ।— Regarding our present text, it is to be conjectured that for तार्क्ष्यम् गरुत्मान् वेगेन we have to read तार्क्ष्यः गरुत्मान् वेगेन. In the Suparṇādhyāya, which has to be regarded as a work older than the Mbh. story in the Āstika-parvan, गरुड is called more than once, तार्क्ष्यपुत्र ; thus 30, 4; 27,3 (इन्दुं पीत्वा वीर्यवांस्तार्क्ष्यपुत्रः) The father of गरुड is also called तार्क्ष्य ; thus तपोऽर्थं वालखिल्यानां तार्क्ष्यः पीत्वा महायशाः । विनतायां ददौ गर्भम्...... । (2, 6; 9,1 &c.) For तार्क्ष (तार्क्ष्य) as a name of कश्यप, see PW. s. v. तार्क्ष and the authorities quoted there. For these two reasons, therefore, it is highly probable that the second line originally read as तार्क्ष्यो गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य स मेषति । इव is to be understood in the second line. The two lines would be construed as: यं यमेषः अभिसंक्रुद्धः समरे निपतिष्यति (तं तं) तार्क्ष्यो गरुत्मान् (इव) वेगेन स विनिहत्य मेषति ।
—The √मिष् has the sense of स्पर्धा (PW.) For तार्क्ष्य in the Vedic My-

thology, see Macdonell, Vedic Mytho, p. 149; Vedic Index, Vol I, p 308 also PW. s. v. तार्क्ष्य ; Hopkins, Epic Myth. pp. 21, 22.

—v. 21. एतेनापि निमित्तेन । This is in reply to the charge of partiality for the Pāṇḍavas attributed by Duryodhana to Droṇa in 42. 21*a*, 22.

—v. 23. The force of this v. will be realised if we remember that it is on the advice of Śakuni that Duryo. originally fixed his plan of gambling and its sequel. See II. 48. 19f. 82 1f—गान्धारः is an adj. from गन्धार, this last being in Gaṇa कच्छादि and सिन्ध्वादि to Pāṇini IV. 2. 133 and IV. 3. 93 respectively.

—v. 24. नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च । अयमर्थः । क्रमेण एकद्वित्रिचतुरङ्काङ्कितैः प्रदेशैः अङ्कचतुष्टयवान्पाशो भवति । तत्र एकाङ्कः कलिः । द्व्यङ्को द्वापरः । त्र्यङ्कस्त्रेता । चतुरङ्कः कृतम् । तत्र द्यूते पञ्च स्वीयाः पञ्च परकीयाश्च दीनारादयः स्थाप्यन्ते । तदितः पाशक्षेपे यदि एकाङ्कः उपर्यायाति तर्हि स्वीयेषु एक एव जितो भवति । यदि द्वौ तदा परकीयं दीनारद्वयं स्वीयश्चैको जितः । यदि त्र्यङ्कः उपरि पतेत्तदा परकीयं त्रयं स्वीयं च त्रयं जितम् । चतुरङ्कस्योपरितने सर्वेऽपि स्वीयाः परकीयाश्च जिता भवन्ति । तथा च कलिपाते जयो नास्ति द्वापरादिपाते उत्तरोत्तर वृद्ध्या जयोऽस्ति । तेन गाण्डीवस्याः शराः सर्वथा न जयावहा इत्यर्थः । (Nila.) कृतं चतुरस्रमेकमस्रम् । त्रेता तृतीयमस्रम् एकोऽस्रः कलिः । द्वितीयोऽस्रो द्वापरः । (Viṣama). Other comm. are not much helpful. Even with regard to this explanation of Nila. and a similar one of Anandagiri on Chhā. Up IV. 1.4, it may be pointed out that Lüders (in his Würfelspiele, p. 38) regards this explanation of the terms कृत, द्वापर &c. as uncovincing.—For an idea similar to the present verse, Compare V. 142. 6f. यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । ....न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च । This last line is repeated four times in the following ślokas.—The main idea underlying verses 23 and 24 is of course that the present is not a time of deceitfully gaining the upper hand of Arjuna by employing any subterfuge. It is purely and simply a matter of fight. And fight must be replied to by fight.

—v. 26. अन्तकः = Yama the god of Death.—वडवामुखः अग्निः = the submarine fire, or अग्निः and वडवामुखः may be each taken separately, in which वडवा मुख = शिव, for whose fierce nature as Rudra or Paśupati, see note on 21.76. For वडवामुख = शिव, see PW. s. v. 2 वडवामुख.

—v. 27. नवां चमूम् Compare, 29.34 and the note thereon.

ADHYĀYA XLVI.

—Bhīsma now comes forward as the peace-maker of the contending heroes, and justifies the words of every one, from that individual's point of view.

—v. 2. आचार्यो नाभिषक्तव्यः We should not defy or hold altercation with our preceptor; सञ्ज् with अभि = lit. to express an imprecation against. (PW. and Apte.) The moral of this v. is intended for Karṇa.

—v 3. This is to justify the impatience and the harsh words of Duryodhana, as expressed in 42.17ff.

—v. 9. अनुशुश्रुमः। Whitney quotes शुश्रुमः as a form of the Perfect tense to be met with in the Upaniṣads.

—v. 15. दुर्योधने यत्ते. For यत्त compare अप्रमत्तश्च यत्तश्च and the note thereon 4.22 b^1: where यत्तः is explained by the Comm. as यत्नवान् यत्नयुक्तः यत्तः "To be on one's guard" (PW.) The comm. Viṣama. reads यत्तः against our यत्ते.

—v. 16. धनं चालभमानोऽत्र &c. If however he may have come here to capture the wealth (of cattle, seized by us) then (really) he should not be spared by us (lit he does not deserve to be forgiven by us.) The infinitive क्षन्तुम् thus requires to be taken in a passive sense, and नः = अस्माभिः। Compare Whitney, Gra. section 988.—Nīla.'s com. is: धन लब्ध्वा अस्मानुपेक्ष्य गृह गमिष्यति गोधनेऽत्यन्तं दूरतोऽन्येनेति युध्यतामस्माकं अन्तमेवाय कारिष्यति इति भावः। which is not clear, even with the help of the v. l. s of this line.

—v. 17. पराजय्यः See note on 43.10.

—v. 18. उक्त दुर्योधनेनापि......ईदृशम्। ईदृशम् = Similar to what I have said, viz वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः। (v. 16*a*, above). This point has been raised by Duryodhana in 42. 4, 5, 6, the last Śloka referring the question to Bhīsma's decision, as to whether the full thirteen years of the Pāṇḍavas' exile have expired or not.

ADHYĀYA XLVII.

—Bhīṣma now gives the decision sought of him as to whether Arjuna appears before the completion of the thirteenth year of exile. The reply is contained in verse 5 of this Adh. "All that was agreed upon by these (Pāṇḍavas) has been properly fulfilled Verily after having known this to be the case, Arjuna came here."—The first two of the four ślokas that precede this, say how the "wheel of time rolls on" *i. e.* how the year is calculated, beginning with the kalā. The order mentioned is: kalā, Muhūrta, day, fortnight, month, Nakṣatras and planets (Grahāḥ), seasons and year. Śloka 3 says that on account of the movements of the planets, two intercalary months occur in a period of every five years पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ आयेतेधिमासकौ । Śloka 4 then goes on. Of these thirteen years (in question) there are five additional months and twelve days (तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणाम्). This is how I think (says Bhisma.) Then comes verse five, referred to above.—The mention of the "additional months" of thirteen years raises the question as to on what calculation the original stipulation was based, whether on the Solar year basis or the Lunar. The text here as it stands would seem to indicate that even taking into account the *additional* months of the thirteen years, "everything is duly fulfilled." Verse 2 says how the year is made. Verse 3 says when the additional months come. Verse 4 says what the period of these additional months should be for the thirteen years. Verse 5 says that the Pāṇḍavas have observed everything properly. The mention of "everything being all right" immediately after stating the additional period of thirteen years makes it probable (as already stated) that even with this period counted, there is no reason to doubt whether the thirteen years have been completed or not. But Nila. and other comm. understand differently, as the following extracts would show.—With regard to the reading क्षपाः, attention may be invited to Ketkar's note in ABI., Vol. III. p. 137, where he contends on astronomical grounds for the reading क्षयाः, which among our MSS. is vouchsafed for by only H.—The reading कलास्तास्तासु is of F only and द्वौ जायेतेधिमासकौ is of FKL. For the reading अधिमासकौ compare PW. s. v. अधिमासक (= अधिमास) in its two supplements, quoting Weber's Jyotiṣa and Nakṣatrakalpa, and Sūryasiddhānta.—It is to be conjectured that the reading द्वौ जायेतेधिमासकौ gave place in the other MSS. and Edns to द्वौ मासावुपजायतः (°ताम्, °चीयतः) because the elision

of अ or its passing into an Avagraha is grammatically incorrect after the dual form जायते, while its retention went against the metre, as the foot became too long by one syllable.—With regard to these verses, Nila says —

अत्र चतुर्विंशत्या पक्षैश्चा द्व संवत्सर चतुष्पञ्चाशदधिकशतत्रयदिनात्मक । पष्ट्यधिकशतत्रय-दिनात्मा सावन स एव द्वादशवार्षिकादि प्रतिज्ञासु गवामयनादिसत्रादिषु च प्रयुज्यते । त्रीणि शतानि पञ्चषष्टिश्च दिनानि पञ्चदशघटिका एकत्रिंशत् पलानि त्रिंशदक्षराणि सौरस्य संवत्सरस्य मानम् । तत्र प्रायेण ज्योतिर्विद सौरसंवत्सरानुरोधेनैव वर्षप्रवेशादिक कुर्वन्ति । स्मार्त वर्षापनादौ तु चान्द्रेणेति विशेषे सत्यपि यदा एतयोरान्तरालिक सावनाब्दो गण्यते तदा सौरगता वृद्धिस्तत्र गण्यते । एवं गणनायां क्रियमाणायां त्रयोदशसु अब्देषु पञ्च चान्द्रमासा द्वे दिने सप्तत्रिंशन्नाडय पञ्च चत्वारिंश-त्पलानि पञ्चदशाक्षराणि च । तथा च किंचिदधिकानि नवदिनानि अवधिपूर्तेरधिकानि जातानि । अत्र तु अर्धमासाश्च मासाश्च युज्यन्ते इति ग्रहणात् त्रयोदशानां वर्षाणां चान्द्रमासा षट्पञ्चाशदधिक शत भवन्ति इति ते एव गृहीता इति ज्ञेयम् ।

His subsequent assumptions are still more problematical · तथा च विजयादशम्या द्यूते पाण्डवपराजय । But no passage of the Sabhāparvan bears this out The com. himself sees this, as he adds immediately after this **लोके तस्यैव प्रायेण द्यूतकालत्वात्** भीष्मे च गोग्रहार्थं प्रवृत्ता इत्युक्त तेन विजयादशम्यां आगामिन्यां त्रयोदशाब्दपूरण भविष्यतीति दुर्योधनप्रत्याशा । पाण्डवास्तु चान्द्राब्दमानेन (This is again hypothetical) त्रयोदशवत्सरानतिवाह्य कृतकृत्या अभूवन् । तत्र विजयदशमीत पूर्वं पञ्चमासा द्वादश दिनानि प्रकटीभवितव्यम् तत्र दर्शान्तमासे वैशाख-कृष्णसप्तम्यामाविर्भूता प्रतिज्ञा निस्तीर्यैव कानिचिदधिकानि अपि दिनानि अतिवाह्य आविर्भूता इत्यर्थ । For this last, see notes on 28 27f —The com Visama explains कला and मुहूर्त thus लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेष ।तत्र काष्ठा निमेषा दशपञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलां ताम् । त्रिंशत्कलाश्चैव भवन्मुहूर्त तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ।—For the explanation of these verses, offered by other comm which however is more or less similar to that of Nila see the Gujarathi Press Edn of the Viratapar-van, p 147f The com of Catur is especially much full, and at its end he says **अस्य पद्यस्य विविधा व्याख्या विद्वाद्भिराहृता** । अस्माभिस्ता न दृश्यन्ते सावज्ञ हि न करयाचित् ॥

—v 7 कृतवन्तश्च दुष्करम्=they have accomplished a very difficult task Compare Sakuntala 4 14[8] (Nirnayasagar Edn.) हला पेक्ख । णलिणीपत्तन्तरिद वि सहअर अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि दक्कर अह करेमि त्ति । where however the sense glides into "I fare very badly" Compare Cappeller's Sakuntala, p 48 (changed into a straphe)

—v 8 तदेव ते हि विक्रान्तुम् &c , Compare, II 71 7, 14f

—v 11 मा नोऽर्थो &c न अर्थे evidently refers to the herds of cattle seized by the Kauravas

—v. 15. युद्धाधिकारिकम्. Arj. and Catur. read युद्धावचरितम् and explain it by युद्धोचितम् (Arj.) and युद्धाधिकम् (Catur.) युद्धाधिकारयोग्यम् (Visama.) Amara mentions अधिकार as synonymous with प्रक्रिया, the two being explained by his comm. as व्यवस्थापनम् ।

—v. 17. गृह्य. The use of gerund in य, even when there is no preposition to the root, may be noted, as being evidently caused by metre. "Gerunds in य from simple roots are not very rare in the epic language". Whitney, Grammar, sect. 990*a*.

—v. 18f. The two ślokas contain some repeated matter. Thus प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् (18) = प्रतियोत्स्याम भीमसेनम् । The second line of śloka 18 is merely an amplification of वयम् in the first line.—For the elision of the final स् in प्रतियोत्स्याम, compare विचरिष्याम भारत in 1. 16*b*[2], and the note thereon. It will also be noted that though the root is used in the Atmanepada, it is here used in the Parasmaipada, and that this grammatical anamoly is removed in the Southern MSS by reading प्रतियोत्स्यामहेऽर्जुनम् for प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।

—v. 23. पार्ष्णिम् Thus AF. "The rear of an army" (Apte.) चमूपृष्ठ or सैन्यपृष्ठ (lexicographers, quoted in PW.)

ADHYĀYA XLVIII

—v. 2. दोधूयमानस्य is the pre. parti. of the Intensive of √धू = to shake.

—v. 4. The second line is to be construed as : एष स: घोर: अनिलज: वानर: रोरवीति । अनिलज: वानर: = Hanūmat, the son of wind (अनिल or वायु).

—v. 8. इषुपाते च सेनायाः &c. Do thou stop the horses at the place wherefrom my arrows would fall in the enemy's army.

—v. 14. For रथवंशम्, compare 32, 5*b*[1] before, and the note thereon.

—v. 15. पार्ष्णिं ग्रहीष्यामः Compare 47. 23*b*, and the note thereon.

—v. 17. In the second line, पार्थजले is to be read for what appears like पार्थजल.—The text has been slightly emended here. For दुर्योधनः of the Edns and MSS and of the S. cl. is substituted दुर्योधने ; and I would construe the verse as : दुर्योधने नौरिव पार्थजले पुरा मज्जति (सति) गावः तथा वा विपुलं धनं किं नो करिष्यन्ति । which may be translated as "of what use would the cows or (any) abundant wealth be to us, when Duryodhana is here, just before our eyes,–पुरा– (on the point of) being submerged like a boat, beneath the floods of Arjuna?" पुरा is mentioned by Amara as having the sense among others, of निकट = proximity or neighbourhood. अपतः (Catur.) अपे (Virodha.)—With the reading दुर्योधनः the text becomes loose, and the force of the interrogative sentence in *a* is almost lost. Visama. explains : पुरा पश्चात् । (1) दुर्योधनः अर्जुनसमुद्रे मज्जति इति मङ्क्ष्यति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । नौरिव प्रवहणमिव । यावत्पुरानिपातयोर्लट् । With the reading दुर्योधनः, the construction would be दुर्योधनः पार्थजले नौरिव मज्जति पुरा किं नो गावः करिष्यन्ति । which would mean 'of what use are the cows to us before Duryodhana sinks like a boat beneath the waters of Arjuna! This would mean exactly the reverse of what is intended. What Droṇa means to say is that Arjuna has made a move to attack Duryodhana, and so, let us leave the cows to take care of themselves and let us go to the help of Duryodhana.—It is for these reasons that the reading दुर्योधनः is changed into दुर्योधने.

ADHYĀYA XLIX.

—Attention may here be drawn to the great divergence which the Southern Recension presents here with regard to the sequence of the Adhyāyas, and the distribution of the text there, describing the battle scene, which begins with our Adh. 49. Excepting the Adhyāyas which describe the entry of the six Pāṇḍava Personages in the Virāṭa court (for which see Notes, p. 28) the arrangement *i. e.*

the succession of the Adhyāyas in the two Recensions generally agrees, making allowance for those additional Adhyāyas in the Southern Recension, which have no counterpart in the N. Recension. But the text *i. e.* arrangement of the Adhyāyas, and the distribution of the text of the S. Recension begins to depart very much from that of the N. Recension after our Adh. 47 = SK Adh. 52. This Adh. gives the decision of Bhīṣma regarding the Pāṇḍavas having completed the full thirteen years, and contains the preliminary injunctions regarding the disposal of the Kaurava army and leaders. The following table shows the sequence of the subsequent Adhyāyas in the N. Recension and that of the S. Recension, as presented in SK. The sequence of Adhyāyas as is found in the last is also borne out by the four MSS. of the S. cl. utilised for our present edition, and by the Tanjore Grantha edition.

Adhyāya No. as in this text.	Adh. No. as in SK.
48	54, 55 (partly)
49	55 (partly) 58 (partly)
50	56, 57 (both partly)
51	53
52	61 (vv. 1–31.)
53	59
54	60
55	58 (vv. 43-67)
56	65 (vv. 1–41)
57	61 (vv. 32-62)
58	65 (vv. 42-54)
59	62, 63, 64
60	66
61	67

The sequence of Adhyāyas agrees again after this. The Adhyāyas in SK are given in the above list without reference to the many additional *i. e.* interpolated verses found in the S. Recension. One of the results of the S. arrangement has been that the fight of Arjuna and Karna (mentioned in our text in two places, viz. in Adh. 49 and in Adh. 55) has been brought together in one place in the S. Recen-

sion, and (2) the order in which Arjuna generally fights with the Kaurava heroes according to the N. Recension becomes very much subverted in the S. Recension.

—Attention has also to be invited to the group of thirteen verses which stood in the Edns and some MSS. after our v. 20, but which are omitted now on the evidence of AFL and K, and transferred to the Appendix (p. 203, and 205 for the S. Recension) It will be noted that very little is common to these interpolated verses in the two Recensions, and that without containing any new incident, they drag on the same original narration by dull repetitions.

—v. 1. दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातः । Compare v. 12 and 15 of the preceding Adhyāya.

—v. 4. एतेन = एतेन पथा (Nila.) एतेन वर्त्मना (Arj.)—योक्त्रम् = बन्धनम् (Nila.) बंधनप्रग्रहः (Arj.)

—v. 5. As Karṇa is called here "puffed up with pride because of the patronage (lit. support) of Duryodhana", so in 50.21, below, Bhiṣma is called राजश्रियावबद्धस्तु दुर्योधनवशानुगः । *i. e.* as being under the influence of Duryodhana, tied down as he is by royal wealth.

—v. 6. सुवर्णकक्ष्यैः=स्वर्णमयौ कक्षौ पल्याणस्य पश्चादञ्चलपल्लवौ येषां तैः । (Nila.) सुवर्णरज्जुभिः (Catur.) Apte s. v. कक्ष mentions कक्षा = elephant's rope or girth.

—v. 7. एते चित्रसेनादयश्चत्वारः दुर्योधनभ्रातरः (Viṣama.)

—v. 10. अपयात्. The augmentless imperfect is thus explained by Viṣama: अपयात् अत्र आड्धात्वादिनिषेधः (?) बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इति पाणिनिः।

—v. 11. कूर्मनखेन = शरविशेषेण (Arj.) बाणभेदेन कूर्मनखाकारफलेन (Viṣama.) —शत्रुंतपः औदीच्यः राजः (Viṣama.)

—v. 15. हैमवताः हिमवति गिरौ भवा हैमवता देवद्विपा इति (Viṣama.)

—v. 20. पृषत्कः = an arrow. The word is thus derived by Kṣira. पर्षति सिञ्चति असृजा पृषत्कः पृथक् षट्कमस्येति धनुर्वेदः ।

ADHYĀYA L.

—A comparison of the text in this Adhyāya with that of the corresponding Adh in the Edns would show that the text here has been much curtailed, from 60 to 23 ślokas; the remaining verses having been transferred to the Appendix (p 207f) A study of these interpolated verses is interesting as showing the successive stages in the formation of this previously inflated Adh, and also as showing the value of the MSS on which the previous Edns were based It will be seen that all the interpolated verses *i e* 37 in number are to be found in Edns and two MSS. only, viz GH D has only 8 verses, while CN, this latter a Bengali MS, and the former, one most nearly related to G has some four verses only. This means that among our MSS of the N. Recension, ABEFKLM know nothing of these verses, CDGHN have begun to be contaminated by taking in these vv, DGH carry on the contamination, D, however, falling away soon, and GH with the two Nāgari Edns are fully possessed of it —The evidence of the comm is also instructive, though naturally this evidence is of a negative character. Nīla and Sarvaj know and comment upon the whole of this big interpolated passage Arj and Viṣama know nothing of it, indeed Arj. directly quotes the second v. as in text, *i. e* devoid of the big interpolation in question. Thirdly, it will be noted that this passage has very little in common to the S Recension, and that, lastly, the usual phenomenon we have so often observed with regard to interpolated verses recurs here also, viz. they are a repetition of old matter, and contain no new element or point of view.

—v. 2 अभियानीयम् एकस्य बहूनभिलक्षीकृत्य गमनमभियानीयम् (Viṣama) Arj. reads अभिज्ञानीयम् and explains it by चिन्हम् or अभिज्ञान अविपर्ययज्ञान तस्मै हितमिति व्युत्पत्त्या ।–What the verse means is evidently that the prince finding that the army drawn up for fight was about to fall upon Arjuna from many sides (बहुधा आपतत व्यूढस्य सैन्यस्य अभियानीयम् आज्ञाय) questioned Arjuna as to whom *he* would fight with

—v. 4 अरिष्टम् = चिन्हम् (Arj) शुभम् (Nīla)

—v. 9. वै अश्वत्थामा. The hiatus between the two parts is to be noted

—v 11. व्यवहार्येण = युद्धयोग्येन (Arj reading व्या°) युद्धव्यवहारयोग्येन (Viṣama.)

—v. 16. For यत्तः see note on 4.22; see also 35.46.

—v. 17. नीलानुसारेण = नीलपताकावता (Nila.) नीलः कृष्णः अनुसारः पताका यस्मिन् (Arj.) हस्तावापी = शरमुष्टिमान् (Arj.) हस्तत्राणं तद्वान् (Nila.) Finger-guard ज्याघातवारणम् (Apte.)

—v. 21. Compare note on 49.5.

ADHYĀYA LI.

—It will be seen that the text of this Adh. has no counterpart in the S. Recension, (see the foot note on p. 387, text) though the main theme, viz, the Gods gathering to witness the fight, is present there, being worked in different words. The position of this Adh. is also changed in the S. Recension. It comes immediately after the Adh. which says that the Kaurava army prepared itself for the fight (our Adh. 47, corresponding to Adh. 52 in SK.) Its position in the S. Recension looks therefore somewhat after set purpose, *i. e.* a formalistic completion of details and incidents before the fight begins.—

—v. 1. मन्द्मारुताः None of the comm. explain this word. Is it to be understood as a Bahu. Compound = मन्द् + मारुत on the analogy of शीतमारुत or पश्चान्मारुत or as = मन्दम् + आरुताः = lowly thundering, आरुत being past. parti of √रु + आ. For √रु mentioned as having the sense of शब्दे, see PW.

—v. 2. अभ्याशे. Amara mentions this word as synonymous with समीप. (III. 1.67.)

—v. 3. सुदर्शनम् यानम् (Sarvaj.) विमानम् (Visama.)

—v. 5. The contents of this śloka are in conflict with those of v. 3 and v. 6; it will also be seen that the fight is called भीष्मार्जुनसमागम, though it is not Bhisma only, but other heroes as well with whom Arjuna is made here to fight.

- v 9 राजा वसुमना is son of हर्यश्व and king of Kosala He is generally identified with औपदश्वि वसुमान् mentioned in I 86 5 — वसुमनस् रौहदश्व is a Vedic seer, author of Rigveda x 179 3 (PW) —जलाक is son of पुरु, and grandson of Jahnu (PW. quoting Bhāg Pu 9 15 3)—सुप्रतर्दन is evidently the same name as प्रतर्दन, son of Divodasa, grandson of ययाति See PW and Macdonell and Keith, Vedic Index, s v —अष्टक is son of Visvamitra A dialogue between him and Yayāti is mentioned in I 88 6ff —शिबि son of Usinara His story is given in III 194 —गय "a Rajarsi whose sacrifice is often referred to" (PW)

—v 10 क्षुप is an ancient king, son of प्रसन्धि and father of इक्ष्वाकु (PW) —कृशाश्व is son of सहदेव of the Vaisala line of kings (Bhag Pu. 9 2 34)—शिल son of Pariyatra (Raghu 18 16) PW —It will be seen that the fifteen kings mentioned here are mostly different from the sixteen kings whose account constitutes the षोडशराजकीयाख्यान mentioned in the Udyoga and the Śantiparvan

—v 12 अलम्बुष उग्रसेन and तुम्बुरु are Gandharvas (the former, also a Raksasa) for which see Hopkins Epic Mythology, p 39f 153 59, respectively

—v 15 स्वतास्वतान The repetition has the force of intensity, compare note on 40.43 But the lengthened vowel is possibly for metre

---

ADHYĀYA LIII

—v 2 For शारद्वत (कृप son of शरद्वत्) see Mbh I. 130,2f, he is also called गौतम

—v 3 हेमभाण्डान् = हेमालङ्कारान् (Visama)

—v 9 दीर्यत The present participle has a passive sense, though the termination is of the active voice For other similar examples compare 20 26 and the note thereon

—v. 10 The loss of the augment अ (द्रीर्यत) is evidenly caused by metre.

—v. 31. कृतहस्तवत् = सशिक्षितहस्तयुक्त यथा स्यात्तथा (Sarvaj)-Comm. read युगमध्ये and explain it कायमध्ये (Visama) निमेषमध्ये (ibid.) हस्तद्वयमध्ये (Virodha.) युग here=probably the yoke of the car. भल्ल "a kind of crescent-shaped missile (Apte.)

—v. 37. त्रिवेणुम् = रथावयवभूतं त्रिशूलाकारकाष्ठम् (Sarvaj.)

—v 38 वज्रनिकाशेन = resembling the Vajra.

—v 42. यमक मण्डलम् = शत्रूणां निरोधक मण्डल कृत्वा । यस्मिन्कृते शत्रु अपमानितो लज्जितस्तिष्ठति (Nila.)

ADHYĀYA LIII

—v 5 It will be noted that the S. cl makes all the attributes here mentioned go with Drona.

—v 6 उशनस् is शुक्राचार्य the preceptor of the Daityas —बृहस्पति is the preceptor of the Gods

—v 8. मारिष Amara mentions this word in the नाट्यवर्ग as synonymous with आर्य (I 7 14) "The common Mahābhārata terminal Marisa, I have not noticed in the Rāmāyana. It appears to belong to later diction and indicates an epic recasting......" (Hopkins, Great Epic, p. 68, footnote) In another place (ibid, p 204, footnote) Hopkins regards the use of the word as "one of the signs that the completed Mbh is posterior to the Rāmāy. . It is a Budhistic term, foreign to the Ramāy but current in the Mbh and later Sanskrit works .. Its stereotyped employment in the Bhārata puts that whole work from a synthetic point of view on a par with other non-Buddhistic literature emyloying it"—This is perhaps too violent a conclusion At best it can only be urged that the slokas which contain this word

belong to the time of the recasting of the epic—It is also to be noted that K reads the line as सहस्राणि सर्वाणि दिव्या यस्ताणि यानि च । while the S. el knows here nothing about the word in question

—v. 15 आचार्यशिष्यौ refers to Drona and Arjuna respectively

—v 15f The two vv go together, and it will be seen that one दृष्ट्वा is superfluous This is perhaps illustrative of the loose style in the battle parts of the epic.

—v 26f विस्मयं त (and पूजयन् in the next v and छादयेतां in v 29) are all augmentless

—v 31 The sense of the second line is repeated later in 41*b*

—v 33 भारसाधनम् = शत्रुमर्दनक्षमम् अच्छेद्यम् (Nila)

—v 43 The verse is to be construed as द्रोणस्य शरासनात् प्रभवन्त पुङ्खसक्ताश्च (शराः) आकाशे संहत एक दीर्घ शर इव अदृश्यत । The idea is that he discharged the arrows in so swift a succession that they formed as though one long continuous line in the sky—अदृश्यत = अदृश्यन्त, the active termination being evidently induced by metre though indeed, the singular number is quite unjustified, as the subject of the sentence is शराः and not शरः ।

—v 47 विषाणाग्रे = दन्ताग्रे (Nila) Amara mentions विषाणम पशुशृङ्गेभदन्तयोः i e horn and the tusk of the elephant

—v 53 Compare vv 21 50

—v 61 बलिवासवयोरिव । For the fight between Indra and Bali see Bhag Purana, 8 11.2f Compare also the simile इन्द्रवैरोचनाविव (अर्जुनपाञ्चाल्यौ) in I 138 58 The बलिवासव simile is also a very favourite one, for which compare Sorenson, Mbh Index s v बलि

—v 63 दुष्करं कृतवान्द्रोण Compare 47 7 and the note thereon

ADHYAYA LIV.

—v 8 धनुष्यष्टौ So also Arj and Visama द्वात्रिंशत् हस्ता (Visama) धनुस् = a measure, equal to four hastas in length (Apte and PW)

—v 10 अर्धचन्द्रमावृत्य The comm understand by this Arjuna's bending the bow thus अर्धचन्द्राकारं धनुरावृत्य मण्डलीकृत्य (Visama) But it is doubtful if this refers to his bending the bow or to his making a circuitous course to come by Asvatthamā

ADHYĀYA LV.

—This adh contains an account of Arjuna's second encounter with Karna, the first one being mentioned in Adh 49 In the S Recension, these two encounters are made into one, by bringing together the Adhyayas into one Adh See notes p 125, also SK Adh 58, which contains text corresponding to our Adh 49, and also that, corresponding to our present Adh 55 (this last beginning with v 43 in SK)

—v 5 For Karna's offence against Draupadi see II 67 45,69 5, 71 1–4

ADHYĀYA LVI.

—v 3f अथ सै य महद्दृष्ट्वा &c It will be noted that these verses are wanting in the S cl except S1. But the S cl brings in this incident of the second fright of Uttara earlier in the text, viz. in

Adhyāya 59 SK which generally corresponds to our Adh 53. Because of this, and al o because most of the verses relating to this incident are worded differently, the whole passage is given in the Appendix, (Southern Recension) of our Adh. 53. (p. 222f.)

—v. 5. संप्रयुज्यताम् = requires to be takan सम्प्रयुज्यमानानाम्, *i. e.* as a passive pre. participle.

—v. 6. वसा = हृदयमांसम् (Arj.)

—v. 9. अलातचक्रप्रतिमं मण्डलम् । अलात अङ्गारः अस्य भ्रमणे किल चक्राकारो दृश्यते (Arj.) अलातचक्रमिव अग्निचक्रमिव (Viṣama.) Amara mentions अलात (neuter gender) as synonymous with अङ्गार and उल्मुक "fire-brand" (Apte.)

—v. 10. कुद्धस्येव पिनाकिनः Compare the note on 21.76. Construe: क्रुद्धस्येव पिनाकिनः रणे व्यायच्छतः तव उग्रं शतभुजं वपुः दृष्ट्वा मे भीः अपि भवति ।—व्यायच्छतः pre. parti. of व्यायम्; compare व्यायामेन परीप्सस्व...जीवितम् 64.27*b*, below.

—v. 18. compare v. 1 of this Adh.

—v. 19. निशामय = पश्य (Nila.) अवधारय (Arj.) शतह्रदाम् = विद्युतम्. The word is thus explained by Ksirasvāmin : शतह्रदोऽर्चिर्विद्यतेऽस्या शतह्रदा वाडवज्योतिर्विद्युत् ।

—v 24. शिक्षितम् = शिक्षाम् (Nila.) आविद्धम् = भ्रान्तम् (Viṣama.)

—v 26. अह......अम्यद्दनं......पौलोमान् कालखञ्जान् च । For this, see III 173.2ff.; also 13.3. and the note thereon.

—v. 27. In III. 168.29ff. it is said:—(Indra is speaking to Arjuna :)

> शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
> वायोरग्नेर्वसुभ्योऽपि वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९ ॥
> साध्यं पैतामहं चैव गंधर्वोरगरक्षसाम् ।
> वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥
> मद्गतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥

—v. .8. हिरण्यपुरमारुजम्. I broke to pieces the Hiranyapura, the city of the Puloma and the Kālakhañja (or Kalakeya) Asuras, for which see the Vanaparvan passage, referred to in the preceding note.

—v. 32f. For this see the passage from the Vanaparvan cited above. (v. 27).

—v. 34. It will be noted that the text here is much covered with metaphors. Thus see v. 21,22, 30 &c.

—v. 37. कलधौताग्रम् = स्वर्णरञ्जितफलकैः बाणैः (Nila. who reads ग्रैः) कलधौतं रूप्यहेम्नोः (Amara.)

—v. 43. अजिह्मगैः शरैः = with arrows going straight.

ADHYĀYA LVII.

—v. 10. विस्फूर्जितमिवाशनेः. Compare 22. 13 before.

—v. 11. जातरूपस्रजानि. स्रज = स्रज् the vowel ending being evidently added for metre. Compare कर्णिकारस्रजप्रिय, बन्धुजीवस्रजोपम (quoted in PW.)

—v. 17. आवर्तयन्नदी &c. The use of metaphors, the growing number of which has been already noticed, (Notes, to 56.34) reaches here a climax, being woven into five ślokas.

—v. 15. वित्रासयित्वा. For similar gerundial forms, compare, विदारयित्वा &c.

—v. 22. For a similar phraseology, compare 53. 68, 56. 12.

ADHYĀYA LIX.

Passing over Adhyāya 59 which calls for no remarks, we come to the encounter of Arjuna with Bhiṣma.

—v. 11. महामेघमिवाचलः Compare धाराधरमिवाचलः of v. 5, above.

—v. 12. बलिवासवयोरिव see note on 53. 61.

—v. 13. भङ्गम् So AF. It will be seen that the verb is in the plural number. But the use has perhaps an analogy in v. 4 above.

—v. 14. अग्निचक्रमिव = अलातचक्र (म्) of 56.9.

—v. 17. प्रति requires to be taken as a preposition, governing the noun रथम्.

—v. 19. दुष्करं कृतवान्भीष्मः Compare 57.1 and the note thereon.

—v. 21. ऋते शान्तनवात् &c. A similar idea occurs in 48 16.

—v. 31. विशेषः = difference.

—v. 33. अतीव. अतिशयितवानित्यर्थः (Arj.) अतिक्रम्येव (Catur.)

—v. 38. चित्रसेनः is a Gandharva for whose friendship with Arjuna, see III. 44.8.

—v. 40. पौराणानाम् = ancient, old.

—v. 42. मध्यंदिनगतं सूर्यम् compare 57.5.

—v. 48. रथकूबरम् = रथयुगंधरम् Nila. and Arj.

—v. 49. ततः पार्थोऽग्निसंकाशं......शरं भीष्मस्य ललाटे निचखान । It will be noted that the whole of this verse is admitted into the text on the evidence of AF (only). The Edns and other MSS including the S. Recension do not have it. This śloka says that Arjuna hit a firelike arrow against the forehead of Bhīṣma, when he was resting against the *yoke* of the carriage (गृहीत्वा रथकूबरं तस्थौ अचलः) after being struck by arrows on the breast (47,48). I have accepted the Śloka, first, on the general reliability of these MSS, and secondly because, it is probable to hold that this rather unkindly and unbecoming action of Arjuna might have been obliterated purposely from the other MSS. On the other hand, there is no reason why this rather startling action of Arjuna should have been inserted in AF, the general reliability of which, as said above, is otherwise also established.

ADHYĀYA LX.

—v. 3. रजनीयकर्मा = रञ्जनीयं कर्म यस्य सः ...... निर्मलचरितः (Viṣama.) Arj. notes the reading महनीयकर्मा of Edn[2]. For रजनीय = delighting or lovely, compare PW.—एकपर्वा–एकशृङ्गः पर्वतो यथा एकेन पर्ववता दीर्घवंशेन एकः पर्वा यस्मिन्निति समासः मतुब्लोपः आर्षः (Nila.) एकपर्वा गण्डकः पादपर्वतः इत्यर्थः (Arj.) Better however is Viṣama: एकं पर्व संधिः ग्रन्थिर्विद्यते यस्यासौ एकपर्वा गण्डकः रुरुङ्गी जीवविशेषः ललाटे रुचिरं एकं शृङ्गं विद्यते सः। अन्ये अरण्यगजमहिषादयो द्विपर्वाणो भवन्ति संधिद्वययुक्ता भवन्ति।– एकशृङ्ग = A rhinoceros (गण्डकः) which has only one horn, with one joint.

—v. 4. The last two lines as read in the Edns are स तस्य जाम्बुनदपुङ्खचित्रः भित्त्वा ललाटं सुविराजते स्म।—With regard to सा, the reading in the text, Catur. says सा इति प्रकम्यमाणमालाविशेषणम्।— Possibly however सा is to be emended into स (= सः बाणः), in which case तस्य would refer to Arjuna.

—v. 6. एकवीरः a pre-eminent or incomparable warrior. PW. refers to Rigveda X. 103. एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः।—आजमीढौ=both the descendants of अजमीढ. The geneology upto Ajamidha as mentioned in the geneological chapter of the Mbh. I. 95 is as follows:—

दुष्यन्त
|
भरत
|
भुमन्यु
|
सुहोत्र
|
हस्ती
|
विकुण्ठन
|
अजमीढ
|
संवरण
|
कुरु

It may be noted that पुरुमीह्ळाजमीह्ळौ सौहोत्रौ are the author
veda IV. 43, 44, though the semblance between the names appears to be accidental only. Pargiter in his latest work (Ancient Indian His-

torical Traditions, p 112) gives a different geneology of the Pauravas beginning with Dusyanta, which is based on the geneology of Mbh I.94.

—v. 7. प्रभिन्नेन = मत्तेन (Catur.)

—v. 15. प्रास्वेडयत् as against प्रास्फोटयत् of Edns. Arj. reads with us, as also Visama. and Virodha. The former explains it by सिंहनादं कृतवान्। विकृत्य बहु समाह्वयत् शूरगर्जनं कुर्वन् (Visama) क्ष्वेलमुक्तवान् (Virodha) The com. of Amara also explains the word = वीरकृतसिंहनाद Compare also 13.15. and the note thereon. भीतरूपम् = अत्यन्त भीतम्, according to Pānini, V 3 66.

—v. 16. यथावद्दुर्यान्ति गतस्य युद्धे as against तथैव राज्याद्वरोपितस्य of Edns CG (only) of the N. Recension. This latter hardly gives any sense. The last two lines are to be construed as:—युद्धे गतस्य यथावत् तथापि दुर्यान्ति तथा अद्य ते न समाहितानि।

ADHYĀYA LXI.

—v. 2. वचनाभिसृतः= attacked by (taunting) words

—v. 9 समदिशः। प्रदिशः=the intermediate points between two cardinal points. सम् is a preposition, included in the प्रादिगण to Pānini I. 4.54, signifying union एकीभाव. (PW.)

—v. 12. स्मृत्वा तु वाक्यानि तथोत्तराया। For this see 34. 23, 24.

—v. 13 The first line is to be translated as "I think that Bhisma's consciousness is intact (lit is as before)-प्रतिघात = Counter-remedy.

—v 16. ते तत् व्यतीयु। तत् = तदा. For other instances, compare यदा प्राणोऽभ्यवर्षीत् प्रजास्ततनमोदन्ते। (PW) Compare also 20.21, and the note thereon.

—v. 21. Construe.—एषः तु भीष्मं सु नृशंसं कर्तुं न अलम्। पार्थे अस्य मनः न निविष्टम्। अलम् = योग्य (Nila.) समर्थ (Catur)

—v. 22. The last two lines are to be construed as: मोहात् ते कोपः अद्य (यथा) मा निपतेत तत् हे अरिष्टधन्वन् संविधातव्यम्। "O you of invincible bow, you ought to so behave that your anger may not, through any fault, misplace itself.—For अरिष्टधन्वन्, compare 18*b*. The comm. Edns and G (only) read अरिष्टधन्यम् for अरिष्टधन्वन् explained as कल्याणानुबन्धि कर्म (Nila.) मा तेऽद्यकोपो—So AF only. Edns read मा ते स्वकोऽर्थः, explained as राजलक्षणः (Catur.) This com. however notes our reading: मातेऽद्य कोपः इति पाठे अद्यतनः कोपः मा निपतेत् नश्येत् मा उपतिष्ठतु तत्कोपनिपतनं संविधातव्यम् रक्षितव्यम् (?). No other com. notes this reading.

—v. 28. For the gerundial form विदारयित्वा, compare, 57.16.

—v. 30ff. It will be seen from the note contained in the Northern Readings of this v. that this and the following verses up to 38 which stood in the Edns in the next Adh. are transposed here on the evidence of F, and also of KLM with regard to this verse only.

—v. 32. मा प्रशंसेः. For the use of मा with the potential, compare मा तेऽद्य कोपो निपतेत, 61. 22*c*.

—v. 35. आच्छिद्य धनम्. compare आच्छिन्ने गोधने 42.19, above.

—v. 36. The verb to मायाः is उत्पेतुः.

—v. 37. ध्वजं च सिंहम्. The coat of arms of the Prince Uttara. Compare 41.2. This indicates that the warriors never fought except under their own standard and other military insignia. Compare Hopkins, JAOS, XIII. 243.

—v. 38. आर्यकर्म = "a valorous deed."

—v. 39 This departure of the gods which is narrated in this verse and which is not referred to in the S. cl. here, forms there the subject of a separate Adh., and detailed narration near the end of the Parvan, *i. e.* in the Vaivāhikarparva, in Adh. SK. 71 corresponding to Adh. 63 of our text.

ADHYĀYA LXII

—v. 1. गोवृषभेक्षण . Compare गोवृषसकाश of 18 32, before

—v. 2 कुरुसैनिका --It will be seen from the description of the encounters of Arjuna with the different Kaurava heroes that the soldiers as such take very little part in the action, except to provide arms &c to their Knights (compare 54 19) or to remove their wounded masters from the field The fight is all between the chief warriors only. For this aspect of the warfare and indeed for all other details of ancient warfare, see specially Hopkins' Section fourth, in his valuable monogram in the JAOS, so often referred to It is a veritable mine of information on this point and is sure to prove of great interest and importance in a comparative study of the ancient methods of warfare

—v 4 करवामहे Compare 24.18, and the note thereon

—v. 9. परिप्लाव्य = having washed

—v 11 पार्थिवस्य = पार्थिवाय —It will be seen that Uttara modestly enough couches his message in impersonal words

—v 12 तुविष्ठम Thus F only, PW mentions तुविष्टम as superlative of तुविस् (found in Veda only) = बहु, strong or powerful (Apte)—भाण्डम् = Case or box (of missiles &c Apte)

ADHYĀYA LXIII

—v. 1. धन चापि The incident mentioned in the beginning of this Adh connects itself with that described in the end of Adh thirty-one --वाहिनीपति A वाहिनी is thus defined in the Mbh itself I 2 19f

एको रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातय ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञै पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहु सेनामुख बुधा ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रय ।
स्मृता . ... ॥

—v 2 गा समादाय केवला। For the use of केवल, compare केवला नामहैतव। आयाह्वा केवलां रात्रिम्। 40 12, 42 14

—v 4 सभाजित is from √सभाज्, this in itself being a denominative from स + भाज् (PW).

—v 18 The augmentless नोदयत् is on the evidence of M only

—v 21 घण्टामाणवक Thus DM and (corrected) H=a person whose duty it is to announce any important news or order to the beat of a bell The word is evidently the same as घण्टाताड, mentioned as a special caste called Madhuka नृप्रशसत्यजन्त्र या घण्टाताडोऽरुणोदये। by Manu IX 33 —माणवक =माणव + क A Karika quoted by Patañjali on Panini IV 1. 161 teaches the formation of माणव

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिक स्मृत ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणव ॥

—शृङ्गाटकेषु = चतुष्पथेषु (Arj) in all the squares–सर्वेषु आख्यातु The hiatus is sought to be removed in Edn[1] DK

—v 23. The second line is read in the N Edns and some MSS as सर्वं पुर स्वस्तिकपाणिभूतम्, the former part of the reading in the text being that of BE, and the latter, of all except Edns CG —स्वस्तिक मङ्गलारार्तिकादि दधिदूर्वादि च (Nila) Amara explains the word as स्वस्तिक सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च।—वारिजा = शङ्खा (Nila)

—v 24 पणवा = small drums as tabors (Apte)

—v 28 न मे किंचित &c Spare thou nothing without having staked (whatever thou hast) –देवितु अन्तरेण Amara mentions पृथग्विनान्तरेणर्ते as synonymous, अन्तरेण = without, but its use with an infinitive seems peculiar

—v 29 किं द्यूतेन. बहुदोषेण .देवने दोषा। If a nice discrimination is to be made it can be urged that this sentiment, condemning gambling belongs to a later period In II 59 18, it is regarded by Yudhisthira as his duty to play the game whenever called upon to do so आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम्। Manu condemns it as a कामजव्यसन (VII 47 50) also in IX. 221f For gambling as viewed in Kautilya Arthasastra, see that work, p 328 (text) p 398 (Translation) which mentions the conflicting views on gambling, held by Pisuna, Kautilya and Kaunapadanta For the successive development of the epic view of gambling, see Hopkins, JAOS XIII, p 123

—v. 34. ब्रह्मबन्धो. Amara mentions ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे (= निन्दाप्रयोगे com.) Kṣira. explains it thus : ब्राह्मणस्य बन्धुः परम् अनुष्ठानाभावाज्जातिब्राह्मणः ।

—v. 42. साक्षेण. Thus A only. We have to understand हस्तेन, or we might understand it = सः + अक्षेण. For similar double Saṁdhis, compare Michelson, l. c. p. 101.

—v. 43. नस्तशोणितम्. नस्तः = nose (PW and Apte.)

—v. 45. सौवर्णं पानकांस्यम्. For कांस्यम् see note on 15,16. अनन्दिता thus ABE = sorrowful as she was. For this reading we might compare the v. l. अनन्दितान् for अनिन्दितान् (केशान्) in 8.1, above.

—v. 46. आकार्यमाणः = hailed or welcomed.

—v. 49. क्षत्तारम्. Amara mentions क्षत्ता सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे । The word क्षत्ता from the √क्षद्, in the sense of नियुक्त (approximating to the sense of doorkeeper or waiter) is mentioned in a Vārtika to Pāṇini III. 2.135.

ADHYĀYA LXIV.

—v. 4. न चाप्येतावदर्हति. And even this much is not sufficient.

—v. 5. For the use of मा with the potential, compare 31.19, 61.32, and the notes thereon.

—v. 8. नस्ततः = नस्त + तस्. For the meaning of नस्त, see the note on 62.43.

—v. 12. कैकेयीनन्दवर्धन. Thus DKL as emended. Both नन्दः and नन्दिः are mentioned = delight, joy, by PW. and Apte.

—v. 13. पदं पदसहस्रेण यश्चान्तमवाप्नुयात्. Thus BEF as against पश्चात्स्नानमवाप्नुयात् of comm , Edns and other MSS except A, this last reading पतनमिवाप्नुयात्. The exact meaning of the line remains uncertain, and the comm explain it variously: पदं बाणनिपातस्थानं पदसहस्रेण सहस्रपदमार्गे

हेत्वर्थे तृतीया सहस्रलक्ष्याणि वेध्दुमित्यर्थः । ....युगपल्लक्ष्यसहस्रमुद्दिश्य बाणैश्चरन्नेकमपि लक्ष्यं न जह्यात् इत्यर्थः (Nila.) Arj. offers another explanation in addition to this: अथवा पदं पाद एव पादसहस्रेण लक्षितं पदं लक्ष्यं जटाभिस्तापस इतिवत् लक्षणे तृतीया।... ...... Visama offers explanations, similar to these, all of which however are unconvincing. The line may possibly mean: Karna...who (यः) would come by in a (single) step (पदं अवाप्नुयात्) a person even *though he be* moving away (चरन्तं) at a distance of a thousand steps (पदसहस्रेण).

—v. 15. The second line of this śloka is connected with the next verse, आचार्यो वृष्णिवीराणाम्. Compare Sörensen, s. v. द्रोण, p. 263a. In Mbh. I. 132. 11, it is said वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः। (अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम्।)

—v. 27. व्यायामेन = युद्धेन (Arj.) श्रमेण हेतुना (Visama.) पौरुषेण (PW.) The last sense is more appropriate.

—v. 28. Compare हतो वा प्राप्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् Bhagavadgitā, II. 37.

—v. 29. सचिवैः. This word requires to be taken in the sense of "friends" (Apte) = सहाय (Amara) and not in the usual sense of counsellors, because the previous narration contains no mention of the latter being with Duryodhana on this expedition.

—v. 30. ऊरुस्तम्भः "paralysis of the lower extremities, rheumatism of the thigh." (Apte.)

—v. 31. षड्रथाः, viz. Bhīsma, Drona, Krpa, Karna, Aśvatthāmā, Duryodhana.

ADHYĀYA LXV.

—v. 2 अभिपन्नाः. So ABDEN and also the com. Virodha who explains it as आर्दो आपद्गताः।

—v. 3. धिष्ण्येष्विवाग्नयः = आयतनेषु (Nila.) गृहेषु (Arj.) Visama. mentions the five Agnis: पञ्चाग्नयः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यनामानः।

—v. 5. संध्यात्वा. For the gerundial form संध्यात्वा for the usual संध्याय, see 51.28, and the note thereon.

—v. 6. For समास्तारः see note on 1.22.

—v. 10. परायणः. So Edn[1] BEFLN. For परायण used as an adjective (instead of the neuter form परायणम्) compare शिशवः पूर्विणां नः परायणाः । शक्तिर्जयस्य च परायणा । कस्य कालः परायणः (PW.).

—v. 11. मा वत्स्यति. Thus F only. Compare मा त्वं त्यक्ष्यसि जीवितम् 14.16a^2, and the note thereon, though the prohibitive sense is wanting here.

—v. 17. अनु = पश्चात्, governing the noun तेजसः.

—v. 18. एनं दशसहस्राणि &c. For this description, compare generally, 17.15ff.

—v. 23. अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् । The former half is found in Patañjali's Mahābhāṣya on Pāṇini IV. 1.79, Vārtika 3 (Kielhorn's Edition, Vol II p. 233, with the reading तिः). Compare also Weber, Indische Studien, Vol XIII, p.483.

ADHYĀYA LXVI.

—v. 2. It will be seen that the MSS vary between the augmentless and the augmented imperfect.

—v. 4. For this incident, see III. 154. 5.

—v. 12ff. This and the following vv. up to 16 (inclusive) recur almost quite verbally in Āśramavāsaparvan with only a few necessary changes (XV. 25. 5-9=SK 27. 5-9). These verses are also found in the Javanese Āśramavāsparvan (Juynboll Drie Boeken &c. 1893, p. 53f.) They are however absent from the Javanese Virātaparva; but this absence or the lacuna in SA proves nothing against the verses

being included here.—For similar repetition of the Mbh. text itself, see also 39. 5f. and the note on that verse.—खेलगामी possessing a stately gait (Apte, s. v. खेल, an adj.)

—v. 18. हिरण्यकक्षः = सुवर्णशृङ्खलः (Catur.) सुवर्णपट्टकक्षः (Arj.)

—v. 20. अभिपन्नः = अपराद्धः (Virodha. and Nila.); being drawn towards?

—v. 22. प्राप्तकालं च मे मतम्. What I think is what suits (this) occasion.—It will be seen that in the preceding v. the father has asked the Prince as to what he thinks of the proposal of bestowing the princess on Arjuna whom he likes to conciliate (प्रसादनं.)

—v. 28. समुपाघ्राय मूर्ध्नि. It will be remembered that in 1.15b' the Virāṭa King is spoken of as being old (वृद्धः compare also 10. 7) and so he has a right to kiss the Pāṇḍavas on the forehead.

—v. 32. औपयिकः = उचितः (Sarvaj. Nila.) Amara mentions युक्तमौपयिकम् as synonymous. The formation of the word औपयिक is governed by Pāṇini V. 4. 34.

ADHYĀYA LXVII.

—v. 2. सहस्तम्. Thus F only.— सहस्तम् adv. from सहस्त = familiar (lit. with hand in hand); compare PW. s. v., which however assigns to it the meanings of (1) one having a hand (as against अहस्त) and (2) having a clever or cunning hand.—It will be seen that F had in writing passed from तव in 2a to तव in 3b (by Haplography).

—v. 5f. These two verses are rather much corrupted, as the abundance of v.l.s. would show.—The Edns read the first line as तस्मात् निमन्त्रयेयं (Edn[2] अहम्) ते दुहिता (!) पृथिवीपते. Against this दुहिता (otherwise also in other MSS.) KL read दुहित्रा. Nila. explains the

line as in the Edns as अयं अहं ते तव दुहिता निमन्त्रये स्नुषात्वेन याचे। After quoting Yāska's derivation of दुहितृ, he adds वर्णविकारेण दुहिताशब्द आकारान्तोऽपि अस्ति। एवं च स्नुषात्वेन एतां वरयतो मे ब्रह्मचर्यशुद्धिरपि भविष्यतीत्याह शुद्ध (as against our शुद्ध) इति. But against this explanation, it may be urged that the text refers to तस्याः शुद्धिः (कृता मया) and not to Arjuna's own.—शुद्धिः was read in the second line, for the present बुद्धिः, the reading of M only. This reading is much preferable, as suiting the context, as may be easily seen. The princess grew familiar with him as a father. He imparted her instruction (तस्या बुद्धिः कृता मया), and so it would be an outrage of decency were he to marry her, not to speak of the suspicion that would be engendered in the minds of all (v. 4).—With the readings दुहित्रा (of KL) for दुहिता, दानं (of F) for दान्त, and बुद्धिः (of M) for शुद्धिः, the lines yield a better sense, being construed as: यतः तस्याः बुद्धिः मया कृता तस्मात् हे पृथिवीपते दुहिता शुद्धं यतेन्द्रियं (= शुद्धाय यतेन्द्रियाय) दानं अहं त्वां आमन्त्रये। दुहित्रा दान = दुहितुः दानं (the reading of AN); but the former reading is preferred, because being preserved in KL and clear in itself it is supported by the evidence of DFH, which read दुहिता, त्रा being evidently mistaken for ता.–Arjuna counsels the bestowal of the Princess on a pure and well-controlled youth, because he naturally feels a great interest in his pupil-girl.—स्नुषया दुहितुश्चापि = तव दुहितुः स्नुषया (सत्या) चापि. "With thy daughter becoming my daughter-in-law, I see no (ground for) suspicion either with regard to my son, or even myself: and thus (तेन) everything would be (morally) blameless (lit. pure.)."

—v. 7. अभिषङ्गात् (comm. अभिशापात् अतिशङ्कात्.) अभिषङ्गः = calumny or false implication.

—v. 12. संबन्ध समयम् Thus ADFHN as against सम योगं समये of Edn[1] and संयोग समये of Edn[2] and other MSS (समय A only); संबन्धं समयम् are in apposition with each other: (he agreed) to the pact of (marriage-) relationship between the Matsya and Pārtha houses. The reading संयोगं समये (समये = in time, in proper or good time) scarcely suits the context, as the subsequent text shows that the marriage was celebrated forthwith.

—v. 14. उपप्लव्ये. It is while staying here that preparations preliminary to the great war are made by the Pāṇḍavas (compare I. 2.218; V. 147.1; 151.60) and it is from here too that Draupadī comes to the Pāṇḍava camp after the destruction of the former's sons in the night ambush at the end of the great war. (X. 11.5).

—v. 16 शैब्य = Yudhisthira's father-in-law? See I 95 76

—v 22 Compare 4 53

—v. 25 परिबर्हम् = नृणार्थमर्थं परिच्छदं वा। परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्हः इत्यमर (Arj)

—v 27 It will be seen that the animals slaughtered are here described as मेध्यान् (= पवित्रान् Arj) while those which Kicaka slaughtered for Sudesnā (15 8) are not according to our text qualified by any such nice distinction, the food being described there as आजं शौकरमन्यच्च मत्स्यांश्चोच्चावचान् मृगान्। In this connection it is interesting to note the injunctions of Manu as to what animals should be killed for food and what should not be killed (Manu V 17 18) Compare also note on 38 14, Hopkins, l. c. p 119—सुरामैरेयपानानि. सुरा नानाद्रव्यसारभूतं मद्यम् मैरेय वृक्षरसरूप मद्यम्—For उच्चावचान्, see note on 27 38. Catur however explains differently उच्चान् महत् सिंहमहिष्यादीन्। अवचान् शशकादीन्।

—v 28 वैतालिका = पाणिस्वनिका (Catur)

—v 31 The two lines are rather confused महेन्द्रस्य सुतामिव अलङ्कृतां राजपुत्रीं उत्तरां परिवार्य तस्थुः पुरस्कृत्य (च !) उपतस्थिरे। परिवार्य तस्थुः = stood around her पुरस्कृत्योपतस्थिरे, stood with her in front, *i e* stood behind her

—v 35 The subject to प्रादात् remains uncertain

—v. 38 महोत्सवसकाशम् The usual meaning of सकाश is similar, equal to, resembling. Compare Amara निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः। But this meaning is hardly suitable here, since the विवाहमहोत्सव itself was going on in the city सकाश therefore may be here regarded as a noun = appearance, presence, vicinity (Apte) and though the word is generally used in the masculine (compare PW and Apte), the neuter form has been used in keeping with नगरम which it qualifies, in this case महोत्सवसकाशं नगरं = the city which had (all) the appearance of a great festival

---

END OF THE NOTES

APPENDIX.

containing lines and Ślokas found in MSS. and Editions of the Northern and Southern Recensions, but not included in the text.

APPENDIX.

[Containing additional verses found in MSS and editions but not included in our printed text; arranged according to the Northern and the Southern Recensions respectively.]

ADHYĀYA 1

[*NORTHERN RECENSION*]

A² begins with:— स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । ॐनमो भगवते वासुदेवाय ।
B „ „ श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐनमो भगवते वासुदेवाय ।
C „ „ श्रीगणेशाय नमः । स जयति सिंधुरवदनो देवो यत्पादपंकजस्मरणम् । वासरमणिरिव तमसां राशिं नाशयति विघ्नानाम् ।
D „ „ श्रीगणेशाय नमः । श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।
E „ „ श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐनमो भगवते वासुदेवाय ।
F ... ... (fol. missing)
G „ „ श्रीगणेशाय नमः ।
H „ „ श्रीगणेशाय नमः । श्रीमद्दक्षिणकालीचरणयोर्नमः । श्रीमत्त्रिपुरसुंदरी जयती । नमो नारायणाय ।
K „ „ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ छ ॥
L „ „ ॐ नमो श्रीगणेशाय । श्यामाय नमः ।
M „ „ श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामकृष्णाय नमः ।
N „ „ ॐ नमोनारायणाय ॐ ।

Before V. 1

N. Edns and MSS add:—

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

(Edns, A² CEK चैव for व्यासं ।)

A² adds.—

द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥

तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव।
ग्रहाश्च सर्वे सुमुखाः तदेव लक्ष्मीपतेरंघ्रियुगं स्मरेत् यदा ॥
भाति सर्वेषु शास्त्रेषु रतिः सर्वेषु जंतुषु।
तारणं सर्वलोकेषु तेन भारतमुच्यते ॥
and one V. marginally :—भारतं भानु मामेनिंदुःयदिनस्युरमीत्र
...... ततो ज्ञान तमांभ...... कानस्था जनतो......वेत् ॥

K adds:—

नमोस्तु ते व्यास विशालबुद्धये फुल्लारविंदायतपत्रनेत्र।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयःप्रदीपः ॥

After V. 1

Edns BCEG add:—

पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी।
द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिताऽवसत् ॥

After V. 7a

D and L add:—

अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां प्रच्छन्नाः कृष्णया सह।
(L अबुधा for अज्ञाता, सहिता for प्रच्छन्ना, सहकृष्णया)

After V. 9

H adds:—

स्थिते ममाग्रजे भीमे नाहं वक्तुं ममाग्रतः।
तस्माद्वक्तुं न शक्यामि धर्मलोपाद्बिभेम्यहम् ॥
भीमाज्ञां च पुरस्कृत्य यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १ ॥

After V. 11

H adds:—

दशार्णाः शूरसेनाश्च काशयो मगधा अपि।
करूपाः संजयाश्चाथ निषधानर्त्तकास्तथा ॥ १ ॥
कलिंगाश्च तथा चीना महाचीनास्तथैवच ॥
विराटनगरं चैव श्रूयते शत्रुकर्षणं ॥ २ ॥
रमणीयं जनाकीर्णं सुभिक्षस्फीतमेव च ॥
एते चान्ये च बहवो देशाः सन्ति महीपते ॥ ३ ॥
निवासार्थं महाराज तपस्विषु विशेषतः।
नाना जनपदाः पुण्या धर्मवन्तो विचक्षणाः ॥ ४ ॥

(L also reads 1 *a*. only after our V. 11 *a*. with कुरवः for दशार्णाः)

After V. 12a

H adds—

प्रमाणं ते वचो राजन्नस्माकं भरतर्षभ ।

After V. 14

DKLM add:—

देशः पुण्यः समुद्दिष्टः सर्वबाधाविवर्जितः

After V. 15

I adds:—

गुणवाँल्लोकविख्यातो दृढभक्तिर्जितेंद्रियः ।
तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिके नय ॥ १ ॥

After V. 18

I adds:—

अक्लिष्टवेषधारी च धार्मिकोत्यंतसूयकः ।
न तयाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि कैतवं ।
सत्यवागपि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ॥

After V. 19

I adds:—

सेवकैर्बहुभिः सेव्यस्त्वं सदा भरतर्षभ ।
किं करिष्यसि कर्म त्वं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥

After V. 20

H adds:—

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥

After V. 23

DHKL add:—

अदृष्टा राजगोष्ठीषु दर्शनीया मनोरमाः ।
लोहिताक्षाः सुगर्भाश्च सन्ति मे बहवः शुभाः ॥ १
दर्शनीयाः सुखस्पर्शाः कुशलैः समधिष्ठिताः ।
यदेते पाणिना स्पृष्टा संहृष्यन्ति च मानवाः ॥ २ ॥
ते विकीर्णाः शुचौ देशे रमणीये विपांसुले ।
देविष्यंति यथाकामं स विहारो भविष्यति ॥ ३ ॥

H alone continues:—

कंको नाम द्विजो भूत्वा विराटस्य सभासदः ।
ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशले ॥ ४ ॥
शास्त्रपारंगतो वेदे वेदांगेषु च सर्वशः ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ॥
पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञे प्रियहितं वचः ॥ ५ ॥

1 *a*–H अरिष्टा for अदृष्टा । H राजगोलिंगा । H सुवर्चसः for मनोरमाः ।
b–H लोहिताक्षाश्मगर्भा ।

2 *a*–H शुभान्ताः for सुखस्पर्शाः । H कुराजैः साध्वधिष्ठिताः for कुशलैः &c. । K omits this line.

b–KL यथेते, H अप्येतान् । D हर्षयन्ति च, K संप्रहृष्यन्ति । D मानवान् ।

3 *b*–D देवयंति, H देवविष्येहं । L यथाकालं ।

After V. 25

H adds:—

विराटनगरे छन्न एवं युक्तः सदा वसेः ।

After V. 26a

H adds:—

वैशंपायन उवाच ।

एवं निर्दिश्य चात्मानं निःश्वसन्नुष्णमार्तिजम् ।
विमुञ्चन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥
भीमसेन कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।
हत्वाक्रोधवशास्तात पर्वते गंधमादने ॥
यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षान्राक्षसांश्चातिपौरुषान् ।
प्रादाः पांचालकन्यायै पद्मानि सुबहून्यपि ॥
बकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
जघ्निवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमरिंदम ॥
क्षेमा चाभयसंवीता एकचक्रा त्वयाकृता ।
हिडिंबं च महावीर्यं किर्मीरं चैव राक्षसम् ॥
त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कंटकं कृतम् ।
आपदे चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ॥
जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ।
हत्वा कालिंगसैन्यानि दुर्योधनममोचयन् ॥
पुनरेव च गंधर्वैर्न्हीयमानं सहानुजम् ।
एवमुत्तरतेजस्वी त्वमेवोर्जितविक्रमः ॥
सोयं वृकोदरस्तात वीर्यपूर्णोत्यमर्षणः ।
मत्स्यराजांतिके भीम तेजोराशिर्दुरासदः ॥
समीपे नगरे तस्य रंस्यसे केन कर्मणा ॥
अतीव दुष्करं कर्तुं वचनं दुर्बलीयसः ।
मन्ये निवासं भीमस्य समीपे तस्य भूपतेः ॥

[*SOUTHERN RECENSION*]

ST begins with श्रीरस्तु......

SG begins with :—हरिः ॐ श्रियै नमः । ॐ अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः । साक्षाल्लोकान् पावयमानः कविमुख्यः पाराशर्यः पर्वसु सर्वं (तु) प्रणोतु ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च । यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करदलैरभिषेचनेन ॥ भारताध्ययनं पुण्यमपि पादमधीयतः । श्रद्दधानस्य पूयंते सर्वपापान्यशेषतः ॥ सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । न तथा सत्फलं सूते नारायणकथा यथा ॥ पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितं । लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा भूयाद्भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्री गुरवेनमः ।

After V. 1

S. cl. cexcept SA[1], adds:—

पतिव्रता महाभागा सततं सुखभागिनी ।
द्रौपदी सा कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिताऽवसत् ॥ १ ॥
ते च ब्राह्मणमुख्याश्च सूतपौरोगवैः सह ।
अज्ञातवासमुषिताः कथं च परिचारकाः ॥ २ ॥

1 *a*–SA,[2] SL, सत्यवादिनी for सुखभागिनी ।

After V. 5

S. cl. adds—

द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विप्रोषिता वयम् ॥
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ १ ॥
उषिताश्च वने वासं यथा द्वादश वत्सरान् ॥
अज्ञातचर्यां वत्स्यामश्छद्मना वर्षं त्रयोदशम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पांडवाः सत्यविक्रमाः ॥
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३ ॥
उपोपविश्य विद्वांसः स्नातकाः संशितव्रताः ॥
ये तत्र ब्राह्मणा आसन् वनवाससहायिनः ॥
ये च भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ॥ ४ ॥
तानब्रुवन्महात्मानो हृष्टाः प्राञ्जलयः स्थिताः ॥
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तान्प्रवासे धृतव्रताः ॥ ५ ॥

विदितं भवतां सर्वं धार्त्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ॥
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ६ ॥
उषिताश्च वने वासं यथा द्वादशवत्सरान् ॥
भवद्भिरेव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ॥
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ८ ॥
सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह सौबलः ॥
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ॥ ९ ॥
युक्तचाराश्च यत्ताश्च दाये स्वस्य जनस्य च ॥
दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ॥ १० ॥
अपिनस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ॥
समस्तेषु च राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ ११ ॥
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ॥
संमूर्च्छितो भवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिःसह ॥ १३ ॥
प्रबुध्य दुःखमोहार्त्तो धौम्यं धर्मभृतां वरम् ॥
प्रावैक्षत तदा राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥
आश्वासयंस्तं स नृपं भ्रातॄंश्च ब्राह्मणैः सह ॥ १५ ॥
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति धीराः कस्यांचिदापदि ॥ १६ ॥
देवैरप्यापदः प्राप्ताः छन्नैश्च बहुभिस्तदा ॥
तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १७ ॥
दितिपुत्रैर्हृते राज्ये देवराजः सुदुःखितः ॥
ब्रह्माणं तोषयिष्यंश्च ब्रह्मरूपं विधाय च ॥ १८ ॥
इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाह्वये पुरे ॥
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ १९ ॥
प्रसादाद्ब्रह्मणो राजन् दितेः पुत्रान्महाबलान् ॥
निर्जित्य तरसा शत्रून्पुनर्लोकाञ्जुगोप च ॥ २० ॥
विष्णुनाऽश्मगिरिं प्राप्य तदा दित्यां निवत्स्यता ॥
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ २१ ॥
प्रोष्य वामनरूपेण च्छन्नेन ब्रह्मचारिणा ॥
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ २२ ॥

औौर्वेण वसता छन्नमूरौं ब्रह्मर्षिणा तदा ॥
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ २३ ॥
प्रच्छन्नेनापि सर्वत्र हरिणा वृत्रनिग्रहे ॥
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ २४ ॥
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य च्छन्नमूषितम् ॥
विबुधानां हि यत्कर्म कृतं तच्चापि ते श्रुतम् ॥ २५ ॥
यथा विवस्वता तात च्छन्नेनोत्तमतेजसा ॥
निर्दग्धाश्शत्रवः सर्वे वसता गवि वर्षशः ॥ २६ ॥
विष्णुना वसता चात्र गृहे दशरथस्य वै ॥
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ २७ ॥
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र हि ॥
अजयञ्छात्रवान्युध्यांस्तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ २८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इति धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः स परिहर्षितः ॥
शान्तबुद्धिः पुनर्भूत्वा व्यष्टम्भत युधिष्ठिरः २९ ॥
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ ३० ॥
अवेक्षय महाराज तव गाण्डीव धन्वना ॥
धर्मार्थपरयाबुद्ध्या न किंचित् साहसं कृतम् ॥ ३१ ॥
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ॥
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ ३२ ॥
न वयं यत्मे हास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ॥
वयं न धर्मं मोक्ष्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो ''' परान् ॥ (in ST only)
तद्विधत्तां भवान्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ ३३ ॥
इत्युक्तो भीमसेनेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
सुखोपविष्टो विप्रैस्तापसैः संशितव्रतैः ॥ ३४ ॥
ये तत्रात्याभवंस्तस्मिन्वनग्रामे तपस्विनः ॥
तानब्रवीन्महाप्राज्ञः शिष्टान्राजा कृताञ्जलिः ॥
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्वै तस्मिन्ग्रामे धृतव्रतः ॥ ३५ ॥
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ॥
संमन्त्र्याहृतराज्याश्च निरस्ताश्च शत्रुभिः कृताः ॥
उषिताः स्मो वने कृच्छ्रं तथा वर्षाणि द्वादश ॥ ३६ ॥

अज्ञातचर्यासमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ॥
तद्वत्स्यामः क्वचिच्छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ३७ ॥
इत्युक्त्वा धर्मराजेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ॥
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वं प्रययुर्गृहान् ॥ ३८ ॥
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तदा ॥
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ३९ ॥
ते तु भृत्याश्च दूताश्च शिल्पिनः परिचारकाः ॥
अनुज्ञाप्य यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ॥
उत्थाय प्रययुर्धीराः कृष्णामादाय भारत ॥ ४१ ॥
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्वासान्निमित्ततः ॥
श्वोभूते मनुजव्याघ्रादछन्नवासार्थमुद्यताः ॥ ४२ ॥
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ॥
संधिविग्रहतत्वज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ ४३ ॥
(इति प्रथमोऽध्यायः)

वैशंपायन उवाच ।

निवृत्तवनवासास्ते सत्यसंधा मनस्विनः ॥
अकुर्वतपुनर्मन्त्रं सह धौम्येन पाण्डवाः ॥ १ ॥
अथाब्रवीद्धर्मराजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
भ्रातॄन् कृष्णा च सप्रेक्ष्य धौम्य च कुरुनन्दनः ॥ २ ॥

SA[1] Contains a lacuna upto सत्यविक्रमा. (appendix, 3 *a* above.)

1 *a* SG द्वादशानीह वर्षाणि । राज्ञा for राष्ट्रात् । V. 1 omitted in SA[1]

2 *a* SG वय कृच्छ्रात् for उषिताश्च SL कृच्छ्र for वासम् । V 2 omitted in SA [1] वैशंपायन उवाच omitted in SA[1]

3 *a* ST सशितव्रता- SA[1] सत्यवादिन for सत्यविक्रमः । The portion 'धर्मेण-तेऽभ्यनुज्ञाता पाण्डवा' is not found in SA[1]

4 *a* SA साहिता for स्नातका. ।
b omitted in SG, ST, SA । SL तु for च ।
c SA तत् for च ।

5 *a* SA, SG, ST, SL शिष्टा for हृष्टा । SG, SA तदा, ST तथा for स्थिता. ।
b SA[1]SL त विवास SA[2] तद्विवास for तान्नवागे ।

6 *a* SA[2] सर्वं ।

9 *a* SG दुर्याधनश्च ।
b SA[1] अस्मान्सततवैरिण. ।

After V. 7a

SK adds:—

त्रयोदशमिदं प्राप्तं क्व नु वत्स्यामहेऽर्जुन ।
अबुद्धा धार्तराष्ट्रैश्च समग्राः सह कृष्णया ॥

b found in SG, ST, SA, SL also.

After V. 10

S. cl. adds:—

दशार्णाः शूरसेनाश्च कलिंगा मागधा अपि ।
विराटनगरं चापि श्रूयते शत्रुसूदन ॥
रमणीयं जनाकीर्णं सुभिक्षं स्फीतिमेव च ॥ १ ॥
नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुबहूनि च ।
यत्र ते रोचते राजंस्तत्र गच्छामहे वयम् ॥ २ ॥

After V. 15

S. cl. adds :—

गुणवाँल्लोकविख्यातो दृढभक्तिर्जितेंद्रियः ।
तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजांतिकेऽनघ ॥ १ ॥

After V. 18

S. cl. adds:—

अक्लिष्टवेषधारी च धार्मिको ह्यनसूयकः ।
न तवाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि कैतवम् ॥
सत्यवागसि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

After V. 23

S. cl. adds:—

अरिष्टान्राजगोलिंगान्दर्शनीयान्सुवर्चसः ।
लोहिताश्चाश्मगर्भांश्च संति तात धनानि मे ॥
दर्शनीयाः समानंदाः कुशलैः साधुनिष्ठिताः ॥ १ ॥
अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा संप्रहृष्यंति मानवाः ।
तान्विकीर्य समे देशे रमणीये विपांसुले ॥ २ ॥
देविष्यामि यथाकामं स विहारो भविष्यति ।
कंको नाम्ना परिव्राट् च विराटस्य सभासदः ॥ ३ ॥
ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशले ।
ब्राह्मे वेदे मयाधीते वेदांगेषु च सर्वशः ॥ ४ ॥

धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञः प्रियतमं वचः ॥ ५ ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

विराटनगरे च्छन्न एवं युक्तः सदा वसे ।

After V. 26a

S. cl. adds (in a new Adh.-its third-):—

वैशंपायन उवाच ।

एवं निर्दिश्य चात्मानं निःश्वसन्नुष्णमार्तिजम् ।
विमुंचन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ॥ १ ॥
भीमसेन कथं कर्म मात्स्यराष्ट्रे करिष्यसि ।
हत्वा क्रोधवशांस्तत्र पर्वते गन्धमादने ॥ २ ॥
यक्षान् क्रोधाभितान्राक्षान् राक्षसांश्चापि पौरुषात् ।
प्रादाः पांचालकन्यायै पद्मानि सुबहून्यपि ॥ ३ ॥
बकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
अभिवानसि कौंतेय ब्राह्मणार्थमरिंदम ॥
क्षेमा चाभयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ॥ ४ ॥
हिडिंबं च महावीर्यं किर्मीरं चैव राक्षसम् ।
त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कंटकं कृतम् ॥ ५ ॥
आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।
जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ॥ ६ ॥
मत्स्यराजांतिके तात वीर्यपूर्णोत्यमर्षणः ॥ ७ ॥

ADHYĀYA 2

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 2

H adds:—

रसान्नानाविधांश्चैव मधुरांश्चैव दालिमान् ॥

Before V. 3

H adds:—

पूर्वमप्राशितांस्तेन कर्तास्मि च गुणान्वितम् ।
स्वादं व्यंजनमास्वाद्य मात्स्यः प्रीतो भविष्यति ॥

Before V 7

H adds:—

ये च मत्स्यमहामल्लाः समरेष्वपराजिताः ।
कृतप्रतापा बहुशो राज्ञः प्रित्यै भवन्ति ये ॥
रंगोपजीविनः सर्वे परेषां च भयावहाः ॥

Before V. 9

H adds:—

आरालिका वा सूदा वा ये स्युर्युक्ता महानसे ।
तानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ॥

After V. 10

H adds:—

विराटनगरे च्छन्नो विराटस्य समीपतः ।

After V. 11

H adds·—

प्रतिशुश्राव धर्मात्मा यस्त धर्मं चकार च ।
तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशाः ॥
यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोजयत् ।
after this comes our v 12 *b*

आशीविष इवाहीनां नागानामिव वासुकिः ।
after this come our vv 15 *b* and 23

ऐरावतो गजेन्द्राणां युग्यानां तुरगो यथा ।
after this comes our v. 24 *a*[1]

राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शंबरः ।
रुद्राणामिव कपाली आदित्यानां रविर्यथा ॥
रोषमर्षसमायुक्तस्तक्षको भुजंगष्विव ।
after this come our 15 *a* 16 24 *a*[2], 20

क्षिप्रं चानु च दूरं च ध्रुव च विबुधा धियाः ।
अनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुन प्रत्यागमन्महीम् ॥
after this come our 13 *b*, 14 *a* and 22.

तलांगुलितनुघुचितौ (?) नागराजकरोपमौ ।
पीनौ परिघसंकाशौ मृदुताम्रतलौ शुभौ ॥
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ॥
after this come our 19 *b* and *a*.

सोयं राज्ञो विराटस्य भवने भरतर्षभ ।
मेरुः प्रच्छादित इव निग्रमस्तृणमुष्टिना ॥

किंरूपधारी किंकर्मा निविष्टः किंपराक्रमः ।
after this comes our v. 24 *b*.
अर्जुन त्वं कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।
कुंतीपुत्र विराटस्य रंस्यसे केन कर्मणा ॥

After V. 25

H adds:—

अर्जुन उवाच ।

इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
नित्यं कंचुकसंछन्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ॥
सोहं क्लीबेन वेषेण षंडकोहमिति ब्रुवन् ।
after this come our 26 *b* and 27 *a*.
प्रमदाचरितं सर्वं बहुनर्मानृतं वदन् ।
after this comes our 27 *b*.
नाम्ना बृहन्नटा नाम स्त्रीणां नित्यमनुव्रतः ।
एवमाख्यायिकं नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ॥
after this comes our 25 *a*.
किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।
बाहू मे भरतश्रेष्ठ महाव्यंजनलक्षितौ ॥
after this come our v. 25 *b* and 26 *a*.
इति चैतत्प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।
after this come v. 28.

After V. 29

N cl. except L adds:—

अस्त्रयोगं समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ।
दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि देवरूपेण भास्वता ॥ १ ॥

Before V. 24

BE add :—

ग्रहाणामिव वै सूर्यो नक्षत्राणां निशाकरः ।
मेरुः सर्वगिरीणां च सर्पाणामिव वासुकिः ॥ १ ॥

Before V. 25

A²BE add :—

शप्तोहमासं पूर्वं वै उर्वश्या कारणान्तरे ।
तच्छापं प्रेरयन् राजन् विहरिष्यामि भारत ॥
b omitted in A².

Before V. 26

EdnsA[2]BCDEGKLMN add :—

वल्यैश्छादयिष्यामि वाहू किणकृताविमौ ।

After V. 26a

Edns A[2]BCDEGMN add:—

पिनद्धकंवुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ।

After V. 31

Edn[1] ABDEFKLM (and Edn[2] CG at the beginning of the next Adh.) add :—

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तथासौ विरराम भूयः नृपोवरं भ्रातरमावभाषे ॥ १ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 2

S. cl. adds :—

रसान्नानाविधांश्चापि स्वादूंश्च मधुरांस्तथा ।

After V. 3a

S. cl. adds:—

पूर्वमप्रादितांस्तेन कर्ता रसगुणान्वितान् ।
स्वादुव्यञ्जनमासाद्य मात्स्यः प्रीतो भविष्यति ॥ १॥

ST further adds :—

कृतकृत्या दयादस्य भवन्त्यत्र सुशिक्षिताः ।

After V. 7a

S. cl. adds :—

कृतप्रतापा बहुशो रणः प्रत्यायिता बले ।
रंगोपजीविनः सर्वे परेषां च भयावहाः ॥ १ ॥
b omitted in ST.

Before V 9

S. cl adds :—

आरालिका या सूदा या येऽस्य युक्ता महानसे ।
नानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ॥ १ ॥

After V. 10

S. cl. adds :—

विराटनगरे च्छन्नो विराटस्य समीपतः ।

After V. 11

S. cl. adds :—

संशुश्रुवे च धर्मात्मा यस्तमर्थं चकार ह ।
तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशाः ॥
after this comes our v. 13 *b*.
यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वानेकरथोऽजयत् ।
after this comes our v. 14 *b*.
आशीविषसमस्पर्शो नागानामिव वासुकिः ॥
after this comes our v. 15 *b*, 23 *a* and *b*.
सुप्रतीको गजेन्द्राणां युग्यानां तुरगो यथा ।
after this comes our v. 24 a^1.
राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शम्बरः ॥
रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्बलवतामिव ।
रोपामर्षसमायुक्तो भुजंगानां च तक्षकः ॥
after this come our v. 24 a^2, 15 *a*, 16 *b* and *a*,
गिरीणां प्रवरो मेरुर्देवानां मधुसूदनः ।
ग्रहाणां प्रवरश्चन्द्रः सरसां मानसो यथा ॥
after this come our v. 18, 19 *a* and 20.
क्षिप्रं चाशु विचित्रं च ध्रुवं च वदतां वरः ।
अनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ॥
धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ।
after this comes our v. 21 and 22.
तलांगुलित्राभ्युचितौ नागराजकरोपमौ ॥
पीनौ परिघसंकाशौ मृदुताम्रतलौ शुभौ ।
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ॥
after this comes our v. 19 *b*.
किंरूपधारी किंकर्मा किंचेष्टः किंपरायणः ।
after this comes our v. 24 *b*.
कुन्तीपुत्रो विराटस्य रमते केन कर्मणा ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञः सर्वतः सर्वसम्मतः ।

Before V 25b

S cl adds —

इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
नित्यं कञ्चुकसछन्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ॥ १ ॥
किन्तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।
बाहू मे भरतश्रेष्ठ महालाञ्छनलक्षितौ ॥ २ ॥

Before V 26

ST, SL add —

सोहं क्लीबेन वेषेण षण्ढोहमिति ब्रुवन् ।

Before V 29

S cl adds —

स्त्रीभावसमुदाचारा नृत्तगीतकथाश्रयं ।

Before V 31

SK, ST add —

उर्वश्याश्चापि शापेन प्राप्तोस्मि नृप षण्डताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोहं वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशम् ।
इत्येतन्मे प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ॥ १ ॥

After V 31

SK adds —

युधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेवसमो लोके यशसा विक्रमेण च ।
सोऽयं राज्ये विराटस्य भवन भरतर्षभ ॥ १ ॥
मेरुः प्रच्छादित इव वसन्वस्त्रेण सुष्ठिना ।
आख्याता षण्डकोऽस्मीति प्रतिज्ञातं हि पातकम् ॥ २ ॥

ADHYĀYA 3

[*NORTHERN RECENSION*]

After V 1

Ldns A^{2}BCDLGHKLN add —

युधिष्ठिर उवाच ।

सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः प्रियश्च मे ।

H further adds:—

अदुःखार्हश्च बालश्च पालितश्चापि नित्यशः
सोयमार्तश्च शांतश्च किंनु रोचयतात्विह ।
किंकर्मा किंसमाचारो नकुलोयं भविष्यति ॥

After V. 1

KL add —

विराटनगरे साधो रंस्यसे केन कर्मणा ।

A[2] adds (marginally):—

त्वत्समो रूपसंपन्नो न पश्यामि महीतले ।

After V. 2

D adds:—

ईदृशीमापदां प्राप्य कथं तत्र निवत्स्यसि ।

After V. 2a

Edns and N. cl. except H add:—

सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ।

After V. 3

ABEHMN add:—

निर्दुष्टाश्च भविष्यन्ति किशोरा वडवा अपि ॥
अदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्टेषु च रथेषु च ॥ १ ॥

H reads this verse after v. 2. N omits *a*.

After V. 4

A adds: –

वैराटे भूपसंछन्नः विहरिष्याम्यहं यथा ।

K adds:—

युधिष्ठिरस्याश्वबंधो वेद मां तेषु तेष्वहम् ॥
परिश्रममभिहायातस्तव मत्स्यपते पुरम् ॥ १ ॥
तुरगानपि जानामि राजपूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वंध्या प्रसूयते ॥ २ ॥

N adds:—

न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

H adds:—

इति चैतत्प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा।
बृहस्पतिसमो बुध्या नयेनोशनसा समः॥ १॥
मंत्रैर्नानाविधैर्नीतिपथैः सुपरिनिष्ठितैः।
सुप्रणीतैः सुमार्गस्थं राजतंत्रमवाहयत्॥ २॥
न चास्मिन् चलितं किंचित् ददृशुस्तद्विदो जनाः।
सुनीतिनापि शूरश्च सर्वमंत्रविशारदः।
अधिकश्च प्रियो मेति कुंत्याः प्रियतरः सदा॥ ३॥

After V. 4

Edns ABCDEGKLMN add:—

पाण्डवानां नरेंद्राणामश्वपालोऽतिशोभनः॥
तत्रैव नगरे च्छन्नो विराटस्य महीपतेः॥ १॥
KLN omit *a.*

After 8a

Edns and N cl. (except F) add:—

तत्रत्यं कौशलं पूर्वमवबुद्धं विशांपते॥
रक्षणं चरितं चापि गवा यच्चापि मंगलम्॥ १॥

After V. 9

H adds:—

अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवन्त्यो बहुप्रजाः।
निष्पन्नसत्वाः सुभृता व्यपेतज्वरकिल्बिषाः॥ १॥
नष्टचोरभयान्नित्यं व्यालव्याघ्रविवर्जिताः।
गावः सुसुखिता राजन् निरुद्विग्ना निरामयाः॥ २॥
भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपशवो नृप॥ ३॥

After V. 10

H adds:—

इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा।
विराटनगरे गूढो रंस्येहं तेन कर्मणा॥ १॥
तोषयिष्ये च राजानं माभूच्चिंता तवानघ॥ २॥

Before V 11

H adds:—

युधिष्ठिर उवाच।
इयं चाथ महाभागा द्रौपदी योषितां वरा।
मत्स्यराजांतिकं प्राप्य कर्मणा केन रंस्यते॥ १॥

After V. 14

H adds :—

विराटनगरे छन्नामपरिचारिका । हितेस्य नार्यस्य दुयात् । (?)
कथं वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती ॥

Before V. 15

H adds :—

द्रौपदी उवाच ।

सैरन्ध्री जातिसंपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ॥ १ ॥

After V. 20

ADLM add :—

इति निगदितवृत्तां धर्मसूनुर्निशम्य प्रथितगुणगुणौघालंकृतां राजपुत्रीं ॥
व्यसनशतनिमग्ना विक्रियंते न साध्व्यो मुदितहृदयवृत्तिर्वाक्यमेतज्जगाद ॥१॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

SK adds :—

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातरमाभाषे ॥ १ ॥

cf this v. with that after v. 31, last Adh. App N cl.

Before V. 1

SK, SG, ST add:—

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कर्मा किं समाचारो नकुलोऽयं भविष्यति ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १ ॥

अदुःखार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।
सोऽयमार्तश्च शान्तश्च किंनु रोचयतात्विह ॥ २ ॥

SA, SL omit the first line, and read the remaining after our v. 1 *a*. SL स त्व मृदुश्च शूरश्च किनु रोचयते त्विह । for the last line.

After V. 3a

S. cl. adds:—

दामग्रंथी परिज्ञातः कुशलो दामकर्मणि ।
न मां परिभविष्यन्ति जना ज्ञात्विह कर्हिचित् ॥ १ ॥

ST adds after *a*:—

आसं युधिष्ठिरस्याहमश्वाध्यक्ष इति ब्रुवन् ।

After V. 3

S. cl. adds :—

न मां परिभविष्यन्ति किशोरा वडवास्तथा ॥
न दुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठे धुरि च मद्गताः ॥ १ ॥

After V. 4

SK adds:—

पांडवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ॥
इति तस्य पुरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ १ ॥

ST adds :—

अहं परिचरिष्यामि विराटं राजसत्तम ॥
विराटनगरे सौम्य वैक्लव्यं मा तथोद्वह ॥ १ ॥

After V. 4

SK, ST add:—

इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

वैशंपायन उवाच ।(SK)

S. cl. adds:—

नकुलेनैवमुक्तस्तु धर्मराजोऽब्रवीद्वचः ।
बृहस्पतिसमो बुध्या नयेनोशनसा समः ॥ १ ॥
मंत्रैर्नानाविधैर्नीतः पथ्येषु परिनिष्ठितः ।
सुप्रणीतः सुमार्गस्थो राजतन्त्रमवाप यः ॥ २ ॥
न चास्य स्खलितं किंचिद्ददृशुस्तद्विदो जनाः ।
सुनीतिशश्च शूरश्च सर्वमन्त्रविशारदः ।
अधिको मातुरस्माकं कुन्त्याः प्रियतमः सदा ॥ ३ ॥

After V 7a

S. cl. adds :—

अभिमानात्तु मां राजन् प्रवदिष्यंति मानवाः । (SL alone)
अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवत्यो बहुप्रजाः ॥ १ ॥
निष्पन्नसत्वाः सुभृता ह्यपेतज्वरकिल्बिषाः ।
नष्टचोरभया नित्यं व्याधिव्याघ्रविवर्जिताः ॥ २ ॥
गावः सुसहिता राजन्निरुद्विग्ना निरामयाः ।
भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटनगरे सदा ॥ ३ ॥

After V. 8a

S. cl. adds:—

तत्र मे कौशलं सर्वमनुवक्ष्ये विशांपते ॥
लक्षणं चरितं चैव गवां यच्चापि मंगलम् ॥ १ ॥

After V. 10a

SK adds:—

विराटनगरे गूढो रंस्येहं तेन कर्मणा ।
तोषयिष्ये च राजानं मा भूश्चिता तवानघ ॥ १ ॥

b found also in ST, after इत्येतद्वः &c below.

After V. 10

SK, ST add:—

इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।

After V. 14

S. cl. adds:—

कथं वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती ।

After V. 15

. cl. adds:—

द्रौपदी उवाच ।

अहं वत्स्यामि राजेन्द्र निर्वृतो भव पार्थिव ॥ १ ॥
यथा ते मत्कृते शोको न भवेन्नृप तच्छृणु
यथा तु मां न जानन्ति यत्करिष्याम्यहं प्रभो ॥ २ ॥
छन्ना वत्स्याम्यहं यन्मां न विजानन्ति केचन ।
वृत्तं तच्च समाख्यास्ये शर्म तेस्तु विशांपते ॥ ३ ॥
सैरन्ध्री जातिसंपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ॥ ४ ॥

Last line omitted in ST, SA[1], SL.

After V. 16a

S. cl. adds—

प्रमदाहरिका लोके पुरुषाणां प्रवासिनाम् ।

After V. 17

S. cl. adds:—

नाहं तत्र भविष्यामि दुर्भरा राजवेश्मनि ।
कृत्वा चैव सदा रक्षां व्रतेनैव नराधिप ॥ १ ॥

ST reads v. 19 *b* & 20 *a* after these lines

After V. 18

S. cl. adds :—

अथ गुप्ता चरिष्यामि युष्माभिस्तत्र तस्थुषी ।
इत्येवं वः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १ ॥
ST, SA omit *b*

ADHYĀYA 4

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 5

Edns A²BCDEGKN add :—

वैशंपायन उवाच ।
एवं तेऽन्योन्यमामंत्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् ।
धौम्यमामंत्रयामासुः स च तान्मंत्रमब्रवीत् ॥

After V. 8a

Edns A²BCD²EGN add :—

एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ।

After V. 10

Edns A²BCDEGKLN add :—

ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ।

After V. 17a

L adds :—

न चापि चरणौ प्राज्ञो धुनेज्जातु भुजौ क्वचित् ।

After V. 25a

BL add :—

अप्रमत्तः सदा तिष्ठेदेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ।

After V. 26

Edns & MSS except H add:—

असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते नरान्पण्डितमानिनः ॥

After V. 43a

L adds:—

समं यानं समं भोज्यं नान्युर्ध्वं बहुधा हसेत् ।

Before V. 47

EdnsCG add:—

एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पांडुनंदनाः ।

After V. 54

M adds:—

तेन व्यपुर्यदुंदूरे मुदिताः परिवारिताः । (?)
इति युधिष्ठिरशासनमक्ष्यते नतिपरा रथसूतससादिनः ।
द्रुततरं समुपेत्य तदा सुत प्रतिदिनं व्यदधुर्हृदि मंगलम् ॥ (?)

After V. 5a

H adds:—

गत्वा द्वारवतीं चैव कांपिल्यं च पुरोत्तमम् ।
अर्धरात्रे महात्मानो रक्षकान् ब्राह्मणानपि ॥

Before V. 6

H adds:—

अथान्वशासत्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
धौम्यः पुरोहितो राजन्पांडवान्पुरुषर्षभान् ॥

After V. 6a

H adds:—

पांडवाग्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।
हर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषसंमतः ॥
MN read this verse after our v. 10.

After V. 10

H adds:—

सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ॥
राजानमुपजीवं यस्तस्य वृत्तिं निबोध मे ॥ १ ॥
नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ॥
व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पंडिता विदुः ॥ २ ॥
न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिंदम ।
समतिक्रांतमर्यादं मर्षयंति नराधिपाः ॥ ३ ॥
गच्छंतमपरां भूमिं भूमिपालनियोजिताः ।
पुरुषास्तं जिघांसन्ति व्यवयंति च सर्वतः ॥ ४ ॥
न राज्ञः प्रतिकूलानि ह्याचरन्सिध्यते क्वचित् ।
जानतस्तव मन्ये हि मर्यादामनुचिन्तनम् ॥ ५ ॥

v. 3, 4 *a* and 5 *b* are also found in Edns BCDEGN after v. 17 of our text

After V. 11

H adds :—

यत्रोपविष्टः संकल्पान्नोपहन्याद्बलीयसः ।
तदासनं राजकुले लिप्सेत्स पुरुषो वसन् ॥

after this comes our v. 13.

काममासीत वा भूमौ तिष्ठेद्वा राजसन्निधौ ।
न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेच्च कदाचन ॥
परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारिकाः ।
परिपह्यापकर्षेयुः परिहास्येत शत्रुभिः ॥

after this comes our v. 25 *a*.

अर्थार्थैविहितो भृत्यो राजानमुपतिष्ठति ॥

after this comes our v. 24 *b*.

मात्रा गोत्रेण गात्रेण नाम्ना शिल्पेन वा पुनः ।
संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमाभाषितो भवेत् ॥
पूज्यमानोपि यो राज्ञा नरं न प्रतिपूजयेत् ।
नूनमाराधयेज्जातु शास्त्राभीष्टं न बालिशः ॥

after this comes our v. 12.

उत्थाने नित्ययुक्तो स्यात् निस्तंद्रीः संयतात्मवान् ।
क्षुत्पिपासे परित्यज्य विहाय परिदेवनम् ॥

after this come our vv. 40 *b*, 41.

उष्णे वा यदि वा शीते रात्रावुषसि वा दिवा ।
आदिष्टो न विकल्पेत यः स राजसु सिध्यति ॥
नैनं प्रातोवमन्येत सदा मन्येत भारत ।
नैव लोभान्न दर्पाद्वा न व्यथेत विमानितः ॥
समः पूर्णतूलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ॥

after this comes our v. 10 *a*.

दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ॥

then comes our v. 16 *a*.

राज्ञीं वापि न सेवेत यो राजवसतिं वसेत् ॥
यदा हि प्रसमीक्षेत स्त्रियं स्त्रीभिः समागताम् ॥
बुद्धिः परिभिद्येयस्य राजा शंकेत वा पुनः ।
शंकितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
जीवितं साधु मन्येत दुर्बलस्य बलार्थिनः ॥

after this comes our v. 32.

हर्षाद्धि पुरुषो मन्दः स्वैरं कुर्याद्धि वैकृतम् ।
तदस्य पुरतो वृत्तमीर्ष्यां कुर्वंति भूमिपाः ॥

अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीवाश्च बालिशाः ।
वर्तमानं तथा वाचं कुत्सयेयुरसंशयम् ॥

तस्माद्गंभीरमात्मानं कृत्वा वाचं नियम्य च ।
वर्तमानो महाराज संसिध्यति हि राजसु ॥

निष्क्रांतोंतःपुरं मंत्रं न राज्ञामनुकीर्तयेत् ।
यथा हि सुमहान्मंत्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ॥

एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयतां यद्बहिर्भवेत् ।
या तु वृत्तिरबाह्यानां बाह्यानामपि केवला ।
उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ॥

प्रियो जातु न मन्येत बाह्यो वाभ्यन्तरोपि वा ।
अनुजीवी नरेंद्रस्य प्रव्रजेद्धि महद्भयम् ॥

मत्वा तु प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
अराजा राजकांतानि नोपयुंजीत बुद्धिमान् ॥

अराजानं हि रत्नानि राजकांतानि राजवत् ।
भुंजानं जातु को राजा तितिक्षेतानुजीविनम् ॥

तस्माद्व्यक्तभोगेभ्यो भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ॥

न चापत्येन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ।
अधिक्षेप्यमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ॥

बंधुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
साधु मन्येत संसर्गं न विरोधे कथंचन ॥

उद्धतानां च यो वेषं लुब्धकानां च यो भजेत् ।
राजवेषं च विस्पष्टं तान्सर्वान्परिवर्जयेत् ॥

इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बन्धुभिः ।
अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ॥

सख्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ।
न चाप्याचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ॥

after this come our 25 *b*, 26 *a*.

अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
अनुजीवी तथा युक्तो निध्यायन् दुष्यतेव च ॥

तस्मान्नारीं न निध्यायेत् तथा युक्तो विचक्षणः ।
after this comes our 31 *b*.
न नर्मसु हसेज्जातु गूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ।
after this come our 33 *b*, 31 *a*.
न च तिर्यगवेक्षेत चतुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ।
भ्रुकुटीं न च कुर्वीत न चांगुष्ठैर्लिखेन्महीम् ॥
न च गाढं विजृंभेत जातु राज्ञः समीपतः ।
न प्रशंसेन्न चासूयेत् प्रियेषु च हितेषु च ॥
स्तूयमानेषु वा तत्र दूष्यमाणेषु वा पुनः ।
अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।
स्तूयमाणेषु वान्येषु वर्णयेन्नानृतं यथा ।
after this come our 23 *a*, v. 29, 30.
अप्रमत्तो हि राजानं रंजयेच्छीलवत्तया ।
उत्थानेन च मेधावी शौचेन विविधेन च ।
स्नानं च वस्त्रशुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ॥
आशंका च कृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ।
राजा स्वामी विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ॥
एतैर्यः स्तूयते शब्दैः कस्तं नावेत्तुमर्हति ।
तस्मात् दक्षो यतामित्रः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥
मेधावी स्मृतिमान्प्राज्ञः संश्रयीत नराधिपम् ।
कृतज्ञं प्रशमश्रुद्धं दृढभक्तिजितेन्द्रियम् ॥
बहुमानस्थितं स्थाने संश्रयीत नराधिपम् ।
एष वः समुदाचारः समादिष्टो यथाविधि ॥
यथार्थाः संप्रतप्यन्ते पार्थ राजोपजीविनाम् ॥
after this come our vv 47, 48, 49, 50.

वैशंपायन उवाच ।

ते तथेत्यब्रुवन्पार्थाः पितृकल्पं यशस्विनम् ।
प्रहृष्टाश्चाभिवाद्यैनमुदतिष्ठन्परंतपाः ॥
after this comes our v. 51
जुव्हन्प्रोवाच सो विप्र आशीर्वादं प्रयुज्य च ।
क्षेमाय राष्ट्रलाभाय पृथिव्या विजयाय च ॥
स्वद्रव्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ।
स्वस्ति चास्तु दिवः पथा द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ॥
इत्युक्ता ह्यभ्यनुज्ञो गुरुराजेन धीमता ।
after this come vv 52, 53, 54 in order

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 4

ST adds :—

गत्वा द्वारवतीं चैव कांपिल्यं च पुरोत्तमम् ।

After V. 5a

SK, ST add:—

अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।

After V. 5

SK adds:—

वैशंपायन उवाच ।

एवं तेऽन्योन्यमामंत्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् ।
धौम्यमामंत्रयामासुः स च तान्मंत्रमब्रवीत् ॥

SK continues & SA, ST, SG add.—

तानन्वशात्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
धौम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ॥

b. omitted in SL. ST reads instead--

यथावृत्तं रुपादेया राजास्विति पुरोहितः ।

After V. 17

S. cl. adds :—

पाण्डवाग्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।
भर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ॥ १ ॥

सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ।
राजानमुपतिष्ठन्तं तस्य वृत्तं निबोधत ॥ २ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ॥ ३ ॥

एतत्त्रयं च पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
राजा तस्माद्बुधैर्नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ।
व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदुः ॥ ५ ॥

न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिन्दम ।
समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ॥ ६ ॥

गच्छन्नपि परां भूमिं भूमिपालनियोजितः ।
जात्यंध इव मन्येत मर्यादामनुचिंतयन् ॥ ७ ॥

भृत्यो द्वारं सदा पश्यन्न च राजसु विश्वसेत्।
after this comes our v. 11 *b*.
यत्रोपविष्टः संकल्पं नोपहन्याद्बलीयसः ॥ ८ ॥

नदासनं राजकुले ईप्सेत पुरुषो वसन्।
after this comes our v 13.
स्वभूमौ काममासीत तिष्ठेद्वा राजसन्निधौ ॥ ९ ॥

नत्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेत कदाचन।
परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारकाः ॥ १० ॥

परिपद्यपकर्षेयुः परिहास्येत शत्रुभिः।
after this comes our v. 25 *a*.
अर्थार्थं हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठते ॥ ११ ॥

after this comes our v. 24 *a*.
तिष्ठेद्विनीतवद्राजन् न पुरस्तान्न पृष्ठतः।
after this comes our v. 24 *b*.
मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ॥ १२ ॥

संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमामाषिता भवेत्।
पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ॥ १३ ॥

नैनमाराधयेज्जातु शास्ता शिष्यानिवालसान्।
after this comes our v. 12 & then 42 *a*
उत्थाने नित्यसंकल्पो निस्तन्द्रीः संयतात्मवान् ॥ १४ ॥

परीतः क्षुत्पिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम्।
after this come our v. 42 *b* & then v 40
उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥ १५ ॥

आदिष्टो न विकल्पेत यः स राजसु सिध्यति।
नैव प्राप्तोऽवमन्येत सदाऽमात्यो विशारदः ॥ १६ ॥

मानं प्राप्तो न हृष्येत न व्यथेच्च विमानितः।
after this comes our 39 *b* & then v. 33, and 39
दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ॥ १७ ॥

इतिहासपुराणज्ञः कुशलः सत्कथासु च।
वदान्यः सत्यवाक्योपि यो राजवसतिं वसेत् ॥ १८ ॥

after this comes our 26 *b*.
यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं नो वदेच्च तम्।
after this comes our v. 41.
तुल्योपस्थितयोः पश्य मम चान्यस्य चोभयोः ॥ १९ ॥

अन्यं पुष्णाति मद्धीनमिति धीरो न मुह्यति ।
श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यं कर्मणि कर्मणि ॥ २० ॥

पापीयांसं प्रकुर्वीरन् शीलमेषां तथाविधम् ।
after this comes our v. 16 *a*.
रक्षणं तु न सेवेत यो राजवसतिं वसेत् ॥ २१ ॥

यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेष्यं स्त्रीभिः समागतम् ।
बुद्धिः परिभवेत्तस्य राजा शंकेत वा पुनः ॥ २२ ॥

शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिस्थो बलात्कृतः ॥ २३ ॥

after this comes our v. 31.

हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्वैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
तदस्यान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ॥ २४ ॥

अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीबाश्च सर्वतः ।
वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेयुरसंशयम् ॥ २५ ॥

तस्माद्गंभीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्तं कीर्तयेद्बहिः ॥ २६ ॥

यथा हि सुमहामन्त्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ।
एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ।
यातु वृत्तिरबाह्यानां बाह्यानामपि केवलम् ॥ २७ ॥

उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ।
न स्त्रियो जातु मन्येत बाह्ये वाऽभ्यन्तरेऽपि वा ॥ २८ ॥

अनुजीविनां नरेन्द्रस्तु सृजेद्धि सुमहद्भयम् ।
मत्वास्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ॥ २९ ॥

अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जीत पण्डितः ।
अराजानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ॥ ३० ॥

भुञ्जानं तं नरं राजा न तितिक्षेत जीवितम् ।
तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ३१ ॥

तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ।
न चापरयेन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ॥ ३२ ॥

अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ।
एतां हि सेवमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ॥ ३३ ॥

द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपसेविनः ।
एतांस्तु विपरीता या नरसीमा नराधमैः ॥ ३४ ॥

तथा कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथञ्चन ।
बन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।
प्रथमं छिद्यते मूलं द्वितीयं जायते भयम् ॥ ३६ ॥

उद्धतानां च यो वेषः कुहकानां च यो भवेत् ।
राजवेषं च विस्पष्टं सेवमानो न वर्धते ।
इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बान्धवैः ॥ ३७ ॥

अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ।
शक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ॥ ३८ ॥

प्रतिसंभाष्यमाणो हि त्रिभिरेतैरचेतनः ।
श्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ॥ ३९ ॥

ये च राज्ञाभिसत्कारं लभेरन्कारणादिव ।
तैश्च सामन्तदूतैश्च न संसज्येत कर्हिचित् ॥ ४० ॥

न चाभ्याचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ॥ ४१ ॥
after this come our v. 25*b*, 26*a*.
अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
अनुजीवी तथायुक्तां निध्यायन् दुष्यते च सः ॥ ४२ ॥

तस्मान्नारीं न निध्यायेत् तथायुक्तां विचक्षणः ।
after this comes our v 30*b*.
न नर्मसु हसेज्जातु मूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ॥ ४३ ॥

after this comes our v. 32*b*, 30*a*.
न च तिर्यगवेक्षेत चक्षुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ।
भ्रुकुटिं न च कुर्वीत न चांगुष्ठैर्लिखेन्महीम् ॥ ४४ ॥

न च गाढं विजृम्भेत जातु राज्ञः समीपतः ।
न प्रशंसेन्नचासूयेत् प्रियेषु च हितेषु च ॥ ४५ ॥

स्तूयमानेषु वा तत्र दृष्यमानेषु वा पुनः ।
अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ॥ ४६ ॥

श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृतं यथा ।
after this comes our v 23*a*.
पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ४७ ॥

अप्रमत्तो हि राजानं रञ्जयेच्छीलसंपदा ।
उत्थानेन तु मेधावी शौचेन विविधेन च ॥ ४८ ॥
स्नानं हि वस्त्रशुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ।
असक्तिः प्राकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ॥ ४९ ॥
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ५० ॥
तस्माद्भक्त्या च युक्तः सन्सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मेधावी धृतिमान्प्राज्ञः संश्रयीत महीपतिम् ॥ ५१ ॥
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
वर्धमानं स्थितं स्थाने संश्रयीत महीपतिम् ॥ ५२ ॥
एष वः समुदाचारः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
यथार्थान्संप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविनः ॥ ५३ ॥

after this comes our v. 46.

After V. 26

SK adds —

असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥

After V. 46

S cl adds :—

वैशंपायन उवाच ।

तं तथेत्यब्रुवन्पार्थाः पितृकल्पं यशस्विनम् ।
प्रहृष्टाश्चाभिवाद्यैनमुपातिष्ठन्परंतपाः ॥ १ ॥
तेषां प्रतिष्ठमानानां मन्त्रांश्च ब्राह्मणोऽजपत् ।
भवाय राज्यलाभाय वीर्याय विजयाय च ॥ २ ॥
ततोऽब्रवीदसौ विप्रो वाचमाशीः प्रयुज्य च ।
स्वद्रव्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ॥ ३ ॥
स्वस्ति वोऽस्तु शिवः पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ॥ ४ ॥
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे गन्तुं समुपचक्रमुः ।

S. cl. ends Adh. here & begins a new one as:—

वैशंपायन उवाच ।

here comes our 51 *a*

अभिवाद्य ततः सर्वे प्रस्थातुमुपचक्रमुः ॥

after this come our vv 47 48, 49, 50

ST adds ततः स विप्रः प्रोवाच आशीर्वादं प्रयुज्य च ।

ADHYĀYA 5

[NORTHERN RECENSION

After V. 11

Edns BCEGN add —

गांडीवं च महद्गाढ लोके च विदितं नृणाम् ।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥
क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशय. ॥

After V. 27

Edns CDGH add:—

वैशंपायन उवाच ।

अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुहेमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ॥

Before V 32

E adds:—

जया जातास्म वृद्धास्म इति वै व्याहरन्ति ते ।

After V 32a

A[2] adds —

माता विजन्मभूमिः स्यात् माता चास्त्रकला स्तुता ।
माता मातेति तदनु क्षत्रियाणां त्रिधा स्मृता ॥

[SOUTHERN RECENSION]

After V. 2a

S cl adds —

ततः प्रत्यक्प्रयातास्ते संक्रामन्तो वनाद्वनम् ॥

Before V. 3b

S cl adds —

पल्वलेषु च रम्येषु नदीनां संगमेषु च ।
द्रुमान्नानाविधाकारान्नानाविधलताकुलान् ॥ [illegible] ॥

कुसुमाढ्यान्मनःकान्ताञ्शुभगन्धान्मनोरमान् ।
पार्था निरीक्षमाणाश्च तान्द्रुमान्पुष्पशालिनः ॥ २ ॥
जिघ्रन्तः पुष्पगन्धांश्च फलगन्धान्मनोरमान् ॥ ३ ॥

After V. 3b

S. cl. adds:—

उषित्वा द्वादशसमा वने परपुरंजयाः ॥

After V. 5a

S. cl. adds:—

तत्र धौम्यं महेष्वासाः पांडवेया व्यसर्जयन् ।
अग्निहोत्रं परिचरन् सोऽवुद्धोऽवसदाश्रमे ।
ततस्तेषु प्रयातेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ १ ॥

SG, SA omit line 3.

After V. 6

S. cl. adds:—

वृक्षांश्चोपवनोपेतान् ग्रामाणां नगरस्य च ।

After V. 7

S. cl. adds:—

युधिष्ठिर उवाच ।

इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रिनंदन ।
मुहूर्तं परिगृह्यैनां बाहुभ्यां नकुल व्रज ॥ १ ॥
ततोऽदूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
राजधान्यां निवत्स्यामः प्रमुक्तमिव नो वनम् ॥ २ ॥

नकुल उवाच ।

पूर्वाण्हे मृगयां कृत्वा मया विद्धा मृगा वने ।
अटवी च मया दूरं धृता मृगवधेप्सुना ॥ ३ ॥
विषमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
सोहं घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सहदेव त्वमादाय मुहूर्तं द्रौपदीं नय ।
राजधान्यां निवत्स्यामः सुमुक्तमिव नो वनम् ॥ ५ ॥

सहदेव उवाच ।

अहमप्यस्मि तृषितः क्षुधया परिपीडितः ।
परिश्रांतश्च भद्रं ते नैनामादातुमुत्सहे ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
एहि वीर विशालाक्ष वीर सिंह इवार्जुन ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ।
परिगृह्य मुहूर्तं त्वं बाहुभ्यां कुशलं व्रज ॥ ७ ॥
SL adds एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह महानल । before ।

After V. 9

... ...s :—

वैशंपायन उवाच ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय संप्रहृष्टो जितेंद्रियः ।
बाहुभ्यां परिगृह्याथ राजपुत्रीमनिंदिताम् ॥ १ ॥
प्रवव्राज महाबाहुरर्जुनः प्रियदर्शनाम् ।
जटिलो वल्कलधरः शरतूणीधनुर्धरः ॥ २ ॥
स्कन्धे कृत्वा वरारोहां बालामायतलोचनाम् ॥ ३ ॥
1 *b*. omitted in ST, SA[1], SL.

ST adds after 2 *b* :—

आक्षिप्य सहसा गच्छ शार्दूलः वृषलीमिव ।

After V. 11

S. cl. adds:—

गाण्डीवं हि नरव्याघ्र त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
कथं नाविष्कृताः स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ॥ १ ॥
यदीदं धनुरादाय चरेम सजने पुरे ।
क्षिप्रं नः प्रतिजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ॥ २ ॥
SA[2] नाविष्करिष्यामो धार्तराष्ट्रस्य मार्गतः ।

After V. 12

S. cl. adds :—

तस्मात्सर्वाणि शस्त्राणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
प्रविशेम पुरश्रेष्ठं तथा सम्यक्कृतं भवेत् ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच ।
अजातशत्रोर्वचनं श्रुत्वा चैव महायशाः ।
उवाच धर्मपुत्रं तमर्जुनः परवीरहा ॥ २ ॥

After V. 15a

SK adds :—

विपुलाकीर्णशाखा च वायसैरुपसेविता ।
स्नेहानुबद्धां पश्यामि दुरारोहामिमां शमीम् ॥
ST reads *b* after °पापमंगुन below.

After V. 14a

S. cl. adds :—

धनुर्भिः पुरुषं कृत्वा चर्मकेशास्थिसंवृतम् ।
उद्बन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंवृतम् ॥ १ ॥
अस्यामायुधमासज्य गच्छाम नगरं वयम् ।
एवं परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिणः ।
अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्याः केचिदायुधम् ॥ २ ॥

After V. 17

S. cl. adds :—

तानि सर्वाणि संनह्य पंच पंचाचलोपमाः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशानतुलप्रभान् ॥ १ ॥

SK, SG only continue :—

ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।
आरुह्येमां शमीं वीर निधत्स्वेहायुधानि नः ॥ २ ॥
इति संदिश्य तं पार्थः पुनरेव धनंजयम् ।
अब्रवीदायुधानीह निधातुं भरतर्षभः ॥ ३ ॥

After V. 18

ST, SA[2] add:—

तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं विधातुं धनुराहरत् ।

After V. 20a

S. cl. adds :—

जृंभिते च धनुःश्रेष्ठे न्यासार्थं नृपसत्तमः ।
धर्मपुत्रो महातेजाःसर्वलोकवशंकरम् ॥ १ ॥
भुजंगभोगसदृशं मणिकांचनभूषितम् ।
वित्रासनं दानवानां राक्षसानां च नित्यशः ॥ २ ॥

After V. 23a

S. cl. adds:—

येन क्रोधवशाञ्जघ्ने पर्वते गंधमादने ।
दिव्यं सौगंधिकं पुष्पं येनार्जयत्स पांडवः ॥ १ ॥
त्रिगर्तान्येन संग्रामे जित्वा त्रैगर्तमानयत् ।
इंद्राशनिसमस्पर्शं वज्रहाटकभूषितम् ॥ २ ॥

ST adds after 1*a*:–

यक्षान् क्रोधामितान्राक्षान् राक्षसांश्चातिपूरुषान् ।

After 23

S. cl. adds :—

नकुलं पुनराहूय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच येन संग्रामे सर्वे शत्रून् जिघांससि ॥ १ ॥
सुराष्ट्रान् जितवान्येन शार्ङ्गगांडीवसन्निभम् ।
सुवर्णविकृतं सारमिंद्रायुधनिभं वरम् । ॥ २ ॥
तवानुरूपं सुकृतं चापमेतदलंकृतम् ॥
तद्विसंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ॥ ३ ॥

SA[1] reads these lines after those about सहदेव below.

SA[2] omits v. 2 *a* and 3 *a* and reads 2 *b* after our 24 *a*

After V. 24a

SA[2] adds:—

सुवर्ण विकृत &c (2 *b*, above) and then—
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहरत् ।

After V. 25

S. cl. adds:—

सहदेवं च संप्रेक्ष्य पुनर्धर्मसुतो ब्रवीत् ॥
कलिंगान्दाक्षिणात्यांश्च मागधांश्चाजिशोभनः ॥ १ ॥
येनैव शत्रून्समरे अथाक्षीररिमर्दन ॥
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ॥ २ ॥

After the above vv. SA[1] adds:—

अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।
तदसज्यं धनुश्चक्रे नकुलो धनुरात्मनः ॥

After V. 27

SG, ST, SL. SA add.—

तानि सर्वाणि संनह्य वासोभिः परिवेष्ट्य च ।
आरोह यावदेतानि निधातुं विहगैर्वृताम् ॥
शमीमारुह्य महतीं निक्षिपायायुधानि नः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स हि धर्मेण धर्मात्मा तदा घोरतरे वने ॥
अरणीपर्वणः काले वरो दत्तः परंतप ॥ २ ॥
तान्यायुधान्युपादाय कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
स वचः पुरुषव्याघ्रः प्रोवाच मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥

SK. adds:—

अथाब्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परंतपः ॥
आरुह्येमां शमीं वीर निधस्त्वेहायुधानि नः ॥ ४ ॥
इदं गोमृगमभ्याशे गतसत्वमचेतनं ।
एतदुत्कृत्य वै वीर धनूंषि परिवेष्टय ॥ ५ ॥
एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।
शमीमारुह्य त्वरितो धनूंषि पर्यवेष्टयत् ॥ ६ ॥
शीतवातातपभयाद्दर्पत्राणाय दुर्जयः ।
तानि वीरो यथाजानन्निराबाधानि सर्वशः ॥ ७ ॥
पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतमावरं ।
(After this comes our v. 29).
ततः परमदूरस्थमुच्छवृत्तिकलेवरम् ॥ ८ ॥
प्रायोपवेशनाच्छुष्कं स्नायुचर्मास्थिसंयुतम् ॥
तच्चानीय धनुर्मध्ये निबबंधुश्च पांडवाः ॥ ९ ॥
उपायकुशलाः सर्वे प्रणदंतः समब्रुवन् ।
अस्य वद्धस्य दौर्गंध्यान्मनुष्या वनचारिणः ॥ १० ॥

After this comes our v. 30 *b*.

After V. 30

S. cl. adds:—

अथाब्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
रज्जुभिः सुकृतं प्राज्ञ विनिर्वध्नीहि पांडव ॥ १ ॥
यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।
तेषामुपरि बध्नीहि इदं विप्रकलेवरम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वासहदेवस्तु पर्यबध्नत तच्छवम् ।
युधिष्ठिरः शुचिर्भूत्वा मनसाभिप्रणम्य च ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्माणमिंद्रं वरदं कुवेरं वरुणानिलौ ।
रुद्रं यमं च विष्णुं च सोमार्कौ धर्ममेव च ॥ ४ ॥
पृथिवीमंतरिक्षं च दिशश्चोपदिशस्तथा ।
वसूंश्च मरुतश्चैव ज्वलनं चातितेजसं ॥ ५ ॥
दिवाचरा रात्रिचराणि चापि यानीह भूतान्यनुकीर्तितानि ।
तेभ्यो नमस्कृत्य च सुव्रतेभ्यः प्रणम्य तेषां शरणं गतोऽहम् ॥ ६ ॥
सर्वायुधानीह महाबलानि न्यासं महादेवसमीपतो वै ।
न्यस्याम्यहं वायुसमीपतश्च वनस्पतीनां च सपर्वतानाम् ॥ ७ ॥

एष न्यासो मया दत्तः सोमसूर्यानिलाग्निके ।
मम पार्थस्य वा देयं पूर्णे वर्षे त्रयोदशे ॥ ८ ॥
नेदं भीमे प्रदातव्यमयं क्रुद्धो वृकोदरः ।
आमर्षान्नित्यसंक्रुद्धो धृतराष्ट्रसुतान्प्रति ।
अपूर्णकाले प्रहरेत् क्रोधसंजातमत्सरः ॥ ९ ॥
पुनः प्रवेशो नः स्यात्तु वनवासाय सर्वदा ।
समये परिपूर्णे तु धार्तराष्ट्रान्निहन्महे ॥ १० ॥
एष चार्थश्च धर्मश्च कामः कीर्तिरलं यशः ।
मदायत्तमिदं सर्वं जीवितं च न संशयः ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सोवनीर्य महाप्राज्ञः पांडवः सत्यविक्रमः ।
भीमं कंठे परिष्वज्य चाब्रुवीय नराधिपः ॥ १२ ॥ (not in SK.)
दैवतेभ्यो नमस्कृत्य शर्मी कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
नगरं गन्तुमायाताः सर्वे ते भ्रातरः सह ॥ १३ ॥
After this come our v v. 33 & 31 *b*.

After V. 31

S. cl adds:—

बहुकालपरीणामा मृत्योस्तु वशमीयुषी ।
न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ॥ १ ॥
यः समासाद्यते कश्चित्तस्मिन्देशे यदृच्छया ।
तमेवमूचुर्धर्मज्ञाः कुलधर्मो न ईदृशः ॥ २ ॥
विश्वासयंतस्ते दृष्ट्वा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।
स्वर्गतेयमिहास्माकं जननी शोकविह्वला ।
वने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ॥ ३ ॥

After V. 32a

S. cl. adds:—

एवं ते सुकृतं कृत्वा समंतादवघुष्य च ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ।
युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपत्नी सुमध्यमा ॥ १ ॥
SA[2] interchanges *b* & *c*.

After V. 35a

S. cl. adds:—

मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपं यन्तुमंजसा ।

Before V. 35

SA[1], SG, SK add:—

आपत्सु नामभिस्त्वेतैः समाव्हामः परस्परम् ।

* * * * *

After the end of the fifth Adhyāya in the present text, Edns and MSS as under, had a new (their sixth) Adhyāya containing the दुर्गास्तुति or स्तोत्र. The text of this Adhyāya–an interpolated one–(for which see Notes, p. 22 f.) is given below.

(I)

Text according to Edns BCEGHKM, SK, ST.

वैशंपायन उवाच ।

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥

यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ।
नंदगोपकुले जातां मंगल्यां कुलवर्धिनीम् ॥ २ ॥

कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥

वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ४ ॥

भारावतरणे पुण्ये ये स्मरंति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ॥ ५ ॥

स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकांक्षी राजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥

[BEHM read a different text from here; vide II below; and Edns CGK, SK, ST continue]:—

नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ।
बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥

चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छवलये केयूरांगदधारिणि ।
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ॥ ८ ॥

स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव खेचरि ।
कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना ॥ ९ ॥

बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ।
पात्री च पंकजी घंटी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ॥ १० ॥

पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ।
कुंडलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ॥ ११ ॥
चंद्रविस्पर्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ।
मुकुटेन विचित्रेण केशबंधेन शोभिना ॥ १२ ॥
भुजंगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनेवेह मंदरः ॥ १३ ॥
ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ।
कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ॥ १४ ॥
तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १५ ॥
जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ।
ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतम् ॥ १६ ॥
विंध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥ १७ ॥
कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि ।
भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १८ ॥
प्रणमंति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ।
न तेषां दुर्लभं किंचित् पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ १९ ॥
दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः ।
कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ॥ २० ॥
दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ।
जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ॥ २१ ॥
ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ।
त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या संततिर्मतिः ॥ २२ ॥
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया ।
नृणां च बंधनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् ॥ २३ ॥
व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ।
[ST reads text of II after this.]
सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ॥ २४ ॥
प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ॥ २५ ॥
शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ॥ २६ ॥
उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।

देव्युवाच ।

शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ॥ २७ ॥

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ।
मम प्रसादान्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् ॥ २८ ॥

राज्यं निष्कंटकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ।
[Text from 24 *b* to 29 *a* is found in H also.]
भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ॥ २९ ॥

मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
ये च संकीर्तयिष्यंति लोके विगतकल्मषाः ।
तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३० ॥

प्रवासे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसंकटे ।
अटव्यां दुर्गकांतारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३१ ॥

ये स्मरिष्यंति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता ।
न तेषां दुर्लभं किंचित् अस्मिँल्लोके भविष्यति ॥ ३२ ॥

इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा ।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यंति पाण्डवाः ॥ ३३ ॥

मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् ।
न प्रज्ञास्यंति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षां कृत्वा च पांडूनां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५ ॥

1 *a*–omitted in BE. 1 *b*–omitted in ST, BEHM. V. 5 omitted in C, GK V. 6 omitted in BEH.

24 *a*–ST adds verses after this, agreeing with the text of BEHM (H).

26, and 27 *a* omitted in BEHM. BE read दर्शनं तु गता देवी दुर्गा त्रिभुवनेश्वरी। and H reads–दर्शनं च तदा दत्वा देवी वचनमब्रवीत् । for these lines.

27 ST omits भविष्यत्य° &c. from the following line, and along with H (BEHM) reads this line as:—शृणु वत्स महाबाहो संग्रामे विजयस्तव ।

28 *a*–omitted in BEHM.

b–GK क्षोभयिष्यसि समरे मयैनां कुरुवाहिनीम् for this line.

29 *a* H, ST निष्कंटकं कृतं राज्यं भोक्ष्यसे भ्रातृभिः सह ।
b–ST as in H omits this and reads instead different vv. of फलश्रुति (vide H)

(II)

Text of दुर्गास्तोत्र as in BEHM, after v. 6 in I above. ST reads this text after 24 *a*; and the vv. of फलश्रुति come after 29 *a*, so that 24 *a*–29 *b* is common to both I and II.

ॐ नमोस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
बालभावा सुरेन्द्राणि घण्टालि विकटोत्कटे ॥ १ ॥

चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयन्ति विजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे चाष्टमीनवमीप्रिये ॥ २ ॥

कपिले पिंगले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यमहाभागे विद्युज्ज्वलितकुंडले ॥ ३ ॥

मेरुविंध्यांतरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गखट्वांगधारिणि ॥ ४ ॥

त्रिशूलवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।
देवि देवाश्च पूजंति पूर्णमासीं चतुर्दशीं ॥ ५ ॥

[II and ST have, after this vv. मोह राज्यपरिभ्रष्टः &c. 24 *b*, to निष्कटकं हतं राज्यं &c. v. 29 *a* agreeing with the text in I. Then follow vv. of फलश्रुति which read]:—

इति गुह्यतमं स्तोत्रं पवित्रं पापनाशनं ।
कीर्तयिष्यन्ति ये लोका न तेषां विद्यते भयं ॥ १ ॥

संग्रामे शत्रुसंबाधे विवादे चौरसंकटे ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा यःकश्चिन्मां स्मरिष्यति ॥ २ ॥

तस्याहं सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पांडव ।
इत्युक्त्वा पांडवं देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ ३ ॥

(III)

A has some vv. relating to this स्तोत्र, noted on the margin which read:—

तत्र ते वै महात्मानो दुर्गां भक्तिपुरस्कृतां ।
स्मरंतः पूजयांचक्रुः देवीं दुर्गविनाशिनीं ।
सा पूजिता तदा सर्वैः पांडवैश्च समाहिता ॥

प्रसन्ना याशृ (यु) धान्याथ स्मयंती वियति स्थिता ।
न भेतव्यं महाभागा दुर्गमेतत्तरिष्यत ।
कृत्वैष्णा ... आयुधान्युपलक्ष्यथ ।

तीर्णप्रतिज्ञा सुधिय (:) शत्रूनपि विज (जे) ष्यथ ।
इत्युक्त्वांतर्हृता सद्य पांडवा विस्मयं ययुः ॥

(IV)

Text of दुर्गास्तोत्र as in D

विराटनगरे रम्ये प्रविशन्नेव भूपतिः ।
स्तुनोति मनसा देवीं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिर· ॥
भ्रातृभिः सहितो राजन् तथैव प्रपितामह· ।
दु·खशोकेन संतप्तो द्रौपद्या सह भारत ॥
कृतांजलिपुटो भूत्वा वनवासाद्विनि·सृत· ।
भक्त्या परमया युक्तो दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीं ॥
महिषासुरदर्पघ्नीं सर्वलोकनमस्कृतां ।
शैलराजसुतां देवीं वरदामभयप्रदा ॥
शत्रुभिः परिभूतात्मा गद्गदाक्षरमानस· ।
स्तोत्रं प्रचक्रमे पुण्य स्वश्रेयोर्थं नराधिपः ॥
अजातशत्रुः प्रणिपत्य चादौ । पादाब्जयुग्मं त्रिदशार्चितायाः ॥
वाक्पुष्पस्रग्दाममनोहरैः स । अभ्यर्चयामास पितामहस्ते ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

नमस्तेंवुजपत्राक्षी नमस्ते त्रिदशार्चिते ।
सुरारणि नमस्तुभ्य नमः पशुपतिप्रिये ॥
दैत्यदानवदर्पघ्नी दैत्यदानवपूजिते ।
शैलराजसुते देवि नमस्ते विंध्यवासिनि ॥
सर्वप्रहरणोपेते सर्वज्ञे सर्वगे ध्रुवे ।
अजिते विजये भद्रे भद्रकालि रणप्रिये ॥
कृष्णे देवि नमस्तुभ्यं नमस्ते कैटभेश्वरि ।
नमो गायत्रि सावित्रि नमस्ते जातवेदसे ॥
योगीश्वरि नमस्तुभ्य मेनकायाः सुते नमः ।
शंकरार्धशरीरस्थे नमस्ते विष्णुपूजिते ॥
नमो ब्रह्माणि रुद्राणि नमो नारायणात्मजे ।
नमस्त्रैलोकविख्याते नमस्तेऽमरपूजिते ॥
पद्मकिंजल्कवर्णाभे चारुपद्मवरानने ।
महासिंहसमारूढे महाशार्दूलवाहिनि ॥
कांतारेष्वथ दुर्गेषु त्व यासि शरणागतान् ।
त्व गतिर्नो महादेवि दुर्गे दुर्गभयापहे ॥

महेंद्राणि नमस्तुभ्यं नमस्ते भक्तवत्सले ।
महिषासुरदेहघ्नि कंसासुरभयंकरि ॥

कालरात्रि महारात्रि यशस्करि शुभानने ।
दुःखदे सुखदे सौम्ये प्रचंडे चंडिके शिवे ॥

पूज्यासि त्वं महाभागे पातालतलवासिभिः ।
अनंतप्रमुखैर्नागैर्वासुकिस्तक्षकादिभिः ॥

मर्त्येपीह नृपैः सर्वैश्चंद्रादित्यकुलोद्भवैः ।
मानवैर्विविधैर्नित्यं चतुर्वर्णाश्रमस्थितैः ॥

स्वर्गेप्यमरनाथैंद्रैर्यक्षगंधर्वकिंनरैः ।
विद्याधरगणैर्दिव्यैर्दिव्यैश्चाप्सरसां गणैः ॥

आदित्यैर्वसुभिः साध्यैरश्विभ्यां विश्वनायकैः ।
मुनिभिर्वालखिल्याद्यैः पुराणऋषिसत्तमैः ॥

भृग्वंगिरोवसिष्ठाद्यैः काश्यपात्रिप्रजेश्वरैः ।
पुलस्त्यागस्त्यपुलहैर्मनुष्यपितृभिस्तथा ॥

मुनिभिः क्रतुदक्षाद्यैः सनक्षत्रैर्ग्रहैरपि ।
सिद्धैर्नानाविधाकारैरनेकसुरचारणैः ॥

दिक्पालैर्लोकपालैश्च शक्राद्यैर्विबुधेश्वरैः ।
स्तूयसे हूयसे भक्त्या नित्यं त्रैलोक्यवासिभिः ॥

त्वयेदं धार्यते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ।
विश्वं विश्वसृजा सार्धं लोकालोकमशेषतः ॥
तन्नास्ति त्रिषु लोकेषु यत्त्वया तु विना क्वचित् ।
किंचित्प्रवर्तते देवि ब्रह्मांडाभ्यांतरं च यत् ।
पाहि मां त्वं महाभागे महादेवार्धकायिनि ॥

कात्यायनि महाभागे मायाख्ये पापनाशिनि ।
भ्रातृभिः सहितो देवि द्रौपद्या चानया सह ॥

आपन्महार्णवे मग्नो घोरेस्मिन्नृपनिर्गमे ।
दुस्तरे त्राहि मां भद्रे परकायनिवेशने ॥

पतमानं निरानंदमनाथं दुःखभागिनः ।
दायादैः परिभूतोस्मि दुःखशोकपरिप्लुतः ॥

राज्यभ्रष्टो धनैर्हीनो बंधुभिः परिवर्जितः ।
वर्षाणि द्वादशेमानि पूरितानि महावने ॥

तव प्रसादान्महेंद्राणि भ्रातृभिः सहितेन च ।
द्वादशाब्दादिकं वर्षं प्राप्तं कष्टतरं मया ॥

प्रेरणीयं सुदुःप्रेर्यं प्रेरितव्यं सुदुर्गमं ।
तथा कुरु दयां मेद्यविषमामापदं इमां ॥

तराम्यहं महादेवि विराटनगरे यथा ।
सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ॥
शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोस्तु ते ।

यथा न जानाति नरोत्र कश्चित् । स्वकः परो वा वसतां च नोत्र ॥
तथा कुरु स्वप्रसतां वरिष्ठे । त्वच्चारुपादाब्जपुरस्थितोऽहं ॥
दुःखान्वितः संप्रलपामि दुर्गे । उन्मत्तवद्दीनमना निराशः ॥
प्रसीद दुर्गे मम सानुजस्य । समीहितं यत् त्वपादिश्यतां मे ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं संस्तवमानस्य पांडवस्य महात्मनः ।
ततः सुमधुरा रम्या मनःप्रह्लादकारिणी ॥

दिव्या श्रुतिसुखा पुण्या स्पष्टाक्षरसमन्विता ।
प्रश्वासयंती राजानं वागुवाचाशरीरिणी ॥

देव्युवाच– भो भोस्त्वं पांडवश्रेष्ठ कौंतेयारिविमर्दन ।
मा भैषीर्नरशार्दूल त्यज शोकं विशांपते ॥

सद्वाकुसुममालाभिरर्चिताहं त्वयानघ ।
तुष्टाहं परया भक्त्या प्रश्रयेण दमेन च ॥

सर्वदा मत्प्रसादात्त्वं विराटनगरे शुभे ।
अनुजैः सहितो राजन्भार्यया चानया सह ॥

मंदिरं मत्स्यराजस्य निवसस्व यथासुखं ।
न च त्वां चेत्स्यते कश्चिन्मानवो मनुजाधिप ॥

स्वकीयो वान्यकीयो वा मत्प्रसादाज्जगत्पते ।
इमं संवत्सरं तात प्रेरयित्वा प्रयत्नतः ॥

पितृपैत्तामहायातं राज्यं निहतकंटकं ।
अचिरादेव भूयस्त्वं प्राप्स्यसे राजसत्तम ॥

रक्ष्याम्यहं त्वां नरदेव नित्यं ।
दुर्गेषु संग्राममहाभयेषु ॥

दिवा च रात्रौ च सुतं यथेति ।
प्राश्वास्य तं सा विरराम वाणी ॥

इमं पुण्यतमं स्तोत्रं ये पठिष्यंति मानवाः ।
न तेषां विद्यते पापं नाप्यर्तिर्न च दुर्गतिः ॥

धनार्थी लभते वित्तं प्रजार्थी लभते प्रजाम् ।
कन्यार्थी लभते कन्यां वियोगी प्रियदर्शनम् ॥
लाभार्थी लभते लाभं यशोर्थी लभते यशः ।
श्रेयोर्थी लभते श्रेयो जयार्थी विजयी भवेत् ॥
श्री महाभारते विराटपर्वणि दुर्गास्तुतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ADHYĀYA 6

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

D adds:—

रामाभिरम्यसुरपादपतुल्यगंधैः ।
पुष्पैरलंकृतभुवं सुनिविष्टवप्रम् ॥
प्राकारतोरणगृहैरिवमंदराद्रेः ।
कूटं सकूटमथ ते ददृशुःपुरं तत् ॥

After V. 8

K adds:—

विद्धि प्रभो मत्स्यपते कुलोत्तमं सेवार्थिनं सेवकमानवर्द्धनम्

Before V. 10

Edns A²BCDEGHKLMN add:—

तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं बभाषे ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

ततस्तु ते पुण्यजलां शिवां शुभाम् ।
महर्षिगंधर्वनिषेवितोदकाम ॥
त्रिलोककान्तामवतीर्य जान्हवीम् ।
ऋषींश्च देवांश्च पितॄननर्पयन् ॥ १ ॥
वरप्रदानं त्वनुचिन्त्य पार्थिवः ।
हुत्वाग्निहोत्रं कृतजप्यमङ्गलः ॥
दिशं तथैन्द्रीमभितः प्रपेदिवान् ।
कृताञ्जलिर्धर्ममुपाह्वयच्छ्र्नैः ॥ २ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
वरप्रदानं मम दत्तवान्पिता ।
प्रसन्नचेता वरदः प्रजापतिः ॥

जलार्थिनो मे तृषितस्य सोदराः ।
मया प्रयुक्ता विविशुर्जलाशयम् ॥ ३ ॥
निपातिता यक्षवरेण ते वने ।
महाहवे वज्रभृतेव दानवाः ॥
मया च गत्वा वरदो हितो पितः ।
विवक्षता प्रश्नसमुच्चयं गुरुः ॥ ४ ॥
स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ ।
परिष्वजंश्चाह तथैव सौहृदात् ॥
वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन ।
स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽस्मि पश्य माम् ॥ ५ ॥
स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः ।
सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ॥
इमे च जीवन्तु ममानुजाः प्रभो ।
वय स्वरूपं च जयं तथाऽऽप्नुमः ॥ ६ ॥
क्षमा च कीर्तिश्च यथेप्सितं भवेत् ।
व्रतं तु सत्यं च समाप्तिरेव च ॥
वरो ममैषोस्तु यथाऽनुकीर्तितो ।
न तन्मृषा देववृषो यथाऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
तदैव तत्प्रसादेन रूपमेवाभवत्स्वयम् ॥ ८ ॥
स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृत् ।
कमण्डलूर्णापधरो व्यजायत ॥
सुरक्तमाञ्जिष्ठवराम्बरः शिखी ।
पवित्रपाणिर्ददृशे तदाऽद्भुतम् ॥ ९ ॥
तथैव तेषामपि धर्मचारिणाम् ।
यथोचिताहाभरणाम्बरस्रजः ॥
क्षणेन राजन्नभवन्महात्मनाम् ।
प्रशस्तधर्माग्र्यफलाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ १० ॥
नवेन रूपेण विशांपतिर्युतः ।
स्वधर्वरूपेण बभौ प्रतापवान् ॥ ११ ॥

Before V. 2d

S. cl. adds :—

अनंततेजोज्वलितं हुताशनं ।

Before V. 4

S. cl. adds :—

सभासदं प्राञ्जलिभिर्जनैर्वृतम् ।
विचित्रनानाविधशस्त्रपाणिभिः ॥
उपायनैर्वैः प्रविशद्भिरार्चितं ।
द्विजैश्च शिक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ॥ १ ॥
गजैरुदीर्णं तुरगैश्च संकुलम् ।
मृगद्विपैः कुब्जगणैः समावृतम् ॥
सितोच्छ्रितोष्णीषनिरुद्धमूर्धजं ।
विचित्रवैडूर्यविकारकुण्डलम् ॥
विराटमायाच्च युधिष्ठिरस्तदा ।
बृहस्पतिः शक्रमिव त्रिविष्टपे ॥ २ ॥

After V. 4a

S. cl. adds :—

विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।
पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहुः ।
द्विजाश्च ये चास्य समासदस्तदा ॥ १ ॥

विराट उवाच ।

को वा विजानाति पुरास्य दर्शनम् ।
युवा सभां योऽयमुपैति मामिकाम् ॥
रूपेण सारेण विराजयन्महीम् ।
श्रिया ह्ययं वैश्रवणो द्विजो यथा ॥ २ ॥
मृगेन्द्रराड्वारणयूथपोपमः ।
प्रभात्ययं काञ्चनपर्वतो यथा ॥
विराजते पावकसूर्यसन्निभम् ।
स चन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्ग्रहः ॥ ३ ॥
न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरः ।
न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ॥
न कुण्डलं नाङ्गदमस्य न स्रजः ।
विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ॥ ४ ॥
क्षात्रं च रूपं हि बिभर्त्ययं भृशम् ।
गजेन्द्रशार्दूलमहर्षभोपमः ॥
अभ्यागतोऽस्माननलंकृतोऽपि सन् ।
विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ॥ ५ ॥

विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा ।
विराट इत्येवमुवाच तं प्रति ॥
ससागरान्तामयमद्य मेदिनीम् ।
प्रशासितुं चार्हति वासवोपमः ॥ ६ ॥

नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति ।
मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ॥
तुल्यं हि रूपं प्रतिदृश्यतेऽस्य ।
गजस्य सिंहस्य तथर्षभस्य ॥ ७ ॥

यमेष कामं परिमार्गते द्विजः ।
स चास्य सर्वः क्रियतामसंशयम् ॥
प्रियं च मे दर्शनमीदृशे जने ।
द्विजेषु मुख्येषु तथाऽतिथिष्वपि ॥ ८ ॥

धनेषु रत्नेष्वथ गोषु वेश्मसु ।
प्रकामतो मे विचरत्ववारितः ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणस्तमनन्ततेजसम् ।
विराजमानं सहसोत्थितो नृपः ॥
अन्येन रूपेण समीपमागतम् ।
त्रिदण्डकुण्डयङ्कुशशिक्यपाणिनम् ॥ १० ॥

समुत्थिता सा हि सभा सपार्थिवा ।
स विप्रराजन्यविशा सशूद्रका ॥
सभागतं प्रेक्ष्य तपन्तमर्चिषाम् ।
विनिःसृतं राहुमुखाद्यथा रविम् ॥ ११ ॥

स तेन पूर्वं जयतां भवानिह ।
द्विजातिनोक्तोऽभिमुखः कृतांजलिः ॥
जयं जयार्हेण समेत्य वर्धितः ।
विराटराजो ह्यभिवादयच्च तम् ॥ १२ ॥

तमब्रवीत्प्रांजलिरेष पार्थिवो ।
विराटराजो मधुराक्षरं वचः ॥
प्राप्तः कुतस्त्वं भगवन् किमिच्छसि ।
क यास्यसे किं करवाणि ते द्विज ॥ १३ ॥

श्रुतं च शीलं च कुलंच शंस मे ।
गोत्रं तथा नाम च देश मेव च ॥

सत्यप्रतिज्ञा हि भवंति साधवः ।
विशेषतः प्रव्रजिता द्विजातयः ॥ १४ ॥
यथानुरूपं प्रचरामि ते त्वहम् ।
न चावमंता न तवाभिभाषितम् ॥
अपूजिता ह्यग्निसमा द्विजातयः ।
कुलं दहेयुः सविषा इवोरगाः ॥ १५ ॥
सर्वां च भूमिं तव दातुमुत्सहे ।
सदंडकोशां विसृजामि ते पुरम् ।
... ...
किं कर्म चाप्याचरसि द्विजोत्तम ॥ १६ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवाणं तमुवाच पार्थिवम् ।
युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चासकृत् ॥
सत्यं वचः कोन्विह वक्तुमुत्सहेत् ।
यथाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव ॥ १७ ॥
श्रुतं च शीलं च कुलं च कर्म च ।
शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च ॥
गुरूपदेशान्नियमाच्च मे व्रतं ।
कुलक्रमार्थं पितृभिर्नियोजितम् ॥ १८ ॥
द्विजो व्रतेनास्मि न च स्वतः प्रभो ।
संमुण्डितः प्रव्रजितस्त्रिदण्डभृत् ॥
इदं शरीरं मम पश्य मानुषम् ।
समावृतं पञ्चभिरेव धातुभिः ॥ १९ ॥
ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदर्शिनः ।
वदन्ति पञ्चैव पितॄन्यथा श्रुतिः ॥
मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहम् ।
न चास्मि तुल्यः पितृभिः स्वभावतः ॥ २० ॥
कङ्को हि नाम्ना विषयं तवागतः ।
व्रती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा ॥
द्यूतप्रसङ्गादधनोऽस्मि राजन् ।
सत्यप्रतिज्ञा मतिनश्वरामः ॥ २१ ॥
... ...
गृहप्रवेशां च शरीरमेव च ।
गृहे च तस्योषितवानहं सुखम् ॥
राजाऽस्मि तस्य सपुरेऽभयं पुरा ॥ २२ ॥
ममाज्ञया तत्र विचेरुरङ्गनाः ।
मम निवार्य दमयन्ति वाजिनः ॥

मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा ।
न तत्कदाचित्कृतवाञ्जनोऽन्यथा ॥ २३ ॥
सोहं पुरा तस्य वयस्समः सखा ।
चरामि सर्वां वसुधां सुदुःखितः ॥
न तु प्रशान्तिं क्वचिदाप्तवानहम् ।
व्रतापदेशान्नियमेन भारिकः ॥ २४ ॥

... ...

तदेव सौख्यं मृगयामहे वयम् ।
कृतज्ञभावेन मयानुकीर्तितम् ॥
युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम् ॥ २५ ॥
इमं हि मोक्षाश्रममास्थितस्य मे ।
युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि ॥
न मेऽस्ति माता न पिता न बांधवाः ।
न मेऽस्ति रूपं न रतिर्न संततिः ॥ २६ ॥
सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे ।
प्रियाप्रिये तुल्यगते गतागते ॥
मुक्तोस्मि कामाच्च धनाच्च सांप्रतम् ।
त्वदाश्रये वस्तुमिहाभ्युपागतः ॥ २७ ॥
संवत्सरेणेह समाप्यते त्विदम् ।
मम व्रतं दुष्करकर्मकारिणः ॥
ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभिः ।
पुनर्व्रजिष्ये च कुतूहलं यतः ॥ २८ ॥

... ...

पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन् ।
मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तयन् ॥
निराश्रयः प्रव्रजितोस्मि भिक्षुक ॥ २९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तेनैवमुक्ते वचने नराधिपः ।
कृताञ्जलिः प्रव्रजितं विलोक्य च ॥
अथाब्रवीद्धृष्टमनाः शुभाक्षरम् ।
मनोनुगं सर्वसभागतं वचः ॥ ३० ॥

After V. 12

S. d. adds :—

समानयानासनवस्त्रभोजनम् ।
प्रभूतमाल्याभरणानुलेपनम् ॥

स सार्वभौमोपम सर्वदाऽर्हसि ।
प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम् ॥ १ ॥
ये त्वाऽभिधावेयुरनर्थपीडिताः ।
द्विजातिमुख्या यदि वेतरे जनाः ॥
सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया ।
तेषां करिष्यामि न मेऽत्र संशयः ॥ २ ॥
... ...
यद्यपि किंचिद्वसु विद्यते मम ।
प्रभुर्भवांस्तस्य वशी वसेह च ॥ ३ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
अतोऽभिलापः परमो न विद्यते ।
(Here comes our v. 13c).
न भोजनं किंचन संस्पृशेयम् ।
हविष्यभोजी निशि च क्षितिशयः ॥ ४ ॥
व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्ठिकः ।
न क्रोधितव्यं नरदेव कस्यचित् ॥
एवंप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते ।
निवासबुद्धिर्भविता तु नान्यथा ॥ ५ ॥
एवं वरं मात्स्य वृणे प्रदापितम् ।
कृतो भविष्यामि वरेण तेऽनघ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवं तु राज्ञः प्रथमः समागमः ।
बभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च ॥
विराटराजस्य हि तेन सङ्गमः ।
बभूव विष्णोरिव वज्रपाणिना ॥ ६ ॥
तमासनस्थं प्रियरूपदर्शनम् ।
निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिपः ॥
सभां च तां प्रज्वलयन् युधिष्ठिरः ।
श्रिया यथा चन्द्र इव त्रिविष्टपम् ॥ ७ ॥

ADHYĀYA 7

[*NORTHERN RECENSION.*]

After 5b.

D adds:—

विज्ञायतामस्य विहाय चेष्टितं
गोत्रं च नामापि च शल्ययोधनं ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 2

SK, ST, SG, SL add:—

त्वचं च गोचर्ममयीं सुमर्दितां ।
समुक्षितां पानकरागपाडवैः ॥
किलासमालम्ब्य करेण चायसम् ।
सगृह्णिवेराद्रेकभूस्तृणाङ्कुरम् ॥ १ ॥

S. cl. adds:—

सभागतो वारणयूथपोपमः ।
तमिस्रहा रात्रिमिवावभासयन् ॥
सहस्रनेत्रावरजान्तकोपमः ।
त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरिः ॥ १ ॥
तमाव्रजन्तं गजयूथपोपमम् ।
निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ॥
भयात्समुद्विग्नविपण्णचेतनः ।
दिशश्च सर्वाः प्रसमीक्ष्य चासकृत् ॥ २ ॥
तमेकवस्त्रं परसैन्यवारणम् ।
सभाऽविदूरान्नृपतिर्नृपात्मजम् ॥
समीक्ष्य वैक्लव्यमुपेयिवाञ्शनैः ।
जनाश्च भीताः परिसर्पिरे भृशम् ॥ ३ ॥

After V. 3

S. cl. adds:—

को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनम् ।
मृगेन्द्रशार्दूलगतिं हि मामकः ।
व्यूढान्तरांसो मृगराडिवोत्कटः ।
य एष दिव्यः पुरुषः प्रकाशते ॥ १ ॥
राजश्रिया ह्येष विभाति राजवत् ।
विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपमः ॥
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति ।
सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ॥ २ ॥
रूपेण यश्चाप्रतिमो ह्ययं महान् ।
महीमिमां शक्र इवाभिपालयेत् ॥
नाभूमिपोऽयं हि मतिर्ममेति च ।
च्युतः समृद्ध्या नभसीव नाहुषः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डवः ।
सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ॥
जयेति राजानमभिप्रभोदयन् ।
सुखेन सभ्यं च सभागतं जनम् ॥ ४ ॥
ततो नृपं वाक्यमुवाच पाण्डवः ।
यथाऽनुपूर्व्यात्कृपयान्वितोत्तरम् ॥
त्वां जीवितुं शत्रुहन्नागतोऽहम् ।
त्वमेव लोके परमो हि संश्रयः ॥ ५ ॥
नरेन्द्र शूद्रोऽस्मि चतुर्थवर्णभाक् ।
गुरूपदेशात्परिचारकर्मकृत् ॥
जानामि सूपांश्च रसांश्च संस्कृतान् ।
मांसान्यपूपांश्च पचामि शोभनान् ॥ ६ ॥
रागप्रकारांश्च बहून्फलाश्रयान् ।
महानसे मे न समोऽस्ति सूपकृत् ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत् ।
प्रियं प्रगल्भं मधुरं विनीतवत् ॥
न शूद्रतां कांचन लक्षयामि ते ।
कुबेरचन्द्रेन्द्रदिवाकरप्रभ ॥ ८ ॥
हुताशनाशीविषतुल्यतेजसः ।
न कर्म ते योग्यमिदं महानसे ॥
न सूपकारो भवितुं त्वमर्हसि ।
सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपम ॥ ९ ॥
अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी ।
भवाद्य मे वारणवाहिनीपतिः ॥
न नीचकर्मा भवितुं त्वमर्हसि ।
प्रशासितुं भूमिमिमां त्वमर्हसि ॥ १० ॥

भीमसेन उवाच ।

चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमुग्रशासन ।
न वै वृणे त्वामहमीदृशं पदम् ॥
जात्याऽस्मि शूद्रो बल्लवेति नाम्ना ।
जिजीविषुस्त्वद्विषयं समागतः ॥ ११ ॥
युधिष्ठिरस्यास्मि महानसे पुरा ।
बभूव सर्वप्रभुरन्नपानदः ॥
तथापि मामुत्सृजसे महीपते ।
व्रजाम्यहं यावदितो यथागतम् ॥ १२ ॥

त्वमग्रसंस्कारविधौ प्रशाधि मां
भवामि तेऽहं नरदेव सूपकृत् ॥ १३ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

न नीचकर्मा तव मादृशः प्रभो ।
बलस्य नेताऽन्यबलो भवेदिति ॥
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप ।
प्रशाधि मां सूदपदे यदीच्छसि ॥ १ ॥
ये सन्ति मल्ला बलवीर्यसंभृताः ।
तानेव योत्स्यामि तवाभिहर्षयन् ।
वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्ते वचने नराधिपः ।
प्रत्यब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत् ॥ २ ॥

After V. 11

S. cl. adds :—

त्रिलोकपालो हि यथा विराजसे ।
तथाऽद्य मे विष्णुरिवातिरोचसे ॥

ADHYĀYA 8.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1

Edns CGKMN add:—

कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्ग्रथ्य शुचि

After V. 3a

H adds :—

राजधान्यां विराटस्य राजमार्गेण गच्छति ।

After V. 3

D adds:—

नरा नार्यश्च संप्रेक्ष्य परं विस्मयमागताः ॥

Before V. 13

Edns BCEGKN add: —

शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥

Before V 14

BCEGN add —

देवकन्या भुजगी वा नगरस्याथ देवता ।
विद्याधरी किंनरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥

After V 14

Edns & all MSS. add as third line —

देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्व कतमा शुभे।

Before V. 17

Edns BCENG add :—

मल्लिकोत्पलपद्मानां चपकानां तथा शुभे ।

Before V 24

Edns BCEKN add —

अध्यारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैवात्मनो नरः ।
राजवेश्मनि ते सुभ्रु गृहे तु स्यात्तथामम ॥

Before V 31

Edns BCEKN add —

प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्य शुचिस्मिते।

After V 33a

Edns BCEGLKN add —

उवास नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती ।

[*SOUTHERN RECENSION*]

Before V. 1

S cl. adds —

ततः कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिस्मिता ।

After V 2

S cl. adds —

प्रविष्टा नगरं भीरुः सैरन्ध्रीवेषसंयुता । (l. om in SA[2])

After V 7a

S cl adds —

स्त्रीभिश्च पुरुषैश्चापि सर्वतः परिवारिताम् ॥ १ ॥
विराटभार्या तां देवीं कारुण्याज्जातसंभ्रमा ।
अप्रेषयत्समीपस्थाः स्त्रियो वृद्धाश्च तत्पराः ॥ २ ॥
अपनीय ततः सर्वा आनयध्वमिहैव ताम् ।
यदा दृष्टा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा ।
तस्माच्छीघ्रमिहानाय्य दर्शयध्वं यदीच्छथ ॥ ३ ॥

तास्तथोक्ता उपागम्य द्रौपदीं परिसंगताः ।
आनीय सर्वथा त्वेनामब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥
भद्रे त्वां द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेष्णा हर्म्यभूतले ।
त्वदर्थं प्रेषयच्चास्मान्द्रष्टुं तां त्वं यदीच्छसि ।
आयाह्यस्माभिरेवाद्य रक्ष्यमाणा यथेष्टतः ॥ ५ ॥

(after v. 5 *b* above SG, SL, ST, add:—
प्रीतास्त्वदर्थं हि वयं त्वत्समीपमुपागताः ।)

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी तासां वचनं वाक्यकोविदा ।
ईप्सितार्थातिलाभेन हृष्टायाता गृहोत्तमम् ॥ ६ ॥
राजवेश्म ह्यथाक्रम्य यत्राग्र्यमहिषी स्थिता ।
सुदेष्णामगमत्कृष्णा राजभार्यां यशस्विनीम् ॥ ७ ॥
कृष्णान् केशान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्यासितेक्षणा ।
कुंचिताग्रांस्तु सूक्ष्माग्रान्दर्शनीयान्निबध्य च ।
जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनायतलोचना ॥ ८ ॥
सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्तःपुरं शुभा ।
ह्रीनिषेवान्विता बाला कम्पमाना लतेव सा ॥ ९ ॥
अभिगम्य च सुश्रोणी सर्वलक्षणसंयुता ।
ददर्शावस्थितां हैमे पीठे रत्नपरिच्छदे ॥ १० ॥
रक्तसूक्ष्माम्बरधरां मेघे सौदामिनीमिव ।
नानावर्णविचित्रां च सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ११ ॥
सुभ्रूं सुकेशीं सुश्रोणीं कुब्जवामनमध्यगाम् ।
बहुपुष्पोपकीर्णायां भूयां वेदिमिवाध्वरे ॥ १२ ॥
सुदेष्णां राजमहिषीं सर्वालंकारभूषिताम् ।
श्रीमतीं राजपुत्रीणां शतेन परिवारिताम् ॥ १३ ॥
ताःसर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा संतप्ताः परमांगनाः ।
पतिलोभप्रसक्ताः सहसोत्थाय चासनात् ॥ १४ ॥
निरीक्षमाणाः सर्वास्ताः शचीं देवीमिवागताम् ।
गूढगुल्फां वरारोहां कृष्णां ताम्रायतेक्षणाम् ।
अतिसर्वानवद्यांगीं नतगात्रीं सुमध्यमाम् ॥ १५ ॥
न ह्रस्वां नातिमहतीं जातां बहुतृणे वने ।
ऋश्यरोहीमिवानिन्द्यां सुकेशीं मृगलोचनाम् ॥ १६ ॥

(ST adds after महती :—
न गौरीं न च कालिकां । नीलोत्पलदलश्यामां ।)

तां मृगीमिव वित्रस्तां यूथभ्रष्टामिव द्विपाम् ।
लक्ष्मीमिव विशालाक्षीं विद्यामिव यशस्विनीम् ॥
रोहिणीमिव ताराणां दीप्तामग्निशिखामिव ।
पार्वतीमिव रुद्राणीं वेलामिव महोदधेः ॥ १७ ॥

सुलभामिव नागीनां मृगीणामिव किन्नरीम् ॥ १८ ॥
गङ्गामिव विशुद्धाङ्गीं शारदीमिव शर्वरीम् ॥
तामचिन्त्यतमां लोके इलामिव यशस्विनीम्।
सावित्रीमिव दुर्धर्षां ब्राह्मया लक्ष्म्या समन्वितां ॥ १९ ॥
सीतामिव सतीं शुद्धामरुंधतीमिव प्रियाम् ॥ २० ॥
SL, SA, ST omit the last line.

After V. 7 b

ST, SG, SA add :—
अथ संच्छिन्नपट्टाभ्यां वल्कलाजिनसंवृताम् ।

Before V. 14

S. cl. adds :—
देवकन्या भुजंगी वा नगरस्याथ देवता ।
विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥

After V. 14

S. cl. adds :—
तव ह्यनुपमं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ १ ॥
त्वां सृष्ट्वोपरतं मन्ये लोककर्तारमीश्वरम् ॥
न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का न पुंसां रतिर्भवेत् ॥ २ ॥
SK, SA only continue :—
प्रवालपुष्पस्तवकैराचिता वनदेवताः ॥
त्वामेव हि निरीक्षन्ते विस्मिता रूपसंपदा ॥ ३ ॥
अन्तःपुरगता नार्यो मृगाः पक्षिगणा नराः ॥
सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते सुविस्मिताः ॥ ४ ॥
न त्वादृशी काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ॥
दृष्टपूर्वा श्रुता वापि चक्षुषा विद्यते शुभा ॥ ५ ॥

After V. 15

S. cl. adds:—
पतीनां प्रेक्षमाणानां कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
केशपाशे परामृष्टा साऽहं त्रस्ता वनं गता ॥ १ ॥
तत्र द्वादशवर्षाणि वन्यमूलफलाशना ।
चराम्बनिलया सुभ्रूः सा तवान्तिकमागता ॥ २ ॥

After V 17a

ST adds:—
महिष्यो वासुदेवस्य ताश्च मां प्रत्यपूजयन् ।

After V. 17

S. cl. adds:—
तथाऽस्मि सुभ्रु याचाहमिष्टलाभेन तोषिता ।

कथं ते दातुमुच्छिष्टं पुमानर्हति भामिनि ।
प्रसारयेच्च कः पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वैव बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
एवमाचारसंपन्ना एवं देवपरायणा ।
रक्ष्या त्वमसि भूतानां सावित्रीव द्विजन्मनाम् ॥ ४ ॥
देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनी ।
वस भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मयि वर्तते ।
सर्वकामैः प्रमुदिता निरुद्विग्नमनाः सुखम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सुदेष्णयैवमुक्ता सा संप्रीता चारुहासिनी ।
निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुरं सुखम् ॥ ६ ॥
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ ७ ॥
एवं विराटेष्ववसंस्तु पाण्डवाः ।
कृष्णा तथाऽन्तःपुरमेत्य शोभना ॥
अज्ञातचर्यां प्रतिरुद्धमानसा ।
यथाऽग्नयो भस्मनिगूढतेजसः ॥ ८ ॥
ST adds after this श्रीमते रामानुजाय नमः ।

ADHYĀYA 9.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 15

H adds:—

अथ त्विदानीं तव रोचते विभो
यतस्ततो गव्यमवेक्ष्य मामकम् ।
त्वदर्पणा मे पशवो भवन्ति
शतं सहस्राणि गवां मितानि ॥ पाठ. ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

S cl. omits vv. 1–5 *b.* in the text and reads instead :—
अथापरोऽदृश्यत वै शशी यथा ।
हुतो हविर्भिर्हि यथाध्वरे शिखी ॥
तथा समालक्ष्यत चारुदर्शनः ।
प्रकाशयन्सूर्य इवाचिरोदितः ॥ १ ॥
तमाव्रजंतं सहदेवमग्रणीः ।
नृपो विराटो न चिरात्समैक्षत ॥

प्रक्षंत तं तत्र पृथक्समागताः ।
समागताः सर्व मनोहरप्रभम् ॥ २ ॥
युवानमायांतमभिप्रदर्शनम् ।
प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ॥
यष्ट्या प्रमाणान्वितया सुदर्शनम् ।
दामानि पाशं च निबध्य पृष्ठतः ॥ ३ ॥
मौर्वीं च तंत्रीं महतीं सुसंहितां ।
वालैश्च तार्यंतुभिः समावृताम् ॥
स चापि राजानमुवाच धैर्यवान् ।
कुरुष्व मा पार्थिव गोप्यवस्थितम् ॥ ४ ॥
मया हि गुप्ताः पशवो भवन्तु ते ।
प्रसन्ननिद्राः प्रमत्तोस्मि वल्लवः ॥
न श्वापदेभ्यो न च रोगतो भयम् ।
न चापि दावाग्न च तस्कराद्भयम् ॥ ५ ॥
पयःप्रभूता बहुला निरामयाः ।
भवंति गावः सुभृता नराधिप ॥
निशम्य राजा सहदेवभाषितं ।
निरीक्ष्य माद्रीसुतमभ्यनंदत् ॥ ६ ॥
उवाच हृष्टो मुदितेन चेतसा ।
न वल्लवत्वं त्वयि वीर लक्षये ॥
धैर्याद्वपुः क्षात्रमिवेह ते दृढम् ।
प्रकाशते कौरववंशजस्य वा ॥ ७ ॥
नार्यंडितेयं तव दृश्यते तनुः ।
भवेह राज्यं मम मंत्रधर्मभृत् ॥
प्रशाधि मत्स्यान्सह राजकानिमान् ।
बृहस्पतिः शक्रमिवानियामयन् ॥ ८ ॥
बलं च मे रक्ष सुयंत्र मर्यदां ।
गृहाण खड्गं प्रतिरूपमात्मनः ॥
सर्नीकपर्णामधरो बलस्य मे ।
प्रभुर्भवानस्तु गृहाण कार्मुकम् ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

विराटराजाभिहितः पुरूरवाः ।
प्रणम्य राजानमभिप्रणम्य च ॥
उवाच मत्स्याधिपतिं महामतिः ।
शृणुष्व राजन्मम वाक्यमुत्तमम् ॥ १० ॥

After V. 19a

S. cl. adds:—

कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ।
न चाहं चिरमिच्छामि क्वचिद्वस्तुं शुभानने ॥ १ ॥
व्रतं किलैतदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृशः ।
योऽस्माकं तु हरेद् द्रव्यं देशं वसनमेव वा ॥ २ ॥
न क्रोद्धव्यं किलास्माभिरस्मद्गुरुसमर्पणः ।
साऽहं वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सरांसि च ॥ ३ ॥
शैलांश्च विविधान्रम्यान्सरितश्च समुद्रगाः ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी भर्तृसब्रह्मचारिणी ॥ ४ ॥
विचरामि महीं दुर्गां यत्र सायंनिवेशना ।
वीरपत्नी यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ॥ ५ ॥
साऽहं विवत्सा विधिना गन्धमादनपर्वतात् ।
शृणोमि तव सौशील्यं भर्तुर्मधुरभाषिणि ॥ ६ ॥
माहात्म्यं च ततः श्रुत्वा ब्राह्मणानां समीपतः ।

After V. 19

S. cl. adds :—

गुरवो मम धर्मश्च वायुः शक्रस्तथाऽश्विनौ ।
तेषां प्रसादाच्च न मां कश्चिद्धर्षयते पुमान् ॥

SK alone continues —

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा सुदेष्णां तां कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
साऽब्रवीद्विस्मयाविष्टा द्रौपदीं योषितां वराम् ॥

After V. 20

SK adds:—

साऽहं त्वां न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेश्मनि ।
एष दोषोऽस्ति सुश्रोणि कथं वा भीरु मन्यसे ॥

After V. 22

SK, ST add:—

बिभर्षि परमं रूपमतिमानुषमद्भुतम् ।
तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्मयाः ।
तवरूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मानवा भुवि ॥

After V. 24

S. cl. adds :—

सुस्नाताऽलंकृता हि त्वं यमीक्षेथा हि मानुषम् ।
ग्लानिर्न तस्य दुःखं वा न तन्द्रिर्न पराजयः ॥ १ ॥

न शोको न च संतापो न क्रोधो नानृतं वदे ।
यं त्वं सर्वानवद्याङ्गि भजेथाः समलंकृता ॥ २ ॥
न व्याधिर्न जरा तस्य न तृष्णा न क्षुधा भवेत् ।
यस्य त्वं वशगा सुभ्रु भवेरङ्कगता सती ॥ ३ ॥
पञ्चत्वमपि संप्राप्तं यं च त्वं परिषस्वजेः ।
बाहुभ्यामनुरूपाभ्यां स जीवेदिति मे मतिः ॥ ४ ॥
यस्य हि त्वं भवेर्भार्या यं च दृष्ट्वा परिष्वजेः ।
अतिजीवेत्स सर्वेषु देवेष्विव पुरंदरः ॥ ५ ॥
अध्यारोहेद्यथा वृक्षं यथा वाऽऽरुह्य तक्षति ।
राजवेश्मनि वामोरु ननु स्यास्त्वं तथा मम ॥ ६ ॥

After V. 26

S. cl. adds:—

अनुमानये त्वां सैरन्ध्रि नावमन्ये कथंचन ।
भर्तृशीलभयाद्भद्रे तव वासं न रोचये ॥

After V. 27a

S. cl. adds:—

देवगन्धर्वयक्षैर्वा द्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।

After V. 27

S. cl. adds:—

पुत्रा देवादिदेवानां सूर्यपावकवर्चसः ।
यश्च दुःशीलवान्मर्त्यो मां स्पृशेद्दुष्टचेतसा ॥ १ ॥
स तामेव निशां शीघ्रं शयीत मुसलैर्हतः ।
यस्यापि हि शतं पूर्णं बान्धवानां भवेदपि ॥ २ ॥
सहस्रं वा विशालाक्षि कोटिर्वापि सहस्रिका ।
दुष्टचित्तश्च मां ब्रूयान्न स जीवेत्तवाग्रतः ॥ ३ ॥
न तस्य त्रिदशा देवा नासुरा न च पन्नगाः ।
तेभ्यो गन्धर्वराजेभ्यस्त्राणं कुर्युरसंशयम् ॥ ४ ॥
सुदेष्णे विश्वस त्वं मां स्वजने बान्धवेऽपि वा ।
नाहं शक्या नरैर्द्रष्टुं न च मे वृत्तमीदृशम् ॥ ५ ॥

After V. 31

S. cl. adds:—

एवं नियसमानायां मयि मा ते भयं हि भूत् ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता तु सैरन्ध्र्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।
वसेह मयि कल्याणि यदि ते वृत्तमीदृशम् ॥ २ ॥

वालो ह्यहं जातिविशेषदूषितः ।
कुतोद्य मे नीतिषु युक्तमंत्रता ॥
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप ।
प्रशाधि मां गोपरिरक्षणेऽनघ ॥ ११ ॥

After V. 11

ST adds:—

प्रदाय गा महाराज कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतीक्षे नात्मकर्माणि दृष्ट्वा दृष्ट्वा च गोगतम् । १ ॥

After V. 12

S. cl adds:—

अनेन गणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तराः ।
बहुक्षीरतरास्ता वै वन्ध्याः सत्यः सपुत्रिकाः ॥ १ ॥

After V 14

S. cl adds:—

वैशंपायन उवाच ।
मत्स्याधिपो हर्षकलेन चेतसा माद्रीसुतं पाण्डवमभ्यभाषत ॥
नैवानुमन्ये तव कर्म कुत्सितं महीं समग्रामभिपातुमर्हसि ॥ १ ॥
अथ त्विदानीं तव रोचते विभो यथेष्टतो गव्यमवेक्ष मामकं ॥
त्वदर्पणा मे पशवो भवंतु वै पशून्सपालान् भवते ददाम्यहम् ॥ २ ॥

After V. 15

S. cl adds:—

एवं विराटेन समेत्य पांडवो लब्ध्वां च गोवल्लवतां यथेष्टतः ।
अज्ञातचर्यामवसन्महात्मा यथा रविश्चास्तगिरिं प्रविष्टः ॥ १ ॥

S. class reads after this:—एवं विराटे न्यवसंश्च पांडवाः &c which comes at the end of adh. 11 in our text.

ADHYĀYA 10.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 3 b

M adds:—

स दीर्घकेशः प्रविकीर्णमूर्धजा ।
दीर्घां च वेणीं विदधे महाबलः ॥

After V. 11b

EdnsCG add:—

संमंत्र्य राजा विविधैः स्वमंत्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 1

SK, ST, SG, SL, add:—

कृष्णे च रक्ते च निबध्य वाससी ।
शरीरवान्शुक्रबृहस्पतिप्रभः ॥१ ॥

After V. 2b

SK, ST, SL, (SG after 3b) add:—

क्लैब्येन वेषेण न भाति भाति च ।
ग्रहाभिपन्नो नभसीव चंद्रमाः ॥ १ ॥

Before V. 5

S. cl. adds:—

विराट उवाच ।

गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी ।
वृषेक्षणो देवसुतोग्रतेजाः ॥
पीनांसबाहुः कनकावदातः ।
कोयं नरो मे नगरं प्रविष्टः ॥ १ ॥
किमेष देवेंद्रसुतः किमेष ।
ब्रह्मात्मजो वा किमयं स्वयंभूः ॥
उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा ।
प्रेक्ष्यैनमासीदिति मे वितर्कः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सभामतिक्रम्य स वासवोपमः ।
निरीक्षमाणो बहुभिः सभागतैः ॥
स तत्र राजानमभिप्रहाब्रवीत् ।
बृहन्नलाहं नरदेव नर्तकी ॥ ३ ॥
वेणीं प्रकुर्यां रुचिरे च कुण्डले ग्रथे स्रजः प्रावरणानि संहरे ॥
स्नानं चरेयं विमृजे च दर्पणं विशेषकेष्वेव च कौशलं मम ॥ ४ ॥
स्त्रीषु बालेषु जनेषु नर्तने शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ॥
करोमि वेणीषु च पुष्पपूरकं न मे स्त्रियः कर्मणि कौशलाधिकाः ॥ ५ ॥
इत्यर्जुनस्तं नरदेवमोजसा विज्ञाप्य तस्थौ विधिनात्मनः क्रियाम् ॥
तमब्रवीत्पांशुमुदीक्ष्य विस्मितो विराटराजोपसृतं महायशाः ॥ ६ ॥
नार्हस्तु वेषोयमनूर्जितस्ते नायंस्त्वमर्हो नरदेवसिंह ॥
तथैव वेषः शुभवेषपूर्ण [illegible] तपनेरिव प्रभो ॥ ७ ॥
विभाति भानोरिव रश्मि[illegible]लेनो घनावरुद्धे गगने घनैरिव ॥
धनुर्हि मन्ये तव शोभयेन्दुर्जा नयाहि पीनायतिमात्रमायतौ ॥ ८ ॥

प्रगृह्य चापं त्वनुरूमात्मनो रक्षस्व देशं पुरमद्य सुस्थिरः ॥
पुत्रेण तुल्यो भव मे बृहन्नले वृद्धोस्मि वित्तं प्रतिपादयामि ते ॥ ९ ॥
त्वं रक्ष मे सर्वमिदं पुरं प्रभो न षण्डतां कांचन लक्षयामि ते ॥
प्रशाधि मत्स्यांस्तरसा विवर्धयन् ददामि राज्यं तव सत्यवागहम् ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्याग्रतः स्वानि धनूंषि पार्थिवो बहूनि दीर्घाणि च वर्णवंति च ॥
ददौ स सज्यानि बलान्वितानि जिज्ञासमानः किमयं करिष्यति ॥ ११ ॥
ततोर्जुनः क्लीवतरं वचोब्रवीत् न मे धनुर्धारितमीदृशं विभो ॥
न चापि दृष्टं धनुरीदृशं क्वचित् न मादृशाः संति धनुर्धरा भुवि ॥ १२ ॥
6 *a.* omitted in SA, SG, SL.

After V. 6 b

ST adds:—

एवं हि चेद्युक्तमतो हि मत्स्ये वस्तुं यथा कर्तुमयुक्तमन्यथा ॥
एवं वितर्कस्य सविस्मयस्य विराटराजस्य मदान्वितस्य ॥

Before V. 8

ST adds :—

किं मत्स्यनाम्ना सुविचार्यमर्थिनो यदीप्सितं कार्यमतो भरस्व माम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं बृहन्नला तूर्ष्णीं बभूवाथ विराटसन्निधौ ॥ १ ॥
ततः स राजा तमुदारदर्शनः प्रहृष्टरूपः प्रथितः प्रतापवान् ॥
उवाच वाक्यं परमार्थसत्तमं विनीतवेषश्च हसन्मनस्ययम् ॥ २ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

ततो विराटः स्वयमाह्वयत्सुतां नराधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ॥
उवाच चैनां मुदितेन चेतसा बृहन्नला नाम सखी भवात्वियम् ॥ १ ॥
सुगात्रि संप्रीतिसुबद्धसौहृदा तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ॥
प्रकामभक्ष्याभरणावरा शुभा चरत्वियं सर्वजनेष्ववारिता ॥
न दुष्कुलानामियमाकृतिर्भवेच्च वृत्तभेदी भवतीदृशोजनः ॥ २ ॥

Before V. 12

SG, SA, ST, SL add —

तथा समादिश्य सुतां नराधिपः प्रवेश्य तां साधुगृहं तथैव च ॥

SA² only continues —

इतीदमुक्त्वा पुरुषैर्यथाश्रमं परीक्ष्य राजन्प्रमदाभिरागतं ।
सुतां च तां नर्तयितुं शशास वै बृहन्नलां क्लीबमवेक्ष्य वेश्मनि ॥

ADHYĀYA 11.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1

HK add:—

सर्वोपपन्नः पुरुषोमरोपमः श्यामो युवा वारणमत्तगामी ।

After V. 4b

Edns ABCDGHKLN add:—

हयेषु युक्तो नृप संमतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ।
विराट उवाच ।

After V. 4

Ends ABCDGHKLN add:—

ददामि यानानि धनं निवेशनं ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 2

S. cl adds:—

प्रियो हि मे दर्शनतोपि संमतो ब्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ।

After V. 3

S. cl adds:—

वितर्कयत्येव हि मत्स्यराजनि त्वरन्कुरूणामृषभः सभामगात् ।
ततः प्रणम्योपनतः कुरूत्तमो विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
तवागतोहं पुरमद्य भूपते जिजीविषुर्वेतनभोजनार्थिकः ।
तवाश्वबंधः सुभृतो भवाम्यहं कुरुष्व मामश्वपतिं यदीच्छसि ॥ २ ॥

Before V. 5

S. cl adds:—

विराट उवाच ।
ददानि यानानि धनानि वेतनं न चाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।

After V 7

S. cl adds:—

मातलिरिव देवपतेर्दशरथनृपतेः सुमंत्र इव यंता ॥
सुमह इव जामदग्नेस्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ॥ १ ॥
युधिष्ठिरस्य राजेंद्र नरराजस्य शासनात् ॥
शतसाहस्रकोटीनामश्वानामस्मि रक्षिता ॥ २ ॥

ST adds after the above verses:—

गते च तस्मिन्नृपतौ महावनं ममागतं भर्तुमिह त्वमर्हसि ।

वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवान् त्वमश्ववंधुर्भवितुं न चार्हसि ।
भोगान्स्वतंत्रान्विपुलांस्त्वमर्हसि कुरुष्व राज्यं यदि चेच्छसि प्रभो ॥
प्रियो हि मे तात गतिर्हि मे भवान्प्रशाधि मत्स्यान्सततोद्यतः स्वयं ।
क्रियाश्रयस्तिष्ठति वीर्यवांस्त्वया गृहाण वस्त्रं प्रतिरूपमात्मनः ॥
चापं सतूणं सशरं प्रगृह्य वै बलस्य नेता भव नो नरर्षभ।

वैशंपायनः।

विराटराजं हि हितः कुरूत्तमः प्रहस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
उवाच धीरो नकुलः स निःश्वसन्मत्स्याधिपं प्रांजलिरग्रतः स्थितः ॥
न नीचकर्मा भवमीदृशो जनो बलस्य नेताल्पबलो भवेदिति।
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप प्रशाधि मामश्वपतिं यदीच्छसि ॥
तथैवमुक्तस्तु नरेंद्रसूनुना विराटराजो हि समीक्ष्य हृष्टवान्।
माद्रीसुतं मत्स्यपतिर्विनीतवत् प्रहस्य चोवाच पुनः कुरूत्तमम् ॥
ददामि यानानि धनं निवेशनं न मेऽश्ववंधुर्भवितुं त्वमर्हसि ।
भोगाननंतान्विपुलांस्त्वमर्हसि कुरुष्व कामं हयपालनं प्रभो ॥

ADHYĀYA 12.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 12a

EdnsA²BCDEGHKLN add:—

विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ।
साशंका धार्तराष्ट्रस्य भयात्पांडुसुतास्तदा ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 8

SG, ST add:—

बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।
विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ १ ॥
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
तोषयामास नकुलो राजानं राजसत्तमः ॥ २ ॥

After V. 9

ST, SG, add —

विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवेन भावितान् ।
स तु हृष्टश्च संप्रादात्तदा राजा धनं बहु ॥ १ ॥

After V. 10 a

SG, ST SA add:—

अध्यक्षत्वाच्च यल्लब्धं राज्ञः कल्याणकार्यवान् ।

After V. 12a

SK adds:—

विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ।
साशंका धार्तराष्ट्रस्य भयात्पांडुसुतास्तदा ॥ १ ॥

ADHYĀYA 13.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2a

Edns and all MSS add:—

समाजो ब्राह्मणो राजन्यथा पशुपतेरपि ।

After V. 2

Edns and all MSS add:—

वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिता ।

After V. 5

AFM add:—

नोद्यमानस्ततः सूतो दुःखेनैवाकरोन्मतिं ।
न हि शक्नोति निर्वृत्तः प्रत्याख्यातुं नराधिपं ॥ १ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्र शार्दूलशिथिलं चरन् ।
प्रविवेश महारंगं विराटमभिपूजयन् ॥ २ ॥
बबंध कक्षा सूतोपि ततः संहर्षयन् जनं ।
ततस्तं वृत्रसंकाशं सूतो मल्लमथाह्वयत् ॥ ३ ॥
जीमूतं नामतं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमं ।
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥ ४ ॥
मत्ताविव महाकायौ वारणौ संनिपेततुः ।
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ ५ ॥
वीरौ परमसंहृष्टौ बलिनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यांतरप्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ ६ ॥
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
उभाभ्यामवघर्षोभूद्यथाशैलमयस्तथा ॥ ७ ॥
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिः परिघोपमैः ।
संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथितैस्तथा ॥ ८ ॥
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव श्येडितोत्कृष्टनिःस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ ९ ॥

शलाकानखघातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ॥ १० ॥
तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहद्द्वाहुतेजसां ।
बलप्राणविनित्साद्यं समाजोत्सवसंनिधौ ॥ ११ ॥
संलक्षते जनः सर्वो निनदोत्कृष्ट उत्थितः ॥ १२ ॥

M adds after :— 'समाजोत्सवसन्निधौ'

तेषामेको महानासीत् सर्वान् मल्लांस्तथाह्वयन् ।
आगच्छमानं तं रंगे नोपतिष्ठति कश्चन ॥

(the verses corresponding to these in our text being then omitted from their respective places.)

After V. 9

All except D add :—

जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम् ।

After V. 18 a

Edns and all MSS add :—

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
This line is wanting in S. MSS.

After V. 29a

L adds :—

आरोगा बहुलक्ष्मीरा दृष्ट्वा गास्ता नराधिपः ।
प्रीतः प्रादान्महावित्तं मत्स्यराजो बली महान् ॥

After V. 29

K adds:—

गावः प्रसूता वत्सैश्च विराटो विस्मितो भवत् ।

CGH add :—

धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।

DLM add :—

धनं प्रादात्सुबहुलं तस्य तुष्टो हि पार्थिवः ।

Edns ABCEGHKLN continue :—

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।
नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाभवत् ॥ १ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 5a

S. cl. adds :—

अवाङ्मुखांश्च भीतांश्च मल्लांश्चान्ये विचेतसः ।
व्यसुत्वमपरे चैव वाञ्छन्ति प्रतिविह्वलाः ॥ १ ॥

गां प्रवेष्टुमथेच्छन्ति खं गन्तुमिव चोत्थिताः ।
त्रस्ता शान्ता विषण्णाङ्गा निःशब्दं विद्रुलेक्षणाः ॥ २ ॥
विराटराजमल्लास्ते भग्नदर्पा हतप्रभाः ।
मल्लेन्द्रनिहताः सर्वे न किंचित्प्रवदन्ति ते ॥ ३ ॥
मल्ल उद्वीक्ष्य तान्मल्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ।
आगतं मल्लराजं मां कृत्स्ने पृथिविमण्डले ॥ ४ ॥
सिंहव्याघ्रगणैः सार्धं क्रीडन्तं विद्धि भूपते ।
मल्लेन्द्रस्य वचः श्रुत्वा बलदर्पसमन्वितम् ॥ ५ ॥
विराटो वीक्ष्यतान्मल्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ।
अनेन सह मल्लेन को योद्धुं शक्तिमान्नरः ॥ ६ ॥
इत्युक्तास्ते विराटेन सर्वे मल्ला विशांपते ।
तूष्णीमासंस्ततो राजा क्रोधाविष्ट उवाच ह ॥ ७ ॥
ग्रामांश्च वेतनान्येषां मल्लानां हारयाम्यहम् ।
ततो युधिष्ठिरोऽवादीच्छ्रुत्वा मात्स्यपतेर्वचः ॥ ८ ॥
अस्ति मल्लो महाराज मया दृष्टो युधिष्ठिरे ।
अनेन सह मल्लेन योद्धुं शक्नोति भूपते ॥ ९ ॥
कोऽसौ मल्लो मया दृष्टः पूर्वं यौधिष्ठिरे पुरे ।
सोऽयं मल्लो वसत्येष राजंस्तव महानसे ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच । (omitted in ST & SA)

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा व्यक्तमाहेति पार्थिवः ।
सोप्यथाहूयतां क्षिप्रं योद्धुं मल्लेन संप्रति ॥ ११ ॥
भीमसेनो विराटेन आहूतश्चोदितस्तथा ।
योद्धुं ततोऽब्रवीद्वाक्यं योद्धुं शक्नोमि भूपते ॥ १२ ॥
नरेन्द्र ते प्रभावेन श्रिया शक्त्याच शासनात् ।
अनेन सह मल्लेन योद्धुं राजेन्द्र शक्नुयाम् ॥ १३ ॥
युधिष्ठिरक्षतं ज्ञात्वा श्रिया तव विशांपते ।
महादेवस्य भक्त्या च तं मल्लं पातयाम्यहम् ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

चोदितो भीमसेनस्तु मल्लमाहूय मण्डले ।
योद्धुं व्यवस्थितो वीरो रेणुं संमृज्य हस्तयोः ॥
मत्तो गज इवान्यं तु योद्धुं समुपचक्रमे ॥ १५ ॥

v. 7 and v.8*a* omitted in SG, ST, SA.
v 15*b* & *c* om. in SA, SG, ST.

After V. 9

SK adds:—

जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम् ।

SK continues, SG & SA add:—

कक्षे मल्लं गृहीत्वाऽथ ननाद बहु सिंहवत् ॥

After V. 11

SG, ST, SA add:—

वृषतुल्यबलौ वीरौ सिंहतुल्यपराक्रमौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ भीममल्लौ निपेततुः ॥

ST continues:—

बाहुयुद्धं प्रचक्राते दर्शिनां च सुखावहम् ।
उत्क्षेपणे क्षेपणे च पार्श्वपेषणमेव च ॥
किलैर्वज्रनिपातैश्च रागोद्योतैश्च कर्कशैः ।
बाहुबन्धैस्तथाक्षेपैः पादबन्धैस्तथैव च ॥

After V. 19

S. cl. adds:—

उत्पपाताथ वेगेन मल्लं कक्षे गृहीतवान् ।

After V. 23a

ST adds:—

नह्येतयुद्धधर्मोऽयं इति सर्वे ब्रुवन्ति ते ।
मल्लानामिति तच्छ्रुत्वा भीमस्तं बल्लवोस्म्यहम् ॥
न मल्लो मल्लधर्मज्ञो राज्ञः प्रीतिकरोऽब्रवीत् ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तथ्यमिति सर्वे ब्रुवन्ति ते ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

विराटेन प्रदत्तानि चित्राणि विविधानि च ।
स्थितेभ्यः पुरुषेभ्यश्च दत्वा द्रव्याणि जग्मिवान्

After V. 26

ST adds:—

स तु तत्र विराटश्च प्रीतिदानं च दत्तवान् ।

After V. 29

SG, ST, SA add:—

तस्मिन्काले ह्यदात्तत्र धनं प्रीतो नृपो बहु ।

SK adds :—

धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।
द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।
नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाऽभवत् ॥ १ ॥

ST reads for the above two lines.

याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥

(Compare text, next adh. v. 2).

ADHYĀYA 14.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2

Edns BCEGMN add:—

तां देवीं तोषयामास तथाचान्तःपुरस्त्रियः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ॥

After V. 10

Edns BCDEGKMN add —

का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ।
प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १ ॥
रूपमग्र्यं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् ।
कान्त्या विभाति वक्त्रं ते शशांक इव निर्मलम् ॥ २ ॥
नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे ।
वाक्यं ते चारुसर्वांगि परपुष्टरुतोपमम् ॥ ३ ॥
एवं रूपमया नारी काचिदन्या महीतले ।
न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिंदिते ॥ ४ ॥
लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ ५ ॥
अतीव रूपिणी किं त्वमनंगांगविहारिणी ।
अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥ ६ ॥
अपि चेक्षणपक्ष्माणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमं ॥ ७ ॥
निरीक्ष्य वक्त्रचन्द्रं ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् ।
कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ ८ ॥

हारालङ्कारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।
सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ॥ ९ ॥
कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ १० ॥
वलीविभंगचतुरं स्तनभारविनामितम् ।
कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ ११ ॥
दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।
कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ॥ १२ ॥
जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
त्वत्संगमाभिसंकल्पविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ १३ ॥
आत्मदानप्रवर्षेण संगमांभोधरेण च ।
शमयस्व वरारोहे ज्वलंतं मन्मथानलं ॥ १४ ॥
मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्यशरोत्कराः ।
त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥ १५ ॥
मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ।
प्रविष्टा ह्यसितापांगि प्रचंडाश्चंडदारुणाः ॥ १६ ॥
अत्युन्मादसमारंभाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
आत्मप्रदानसंभोगैर्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १७ ॥
चित्रमाल्यांबरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ १८ ॥
नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।
प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ १९ ॥
स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ॥ २० ॥
भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
पानं पिब महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ २१ ॥

After V. 11

Edns and all MSS add:—

त्यजामि दारान्मम ये पुरातनाः ।
भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ॥

A² adds on the margin:—

त्यक्ष्यामि दारान् समयस्तवान्तिके ।
भवन्तु दास्यः सततं भजस्व माम् ॥

Edns A²BCEGHKLN continue:—

अहं च ते सुन्दरि दासवस्थितः ।
सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥

M reads this as:—

अहं तवादेशकरो हि किङ्करः ।
स्थाने भव त्वं मम मण्डनं गृहे ॥

After V. 15

Edns BCDEGKMN add :—

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु सैरन्ध्र्या कीचकः काममोहितः ।
जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शने ॥ १ ॥
दोषान्बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् ।
प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ २ ॥
नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने ।
मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ३ ।
प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनम् ।
नूनं त्वमसितापांगि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४ ॥
अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ।
प्रभुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ५ ॥
पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ६ ॥
सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ॥ ७ ॥
मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ।
भजस्व मां वरारोहे भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ८ ॥
एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ।
कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ९ ॥

C omits from °बुद्धिः in 1*b* to °बुद्धिः in 2*b*. BE omit v 5. DK omit 7a, BE omit 8*b*; DK omit 9*b* and add:—

उवाच परमक्रुद्धा सैरन्ध्री कीचकं वचः ।

After V. 18b[1]

Edns& MSS & S. cl. add :—

कुलस्थः कूलमुत्तरं तर्तुमिच्छति मन्दात्मा ।

After V. 20

Edns A²CG add :—

तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
न वर्तते कीचक ते दृशा शुभं या तेन संजीवनमर्थयेत सा ॥ १ ॥

A[2] reads:—

निवर्ततां...चक चे दशा...भात् त्यज...ष्यति जीवितमद्य सुप्रियम्। for b, and adds:-
पाप नवेत्सि प्रभव दुरात्मन् दुर्वृत्तबुद्धे किल कीचकाधम ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 2

ST adds:—

पश्चात्तु व्यादशे मासे वीर्योन्मत्तो महाबलः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये प्रवासादागतस्तथा ॥
कीचको नाम मात्स्यस्य श्यालो नित्यं भृशं प्रियः ।

After V. 3a

SK adds:—

तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरस्त्रियः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ॥

After V. 3

SG adds:—

सारमेयो मन्त्रपूतं होमपार्श्वगतं हविः ।

After V. 4

ST adds:—

स तां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
उपगम्यानवद्याङ्गीं पाञ्चालीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
कासि त्वं चारुसर्वाङ्गि श्यामावेदि कृशोदरि ।
तवै ह्यरूपं रूपं च भूषणैरपिवर्जितम् ॥ २ ॥
मन्ये त्वां देवलोकाच्च च्युतां तारां यदृच्छ
अभूषितापि ज्वलने का त्वं सौदामिनी यथा
रूपेण च वरारोहे नारीष्वप्रतिमा भुवि ॥ ३ ।

After V. 6

SG, ST, SA read Kīcaka's speech as follows:—

दासस्तवाहं पृथुताम्रलोचने ।
वशानुगो वारणखेलगामिनि ॥
कन्दर्पबाणाभिहतोस्म्यनिन्दिते ।
खगो वसन्तेष्विव पुष्पमूर्छितः ॥ १ ॥
त्वमेवमाचारवती सुदर्शना ।
नान्याः स्त्रियः संपरिचर्तुमर्हसि ॥

किं राजवेश्मन्यसितायतेक्षणे ।
करोषि केशान्स्वयमेव भामिनि ॥ २ ॥
अन्या हि नार्यस्तव कर्म कुर्युः ।
प्रतीतरूपा तव चारुनेत्रे ॥
अधार्यमाणा विजनेव मंजरी ।
सुगात्रि किं जीर्यसि चारुहासिनि ॥ ३ ॥
त्यजामि दारान्मम ये पुरातनाः ।
भवामि दासश्च वशानुगश्च ते ॥
सुगात्रि मह्यं सुकृतेन ते शपे ।
यथा मम त्वं हृदये प्रतिष्ठिता ॥ ४ ॥
ममानुरूपा त्वमनिंद्यलोचने ।
स्वयं तदात्मानमिहानुचिन्तय ॥
प्रत्यक्षमेतत्तव चारुदर्शने ।
तथा वयस्तुल्यवपुर्हि चावयोः ॥ ५ ॥
प्रभूतरत्नावसथं सुभाजनम् ।
परैर्हि चाद्यैव ममोत्तमं गृहम् ॥
प्रासादमालाप्रविशालतोरणम् ।
कुबेरपर्जन्यनिवेशनोपमम् ॥ ६ ॥
प्रभूतशय्यासनपानभोजनम् ।
प्रविश्य तत्रैव सुखी चिरं वस ॥
यदस्ति तत्रावसथे मदर्पणम् ।
वसुप्रभावोपगतं ममान्तिके ॥ ७ ॥
ददामि तत्सर्वमधीरलोचने ।
त्वमस्य सर्वस्य सुगात्रि भाजनम् ॥
देवं प्रपद्ये शरणं वृषध्वजम् ।
त्रिलोचनं दक्षमखप्रणाशनम् ॥ ८ ॥
हरं भवं स्थाणुमुमापतिं शिवम् ।
त्वयाद्य मे सुभ्रु ददातु संगमम् ॥
त्वया समागम्य तु चारुलोचने ।
षडाननं द्वादशदीप्तलोचनम् ॥ ९ ॥
वरं वरार्हं वरदं वरेश्वरम् ।
वरेण तुष्टो वरगात्रि तोषये ॥
अयं तु राजा परसैन्यवारणः ।
श्यालः प्रियत्वान्मम चाद्य मेदिनीम् ॥ १० ॥
करिष्यते काममयं यथेप्सितो ।
रानीकफणीमधरौ स्मितस्य ते ॥

अप्राप्य तु त्वामहमद्य शोभने ।
श्रियं समृद्धामिव पापमाचरन् ॥ ११ ॥
व्रजेयमिन्द्रस्य निवेशनं शुभे ।
त्वया विसृष्टो ह्यपुनर्भवां गतिम् ॥
प्रियाणि दाराणि सुतान्कुलं धनम् ।
यशश्च कीर्तिर्ह्यथवापि जीवितम् ॥ १२ ॥
त्यजामि सर्वं सुकृतं च यत्कृतम् ।
प्रिये त्वदर्थं च जिजीविषाम्यहम् ॥ १३ ॥
अवारयन्तं बत शोकमुद्गतम् ॥
समुद्रवेगोपममातुरं भृशम् ॥ १४ ॥
भजस्व मामद्य शुभेन चेतसा ।
यथा न शुष्ये न पताम्यचेतनः ॥
यथा न गच्छेयमहं यमक्षयम् ।
तथा कुरुष्वाद्य विशाललोचने ॥ १५ ॥
अहं हि कान्ते त्वदधीनजीवितः ।
त्वया वियुक्तो न चिरं जिजीविषे ॥

After V. 10

SK adds:—

का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ।
प्राप्ता विराटनगरं तत्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १ ॥
रूपमग्र्यं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् ।
कान्त्या विभाति वक्त्रं ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ २
नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे ।
धाक्यं ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ॥ ३ ॥
एवंरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले ।
न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ ४ ॥
लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथभूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ ५
अतीवरूपिणी किं त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी ।
अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥ ६ ॥
अपि चेक्षणपक्ष्माणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ ७ ॥
निरीक्ष्य वक्त्रचन्द्रं ते लक्ष्म्याऽनुपमया युतम् ।
कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ ८ ॥

हारालङ्कारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।
सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ॥ ९ ॥
कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ १० ॥
वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् ।
कराग्रसम्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ ११ ॥
दृष्ट्वैव चारु जघनं सरित्पुलिनसन्निभम् ।
कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ॥ १२ ॥
जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
त्वसङ्गमाभिसङ्कल्पविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ १३ ॥
आत्मदानप्रवर्षेण संगमाम्भोधरेण च ।
शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ॥ १४ ॥
मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
त्वत्सङ्गमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥
मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ॥ १५ ॥
प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डदारुणाः ।
अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ॥
आत्मप्रदानसंभोगैर्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥
चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ १७ ॥
नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।
प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ १८ ॥
स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथा सुखम् ॥ १९ ॥
भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
पानं पिब महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ २० ॥

After V. 11

S. cl. adds :—

त्यजामि दारान्मम ये पुरातनाः ।
भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ॥

SK alone adds to this :—

अहं च ते सुंदरि दासवत्स्थितः ।
सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥

SK, SG, SA add :—

एवमुक्तानवद्यांगी कीचकेन दुरात्मना ।
द्रौपदी तमुवाचेदं सैरंध्रीवेषधारिणी ॥ १ ॥

After V 12

SG, ST, SA add :—

एतेनैव च यत्नेन वित्तेन च मनोरमा ।
स्वेष्टदारेषु मेधावी कुरुते यत्नमुत्तमम् ।
स्वदारनिरतो ह्याशु नरो भद्राणि पश्यति ॥ २ ॥
न चाधर्मेण लिप्येत न चाकीर्तिमवाप्नुयात् ।
स्वदारेऽभिरतिर्धर्मो मृतस्यापि न संशयः ॥ ३ ॥
स्वदारा एव मर्त्यस्य इहलोके परत्र च ।
प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति निवापैस्तर्पयन्ति हि ॥ ४ ॥
तदक्षय्यं च धर्म्यं च स्वर्ग्यमाहुर्मनीषिणः ।
स्वजातिदारे ये पुत्रा जायंते कुलपूजिताः ॥ ५ ॥
ते क्षेत्रजाश्च पित्र्याश्च श्रूयंते कुलवर्धनाः ।
तस्मात्स्वदारनिरता भवंति पुरुषाः शुभाः ॥ ६ ॥

SG adds after v. 6:—परदाररतेः पुंसः सततिस्तस्य नश्यति । पतंति पि।।ो स्वयं पश्चात्सतत्यथ ।

After V. 14a

ST adds :—

स्वजात्याचारकरणं धर्माचरणमेव च ।

After V. 15

SK adds:—

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु सैरंध्रया कीचकः काममोहितः ।
जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शने ॥ १ ॥
दोषान् बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् ।
प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ २ ॥
नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने ।
मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ३ ॥
प्रत्याख्याय च मां भरु वशगं प्रियवादिनम् ।
नूनं त्वमसितापाङ्गि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४ ॥
अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे
प्रभुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ५ ॥
पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ६ ॥
सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ॥ ७ ॥
मयादत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ।
भजस्व मां वरारोहे भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ८ ॥

एवमुक्तातु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ।
कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ९ ॥

After V. 15

SG, ST, SA add:—

स्प्रष्टुं द्रष्टुं च वा सूत कामदग्धेन चेतसा ।
मां हि त्वमभिमन्वानः सूतपुत्र नशिष्यसि ।
आशु चाद्यैव नचिरात् सपुत्रपशुबान्धवः ॥

After V. 16

SA, SG, ST add:—

पतिष्यस्यवशास्तूर्णं वृन्तात् तालफलं यथा ॥ १ ॥

SA continues:—

कामवेगोद्धतांगेन स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।

After V. 17

SA, SG, ST add:—

सीतार्थं हि दशग्रीवं सानुबन्धममर्षिणम् ।
रामो हत्वा तु मुदितः तथा त्वां पतयो मम ॥
पतिष्यसि यथा मूर्खः पाताले क्रूरदर्शने ॥ १ ॥

b omitted in SG, ST.

After V. 18

SA, SG, ST add:—

यो मामज्ञाय कामार्तः अवद्धानि प्रभाषते ।
अशक्तस्तुपुमांच्छैलं न लंघयितुमर्हति ॥ १ ॥
दिशः प्रपन्नो गिरिगह्वराणि वा गुहां प्रविष्टोंतगतोपि वा क्षितेः ।
ज़ुव्हन् जपन् वा प्रपतन् गिरेस्तटे हुताशनादित्यगतिं गतोऽपि वा ॥ २ ॥
भार्यावमंता पुरुषो महात्मनाम् न जातु मुच्येत कथं च नाहतः ।
मोघं तवेदं वचनं भविष्याति प्रतोदनं वा तुलया महागिरेः ॥ ३ ॥
दाराभिमर्शी पुरुषो महात्मनां गत्वापि देवान् शरणं न विन्दति ।
इमां मतिं कीचक मुञ्च कामिनां मा नीनशो जीवितमात्मनः प्रियम् ॥ ४ ॥
हुताशसंप्रज्वालितं महावने निदाघमध्यान्ह इवातुरः स्वयम् ।
प्रवेष्टुकामोसि वधाय चात्मनः कुलस्य सर्वस्य विनाशनाय च ॥ ५ ॥
न देवगन्धर्वमहर्षिसन्निधौ न नागलोकेऽसुरराक्षसालये ।
इह स्थितां मामवमत्य चेतसा न जीवितार्थे शरणं त्वमाप्स्यसि ॥ ६ ॥

After v. 4 above, SG, ST add:—

त्वंकालपाशं प्रतिमुच्य कंठे प्रवेष्टुमिच्छस्यथ दुष्प्रवेशम् ।

After V. 20

SK adds :—

तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
न वर्तते कीचक ते दशा शुभं या तेन संजीवनमर्थयेत सा ॥ १ ॥

ADHYĀYA 15.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2a

MSS. & Edns add :—

येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी ।

After V. 8a

N adds :—

भक्ष्यांश्च विविधाकारान्बहूंश्चोच्चावचांस्तदा ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 1a

S. cl. adds :—

प्रविश्य राजभवनं भगिन्या अग्रतः स्थितः ।
सोऽभिवीक्ष्य सुकेशान्तां सुदेष्णां भगिनीं प्रियाम् ॥
स तु मूर्ध्न्यञ्जलिं कृत्वा भगिन्याश्चरणावुभौ ।
संमोहाभिहतस्तूर्णं वातोद्धूत इवार्णवः ॥
स प्रोवाच सुदुःखार्तो भगिनीं निःश्वसन् मुहुः ।
अव्यक्तमृदुना साम्ना शुष्यता च पुनः पुनः ॥

After V. 2

S. cl. adds :—

यदीयमनवद्यांगी न मामद्यापि कांक्षते ।
चेतसाभिप्रसन्नेन गतोऽस्मि यमसादनं ॥ १ ॥

After V. 4

S. cl adds :—

(सुदेष्णोवाच in SG)
शरणागतेयं सुश्रोणी मया दत्ताभया च सा ।
शुभाचारा च भद्रं ते नैनां वक्तुमिहोत्सहे ॥ १ ॥

एषा हि शक्या नान्येन स्प्रष्टुं पापेन चेतसा ।
गन्धर्वाः किल पञ्चैमां रक्षंति रमयन्ति च ॥ २ ॥
एवमेषा ममाचष्ट तथा प्रथमसंगमे ।
तथैव गजनासोरूः सत्यमाह ममान्तिके ॥ ३ ॥
ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुर्हि जीवितम् ।
राजा चैव समीक्ष्यैनां संमोहं गतवानिह ॥ ४ ॥
मया च सत्यवचनैरनुनीतो महीपतिः ।
सोप्येनामनिशं दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ॥ ५ ॥
भयाद्गन्धर्वमुख्यानां जीवितस्योपघातिनाम् ।
मनसापि ततस्त्वेनां न चिन्तयति पार्थिवः ॥ ६ ॥
ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजसः ।
दहेयुरपि लोकांस्त्रीन्युगांतेष्विव भास्करः ॥ ७ ॥
सैरन्ध्र्या ह्येतदाख्यातं मम तेषां महद्बलम् ।
तव चाहमिदं गुह्यं स्नेहाद्वक्ष्यामि बन्धुवत् ॥ ८ ॥
मा गमिष्यसि वै कृच्छ्रां गतिं परमदुर्गमाम् ।
बलिनस्ते रुजं कुर्युः कुलस्य च धनस्य च ॥ ९ ॥
तस्मान्नास्यां मनः कर्तुं यदि प्राणाः प्रियास्तव ।
न चिन्तयेथा मा गास्त्वं मत्प्रियं च यदीच्छसि ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा भगिनीं कीचकोब्रवीत् ।
गन्धर्वाणां शतं चापि सहस्रमयुतानि वा ॥ ११ ॥
अहमेको वधिष्यामि गन्धर्वान् पंच किं पुनः ।
न च त्वमभिजानीषे स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ॥ १२ ॥
पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनम् ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ॥ १३ ॥
योनिरुत्स्विद्यते स्त्रीणां सतीनामपि च श्रुतम् ।
मां निरीक्ष्यानुलिप्तांगं सर्वाभरणभूषितम् ॥ १४ ॥
वशमेष्यति सैरन्ध्री मन्मथेनाभिपीडिता ।
सा त्वं दृष्ट्वा ब्रूहि चैनां मम चेज्जीवितं प्रियम् ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता सुदेष्णा तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
अहो दुःखमहोकृच्छ्रमहो पापमिति स्म ह ॥ १६ ॥
प्रारुदच्छ्रुशदुःखार्ता विपाकं तस्य वीक्ष्य सा ।
पातालेषु पतत्येष विलपन् वडवामुखे ॥ १७ ॥

त्वत्कृते विनशिष्यन्ति भ्रातरः सुहृदश्च मे ।
किंनु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमेवमभिप्लुतः ॥ १८ ॥
न च श्रेयोऽभिजानीषे काममेवानुवर्तसे ।
ध्रुवं गतायुस्त्वं पाप यदेवं काममोहितः ॥ १९ ॥
अकर्तव्ये हि मां पापे नियुनङ्क्षि नराधम ॥
अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ॥ २० ॥
एकस्तु कुरुते पापं स्वजातिस्तेन हन्यते ॥
गतस्त्वं धर्मराजस्य विषयं नात्र संशयः ॥ २१ ॥
अदूषितमिदं सर्वं स्वजनं घातयिष्यसि ॥
एतत्तु मे दुःखतरं येनाहं भ्रातृसौहृदात् ॥ २२ ॥
विदितार्था करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षये ॥
गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवनं शुभम् ॥ २३ ॥

After V. 5a

S. cl. adds:—

कृते चान्ने सुरायां च प्रेषयिष्यसि मे पुनः ।

After V. 6

S. cl. adds:—

सद्य कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचिंतय ।
सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचकः कालचोदितः ।

After V. 8a

SG, SK add:—

भक्ष्यांश्च विविधाकारान्बहूंश्चोच्चावचांस्तदा ।

After V. 8

S. cl. adds:—

त्वरावान्कालपाशेन कंठे बद्धः पशुर्यथा ॥
नावबुध्यत मूढात्मा मरणं समुपस्थितम् ॥ १ ॥
आनीतायां सुरायां तु कृते चान्ने सुसंस्कृते ॥
कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
मधुमांसं च बहुधा भक्ष्याश्च बहुधा कृताः ॥
सुदेष्णे ब्रूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृहं व्रजेत् ॥ ३ ॥
केनचित्त्वद्य कार्येण त्वर शीघ्रं मम प्रियम् ॥
अहं हि शरणं देवं प्रतिपद्ये वृषध्वजम् ॥ ४ ॥
समागमं मे सैरंध्र्या मरणं वा दिशेति वै ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा तमाह विनिःश्वस्य प्रतिगच्छ स्वकं गृहम् ॥ ५ ॥

एवाहमपि सैरंध्रीं सुरार्थं तूर्णमादिशे।
एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरितः पुनः ॥ ६ ॥
स्वगृहं प्राविशत्तूर्णं सैरंध्रीं गतमानसः।
कीचकं तु गतं ज्ञात्वा त्वरमाणं स्वकं गृहम् ॥
सैरंध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

S. cl adds:—

After V. 10

वैशंपायन उवाच ।
सुदेष्णयैवमुक्ता सा निःश्वसंती नृपात्मज ।
अब्रवीच्छोकसंतप्ता नाहं तत्र व्रजामि वै ॥
सूतपुत्रो हि मां भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ॥

After V. 13a

S. cl. adds :—

तथा निवसमानायां यथाऽहं नान्यचारिणी ।

After V. 14

S. cl. adds :—

कथंनु वै तत्र गतां मर्षयेन्मामबांधवाम् ।

After V. 15

ST adds :—

जानियात्त्वमि मा पापः सकामोयमिहागतः ।
अन्यां प्रेषय कैकेयि संरक्षाहमिह त्वया ॥

After V. 15

S. cl. adds :—

कीचकस्यालयं देवि न यामि भयकंपिता ।
यद्यदन्यच्च मे कर्म करोमि च सुदुष्करम् ॥ १ ॥
एकमुक्ता तु पांचाल्या दैवयोगेन कैकयी।
तां विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोन्वशासत ॥ २ ॥
कीचकं चैव गच्छ त्वं बलात्कारेण चोदिता ।
नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या सा त्वं शीघ्रतरं व्रज ॥ ३ ॥
अवश्यं त्वेवं गंतव्यं किमर्थं मां विवक्षसि ।
शीघ्रं गच्छ त्वरस्वेति मत्प्रीतिवशमाचर ॥ ४ ॥

After V. 16a

S. cl. adds:—

उक्त्वा चैनां बलाच्चैव विनियुज्य प्रभुत्वतः ।

SG adds before this वैशंपायन उवाच ।

Before V. 17

S. cl. adds:—

या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ।

After V. 18

SK, ST, SG, SA add:—

यथाहं पाण्डुपुत्रेभ्यः पंचभ्यो नान्यगामिनी ।
तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा वशं नयेत् ॥

S. cl. adds (& herewith begins a new Adhyāya in this

अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्रं दिवाकरम् ।
मारुतं चाश्विनौ देवौ कुबेरं वरुणं यमम् ॥ १ ॥
रुद्रमग्निं भगं विष्णुं स्कन्दं पूषणमेव च ।
सावित्रीसहितं चापि ब्रह्माणं पर्यकीर्तयत् ॥ २ ।
इत्येवं मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ॥ ३

After V. 20

S cl. adds:—

प्रतस्थे सा सुकेशान्ता त्वरमाणा पुनः पुनः ।
विलम्बमाना विवशा कीचकस्य निवेशनम् ॥

ADHYĀYA 16.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2

Edns and all MSS add:—

आहरन्तु तव प्रेष्याः कौशिकान्याजिनानि च ।

After V. 5

EdnsACGHL add:—

द्रौपद्युवाच ।
यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् ।
पतीन्मदाद्वै मनसापि जातु ॥
तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वाम् ।
द्रष्टास्मि पापं परिकृष्यमाणम् ॥ १ ॥

After V. 7b

Edn[1] DN add:—

चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणा ।
प्रवेपमानातिरुषा शुभांगी ॥

After V. 13

Edns CDG add:—

धूमच्छाया ह्यमजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥
हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा ।
भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ॥ २ ॥

After V. 14

Edns L add:—

तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै ।
यदि ते दारुभिः कृत्यं बहिर्वृक्षान्निगृह्यताम् ॥ २ ॥

K adds:—

त्रिशंकोर्द्वादशांगस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यस्त्रिषष्टिशतानस्य पकाशं न क्षमी कथं ॥ १ ॥

Before V. 17

A adds:—

इदं ब्रुवन्ती सा देवी राजनं च वशं नयेत् ।

Before V. 18

Edns BCDGKLN add:—

ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।

After V. 23

Edns ABCDEGHKLN add:—

मयापि शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणे ॥

Before V. 30

D adds:—

सभ्या ऊचुः ।
सत्यं कथय सैरंध्रि अपराधं यथाक्रमम् ।
सैरंध्री उवाच ।
सुदेष्णयाहं मद्यार्थं प्रेषिता कीचकगृहे ।
मां तदा कामयामास भार्यार्थं,धर्मचारिणीम् ॥

Before V. 32

Ends ABCDEGMN add:—

न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी ।
नारी सर्वानवद्यांगी देवीं मन्यामहे वयम् ॥

After V. 36

Edns ABCDEGKN add:—

व्यपनेष्यंति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ।

Before V. 37

Edns and all MSS add:—

गच्छ गच्छेति गंधर्वाः करिष्यंति प्रियं तव ।

Before V. 47

Edns and all MSS add :—

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मया ।

After V. 48

Edns and all MSS add:—

भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ।

After V. 48

Edns and all MSS add :-

दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ।

After V. 49a

Edns and all MSS add :—

सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी ।

Before V. 50

Edns and all MSS add :—

सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।

After V. 50a

Edns and all MSS add :—

बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता ।

After V. 51a

Edns and all MSS add :—

वीणेव स्वरसंपन्ना गान्धारस्वरमूर्च्छिता ।

After V. 51

A^2DN add:—

परिसंस्पृश्य पाणिभ्यां सुप्तं प्राबोधयत् प्रियम् ।
श्रीरिवाग्रथा महोत्साहा सुप्तं कृष्णं महार्णवे ॥ १ ॥
शामावदता शयने शयानमृषभेक्षणम् ।
सा शचीव सहस्राक्षं रुद्राणीव च शंकरम् ॥ २ ॥
सावित्री चैव ब्रह्माणं गुहं षष्ठीव भामिनी ।
भीमं प्राबोधयत्कृष्णा लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ॥ ३ ॥
देवगर्भसमाना सा प्रियं प्रियवचः प्रियाः ।

* * * * *

एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी ।
यस्यां भीमस्तथा शेते मृगराज इव श्वसन् ॥ १ ॥
तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः ।
संमूर्छितैव कौरव्य प्रजज्वाल च तेजसा ॥ २ ॥

Edns DKN add these two verses *with v. 53 of the text preceding these two*, after *v.* 48 of the text. ABCEFGHLM add these two verses after *v. 53 of the text.*

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

श्लक्ष्णं चोवाच वाक्यं स कीचकः काममूर्छितः ।

After V. 1

S. cl. adds :—

कुरुष्व च मयि प्रीतिं वशे चोपायनयस्व माम् ।

After V. 2

ST adds :—

आहरस्व च वस्त्राणि आविकान्यजिनानि च ।

After V. 3a

S. cl. adds :—

सर्वरत्नमयीं मालां कुंडले च हिरण्मये ।
वासांसि चंदनं माल्यं धूपमुग्रां च वारुणीम् ॥ १ ॥
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विहर त्वं यथेच्छसि ।
प्रीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसादं प्रियदर्शने ॥ २ ॥

After V. 3

S. cl. adds :—

भजस्व मां विशालाक्षि भर्ता ते सदृशोऽस्म्यहम् ।
उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स मूढः कीचकस्तत्र प्राप्तां राजीवलोचनाम् ।
अब्रवीत् द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसंमतः ॥ २ ॥
कीचकेनैवमुक्ता सा द्रौपदी वरवर्णिनी ।
अब्रवीत्तमनाचारं नेदृशं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुं श्वपचेनेव ब्राह्मणी ।
गंतुमिच्छसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गतरान्तराम् ॥ ४ ॥
यत्र गच्छंति बहवः परदाराभिमर्शकाः ।
नराःसंभिन्नमर्यादाः कीटवच्चाशुभाश्रयाः ॥ ५ ॥

After V. 4

S. cl. adds:—

दीयतां मे सुरा शीघ्रं सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ।

After V. 5

S. cl. adds :—

किं त्वं यास्यसि कल्याणि मदर्थं त्वमिहागता ।

After V. 9

S. cl adds :—

ब्राह्मणानां च वृद्धाना क्षत्रियाणां च पश्यतां ।
तस्याः पादाभितप्ताया मुखाद्रुधिरमास्रवत् ॥

After V. 11

S. cl. adds :—

तां दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहाभूताः समंततः ।
न युक्तं सूतपुत्रेति कीचकेति च तेऽवदन् ॥
किमियं वध्यते बाला कृपणा चाप्यबांधवा ।

After V. 12

S. cl. adds :—

तां दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादास्रमवर्तत ॥
धूमोच्छ्वासः समभवन्नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥

भूयः संचरितः क्रुद्धः सहसोत्थाय चासनात् ।
निरैक्षत द्रुमं दीर्घं राजानं चाप्यवैक्षत ॥
वधमाकांक्षमाणं तं कीचकस्य दुरात्मनः ।
आकारेणैव भीमं स प्रत्यपेधद्युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥
तस्य राजा शनैः संज्ञां कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमतः ॥ ६ ॥
प्रत्याख्यानं तदा चाह कंको नाम युधिष्ठिरः ।
सूद मा साहसं कार्षीः फलितोऽयं वनस्पतिः ॥ ७ ॥
नात्र शुष्काणि काष्ठानि सन्ति यानि च कानि च ।
यदि ते दारुकृत्यं स्यान्निष्क्रम्य नगराद्बहिः ॥ ८ ॥
समूलं शातयेर्वृक्षं श्रमस्ते न भविष्यति ।
यस्य चार्द्रस्य वृक्षस्य शीतच्छायां समाश्रयेत् ॥ ९ ॥
न तस्य पर्णं द्रुह्येत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
न क्रोधकालसमयः सूद मा चापलं कृथाः ॥
अपूर्णोऽयं द्विपक्षो नो नेदं बलवतां बहु ॥ १० ॥

After V. 14

S. cl. adds :—

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा परपुरंजयः ॥
सहसोत्पतितं क्रोधं न्ययच्छद्धृतिमान्बलात् ॥ १ ॥
इङ्गितज्ञः स तु भ्रातुस्तूर्णीमासीत् वृकोदरः ।
भीमस्य च समारंभं दृष्ट्वा राज्ञोऽस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥
द्रौपदी चाधिकं क्रोधात्प्रारुदत्सा पुनः पुनः ॥
कीचकेनानुगमनात्कृष्णा ताम्रायतेक्षणा ॥ ३ ॥

SG, ST, SA add :— वैशंपायन उवाच । before this.

After द्रौप° V. 16

S. cl. adds :—

प्रजारक्षणशीलानां राज्ञां दमिततेजसाम् ।
कार्यानुपालनं नित्यं धर्मे सत्ये च तिष्ठताम् ॥ १ ॥
स्वप्रजायां प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
प्रियेष्वपि च यथ्येषु समत्वं ये समाश्रिताः ॥ २ ॥
विचारेषु प्रवृत्तेषु समं कार्यानुदर्शिना ।
राज्ञा धर्मासनस्थेन जितौ लोकावुभावपि ॥ ३ ॥
राजन् धर्मासनस्थो हि रक्ष मां त्वमनागसम् ॥ ४ ॥
अहं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासिवत् ॥ ५ ॥

त्वत्समक्षं नृपश्रेष्ठ निष्पिष्टा वसुधातले ।
अनागसं कृपार्हां मां स्त्रियं त्वं परिपालय ॥ ६ ॥

रक्ष मां कीचकाद्भीतां धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
मत्स्याधिप प्रजा रक्ष पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ७ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्मा कुरुते नृपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ ८ ॥

मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
त्वं किलैवंविधो जातः कुले धर्मपरायणे ॥ ९ ॥

अतस्त्वाहमभिक्रंदे शरणार्थं नराधिप ।
त्राहि मामद्य राजेन्द्र कीचकात्पापपूरुषात् ॥ १० ॥

अनाथामिह मां ज्ञात्वा कीचकः पुरुषाधमः ।
प्रहरत्येव नीचात्मा न तु धर्ममवेक्षते ॥ ११ ॥

अकार्याणामनारंभात्कार्याणामनुपालनात् ।
प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिपाः ॥ १२ ॥

कार्याकार्यविशेषज्ञाः कामकारेण पार्थिवाः ।
प्रजासु किल्बिषं कृत्वा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥ १३ ॥

नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
प्राप्नुवंति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ॥ १४ ॥

अपि चेदं पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
द्वंद्वं कार्यमकार्यं च लोके चासत्परं यथा ॥ १५ ॥

धर्माधर्मौ पुनर्द्वन्द्वं विनियुक्तमथापि वा ।
क्रियाणामक्रियाणां च प्रापणे पुण्यपापयोः ॥ १६ ॥

प्रजायां सृज्यमानायां पुरा ह्येतदुदाहृतम् ।
एतद्वो मानुषाः सम्यक्कार्यं द्वंद्वनयं भुवि ॥ १७ ॥

अस्मिन्सुनीते दुर्नीते लभते कर्मजं फलम् ॥
कल्याणकारी कल्याणं पापकारी च पापकम् ॥ १८ ॥

तेन गच्छति संसर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
सुकृतं दुष्कृतं वाऽपि कृत्वा मोहेन मानवः ॥
पश्चात्तापेन तप्येत स्वबुध्या मरणं गतः ॥ १९ ॥

एवमुक्त्वा परं वाक्यं विससर्ज शतक्रतुम् ।
शक्रोप्यापृच्छ्य ब्रह्माणं देवराज्यमपालयत् ॥ २० ॥

यथोक्तं देवराजेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव ॥ २१ ॥

[End of Adh. in S. cl.]

वैशंपायन उवाच ।

एवं विलपमानायां पाञ्चाल्यां मत्स्यपुंगवः ।
अशक्तः कीचकं तत्र शासितुं बलदर्पितम् ।
विराटराजः सूतं तु सान्त्वेनैव न्यवारयत् ॥ २२ ॥
कीचकं मत्स्यराजेन कृतागसमनिंदिता ।
नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् ॥ २३ ॥
पाञ्चालराजस्य सुता दृष्ट्वा सुरसुतोपमा ।
धर्मज्ञा व्यवहाराणां कीचके कृतकिल्बिषे ॥
पुनः प्रोवाच राजानं स्मरन्ती धर्ममुत्तमम् ॥ २४ ॥
संप्रेक्ष्य च वरारोहा सर्वांस्तत्र सभासदः ।
राजानुवर्तनपरान्कीचकं च कृतागसम् ॥
विराटं चाह पाञ्चाली दुःखेनाविष्टचेतना ॥ २५ ॥

... ...

न धर्मं कीचको वेत्ति राजभृत्यास्तथैव च ।

द्रौपद्युवाच ।

SG, ST add :—

(इतः प्रमाणान्तरिते षष्ठे जनपदान्तरे ।
गंधर्वाः पतयोमह्यं कार्यकालानुकांक्षिणः ॥)
न राजा विनयं ब्रूते अमात्याश्च न जानते ॥ २६ ॥
नोपालभे त्वां नृपते विराटं नृपसंसदि ।
नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मात्स्य तवान्तिके ॥ २७ ॥
सभासदस्तु पश्यन्तु कीचकं धर्मलङ्घिनम् ।
(=v. 26 of text.)
विराटनृपते पश्य मामनाथामनागसम् ॥ २८ ॥
न साम फलते दुष्टे दुष्टे दण्डः प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चाप्यदण्डयन् ।
स राजा न भवेल्लोके राजशब्दस्य भाजनम् ॥ ३०॥
दीनान्धकृपणाशक्तपंगुकुब्जजडादिकान् ।
अनाथबालवृद्धांश्च पुरुषान्वा स्त्रियोऽपिवा ॥
दुष्टचोराभिभूतांश्च पालयेदवनीपतिः ॥ ३१ ॥
अनाथानां च नाथः स्यादपितॄणां पिता नृपः ।
माता भवेदमातॄणामगुरूणां गुरुर्भवेत् ॥
अगतीनां गती राजा नृणां राजा परायणम् ॥ ३२ ॥
विशेषतः परैर्दुष्टैः परामृष्टां नरोत्तमः ।
स्त्रियं साध्वीमनाथां च पालयेत्स्वसुतामिव ॥ ३३ ॥
त्वद्गृहावसति राजन्नेतावत्कालपर्ययम् ॥
अधि ं त्वत्सुतायाश्च पश्य मां कीचकादृताम् ॥ ३४ ॥

Before V. 18

S. cl. adds :—

ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

After V. 19a

S. cl. adds :—

महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानवत्पराः ॥

omitted in ST.

After V. 20

SK adds:—

येषां नास्ति समः कश्चिद्वीर्ये सत्ये बले दमे ।
तेषां मां दयितां भार्यां-सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ १ ॥
येषां न सदृशः कश्चिद्धनार्थैर्भुवि मानवः ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २ ॥
तवाग्रतो विशेषेण प्रजानां च हितैषिणः ।
पश्यतो निहता राजंस्तेनेह जगतीपते ॥ ३ ॥

After V. 23

S. cl. adds:—

मयापि शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणे ।

After V. 24

S. cl. adds:—

धर्मो विद्धो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठति ।
न चेद्विशल्यः क्रियते सर्वे विद्धाः सभासदः ॥ १ ॥
यत्र धर्मो ह्यधर्मेन सत्यंयत्रानृतेनच ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ २ ॥
वैशंपायन उवाच ।
तस्यास्तत्कृपणं श्रुत्वा सैरंध्र्याः परिदेवितम् ॥ ३ ॥

v. 3 omitted in SG. ST.

After V. 30

S. cl. adds :—

केचित्कृष्णां प्रशंसंति केचिन्निंदंति कीचकम् ।
केचिन्निंदंति राजानं केचिद्देवीं च तां नराः ॥

After V. 31

S cl. adds:—

यस्या गात्रं शुभं पीनं मुखं जयति पंकजम् ।
गतिर्हंसं स्मितं कुन्दं सैषा नार्हति पद्धम् ॥ १ ॥

द्वात्रिंशद्दशना यस्याः श्वेता मांसनिबन्धनाः ।
स्निग्धाश्च मृदवः केशाः सैषा नार्हति पद्वधम् ॥ २ ॥
पद्मं चक्रं ध्वजं शङ्खं प्रासादो मकरस्तथा ।
यस्याः पाणितले सन्ति सैषा नार्हति पद्वधम् ॥ ३ ॥
आवर्ताः खलु चत्वारः सर्वे चैव प्रदक्षिणाः ।
समं गात्रं शुभं स्निग्धं यस्या नार्हति पद्वधम् ॥ ४ ॥
अच्छिद्रहस्तपादा च अच्छिद्रदशना च या ।
कन्या कमलपत्राक्षी कथमर्हति पद्वधम् ॥ ५ ॥
सेयं लक्षणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
सुरूपिणी सुवदना नेयं योग्या पदा वधम् ॥ ६ ॥
देवदेवीव सुभगा शक्रदेवीव शोभना ।
अप्सरा इव सारूप्यान्नेयं योग्या पदा वधम् ॥ ७ ॥

After V. 32a

SK, ST add :—

सा विनिःश्वस्य सुश्रोणी भूमावन्तर्मुखी स्थिता ।
तूष्णीमासीत्तदा दृष्ट्वा विचक्षन्तं युधिष्ठिरं ॥

ST continues :—

तस्य दृष्ट्वा द्विधा दृष्टेः विराटस्य व्यतिक्रमम् ।

After V. 33a

S. cl. adds :—

कृष्णां तत्र नृपाभ्याशे परिव्राजकरूपधृत् ।

After V. 33

S. cl. adds :—

राजा ह्ययं धर्मशीलो विराटः परलोकभीः ॥
यतस्त्वां न परित्राति सत्ये धर्मपथे स्थितः ॥ १ ॥

After V. 35

S. cl. adds :—

श्रूयन्तां ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माश्रयाः कथाः ।
यथा धर्मः कुलस्त्रीणां दृष्टो धर्मानुरोधनात् ॥ १ ॥
नास्ति यज्ञः स्त्रियाः कश्चिन्न श्राद्धं नाप्युपोषणम् ।
या तु भर्तारि शुश्रूषा सा स्वर्गायाभिजायते ॥ २ ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

SG adds :—

शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयंत्युत ।
मीरु भर्तृभयात्पान्यो न कुप्यन्ति कदाचन ।

बहुभिश्च परिक्लेशैरवज्ञाताश्च शत्रुभिः ।
अनन्यभावाः शुद्धाश्च पुण्यलोकं जयंत्युत ॥ ४ ॥
न क्रोधकालं नियतं पश्यन्ति पतयस्तव ।
न क्रुद्धान्प्रतियायाद्वै पतींस्ते वृत्रहा अपि ॥
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥
यदि ते समयः कश्चित्कृतो ह्यायतलोचने ।
तं स्मरस्व क्षमाशीले क्षमा धर्मो ह्यनुत्तमः ॥ ६ ॥
क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा तपः ।
क्षमावतामयं लोकः परलोकः क्षमावताम् ॥ ७ ॥
त्र्यंशिनो द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
कस्त्रिषष्टिशतारस्य मासोनस्याक्षमीभवेत् ॥ ८ ॥

ST adds:—

त्रिंशरूनो द्वादशीमा चतुर्विंशति पर्वणः ।
कस्त्रयशीतिशतारस्य सांगोनस्याक्षमो भवेत् ॥ ९ ॥

After V. 36

SK adds:—

गच्छ सैरन्ध्रि गंधर्वाः करिष्यंति तव प्रियम् ।
व्यपनेष्यंति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥

S. cl. adds:—

इत्येवमुक्ते तिष्ठन्तीं पुनरेवाह धर्मराट् ।
एवमुक्ता तु सा भर्त्रा समुद्वीक्ष्याब्रवीदिदम् ॥ १ ॥
सत्यमुक्तं त्वया विद्धश्शैलूषीं विद्धि मां पुनः ।
शैलूषकस्य तस्याहं येषां ज्येष्ठोऽक्षकोविदः ॥ २ ॥
एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्याननं शुभम् ।
केशान्विमुक्तान्संयम्य रुधिरेण समुक्षितान् ॥ ३ ॥
पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी गजराजवधूरिव ।
प्रतस्थे नागनासोरूर्भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ ४ ॥
विमुक्ता मृगशावाक्षी निरन्तरपयोधरा ।
प्रभा नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृता ॥ ५ ॥

After v 5 ST adds —

शुशुभे वदनं तस्या रुदित्वोपरतं तथा ।
मेघजालविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥

* * *

यस्यार्थे पाण्डवेयास्तु त्यजेयुरपि जीवितम् ॥
तां ते दृष्ट्वा तथा कृष्णां क्षमिणो धर्मचारिणः ।
समयं नातिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ॥ ६ ॥

After V. 39.

S. cl. adds:—

सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
रुदन्ती चारुसर्वाङ्गी तस्यास्तस्थावथाग्रतः ॥ ७ ॥
तामुवाच विराटस्य महिषी शाठ्यमास्थिता ।
किमिदं पद्मसंकाशं सुदन्तोष्ठाक्षिनासिकम् ॥ ८ ॥
रुदन्त्या अवमृष्टाश्रापूर्णेन्दुसमवर्चसम् ।
बिम्बोष्ठं कृष्णताराभ्यामत्यन्तरुचिरप्रभम् ।
नयनाभ्यामजिह्माभ्यां मुखं ते मुञ्चते जलम् ॥ ९ ॥
कस्त्वाऽवधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
को विप्रयुज्यते दारैः सपुत्रैः सहबान्धवैः ॥ १० ॥
कस्याद्य राजा कुपितो वधमाज्ञापयिष्यति ।
ब्रूहि किं ते प्रियं कर्म कं त्यजे घातयामि वा ॥ ११ ॥
वैशंपायन उवाच ।
तां निःश्वस्याब्रवीत्कृष्णा जानन्ती नाम पृच्छसि ।
भ्रातुस्त्वं मामनुप्रेष्य किमेवं हि विकत्थसे ॥ १२ ॥
After this come our 41, 42 *a*
भ्राता यद्येष मे व्यक्तं योऽतीतो धर्मचारिणीम् ॥ १३ ॥
Then come our *42b* & v. 43.

After V. 43

S. cl. adds :—

भ्रातुः प्रयच्छ त्वरिता जीवच्छ्राद्धं त्वमद्य वै ।
सुहृष्टं कुरु वै चैनं नासून्मन्ये धरिष्यति ॥
तेषां हि मम भर्तॄणां पञ्चानां धर्मचारिणाम् ।
एको दुर्धर्षणोऽत्यर्थं बले चाप्रतिमो भुवि ॥ १५ ॥
निर्मनुष्यमिमं लोकं कुर्यात्क्रुद्धो निशामिमाम् ।
न स संक्रुध्यते तावद्गन्धर्वः कामरूपधृत् ॥ १६ ॥
नूनं ज्ञास्यति यावद्वै मर्मतत्पादघातनम् ।
तत्क्षणात्कीचकः पापः सपुत्रभ्रातृबांधवः ।
विनशिष्यति दुष्टात्मा यथा दुष्कृतकर्मकृत् ॥ १७ ॥
अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
एकस्तु कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ॥
नीचेनात्मापराधेन कुलं तेन विनश्यति ॥ १८ ॥
वैशंपायन उवाच ।
सुदेष्णामेवमुक्त्वा तु सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
कीचकस्य वधार्थाय मतदीशामुपागमत् ॥ १९ ॥
अभ्यर्थिता च नारीभिर्मानिना च सुदेष्णया ।
न च स्नाति न चाश्नाति न पांसून्परिमार्जति ॥ २० ॥

रुधिरक्लिन्नवदना बभूव मृदितेक्षणा ।
तां तथा शोकसंतप्तां दृष्ट्वा प्ररुदिता स्त्रियः ॥
कीचकस्य वधं सर्वा मनोभिश्च शशंसिरे ॥ २१ ॥

[S. cl. here begins a new Adh.]

जनमेजय उवाच ।

अहो दुःखतरं प्राप्ता कीचकेन पदा हता ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी योषितां वरा ॥ २२ ॥
दुःशलां स्मारयन्ती स भर्तॄणां भगिनीं शुभाम् ।
नाशपत्सिन्धुराजं सा बलात्कारेण वाहिता ॥ २३ ॥
किमर्थमिह संप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना ।
नाशपत्तं महाभागा कृष्णा पादेन ताडिता ॥ २४ ॥
तेजोराशिरियं देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।
केशपाशे परामृष्टा मर्षयन्ती ह्यशक्तवत् ॥
नैतत्कारणमल्पं हि श्रोतुकामोऽस्मि सत्तम ।
कृष्णायास्तु परिक्लेशान्मनो मे दूयते भृशम् ॥ ६ ॥
कस्य वंशे समुद्भूतः स च दुर्ललितो मुने ।
बलोन्मत्तः कथं चासीत्स्यालो मात्स्यस्य कीचकः ॥ २७ ॥
दृष्ट्वापि तां प्रियां भार्यां सूतपुत्रेण ताडिताम् ।
नैव चुक्षुभिरे वीराः किमकुर्वन्त तं प्रति ॥ २८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

त्वदुक्तोऽयमनुप्रश्नः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणेह पार्थिव ॥ २९ ॥
ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो भवति पार्थिव ।
प्रातिलोम्येन जातानां स ह्येको द्विज एव तु ॥ ३० ॥
रथकारमितीमं हि क्रियायुक्तं द्विजन्मनाम् ।
क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्ट इति चक्षते ॥ ३१ ॥
सहसूतेन संबन्धः कृतः पूर्वं नराधिपैः ।
तेन तु प्रातिलोम्येन राजशब्दो न लभ्यते ॥ ३२ ॥
तेषां तु सूतविषयः सूतानां नामतः कृतः ।
उपजीव्यं च यत्क्षेत्रं राजन्सूतेन वै पुरा ॥ ३३ ॥
सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुतः ।
राजकन्यासमुद्भूतः सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ॥ ३४ ॥
पुत्रास्तस्य कुरुश्रेष्ठ मालव्यां जज्ञिरे तदा ।
कीचका इति विख्याताः शतं पद्धैव भारत ॥ ३५ ॥

तत्रासीद्बलश्रेष्ठः कीचकः सर्वजित्प्रभो ।
अग्रजो बलसंमत्तस्तेनासीत्सूतपद्शतम् ॥ ३६ ॥
मालव्या एव कौरव्य तत्र ह्यवरजाऽभवत् ।

[SA² reads:—

द्वितीयायां त मालव्यां चित्राह्यवराजाभवत् ।]
तस्या केकयराज्ञस्तु सुदेष्णा दुहिताऽभवत् ॥ ३७ ।

[SA² adds:—

तां सुदेष्णेति व प्राहुर्विराटमहिषीं प्रियां ।]
तां विराटस्य मात्स्यस्य केकयः प्रददौ मुदा ।
सुरथायां मृतायां तु कौसल्यां श्वेतमातरि ॥ ३८ ॥
श्वेते विनष्टे शङ्खे च गते मातुलवेश्मनि ।
सुदेष्णां महिषीं लब्ध्वा राजा दुःखमपानुदत् ॥ ३९ ।
उत्तरं चोत्तरां चैव विराटात्पृथिवीपते ।
सुदेष्णा सुषुवे देवी कैकेयी कुलवृद्धये ॥ ४० ॥
मातृष्वसृसुतां राजन्कीचकस्तामनिन्दिताम् ।
सदा परिचरत्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुखी ॥ ४१ ॥
भ्रातरश्चास्य विक्रान्ता सर्वे च तमनुव्रताः ।
विराटस्यैव संहृष्टा बलं कोशं त्ववर्धयन् ॥ ४२ ॥
कालेया नाम ते दैत्याः प्रायशो भुवि विश्रुताः ।
जज्ञिरे कीचका राजन्बाणो ज्येष्ठस्तथाऽभवत् ॥ ४३ ॥
स हि मर्यादसंपन्नो बलवान्भीमविक्रमः ।
कीचको नष्टमर्यादो बभूव भयदो नृणाम् ॥ ४४ ॥
तं प्राप्य बलसंमत्तं विराटः पृथिवीपतिः ।
जिगाय सर्वांश्च रिपून्यथेन्द्रो दानवान्पुरा ॥ ४५ ॥
मेखलांश्च त्रिगर्तांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् ।
मालवांश्चैव यवनान्पुलिन्दान्काशिकोसलान् ॥ ४६ ॥
करदांश्च निषिदांश्च शिवान्मचुलकांस्तथा ।
पुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्च तङ्गणान्परतङ्गणान् ॥ ४७ ॥

[SA adds —

मलादान् निषधांश्चैव तुंडिकेरांश्च कोंकणान् ।]
अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ।
कीचकेन रणे भग्ना विद्रवंति दिशो दश ॥ ४८ ॥
तमेवं धैर्यसंपन्नं नागायुतसमं बले ।
विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमात्मनः ॥ ४९ ॥
विराटभ्रातरश्चैव दश दाशरथेः समाः ।
ते चैनानभ्ययर्तन्त कीचकान्बलवत्तरान् ॥ ५० ॥

एवंविधबलो भीमः कीचकस्ते च तद्विधाः ।
राज्ञः स्याला महात्मानो विराटस्य हितैषिणः ॥ ५१
एतत्ते कथितं सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
द्रौपदी न शशापैनं यस्मात्तद्वदतः शृणु ॥ ५२॥
रक्षन्ति हि तपः क्रोधादृषयो न शपन्ति च ।
जानन्ती तद्यथा तत्वं द्रौपदी न शशापतम् ॥ ५३ ॥
क्षमा धर्मः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
क्षमा सत्यं क्षमा शीलं क्षमा सर्वमिति श्रुतिः ॥ ५४ ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
एतत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत ॥ ५५ ॥
भर्तृणां मतमाज्ञाय क्षमिणां धर्मचारिणां ।
नाशपत्तं विशालाक्षी सती शक्ताऽपि भारत ॥ ५६ ।
पांडवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदीं प्रेक्ष्य दुःखिताम् ।
क्रोधाग्निनाऽप्यदह्यन्त तदा लज्जाव्यपेक्षया ॥ ५७ ॥
अथ भीमो महाबाहुः सूदयिष्यंस्तु कीचकम् ।
वारितो धर्मपुत्रेण वेलयेव महोदधिः ॥ ५८ ॥
संधार्य मनसा रोषं दिवारात्रं विनिश्वसन् ।
महानसे तदा कृच्छ्रात्सुष्वाप रजनीं च ताम् ॥ ५९ ॥

After V. 46

S. cl. adds :—

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ।

After V. 48

S. cl. adds:—

दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ।

SG, ST, SA add :—

उपातिष्ठत पाञ्चाली भीमं कौरव्यमच्युतम् ।
महर्षभं यथा सुप्तमर्थिनी वननिर्झरे ॥ १ ॥

b in SK also.

After V. 49a

S cl. adds:—

सर्वश्वेतेव माहेयी वने वृद्धा त्रिहायणी ।

After V. 49

SK, SG, SA add:—

सुजातं गोमतीतीरे सालं वल्लीव पुष्पिता ।

ST reads for this :—

सा लतेव महासालं व्यहगं गूहति या (ती?) रुजं ।

S. cl. adds:—

परिस्पृश्य च पाणिभ्यां पतिं सुप्तमबोधयत् ।
श्रीरिवाप्त्या महोत्साहं सुप्तं विष्णुमिवार्णवे ॥ १ ॥
क्षौमावदाते शयने शयानं वृषभेक्षणम् ।
यथा शची देवराजं रुद्राणी शंकरं यथा ॥ २ ॥
ब्रह्माणमिव सावित्री देवसेना गुहं यथा ।
दिशा गजसमाकारं गजं गजवधूरिव ॥ ३ ॥
भीमं प्राबोधयत्कान्ता लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ॥ ४ ॥

After V. 51a

ST adds :—

वीणेव मधुरालापा स्वरं गांधारमाश्रिता ।

After V. 53

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।
सुखसुप्तश्च तं शब्दं निशाम्य स वृकोदरः ।
संबोधितः कुरुश्रेष्ठस्तोत्रैरिव महागजः ॥ १ ॥

After V. 54

S. cl. adds :—

उपवेश्य च दुर्धर्षः पाञ्चालकुलवर्धनीम् ।

After V. 56a

S. cl. adds:—

प्रकाशं यदि वा गुह्यं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

After V. 57a

S. cl. adds :—

यद्यप्यसुकरं कर्म कृतमित्यवधारय ।

ADHYĀYA 17.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2

H adds:—

विकृष्टा हास्तिनपुरे सभायां राजसंसदि ।
दुःशासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ॥ १ ॥
क्षत्रियैर्भीष्मकर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।
श्वशुराभ्यां च द्रोणेन विदुरेण च धीमता ॥ २ ॥

पितृभ्रातृव्यमध्ये च पतिमध्ये च भारत ।
केशे गृह्य सभां नीता त्वयि जीवति पाण्डवे ॥ ३
विप्रमुक्ता ततश्चाहं हृतराज्याद्वनं गता ।
साहं वने दुर्वसति वसंती चाध्वकर्शिता ॥ ४ ॥
जटासुरपरिक्लेशस्तत्रापि च महद्भयम् ॥ ५ ॥

After V. 4

H adds —

पद्भ्यां पर्यचरं चाहं देशान्विषयसंस्थितान् ।
ततोऽहं द्वादश वर्षं कन्दमूलफलाशिनी ॥ १ ॥
इदं पुरमनुप्राप्य सुदेष्णापरिचारिका ।
परस्त्रीमुपतिष्ठामि सत्यधर्मपथि स्थिता ॥ २ ॥
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।
नित्यं पिपे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ॥ ३ ॥
साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ।
अहं चास्य विराटस्य राज्ञःश्यालेन पाण्डव ॥ ४ ॥
निपात्य गृह्य केशेषु सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥

After V. 20

Ends ABCDEGKN add.—

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
दश चापि सहस्राणि सोयमास्ते नरेश्वरः ॥ २ ॥
आनृशंस्यमनुक्रोश संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोयमास्ते नरेश्वरः ॥ ३ ॥

After V 26

Edns A²BEGKN add·—

सदस्य समुपासीनं परस्य प्रियवादिनम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्धते मामसंशयम् ॥
L for v. 26*b*
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मान युधिष्ठिरम् ॥

[*SOUTHERN RECENSION*]

Before V. 1

S cl adds —

वैशंपायन उवाच ।
सा लज्जमाना भीता च अधोमुखमुखी ततः ।
नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ॥ १ ॥

अथाब्रवीद्भीमपराक्रमो बली ।
वृकोदरः पाण्डवमुख्यसंमतः ॥
प्रब्रूहि किं ते करवाणि सुन्दरि ।
प्रियं प्रिये वारणमत्तगामिनि ॥ २ ॥

After V. 2

S. cl. adds:—

विक्रुष्टा हास्तिनपुरे सभायां राजसंसदि ।
दुःशासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ॥ १ ॥
क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।
श्वशुराभ्यां च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ॥ २ ॥
द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परंतप ।
साऽहं श्वशुरयोर्मध्ये भ्रातृमध्ये च पांडव ॥ ३ ॥
केशे गृहीत्वा च सभां नीता जीवति वै त्वयि ।
विप्रमुक्ता ततश्चाहं वने राज्याद्धनं गता ॥ ४ ॥
साऽहं वने दुर्वसतिं वसती त्वध्वकर्शिता ।
जटासुरपरिक्लेशात्प्राप्तापि सुमहद्भयम् ॥ ५ ॥

v. 4b omitted in SA, SG. v 5 omitted in SA.

After V. 4

S. cl adds:—

पद्भ्यां पर्यचरं चाहं देशान् विषमसंस्थितान् ।
दुर्गान्व्यालपदसंकीर्णांस्त्वयि जीवति पाण्डवे ॥ १ ॥
ततोऽहं द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।
इदं पुरमनुप्राप्ता सुदेष्णापरिचारिका ॥ २ ॥
परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपरायणा ।
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ॥ ३ ॥
नित्यं पिंषे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ।
साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ॥ ४ ॥

After V 6

S. cl. adds:—

द्रुपदस्य सुता चाहं धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुण्डात्समुद्भूता नोर्व्यां जातु चराम्यहम् ॥ १ ॥
कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं प्रीवां बध्वा जले प्रिये ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवाऽनलं ॥ २ ॥
आत्मानं नाशयिष्यामि वृक्षमारुह्य वा पते ।
शस्त्रेणाहं च भेत्स्यामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ३ ॥

After V 9

S. cl. adds:—

शरणं भव कौन्तेय मा स्म गच्छे युधिष्ठिरम् ।
निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिमर्दन ॥ १ ॥
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
विजानामि तवामर्षं बलं वीर्यं च पांडव ॥ २ ॥
ततोऽहं परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल ।
यथा यूथपतिर्मत्तः कुञ्जरः षाष्टिहायनः ॥ ३ ॥
भूमौ निपतितं बिल्वं पद्भ्यामाक्रम्य पीडयेत् ।
तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ॥ ४ ॥
वामेन पुरुषव्याघ्र मर्द पादेन पाण्डव ।
स चेदुद्यन्तमादित्य प्रातरुत्थाय पश्यति ॥ ५ ॥
कीचकः शर्वरीं व्युष्टां नाहं जीवितुमुत्सहे ।
शापितोऽसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनस्य च ॥ ६ ॥
युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोर्जीवितेन च ।
कीचकस्य वधं नाद्य प्रतिजानासि भारत ॥ ७ ॥

After V 10

[e]xcept SA, adds:—

येषां मुख्यतमो ज्यष्ठो भवेत्तु कुलपांसनः ।
भ्रातरं परमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धयः ॥ १ ॥

After V. 12a

SG adds:—

एकः पणो भवेत् द्यूते बहून्मासान्परंतप ॥

After V 19

S. cl. except SA, adds —

सहस्रं बालखिल्यानां सहस्रमुदवासिनाम् ।
सहस्रमश्मकुट्टानां सहस्र वायुभोजिनाम् ॥ १ ॥
सहस्र मुनिपत्नीनां सहस्र ब्रह्मचारिणाम् ।
सहस्र मौनशीलानां सहस्र गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥
हंसाः परमहंसाश्च योगिनश्च द्विजातयः ।
कुटीरका॰ परिव्राजो ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
सविमक्तात्मकाश्चैव बहवश्चोर्ध्वरेतसः ।
चतुर्वेदविदो विप्रा॰ शिक्षामीमांसपारगाः ॥ ४ ॥
क्रमपाठाश्च ये विप्रा॰ सामाध्यायनिकाश्च ये ॥ ५ ॥

5 *a* omitted in SG.

After V. 27

ST adds:—

आनृशंस्यमनुक्रोशः संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि नित्यानि सर्वाण्यासन्युधिष्ठिरे
अर्हद्भ्यो यः सदा दत्वा धनान्यन्यांश्च सर्वः
स राजा कृपणं भीम वृत्तमन्येषु लिप्सति ।

ADHYĀYA 18.

[*NORTHLRN RECLNSION.*

After V. 1

Edns A²BCDEGKMN add—

सूपकारं विराटस्य वल्लवं त्वां विदुर्जनाः ।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥

D further adds—सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठस्त्व च भाम महाबल ।

After V. 5

Edns CDG add:—

तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।

After V. 6a

D adds—

एकांतार्पितभावेन वल्लवं चारुहासिनी ॥

and N adds:—

तस्माच्छोचति भावेन दुष्करं चारुहासिनी ।
युध्यमानं मृगैर्व्याघ्रैर्नून च समवुध्य तम् ।
सौहृदादागतत्रासाद्यस्मात्समनुशोचति ॥ १ ।

After V 11

Edns BCDEFKN add:—

त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।

After V. 12

N adds—

यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
सोच पार्थो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥

After V.

AK add:—

एवंविधमिमं श्रुत्वा कुंत्याः शोको भविष्यति ।

Before V. 22

AΓKM adds.—

आपतन्तं रणे दृष्ट्वा शात्रवा यान्ति संभ्रमम् ।

After V. 25

DFKM add:—

यः स्वराष्ट्रं समासाद्य सारिताग्रारिरस्त्रवित् ।
परं हर्षमुपातिष्ठन् स्वसैन्यमभिनंदयन् ॥ १ ॥

After V. 28a

K adds.—

संदृश्येमं मनस्त्वासीद्दुःखे परमके तदा ।

After V.31

Edns ABCDEGHKLN add:—

न विंदामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ १

FM add, instead:—

युवानमृषभं राज्ञां सर्वशास्त्रविशारदम् ।
दृष्ट्वा गोपालवेषं तं भृशं मुह्यति मे मनः ॥ १ ॥

After V. 34

FM add:—

कथं मया विहीनो हि वने दुःखं निवत्स्यति ।

After V. 41

F adds.—

अपश्यमेव श्रीमंतं विराटस्य पुरः सरम् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 6

S. cl. adds:—

तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।
[ST ततः स्त्रियस्तु कैकेय्या]

After V. 10

ST adds:—

तस्यां तथा ब्रुवन्त्यां तु भीताहमवबोधनात् ।
सतोकमग्रं वाचं शोकमाविश्य पाण्डव ।
अपस्मारोत्तमे मासे देवि मामनुवर्तते ॥

का वाहं वल्लवस्याङ्के को भवेद्वल्लवो मम ।
इत्यवोचमहं सर्वाः स्त्रियो राजनिवेशने ।
एषो हि नियमः प्राप्तो जीवत्येव वृकोदरे ॥

After V. 11a

S. cl. adds:—

नोवाच किंचिद्वचनं संरम्भाद्रक्तलोचनः ।
ज्ञात्वा तु रुषितं भीमं द्रौपदी पुनरब्रवीत

After V. 12

SK adds:—

आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारक

After V. 16a

S. cl. adds:—

षण्ढरूपं वहन्तं तं गतिं नृत्तावलम्बनम् ।
कुर्वन्तमर्जुनं दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्यं मनो व्रजे

After V.

S cl. adds:—

अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्धूतदेविनम् ॥ १
ऐन्द्रवारुणवायव्यब्रह्माग्नेयैः सवैष्णवैः ।
अग्नीन्संतर्पयन्पार्थः सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
दिव्यैरस्त्रैरमेयात्मा सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ॥
कौबेरं वैष्णवं शैवमस्त्राण्यन्यानि भारत ।
दर्शयन्नस्त्रवीर्यं च वासुदेवसहायवान् ॥ ३
दिव्यं गान्धर्वमस्त्रं च वायव्यमथ वैष्णवम्
ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णंच दर्शयन् ॥
पौलोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रून्महाबलान् ।
निवातकवचैः सार्धं घोरानेकरथोऽजयत् ।
सोन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ ५
यो वै महातपः कुर्वन्महाबलपराक्रमः ।
युद्धेन तोषयामास शंकरं शूलपाणिनम् ॥ ६
कन्यापुरगतं दृष्ट्वा गोष्ठेष्विव महावृषम् ।
स्त्रीवेषविकृतं पार्थं कुन्ती गच्छति मे मनः ॥

v. 3. omitted in ST, SA. v. 5 omitted in ST, v. 7 here

धर्मे सत्ये च सत्ये च जीवलोके सुसंमतः ।
सोन्तःपुरे विराटस्य वसन् दुःखी करोति मा

After V. 39.

S. cl. adds :—

राजकन्याश्च वेश्याश्च विशां दुहितरश्च याः ।
सर्वाः सात्युता नार्यो दामग्रन्थिवशं गताः ॥
प्रेष्यकर्माणि तं दृष्ट्वा शोचामि विलपामि च ॥ १ ॥

After V. 31

S. cl. adds:—

न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥

After V. 44

SK, SG add:—

एकभर्ता तु या नारी सा सुखेनैव वर्तते ।
पञ्च मे पतयः सन्ति मम दुःखमनन्तकम् ॥

ADHYĀYA 19.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

Edns and MSS add:—

अनित्याः किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥
b omitted in BE.

After V. 4

A^2 adds:—

पराभवनिमित्तानि तथैवाचरते नरः ॥

After V. 6

Edns CG add :—

किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव ॥

After V. 16

ND add :—

का प्रीतिर्जीवितेनाद्य ममानेन वृकोदर ॥

Before V. 22

MSS & Edns add :—

इदं दुःखं तु कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।

After V. 25

AFM add :—

तदाग्रतो विराटस्य किंकरीव स्थिता ह्यहम्

After V. 28

FM add:—

इदं तु समुपालंभं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥
धनंजयोपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मिते ।
रुरोद शनकैः कृष्णा पुनर्वाक्यमभाषत ॥

A adds the last line only. The vv. come here wrongly; see text 20. 8,9*a*.

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

S. cl. adds :—

अनित्याः किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥

Before V. 22

S. cl. adds :—

इदं दुःखं तु कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।

After V. 29

S. cl. adds :—

कच्चिकं चेन्न हन्यास्त्वं स्वात्मानं नाशयाम्यहम् ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवाऽनलम् ॥
अभाग्याऽहमपुण्याऽहं नित्यदुःखा च विक्लवा ।
पापे निपतितायाश्च किं फलं जीवितेन मे ॥
इत्यस्मै दर्शयामास किणबद्धौ करावुभौ ॥

ADHYĀYA 20.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 4a

Edns BCDEGHKLN add :—

ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विपः ।

After V. 7

Edns & MSS add:—

माधर्मं कुरु सुश्रोणि कोपं जहि शुचिस्मिते ।

After V. 14

Edns BCEG add:—

द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता ।
सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ॥

After V. 27a

Edns BCDEGHKLN add :—

अथ मां तत्र कैकेयी प्रैषयत्प्रणयेन तु ।
तेनैव देशिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया ॥ १ ॥
सुरामानय कल्याणि कीचकस्य निवेशनात् ।
सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत्सांत्वमवर्तयत् ॥ २ ॥
सांत्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्शमनाभवत् ।
विदित्वा तस्य संकल्पं कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥
तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ।
संदर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृशत् ॥ ४ ॥
पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहं तेन ताडिता ।
प्रेक्षते स्म विराटस्तु कंकस्तु बहवो जनाः ॥ ५ ॥
रथिनः पीठमर्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ।
उपालब्धो मया राजा कंकश्चापि पुनः पुनः ॥ ६ ॥
ततो न वारितो राज्ञा न तस्याविनयः कृतः ।
योयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथिः ॥ ७ ॥
त्यक्तधर्मा नृशंसश्च नरस्त्रीसंमतः प्रियः ।
शूरोभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् ॥ ८ ॥
दारामर्शी महाभाग लभतेर्थान्बहूनपि ।
आहरेदपि वित्तानि परेषां क्रोशतामपि ॥ ९ ॥

D omits v. 3. H omits the whole portion begining with v.

After V. 39a

Edns ABCDEGKLN add:—

आश्वासयित्वा बहुशो भृशामार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥ १ ॥
प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम् ।
उवाच चैनां दुःखार्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ २ ॥

[EdnsBCDEGKN read कीचकं मनसा &c our 39 *b* after 2*a* her AL read it as in text, so that these additional 2 vv. come a in AL.]

[SOUTHERN RECENSION.]

S. cl. has for our. vv. 1–5:—

वैशंपायन उवाच ।

आश्वासयंस्तां पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।
शृणु भद्रे वरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ॥ १ ॥
त्वां वै सभागतां दृष्ट्वा मात्स्यानां कदनं महत् ।
कर्तुकामेन भद्रं ते वृक्षश्चावेक्षितो मया ॥ २ ॥
then comes our v. *5a*.
तज्ज्ञात्वाऽवाङ्मुखस्तूष्णीमास्थितोस्मि महानसं ॥ ३ ।
शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह भामिनि ॥ ४ ॥
then comes our v. 1.
तदद्य मां तु तपति यत्कृतं न मया पुरा ।
then come our v. *2a*, *3b*, & *5b*.

After V. 4a

ST. adds:—

ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव मदच्छिपः ।

After V. 5

ST. adds:—

शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह भामिनि ।
कीचकं यैः न हन्यां चेद्भ्रातृभिः सह दर्पितं ।
भ्रातृभिः सह संवासः कृष्णेनास्म भवेन्मम ॥

After V. 7b

S cl. adds:—

अपि चान्यद्वरारोहे स्मरिष्यसि वचो मम ।
पुण्ये तीरे सरस्वत्या यत्प्रतिष्ठाम संगताः ॥
तस्मादहमग्रयं कृष्णे सर्वक्लेशाननुस्मरन् ॥ १ ॥
न चाहमनुगच्छेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
धनञ्जयं च पाञ्चालि माद्रिपुत्रौ च भ्रातरौ ।
कृतवंतां च मतिं कृष्णे युधिष्ठिरमगर्हयम् ॥ २ ॥
एवं वचनं श्रुत्वा मम धर्मात्मजस्तदा ।
ह्रीमान्वाक्यमहीनार्थं पुण्यप्राज्ञा युधिष्ठिरः ।
सर्वानन्वनयद्भ्रातॄन्मुनेर्धर्मस्य पश्यतः ॥ ३ ॥
मा रौद्री रात्रि लोकानां सर्वागमगुणान्विता ।
रक्षितव्यं सहास्माभिः सत्यमग्निनिभं भुवि ॥ ४ ॥
अनुनीतेषु चास्मासु अनुनीता त्वमप्यसि ॥

माधर्मं कुरु सुश्रोणि कोपं जहि शुचिस्मिते ॥ ५ ॥

After V. 9

S. cl. adds:—

धर्मं शृणुष्व पांचालि यत्ते वक्ष्यामि मानिनि ।

After V. 13a

S. cl. adds:—

रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।

After V. 15a

S. cl. adds:—

नलं राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।
अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तृस्त्वमन्वगाः ।

SK reads this before v. 15.

After V. 16

S. cl. adds:—

सत्येन ते शपे चाहं भविता नान्यथेति च ।
सर्वासां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ॥ १ ॥
सर्वेषां च नरेन्द्राणां मूर्ध्नि स्थास्यसि भामिनि ।
भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगानाप्स्यसि दुर्लभान् ॥ २ ॥
याता यांतु प्रतिज्ञायां महान्तं भोगमाप्नुयाः ।
गुरुभक्तिकृतं ज्ञात्वा राज्ञां मूर्ध्नि स्थिता भवेः ॥ ३ ॥

After V. 17

S. cl. adds:—

इदं तु दुःखं कौंतेय ममासह्यं निबोध तत् ।
योयं राज्ञो विराटस्य सूतपुत्रस्तु कीचकः ॥१ ॥
स्यालो नामप्रवादेन भोजस्त्रैगर्तदेशजः ।
त्यक्तधर्मो नृशंसश्च सर्वार्थेषु च वल्लभः ॥ २ ॥
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।
अविनीतः सुदुष्टात्मा मामनाथेति चिंतयन् ॥ २ ॥

After V. 33a

ST adds:—

येषामरिर्न स्वपिति षष्ठेपि विषये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥

After V.

ST adds:—

कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं कूपे वा निपताम्यहम् ।
अथवा क्षुरिकां नीत्वा ग्रीवं स्यामि तवाग्रतः ॥

वैशंपायन उवाच ।

After V. 39

SK adds:—

आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥
प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलम् ।
उवाच चैनां दुःखार्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ॥

ADHYĀYA 21.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V.

N adds:—

निशीथे तत्र गच्छामि गन्धर्वास्तत्र जानते ।

Before V. 6

A[2] adds:—

एवं सा भीरु तन्वंगी आमंत्र्यैनं महानसे ।
वधं तस्य परीप्संती आजगाम स्ववेश्मनि ॥ १ ॥

After V. 12a

BE add:—

यदि त्वं सूत संयोगमिच्छस्यद्य मया सह ॥

After V. 18

Edn[1] A[2]BDEKN add:—

ततः सा भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत् ।

Before V. 24

H adds:—

वृथासि सत्यं मत्यत्वं न गतो न तु लाघवम् ।
इत्यकुप्यत्ततोऽर्कस्य कीचको वै भृशं तदा ॥ १ ॥

Before V. 30

Edn[1] DN add:—

एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे ॥

After V 36a

Edns BCDEGKLN add:—

अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवैः ।

After V. 38

AFM add:—

काङ्क्षमाणो वधं तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ।
एतस्मिन्नंतरे सूतस्तदा चास्तंगते रवौ ॥ १ ॥

(first line omitted in A.)

After V. 39

MSS and Edns add:—

मन्यमानः स संकेतमागारं प्रविशच्च तत् ।

After V. 40a

MSS & Edns add:—

पूर्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ॥

After V. 42

N adds:—

पतंगं पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा ।

After V. 44

Edns ABCDEGHKLN add:—

यत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ।
रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतम् ॥ १ ॥
गृहं चान्तःपरं सुभ्रु क्रीडारतिविराजितम् ।

After V. 45

F adds :—

भीमसेन उवाच ।

एवंरूपसमायुक्तं मां कथं न प्रशंससि ।

After V. 49

A[2] adds:—

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा...... भीमो भीमपराक्रमः ।
सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्य च नर... ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्य स महाबलः ।
......श्वसञ्च क्रोधं तं तदा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
......त्वां महावीर गन्धर्वोसि न संशयः ।
अद्य त्वानिहिनिष्यामि सहायैः सहबान्धवैः ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तथा तेन कीचकेन दुरात्मना ।
तौ द्वावपि महावीर्यौ सहसाभिनिपेततुः ॥ ४ ॥

After V. 49a

N. MSS & Edns add :—

स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।

Before V. 51

N. MSS and Edns add:—

कीचकानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥

After V. 51

D adds·—

बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ।

After V. 52a

Edns BCDEGHLN add:—

नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ।

After V. 52

Edns A²BCDEGKN add:—

स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदान्न चलितः पदम् ।

After V. 69

AF add :—

गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराम महाबलः ।

A² Continues: —

किंचिच्छेषा यदा रात्रिर्बभूव पुरुषर्षभः ।

After V. 71a.

Edns & MSS add:—

आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ।

after V. 71

ADK add:—

तं विमर्दन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।

After V. 72a

D adds:—

जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव पुनर्भृशम् ।

After V. 74

Edns and MSS. add :—

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः ।
अस्त्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरंतमुद्भ्रांतनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ १ ॥

After V. 75a

N adds:—

अभ्याहनन्महाराज पदाघातैश्च दारुणैः ।

After V. 78

Edns A[2]BCDEGKMN add:—

एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ १ ॥
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पांचालीं स तदा वीरः इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
प्रार्थयंति सुकेशांते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यंते कीचकः शोभते यथा ॥ ३ ॥
तत् कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ॥ ४ ॥

D omits portion from येत्वा in 3*a* to वध्यते in *b*, and H reads *b* only.

After V. 83

Edns ADGN add:—

पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ।
निरीक्षंति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥
अमानुषं कृतं कर्म तत् दृष्ट्वा विनिपातितम् ॥ १ ॥

A[2] adds before this । नास्य ग्रीवा न चरणौ न पाणी न शिरस्तथा । इति स्म तं निरीक्षिते गंधर्वेण हत तदा । (our v. 84)

After V 84

AFKLM add:—

हतं हि दृष्ट्वा निशि सैन्यनाथं राज्ञो विराटस्य बलाभिमुख्याः ।
कीलालमिश्रं पिशितस्य पिंडं ते मेनिरे दत्तमुखाधिदेव्याः ॥ १ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 1

ST adds:—

मा भैषीर्गच्छ सैरन्ध्रि कीचकं हन्मि सानुजम् ।
कीचकं न हन्यां चेत् भ्रातृभिः सह दर्पितम् ॥
भ्रातृभिः सह संवासः कृष्णे नास्म भवेन्मम ।
कीचकस्यास्य पादौ च मुखं हस्तौ च मस्तकम् ।
भङ्क्त्वा सर्वाणि रोषेण गात्रे प्रावेशयाम्यहम् ॥

After V. 4

S. cl. adds:—

त्वद्दर्शनसमुत्थेन कामेनाकुलितेंद्रियम् ।
संकेतं सूतपुत्रस्य कारयस्व शुभानने ॥ १ ॥
SG, SA omit *a.*—

After V. 5

SK, ST add:—

तथा कुर्याश्च संकेतं सूतपुत्रस्य संवृतम् ।
आवयोः संगमं भीरु यथा मर्त्यो न बुध्यति ॥
कीचकस्य विनाशाय तथा कुरु नृपात्मजे ॥ १ ॥

ST omits *a.*—

After V. 6

S. cl. adds:—

भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य वधे तदा ।
द्रौपदी च सुदेष्णायाः प्रविवेश पुनर्गृहम् ॥ १ ॥

After V. 9

ST adds:—

तथैव नियमे राजा न चैव प्रमदिष्यति ॥ १ ॥
यात्वियं प्रहतास्माभिः किं त्वं केनाभिरक्षिता ॥ २ ॥
न मत्तस्त्वमं प्राप्तां पुनस्त्वां ताडयाम्यहम् ॥ ३ ॥
तव स्नेहं करिष्यामि गर्हणं चापि रक्षितम् ॥ ४ ॥
तव कार्यं सानुनयात् साधयिष्यामि भामिनि ॥ ५ ॥

After V. 10a

S. cl. adds:—

नद्यहं त्वां ऋते भीरु चिरं जीवितुमुत्सहे ॥

After V. 10b

ST adds :—

एवं नगरमर्हंतु त्वयि मे प्रियवादिनः ।
दासीसहस्रमायांतु गोसहस्रं सखेटकम् ॥ १ ॥

After V. 11

SK, ST add:—

सुदासानां सहस्रं च महिषाणां सहस्रकम् ।
अंतःपुरसहस्रं च हेमकूटसहस्रकम् ॥
तुभ्यं दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यंबराणि च ॥ १ ॥

After V. 13a

S. cl. adds:—

अनुबोधादनर्थः स्यादयशश्च महद्भवत् ॥ १ ॥

After V. 17

S. cl. adds :—

एकस्त्वं नर्तनागारं रात्रौ संकेतमाव्रज ।
तत्राहं भविता तुभ्यं वशगा नात्र संशयः ॥ १ ॥

कीचक उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु वक्ष्यसि ।
एकः सन्नर्तनागारमागमिष्यामि भामिनि ॥ २ ॥
समागमार्थं सुश्रोणि शपे च सुकृतेन मे ।
यथा त्वां नावबुध्यंति गंधर्वा वरवर्णिनि ॥ ३ ॥
सत्यं ते प्रतिजानामि गन्धर्वेभ्यो न ते भयम् ।
अलंकरिष्यास्यद्याहं त्वत्समागमनाय वै ॥ ४ ॥
वासांसि च विचित्राणि मनोज्ञानि तवापि च ।

द्रौपद्युवाच ।

यथा मां न त्यजेथास्त्वं तथा रंस्ये त्वया सह ॥ ५ ॥
तथा चेद्प्यहं सूत दर्शयिष्यामि ते सुखम् ।
यथानुभूतं भवता जन्मप्रभृति कीचक ॥ ६ ॥

SA, SG, ST omit last four lines.

After V. 25

S. cl. adds:—

कालेन नियतं बद्धः कामेन च बलात्कृतः ॥ १ ॥

After V. 29a

S. cl. adds:—

वाहुवीर्यानुरूपं च दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥ १ ॥

After V. 32

S. cl. adds :—

प्रसह्य निहनिष्यामि केशवः केशिनं यथा ॥ १ ।

After V 33a

S. cl. adds :—

अहं भद्रे हनिष्यामि कीचकं मदनान्वितम् ॥ १
यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ॥ २
अथ चेदवबुध्यंति सूतपुत्रं मया हतम् ॥ ३ ॥
निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिदमालयम् ॥ ४
मया हतांश्चेम्मात्स्यांस्तु धार्तराष्ट्रो विबुध्यति ॥ ५

After V. 34

S. cl. adds :—

नाहं शक्तोऽनुनयितुं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥
काममन्ये ह्युपासंतु विनीता धर्मचारिणः ॥ १ ॥
त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्नोम्युपेक्षितुम् ।
निर्वृता भव पांचालि कीचकस्य वधात्पुनः ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच ।

कीचकस्य वधं भीम यदि जानंति नागराः ।
त्वया कृतं महाबाहो नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३ ॥

After V. 35

S. cl. adds :—

अनुबुद्धे हि कौंतेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पुनर्वनं व्रजेद्धीमाननुजैः परिवारितः ॥ १ ॥
कथं धर्मपरं ज्येष्ठमतिवर्तेत भारत ।
भीम भीताऽस्मि संदोषात्साधु मा चापलं कृथाः ॥
यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
तथा कुरुष्व कौरव्य यत्नवन्नरिमर्दन ॥
अदृश्यमानस्त्वं तस्य भिन्धि प्राणानरिन्दम ॥ २ ॥

After V. 37

S. cl adds:—

मया यदुक्तं पाञ्चालि धर्मराजसुतं प्रति ।
कोपादृते किमन्यच्च नानुवर्तेत को नृपम् ॥ १ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दनः ।
अर्धरात्रे तदोत्थाय सत्ववान्भीमविक्रमः ॥ २ ॥
अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तथा ।
द्रौपदीं पृष्ठतः कृत्वा यत्रासीन्नर्तनालयः ॥ ३ ॥

v. 1 omitted in SG, ST, & SA; and *2b* *3a* omt in ST, SA *3b* omt. in SA

After V. 39

S cl. adds:—

तां मन्यमानः संकेते सैरन्ध्रीं काममोहितः ।

After V. 40a

S. cl. adds :—

पूर्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।

After V. 44a

S cl adds:—

अहं रूपेण संपन्नः स्नातो गुरुविभूषितः ।
नित्यमेव प्रियः स्त्रीणां सौभाग्यात्प्रियदर्शनः ॥ १ ॥
रूपस्य तन्मया प्राप्तं फलं कमललोचने ॥ २ ॥

After V. 46a

S cl. adds:—

त्वयापीदृग्गुणा नारी रूपशीलसमन्विता ।
अदृष्टपूर्वा पश्य त्वां यतो जानासि सूतज ॥ १ ॥
द्रक्ष्यसि त्वं मुहूर्तेन यथेयं स्त्री गुणान्विता ।
उपरंस्यसि कामाच्च शीघ्रं त्वं स्प्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ।
स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ३ ॥

ST adds:—त्वादृशःपुरुषो लोके दृष्टपूर्वो न कश्चन before verse 3. SG. *om* v. 3

After V. 49a

S. cl. adds·—

स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।

After V. 49

ST adds:—

इत्युक्त्वा तु गृहीत्वाथ केशेषु त्वस्य पांडवः ।
तलेन ताडयमास वायुतुल्यपराक्रमः ॥
स तु केशे परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
उवाच कीचको भीमं न वेत्सि बलमात्मनः ॥
मम शौर्यं प्रतापं च नामकीर्तिमनुत्तमां ।
विद्रवंति जनाः सर्वे मामवेक्ष्य सुदुर्जयं ॥
सुरगंधर्वसिद्धाश्च यक्षकिन्नरचारिणाः ।
त्वमल्पबललोभार्तः किं नु जानासि बालक ॥
मर्तुकामस्त्वमद्यैव वधं प्राप्स्यसि वै मया ।
अथवा युद्धकामस्त्वं स्थिरो भव भयं जहि ॥
एवमुक्तस्तथा भीमः कीचकं प्रत्युवाच सः ।
अद्य त्वां निहनिष्यामि दुरात्मानं दुरासदं ॥
परस्त्रीगतचित्तं त्वां गतश्रीबलसंपदं ।
एवमुक्त्वा समासाद्य केशान् जग्राह पांडवः ॥
तलेन ताडयामास तरसा भीमविक्रमं ।

After V. 49a

S. cl. adds:—

गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
गृहीत्वा ग्रासकामस्तु सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥

After V. 50

S. cl. except SG adds :—

कीचकानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ।

After V. 51

SK, ST add:—

शार्दुलाविव गर्जन्तौ तार्क्ष्यनागाविवोद्यतौ ।
समयत्नौ समक्रोधौ पतितौ भीमकीचकौ ॥ १ ॥
गजाविव मदोन्मत्तौ नदन्तौ पतितौ क्षितौ ।
वृषभाविव वल्मीकं मृद्नन्तौ समविक्रमौ ॥ २ ॥

After V. 69

S. cl. adds:—

पुनश्चातिबलस्तत्र कीचको बलदर्पितः ।
व्यायच्छच्चैव दुर्धर्षः पांडवेन तरस्विना ॥ १ ॥
मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशाम् ।
कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ॥ २ ॥

ST continues—समाकम्य च मपुद्रो वेगेन स वृकोदरः ।

After V. 77a

S. cl. adds:—

तत्राग्निं स्वयमुज्वाल्य पाणिसंघर्षजं बली।

After V. 78a

SK adds:—

त्वयि कामुकमत्यन्तं पापिनं पारदारिकम् ।

After V. 78

SK adds:—

प्रार्थयन्ते सुकेशान्ते ये त्वां शीलसमन्विताम्।
एवं स्वपन्ति ते भीरु शेतेऽयं कीचको यथा ॥
यस्त्वामभ्यहनद्भद्रे पदा भूमौ निपात्य च ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्गन्धर्वेण हतं तदा ॥
विज्ञापनार्थमन्येषां विरराम महाहवम् ॥

First two lines are in SG, ST also.

After V. 79

S cl. adds:—

स्नात्वानुलेपनं कृत्वा व्यापूर्य च मनोरथम् ।
सुखोपविष्टः शयने भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः कृष्णा यदा मेने गतं भीमं महानसम् ॥

After V. 82

SK, ST, SA add:—

तस्यास्तं निहतं दृष्ट्वा कीचकस्य सहोदराः ।

After V. 83

SK, adds:—

पार्ष्णिपाणिशिरोहीनं दृष्ट्वा ते विस्मिताऽभवन् ।

After V. 84

ST adds:—

ततस्ततः पृथक्पाणी पृथक्पादौ पृथङ्मुखं ।
पृथग्ग्रीवा पृथग्बन्धं मांसापिंडमजायतां ॥
सुव्यक्तमिह जानीमो गंधर्वेण हतं त्विमं ॥

SK adds:—

अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ।
निरीक्षते ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥

ADHYĀYA 22.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 3

L adds:—

तत्रास्य बान्धवाः सर्वे सूतपुत्राः समागताः ।

After V. 17a

MSS & Edns add :—

ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च ।

After V. 18

Edn ABCGEGKN add:—

स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ।
जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ १ ॥
चितासमीपं गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ।
तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं विशांपते ॥ २ ॥
तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
स्कंधमारोपयामास दशव्यामं परंतपः ॥ ३ ॥

G omits v. 1.

After V. 21

Edn[1] ADFGHKLMN add :—

तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः ॥
परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः ॥ १ ॥

H omits *c.*

After V. 24

Edns A[2]CDGN add:—

वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।

After V. 26

K adds:—

अन्येन त्वं पथा याहि सुदेष्णाया निवेशनम् ।

After V. 27a

AFHKLM add :—

इत्युक्ता भीमसेनेन अहृदया सा च तत्क्षणात् ।
अपासर्पन्न मां कश्चित् पश्येदित्यभिशङ्कया ॥

After this A reads v. 23 from the following Adh. बृहन्नडापि कन्याणी etc. omitting the intervening portion. A omits *a* above

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 3a

S. cl. adds :—

कीचकं बलसम्मत्तं दुर्धर्षं येन केनचित् ।
गंधर्वेण हतं श्रुत्वा कीचकं पुरुषर्षभम् ॥

After V. 5a

S. cl. adds :—

हसन्निव तदाऽमर्षान्निर्दहन्निव चक्षुषा ।

SA omits this line.

After V. 6

S. cl. adds :—

इयं हि दुष्टचरिता मम भ्रातुरमित्रिणी ।
यत्कृते मरणं प्राप्तो नेयं जीवितुमर्हति ॥ १ ॥
सहेयं दह्यतां सूता आमन्त्र्य च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य प्रियं भवेत् ॥ २ ॥

After V. 8

S. cl. adds :—

ततस्ते समनुज्ञाताः सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्याभितः स्थिताः ॥ १ ॥
आरोप्य कृष्णां सह कीचकेन ।
निबध्य केशेषु च पादयोश्च ॥
ते चापि सूता वचनैरवोच- ।
न्नुद्दिश्य चैनामभिवीक्ष्य कृष्णाम् ॥ २ ॥
यस्याः कृतेऽयं निहतो महात्मा ।
तस्माद्धि सा कीचकमार्गमेतु ॥
अनार्यसत्वेन च कीचकेन ।
गतासुना सुंदरि स्वर्गलोकम् ॥ ३ ॥
सा तेन कृष्णा शयने निबद्धा यशस्विनी चैव मनस्विनी च ।
अनार्यसत्वेनमहार्यसत्वा गतासुना सा प्ररुरोद कृष्णा ॥ ४ ॥
विलम्ब्यमाना विवशा हि दुष्टै- ।
स्तत्रैव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ॥ ५ ॥

ST adds before v. 1:—

ततश्च तां समारोप्य निबध्याथ सुमध्यमाम् ।
अनुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानाभिमुखास्तदा ॥

3 *b*–omitted in ST.
4 *b*–omitted in SG, SA

After V. 12

S. cl. adds:—

येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयते महान्।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयंति माम् ॥

After V. 14

S. cl. adds:—

येषां वीर्यमतुल्यं तु शक्रस्येव बलं यशः।
राजसिंहा इवाग्रयास्ते मां जानन्तु सुदुःखिताम् ॥

After V. 17a

S. cl. adds:—

ततः स व्यायतं बद्ध्वा वस्त्रं विपरिवेष्ट्य च।

After V. 18

S. cl. adds:—

स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात्।
जवेनोत्पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ १ ॥
चितासमीपं गत्वा स तत्रापश्यन्महाबलः।
तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं वनस्पतिम् ॥ २ ॥
तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च।
वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपराक्रमः ॥ ३ ॥

1 *a* omittd in SA.

After V. 19

ST adds:—

स तं वृक्षं महोत्सेधं सुस्कंधं बलीनं बली।
स्कन्धमारोपयांचक्रे दशव्यामं परंतपः ॥
तं प्रदीप्यांगमुद्यम्य ज्वलंतं सर्वतस्तदा ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

तमन्तकमिव क्रुद्धं गन्धर्वभयशङ्किताः।
दिधक्षन्तस्तथा ज्येष्ठं भ्रातरं चोपकीचकाः।
परस्परमथोचुस्ते विषादभयमोहिताः ॥ १ ॥

After V. 22a

S. cl. adds:—

प्रबुद्धाः सुमहाभागा गंधर्वाः सूर्यवर्चसः।

After V. 24a.

SK adds—

अथ भीमः समुत्पत्य द्रवतां पुरतोऽभवत् ।
ते तं दृष्ट्वा भयोद्विग्ना निश्चेष्टाः समवस्थिताः ॥ १ ॥
दृष्ट्वा ताञ्शतसंख्याकान्स वज्री दानवानिव ।
एकेनैव प्रहारेण दश सप्त च विंशतिम् ॥
अष्टादश च पञ्चाशज्जघान स वृकोदरः ॥ २ ॥

After V. 24

S. cl. adds:—

वृक्षेणैकेन राजेन्द्र प्रभंजनसुतो बली ।
वायुवेगसमः श्रीमान् सर्वान्सूतानशेषतः ॥
तान्निहत्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ १ ॥
a omitted in SG, ST, SA. ST further adds:—
प्रेतेन तेन संहत्या सूतपुत्रानशेषतः ।

After V. 25

SK adds:—

अश्रुपूर्णमुखीं भीतामुद्धरन्स वृकोदरः ।
मा खिदस्त्वं याज्ञसेनि पातिव्रत्यव्रते स्थिता ॥
पातिव्रत्ये स्थिता नारी व्रतं रक्षेत्सदात्मनः ॥ १ ॥
पुरा स्त्री देवरातस्य पतिप्रीता शिरोमणिः ।
कदाचिद्भर्तृरूपेण रक्षसाऽपहृता सती ॥ २ ॥
कस्यचित्सरसस्तीरे तां निवेश्य स राक्षसः ।
तद्भर्तृरूपं संत्यज्य रक्षो भूत्वा सुदारुणम् ॥ ३ ॥
साम्ना दानेन भेदेन सा यदा नान्वमन्यत ।
तदा तां पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४ ॥
ततः सा धैर्यमास्थाय विवरं न ददौ तदा ।
ततः स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास तां सतीम् ॥ ५ ॥
साऽपि त्यक्तभया साध्वी प्राणत्यागे सुनिश्चिता ।
प्रतिज्ञामकरोत्कृष्णे पातिव्रत्यपरायणा ॥ ६ ॥
आराधितो यदि मया भर्ता मे दैवतं महत् ।
कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोषिता मया ॥ ७ ॥
तेन सत्येन योनिर्मे भवत्वद्य शिला दृढा ।
एवं तया प्रतिज्ञाते तद्योनिः सा शिलाऽभवत् ॥ ८ ॥
अन्तरा नाभिजान्वोर्यत्तत्सर्वं च शिलाभवत् ।
ततः स खड्गमुद्धृत्य वेगेनास्याः शिरोऽहरत् ॥ ९ ॥
जया नाम सती साऽभूत् पार्वत्या गणमांसवत् ।
तस्मात्पतिव्रतायाश्च दुःसमल्पं सुखं यद् ॥ १० ॥

After V 27a

S cl. adds:—

अन्येन त्वं पथा शीघ्रं सुदेष्णाया निवेशनम् ।

After V 27

S. cl. adds:—

यथा नौ नावबुध्येरन् रात्रावेवं व्यवस्थितौ ।

वैशंपायन उवाच ।
सागच्छन्नगरं कृष्णा भीमेनाश्वासिता सती ॥ १ ॥
कृतकृत्या सुदेष्णाया भवनं शुभलक्षणा ।
शचीव नहुषे शप्ते प्रविवेश निविष्टपम् ॥ २ ॥
भीमोऽप्यमितवीर्यस्तु बलवानरिमर्दनः ।
सर्वांस्तान् कीचकांस्तत्र हत्वा धर्मात्मजानुजः ॥ ३ ॥
निःशेषं कीचकान् हत्वा रामो रात्रिचरानिव ।
जितशत्रुरदीनात्मा प्रविवेश पुरं ततः ॥ ४ ॥

After V. 29

S. cl. adds:—

न गंधर्वभयात्किंचिद्वक्तुं कीचकबांधवाः ।
अशक्नुवन्तस्तांस्तत्र भयादप्यभिवीक्षितुम् ॥ १ ॥
विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्याः समागताः ।
काल्यं पंचशतं चैतानपश्यन्सारथीन् हतान् ॥ २ ॥

After V. 30

ST adds:—

षट् शतं कीचकानां च विकीर्णं पतितं भुवि ।

ADHYĀYA 23.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

K adds:—

ततो रजन्यां व्युष्टायां उत्थाय सगणो नृपः ॥
कल्पे शतं षडधिकं हतान् शुश्राव कीचकान् ॥ १ ॥

After V. 28

Dns ABEGHKLM add:—
पुंसामिष्टश्च विषयो गंधर्वाश्चानिवेदनाः ।

After V. 30

KL add:—

एवमुक्ताथ कैकेयी नृपायोक्त्वा परावसत् ।
पूर्णकामा कृता कृष्णा वायुपुत्रेण चावसत् ॥ १ ॥
L. omits the first line.

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 5

SK adds:—

सर्वाङ्गसौष्ठवयुतां रूपलावण्यशालिनीम् ॥ १ ॥
पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा वनितां शुभाम् ।
मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ॥ २ ॥
तस्मात्तां यः पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गच्छेत्कामवशं मूढो गन्धर्वैः स निहन्यते ॥ ३ ॥
निष्कासयैनां भवनात्पुराच्चैव विशेषतः ।
कालः प्रविश्य सैरन्ध्रीं पुरं नाशयते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

After V. 7

SK, SG, ST add:—

इत्युक्त्वा परमोद्विग्नः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ॥

After वैश° of V. 11

SK adds:—

एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ॥
अदहन् कीचकान्सर्वान् संस्कारैश्चैव सर्वशः ॥ १ ॥

After V. 13

SK, ST add:—

प्रदुद्रुवुश्चाप्यपरे तथा जना हस्तैश्च चक्षूंषि पिधाय मोहिताः ॥
मा पश्यत स्मेति च तां ब्रुवन्तस्तथा जनाश्चुक्रुशुरार्तरूपाः ॥ १ ।
तामद्य यः पश्यति रूपशालिनीं शयीत भग्नोऽत्र यथैव कीचकाः
इति ब्रुवन्तो भयविह्वलचेतसो भयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ॥ २ ॥

After V. 15

S cl. adds:—

कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथां वसतीं गृहे ॥
यो मा रक्षति संत्रस्तां गंधर्वाय नमोस्तु ते ॥ १ ॥
SK further adds—

भीमसेन उवाच ।
ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
तेषां च वशगा नित्यं विचर त्वं यथेप्सितः ॥ १ ॥

After V. 16

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जह्रिरे नेतरे जनाः ।
ततः पांचालराजस्य सुता चापि जगाम ह ॥ १ ॥

After V. 22a

SK adds:—

सुखेन वर्तसे येह न तद्दुःखमवाप्यते ।

After V. 24a

SK, ST add:—

त्वत्तः कृच्छ्रतरं वासं वसेयमहमंगने ।

After V. 28

S. cl. adds:—

चित्तानि च नृणां भद्रे रक्तानि स्पर्शजे सुखे ।
तस्मात्त्वत्तो भयं मह्यं राष्ट्रस्य नगरस्य च ॥ १ ॥
गच्छाद्यैव यथेष्टं त्वं नगराद्यत्र रंस्यसे ।
त्वन्निमित्तं शुभे मह्यं सर्वो बन्धुजनो हतः ॥ २ ॥
नृशंसा खलु ते बुद्धिर्भ्रातॄणां मे कृतो वधः ।
तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ॥ ३ ॥
यथेष्टं गच्छ सैरन्ध्रि स्वस्ति चेह यथा भवेत् ।

वैशंपायन उवाच ।
सुदेष्णाया वचः श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

After V. 30

S. cl. adds:—

राज्ञः कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
साधवश्च बलोत्सिक्ताः कृतप्रतिकृतेप्सवः ॥ १ ॥
अर्थिनी मा ब्रवीत्येषा यद्वातद्वेति चिन्तय ।
भरस्व तदहर्मात्रं तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कैकेयी दुःखमोहिता ।
उवाच द्रौपदीमार्ता भ्रातृव्यसनकर्शिता ॥ ३ ॥
वस भद्रे यथेष्टं त्वं त्वामहं शरणं गता ।
त्रायस्व मम भर्तारं पुत्रांश्चैव विशेषतः ॥ ४ ॥
इत्युक्त्वा राजशार्दूल राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ।
निंदाद्गानिमिमां भीदः कृतकृत्या नियासये ॥ ५ ॥

ST adds after v. 5*a*,

तामुवाच विराटश्च भयेन महतावृतः ।

and after v. 5 adds:—

एवं राज्ञाभ्यनुज्ञाता वासयामास तां शुभाम् ॥

SG, SA omit v. 5.

ADHYĀYA 24.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

L adds :—

इति पांडवानिगूढवासं संवत्सर चरितमभिधाय पाराशर्यः
कीचकवध्यांतं यत्र त्रयेदशाहमज्ञाननशेषवासानिवृत्तये ?
कुरूपतिकार्यानुसंधानाय दूराम्वेषितफलावाप्तये हि
सुयोधनादीनां चारप्रत्याचारमभिधातुमाह ?

After V. 14a

Edns CG add :—

नहि विद्मो गति तेषां वासं हि नरसत्तम ।

After V. 18

Edns & MSS add:—

इमां च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
शोकमाहारयत्तीव्रं सामात्यः सपुरोहितः ॥ १ ॥

After V. 2

S. cl. adds:—

सांपराये परिकुष्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।

After V. 6

S. cl. adds:—

आगम्य हास्तिनपुरं धार्तराष्ट्रमरिंदमम ।

After V. 8a

S. cl. adds: —

प्रणम्य शिरसा भूमौ वर्धयित्वा जयाशिषा ।
आसीनं सूर्यसंकाशो कांचने परमासने ॥ १ ॥
उपास्यमानं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ।
विद्वद्भिर्गायकैः सार्धं कविभिः स्तुतिपाठकैः ॥ २ ॥
अनेकैरपि राजन्यैः सेवितं सपरिच्छदैः ॥ ३ ॥

SA[1] reads v. 1 and 2a, before v. 7b. v. 2b and 3 omitted in SA, SG, ST.

After V. 13

S. cl. adds: —

गिरीणां कूटकुञ्जेषु कन्दरोदरसानुषु ।
नदीप्रस्रवणेष्वेव ह्रदेषु च सरस्सु च ॥ १ ॥
गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषूपवनेषु च ।
दुर्विज्ञेया गतिस्तेषां मृग्यतेऽस्माभिरेव च ॥ २ ॥
गजव्याघ्रसमीपेषु सिंहान्ते शरभान्तरे ॥ ३ ॥

After V. 16a

S. cl. adds:—

नरदेव यथोद्दिष्टं न च विद्मश्च पाण्डवान् ।
निर्वृतो भव नष्टास्ते स्वस्थो भव परंतप ॥ १ ॥

SG further adds:—

नच विद्मो गतिं तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
पाण्डवानां प्रवृत्तिर्वा कर्म चापि गुणांस्तथा ॥ १ ॥

After V. 16a

S cl. adds:--

सर्वा च पृथिवी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
सराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ॥
अन्वेषिता च सर्वत्र न च पश्याम पाण्डवान् ॥ १ ॥

'After V. 18

S. cl. adds:—

इमां च नः प्रिया वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ।

After V. 20a

S. cl. adds: —

स्यालो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधीः ।
सुदेष्णायानुजः क्रूरः शूरो वीरो गतव्ययः ॥ १ ॥

उत्साहवान् महावीर्यो नीतिमान्बलवानपि ।
युद्धज्ञो रिपुवीर्यघ्नः सिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २ ॥
प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् ।
विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्परः ॥ ३ ॥
नरनारीमनोल्हादी धीरो वाग्मी रणप्रियः ।
पुण्यकर्माऽर्थकामानां भाजनं मनुजोत्तमः ॥ ४ ॥
स हतो निशि गन्धर्वैः स्त्रीनिमित्तं नराधिप ।
अमृष्यमाणो दुष्टात्मा निशीथे सह सोदरैः ॥
सुहृदश्चास्य निहता योधाश्च प्रहरैर्हताः ॥ ५ ॥
गन्धर्वाणां च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।
सैरन्ध्री नाम तां दृष्टो दुष्टात्माऽकामयद्बली ॥ ६
इत्येवं श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ।
बान्धवैर्बहुभिः सार्धं कीचको निहतो यतः ॥ ७
अद्य प्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषणं प्रति ।
चाराश्च सर्वतश्चर्तुं प्रेषयेति मतिर्हि नः ॥ ८ ॥

v. 5 omitted in SA v. 6 omitted in SG, ST, SA

After V. 21

SK adds:—

एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्रं तेऽस्तु नराधिप ।

ADHYĀYA 25.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1a

K adds:—

जानन्नपि महाराज सशल्येनांतरात्मना ।
कीचकस्य वधं श्रुत्वा न चाकारमदर्शयत् ॥ १ ॥
केवलं शौर्यमालंब्य गतसत्व इव श्वसन् ।
भूयः प्रत्यागतप्राणो धृतराष्ट्रात्मजो बली ॥ २ ॥

L reads for 2 *b*:—

भूयः प्रत्यागतप्राणैः शरीरस्थैश्चप्रेक्षकाः ।

and further adds:—

श्रुत्वा तेषांवचस्तावन् चिंतयामास कौरवः ।

A² reads 1 *a* only and omits the other 3

A² L read the above after v. 3 *a* of the

After V. 14a

Edns A²BCDEGKLN add:—

ते यांतु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ॥

L अपरे तत्र गच्छन्तु चराः प्रच्छन्नचारिणः। for ते यातु दत्त &c. A² also has:—

तानहं प्रेषयिष्यामि यतन्तो दृढभक्तयः।

After V. 17a

K adds:—

प्रत्याहर्तुं त्र मूढास्ते पथि नाशमतो गताः

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 5

S. cl. adds:—

विज्ञातव्या मनुष्येंद्रास्तर्कया सुप्रणीतया।
निपुणैश्चारपुरुषैः प्राज्ञैर्दक्षैः सुसंवृतैः ॥ १ ॥

After V. 7

SK adds:—

दुर्योधनेनैवमुक्ते वचनेतीव दुःखिना।

After V. 14a

S cl adds—

ते यान्तु दत्तदेयावै भूयस्तान् परिमार्गितुम्।

After V. 15a

S. cl. adds:—

घ्राणं पश्यन्ति पशवो वेदैरेव द्विजोत्तमाः।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ १ ॥
यथोक्ताश्चारपुरुषा मृगयंतु पुनः पुनः।

After V. 17a

S. cl. adds:—

द्वीप वा परम प्राप्ता गिरिदुर्गवनेष्वपि।
हीनदर्पा निराशास्ते भक्षिता वापि राक्षसैः ॥ १ ॥

Before V. 18

SA, SG, SF add.—

इति तेषां गतिर्नासः प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते।

ADHYĀYA 26.

[*NO ADDITIONS IN THE NORTHERN RECENSION.*]

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 7a

SA adds:—

सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यामि पांडवान् ।

After V. 8a

S. cl adds:—

प्रवृत्तिरुपलभ्येत तथानीतिर्विधीयताम् ।
सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यसि पांडवान् ॥
(SA repeats the second half here.)

After V. 10

SK adds:—

विविधैस्तत्परैः सम्यङ्निर्भीकैस्तज्ज्ञसंमतैः ।
अन्वेष्टव्या मनुष्येंद्र पांडवाश्छन्नचारिणः ॥

ADHYĀYA 27.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 3a.

Edns & MSS add:—

असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।

After V. 4

A² adds:—

निःसंशयं तथैवैतत् भूयश्चैनां विबोधत ।

DN add:—

तद्वाक्यमपि नन्दामि न मेऽस्त्यत्र विचारणा ।

After V. 6a

Edns A¹BCDEGKLN add:—

क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ।
प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥

After V. 15

Edns & MSS. add:—

जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः।

After V. 27

DN add:—

सर्वभूतदयायुक्तः सदा निर्मलमानसः।

N further adds:—

भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः।

After V. 30

Edns and MSS add:—

ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम्।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 3a

S. cl. adds:—

पांडवे नित्यमव्यग्रां गिरं भीष्मः समाददे।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा॥

After V. 7

SK adds:—

क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा।
प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः॥

After V. 11a

S. cl. adds:—

अयुक्तं तु मया वक्तुं तुल्या मे कुरुपांडवाः।
निवासं पांडुपुत्राणां संचिन्त्य च वदाम्यहम्॥
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः॥

After V. 12

S cl. adds:—

निवासे पांडुपुत्राणां शृणुष्व मनुजाधिप।

SK, ST further add:—

भ्रातृभिः सहितो वीरः कृष्णया च महायशाः।
किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति॥ १॥
पांडवो निहृतः पूर्वं यथावद्विदितं तव।
क्लेशितश्च पुरे नित्यं राज्यकामैश्च सांप्रतम्॥ २॥

छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमान्नृपः ।
वर्षमेकं सुसंछन्नमुष्य वासमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पांडवम् ।
सोदरैः सहितं वीरं द्रौपद्या च परंतप ॥ ४ ॥
संविधत्स्व महाबाहो यथा नः स्यात्सुखोदयः ।
यस्मिन्स राजा वसति च्छन्नः सत्वभृतां वरः ॥ ५ ॥
भविष्यंति नरास्तत्र रागमोहविवर्जिताः ।
नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ॥ ६ ॥

After V. 15

S cl. adds:—

प्रियवाक्सत्यवाक्शूरो धर्मशीलो जितेंद्रियः ।

SG adds after the above:—

पुरे जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

After V. 20a

S. cl. (except SA[1]) adds :—

नीरोगास्तत्र विद्यंते वधबंधा न संति च ।
न चोरा न च दंडाश्च न च बाधा भवंत्युत ॥
नाशक्ता मच दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

सलिलानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभनाः ।

After V. 27

S. cl. adds:—

नित्योत्सवप्रमुदितो नित्यहृष्टः श्रिया वृतः ।
भविष्यति निवासोऽयं यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥

SA[2] omits *a*.

After V. 30

S cl. adds:—

ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ।

After V. 32

S. cl. adds:—

कुलस्य हि क्षमं तात यदहं प्रब्रवीमि ते ।

After V 38

SG, ST, SA add —

निरास पाण्डुपुत्राणा दर्शन मृगयामहे ।

After V 46

S cl adds —

भीष्मद्रोणकृपस्ते कर्णदु शासनादिभि ।
तता दुर्योधनो वाक्य श्रुत्वा तेषा महात्मनाम् ॥ १ ॥
मुहूर्तमनुसचिंत्य सचिवानिदमब्रवीत् ।
श्रुतमेतन्मया पूर्वं कथासु जनसंसदि ॥ २ ॥
वीराणा शास्त्रविद्षा प्राज्ञाना मतिनिश्चय ।
इतिना सारफल्गुत्वे जानामि नयचक्षुषा ॥ ३ ॥
सत्त्व बाहुबल वीर्यं प्राण शारीरसभव ।
साप्रत मानुष लोके सदैत्यनरराक्षसे ॥ ४ ॥
चत्वारस्तु नरव्याघ्रा बले शक्रोपमा भुवि ।
उत्तमा प्राणिना तेषा नास्ति कश्चिद्बले सम ॥ ५ ॥
समप्राणबला नित्य सपूर्णबलपौरुषा ।
बलदेवश्च भीमश्च मद्रराजश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥
चतुर्थ कीचकस्तेषा पचम नानुशुश्रुम ।
अन्योन्यानन्तरबला परस्परजयैषिण ॥ ७ ॥
बाहुयुद्धमभीप्सतो नित्य सरब्धमानसा ।
तेनाहमवगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम् ॥ ८ ॥
मनस्यभिनिविष्ट मे व्यक्त जीवन्ति पाडवा ।
तथाह कीचक मन्ये भीमसेनेन मारितम् ॥ ९ ॥
सैरध्रीं द्रौपदीं मन्ये नात्र कार्या विचारणा ।
शङ्के कृष्णानिमित्त तु भीमसेनेन कीचक ॥ १० ॥
गधर्वव्यपदेशेन हतो निशि महाबल ।
को हि शक्त परो भीमात्कीचक हन्तुमोजसा ॥ ११ ॥
शस्त्र विना बाहुबलात्तथा सर्वाङ्गचूर्णने ।
मर्दन वा तथा तीव्र चर्ममांसास्थिचूर्णनम् ॥ १२ ॥
रूपमन्यत्समास्थाय भीमस्यैतद्विचेष्टितम् ।
ध्रुव कृष्णानिमित्त तु भीमसेनेन सूतजा ॥ १३ ॥
गधर्वव्यपदेशेन हता निशि न सशय ।

[ST adds —

तस्मात्प्रियामिमोदाय कृष्णा सप्रेक्ष्य सूतज ।
कामजांश्च कामात्मा भीमात्प्राप क्षय ध्रुवम् ॥]

पितामहेन ये चोक्ता देशस्य च जनस्य च ॥ १४ ॥
गुणास्ते मत्स्यराष्ट्रेषु बहुशोऽपि मया श्रुताः ।
विराटनगरे मन्ये पाण्डवाश्छन्नचारिणः ॥ १५ ॥
निवसन्ति पुरे रम्ये तत्र यात्रा विधीयताम् ।
मत्स्यराष्ट्रं गमिष्यामो ग्रहीष्यामश्च गोधनम् ॥ १६ ॥
गृहीते गोधने नूनं तेऽपि योत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
अपूर्णे समये चापि यदि पश्येम पांडवान् ॥ १७ ॥
द्वादशान्यानि वर्षाणि प्रवेक्ष्यंति पुनर्वनम् ।
तस्मादन्यतरेणापि लाभोऽस्माकं भविष्यति ॥ १८ ॥
कोशवृद्धिरिहास्माकं शत्रूणां निधनं भवेत् ।
कथं सुयोधनं गच्छेद्युधिष्ठिरभृतः पुरा ॥ १९ ॥
एतच्चापि वदत्येष मात्स्यः परिभवान्मयि ।
तस्मात्कर्तव्यमेतद्धि तत्र यात्रा विधीयताम् ॥ २० ॥
एतत्सुनीतं मन्येहं सर्वेषां यदि रोचते ॥ २१ ॥

12 *b* omitted in SG, ST.

ADHYĀYA 28

[*NOETHERN RENSION.*]

After V. 21b

H. adds—

ग्रहीतुं गोधनं तस्य विराटस्य महीपतेः।

After V. 24

A^2 adds—

असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोग्रहणे गतः ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After 1a

S. cl. adds:—

पूर्वमाभाष्य कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ १ ॥

After V. 15a

S. cl. adds:—

यदेतत्तेऽभिरोचितं मम चैतद्धि रोचते ॥ २ ॥

After 18

S. cl. adds.—

तद्भवांश्चतुरंगेण बलेन महता वृतः।
विराटनगरं यातु सर्वसैन्येन भारत ॥ १ ॥

After V. 24

S cl. adds:—

सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोधने।
विराट· सैन्यमादाय त्रिगर्तैः सह योत्स्यति ॥ १ ॥
अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृण्हंतु कौरवाः।
गवार्थं पांडवास्तत्र योत्स्यति कुरुभिः सह ॥ २ ॥

Before V. 26a

ST adds —

इत्युक्त्वा कौरवान् सर्वान्समादिदयानुजं बलम्।
उपस्थानमनुज्ञाप्य विवशान्तःपुरं तथा ॥ १ ॥
सौबलं च समानीय कर्णं च रणकर्कशम्।
आमंत्र्य च पुनःकार्यं विराटे चापि कृत्यवित् ॥ २ ॥
बलमुद्योजयामासुर्निश्चिताः कुरुपुंगवाः।
निर्ययुर्नगरात्तस्मादवस्कंधारिकांक्षिणः ॥ ३ ॥
हस्त्यश्वरथघोषेण दारयन्तो वसुंधराम्।
अतीत्य विविधान् देशान् गत्वा साल्वेयपर्वतान् ॥ ४ ॥

After V. 29

S cl. adds:—

कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विषयांतरे ॥ १ ॥

ADHYĀYA 29.

[*NORTHERN RECENSION*]

After V. 7a

G adds:—

अपश्यन्मत्स्यराजानं सिंहासनगतं तदा।

After V. 7

Edns & MSS add:—

अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सयान्धवान्।

After V. 9

L adds:—

समादिश्य तदा राजा मत्स्यानां परवीरहा ।

After V. 29a

Edns G add:—

रथान् हेमपरिच्छिन्नानास्थाय च महारथाः

After V. 30

AFHKLM add:—

पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां च भारत ।

K further adds:—

एतद्बलमपर्यन्तं मत्स्यानामभिनिर्ययौ ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 4

S. cl. adds:—

ततः शब्दो महानासीद्रेणुश्च दिवमस्पृशत् ।
शंखदुंदुभिघोषश्च भेरीणां च महास्वनः ॥ १
गवाश्वरथनागानां निस्वनश्च पदातिनाम् ।
एवं तेस्वभिनिर्याय मत्स्यराजस्य गोधने ॥ २
त्रिगर्तैर्गृह्यमाणे तु गोपालाः प्रत्यषेधयन् ।
अथ त्रिगर्ता बहवः परिगृह्य धनं बहु ॥ ३ ॥
परिक्षिप्य हयैः शीघ्रै रथमातैश्च भारत ।
गोपालान्प्रत्ययुध्यंत रणे कृत्वा जये धृतिम् ॥
ते हन्यमाना बहुभिः प्रासतोमरपाणिभि ।
गोपाला गोकुले भक्ता वारयामासुरोजसा ॥
परश्वधैश्च मुसलैर्भिण्डिपालैश्च मुद्गरैः ॥
गोपालाः कर्षणैश्चित्रैर्जघ्नुरश्वान्समंततः ॥ ६ ॥
ते हन्यमानाः संक्रुद्धास्त्रिगर्ता रथयोधिनः ।
विसृज्य शरवर्षाणि गोपानद्रावयन्बलात् ॥ ७
हन्यमानेषु गोपेषु विमुखेषु विशांपते ।
ततो युवानः संभीताः श्वसंतो रेणुगुण्ठिताः ॥

SA omits 2*a* SA omits हन्यमानेषु गोपेषु and 8 *b*

After V. 7

S. d. adds :—

अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् ।

Before V. 9

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां गोपालानामरिंदमः ।

After V 10

S. cl. adds:—

पृथक्कांचनसंनाहान् रथेष्वश्वानयोजयन् ।
उत्सृज्य पाशान् मौर्वीणां शूराश्चापेष्वयोजयन् ॥ १ ॥

SA[1] omits *b*.

After V. 19

S. cl. adds:—

रथेषु युज्यमानेषु कंको राजानमब्रवीत् ।
मया ह्यस्त्रं चतुर्वर्गमवाप्तमृषिसत्तमात् ॥ १ ॥
दंशितो रथमास्थाय पदं निर्यास्यहं गवां ।
अयं च बलवाञ्छूरो बल्लवो दृश्यतेऽनघ ॥ २ ॥
गोसंख्यमश्वबंधे च संयोजय रथेषु वै ।
नैतेन जातु युध्येयुर्गवार्थमिति मे मतिः ॥ ३ ॥

SA[2] for *2a*:-

रथमास्थाय पदवीमनुयास्याम्यहं गवां ।

SA[1] for *3b*:-

नैतेन केन जानीयुर्गवार्थमिति मे मतिः ।

ST adds between *3a* & *b*:-

नीरांगरूपाः पुरुषाः श्रमंतोऽलंघ्य विभ्रमाः ।

After V. 20

SK, ST add:—

मन्त्रिपालश्च गोसंख्या यथा तं पुरुषर्षभा. ॥

After V 30a

S cl. adds:—

दीर्घानां च दृढानां च धनुषां ते यथाबलम् ।
उत्सृज्य पाशान्मौर्वीणां चापांश्चापेष्वयोजयन् ॥ १ ॥
ततः सुवाससः सर्वे पीताश्चंदनरूषिताः ।
चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमश्वानचोदयन् ॥ २ ॥
ते हया हेमसंछन्ना बृहंतः साधुवाहिनः ।
चोदिताः प्रत्यदृश्यंत पक्षिणामिव पंक्तयः ॥ ३ ॥

After V. 32

S cl. adds —

विंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।

Before V. 34

S I adds :—

वीरयोधसमुत्कृष्टं शंखभेरीनिनादित ।

After V. 34a

S cl. adds —

वसंते बहुपुष्पाढ्यं काननं चित्रित यथा ॥

ADHYĀYA 30

[NORTHERN RECENSION.]

After V 5a

Edns and MSS add —

पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ।

After V. 8a

L adds —

रुक्मपुंखैः सुतीक्ष्णाग्रैः वज्राग्निसदृशप्रभैः ।

After V. 17

Edns and MSS add —

ते घ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ।

After V. 18

All except FM add —

न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान् ॥

A has the line on the margin

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 14

S cl. adds—

यथा वा वाससी श्लक्ष्णे महारजतरंजिते ॥
बिभ्रती युवती श्यामा तद्वद्भाति वसुधरा ॥ १ ॥

After V. 16

S cl. adds —

युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
[illegible] विराटस्य [illegible] पाण्डवाः ॥ २ ॥

आत्मानं श्येनवत्कृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिरः।
पक्षौ यमौ च भवतः पुच्छमासीद्वृकोदरः ॥ २ ॥
सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ३ ॥
द्विसहस्रं रथान्वीरः परलोकं प्रवेशयन्।
नकुलस्त्रिशतं जघ्ने सहदेवश्चतुश्शतम् ॥ ४ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

शंखो विराटपुत्रश्च महेष्वासो महाबलः।
विनिघ्नन्समरे शूरान्प्रविवेश महाचमूम् ॥ १ ॥

Before V. 27

SK, SA add:—

अन्योन्यमभिसंरब्धौ दन्ताभ्यामिव कुंजरौ।
कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैर्दारयामासतू रणे ॥ १ ॥

SA[2] omits *b*

After V. 27

S. cl. adds :—

ताभ्यां सूतं च विव्याध केतुं च त्रिभिराशुगैः ॥

After V. 28.

SA adds —

तयोर्बाणानि राजेन्द्र समस्तानि महारणे ॥

ADHYĀYA 31.

[*NORTHERN RECENSION*]

After V. 7

D adds:—

ततो राजा त्रिगर्तानां विव्याध दशभिः शरैः।
पंचभिः पंचभिश्चास्य स विव्याध ततो हयान् ॥ १ ॥
तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः।
पंचाशद्भिः शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २ ॥

After V. 21

Dn OGHK add:—

मर्दिता समरे तत्र मत्स्यानां परिप्लवम्।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः
व्यमुञ्चच्छरवर्षाणि सतोय इव तोयदः ।
तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाद्रवत्
विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत्
सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपम
तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुंगवः ।
पश्यतां सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥
परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह ।
निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ॥ ५ ॥
रथानां च गजानां च वाजिनां च ससादिनाम् ।
सहस्रशतसंघाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् ॥ ६ ॥
पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ।
पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ॥ ७ ॥
तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥
चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे ॥ ८ ॥
अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ।
आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ।
सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ९ ॥

First line omitted in M. 1*b* omitted in H. 6*b* omitted in C.

After V. 25

Edns & all MSS add:—

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभ ।

After V. 32

Edns & all MSS add:—

स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ।

A² further adds:—

तयोः स दृष्ट्वा तत्कर्म मत्स्यपाण्डवयोर्मृधे ।
त्वरमाणो रथं त्यक्त्वा पदातिप्राद्रवद्रणात् ॥ १ ॥

After V. 35

A² adds:—

पञ्चभिस्त्वरितो भीमं जघान समरे बली ।
तां बाणान् विनिहत्य जघ्निवेपस्तुम्नतो रणात् ॥

After V. 38

Edns & MSS add:—

पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।

After V. 40a

N adds :—

तं निषेधयतां भीमं ययौ त्रैगर्तमारणे ।
तदा भीमोऽभिसंक्रुद्धस्तस्य दर्पं ननाश ह ॥

After V. 40

A² adds:—

हतशेषं तदा सैन्यं प्रनष्टं जनमेजय ।

After V. 42a

Edns & MSS add :—

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ।

After V. 43

Edns & MSS add:—

गले गृहीत्वा राजानमवशं स्ववशे ततः ।

After V. 46

Edns. A²DHKLN add:—

एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलम् ।

HKL reads for this:—

ततो भीमो ब्रवीन्मूढं त्रिगर्तानां नराधिपं ।

A² adds after this:—

उवाच पुरुषव्याघ्र नृपस्य वचने रतः ।

After V. 47

Edns & MSS add:—

एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ।

After V. 51a

Edns CDG add:—

स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ।

After V. 51

D adds:—

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः

पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः।
पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ॥ ७ ॥
तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः।
चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे ॥ ८ ॥
अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले।
आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ॥
सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ९ ॥

For v. 1 SA has:—

इत्युक्त्वा भीमसेनं तं स्वयमेव युधिष्ठिरः।
अन्वयाज्जवनैरश्वैः परीप्सन् मात्स्यसत्तमम् ॥

After V. 23

S. cl add:—

त्रिगर्ताः समभिक्रम्य अयुध्यन्त जयैषिणः।
तान् भीमसेनः संक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ १ ॥

After V. 25

S. cl adds:—

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः।

After V. 26

SK, SG, ST add.—

क्षोभयन्सर्वभूतानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव।

After V. 32

S. cl. adds:—

स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा।

After V. 36

SK adds·—

उत्प्लुत्य गत्वा वेगेन तद्रथे विनिपत्य च ॥
सुशर्मणः शिरो गृह्णात् पुनराश्वास्य युध्यतः ॥

ST adds:—

निगृह्य तं शत्रुममित्रमध्ये।
विराटराजं च विमोचयित्वा ॥
भूयोऽभ्यधावत्सहसा त्रिगर्तान्।
ये तत्रातिष्ठाः समरे बभूवुः ॥ १ ॥
ते भीमसेनं ददृशुस्त्रिगर्ताः।
कर्माणि कुर्वन्तममित्रमध्ये ॥

विराटराजं च विमोचयित्वा।
भूयोऽभ्यधावत्सहसा त्रिगर्तान् ॥ ३ ॥
नातश्च वीराः समरे भयार्ताः।
त्रस्ता मृगा सिंह भयादिवासन् ॥ ४ ॥

After V. 37

SK adds:—

ऊर्ध्वमुत्प्लुत्य मार्जार आखोर्यद्वच्छिरो रुषा ॥

After V. 38

SK adds:—

यदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः।

After V. 42a

SK adds:—

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः।

After V. 43

SK adds:

गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम्।

After V. 46

SK adds:—

एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलम् ॥

After V. 47

SK adds:—

एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः।

After V. 51a

SK adds:—

स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥

After V. 52

ST adds:—

स भीमसेनः समरे निहत्य
शत्रून् विराटस्य महानुभावः ॥
ननाद हृष्टो बलवानमर्षी।
सिंहो यथा क्षुद्रमृगान्निहत्य ॥ १ ॥

Before V. 53

ST adds:—(beginning a new Adh.)

ततः प्रभाते विमले रवौ चाभ्युदिते जनैः।

After V. 52

S. cl. adds:—

वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदान्वितः।

After V. 58

S cl. adds:—

यत्त्वं मुक्तोसि शत्रुभ्यो ह्येतत्कार्यं हितं हि नः।
न किंचित्कार्यमस्माकं न धनं मृगयामहे ॥ १ ॥

After V. 58a

SK adds:—

निर्भरः प्रीतिपूरेण हर्षगद्गदया गिरा।

After V. 63a

ST adds:—

त्वया प्रत्याहृतो ह्यत्र तस्मान्नाहं ममेश्वरः।
अस्मदीयमिति ख्यातं पुरे जनपदेऽपि वा ॥
तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि प्रीतोसि मेनघ ॥ १ ॥

After V. 63

S. cl. adds:—

पुनरेव विराटश्च राजा कंकमभाषत।
अहो शूद्रस्य कर्माणि वल्लस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥
सोहं शूद्रेण संग्रामे वल्लेनाभिरक्षितः।
त्वत्कृते सर्वमेवैतदुपपन्नं ममानघ ॥ २ ॥
वरं वृणीष्व भद्रं ते ब्रूहि किं करवाणि ते।
ददामि ते महाप्रीत्या रत्नान्युच्चावचान्यहम् ॥ ३ ॥
शयनासनयानानि कन्याश्च समलंकृताः।
हस्त्यश्वरथसंघाश्च राष्ट्राणि विविधानि च ॥
एतानि च मम प्रीत्या प्रतिगृह्ण ममान्तिके ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच।

तं तथावादिनं तत्र कौरव्यः प्रत्यभाषत।
एवैव तु मम प्रीतिर्यत्त्वं मुक्तोसि शत्रुभिः ॥ ५ ॥
प्रतीतश्चेत्पुरं तुष्टः प्रविशाद्य परंतप ॥
दारैः पुत्रैश्च संश्लिष्य सा हि प्रीतिर्ममातुला ॥ ६ ॥
सुशर्माणं तु राजेन्द्र सभृत्यबलवाहनम्।
विसर्जय नरश्रेष्ठ वरमेतद्वृणे ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु कंकेन विराटो राजसत्तमः ।
प्रत्युवाच ततः कंकं सुशर्मा यातु चेष्टतः ॥ ८ ॥

After V. 66

S. cl. add :—

प्रत्यायान्तु च मे शीघ्रं नागराः सर्व एव ते ।
एवमुक्तास्तथा दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ॥
ततोऽन्तरे चानुपिता दूताः शीघ्रानुयायिनः ॥ १ ॥

After V. 67

S. cl. adds : —

पताकोच्छ्रयमाल्याढ्यं पुरमप्रतिमं यथा ॥

ADHYĀYA 32.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 20a

Edns A²BCEGN add:—

यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतावरः ।
एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ॥ १ ॥
A² omits second half. N reads for *b*
एवं गतिस्त्वं मत्स्यानां भव वंशविवर्धनः ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 5

ST adds:—

तस्मिंस्तु नीयमाने तु मात्स्यराजस्य गोधने ।
अयुध्यंस्तत्र गोपाला यथा शक्त्यनुसारतः ॥ १ ॥
तत्र कर्णो महाबाहुः शरवर्षमिवाकिरत् ।
विद्रावयामास तदा चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २ ॥
एवं विद्राव्यमाणेषु हाहाकारो महानभूत् ।
विक्रोशंति तदा सर्वे विद्राव्य बहु कौरवाः ॥ ३ ॥
जगृहुर्गोधनं सर्वं निराक्रोशमनायकम् ।
तस्मिन्नुपरते शब्दे क्लिष्टाः क्लांतपुरस्सराः ॥
गोपास्तु हतशेषा ये नगरं प्राङ्मुखा ययुः ॥ ४ ॥

After V. 13a

S cl adds:—

समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह तादृशैः ।

After V. 13

S cl. adds:—

जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः ।

After V. 16

S. cl. adds:—

निर्याहि नगरात् शीघ्रं राजपुत्र किमास्यते ।

After V. 20

SK adds:—

यथा हि पांडुपुत्राणामर्जुनो जयतांवरः ।
एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ॥ १ ॥

Before V. 21

SK, ST add:—

वैशंपायन उवाच ।
महाजनसमक्षं तु स्त्रीणां मध्ये विशेषतः ।
गवाध्यक्षेण संप्रोक्तो विराटतनयस्तदा ॥

ADHYĀYA 33.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

D adds:—

वैशंपायन उवाच ।
गोपवाक्यं ततः श्रुत्वा विहस्योच्चैः पुनः पुनः ।
मातरं च स्वसारं च सर्वाश्चांतःपुरस्त्रियः ॥
निरीक्ष्यमाणः प्रोवाच स्वभुजो मार्जयन् रुषा ॥ १ ॥

Before V 10

Edns add:—

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः ॥
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामनिंदिताम् ॥ १ ॥
द्रुपदस्य सुतां तन्वीं पांचालीं पावकात्मजाम् ॥
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहिते रताम् ॥ २ ॥

उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ।
उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं मद्वचनादिदम् ॥ ३ ॥
अयं वै पाडवस्यासीत् सारथिः संगतो दृढः ।
महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ ४ ॥

After V. 15

Edns add :—

उत्तर उवाच ।
सैरंध्रि जानासि तथा युवानम्
नपुंसको नैव भवेद्यथासौ ॥
अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे ।
वक्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति वै ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 10

S. cl. adds:—

श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ॥ १ ॥

[ST omitting above line adds:—

अथैवमुपसंगम्य पार्थं पार्थप्रिया सती ।
उत्तरस्य वचः सर्वं यथातथ्यमथाब्रवीत् ॥
तच्छ्रुत्वा चार्जुनो वाक्यं द्रौपद्या परिकीर्तितम् ॥

Also SG, SA add:—

पाचालीमर्जुनो वाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ।]
द्रुपदस्य सुतां राज्ञः पांचालीं रूपसंमताम् ॥ १ ॥
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैषिणीम् ।
उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः । २ ॥
उत्तरां ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते ।
इयं किल पुरा युद्धे पाण्डवे सव्यसाचिनः ॥ ३ ॥
सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाजयो भवेद्युद्धे सा चेद्यंता बृहन्नला ॥ ४ ॥
वैशंपायन उवाच ।
सा चोदिता तदा तेन ह्यर्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाञ्चाली च तदाऽऽगम्य उत्तराया निवेदनम् ॥ ५ ॥
ज्ञात्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ॥ ६ ॥

After V. 13a

S cl. adds:--

समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह तादृशैः

After V. 13

S cl. adds:—

जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः।

After V. 16

S. cl. adds:—

निर्याहि नगरात् शीघ्रं राजपुत्र किमास्यते।

After V. 20

SK adds:—

यथा हि पांडुपुत्राणामर्जुनो जयतांवरः।
एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ॥ १ ॥

Before V. 21

SK, ST add:—

वैशंपायन उवाच।
महाजनसमक्षं तु स्त्रीणां मध्ये विशेषतः।
गवाध्यक्षेण संप्रोक्तो विराटतनयस्तदा ॥

ADHYĀYA 33.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

D adds:—

वैशंपायन उवाच।
गोपवाक्यं ततः श्रुत्वा विहस्योच्चैः पुनः पुनः।
भ्रातरं च स्वसारं च सर्वाश्चांतःपुरस्त्रियः ॥
निरीक्ष्यमाणः प्रोवाच स्वभुजो मार्जयन् रुषा ॥

Before V 10

Edns add:—

वैशंपायन उवाच।
श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः ॥
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामनिंदिताम् ॥ १ ॥
द्रुपदस्य सुतां तन्वीं पांचालीं पावकात्मजाम् ॥
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहिते रताम् ॥ २ ॥

उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ।
उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं मद्वचनादिदम् ॥ ३ ॥
अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः संगतो दृढः ।
महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ ४ ॥

After V. 15

Edns add :—

उत्तर उवाच ।
सैरंध्रि जानासि तथा युवानम्
नपुंसको नैव भवेद्यथासौ ॥
अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे ।
वक्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति वै ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 10

S. cl. adds:—

श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ॥ १ ॥

[ST omitting above line adds:—

अथैवमुपसंगम्य पार्थं पार्थप्रिया सती ।
उत्तरस्य वचः सर्वं यथातथ्यमथाब्रवीत् ॥
तच्छ्रुत्वा चार्जुनो वाक्यं द्रौपद्या परिकीर्तितम् ॥

Also SG, SA add:—

पाञ्चालीमर्जुनो वाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ।]
द्रुपदस्य सुतां राज्ञः पाञ्चालीं रूपसंमताम् ॥ १ ॥
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैषिणीम् ।
उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः । २ ॥
उत्तरां ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते ।
इयं किल पुरा युद्धे खाण्डवे सव्यसाचिनः ॥ ३ ॥
सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाजयो भवेद्युद्धे सा चेद्यंता बृहन्नला ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।
सा चोदिता तदा तेन ह्यर्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाञ्चाली च तदाऽऽगम्य उत्तराया निवेशनम् ॥ ५ ॥
ज्ञात्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ॥ ६ ॥

अमर्षयन्ती तद्दुःखं कृष्णा कमललोचना ।
उत्तरामाह वचनं सखीमध्ये विलासिनीम् ॥ ७ ॥

v. 1 & 2 omitted in ST. v. 2 *b* omitted in SG, ST, SA.

After V. 12

SK adds:—

एतेन वा सारथिना तदार्जुनः सदेवगंधर्वमहासुरोरगान् ।
सर्वाणि भूतान्यजयत्स वीर्यवानतर्पयच्चापि हिरण्यरेतसम् ॥ १ ॥
यदस्य संस्थामपि तस्य संयुगे जानामि वीर्यं परवीरमध्यगम् ।
संगृह्य रश्मीनपि चास्य वीर्यवानादाय चापं प्रययौ रथे स्थितः ॥ २ ॥
न सर्वभूतानि न देव दानवा न चापि सर्वे कुरवः समागताः ।
धनं हरेयुस्तव जातु धन्विनो बृहन्नला तूत्तरसारथिर्यदि ॥ ३ ॥

After V. 15

cl. adds: —

वैशंपायन उवाच ।

ततः सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरब्रवीत् ।
अभ्यर्थयैनां सारथ्ये वीर शीघ्रं बृहन्नलाम् ॥ १ ॥
शिक्षितैषा हि सारथ्ये नर्तने गीतवादिते ।
सैरन्ध्र्याह महाप्राज्ञा स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ॥ २ ॥

उत्तर उवाच

सैरन्ध्रि जानासि मम व्रतं हि क्लीबेन पुंसा नहि संवदाम्यहम् ।
सोऽहं न शक्ष्यामि बृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति ॥ ३ ॥

सैरन्ध्र्युवाच

भयकाले तु संप्राप्ते न व्रतं नाव्रतं पुनः ।
यथा दुःखं प्रतरति कर्तुं युक्तं चरेद्बुधः ॥ ४ ॥
इतिधर्मविदः प्राहुस्तस्माद्याच्या बृहन्नला ॥ ५ ॥

v. 2. omitted in SA[1] vv. 4, 5 omitted in SA.

ADHYĀYA 34

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

Lilns BCDLGN adds—

वैशंपायन उवाच ।

सा प्राद्रवत् काञ्चनमाल्यधारिणी ।
जवेन [illegible] यशस्विनी ।

सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या।
सा पद्मपत्राभनिभा शिखंडिनी ॥ १ ॥
तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला।
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रिया वृता।
तन्नर्तनागारमरालपक्ष्मा।
शतह्रदा मेघमिवान्वपद्यत ॥ २ ॥
सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरूः।
स्वनिंदिता चारुदती सुमध्यमा ॥
आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी।
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥
सा रत्नभूता मनसः प्रियार्चिता।
सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः ॥
सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी।
प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥
सुसंहतोरूं कनकोज्वलत्वचम्।
पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत ॥
किमागमः कांचनमाल्यधारिणि।
मृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव भामिनि ॥ ५
किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नम्।
आचक्ष्व तत्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ६ ॥

After V. 27

Edns BCDEGN add:—

तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्।
बृहन्नलायाः सहितं महाभुजम् ॥
स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः।
प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ १ ॥
यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः।
पुराभवत् खांडवदाहमङ्गलम् ॥
कुरून् समासाद्य रणे बृहन्नले।
सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ २ ॥

[SOUTHERN RECENSIC

Before. V. 1

S. cl. adds:—

सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ॥

भ्रातुर्नियोगं तु निशम्य सुभ्रूः ।
शुभानाना हाटकवज्रभूषिता ॥ १ ॥
सा वज्रमुक्तामणिहेमकुण्डला ।
मृदुक्रमा भ्रातृनियोगचोदिता ॥
प्रदक्षिणावर्ततनुः शिखण्डिनी ।
पद्मानना पद्मदलायताक्षी ॥ २ ॥
तन्वी समाङ्गी मृदुमन्द्रलोचना ।
मात्स्यस्य राज्ञो दुहिता विलासिनी ॥
सा नर्तनागारमरालपक्ष्मा ।
शतह्रदा मेघमिवान्वपद्यत ॥ ३ ॥
सा नागनासोपमसंहितोरूः ।
अनिन्दिता वेदिविलग्नमध्या ॥
आसाद्य तस्थौ वरमाल्यधारिणी ।
पार्थे शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ४ ॥

After V. 1

S cl. adds:—

किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्ष्व शीघ्रं मम चारुहासिनि ।

वैशंपायन उवाच ।

सा वज्रवैडूर्यविकारकुंडला विनिद्रपद्मोत्पलपत्रगंधिनि ॥

After V. 9a

S cl. adds:—

उवाच पार्थः शुभमंद्रया गिरा ।
शुभाननां शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ॥
गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि ।
हुताशनं प्रज्वलितं विशामि वा ॥ १ ॥

इच्छामि तेऽहं वरगात्रि जीवितं ।
करोमि किं ते प्रियमद्य सुंदरि ॥
न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये ।
वैवस्वतं प्रेतपतेर्महाभयम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा कुरुवीरपुङ्गवो ।
विलासिनीं शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ॥ ३ ॥

V. 2. omitted in SA. V. 3 omitted in SA[1].

After V. 9

ST, SK add:—

तथा व्रजन्तं वरभूषणैर्वृतम्
महाप्रभं वारणयूथपोपमम् ॥
गजेंद्रबाहुं कमलायतेक्षणम् ।
कवाटवक्षस्स्थलमुन्नतांसम् ॥ १ ॥

तमागतं पार्थममित्रकर्शनम् ।
महाबलं नागमिव प्रमाथिनम् ॥
वैराटिरामन्त्र्य ततो बृहन्नलाम् ।
गवां निनीषन्पदमुत्तरोऽब्रवीत् ॥ २ ।

v. 2 omitted in ST.

After V. 12

S. cl. adds:—

देवेंद्रसारथिर्वीरो मातलिः ख्यातविक्रमः ।
सुमहो जामदग्न्येश्च विष्णोर्यंता च दारुकः ।

सुमंत्रो वा दाशरथेः सूर्ययंता तथाऽरुणः ।
सर्वे सारथयः ख्याताः न बृहन्नलया समाः ॥ २ ॥

इत्युक्तोहं च सैरन्ध्या तेन त्वामाह्वयामि वै ।
आहूता त्वं मया सार्धं योद्धुं याहि बृहन्नले ॥
दूराद्दूरतरं गावो भवंति कुरुभिर्हृताः ॥ ३ ॥

For 2 *a* SG, ST, SA read:—

अरुणः सूर्ययंता च सुमंत्रो दशरथस्य च ॥

After V. 17

S. cl. adds:—

अभीक्ष्णमाहुस्तव कर्म पौरुषं ।
स्त्रियः प्रशंसंति ममाद्य चांतिके ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

[and then only ST adds:—

अथोत्तरं पुनः प्राह राजपुत्रं बृहन्नला ॥ १ ॥
कन्यापुरे नर्तनगीतवादिते ।
क्रीडासु चान्यासु विशेषिता वयम् ॥
अन्यं परीक्षस्व कुमारसारथिं ।
यस्तुल्यरूपस्तव नर्तकी ह्यहम् ॥ २ ॥

S. cl. continues —

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा नृपसूनुसत्तमः ।
तदा स्मयित्वाऽर्जुनमभ्यनंदयत् ॥
अथोत्तरः पारशवं शताक्षिमत् ।
सुवर्णचित्रं परिगृह्य भानुमत् ॥ २
बृहन्नलायै प्रददौ स्वयं तदा
विराटपुत्रः परवीरघातिने ॥
तदाज्ञया मात्स्यसुतस्यवीर्यवान्
अकर्तुकामेव समाददे तदा ॥ ३ ॥

बृहन्नलोवाच ।

यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्यः स्याद्विपतां वधः ॥
अहं त्वामधिगच्छामि यत्र त्वं यासि तत्र भो ॥ ४ ॥

v. 1 omited in SA. vv. 2,3 omitted in ST.

वैशंपायन उवाच । omitted in SA, SG.

v. 2 omitted in SA. 3 *a*, *b* omitted in SA.

After v. 1 ST adds:—

ततोऽर्जुनो गृह्य विचित्रभूषणं ।
विराटपुत्रप्रसृतं महाबलः ॥
उन्मादयिष्यन् प्रमदामिवाबलः ।
त्वधोमुखं वीरतरोभ्यधारयत् ॥ १ ॥

After V. 18

S. cl. adds:—

तमाददानं प्रमदा जहासिरे ।
ह्यधोमुखं वीरवरोऽभ्यधारयत् ।
ततस्तिरश्चीनकृतं सपत्नहा ।
ह्यधोमुखं कवचमथाभ्यकर्षत ॥
सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो ।
ह्यज्ञातवत्सर्वकुरुप्रवीरः ॥ १ ॥

b ST ततःस्मितच्छिन्नकृतः सपत्नहा ।

b omitted in SA. *c* omitted in SA.

After V. 19

S. cl. adds:—

तथापि कुर्वन्तममित्रकर्शनं ।
नैवोत्तरः पर्यमयद्धनंजयम् ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds :—

कृशानुतप्तप्रतिमेन भास्वता ।
जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ॥
अथास्य शीघ्रं प्रसमीक्ष्य योजयत् ।
रथे हयान्कांचनजालसंवृतान् ॥
सुवर्णजालान्तरयोक्त्रभूषणं ।
सिंहं च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ॥ १ ॥

After V. ६a

S. cl. adds:—

आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च स न्यसत् ॥ १ ॥

After V. 26

S cl adds:—

वैशंपायन उवाच

अथोत्तरो वर्ममहाप्रभावं ।
सुवर्णवैडूर्यपरिष्कृतं शुभं ॥
आमुच्य वीरः प्रययौ रथोत्तमं ।
धनंजयं सारथिनं प्रगृह्य ॥ १ ॥

तमुत्तरं प्रेक्ष्य रथोत्तमे स्थितं ।
बृहन्नलां चैव महाजनस्तदा ॥
स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः ।
प्रदक्षिणं मङ्गलिनोऽभ्यपूजयन् ॥ २ ॥

यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः ।
पुराभवत्खाण्डवदाहमङ्गलम् ॥

कुरून्समासाद्य रणे बृहन्नले
सहोत्तरणास्तु तवाद्य मङ्गलम् ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 35.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 2

Edns & MSS add·—

ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ॥

After V. 9a

A^2 adds:—

तेषांतत्सैन्यमतुलं दृष्ट्वा भयविवर्द्धनम्।

After V. 15.

HL add:—

आरनालेन वर्तिष्ये न गोभिर्मे प्रयोजनम्।
जीवन्प्राप्स्यामि गा नित्यं निवर्तस्व बृहन्नडहे ॥

After V. 20a

D adds:—

अकृतार्थो निवृत्तेयं नैवाहं कुत्रचिद्भयात् ॥

After V. 26a

K adds:—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहा।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ १ ॥ ?
आततायिनमायांतमपि वेदांगपारगम्।
जिघांसंतं जिघांसीयान्नतेन ब्रह्महा भवेत् ॥ २ ॥ ?

After V. 2

K adds: -

क्षीरं वा दधि वाज्यं वा तक्रं वा न पिबाम्यहं।
आरनालं हि पास्यामि न मे गोभिः प्रयोजनम् ॥ १ ॥

Edns ABCDEGKN add:—

संग्रामे न च कार्यं मे गावो गच्छंतु चापि मे।
शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ॥ १ ॥

A^2 adds:—

वरं काले नजीवक्षुन् न मे गोभिः प्रयोजनम्। ?
यद्यहं जीवमानस्तु गच्छामि नगरं प्रति ॥

DN add:—

निवर्तय रथं तूर्णं हृदयं मे विदीर्यते।

After V. 34a

Edns A^2BCDEGHKMN add:—

अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनंजयः।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ॥

After V 40

Edns A²BCDEGN add:—

उत्तर उवाच ।

शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
निवर्तय रथं क्षिप्रं जीवन्भद्राणि पश्यति ॥

K adds after the above:—

ग्रामांश्चतुर्दशपर्णास्तथाश्वधनगोकुलैः ।
ददाम्येतद्धनं तुभ्यं मुंच मा त्वं बृहन्नडे ॥ १ ॥
अश्वानां तु सहस्रे द्वे शुभ्राणां हेममालिनां ।
सर्वलक्षणयुक्तानां मुंच मां त्वं बृहन्नडे ॥ २ ॥

After V. 45

K adds:—

कुरूनभिमुखं पार्थः प्रययौ शम्रिवाहनः ।
न थेंद्रोदा यानहंतुं प्रायातिचस तिलिः ॥ १ ॥ ?

After V. 46a

N. cl. adds:—

माभैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसिपरंतप ।
कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषिदासि ॥ १ ॥
अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ।
प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् ॥ २ ॥

FHLM omit 1*a*. A reads the on the verse margin.
F omits verse 2. A reads v 2. *b* on the margin.

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 2

S cl. adds:—

ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ॥

After V. 11

S cl. adds:—

देवैरपिसहेंद्रेण न शक्यं किं पुनर्नरैः ।

After V. 14

S. cl. adds:—

मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ।
नीतिमंतो महेष्वासाः सर्वार्थकृतनिश्चयाः ॥
तान् जेतुं समरे शूरान् दुर्बुद्धिरहमागतः ॥ १ ॥

SA[1] omits *a* and *b* of this verse.

SG, ST, SA add before *c* above:—

दुर्जयाः सर्वसैन्यानां देवैरपि स वासवैः ।
पताकिनश्च मातंगाः सध्वजाश्च महारथाः ॥
प्रकीर्णकक्कृतोद्योता वाजिनश्च प्रभूषिताः ॥ १ ॥

After V. 15

S. cl. adds:—

दृष्ट्वा तु महतीं सेनां कुरूणां दृढधन्विनाम् ।

After V 18

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

तं तथा वादिनं तत्र बीभत्सुः प्रत्यभाषत ।
संप्रहस्य पुनस्तं वै सर्वलोकमहारथः ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

समुद्रमिव गंभीरं कुरुसैन्यमरिंदम ।
स्त्रीसकाशे प्रतिज्ञाय पुरुषाणां हि शृण्वताम् ॥

After V. 22

SK, SG, ST, SA, add:—

रथमारुह्य निर्यातवा किमर्थं नावबुध्यसे ।

After V. 25

ST adds.—

वायू रक्षति मर्माणि आयुरग्रं प्रयच्छति ।
एवं सति महाभाग वृथा याञ्चा पलायने ॥

After V 26

SK, SG, ST SA[2] add:—

संग्रामेण न मे कार्यं गावो गच्छन्तु चापिमे ।
नगरं च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते बृहन्नले ॥ १ ॥

b ST गमिष्यामि गृहानेव पश्यन्त्यास्ते बृहन्नले ।

After V. 30a

S. cl. adds:—

विक्रमंतं पदन्यासैर्नमयंतं च भूतलम् ।

After V. 31

S. cl. adds:—

कोऽयं धावत्यसंगेन पूर्वं मुक्त्वा रथोत्तमम्।

After V. 32

S. cl. adds:—

इत्येवं सैनिकाः प्राहुर्द्रोणस्तानिदमब्रवीत्।
आचार्यः कुरुपांडूनां मतौ शुक्रांगिरोपमः॥ १॥
किं विचारेण वः कार्यमेतेनानुस्रुतेन वा।
धावंतमनुधावंश्च निर्भया भयविप्लुतम्॥
वेणीकलापं निर्धूय प्रतिभातिनरर्षभः॥ २॥

After V. 33a

S cl. adds:—

रूपेण पार्थसदृशः स्त्रीवेषसमलंकृतः।

After V. 34a

S. cl. adds:—

अमरेष्विव देवेंद्रो मनुष्येषु धनंजयः।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात्।
द्रोणेन चैवमुक्तस्तु कर्णः प्रोवाच बुद्धिमान्॥

a, *b* om. in ST.

After V. 35a

S. cl. adds :—

क्लीबं वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः।

After V. 35

SK, SG, ST, SA² add :—

ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून्॥ १॥

After V. 37a

S. cl. adds:—

सारथिं ह्युत्तरं कृत्वा स्वयं योद्धुमिहेच्छति।

SA² adds before this:—

एकोस्माननुयात्येष नान्यो लोके धनंजयात्।

After V. 38a

S. cl. adds :—

दुर्योधन उवाचेदं सैनिकान् रथसत्तमान्।
अर्जुनो वासुदेवो वा रामः प्रद्युम्न एव वा॥ १॥

ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
अन्यो वै क्लीबरूपेण यथा गच्छेद्गवां पदम् ॥ २ ॥

शस्त्रैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून् ॥ ३ ॥

SA[1] omits 1 *a*. SA[2] reads 3 *b* before 2 *b*.

After V. 38

S. cl. adds:—

अर्जुनेति च नेत्येव न व्यवस्यंति ते पुनः ।
इति स्म कुरवः सर्वे विमृशंतः पुनः पुनः ॥ १ ॥

दृढवेधी महासत्वः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अथागच्छति चेद्योद्धुं सर्वं संशयितं बलं ॥
न चाप्यन्यतरं तत्र व्यवस्यंति धनंजयात् ॥ २ ॥

After V. 39

SK adds:—

मा मा गृहाण भद्रं ते दासोऽहं ते बृहन्नले ।
इति वादिनमेवाशु धावंतं तरसाग्रहीत् ॥ १ ॥

S. cl. further adds:—

विराटपुत्रं बीभत्सुर्बलवानरिमर्दनः ॥

After V. 40

ST adds:—

भीतः प्रस्विन्नसर्वांगो विव्हलांगो विषण्णवान् ।

After V. 40

S. cl. adds:—

उत्तर उवाच ।

सुवर्णमणिमुक्तानां यद्यदिच्छसि दद्मि ते ।
हस्तिनोऽश्वान् रथान् गावः स्त्रियश्च समलंकृताः ॥ १

After V. 41 a

S. cl. adds :—

षष्टिं स्वलंकृताः कन्याः ग्राममेकं ददामि ते ।
मुंच मां त्वं भृशं दीनं विव्हलं भयकंपितम् ॥

ST adds after *a*:—

ददामि केयूरवरान् मुंच मां त्वं बृहन्नले ।

SG, ST, SA. read this v. after our v. 42.

After V. 42

S. cl. adds:—

गमिष्यामि पुरं षंड द्रष्टुं मातरमद्य ताम् ।

SK alone continues:—

एकोऽहमेव मे मातुः कुमारः किं ब्रुवे ततः ।
विधिरेवंविधे काले त्वद्वशं कुरुते हि माम् ॥ १ ॥

मात्स्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुपोषितः ।
मातृपार्श्वशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ॥ २ ॥

अदृष्टबालयुद्धोऽहं कुतस्ते कुरवः कुतः ।
मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुंच मां त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥

प्रलयार्णवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ।
स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्यांकितां गिरं ॥ ४ ॥

उक्तो यौवनगर्वेण को जेतुं शक्नुयात्कुरून् ।
अमुक्त्वा मां यदि नयेर्मरिष्यामि तवाग्रतः ॥ ५ ॥

After V. 44a

SK adds:—

अहं योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्संयच्छ मेति माम् ।
आददानः किमर्थं त्वं पलायनपरोऽभवः ॥ १ ॥

युध्यस्व कौरवैः सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
यस्य यंतास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ॥ २ ॥

राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य युद्धे जयो ध्रुवम् ।
सर्वथोत्तर युध्यस्व यंत्रा सह मया कुरून् ॥ ३ ॥

जित्वा महीं यशः प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ॥ ४ ॥

अद्य सर्वान् कुरून् जित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।
तथाहं प्रयतिष्येऽत्र सहायोऽत्र मतो ह्यहम् ॥ ५ ॥

After V. 46a

S. cl. adds:—

मा भैस्त्वं राजपुत्राद्य क्षत्रियोऽसि परन्तप ।
अहं तैः कुरुभिर्योत्स्ये प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ॥
प्रविशैतद्रथानीकं अप्रधृष्यं दुरासदम् ॥ १ ॥

After V. 46

S. cl. adds:—

शूरान् समरचंडांश्च नयिष्ये यमसादनम् ।

After V. 48

S cl. adds:—

तमारोप्य रथोपस्थे विलपंतं धनंजयः ।
गांडीवं धनुरादातुमुपायात्तां शमीं प्रति ॥
उत्तरं तं समाश्वास्य कृत्वा यंतारमर्जुनः ॥ १ ॥

ADHYĀYA 36.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 9

Edns EFG add:—

नदीज लंकेशवनारिकेतुः ।
नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ॥
एषोंगनावेषधरः किरीटी ।
जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 9

S. cl. adds:—

एतावदुक्त्वा वचनं भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् ।
नदीज लङ्केशवनारिकेतुः
नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
गत्या सुरेशः कच्चिदङ्गनेव
गुरुर्वभाषे वचनं तदानीम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा संज्ञया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विशांपते ।
भारद्वाजवचः श्रुत्वा गांगेयः संज्ञयाब्रवीत् ॥ २ ॥
अतीतं चक्रमस्माकं विपर्यांतरमागताः ।
अतीतः समयश्चोक्त अस्माभिर्यः सभातले ॥ ३ ॥
न भयं शत्रुतः कार्यं शंकां त्यज नरर्षभ ।
देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ॥ ४ ॥
दुर्योधनमथालोक्य संज्ञया द्रोण अब्रवीत् ।

SG om. 4 *b*.

After V. 10 a

SK adds:—

ये जेतारो महीपानाममुना कुरवो हताः ।
यस्मिन् जाते मही कृत्स्ना निर्भरोच्छ्वासिताऽभवत् ॥ १ ॥

येन मे दक्षिणा दत्ता यद्धा द्रुपदमोजसा ।
विद्धा वियद्गतं लक्ष्यं विनिर्जित्य च पार्थिवान् ॥ २ ॥
निर्जिता येन पांचाली पुरा येन स्वयंवरे ।
खांडवे येन संतृप्तो वह्निर्जित्वा सुरासुरान् ॥ ३ ॥
परिणीता सुभद्रा च येन निर्जित्य यादवान् ।
निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारिः स्मरार्दनः ॥ ४ ॥
गत्वा त्रिविष्टपं येन जितेंद्रा दानवा युधि ।
निवातकवचा राजन् दानवानां त्रिकोटयः ॥ ५ ॥
निर्जिताः कालकेयाश्च हिरण्यपुरवासिनः ।
येन त्वं मोचितो बद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ॥ ६ ॥
येन गत्वोत्तरं मेरोरानिनाय महद्धनम् ।
याजितो धर्मसूनुश्च नृपान्सर्वान्विजित्य च ॥ ७ ॥
यस्मिन् शौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रमः ।
औदार्यं चैव गांभीर्यं श्रीर्न्हीर्धर्मो दयार्जवम् ॥ ८ ॥
एवमादिगुणोपेतः सोऽयं पार्थो न संशयः ॥ ९ ॥

After V. 12

SK adds:--

इत्येवं वादिनं द्रोणं कर्णः क्रुद्धोऽभ्यभाषत ।

ADHYĀYA 37.

[*NO ADDITIONS IN THE NORTHERN RECENSION.*]

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 1

S. cl. adds :—

एहि भूमिंजयारुह्य वैराटे महतीं शमीम् ।

After V. 3

S. cl. adds :—

नेच्छामि तैरहं कर्तुं कर्म वैजयिकं त्विह ।
अतिसूक्ष्माणि न्हस्वानि सर्वाणि च मृदूनि च ।
आयुधानि महाबाहो तवैतानि महाबल ॥ १ ॥

After V. 8

ST adds :—

न ह्यस्य सन्निधिं प्राप्य मर्त्यः कश्चन धारयेत् ।

After V. 9

S. cl. adds:—

प्रथितानि विशिष्टानि दुर्दर्शानि भवन्त्युत ।

ST continues after this line:—

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्भीत उत्तरः ।
नाशक्तो वृक्षमारोढुमिदं वचनमब्रवीत् ॥

After V. 10

S. cl. except ST adds:—

न मामेवंविधं कर्म कारयस्व बृहन्नले ।
कथं वा शक्यते कर्तुं बुद्ध्या त्वं मन्यसे कथम् ॥ १ ॥

After V. 12

SK, SG, SA add:—

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच ततः शूरः पार्थः परपुरंजयः ।
दायादं सर्व मत्स्यानां कुले जातं विशारदम् ॥
जानामि त्वां महाप्राज्ञ शुभं जात्या कुलेन च ।
कथं नु पापकं कर्म ब्रूयां त्वाऽहं परन्तप ॥ २ ॥

ST reads 1 *b* alone दायादं &c after v. 12, omitting वैशं &c. and adds after दायादं &c:—

विवृत्तं सर्वसंपन्नं तितिक्षार्जवमार्दवैः ।
ईदृग्विधमनाहार्यं सर्वं स्पर्शयसेद्य माम् ॥
कथमस्मान्व्रजेष्यन्वै मद्भगिन्याः कृतप्रियः ।

बृहन्नलोवाच ।

कथं तु चान्वितं कुर्यात्त्वामहं नृपनन्दन ।
व्यवहार्यश्च राजा च वृद्धश्चैव भविष्यति ।
कथमभ्यवहार्यं वै कारये मत्स्यनन्दन ।
त्वद्भुजेष्या भगिन्याश्च कृतसंस्कारलक्षितः ॥
अहं त्वा कार्यमेवैतदनिंद्यं च न वा शुचिः ।

After V 13

ST adds:—

व्यवसायान्वितो भूत्वा गृहाणैतानि निश्चयात् ।
समाहितमना भूत्वा धनूरत्नं समाहर ॥ १ ॥

After V. 15 a

ST adds:—

अथारुह्य हि वृक्षाग्रे निहितानि महात्मभिः ।
धनूंषि पृथिवीपालैस्तानि सर्वाण्युपाहर ।
समाधाय मनस्तात समाश्वाय परामृश ॥

After V. 18

ST adds:—

तत्तु संस्पृश्य संहृष्टो भयार्तोऽर्जुनचोदितः ।
तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः ।
परिवेष्टनमेतेषां सर्वं मुञ्चस्व मा चिरम् ।
तेषां संनहनीयानि स विमुच्य नराधिपः ।
अपश्यत्तत्र गाण्डीवं चतुर्भिरपरैः सह ॥
(cf v. 18 of our text).

After 20 b[1]

SK adds:—

... ... प्रत्रेपिततनुस्तदा ।
अर्जुनेन समाश्वस्तः किंचिद्धृष्टो नृपात्मजः ।
तेषां संदर्शनाभ्यासं स्पर्शाभ्यासं पुनः पुनः ।
आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार सः ।
सम्यग्घृष्टस्तदाऽऽश्वस्तः क्षणेन समपद्यत ॥

SG, ST & SA omit the portion from किंचिद्धृष्टो &c. to आश्वस्तः &c. & read अर्जुनेन समाश्वस्तः क्षणेन समपद्यत । only.

ADHYĀYA 38.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

K adds:—

न दृष्टं न श्रुतं चित्रं धनुषो रूपमीदृशम् ॥

Before V. 11

Edns CDLN add:—

गुरुभारसहो दिव्य शात्रवाणां भयंकरः ।

L reads:—

गुरुभार सहः कस्य सायकोयं शिलीमुखः ।
हेमपुंखो गार्ध्रपत्रः शात्रवाणां भयंकरः ॥

After V. 15

Edns CGK add:—

कस्यायमसितः खड्गः हेमबिंदुभिरावृतः ।
आशीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः ।
गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

S. cl. reads the corresponding Adh. (SK 41) in a manner verbally differing much from our text; it is therefore given below.

विराट उवाच ।
सारथे किमिदं दिव्यं नागो वा यदि वा धनुः ।
सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागशः ॥
कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति बृहन्ति च ॥ १ ॥

After this our 1 *a*.

शशिसूर्यप्रभाः पृष्ठे भान्ति रुक्मपरिष्कृताः ।
पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागशः ॥ २ ॥
विस्मापनीयरूपं च भीमं भीमप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥
नीलोत्पलनिभं कस्य शातकुम्भपरिष्कृतम् ।

After this our v. 2 *a*.

तालप्रमाणं कस्येदं मणिरुक्मविभूषितम् ।
हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिञ्शाखामृगा दश ॥ ५ ॥
दुरानमं महादीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।
कस्येदमीदृशं चित्रं धनुः सर्वे च दंशिताः ॥ ६ ॥
चन्द्रार्कविमलाभासः सुरूपाः सुप्रदर्शनाः ।
हंसाः पृष्ठं श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिषः ।
शार्ङ्गगाण्डीवसदृशं कस्येदं सारथे धनुः ॥ ७ ॥
चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।
नीलोपलिप्तमच्छिद्रं जातरूपमयं धनुः ।
मत्स्याश्चास्य हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ८ ॥
शक्रचापोपमं दिव्यं कस्येदं सारथे धनुः ।
उच्छ्रितं फणिवद्दिव्यं सारवत्वाद्दुरानमम् ॥ ९ ॥

After this our v. 1 *b*.

बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषिताः ।
जाम्बूनदविचित्राङ्गं कस्येदं पञ्चमं धनुः ॥ १० ॥

After this our v. 6 *a*.

प्रक्षितास्तीक्ष्णतुण्डाग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ११ ॥

After this our v. 7 *b.*

आशीविषसमस्पर्शाः शिलाश्याजिह्मगा दृढाः ॥ १२ ॥

After this our v. 7 *a.*

वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः कस्येमे रुचिराः शराः ॥ १३ ॥
वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरशिखार्चिषः ।
सुवर्णपुङ्खास्तीक्ष्णाग्राः कस्य सप्तशतं शराः ॥ १४ ॥

After this our v. 13 *a.*

कस्य दण्डो दृढः श्लक्ष्णो रुचिरोऽयं प्रकाशते ॥ १५ ॥
वैयाघ्रकोशः कस्यायं दिव्यः शङ्खो महाप्रभः ।
कस्यार्थमसपश्चैते पञ्चशार्दूललक्षणाः ॥ १६ ॥
कस्यायं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्मनिवासितः ।
नीलोत्पलसवर्णोऽयं कस्य खड्गः पृथुर्महान् ॥ १७ ॥
मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।
ऋषभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ॥ १८ ॥
यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्याः पञ्च परिष्कृताः ।
कस्यायं विपुलः खड्गः शृङ्गत्सरुमनोहरः ॥ १९ ॥
निहितः पार्षते कोशे तैलधौतः समाहितः ।
प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।
एतेन प्रतिविद्धः सन्नैतेकश्चिन्न कुञ्जरः ॥ २० ॥

After this our v 16 ॥ २१ ॥

ADHYĀYA 39.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 4 a

D adds:—

अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ।

After V. 6

H adds:—

तस्मादादाय च शतमग्निरेतद्धनुः शुभम् ।
तस्मात्पार्थमिदं प्राप्तं सर्वशत्रुभयंकरम् ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

SK adds:—

वैशंपायन उवाच ।
उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
मृद्वा प्रत्याययन्वाचा भीतं शंकावशं गतम् ॥ १ ॥

After this S. cl. reads our vv. 1, 4 *a*, 2 *a*, 3 *a*, 4 *b*, 3 *b*, 5 *a*, 6, 7 in order and then:—

नीलोत्पलसमं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ।
बिन्दवश्चात्र सौवर्णाः पृष्ठे साधु नियोजिताः ॥

After this comes our v 8 *a*.

सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
ऋषभा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ॥

After this comes our v. 9 *b*.

पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कुशाग्निप्रतिदीपिताः ।

After this comes our v. 8 *b*. (The above ll. are omitted in SA[1].)

तालप्रमाणं भीमस्य रत्नरुक्मविभूषितम् ।
दुरानमं महद्दीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ॥

After this comes our v. 11.

After V. 11

ST adds:—

बिन्दवश्चात्र सौवर्णाः पृष्ठे साधु नियोजिताः ।
तस्येदं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥
सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
पृष्ठे विभक्ता दृश्यंते कृशानुप्रतिदीपिताः ॥
पूजितं सुरमर्त्येषु विभाति धनुरुत्तमम् ।
तालप्रमाणं भीमस्य मणिरत्नविभूषितम् ॥
येन पार्थो जयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ।
शातकुंभस्य शुद्धस्य यस्मिन्शाखामृगा दश ॥
हंसाः पृष्ठाश्रिता यस्य कृशानुपरमार्चिषः
एतत् गांडीवसदृशं सहदेवस्य तद्धनुः ॥
यदेतत्कांचनवपुर्भाति विद्युद्वर्णोपमम् ।
नकुलस्य धनुर्दिव्यं माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥

S. cl. adds:—

एतेन सदृशं चित्रं धनुरेतद्यवीयसः ।
हारिद्रवर्णं राज्ञस्तु कौरव्यस्य महात्मनः ॥
विपाठा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणाः ।
सुप्रभाः सुमहाकायास्तीक्ष्णाग्राः सुतपं दृढाः ॥
भीमेन प्रहिता ह्येते वारणानां निवारणाः ।
सुपर्णदण्डरुचिराः कालदण्डोप ः शुभाः ॥

नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिसमप्रभाः ॥
यांश्च त्वं पृच्छसे दीप्तान्समधारान्समाहितान् ।
वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः सहदेवस्य ते शराः ॥

After this comes our V. 19.

यस्त्वयं निर्मलः खड्गो द्वीपि चर्मणि दंशितः ।

After this comes our v. 21 *b*, 20

धारणानां सुदृतानां शिक्षित. स्कन्धशातने ।
नीलोत्पलसवर्णाभः खड्गः पार्थस्य धीमतः ॥
मृगेन्द्रचर्मपिहितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।
दर्शनीयः सुतीक्ष्णाग्रः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥
अर्जुनस्यैषनिस्त्रिंशः परसैन्याग्रदूषणः ॥
यस्त्वयं पार्षते कोशे निक्षिप्तो रुचिरत्सरुः ।
नकुलस्यैष निस्त्रिंशो वैश्वानरसमप्रभः ॥

After this comes v. 23 (*text*).

भीमस्यायं महादण्डः सर्वामित्रविनाशनः ।

वैशंपायन उवाच ।

भेदतो ह्यर्जुनस्तूर्णं कथयामास तत्त्वतः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चातुलप्रभान् ॥

After the above ST adds·—

क्वापि प्रछन्नवासानां पांडवानां महात्मनाम् ।
न्यस्तान्यत्र महार्हाणि व्रतसिद्धिमुपेयुषाम् ॥
इत्युत्तराय तत्सर्वमर्जुनस्तत्वतोऽब्रवीत् ॥

ADHYĀYA 40.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 8a

Edns BCDEGK²N add:—

एकाग्रमानसो भूत्वा श्रृणु सर्वं समाहितः ।

After V. 21

D adds:—

अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः कामशासनिः ।

DK add:—

स्थितोस्मि यत्तः संग्रामे वैराटे व्येतु ते भयं ।
एतच्छ्रुत्वा प्रहृष्टात्मा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥

After V. 24

Edns & MSS add:—

यदजानन्नवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ।

After V. 29a

Edns & MSS add :—

एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ।

Edns A²BCDEGHKN further add:—

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ।
अर्जुनस्यायुधान्गृह्य शीघ्रेणावातरत्ततः ॥ १ ॥

DK add after *a*:—

गांडीवं देवदत्तं च तथाक्षय्ये महेषुधीः ।
रथमारोपयैतन्मे प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ॥

Before V 42

K adds:—

एतासु पंचस्वश्वानां रथचर्यासु पांडव ।
न च शत्रवो द्रक्ष्यंति गच्छमानमितस्ततः ॥

After V. 48

AK add·—

सस्मार दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि भरतर्षभः ।
अभ्युपेयुर्महाभागमस्त्राणि भरतर्षभम् ॥

After V. 49a

Edns & MSS add·—

अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

After V. 54a

Edns CDGN add:—

पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे ।

After V. 57a

Edns & NSS except add —

अत एव महाबाहो भीतास्तिष्ठामि तेऽग्रतः ।

After V. 61a

K adds:—

समासाद्य तु वार्ष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुं ।
N adds this l before v. 61 *a*.

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे पार्थं न मूढात्मा व्यजानत ।
विराटपुत्रः प्रमुखे पप्रच्छ पुनरेव तम् ॥ १ ॥

After V. 1

S. cl. adds:—

क नु ते पाण्डवाः शूराः संग्रामेष्वपराजिताः ।
येषामिमानि दीप्तानि श्रिया दीप्यन्ति भान्ति च ।
कस्मिन्वसन्ति देशे च धर्मज्ञा बन्धुवत्सलाः ॥ १ ॥

After V. 2a

SK adds:—

धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मवित्सुधीः ।
धर्माध्यक्षो धर्मपुत्रो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ॥ १ ॥
धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
सत्यार्जवक्षमाधारो घृणी धर्मपरायणः ॥ २ ॥

After V. 4

S. cl. adds:—

उत्सृज्य राज्यं धर्म्यं ते नः श्रूयंते वनं गताः ॥ १ ॥
पाण्डवान्यदि जानीषे क नु ते धर्मचारिणः ।
क नु वा निवसन्तीति सत्यं ब्रूहि बृहन्नले ॥ २ ॥
किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
कथं ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोभने ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
उवाच राजपुत्रं तमुत्तरं शृणु मे वचः ॥ ४ ॥
मा भैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथातथा ॥ ५ ॥
वयं ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगाः ।
अतीते द्वादशे वर्षे च्छन्नवासमिहोषिताः ॥
तस्मादशङ्कितमनाः शृणुष्वावहितोत्तर ॥ ६ ॥

vv. 2 & 3 omitted in SA[1], SΓ. v. 3 only omitted in SG & SA[2] also; and ST reads for these vv:—

क्व च ते निवसन्तीति यदि जानासि सारथे।
पूर्वं ब्रूहि न मे श्रद्धा तेषामायुधलंबने ॥
सर्वज्ञ इव चावोचस्त्वमेवात्र बृहन्नले।

vv. 5 & 6 omitted in SG, SA. After 6 ST adds:—

सुखमत्रोपिता राज्ञो त्वत्पित्रा परिपालिताः।

After V. 6

S. cl. adds:—

भीमसेनेन दुर्वृत्तः सह भ्रातृभिराहवे ॥
श्रुत्वैतद्वचनं जिष्णोर्विस्मयस्फारितेक्षणः।
पश्यन्ननिमिषः पार्थं शनैर्वाचमुवाच ह ॥

b, *c* omitted in SG, ST, SA. ST reads *a* as भीमसेनेन भीमेन भीमविक्रमकर्मणा। and adds

द्रौपदीमर्षजात् क्रोधात्कीचकाः सानुजा हताः।

After V. 8

S. cl. adds:—

ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्येश्वरो दिवि।

ST continues:—

तानि लोके प्रवृत्तानि वैराटे शृणु तत्वतः।

After V. 9

S cl. adds:—

एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमैः।

उत्तर उवाच

गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे।
चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ

ST further adds:—

त्वं तु तानपि मे ब्रूयाः श्रद्दध्यां तव सारथे।

After V. 12a

SK, SG add:—

इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चलं त्वयि।
अर्जुनो वा भवाम्रेति वद शीघ्रं बृहन्नले ॥

ST adds:—

उत्तरेण तथा भूयः सन्नियुक्तो धनंजयः।
हेतुभिर्नामधेयानि प्रबूपज्जनमेजय ॥

After V.

S. cl. adds:—

यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याद्भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पश्यतः ।
युधिष्ठिरस्य रुधिरं दर्शयेद्वा कदाचन ।
पराभवमहं तस्य कुले कुर्यां न संशयः ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl adds:—

माता मम पृथा नाम तेन मां पार्थमब्रुवन् ।
देवदानवगन्धर्वपिशाचोरगराक्षसान् ॥ १ ॥
अहं पुरा रणे जित्वा खाण्डवेऽग्निमतर्पयम् ।
हुताशनं तर्पयित्वा सहितः शार्ङ्गधन्वना ॥ २ ॥
त्रिविष्टपगतौ दृष्ट्वा पितामहमहेश्वरौ ।
मूर्च्छया पतितं भूमावागतौ देवसत्तमौ ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा तौ वरदौ देवौ संज्ञां लब्ध्वोत्थितः पुनः ।
मूर्ध्ना हि प्रणतं भूमौ तौ देवौ वरदौ वरौ ॥ ४ ॥

After V. 22

S. cl. adds:—

सर्वदेवैः परिवृतौ भूयो मां स्वयमूचतुः ।
वरं तात वृणीष्वेति यं प्रार्थयसि पाण्डव ॥ १ ॥
ततोहमस्त्राण्यलभं दिव्यानि च दृढानि च ।
ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णं च दुर्जयम् ॥ २ ॥
ऐन्द्रं वारुणमाग्नेयं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ततोहमजयं भूयो रथेनैन्द्रेण दुर्जयान् ।
मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचान् रणे ॥ ३ ॥
अवध्यकवचान्देवैर्वरदृप्तान्महासुरान् ।
तिस्रः कोटीर्दानवानां संयुगेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४ ॥
एको निर्जित्य संग्रामे भूयो देवानतोषयम् ।
ततो मे भगवानिंद्रः किरीटमददात्स्वयम् ॥ ५ ॥
देवाश्च शंखमददुः शत्रुसैन्यनिवारणम् ।
अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ ६ ॥
हत्वा षष्टिं सहस्राणि जयं संप्राप्तवान् रणे ।
असंभ्रान्तो रथे तिष्ठन् सहस्रेषु शतेषु च ॥ ७ ॥
शत्रुमध्ये दुराधर्षो न मुह्यंति च मे दिशः ।
अहं गन्धर्वराजेन ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ८ ॥
भ्रातृभिः सहितं तात गन्धर्वैः समरे जितम् ।
चतुर्दश सहस्राणि हत्वा चैनममोचयम् ॥ ९

एतानि मम नामानि योऽहन्यहनि कीर्तयेत् ।
तं न पश्यन्ति सत्वानि न तं निघ्नन्ति शत्रवः ॥ १० ॥
अद्य पश्य महाबाहो मम वीर्यं सुदुःसहम् ।
मा भैर्विगतसंत्रासः कुरूनेतान्समागतान् ॥ ११ ॥
सुयोधनस्य मिषतः कर्णस्य च कृपस्य च ।
पितामहस्य भीष्मस्य द्रौणेर्द्रोणस्य च स्वयम् ।
सर्वानेव कुरूञ्जित्वा प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ॥ १२ ॥

4 *a* omitted in SG. v 14, 15 *a* omitted in SG, ST, SA. After v. 9 above ST adds:—

मन्नाममथनं कीर्तिं प्राप्यान्यच्च प्रकीर्तितम् ।

Before V. 23

ST adds:—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटिः पार्थिवोत्तमः ।
प्रहृष्टरोमा हृष्टो भूद्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥
तं प्रेक्ष्य वै महात्मानमर्जुनं मत्स्यनन्दनः ।
प्रांजलिश्चाभिवाद्याथ इदं वचनमब्रवीत् ॥

After V. 24

S. cl. adds:—

यदज्ञानादवोचं त्वां प्रमादेन नरोत्तम ।
अकृत्वा हृदये सर्वं क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

दासोहं ते भविष्यामि पश्य मामनुकंपया ॥ १ ॥
या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
सेयं प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ॥ २ ॥
देवेन्द्रतनयस्येह सारथिः स्यां महामृधे ।
इति पूर्वं कृतास्माभिः प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ॥ ३ ॥
प्रतिज्ञा मम संपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।
मनःस्वास्थ्यं च मे जातं जातं भाग्यं च मे महत् ॥ ४ ।

After v. 1 of the above ST adds:—

यदज्ञानादवोचं त्वां विस्मर त्वं धनंजय ।
यावदर्वागहं विद्यां त्वां न तत्वेन भारत ॥
तावन्मेभूद्भयं तात कुरुभ्यो नात्र संशयः ।
यथा त्वंज्ञासिपमहं छन्नं तत्वेन भारत ॥

विस्मितोस्मि महासत्व सर्वशत्रुन्विनाशय।
तद्वाक्यजलसंसिक्तमुत्फुल्लहृदयं मम॥
मर्माभितप्तविजले म्लानपद्ममिव ह्रदे।

2 *b* omit. in SG, SA. v. 3 *a* omit in SA, SG.
v. 3 *b* omitted in SG, SA. 4 *a* omitted in SG, SA

After V. 26a

S cl. adds:—

दुर्योधनं च जित्वाजौ निवर्तय पशून्मम।

After V. 28

S. cl. adds:—

गाण्डीवं देवदत्तं च शराग्कनकभूषणान्।

After V. 29a

S. cl. adds:—

एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम्।

After V. 29

S. cl. adds:—

तोषयिष्यामि राजानं प्रवेक्ष्यामि पुरं पुनः'

After V. 31a

S. cl. adds:—

शरजालवितानाढ्यमास्फोटितमहास्वनम्।

Before V. 33

SK adds:—

बहुना किं प्रलापेन शृणु मे परमं वचः।
नाहं बिभेमि कौंतेय साक्षादपि शतक्रतोः॥
यमवायुकुबेरेभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि॥

After V. 33

ST adds:—

कस्य हि स्याद्भयं वीर त्वत्सहायस्य भारत।
देवसेनामपि रणे जेष्यां यानात्रसंशयः॥

After V. 38a

SK adds:—

उर्वशीशापसंभूतं क्लैब्यं समुपसंस्थितम्।
पुराहमाज्ञया भ्रातुर्ज्येष्ठस्यास्मि सुरालयम्॥
मातवानुर्वशी दृष्टा सुधर्मायां मया तदा।
नृत्यंती परमं रूपं बिभ्रती वज्रिसन्निधौ॥

अपश्यं तामनिमिषं कूटस्थामन्वयस्य मे ।
रात्रौ समागता मह्यं शयनं रन्तुमिच्छया ॥
अहं तामभिवाद्यैव मातृसत्कारमाचरम् ।
सा च मामशपत्क्रुद्धा शिखंडी त्वं भवेति वै ॥
श्रुत्वा तमिंद्रो मामाह माभैस्त्वं पार्थ षण्डता ।
उपकारो भवेत्तुभ्यमज्ञातवसतौ पुरा ॥
इतींद्रो मामनुग्राह्य ततः प्रेषितवान्नृपा ।
तदिदं समनुप्राप्तं व्रतं चीर्णं मयानघ ॥

ST has the first line only.

After V. 42

S. cl. adds —

अश्वा ह्येते महाबाहो तवैवाहवदुर्जयाः ।
योग्या रथवरे युक्ताः प्राणवन्तो जितश्रमाः ॥

After V. 45

ST adds:—

एतैरश्वैरभिमतैर्युक्तः संग्रामजिन्महान् ।

After V. 47

S. cl. adds:—

सर्वशत्रुभिरायातो देवराज इवासुरैः ।

वैशंपायन उवाच ।

ततो रथादवस्कन्द्य वीर्यवानरिमर्दनः ।
प्रणम्य देवान्गाण्डीवमादाय रुरुचे श्रिया ॥

After *a*, ST completes this Adh. and begins a new one from वैशं०।

After V 48

S cl. adds:—

इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कुण्डले ।

After V. 49a

SK adds:—

अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

After V. 55a

S. cl. adds:—

तार्क्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा विनेशुर्दीनमानसाः ।
यथेन्द्रो व्याक्षिपद्वीमं विस्फोटमशनेर्भुवि ॥

After V. 55

SK, ST add:—

महाशनिमहाशब्दसदृशो ज्यास्वनो महान् ।
शत्रून्वीरांश्च संतर्ज्य निग्रहस्थो रथे स्थितः ॥

After V. 57a

SK adds:—

अत एव महाबाहो भीतांस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ।

ADHYĀYA 41.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 5a

Edns BCDEGN add:—

समुत्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ।
रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ॥ १ ॥

After V. 15

Edns CDGKN add:—

अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥

After V. 17

Edns GHN add:—

स मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

Before V. 19

Edns BCDEGHKN add:—

ततः शंखमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान् ॥
गुहागिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ।
उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १ ॥

K[2] adds before this v.:—

ततः स पुनरेवाथ तं शंखं प्राधमद्बली ।
द्विषतां दुःखजननं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥

Edn[1] D read the second line after 1 *b.* above.

After V. 19

Edns BCDEGN add:—

तं समाश्वासयामास पुनरेव धनंजयः ।

BE have before the above·—

ततस्ते पवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।
सरथा संस्तुतस्तेन उपायाद्वानरध्वजः ॥ १ ॥

N has :—

उत्तरं तु रथे दृष्ट्वा शंखशब्देन मोहितम् ॥

Before V. 20

BDEHKK²LM add:—

ततो द्रोणो महाबुद्धिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥
उवाच ह कुरोर्मध्ये सर्वं संबोधयन्निव ॥ १ ॥
नदीजलंकेशवनारिकेतुर्नगाव्हयो नाम नगारिसूनुः ।
एषोंगनावेषधरस्तरस्वी विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान् ॥ २ ॥
एषा न योषा यदि योषिदेषा तत्सैव या शुंभनिशुंभहन्त्री ।
मायामयस्त्रीव पुरातनोति लीलायितं वा पुरुषः पुराणः ३ ॥

v. 1 omitted in DHKK²LM. v. 2 omitted in BEK². v. 3 omitted in BDEH.

After V. 21

Edns and MSS add:—

प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 4

S. cl. adds:—

रथे वानरमुच्छ्रित्य गांडीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥

After V. 5 a

SK adds:—

ससातपपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥

After V. 6

SK, ST add:—

सैन्याभ्याशं स संप्राप्य गृहीत्वा शंखमुत्तमम् ।

After V. 7

S. cl. adds:—

शशांककुन्दधवलं मुखे विक्षिप्य वासविः ।
उच्छ्वसद्गण्डयुगलं सिरालयाचितफालकम् ॥ १ ॥
आरक्तनिम्ननयनं न्हस्वस्थूलशिरोधरम् ।
अतिश्लिष्टोदरोरस्कं तिर्यगाननशोभितम् ॥ २ ॥

यावत्स्वशक्तिसामग्र्यं त्रैलोक्यं क्षोभयन्निव ।
मरुद्भिर्दशभिश्चैव प्राध्मापयदरिंदमः ॥ ३ ॥
शङ्खशब्दोऽस्य सोऽत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ॥ ४ ॥
वानरस्य निनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
जङ्गमस्य भयं घोरमकरोत्पाकशासनिः ॥ ५ ॥

First 3 vv. in SK only.

After V. 9a

S. cl adds:—

अभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मेराविवोत्तरे ॥
शङ्खघोषेण वित्रस्तं ज्याघातेन च मूर्च्छितम् ॥ १ ॥

After V. 15

SK adds:—

अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।

After V. 17

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

पुनर्ध्वजं पुनः शङ्खं धनुश्चैव पुनः पुनः ॥
स मूढचेता वैराटिरर्जुनं समुदैक्षत ॥ १ ॥
स मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥
स्थिरो भव महाबाहो संज्ञां चात्मानमानय ॥ २ ॥

v. 2 *a* omitted in SG, ST, SA.

After V. 18

S. cl. adds:—

एवमुक्त्वा महाबाहुः सव्यसाची परन्तपः ।
[ST, SA add प्रदध्मौ च महाशङ्खं देवदत्तं धनंजयः ।]
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान् ॥ १ ॥
गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ।
ज्याघोषं तलघोषं च एतया भूतान्यमोहयत् ॥ २ ॥
उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ।
तं समाश्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ ३ ॥

1 *b* omitted in SA. 2 *a* omitted in SG, SA. V. 3 omitted in SG, ST, SA.

After V. 19

ST adds:—

शङ्खशब्दं च तं श्रुत्वा मेघस्य निनदं यथा ।
गांडीवज्यास्वनं चैव विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥

And further S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

भारद्वाजस्ततो द्रोणः सर्वशस्त्रभृता वरः ।
राजानं चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिंदमः ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

औत्पत्तिकमिदं राजन् निमित्तं भवतीह नः ।
न हि पश्यामि विजयं सैन्येऽस्माकं परंतप ॥

After V. 21

S. cl adds:—

प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरा नदंति च ।

After V. 24a

S. cl. adds:—

अनुष्णाङ्गाश्च संस्विन्ना जृम्भन्ते चाप्यभीक्ष्णशः ।
विष्कम्भन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ॥ १ ॥
सदा मूत्रं पुरीषं च उत्सृजन्ति पुनः पुनः ।
लोहिताद्रा च पृथिवी दिशः सर्वाः प्रधूमिताः ॥ २ ॥
न च सूर्यः प्रतपति महद्वेदयते भयम् ।
हस्तिनश्चापि वित्रस्ता योधाश्चापि वितत्रसुः ॥ ३ ॥
After this comes our v. 28*b* and 29 *a*.
दिशं ते दक्षिणां सर्वे विप्रेक्षन्ते पुनः पुनः ।
मृगाश्च पक्षिणश्चैव सव्यमेव पतन्ति नः ॥ ४ ॥
धार्दिग्रोद्घुष्टघोषाश्च न च गाढं स्वनन्ति च ॥ ५ ॥
After this comes our v. 22 *a*.
यथा मेघस्य निनदो गम्भीरस्तूर्णमायतः ।
श्रूयते रथनिर्घोषो नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ ६ ॥

अश्वाना स्वनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।
वानरस्य रथे दिव्यो निस्वनः श्रूयते महान् ॥ ७ ॥
शङ्खशब्देन पार्थस्य कर्णौ मे वधिरीकृतौ ।
सर्वसैन्यं च वित्रस्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ ८ ॥
राजानमग्रतः कृत्वा दुर्योधनमरिंदमम् ॥ ९ ॥

After this comes our v. 29 *b.*

प्रविभज्य त्रिधा सेनां समुच्छ्रित्य ध्वजानपि ।
शितैर्बाणैः प्रताप्येमां चमूमेष धनञ्जयः ॥ १० ॥
मूर्ध्नि सर्वनरेन्द्राणां वामपादं करिष्यति ।
न ह्येष शक्यो बीभत्सुर्जेतुं देवासुरैरपि ॥ ११ ॥
दिक्षु गुल्मा निवेश्यंतां यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुनम् ॥ १२ ॥

After the above verses ST adds:--

सुयत्नः क्रियतामद्य यत्नाद्योत्स्यामहेऽर्जुनम् ॥

v. 2 *b* omitted in SG, SA. v. 3 & 4 *a* omitted in SG. v. 10 *b* & 11 omitted in SG, SA.

ADHYĀYA 42.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

H adds:—

प्रच्छन्नैश्च वियस्तव्यं त्रयोदश विवत्सरम् ॥

After V. 7 a

N adds:—

स्वार्थे सर्वे विमुह्यंति येपि धर्मविदो जनाः ॥

Edn[1] D add this line after v. 7

After V. 20

Edns BCEG add:—

दुर्योधनवचः श्रुत्वा राधेयस्त्वब्रवीद्वचः ॥

Before V. 23b

Edn[1] adds:—

दृष्टा हि पांडवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ।

After V. 24

Edn[2] CG add:—

दृष्टा हि पांडवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ।
भासयप्रपरार्थश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥ १ ॥

G omits the second line.

After V. 31a

Edns CGH add:—

हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि।
गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ॥ १ ॥
H गोधामुखप्रतोलीषु द्वारादिप्रमुखेषु च ॥ for *b*,

H further adds:—

स्वपक्षरक्षणे चैव पंडितास्तत्र शोभनाः ॥

After V. 31

H adds:—

यत्र कर्मसु सर्वेषु पंडितास्तत्र शोभनाः ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 1

ST adds:—

अमर्षमाणस्तदाद्राक्यमाचार्यमिदमब्रवीत्।

After V. 12a

S. cl. adds:—

इत्येवं निश्चयोऽस्माकं मंत्रोऽभून्नागसाह्वये।
पाण्डवानां परिज्ञाने सर्वेषां नः परस्परम् ॥ १ ॥

After V. 14a

ST adds:—

नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोस्ति तथा नीतिरियं मम।

After V. 18

S. cl. adds:—

सर्वलोकेन वा युद्धं देवैर्वास्तु सवासवैः।

After V. 23

ST adds:—

जानाति च बलं तेषां ह्रसतां चाप्युपशृणु।

After V. 23a

ST adds:—

आदेशिका ह्यरण्येस्मिन्प्रीद्दशाः शत्रुभिर्जिताः।
विनाशयेमः सर्वे वै सर्वथा नात्र संशयः ॥ १ ॥

After V. 26

S, cl. adds:—

भीषयन्पाण्डवेयेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।
प्रमुखे सर्वसैन्यानामयुद्धं बहु भाषते ॥ १ ॥
यथैवाश्वान्मार्गमाणांस्तानेवाभिपरीप्सवः ।
हेषितानीव शृण्वन्ति तदिदं भवतस्तथा ॥ २ ॥

For 2 *a* ST reads:—

यथाश्वान्मार्गमाणा वै नरवाजिपरीप्सवः ।

After V. 30a

ST adds:—

पदवाक्यार्थकुशलाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ।
विध्यन्ति वितता बालानाचार्यजनसंसदि ॥ १ ॥

After V. 31

ST adds:—

न वारुणं च नाग्नेयं वायव्यं याम्यमेव च ।
अस्त्रं ब्रह्मास्त्रमेतानि सत्यहीनस्य ते वृथा ॥ १ ॥
मित्रकार्यमिदं तावत्पितापुत्रैर्महारथैः ।
भर्तृपिण्डं च निर्विष्टं गन्तुमर्हदभीक्षवः ॥ २ ॥
बिडालवद्भुङ्क्ष्व नित्यं नित्यं यज्ञाननुस्मरन् ।
आमंत्रणानि भुङ्क्ष्वाथ नास्मानेव विमर्षय ॥ ३ ॥
आगमिष्यन्ति पदवीं मत्स्याः पाण्डवमाश्रिताः ।
तानहं योधयिष्यामि भवता गम्यतां गृहम् ॥ ४ ॥
इष्टा वै पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ।
आहवे भक्तिदर्श्चैव वक्ष्यते तत्र शोभनम् ॥ ५ ॥
लक्षयेयं तथाचार्ये भयं भक्तिं च पाण्डवे ।
भीतेन तैर्न योद्धव्यं वयं योत्स्यामहे परैः ॥ ६ ॥

After V. 33

SA, SG, ST add:—

यथास्माकं जयो वीर चिंतनीयस्तथा त्वया ॥

ADHYĀYA 43.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 10

BEKN add:—

मत्कार्मुकविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
कः सहेदग्रतः स्थातुमपि सर्वः सुरासुरः ॥ १ ॥

After V. 12

Edns CG add :—

रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥

After V. 22

K adds :—

पश्यंतु वीर्यमिह मामकमद्य नाम ।
मन्ने जने समनुजाः सुरसिद्धसंघाः ॥
शक्रात्मजस्य समरे विरथीकृतस्य ।
एवं पुनः स विरराम कृपो बभाषे ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 1

S. cl. adds:—

यद्येष जामदग्न्यो वा यदि वेंद्रः पुरंदरः ।

After V. 5

S. cl. adds:—

एकैकं चतुरः पंच कचित्पष्टिं कचिच्छतं ।
हतान्पश्यत मात्स्यानामिषुभिर्निहतान् रथान् ॥ १ ॥

ST, SA read for this:—

एकं द्वौ चतुरः पंच कचित्पष्टिं कचिच्छतं ।
हतान्पश्यत मातंगान् कीर्णानेकेषुणा मया ॥

S. cl. further adds:—

मद्बाहुमुक्तैरिषुभिस्तैलधौतैः पतत्रिभिः ।
खद्योतैरिव संपृक्तमंतरिक्षं विराजताम् ॥ २ ॥

Before V. 6

SK, ST, SA add:—

क्रुद्धेनास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमां ।
स्थितं संग्रामशिरसि पार्थमेकाकिनं किमु ॥

After V. 8

S cl. adds: —

मम हस्तप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति वैश्वानरशिखार्चिषाम् ॥ १ ॥
इतश्चेतश्च मुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
तुमुलः श्रूयतां नादः षट्पदां गायतामिव ॥ २ ॥

SA[1] omits verse 2.

After V. 13a

S. cl. adds:—

निर्दहंतमनीकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ।
रथादतिरथं लोके सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥
विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १ ॥
क्षुद्रकैर्विविधैर्भल्लैर्निपतद्भिश्च मामकैः ।
संमूढचेताः कौंतेयः कर्तव्यं नाभिपद्यताम् ॥ २ ॥

After V. 15

S. cl. adds:—

बर्हिबर्हिणराजानां बर्हिणां बर्हिणामिव ।
पततां पततां घोषः पततां पततामिव ॥ १ ॥

After V. 20

SK adds:—

अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टैर्भल्लैश्च नतपर्वभिः ।

After V. 21

ST adds:—

अनर्जुनमकर्णं वा युद्धं पश्यंतु कौरवाः ।
एष मे व्यवसायोऽद्य हृदि संपरिवर्तते ॥

SK adds:—

ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेन निहतो मया ।
अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान् रवान् ॥

ADHYĀYA 44.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 8a

A adds:—

एको देवेश्वरं जित्वा अस्त्रराजमवाप्तवान् ।

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

कर्णं श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।
यः कुरुवीराणां रूपः शारद्वतोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

After V. 5

S. cl. adds:—

एको हि शत्रून्समरे समर्थः प्रतिबाधितुम् ।

ST adds after the above:—

त्रिलोकीमेकमेवायं संग्रान् जेतुं शरैः प्रभुः

After V. 9

ST adds:—

पार्थोऽयमस्त्रवीर्येण दुर्योधनममोचयत् ।

S. cl. adds:—

पांचाली श्रीमती प्राप्ता क्षत्रं जित्वा स्वयंवरे ।
आदाय गतवान् पार्थो भवान्क नु गतस्तदा ॥ १ ॥

After V. 18

ST adds:—

को हि गांडीवधन्वानमृषभं सर्वधन्विना ।
क्षेप्तुमुत्सहते लोके साक्षादपि पुरंदरः ॥ १ ॥

After V. 19

S. cl. adds:—

उत्सृष्टं तूलराशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

After V. 20

S. cl. adds:—

युद्धायावस्थितं पार्थमागतं पाकशासनिं ।
यत्ताः सर्वे रथश्रेष्ठं परिवार्य समंततः ॥
षड्रथाः परिकीर्यंतां वज्रपाणिमिवासुराः ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

न ह्यसंगत्य समरे पार्थं जेष्यामहे वयम् ।

SK adds after the above:—

संगत्य समरे पार्थं सर्वे जेष्यामहे वयम् ।

ADHYĀYA 45.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 6

Edns and MSS add:—

चन्दनायोगविधिभिर्यंतसीं धृतिमाश्रितः ।

After V. 20

K^2 adds:—

एवमाभाष्य राधेयं दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

Before V. 27

EdnsG add:—

यथा सभायां वृतं त्वं मातुलेन सहाक्षरैः ।
तथा युध्यस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥ १ ॥

After V. 27a

N^2 adds:—

क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

कृपस्य वचनं श्रुत्वा कर्णो राजन्युधां पतिः ।
पुनः प्रोवाच संरब्धो गर्हयन् ब्राह्मणं कृपम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।

लक्षयाम्यहमाचार्यं भयाक्रान्तं गतं रिपौ ।
भीतेन हि न योद्धव्यमहं योत्स्ये धनंजयम् ॥ २ ॥
ननु वारुणमाग्नेयं याम्यं वायव्यमेव च ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव सत्वहीनस्य ते वृथा ॥ ३ ॥
मित्रकार्यं कृतमिदं पितापुत्रैर्महारथैः ।
भर्तृपिण्डश्च निर्विष्टो यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
भिक्षां हरस्व नित्यं त्वं यज्ञाननुचरस्व च ।
आमंत्रणानि भुङ्क्ष्वाद्य मास्मान् युद्धेन भीषय ॥ ५ ॥
भार्गवास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
किं पुनः पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहवे ॥ ६ ॥
आगमिष्यन्ति पश्चात् मात्स्याः पाण्डवमाश्रिताः ।
कीचकानां तु बलिनां शत्रुसेनावमर्दिनाम् ॥ ७ ॥
तानहं निहनिष्यामि भवता गम्यतां गृहम् ।
किं वेदवादिनां कार्यं परक्षेत्रानुभाषिणाम् ॥ ८ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा अश्वत्थामा प्रतापवान् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो दुर्योधनमवेक्ष्य च ॥ ९ ॥

ADHYĀYA 46

[*NORTHERN RECENSION*]

DK have here an additional Adh. as under —

कर्ण उवाच ।

सदैव द्रोणपुत्रोऽद्य पापात्मा पापपूरुष ।
किमत्र कार्यं पार्थेन कथ वा सम्प्रशस्यते ॥ १ ॥
अन्यत्र कामान्मोहाद्वा लोभाद्वा स च केवलात् ।
प्रशसति दुरात्मान पाडव पापपूरुषम् ॥ २ ॥
मा चापि निंदिते नित्य त्वा द्विषन्स्वैरमायया ।
तस्मादद्य सुदुर्बुद्धि पश्यता मम पौरुषम् ॥ ३ ॥

अश्वत्थामोवाच ।

वाक्शूरा ब्राह्मणा प्रोक्ता बाहुशूराश्च क्षत्रिय ।
धनुषा चार्जुन शूरो कर्ण शूरा मनोरथैः ॥ ४ ॥

कर्ण उवाच ।

सदा भीष्मस सर्वा वाहिनीं ब्राह्मणो गुरु ।
प्रीत्या च पाडुपुत्राणा दर्शयन्नहित तव ॥ ५ ॥
सदा च वायवो वाति नित्य वर्षति वासव ।
अर्जुन समरे जित्वा लब्ध्वा च विजय महत् ॥
तत छेत्स्यामि खड्गेन शिरस्ते ब्राह्मणाधम ॥ ६ ॥

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने कर्णेनामित्रसूदन ।
अश्वत्थामा ततो राजन्क्रुद्धोऽत्पतत नरेश्वर ॥ ७ ॥
द्रोणपुत्रस्तु तच्छ्रुत्वा खड्ग जग्राह चर्म च ।
गृहीत्वा निमल खड्ग चर्म चादाय सुप्रभम् ॥ ८ ॥
दुद्राव योद्धु त कर्ण सिंह क्षुद्रमृग यथा ।
तस्मिन्गृहीते खड्गे तु कर्णोऽपि रथिनावर ॥ ९ ॥
उत्ततार रथात्तूर्णं गृण्हात्खड्ग स वीर्यवान् ।
ततस्तौ तु महावीर्यौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ॥ १० ॥
सयत्तौ शाधसयुक्तौ युद्धप्रेप्सू समीयत ॥ ११ ॥
अन्योन्यस्य वध प्रेप्सू सिंहाविव मदोत्कटौ ।
तौ दृष्ट्वा सुमहावीर्यौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ १२ ॥
दुर्योधनो रथात्तूर्णं प्रेक्ष्य तूर्णं समागतौ ।
कौरवेंद्रो महाराज रथादुत्तीर्य वेगवान् ॥ १३ ॥

SG, ST, SA omit v. 7 *b* & 8 *b*. ST repeats the passage.

After V. 1

S. cl. adds:—

बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमाः ।
तेषु किं स्विदिदं दृष्टं द्यूते जीयेत यन्नृपः ॥ १ ॥

After V. 6a

ST adds:—

न चानृतेयोगविधिश्चरेद्वैतंडिको यथा ।

After V. 6

SK, ST add:—

वन्दनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमाश्रितः ।

After V. 7

SK, ST, SG add:—

का जातिस्तेषु सूतेयं केपि मंत्राः क्रियाश्च काः ।
कोयं वर्णेषु या राज्ञो वक्तृमोक्तृनियन्तृषु ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुसंसदि ।
अश्वत्थामा भृशं क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ॥ २ ॥

v. 1 omitted in SG.

After V. 22

ST adds:—

अवोचस्त्वं यथा क्षुद्र पांडवान्परुषं गिरः ।
अथ युध्यस्व युध्यर्थे सौबलेयेन पालितः ।

After V. 26

SK, ST add:—

यथा सभायां यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ॥
तथा युद्ध्यस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥ १ ॥

ADHYĀYA 46.

[*NORTHERN RECENSION.*]

DK have here an additional Adh. as under :—

कर्ण उवाच ।

सदैव द्रोणपुत्रोऽयं पापात्मा पापपूरुषः ।
किमत्र कार्यं पार्थेन कथं वा संप्रशस्यते ॥ १ ॥
अन्यत्र कामान्मोहाद्वा लोभाद्वा स च केवलात् ।
प्रशंसंति दुरात्मानं पांडवं पापपूरुषम् ॥ २ ॥
मां चापि निंदिते नित्यं त्वां द्विपन्स्वैरमायया ।
तस्मादयं सुदुर्बुद्धिः पश्यतां मम पौरुषम् ॥ ३ ॥

अश्वत्थामोवाच ।

वाक्शूरा ब्राह्मणाः प्रोक्ता बाहुशूराश्च क्षत्रियः ।
धनुषा चार्जुनः शूरो कर्णः शूरो मनोरथैः ॥ ४ ॥

कर्ण उवाच ।

सदा भीषयसे सर्वां वाहिनीं ब्राह्मणो गुरुः ।
प्रीत्या च पांडुपुत्राणां दर्शयन्नहितं तव ॥ ५ ॥
सदा च वायवो वांति नित्यं वर्षति वासवः ।
अर्जुनं समरे जित्वा लब्ध्वा च विजयं महत् ॥
ततः छेत्स्यामि खड्गेन शिरस्ते ब्राह्मणाधम ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने कर्णेनामित्रसूदन ।
अश्वत्थामा ततो राजन्क्रुद्धोऽत्यर्थं नरेश्वर ॥ ७ ॥
द्रोणपुत्रस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गं जग्राह चर्म च ।
गृहीत्वा विमलं खड्गं चर्म चादाय सुप्रभम् ॥ ८ ॥
दुद्राव योद्धुं तं कर्णं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ।
तस्मिन्गृहीते खड्गे तु कर्णोऽपि रथिनांवरः ॥ ९ ॥
उत्ततार रथात्तूर्णं गृण्हात्खड्ग स वीर्यवान् ।
ततस्तौ तु महावीर्यौ शूराग्र्यौ युद्धदुर्मदौ ॥ १० ॥
सम्रद्धौ क्रोधसंयुक्तौ युद्धप्रेप्सू समीयतुः ॥ ११ ॥
अन्योन्यस्य वधं प्रेप्सू सिंहाविव मदोत्कटौ ।
तौ दृष्ट्वा सुमहावीर्यौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ १२ ॥
दुर्योधनो रथात्तूर्णं प्रेक्ष्य तूर्णं समागतौ ।
कौरवेंद्रो महाराज रथादुत्तीर्य वेगवान् ॥ १३ ॥

अभिद्रुत्य गुरोः पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ।
अश्वत्थामन् गुरोः पुत्र क्षम्यतां द्विजसत्तम ॥ १४ ॥
कर्णो वक्तुं न जानाति ब्राह्मणश्चातिकोपनः ।
त्वयि सन्निहितो भारो युद्धस्यैव विनिश्चयः ॥ १५ ॥
स तथाभिहितो राजन् राज्ञा चैव निवारितः ।
स्वरथं प्राप्य तूर्णं वै न च किंचिदुवाच ह ॥ १६ ॥
कर्णोऽपि स्वं रथं चैव समारुह्य नृपाज्ञया ।
निवारितो नैव तदा वाक्यं किंचिदुवाच ह ॥ १७ ॥
श्री महाभारते विराटपर्वण्युत्तरगोग्रहे ।
कर्णवाक्यं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥

K omits vv. 11, 13 *b* and 17 *b*.

After V. 8

D adds:—

जिव्हाग्रे चतुरो वेदाः कराग्रे सशरं धनुः ।
उभयोर्द्रोणसामर्थ्यं शापादपि शरादपि ॥

After V. 9

Edns CG add:—

वेदांताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ॥ १ ॥

Edns and MSS further add:—

ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ।

After V. 11

Edns BCDEGHKN add:—

नैव न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किंतु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १ ॥
शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ २ ॥

After V. 15a

D adds:—

तथा दुर्योधने नेदमारा स्पृशाति सैनिकान् ।

Edn[1] adds:—

यथा दुर्योधनो राजा न गच्छेत् द्विषतां वशम् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

SK, SG, ST add:—

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवस्तत्र धर्मार्थकुशलं हितम् ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १ ॥

After V. 1a

SK, SG, ST add:—

आचार्यपुत्रः सहजं निश्चितं साधु भाषते ।

After V. 4a

S cl. adds:—

तस्मात्तत्त्वं न जानाति यत्तु कार्यं नराधिपः ।
धार्तराष्ट्रोऽपि दुर्बुद्धिः पश्यन्नपि धनंजयम् ॥
नैव पश्यति नाघ्राति मंदः क्रोधवशं गतः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजानं पुनर्द्रौणिमुवाच ह ।
प्रांजलिर्भरतश्रेष्ठः साम्ना बुद्धिमतां वरः ॥ २ ॥

SA[1] omits 1*c*. and SA omits v. 2.

After V. 9

SK adds:—

वेदांताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ॥ १ ॥

S. cl. adds:—

ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ।

After V. 10

ST adds:—

आचार्यं योऽप्यतिक्रांतो ह्यस्त्रेषु च सांप्रतम् ।
जामदग्न्यमृते तेषु न द्रोणात्कोऽपि चाधिकः ॥

After V. 11

ST adds:—

आचार्यमुख्यः क्षमतां शांतिरत्र प्रधीयताम् ।
.... सहपुत्रेण धीमता ।
प्रशान्ते हि गुरौ मे स्यान्निवृत्तिः पापनाशिनी ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मवाक्ये ततो धीरस्तोपितः कतिचिच्छ्रुतौ ।
अश्वत्थामा ततो भीष्मं प्रत्युवाच कुरूत्तमम् ॥ २ ॥

After V. 11

SK adds:—

अश्वत्थामोवाच ।

नैवं न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किं तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १ ॥
शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ २ ॥

ADHYĀYA 47.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 4

K² adds:—

गते वर्षद्वये चैव पंचपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥ १ ॥

After V. 10

Edns & MSS add:—

प्रतियुध्येम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

After V. 11a

DN add:—

आगतं फाल्गुनं राजन् सर्वैस्तत्र न संशयः ।

After V. 19

Edns C add:—

अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*

After V. 4

S. cl. adds:—

पूर्वेद्युरेव निर्वृत्तस्ततो बीभत्सुरागतः ॥

ST adds before this:—

ते चापि मासा निर्वृत्ता कुपथापि च सर्वदाः ।
त्रयोदशं च निर्वृत्ता इति मन्यन्नृपोत्तमः ॥ १ ॥
त्रयोदशानामुपरि निर्दिष्टं सं ... योजनम् ।
सर्वैः सुचरितं तेषां यदेभिरभिसंवृतम् ॥ २ ॥

After V. 6

SK adds:—

कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधभयादपि ।
स्नेहाद्वा यदि वा मोहाद्धर्मं नात्येति धर्मजः ॥ १ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

प्रतियुध्येम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

After V. 14

S. cl. adds:—

एको हि समरे पार्थः पृथिवीं निर्दहेच्छरैः ।
भ्रातृभिः सहितो भूत्वा किं पुनः कौरवान् रणे ।
तस्मात्संधिं कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व यदि मन्यसे ॥ १ ॥

After V. 15a

SK, ST add:—

ग्रामं सेनां च दासांश्च स्वल्पं द्रव्यमपि प्रभो ।

After V. 15

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
प्रासमर्थ्यं च यद्वाक्यं द्रोणश्चाह द्विजोत्तमः ॥ १ ॥
यत्तु युद्धोपचरितं भवेद्वा धर्मसंहितम् ।
कस्त्वया सदृशो लोके भूयस्त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

ST adds द्रोणउवाच after v. 1 above.

After V. 19a

SK adds:—

एवं राजा सुगुप्तः स्यान्न दैन्यं गन्तुमर्हति ।

After V 19

SK adds :—

अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।

SA, SG, ST have for this line:—

युध्याम सह संगम्य पाकशासनिमागतम् ।

After V. 21

S. cl. adds:—

द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्मः प्रोवाच बुद्धिमान् ।

SA, SG have वैशंपायन उ० before this line.

After V. 22

S. cl. adds:—

विकर्णश्च महावीर्यो दुर्मुखश्च परंतपः ।
शकुनिः सौबलश्चैव दुःसहश्च महाबलः ।
द्रोणस्य पार्श्वमजिताः पालयन्तु महाबलाः ॥ १ ॥

ST omits 1*c*.

After V. 23

S. cl. adds:—

सर्वे महारथाः शूरा महेष्वासा महाबलाः ।
युद्धयन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागतं यत्नतो युधि ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच ।
अभेद्यं परसैन्यानां व्यूहं व्यूह्य कुरूत्तमः ।
वज्रगर्भं व्रीहिमुखं पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ॥ २ ॥
तस्य व्यूहस्य पश्चार्धे भीष्मश्चाथोद्यतायुधः ।
सौवर्णं तालमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्नशोभत ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 48.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 4

Edn[1] adds:—

वानरः सर्वसेनायां करोति भयमुत्तमम् ।

M[2] adds:—

एष उदार आयाति रथे च रथिनां वरः ।

After V. 6

BEK[2] add:—

कुशलं परिपृष्ट्वा न गतास्ते कंकवाससः ।

After .V 7

Edns CDGHK[2]MN add:—

चिरदृष्टोयमस्माभिः प्रज्ञावान् बान्धवप्रियः ।
अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ १ ॥

रथी शरी चारुतली निषंगी।
शंखी पताकी कवची किरीटी॥
खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः।
शिखी वृतः स्रुग्भिरिवाज्यसिक्तः॥ १॥

Edn[1] further adds:—

वैशंपायन उवाच।
ततोऽर्जुनः कुरून्दृष्ट्वा संग्रामे समवस्थितान्।
तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत॥ १॥

After V, 8a

H adds:—

रथं स्थापय मे वीर कुरुसेनासमीपतः।

After V. 12a

Edns &MSS add:—

तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम्।

After V. 12

N adds:—

पश्चादेते प्रयातव्या इति मे वर्तते मतिः।

After V. 13a

Edns &MSS add:—

निम्यय च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुनन्दनाः।

After V 16

Edns CGHKK[2] add:—

आचार्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात्।

After V 17

BE add:—

नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नगान्दयो नाम नगारिसूनुः।
एषोऽङ्गनावेषधरः प्रमाथी जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः॥ १॥

After V 22a

Edns and MSS add:—

गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 2

S cl. adds:—

त्रिक्रोशमात्रं गत्वा तु पाण्डवः श्वेतवाहनः।
सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ १ ॥
राजानं नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम्।
दक्षिणं पक्षमादाय कुरवो यान्त्युदङ्मुखाः ॥ २ ॥
उत्सृज्यैतद्रथानीकं महेष्वासाभिरक्षितम्।
गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ॥ ३ ॥
गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चैवाशु निवर्तय।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः।
तावदेव पशून्सर्वान्निवर्तिष्ये तवाभिभो ॥ ४ ॥
वैशंपायन उवाच।
इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः।
सव्यं पक्षमनुप्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ॥ ५ ॥
ततोऽभ्यवादयत् पार्थो भीष्मं शान्तनवं कृपम्।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाचार्यं द्रोणं प्रथमतः क्रमात्।
द्रोणं कृपं च भीष्मं च पृषत्कैरभ्यवादयत् ॥ ६ ॥

3*b* omitted in SA[1]. 6*c* omitted in SG, ST and SA.

After V. 3

S. cl. adds:—

न कश्चिद्योद्धुमिच्छेत न च गुप्तं स्वजीवितम्।
अयं वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव संयुगे ॥ १ ॥

After V. 4

S cl. adds:—

आस्थाय च रथं याति गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः।
अश्वानां स्तनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ॥ १ ॥
रथस्याम्बुधरस्येव श्रूयते भृशदारुणः।
दारयन्निव तेजस्वी वसुधां वासवात्मजः ॥ २ ॥

After V. 5 a

S cl. adds:—

एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमरिमर्दनः।
श्रीमान्वदान्यो धृतिमान्सत्करोति च पाण्डवः ॥ १ ॥

After V. 6 a

S. cl. adds:—

रथस्याग्रे निपातौ मे चित्रपुंखावजिह्मगौ।

After V. 6

S. cl. adds:—

संस्पृशन्तावतिक्रान्तौ पृष्ठ्यानामयं भृशम् ।
चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो बान्धवप्रियः ॥
अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् ॥ १ ॥

After V. 7

S. cl. adds:—

अमर्षेण हि संपूर्णो दुःखेन प्रतिबोधितः ।
अद्येमां भारतीं सेनामेको नाशयते ध्रुवम् ॥ १ ॥

द्व्यधिकं दशामुष्य वत्सराणाम् ।
स्वजनेनाविदितस्त्रयोदशं च ॥

ज्वलते रथमास्थितः किरीटी ।
तम इव रात्रिजमभ्युदस्य सूर्यः ॥ २ ॥

रथी शरी चारुमाली निषंगी ।
शंखी पताकी कवची किरीटी ॥

खड्गी च धन्वी च विराजतेयम् ।
शिखीव यज्ञेषु घृतेन सिक्तः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमदूरमुपायान्तं दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।
नारयः प्रेक्षितुं शेकुस्तपन्तं हि यथा रविम् ॥
स तं दृष्ट्वा रथानीकं पार्थः सारथिमब्रवीत् ॥ ४ ॥

After V. 8

S. cl. adds:—

रक्तवैडूर्यविकृतं मणिप्रवरभूषितम् ।
परं जानाम्यहं तस्य ध्वजं दूरात्समुच्छ्रितम् ॥ १ ॥

यद्येनमिह पश्यामि दुर्बुद्धिमतिमानिनम् ।
यमाय प्रेषयिष्यामि सहायः स्याद्यदीश्वरः ॥ २ ॥

SA[1] omits 2 *b*.

After V. 9

S. cl. adds—

हनिष्यामि तमेवाद्य शरैर्गाण्डीवनिःसृतैः ।
तस्मिन्हते भविष्यन्ति सर्वे एव पराजिताः ॥ १ ॥

After V. 9

S. cl. adds:—

शरैश्च शमयिष्येऽहं धार्तराष्ट्रं ससौबलम्।
असभ्यानां च वक्तारं कुरूणां किल किल्बिषम्॥ १॥
राजानं नेह पश्यामि निरामिषमिदं बलम्।
अभिद्रवे ह राजानं व्यक्तमिन्यत्र निर्भयः॥ २॥

SG omits 1*b* and 2*a*.

After V. 10

S. cl adds:—

भूरिश्रवाः सोमदत्तो बाल्हीकश्च जयद्रथः।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविशारदाः॥ १॥
साल्वराजो द्युमत्सेनो वृषसेनश्च सौबलः।
दशार्णश्चैव कालिंगो वामं पक्षं समाश्रितः॥ २॥
पृष्ठतः कुरुमुख्यश्च भीष्मस्तिष्ठति दंशितः।
सोऽर्धसैन्येन बलवान् सर्वेषां नः पितामह॥ ३॥

v. 1 *b* & 2 omitted in SA[1].

After V. 12a

ST adds:—

तत्र योत्स्ये च वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम्।

After V 12

S. cl. adds:—

गवाग्रमभितो याहि यत्र राजा भविष्यति॥ १॥

वैशंपायन उवाच।

इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः।
संस्पृशानो धनुर्दिव्यं त्वरमाणोऽगमत्तदा॥ २॥
ततो भीष्मोऽब्रवीद्वाक्यं कुरुमध्ये परंतपः।
चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो बांधवप्रियः॥ ३॥
अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरागतः।
एष दुर्योधनं पार्थो मार्गते निकृतिं स्मरन्॥ ४॥
सेनामत्यर्थमालोक्य त्वरते ग्रहणेऽस्य च।
मृगं सिंह इवादातुमीक्षते पाकशासनिः॥ ५॥

After V. 16

SK adds:—

आचार्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात्।

After V. 17

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा समरे भीष्मः सेनया सह कौरवः ।
अन्वधावत्तदा पार्थं धार्तराष्ट्रस्य रक्षणे ॥ १ ॥
विक्रोशमात्रं यात्वा तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
इषुपातमात्रे सेनायाः स्थापयाश्वानरिन्दम ॥ २ ॥
एतदग्रं गवां दृष्टं मन्दं वाहय सारथे ।
याह्युत्तरेण सेनाया गाश्चैव प्रविभज्य च ॥ ३ ॥
परिक्षिप्य गवां यूथमत्र योत्स्ये सुयोधनम् ।
गच्छन्ति सत्वरा गावः सगोपाः परिमोचय ॥ ४ ॥
तत्र गत्वा पशून्वीर सगोपान्परिमोचय ।
अन्तरेण च सेनायाः प्राङ्मुखो गच्छ चोत्तर ॥ ५ ॥
इमे त्वतिरथाः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ ६ ॥

SA, SG omit 5 *a*. After v. 5 ST adds:—

यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जयमास्थिताः ।
तथैतानागतान्सर्वाल्लुद्धरिष्यामि सायकैः ॥

After V. 18a

S. cl. adds:—

निशिताग्रान्छरांस्तीक्ष्णान्मुमोचान्तकसंनिभान् ॥

After V. 19a

S. cl. adds:—

गाश्चैव न च पश्यन्ति पार्थमुक्तैरजिह्मगैः ।
सा चापि बहुला सेना पार्थबाणाभिपीडिता ॥ १ ॥

After V. 19

S. cl. adds:—

अर्जुनस्तु तदा हृष्टो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसृतैः शरैः ॥ १ ॥

After V. 20

S cl. adds:—

चन्द्रावदातं सामुद्रं कुरुसैन्यभयंकरम् ।

After V. 22

S. cl. adds:—

वियद्गतानां देवानां मानुषाणां रवेण च ।

After V. 23

S. cl. adds:—

ततः स समरे शूरो बीभत्सुः शत्रुपूगहा ।
गोपालांश्चोदयामास गावश्चोदयतेति च ॥ १ ॥
उत्तरं चाह बीभत्सुर्हर्षयन्पांडुनंदनः ।
गवामग्रं समीक्षस्व गाश्चैवाशु निवर्तय ॥ २ ॥
यावदेतेनिवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
याह्युत्तरेण गाश्चैताः सैन्यानां च नृपात्मज ॥
पश्यन्तु कुरवः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ते लाभमिव मन्वानाः कुरवोऽर्जुनमाहवे ।
दृष्ट्वायान्तमदूरस्थं क्षिप्रमभ्यपतन्रथैः ॥ ४ ॥
हस्त्यश्वपरिवारेण महताभिविराजता ।
योधैः प्रासासिहस्तैश्च चापबाणोद्यतायुधैः ॥ ५ ॥
तान्यनीकान्यशोभन्त कुरूणामाततायिनाम् ;
संसर्पन्त इवाकाशे विद्युत्वन्तो बलाहकाः ॥ ६ ॥
तानि दृष्ट्वाप्यनीकानि निवर्तितरथानि च ।
पार्थोऽपि वायुवद्घोरं सैन्याग्रं व्यधुनोच्छरैः ॥ ७ ॥

v. 5*b* & 6 omitted in ST. v. 7*a* omitted in ST, SA.

ADHYĀYA 49.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2a

K adds:—

दुर्योधनस्याभिमुखं प्रयांतं वैराटिरित्यर्जुनमाह दृष्टः ।

उत्तर उवाच ।

पुरं प्रति निवर्तस्व पार्थ प्रहरतां वर ॥
गावस्त्वया जिताश्चेमाः किं युध्यनेति नो वृथा ।
संदिग्धेयें न युद्धयेन पृष्टे चापि बले सति ॥
त्वयैकेन बहूनां हि विग्रहेण तु किं वृथा ।

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैतदर्जुनो वाक्यं वैराटेर्भीतवत्तदा ॥
प्रहस्य प्राह तं भूयो मा वै पश्येह कौतुकम् ।
बहूनि दृष्टपूर्वाणि प्राग्युद्धान्युत्तर त्वया ॥
पश्येमपि संग्रामं बहूनामेककेन यत् ।
ततो दुर्योधनं यांतमर्जुनं तरसा तदा ॥
रथाग्रयाः कौरवेंद्रस्य निपेतुः सहसा शिलाः ।

After V. 15b

Edns & MSS add:—

वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः ।
पराजिता वासवजेन संख्ये ॥

After V. 20

Edns BCDEGHK²MN add:—

तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्तनं वै तरसाभिपत्य ।
प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव चित्रपक्षः ॥ १ ॥
तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ।
कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽभितस्थुः ॥ २ ॥
स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ।
क्षणेन साश्वं सरथं ससारथिमंतर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या ॥ ३ ॥
ततः सुविद्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ।
अंतर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ॥ ४ ॥
स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान्शरान्शरौघैः प्रतिहत्य वीरः ।
तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः सविस्फुलिंगोऽग्निरिवाशु कर्णः ॥ ५ ॥
ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः सशंखभेरीपणवप्रणादः ।
प्रक्ष्वेडितज्यातलनिस्वनं तं वैकर्तनं पूजयतां कुरूणां ॥ ६ ॥
उद्धूतलांगूलमहापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणांतम् ।
गाण्डीवनिर्ह्रादकृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ ७ ॥
स चापि वैकर्तनमर्दयित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ।
तमाववर्ष प्रसभं किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ॥ ८ ॥
स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कैर्वैकर्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ।
तथैव कर्णं च किरीटमाली संछादयामास शितैः पृषत्कैः ॥ ९ ॥
तयोः सुतीक्ष्णान्सृजतोः शरौघान्महाशरौघास्त्रविवर्द्धने रणे ।
रथे विलग्नाविव चंद्रसूर्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः ॥ १० ॥

अथाशुकारी चतुरो हयांश्च विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः।
त्रिभिश्च यंतारममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुम्॥ ११॥
ततोभिविद्धः समरावमर्दी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः।
गाण्डीवधन्वा ऋषभः कुरूणामजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः॥ १२॥
शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म।
प्राच्छादयत्कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान्सूर्य इवांशुजालैः॥ १३॥

DN add before v. 6, above :—

अंतर्दधे पार्थमिषुप्रवर्षैर्भृशं तदा चुक्रुशुराशु योधाः।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

S. cl. adds:—

सकर्णं कर्णिनाविध्य पीतेन निशितेन च।
वासविर्विपतां मध्ये विव्याध परमेषुणा॥ १॥
स कर्णं सतनुत्राणं निर्भिद्य निशितः शरः।
अगच्छद्दारयन्भूमिं चोदितो दृढधन्वना॥ २॥
ततोऽस्य वाहान्व्यहनच्चतुर्भिश्चतुरः क्षुरैः।
सारथेश्च शिरः कायादपाहरदरिंदमः।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं तस्य करे स्थितम्॥ ३॥
तस्मिन्विद्धे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारगे।
हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत॥ ४॥

वैशंपायन उवाच।

तत्प्रभग्नं बलं सर्वं विपुलौघस्वनं तथा।
भीष्ममासाद्य संतस्थौ वेलामिव महोदधिः॥ ५॥
तानि सर्वाणि गाङ्गेयः समाश्वास्य परंतपः।
ततो व्यूह्य महाबाहुः समरेष्वपराजितः॥ ६॥
रथनागाश्वकलिलं युयुजे युद्धकोविदः।
अभेद्यं परसैन्यानां शूरैरपि समीक्षितम्॥ ७॥
आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रैः कृपेण भीष्मेण च पालितानि।
अवध्यकल्पानि दुरासदानि रथाश्वमातङ्गसमाकुलानि च।

v. 1 omitted in ST, SA, SG. v. 3 omitted in ST,

After V. 3

S. cl. adds:—

सुसंगृहीतैरथ रश्मिभिस्त्वं हयान्नियम्य प्रसमीक्ष्य यत्तः॥
संप्रेषयाशु प्रतिवीरमेनं वैकर्तनं योधयितुं वृणोमि॥ १॥

यां हस्तिकक्ष्यां बहुधा विचित्रां स्तम्भे रथे पश्यसि दर्शनीयाम्।
विवर्तमानां ज्वलनप्रकाशां वैकर्तनस्यैतदनीकमग्र्यम् ॥२॥

SA, ST add अर्जुन उवाच । before v. 1.

After V. 5a

SA[2] adds:—

तदद्य युद्धं कुरुवीरमध्ये करोमि तं याहि तथा प्रवृत्तः।

After V. 5

S. cl. adds:—

तं पातयिष्यामि रथस्य मध्ये सहस्रनेत्रोऽशनिनेव वृत्रं।

After V. 6

S. cl. adds:—

तमापतन्तं परमेण तेजसा समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन्।
अभ्यद्रवंस्ते रथवीरवृन्दा व्याघ्रेण चाक्रान्तमिवर्षभं रणे ॥ १ ॥
चित्राङ्गदश्चित्ररथश्च वीरः संग्रामजिद्दुःसहचित्रसेनौ।
विविंशतिर्दुर्मुखदुर्जयौ च विकर्णदुःशासनसौबलाश्च।
शोणो निषधश्च तमन्वयुस्ते वैकर्तनं शीघ्रतरं युवानः ॥ २ ॥
पुत्रा ययुस्ते सह सोदराश्च वैकर्तनं पार्थगतं समीक्ष्य।
प्रगृह्य चापानि महाबला रणे धनंजयं पर्यकिरञ्छरार्चिभिः ॥ ३ ॥
तेषां धनुर्ज्याकृतनैकतंत्रीं प्रासोपवीणां शरसङ्घकोणाम्।
कराग्रयन्त्रां स्थिरचापदण्डां वीणामुपावादयदाशु पार्थः ॥ ४ ॥

After. V 15b

S. cl. adds:—

वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः।
पराजिता वासवजेन संख्ये ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

तमापतन्तं समरे किरीटी वैकर्तनं सर्वसमृद्धतेजाः।
प्रच्छादयामास महाधनुष्मान्प्रयपेषयच्छ्रुगणाश्च वीरः ॥ १ ॥
निहत्य कर्णस्य ततः किरीटी पुरश्चरांश्चापि च पृष्ठगोपान्।
समीपमभ्यागमदप्रमेयो वितत्य पक्षौ गरुडो यथोरगम् ॥ २ ॥
तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ।
कर्णं च पार्थं च निशम्य युद्धे दिदृक्षमाणाः कुरवोऽप्यतस्थुः ॥ ३ ॥
तं पाण्डवः स्पष्टमुदीर्णकोपं कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य कोपात्।
क्षणेन साश्वं सरथं ससूतमन्तर्दधे मेघ इवातिवृष्ट्या ॥ ४ ॥

ततः सयुग्याः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ।
अन्तर्हितं भीष्ममुखाः समीक्ष्य किरीटिना कर्णरथं पृषत्कैः ॥ ५ ॥
स चापि तानर्जुनबाहुयुक्तान्छरान्छरौघैः प्रतिहत्य तूर्णम् ।
बभौ महात्मा सधनुः सबाणः सविस्फुलिंगोऽग्निरिवाथ कर्ण ॥ ६ ॥
ततस्तु जज्ञे करतालघोषः सशङ्खभेरीपणवाकुलस्तु ।
प्रक्ष्वेलितास्फोटितसिंहनादैर्वैकर्तनं पूजयतां कुरूणाम् ॥ ७ ॥
आधूतलाङ्गुलमहापताकं रथोत्तमं श्रेष्ठतमं कुरूणाम् ।
ततः स गाण्डीवकृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ ८ ॥
पार्थोपि वैकर्तनमर्दयित्वा साश्वं सकेतुं सरथं ससूतम् ।
ननाद हर्षात्सहसा किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ॥ ९ ॥
सिषेच पार्थं बहुभिः शरौघैर्वैकर्तनः संयतितीक्ष्णवेगैः ।
वैकर्तनश्चापि किरीटमाली प्रच्छादयामास शितैः शरौघैः ॥ १० ॥
तयोरमोघान्सृजतोः शरौघानत्रत्रयोरास महान्विमर्दः ।
राहुप्रमुक्ताविव चन्द्रसूर्यौ क्षणान्तरेणानुददर्श लोकः ॥ ११ ॥
हतास्तु पार्थेन रथप्रवीरा भूमौ युवानः सुषुपुः सुकेशाः ।
सुवर्णलोहायसवर्मगात्रा वृक्षा यथा हेमवते निकृत्ताः ॥ १२ ॥
तथा स शत्रून्समरे विनिघ्नन्गाण्डीवधन्वा व्यधमत्सपत्नान् ।
चचार सङ्ख्ये विदिशो दिशश्च दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ १३ ॥
सुशीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विधूनयन्वायुरिवाल्पसारान् ।
तथा सपत्नान्विधमन्किरीटी चचार सङ्ख्येऽतिरथो रथेन ॥ १४ ॥
शत्रूनिवेन्द्रः समरे किरीटी विद्रावयंस्तद्रथवीरवृन्दम् ।
प्राच्छादयच्चार्किरीटमाली वरेषुभिः शत्रुगणाननेकान् ॥ १५ ॥

vv 14, 15 omitted in SG.

Before V. 21

S. cl. adds:—

अदीरत्तावृस्य मही समग्रा पार्थेषुमार्गे निहता द्विपेन्द्राः ।
हिरण्यकक्ष्याः शरजालचित्रा यथा नगाः पावकजालनद्धाः ॥ १ ॥
तं शत्रुसेनाङ्गनिबर्हणानि कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
वैकर्तनः पूर्वममृष्यमाण समार्पयल्लक्ष्यमिवाशु पार्थम् ॥ २ ॥
ततश्चतुर्भिस्तुरगान्विकृष्य विव्याध कर्णोऽथ धनंजयस्य ।
षड्भिश्च सूतं दशभिर्हयाश्च षष्ट्या च पार्थं त्रिभिरस्य केतुम् ॥ ३ ॥
सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलभीमघोषः कोपेन्धनः केतुशिखः शरार्चिः ।
कर्णाग्निरस्त्रानिलभीमवातो बभौ दिधक्षन्निव पार्थकक्षम् ॥ ४ ॥
स्वनेमिशङ्खस्वनभीमघोषश्चलत्पताकोज्ज्वलभीमविद्युत् ।
पार्थाम्बुदः शस्त्रशराम्बुधारः कर्णानलं संशमयांचकार ॥ ५ ॥

तेनातिविद्धः समरे किरीटी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।
गाण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणां प्रतत्वरे कर्णवधाय जिष्णुः ॥ ६ ॥
स ब्राह्ममस्त्रं समरे किरीटी प्रादुश्चकाराद्भुतवीर्यकर्मा ।
सन्तापयन्कर्णरथं शरौघैर्लोकानिमान्सूर्य इवांशुमाली ॥ ७ ॥

ADHYĀYA 50.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2a

Edns CDGHN add:—

अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ।
ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १ ॥
दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ।
यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीं ॥ २ ॥
तथा गांडीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश ।
न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम् ॥ ३ ॥
अनिविद्धं शितैर्बाणैरासीत् द्व्यंगुलमंतरम् ।

Edns DGH continue :—

दिव्ययोगाश्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ ४ ॥
शिक्षा शिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ।
वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाग्र्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ॥ ५ ॥
कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्दहंतमिव प्रजाः ।
नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ६ ॥
तानि ग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
शैलं प्रति बलाभ्राणि व्याप्तानीवार्करश्मिभिः ॥ ७ ॥
अशोकानां वनानीव च्छन्नानि बहुशः शुभैः ।
रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ॥ ८ ॥

Edns GH continue:—

स्रजोर्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत्पुष्पं हिरण्मयम् ।
छत्राणि च पताकाश्च खे दधार सदागतिः ॥ ९ ॥
स्वबलत्रासनात् त्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
रथाङ्गदेशानादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः ॥ १० ॥
कर्णकक्षविषाणेषु अंतरोष्ठेषु चैव ह ।
मर्मस्वंगेषु चाहत्य पातयत्समरे गजान् ॥ ११ ॥
कौरवाग्र्यगजानां तु शरीरैर्गतचेतसाम् ।
क्षणेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम् ॥ १२ ॥

युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजंगमम् ।
कालक्षयमशेषेण दहत्यग्रशिखः शिखी ॥
तद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् ॥ १३ ॥
ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्वनेन च ।
शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १४ ॥
भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः ।
दैत्यारिपाञ्चच बीभत्सुः तस्मिन्दौर्योधने बले ॥
भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः ॥ १५ ॥
रथशक्तिममित्राणां प्रागेवनिपतद्भुवि ।
सोपयात्सहसापश्चात्साहसाच्चाभ्युपेयिवान् ॥ १६ ॥
शरघातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः खगैरिव ।
अर्जुनस्तु खमावव्रे लोहितप्राशनैः खगैः ॥ १७ ॥
अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ।
दिशासु च तथा राजन्नसंख्याताः शरास्तदा ॥ १८ ॥
सकृदेवानतं शक्रुरथमभ्यसितुं परे ।
अक्षय्यः पुनरश्वैस्तु रथात्सोऽतिप्रपादयेत् ॥ १९ ॥
ते शरा द्विद्शरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ।
छिद्दर्नीकेषु बीभत्सोर्न ससज्जे रथस्तदा ॥ २० ॥
स तद्विक्षोभयामास ह्यरातिबलमंजसा ।
अनंतभोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ॥ २१ ॥
अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगस्तथा ।
अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरीटिनः ॥ २२ ॥
संततास्तत्र मातंगा बाणैरल्पांतरांतरे ।
संवृतास्तेन दृश्यंते मेघा इव गभस्तिभिः ॥ २३ ॥
दिशोनुभ्रमतः सर्वाः सव्यदक्षिणमस्यतः ।
सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ॥ २४ ॥
पतेत्यरूपेषु यथा चक्षूंषि न कदाचन ।
नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गांडीवधन्वनः ॥ २५ ॥
मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्गच्छतो वने ।
यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः ॥ २६ ॥
नूनं पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ।
हंत्यस्मानित्यमन्यंत पार्थेन निहताः परे ॥ २७ ॥
घ्नंतमत्यर्थमहितान् विजयं तत्र मेनिरे ।
कालमर्जुनरूपेण संहरंतमिव प्रजाः ॥ २८ ॥

कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनैवाहतान्यपि ।
सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात् ॥ २९ ॥
ओषधीनां शिरांसीव द्विपच्छीर्षाणि सोन्वयात् ।
अवनेशुः कुरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाद्भयात् ॥ ३० ॥
अर्जुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विषाम् ।
चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितांतराम् ॥ ३१ ॥
लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्धतैः ।
बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ॥ ३२ ॥
सार्कं खं तत्क्षणेनासीत्संध्यायामिव लोहितम् ।
अप्यस्तं प्राप्य सूर्योपि निवर्तेत न पाण्डवः ॥ ३३ ॥
तान्सर्वान्समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान् ।
दिव्यैरस्त्रैरचिंत्यात्मा सर्वानार्च्छद् धनुर्धरान् ॥ ३४ ॥
स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत् ।
दुःसहं दशभिर्बाणैः द्रौणिमष्टाभिरेव च ॥ ३५ ॥
दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ।
भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या राजानं च शतेन ह ॥ ३६ ॥
कर्णं च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ।
तस्मिन्विद्धे महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे ॥ ३७ ॥
हताश्वसूते विरथे ततोनीकमभज्यत ।
तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुनः ॥ ३८ ॥

After V. 7

Edns and MSS add:—

अत्रैव चावरोहेयमेष धर्मः सनातनः ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

S. cl. reads the following Adh. (SK 56 and 57) corresponding with our Adh. 50 agreeing in sense but differing in text:—

ST begins:—

दृष्ट्वा निवर्तिता गावः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
प्रहस्य नरसिंहेन जिष्णुना तु महीपते ॥ १ ॥
महामना मन्दबुद्धिर्निश्वसन् धृतराष्ट्रज ।
उवाच सुमहाप्राज्ञो राजा दुर्योधनो वचः ॥ २ ॥
तं विमृश्यार्जुनं वीरं विराटनगरोषितम् ।
तेनैव मात्स्यमत्स्यानां प्रगृहीम धनं बहु ॥ ३ ॥

सर्व एव न गच्छामो विसृज्य च धनंजयम्।
अयशो नोभिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ॥ ४ ॥
न युद्धादधिकः कश्चित्प्राप्ते ह्यभिभवे महान्।
तस्मात्पार्थेन संग्रामं कुरुध्वममरप्रियाः ॥ ५ ॥

S. cl. has:—

[SK Adh. 56.]

वैशंपायन उवाच ।

ततस्त्रीणि सहस्राणि रथानां च धनुष्मताम्।
घोराणि कुरुवीराणां पर्यकीर्यन्त भारत ॥ १ ॥

(ST, SG add:—

वर्मिता वाजिनो तिष्ठन्समारूढाः प्रहारिणः।)
कर्णो रथसहस्रेण प्रत्यगृह्णाद्धनंजयम्।
भीष्मः शान्तनवो धीमान् सहस्रेण पुरस्कृतः ॥ २ ॥
तथा रथसहस्रेण भ्रातृभिः परिवारितः।
पश्चाद्दुर्योधनोऽतिष्ठद्यशसा च श्रिया ज्वलन् ॥ ३ ॥
अतिष्ठन्नवकाशेषु पादाताः सह वाजिभिः।
भीमरूपाश्च मातंगास्तोमरांकुशचोदिताः ॥ ४ ॥

(ST adds:—

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामाततायिनाम्।
विसर्पन्त इवोष्णान्ते विद्युद्वातो वलाहकाः ॥ १ ॥)
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि विततानि महात्मनाम्।
वैराटिमुत्तरं तं तु प्रत्यभाषत पाण्डवः ॥ ५ ॥

(ST adds:—

ध्वजे कमण्डलुर्यस्य शातकुम्भमयः शुभः।)
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते।
शोणाश्वाश्वा रथे युक्ता द्रोण एष प्रकाशते ॥ ६ ॥
आचार्यो निपुणो धीमान् ब्रह्मविच्छूरसत्तमः।
आहवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरपाती महारथः ॥ ७ ॥
सुप्रसन्नो महावीरः कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम्।
अत्रैव चाविरोधेन एष धर्मः सनातनः ॥ ८ ॥
यदि मे प्रहरेद्द्रोणः शरीरे मे प्रहृष्यतः।
ततोऽस्मिन् प्रहरिष्यामि नान्यथा बुद्धिरस्ति मे ॥ ९ ॥

[cf. our vv. 7&8]

भारताचार्यमुख्येन ब्राह्मणेन महात्मना।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १० ॥
ध्वजाग्रे सिंहलाङ्गूलो दिक्षु सर्वासु शोभते।
भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽश्वत्थामा विराजते ॥ ११ ॥

ध्वजाग्रं दृश्यते यत्र बालसूर्यसमप्रभम् ।
दुर्जयः सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ॥
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १२ ॥

ध्वजाग्रे गोवृषो यस्य काञ्चनोऽभिविराजते ।
आचार्यवरमुख्यस्तु कृप एष महारथः ॥ १३ ॥
द्रोणेन च समो वीर्ये पितुर्मे परमः सखा ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १४ ॥
यस्य काञ्चनकम्बूभिर्हस्तिकक्ष्या परिष्कृतः ।
ध्वजः प्रकाशते दूराद्रथे विद्युद्गणोपमः ॥ १५ ॥
एष वैकर्तनः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
दृढवैरी सदास्माकं नित्यं कटुकभाषणः ॥ १६ ॥
यस्याश्रयबलादेव धार्त्तराष्ट्रः ससौबलः ।
अस्मान्निरस्य राज्याच्च पुनरद्यापि योत्स्यति ॥ १७ ॥
एष वै स्पर्धते नित्यं मया सह सुदुर्जयः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येष महारथः ॥ १८ ॥
सर्वास्त्रकुशलः कर्णः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
युद्धेऽप्रतिमवीर्यश्च दृढवेधी पराक्रमी ॥ १९ ॥
अद्याहं युद्धमेतेन करिष्ये सूतबन्धुना ।
द्रष्टा त्वमावयोर्युद्धं बलिवासवयोरिव ॥ २० ॥
महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं वाहय सारथे ॥ २१ ॥
यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वजः ।
एष दुर्योधनस्तत्र कौरवो यशसा वृतः ॥ २२ ॥
लब्धलक्षो दृढं वेधी लघुहस्तः प्रतापवान् ।
तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं वाहय सारथे ॥ २३ ॥

यस्तु श्वेतावदातेन पंचतालेन केतुना ।
वैडूर्यमयदण्डेन तालवृक्षेण राजते ॥ २४ ॥

हस्तावापी बृहद्धन्वा सेनां तिष्ठति हर्षयन् ।
रामेण जामदग्न्येन द्वैरथेनाजितः पुरा ॥ २५ ॥

शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्तः प्रतापवान् ।
एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ २६ ॥

ककुदः सर्वसैन्यानां सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
जयश्रियायवद्धस्तु सुयोधनवशानुगः ॥
पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ २७ ॥

इत्येतांस्त्वरितः पार्थः कथयित्वा तु चोत्तरे।
रूपतश्चिन्हतश्चैव शुद्धाय त्वरते पुनः ॥ २८ ॥

SA[1] omits vv. 13, 14 above.

ST further has:— (Cf our v. 2 *b* & ff)

लोहिताश्वं महाबाहुं सर्वशस्त्रभृतांवरम् ।
नीलं पताकमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर॥
नृपस्यैतदनीकाग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् ।
एतत्ते दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनम् ॥
लब्धलक्ष्यो धनुर्वेदी लघुहस्तः प्रतापवान्।

S. cl. has:—

[SK Adh. 57]

वैशंपायन उवाच ।

अश्वत्थामा ततस्तत्र कर्णं संप्रेक्ष्य वीर्यवान्।
उवाच स्मयमानोऽसौ सूतपुत्रमरिंदमम् ॥ १ ॥
कर्ण यस्त्वं सभामध्ये बह्वबद्धं विकत्थसे।
न मे युधि समोस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ २ ॥
एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः।
संग्रामशिरसो मध्ये जृम्भते केसरी यथा ॥ ३ ॥
शूरोसि यदि संग्रामे दर्शयस्व सभां विना।
यद्यशक्तोसि संग्रामे पार्थेनाद्भुतकर्मणा ॥ ४ ॥
पुनरेव सभां गत्वा धार्तराष्ट्रेण धीमता।
मातुलं परिगृह्याशु मंत्रयस्व यथासुखम् ॥ ५ ॥

SA[2] omits from दर्शयस्व to मन्त्रयस्व।

वैशंपायन उवाच।

एवमुक्तस्तथा कर्णः क्रोधादुद्वृत्य लोचने।
द्रोणपुत्रमिदं वाक्यमुवाच कुरुसन्निधौ ॥ ६ ॥
नाहं बिभेमि बीभत्सोर्न कृष्णाद्देवकीसुतात्।
पाण्डवेभ्योपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ७ ॥
सत्वाधिकानां पुंसां तु धनुर्वेदोपजीविनाम्।
गर्जतां जायते दर्पः स्वरश्च न विषीदति ॥ ८ ॥
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेनातिरंहसा।
युध्यमानं सुसंयुक्तं जयो वै मय्यवस्थितः ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमः ॥ १० ॥
महात्मानं मन्दबुद्धिर्निश्वसन्धृतराष्ट्रजः।
उवाच स महाराज राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ११ ॥

न विद्मो ह्यर्जुनं तत्र वसन्तं मत्स्यवेश्मनि।
तेनेदं कर्ण मत्स्यानामग्रहीष्म धनं बहु ॥ १२ ॥
एवं चेत्तर्हि गच्छामो विसृजन्तो धनं बहु।
अयशो नातिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ॥ १३ ॥
किं च युद्धात्परं नास्ति क्षत्रियाणां सुखावहम्।
तस्मात्पार्थेन संग्रामं कुर्महे न पलायनम् ॥ १४ ॥
एतावदुक्त्वा राजा वै ह्यभियानमियेष सः।
तथा दशसहस्राणि वीराणां हि धनुष्मताम् ॥ १५ ॥
अभ्यद्रवंस्तदा पार्थं शलभा इव पावकम्।
वर्मिता वाजिनस्तत्र संभृताश्च पदातिभिः ॥ १६ ॥
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशपाणिभिः।
अधिष्ठिताः सुसंयत्तैर्हस्तिशिक्षाविशारदैः ॥ १७ ॥
अभ्यद्रवन्सुसंक्रुद्धाश्चापहस्तोद्यतायुधाः।
एवं चैनं रथोदग्रास्त्वरिताः पर्यवारयन् ॥ १८ ॥
द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कुरुराजश्च वीर्यवान्।
अश्वत्थामा महाबाहुर्धनुर्वेदपरायणः ॥ १९ ॥
इषूंश्च सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः।
ते लाभमिव मन्वानाः प्रत्यगृह्णन्धनंजयम् ॥ २० ॥
शरौघानभिवर्षन्तो नादयन्तो दिशो दश।
ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ २१ ॥
दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमान्।
यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ॥ २२ ॥
तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैराच्छादयद्दिशः।
न रथानां न चाश्वानां न ध्वजानां न वर्मिणाम् ॥ २३ ॥
आतिविद्धैः शितैर्बाणैरासीद्व्यङ्गुलिरन्तरम्।
दैवयोगाद्धि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ २४ ॥
शिक्षाबलोपपन्नत्वादस्त्राणां वै परिक्रमात्।
ध्वजगाण्डीवयोश्चापि दैव्या शक्त्या च मायया ॥ २५ ॥
इतस्ततश्च संयाने दूरे वाप्यथवाऽन्तिके।
दुर्गे विषमजाते वा स्थले निम्ने तथा क्षितौ ॥ २६ ॥
न च शक्येद्गतिस्तस्य रथस्य मनसो यथा।
समरेषु तु विद्वांसस्तस्य तांस्तान्परिक्रमान् ॥ २७ ॥
वीर्यमत्यद्भुतं दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्बलम्।
मेनुरेवं परे भीताः पराङ्मुखरथा अपि ॥ २८ ॥

कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ।
नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २९ ॥
तानि भिन्नान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
तिग्मांशोश्च घनाभ्राणि व्यात्तानीव गभस्तिभिः ॥ ३० ॥
अशोकानां वनानीव संचितैः कुसुमैः द्रुमैः ।
पार्थः संरंजयामास रुधिरेणाकुलं बलम् ॥ ३१ ॥
सहस्रशोऽर्जुनशरैश्छिन्नान्युच्चावचानि च ।
छत्राणि च पताकाश्च खेऽभ्युवाह सदागतिः॥ ३२ ॥
ये ह्यर्जुनबलत्रस्ता परिपेतुर्दिशो दश ।
रथात्त्वं देशमुत्सृज्य पार्थच्छिन्नयुगा हयाः ॥ ३३ ॥
निकृत्तपूर्वचरणास्ते निपेतुः शितैः शरैः ।
शिरोभिः प्रथमं जग्मुर्मेदिनीं जघनैर्हयाः ॥ ३४ ॥
चक्षुर्नासाविषाणेषु दन्तवेष्टेषु च द्विपान् ।
ममर्स्वन्येषु चाहत्य तथा निघ्नन्गजोत्तमाः ॥ ३५ ॥
कौरवाणां गजानां च शरीरैर्गतचेतसाम् ।
क्षणेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्थलम् ॥ ३६ ॥
अस्त्रैर्दिव्यैर्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ।
वडवामुखसंभूतः कालाग्निरिव संवृतः ॥ ३७ ॥
यथा युगान्तसमये सर्वं स्थावरजंगमम् ।
कालपक्वमशेषेण धक्ष्येदुग्रशिखः शिखी ॥ ३८ ॥
तद्वत्पार्थोऽस्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्वनेन च ।
दैवाद्वीर्याच्च बीभत्सुस्तस्मिन्दोर्योधने बले ॥ ३९ ॥
रणे शक्तिममित्राणां प्रणीयोपनिनाय सः ।
चेष्टां प्रायेण भूतानां रात्रिः प्राणभृतामिव ॥ ४० ॥
सोऽतीयात्सहसा शत्रून्सहसा तेऽभिपेदिरे ।
शीघ्राद्दूरं दृढामोघमस्त्रमस्यातिमानुषम् ॥ ४१ ॥
दृष्ट्वा ते कौरवा भीता अतिमानुषविक्रमम् ।
खगपत्राभिसंवीतैः खाविष्टैः खगमैरिव ॥ ४२ ॥
अर्जुनस्य खमावव्रे लोहितप्राणपैः खगैः ।
अर्जुनेन विनिर्मुक्ताः शरा गाण्डीवधन्वना ॥ ४३ ॥
तार्क्ष्यवेगा इवाकाशे ससञ्जुः परमर्मसु ।
वर्माणि सारथींश्चैव हेमजालानि वाजिनाम् ॥ ४४ ॥
किरीटं सूर्यसंकाशं वैयाघ्रमथ चर्म च ।
तत सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विषतां शरैः ॥ ४५ ॥

नीहारेणेव भूतानि छन्नानीह चकाशिरे ।
सकृदेव न तं शेकुः कथमभ्यसितुं परे ॥ ४६ ॥
अनभ्यस्तः पुनस्तैर्हि रथः सोभिपपात तान् ।
तच्छरा द्विट्शरीरेषु यथा च न ससञ्जिरे ॥ ४७ ॥
द्विषानीकेषु बीभत्सोर्न ससञ्ज रथस्तथा ।
स तद्धि क्षोभयामास विगाह्याखिलं रथी ॥ ४८ ॥
अनन्तवेगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ।
अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषाधिकस्तथा ॥ ४९ ॥
संनादः श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिनः ।
संछिन्नास्तत्र मातंगा बाणैरल्पान्तरान्तरैः ॥ ५० ॥
संस्यूतास्तत्र दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः ।
दिशोऽनुभ्रमतः सर्वा सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ ५१ ॥
सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूंषि न कदाचन ॥ ५२ ॥
नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तस्य गाण्डीवधन्वनः ।
महागजसहस्रस्य युगपन्मृद्नतो वनम् ॥ ५३ ॥
कौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् ।
नूनं पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ ५४ ॥
हन्त्यस्मानिति मन्यन्ते पार्थेनैवार्दिताः परे ।
घ्नन्तमत्यर्थमहितान्सव्यसाचिनमाहवे ॥ ५५ ॥
कालमर्जुनरूपेण ग्रसन्तमिव च प्रजाः ।
कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनानाहतान्यपि ॥ ५६ ॥
पेतुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुदर्शनात् ।
ओषधीनां शिरांसीव कालपक्तिसमन्वयात् ॥ ५७ ॥
अवनेमुः कुरूणां हि शिरांस्यर्जुनजाद्भयात् ।
चकार चार्जुनः क्रोधाद्विमुखान्हषितानपि ॥ ५८ ॥
अर्जुनेनापि भिन्नानि बलाग्राणि पुनः क्वचित् ।
चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितोत्तराम् ॥ ५९ ॥
लोहितेनापि संपृक्तैः पांसुभिः पवनोद्धतैः ।
तेनैव च समुद्भूतैः सूक्ष्मैर्लोहितबिन्दुभिः ॥ ६० ॥
लोहितार्द्रैः प्रहरणैः प्रभग्ना लोहितोक्षिताः ।
लोहितेषु निमग्नास्ते निहताश्च किरीटिना ॥ ६१ ॥
बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ।
आकाशं तत्क्षणेनासीत्सन्ध्याभ्रमिव लोहितं ॥ ६२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः सुदर्शनं नाम प्रासादं हरिवाहनः ।
सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डवः ॥ १ ॥

स्थूणाराजिसहस्रं तु यत्र मध्ये प्रतिष्ठितम्।
तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठद्विमला महती सभा ॥ २ ॥

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च मरुद्गणाः ।
तत्र श्वेतानि चक्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ॥ ३ ॥

तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत ।
मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागशः ॥
आकाशे सह दृश्यन्ते भानुमन्ति शुभानि च ॥ ४ ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ।
तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च ।
रुद्रस्य विष्णोः सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ॥ ५ ॥

काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रजः ।
दिव्यपुष्पाभिसंवीतास्तत्र चित्राणि भेजिरे ॥ ६ ॥

तस्मिंस्तु राजन्प्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते ।
दिव्यगन्धसमायुक्ताः स्रजो दिव्याश्चकाशिरे ॥ ७ ॥

दिव्यश्च वायुः प्रववौ गन्धमादाय सर्वशः ।
ऋतवः पुष्पमादाय समतिष्ठन्त भारत ॥ ८ ॥

प्रजानां पतयः सप्त सप्त चैव महर्षयः ।
तत्र देवर्षयश्चैव देवराजं दिवौकसः ।
इन्द्रेण सहिताः सर्वे त्रिदशाश्च व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥

न पङ्को न रजस्तत्र प्रविवेश कथंचन ।
आदित्यश्च विरूक्षोत्र नातिवेलमिवातपत् ॥ १० ॥

दिव्यगन्धं समादाय वायुस्तत्राभिगच्छति ।
आकाशं च दिशः सर्वा दर्शनीयमदृश्यत ॥ ११ ॥

तत्र देवाः समारुह्य तं दिव्यं सर्वतः प्रभम् ।
अम्बरे विमलेऽतिष्ठन्प्रासादं कामगामिनम् ॥ १२ ॥

तत्र राजर्षयश्चैव समारुह्य दिवौकसः ।
श्वेतो राजा वसुमनास्तथा भद्रः प्रदर्शनः ॥ १३ ॥

नृगो ययातिर्नहुषो मान्धाता भरतः कुरुः ।
अष्टकश्च शिबिश्चोभौ स च राजा पुरूरवाः ॥ १४ ॥

डम्भोद्भवः कार्तवीर्यो ह्यर्जुनः सगरस्तथा ।
दिलीपः केरलः पूरुः शर्यातिः सोमकस्तदा ॥ १५ ।

हरिश्चन्द्रश्च तेजस्वी रघुर्दशरथस्तथा ।
भगीरथश्च राजर्षिः सर्वे च जनमेजय ॥ १६ ॥

पाण्डुश्चैव महाराजश्चामरव्यजनोज्ज्वलः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन राजसूयश्रिया वृतः ॥ १७ ॥

एते चान्ये च बहवः पुण्यशीलाः शुचिव्रताः ।
कीर्तिमन्तो महावीर्यास्तत्रैवासन्दिवि स्थिताः ॥ १८ ॥

गणाश्चाप्सरसां सर्वे गन्धर्वाश्चापि सर्वशः ।
दैत्यराक्षसयक्षाश्च सुपर्णाः पन्नगास्तथा ॥ १९ ॥

वासवप्रमुखाः सर्वे देवाश्च सगणेश्वराः ।
आसंस्तत्र समारूढाः संग्रामं तं दिदृक्षवः ॥ २० ॥

इत्यम्बरे व्यवस्थाय प्रासादस्था दिवौकसः ।
एकस्य च बहूनां च युद्धं द्रष्टुं व्यवस्थिताः ॥ २१ ॥

ADHYĀYA 52.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 12

Edn² C add:—

अर्जुनं प्रति संरब्धः कृपः परमदुर्जयः ।

After V. 22

Edns DH add :—

धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः ।

After V. 30

Edns & MSS add —

स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ।

After V 33

Edns ABDGHKLMN add —

सा पतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता ॥ १ ॥

After V. 43

L adds:—

विबुधपतिसुतेन निर्जितो [illegible] गुरुः [illegible] न तथा [illegible] ।
परिभवमपि चात्मनो न मेने हृदि न ममौ गुरुशिष्ययोर्विशेषः ॥

अप्यस्तं प्राप्य चादित्यो निवर्तेत न पाण्डवः ।
निवर्तन्ते न जित्वारिं नित्यजल्पाविचक्षणाः ॥ ६३ ॥
तान्सर्वान्समरे शूरान्पौरुषे पर्यवस्थितान् ।
दिव्यैरस्त्रैरमोघात्मा सर्वानाच्छेद्धनुर्धरान् ॥ ६४ ॥
स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या नाराचानां समर्पयत् ।
अशीत्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभिः ॥ ६५ ॥
दुःसहं दशभिर्बाणैरर्जुनः समविध्यत ।
दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ ६६ ॥
भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ६७ ॥

Before v. 1 ST adds :—

ध्वजा हयास्तदाज्ञाय उत्तरस्याथ सन्निधौ ।
यथानुपूर्व्यं सर्वेषां द्रोणादीनां महात्मनाम् ॥ १ ॥
आख्याय सर्वं बीभत्सुः कुरूणामिषतां रणे ।
प्रायायुद्धमनाः पार्थो यतः सा भारती चमूः ॥ २ ॥
आदधान रथान्सर्वान् महतां च सुधीं रणे ।
संस्पृश्याशु च गाण्डीवं द्वैरथे कर्णमभ्ययात् ॥ ३ ॥

ST adds before v. 10:—

अथ याते तु राधेये दुर्योधन पुरोगमाः ।
अनीकेन यथा स्वेन शरैरर्दन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥
बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ।
अवारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ॥ २ ॥

After 19*b* SG adds:—

कृपप्रभृतयश्चान्ये शकुनिर्धृतराग्रजः ।

SA[1] omits the portion form जीमूता in v. 20*a* to अभिवर्षन्तः in 21*a*.

After 39*a* ST adds:—

शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः ॥ १ ॥

After v. 39*b* ST adds:—

भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः ।

ST adds after v. 24 *a*:—

सर्वतो दिशमत्युग्रैः प्रभूतैश्च सतेजसैः ।
प्रच्छादयन्त दिशः सर्वाः शरैः पार्थसमीरितैः ॥ १ ॥
सर्वे शांतिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।
हास्तिनोऽश्वाश्च सम्भ्रान्ता व्यपासीदन्त सर्वशः ॥ २ ॥

गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
मनांसि धार्तराष्ट्राणां समकृन्तद्धनंजयः ॥ ३ ॥

After v. 43a ST adds:—

अभ्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ।
दिशासु च तदा राजन्नसंख्याताः शरास्तथा ॥ १ ॥

After v. 58a SG ST SA add:—

धाव्हेरथास्फोटयते प्रध्माते शंखमर्जुने ।

v. 4 b & 5 omitted in SA[2] v 22, 23a omitted in SA[1]
v.42a omitted in SG, ST, SA v. 66 omitted in SG.
v 67 omitted in SG, ST

ADHYĀYA 51.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2

Edns BCEGHMN add:—

महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्वलाः ।

K adds:—

आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्गजसादिभि ।

After V. 3a

HMN add:—

सर्वान्देवान्समारोप्य वैडूर्यफलयंत्रितम् ।

After V. 4

K adds:—

दर्शनार्थं तदा सर्वे समेता वासवादयः ।

Before V. 5a

Edns & MSS add —

णां च यत्नं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ।

After V 18

Edns BCDEGHK[2]N add:—

विमम्माला महातेजाः पद्मोत्पलसमायुतां ।
विप्रेक्ष्यमाणो बहुभिर्नार्युष्यत्सु महाद्युम ॥ १ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

The following Adh (SK 53) corresponds with our Adh 51, the subject and the sense is the same, the text however differing altogether.

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 2

ST adds:—

निवृत्तः सहसा राजन्नर्जुनस्य रथो महान्।
तमायांतं पार्थरथं दृष्ट्वाप्याचार्यसत्तमः॥
न तस्मिन् यत्नमकरोद्योद्धुं वा यातुमेव वा॥ १॥

Before V. 15

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच।

एतस्मिन्नंतरे तत्र महावीर्यपराक्रमः।
आजगाम महाबाहुः कृपः शस्त्रभृतां वरः॥ १॥
अर्जुनं प्रतियोद्धुं वै युद्धकामो महारथः।
अथ द्रौणे रथं त्यक्त्वा कृपस्य रथमुत्तमम्॥ २॥
आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम्॥ ३॥

1 *b* omitted in SA[2] 3 v. omitted in ST.

After V. 17a

S. cl. adds:—

अभ्ययाद्धरतश्रेष्ठो विनिघ्नञ्छरमालया।
कृपश्च धनुरादाय तथैवार्जुनमभ्ययात्॥ १॥

Instead of this v. ST adds:—

विस्फारयंस्तदा धीरः फाल्गुनः कृपमभ्ययात्।

After V. 18

S. cl. adds.—

जीमूत इव घर्मांते शरवर्षं विमुंचति।
नंदयन्सुहृदः सर्वान्प्रत्ययुध्यत फल्गुनम्।
विकृष्य बलवच्चाप पांडवोऽमितविक्रमः॥ १॥

ST adds instead —

नाराचान्विसृजन्घोरान्विकृष्य धनुरुत्तमम्।

After V. 20

SK, SG, SA add—

उद्गतः समरे मेघो धाराभिरिव पर्वतम्।

After V. 21a

S. cl. adds:—

कृपो बभूव समरे विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्।

After V. 22

S. cl. adds:—

विभेद समरे पार्थः कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ।
ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ १ ॥
जग्राह समरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुखान् ।
तैस्तदानीं महाबाहुः कृपस्य रथरक्षिणः ॥ २ ॥
जघान क्षत्रियश्रेष्ठो युद्धमानान्महारथान् ।
चंद्रकेतुः सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तदा ॥ ३ ॥
मुंजमौलिश्च विक्रांतो हेमवर्णो भयावहः ।
सरथोऽतिरथश्चैव सुषेणोऽरिघ्न एव च ॥ ४ ॥
नृकेतुश्च सहानीकास्ते निपेतुर्गतासवः ॥ ५ ॥

After V. 31

ST adds:—

तानि सर्वाणि चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ।

After V. 33a

SK adds:—

रुरोध सायकैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रमुखैश्च ताम् ।

After V. 33

S. cl. adds:—

सापतद्दशधा भूमौ पार्थेन निहता शरैः ।
शक्त्यां तु विनिकृत्तायां विरथः शरपीडितः ॥ १ ॥

After V. 40

S. cl. adds:—

अथ खड्गं समुद्धृत्य शतचन्द्रं च भानुमत् ।
इयेष पाण्डवं हन्तुं कृपो लघुपराक्रमः ॥ १ ॥
स शारद्वतसुतस्तूर्णं महाचार्यः सुशिक्षितः ।
खेचरेव चचारैकः स्माचर्मासिधृग्भुवि ॥ २ ॥
ततः क्षुरप्रैः कौन्तेयो दशभिः खड्गचर्मणी ।
निमेषादेव चिच्छेद तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३ ॥
विषण्णवदनस्तत्र धिनाशात्खड्गचर्मणोः ।
दन्तैर्दन्तच्छदान्दष्ट्वा चुकोप हृदि दीर्घवत् ॥ ४ ॥
मयत्वितिपुनश्चोक्त्वा युद्धापगमनोद्यतः ।
अश्वत्थामस्तु सरथं कृप समभिपुप्लुवे ॥ ५ ॥
स्वस्त्रीयस्य महातेजा जग्राह च धनुः पुनः ॥ ६ ॥

v. 4&5a omitted in SG, ST, SA.

ADHYĀYA 53.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After. V. 27a

AKL add:—

अर्जुनं वा विना द्रोणात् कोऽन्यो योद्धुं रणेऽर्हति।

After V. 51a

Edns & MSS add:—

आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

After V. 57

DN add:—

अशोकानां वनानीव छिन्नानि कुसुमैर्नरैः।
रेणुः पार्थशरैस्तत्र तदा सं[illegible]ानि भारत ॥ १ ॥

After V. 60

N adds:—

छादयेतामथान्योन्यं प्राणद्यूते प्रवर्तिते।

After V. 67a

Edns CGN add:—

दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन्।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

S. cl. adds:—

जितं वैकर्तनं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत्।
स्थिरो भव त्वं संग्रामे जयोऽस्माकं नृपात्मज ॥ १ ॥

यावच्छङ्खमुपाध्मास्ये द्विषतां रोमहर्षणम्।
अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यक्तहृदयेक्षणम् ॥ २ ॥

याहि शीघ्रं यतो द्रोणो ममाचार्यो रणे स्थितः।
तथा संक्रीडमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ॥ ३ ॥

बलं सत्त्वं च तेजश्च लाघवं च व्यवर्धत।
तच्चाद्भुतमभिप्रेक्ष्य भयमुत्तरमाविशत् ॥ ४ ॥

उत्तर उवाच ।

अस्त्राणां तव दिव्यानां शरौघान्क्षिपतः शितान्।
मनो मे मुह्यतेऽत्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ १ ॥

द्वैधी भूतं मनो मह्यं भयाद्गुरुतलत्तम ।
अदृष्टपूर्वं पश्यामि तव गाण्डीवनिः स्वनम् ॥ ६ ॥

तव बाहुबलं चैव धनुः कर्षयतो बहु ।
तव तेजो दुराधर्षं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमुत्तरश्चित्रमवेक्ष्य गाण्डिवं ।
शरांश्च मुक्तान्सहसा किरीटिना ॥
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये ।
नाहं तवाश्वान्विषहे नियंतुम् ॥ ८ ॥

तमब्रवीत्किंचिदिव प्रहस्य
गाण्डीवधन्वा द्विपतां निहन्ता ।
मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भयम्
प्रेह्युत्तराश्वाननुमन्त्र्य वाहय ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

आश्वासितस्तेन धनंजयेन ।
वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
धनंजयश्चापि विकृष्य चापं
विष्फारयामास महेन्द्रकल्पः ॥ १० ॥

उत्तरं चैव बीभत्सुरब्रवीत्पुनरर्जुनः ।
न भेतव्यं मया सार्धं तात संग्राममूर्धनि ॥ ११ ॥

राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले महति मात्स्यके ।
जातस्त्वं क्षत्रियकुले न विषीदितुमर्हसि ॥ १२ ॥

धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथं मम ।
युध्यमानस्य संग्रामे राजभिः सह वाहय ॥ १३ ॥

उक्त्वा तमेवं बीभत्सुरर्जुनः पुनरब्रवीत् ।
पाण्डवो रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाज समीक्ष्यत ॥ १४ ॥

vv. 11, 12, 13 omitted in SG. v. 14 omitted in ST. v. 14*b* omitted in SA[1]. ST adds after v. 13:—

एवमुक्त्वा पुनः प्राह भारद्वाजं समीक्ष्य तु ।

After V. 4a

S. cl. adds:—

भारद्वाजेन योत्स्येऽहमाचार्येण महात्मना ।

After V. 5

S. cl. adds:—

यतो रथवरे शूरः सर्वशस्त्रभृतां वरः।

After V. 8

S cl. adds:—

पुराणमितिहासश्च अर्थविद्या च मानवम्।

After V. 9

S. cl. adds:—

यस्याहमिष्टः सततं मम चेष्टः सदा च सः।

After V. 10

S. cl. adds:—

अपरं पश्य संग्राममद्भुतं मम तस्य च।

After V. 16

S. cl adds:—

तत्तु युद्धं प्रववृते ह्याचार्यस्यार्जुनस्य च।

After V. 28

ST adds:—

योधयन्ति गुरुं चापि शिष्याः कथमभीप्सतः।

After V. 29

S. cl. adds:—

संयुगे संचकाशेतां कालसूर्याविवोदितौ।

After V 33

S. cl. adds:—

कालमेघ इवोष्णान्ते फल्गुनः समवाकिरत्।
तस्य जाम्बूनदमयैश्चित्रैश्चापच्युतैः शरैः॥ १॥
प्राच्छादयद्रथश्रेष्ठं भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै॥ २॥

After V. 33

S. cl. adds:—

शोभते स्म महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः।

After V. 36a

S. cl. adds:—

आददानं शरान्घोरान्संदधानं च पाण्डवम्।
विसृजन्तं च कौन्तेयं न स्म पश्यन्ति लाघवात्॥ १॥

After V 37a

S cl adds —

मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपु ।
आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपु शरशतार्चितम् ॥ १ ॥
क्षिपत शरजालानि कौन्तेयस्य महात्मन ।

after this comes our v 40a

बभासे तिमिरं व्योम्नि विधूय सविता यथा ॥ २ ॥

after this comes our v 39

असकृन्मुञ्चतो बाणान्ददृशु कुरवो युधि।
दिक्षु सर्वासु विपुल शुश्रुवेऽथ जनैस्तदा ॥ ३ ॥
द्रोणस्यापि धनुर्घोषो विद्युत्स्तनितनिस्वन ।
अभवद्विस्मयकर सैन्याना भरतर्षभ ॥ ४ ॥

ST adds before v 1

तस्याभवत्तदारूप रम्य तस्य रथोत्तमे।

v 3 & 4 omitted in SA

ST further adds —

व्यशातयच्छरास्तास्तु द्रोण समितिशोभन ।
महानभूत्तत॰ शब्दो वशानामिव दह्यताम्।

After V 43

S cl. adds —

आकाशे समदृश्यन्त हसानामिव पङ्क्तय ।

After V 51c

S cl. adds —

विव्याध निशितैर्द्रोण शरै सन्नतपर्वभि ।
हृष्टः समभवद्द्रोणा रणशौण्ड प्रतापवान् ॥ १ ॥

Before V 52b

S cl. adds —

पार्थस्तु समरे शूरा दर्शयन्वीर्यमात्मन ।
स महास्त्रैर्महात्मान द्रोण प्राच्छादयच्छरै ॥ १ ॥

After V 53

S cl adds —

दर्शयेता महास्त्राणि भारद्वाजार्जुनौ रणे।

After V 60

ST adds —

तयो समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ।
द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव ॥ १ ॥

अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणद्यूते प्रवर्तिते ॥ २ ॥

After V. 65

S. cl. adds:—

तत्प्रवृत्तं चिरं घोरं तयोर्युद्धं महात्मनोः ।
अवर्तत महारौद्रं लोकसंक्षोभकारकम् ॥ १ ॥

After V. 72

S. cl. adds:—

द्रोणं युद्धार्णवे मग्नं दृष्ट्वा पुत्रः प्रतापवान् ।

After V. 77

S. cl. adds:—

पराजिते तदा द्रोणे द्रोणपुत्रः समागतः ।
सदण्ड इव रक्ताक्षः कृतान्तः समरे स्थितः ॥ १ ॥

ADHYĀYA 54.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1a

Edns & MSS add:—

तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ।

After V. 7

Edns CDGM add:—

साधु साध्विति भाषन्तो पूजयन्कर्म तस्य तत् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1b

S. cl. adds:—

तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः ।

After V. 7a

S. cl. adds:—

न शक्तोऽन्यः पुमान्स्थातुमृते द्रौणेर्धनंजयम् ॥ १ ॥

ST repeats:—

न शक्नोति पुरः स्थातुं गुरुपुत्रमृते रणे ॥ १ ॥

After V 9

S cl adds —

> तं दृष्ट्वा युद्धमायान्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
> क्रुद्धः समाह्वयामास द्रौणिर्युद्धाय भारत ॥ १ ॥

omitted in SA^1

After V 10a

SK adds.—

> चिच्छेद तस्य चापं च सूतं चाश्वांश्च तेजसा ।
> विव्याध निशितैश्चापि शरैराशीविषोपमैः ॥
> सोऽन्यं रथं समास्थाय प्रत्ययाद्रथिपुंगवः ॥ १ ॥

After V 15

ST adds —

> अश्वत्थामा तु विव्याध शरैः पञ्चभिरर्जुनम् ।
> ध्वजमेकेन बाणेन द्वाभ्यां वैराटिमेव च ॥ १ ॥
>
> चतुर्भिरश्वान् विव्याध पार्थं पञ्चभिरेव च ।
> तस्य पार्थो ध्वजं छित्वा धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ॥ २ ॥
>
> अष्टभिश्चैवमुरसि बिभेद युधि मार्गणैः ।
> तेन विद्धो रथो नगे मूर्छितश्च पपात च ॥ ३ ॥
>
> मूर्छितं पतितं दृष्ट्वा सारथिः शीघ्रमाहवे ।
> व्यपोहयत्ततः पार्थात् हतं नच्छत्तथागतम् ॥ ४ ॥

ADHYĀYA 55

[*NORTHERN RECENSION*]

After V 6

Edns BCDEGHMN add —

> वने द्वादश वर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते ।
> तस्याद्य प्रतिकोपस्य फलं प्राप्नुहि सम्प्रति ॥ १ ॥

Before V 14

D adds —

> खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोद्यते शशी ।
> उदिते च सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः ।
> प्राग्नान्पुण्यात् निन्दा वृथा ते कर्ण गर्जितम् ॥ १ ॥

After V. 26

K adds:--

दृष्ट्वा कर्णं तदाराजन्नपयांतं रणाजिरात्।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

कर्णं तदोवाच किरीटमाली।
शूरः कुरूणां प्रवरो हि गर्जन्॥

After V. 7

ST[2] adds:--

कर्ण यत्तदिदं वाक्यं कुरुमध्ये क्षितीभृतां।
अर्जुनेन सहाहं तु युध्यामि च महारणे॥ १॥

कर्ण मा साहसं कार्षीराचार्यं माचमन्यथाः।
क्षत्रियाणामिमं धर्मं मामाक्षः कर्ण मां प्रति॥ २॥

पश्य मे वीर्यमुत्साहं बलं चापि पराक्रमम्।
अर्दितश्चापि वीर्येण कर्ण मां बहु भाषसे॥ ३॥

कर्ण मे तव वीर्यं च स्त्रात्मशक्तिं च कर्म च।
चिरं जानीमहे युद्धे यद्यदिच्छामहे पुनः॥ ४॥

After V. 17

S. cl. adds:--

अभीयाय हि बीभत्सुर्गांडीवं विक्षिपन्धनुः।
जिघांसुः समरे कर्ण विससर्ज शरान् बहून्॥ १॥
तान् कर्णः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः।
तयोर्देवासुरसमः संनिपातोऽभवन्महान्।
किरतोः शरजालानि कृत्स्नं व्योम निरंतरम्॥ २॥

our 17 *b* repeated in SA[1] after 2 *a*. ST[2] omits the 2 above *vv*.

After V. 18a

S. cl. adds:—

ववर्ष च रजो भौमं कर्णपार्थसमागमे।
न स्म सूर्यः प्रतपति न च वाति समीरणः॥ १॥

शरप्रच्छादितं व्योम छायाभूतमिवाभवत्।
गांडीवस्य च निर्घोषः कर्णस्य धनुषस्तथा।
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परमदारुणः॥ २॥

अर्जुनस्तु हयान्नागान् रथांश्च विनिपातयन्।
क्षोभयामास तत्सैन्यं कर्णं विव्याध चासकृत् ॥ ३ ॥

After V. 26

ST[2] adds:—

लज्जावान्विरथः शांतो भग्नो भग्नश्च सारथिः।
सिंहपातादिवोन्मत्ताद्गजो याति विषण्णवान् ॥ १ ॥

ADHYĀYA 56.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V 19

Edns & MSS except M *add:*—

सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम ।

After V. 32b

K adds:—

गारुडं गरुडात्पाशुपतं पशुपतेरहम् ।
नागास्त्रं वासुकेश्चापि सर्पेभ्यः सार्पबंधनं ॥ १ ॥
गंधर्वगुह्यकेभ्यश्च मयास्त्रं चापि शिक्षितं ।
श्रीसूर्याच्चाग्नेयं विद्यां ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मणो मुखात्॥
ग्रहास्त्राणि ग्रहेभ्योऽहं मोक्षं तत्तद्गुरोरपि ॥ २ ॥
आदानसंधानाविकर्षणादि ।
मोक्षोपसंहारमुखास्तु पंच ॥
दिव्यास्त्रयोगे खलु ये प्रकाराः ।
तत्तद्गुरोर्मुखतः शिक्षिता मे । ३ ॥
प्रस्वापनं च दिव्यास्त्रं तथा संमोहनं परम् ।
वैकल्यकरणादीनि दिव्याण्यस्त्राण्यनेकशः ॥ ४ ॥
पश्य मां शत्रुसैन्येषु प्रयुंजंतं प्रयोगतः ।
प्राप्ते त्ववसरे तेषां यथायोगं युंजताम् ॥ ५ ॥

vv. 3, 4, 5 are noted on the margin.

After V. 33

K adds on the margin—

दिक्पालान् लोकपालादीन् प्रसादाच्चैनसेवया ।
तपोभिश्चोग्ररूपैर्हि चिरकालं जितेंद्रियः ॥ १ ॥
तन्निगृह्य निराहारः स्थाणुभूतो निराश्रयः ।
घर्मशीतातपसहः मानयानस्त्रसंचयम् ॥ २ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

N. B.—Verses 3-18 of this Adh. (56) are not found in the corresponding Adh. of S. cl. These verses describe the second fright of uttara. Verses to this effect in the S. cl. are seen elsewhere (beginning of SK Adh. 59 = our Adh. 53) which are accordingly noted in the App. of that Adh.

After V. 2

SK, SG, SA add :—

तालो वै कांचनो यत्र वज्रवैडूर्यभूषितः ।
अतीव समरे भाति मातरिश्वप्रकंपितः ॥
दारुणं प्रहरिष्यामि रथवृंदानि धन्विनाम् ॥ १ ॥

Before V. 18b

ST adds:—

एवमुक्त्वा महाबाहुर्मातलिं च मदोद्धतः ।
विधमिष्याम्यनीकानि परेषां पश्यतामिह ॥ १ ॥

After V. 22

S. cl. adds:—

तूणीशयाः सुपुंखाग्रा विशिखा दुंदुभिस्वनाः ।
मया प्रमुक्ताः संग्रामे कुरून्धक्ष्यंति सायकाः ॥ १

ST reads this after v. 24.

After V 26a

SK, SG, SA add :—

मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचान् रणे ।
हतवान्सर्वतः सर्वान् धावतो युध्यतस्तदा ।
निवातकवचान् हत्वा गांडीवास्त्रैः सहस्रशः ॥

After V. 26b

SK, SG, SA add :—

असुरानहनं घोरान् रौद्रेणास्त्रेण सारथे ।

After V. 30a

SK, SG, SA add:—

रथसिंहगणैर्युक्तं धनुर्वल्लिसमाकुलम् ।

After V. 32

SK adds:—

सौर्यं सूर्यादहं वेद्मि याम्यं दण्डधरादपि ।

After V. 33a

S. cl. adds:—

अन्यैर्दैवैरहं प्रातः को मां विपहते पुमान्।
अद्य गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरौघै रोमहर्षणैः।
कुरूणां पातयिष्यामि रथवृन्दानि धन्विनाम् ॥

ST omits *a*, and adds after the above:—

यतः सर्वानखिलान् योत्स्येऽग्रानवस्थितान्।
एकः संक्षालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥

After V. 36

SK, SG, SA add:—

दुःशासनोऽभ्ययात्तूर्णमर्जुनं भरतर्षभ।
अन्येऽपि चित्राभरणा युवानो मृष्टकुंडलाः ॥

After V. 37

ST adds:—

अगच्छत्त्वरितं गृह्य परिष्वज्य च बाहुभिः।
तं चित्रमाल्याभरणं युवानो मृष्टकुंडलाः ॥

After V 39

SK, SG, SA add—

तस्य दुःशासनः पत्रिं वामपार्श्वे समार्पयत्
अस्यतः प्रतिसंधाय कुंतीपुत्रस्य धीमतः ॥

After V. 47a

ST adds:—

रणमध्यादपक्रांते युवराजे तु भारत।

After V. 47

S. cl. adds:—

व्यद्रावयदशेषांश्च धृतराष्ट्रसुतांस्तदा।
विद्राव्य च रणे पार्थो रणभूमिं व्यराजयत् ॥

ST omits line *a*

After V 48

ST adds:—

सर्वां सेनां निहत्याजौ महेश्वर इव स्थितः।

SK, SG, SA[2] add:—

पातयन्नुत्तमांगानि बाहूंश्च परिघोपमान्।
अशेरत महावीरा शतशो रुक्ममालिनः ॥ १ ॥

कमलदिनकरेन्दुसन्निभैः ।
सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः ॥
रुचिरमकरकुण्डलैर्मही ।
पुरुषशिरोभिरथास्तृता बभौ ॥ २ ॥

सुनसं चारुदीप्ताक्षं क्लृप्तश्मश्रु स्वलंकृतम् ।
अदृश्यत शिरश्छिन्नमनेकं हेमकुण्डलम् ॥ ३ ॥

एवं तत्प्रहतं सैन्यं समंतात्प्रद्रुतं भयात् ॥ ४ ॥

After v. 1a SA adds:—

सर्वा दिशश्चानुदिशः कौन्तेयस्याभितो रथम् ।

SA[2] reads v. 3 after v. 1 and adds after v 3:—

धावन्त इव पार्थस्य निरमित्रं चिकीर्षवः ।
ययुः पुङ्खाग्रसंसक्ताः फल्गुनस्य पतत्रिणः ॥ १ ॥

SA[2] adds after v. 2:—

अर्जुनस्य शरास्तीक्ष्णा गाण्डीवात्तस्य निःसृताः ।
आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १ ॥

क्षिपतो लघु चित्रं च सव्यं दक्षिणमस्यतः ।
पार्थस्य विशिखा जग्मुः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २ ॥

प्रमथन्नुत्तमाङ्गानि सोत्सेधानि धनुष्मताम् ।
प्राहिणोत् त्रिशतं योधान् कुरूणामाततायिनाम् ॥ ३ ॥

पातयन् रथनीडेभ्यः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
प्रगाढधन्वा कौन्तेयो लब्धलक्षः प्रतापवान् ॥ ४ ॥

ADHYĀYA 57.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 13

Edns & MSS add:—

दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ।

After V. 21

Edns & MSS add:—

चकार च तदा पार्थो नदीं दुस्तरशोणिताम् ।

[*SOUTHERN RECENSION*]

Note:-Upto v. 6 of Adh. 57, the text in ST is according to the Southern Recension. After this it contains the text of vv. 20, 21 of Adh. 54 and that of the whole of Adhyāyas 55, 56, 57, 58, 59 whieh resembles more the Northern than the Southern Recension. The text then agrees with the Southern Recension; i. e in the arrangement of its Adhyāyas, it approaches here the N. Recension more closely than the S. Recension.

Before V. 1

SK adds:—

एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो भीष्मो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दृष्ट्वा कृपं फल्गुनेन पीडितं चोर्जितं च तम् ॥ १ ॥
एकैकमस्मान्संग्रामे पराजयति फल्गुनः ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिर्गौतम एव च ॥
अन्ये च बहवः शूरा वयं जेष्याम वासविम् ॥ २ ॥

After V. 5

S. cl. adds :—

अविषह्य शरान्सर्वे पार्थचापच्युतान् रणे ।

After V. 9

SK, SG, SA. add:—

शिरांस्यपातयत्संख्ये क्षत्रियाणां नरर्षभः ।

ST adds:—

रथे तिष्ठन्नरव्याघ्रः प्रत्यदृश्यत सर्वतः ।

After V. 13

S. cl. adds:—

दर्शयित्वा तदात्मानं रौद्रं रौद्रपराक्रमः ।

SK, SG, SA further add:—

जघान समरे शूरान् शतशोऽथ सहस्रशः ।

After V. 14

ST adds:—

धनंजयः क्षत्रियवंशजातः ।
सर्वारिसेनां प्रममाथ शौर्यात् ॥
दुर्योधनादीन् कुरुवीरसिंहान् ।
निर्जित्य योधाभिजयान सर्वान् ॥ १ ॥

After V. 15

SK, SG, SA add:—

यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः षाष्टिहायनः ।
एवं सर्वानपामृद्नादर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ १ ॥

After V. 16

SK, SG add:—

तस्य मार्गान्विचरतो निघ्नतश्च रणाजिरे ।

After V. 18a

SK, SG, SA add:—

करवालासिपाठीनां चामरोष्णीपफेनिलां ।
अश्वग्रीवामहावर्तां कबंधजलमानुपाम् ॥
काककंकरुतां तीव्रां सारसक्रौंचनादितां ॥ १ ॥

After V. 21

SK, SG, SA add:—

वीरोत्तमागपद्माढ्यां शरचापमहानलां ।
पदातिमत्स्यकलुषां गजशीर्षककच्छपां ॥ १ ॥
गोमायुमृगसंघुष्टां मांसमज्जाभिकर्दमां ।
प्रावर्तयन्नदीं घोरां पिशाचगणसेवितां ॥
अपारामनिवारां च रक्तोदां सर्वतो वृतां ॥ २ ॥

S. cl. adds further:—

अभीक्ष्णमकरोत्पार्थो नदीमुत्तमशोणिताम् ।

SK further adds:—

गजवर्ष्ममहाद्वीपामश्वदेहमहाशिलां ।
पदातिदेहसंघाटां रथावलिमहातरुम् ॥ १ ॥
केशशाद्वलसंच्छन्नां सुतरां भीतिदा नृणां ।
अगाधरक्तोदवहा यमसागरगामिनीम् ॥ २ ॥
दुस्तरां भीरुमर्त्यानां शूराणां सुतरां नृप ।
प्रावर्तयन्नदीमेवं भीषणां पाकशासनिः ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 58.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 13a

D adds:—

एवं ते सैनिकास्तत्र धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः।

[*SOUTHERN RECENSION*]

After V. 4

SK, SG, SA add:—

अभ्यवर्षन्सुसंक्रुद्धा महामेघा इवाचलम्।

After V. 6

SA adds:—

नोत्तरस्य च गात्राणां चक्रयोर्न च वाजिनाम्।

After V. 8

SK, SG, SA add:—

नाक्षाणां न च चक्राणां न रथानां न वाजिनाम्।

SA alone, further, adds:—

मोहयित्वा तु तान् सर्वान् स तत्र शस्त्रतेजसा।
अर्दयामास तैर्बाणैरर्जुनः समितिंजयः॥ १॥
दुर्योधनं त्रिसप्तत्या शकुनिं पंचभिः शरैः।
द्रोणमेकेन बाणेन कृपं द्वाभ्यां महाबलः॥ २॥
अशीत्या सूतपुत्रं तु षष्ट्या द्रौणिं तथैव च।
दुःशासनमुखान्सर्वान्स तत्र शस्त्रतेजसा॥
अर्दयामास तैर्बाणैः पांडवोऽस्त्रभृतां वरः॥ ३॥

After V. 9

ST adds:—

अर्जुनः प्रययौ भाति पुरंदर इवामरः।
गांडीवं धनुरादाय मोहयन्सर्वपार्थिवान्॥ १॥

ADHYĀYA 59

[*NORTHERN RECENSION*]

After V. 12

Edns and MSS add:—

प्रशान्त कुरवः सर्वे योधाश्च सह सैनिकाः।

After V. 18a

Edns and MSS add:—

पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् ।

After V. 43b

Edns & MSS add:—

उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ १ ॥

ABEFHL omit the second line.

Afte V. 49

AF add:—

व्यामुह्यत तदा भीष्मस्तस्थौ किंचिदिवान्तरम् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

SK, SG, SA add:—

वैशंपायन उवाच ।
एवं विद्राव्य तत्सैन्यं पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।
त्रस्तेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १ ॥
बाणान् धनुषि संधाय चतुरः पाकशासनिः ।
भीष्मं च प्राहिणोद्धीतस्तं द्वाभ्यामभ्यवादयत् ॥ २ ॥
तस्य कर्णांतिकं गत्वा द्वावन्यौ तां च कौशलं ।
सोऽप्याशीरवदद्भीष्मः कौन्तेयो जयतामिति ॥ ३ ॥
नरसिंहमुपायांतं जिगीषन्तं परान् रणे ।
वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं योद्धुकामो धनंजयं ॥ ४ ॥
वैकर्तनात्मजो वीरः संग्रामे लोकविश्रुतः ।
शौर्यवीर्यादिभिः कर्णाद्बिंबाद्बिंब इवोद्धृतः ॥ ५ ॥
आत्मना युध्यतस्तस्य वृषसेनस्य पांडवः ।
मुहूर्तं तस्य तद्दृष्ट्वा हस्तलाघवपौरुषे ॥
तुतोष च ततः पार्थो वृषसेनपराक्रमं ॥ ६ ॥
तस्य पार्थस्तदाक्षिप्रं क्षुरधारेण कार्मुकं ।
न्यकृंतद्गृध्रपत्रेण जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ ७ ॥
अथैनं पंचभिर्भूयः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ।
स पार्थबाणाभिहतो रथात्प्रस्कंद्य दुद्रुवे ॥ ८ ॥
दुःशासनो विकर्णश्च शकुनिश्च विविंशतिः ।
आयान्तं भीमधन्वानं पर्यकीर्यन्त पांडवं ॥ ९ ॥

तेषां पार्थो रणे क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
युगं ध्वजं शरासं च चिच्छेद तरसा रणे ॥ १० ॥
ते निकृत्तध्वजाः सर्वे छिन्नकार्मुकवेष्टनाः ।
रणमध्यादपययुः पार्थबाणाभिपीडिताः ॥ ११ ॥
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्वैराटिमिदमब्रवीत् ।
एतं मे प्रापयेदानीं तालं सौवर्णमुच्छ्रितं ॥ १२ ॥
मेघमध्ये यथाविद्युदुज्ज्वलन्ती पुनः पुनः ।
असौ शान्तनवो भीष्मस्तत्र याहि परंतप ॥ १३ ॥
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दर्शयिष्यामि संयुगे ।
घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरूणि च ॥ १४ ॥
अस्माकं पोषको नित्यमाबाल्यान्मत्स्यभूमिप ।
श्रेयस्कामी सदास्माकं योगक्षेमकरः सदा ॥ १५ ॥
तस्यांक वर्धितो बाल्ये तद्योत्स्येऽनेन सांप्रतं ।
अस्माकं धार्तराष्ट्राणां शमकामो दिवानिशं ॥ १६ ॥
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटिः पार्थसारथिः ।
वाहयच्चोदितस्तेन रथं भीष्मरथं प्रति ॥ १७ ॥
तं रथं चोदितं दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमं ।
वायुनेव महामेघं सहसाभिसमीरितम् ॥ १८ ॥
तं प्रत्ययाच्च गांगेयो रथेनादित्यवर्चसा ।
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा भीष्मः परपुरंजयः ॥
प्रत्युज्जगाम युद्धार्थी महर्षभमिवर्षभः ॥ १९ ॥

SG, SA? *omit* v. 2, 3, 5 & 6.
SA omits v. 14
SG, SA omit verses 15 & 16.
SA omits verse 15a
ST reads v. 17 above after our v. 4.

After V. 4

ST adds:—

अथास्त्रवित्तमायान्तं प्रेक्ष्य पार्थः पितामहं ।
यत्र शान्तनवो भीष्मस्तत्र मां प्रापयस्व भो ॥ १ ॥

After V. 5

SK, SG, SA read:—

देवदत्तं महाशंखं प्रदध्मौ युधि वीर्यवान् ।
तौ शंखनादावत्यर्थं भीष्मपांडवयोस्तदा ॥
नादयामासतुर्द्यां च खं च भूमिं च सर्वशः ॥ १ ॥
अन्तरिक्षे च जल्पन्ति सर्वे देवाः सवासवाः ।
यदर्जुनः कुरून् सर्वान् प्राक्रन्तच्छस्त्रतेजसा ॥ २ ॥
कुरुश्रेष्ठाविमौ वीरौ रणे भीष्मधनंजयौ ।
सर्वास्त्रकुशलौ वीरावप्रमत्तौ रणे सदा ॥ ३ ॥
उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमैः ।
उभौ परमसंरब्धावुभौ दीप्तधनुर्धरौ ॥ ४ ॥
समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ।
उभौ मद्दशकर्माणौ सूर्यस्याग्नेश्च भारत ॥ ५ ॥
वासुदेवस्य सदृशौ कार्तवीर्यसमावुभौ ।
उभौ विश्रुतकर्माणावुभो शूरौ महाबलौ ॥ ६ ॥
सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
अग्नेरिंद्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥ ७ ॥
अनयोः सदृशं वीर्यं मित्रस्य वरुणस्य च ।
को वा कुंतीसुतं युद्धे द्वैरथेनोपयास्यति ॥ ८ ॥
ऋते शान्तनवादन्यः क्षत्रियो भुवि विद्यते ।
इति संपूजयामासुर्भीष्मं दृष्ट्वार्जुनं गतं ॥
त रणे संप्रहृष्यन्तं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ॥ ९ ॥
अथ बहुविधतूर्यशंखघोषैर्विविधरवै सह सिंहनादमिश्रैः !
कुरुवृषभमपूजयन्कुरूणां बलममराधिपसैन्यसप्रभं तत् ॥ १० ॥

End of Adh (SK 62) here.

After V. 7

SK, SG, SA add·—

सारथिं च हयांश्चास्य विव्याध दशभिः शरैः ।
उरस्यताडयत्पार्थं त्रिभिरेवायसैः शरैः ॥ १ ॥
ततोऽर्जुनः शरैस्तीक्ष्णैर्विध्वा कुरुपितामहम् ॥ २ ॥

After V. 12

ST adds·—

प्रेक्षन्त कुरव· सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः ।

SK, SG, SA further add:—

संततं शरजालाभिराकाशं समपद्यत ।
अंबुदैरिव धाराभिस्तयोः कार्मुकनिःसृतैः ॥

After V. 17

SK, SG, SA add:—

ततः कनकपुंखाग्रैः शितैः सन्नतपर्वभिः ।
पतद्भिः खगवाजैश्च द्यौरासीत्संवृता शरैः ॥ १ ॥
ततः प्रासृजदुग्राणि शरजालानि पांडवः ।
तावन्ति शरजालानि भीष्मः पार्थाय प्राहिणोत् ॥ २ ॥
साश्वं ससूतं सरथं च पार्थम् ।
समाचिनोद्भारतो वत्सदन्तैः ॥
प्रच्छादयामास दिशश्च सर्वाः ।
नभश्च बाणैस्तपनीयपुंखैः ॥ ३ ॥

After V. 18a

ST adds:—

पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायुतम् ।

After V. 21

ST adds:—

महेष्वासो महेन्द्रेण शिक्षितो ब्रह्मणा च यत् ।
द्रोणेन च सदा धीरः शिक्षितः फल्गुनो मुदा ॥ १ ॥
जिष्णुः प्रक्रीडीतः पृष्टः स्कन्देन च पिनाकिना ।
अर्जुनश्चाग्निना दत्तं गांडीवमुपलक्ष्य सः ॥ २ ॥

After V. 24a

ST adds:—

भीष्मार्जुनौ समीक्ष्याजौ देवपुत्राविवाद्भुतौ ।
गांडीवौ समरे वीरौ समर्थौ समलाघवौ ॥ १ ॥
तावुभौ समदीप्ताक्षौ महावीर्यौ समौजसौ ।
समयुद्धासंभ्रान्तौ समव्यायतनायुधौ ॥ २ ॥
तावुभौ देवपुत्राभौ लाघवात्प्रशशंसिरे ।
त्रैलोक्येऽत्र समो नास्ति ताभ्यां स्वर्गे परे भुवि ॥ ३ ॥

After V. 25

ST adds:—

भमानुपमचिन्त्यं तु जगद्विस्मयकारकम् ।

After V. 42

SK, SG, SA add:—

उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ शूरौ महीक्षिताम् ।

After V. 44

SK adds:—

अश्वत्थामा ततोऽभ्येत्य द्रुतं कर्णमभाषत ।
अहमेको हनिष्यामि समेतान् सर्वपांडवान् ॥ १ ॥
इति कर्ण समक्षं मे सभामध्ये त्वयोदितम् ।
न तु तत्कृतमेकस्माद्भीतो धावसि सूतज ॥ २ ॥
वैचित्रवीर्यजाः सर्वे त्वामाश्रित्य पृथासुतान् ।
जेतुमिच्छन्ति संग्रामे भवान्युध्यस्व फल्गुनं ॥ ३ ॥
अश्वत्थामोदितं वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्तदा ।
प्रत्युवाच रुषा द्रौणिं कर्णप्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥
मा मानभंगं विप्रेन्द्र कुरु विश्रुतकर्मणः ।
मानभंगेन राज्ञां तु बलहानिर्भविष्यति ॥ ५ ॥
शूरा वदन्ति संग्रामे वाचा कर्माणि कुर्वते ।
पराक्रमन्ति संग्रामे स्वस्य वीर्यानुसारतः ॥ ६ ॥
तस्मात्त्वं नार्हसि भवान् गर्हितुं शूरसंमतं ।
राज्ञैवमुक्तः स द्रौणिर्गतकोपोऽभवत्तदा ॥ ७ ॥

After V. 50

SK adds:—

पराक्रमे च शौर्ये च वीर्ये सत्त्वे बले रणे ।
शस्त्रास्त्रेषु च सर्वेषु लाघवे दूरपातने ॥ १ ॥
यस्य नास्ति समो लोके पितृदत्तवरश्च यः ।
जितश्रमो जितारातिर्निस्तंद्रिः खेदवर्जितः ॥
यः स्वेच्छामरणः शूरः पितृशुश्रूषणे रतः ॥ २ ॥
दुर्योधनहितार्थाय युध्वा पार्थेन संगरे ।
पृथासुतहितार्थाय पराजित इवाभवत् ॥ ३ ॥

S. cl. further adds:—

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मं विजित्य संग्रामे कुरूणां मिषतां रणे ।
ततो युद्धमनाः प्रायात्पार्थः पंच महारथान् ॥ १ ॥
आददानश्च नाराचान्विमृशन्निषुधी अपि ।
संस्पृशानश्च गाण्डीवं भूयः कर्णं समभ्यगात् ॥ २ ॥

द्रौणिरुवाच ।

कर्ण यत्तत्सभामध्ये वह्वद्धं प्रभाषसे ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ ३ ॥
एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः ।
अदूरात्प्रत्युपस्थाय जृंभते केसरी यथा ॥
न पलायस्व शूरश्चेत्स्थित्वा युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ४ ॥
नाहं बिभेमि बीभत्सोः कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।

कर्ण उवाच ।

पाण्डवेभ्योपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ५ ॥
सत्वाधिकानां शूराणां धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
दर्शनाज्जायते दर्पः स्वरश्च न विषीदति ॥ ६ ॥
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन समं युधि ।
युध्यमानं सुसंयुक्तं दैवं तु दुरतिक्रमम् ॥ ७ ॥

अश्वत्थामोवाच ।

को दोषः कर्ण शूराणां वाचा साकं हि पौरुषम् ।
विद्यते यदि तल्लोके गुणोत्तरमिहोच्यते ॥ ८ ॥
युध्यस्व त्वमभीः पार्थं प्रपलायस्व मा रणात् ।
उक्तं वचः स्मरन्कर्ण नाहमित्यादि संयुगे ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तं समन्ताद्रथाः पञ्च परिवार्य धनञ्जयम् ।
त इषून्सम्यगस्यन्तो मुमुक्षंतोपि जीवितात् ॥ १० ॥
ते लाभमिव मन्वानाः क्षिप्रमार्च्छन्धनञ्जयम् ।
शरौघान्सम्यगस्यंतो जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ११ ॥
बहुभिर्निशितैर्बाणैर्विविधैर्लोमवाहिभिः ।
आद्रवन्प्रत्यवस्थाय प्रत्यविध्यन्धनञ्जयम् ॥ १२ ॥
ततः प्रहस्य बीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ॥ १३ ॥
यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
एवं गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः प्राच्छादयद्दिशः ॥ १४ ॥
न रथानां न नागानां न ध्वजानां न वाजिनाम् ।
अविद्धं निशितैर्बाणैरासीद्द्व्यंगुलमन्तरम् ॥ १५ ॥
सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।
हस्तिनोऽभ्याध विग्रस्ता व्यपलीयन्त भारत ॥ १६ ॥
यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः षाष्टिहायनः ।
एवं सर्वानपामृद्नादर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ १७ ॥

गाण्डीवस्य तु घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
मनांसि धार्तराष्ट्राणामभ्यकृन्तद्धनञ्जयः ॥ १८ ॥
ततो विगाह्य सैन्यानां मध्यं शस्त्रभृतां वरः ।
सारथिं समरे शूरस्त्वभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १९ ॥
संनियम्य हयानेतान्मन्दं वाहय सारथे ।
आचार्यपुत्रं समरे योधयिष्येऽपराजितम् ॥ २० ॥
पुरा ह्येष मया युक्तः स मे भवति पृष्ठतः ॥ २१ ॥
एवमुक्तेऽर्जुनेनासावश्वत्थामरथं प्रति ।
विराटपुत्रो जवनान्भृशमश्वानचोदयत् ॥ २२ ॥

कर्ण उवाच ।

एषोपयाति बीभत्सुर्व्यथितो गाढवेदनः ।
तं तु तत्रैव यास्यामि नासौ मुच्येत जीवितात् ॥ २३ ॥

द्रोण उवाच ।

नासौ भयेन निर्यातो महात्मा पाकशासनिः ।
नैवं भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदनाः ॥ २४ ॥
यद्येनमभिसंरब्धं पुनरेवाभियास्यसि ।
बहून्यस्त्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् ॥ २५ ॥
दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तो दिष्ट्या गावः पलायिताः ।
मुक्तो दिष्ट्या च संग्रामे किं रणेन करिष्यसि ॥ २६ ॥
क्रोशमात्रमपाक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
अन्वागतबलाः पार्थं पुनरेवाभियास्यथ ॥ २७ ॥

4 C omitted in ST, SG, SA. vv. 8 and 9 with अश्वत्थामोवाच omitted in ST, SG, SA. v. 11 *b* repeated in SG, ST. After v. 12.

SA reads for v. 21:—

पुरा सार्थी भवत्येषामयं शब्दोत्र तिष्ठताम् ।

ADHYĀYA 60.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 15

AHM adds—

न मोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्रां ।
यानानि वस्त्राण्यथ भोजनानि ॥

युद्धात्पलायन्धृतराष्ट्रपुत्र ।
सुवर्णमालांवरकुंडलानि ॥ १ ॥
हाराश्च चेड्डूर्यकृतोपचाराः ।
च्युतस्य राज्यात्तव नाद्य राजन् ॥
यथा भविष्यन्ति जितस्य तस्य ॥ २ ॥

H M omit v. 2

After V 19

K adds:—

भीतं विवस्त्रं विरथं यतोऽहं ।
विसंज्ञमाजौ विकलं विवस्त्रं ॥
विमुक्तकेशं च पलायमानं ।
प्राप्तं तवाहं शरणं वदन्तम् ॥ १ ॥
तवास्मि चेति प्रलपंतमेवं ।
रक्षेति मां वादिनमेव वादीन् ॥
पराङ्मुखात्राहमहो निहन्मि ।
यतस्ततो जीव सुयोधन त्वम् ॥ २ ॥
वचांसि चेत्त्वं स्मरसि स्वकीया- ।
न्युक्तान्यहो द्यूतजये सभायाम् ॥
ऊरुं स्वकं दर्शयता समक्ष- ।
मस्मान्समाक्षिप्य जगाद कृष्णां ॥ ३ ॥
मृता यथैते किल पांडुपुत्राः ।
व्याघ्रा यथा चर्ममयाश्च सर्पाः ॥
प्रभग्नदंष्ट्राश्च सम्कर्षपंढा- ।
स्तिला यथारण्यभवास्तथैते ॥ ४ ॥
जनो यथा काकयवान् जगाद ।
पांडूंस्तथा नामधरांस्तु विद्धि ॥
समाविशास्त्वंगमिदं ममेति ।
राज्यस्य मेऽलंकरण भव त्वम् ॥ ५ ॥
द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य चैव ।
यच्छृण्वतस्त्वं बहुधालपत्मो ॥
तदेहि भो न त्वकजस्य सैन्यैः ।
सहापि मामेकरथं रथैः स्वैः ॥ ६ ॥
सर्वैः स्वयोधैर्बहुभिः समं त्वं ।
युध्यस्व मामेकमपीह वीरम् ॥
जीवन्विमोक्षे न पलायमानो ।
मंद स्वयुक्तं स्मर तत्सभायाम् ॥ ७ ॥

परीप्स युद्धेन कुरून् समक्षम्।
प्राणान्मया बाहुबलाभिसृष्टान्॥

L adds the last 2 lines only.

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

अर्जुन उवाच।

SK, SG, SA add:—

दक्षिणामेव तु दिशं हयानुत्तर वाहय।
पुरा सार्थी भवत्येषामयं शब्दोऽत्र तिष्ठताम्॥ १॥
अश्वत्थाम्नः प्रतिरथं प्राचीमुद्याहि सारथे।
अचिराद् द्रष्टुमिच्छामि गुरुपुत्रं यशस्विनम्॥ २॥

वैशंपायन उवाच।

मोहयित्वा तु तान्सर्वान्धनुर्घोषेण पांडवः।
प्रसव्यं चैवमावृत्य क्रोशार्धे प्राद्रवत्तदा॥ ३॥
यथा सततगो वायुः सुपर्णश्चापि शीघ्रगः।
तथा पार्थरथः शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत॥ ४॥
मुहूर्तोपरते शब्दे प्रतियाते धनंजये।
हस्त्यश्वरथपादातं पुरस्कृत्य महारथाः॥ ५॥
द्रोणभीष्ममुखाः सर्वे सैन्यानां जघने ययुः।
यत्ताः पार्थमपश्यन्तः सहिताः शरविक्षताः॥ ६॥

सैनिका ऊचुः।

दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तः सैन्यं भूयिष्ठमागतम्।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे॥
यात यत्र वनं गुल्मं नदीमन्वश्मकां प्रति॥ ७॥

वैशंपायन उवाच।

अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वं बलमाहवे।
अमृष्यमाणः क्रोधेन प्रतिमार्गे धनंजयम्॥ ८॥
न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठः स्वेनानीकेन संवृतः।
वार्यमाणो दुराधर्षैर्भीष्मद्रोणकृपैर्भृशम्॥ ९॥

ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेगं।
समीक्ष्य गांडीवमुवाच वाक्यं॥
भोगींद्रकल्पं भुवनेषु रूढ-।
मभेद्यमच्छेद्यमदारमार्जं॥ १०॥

इदं त्विदानीमनयं कुरूणाम् ।
शिवं धनुः शत्रुनिबर्हणं च ॥
अत्याशुगं वेगवदाशुकर्तृ ।
आवारणीयं महते रणाय ॥ ११ ॥

प्रदारणं शत्रुवरूथिनीना- ।
मनीकजित्संयतिवज्रकल्पम् ॥
वैधव्यदं शत्रुनितम्बिनीनाम् ।
सुखप्रदं कौरववंशजानाम् ॥ १२ ॥

प्रयाहि यत्रैष सुयोधनो हि ।
तं पातयिष्यामि शरैः सुतीक्ष्णैः ॥
आचार्यपुत्रं च सुयोधनं च ।
पितामहं सूतसुतं च संख्ये ॥ १३ ॥

द्रोणं कृपं चैव निवार्य सर्वान् ।
शिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तदुत्तरश्चित्रमुदारवेगं ।
धनुश्च दृष्ट्वा निशितान्शरांश्च ॥
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये ।
नाहं तवाश्वान्विषहे नियन्तुम् ॥ १५ ॥

तमब्रवीन्मात्स्यसुतं प्रहस्य ।
गांडीवधन्वा द्विषतां निहंता ॥
मया सहायेन कुतो भयं ते ।
येह्युत्तराश्वानुपमंत्रयस्व ॥ १६ ॥

आश्वासितस्तेन धनंजयेन ।
वैराटिरश्वानतुदज्जवेन ॥
विस्फारयंस्तद्धनुरग्रवेगम् ।
युयुत्समानः पुनरेव जिष्णुः ॥ १७ ॥

गांडीवशब्देन तु तत्र तत्र ।
भूमौ निपेतुर्यहयोऽतिवेलम् ॥
शंखस्य शब्देन तु वानरस्य ।
नादेन ते योधवराः समन्तात् ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच ।

एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रपुत्रः ।
सेनामुखे सर्वसमृद्धतेजाः ॥

पराजयं नित्यममृष्यमाणो ।
निवर्तते युद्धमनाः पुरस्तात् ॥ १९ ॥
तमेव याहि प्रसमीक्ष्य युक्तः ।
सुयोधनं तत्र सहानुजं च ॥ २० ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमापतंतं प्रसमीक्ष्य सर्वे ।
कुरुप्रवीराः सहसाभ्यगच्छन् ॥
प्रहस्य वीरः स तु तानतीत्य ।
दुर्योधने द्वौ निचखान बाणौ ॥ २१ ॥

तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्नः ।
पार्थेन विद्धो धृतराष्ट्रपुत्रः ॥
युयुत्समानोऽतिरथेन संख्ये ।
स्वयं विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ २२ ॥

v. 10 *cd* & 12 *cd* omitted in SG, SA.

After V. 15

S. cl. adds:—

तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे ।
धनंजयेनाप्रतिमेन युद्धे ॥
सर्वाणि सैन्यानि भयार्दितानि ।
त्रासं ययुः पार्थमुदीक्ष्य तानि ॥ १ ॥

ततस्तु ते शांतिपराश्च सर्वे ।
दृष्ट्वार्जुनं नागमिव प्रभिन्नम् ॥
उच्चैर्नदन्तं बलमस्तमाजौ ।
मध्ये स्थितं सिंहमिवर्षभाणाम् ॥ २ ॥

गांडीवशब्देन तु पांडवस्य ।
योधा निपेतुः सहसा रथेभ्यः ॥
भयार्दिताः पार्थशराभितप्ताः ।
सिंहाभिपन्ना इव वारणेंद्राः ॥ ३ ॥

संरक्तनेत्रः पुनरिंद्रकर्मा ।
वैकर्तनं द्वादशभिः पृषत्कैः ॥
विश्रास्य तेषां द्रवतां समैक्षत् ।
दुःशासनं चैकरथेन पार्थः ॥ ४ ॥

कर्णोऽब्रवीत्पार्थशराभितप्तो ।
दुर्योधनं दुष्प्रसहं च दृष्ट्वा ॥

दृष्टोऽर्जुनोऽयं प्रतियाम शीघ्रम् ।
श्रेयो विधास्याम इतो गतेन ॥ ५ ॥

मन्ये त्वया तात कृतं च कार्यम् ।
यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्टः ॥
भूयो वनं गच्छतु सव्यसाची ।
पश्यामि पूर्णं समयं न तेषाम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

शरार्दितास्ते युधि पांडवेन ।
प्रसस्रुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ॥
कर्णोऽब्रवीदापतत्येष जिष्णु- ।
र्दुर्योधनं संपरिवार्य यामः ॥ ७ ॥

सर्वास्त्रविद्वारणयूथपाभः ।
काले प्रहर्ता युधि शात्रवाणाम् ॥
अयं च पार्थः पुनरागतो नो ।
मूलं च रक्ष्यं भरतर्षभाणाम् ॥ ८ ॥

समीक्ष्य पार्थं तरसा पतंतम् ।
दुर्योधनः कालमिवात्तशस्त्रम् ॥
भयार्तरूपः शरणं प्रपेदे ।
द्रोणं च कर्णं च कृपं च भीष्मम् ॥ ९ ॥

तं भीतरूपं शरणं व्रजन्तम् ।
दुर्योधनं शत्रुसहो निषंगी ॥
इत्यब्रवीत्प्रीतमनाः किरीटी ।
बाणाभितप्तं रुधिरं वमन्तम् ॥ १० ॥

(*ST omits the first two verses.*)

After V. 16

S. cl. adds:—

न भोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्राम् ।
यानानि वस्त्राण्यथ भोजनानि ॥
कल्याणगन्धीनि च चन्दनानि ।
युद्धात्परावृत्य तु भोक्ष्यसे किम् ॥ १ ॥

सुवर्णमाल्यानि च कुण्डलानि ।
दारांश्च वैडूर्यकृतोपधानान् ॥
च्युतस्य युद्धाच्च तु शंगदाप्दा- ।
स्त्वया भविष्यन्ति तथाद्य पाप ॥ २ ॥

न भोगहेतोर्वरचन्दनं च।
स्त्रियश्च मुख्या मधुरप्रलापाः॥
युद्धात्प्रयातस्य नरेन्द्रसूनो।
परे च लोके फलिता न चेह॥ ३॥

ST omits 2 *b* and v. 3 and reads instead:—

मृदंगशंखध्वनिरम्यगीतो।
यथानुपूर्वं न तथा भविष्यति॥

After V 17

ST adds:—

युधिष्ठिरस्य प्रियकृच्च भ्राता।
राजन्यवीयानहमस्मि तस्य॥
योगं तवेदं भुवि नः सहेयम्।
दुर्योधनोऽसीति कृतं पुरस्तात्॥ १॥

After V. 18a

S. cl. adds:

दुर्योधनस्त्वं प्रथितोऽसि नाम्ना।
सुयोधनः सच्चिकृतिप्रधानः॥ १॥

After V. 19

ST adds:—

न पश्चान्न पुरस्ताद्वा तव पश्यामि किंचन।
वयोमे न परीक्षस्व जीवितं त्विदमात्मनः॥ १॥

ADHYĀYA 61.

[*NORTHERN RECENSION*]

Before V. 1

H adds:—

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो व्याक्षिपद्वदनुत्तमम्।
धृतिं कृत्वां सुविपुलां प्रत्युवाच धनंजयम्॥ १॥
नाहमिन्द्रादपि क्रुद्धाद्बिभेमि भरतर्षभ।
भुक्त्वा सुविपुलं राज्यं भोगांश्चैव पृथग्विधान्॥ २॥
पार्थाहं युद्धसमयं पालयिष्यामि सर्वदा।
एवमुक्त्वा महाराज प्रतोदित इव द्विपः॥
अनन्तभोगस्तेजस्वी प्रधर्षित इवोरगः॥ ३॥

After V. 20

Edns and MSS add:—

शान्तिं परां प्राप्य यदास्थितोऽभूः ।
उत्सृज्य बाणांश्च धनुर्विचित्रम् ॥ १ ॥

After V. 21

L adds:—

अद्यापि चैतन्यमहो तवात्र ।
नास्त्येव राजन्गतचारिकस्य ॥
संभालयात्मानममित्रसाह ।
क ते गतं वीरमदीनसत्व ॥ १ ॥
योधांश्च सर्वानभिवीक्ष्य नग्नां-।
स्तस्मात्र वाच्यं धृतराष्ट्रपुत्र ॥ १ ॥

After V. 22b

M adds:—

युष्मान्समेतान् कुपितानहन्यात् ।
तस्मात्पुरं जयाम स नोस्तु लाभः ॥

After V. 23b

L adds:—

नीतानि वस्त्राणि च फाल्गुनेन ।
समीक्ष्य राजा हृदि लज्जितश्च ॥ १ ॥

Before V. 31

H adds:—

विपण्यचेता मयि विह्वलांगो ।
राजन्पुरस्कृत्य ययौ स्वदेशम् ॥ १ ॥

M adds:—

विपणरूपा भयपीडितांगा ।
जग्मुः पुरस्कृत्य यथाप्रदेशम् ॥ १ ॥

After V. 38

Edns and MSS add:—

विवेश हृष्टो नगरं महामना ।
बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 2

S. cl. adds:—

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो विक्षिपन्धनुरुत्तमम् ।
धृतिं कृत्वा सुविपुलां प्रत्युवाच धनंजयम् ॥ १ ॥

सोहमिंद्रादभिक्रुद्धान्न विभेमीह भारत ।
भुक्त्वा सुविपुलं राज्यं वित्तानि च सुखानि च ॥ २ ॥
किमर्थं युद्धसमये पलायिष्ये नरोत्तम ।
एवमुक्त्वा महाराजः प्रत्ययुध्यत भारत ॥ ३ ॥
संन्यवर्तत शीघ्राश्वस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
आक्रान्तभोगस्तेजस्वी धनुर्वक्र इवोरगः ।
रथं रथेन संगम्य योधयामास पाण्डवम् ॥ ४ ॥

After V. 3

SK adds:—

गान्धारराजः शकुनिर्निवृत्य ।
द्रौणिश्च सर्वास्त्रविदां वरिष्ठः ॥
ररक्षतुः कौरवमभ्युपेत्य ।
पार्थान्नृवीरौ युधि सव्यतश्च ॥ १ ॥

After V. 10

SK adds:—

संमोहनास्त्रप्रभवैः शरौघैः ।
विनष्टदेहाश्च निपत्य योधाः ॥
निःसत्ववेगाः कुरुराजसैन्याः ।
कुड्योपमास्तस्थुरनीहमानाः ॥ १ ॥

After V. 15c

SK adds:—

नानाविधान्यद्भुतवर्णकानि ।
महान्ति चीनांशुदुकूलकानि ॥
पट्टांशुकानि विविधानि मनोज्ञकानि ।
हारांश्च राज्ञां मणिभूषणानि ॥
सुवर्णनिष्काभरणानि मारिष ।
माणिक्यबाह्वंगदकंकणानि ॥
अन्यानि राज्ञां मणिभूषणानि ।
वस्त्राण्युपादाय महारथानाम् ॥

After V. 15

SK adds:—

राज्ञश्च सर्वान्कृतसंनिकाशान् ।
संमोहनास्त्रेण विसंज्ञकल्पान् ॥
नासाग्रविन्यस्तकरांगुलीकः ।
पार्थो जहास स्मयमानचेताः ॥

ST adds:—

ततो विसंज्ञेषु परेषु पार्थो ।
वैराटिमामंत्र्य च तं शशास ॥
निर्याहि को ह्यत्वरितो रथेन ।
यावद्विसंज्ञाः कुरवः समेताः ॥ १ ॥

After V. 18

ST adds:—

ततः स शब्दो व्यधमत्तु भीमम् ।
तच्चास्त्रवर्षं च स नेमिघोषः ॥

After V. 20

S. cl. except SA adds:—

शान्तिं परां प्राप्य यथास्थितस्त्वं ।
उत्सृज्य बाणांश्च धनुश्च चित्रम् ॥

After V. 22b

SK adds:—

संमोहनास्त्रप्रतिमोहिताः स्थ ।
यूयं न जानीथ धनापहारम् ॥
पश्यामि वस्त्राभरणानि राजन् ।
विराटपुत्रेण समाहृतानि ॥ १ ॥

नृपेषु सर्वेषु च मोहितेषु ।
हन्तुं यदीच्छेत्सुहृनिष्पतीति ॥
तदा तु धर्मात्मतया नृवीरो ।
न चाहनत्त्वो बलभित्तनूजः ॥ २ ॥

भाग्येन युष्मानवधीन्न पार्थः ।
सन्धिं कुरूणामनुमन्यमानः ॥
तद्यात यूयं सह सैनिकैस्तैः ।
हतावशिष्टैर्गजसाह्वयं पुरम् ॥ ३ ॥

ST reads instead of the above *vv.*—

दक्षः कृतास्त्रो निहतश्च पूर्व- ।
मतोन्यथा संशय एव तस्मात् ॥
मानस्त्वयार्थे निहतश्च तस्य ।
तत्संवृतस्यैतदलं पृथैव ॥ १ ॥

जितेषु सर्वेषु महारथेषु ।
गोषु प्रणीतासु च पार्थिवेन्द्र ॥ २ ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

तेषामनीकानि निरीक्ष्य पार्थो ।
विकीर्णयानध्वजकार्मुकाणि ॥
गाण्डीवधन्वा प्रहसन्कुरूणाम् ।
शंखं प्रदध्मौ बलवान्बलेन ॥ १ ॥

ते शंखशब्दं तुमुलं निशम्य ।
ध्वजस्य शब्दं च ततोन्तरिक्षे ॥
गाण्डीवशब्देन मुहुर्मुहुस्ते ।
भीता ययुः सर्वधनं विहाय ॥ २ ॥

तानर्जुनो दूरतरं विभज्य ।
धनं च सर्वं निखिलं निवर्त्य ॥
आपृच्छ्य तान्दूरमनुप्रयात्वा ।
धनंजयस्तत्र कुरून्महात्मा ॥
गुरूंश्च सर्वानभिवाद्य बाणैः ।
न्यवर्ततोदग्रमनाः शरैः सह ॥ ३ ॥

SA omits 3 *ab*.

After V. 27b

SK, SG add:—

अराजवंशस्य किमर्थमेतत् ।
नित्यं न धार्यं मकुटं त्वयेति ॥
संपातितं भूमितले सरत्नम् ।
प्रीतस्ततो मात्स्यसुतो बभूव ॥ १ ॥

SA[2] adds:—

तथाम विश्राव्य ततो निवृत्तः ॥

After V. 30

SK, SG, SA add:—

धनंजयं सिंहमिवात्तशस्त्रम् ।
गा वै विजित्याभिमुखं प्रयान्तम् ॥
उदीक्षितुं पार्थिवास्ते न शेकुः ।
यथैव मध्याह्नगतं हि सूर्यम् ॥ १ ॥

रक्तानि वासांसि च तानि गृह्य ।
रणोत्कटो नाग इव प्रभिन्नः ॥
जित्वा च वैराटिमुवाच पार्थः ।
प्रहृष्टरूपो रथिनां वरिष्ठः ॥ २ ॥

S. cl. further adds:—

उद्घुष्यतां ते विजयोऽद्य शीघ्रम् ।
गात्रं तु ते सेवतु माल्यगन्धः ॥
माता तु ते नन्दतु बान्धवाश्च ।
त्वामद्य दृष्ट्वा समुदीर्णहर्षम् ॥ १ ॥

ST adds after the above verse:—

देवाश्च गन्धर्वगणाश्च पार्थम् ।
राजर्षयश्चापि मुदं प्रतीताः ॥
संपूजयन्तो जयमेत्य सर्वे ।
ययुः पुरस्कृत्य तदा महेन्द्रम् ॥

After V. 38

SK, ST add:—

बृहन्नलारूपमथो विधाय ।
मायात्स मात्स्यो नगरं प्रवेष्टुम् ॥

ADHYĀYA 62.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 7a

Edns CGKLM add:—

हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥

After V. 8

K adds:—

अर्जुन उवाच ।
अग्रे प्रयान्तु नगरं घोषयन्तु च ते जयम् ।

After V 11

HK add:—

प्रहृष्टास्तेथ गोपालाः प्रविश्य नगरं तथा ।
ऊचुर्जयं विराटस्य दिष्ट्या गोधनमाहृतम् ॥ १ ॥

(K has this addition before v 11)

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 4

S. cl. adds:—

प्राणानन्तर्मनोयातान्प्रयाचिष्यामहे वयम् ।
वयं चार्जुन ते दासा ह्यनुरक्ता ह्यनाथकाः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
अनाथान्दुःखितान्दीनान्कृशान्वृद्धान्पराजितान् ।
न्यस्तशस्त्रान्निराशांश्च नाहं हन्मि कृताञ्जलीन् ॥ २ ॥
भवन्तो यान्तु विस्रब्धा निर्भया अमृता यथा ।
मम पादरजो लक्ष्म्या जीवन्तु सुचिरं भुवि ॥ ३ ॥

ST adds after v. 1:—

अनुजानीह्यनाथांश्च न वध्याः प्राणयाचकाः ।
तव पादरजोधीनाः प्रयाचिष्याम जीवितम् ॥ १ ॥
वयमर्जुन ते दासाः प्राणान् रक्षितुमर्हसि ।
भ्रातृदासाश्च ते सर्वे ह्यनुकम्प्यास्त्वया रणे ॥ २ ॥

After V. 6

S. cl. adds:—

ततो निवृत्ताः कुरवो भग्नाश्च दिवमास्थिताः ।
प्रयाताः सर्वतस्तत्र नमस्कृत्य धनंजयम् ॥
एवं दत्ताभयास्तेन ततो याताः कुरून्प्रति ॥ १ ॥
स कर्म कृत्वा परमार्यकर्मा ।
निहत्य शत्रून्द्विषतां निहन्ता ॥ २ ॥

1 *a*, *b* omitted in SG, SA. *c* omitted in SG, ST, SA.

After V. 7a

SK, SG add:—

परस्परमवेक्ष्यैव जग्मुस्ते हृतवाससः ॥

After V. 11

SK adds:—

मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणाम् ।
मया च गावो विजिता द्विपङ्क्तयः ॥
एवं तु कामं नगरं प्रविश्य ।
मयाऽऽत्मना कर्म कृतं ब्रवीत ॥

ADHYĀYA 63.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 3a

Edns CGHK add:—

उपासांचक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परंतपाः ।

After V. 12

N. cl. except F add:—

एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
व्यादिदेशाथ तान् क्षिप्रं वाहिनीं चतुरंगिणीम् ॥ १ ॥
कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येहं स न जीवति ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य ।
विराटराजं तु भृशाभितप्तम् ॥
बृहन्नला सारथिश्चेन्नरेन्द्र ।
परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ ३ ॥
सर्वान्महीपान्सहितान्कुरूंश्च ।
तथैव देवासुरसिद्धयक्षान् ॥
अलं विजेतुं समरे सुतस्ते ।
स्वनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ ४ ॥

L omits verse 4. E omits its first three quarters.

After V. 18a

N. cl. except F add:—

श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ।

After V. 27

Edns & MSS add:—

प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे ।

After V. 45a

L adds:—

पूरयित्वा च सौवर्णं पानीयस्य च भाजनम् ।

After V. 45

D adds:—

विराटोस्याब्रवीत्तत्र किमेतत्क्रियतामिति ।
सैरन्ध्रि ब्रूहि तत्वेन मम प्रश्नमशेषतः ॥ १ ॥

सैरन्ध्रि उवाच ।

यदिदं शोणितं राजन् कंकस्य पतति क्षितौ ।
इदं च राष्ट्रं ते क्षिप्रं विनश्येत न संशयः ॥ २ ॥
न च द्वादश वर्षाणि वर्षयेत पुरंदरः ।
ईतयश्च प्रवर्तन्ते न सस्यं जायते क्वचित् ॥ ३ ॥
अशुभं स्याच्च राजेन्द्र नृपस्य च पुरस्य च ।

After V. 51b

H adds:—

एतत्तस्य महाभाग व्रतमस्ति समाहितम् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V 5a

SK adds:—

प्रविश्यान्तःपुरं रम्यं स्त्रीशतैरुपशोभितम् ।

After V. 9

S. cl. adds:—

गवां शतसहस्राणि अभिभूय ममात्मजम् ।
कुरवः कालयन्ति स्म सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १ ॥

After V.12

S. cl. adds:—

एवं स राजा मात्स्यानां महानक्षौहिणीपतिः ।
व्यादिदेशाथ स क्षिप्रं वाहिनीं चतुरंगिणीम् ॥
कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं स न जीवति ॥ २ ॥

तमब्रवीद्धर्मसुतो विराट-।
मार्तं विदित्वा कुरुभिः प्रतप्तम् ॥
बृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र ।
परे न नेष्यन्ति तवाद्य गाश्च ॥ ३ ॥

सर्वान्महीपान्सहितान्कुरूंश्च ।
तथैव देवासुरनागयक्षान् ॥
अलं विजेतुं समरे सुतस्ते ।
अनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ ४ ॥

After V. 17

SK adds:—

देवेन्द्रसारथिश्चैव मातलिः ख्यातविक्रमः ।
कृष्णस्य सारथिश्चैव न बृहन्नलया समौ ॥

After V. 18a

S. cl. adds:—

श्रुत्वा तु विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः

After V. 18

S. cl. adds:—

गते त्वनुज्ञने तस्मिन्दूतवाक्यं निशम्य च ।
उत्तरस्य जयात्प्रीतो विराटः प्रत्यभाषत ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

भवन्तु ते लब्धजये सुते मे ।
पौराश्च मर्त्याश्च परे च नार्यः ॥
ते शुक्लवस्त्राः प्रभवन्तु मार्गे ।
सुगंधमाल्याभरणाश्च नार्यः ॥ १ ॥
भजन्तु सर्वा गणिकाः सुतं मे ।
नार्यश्च कन्याः सह सैनिकाश्च ॥
स्वलंकृतास्ताः सुभगाः सुवेषाः ।
पुत्रस्य पन्थानमनुव्रजन्तु ॥ २ ॥

After V. 24b

S. cl. adds:—

तथैव वाद्यानि च वंशशब्दाः ।
कांस्यं सतालं मधुरं च गीतम् ॥
आदाय नार्यो नगरान्निरीयुः ॥

and then reads the last quarter of v.

SG, ST omit the first line.

After V. 24

S. cl. adds:—

ते ब्राह्मणाः शान्तिपराः प्रधानाः ।
स्वाध्यायवेदाध्ययनक्रमज्ञाः ।
स्वस्तिक्रियागीतजपप्रधानाः ॥

SG, ST add to the above:—

प्रत्युद्ययुस्तं च विराटसूनुम् ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

त्रिगर्ताः कुरवः सर्वे संग्रामे निर्जिता मया ।
प्रविश्यान्तःपुरं हृष्टा द्यूतं दीव्याम ब्राह्मण ॥ १ ।

b omitted in SG, ST.

The whole verse is omitted in SA.

After V. 26a

SK adds:—

आदाय व्यजनं त्वं च पार्श्वतोऽनन्तरा भव ।

After V. 27

SK, SG, ST add:—

प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि रोचते ।
द्यूतं कर्तुं न वाञ्छामि नरेन्द्र जनसंसदि ॥

The last line is in SA[2] also.

After V. 30

S. cl. adds :—

निःसंशयं स कितवः पश्चात्तप्यति पाण्डवः ।
विविधानां च रत्नानां धनानां च पराजये ॥ १ ॥
अभीप्सितविनाशश्च वाक्पारुष्यमनन्तरम् ।
अविश्वास्यं बुधैर्नित्यमेकाह्ना द्रव्यनाशनम् ॥ २ ॥

After V. 31

S. cl adds:—

एवमाभाष्य वाक्यैस्तु क्रीडतस्तौ नरोत्तमौ ।

SG ST add after this:—

विराट उवाच ।
अक्षानाहर सैरन्ध्रि कल्प्यतामासनं मम ।
आदाय चासनं भद्रे पार्श्वेचानन्तरा भव ॥

After V. 32

S. cl. adds :—

कुरवोऽतिरथाः सर्वे देवैरपि सुदुर्जयाः ।

After V. 33a

S. cl. adds:—

दिष्ट्या ते विजिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
अत्यद्भुततमं मन्ये उत्तरश्चेत्कुरून् जयेत् ॥ १ ॥

After V. 34a

S. cl. adds:—

तादृशेन तु योधेन महेष्वासेन धीमता ।
कुरवो निर्जिता युद्धे तत्र किं ब्राह्मणाद्भुतम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्ता तथाविधो यस्य रथे तिष्ठति वीर्यवान् ।
यदि तद्दुष्करं कुर्यात्तत्र किं नाद्भुतं भवेत् ॥ २ ॥

After V. 35a

S. cl. adds:—

पुमांसो बहवो दृष्टाः सूताश्च बहवो मया ।
विक्रम्य यन्ता योद्धा च न मे दृष्टः कदाचन ।
विप्रियं न चरेद्राज्ञामनुकूलं प्रियं वदेत् ।
आचरन्विप्रियं राज्ञां न जातु सुखमेधते ॥ २ ॥

After V. 36

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीत्पुनः कंकः प्रहस्य कुरुवर्धनः ।
बृहन्नलाया राजेन्द्र घुष्यतां नगरे जयः ॥ १ ॥
उत्तरेण तु सारथ्यं कृतं नूनं भविष्यति ।
निमित्तं किंचिदुत्पन्नं तर्कश्चापि दृढो मम ॥ २ ।
यतो जानामि राजेन्द्र नान्यथा तद्भविष्यति ।
कुरवोऽपि महावीर्या देवैरपि सुदुर्जयाः ।
ससोमवरुणादित्यैः सयक्षेशहुताशनैः ॥ ३ ॥

After V. 37a

S. cl. adds:—

अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
भूरिश्रवाः शलो भूरिर्जलसंधिश्च वीर्यवान् ॥ १ ।
दुर्योधनो दुष्प्रसहो दुःशासनविविंशती ।
वृषसेनोऽश्ववेगश्च वायुवेगसुवर्चसौ ॥ २ ॥
बाल्हीकः शूरसेनश्च युयुत्सुश्च परंतपः ।
सौबलः शकुनिश्चैव द्युमत्सेनश्च साल्वराट् ॥ ३ ॥
अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ।
कृपेणाचार्यमुख्येन सहिताः कुरवो नृपाः ॥ ४ ॥
सज्जकार्मुकनिस्त्रिंशा रथिनो रथयूथपाः ।
अन्ये चैव महावीर्या राजपुत्रा महारथाः ॥ ५ ॥

After V. 38a

S cl. adds:—

तद्बलं न जयेत्क्रुद्धो भीष्मद्रोणादिभिर्वृतम् ॥

After V. 39

S. cl. adds:—

किमेवं पुरुषो लोके दिवि वा भुवि विद्यते ।
वैशंपायन उवाच ।
तेन संक्षुभितो राजा दीर्यमाणेन चेतसा ॥ १ ॥
अब्रवीद्वचनं क्रूरमजानन्वै युधिष्ठिरम् ।
कंक मा ब्रूहि मे वाक्यं प्रतिकूलं द्विजोत्तम ॥ २ ॥

v. 1 omitted in SA.

After V. 42a

S. cl. adds:—

तस्य तक्षकभोगाभं बाहुमुत्क्षिप्य दक्षिणम् ।
विराटः प्राहनत्क्रुद्धः कर्णमाश्रित्य दक्षिणम् ॥ १ ॥

After V. 43a

S. cl. adds:—

अक्षेणाभिहतो राजा विराटेन युधिष्ठिरः ।
तूष्णीमासीन्महाबाहुः कृष्णां पश्यन्सुदुःखिताम्ः ॥ १ ॥
तस्य रक्तोत्पलनिभं शिरसः शोणितं तदा ।
प्रावर्तत महाबाहोरभिघातान्महात्मनः ॥ २ ॥

After V. 44

S. cl. adds:—

सा विषण्णा च भीता च क्रुद्धा च द्रुपदात्मजा ।
बाष्पं नियम्य कृच्छ्रेण भर्तुर्निःश्रेयसैषिणी ॥ १ ॥
उत्तरीयेण सूक्ष्मेण तूर्णं जग्राह शोणितम् ।
निगृह्य रक्तं वस्त्रेण सैरन्ध्री दुःखमोहिता ॥ २ ॥

After V. 45a

Ṣ. cl. adds:—

युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र द्रुपदेन्द्रसुता तदा ॥ १ ॥
विराट उवाच ।
सैरंध्रि किमिदं रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
कोत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममाचक्ष्व तत्वतः ॥ २ ॥
सैरन्ध्र्युवाच
रक्तबिंदूनि यावन्ति कंकस्य धरणीतल ।
तावद्वर्षाणि राष्ट्रे ते अनावृष्टिर्भविष्यति ॥ ३ ॥
एतन्निमित्तं मात्स्येंद्र कंकस्य रुधिरं मया ।
गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ॥ ४ ॥

SK alone continues:—

यतीशं यो विहन्येत तस्यायुर्विनशिष्यति ।
यो यतीशं नियम्येत सहस्रं यातना यमे ॥ ५ ॥
यतौ रक्तं दर्शयति यावत्पांसुरगृह्यत ।
तावंतः पितृलोकस्थाः पितरः प्रपतंत्यधः ॥ ६ ॥
इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृतं रक्तं च वाससा ।
मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ॥ ७ ॥

S. cl. beginning a new Adh., continues:—

जनमेयन उवाच ।

युद्धं तु मानुषं द्रष्टुमागतास्त्रिदशाः पुरा ।
किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानघ ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वासवप्रमुखाः सर्वे देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
यक्षगन्धर्वसंघाश्च गणा अप्सरसां तथा ॥ २ ॥
युद्धं तु मानुषं दृष्ट्वा कुरूणां फल्गुनस्य च ।
एकस्य च बहूनां च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ॥ ३ ॥
अस्त्राणामथ दिव्यानां प्रयोगानथ संग्रहान् ।
लघु सुष्ठु च चित्रं च कृतीनां च प्रयत्नतः ॥ ४ ॥
भीष्मं शारद्वतं द्रोणं कर्णं गाण्डीवधन्वना ।
जितानन्यान्भूमिपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकसः ॥ ५ ॥
सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहुः ।
असंगगतिना तेन विमानेनाशुगामिना ॥
प्रतिजग्मुरसंगास्ते त्रिदिवं च दिवौकसः ॥ ६ ॥

SK only continues:—

कुरवो निर्जिताः सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ।
अजय्यास्त्रिदशैः सर्वैः सेन्द्रैः सर्वैः सुरासुरैः ॥ १ ॥
पार्थेनैकेन संग्रामे विस्मयो नो महानहो ।
कस्मिन्मुहूर्ते संजातः कस्य धर्मस्य वा फलम् ॥ २ ॥
किमाश्चर्यं फल्गुनेस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
निवातकवचानाजौ यस्त्रिंशत्कोटिसंमितान् ॥ ३ ॥
तस्य धैतत्किमाश्चर्यं न्नुवन्त इति ते सुराः ।
जग्मुः सुरालयं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टचेतसः ॥ ४ ॥

S. cl. adds:—

कुरवोऽर्जुनबाणैश्च ताडिताः शरविक्षताः ।
कुरूनभिमुखा याताः समग्रबलवाहनाः ॥ १ ॥
विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसंकुलाः ।
योधैः क्षत्रियदायादैर्बलवद्भिरधिष्ठिताः ॥ २ ॥
विराटप्रहिता सेना नगराच्छीघ्रयायिनी ।
उत्तरं सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिंदमम् ॥ ३ ॥
तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णे हस्त्यश्वरथसंकुले ।
प्रहर्षः स्त्रीकुमाराणां तुमुलः समपद्यत ॥ ४ ॥
अर्जुनस्तु ततो दृष्ट्वा सैन्ये रेणुं समुत्थितम् ।
सैन्यध्वजं निशम्याथ वैराटिं समभाषत ॥ ५ ॥
नगरे तुमुलः शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभः ।
किंनु खल्वपयातास्ते कुरवो नगरं गताः ॥ ६ ॥
ते चैव निर्जितास्माभिर्महेष्वासाः सुतेजसः ।
आमुंच कवचं वीर चोदयस्व च वाजिनः ॥
जवेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगरं प्रति ॥ ७ ॥
न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ।
ध्वजं वा दर्शयिष्यामि अथवा स्वजनो भवेत् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच ।

सेनाग्रमेतन्मात्स्यानां गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवाससः ॥ ९ ॥
उत्तरामत्र पश्यामि सखीभिः परिवारिताम् ।
अनीकिन्यः प्रदृश्यन्ते हस्तिनोऽश्वाश्च वर्मिताः ॥ १०
रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च शस्त्रिणः ।
विराटवचनात्सर्वे संहृष्टाः प्रतिभान्ति मे ॥
न च मेऽत्र प्रतीघातः चित्तस्य स्वजने यथा ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः शीघ्रं समासाद्य उत्तरं स्वजनो बहु ।
परस्परमभिव्यग्रं सस्वजे तं समागतम् ॥ १२ ॥

जना ऊचुः ।

प्रीतिमान्पुरुषव्याघ्रो हर्षयुक्तः पुनः पुनः ।
दिष्ट्या जयसि भद्रं ते दिष्ट्या सूतो बृहन्नला ॥
दिष्ट्या संग्राममागम्य भयं तव न किंचन ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच ।

अजैषीदेष तान् जिष्णुः कुरूनेकरथो रणे।
एतस्य बाहुवीर्यं तद्येन गावो जिता मया।
कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसः ॥ १४ ॥
अकार्षीदेष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा।
एष तत्पुरुषव्याघ्रो विक्षोभ्य कुरुमण्डलम् ।
गावः प्रसह्य विजिता रणे मां चाभ्यपालयत् ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उत्तरस्य वचः श्रुत्वा शंसमानस्य चार्जुनम् ।
चोदिता राजपुत्रेण जयं मंगलवादिनः ॥ १६ ॥
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्च वसुसंभृतैः ।
कन्याः पार्थममित्रघ्नं किरंत्यः समपूजयन् ॥ १७ ॥

v. 5 omitted in SG, ST, SA.

After V. 46

S. cl. adds:—

भेर्यश्च तूर्याणि च वेणवश्च ।
विचित्रवेषाः प्रमदा जनाश्च ॥
पुरो विराटस्य महाबलस्य ।
निष्क्रम्यभूमिंजयमभ्यनंदन् ॥ १ ॥
प्रशस्यमानस्तु जयेन तत्र ।
पुत्रो विराटस्य न हृष्यति स्म ॥
संभाष्यमाणस्तु जयेन तत्र ।
सोऽतर्मनाः पाडवमीक्षमाणः ॥ २ ॥
पुत्र्यै विराटस्य ततो वराणि ।
वस्त्राण्यदात्पाण्डुसुतः सखीभ्यः ॥
सभाजयंश्चापि समागतास्ता ।
दृष्ट्वा जयं तत्र बलं कुमार्यः ॥ ३ ॥

1 *b* omitted in SA[2] which reads पुरो विराटस्य महाबलस्य
SA पृष्ठतोभ्यनंदन्तत्पुरस्य for निष्क्रम्य &c.
SA reads for 2 *a,b* प्रशस्यमानस्य जयेन पुत्रो विराटराजस्य न हृष्यते स्म ।
SG, ST, आभाजयन्त्यभिसमागतानि for सभाजयंश्चापि etc.
SA समागतश्चापि समागतस्तत्र दिव्या जयप्रकुर्ला कुमार्यः ।

After V. 48a

S. cl. adds:—

राजन्पृथुयशास्तुभ्यं जित्वा शत्रून्समागतः ॥

After V. 48

S. cl. adds:—

कुमारो योधमुख्यैश्च गणिकाभिश्च संवृतः ।
पौरजानपदैर्युक्तः पूज्यमानो जयाशिषा ॥ १ ॥

After V. 50

Edns MSS, and S. cl. add:—

व्रतस्था हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितम् ।

After V. 52

S. cl. adds:—

इंद्रं वापि कुबेरं वा यमं वा वरुणं तथा ।
मम शोणितकर्तारं मृद्गीयात्किं पुनर्नरम् ॥ १ ॥

क्षणमात्रं तु तत्रैव द्वारि तिष्ठतु वीर्यवान् ।
इति प्रोवाच धर्मात्मा युधिष्ठिर उदारधीः ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा क्षमया युक्तो धर्मराजो घृणान्वितः ।
सभायां सह मात्स्येन तूष्णीमुपाविवेश ह ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 64.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 9

D adds:—

इत्युक्त्वा मार्जयामास शोणितं स नराधिपः ।

After V. 14

K² adds:—

रामं यो जितवान्संख्ये भार्गवं सुमहाबलम् ।
क्षत्रियांतकरं धीरं तेजोराशिं दुरासदम् ॥ १ ॥

अस्त्रशिष्यं महाबाहुमजेयं दैवतैरपि ।
कालाग्निरुद्रसंकाशं कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥

After V. 21a

Edns and MSS add:—

नूनं प्रकाल्य तान्सर्वांस्त्वया युद्धे नरर्षभान् ।

After V. 31

AK add:—

हयानां च गजानां च शूराणां च धनुष्मताम् ।
निहतानि सहस्राणि प्रभग्ना कुरुवाहिनी ॥ १ ॥

[*SOUTHERN RECENSION*]

After V. 1

SK adds:—

पश्यन्युधिष्ठिरं दृष्ट्या वक्रया चरणौ पितुः ।
अभिवाद्य ततो दृष्ट्वा कंकस्य रुधिरस्रुतम् ॥ १ ॥
हृदये दह्यत तदा मृत्युग्रस्त इवोत्तरः ॥

After V. 3a

SK adds:—

को वा जिगमिषुर्मृत्युं केन स्पृष्टः पदोरगः ॥

SK, SG, SA add:—

श्रोत्रियो ब्राह्मणश्रेष्ठ इन्द्रासनरतिक्षमः ।
पूजनीयोऽभिवाद्यश्च न प्रबाध्योऽयमीदृशः ॥ १ ॥

SK alone continues:—

वैशंपायन उवाच ।

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं साध्वसाध्वस्तमानसः ॥ १ ॥
पुत्र ते विजयं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽहं मुदा भृशम् ।
अक्षक्रीडनयानेन कालक्षेपमकारिषम् ॥ २ ॥
तत्राजयत्कुरून्सर्वानुत्तरो राष्ट्रवर्धनः ।
इत्युक्तं हि मया पुत्र नेति कंको बृहन्नला ॥ ३ ॥
अजयत्सा कुरून्सर्वानिति मामब्रवीन्मुहुः ।
प्रशंसिते मया पुत्र विजये तव विश्रुते ॥ ४ ॥
बृहन्नलाया विजयं कंकोऽस्तुवत वै रुषा ।

After V. 4

S. cl. adds:—

बृहन्नलाप्रशंसाभिरभ्यसूयमहं तदा ।
ताडितोऽयं मया पुत्र दुरात्मा शत्रुपक्षवत् ॥ १ ॥

SK alone continues:—

ताडितोऽयं यतिः कंक इत्युक्तं तद्वचोत्तरः ।
श्रुत्वा पितुर्भृशं क्रुद्धः पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

After V. 5

SK adds:—

यावन्न क्षयमायाति कुलं सर्वमशेषतः ।
स्फीतं वृद्धं च मात्स्यानामयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ १ ॥
प्रणम्य पादयोरस्य दण्डवत्क्षितिमण्डले ।
प्रगृह्य पादौ पाणिभ्यामयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ २ ॥
दक्षेण पाणिना स्पृष्ट्वा शपे त्वां क्षपितं मया ।
इति यावद्वदेत्कंक अयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ ३ ॥

After V.

SG, ST add:—

शोणिते तु व्यतिक्रान्ते पुत्रो राजानमब्रवीत् ।
न युक्तमेव तस्यात्र द्वारि स्थातुं यशस्विन ॥ १ ॥
अनुत्तमभुजस्यास्य श्लाघ्यस्याद्भुतकर्मणः ।
क्षिप्रं प्रवेश्यतां सूतः षण्डकाख्यः परन्तप ॥ २ ॥
एवं तस्य वचः श्रुत्वा राजा चाज्ञापयात्पुनः ।
बृहन्नलामानयध्वं शीघ्रमत्रैव भारत ॥ ३ ॥
राज्ञश्चाज्ञां पुरस्कृत्य समीपपरिवर्तिनः ।
प्रावेशयन्सभां शीघ्रं लज्जमानां बृहन्नलाम् ॥ ४ ॥

After V. 11a

S. cl. adds:—

परिष्वज्य दृढं राजा प्रवेश्य भवनोत्तमम् ।

Before V. 15

S. cl. adds:—

यस्य तद्विश्रुतं लोके महद्वृत्तमनुत्तमम् ।
पितुः कृते कृतं घोरं ब्रह्मचर्यमनुत्तमम् ॥ १ ॥
योऽयोधीत्समरे रामं जामदग्न्यं प्रतापिनम् ।
भीष्मोऽसौ पुरुषव्याघ्र न च युद्धे पराजितः ॥ २ ॥
पराक्रमी च दुर्धर्षो विद्वान् शूरो जितेन्द्रियः ।
दृढवेधी क्षिप्रकारी विश्रुतः सर्वकर्मसु ॥ ३ ॥

After V. 15

SK adds:—

सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।

After V. 17

S. cl. adds:—

सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
तैस्तैर्वीरैश्च ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १ ॥

SA *omits this whole verse.*

After V. 21

SG, ST add:—

परिगृह्य विनिर्मुक्तो लब्धवान्परवान्पुनः ।
उत्तर क्षत्रियश्रेष्ठ येनोपायेन शाश्वतान् ॥
विनिर्जैषीश्च संग्रामे ब्रूहि तत्त्वं ममात्मज ॥ १ ॥

After V. a

SG, ST add:—

नूनं प्रकंपिताः सर्वे त्वया युधि नरर्षभाः ।

After V. 27a

SK adds:—

न हास्तिनपुरे भोगाः भोक्तुं शक्याः पलायता ।

After V. 32

S. cl. adds:—

हयाना च गजानां च शूराणां च धनुष्मताम् ।
निहतानि सहस्राणि भग्ना च कुरुवाहिनी ॥ १ ॥
सूतपुत्रं शरैर्विद्धा हयान्हत्वा महारथः ।
अस्त्रेण मोहयित्वा तं रक्तवस्त्रं समाददे ॥ २ ॥

SK, SA continue after the above:—

चतुर्भिः पुनरानर्च्छेद्भीष्मं शान्तनवं शरैः ।
शतं विध्वा हयांश्चाशु नास्य वस्त्रं समाददे ॥ १ ॥
दुर्योधनं च शल्यान्वापौर्विद्ध्वाथ सप्तभिः ।
तं स विध्वा हयांश्चास्य पीतवस्त्रं समाददे ॥ २ ॥
द्रोणं कृपं च शल्यान्सोमदत्तं जयद्रथम् ।
भूरिश्रवसमिन्द्राभं शकुनिं च महारथम् ॥ ३ ॥
त्रिभिस्त्रिभिः स विध्वा तु दुःशासनमुखानपि ।
विविधानि च वस्त्राणि महार्हाण्याजहार सः ॥ ४ ॥

SG; ST *read 1a only.*

S. cl. further adds:—

द्वाभ्यां शराभ्यां विध्वाथ तथाचार्यसुतं रणे ।
चापं छित्वा विकर्णस्य नीले चादत्त वाससी ॥ १ ॥

SG, ST omit last line.

After V. 34

SK, SG, ST add:—

तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं ग्रामांश्चैव तु हाटकान् ।
स्फुरितं कटिसूत्रं च स्त्रीसहस्रशतानि च ॥ १ ॥

After V. 37a

S. cl. adds:—

सह पुत्रेण मात्स्यस्य मन्त्रयित्वा धनंजयः ।
इत्येवं ब्रूहि राजानं विराटं समुपस्थितम् ॥
इत्युक्त्वा सहसा पार्थः प्रविश्यांतःपुरं शुभम् ।

After V. 38

S. cl. beginning a new Adh. (SK 73) adds:—

वैशंपायन उवाच ।

प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली ।
विराटगेहे मुदितः सखीभ्यः ॥
कृत्वा महत्कर्म तदाजिमध्ये ।
दिदृक्षया सोऽभिजगाम पार्थम् ॥ १ ॥
तं प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराजम् ।
पप्रच्छ पार्थोऽथ सभीमसेनम् ॥
किं धर्मराजो हि यथापुरं माम् ।
मुखं प्रतिच्छाद्य न चाह किंचित् ॥ २ ॥
तमेवमुक्त्वा परिशंकमानम् ।
दृष्ट्वार्जुनं भीमसेनं च राजा ॥
तदाब्रवीत्तावभिवीक्ष्य राजन् ।
युधिष्ठिरस्तत्परिमृज्य रक्तम् ॥ ३ ॥
दुरात्मना त्वय्यभिपूज्यमाने ।
विराटराज्ञाभिहतोऽस्मि पार्थ ॥
तस्मात्प्रहाराद्रुधिरस्य बिंदून् ।
पश्यन्न चेमे पृथिवीं स्पृशेयुः ॥ ४ ॥
इति प्रतिछाद्य मुखं ततोऽहम् ।
मन्युं नियच्छन्नुपविष्ट आसम् ॥
शुभार्हराष्ट्रं न खिलीकृतं भवेत् ।
वयं तु यस्मिन्सुखिनोऽभवाम ॥ ५ ॥
क्रुद्धे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते ।
राजा विराटो न लभेत शर्म ॥
अजानता तेन च शौर्यभाजौ ।
छन्नस्य सत्रेण बलं च पार्थ ॥ ६ ॥

इदं विराटेन मयि प्रयुक्तम्।
ां वीक्षमाणो न गतोऽस्मि हर्षम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच।

तेनाप्रमेयेन महाबलेन।
तस्मिंस्तथोक्ते शममास्थितेन॥
तं भीमसेनो बलवानमर्षी।
धनंजयं क्रुद्धमुवाच वाक्यम् ॥ ७ ॥

न पार्थ नित्यं क्षमकालमाह।
बृहस्पतिर्ज्ञानवतां वरिष्ठः॥
क्षमीह सर्वैः परिभूयतेऽसौ।
यथा भुजंगो विषवीर्यहीनः॥ ८ ॥

विराटमद्यैव निहत्य शीघ्रम्।
सपुत्रपौत्रं सकुलं ससैन्यम्॥
योक्ष्यामहे धर्मसुतं च राज्ये।
अद्यैव शीघ्रं त्वरितेप मात्स्यः॥ ९ ॥

अनेन पांचालसुताथ कृष्णा।
उपेक्षिता कीचकेनाभियुक्ता॥
तस्मादयं नार्हति राजशब्दम्।
राजा भव त्वं नृप पार्थ वीर्यात् ॥ १० ॥

राजा कुरूणां च युधिष्ठिरोऽयम्।
मात्स्येषु राजा भवतु प्रवीरः॥
तं मात्स्यदेहं शतधा भिनद्मि।
पूर्णोदकं कुंभमिवाश्मनीह॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच।

भवतः क्षमया राजन्सर्वे दोषाश्च नोऽभवन्।
तं मात्स्यं सबलं हत्वा सपुत्रज्ञातिबांधवम् ॥ १२ ॥
पश्चाच्चैव कुरून्सर्वान् हनिष्यामि न संशयः।
भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तमब्रुवन्॥ १३ ॥

तमब्रवीद्धर्मसुतो महात्मा।
क्षमी वदान्यः कुपितं च भीमम्॥
न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदारः।
प्रसादने सम्यगथास्तु वध्यः॥ १४ ॥

न हंतव्यो दुरात्मायं विराटश्चापि तेऽर्जुन।
श्वःप्रभाते प्रवेक्ष्यामः सभां सिंहासनेष्वपि ॥ १५॥
राजवेषेण संयुक्ताः स्थानमस्य स्वलंकृताः।
विराटो यदि तत्रस्थान् राजालंकारशोभितान् ॥ १६ ॥
राजलक्षणसंपन्नान्यदि तत्र न मंस्यते।
पश्चाद्धन्यामहे पार्थ विराटं सहबांधवम् ॥ १७ ॥

SG, ST, SA omit 5 *b*

SG, ST, SA omit स्थानमस्यस्वलंकृताः 16 *a* and 16 *b* and राजलक्षणसंपन्नान् of 17 *a*.

A r 39

S. cl. adds:—

न्यवसंश्चैव तां रात्रिं नशा धर्मवत्सलाः।

SA[1] omits this lin

Afte *l*. 40

S. cl. adds:—

तां रात्रिमवसत्प्रीतः संप्रहृष्टेन चेतसा।

ADHYĀYA 65.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 5

(D adds this After v. 5)

K adds:—

अचिन्तयत्कथमिमे सभामागम्य भूपिताः।
अतिष्ठन्देवसंकाशाः कथन्नु प्राविशन्निह ॥ १ ॥

After V. 5a

BDEN add:—

राजासनगतं दृष्ट्वा नृपतिर्विस्मितोऽभवत्।

DN add after the above:—

किमिदं को विधिर्ह्यय भयार्त इव पार्थिवः।

After V. 14

Edns and MSS add:—

सच्चयैश्च धनैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः।

After V. 16a

K adds:—

अस्य प्रभावात्सर्वेऽपि भ्रातरोऽमी वयं नृप।
महाप्रभावसंयुक्ता महाबलपराक्रमाः ॥ १ ॥
अस्यैव तपसास्माकं प्रभावाः सन्त्यनेकशः।
विनास्य मनुजैस्तुल्या वयं सर्वे भवाम भो ॥ २॥
यावदेतस्य चादेशं तिष्ठामो वयमादृताः।
पालयन्तः सुरैस्तावदभिपूज्यतमाश्च ह ॥ ३ ॥

After V. 17

M adds:—

सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः।

After V.

K adds:—

छलेन यावद्रिपुभिः सत्यपाशेन बंधितः।
अभूत्तावन्मनुष्येषु सर्वसाधारणोह्ययम् ॥ १ ॥
त्रयोदशमवर्षस्य नष्टचर्या व्रतं त्विदम्।
पारितं त्वत्समक्षं वै तन्निस्तीर्णोऽद्य पांडवः॥२॥
यथावद्व्रतचीर्णोऽयं मेघमध्याद्यथा रविः।
भवेत्प्रतापासह्यस्तु तद्वत्पश्येनमप्यहो ॥ ३ ॥
योग्यस्त्वयं नरपतिः मन्ये शक्रासनस्य च।
तस्मान्मा विस्मयस्तेऽस्तु न मृषा प्रब्रवीमि ते ॥ ४ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 4a

SK adds:—

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातःकृत्यं समाप्य च।
गोसुवर्णादिकं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ १ ॥

After V. 5a

SG, ST add:—

देवा इव वपुष्मन्तो द्युतिमन्तो महौजसः।
सरोषो हृष्टहृदयश्चिन्तयामास वीर्यवान्।
ते तु शूराः कुतः प्राप्ता आसनेषु समागतः॥ १ ॥

S. cl. adds:—

राजवेषानुपादाय पार्थिवो विस्मितोऽभवत्।
किमिदं को विधिस्त्वेष भयार्त इव पार्थिवः॥
पुरुषप्रवरान् दृष्ट्वा विषादमगमन्नृपः ॥ १ ॥

After V. 14

S. cl. adds—

धनैश्च संचयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः।

After V. 19

S. cl. adds—

वाजिनां च शतं राजन् सहस्राण्ययुतानि च।

ADHYĀYA 66

[*NORTHERN RECENSION*]

After V. 11a

Edns BCEGHKLM add.—

तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम्।

After V. 16

H adds:—

भूतपूर्वं न कस्यापि हर्षेणोत्फुल्ललोचनः।
अनेन राजन् वीरेण भीष्मद्रोणमुखा रथाः॥
दुर्योधनेन सहिताः भीमकर्माजयद्रणे॥ १॥
अनेन मत्तमातंगा वमंतो रुधिरं बहु।
हिरण्यकक्षान् संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम्॥ २

AE read the first line after v. 17*a*. K reads v. 2 after
Edns and MSS except H add:—

वैशंपायन उवाच।
एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान् पंच भूपतेः।
ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम्॥ १॥

After V 17a

BE add—

विराटनृपतेरग्रे हर्षेणोत्फुल्ललोचनः।

KLN add:—

महेंद्रकल्पस्य तदा संप्रहृष्टतनूरुहः।

After V. 19a

AFHK add:—

तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम्।
एष भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत्॥
अस्य बाहुबलेनास्मि जीवन्नभ्यागतः पुनः॥ १॥

K omits the first line.

After V. 23

Ends & MSS add:—

एतेषां बाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे ।

After V. 30

K adds:—

पृच्छेऽहं कारणं किंचिदुच्यतां तद्यथातथम् ।
देवानामपि शक्तिर्वः रूपप्रावर्तकारिणी ॥ १ ॥
मन्येऽप्यहं यथापूर्वं रूपं वो नाधुना तथा ।
यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ॥ २ ॥
रूपं कान्ति बलं धैर्यं गुणाः सर्वेऽप्यनीदृशाः ।
सूर्याग्निरुद्रवज्जाता यूयं देवोपमाः क्षणात् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यशौचतपोभिर्नो गुणै प्रीताः सुरा ददुः ।
धर्मदुर्गाप्रभृतयो रूपप्रावर्तद्गुणान् ॥ ४ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 5a

SG, ST add:—

शतं षडधिकं हत्वा द्रौपदीमभ्यनन्दयत् ।

After V. 5

SG, ST add —

मल्लानन्यान् बहून् हत्वा मल्लराजं महाबलम् ।
सभायां तव राजेन्द्र भीम एषोऽहनच्छठम् ॥

S. cl. adds after the above:—

हिडिंबं च बकं चैव किर्मीरं च जटासुरम् ।
हत्वा निष्कंटकं चक्रे अरण्यं सर्वतः शुभम् ॥ १ ॥

After V. 8

S. cl. adds:—

द्रुपदस्य प्रिया पुत्री धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुंडात्समुद्भूता द्रौपदी त्ववगम्यतां ॥ १ ॥

भीम उवाच ।

अस्त्रशो दुर्लभः कश्चित्केवलं पृथिवीमनु ।
धनुर्भृतामतिश्रेष्ठः कौन्तेयोऽय धनंजयः ॥ २ ॥
एतेन खांडवं तस्य ह्यकामस्य शतक्रतोः ।
दग्धं नागवनं चैव सहनागैर्नराधिप ॥ ३ ॥

वर्षे च शरवर्षेण वारितं दुर्जयेन वै ।
कस्माहारिताः सर्वे पार्थिवाः पृथिवीतले ॥ ४ ॥

स्त्रीवेषं कृतवानेष तव राजन्निवेशने ।
बृहन्नलेति यामाहुरर्जुनं जयतां वरम् ॥ ५ ॥

SA omits 5 *b*.

After V. 16

SK adds:—

वैशंपायन उवाच ।

एवं निवेद्य तान् पार्थान् पांडवान् पंच भूपतेः ।
ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १ ॥

After V. 19

SK adds:—

जायते रोमहर्षो मे संस्मृत्यास्य धनुर्ध्वनिं ।
ध्वजस्थं वानरं भूतैराक्रोशंतं सहानुगैः ॥ १ ॥

नाददानं शरान् घोरान् न मुंचंतं शरोत्करान् ।
न कार्मुकं विकर्षन्तमेनं पश्यामि संयुगे ॥ २ ॥

एतद्धनुःप्रमुक्ताश्च शराः पुंखानुपुंखिनः ।
नालक्ष्येषु रणे पेतुर्नाराचा रक्तभोजनाः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णनाराचसंकृत्तशिरोबाहूरुवक्षसाम् ।
कलेवराणि दृश्यन्ते योधानां साश्वसादिनां ॥ ४ ॥

अनेन तटिनी तत्र शोणितांबुप्रवाहिनी ।
प्रवर्तिता भीमरूपा यां स्मृत्वाद्यापि मे मनः ।
प्रकंपते चंडवायुकंपिता कदली यथा ॥ ५ ॥

S. cl. adds after the above:—

अनेन राजन् वीरेण भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
दुर्योधनेन सहिता निर्जिता भीमकर्मणा ॥ १ ॥

अयं भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
यस्य बाहुबलेनास्मि जीवन्प्रत्यागतः पुरम् ॥ २ ॥

After V. 20a

S. cl. adds:—

धनंजयं परिष्वज्य पांडवानथ सर्वशः ।
धर्मराजं नमस्कृत्य राजा राज्येऽभिषेचितम् ॥ १ ॥

Before V. 20b

S. cl. beginning a new Adh. (SK 76) adds:—

वैशंपायन उवाच ।

विराटस्य वचः श्रुत्वा पार्थिवस्य महात्मनः ।

After V. 21a

S. cl. adds:—

तेजस्वी बलवान् शूरो राजराजेश्वरः प्रभुः ।

After V. 21

S. cl. adds:—

वयं च सर्वे सामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसाद्याभ्युपतिष्ठामो राजन् किं करवामहे ॥ १ ॥
राजंस्त्वमसि संग्रामे गृहीतस्तेन मोक्षितः ।
एतेषां बाहुवीर्येण गावश्च विजितास्त्वया ॥ २ ॥
कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसः ।
एष तत्सर्वमकरोत् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥

After V. 22a

SG, ST, SK add:—

अर्घार्हश्चाभिवाद्यश्च प्राप्तकालं च मे मतं ।

After V. 22

S. cl. adds:—

न ह्येते कुपिता शेषं कुर्युराशीविषोपमाः ।
तस्माच्छीघ्रं प्रपद्येम कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
प्रसादयाम्यहं तत्र सह पार्थैर्महात्मभिः ।
उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृतांजलिः ॥ २ ॥
जानाम्यहमिदं सर्वमेषां तु बलपौरुषम् ।
कुले च जन्म महति फल्गुनस्य च विक्रमम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उत्तरात्पांडवाञ्श्रुत्वा विराटो रिपुसूदनः ।
उत्तरं चापि संप्रेक्ष्य प्राप्तकालमचिंतयत् ॥ ४ ॥
ततो विराटः सामात्यः सहपुत्रः सबांधवः ।
उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृतांजलिः ॥
भूमौ निपतितस्तूर्णं पांडवस्य समीपतः ॥ ५ ॥

विराट उवाच ।

प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रच्छन्नरूपवेषत्वान्नाभिदृष्टस्तृणैर्वृतः ॥
शिरसाभिप्रपन्नोऽस्मि सपुत्रपरिचारकः ॥ ६ ॥

SG, ST omit 3 *b*.

SA[1] omits verses 3 *a*, *b* and 4 *a*.

After V. 25a

S. cl. adds:—

अवमत्य कृतं सर्वमज्ञानात्प्राकृते यथा ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

यदिदं मामकं राष्ट्रं पुरं राज्यं च पार्थिव ।
सदंडकोशं विसृजे तव वश्योऽस्मि पार्थिव ॥
वयं च सर्वे सामात्या भवन्तं शरणं गताः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तं धर्मराजः पतितं महीतले ।
सबंधुवर्गं प्रसमीक्ष्य पार्थिवम् ॥
उवाच वाक्यं परलोकदर्शनः ।
प्रनष्टमन्युर्गतशोकमत्सरः ॥ २ ॥
न ते भयं पार्थिव विद्यते मयि ।
प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् ॥
एतत्त्वया सम्यगिहोपपादितम् ।
द्विजैरमात्यैः सदशैश्च पांडितैः ॥ ३ ॥
इमां च कन्यां समलंकृतां भृशम् ।
समीक्ष्य तुष्टोऽस्मि नरेन्द्रसत्तम ॥ ४ ॥
क्षान्तमेतन्महाबाहो यन्मां वदसि पार्थिव ।
न चैव किंचित्पश्यामि विकृतं ते नराधिप ॥ ५ ॥

After V. 31a

S cl. adds—

विभक्तमेतद्भवतां नोत्कठां कर्तुमर्हथ ।
अविभक्तं भवाद्भिर्मे न संदेहो नराधिपाः ॥ १ ॥

SG, ST, SA omit 1 *b*.

After V. 31

S. cl. adds:—

(SK. begins Adhy. 77)

इदं सनगरं राष्ट्रं सजनं सवधूजनम् ।
युष्मभ्यं संप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ॥ १ ॥
अहं वृद्धश्चिरं राजन्भुक्तभोगश्चिरं सुखम् ।
राज्यं दत्वा तु युष्मभ्यं प्रव्रजिष्यामि काननम् ॥ २ ॥

After V. 33

S cl. adds:—

वयं वनान्तरात्प्राप्ता न ते राज्यं गृहामहे ।
किन्तु दुर्योधनादीनां राज्ञां राज्यं गृहामहे ॥ १ ॥

ADHYĀYA 67.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 18a

Edns and MSS add:—

समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।

After V. 19a

Edns BCDGHKN add:—

पूजयामास विधिवत् सभृत्यबलवाहनान् ।

After V. 21a

Edns and MSS add:—

अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एव च ।

After. V. 21

K adds:—

अन्येऽपि बहवः शूरा नृपाः प्रीतिपरायणाः ।
विभ्यन् केऽपि समाजग्मुः पांडवेभ्यो हितैषिणः ॥

After V. 25

Edns and MSS add:—

ततो विवाहो विधिवद्ववृधे मत्स्यपार्थयोः ।

KLM add:—

अनेकशः समाजग्मुः नानादिग्भ्यो नराधिपाः ।
विराटनगरं प्राप्य हस्त्यश्वरथसादिनः ॥ १ ॥
नानादेशोद्भवाश्चैव रत्नानि सुबहूनि च ।
वस्त्राणि च महार्हाणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ २ ॥
रौक्म्यं चोच्चावचं वस्त्रं श्लक्ष्णाणि च मृदूनि च ।
मणिकांचनचित्राणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ३ ॥
अश्वान् तित्तिरिकल्मापान् श्वेताश्वांश्च सहस्रशः ।
विवाहार्थमनुप्राप्ताः साभद्रस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
मंगलेन च संयुक्तं ब्रह्मघोषेण नादितम् ।
वेदोद्गीतैः सामभिश्च स्तुतिभिर्ब्रह्मचारिणाम् ॥ ५ ॥
वेदी विरचिता तत्र सर्वरत्नविभूषिता ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णाः सर्वशः शुक्लवाससः ॥ ६ ॥
नानादेशोद्भवाश्चैव गायनास्तत्र चागताः ।
समेताः सर्वशस्तत्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ७ ॥

After V. 28

H adds:—

तंत्रीनादमहानादैर्विस्पष्टस्वननादितैः ।
तथानर्तकनृत्यद्भिः......चैव गायनैः ॥
वाद्यद्भिश्चारुवाद्यं च नरैर्मुदितमानसैः ॥ १ ॥

After V. 34a

H adds—

सुभद्रायांकमारोप्य स्नुषां तां वरवर्णिनीं ।
कुपिता तत्र पांचाली निर्गच्छन्तीव मन्दिरात् ।
अर्जुनेन तदा कृष्णस्तांगृहीत्वा समानयत् ॥ १ ॥
स्नुषा तव महाभागे पुत्रोऽयं नात्र संशयः ॥ २ ॥
तस्या अंके समारोप्य वधूवरमनोहरम् ।
सुभद्रा पादलग्नापि कृष्णेन सह भामिनी ॥ ३ ॥
संतोषं परमं प्राप्ता पांचाली वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

After V. 35

AFL add—

प्रादान्मत्स्यपतिर्हृष्टः प्रीत्यर्थमभिमन्यवे ।

Edns CDGHKN add:—

हुत्वा सम्यक् समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ।
राज्यं बलं च कोशं च सर्वमात्मानमेव च ॥ १ ॥

DKN add after the above:—

न्यवेदयत्पांडवेभ्यो विराटः प्रीतिमांस्तदा ।

After V. 37

Edns and MSS add:—

भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 13

S. cl. adds:—

प्रतिगृह्य स्नुपार्थे वै दर्शयन् व्रतमात्मनः ।
शीलशौचसमाचारं लोकस्यावेद्य फल्गुनः ॥ १ ॥
लोके विख्याप्य माहात्म्यं यशश्च स परंतपः ।
कृतार्थः शुचिरव्यग्रस्तुष्टिमानभवत्तदा ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

राजन्प्रीतोऽस्मि भद्रं ते सखा मेऽसि परंतप ।
सुखमध्युषिताः सर्वे अज्ञातास्त्वयि पार्थिव ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

विराटनगरे राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
पूजितश्चाभिषिक्तश्च रत्नैश्च शतशोऽर्चितः ॥ ४ ॥

तथा ब्रुवन्तं प्रसमीक्ष्य राजा ।
परं प्रहृष्टः स्वजनेन तेन ॥
स्नेहात्परिष्वज्य नृपो भुजाभ्याम् ।
ददौ महार्थं कुरुपांडवानाम् ॥ ५ ॥

युद्धात्प्रयाताः कुरवो हि मार्गे ।
समेत्य सर्वे हितमेव तत्र ॥
आचार्यपुत्रः शकुनिश्च राजा ।
दुर्योधनः सूतपुत्रश्च कर्णः ॥ ६ ॥

संमंत्र्य राजन् सहिताः समर्थाः ।
समादिशन् दूतमथो समग्राः ॥

युधिष्ठिरश्चापि सुसंप्रहृष्टः ।
दुर्योधनाद्दूतमपश्यदागतम् ॥ ७ ॥

स चाब्रवीद्धर्मराजं समेत्य ।
युधिष्ठिरं पांडवमुग्रवीर्यम् ॥

धनंजयेनासि पुनर्वनाय ।
प्रव्राजितः समये तिष्ठ पार्थ ॥

त्रयोदशे ह्येव कीरीटमाली ।
संवत्सरे पांडवेयोऽद्य दृष्टः ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्धर्मसुतः प्रहस्य ।
क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि सुयोधनं तम् ॥

पितामहः शान्तनवो ब्रवीतु ।
पूर्णो न पूर्णोऽद्य त्रयोदशो नः ॥ ९ ॥

संवत्सरांते तु धनंजयेन ।
विष्फारितं गांडिवमाजिमध्ये ॥

पूर्णो न पूर्णो न इति ब्रवीतु ।
यदस्य सत्यं मम तत्प्रमाणम् ॥ १० ॥

तेनैवमुक्तः स निवृत्य दूतः ।
दुर्योधनं प्राप्य शशंस तत्वम् ॥

समेत्य दूतेन स राजपुत्रो ।
दुर्योधनो मंत्रयामास तत्र ॥ ११ ॥

भीष्मेण कर्णेन कृपेण चैव ।
द्रोणेन भूरिश्रवसा च सार्धम् ॥

संमंत्र्य रात्रौ बहुभिः सुहृद्भिः ।
भीष्मोऽब्रवीद्धार्तराष्ट्रं महात्मा ॥

तीर्णप्रतिज्ञेन धनंजयेन ।
विष्फारितं गांडिवमाजिमध्ये ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

नेच्छंत्यसत्येन सुरेंद्रलोकम् ।
पांडोः सुता ब्रह्मणश्चापि लोकम् ॥

तथ्यं च ते पथ्यमहं ब्रवीमि ।
स्वर्ग्यं यशस्यं परलोकपथ्यम् ॥ १३ ॥

कुन्तीसुतैस्त्वं समुपैहि संधिम्।
भुंक्ष्व स्वराज्यं सह पाण्डवेयैः॥
युध्यस्व नो चेत् स्थिरबुद्धिराजौ।
कुन्तीसुतैर्यद्यपि राज्यमिच्छेः॥ १४॥
शान्त न शक्यं कपटेन भोक्तुम्।
राज्यं परेषां महतां बलीनाम्।
जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समग्रम्।
हतो भवान् भोक्ष्यति वह्निलोकम्॥ १५॥

वैशंपायन उवाच।

ततः स भागीरथिसूनुवाक्यम्।
निशम्य गांधारितनूद्भवो नृपः॥
उवाच भीष्मं प्रमुखे च पित्रोः।
महीं न दद्यामणुमात्रिकामपि॥ १६॥
निहन्मि पाण्डुदरसंभवान् वा।
हतोऽस्मि तैर्वा सुरलोकमेमि॥
ते धार्तराष्ट्राः समयं निशाम्य।
तीर्णप्रतिज्ञस्य धनंजयस्य॥
संचिन्त्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिः।
सपार्थिवाः स्वानि गृहाणि जग्मुः॥ १७॥

SA[1] omits यत्र &c (10 b.)

SA[1] omits संवत्सरान्ते to भवन्तु।

SG, ST, SA omit verses 13, 14, 15,16 and 17 a

After V 14

SG, ST add·—

विराटेन सपुत्रेण पूज्यमानाः समावसन्।

S. cl. adds:—

दूतानमित्रेषु सर्वेषु प्रातिसंबंधिकेष्वपि।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः॥ १॥

After V 18a

S cl. adds.—

समस्तार्श्वाहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः।

After V. 20

SK, SG, ST add:--

तस्मिन् काले निशम्याथ दूतवाक्यं जनार्दनः ।
दयितं स्वस्रियं पुत्रं सुभद्रायाः सुमानितम् ॥ १ ॥
अभिमन्युं समादाय रामेण सहितस्तदा ।
सर्वयादवमुख्यैश्च संवृतः परवीरहा ॥
शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्विराटनगरं ययौ ॥ २ ॥

After V. 21a

S. cl. adds:—

अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एव च
प्रद्युम्नश्चमहाबाहुरुल्मुकश्च महाबलः ॥ १ ॥

After V. 21

SK, SG, ST add:--

कृष्णेन सहिताः सर्वे पांडवान् द्रष्टुमागताः

After V. 24

SK, SG, ST add:—

वासुदेवं तथायान्तं श्रुत्वा पांडुसुतास्तदा ।
मात्स्येन सहिताः सर्वे प्रत्युद्याता जनार्दनम् ॥ १ ॥
शंखदुन्दुभिनिर्घोषैर्मंगलैश्च जनार्दनम् ।
ववन्दुर्मुदिताः सर्वे पादयोस्तस्य पांडवाः ।
मात्स्येन सहिताः सर्वे आनंदाश्रुपरिप्लुताः ॥ २ ॥

पांडवा ऊचुः ।

तव कृष्ण प्रसादाद्वै वर्षाण्येतानि सर्वशः ।
त्रयोदशोऽपि दाशार्ह यथा स समयः कृतः ॥ ३ ॥
उषिताः स्मो जगन्नाथ त्वं नाथो नो जनार्दन ।
रक्षस्व देवदेवेश त्वामार्य शरणं गताः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तान् वन्दमानान् सहसा परिष्वज्य जनार्दनः ।
विराटस्य सहायांस्तान् सर्वयादवसंवृतः ॥ ५ ॥
यथार्हं पूजयामास मुदा परमया युतः ।
वृष्णिवीराश्च तान् सर्वान्यथार्हं प्रतिपेदिरे

कृष्णा च देवकीपुत्रं ववन्दे पादयोस्तथा।
तामुधम्य सुकेशान्तां नयने परिमृज्य च ॥ ७ ॥

उवाच वाक्यं देवेशः सर्वयादवसन्निधौ।
मा शोकं कुरु कल्याणि धार्तराष्ट्रान् समाहितान ॥ ८ ॥

अचिरात् घातयित्वाहं पार्थेन सहितः क्षितिम्।
युधिष्ठिराय दास्यामि यातु ते मानसो ज्वरः ॥ ९ ॥

अभिमन्युना च पार्थेन रौक्मिणेयेन ते शपे।
सत्यमेतद्वचो मह्यमवेहि त्वमनिन्दिते ॥ १० ॥

इत्युक्त्वा तां विसृज्याथ प्रीयमाणो युधिष्ठिरं।
अन्वास्त वृष्णिशार्दूलः सहवृष्ण्यंधकैस्तथा ॥ ११ ॥

S. cl. adds after the above —

उपप्लाव्यं ययुः शीघ्रं पांडवार्थे महाबलाः।
ततः शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ १ ॥

समीपमभिवर्तन्ते योधा यौधिष्ठिरं बलम्।
समुद्रमिव घर्मान्ते स्रोतश्रेष्ठाः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

SK, SG, ST add after the above —

तानागतानभिप्रेक्ष्य पार्थो ज्ञानभृतांवरः।
पूजयामास विधिवद्यथार्हं राजसत्तमान् ॥ १ ॥

After V. 25

SK, SG, ST add:—

राजानो राजपुत्राश्च निवृत्ते समये तथा
यथार्हं पाडवश्रेष्ठैरवर्तन्ताभिपूजिताः ॥ १ ॥

आसन् प्रहृष्टमनसः पारिबर्हं ददुस्तदा।
सर्वेषु समवेतेषु राजभिर्वृष्णिभि सह ॥ २ ॥

SG, ST omit 27.

S. cl. adds:—

ततो विवाहो विधिवद्वबृधे कुरुमात्स्ययो

H „ इति श्री महाभारते विराटपर्वणि अभिमन्युविवाहिको नाम ६८ अध्यायः॥ श्रीमत्रिपुरसुंदर्पणमस्तु ॥

K „ इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्वणि अभिमन्युविवाहः समाप्तः ॥ ६३ ॥ समाप्तं च विराटपर्व ॥ स्वस्ति संवत् १५५३ वर्षे वैशाख शुदि १ भृगुवारेऽद्येह राजपुरग्रामवास्तव्य मेवाडज्ञाती पंडित जागंकेन विराटपर्वस्य लिखितं ॥ शुभमस्तु ॥

L „ इति विराटपर्वण्यभिमन्युविवाहः ॥ इति विराटपर्व समाप्तं संवत् १५९९ वर्षे फा० वदि ९ भौमे ॥ छ ॥

M „ इति श्री महाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां संहितायां विवाहो नामाध्यायः ॥ ६७ ॥ विराटपर्व समाप्तं ॥

N „ इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि अभिमन्युविवाहो नाम ७० अध्यायः विराटपर्व च समाप्तम् । श्रीव्रजनाथ देवशर्मणो लिपिरियं पुस्तकं च ।

SG „ इति विराटपर्वणि अष्टसप्ततितमोध्यायः। विराटपर्व समाप्तम् ॥ तिरु- वेंकटाचारि ॥

ST „ ...र माघ सु १२ सोमवारम्... सूनु तिंताति राजु व्रासेनु व्रात अक्षर तद्दुलु क्षमरायवले महाभारते विराटपर्व समग्रम्।

SA „ इति श्री महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां विराटपर्वणि अभिमन्यु- विवाहो नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः विराटपर्व समाप्तम् ॥

END
of the
APPENDIX.

SUPPLEMENTS.

After V. 28

S. cl. adds:—

स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च उत्सवे तस्य मङ्गले।
द्रौपद्यन्तःपुरे चैव विराटस्य गृहे स्त्रियः ॥ १ ॥

After V. 31

SG, ST, SK add:—

भृङ्गारं तु समादाय सौवर्णं जलपूरितम्।
पार्थस्य हस्ते सहसा सुतामिन्दीवरेक्षणाम्।
स्नुषार्थं प्राक्षिपद्वारि विराटो वाहिनीपतिः ॥ १ ॥

After V. 33

SK, SA add:—

द्रुपदश्च विराटश्च शिखंडी च महाबलः।
युयुधानश्च शैब्यश्च धृष्टद्युम्नश्च सात्यकिः ॥ १ ॥
सर्वेतेऽक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः।
पाण्डवं परिवार्यैते निवेशं चक्रिरे तदा ॥ २ ॥

After V. 34

SK, SA add:—

ततो विवाहो ववृधे स्फीतः सर्वगुणान्वितः।
सौभद्रस्याद्भुतं कर्म पितुस्तव पितुस्तदा ॥ १ ॥

SK, SG, ST add after the above:—

धौम्यः शिष्यैः परिवृतो जुहावाग्नौ विधानतः।
अग्निं प्रदक्षिणीकुर्वन्सौभद्रः पाणिमग्रहीत् ॥ १ ॥

SK, SA add after the above v.:—

ततः पार्थाय संहृष्टो मात्स्यराजो धनं महत्।

After V. 35

SK, SG, ST add:—

प्रादान्मात्स्यपतिर्हृष्टः कन्याधनमनुत्तमम्।

SK, SA add after the above:—

पारिबर्हं च पार्थेभ्यः प्रददौ मत्स्यपुंगवः।
कृष्णेन सह कौन्तेयः प्रत्यगृह्णात्प्रभूतवसु ॥ १ ॥

After V. 37

ST adds:—

पट्टवासांसि चित्राणि दासीदासान्बहून् ददौ ।

SK, SG, ST add:—

नागरान्प्रीतिभिर्दिव्यैस्तर्पयामास भूपतिः ।

After V. 38

SK, SG, ST add:—

पुरोहितैरमात्यैश्च पौरजानपदैः सह ।
विराटो नृपतिः श्रीमान्सौभद्रायाभिमन्यवे ।
तां सुतामुत्तरां दत्वा मुमुदे परमं तदा ॥ १ ॥

S. cl. adds after the above:—

जनमेजय उवाच ।

वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः ।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ॥ १ ॥

A ends as:—इति श्री महाभारते शत........................शिवमस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ स्वस्ति संवत् १४ चैत्रा...........

B " इतिश्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि अभिमन्यु-उत्तराविवाहः समाप्तः ॥ समाप्तमिदं विराटपर्व ॥

C " इतिश्री विराटपर्वाणि उत्तर गोग्रहे समाप्तः ॥ शाके १६०६ देशमुख रघोजी पंडिनां विराटपर्व गोविंदभट्टेन लिखितम् ॥

D " श्रीमहाभारते शतसहस्रसंहितायां विराटपर्वणि ... मन्यु ... वाहे द्विसप्ततितमोध्यायः ॥ ७२ ॥ समाप्तमिदं विराटपर्व ॥

E fol. lost.

F " इति श्री महाभारते विराटपर्वाणि शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्व समाप्तमिति ॥ अतःपरं उद्यमपर्व भविष्यति ॥ संवत् १४९३ वर्षे फाल्गुन शुदि २ द्वितीयायां गुरौ अद्येह डुलिग्रामे राजश्री सांगा विजय राज्ये औदीच्यज्ञातीयपंडितनारदसुतदेवाकेन महं जनार्दनसकाशात् विराटपर्वणः पुस्तकोयमलेखि ॥ शुभं भवतु ॥

G " इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्वणि उत्तराविवाहो· नाम ॥ विराटपर्व समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १६७० वदि १२ ॥

SUPPLEMENT I.

राजवसतिखण्डं from the विधुरपण्डितजातक।

(No 545: Fausböll's Edition, vol VI. pp. 292–298)

(See Notes, p. 15)

अथ ते ञातयो उपसङ्कमित्वा तुण्हीभूते दिस्वा "ताता मा चिन्तयित्थ, सब्बे सङ्खारा अनिच्चा, यसो नाम विपत्तिपरियोसानो, अपि च तुम्हाकं राजवसतिं नाम यसपटिलाभकारणं कथेस्सामि तमेकग्गचित्ता सुणाथा" ति बुद्धलीळ्हाय राजवसतिं नाम पट्ठपेसि.

तमत्थं पकासेन्तो सत्था आहः।

126 सो च मित्ते अमित्ते च ञातयो सुहदज्जने।
अलीनमनसङ्कप्पो विधुरो एतदब्रवि-॥

127 एथय्यो राजवसतिं निसीदित्वा सुणोथ मे।
यथा राजकुलं पत्तो यसं पोसो निगच्छतीति॥

128 न हि राजकुलं पत्तो अञ्ञातो लभते यसं।
नासूरो न पि दुम्मेधो नप्पमत्तो कुदाचनं॥

129 यदाऽस्स सीलं पञ्ञं च सोचेय्यं चाधिगच्छति।
अथ विस्ससते त्यम्हि गुय्हं चऽस्स न रक्खति॥

130 तुला यथा पग्गहिता समदण्डा सुधारिता।
अज्झिट्ठो न विकम्पेय्य स राजवसतिं वसे॥

131 तुला यथा पग्गहिता समदण्डा सुधारिता।
सब्बानि अभिसंभोन्तो स राजवसतिं वसे॥

132 दिवा वा यदि वा रत्तिं राजकिच्चेसु पण्डितो।
अज्झिट्ठो न विकम्पेय्य स राजवसतिं वसे॥

133 दिवा वा यदि वा रत्तिं राजकिच्चेसु पण्डितो।
सब्बानि अभिसंभोन्तो स राजवसतिं वसे॥

134 यो चऽस्स सुकतो मग्गो रञ्ञो सुप्पटियादितो।
न तेन वुत्तो गच्छेय्य स राजवसतिं वसे॥

135 न रञ्ञो समकं भुञ्जे कामभोगे कुदाचनं ।
सब्बत्थ पच्छतो गच्छे स राजवसतिं वसे ॥

136 न रञ्ञो सदिसं वत्थं न माला न विलेपनं ।
आकप्पं सरकुत्तिं वा न रञ्ञो सदिसमाचरे ॥
अञ्ञं करेय्य आकप्पं स राजवसतिं वसे ॥

137 कीळे राजा अमच्चेहि भरियाहि परिवारितो ।
नामच्चो राजभरियासु भावं कुब्बेथ पण्डितो

138 अनुद्धतो अचपलो निपको संवुतिन्द्रियो ।
मनोपणिधिसंपन्नो स राजवसतिं वसे ति ॥

139 नास्स भरियाहि कीळेय्य न मन्तेय्य रहोगतो
नास्स कोसा धनं गण्हे स राजवसतिं वसे ॥

140 न निद्दन्नं बहुं मञ्ञे न मदाय सुरं पिवे ।
नास्स दाये मिगं हञ्ञे स राजवसतिं वसे ॥

141 नास्स पीठं न पल्लङ्कं न कोच्छं न नागं रथं
सम्मतोऽम्हीति आरूहे स राजवसतिं वसे ॥

142 नातिदूरे भवे रञ्ञो नाच्चासन्ने विचक्खणो ।
सम्मुखे चऽस्स तिट्ठेय्य सन्दिस्सन्तो सभत्तुनं

143 न वे राजा सखा होति न राजा होति मेथुनो
खिप्पं कुज्झन्ति राजानो सूकेनऽक्खि व घट्टि

144 न पूजितो मञ्ञमानो मेधावी पण्डितो नरो ।
फरुसं पतिमन्तेय्य राजानं परिसङ्गितं ॥

145 लद्धवारो लभे वारं नेव राजूसु विस्ससे ।
अग्गीव यतो तिट्ठेय्य स राजवसतिं वसे ॥

146 पुत्तं वा भातरं सं वा सम्पग्गण्हाति खत्तियो ।
गामेहि निगमेहि वा रट्ठे जनपदेहि वा ।
तुण्हीभूतो उपेक्खेय्य न भणे छेकपापकं ॥

147 हत्थारूहे अनीकट्ठे रथिके पत्तिकारिके ।
तेसं कम्मावदानेन राजा वड्ढेति वेतनं ।
न तेसमन्तरा गच्छे स राजवसतिं वसे ॥

148 चापो वूनुदरो धीरो वंसो वापि पकम्पये ।
पटिलोमं न वत्तेय्य स राजवसतिं वसे ॥

149 चापो वूनुदरो अस्स मच्छो वऽस्स अजिव्हवा ।
अप्पासी निपको सूरो स राजवसतिं वसे ॥

150 न बाळ्हं इत्थिं गच्छेय्य सम्पस्सं तेजसंखयं ।
कासं सासं दरं बल्यं खीणमेधो निगच्छति ॥

151 नातिवेलं पभासेय्य न तुण्ही सब्बदा सिया ।
अविकिण्णं मितं वाचं पत्ते काले उदीरये ॥

152 अक्कोधनो असंघट्टो सच्चो सण्हो अपेसुणो ।
सम्फं गिरं न भासेय्य स राजवसतिं वसे ॥

153 विनीतो सिप्पवा दन्तो कतत्तो नियतो मुदु ।
अप्पमत्तो सुचि दक्खो स राजवसतिं वसे ॥

154 निवातवुत्ति वुड्ढेसु सप्पतिस्सो सगारवो ।
सुरतो सुखसंवासो स राजवसतिं वसे ॥

155 आरका परिवज्जेय्य सहितुं पहितं जनं ।
भत्तारञ्ञेवुदिक्खेय्य अनञ्ञस्स च राजिनो ॥

156 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
सक्कच्चं पयिरुपासेय्य स राजवसतिं वसे ॥

157 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
सक्कच्चं अनुवासेय्य स राजवसतिं वसे ॥

158 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
तप्पेय्य अन्नपानेन स राजवसतिं वसे ॥

159 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
आसज्ज पञ्ञे सेवेथ आकङ्ख वुद्धिमत्तनो ॥

160 दिन्नपुब्बं न हापेय्य दानं समणब्राह्मणे ।
न च किञ्चि निवारेय्य दानकाले वनिब्बके ॥

161 पुञ्ञवा बुद्धिसम्पन्नो विधानविधिकोविदो ।
कालञ्ञू समयञ्ञू च स राजवसतिं वसे ॥

162 उट्ठाता कम्मधेय्येसु अप्पमत्तो विचक्खणो ।
सुसंविहितकम्मन्तो स राजवसतिं वसे ॥

163 खलं सालं पसुं खेत्तं गन्ता चऽस्स अभिक्खणं ।
मितं धञ्ञं निधापेय्य मितञ्च पाचये घरे ॥

164 पुत्तं वा भातरं सं वा सीलेसु असमाहितं ।
अनङ्गवा हि त बाला यथा पेता तथेव ते ।
चोळं च नेसं पिण्डं च आसीनानं व दापये ॥

165 दासे कम्मकरे पेस्से सीलेसु सुसमाहिते ।
दक्खे उट्ठानसम्पन्ने आधिपच्चम्हि ठापये ॥

166 सीलवा च अलोलो च अनुरत्तो च राजिनो ।
अवीरहो हितो तस्स स राजवसतिं वसे ॥

167 छन्दञ्ञू राजिनो अस्स चित्तट्ठो चऽस्स राजिनो ।
असंकुसकवत्तिऽस्स स राजवसतिं वसे ॥

168 उच्छादये च नहापये धोवे पादे अधोसिरं ।
आहतोऽपि न कुप्पेय्य स राजवसतिं वसे ॥

169 कुम्भं पञ्जलिं करिया वायसं वा पदक्खिणं ।
किमेव सब्बकामानं दातारं धीरमुत्तमं ॥

170 यो देति सयनं वत्थं यानमावसथं घरं ।
पज्जुन्नोरिव भूतानि भोगेहिमभिवस्सति ॥

171 एसय्यो राजवसति वत्तमानो यथा नरो ।
आराधयति राजानं पूजं लभति भत्तुसू ति ॥

एवं असमधुरो विधुरो बुद्धलीव्हाय राजवसतिं कथेसीति.

॥ राजवसतिखण्डं ॥

SUPPLEMENT II.

Quotations in the Javanese Version of the Viraṭaparvan compared with our text.

ADHYĀYA I.

अविघ्नमस्तु

शाक्रेयो यस्तपस्यन्यकरिपुवरमाप्त्वा सला-
सन् (?) इतो वै ।
पुंसा युक्तोपलेभे विशलपसुलनिर् (?) या पुनः
कन्यकाथ ॥
आपद्धर्म्मप्रतीकारजननकुशलो यस्तयोरात्मपुत्रः ।
कृष्णद्वैपायनाख्यः स जयति भगवान् श्रोत्रि-
याणां विशिष्टः ॥ १ ॥ ......

अपि च

यस्माच् च्रमेती गुणशालिकादि या ।
सार्धान वर्पा शतरोहिनास् पिते ॥
यद्धैर्य वर्पामित कारियस्तु सा ।
श्रीधर्मवंशतगुः अनन्तविक्रम ॥ २ ॥ ......
कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्य्योधनभयार्दिताः ॥ 1. 1
चेदिमत्स्यश्च शूरसेनाः पटच्चराः । 1. 10*b*
मत्स्याश्च ।
दशार्णा नवराष्ट्राश्च मल्लाःशाल्वा युगंधराः ।
कुंतिराष्ट्रंश अवन्ति 1. 11
a दशार्णा for दशार्णा । नवराष्ट्र च ।
b च for श ।
मृदुर्वदान्यो न्हीमांश्च धार्मिकः सत्यसंगरः ।
राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि पांडव ॥ 1. 19
a धीमांश्च for न्हीमांश्च ।
b भारत for पाण्डव ।

ADHYĀYA 4.

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत ॥ 4. 8

b मात्र for अत्र ।

अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
कुंतीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ 4. 47

b च for नो । च for वा ।

प्रस्थानमंगल 4. 49*b*

प्रस्थाने यद्विधीयते ।

ADHYĀYA 5.

कालिंदी नदी 5. 1*b*

गिरिदुर्ग, वनदुर्ग 5. 3*a*

यकृल्लोम, शूरसेन 5. 4*b*

जनपद 5. 6*a*

राजधानी 5. 10*a*, 7*a*

जयो जयंतो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ 5. 34

a जयद्बलः ।

b तेषां चक्रे ।

ADHYĀYA 6.

............विषयादिहागतः ॥ 6. 10*b*

गोत्रं च नामापि शंस तत्वतः । *c*

किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ *d*

c च after नामापि is omitted.

युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा ।
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ।
अक्षान्प्रयोक्तुं कुशलोस्मि देविता ।
नाम्नास्मि कंकेति.......... ॥ 6. 11

a सखा पुरा ।

b वैयाघ्रपद्यः प्रवरोऽस्मि वाडवः ।

c प्रवप्तुम् for प्रयोक्तु॰ ने for देविता ।

d कंकेति नाम्नास्मि ।

जयतीन्दुं मुखं तस्या गतिर्हंसस्मितं श्रियम् ।
मृदुत्वं चलतं सेयं कथं दधी भविष्यति ॥

ADHYĀYA 8.

सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतन्ब्रवीमि ते । — 8 10b

सैरन्ध्रा । एतद् ।

अहमेतन्सुमालिनीम् । — cf 8 19a

गंधर्वाः पतयो मह्यं युवानः पच भाविनि । — 8 27b

b भामिनि ।

ADHYĀYA 11.

कुतोसि कस्यासि कथं त्वमागतः । — 11 4c

मातलिरिव देवपतेर्दशरथनृपतेः सुमंत्रो यंता । — App 11 p 65 S R (after v 7)
सोह इव जामदग्न्यस्य तथा च ते शिक्षयाम्यश्वान् ॥

a सुमन्त्र इव यन्ता ।
b सुमह for सोह । जामदग्नेस्तथैव तव for जामदग्न्यस्य तथा च ते ।

ADHYĀYA 13.

आगतं राजमल्लेन कृत्स्ने भूर्भुवमडले । — App 13 p 69 S R (v 4b & 5a)
सिंहव्याघ्रगजा वापि क्रीडन्ति विद्धि भूतले ॥

a मल्लराज मा for राजमल्लेन । पृथिवी for भूर्भुव ।
b सिंहव्याघ्रगणे सार्धं क्रीडन विद्धि भूतले ।

ADHYĀYA 14.

स तु कामाग्निसंतप्तः । — 14 5a
नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा ।
राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ॥
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशम् ।
गंधेन जाता मदिरेव भाविनी ॥ — 14 6

a नेयं परा जातु मयेह दृष्टा ।
d जाया for जाता । भामिनी for भाविनी ।

लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे । — App 14 N R p 71 S R p 76 verse 5
न्हीः श्रीः कीर्तिरथो कांतिरासां का त्वं वरानने ।

रतिर्वा रूपिणीति त्वम् । — App. 14. N. R. p. 71 S R. p. 76 verse 6a.

अतीवरूपिणी किं त्वम् ।

लज्जोन्मादो ममार्द्दनः दावाग्निरिव निर्दहन् ।
त्वत्संगमातिसंकल्पविवृद्धो मां दहत्यपि ॥ — App. 14 N. R. p. 72 S. R. p. 77 verse 13.

a जज्वाल चाभिमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
b अभि for अति । अयम् for अपि ।

परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्य्या कथंचन ।
विवर्ज्जनं ह्यकार्य्याणामेतत्सुपुरुषव्रतम् ॥ — 14. 14

b सत् for सु । व्रतम् for व्रतम् ।

किं मातुरंके शयितो यथा शिशुः ।
चंद्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ — 14. 20 *cd*

b जिघृक्षन् for जिघृक्षुः । मां जिघृक्षसि for मन्यसे हि माम् ।

ADHYĀYA 15.

उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
..........पिपासा मां प्रबाधते ॥ — 15. 10

a सेरंध्रि for सैरिंध्रि ।

तपो यज्ञं साधयंती गुरुवश्या पतिव्रता ।
स त्वेन रक्षितां व्यक्तमभवङ्कीचको वशे ॥ — App. 15 S. R. p. 84 after v. 18

Similar in sense is the verse in our text, 15. 18. and in the App. S. R. p. 84.

देवाः रक्षन्तु मामिह । — ......

ADHYĀYA 16.

केचित्प्राशंसन तां वधूं केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।
केचिन्निन्दन्ति विराटं केचिद्देर्वी च ते नराः ॥ — App 16. S. R. p. 92 after v. 30

a केचित्कृष्णां प्रशंसंति for the first half.
b राजानं for विराटं । ता for ते ।

भर्त्तारमनुरुध्यंत्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ — 16. 34

a अनुवर्तन्त्यः for अनुरुध्यंत्यः ।

ADHYĀYA 17.

भवे कुण्डं न हन्यास्त्वं ग्रीवाबद्धा जले म्रिये ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ॥ — App. 17. S. R. p. 101 (after v.6) verse 2.

a कीचक चेन्न for भवे कुड न । ग्रीवा बध्व

अस्त्रेणांगं च भेत्स्यामि । — App 17. S. R. p. 101 (after v. 6) v 3*b*

शस्त्रेणांगं च भेत्स्यामि ।

महान् कं सोपशासनम् । — ......

ADHYĀYA 18.

कूपेग्निरिव संवृतः । — 18. 13*b*

सवृतः ।

ADHYĀYA 19.

अनित्यानि किन्तु मार्त्यानि । — App 19. p. 106 N. R. S. R. before v. 3

similarity in sense अनित्याः किलमत र्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।

ADHYĀYA 20.

समयं रक्षमाणानां भार्य्या को न भविष्यति ।
भार्य्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ — 20. 30
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः । — 20. 30*b*

a दारा यो for भार्या को ।
b see the readings on 30 *b*.

वदतां वर्णधर्म्मांश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् । — 20. 32*a*

हि मे for इति ।

ADHYĀYA 21.

कीचकस्यपि नष्टस्य मुखहस्तौ च मस्तकम् ।
भवत्वा सर्व्वाणि रूपाणि गात्रे प्रवेशयाम्यहम् ॥ — App 21. S. R. p 115 (after v. 1)

a कीचकस्यास्य पादौ च मुख हस्तौ च मस्तकम् ।
b भक्त्वा । रोषेण for रूपाणि । गात्रेशयाम्यहम् ।

दंडपाणिरिवांतकः । — 21 61*b*

क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा। — 21. 84*a*

ADHYĀYA 22.

जयो जयंतो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः । 22. 12a

न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुक । 22 20a

एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां हिंसंति मानवाः । 22. 26b

हिंसंत्यनागसम् for हिंशंति मानवाः ।

ADHYĀYA 23.

यथा वज्रेण वै दीर्ण्णं पर्व्वतस्य महच्छिरः ।
व्यतिकीर्ण्णाः प्रदृश्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ 23. 2

a वज्रेण ।
b विनिकीर्णं for व्यतिकीर्णाः । प्रदृश्येत ।

गच्छ सैरिन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं वरानने ।
राजा बिभेति सुश्रोणि गन्धर्व्वेभ्यः पराभवात् ॥ 23. 9

a सैरन्ध्रे । चगबले for वरानने ।
b पराभवन् for पराभवात् ।

ADHYĀYA 24.

कृतोस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पांडवानां मनुष्येन्द्र तास्मिन्महति कानने ॥ 24. 9

ADHYAYA 26.

शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
धर्म्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ 26. 2

ADHYĀYA 27.

नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोपि बुभूषता ।
किं पुनः पांडवास्तात सर्व्वास्त्रकुशला रणे ॥ 27. 36

b सर्वार्थाः for सर्वास्त्र ।

स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । 27. 38a

स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु for स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ।

संधिश्च विग्रहश्चैव आयनं आसनैव च ।
द्वैधीभावं संगृश्रयश्च षड्गुणं चिंतयेत्सदा ॥ ......

स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गो द्रविणसंचयः ।
दण्डनीतिश्च मित्रं च सप्त प्रकृतयो मताः ॥ ......

ADHYĀYA 29.

क्षरन्त इव जीमूताः ।	29 31a
चलन्त इव पर्व्वताः ।	29. 32a

ADHYĀYA 30.

रथा रथैः समाजघ्नुः पदातैश्च पदातयः ।	
सादिनः सादिभिश्चैव गजाश्चापि महागजैः ॥	30 9
b सादिभिः सादिनश्चापि गजैश्चापि महागजाः ।	
आदित्योन्तर्धीभावम् ।	30. 7a
आदित्योन्तरधीयत ।	

ADHYĀYA 31.

ततोऽन्धकारं प्रणुदन् उदतिष्ठत चन्द्रमाः ।	
कुर्व्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन् क्षत्रियान् युधि ॥	31. 2
तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे ।	31. 10a
बलवत्तरैः ।	
बलं सर्व्वेषु भग्नं च निरुत्साहं निरर्थकम् ।	App 51. p 144 S R. (after v.10a)
बल सर्वं विभग्न तन्निरुत्साह निराशकम् ।	
एवमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ।	31. 16b
एनम् for एव । समासाद्य for समारुज्य ।	
वृद्धोऽपि तरुणो यथा ।	App 31 S. R. p 146 (after v 32)
युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानहम् ।	
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्वे एव हि ॥	31 55

ADHYĀYA 32.

भगवान्भीष्म, द्रोण, कर्ण, कृप, शकुनि, जयद्रथ ।	
अश्वत्थामा, दुःशासन. .. .. ॥	32 2
विविंशति, विकर्ण, चित्रसेन... ... ।	
दुर्मुख दुःसह.......... ... ॥	32 3

ADHYĀYA 34.

गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।	
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कृतो मम ॥	34 16
a तथा for पृथक् ।	
b मयि for मम ।	

ADHYĀYA 35.

द्युतिमन्तो महेश्वासाः सर्व्वे युद्धविशारदाः । 35. 14*b*

महेष्वासाः ।

प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नले । 35. 18*b*

शक्यामि for शक्ष्यामि ।

किमर्थं न ययुत्ससे । 35. 22*b*

नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ 35. 28

a पूर्वैः for शूरैः ।
b ते for न ।

ADHYĀYA 36.

भगवन्तस्तिष्ठन्तु । 36. 7*b*

भवन्तस्तिष्ठन्तु ।

केशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिक्षितः ।
अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ 36. 11

a च for अपि ।
b अमर्षं च समापन्नः ।

ADHYĀYA 37.

तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पणिना कथम् ? । 37. 10*b*

दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनाम् ।
त्वां कथं निंदितं कर्म्म कारयेऽहं नृपात्मज ॥ 37. 14

a यशस्विनम् for मनस्विनाम् ।
b कथ त्वां । कारयेयम् । नृपात्मजम् ।

ADHYĀYA 40.

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
चरामि व्रतचर्यं च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ 40. 37

a संवत्सरं । व्रतम् ।
b ब्रह्मचर्यं वै for व्रतचर्यं च ।

अहमस्म्यर्ज्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ 40. 5

b च for तु । चित्रान्न for पितुस्ते ।

अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरिन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ 40. 6

a गोपनीः for गोकुले ।
b सैरंध्रीम् । यस्यार्थे कीचको हतः ।

दश पार्थस्य नमानि । 40. 7*a*

अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ 40. 9

तेन मामर्ज्जुनं विदुः । 40. 20*b*

तस्मात् for तेन ।

तेन मां फाल्गुनं विदुः । 40 16*b*

जिष्णुनामास्मि विश्रुतः । 40. 21*b*

जिष्णुः for जिष्णु° ।

तेनाहुर्मां किरीटिनम् । 40. 17*b*

तेन माहुः for तेनाहुर्माम् ।

तेनाहं श्वेतवाहनः । 40. 15*b*

तस्माद्बीभत्सुसंज्ञकः । 40. 18*b*

बीभत्सुरिति मां विदुः ।

तेन मां विजयं विदुः । 40. 14*b*

कृष्ण इत्येव संज्ञा मे । 40. 22*a*

दशमं (नम चक्रे पिता मम) for संज्ञा मे ।

तेनाहुः सव्यसाचीं माम् । 40. 19*b*

सव्यसाचीति मां विदुः ।

तस्मादाहुर्धनंजयम् । 40. 13*b*

तेन माहुर्धनंजयम् ।

दासोऽहं ते भविष्यामि । 40. 41*a*

अहं ते संग्रहीष्यामि हयान् ।

पाण्यमासानुकम्पयम् । ......

ADHYĀYA 41.

नैवंविधं पुरा दृष्टं न श्रुतं वा कथंचन । 41 14

नैवंविधः शंखशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ॥

ADHYĀYA 60.

मोघं तवेदं भुवि नामधेयम् । 60. 18*a*

ADHYĀYA 61.

निवर्तितस्तस्य वचोंऽगकुशेन । महागजो मत्त इवांगकुशेन ॥ 61. 1*cd*

c चैव for तस्य । गिरङ्कुशेन for वचोंकुशेन ।

आचार्यशारद्वतयोः सुशुक्ले ।
कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ॥
द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले ।
वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ 61 13

a च for सु ।
c नीलम् for नीले ।
d नरेन्द्रपुत्र for नरप्रवीर । वस्त्र for वस्त्रे ।

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेषः । 61. 14*c*

मे for सः ।

क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व वीर्यम् । 61. 20*d*
....न पापेऽस्य मनो विशिष्टम् । 61. 21*b*

निविष्टम् for विशिष्टम् ।

सर्व्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् । 61 21*d*

स्थिता. स्मो न हता for न तस्मान्निहता ।

क्षिप्रं कुरून्याहि कुरुप्रवीर । 61. 22*a*
तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थो
धनंजयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ॥
आभाषमाणोऽनुनयन्मुहूर्त्तम्
वचोऽब्रवीत्संपरिहृत्य भूयः ॥ 61. 25

c अनुययौ for अनुनयन् । *d* सपूजयन्तत्र गुरून्महात्मा ।

हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् । 61. 29*b*

ADHYĀYA 62.

पार्थ किं करवाम ते । 62 4*b*

करवामहे for करवाम ।

वयं चार्ज्जुन ते दासाः पणः पूर्व्वे च देवने ॥ App p 253 S R.
अनाथान्दुःखितान्दीनान्कृशान्वृद्धान् पराजितान् । after v. 1

त्यक्ताखान्निराशांश्चैव नाहं हन्मि कृतांजलीम् ॥ — App. p. 254 S. R. after v. 4
स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथंचन । — 62. 5*a*
  भद्रं वो for वो भद्रं ।

ADHYĀYA 63.

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं स न जीवति ॥ — App. p. 256 S. R. after v. 12
किन्तु द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ? । — 63. 29*a*
  किं ते for किन्तु ।
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः । — 63. 30*a*
तस्मात्तत्परिवर्जयेत् । — 63. 29*b*
  त्वम् for तत् । परिवर्जयेः ।
पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः । — 63. 32*b*
हताः for जिताः ।
दिष्ट्या च निर्जिताः गावः कुरवश्च पराजिताः ।
दिष्ट्या ते जीवतः पुत्रः श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥ — 63. 16
  a ते for च । विजिताः for निर्जिताः ।
  b जीवति for जीवत. । सुतः for पुत्रः ।
उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला । — 63. 50*b*
  प्रविशेच्च for प्रविशतु । बृहन्नला for बृहन्नला ।
पूजनीयो भवेद्यश्च । — ......

ADHYĀYA 64.

अकार्यं ते कृतन्राजन्क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्दहेत् ॥ — 64. 5
  a एव for एव । प्रशाम्यताम् for प्रसाद्यताम् ।
  b महाद्विषम् for ब्रह्मविषम् । अपि for इह ।
यदि ह्युत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम मस्तकात् ।
सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ — 64. 8
  a मस्ततः for मस्तकात् ।
त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्धन ।
त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ — 64. 12
  a ॰नन्द॰ for ॰नन्दि॰ ।
न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे ।
कृतं तु कर्म्म तत्सर्व्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ — 64. 22
  a विजिता for निर्जिता ।

ADHYĀYA 42.

सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ 12. 16b

एषः for इति ।

अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः ॥ 42. 17a

श्रिता for स्थिता । रथ for नर० ।

नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति । 42. 18b

ADHYĀYA 43.

धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् । 43. 10b

अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ 43. 20

ADHYĀYA 44.

भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । 44. 5a

व्यवस्यन्ति ।

अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ 44. 17

ADHYĀYA 45.

दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूर्ष्णीं भाति दिवाकरः ।
तूर्ष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ 45 3

a पचति for दहति । हि for तु ।
b च for स ।

ADHYĀYA 48.

दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति । 48. 17b

दुर्योधने ।

ADHYĀYA 52.

एतास्मिन्नन्तरे शूरो बलदर्पसमन्वितः । 52. 12a

विप्रः for शूरः ।

धनुषो राजा विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः । 52. 16a

ततः शारद्वतस्तूर्णं for धनुषो राजा विव्याध ।

समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । 52. 29b

प्रतिमार्गमथागमत् । 52. 40b

ADHYĀYA 53.

उपिता रमो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ 53. 19

a रम for रमो ।

अहं तु महते पूर्व्वं प्रहरिप्यामि तेऽनघ । 53. 20*a*

द्रोणमुक्तं ग्रसेत्पार्थः पार्थमुक्तं ग्रसेद्द्विजः । 53. 54*b*

द्रोणेन मुक्त मुक्त च ग्रसति स्म पुनः पुन ।

शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः । 53. 57*b*

ADHYĀYA 54.

तस्य कोपो व्यवर्धत । 54. 17*b*

तमैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः । 54. 18*b*

समैक्षत for तमैक्षत । विवर्ताभ्याम् ।

ADHYĀYA 55.

कर्णं यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ 55. 1

b पर्युपस्थितम् for समुपस्थितम् ।

यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।
तत्त्वं धर्मार्थविक्लिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि ॥ 55. 11

b कृत्स्न for क्लिष्ट । समय for स मया । भेत्तुमर्हसि for योद्धुमिच्छसि ।

ADHYĀYA 56.

नाहं शक्ष्यामि वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान् ।
विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे ॥ 56. 4

a कौन्तेय for वीरेह ।

न च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे । 56. 13*b*

नियन्तुम् for संयन्तुम् ।

....स्तंभयात्मानं धारयेर्नरपुंगव । 56. 14*a*

न्यापि for धारये. ।

ADHYĀYA 59.

ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां प्रतापवान् । 59. 1

दुराधर्षः for भरतानाम् ।

नामर्पाया कर्म्मात् कृत्यम् । ......
पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि । 64. 28*b*
तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं ग्राममेकं च अन्यते ।
केयूरञ्च कटीसूत्रं स्त्रीसहस्रं शतानि च । .....

ADHYĀYA 65.

ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लांवरधराः समये चरितव्रताः ॥ 65. 1
b समं ये for समये ।
चन्द्रकान्तिर्दिशः सर्व्वा यथा सोम्यं तथाविधः ।
यशांसि यस्य वै लोके ख्यातानि सर्वपूरुषैः ॥ ......

ADHYĀYA 66.

उषिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने ।
अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ 66. 10
a स्म for स्मः ।
b अज्ञातवासानिहिताः ।
दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्व्वे कुशलिनो वनात् ।
दिष्ट्या संपालितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ 66. 30
b च पारित for संपालितं । अज्ञातैश्च दुरासदम् for अज्ञातं वै दुरात्माभिः ।
अपि वृद्धश्चिरं राजन् भ्रातरोपाश्चिरप्रभुः ।
राज्यं दत्वा तु युष्माभ्यां प्रायश्चित्तशमीकृतः ॥ ......
अतिविश्वासदा त्वम् । .....

ADHYĀYA 67.

पारिवर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मना ।
स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ॥ 67. 2*b*
a परिवर्हं for पारिवर्हं । महात्मानां for महात्माना।
गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ 67. 37
एवं रथोद्भवाधारे वसन्ति स्म तदा नृपाः ।
अज्ञातवासे कालेन यन्मा त्वं परिपृच्छसि । ....

इति विराटपर्व समाप्त ।

SUPPLEMENT III.

Readings of the Virātaparvan referred to in the Commentary on the same called Viṣamapadavivaraṇa.

ADHYĀYA I*

4 *b* अरणीयुग्मं ।

5 *b* संघट्य्य for संनिमन्त्र्य ।

10 *a* परित: पुरून् ।

14 *a* सुरं शिवं ।

15 *d* धर्मशीलश्च वृद्धश्च वदान्य: &c.

23 *b* निर्वत्स्यामि for निवप्स्यामि ।

ADHYĀYA II

1 *a* नाम नामत: ।

5 *a* मंस्यते (corr. to थ) for मंस्यन्ते ।

14 *a* श्रेष्ठो य: प्रतियोधानां ।

17 *a* ऐरावत: ।

22 *a* ज्याघातेन किणीकृतौ (cf S. cl.)

24 *a* गरुड: for गरुत्मान् ।

27 *a* आरयायिकाम् ।

---

*After मम पूर्वपितामहा: in 1 *a* comes a part of com. as follows:—

" जानेनोति विशं कुर्युरिति पाठे ।...[illegible] [illegible] पुराणा [illegible] पाठे । " These can be traced to a v. in the Southern Recension. The ver runs:—

[illegible] विषम [illegible] ।
[illegible] [illegible] च ॥
(SK I. 16 b, 17 a).

The following words cannot be traced to any of the vv.:—[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ADHYĀYA III

2 *a* दाम्रा for नाम्रा ।

7 *a* तंत्रपाल for तंतिपाल ।

8 *a* प्रकृत: ।

15 *b* यांति for मंति ।

20 *a* दुर्दं ।

ADHYĀYA IV

3 *a* इन्द्रसेनाद्य ।

10 *a* दुर्नसं ।

11 *a* दिष्टद्वारो; द्रष्टुं ।

11 *b* यत्र नाभिपजेत्पर: ।

24 *b* रक्षिणाम् ।

35 *b* न निर्वशति ।

ADHYĀYA V

13 *a* गत्ना ।

23 *a* परामृन्यत ।

30 *a* च मृतस्येव ।

ADHYĀYA VI

5 *c* प्रथमं for प्रगमं ।

15 *c* समद्दा for सर्वदा ।

ADHYĀYA VII

1 *c* [illegible] ।

1 *d* [illegible] ।

f [illegible] ।

6 *d* [illegible] ।

7 *c* [illegible] ।

10 *d* [illegible] for नृपविर्द ।

ADHYAYA VIII

4 *d* [illegible] for [illegible] ।

10 *a* गूढगुल्फा ।
12 *a* मराल० and अराल० ।
31 *b* चलवत्प्रियाः ।

ADHYĀYA IX

11 *a* प्रसंगादागतं for यत्प्रसं &c.

ADHYĀYA X

1 *c* प्राकारवप्रे for स्थित्वा च वप्रे ।
2 *a* प्रविकीर्य and च विकीर्य ।
9 *a* समयेन केनचित् and मम येन-केनचित् ।
9 *b* प्रकीर्तयित्वा for प्रतर्कयित्वा ।
9 *c* बृहन्नडा (टा), and बृहंदलां ।

ADHYĀYA XI

7 *d* ग्रंथिकमेव दामतः ।
10 *b* प्रियदर्शं ।
d रमते for हि वने ।

ADHYĀYA XII

7 *b* अतिसृष्टानि for अज्ञातानि च ।
11 *b* अजाता or अज्ञाता ।

ADHYĀYA XIII

3 *b* °लक्ष्याः for लक्षाः ।
4 *b* आवल्गमानं ।
*7 *a* दुःखम् ।
b विवृतम् for दाक्षिण्यात् ।

ADHYĀYA XIV

6 *d* जात्या ।
7 *d* आस्ति for अद्य ।
11 *b* भामिनी ।
15 *a* मिथ्याभिगृद्धो for °गृध्नो(G)।
19 *d* मे वराः ।

*[Fol. 10 is missing in the MS. G. also has finished the Adh. at v. 7 i. e. at the end of fol. 9]

ADHYĀYA XV

4 *a* स्वमर्थमभिसंधाय ।
5 *a* पार्वरीणम् ।
16 *b* कांस्यम् ।

ADHYĀYA XVI

17 *a* पद्मेऽपि विपय वसन् for पद्म &c ।
*26 *b* कीचकेन ।
37 *a* अतीवघृणिनां for बहुदुःखान्विता ।
39 *a* रुदिताद्भिरतं for रुदन्त्याः साम्बकम् ।
44 *a* समज्वलत् ।
49 *a* महानसम् ।
b महावृषम् and महर्पभम् ।
57 *b* तत् for अहम् ।
58 *b* अहमापद एवापि (cf v. l. in L.)
59 *b* अन्योऽवबुध्यते ।

ADHYĀYA XVII

2 *b* सभापरिषदः for सभायां पार्षद ।
3 *a* नु for तु ।
12 *a* निष्कसहस्रेण ।
14 *a* श्रिय. प्रत्यवरोपित. ।
18 *b* अनर्थेन for हि अर्थेन ।
,, समुपाधृतः ।
22 *a* निरयमित्र for एप निरयं ।
23 *b* सोऽन्येभ्यः for सोऽद्यान्यैः ।
26 *b* उपासंतं (°सीन in G)

ADHYĀYA XVIII

2 *b*, 3 *b* वल्लव. ।
9 *a* करुणवेदिनी (वादिनी G)।

*[MS. has after com. on v 34:- हरिश्चन्द्रपत्नी तारलोचना इंद्रसेना गुरुन्याया स्पर्धः ।]

16 *a* ईर्ष्युः ।

. 20 *a* निःप्रतीपं ।

25 *b* संतुष्टः (?) शुचिरव्ययः for हृष्टः &c.

28 *a* त्यक्तवाक्या (वाचि?) नृतः for सत्यव्रवाक्यावृतः ।

29 *b* अदृश्यः for दृश्यः ।

30 *a* अंततः ।

31 *a* सत्रेण ।

44 *a* मुख्यतः ।

ADHYĀYA XXVIII

8 *a* अत्या (आत्य G) यिकम् ।

12 *a* संविभागेन for संधिं वा तेन ।

28 *a* दिशं वह्नेः for देशं व्याघ्र ।

ADHYĀYA XXIX

5 *b* (रथात्) प्रस्कन्द्य (कुण्डली) for सिंहासनगतं प्रभुम् ।

8 *b* परीप्स । नेशुः, नैशुः for नशान् ।

10 *b* सूपसेव्यानि for सुखसेव्यानि ।

15 *b* वीरसंख्यः for वीरः शङ्खः ।

27 *b* दंशिताः for दंशिनः ।

ADHYĀYA XXX

8 *a* व्यभिपक्तानि for व्यतिपक्तानि (cf. L.) ।

b गच्छतां, पततां (G) for यततां ।

16 *a* प्रवर्तता for प्रसर्पता ।

25 *a* व्यतीयातां ।

b व्यसृजतां for विसृजताम् ।

ADHYĀYA XXXI

1 *b* व्यतिध्रुत ।

9 *a* रुदंतीं । वधुकामिव for वन्धुकीमिव ।

16 *b* एतम् for एनम् । समासाद्य ।

31 *b* त्रिगर्तः प्राजहात्तदा for त्रैगर्तं &c. ।

37 *b* आदत्त ।

46 *b* नराधिपः for नराधमः ।

56 *a* कौरवाः (च ?) for कौरवेयाः (G.) ।

63 *a* अभिनंदाम for प्रतिनन्दाम (G.) ।

॥ इति दक्षिणगोग्रहः समाप्तः ॥ (MS.)

ADHYĀYA XXXII

1 *a* त्रिगर्ते for त्रिगर्तान् (Not in G.)

4 *b* अञ्जसा ।

5 *a* पर्यकालयन् for कालयन्ति ते ।

b परिगृह्य ।

ADHYĀYA XXXIII

3 *a* न्यून (?) मन्ततः for अपि समन्ततः ।

ADHYĀYA XXXIV

13 *a* बृहन्नडे for बृहन्नले ।

16 *a* नृत्तम् for नृत्यम् ।

ADHYĀYA XXXV

16 *a* वियातस्य ।

20 *b* उप° for अद्य ।

46 *b* यंता for यत्तो ।

ADHYĀYA XXXVI

7 *b* यत्ता for यत्नात् ।

8 *b* वैशसं for स्यन्दनम् ।

ADHYĀYA XXXVII

8 *b* भीषणं for दारुणम् ।

ADHYĀYA XXXVIII

5 *a* जातरूपस्य for शलभा यत्र ।

8 *a* असिता (SS) वापः for असितश्चापः । (असित & आवाप are treated in the com.)

13 *b* नैषध्य and नैषंग्य ।

,, भारसाधकः for °साधनः (G) ।

15 *b* सेक्यः ।

ADHYĀYA XXXIX

5 *b* मनुरग्रोत्तरं शतं (cf. L) for प्रजापतिरधारयत् । (v. l. not in G).

13 *b* सर्प्प° for आशी° ।

24 *a* अयः (विद्रुलः) for अयम् ।

ADHYĀYA XL

21 *a* as in other Mss, vide text (v. ls) words दुरापः & दमनः being referred to for explanation in the com.

23 *a* अंतिके for अंतिकात् (G) cf. KL.

28 *b* विमर्द्दं for व्रिने हि ।

30 *a* संकल्प° for संकल्प ।

„ धातु° for धातु ।

38 *a* धर्मसंयतः

41 *b* तत्वतः for तीर्थतः ।

ADHYĀYA XLI

18 *a* एकान्ते ।

23 *a* मध्येन for मध्ये प्र° ।

ADHYĀYA XLII

2 *b* नहि गृष्यामि for नाभिगृष्यामि

3 *b* समदः for वणः (not in G).

23 *b* विशेषिनम for निर्णयं । (G).

28 उपावर्तिनः for अपावर्तिनः

ADHYAYA XLIII

7 *b* [illegible] for [illegible]

8 *b* मादरः for अपरः ।

16 *b* अचिन्त्य for आचिन्त्य ।

ADHYĀYA XLIV

2 *b* आश्रित्य for आश्रय ।

4 *a* [illegible] for [illegible] ।

b [illegible] for [illegible] ।

12 *b* [illegible] for [illegible] ।

14 *a* [illegible] for [illegible] ।

22 *b* प्राप्य संहिताः for यदि संहताः (not in G.).

ADHYĀYA XLV

3 *a* दहति and पचति ।

4 *b* यैरिह for यदिह ।

7 *a* महत्तमान् for महीमिमाम् (not in G)

9 *a* तथायातेषु for तथा प्रातेषु ।

13 *b* कर्म कारयतः and कर्मकार इव।

14 *b* शामं नालक्षयामहे for अमर्ष-लक्षयामहे ।

15 *b* आविर्भूतः for प्रादुर्भूतः ।

ADHYĀYA XLVI

12 *b* अभिपद्यमाने and अभिपद्य-माणे for आक्षिप्यमाणे।

15 *a* दुर्योधनो यत्तो नागः स्पृश्यामि

ADHYĀYA XLVII

1 *a* कलाग्राम° (MS.) काला-ग्राम° (G) for कलाग्रामात् ।

11 *b* पदः for पदम् ।

ADHYĀYA XLVIII

17 *b* दुर्योधनः for दुर्योधने ।

23 *a* ईक्षमाणाः for ईक्षमाणाः ।

23 *b* प्रतिन्यवर्तत for प्रतिनिवर्तत ।

ADHYĀYA XLIX

1 *d* भूपो मन [illegible] ।

4 *d* आगाद्दंपदम् for आगाद्दंपदा

7 *d* [illegible] ।

13 *b* [illegible] for [illegible]-[illegible] ।

13 *d* [illegible] for [illegible] ।

19 *c* [illegible] for [illegible] ।

ADHYĀYA L

2 *a* [illegible] for [illegible] ।

11 *b* सेनाग्रचेण ।
.11 *b* व्यावहार्येण ।
20 *a* हैमं चंद्रार्कसंकाशम् ।

ADHYĀYA LI

9 *a* वलाक्ष and वलाक ।
12 *a* अलंबुसः ।

ADHYĀYA LII

15 *b* अवस्थितौ for व्यवस्थितौ ।
37 *a* अक्षौ for अक्षम् ।

ADHYĀYA LIII

[No v. ls. in Adh. 53]

ADHYĀYA LIV

8 *a* उपक्रम्य and अपक्रम्य (G.) for आक्रम्य तु ।

ADHYĀYA LV

[No v. ls. in Adh. 55]

ADHYĀYA LVI

11 *b* तव for शत॰ ।
15 *b* दमने॰ for दमन । विषीदितुम् ।
35 *b* ॰भीष्मं (MS.) for भीमं ।

ADHYĀYA LVII & LVIII

[No v. ls in Adhs 57 & 58.]

ADHYĀYA LIX

45 *a* समार्पयत् for समर्दयत् ।
b विवरं for विवृतम् ।

ADHYĀYA LX

[No v. ls in Adh. 60]

)।

11 *b* संमोहताः for सुसंहताः ।

ADHYĀYA LXII

[No v. ls. in Adh. 62.]

ADHYĀYA LXIII

36 *a* वयस्यभावात् for वयस्यत्वात्तु । not in G.
43*a* बलवत्प्रतिविद्धस्य for ॰रुद्धस्य ।
„ „ नस्तःशो॰ for नस्तशो॰ ।

ADHYĀYA LXIV

13 *a* नापराध्नुयात् for तमवाप्नुयात् ।
20 *a* सुखोवातोभिवातिमां for सुग्धो वालो &c. ।

ADHYĀYA LXV

2 *b* अभिपन्नाः for आभेपन्नाः ।

ADHYĀYA LXVI

12 *c* प्रलंबघोणः for प्रचंडघोणः ।

ADHYĀYA LXVII

v. 6 यथात्मदुहितांकस्था नवापुत्रवधूरथ ।
आल्हादयति मेंगानि तथेयं भूपतेः सुता ॥
(शके १५६५ सुभानुसंवत्सरे माघ शु० ५ शुक्रे मयूराद्रिस्थ विठ्ठल दशपुत्रसुत गणेशेन लिखितम्॥)

A Concordance of verses in this Text, Edn,² & SK

T = This text N = Edn². S = SK.

T.		N.		S.	
Adh.1	1	Adh.1	2	Adh. 1	1
	2 5		4–7		4–7
	6,7*a*		8,9*a*	Adh.2	3
	7*b*		9*b*		omitted.
	8-10		10–12		5–7*b*
	11		13		omitted
	12-15		14–17		10–13
	16 18		18–20		15–17
	19,20		21,22		19*b*,20
	21–23		23–25		21*b*-24*a*
	24		26		omitted.
	25		27		30
	26*a*		28 *a*		31*a*
	26*b*		28*b*	Adh. 3	7*ab*
Adh 2	1	Adh. 2	1		8
	2,3*a*		2,3*a*		9*a*,10
	3*b*,4*a*		3*b*,4*a*		12
	4*b*, 5		4*b*, 5		omitted.
	6		6		16,17
	7*a*		7*a*		13*a*
	7*b*		7*b*		14*b*
	8		8		15
	9,10		9,10		19,20*ab*
	11		11		21
	12,13*a*		12,13		omitted.
	13*b*		13*b*		22*c*
	14*a*		14*a*		omitted.
	14*b*–20*a*		14*b*–20*a*		23*b*,29*a*,24*b*,30*a*, 29*b*, 30*b*, 31*a*, 32, 33*a*, 39*b*, 33*b*.
	20 *b*		omitted.		33*c*
	21,22		21,22		36,37
	23,24		23,24		25,26,*b*,40*b*.
	25*a*		25*a*		52*b*.
	25*b*-27*a*		25*b*,26*b*, 27*b*. 28*a*		43*b*–45*a*
	27*b*, 28		28*b*, 29		45*b*, 46
	29*a*		30*a*		45*c*
	29 *b* 30		30*b*, 31		47*b*, 48
	31		32		50

T.	N.	S.
Adh. 3 1	Adh. 3 2ab	Adh. 4 4
2a	3a	5a
2b–4	4,5	5b,7,9
5–7a	7–9a	14 15
7b– 8a	9b,10a	18b, 19a
8b–10a	11b–13a	20b–22a
10b	13b	23 b
11–14	14–17	26b,27a,24,27b
		26a,25.
15,16a	18	31,32a.
16b, 17	19, 20	33
18	21	35
19,20	22,23	38,37.
Adh. 4 1–5a	Adh 4 1–5a	Adh. 5 1–5a
5b	5b	5c
6,7a	7,8a	omitted.
7b,8a	8b,9a	8
8b–10	10–12a	9,10
11	13	11a, 22b
12	14	31
13	15	24
14	16	11b,12.
15	17	13
16a	18a	44a
16b	18b	omitted.
17	19	14
18–22	22–26	omitted.
23a	27a	75a
23b	27b	omitted
24	28	28a,c
25a	29a	27a
25b, 26a	29b, 30a	67a,b
26b	30b	40a
27–29	32–34	omitted.
30a	35a	71a
30b	35b	69b
31	36	37
32a	37a	omitted
32b	37b	70b
33	38	37
34–38	39–43	omitted.
39a	44a	38a
39b	44b	36c

	T.		N.		S.
	40		45		34
	41		46		omitted.
	42a		47a		32a
	42b		47b		33b
	43a		48a		62b
	43b		48b		omitted.
	44		49		41
	45		50		omitted.
	46		51b,c		82
	47,48		52,53	Adh. 6	2,3
	49		54		omitted.
	50		55		4
	51a		56a		1a
	51b		56b		5
	52		57		omitted.
	53		58		14
Adh. 5	1	Adh. 5	1		6
	2a		2a		8a
	2b		2b		omitted.
	3a		2c		9a
	3b		3a		12a
	4		3b 4a		7
	5a		4b		12c
	5b		5a		omitted.
	6		5b,6a		15,16a
	7		6b,c		17
	8a		7a		omitted.
	8b		7b		25b
	9a		8a		omitted.
	9b		8b		27c
	10,11		9,10	Adh. 7	1,2
	12a,b		12a,b		5b,a
	13		13		8
	14a		14a		12
	14b		14b		omitted.
	15a		15a		9a
	15b,16a		15b 16a		11
	16b		16b		omitted.
	17		17		15
	18a		18a		19
	18b-20a		18b–20a		20,21a
	20b-23a		20b–23a		23b-26a
	23b		23b		28b

	T.		N.		S.
Adh. 3	1	Adh. 3	2ab	Adh. 4	4
	2a		3a		5a
	2b–4		4,5		5b,7,9
	5–7a		7–9a		14 15
	7b– 8a		9b,10a		18b, 19a
	8b–10a		11b–13a		20b–22a
	10b		13b		23 b
	11–14		14–17		26b,27a,24,27b 26a,25.
	15,16a		18		31,32a.
	16b, 17		19, 20		33
	18		21		35
	19,20		22,23		38,37.
Adh. 4	1–5a	Adh 4	1–5a	Adh. 5	1–5a
	5b		5b		5c
	6,7a		7,8a		omitted.
	7b,8a		8b,9a		8
	8b–10		10–12a		9,10
	11		13		11a, 22b
	12		14		31
	13		15		24
	14		16		11b,12.
	15		17		13
	16a		18a		44a
	16b		18b		omitted.
	17		19		14
	18–22		22–26		omitted.
	23a		27a		75a
	23b		27b		omitted
	24		28		28a,c
	25a		29a		27a
	25b, 26a		29b, 30a		67a,b
	26b		30b		40a
	27–29		32–34		omitted.
	30a		35a		71a
	30b		35b		69b
	31		36		37
	32a		37a		omitted.
	32b		37b		70b
	33		38		37
	34-38		39–43		omitted.
	39a		44a		38a
	39b		44b		36c

	T.		N.		S.
	40		45		34
	41		46		omitted.
	42*a*		47*a*		32*a*
	42*b*		47*b*		33*b*
	43*a*		48*a*		62*b*
	43*b*		48*b*		omitted.
	44		49		41
	45		50		omitted.
	46		51*b*,*c*		82
	47,48		52,53	Adh. 6	2,3
	49		54		omitted.
	50		55		4
	51*a*		56*a*		1*a*
	51*b*		56*b*		5
	52		57		omitted.
	53		58		14
Adh. 5	1	Adh. 5	1		6
	2*a*		2*a*		8*a*
	2*b*		2*b*		omitted.
	3*a*		2*c*		9*a*
	3*b*		3*a*		12*a*
	4		3*b* 4*a*		7
	5*a*		4*b*		12*c*
	5*b*		5*a*		omitted.
	6		5*b*,6*a*		15,16*a*
	7		6*b*,*c*		17
	8*a*		7*a*		omitted.
	8*b*		7*b*		25*b*
	9*a*		8*a*		omitted.
	9*b*		8*b*		27*c*
	10,11		9,10	Adh. 7	1,2
	12*a*,*b*		12*a*,*b*		5*b*,*a*
	13		13		8
	14*a*		14*a*		12
	14*b*		14*b*		omitted.
	15*a*		15*a*		9*a*
	15*b*,16*a*		15*b* 16*a*		11
	16*b*		16*b*		omitted.
	17		17		15
	18*a*		18*a*		19
	18*b*–20*a*		18*b*–20*a*		20,21*a*
	20*b*–23*a*		20*b*–23*a*		23*b*–26*a*
	23*b*		23*b*		28*b*

T.	N.	S.
24,25	24,25	32,33
26,27	26,27	36,37
28	29	omitted.
29	30	42
30*a*	31*a*	omitted.
30*b*	31*b*	45*b*
31*a*	32*a*	omitted.
31*b*	32*b*	59*a*
32*a*	33*a*	62*b*
32*b*	33*b*	omitted.
33	34	58
34*a,b*	35*a,b*	66*b,a*
35	36	67 (=64*b*,65*b*)
Adh. 6 1*ab*	Adh. 7 1*ab*	Adh. 9 12*ab*
1*cd*	1*cd*	11*cd*.
2*abc*	2*abc*	omitted.
2*d*	2*d*	12*d*
3	3	omitted
4*a*	4*a*	15*a*
4*b*–9	4*b*–9	omitted
10*a*	10*c*	omitted.
10*b*	10*d*	30*c*
10*cd*	11	28*ab*
11*a*	12*a*	36*a*
11*b*	12*b*	39*a*
11*c*	12*c*	43*a*
11*d*	12*d*	omitted
12	13	45
13*a,b,d*	14*abd*	omitted.
13*c*	14*c*	49*b*
14*ab*	15*ab*	48*ab*
14*cd*–16	15*cd*–17	omitted.
17	18	54
Adh. 7 1*ab*	Adh. 8 1*ab*	Adh. 10 1*ab*
1*cd*	1*cd*	1*dc*
2	2	3
3	3	7
4–9	4–9	omitted.
10	10	19*cd*,20*ab*
11*ab*	11*ab*	omitted
11*cd*	11*cd*	22*cd*.
1,13	12,13	23,24

T.		N.		S.	
Adh. 8	1,2	Adh. 9	1*a*,2,3*a*	Adh. 14	1*bc* 2.
	3–7*a*		3*b*–7*a*		3*b*–7*a*
	7*b*		7*b*		27*b* 28*a*
	8,9		8,9		omitted.
	10,11*a*		10,11*a*		29,30*a*
	11*b*		11*b*		33*a*
	12		12		30*b*,31*a*
	13*a*		4*a*		omitted.
	13*b*		14*b*		31*b*,32*a*
	14*ab*		16*ab*		32*b*,33*b*
	15		17		39
	16*a*		18*a*		42*a*
	16*b*,17		19,20*a*		43*c*,44
	18		20*b*,21*a*		omitted.
	19*a*		21*b*		45*b*
	19*b*		21*c*		51*b*
	20		22		54
	21,22		23,24		56,57
	23,24		25,26		59,60
	25		27		omitted
	26		29		67
	27*a*		30*a*		69*a*
	27*b*		30*b*		70*a*
	28		31		omitted.
	29–31		32–34		75–77*b*
	32 33		35*b*,36,37*b*		omitted.
Adh. 9	1–5*ab*	Adh. 10	1–5*ab*		omitted.
	5*cd*–12		5*cd*–12	Adh 13	12–19
	13,14		13 14		21,22.
	15		15		25
	16		16		omitted.
Adh.10	1	Adh. 11	1	Adh. 11	1
	2*ab*		2*ab*		2*cd*
	2*cd*–4		2*cd*–4		3*cd*–5
	5–7		5–7		omitted.
	8		8		18
	9		9		omitted.
	10*ab*		10*ab*		19*ab*
	10*cd*,11*ab*		10*cd* 11*ab*		omitted.
	11*cd*		12*ab*		omitted.
	12 13		12*cd*,13,14		23, 24

T.	N.	S.
Adh. 11 1,2	Adh. 12 1,2	Adh. 12 1–3ab
3	3	4
4ab	4ab	omitted.
4cd–7	5cd–8	7cd–10
8–11	9 12	13–16
12	13	Adh. 13 27
Adh. 12 1,2	Adh. 13 1,2	Adh. 15 1,2
3	3	omitted.
4–8	4–8	3–7
9	10	8
10	9	9
11,12a	11,12a	10,11a
12b	13b	12b
Adh. 13 1,2a	14,15a	13 14
2b	16a	15a
3–5a	17–19a	16–18a
5b,6a	omitted.	omitted.
6b–9	19b–22	34–37
10	23b,24a	39
11	26	41
12a	24b	40a
12b	31a	46a
13a	30a	45a
13b	31b	46b
14–16	27b–29	42–44
17,18a	32,33a	47,48a
18b	33b	48c
19–25	34–40	50–56
26–29	41–44b	58–61a
30	46	63
Adh. 14 1–3a	Adh. 14 1–3a	Adh. 16 1–3a
3b–10	4b–11	4b–11
11	32	32
12–15	36–39	Adh. 17 2–5
16–18a	49–51a	15–17
18b	51bc	18
19–20	52–53	19–20
Adh. 15 1a	Adh. 15 1a	Adh. 18 1a
1b	1b	2b
2	2ac	5
3–4	3–4	7

T.	N.	S.
5*a*	5*a*	28*b*
5*b*–6	5*b*–6	29*b*–30
7–8*a*	7–8*a*	32*b*–33
8*b*	8*b*	34*b*
9	9	omitted.
10	10	42
11	11	44
12	12	omitted.
13*a*	13*a*	45*a*
13*b*	13*b*	omitted.
14	14	46*ab*
15	15	47
16*a*	16*a*	52*a*
16*b*	16*b*	53*a*
17*a*	17*a*	54*a*
17*b*	17*b*	omitted.
18	18	55
19–20	19–20	**Adh. 19** 3*b*–5
21	21	7
Adh 16 1	**Adh. 16** 1	8*b*, 9*a*
2	2	omitted
3*a*	3*b*	10*a*, 12*a*
3*b*	3*c*	12*b*
4*a*	4*a*	18*a*
4*b*	4*b*	18*b*, 19*a*
5*a*	5*a*	20*a*
5*b*	5*b*	21*a*
6–7	7–8	omitted
8–9*a*	9–10*a*	21*b*–22*a*
9*b*	10*b*	22*b*–23*a*
10–11	11–12	25, 26
12	13	28
13	14	30
14	17	39
15–16	20–21	42*b*–43
17	22	**Adh. 20** 17
18–19 *a*	24–25*a*	18*bc*, 19*a*
19*b*–20	25*b*–26	19*c*, 20
21–23	27–29	24–26
24*a*	omitted	omitted
24*b*	30*b*	27*b*
25	31	5
26	32	8*b*, 9*a*

T.	N.	S.
27	33	6
28	34	omitted
29	35	16
30	36	30 *bc*
31	37	32
32 *a*	39 *a*	40
32 *b*–33 *a*	39 *b*–40 *a*	42 *ab*
33*b*	40*b*	43*a*
34–35	41–42	44-45
36*a*	43*a*	56*a*
36*b*	43*b*	55*b*
37–40	45–48	omitted.
41–42*a*	49-50*a*	68–69*a*
42*b*–43	50*b*–51	69*c*–70
44–46	**Adh. 17** 1–3	**Adh. 22** 1–3
47–48*a*	4*b*–5	4*b*–5*a*
48*b*	6*a*	5*c*
49*a*	10*b*	6*a*
49*b*	11*b*	6*b*
50*a*	12*b*	8*a*
50*b*	I3*b*	7*c*
51*a*	14*a*	omitted
51*b*	14*b*	12*b*
52	15	13
53	7*b*–8*a*	14
54	16	16
55-56*a*	17–18*a*	17*b*, 18
56*b*,57*a*	18*b*,19*a*	19*b*, 20 *a*
57*b*	19*b*	omitted
58 59	20,21	21–22
Adh.17 1,2	**Adh. 18** 1,2	25, 26
3,4	3,4	31, 32
5,6	5,6	37, 38
7–9	7–9	42–44
10	10	52
11 19	11–19	54–62
20	20	67
21*a*	24*a*	68 *a*
21*b*	24*b*,*c*	68 *b*
22–26	25–29	69–73
27–29	31–33	74–76
Adh.18 1	**Adh. 19** 1	77
2	2	omitted

T.	N.	S.
3, 4*a*	4, 5*a*	omitted
4*b*	5*b*	79*b*
5	6	78
6*a*	7*b*	omitted
6*b*–11*a*	8–12	82*b*–85*a*
11*b*–12	13*b*–14	86*b*–87*b*
13–14	15, 16	88, 89
15	17	omitted
16*a*	18*a*	90*a*
16*b*, 17	18*b*, 19	91, 92
18–23	21–26	93–98
24	20	99
25, 26	27, 28	omitted
27–29	29–31	100–102
30*a*	32*a*	112*b*
30*b*	32*b*	113
31*a*	33*a*	114*a*
31*b*	33*b*	omitted
32–38	35–41	115–121
39	42	109
40	43	111*bc*
41, 42*a*	44, 45*a*	omitted
42 *b*–44	45*b*–47	122–124
Adh. 19 1, 2	**Adh. 20** 1, 2	**Adh. 23** 1, 2
3	4	4
4	6	6
5	5*ab*	5
6–21	7–22	7–22
22–28	23*b*–29	23*b*–29
29–30	30,31	32,33
Adh. 20 1	**Adh. 21** 1	**Adh. 24** 4*bc*
2*a*	2*a*	5*b*
2 *b*, 3*a*	4	omitted.
3*b*	2*b*	6*a*
4*a*	3*a*	omitted.
4*b*	omitted	omitted.
5*a*	5*a*	3*a*
5*b*	5*b*	6*b*
6,7	6,7*ab*	7,8
8,9	8,9	14,15
10,11	10,11	20,21
12,13*a*	12–13*a*	17,18*a*
13*b*–14	13*b*–14	18*c*–19
Conc. 2		

	T.		N.		S.
	15,16		16,17		23,24
	17		18		29
	18–27a		19–28a		33–42a
	27b–30a		37b–40a		42b–45a
	30b		40b,41a		45bc
	31		41b 42a		omitted.
	32		42b,43a		46
	33a		44a		47b
	33b		43b		47a
	34–39a		44b–49		48–53a
	39b		51a		53b
Adh. 21	1–4	Adh. 22	1–4	Adh. 25	1–4b
	5		5		5b,6a
	6		6		8
	7–10a		7–10a		10–13a
	10b–11		10b–11		14,15a
	12, 13a		12, 13a		17,18a
	13b–17		13b–17		18c–22
	18–25		18–25		28 35
	26		27b,28a		37b,38a
	27, 28a		26,27a		36b,37a
	28b,29a		28b,29a		38b,39a
	29b–32		29b–32		39c–42
	33a		33a		43b
	33b		33b		omitted.
	34a		34a		46b,c
	34b		34b		47b
	35		35		50
	36a		36a	Adh. 26	1a
	36b, 37		37		1b,2
	38		38		6
	39a		39a		7
	39b		39b		8a
	40a		40b		9a
	40b		41b		11a
	41		42		10
	42a		43a		omitted.
	42b, 43a		43b,44a		11b,12a
	43b, 44		45b–46		12b,13
	45a		47a		15
	45b		47b		17b
	46–49a		49–52		19–22

	T.		N.		S.
	49*b*		53*a*		24*b*
	50		53*b*,54*a*		25
	51*a*		55*b*		omitted.
	51*b*		55*a*		26*b*
	52*a*		56*a*		omitted.
	52*b*		57*a*		omitted.
	53–59		58–64		omitted.
	60–68		65–73		29–37
	69–74		74–79		omitted.
	75		81		omitted.
	76–77*a*		82 83*a*		40 41
	77*b*,78*a*		83*b*,84*a*		42*b*,43*a*
	78*b*		84*b*		43*c*
	79		88*b*,89*a*		46
	80–82		89*b*–91		48–50
	83		92		51*bc*
	84		94*bc*		53
Adh.22	1–3*a*	**Adh. 23**	1–3*a*	**Adh. 27**	1–3*a*
	3*b*–5*a*		3*b*–5*a*		4*b*–6*a*
	5*b*,6		5*b*,6		7,8*a*
	7		7		10–11
	8		8		12
	9		9		omitted.
	10		10		18
	11		11		17
	12		12		19
	13,14		13,14		21,22
	15–17*a*		15–17*a*		24–26
	17*b*,18		18,19*a*		27*b*,28
	19		22		32*b*,33
	20 21		23,24		34,35
	22*a*		25*a*		37*a*
	22*b*–24*a*		25*b*–27*a*		37*c*–39*a*
	24*b*		27*b*		42*a*
	25,26*a*		28*b*,29		43,44
	26*b*, 27*a*		30		55
	27*b*		31		56*b*
	28,29		32, 33		61, 62
	30		34		65
Adh.23	1–5	**Adh 24**	1–5	**Adh. 28**	1–5
	6,7		6,7		9,10
	8–10		8–10		11*b*–13
	11,13		11–13		15–17

	T.		N.		S.
	14, 15		14,15		20,21
	16		16		24
	17–22a		17–22a		26–31a
	22b–24a		22b–24a		31c–33a
	24b–28		24b–28b		34–37a
	29,30		29,30		41b–43a
Adh. 24	1, 2	Adh. 25	1–2	Adh. 29	2, 3
	3–6		3–6		4–7
	7–8a		7,8a		8b,9
	8b–13		8b–13		12b–17
	14a		14a		20a
	14b–16a		15,16		20b–22a
	16b		17a		23b
	17		17b, 18a		omitted
	18		18b,19a		25
	19, 20a		20,21a		27
	20b		21b		36a
	21		22		37
Adh. 25	1–5	Adh 26	1–5	Adh. 30	1–5
	6,7		6,7		7,8
	8–10a		8–10a		9–12a
	10b,11a		10b,11a		14
	11b–12		11b,12		12b,13
	13,14a		13,14a		15,16a
	14b,15a		15		17
	15b–17a		16,17		19b–21a
	17b–18		18		22b–23
Adh. 26	1–8a	Adh. 27	1–8a	Adh. 31	1–8a
	8b–10		8b–10		9b–11
Adh. 27	1–3a	Adh. 28	1–3a		13–15a
	3b–6a		4–6		16b–19a
	6b,7		7b–8		19,20
	8–10a		9 11a		22–24a
	10b		11b		omitted.
	11a		12a		24b
	11b,12		12b,13		26,27a
	13		14		omitted.
	14a		15a		33b
	14b		16a		omitted.
	15a		16b		34b
	15b		15b		34a
	16–20a		17–21a		35–39a

					S.
	20b,21		21b,22		41,42a
	22–26		23–27		43–47a
	27		28		48
	28a		29a		47b
	28b,29a		29b,30a		omitted.
	29b–30		30b, 31		50–51a
	31,32		32–35		52,53b
	33–46	Adh 29	1–14	Adh. 32	1–14
Adh. 28	1a	Adh 30	1a		34a
	1b–15a		1b–15a		34c–48
	15b–18		15b–18a		49b–52
	19a		18b		omitted.
	19b		18c		53c
	20–24		19–22		54–57
	25,26		23,24		60,61
	27a		25b		62b
	27b		26a		62c
	28a		25a		62a
	28b–29		26b,27		63–64b
Adh. 29	1–4	Adh. 31	1–4	Adh. 33	1–4
	5		5		12
	6a		6a		13b
	6b		6b		14a
	7a		7a		13a
	7b		7b		14b
	8–9a		8b–9		15bc–16a
	9b–10		10–11a		16c–17
	11–12		11b–13a		18–20
	13		14b–15a		21
	14		14a 13b		23b,23a
	15		15b,16a		22
	16–19		16b–20a		24–27
	20		20b–21a		31
	21–22		21b–23a		32c–34a
	23a		23b		32b
	23b–27		24–27		34b–38
	28		28		39bc
	29a		29a		39a
	29b–30a		30		40
	30b		31a		44a
	31		31b,32a		45a 44b
	32		32b,33a		45b,47b

	T.		N.		S.
	33		33b 34a		48b,48c
	34		34b,35a		49a,47a
	35		35bc		46b,46a
Adh. 30	1–5a	Adh. 32	1–5a	Adh. 34	1–5a
	5b–14		6–15a		6–15
	15		15b–16a		omitted.
	16		16b–17a		17
	17		17bc		omitted.
	18		19		21b,22a
	19a		20a		omitted.
	19b–20		20b–21		22b–23
	21–23		22–24		25-27
	24		25		omitted.
	25		26		29
	26		27		28
	27		28		31
	28–29		29 30		32bc,83
Adh. 31	1–3	Adh. 33	1–3	Adh. 35	1-3
	4–5		4–5		9 10
	6–7		6–7		4–5
	8		8		8a,11b
	9–10a		9–10a		12-13a
	10b		10b		14a
	11–12		11–12		15–16
	13		13		18
	14–19a		14–19a		20–25
	19b–21		19b 21		28 30a
	22–23		31–32		42–43
	24		33		45a,44b
	25		34		45b,46a
	26a		35b		omitted.
	26b		36a		47a
	27–32		36b–42a		48–53
	33		43a,44a		omitted.
	34		43b 44b		omitted.
	35–36a		45-46b		omitted
	36b		46a		55a
	37a		47a		omitted.
	37b		47b		56a
	38a		48a		omitted.
	38b		48b		7a
	39–42a		49bc–52a		58–61a

	T.		N.		S.
	42b–43		53,54		61c–62b
	44–46		55b,58a		63–65
	47		59		66b, 67a
	48–49		60b–61abc		68–69
	50–51a	Adh. 34	1–2a		70–71a
	51b		2c		71c
	52		3	Adh. 36	1ab
	53–57		4–8		2–6
	58a		9a		8a
	58b–63		9b–15a		9–14a
	64–66		15b–18a		23–25ab
Adh. 32	1–13a	Adh. 35	1–13a	Adh. 37	1–13a
	13b		13b		14a
	14–16		14–16		15–17
	17–20a		17–20a		18bc–21a
	20b		b		21b
	21		22	Adh. 38	2
Adh. 33	1–9	Adh. 36	1–9		3–11
	10		14		12
	11		15		omitted.
	12		16		20
	13–15		17–19		24–26
	16–18		21–23		31–33
	19		24		omitted
Adh. 34	1	Adh. 37	6		38–39a
	2–3a		7–8a		40b, 41a
	3b–5a		8b–10a		omitted
	5b		10b		42ab
	6		11		omitted.
	7		12		41cd
	8–9a		13–14a		42cd, 43ab
	9b		14b		45cd
	10–12		15–17		48–50
	13–14		18–19		omitted.
	15–17		20–22		54b–55abc
					56ab
	18		23		60
	19		24		62cd, 63abc
	20		25		64ab
	21		26		omitted.
	22a		27a		66a
	22b–[illegible]		27b–31		67–70
	27		32		omitted.

	T.		N.		S.
	33		33b 34a		48b,48c
	34		34b,35a		49a,47a
	35		35bc		46b,46a
Adh.30	1–5a	Adh. 32	1–5a	Adh. 34	1–5a
	5b–14		6–15a		6–15
	15		15b–16a		omitted.
	16		16b–17a		17
	17		17bc		omitted.
	18		19		21b,22a
	19a		20a		omitted.
	19b–20		20b–21		22b–23
	21–23		22–24		25–27
	24		25		omitted.
	25		26		29
	26		27		28
	27		28		31
	28–29		29–30		32bc,33
Adh 31	1–3	Adh. 33	1–3	Adh. 35	1–3
	4–5		4–5		9 10
	6–7		6–7		4–5
	8		8		8a,11b
	9–10a		9–10a		12–13a
	10b		10b		14a
	11–12		11–12		15–16
	13		13		18
	14–19a		14–19a		20–25
	19b–21		19b–21		28–30a
	22–23		31–32		42–43
	24		33		45a,44b
	25		34		45b,46a
	26a		35b		omitted.
	26b		36a		47a
	27–32		36b–42a		48–53
	33		43a,44a		omitted.
	34		43b 44b		omitted.
	35–36a		45–46b		omitted.
	36b		46a		55a
	37a		47a		omitted.
	37b		47b		56a
	38a		48a		omitted.
	38b		48b		7a
	39–42a		49bc–52a		58–61a

T.		N.		S.	
	42*b*–43		53,54		61*c*–62*b*
	44–46		55*b*,58*a*		63–65
	47		59		66*b*, 67*a*
	48–49		60*b*–61*abc*		68–69
	50–51*a*	Adh. 34	1–2*a*		70–71*a*
	51*b*		2*c*		71*c*
	52		3	Adh. 36	1*ab*
	53–57		4–8		2–6
	58*a*		9*a*		8*a*
	58*b*–63		9*b*–15*a*		9–14*a*
	64–66		15*b*–18*a*		23–25*ab*
Adh. 32	1–13*a*	Adh. 35	1–13*a*	Adh. 37	1–13*a*
	13*b*		13*b*		14*a*
	14–16		14–16		15–17
	17–20*a*		17–20*a*		18*bc*–21*a*
	20*b*		*b*		21*b*
	21		22	Adh. 38	2
Adh. 33	1–9	Adh. 36	1–9		3–11
	10		14		12
	11		15		omitted.
	12		16		20
	13–15		17–19		24–26
	16–18		21–23		31–33
	19		24		omitted
Adh. 34	1	Adh. 37	6		38–39*a*
	2–3*a*		7–8*a*		40*b*, 41*a*
	3*b*–5*a*		8*b*–10*a*		omitted
	5*b*		10*b*		42*ab*
	6		11		omitted.
	7		12		41*cd*
	8–9*a*		13–14*a*		42*cd*,43*ab*
	9*b*		14*b*		45*cd*
	10–12		15–17		48–50
	13–14		18–19		omitted.
	15–17		20–22		54*b*–55*abc*
					56*ab*
	18		23		60
	19		24		62*cd*, 63*abc*
	20		25		64*ab*
	21		26		omitted.
	22*a*		27*a*		66*a*
	22*b*–[illegible]		27*b*–31		67–70
	27		32		omitted.

T.		N.		S.	
Adh. 35	1-2	Adh. 38	1--2	Adh. 39	1-2
	3-5*a*		3*bc*-5*a*		4-6
	5*b*		5*b*		omittd.
	6-9		6-9		7-10*a*
	10 11		10-11		11-12*a*
	12-14		12-14		13 15*a*
	15		15		17
	16*a*		16*a*		omitted.
	16*b*-18		16*b*-18		18*b*-20
	19-21		19-21		22-24*ab*
	22		22		26*a*, 25*b*
	23-26		23-26		27-30
	27-30*a*		28-31*a*		32-34
	30*b*-31		31*b*-32		35-36*a*
	32		33		37
	33*a*		34*a*		40*a*
	33*b*, 34*a*		34*bc*		41
	34*b* 35*a*		36		43*b*, 44*a*
	35*b*		37*a*		45*a*
	36, 37*a*		37*b*, 38		46, 47*a*
	37*b*, 38*a*		39		48
	38*b*		40*a*		51*a*
	39		40*bc*		54
	40		41		56
	41*a*		43*a*		58*a*
	41*b*,42		43*b*,44		60,61*a*
	43-44*a*		45-46*a*		67-68
	44*b*-46*a*		46*bc*,47		74-75*ab*
	46*b*		50*a*		77*a*
	47-48		50*bc*,51*a*		78,79
Adh.36	1-9	Adh. 39	1-9	Adh. 40	1-9
	10*a*		11*a*		16*a*
	10*b*-11		11*b*-12*ab*		25-26*ab*
	12		13		27
	13-16		14-17		29--32
Adh.37	1	Adh. 40	1		33
	2 3		2,3*a*		34*b* -36*a*
	4 9		3*b*-8		38-43*b*
	10	Adh. 41	1		44
	11,12		2,3		46,47
	13-16*a*		4-7*a*		50 -53*a*
	16*b*		8*a*		55*a*
	17		8*bc*		54

T.		N.		S.	
	18–20		9–11		55bc–57
	21		12		60
Adh.38	1a	Adh.42	1a	Adh.41	2a
	1b		1b		10a
	2a		2a		4b
	2b–5		2b–5		omitted.
	6a		6a		11a
	6b		6b		omitted.
	7a		7a		13a
	7b		7b		14b
	8–10		8–10		omitted.
	11,12		11b–13a		omitted.
	13a		13b		15a
	13b–15		14–16a		omitted.
	16		18		21
Adh.39	1	Adn.43	1	Adh.42	2
	2a		2a		3b
	2b		2b		omitted.
	3a		3a		4a
	3b		3b		5a
	4a		4a		3a
	4b		4b		4b
	5a		5a		5b
	5b		5b		omitted.
	6		6ab		6
	7		6c, 7a		7c,8a
	8a		7b		7a
	8b		8a		12a
	9a		8b		9b
	9b		8c		11a
	10		9		omitted.
	11		10		13b,14a
	12–19		11–18		omitted.
	20		19		18
	21a		20a		20a
	21b–22a		20b–21a		omitted.
	22b		21b		19b
	23		22		omitted.
	24		23		24ab
Adh. 40	1	Adh.44	1	Adh.43	2
	2a		2a		4b
	2b–4		2b–4		7–9
Conc. 3					

	[illegible]		N.		S.
	5–6		5–6		16–17*a*
	7–8		7–8		19–20*ab*
	9		9*bc*		21*ab*
	10–12*a*		10–12*a*		23–25*a*
	12*b*		12*b*		omitted.
	13–15		13–15		26–28
	16		16		34
	17–20		17–20		29–33
	21		21		36
	22		22		41*bc*
	23–24		23–24	Adh. 44	1–2
	25		25		4
	26*a*	Adh. 45	1*a*		9*a*
	26*b*		1*b*		omitted.
	27–28		2–3		10–11
	29*a*		4*a*		12*b*
	29*b*		6		13*a*
	30–31*a*		7–8*a*		14–15*a*
	31*b*–32		8*b*–9		15*c*–16
	33–38*a*		10–15*a*		18*bc*–23*a*
	38*b*–42		15*b*–19		29*b*–33
	43–44		20–21		35–36
	45		22		38
	46		23		37
	47		24		39*ab*
	48		25		41
	49*a*		26*a*		42*b*
	49*b*–54*a*		26*c*–31*a*		43*b*–48*a*
	54*b*–55*a*		31*c*–32*a*		48*b*–49*a*
	55*b*		32*b*		50*b*
	56–57*a*		33–34*a*		52–53*a*
	57*b*–63		35–41		54–60
Adh. 41	1,2	Adh. 46	1,2	Adh. 45	1,2
	3*ab*		3*ab*		3*b*,*a*
	4		4		3*c*,4*a*
	5*a*		5*a*		5*a*
	5*b*,6		6*b* 7		6*abc*
	7		8		7*bc*
	8,9*a*		9,10*a*		13,14*a*
	9*b*–15		10*b*–16		15*b*–21*a*
	16 17		17*b*–19*a*		21*c*,22
	18		20		25*bc*
	19		22		28

	T.		N.		S.
	20		24	Adh. 46	2
	21		25		4
	22a		26b		12c
	22b–24a		27–29a		5b–7
	24b–28a		29b–32b		omitted
	28b,29a		32c,33a		10b,11c
	29b		33b		16b
Adh. 42	1–12a	Adh. 47	1–11	Adh. 47	1–12
	12b–18		12–17		14–19a
	19,20		18,19		20,21
	21–23a		20b–22		22–23
	23b		23a		omitted.
	24		23bc		24
	25 26		25,26		25,26
	27–31a		27–31a		29–33a
	31b–33		32b–34		33b–35
Adh. 43	1	Adh. 48	1	Adh. 48	1
	2		2		2bc
	3		3		4
	4		4		3
	5		5		5
	6–8		6–8		11–13
	9		9		omitted.
	10		10		19
	11		11		16
	12		12		20
	13a		14a		21a
	13b 14		14b,15		omitted.
	15		16		17
	16		17		omitted.
	17		18		26
	18,19		19,20		8,9
	20		21		24
	21		22		25bc
	22		23		28
Adh 44	1–5	Adh. 49	1–5a	Adh. 49	2–6
	6,7a		5b,6		7b,8
	7b–9		7b–9		9,10
	10–19		10–19		12–21
	20		20		22b,23a
	21		21		25
	22 23		22,23		omitted

T.		N.		S.	
Adh.45	1	Adh.50	1	Adh.50	10
	2–6		2–6b		12–17a
	7		7		18
	8–26		8–26		21–39
	27		28		41
Adh.46	1a	Adh.51	1a	Adh.51	2a
	1b–4a		1b–4a		3–5a
	4b		4b		omitted.
	5–9		5–9		8–11
	10,11		11b–13		14,15
	12–18		16–22		18–24
Adh.47	1–4	Adh.52	1–4	Adh.52	1–4
	5,6		5,6		6,7
	7–10		7–10		9–12
	11–14		11b–14		14–17
	15a		15a		19a
	15b		15b		19c
	16–19a		16–18		22–24
	19b		19a		25b
	20,21		20,21		26,27
	22		22		28bc
	23		23		30
Adh.48	1,2	Adh.53	1,2	Adh.54	1,2
	3		3		9b,10a
	4		4		11
	5a		5a		14b
	5b		5b		omitted
	6a		6a		16a
	6b		6b		17a
	7		7		19
	8		10	Adh.55	2
	9		11		5
	10		12		9
	11a		13a		13a
	11b		13b		omitted
	12a		14a		13b
	12b		14c		14a
	13a		15a		omitted
	13b,14		15c,16		omitted
	15,16		17,18ab		19,20ab
	17		19		21
	18a		20a		28a

	T.		N.		S.
	18*b*		20*b*		29
	19*a*		21*a*		30*a*
	19*b*		21*b*		31*b*
	20		22		33
	21,22*a*		23,24*a*		34*bc*,35*a*
	22*b*		25*a*		35*b*
	23		25*bc*		36
Adh. 49	1,2	Adh. 54	1,2		45,46
	3		3	Adh. 58	5
	4,5		4,5		8,9*abcd*
	6		6		10
	7,8		7,8		omitted
	9–15*ab*		9–15*ab*		15–21*ab*
	15*cd*–20		16–20		21*ef*–26
	21–23		34–36		75–77
Adh. 50	1,2*a*	Adh. 55	1,2*a*		relegated to
	2*b*–7		39*b*–44	Adh. 56	Appendix;
	8–23		45*b*–60		page 209 ff.
Adh. 51	1,2	Adh. 56	1,2*ab*		relegated to
	3,4		3,4	Adh. 53	Appendix;
	5–18		5*b*–18		page, 218 ff.
Adh. 52	1–12*a*	Adh. 57	1–12*a*		omitted
	12*b*–14		12*c*–14		omitted
	15		15	Adh. 61	3
	16		16		omitted
	17*a*		17*a*		4*a*
	17*b*		17*b*		omitted
	18		18		6
	19,20		19,20*a*		8*b*–10*a*
	21*a*		20*b*		11*a*
	21*b*,22		21,22*a*		12,13*a*
	23–30		22*b*–29		omitted
	31		30*bc*		omitted
	32		31		22*bc*
	33*a*		32*a*		23*a*
	33*b*		32*b*		24*a*
	34		34		omitted
	35–39*a*		35–39*a*		18–22*a*
	39*b*		39*b*		25*bc*
	40		40		26
	41–43		41–43		omitted
Adh. 53	1	Adh. 58	1		omitted
	2		2	Adh. 59	27

	N.	S.
la	3	15,16*a*
	4*a*	17*a*
	4*b*	18*b*
	4*c*	17*b*
	5,6	19,20*a*
oa	7*a*	21*b*
8*b*	7*b*	20*b*
9	8	22
10	9	23*b*,24*a*
11,12	10,11	25,26
13	12	30
14	13	34
15	14	38
16	15	36
17*ab*	16*ab*	35*b*,*a*
18	17	omitted.
19,20	18,19	28 29
21,22	20,21	31,32
23	22	omitted.
24*a*	23*a*	33 (cf. 3
24*b*	23*b*	37*b*
25-29	24–27	39–43*a*
30–32	28–30	44–46
33	31	49
34–36*a*	32,33	50*b*–52
36*b*,37*a*	34	54
37*b*,38	35,36*a*	omitted.
39*ab*	36*b*, 37*a*	57*b*,*a*
40*a*	37*b*	56*b*
40*b*	38	omitted.
41–43	39–41	59–61*b*
44 47	42–45	62–65
48	46	70
49–51*a*	47–49*a*	66–68*a*
51*b*	49*c*	69*b*
52*a*	50*a*	omitted.
52*b*,53	50*b*,51	72,73
54–60	52–58	75-81
61,62	59,60	omitted.
63–65	61–63	82-84
66,67*a*	64 65*a*	86,87*a*
67*b*–72	66–71	87*b*–92
73–77	72–76	93*b*–97

T.		N.		S.	
Adh. 54	1*a*	Adh. 59	1*a*		omitted.
	1*b*–7*a*		1*c*–6	Adh. 60	1*b*–7*a*
	7*b*		7*a*		omitted.
	8,9		8,9		8,9
	10*a*		10*a*		11*a*
	10*b*–15		10*b*–15		12*b*–17
	16–21		16–21		omitted
Adh. 55	1	Adh. 60	1	Adh. 58	43
	2		2		omitted
	3 6		3–6		44–47
	7		8		48
	8-13		9 14		51–56
	14,15		15,16		49,50
	16,17		17,18		57-59*a*
	18*a*		19*a*		62*a*
	18*b*–20		19*b*–21		omitted
	21*a*		22*a*		66*a*
	21*b*		22*b*		66*bc*
	22		23		67
	23–26		24–27		omitted
Adh. 56	1,2	Adh. 61	1,2	Adh. 66	1,2
	3 18*a*		3–17*a*		omitted
	18*b*,19		17*b*–18		4*b*-6*a*
	20–22		19*b*–21		7–9
	23,24*a*		22,23*a*		12,13*a*
	24*b*		23*b*		omitted
	25,26*a*		24,25*a*		14,15*a*
	26*b*		25*b*		17*b*
	27		26		18
	28		27		16*b*,17*a*
	29		28		omitted
	30*a*		29*a*		11*a*
	30*b*		29*b*		11*c*
	31*a*		30*a*		13*b*
	31*b*		30*b*		omitted
	32*a*		30*c*		13*c*
	32*b*		31*a*		19*a*
	33*a*		31*b*		20*a*
	33*b* 34		31*c*,32		omitted.
	35 36		33,34		22,23
	37		35		omitted.
	38,39		36,37		25,26
	40–42		38–40		28–30

T.		N.		S.	
	43–47		41–45		31*b*–35
	48*a*		46*a*		31*a*
	48*b*		46*b*		37*a*
Adh. 57	1-5	Adh. 62	1–5	Adh. 61	34–38
	6–9		6–9		39*b*–42*b*
	10–13		10–13		43–46
	14,15		14*bc*,15		48,49
	16		16		51
	17		17		52*b*,53*a*
	18*a*		18*a*		53*b*,54*a*
	18*b*–21*a*		18*b*–21*a*		omitted.
	21*b*		21*b*		56*a*
	22		22		62
Adh. 58	1–3	Adh 62	1–3	Adh. 65	42–44
	4*a*		4*a*		omitted.
	4*b*		4*b*		45*a*
	5,6		5,6		46,47
	7*a*		7*a*		omitted
	7*b*		7*b*		49*b*
	8		8		48
	9–11		9–11		50 52
	12*a*		12*a*		omitted.
	12*b*–14		12*b*–14		53,54
Adh. 59	1 5	Adh. 64	1–5	Adh. 62	20–21*b*
	6,7		6,7	Adh 63	1,2
	8		8		omitted
	9*a*		9*a*		4*b*
	9*b*–11		9*b*–11		omitted.
	12		12		5
	13,14		13*bc*,14		7,8
	15*ab*		15*ab*		9*b*,*a*
	16,17		16,17		10,11
	18*a*		18*a*		omitted.
	18*b*		18c		omitted.
	19–26		19–26*a*		15 22
	27*a*		26*b*		omitted.
	27*b*–40		27–39		23–35
	41		40		omitted.
	42		41		36
	43*a*		42		omitted.
	43*b*		43*a*		37*b*
	44		44		38

	T.		N.		S.
	45–48		45–48		46 49
	49		omitted.		omittec
	50		49		50
dh. 60	1	Adh. 65	1		omittec
	2–4		2–4	Adh. 66	22-24
	5		omitted.		25
	6–15		5–14		26–35
	16		15		46
	17,18*ab*		16,17*ab*		49,50*al*
	18*cd*,19		17*cd*,18		50*ef*,51
Adh. 61	1,2	Adh. 66	1,2	Adh. 67	1,2
	3		3		7
	4–10		4–10		9–15
	11–15		11–15		17–21
	16–20		16–20		25–29
	21,22*ab*		21*cd*,22*abcd*		30*cd*,31
	22*cd*		22*ef*		omitted
	23–25		23–25		35–37
	26 27*ab*		26,27*ab*		41*a–f*
	27*cd*–29*ab*		27*cd*–29*ab*		omitted
	29*cd*		29*cd*		46*ab*
	30	Adh. 67	7		43
	31–38		8–15	Adh. 68	10*cd*–18*ca*
	39	Adh. 66	30		omitted
Adh. 62	1–4	Adh. 67	1–4		1–3
	5		5		omitted
	6		6		7
	7*a*		16*a*		19*a*
	7*b*–11		17–21		20–23
	12,13		22,23		omitted
Adh. 63	1–3*a*	Adh. 68	1–3*a*	Adh. 69	1–3*a*
	3*b*–5*a*		4,5		3*b*–5*a*
	5*b*–9		6–9		5*c*–9
	10		10		17
	11–12		11–12		11–12
	13–16*a*		17–20*a*		18–21*a*
	16*b*		omitted.		21*b*
	17		20*b*,21*a*		22
	18*a*		21*b*		24*a*
	18*b*		22*b*		24*c*
	19,20		23,24		26,27
	21–23*b*		25–27*b*		30–32

	T.	N.		S.
	23*cd*	27*cd*		33*cd*
	24*a*	28*a*		33*a*
	24*b*	28*b*		34*a*
	24*c*	28*c*		33*b*
	24*d*	28*d*		35*a*
	25	29	**Adh. 70**	1
	26*a*	30*a*		3*a*
	26*b*–27	30*b*–31*b*		4,5*a*
	28–30	32–34		6–9*a*
	31	35		11*b*,12*a*
	32	36		13,14*a*
	33*a*	37*a*		15*a*
	33*b*,34*a*	37*b*,38*a*		16*b*,17
	34*b*,35*a*	38*b*–39*a*		20
	35*b*	39*b*		omitted
	36	40		23
	37*a*	41*a*		27*a*
	37*b*,38*a*	41*b*,42*a*		31*c*,32*a*
	38*b*,39	42*b*,43		33,34*a*
	40	44		omitted
	41,42*a*	45,46*a*		36*b*,37
	42*b*,43*a*	46*b*–47*a*		39
	43*b*,44	47*b*–48		42,43*a*
	45*a*	49*a*		45*b*
	45*b*	49*b*		omiited
	46	50	**Adh 71**	28
	47–48*a*	51,52*a*	**Adh. 72**	1,2
	48*b*	52*b*		3*b*
	49,50	53,54		5,6
	51,52	55*bc*,56		7*bc*,8
Adh.64	1	57		12
	2,3	58,59		14,15*a*
	4*a*	60*a*		omitted
	4*b*	60*b*		21*a*
	5	61		23
	6–11*a*	62,67*a*		27–32*a*
	11*b*–13	67*b*–69		32*c*–34
	14*a*	70*a*		omitted
	14*b*	omitted		omitted
	15*a*	70*b*		39
	15*b*,16*a*	71*ab*		41
	16*b*,17	71*c*,72		42*b*,43
	18	73		35

	T.		N.		S.
	19		74		40
	20,21*a*		75,76*a*		cmitted
	21*b*		76*b*		omitted
	22–27*a*	**Adh. 69**	1–6*a*		45-50*a*
	27*b*–32		6*b*–11		51–54
	33,34		12,13		62,63
	35–37*a*		14–16*a*		65–67*a*
	37*b*–38		16*b*–17		68*a*,69
	39*a*		18*a*		omitted
	39*b*		18*b*	**Adh. 73**	18*a*
	40*a*		19*a*		omitted
	40*b*		19*b*		19*a*
Adh. 65	1–4*a*	**Adh. 70**	1–4*a*	**Adh. 74**	1–4*a*
	4*b*,5*a*		4*b*,5*a*		5*b*,6*a*
	5*b*		5*b*		omitted.
	6–14		6–14*b*		8–16
	15–19		15–19		17*b*–21
	20–28		20–28		22*b*–30
Adh. 66	1–5	**Adh. 71**	1–5	**Adh. 75**	1-5
	6–8		6–8		7–9
	9		9		omitted.
	10,11*a*		10,11*a*		15,16*a*
	11*b*–16		12–17		16*b*–21
	17–19		19–21		23–25
	20*a*		22*a*		33*a*
	20*b*–21*a*		22*b*,23*a*	**Adh. 76**	1*b*–2*a*
	21*b*		23*b*		3
	22		24		7–8*a*
	23		25		omitted
	24		26*b*,*c*		omitted
	25*a*		27*a*		15*a*
	25*b*		27*b*		15*c*
	26		28		20
	27,28		29,30		omitted
	29-31*a*		31–33*a*	**Adh. 75**	34*b*–36*a*
	31*b*		33*b*	**Adh. 77**	1*a*
	32,33		34,35		3,4
	34		36		6
Adh. 67	1–13	**Adh. 72**	1–13	**Adh. 77**	7–19
	14		14	**Adh. 78**	1
	15		15		omitted
	16–18*a*		16–18*a*		21–23*a*

T.	N.	S
18*b*	18*c*	25*c*
19*a*	19*a*	42*a*
19*b*	20*a*	42*b*
20	20*b*,21*a*	3
21*a*	21*b*	6*a*
21*b*	22*b*	7*a*
22 24	23–25	8–10
25	26*a*,*b*	27
26–28	27–29	30–32
29–31	30–32	34–36
32,33	33,34	38,39
34	35	43
35	36.	46*b*,47*a*
36,37	38,39	49,50
38	40*bc*	52

Additions and Corrections.

Text.

Page.	Verse	Read	For
10	9*b*	युधिष्ठिर	युधिष्टिरं
12	16*a*	ककुद्मी	ककुद्भी
112	39*a*	रुदन्त्याः	रुदन्त्या
149	11*a*	नारायणी चेन्द्रसेना	नाडायनी चन्द्रसेना
172	63*b*	बलवच्चापि	बलवच्चापि
177	4*b*	स्तम्भ°	स्तंम्भ°
181	18*b*	कीचका	कीचक
,,	20*a*	किंशुकाः	किङ्शुकाः
191	26*b*	°मपलायिनी	°मपलायनी
207	1*b*	श्रुतवान्	श्रुतावान्
211	18*b*	संशयः	सशंयः
213	26*a*	पूजासु	पुजासु
215	33*b*	पाण्डवान्	पाडवान्
219	Colophon	अध्यायः	अध्याय
235	31*a*	षष्टिहायनाः	षष्ठिहायनाः
238	7*b*	खद्योतैरिव	खद्यौतेरिव
243	26*a*	अमर्षणी	अमर्पणी
248	20*a*	परश्वधम्	परधपम्
254	*Read page No. as 254.*		
260	Colophon	अध्यायः	अध्याय
,,	1*a*	परीप्सितुम्	परीप्सुतुम्
279	8*a*	महद्दृष्ट्वा	महद्दृष्ट्वा
292	13*a*	कला पूर्णा	कलापूर्णा
294	6*b*	शतसहस्रेण	शतसहस्रेण
299	11*b*	हेमपत्रत्सरु°	हेमपत्रः त्सरु°
303	10*a*	इन्द्र°	इंन्द्र°
,,	10*b*	युधिष्ठिरस्यैतं	युधिष्ठिरस्येतं
316	45*b*	शैब्यस्य	सैन्यस्य
340	15*b*	वल्मीकमिव	वल्मीकमिव
347	23*a*	व्यूढानीकानि	व्यूढानिकानि
,,	Colophon	चतुश्चत्वारिंशः	चत्वारिंशः

T.	N.	S
18*b*	18*c*	25
19*a*	19*a*	42
19*b*	20*a*	42
20	20*b*,21*a*	3
21*a*	21*b*	6*a*
21*b*	22*b*	7*a*
22 24	23–25	8–10
25	26*a*,*b*	27
26–28	27–29	30–32
29–31	30–32	34–36
32,33	33,34	38,39
34	35	43
35	36.	46*b*,47*a*
36,37	38,39	49,50
38	40*bc*	52

(S. Recension Readings Contd.)

Page.	Verse.	Read.	For.
48	13	*ab* and *d*	*b* and *d*
49	14	*Add* – *cd* omitted in S. cl.	
97	3-4	ST	SK, ST.
100	17	*Add*:– *b* omitted in S. cl.	
108	25*b*	v. 14 th.	v. 4 th.
109	27	Omit the note against this.	
127	4*a*	*Add*:–line omitted in SK, SG, SA.	
179	10	करेणुरिव	करणुरिव.
213	25*b*	हृष्टः पुष्टो	हृष्टपुष्टो.
316	45*a*	vv. 44 and 45	vv. 45 and 46.
330	10*a*	Transfer the reading to p. 331.	
382	N.B.	*Add*:–'and57' after 'Adh. 56'	
383	2*b*	reads	repeats
407	37*b*	ST	S. cl.
"	"	Add:–line omitted in SK, SG, SA.	
410	48*b*	after v. 51 *b*	after v. 46.
413	62	except	except.
426	20	SG	SC.
435	32*a*	line	verse.
437	38	*Add*.– 38*a* S cl. अन्येऽपि चित्राभरणा युवानो मृष्टकुण्डलाः।	
500	37	S. cl. अन्ये चैव महावीर्या राजपुत्रा महारथाः।	omitt...

(Text : Contd.)

Page.	Verse.	Read.	For.
360	18*a*	दुर्योधनेनापि	दुर्याधनेनापि
416	Colophon	त्रिपञ्चाशो°	त्रिंपचाशो°
447	9*a*	रिवादित्यः	रिवोदित्यः
456	32*a*	वृणोद्दश	वृणो दश
468	2*d*	पादतला°	पातदला°
480	30*d*	नाशक्नुवंस्ते	नाशफ्नुवस्ते
517	14*a*	°स्त्रिपु	°स्त्रिपु
528	26*b*	समेत्य	सभेत्य
528	27*b*	धनंजयं	घनजयं

Readings below the Text.

[*N. RECENSION READINGS.*]

Page.	Verse.	Read.	For.
20	12*b*	omits	omitts
84	8*a*	Omit – "line omitted in FM".	
85	12*a*	"Edns ABEFGM बाहुयुद्धं, for omitted in all &c."	
98	5*a*	*Add*:–Edns CGHKLN पर्वाणि त्वम् ।	
,,	,,	before	befor
122	18*b*	*Add*:–'Edns' before AB &c.	
140	9*b*	except	excpt
,,	11*b*	पश्य त्वाम्	पश्य त्वम्
207	2*a*	*Add*:–Edns अभिसंदधत् ।	
230	11*a*	EF	LE
,,	12*a*	EF	EL
238	8*b*	*Add*:–'Edns' before ABC &c	
300	15*b*	*Add*:–'EdnsCG परनिर्माणः।before BL &c.	
309	12*a*	except	exeept
493	16*b*	*Add*:–'line omitted in Edns CGL' after पार्थिवर्षभ ।	
502	45*a*	45*a*	54*a*

[*S. RECENSION READINGS.*]

Page.	Verse.	Read.	For.
7	21	S. cl.	S. MSS.
12	16*a*	ककुभांश्च	ककुमांश्च
13	18	Omit *b*	
21	9*b*	न रिष्यसि	नरिष्यसि

(S. Recension Readings Contd.)

Page.	Verse.	Read.	For.
48	13	*ab* and *d*	*b* and *d*
49	14	*Add* – *cd* omitted in S. cl.	
97	3–4	ST	SK, ST.
100	17	*Add*:– *b* omitted in S. cl.	
108	25*b*	v. 14 th.	v. 4 th.
109	27	Omit the note against this.	
127	4*a*	*Add*:–line omitted in SK, SG, SA.	
179	10	करेणुरिव	करणुरिव.
213	25*b*	हृष्टः पुष्टो	हृष्टपुष्टो.
316	45*a*	vv. 44 and 45	vv. 45 and 46.
330	10*a*	Transfer the reading to p. 331.	
382	N.B.	*Add*:–'and57' after 'Adh. 56'	
383	2*b*	reads	repeats
407	37*b*	ST	S. cl.
"	"	Add:–line omitted in SK, SG, SA.	
410	48*b*	after v. 51 *b*	after v. 46.
413	62	except	except.
426	20	SG	SC.
435	32*a*	line	verse.
437	38	*Add* – 38*a* S cl. सम्येऽपि चित्राभरणा गुप्ताना मृष्टपुष्टहृष्टाः ।	
500	37	S. cl. सन्दे पेच मदा- [illegible]	omitted etc.

Notes.

Page.	Line	Read.	for	
2	27	Passing	,,	Parsing
2	38	form	,,	from
3	10	arrangement	,,	arrnagement
3	15	पूर्व⁰	,,	पुर्व⁰
4	33	case	,,	cause
5	22	चतुर्वर्णान्	,,	चतुर्वेणान्
6	23	cowherd	,,	cowheard
10	23	इत्येव⁰	,,	इंत्येव
11	36	Pānini	,,	Pānīni
12	1	दीर्घप्रसारिता⁰	,,	प्रसारत्ता
15	7	Vidhura	,,	Vidura
,,	19	Hultzsch	,,	Hultszch
,,	27	Nitisāra	,,	Nitisāara
27	27	Made	,,	Mede
49	23	identified	,,	identifled
63	14	hiatus	,,	haitus
65	5	संवासजं	,,	सवासजं
65	16	क्रुध्यन्तीं	,,	क्रध्यन्तीं
67	28	perverted	,,	preverted
68	29	fore	,,	ore
69	9	Bhagavadgitā	,,	Bhagvadgitā
71	28	अगस्त्यं	,,	अगत्स्यं
,,	,,	अगस्त्य	,,	अगत्स्य
96	11	मौर्वी⁰	,,	मार्वी
103	5	Southern	,,	Sourthern
104	26	preferable	,,	preferrable
107	7	पार्थः	,,	पाथः
110	7	Separately	,,	Seperately
111	11	Dronācārya	,,	Dronācrāya
113	8	Storm	,,	Strom
116	20	Durghaṭa	,,	Durghta
116	23	चन्दनमूलं	,,	चन्दलमूलं
119	26	employing	,,	employiug

Appendix.

Page.

2 After the ver. पतिव्रता etc. add:—
"D adds an *adh* similar to the Southern Recension."

5 After तस्मै श्रीगुरवे नमः। add "Before v. 1 SK adds:—
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥ १॥"

12 For After v. 20, read After v. 20*a*.

17 The verse पांडवानां &c. reads in Edn[2] as पांडवेन पुरा तात अश्वेष्व-धिकृतः पुरा। विराटनगरे च्छन्नश्चरिष्यामि महीपते॥

" For रक्षणं, read लक्षणं.

18 For After v. 3*a*, read After v. 2.

19 Omit the second After v. 4.

20 For After v. 14, read After v. 13*a*.

" " After v. 15, read Before v. 15.

22 " Before v. 47, read After v. 45.

30 Omit 'After v. 26 and the verse following.'

" In the last but one line omit '49' and add '51*b*.'

33 For After v. 9, read After v. 8.

35 Before '23' add 'V.'

52 For After v. 2, read Before v. 2.

55 For Before v. 17, read Aftr v. 16*a*.

" " Before v. 24, read After v. 25.

" " Before v. 31, read After v. 31.

57 Before तवह्यनुपमं etc. add देवि देवेषु विख्याता ब्रूहि का त्वमिहागता

64 For After v. 10, read After v. 10*b*.

65 Omit 'After v. 4 Edns ABCDGHKLN add'

" " 'Before v. 5 S. cl. adds'.

68 *Add* Edns before CGH.

70 For After v. 19, read After v. 18.

71 For After v. 2, read After v. 3*a*.

(Appendix : Contd.)

Page.

88 For 'After v. 5', Read 'After v. 5*a*.
94 „ 'After v.36' „ After the above.
„ After the line 'इत्येवमुक्ते &c.' add, After this comes our v. 36.
95 Omit "After v. 39".
98 For 'After v. 48', read After v. 48*a*.
„ „ 'After v. 49*a*', „ After v. 49.
„ „ After v. 49, „ After v. 50*a*.
103 „ After v. 1, „ After v. 2.
„ „ After v. 11, „ After v. 11*a*.
106 „ After v. 6, „ After v. 5.
„ „ After v. 22, „ After v. 21.
107 „ After v. 29, „ After v. 28.
110 „ After v. 15*a*, „ After v. 11.
112 „ After v. 44, „ After v. 43*a*.
113 „ After v. 71*a*, „ After v. 72*a*.
„ „ After v. 71, „ After v. 72.
114 „ After v. 72*a*, „ After v. 73*a*.
118 „ After v. 44*a*, „ After v. 44.
„ „ After v. 46*a*, „ After v. 45*a*.
„ Add before 'स केशेषु परामृष्टो' &c. "गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः॥ गृहीत्वा ग्रासकामस्तु सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ "
119 Omit After v. 49*a*, S. cl. adds गृहीत्वा &c. (two lines)
„ For After v. 69, read After v. 68.
127 Omit 'वैशंपायन उवाच' before तयोस्तद्वचनं &c.
129 For After v. 16*a* (second), read After v. 16.
130 „ After v. 21, read After v. 20.
148 For After v. 58, read After 57.
175 Add After v. (line 1) 16.
189 Before कृपस्य वचनं &c. add वैशंपायन उवाच ।
200 Omit 'After v. 9 S. cl. adds.'